अनेकनृपप्रतिबोधक–अचलगच्छाधिराज–युगप्रधानाचार्य–
श्री कल्याणसागर-सूरीन्द्राणां विनेयैः
महोपाध्याय-श्री विनयसागरजी गणिवर्यैर्विरचितम्

भोजव्याकरणम्

(प्राचीन ग्रन्थोद्धारक्रमाङ्क : ९, १०, ११)

प्रेरका

क्रियोद्धारक-अचलगच्छाधिराज–पू. स्व. आचार्य-
श्री गौतमसागरसूरीश्वराणां प्रतापिपट्टधराः
प पू. आचार्यश्री गुणसागरसूरिप्रवराः

सयोजक : तेषां विनेय'
साहित्यरत्न पू. गणिवर्य–श्री कलाप्रभसागरजी -म सा
''गुणशिशुः''

सविवरणम् अनुवादक :
डॉ. जयदेव अरुणोदय जानी एम.ए., पी अेच डी., साहित्याचार्य
(लेक्चरर, संस्कृत विभाग, फेकल्टी ऑफ आर्ट्स,
म स युनिवर्सिटी, वडोदरा)

प्रकाशक .
श्री आर्य-जय-कल्याण-केन्द्रः (मोहमयी) (क्रमांक-३०)

द्रव्य-सहायक :
श्री कच्छी अचलगच्छ जैन सङ्घः
भालेराव टेकरा, प्रताप रोड, रावपुरा, वडोदरा-३९० ००१.
(दूरभाष : ५६२११)

પ્રસ્તુત ગ્રંથનું ઉદ્‌ઘાટન

પ્રકાશન

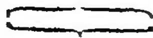
શાસનસમ્રાટ્, ભારતદિવાકર, અચલગચ્છાધિપતિ પૂજ્યપાદ આચાર્યભગવંત **શ્રી ગુણસાગર સૂરીશ્વરજી** મહારાજસાહેબની પ્રેરણાથી તેઓશ્રીની પાવનનિશ્રામાં મુંબઈથી તા. ૧૫–૧૨–૮૪ ના રોજ નીકળેલ શ્રી સમ્મેતશિખરજીમહાતીર્થનો છ'રીપાલક પદયાત્રા જૈન મહાસંઘ તથા શ્રી સમ્મેતશિખરજીમહાતીર્થથી તા ૨૮–૧૧–૮૫ ના રોજ સિદ્ધાચલમહાતીર્થના છ'રીપાલક પદયાત્રા જૈન મહાસંઘના શ્રી શત્રુંજય મહાતીર્થ–પાલિતાણા મધ્યે સંવત ૨૦૪૧ ના વૈશાખ સુદ–૧ તા. ૨૦–૪–૮૫ ના પ્રવેશ–સંઘમાળ પ્રસંગે વૈશાખ સુદ–૩ (અક્ષય તૃતીયા) તા ૨૨–૪–૧૯૮૫ ના રોજ આ ગ્રંથત્રય

૧. ભોજવ્યાકરણમ્

૨. વિદ્વચ્ચિંતામણિ

૩. અનેકાર્થનામમાલા (હિન્દી) નું મંગલ પ્રકાશન

"મહોપાધ્યાય વિનયસાગરજીવિરચિત ભોજવ્યાકરણમ્" એ સંપુટાકારે કરવામાં આવેલ છે.

શ્રી આર્યરક્ષિત પ્રાચીન ગ્રંથોદ્ધાર ક્રમાંક-૯, ૧૦, ૧૧.
ગ્રંથ ક્રમાંક :- ૩૦

આ ગ્રંથની ૧૦૦૦ નકલ પ્રકાશિત કરાયેલ છે.

વીર સં. ૨૫૧૧ | વિક્રમ સં. ૨૦૪૧ | વૈશાખ સુદ ૩ (અક્ષયતૃતીયા) તા. ૨૨-૪-૧૯૮૫

* પ્રથમ આવૃત્તિ *

કિંમત :- રૂા. ૧૦૦

મુદ્રક - ૧. મૂળગ્રંથ (ભાષાંતરકર્તાની પ્રસ્તાવનાથી ટિપ્પણો સુધી)
ગાયકવાડ પ્રિન્ટ્રાન્સ પ્રાઇવેટ લિ.
બગીખાના, વડોદરા.

૨. ઉપોદ્ઘાત - પ્રસ્તાવના, ફોટાના બ્લોકસ પ્રિન્ટીંગ
વી. કે. પ્રિન્ટરી
પાર્વતી ચેમ્બર્સ, પ્રતાપનગર, વડોદરા.

પ્રાપ્તિસ્થાન

શ્રી કચ્છી અચલગચ્છ જૈન સંઘ
ભાલેરાવ ટેકરા, રાવપુરા, પ્રતાપરોડ,
વડોદરા-૩૯૦ ૦૦૧. (ગુજરાત)
ફોન :- ૫૫૬૨૯૧

Shree Kachchhi Achalagachchha Jain Sangh,
Bhalerao Tekara, Raopura,
Pratap Road,
BARODA-390 001,
Phone : 556291

કાર્યાલય-પ્રવૃત્તિકેન્દ્ર

શ્રી આર્યજય કલ્યાણ કેન્દ્ર ટ્રસ્ટ
શ્રી કલ્યાણ ગૌતમ નીતિ ગુણસાગર
સૂરિ જૈન મેઘ સંસ્કૃતિ ભવન તથા
શ્રી ગુણશિશુ જિનાગમાદિ ચિત્કોષ,
લાલજી પુનશી વાડી,
દેરાસર લેન, ઘાટકોપર (પૂર્વ)
મુંબઇ-૪૦૦ ૦૭૭.

પ્રકાશકીય નિવેદન

(સંસ્થાકીય નિવેદન)

[૧] સસ્થાના ઉદ્દેશ તથા શુભ પ્રવૃત્તિઓ :

વિશ્વ કલ્યાણકર, સકલજીવહિતકારી અને મોક્ષદાયક એવા જિનશાસનના અવિભાજ્ય અગરૂપ જૈન સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિના રક્ષણ તથા પ્રચારના ઉદ્દેશથી આ સસ્થાની સ્થાપના કરવામા આવી છે

(૧) પ્રાચીન સાહિત્યોદ્ધાર પ્રકાશન તથા : જૈન સંસ્કૃતિના રક્ષણ રૂપે પ્રથમ તો પ્રાચીન જૈન સાહિત્ય કે જે અનેક જ્ઞાન ભડારોમા હસ્તલિખિત પ્રતો રૂપે જીર્ણ અવસ્થાના વિદ્યમાન છે તેને તથા વિરલ હસ્તલિખિત પ્રતોને બચાવી લેવી જરૂરી છે, અથવા વ્યવસ્થિત રીતે સંશોધિત કરી પ્રકાશિત કરવી આવશ્યક છે વિરલ હસ્તલિખિત પ્રતો (ગ્રંથો)ની બીજી નકલો ઉતરાવી લેવી, ફોટો કે ઝેરોક્ષ કોપીઓ કરાવી લેવી પણ આવશ્યક છે આ અન્વયે પૂ મુનિરાજ શ્રી કલાપ્રભસાગરજી મ સા. ના સતત માર્ગદર્શન અને પ્રેરણાથી કેટલાક પ્રાચીન જૈન સાહિત્યની ઉક્ત કોપીઓ પ્રાપ્ત કરાઇ છે. જેમાથી જરૂરી ગ્રથો પ્રકાશિત પણ કરાયા છે કે હવે પ્રકાશનાધીન છે. કેટલુક જૈન સાહિત્ય કે જે હાલ અપ્રાપ્ત છે. તેવા સાહિત્યનું અમે પુનર્મુદ્રણ-પ્રકાશન પણ કરીએ છીએ. ઉપરોક્ત સાહિત્ય **"શ્રી આર્યરક્ષિત પ્રાચીન ગ્રથોદ્ધાર"** નાનામે પ્રકાશિત કરીએ છીએ. આ રીતે પ્રાચીન સાહિત્યના ઉદ્ધારમા આ સસ્થા તરફથી પ્રયત્નો કરવામા આવી રહ્યા છે. ઉપયોગી એવા પ્રાચીન ગ્રંથોના ઉદ્ધાર અને પ્રકાશન અગે કોઇ અમારૂ ધ્યાન ખેંચશે તો તે અગે યોગ્ય વિચારણા કરવામા આવશે

(૨) અર્વાચીન સંસ્કૃતિ પ્રેરક સાહિત્ય પ્રકાશન : જૈન સસ્કૃતિના પ્રચાર રૂપે જૈન કથાઓ, તત્ત્વજ્ઞાન, વ્રત-નિયમો, તપવિધિ આદિ અગેનુ અર્વાચીન સાહિત્ય પણ પ્રકાશિત કરવામા આવે છે આ અન્વયે સેકડોની સંખ્યામા સાહિત્યનો પ્રચાર કરેલ છે જૈન જ્ઞાનસત્રના વિદ્યાર્થીઓને, તપસ્વીઓને અનેક સઘોના જ્ઞાનભડારોને, પૂ સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતોને આ સાહિત્ય સાદર ભેટ અપાયેલ છે. આ પુસ્તકમા અન્યત્ર અમારા દ્વારા પ્રકાશિત ૩૦ જેટલા ગ્રથોની સૂચિ પણ અપાયેલ છે.

(૩) આર્ય-ગુણ-સાધર્મિક ફંડ : મોક્ષલક્ષી જૈન સસ્કૃતિ, જૈન આચારની ઉન્નતિ અને રક્ષના પુણ્ય સકલ્પને વરેલા પૂ સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતોની યથાશક્ય ભક્તિ કરવી તથા પૂજ્યોની પ્રેરણા અનુસાર અનુકંપાપાત્ર સાધર્મિક શ્રાવક-શ્રાવિકાઓને યથાશક્ય મદદ કરવી ઉપરોક્ત ભકિત અને મદદ આ ફડના વ્યાજની રકમની મર્યાદામાથી કરાય છે. તથા શ્રી નવકાર ગુણકીર્તિ પ્રચાર કેન્દ્રના અન્વયે નવકાર મહામત્રના જાપનો પ્રચાર તથા તેના વિશિષ્ટ આરાધકોનુ યથાશક્ય બહુમાન પણ કરાય છે આ અનુસંધાનમા અમોએ "સમરો મહામત્ર નવકાર" ની ૩૦૦૦ બુકો છપાવીને પ્રકાશિત કરેલ છે તથા અન્ય બે સંસ્થાઓ તરફથી પણ ૨૫૦૦-૨૫૦૦ નકલો પ્રસિદ્ધ કરાયેલ છે.

(૪) શ્રી ગૌતમ-નીતિ-ગુણસાગરસૂરિ જૈન મેઘ સંસ્કૃતિ ભવન : આ હાલ ઘાટકોપર (પૂર્વ) મા આવેલ છે અહીં જૈન ભડાર તથા પ્રાચીન અર્વાચીન ગ્રથોનો સગ્રહ તથા વિવિધ જૈન સંસ્કૃતિના પ્રાચીન શુભ પ્રવૃત્તિઓ થાય છે ગુણ ભારતી માસિકનુ પ્રકાશન પણ અહીંથી થાય છે

(૫) શ્રી ગુણશિશુજિનામાદિચિત્કોષ (જ્ઞાન ભડાર) :
આ જૈન આગમ, અધ્યાત્મ, ઇતિહાસ આદિને લગતો વિશાળ જ્ઞાનભડાર છે તે ઉપરોકત સસ્કૃતિ ભવનમા રાખવામા આવેલ છે શ્રી ચતુર્વિધ સઘ અ ગ્રન્થોના વાચનનો લાભ સસ્થાના નિયમ મુજબલઈરહેલ છે

[૨] આ સંસ્થાનો સંક્ષિપ્ત ઈતિહાસ

ત્રિલોક ગુરુ પરમાત્મા શ્રી મહાવીરદેવની ૨૫૦૦ મી નિવણ સંવત્સરી પ્રસગે કચ્છ રાયણ (તા માડવી) મુકામે ઉજવાયેલ મહામહોત્સવ દરમ્યાન સ ૨૦૩૧ વૈશાખ સુદ ૬ ના દિવસે યુગપ્રભાવક અચલગચ્છાધિપતિ

પ પૂ આચાર્ય ભગવંત શ્રી ગુણસાગર- સૂરીશ્વરજી મ સા ના અમીભર્યા શુભ આશીર્વાદોથી અને વયોવૃદ્ધ, આગમપ્રજ્ઞ પ પૂ મુનિરાજ શ્રી કીર્તિસાગરજી મ સા ની નિશ્રામા તથા સાહિત્યરત્ન, વિદ્ધદ્વર્ય પ પૂ મુનિરાજ શ્રી કલાપ્રભસાગરજી મ સા ની સતત શુભ પ્રેરણાથી "શ્રી આર્ય-જય- કલ્યાણ કેન્દ્ર"ની સ્થાપના કરવામા આવી હતી સાચા ઘીના દીપકની જ્યોત પ્રગટાવી આ કેન્દ્ર જિનશાસનના સમ્યગ્જ્ઞાનની જ્યોતને અખંડ રાખવામા કાઈક નિમિત્ત બને એવી શુભ ભાવના વ્યક્ત કરવામા આવી હતી

આ સંસ્થાને વધુ વ્યવસ્થિત બનાવવા વિચારણા થતા તથા દાતાઓને પણ દાન આપવામા સુગમતા રહે ને આવક-જાવક વિ વહીવટ વ્યવસ્થિત રહે તે માટે કેન્દ્રને રજીસ્ટર્ડ બનાવવામા આવ્યું અને દાતાઓને આવક પર કરમુક્તિ મળે તે માટે ઇન્કમટેક્ષ એકઝમ્પટેડ નંબર મેળવવામા આવ્યા આ પ્રસંગે પણ અચલગચ્છાધિપતિ પ આચાર્ય ભગવંત શ્રી ગુણસાગરસૂરીશ્વરજી મ સા પાસે આજ્ઞા મેળવતા તેઓશ્રીએ પણ આશીર્વાદ સહ સંમતિ આપવા કૃપા કરી હતી, અને સં ૨૦૩૪ ના જે સુ ૬ રવિ ૧૧ મી જુન ૧૯૭૮ ના માટુંગાના સહસ્ત્રફણા પાર્શ્વનાથની છાયામા અને અચલગચ્છાધિપતિ પ આ ભ. શ્રી ગુણસાગરસૂરીશ્વરજી મ સા આદિ ઠા ૧૬ તથા વિશાલ સાધ્વીજીગણની નિશ્રામા આ સંસ્થાની-ટ્રસ્ટની વિધિસર રીતે જાહેર કરવામા આવેલ

ગૌ ર વ

પ્રાચીન અર્વાચીન સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિના રક્ષણ માટે શ્રી આર્ય-જય-કલ્યાણ-કેન્દ્ર ટ્રસ્ટ (મુંબઇ) ને સંઘવી શ્રેષ્ઠિ શ્રી લખમશી ઘેલાભાઈ પરિવાર કચ્છ દુર્ગાપુર (નવાવાશ) વાલા તરફથી પોતાના માતુશ્રી મેઘબાઈ ઘેલાભાઇના સ્મરણાર્થે જૈન સંસ્કૃતિ, જૈન સાહિત્યના રક્ષણ અને પ્રચાર માટે એકાવન હજાર રૂા તથા શ્રી ગૌતમ-નીતિ-ગુણસાગરસૂરિ જૈન મેઘ સંસ્કૃતિ ભવન(ઘાટકોપર) નુ મકાન હોલ સાદર ભેટ મળેલ છે જેની નોંધ લેતા ગૌરવ અનુભવીએ છીએ

પ્રસ્તુત પ્રકાશન અંગે

(પુનમુદ્રણયોગ્ય) જૈનાચાર્ય શ્રી વિનયસાગરજી વિરચિત પુનર્મુદ્રણ યોગ્ય આ વિરલ પદ્ય વ્યાકરણ ગ્રંથ ને પ્રકાશિત કરવાનુ સદ્દભાગ્ય અમને મળેછે જેથી આનંદ થાય છે ક્રિયોદ્ધારક અચલગચ્છાધિપતિ પૂ સ્વ આ શ્રી ગૌતમસાગરસૂરીશ્વરજી મ. સા ના પ્રયત્નો થી ૫૦ થી વધારે વરસો પહેલા આ ગ્રંથ પત્રાકારે પ્રકાશિત કરાયેલ વિવરણ પરિશિષ્ટ અને અનુવાદ સહિતનુ પ્રકાશન હોય તો અભ્યાસીઓ -જિજ્ઞાસુઓ આ કૃતિનુ પણ યોગ્ય અધ્યયન કરી શકે તે ભાવથી ભારત દિવાકર શાસન સમ્રાટ અચલગચ્છાધિપતિ પૂ આ ભ શ્રી ગુણસાગર સૂરીશ્વરજી મ. સા તથા તેઓના વિનેય પૂ ગણિવર્ય શ્રી કલાપ્રભસાગરજી મ સા ની પ્રેરણાથી અને તેઓના અથાગ પ્રયત્નોથી ગ્રંથ પ્રકાશિત થઇ રહેલ છે

આ પૂજ્યોની પ્રેરણાથી વડોદરાના વ્યાકરણવારિધિ પૂ ડૉ શ્રી જયદેવ અરુણોદય જાની એ અનુવાદ અને વિવરણ કરી આપેલ છે

શ્રી વડોદરા કચ્છી અચલગચ્છ જૈન સંઘે સંપૂર્ણ આર્થિક સહકાર આપેલ છે અને સુંદર આયોજન કરી આ ગ્રંથ છપાવી આપેલ છે જે બદલ એ સંઘનો આભાર માનીએ છીએ ગુજરાતમા વડોદરા અચલગચ્છ સંઘનુ મુખ્ય કેન્દ્ર થયેલ છે.

પૂ અચલગચ્છાધિપતિશ્રીના આશીર્વાદોથી અને પૂ ગણિવર્ય શ્રી કલાપ્રભસાગરજી મ સા.ની પ્રેરણાથી આ સંસ્થાની સ્થાપના કરાયેલ છે આ પૂજ્યો તરફથી સુંદર માર્ગદર્શન પણ મળે છે જે બદલ આ સ્થળે તેઓશ્રીને વંદના કરીએ છીએ

લિ ટ્રસ્ટી
વશનજી લખમશી સાવલા
ટ્રસ્ટી મંડળ વતી

ભારત દિવાકર, શાસનસમ્રાટ, યુગપ્રભાવક, અચલગચ્છાધિપતિ પ. પૂ. ગુરુદેવ આચાર્ય ભગવત શ્રી ગુણસાગરસૂરીશ્વરજી મ. સા ના

—: શુભ આશીર્વચન :—

અચલગચ્છાધિરાજ પૂ યુગપ્રધાન દાદાશ્રી કલ્યાણસાગરસૂરીશ્વરજી મ. સા ના વિદ્વાન શિષ્યરત્ન મહોપાધ્યાય શ્રી વિનયસાગરજી રચિત વિદ્વચ્ચિંતામણિ અનેકાર્થનામમાલા અને ભોજવ્યાકરણ અનુવાદ સહિત સર્વ પ્રથમવાર પ્રકાશન પામે છે જાણી ખૂબજ આનદ અનુભવુ છું.

આ ગ્રંથના પ્રકાશન માટે સંપાદકો, દાતા અને પ્રકાશકને હાર્દિક અભિનંદન આપુ છુ.

આ ગ્રથ જેવા બીજા પણ અનેક પ્રાચીન અને અપ્રગટ ગ્રથોનુ શીઘ્ર સંશોધન અને પ્રકાશન થાય એ ખૂબ જ જરૂરી છે અચલગચ્છના વિદ્વાન પૂર્વાચાર્યોએ પણ વિશાળ સાહિત્ય-ગ્રંથોની રચના કરી છે. આ પૈકીનું કેટલુક સાહિત્ય પ્રકાશિત થઈ ગયું છે જ્યારે કેટલુક બાકી છે તે પ્રાચીન જ્ઞાન-ભડારોમાથી મેળવી સંશોધિત કરી પ્રકાશિત કરવું ઘટે પ્રાચીન ગ્રંથોદ્ધારની શુભ પ્રવૃતિમા દરેક રીતે સફળતા મળો એ જ ભાવના.

લિ

આચાર્ય ગુણસાગરસૂરિ

II સમ્મેતશિખરજી મહાતીર્થ
અચલગચ્છ ધર્મશાળા
મધુવન જી ગિરિડીહ
(બિહાર)
સં ૨૦૪૦ જે સુ ૩ શનિવાર

શ્રી આર્ય-જય-કલ્યાણ કેન્દ્ર ટ્રસ્ટના
સ્વજનોની શુભ નામાવલિ

સાહિત્ય સંરક્ષક :

નામ	કચ્છનુ ગામ	મુબઇ
૧ સઘવી શ્રી લખમશી ઘેલાભાઇ સાવલા પરિવાર	દુર્ગાપુર	ઘાટકોપર
૨ સ્વ શ્રેષ્ઠિશ્રી દામજીભાઈ મેઘજીભાઈ	દુર્ગાપુર	મુલુડ

સાહિત્ય ભક્ત :-

૧ શા લખમશી ઊમરશી	મોટા આસબીઆ	ગોરેગામ
૨ શા રતનશી ટોકરશી સાવલા	નવાવાસ	ઘાટકોપર
૩ શા હીરજી હસરાજના સ્મરણાર્થે સુપુત્રો	મકડા	સાયન

૪ શ્રીમતિ પુરબાઈ ગાગજી રામજી	કોડાય	શીવરી
૫ શા જેઠાલાલ મુરજી હ. જખીબાઈ	ગેરડી	ગોરેગામ
૬ શા ટોકરશી આણંદજી લાલકા	લાલા	ઘાટકોપર
૭ શ્રીમતિ નર્મદાબેન મુલચંદ રવજી	કોડાય	શીવરી
૮ શ્રીમતિ અગરીદેવી રૂગામલાણી	બાડમેર (રાજસ્થાન)	
૯ શા વીરજી ટોકરશી	લાયજા	ભાયખલા
૧૦ શ્રી રાજેન્દ્રકુમાર એન્ડ બ્રધર્સ	માંડવી	માટુંગા
૧૧ ડૉ. નાનજી ખીયશી હ મેઘાણી	ડુંઠા	મુલુંડ
૧૨ શા માણેક મુરજીના સ્મરણાર્થે	કોટડી	વિક્રોલી
૧૩ શ્રીમતિ મોનબાઈ ગામજી હ સરાજ	કોડાય	મુલુંડ
૧૪ શ્રીમતિ પુરબાઇ ટોકરશી દેવજીના સ્મરણાર્થે	લાલા	,,
૧૫ શ્રીમતિ દેવકાબાઈ કુંવરજી કચરા	ગઢશીશા	ચીંચબંદર
૧૬ શ્રીમતિ નર્મદાબેન વશનજી કુંવરજી	નરેડી	—
૧૭ શ્રીમતિ તલકબેન પ્રેમજી ભાણજી	ખારૂઆ	—
૧૮ માતૃશ્રી મમીબાઇ હામજી મેઘજી વીરા	નવાવાસ	મુલુંડ
૧૯ શ્રીમતિ ઈન્દીરાબેન હામજી વીરા	નવાવાસ	,,
૨૦ શ્રીમતી રેખાબેન ધીરજલાલ હામજી	નવાવાસ	મુલુંડ
૨૧ શ્રીમતી વાલબાઈ મુરજી નાગડા	સભોસરા	—
૨૨ એક સદ્દગૃહસ્થ તરફથી	નારાણપુર	—
૨૩ શા પુંજાભાઇ લધાભાઇ	બાડા	—
૨૪ શા મોગરજી દેવરાજ મારુ ચીઆમર	(ઉજ્જૈન)	
૨૫ શ્રીમતી ખીમઈબાઇ હ સરાજ હરીઆ	હાલાપુર	—
૨૬ એડવોકેટ લીલાધર હામજી શાહ	ભોજાય	વરલી
૨૭ શા સુંદરજી ધનજી ગડા	બાડા	ભાયખલા
૨૮ શા રમેશચંદ્ર કેશવજી મસાલાવાળા	બાડા	માટુંગા
૨૯ શા ચાપશી પદમશી (હ સુપુત્રો)	મેરાઉ	ગાંધીધામ
૩૦ શ્રીમતી લક્ષ્મીબેન ખેતશી	દેશલપુર	સાતરસ્તા
૩૧ સ્વ ભુપેન્દ્રકુમાર પાલણના સ્મરણાર્થે હ માતૃશ્રી વેલબાઈ	ગોધરા	વિક્રોલી
૩૨ શા ભવાનજી કાનજી ભુલા	રાયણ	જુહુ–પાર્લા
૩૩ ગ સ્વ દેવકાબાઈ ખીમજી જેઠા	નવાવાસ	ઘાટકોપર
૩૪ માતૃશ્રી પુરબાઇ ખીમજી છેડા હં પદમશીભાઈ	ગોધરા	,,
૩૫ શા વિજપાર મોણશી શાહ	બાડા	ઘાટકોપર
૩૬ શા માવજી ધનજી દેઢીયા	ભુજપુર	ચીંચબંદર
૩૭ શા ઉત્તમચંદ રણશી હરીઆ	ભોજાય	શાતાક્રૂઝ
૩૮ શા બચુભાઇ ટોકરશી શાહ	ભોજાય	,,
૩૯ શા હ સરાજ ચનાભાઈ શાહ	ગઢશીશા	ચીંચબંદર
૪૦ શા મણીલાલ હામજી	ભોજાય	—
૪૧ શા પ્રેમજી શીવજી	—	—
૪૨ શ્રીમતી ગંગાબેન હામજી	ભોજાય	—
૪૩ શ્રીમતી દેવકાબેન વિશનજી	—	
૪૪ શ્રી કલ્યાણજી કારૂભાઈ	ભોજાય	મુલુંડ

શ્રી આર્ય-જય-કલ્યાણ કેન્દ્ર ટ્રસ્ટ દ્વારા પ્રકાશિત ગ્રન્થોની સૂચી

	ક્રમ	પુસ્તકનુ નામ	આવૃત્તિ	કુલ નકલ
*	૧	ભગવાન શ્રી મહાવીરદેવ જીવન-સૌરભ	૧-૨-૩	૫૫૦૦
*	૨	ભગવાન શ્રી મહાવીરદેવ સ્મૃતિ-ગ્રંથ	૧	૧૦૦૦
*	૩	પરભવનુ ભાતુ (વિવિધ વૈરાગ્યાદિ વાચન)	૧-૨	૩૦૦૦
	૪	વીશસ્થાનકાદિ તપવિધિ પૂંજ (તપવિધિ)	૧	૧૫૦૦
	૫	શ્રી શુકરાજ ચરિત્ર સસ્કૃત (પ્રત)	૧	૫૦૦
	૬	ચદ્રધવલભૂપ ધર્મદત્તચરિત્રં ,, ,,	૧	૫૫૦
*	૭	વિરતિનો સરલ માર્ગ (૧૪ નિયમો) (પોકેટ)	૧-૨	૪૦૦૦
	૮	હૃદય વીણાના તારે ! તારે ! (પ્રાચીન સ્તવનો)	૧	૧૦૦૦
	૯	મલયાસુંદરી ચરિત્રં સસ્કૃત (પ્રત)	૧	૧૦૦૦
*	૧૦	ગુરુગુણીગીત ગુંજન (પ્રાચીન અર્વાચીન ગહુંલિઓ)	૧	૧૫૦૦
*	૧૧	દિવ્ય જીવન જીવવાની ચાવી (૧૦૧ નિયમો) (પોકેટ)	૧-૨-૩	૧૦૦૦૦
	૧૨	ચતુર્વિંશતિ જનસ્તોત્રાણિ સાનુવાદ (જિનભક્તિ)	૧	૭૫૦
*	૧૩	તપથી નાશે વિકાર ! (પોકેટ)	૧-૨	૭૦૦૦
*	૧૪	આર્યરક્ષિત જૈન પચાગ (સ ૨૦૩૫)	૧	૪૦૦૦
	૧૫	કામદેવચરિત્ર મૂળ-અનુવાદ (સંસ્કૃત-ગુજરાતી) (પ્રત) (પુનમુદ્રણ)	૧	૭૦૦
*	૧૬	જૈનશાસનમા અચલગચ્છનો દિવ્ય પ્રકાશ (પટ્ટાવલિ)	૧	૧૦૦૦
	૧૭	કામદેવ ચરિત્ર ગુજરાતી અનુવાદ (પ્રત)	૧	૭૦૦
*	૧૮	અચલગચ્છની અસ્મિતા (આર્યરક્ષિતસૂરિ)	૧	૩૦૦૦
	૧૯	અચલગચ્છના જ્યોતિર્ધર (જયસિંહસૂરિ)	૧	૩૦૦૦
	૨૦	અચલગચ્છના દીપક (મહેન્દ્રપ્રભસૂરિ)	—	ભાવિ
	૨૧	અચલગચ્છના મત્રપ્રભાવક (મેરુતુંગસૂરિ	૧	૫૦૦૦
	૨૨	અચલગચ્છના ક્રિયોદ્ધારક (ધર્મમૂર્તિસૂરિ)	૧	૧૦૦૦
	૨૩	અચલગચ્છની પ્રતિભા (કલ્યાણસાગરસૂરિ)		
*	૨૪	અચલગચ્છના સમુદ્ધારક (ગૌતમસાગરસૂરિ)	૧	૨૦૦૦
	૨૫	જીવનનું અમૃત (તત્વજ્ઞાનના લેખો)	૧-૨	૩૫૦૦
	૨૬	લિંગનર્ણય ગ્રથ (મૂળ) (વ્યાકરણના અગ વિષયક)	૧	૧૦૦૦
	૨૭	લિંગનિર્ણય સસ્કૃત શબ્દકોશશ્ચ (વ્યાકરણનો અંગ)	૧	૫૦૦
	૨૮	ષડ્દર્શન નર્ણય સાનુવાદ (મેરુતુગસૂરિ કૃત)	૧	૧૦૦૦

૨૯ સમરો મહામંત્ર નવકાર	૧	૩૦૦૦
૩૦ ભોજ વ્યાકરણમ્ અનુવાદ વિવરણસહિત	૧	૧૦૦૦
૩૧ જૈન કથા સંદોહ ભાગ-૧ (પ્રેસમાં)	૩	૨૦૦૦

* નિશાનવાળા પુસ્તકો અપ્રાપ્ય છે.

પૂ. મુનિ શ્રી કલાપ્રભસાગરજી મ. સા. દ્વારા પ્રેરિત અને સંપાદિત અન્ય સંસ્થાઓ દ્વારા પ્રકાશિતો

*	૧ જૈન કથા સંદોહ ભાગ-૧ (સચિત્ર)	૧-૨	૩૦૦૦
*	૨ સમ્યકત્વ સહિત પાંચ અણુવ્રત (હિન્દી)	૧	૧૦૦૦
	૩ કલ્યાણસાગરસૂરિ સ્મૃતિ સ્મૃતિવિશેષાંક	૧	૧૦૦૦
*	૪ ,, જ્ઞાનસત્ર ,,	૧	૧૦૦૦
*	૫ ,, જીવનસૌરભ	૧	૨૦૦૦
*	૬ કલ્યાણસાગરસૂરિ પૂજા સંદોહ	૧	૨૦૦૦
*	૭ જીવન ઉન્નતિ યાને તીર્થયાત્રા	૧	૨૦૦૦
*	૮ સચિત્ર અચલગચ્છ સ્નાત્રપૂજા	૧	૫૦૦૦
*	૯ પૂ. આ. શ્રી ગુણસાગરસૂરિ જીવન પરિચય	૧	૫૦૦૦
*	૧૦ શ્રી આર્યરક્ષિત જૈન પંચાગ સં. ૨૦૩૭	૧	૫૦૦૦
	૧૧ દ્વિતીય અધિવેશન સ્મારિકા	૧	૨૦૦૦
*	૧૨ શ્રી આર્યરક્ષિતસૂરિ વિશેષાંક (સં. ૨૦૩૬)	૧	૨૦૦૦
	૧૩ પૂ. આ. ગુણસાગરસૂરિ સૂરિપદ રજતસ્મારિકા (સચિત્ર) (સં. ૨૦૩૭)	૧	૧૫૦૦
	૧૪ આર્યકલ્યાણ-ગૌતમ-સ્મૃતિગ્રંથ (સચિત્ર	૧	૧૦૦૦
	૧૫ અચલગચ્છના ઇતિહાસની ઝલક ગ્રંથ ,,	૧	૨૦૦૦
	૧૬ વર્ધમાન તપ સ્મારિકા		૨૦૦૦
	૧૭ ગુણભારતી (માસિક) ની ફાઈલ (સં. ૨૦૩૮)		૩૦૦૦
	૧૮ ,, ,, ,, (સં. ૨૦૩૯)		૨૫૦૦
*	૧૯ મહારાષ્ટ્ર વિહાર વિશેષાંક		૨૫૦૦
*	૨૦ અહિંસા વિશેષાંક (૨૦૩૯)		૨૫૦૦
*	૨૧ અચલગચ્છની પટ્ટાવલિ (હિંદી)	૧	૫૦૦
*	૨૨ અચલગચ્છનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ	૧	૧૦૦૦
*	૨૩ જૈન શાસનના ગૌરવરૂપ અચલગચ્છના આચાર્યોનો સંક્ષિપ્ત જીવન પરિચય મુંબઈ સમાચાર, જન્મભૂમિ કચ્છમિત્રમાં આવેલ ફુલ પેજના લેખ રૂપે,		
	૨૪ અચલગચ્છના પૂ. સાધુ-સાધ્વીની ડીરેકટરી (સચિત્ર) શ્રમણ સંસ્કૃતિ ગ્રંથ (વિશેષાંક)	૧	૪૦૦૦
*	૨૫ તીર્થ ગુણ ગુંજન	૧	૨૫૦૦

* નિશાનીવાળા અપ્રાપ્ય

※ આભાર દર્શન ※

પ પૂ ગણિવર્ય શ્રી કલાપ્રભસાગરજી મ. સા ની શુભ પ્રેરણાથી અચલગચ્છપ્રવર્તક પૂ દાદા શ્રી આર્યરક્ષિતસૂરીશ્વરજી મ. સા. ની નવમ જન્મશતાબ્દિ વર્ષની તથા અચલગચ્છાધિપતિ પૂ આચાર્ય ભગવંત શ્રી ગુણસાગરસૂરીશ્વરજી મ સા ના સુરિપદ રજત વર્ષની–સ્મૃતિ નિમિત્તે શ્રી આર્ય–ગુણ સાધર્મિક ફંડમા દાન પ્રાપ્ત થયેલ છે તથા પૂ સાધ્વી શ્રી પુણ્યોદયશ્રીજી મ સા ના ચારિત્રપર્યાયને ૨૫ વરસ પૂર્ણ થતાં તેઓશ્રીની પ્રેરણાથી યોગનિષ્ઠા પૂ સ્વ. શ્રી ગુણોદયશ્રીજી મ. સા ની સ્મૃતિ નિમિત્તે પણ સાધર્મિક ફંડમા દાન પ્રાપ્ત થયેલ છે.

તથા પૂ. મુની શ્રી નયપ્રભસાગરજી મ સા ના ૪૫ ઉપવાસ (દોઢ માસખમણ) ની દીર્ઘ તપારાધનાની સ્મૃતિ નિમિત્તે તથા પોતાના માતુશ્રી મેઘબાઇ ઘેલાભાઇની સ્મૃતિ નિમિત્તે મહામંત્ર શ્રી નવકાર મંત્ર તથા તેના વિશિષ્ટ આરાધકો જપનારાઓના બહુમાનાર્થે શ્રેષ્ઠિ શ્રી લખમશી ઘેલાભાઇ પરિવાર તરફથી પણ ઉદાર દાન પ્રાપ્ત થયેલ છે. જે રકમો સાધર્મિક ફંડમા રાખી તેનુ **"આર્યગુણ સાધર્મિક ફંડ"** એ એ શુભનામ રાખેલ છે. આ ફંડમા રકમ લખાવનાર ઉદારદિલ સદ્‌ગૃહસ્થોનો આ સ્થળે અમો આભાર માનીએ છીએ

લિ. ટ્રસ્ટી મંડળ

આ ગ્રંથના પ્રકાશન સૌજન્ય બદલ આભાર

આ ભોજવ્યાકરણમ્ ગ્રંથ સાનુવાદ, પરિશિષ્ઠો સહિત પ્રકાશિત થાય છે જેના ઉદ્ધાર પ્રકાશનના ખર્ચનો સંપૂર્ણ લાભ શ્રી વડોદરા કચ્છી અચલ ગચ્છ જૈન સંઘે લીધેલ છે જે બદલ આ સંઘની ઉદારતા બદલ આનંદ વ્યક્ત કરીએ છીએ આ સંઘનો દાખલો લઈ બીજા સંઘો પણ પોતાના જ્ઞાનખાતામાથી અન્ય ગ્રંથોના ઉદ્ધાર–પ્રકાશનનો લાભ લેશે તો તેઓ અનેક ગ્રંથોના ઉદ્ધાર–પ્રકાશનના પુણ્યભાગી બનશે

લિ. આર્ય–જય–કલ્યાણ કેન્દ્ર ટ્રસ્ટ.

—: સંપાદકીય નિવેદન :—

અચલગચ્છાધિપતિ પૂ. આ. શ્રી ગુણસાગરસૂરીશ્વરજી મ. સા. ના વિનેય પુ. ગણિવર્ય
શ્રી કલાપ્રભસાગરજી મ સા

પ્રસ્તુત ગ્રંથ :

અનેક નૃપ પ્રતિબોધક, અજોડ પ્રતિભાશાળી પૂ. આચાર્ય ભગવંત શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરીશ્વરજી મ. સા ના વિદ્વાન શિષ્યરત્ન મહોપાધ્યાય શ્રી વિનયસાગરજી મ સા દ્વારા રચિત **શ્રી ભોજવ્યાકરણમ્** નામક સંસ્કૃત ગ્રંથ કે જે અનુભૂતિ સ્વરૂપાચાર્યરચિત **શ્રી સારસ્વતવ્યાકરણમની** પદ્યાનુવાદ ટીકા રૂપે છે. તે ગ્રંથ ગુજરાતી અનુવાદ, ટિપ્પણ અને પરિશિષ્ટો સાથે પ્રકાશિત થાય છે જેથી આનંદ થાય છે

વ્યાકરણ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ

"વ્યાક્રિયન્તે વ્યુત્પાદ્યન્તે શબ્દા : અનેન ઇતિ વ્યાકરણમ્" આ વ્યુત્પત્તિ દ્વારા વ્યાકરણ શબ્દનો ઉદ્દભવ થયેલ છે વિ આ ઉપસર્ગપૂર્વક કૃ ધાતુ તથા અન પ્રત્યયના યોગથી આ શબ્દ બન્યો છે જેનો અર્થ થાય છે કે "જેના દ્વારા શબ્દ બને છે તે શાસ્ત્ર" એટલા માટે જ વ્યાકરણને શબ્દશાસ્ત્ર શબ્દાનુશાસન પણ કહેવાય છે શબ્દસૃષ્ટિની પ્રક્રિયાને સુગમ બનાવવાથી કોઈપણ વૈયાકરણી કે વ્યાકરણ વૈજ્ઞાનિકતાના ઉચ્ચ આસન પર રહેવાની ક્ષમતા મેળવી શકે છે

વ્યાકરણજ્ઞાનનુ મહત્વ

ભાષાના શુદ્ધજ્ઞાન માટે વ્યાકરણનું જ્ઞાન ખુબજ જરૂરી છે વાણીના વ્યાપારમા વિવેક લાવવા મહાપુરૂષો દ્વારા પ્રરૂપિત રચિત શાસ્ત્રોના સુચારૂ બોધ માટે વ્યાકરણનુ જ્ઞાન ખુબજ મહત્વનું છે, જેના દ્વાર માનવજીવનની સાચી સફળતાને આંબી શકાય છે. યાવત સાધનાની ફલશ્રુતિરૂપ "સર્વકર્મ મુક્તિ" રૂપ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે સમ્યગ્ દર્શનની પ્રાપ્તિ અને શુદ્ધિ માટે સમ્યગ્ જ્ઞાન આવશ્યક છે જે દર્શન અને જ્ઞાનના યોગેજ જીવનમા સમ્યગ ચારિત્ર્યગુણ ખીલી ઉઠે છે સમ્યગ્ જ્ઞાનના સોપાનરૂપ શાસ્ત્રોના અવબોધ માટે વ્યાકરણનુ અધ્યયન જરૂરી છે

ધાતુ અને પ્રત્યયના સંશ્લેષણ–વિશ્લેષણ દ્વારા ભાષાના આતરિક રહસ્યનો વિચાર એટલેજ વ્યાકરણશાસ્ત્ર ! શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ અને તેના નિર્માણની પ્રાગવતી પ્રક્રિયાનુ પ્રકટીકરણ એટલેજ વ્યાકરણ શબ્દોના વિવિધરૂપોમા એક મળ ધાતુ અને સંજ્ઞા રહેલી હોય છે

જૈન વ્યાકરણનો ઉદ્દભવ

આમ તો સર્વજ્ઞ શ્રી તીર્થંકર પરમાત્માના મુખમાથી નીકળેલ દ્વાદશાગી રૂપ શ્રુત એ જ સમગ્ર વિજ્ઞાન–જ્ઞાનના ભડાર છે. સત્યપ્રવાદ પૂર્વમા વ્યાકરણશાસ્ત્રના બધા મુખ્ય નિયમો આપવામાં આવેલા હતા જેમ વચન વ્યાપાર (વચન સંસ્કાર) ના કારણ, શબ્દોચ્ચારણના સ્થાન; પ્રયત્ન, વચનપ્રયોગ, વચનભેદ આદિ નિરૂપિત હતા વચન સંસ્કારનું વિવેચન કરતા તેના બે કારણ બતાવવામા આવ્યા છે (૧) સ્થાન અને (૨) પ્રયત્ન શબ્દોચ્ચારના હૃદય, કંઠ, મસ્તક, જિહ્વામૂલ, દાંત, તાલુ, નાસિકા (નાક) અને ઓષ્ઠ (હોઠ)–આ આઠ સ્થાન બતાવવામા આવેલ છે. શબ્દોચ્ચારણના પ્રયત્નોનુ વિવેચન કરતા સ્પૃષ્ટતા, ઈષિત્સપૃષ્ટતા વિવૃતતા, ઇષદ્વીવૃતતા અને સવૃતતા આ પાચની પરીભાષા પણ આપવામા આવી છે. વચનના શીષ્ટ અને દુષ્ટ પ્રયોગોની છણાવટ કરતા શબ્દોની શુભાશુભતાનુ પણ વર્ણન કરવામા આવેલ છે. જૈન (વ્યાકરણ) ગ્રથોના માધ્યમથી આ વિગતો જાણી શકાય છે

જૈન આગમો અને પ્રાકૃતવ્યાકરણો

વર્તમાનમા પ્રાપ્ત જૈન આગમગ્રંથોની રચના પ્રાકૃતભાષામા છે જેથી પ્રાકૃતમા રચાયેલ પ્રાચીન વ્યાકરણ પણ હશે જો કે પ્રાકૃતમા રચિત જૈનાગમોમા વ્યાકરણને લગતી અનેક વિગતો આવે છે.

જેમકે : ઠાણાગસૂત્ર (ત્રીજુ અંગ) ના આઠમા સ્થાનમા આઠ કારકોનો. નિર્દેશ છે. અનુયોગ દ્વાર (સૂ. ૧૨૮) મા ત્રણ વચન, લિંગ અને કાલનુ વિવેચન ઉપલબ્ધ થાય છે. સૂત્ર ૧૩૦ મા સમાસ, પદની વિગતો મળે છે વર્તમાનમા શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યરચિત પ્રાકૃતવ્યાકરણ સિદ્ધહૈમ શબ્દાનુશાસનમ્ ના અષ્ટમ અધ્યાયના રૂપમા વિદ્યમાન છે

જૈનાચાર્યોરચિત વ્યાકરણગ્રંથો

વ્યાકરણશાસ્ત્રમા જૈનાચાર્યોની દેન અપૂર્વ છે. આગમગ્રંથોના વ્યાકરણ સંબંધી નિયમો સિવાય કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રસૂરી રચિત શ્રી સિદ્ધહૈમશબ્દાનુશાસનમ્ દેવનંદી (પૂજ્યપાદ) કૃત જૈનેન્દ્રવ્યાકરણમ્, પલ્યકીર્તિકૃત શાકટાયનવ્યાકરણમ, મેરુતુંગસૂરિકૃત મેરુતુંગ (કુમાર) વ્યાકરણમ્ આદિ અનેક જૈનાચાર્યો અને મુનિવરો દ્વારા રચિત સંસ્કૃતવ્યાકરણગ્રંથો અને આ વ્યાકરણોના ટીકાવૃત્તિગ્રંથો પ્રાપ્ત થાય છે

પરમાત્માશ્રી મહાવીરદેવ અને જૈનેન્દ્રવ્યાકરણ

પ્રાચીન ઉલ્લેખ મુજબ ભગવાન શ્રી મહાવીરદેવ જ્યારે બાળક હતા ત્યારે તેઓનુ નામ વર્ધમાન હતું. પ્રભુ જ્યારે આઠ વર્ષના થયા ત્યારે તેઓના પિતાશ્રી સિદ્ધાર્થરાજા તેઓને ભણવા પાઠશાળામા મોકલે છે, પણ પ્રભુ તો બાળપણથીજ જ્ઞાની અને ગંભીર હતા "પ્રભુને શુ ભણવાનું હોય ?" એવો ઈન્દ્રને વિચાર આવ્યો ને ઈન્દ્ર બ્રાહ્મણનુ રૂપ લઈ ક્ષત્રિયકુંડની પાઠશાળામા આવે છે અને અધ્યાપકને રાજકુમાર વર્ધમાન સમક્ષ ઈન્દ્રે વ્યાકરણ અંગે કેટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા, જેનો પ્રત્યુત્તર આપવા અધ્યાપક લાચાર હતા. ત્યારબાદ ઇન્દ્રે વર્ધમાન કુમારને પ્રશ્નો પૂછ્યા વર્ધમાનકુમારના પ્રત્યુત્તરોથી અધ્યાપક આદિ સૌ આશ્ચર્યવિભોર બની ગયા જ્યારે ઈન્દ્રે સ્પષ્ટતા કરતા કહે છે કે "આ તો ત્રણ જ્ઞાનના માલિક જ્ઞાની બાલપ્રભુ છે જેઓ ભવિષ્યમા કેવલ જ્ઞાની અને સર્વજ્ઞ બનવાના છે તેઓને શુ ભણવાનુ હોય ?" પ્રભુએ જે પ્રત્યુત્તરો આપેલા તે "જૈનેન્દ્રવ્યાકરણમ્અંગે" આથી વિશેષ જાણકારી મળતી નથી અમુક સમય સુધી પ્રચલિત રહેલ હશે એમ માની શકાય

શ્રી સિદ્ધહૈમશબ્દાનુશાસનમ

વર્તમાનમા શ્વેતામ્બર જૈન સંઘના અભ્યાસાર્થીઓમા "શ્રી સિદ્ધહૈમશબ્દાનુશાસનમ્" નામક વ્યાકરણ ગ્રંથ વધુ પ્રચલિત છે તથા આ ગ્રંથના આધારે પં શિવલાલજી પાટણવાળાએ તૈયાર કરેલ'હૈમપ્રવેશિકા" નામક ગ્રંથમા, દ્વિતીયા અને તૃતીયા નામક પુસ્તકો પ્રચલિત છે સિદ્ધહૈમશબ્દાનુમ્ વ્યાકરણ પર રહસ્યવૃત્તિ, લઘુવૃત્તિ, મધ્યમવૃત્તિ, બૃહદ્વૃત્તિ, લઘુન્યાસ બૃહન્યાસ, હૈમન્યાસમંજૂષા, હૈમચન્દ્રિકા, ચંદ્રપ્રભા (હૈમવ્યાકરણપ્રક્રિયા) વગેરે અનેક ગ્રંથો છે મોટે ભાગે ૭ હજાર શ્લોક પ્રમાણ ધરાવતી **લઘુવૃત્તિ** કંઠસ્થ કરવા માટે યોગ્ય હોઈ વધુ પ્રચલિત છે

જૈનેતર વ્યાકરણ ગ્રંથો પર જૈનાચાર્યોકૃત ટીકાગ્રંથો

જૈનોમા પોતાના પૂર્વાચાર્યો રચિત જૈન વ્યાકરણગ્રંથો હોવા છતા તથા પ્રકારના સાધનોના (પુસ્તક–અધ્યાપકાદિના) અભાવે જૈનેતરવ્યાકરણગ્રંથનુ અધ્યયન પણ છેલ્લા કેટલાક સૈકાઓથી પ્રચલિત જોવા મળે છે

જેથી પાણિનીય (કૌમુદી) વ્યાકરણ, કાતંત્ર (કાલાપક), ચાંદ્ર, સારસ્વત વગેરે જૈનેતર રચિત વ્યાકરણગ્રંથો પર જૈનાચાર્યો કે મુનિવરોએ પણ પોતાના શિષ્યાદિ કે જિજ્ઞાસુઓ સરળતાપૂર્વક ભણી શકે તે માટે ટીકાગ્રંથો રચ્યા છે

જૈન જૈનેતરરચિત વ્યાકરણગ્રંથો પર લખવામા આવે તો એક સ્વતંત્ર મોટો લેખ કે પુસ્તક તૈયાર થઈ શકે પણ હાલ આ અંગે વિસ્તાર અપ્રસ્તુત છે

આ ગ્રંથના કર્તા પ. પૂ. મહોપાધ્યાય શ્રી વિનયસાગરજી મ સાહેબના સમયમા સારસ્વતવ્યાકરણ વધુ પ્રચલિત હશે એમ લાગે છે તેમજ તેઓએ પણ આ જ વ્યાકરણગ્રંથનુ અધ્યયન કરેલ હશે.

પદ્યબદ્ધ વ્યાકરણગ્રંથો ને ભોજવ્યાકરણમ્

વ્યાકરણનુ વ્યવસ્થિત જ્ઞાન કરવુ હોય તેઓએ પ્રથમ તો એ ગ્રંથના મૂળ સૂત્રોને તથા શક્ય હોય તો "ટીકા" ને "વૃત્તિ" ને કંઠસ્થ કરવી જ જરૂરી બને છે ગદ્ય કરતા પણ પદ્ય (શ્લોક–ગાથા) કંઠસ્થ કરવામા સરળ હોય છે જેથી જ પ. પૂ. મહોપાધ્યાયશ્રી વિનયસાગરજી મ સાહેબે સારસ્વતવ્યાકરણના મૂળસૂત્રોને "વિદ્વચ્ચિંતામણિ" ગ્રંથ રૂપે અને સારસ્વત વ્યાકરણની વૃત્તિને "ભોજવ્યાકરણમ્" રૂપે શ્લોકબદ્ધ રચેલ છે

બહુધા અપ્રસિદ્ધ આ બને કૃતિઓ વિદ્વાનો માટે ખૂબ જ ઉપયોગી છે વિદ્વચ્ચિંતામણિ ગ્રંથ તો સર્વપ્રથમ વાર જ પ્રકાશિત થય છે

વ્યાકરણના ગ્રંથોમા શ્લોકબદ્ધ સાહિત્યનુ ખૂબ જ મહત્વ છે વ્યાકરણસાહિત્યમા આવા ગ્રંથો ખૂબ જ વિરલ છે આ દૃષ્ટિએ પ્રગટ થતી આ બને કૃતિઓ જિજ્ઞાસુઓ માટે આકર્ષણરૂપ બની રહેશે–એ નિઃશંક છે.

અચલગચ્છના આચાર્યો દ્વારા રચિત વ્યાકરણગ્રંથો

શ્રી શ્વેતાંબર અચલગચ્છ જૈન સંઘના કવિશ્રીની આ કૃતિ હોઈ અચલગચ્છના પૂર્વાચાર્યો રચિત વ્યાકરણગ્રંથો અંગે થોડી નોંધ આપવી ઉચિત થશે

તેરમી સદીમા થયેલા અચલગચ્છના તૃતીય પટ્ટધર પ્રકાંડ વિદ્વાન, અચલગચ્છાધિપતિ પૂ. આચાર્ય શ્રી ધર્મઘોષસૂરીશ્વરજી મ સા ના સામ્રાજ્યકાળમા થયેલા પૂ. મુનિશ્રી ભક્તિલાભ–પ્રેમલાભ દ્વારા રચાયેલ વ્યાકરણગ્રંથની નોંધ જેસલમેરના કોઈ જ્ઞાનભંડારના સૂચિપત્રમા જોવામા આવેલ છે જૈનસાહિત્યનો ઈતિહાસ વિગેરે ગ્રંથોમા પણ આ કૃતિની નોંધ પ્રાપ્ત થાય છે આ અંગે વિશેષ સંશોધન થવુ જરૂરી છે

પંદરમી સદીમા થયેલા અનેકનૃપપ્રતિબોધક, મંત્રપ્રભાવક, અચલગચ્છાધિપતિ પૂ. આચાર્યશ્રી મેરુતુંગસૂરીશ્વરજી મ. સાહેબે સ્વતંત્ર વ્યાકરણગ્રંથ તથા અન્ય જૈનેતર વ્યાકરણગ્રંથો પર ટીકાગ્રંથો રચેલ છે એમણે રચેલ શ્રીમેરુતુંગ વ્યાકરણ અપર નામ કુમારવ્યાકરણની વિરલ હસ્તપ્રતો પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારોમા ઉપલબ્ધ છે. તેઓએ કાતંત્ર (કાલાપક) વ્યાકરણ પર વૃત્તિ રચેલ છે તેઓ દ્વારા રચિત વ્યાકરણના વિવિધ અંગો (વિભાગો) પરની કૃતિઓની હસ્તલિખિત પ્રતો પણ પ્રાપ્ત થાય છે આ સાહિત્ય એકત્રિત કરી તે પર નિર્ણય કરવો ઘટે કે આ અલગ અલગ રચનાઓ છે કે એક જ ગ્રંથના વિવિધ ભાગો છે શ્રીમેરુતુંગસૂરીશ્વરજી એ ધાતુપારાયણમ્ નામે ગ્રંથ રચેલ છે આ ગ્રંથની હસ્તલિખિત પ્રત જો કે હજી સુધી મારા જોવામા આવેલ નથી ઇતિહાસ ગ્રંથો પરથી આ ગ્રંથનુ અસ્તિત્વ જાણી શકાય છે

મહોપાધ્યાય વિનયસાગરજી મ સા ના સમકાલીન અચલગચ્છીય પૂ. દેવ સાગરજી મ સાહેબે શ્રી અભિધાનચિંતામણિ કોશગ્રંથ પર વ્યુત્પત્તિરત્નાકર નામક ૧૮૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ગ્રંથ રચેલ છે જે અદ્યાપિ અપ્રકટ છે ઉપરોક્ત અપ્રકટ ગ્રંથોની હસ્તલિખિત પ્રતો પ્રાપ્ત કરી તેને પ્રકાશિત કરવા ભાવના છે

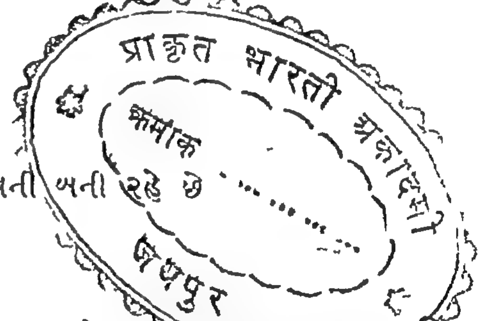
ગ્રંથકર્તાનો પરિચય

પરમાત્મા શ્રી મહાવીરદેવના પટ્ટધર ગણધર શ્રી સુધર્માસ્વામી ભગવંતની પરંપરામાં ૪૭ મા પટ્ટધર મહાન ક્રિયોદ્ધારક, ઉગ્રતપસ્વી પૂ. આચાર્યશ્રી આર્યરક્ષિત સૂરીશ્વરજી મ. સા. ની પટ્ટાનુપટ્ટે ૬૩ મા પટ્ટધર ઉગ્ર તપસ્વી પૂ. આ. શ્રી ધર્મમૂર્તિસૂરીશ્વરજી મ. સા. તથા તેઓના પટ્ટધર, અનેકનૃપપ્રતિબોધક, જામનગરાદિ તીર્થોના પ્રેરક પૂ. આ. શ્રીકલ્યાણસાગરસૂરીશ્વરજી મ. સા. ની વિદ્વાન શિષ્યમંડળીમાં આ ગ્રંથના કર્તા પૂ. મહોપાધ્યાય શ્રીવિનયસાગરજી મ. સા. એક ચમકતા તારલા છે. તેઓશ્રીની વિદ્યમાનતા વિક્રમની સોળમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં અને સત્તરમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં તેઓના ગુરુદેવશ્રીની ઉપસ્થિતિ અને તેઓશ્રી રચિત ગ્રંથો દ્વારા જાણી શકાયછે. તેઓશ્રીનું જીવનચરિત્ર એટલે જન્મસ્થળ માતાપિતા, શિષ્યાદિ પરિવાર અંગે યથાપ્રાપ્ત વિગતો અનુવાદકે તેમની પ્રસ્તાવનામાં આપી છે. તેઓશ્રીએ રચેલ ગ્રંથો નીચે મુજબ છે.

(૧) ભોજવ્યાકરણમ્ (૨) વિદ્વચ્ચિંતામણિ (૩) અનેકાર્થનામમાલા (૪) હિંગુલપ્રકરણમ્, (૫) શ્રીવિધિ પક્ષ (અચલ)ગચ્છ બૃહત્પટ્ટાવલિ, (૬) કલ્યાણસાગરસૂરિ ગુરુસ્તુતિ, (૭) પ્રકીર્ણ સ્તવનો. આમાંથી અનેકાર્થનામમાલા (૩) હિન્દીમાં અને નં. ૫–૬ વાળી કૃતિઓ ગુજરાતી તેમજ બાકીની સંસ્કૃતમાં છે.

તેઓશ્રી સંસ્કૃતના પ્રકાંડ વિદ્વાન હતા. તેઓશ્રી વ્યાકરણાદિશાસ્ત્રોના તલસ્પર્શી જ્ઞાતા હતા. તથા મહાન ઉપદેશક હતા એ તેઓશ્રીના ગ્રંથો દ્વારા જાણી શકાય છે. તેઓશ્રીએ અન્ય ગ્રંથો પણ રચ્યા હશે.

તેઓશ્રી આચાર્ય(સૂરિ)પદધારક હતા. એ નોંધ તેઓએ રચેલ વિદ્વચ્ચિંતામણિગ્રંથની પ્રશસ્તિથી જાણી શકાય છે.

તેષાં શિષ્યૈ વરાચાર્યૈ સૂરિવિનયસાગરૈ

અન્ય પટ્ટાવલિ આદિ ગ્રંથોમાં આ ઉલ્લેખ ન હોઈ આ વિગત મહત્વની બની રહે છે.

કચ્છના રાજા અને રાજકુંવર સાથે સમાગમ

પૂ. મહોપાધ્યાય વિનયસાગરજી મ. સા. રચિત આ ગ્રંથની પ્રશસ્તિમાં પોતાના ગુરુદેવ પૂ. આ. શ્રીકલ્યાણસાગરસૂરિજી મ.સા. માટે **સમગ્રનૃપચિત્તવિનોદકારી** આવું વિશેષણ વાપરે છે. કચ્છના મહારાઓ ભારમલ્લ (પ્રથમ) જામનગર (નવાનગર) ના રાજા લાખા વિ. રાજાઓ શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિના સમાગમમાં આવ્યા હતા. આ વાત ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે. પૂ. મહોપાધ્યાય શ્રીવિનયસાગરજીએ કચ્છના મહારાઓ ભારમલ્લ (પ્રથમ)ના રાજકુંવર ભોજ માટે આ વ્યાકરણગ્રંથ રચેલ છે. આ ઉલ્લેખ આ ભોજવ્યાકરણની પ્રશસ્તિમાં ગ્રંથકાર પોતેજ કરે છે. આથી તેઓ સાથે રાઓ ભારમલ્લ (પ્રથમ) નો સમાગમ પરિચય પણ અવશ્ય માની શકાય. રાજકુંવર ભોજની તુષ્ટિ માટે આ ગ્રંથ રચાયેલ હોઈ ગ્રંથકારે પ્રથમ મંગલાચરણ પણ દ્વિઅર્થક રચેલ છે. તે ગ્રંથ સાથે રાજકુંવરનું નામ જોડી દીધેલ છે.

ભોજવ્યાકરણ ગ્રંથની પ્રથમ આવૃત્તિ અંગે

ભોજવ્યાકરણ નામક આ ગ્રંથ મહાન ક્રિયોદ્ધારક પરમત્યાગી, કચ્છહાલારદેશોદ્ધારક, અચલગચ્છાધિપતિ પ. પૂ. સ્વ. આચાર્ય ભગવંત શ્રી ગૌતમસાગરસૂરીશ્વરજી મ. સા. ની પ્રેરણા અને અથાગ પ્રયત્નોથી આજથી ૬૫ વર્ષો પહેલા એટલે કે વિ. સં. ૧૯૭૫માં સર્વપ્રથમ પ્રતાકારે પ્રકાશિત થયેલ. જેને પ્રાચીન હસ્તપ્રતના આધારે પં. હરિશંકર શાસ્ત્રીએ ઉપરોક્ત પૂજ્યશ્રીની પ્રેરણાથી સંપાદિત કરેલ છે. તે સમયમાં મુદ્રણકાર્ય અને એના ખર્ચની વ્યવસ્થા વિગેરે ખૂબજ કપરુ હતું. તે વખતના આર્થિક સહયોગ મુજબ પ્રાય. ૨૫૦ નકલોમાં આ ગ્રંથ પ્રકાશિત થયેલ. જે મોટે ભાગે કચ્છના જૈન ભંડારોમાં સુરક્ષાની દૃષ્ટિએ એક એક પ્રત ભેટ મોકલવા રૂપે મોકલી દેવાયેલ હોય એમ લાગે છે. કચ્છ બહારના જામનગર, માંડલ, મુંબઈ વિ. ના અચલગચ્છ જૈન સંઘોના અમુક જ્ઞાન ભંડારોમાં પણ મોકલી અપાયેલ.

સંસ્કૃત અધ્યયન પ્રત્યે ઉદાસીનતા અને ગુર્જર સાહિત્ય

વિક્રમના સત્તરમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમા અને બહુધા અઢારમા સૈકાના પૂર્વાર્ધમા આ ગ્રંથ રચાયેલ છે આ સમયમા અચલગચ્છીય શ્રમણો (કલ્યાણસાગરસૂરિ, અમરસાગરસૂરિની અમુક રચનાઓ સિવાય) દ્વારા મોટેભાગે સંસ્કૃતમા રચાયેલ સાહિત્ય જોવા મળતુ નથી, સંસ્કૃતમિશ્ર ગુજરાતી તથા તત્કાલીન (પ્રાચીન) ગુજરાતીમા રચાયેલ રાસો–ચરિત્રો–ચોઢાળીયા–સ્તવનો અને સજ્ઝાયો રચાયેલ અને લખાયેલ જોવા મળે છે એ સમયના શ્રમણોએ સંસ્કૃતના અધ્યયન–અધ્યાપનાદિ અંગે ઉદાસીનતા બતાવેલ છે આ સ્થિતિ હોવાના કારણે ભોજવ્યાકરણની હસ્તપ્રતો જ્ઞાનભંડારોમા એક–બે પ્રતો રૂપે ભાગ્યેજ દર્શન થાય છે તે પ્રતો પણ સુવાચ્ય નથી પૂ. મહો. વિનયસાગરજીની આ કૃતિની જેમ બીજી ત્રણ કૃતિઓની પણ એથી પણ શોચનીય સ્થિતિ સર્જાઈ છે

કર્તાની અન્ય ત્રણ કૃતિઓની સ્થિતિ

મહો. વિનયસાગરજી મ સા રચિત (૧) વિધિપક્ષગચ્છીય બ્રહત્પટ્ટાવલિ (૨) વિદગ્ધચિંતામણિ (૩) અનેકાર્થનામમાલા આ ત્રણે કૃતિઓની વિરલ જીર્ણપ્રતો ખૂબજ મુશ્કેલીથી પ્રાપ્ત થયેલી છે

ચારેક વર્ષો પહેલા ઉક્ત પટ્ટાવલિની પ્રાય પ્રથમાદર્શ દુર્લભ જીર્ણ હસ્તપ્રતની સર્વપ્રથમ ઉપલબ્ધિ શ્રી કચ્છી વીશા ઓશવાળ દેરાવાસી જૈન જ્ઞાતિ મહાજન (મુંબઈ) ના શ્રી આદીશ્વર જૈન દેરાસર (ભાતબજાર મુંબઈ ૯) ના જ્ઞાનભંડારની છૂટકર પત્રોની પોથીમાથી થઈ હતી આ પટ્ટાવલિ અંગે અગાઉ કોઈપણ ગ્રંથોમા ઉલ્લેખ મળેલ નથી તેમજ આ પટ્ટાવલિના આધારેજ મહાન ક્રિયોદ્ધારક, ઉગ્રતપસ્વી, અચલ (વિધિપક્ષ) ગચ્છ પ્રવર્તક પૂ. આચાર્ય ભગવંત શ્રી આર્યરક્ષિતસૂરીશ્વરજી મ સા (જન્મ સં ૧૧૩૬ સ્વર્ગ સં. ૧૨૩૬) ની જન્મતિથિ, દીક્ષાતિથિ આદિ અનેક વિગતો અચલગચ્છના ઇતિહાસ માટે ખૂબજ મહત્વની ઉપલબ્ધિરૂપ પુરવાર થયેલ છે આ પટ્ટાવલિ સંસ્કૃતપદ્યબદ્ધ છે અને ખૂબજ મહત્વની છે આ કૃતિની બીજી પ્રતો શોધવી આવશ્યક છે

* પ્રસ્તુત પ્રકાશનની વિચારણા અને પ્રગતિ

શ્રીભોજવ્યાકરણની પ્રથમ આવૃત્તિની છપાઈ સામાન્ય જિજ્ઞાસુઓને અધ્યયન માટે સુગમતા થાય પદ્ધતિની નહી હોઈ તથા સળંગ છપાઈ હોઈ હાથમા લીધા પછી જલ્દી રાખી દેવાનુ મન થાય એ પદ્ધતિ પ્રકાશન હોઈ તથા પ્રતાકારરૂપ છુટા છુટા પાના હોઇ જે પાના પવનમા થોડા પણ ઉડે કે થોડી ઈજા પોચે પાનાના પ્રાય. બે ટુકડા થઈને રહે (જોકે પચાસેક વર્ષો પહેલા છપાયેલ પુસ્તકોના પાના આ રીતે ફાટી જવા કે જીર્ણ થવાની સંભાવના છે જ) આમ આ વ્યાકરણ ગ્રંથથી ઘણા જિજ્ઞાસુઓ, વિદ્વાનો અને સંશોધનપ્રેમીઓ વંચિત રહ્યા છે

જ્ઞાનભંડારોમા કે સૂચીપત્રોમા જ્યારે આ ગ્રંથનુ નામ જોવામા આવે ત્યારે જાણે એક જાતનો ક્ષોભ અનુભવાય મનમા થાય કે "પૂર્વના મહાપુરુષે કરેલી રચનારૂપ આ મહેનતથી સૌ ક્યારે પરિચિત થશે?" "આ કૃતિનુ પદ્ધતિસરનુ પ્રકાશન જરૂરી છે" એમ લાગ્યા કરતુ

એકદા ઉપરોક્ત ભાતબજારના દેરાસરના જ્ઞાનભંડારમાથી ભોજવ્યાકરણની મુદ્રિત પ્રત સંશોધન અને વ્યવસ્થિત મુદ્રણના આશયથીજ કઢાવી પણ શ્રીકલ્યાણસાગરસૂરિકૃત લિંગનિર્ણયગ્રંથ, શ્રીઅર્યં કલ્યાણ–ગૌતમસ્મૃતિગ્રંથ વિ. કાર્યોના કારણે આ પ્રત એમ જ પડી અંતે બધા સંયોગો એકત્રિત થાય ત્યારે જ કોઈ કાર્ય નિષ્પન્ન થાય આ ગ્રંથ માટે પણ આવુ થયુ

સં ૨૦૩૯નુ અમારુ ચાતુર્માસ લાલવાડી–ધર્મપુરીમા હતુ ત્યારે વડોદરામા ચાતુર્માસ રહેલા અચલગચ્છીય વિદુષી સાધ્વી શ્રી ચારુલતાશ્રીજીના શિષ્યા સાધ્વીશ્રી તત્ત્વપ્રજ્ઞાશ્રીજીએ જણાવ્યુ કે ડો. શ્રી જયદેવ અરુણોદય

જાનીએ "સંસ્કૃત અનુવાદનું કોઈ કાર્ય હોય તો કરી આપીશ" એમ જણાવેલ અલ્પ દિવસો બાદ શ્રીવડોદરા કચ્છી અચલગચ્છ જૈન સંઘના ઉત્સાહી પ્રમુખ શ્રી વિશનજી સુંદરજી ગડા કચ્છબાડાવાલા પણ લાલવાડી–ધર્મપુરી આવી મલ્યા એમની સાથે પ્રાચીન સાહિત્યોદ્ધાર, આ ગ્રંથ તથા ડો જાનીની સદ્‌ભાવના વિ અંગે વાતો થઈ જેથી મેં તરતજ પૂ ગુરુદેવની આજ્ઞાથી ભોજવ્યાકરણની મુદ્રિતપ્રત, વિદ્વચ્ચિંતામણિની હસ્તપ્રત વિ. સાહિત્ય આપ્યું ડૉ જાની પણ ભોજવ્યાકરણ વિ સાહિત્ય મલ્યા બાદ તે જોઈ આનંદિત થઈ ઉઠયા પોતાને આ સુંદર જ્ઞાનભક્તિનું કાર્ય મલ્યું જેથી તેઓએ હર્ષોદ્‌ગાર લખ્યા અને તેઓએ સૂચના પ્રમાણે અનુવાદાદિ કાર્ય પ્રારંભ્યું તે જોવા પણ મોકલી આપ્યું દરમ્યાનમાં શ્રી વડોદરા કચ્છી અચલગચ્છ જૈન સંઘે પણ આ ગ્રંથના ઉદ્ધારનો સંપૂર્ણ લાભ પોતાના જ્ઞાનખાતામાંથી લેવાનો નિર્ણય કર્યો ગ્રંથના અનુવાદાદિ અંગે વિશેષ સમજ મેળવવા ડૉ જાની ચાતુર્માસ બાદ અચલગચ્છીય જિનાલય–ઉપાશ્રયના ભૂમિપૂજ–શિલારોપણ આદિના મહોત્સવ દરમ્યાન વડાલા (મુંબઈ) મુકામે રૂબરૂ મલ્યા એમની સાથે વાતચીત કરવાથી ખૂબજ આનંદ થયો **'વિદ્વત્તા સાથે નિરભિમાનતા'** આદિ ભાગ્યે જ જોવા મળે તેવા ગુણો અને આધ્યામિક વિચારોથી પ્રભાવિત થયો.

શ્રી મુંબઈથી શિખરજીતીર્થનો છ'રી પાળતો સંઘ

સં ૨૦૪૦ના માગસર સુદ ૧૧ ગુરૂવાર (મૌન એકાદશી) ના શુભ દિવસે મુંબઈ લાલવાડી (ધર્મપુરી) થી સમ્મેત શિખરજી મહાતીર્થ છ'રી પાળતા ઐતિહાસિક પદયાત્રા જૈન મહાસંઘ (સાધુ સાધ્વીજીઓ ૬૪, યાત્રિકો ૧૦૦૦, સ્ટાફ–મહેમાનો વિ. ૫૦૦) નું પચાસહજારની વિરાટ જનમેદનીની વિદાયગીરી સાથે મંગલ પ્રયાણ થયું. જેમાં પૂ અનંતોપકારી ગચ્છાધિપતિ ગુરુદેવશ્રી સાથે અમો પણ જોડાયેલા રોજના અવિરત વિહારો અને પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે ઠીક ઠીક સમયાભાવ પ્રવર્તવા લાગ્યો દરમ્યાનમા અગાઉથી કરાયેલા નિર્ણય મુજબ ડૉ જયદેવ અરુણોદય જાની પણ અનુવાદ કરેલ મેટર મોકલવા લાગ્યા પ્રેસમા જલ્દીથી મુદ્રણકાર્ય શરૂ થવાનું હોઈ મારે પણ ઉતાવળથી નિરીક્ષણ કરી મેટર પાછી મોકલવાની રહેતી સં ૨૦૪૦ના ચૈત્રવદ ૧૧ ગુરુવાર ઉપરોક્ત પદયાત્રા મહાસંઘ મુંબઈ, મહારાષ્ટ્ર, મધ્યપ્રદેશ, ઉત્તરપ્રદેશ, અને બિહારના પ્રદેશોમાંથી પસાર થઈ હજારો જૈન–જૈનેતરોના હૃદયમા જૈનશાસનનો અનુરાગ જન્માવતો શ્રી સમ્મેતશિખરજી મહાતીર્થની ગોદમા આવી ગયો અહી તીર્થયાત્રા, ત્રણ દીક્ષાઓ, સંઘમાળ, પૂ ગચ્છાધિપતિશ્રી ગુરુદેવને બિહારના રાજ્યપાલ દ્વારા **"ભારત દિવાકર"**નું પદ બિરુદ પ્રદાન, માતૃશ્રી પુનઈબાઈ જે. સાવલા ભીંશરાવાલા અચલગચ્છ જૈનધર્મશાળાના પ્રાંગણમા ત્રણ પ્રભુજીનો પ્રવેશમહોત્સવ તથા શ્રી અરિહંત ચૌમુખજી વીશ જિનાલય મહાતીર્થના મુખ્યજિનાલયનું ભૂમિપૂજન, ખાતમુહૂર્ત, શિલારોપણ અને તીર્થની ૧૦૮ યાત્રાનો પ્રારંભ વિ અનેકવિધિ શાસનપ્રભાવક કાર્યો સંપન્ન થયા. કાર્યક્રમો વખતે જ આ ગ્રંથના જાહેર ઉદ્‌ઘાટનનો પ્રસંગ રાખવાનો હતો પણ પ્રેસવિલંબના કારણે તે શક્ય ન બન્યું

આમ છતા અલ્પગાળામા આ ગ્રંથ પ્રકાશિત થાય છે જેથી આનંદ થાય છે

આ લખુ છું ત્યારે આ ગ્રંથ અને આ નિવેદનને વધુ ન્યાય આપવા યોગ્ય સાહિત્ય મારી પાસે હાજર નથી જેથી આ નિવેદન અહીં જ સમાપ્ત કરુ છુ પ્રાચીન ગ્રંથોધ્ધારની પ્રતિમા ? મારા અનંતોપકારી અચલગચ્છાધિપતિ પૂ. ગુરુદેવશ્રીની અસીમ કૃપા અવિરત કામ કરી રહી છે

આ ગ્રંથના અનુવાદક અંગે

ડૉ જયદેવ જાનીએ અનુવાદ, ટપ્પણો, પરિશિષ્ટો વિ તૈયાર કરી આ ગ્રંથના સંશોધન–સંપાદન કરીને ખૂબજ સરળ અને લોકભોગ્ય બનાવેલ છે.

" વિદ્વાનેવ વિજાનાતિ વિદ્વજ્જનપરિશ્રમમ્ ।
ન હિ વન્ધ્યા વિજાનાતિ ગુર્વીં પ્રસવવેદનામ્ ॥ "

ડૉ. જાની પાસે હજી પણ વધુ સાહિત્યના સંપાદનો–અનુવાદોની આશા રાખવી અસ્થાને નથી

શ્રી વડોદરા કચ્છી અચલગચ્છ જૈન સંઘ

શ્રી વડોદરા કચ્છી અચલગચ્છ જૈન સંઘે આ ગ્રંથના પ્રકાશનનો સંપૂર્ણ લાભ લઈ જ્ઞાનભક્તિનો અનુમોદનીય લ્હાવો લીધેલ છે

આ સંઘની શરૂઆત અને સ્થાપનારૂપ પાયાના કાર્યથી જ આ સંઘ સાથે સદ્‌ભાવથી અમો જોડાએલા છીએ પૂ. ગચ્છાધિપતિ ગુરૂદેવશ્રીની આજ્ઞાથી શ્રી કચ્છ શત્રુંજય મહાતીર્થના છ'રી પાળતા સંઘ બાદ એટલે સં ૨૦૩૨ માં પાલિતાણાથી મુંબઈ તરફના વિહારો દરમ્યાન વડોદરામાં બે દિવસોની સ્થિરતા કરેલ ત્યારે મારી સાથે મારા ગુરુબંધુ મુનિરાજ મહાભદ્રસાગરજી, મુનિશ્રી પૂર્ણભદ્રસાગરજી, મુનિશ્રી પુણ્યોદયસાગરજી પણ હતા વડોદરામાં સંઘની સ્થાપનાના માર્ગદર્શન સાથે ઉપાશ્રયનું નિર્માણ ન થાય ત્યાં સુધી અમોએ અમુક પ્રતિજ્ઞાઓ (ચા–ઘી–મીઠાઈત્યાગ વિ.) પણ આ સંઘના અમુક શ્રાવક–શ્રાવિકાઓને આપેલ. જેના પરિણામે શ્રી વડોદરા કચ્છી અચલગચ્છ જૈન સંઘની સ્થાપના થયા બાદ ઉપાશ્રય કરવા અંગે વિચારોએ વેગ પકડયો. યોગાનુયોગ બીજે જ વરસે સં ૨૦૩૩માં પૂ. અચલગચ્છાધિપતિ ગુરુદેવશ્રી કચ્છથી મુંબઈના વિહારોમાં વડોદરા પધાર્યા ને આ સંઘની પ્રગતિને પાંખો આવી ને પૂ. અચલગચ્છાધિપતિશ્રીના પ્રબલ પ્રેરણા અને માર્ગદર્શનથી વિશાળ અચલગચ્છભવન અને ઉપાશ્રય નિર્મિત કરવા આ સંઘ ભાગ્યશાળી બની શકયો આ સંઘે અનેકવિધ ધર્મની ઉન્નતિના કાર્યો કરવા સહ આ ગ્રંથોદ્ધારનો લાભ લીધેલ છે જે અનુમોદનીય છે

શ્રી વડોદરા કચ્છી અચલગચ્છ જૈન સંઘની જેમ બીજા સંઘો પણ પોતા હસ્તકની જ્ઞાનખાતાની રકમોમાંથી આવા પ્રાચીન અને વ્યવસ્થિત પ્રકાશન માગતા ગ્રંથોના ઉદ્ધારના કાર્યમાં આર્થિક સહકાર અપાશે તો આવા અનેક ગ્રંથો પ્રકાશમાં આવી સકલ શ્રી ચતુર્વિધ સંઘ માટે પ્રેરણારૂપ બની રહેશે

જિનાજ્ઞા વિરુદ્ધ કયાં પણ કશું લખાયું હોય તે બદલ હાર્દિક ક્ષમાપના।

સંવત ૨૦૪૦
જેઠ સુદ–૩ શનિવાર
શ્રી સમ્મેતશિખરજી મહાતીર્થ,
કચ્છી ભવન, મધુવન (બિહાર).

લિ.
ગુરુપાદપદ્મભ્રમર
મુનિ કલાપ્રભસાગર

ઉપોદ્‌ઘાત

[આ ઉપોદ્‌ઘાતની વિગતો આ ગ્રંથમા અપાયેલ 'સંપાદકીય નિવેદન'ના અનુસંધાનમાં વાચવા ખાસ ભલામણ છે.]

સારસ્વત વ્યાકરણના રચયિતા

સારસ્વત વ્યાકરણના કર્તા તરીકે અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્યનુ (સં. ૧૩૦૦) નામ પ્રસિદ્ધ છે પણ હકીકતમા તેઓ આ વ્યાકરણની પ્રક્રિયા ને સરળ કરનાર છે. આ વ્યાકરણના પુરસ્કર્તા નરેન્દ્રાચાર્ય છે જ્યારે અનુભૂતિ સ્વરૂપાચાર્યે તો કોઇકે રચેલા સરસ્વતીસૂત્રોની પ્રક્રિયા રચી છે

આ સારસ્વત વ્યાકરણ પ્રત્યે જૈનોની અભિરુચિ જૈનોએ રચેલ વીસેક ટીકા ગ્રંથો દ્વારા પ્રગટ થાય છે જે અંગે પ્રો હીરાલાલ રસિકલાલ કાપડીયા દ્વારા લિખિત જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઈતિહાસ ખંડ-૧ દ્રષ્ટવ્ય છે

ગ્રંથકાર પૂ. મહોપાધ્યાયશ્રીનો પરિચય

पाणिनीयफणिभाषितादिषु, ग्रंथराशिषु महोपयोगभाक्
तर्कतीक्ष्णमतिरुत्तमाग्रणिर्लब्धवर्णविनयोदधिर्मुनि · ॥२९॥

આપણે આગળ જોઈ ગયા કે ગ્રંથકર્તાના જન્મસ્થળાદિ અંગે વિશેષ વર્ણનો-ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થતા નથી પણ તેઓની વિદ્વતા અને શ્રેષ્ઠતા અંગે વાચક દેવસાગરજી ગણિવર્યે સં ૧૬૭૭ લગભગમા પૂ આ શ્રી કલ્યાણસાગર સૂરિજીને ખંભાતથી ભૂજ લખેલા સંસ્કૃતપદ્યાત્મક પત્રમા પૂ મહોપાધ્યાય શ્રીવિનયસાગરજી મ સા માટે ઉપરોક્ત પદ્યમા વર્ણન કર્યું છે આટલો ઉલ્લેખ પણ ગ્રંથકર્તા પ્રત્યે અપાર બહુમાન જન્માવી જાય છે

' પાણિનીય આચાર્ય અને પતંજલિના રચેલા વ્યાકરણ તથા પદ્યબધ્ધ ભોજવ્યાકરણાદિ વ્યાકરણશાસ્ત્રો ગ્રંથરાશિ વિશે મહાઉપયોગી તથા તર્કશાસ્ત્રમા કુશાગ્રબુદ્ધિવાળા, ઉત્તમ પુરૂષોમા અગ્રેસર અને પ્રશંસાપાત્ર એવા મુનિ વિનયસાગરજી છે "

ગુરૂદેવના પ્રીતિપાત્ર

શ્રી કલ્યાણસાગર સૂરિજીના વિદ્વાન શિષ્યમંડળમાં મહો વિનયસાગરજી નુ ગૌરવપૂર્ણ અપ્રતિમ સ્થાન હતું ગચ્છનાયક શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિજીએ પોતાના શિષ્ય વિનયસાગરજી માટે લિંગનિર્ણય-મિશ્રલિંગ નિર્ણય (કે મિશ્રલિંગકોશ) નામક વ્યાકરણના એક અંગભૂત ગ્રંથ સંસ્કૃત પદ્યમા રચ્યો. લિંગનિર્ણય ગ્રંથ (વિવરણાત્મક) શ્રી આર્ય જય કલ્યાણ કેન્દ્ર ટ્રસ્ટ તરફથી પ્રકાશિત થઈ ગયેલ છે

કચ્છના રાજા સાથે કલ્યાણસાગરસૂરિનો સમાગમ :

પૂ મહો વિનયસાગરજીએ ભોજવ્યાકરણની પ્રશસ્તિમા પૂ આ શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિજી માટે "સમગ્ર નૃપતિચિત્તવિનોદકારી" આવો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે યથાર્થ છે કચ્છના રાજા ભારમલ્લ (પ્રથમ) અને આ સૂરિજીનો પ્રથમ સમાગમ કયારે થયો એ સ્પષ્ટ જાણી શકાતુ નથી પણ રાજા ભારમલ્લે સં ૧૬૪૨ થી ૧૬૮૮ સુધી કચ્છ પર શાસન કર્યું જ્યારે શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિ સં ૧૬૪૯મા 'સૂરિપદ' ધારક બન્યા. આચાર્યપદારૂઢ થયા અને તરતજ પોતાના ગુરૂદેવ પૂ આ શ્રી ધર્મમૂર્તિસૂરિજીની આજ્ઞાથી પોતાના શિષ્યો સાથે ગુરૂથી ભિન્ન થઈ કચ્છ પધાર્યા હતા. સં ૧૬૫૪ મા તેઓ ભૂજમા ચાતુર્માસ રહ્યા ત્યારે બન્નેનો પરિચય થયો હશે પટ્ટાવલિમા બન્નેના સમાગમ અંગે નિમ્ન પ્રસંગ છે

ભોજવ્યાકરણમ્ ગ્રંથ અંગે

મહારાવ 'વા' ના રોગથી પીડિત હતો ઘણા ઉપચારો કરાવ્યા છતા દર્દ ન મટયો. એ વખતે શ્રી કલ્યાણ-

સાગરસૂરિજી ભૂજમા ચાતુર્માસ હતા તેમને મહાપ્રભાવક જાણીને રાજાએ પોતાની પાસે તેડાવ્યા. અને પોતાના દર્દની વ્યથા રજૂ કરી સૂરિજીએ ધર્મપ્રભાવનાર્થે મ ત્રબળે રાજાનો રોગ દૂર કર્યો જેથી હર્ષિત થઈ રાજાએ ગુરુને ચરણે એક હજાર મુદ્રિકાઓ મૂકી રાણીઓએ મોતીથી વધાવ્યા નિસ્પૃહી ગુરૂએ ધનનો અસ્વીકાર કર્યો જેથી રાજાએ ગુરૂની અને જૈન સિદ્ધાંતોની પ્રસ શા કરી અને ગુરૂને કોઈ કાર્ય ફરમાવાનુ કહયુ સૂરિજીએ રાજાને જૈનધર્મના સિદ્ધાંતો સમજાવ્યા. જેના પ્રભાવે પ્રતિબોધ પામી રાજાએ માસાહારનો ત્યાગ કર્યો પર્વાધિરાજ પર્યુષણપર્વમા પોતાના રાજ્યમા આઠ દિવસ સુધી અમારી પડહની ઉદ્‌ઘોષણા કરાવી અને ભૂજનગરમા રાજાએ "રાજવિહાર' નામક શ્રી આદીશ્વર ભગવાનનો જિનપ્રાસાદ બ ધાવ્યો સૂરિજી રાજમહેલમા જે પાટ પર બેઠા હતા તે ગુરૂપાટ જાણી તે પર અન્ય કોઈ ન બેસે એ હેતુથી તેને ઉપાશ્રયે મોકલી આપ્યો આ પાટ હજુ પણ ભુજના અચલગચ્છીય ઉપાશ્રયમા મોજૂદ છે

ભૂજના એક પ્રાચીન કવિત્તદ્વારા શ્રીકલ્યાણસાગરસૂરિ અને રાજાના વિશિષ્ટ સમાગમ વિશે જાણી શકાય છે અને સૂરિજીના ભુજનગર પ્રવેશ વખતે રાજ્ય તરફથી થયેલ ઐતિહાસિક સામૈયાની ઝાખી થાય છે

(૫) કવિત્ત

પચ્છમ દેશમે કચ્છ નરેશ, ભૂપતિ ભારમલ બોલાયે,
લખે ફરમાન દીયે બહુમાન, વ દનકું સબ કુ વર ચડાયે,
ગુગરી ઘંટનાદંત શોભિત સિંદુર આગે ચલાયે,
કહે મુનિ થાનજુ એસે ગમ ઉમે ભૂજમેં સૂરિ કલ્યાણજું આયે
સોનેકી પખાર, સોનેકી તેવર એસી તુર ગમે બહોત બનાઈ,
ભેરી મૃદ ગ દામદુર દમ નકીયત ફેર નિશાન બજાઈ.
મલી સૌનાર સજી શણગાર, સોને મોતિકુ ગુરૂરાજ વધાયે,
કહે મુનિ થાનજુ એસે ગમ ઉમે ભૂજમે સૂરિ કલ્યાણજુ આયે,
ગુરૂ ભેટન તબ સેન ચલી સબ બહુત પીતાબર છાયે
ચિહું દિશિ વિશાલ સોહનકી માલા, જ્યુ એસો દાન ગણીજન પાયે.
ભલે ભલે ભેદસેં કીની જુગતિ, સૂરિ શિરોમણિ કે ગુન ગાયે,
કહે મુનિ થાનજું એસે ગમ ઉમે ભૂજમે સૂરિ કલ્યાણજું આયે."

આ કવિત્ત પૂ ધર્મસાગરજી મ સા. સ પાદિત મોટી પટ્ટાવલિ ભાષાતર બુકમા પ્રસિદ્ધ કરાયેલ છે. અન્ય એક પટ્ટાવલિથી જાણી શકાય છે કે શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિના વિજય રાજ્યમા પ્રથમ એમના શિષ્ય કચ્છ પધારેલા જેમણે મહારાવને પ્રતિબોધ આપેલ ત્યારબાદ રાજા ભારમલ્લે શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિજીને અન્ય દેશથી દૂતો મોકલી તેડાવ્યાહતા અન્ય એક પટ્ટાવલિમા એવો નિર્દેશ એવો છે કે કચ્છમા જૈન સાધુનો પ્રવેશ નિષેધ હતો, જે કલ્યાણસાગરસૂરિના મ ત્રપ્રભાવથી કચ્છના રાજાનો અસાધ્ય વા'નો રોગ દૂર થવાથી ચમત્કૃત થયેલા રાજાના સદ્‌ભાવથી કચ્છમા જૈન સાધુઓનો વિહાર સુલભ બની શકયો પૂ આચાર્ય શ્રીકલ્યાણસાગરસૂરિ વિગેરેના કચ્છના વિહારો દરમ્યાન જિનાલય-નિર્માણ, દીક્ષાસ્વીકાર, વ્રતસ્વીકાર, ગ્ર થલેખન વિ અનેકવિધિ શાસનપ્રભાવક કાર્યો સ‍ંપન્ન થયા

કચ્છના રાજા ભારમલજીના કુ વર ભોજરાજજી પણ શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિ અને મહોપાધ્યાય શ્રી વિનયસાગરજીના પરમભક્ત હતા. પૂ મહો શ્રીવિનયસાગરજીએ કુંવર ભોજરાજની માગણીથી તેની તૃપ્તિ માટે સંસ્કૃતમા ભોજવ્યાકરણ પદ્યમા રચ્યુ ગ્ર થ પ્રશસ્તિમા કવિ જણાવે છે કે પૂ આ શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિજીની આજ્ઞાથી આ ગ્રંથ રચેલ છે.

(૬) ભોજવ્યાકરણના રચનાકાળ અને ગ્રંથપ્રમાણ

કચ્છના રાજા મહારાવ ભારમલજી બાદ તેના સ્થાને તેમના કુ વર ભોજરાજજી આવ્યા. ભોજરાજજીનો

રાજ્યકાળ સં. ૧૬૮૮ થી ૧૭૦૧ સુધીનો છે. જેથી એ અરસામા 'ભોજવ્યાકરણમ્' રચાયો હોવાનુ માની શકાય છે. પ્રો હી. ર કાપડિયા જૈન સસ્કૃત સાહિત્યનો ઈતિહાસ (ખંડ–૧ પૃ. ૨૭૪) માં આ વ્યાકરણ ગ્રંથને સ ૧૬૬૫ લગભગમા રચાયો હોવાનુ માને છે જે વિચારણીય છે જ્યારે આ વ્યાકરણની પ્રશસ્તિમાં જણાવાયું છે કે ભોજરાજા રાજ્ય કરે છે. આથી નિર્ણય થાય છે કે આ ગ્રંથ ભોજરાજાના રાજ્યકાળ દરમ્યાન રચાયો છે આ વ્યાકરણગ્રથની એક હસ્તલિખિત પ્રત સ ૧૭૬ ની પ્રાપ્ત થાય છે

ભોજવ્યાકરણ આખો ગ્રંથ ૨૦૨૮ શ્લોક પ્રમાણનો છે તેના ત્રણ વિભાગ પાડવામા આવ્યા છે પ્રત્યેક વિભાગમા અનુક્રમે ૮૦૦, ૧૦૭૮ અને ૨૫૦ શ્લોકો છે. લગભગ પદ્યો અનુષ્ટુપ છદમા છે.

પ્રથમ વિભાગની શરૂઆત લોકેશને પ્રણામ કરીને કરાયેલ છે. જે શ્રીતીર્થંકર પ્રભુના વિશેષણ તરીકે ઘટી શકે છે બીજા શ્લોકમા સરસ્વતી દેવીએ સંજ્ઞા સૂત્રો રચ્યા છે. એમ જણાવાયુ છે ત્રીજા શ્લોકમા "अ–इ–उ–ऋ –ऌ समाना . થી કરાઈ છે. આ રીતે આ ગ્રથ આ સારસ્વત વ્યાકરણના સૂત્રોનું પદ્ય શ્લોકાત્મક વૃત્તિરૂપ છે. એ નિર્ણીત થાય છે

સારસ્વત વ્યાકરણના દરેક સૂત્રોને સુંદર રીતે પદ્યોમા વણી લેવાયા છે. કવિ પોતેજ પદ્ય ૨૪૪માં જણાવે છે કે "સરોવરમા કમળો જેમ ભમતા ભ્રમરોની પંક્તિમા શોભે છે તેમ શ્લોકાન્તર્ગત સૂત્રો પદ્યોની શ્રેણીમાં શોભે છે." કવિએ કેટલાક પ્રયોગો પાણિનીય" વ્યાકરણના આધારે પણ આપ્યા છે

આ ગ્રંથના બીજા વિભાગમાં ધાતુપ્રત્યયોનો અધિકાર છે. અને ત્યાદિની વૃત્તિ છે. ત્રીજા વિભાગમાં વ્યાકરણના અન્ય અધિકારોઓને ગૂંથી લેવાયા છે

પૂ. મહોપાધ્યાયશ્રીની અન્ય કૃતિઓ : વિદ્વચ્ચિંતામણિ, અપરનામ વૃધ્ધચિંતામણિ' નામક સંસ્કૃતપદ્યાત્મક કૃતિ સારસ્વત વ્યાકરણના મૂળસૂત્રોની ગૂંથણીરૂપ છે. લઘુ છતા વ્યાકરણના જિજ્ઞાસુઓ માટે જલ્દી કંઠસ્થ થઈ થઇ શકે તેવી સુંદર કૃતિ છે આ કૃતિની બે જીર્ણ હસ્તપ્રતો કચ્છના એક જ્ઞાનભંડારમાથી મળી આવી હતી. જેનો અહી ઉપયોગ કરાયો છે ઘણા પ્રાચીન ભંડારોમા તપાસ કરાવવા છતા આ કૃતિની અન્ય પ્રતો ઉપલબ્ધ થઈ શકી નથી

આ લઘુકૃતિને અંતે કવિ પોતાને :"સૂરિવિનયસાગરો :" તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે. તે મહત્વનો છે.

સં ૧૭૧૭મા આસો સુદ-૧૩ ગુરૂવારે ગ્રંથકારના ગુરૂવર્ય પૂ આ શ્રીકલ્યાણસાગરસૂરીશ્વરજી મ સા. કચ્છ ભૂજનગરમા કાળધર્મ પામ્યા

ત્યારબાદ મહો. વિનયસાગરજી સૂરિપદધારક બન્યા હશે એમ અનુમાન થઇ શકે છે. એટલે વિદ્વચ્ચિતામણિ ગ્રથ એ સં ૧૭૧૭ પછીની રચના હોઇ શકે શુદ્ધ પાઠો માટે આ કૃતિની અન્ય પ્રાચીન પ્રતો પ્રાપ્ત થવી આવશ્યક છે.

સં. ૧૭૦૨ના કાર્તિક સુદ-૧૫ ગુરૂવારે મહો વિનયસાગરજીએ 'અનેકાર્થનામમાલા' અપરનામ અનેકાર્થ રત્નકોશમા, નામક ૧૬૯ શ્લોકપ્રમાણની કૃતિની રચના કરી. આ કૃતિ હિન્દી-ગુર્જર મિશ્રિત છે. અને ત્રણ અધિકારમા વિભકત છે આ અનેકાર્થનામમાલાની એક માત્ર વિરલ હસ્તલિખિત પ્રત પૂનાના ડૉ ભાંડારકર રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટયુટના સંગ્રહમાં વિદ્યમાન છે સં ૨૦૩૨ ના આડમેર (રાજ) ના ચાતુર્માસ દરમ્યાન પુનાની પ્રતના આધારે આ નકલ પ્રાપ્ત કરેલ જેનો અહી ઉપયોગ કરાયેલ છે આ કૃતિની પણ અન્ય પ્રતો પ્રાપ્ત થવી જરૂરી છે

વિનયસાગરજી નામક ઘણા મુનિવરો ઇતિહાસને પાને નોંધાયા છે. માણિકયસાગરજીના શિષ્ય ઉપાધ્યાય (વારાણશે) વિનયસાગરજી નામના એક મુનિવર અચલગચ્છમા ૨૦મી સદીમા થઈ ગયા. તેમણે 'વસંત' નામક અનેક હિન્દી કવિત્તગીતો રચ્યા છે જે સોમચંદ ધારશી પ્રકાશિત વિધિપક્ષ અચલગચ્છીય પંચપ્રતિક્રમણ સૂત્રાણિ ગ્રંથમા પૂ. દાદા શ્રી ગૌતમસાગરજી સૂરિશ્વરજી મ સાહેબે સંગ્રહીત કરી પ્રકાશિત કરાવ્યા છે

વસંત નામક કૃતિઓને શ્રી પાર્શ્વ આ ભોજવ્યાકરણના કર્તા મહો વિનયસાગરજી રચિત હોય એમ માને છે 'વસંત' ગીત નં-૬ મા નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે " ઓગણીશ પાચ માસ સુદી ૫ચમી સોમવાર સુખકારી' જખઉ બંદિરમંત્ર મિલત બહુ ઐચ્છવહુઓ ઉદારી થાપના ભાઈ મનોહારી .....જિન ....૪"

આ ઉલ્લેખથી સિદ્ધ થાય છે કે આ ગ્રંથના ગ્રથકાર સિવાયના ઉપા વિનયસાગરજીએ સંવત ૧૯૦૫ આસપાસમા વસત ગીતો રચ્યા

પૂ. મહો વિનયસાગરજી ની અન્ય બે કૃતિઓ

અમદાવાદના શ્રી લા દ સસ્કૃતિ વિદ્યા મંદિરના સંગ્રહની એક પ્રતથી જાણી શકાય છે કે પૂ મહો વિનયસાગરજી એ શ્રી ભકતામર સ્તોત્ર ના ચોથા ચરણને લઈ ત્રણ પાદ નૂતન રચી 'શ્રી શાંતિ ભકતામર નામક મનોહર સ્તોત્રની રચના કરી સ્તોત્રની અને ગ્રંથની પ્રશસ્તિ આ મુજબ છે.

"શ્રી કલ્યાણનિર્મલગુરોશ્ચરણપ્રસાદાદ્ ભકતામરસ્તવનપાદતુરીયામાપ્ય ।
પાદત્રયેણ રચિતં સ્તવન નવીન વિનયાબ્ધિ તેન મુનિના વિમલસ્ય શાતે ।

સં ૧૯૨૧ વર્ષે માઘવ ૮ શુકે લિ ગુરુજી રંગ સાગરજી ગણિ તત,શિ. મુનિ ફત્તેસાગરગણિ તત મુનિદેવસાગર લિપીકૃત કોડાય મધ્યે ચાતુર્માસ (મુનિ શ્રી પુણ્ય વિજય જીના સંગ્રહ ની પ્રત છે.) આ કૃતિને પ્રો હિરાલાલ ર કાપડીયાએ " વિમલ " શાખાના એક મુનિ રચિત તરીકે સંપાદિત કરેલ છે. આ શાંતિ ભક્તામર ની અન્ય પ્રતો પ્રાપ્ત કરી કર્તા અંગે અને કૃતિ અંગે વિશેષ વિગતો પર પ્રકાશ પાડવો જરૂરી લાગે છે

પ્રતિષ્ઠાકલ્પ પત્ર

આ કૃતિ મહો વિનયસાગરજી એ રચી પોતાના ગુરુદેવ આં કલ્યાણસાગરસૂરિજી રચિત પ્રતિષ્ઠા કલ્પ ગ્રંથ ના આધારે તેમણે આ કૃતિ રચી આ ગ્રંથની એક પ્રત કચ્છના એક પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારમાં વિદ્યમાન છે જેના પત્ર ૩૧ છે અને નંબર ૨૦ (૨) છે વિશેષ માટે જુઓ આર્ય કલ્યાણ ગૌતમ સ્મૃતિ ગ્રંથ ભા ૨ પૃ ૩૮૯. આ પ્રત ની લિપિ બહુ પ્રાચીન નથી આ કૃતિની અન્ય પ્રતો પણ પ્રાપ્ત કરવી જરૂરી છે વિવિધ વિષયો પરની નિપુણતા નક્કી થાય છે કર્તાએ અન્ય ગ્રંથો પણ રચ્યા હશે આયુર્વેદ સાર નામક કૃતિ ના લેખક વિનયસાગરસૂરિ વિજયગચ્છના છે

પૂ. મહો વિનયસાગરજી મ. સા. લિખિત સચિત્રસંગ્રહણીસૂત્ર

સં ૧૬૭૮ ના આસો સુદ ૧૧ ને ગુરુવારે કચ્છદેશના મુખ્ય શહેર ભૂજનગરમાં મહો વિનયસાગરજી એ મુનિશ્રી રત્નનિધાન ના પઠનાર્થે સંગ્રહણીસૂત્રની સચિત્ર પ્રત લખી જે પ્રતના ચિત્રો પ્રાચીન જૈનાશ્રિત ચિત્રકળાના સાહિત્યમાં ગૌરવભર્યું સ્થાન મેળવે છે (વિશેષ માટે જુઓ શ્રી આર્ય કલ્યાણ ગૌતમ સ્મૃતિ ગ્રંથ (ભાગ-૨, પૃ -૨૩૮)

ઉક્ત પ્રાચીન પ્રતની પ્રશસ્તિ આ પ્રમાણે છે

संवत १६७८ श्री आश्विन्यसितैकादश्यां गुरौ तिथौ, श्रीमत्कच्छदेशे श्रीमद् भूजनगरे श्रीमदञ्चलगच्छमुकुटोपमान श्री पू श्री कल्याणसागरसूरीश्वराणाम् नेवासि पं. श्रीमद् विनयसमुद्रेणालेखी ॥ श्री रत्ननिधान पठनार्थम् ।

આ પ્રત શ્રી સારાભાઈ મણિલાલ નવાબ-અમદાવાદના સંગ્રહમાં વિદ્યમાન છે.

આ સંગ્રહણી સૂત્રની પ્રતમાં આઠ ચિત્રો આ પ્રમાણે છે અ ગ્રંથના અંતિમ પત્રના ફોટા માટે જુઓ આર્ય-કલ્યાણ-ગૌતમ સ્મૃતિગ્રંથ ચિત્રવિભાગ, પૃ ૩૪

ચિત્ર ૧	પાનું	૪	દશભવનપતિ દેવો
,, ૨	,,	૭	દેવોના સાત સૈન્યો
,, ૩	,,	૯	મેરુ પર્વત
,, ૪	,,	૧૯	છ લેશ્યાના સ્વરૂપો
,, ૫	,,	૨૧	લોક પુરુષ
,, ૬	,,	૨૩	સાત નરકીના સ્વરૂપો
,, ૭	,,	૨૮	ચક્રવર્તિ ના ચૌદ રત્નો
,, ૮	,,	૨૯	વાસુદેવના સાત રત્નો

આ ચિત્રો બાદશાહ જહાંગીરના રાજ્યકાળમાં ચીતરાયેલા છે

આ ગ્રંથના અંતિમ પત્રના ફોટા માટે જુઓ આર્યકલ્યાણ ગૌતમસ્મૃતિગ્રંથ, ચિત્ર વિભાગ, પૃ ૩૪

મહોપાધ્યાયજીનો શિષ્યપરિવાર

પૂ મહો વિનયસાગરજી મ સા નો શિષ્યપરિવાર ઘણો હશે તેઓના જીવનચરિત્ર અંગે વિશેષ વિગત પ્રાપ્ત થતી નથી જેથી શિષ્યપરિવાર અંગે પણ જાણી શકાતું નથી

જામનગરમા શ્રેષ્ઠી શ્રી વર્ધમાન અમરશી એ બંધાવેલા જિનાલયની **શિલા પ્રશસ્તિ** તથા સં. ૧૭૧૯ મા કચ્છ ભૂજમા વર્ધમાન પદ્મસિંહ શ્રેષ્ઠિ ચરિત્ર ની હસ્તપ્રત લખનાર પૂ **સૌભાગ્યસાગરજી ગણિવર્ય** મ.સા પૂ મહોપાધ્યાજીના વિદ્વાન શિષ્ય હતા આ સૌભાગ્યસાગરજી મ સા ના ઉપદેશથી **અમદાવાદના અંચલગચ્છીય શ્રેષ્ઠિ** સંઘવી શ્રી લીલાધર પારેખે શ્રી શત્રુંજય મહાતીર્થનો સંઘ કાઢ્યો જેનું વર્ણન સુરજીમુનિ રચિત. **'લીલાધર રાસ'** માથી મળી રહે છે સુરજીમુનિ એજ સૌભાગ્ય સાગરજી હોઈ શકે એમ લાગે છે ઉકત રાસ વીતરાગ સંદેશ માસિકમા ક્રમશ સંપૂર્ણ પ્રગટ થઇ ગયેલ છે (વિ સ ૨૦૩૮ મા) પટ્ટાવલી ગ્રંથ દ્વારા જાણી શકાય છે કે સં ૧૬૫૩મા કચ્છ વાગડના આધોઈ ગામના મહોતા ગોત્રીય સોમચંદ શ્રીકલ્યાણસાગર સૂરિજીના ઉપદેશથી દીક્ષા સ્વીકારી હતી તેનું સોમાસાગરજી નામ રાખી મહો વિનયસાગરજીના શિષ્ય તરીકે સ્થાપવામા આવ્યા

ઉપાધ્યાય શ્રી ભોજસાગરજી ગણિ

પૂ મહો વિનયસાગરજીગણિના શિ ઉપાધ્યાય ભોજસાગરજી નો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે

અચલગચ્છાધિપતિ પૂ આ શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિરચિત શ્રી ચિંતામણિપાર્શ્વનાથસ્તોત્ર પર ઉપાધ્યાય ભોજસાગરજીએ સંસ્કૃતમા સુખાવબોધ વિવરણ રચ્યુ તે પદ્ય આ મુજબ છે

श्रीचिन्तामणिपार्श्वनाथमहिमोपेत पवित्रं स्फुरत् स्तोत्रं संस्कृतभाषयाऽत्र किमपि व्यावर्णितं भावतः ।
श्रीमत्प्राज्ञविनीतसागरकवेः शिष्येण भोजाब्धिनो पाध्यायेन सुखावबोध विदधे मच्चात्मना कारणं ॥१२॥

प्रार्थना पीयूष पृ. १३

અહી "પ્રાજ્ઞવિનીતસાગરકવિ" એ ઉલ્લેખ મહો વિનયસાગરજીનોજ હશે કારણ કે એ સમયમા વિનીતસાગર કવિ નો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થતો નથી

પૂ **મહો વિનયસાગરજી** ના અન્ય એક શિષ્ય મુનિશ્રી હેમસાગરજીએ શ્રી વિજયચંદ્ર કેવલીચરિત્ર લખ્યુ તેની પ્રશસ્તિ આ પ્રમાણે છે.

સ ૧૬૭૬ વર્ષે મૃગસિર સુદિ ૩ પં. વિનયસાગર તત્ શિ મુનિ હેમસાગર લિખિત. શ્રી આભૂસ્થલમધ્યે આ પ્રત પાટણના શ્રી વાડીપાર્શ્વનાથ જ્ઞાનભંડારમા વિદ્યમાન છે

પૂ મહોપાધ્યાય દેવસાગરજી મ સાહેબે હૈમીનામમાલા યાને અભિધાનચિંતામણિ કોશગ્રંથ પર સં ૧૬૮૬ મા નવાનગરમા વ્યુત્પત્તિ રત્નાકર " નામક ૧૮૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ગ્રંથ રચેલ છે

—ઉપસંહાર—

આ ગ્રંથનુ ઝડપી મુદ્રણ વડોદરામા થતુ હોઈ અને અમે બિહાર રાજયના ગિરિડીહ શહેર પાસેના શ્રી સમેતશિખરજી મહાતીર્થના મધુવન ગામમા દૂર હોઈ આ ગ્રંથના પાછળના વિભાગનુ તથા પરિશિષ્ટાદિનું નિરીક્ષણ થઈ શકેલ નથી આ ગ્રંથમા કયાય હકીકત વિરુદ્ધ વિગતો જાણવામા આવે તો વિદ્વાનોએ અમારૂ ધ્યાન ખેંચવા ખાસ ભલામણ છે આશા છે કે વિદ્વાનો સમક્ષ આ ગ્રંથ પ્રથમવાર આવતો હોઈ તેઓને રુચિકર બનશે એ નિઃશંક છે કયાય જિનાજ્ઞા વિરુદ્ધ લેખન થયુ હોય તે બદલ હાર્દિક મિચ્છામિદુક્કડં

સ ૨૦૩૯ અષાઢ સુદ-૧૩
૧૦ (યાત્રા પૂર્ણાહુતિ નો શુભ દિવસ
શ્રી સમ્મેત શિખરજી તીર્થ
(બિહાર)

એજ ગુરુચરણકિંકર
ગણિ કલાપ્રભસાગર

શ્રી કચ્છી અચલગચ્છ જૈન સંઘ વડોદરાનું નિવેદન

વડોદરામા આ સંઘની સ્થાપના અને તેના વિકાસની ગાથામા ભા. દિ. શા. સ. અચલગચ્છાધિપતિ પ પૂ આ. ભ. શ્રી ગુણસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજા સાહેબના આશીર્વાદ અમીદષ્ટિ અને ઉપદેશક પ્રેરણાથી તથા પ પૂ આ. ભ. ગુણોદયસાગરસૂરીશ્વરજી મ સા. તથા પ. પૂ ગણિવર્ય મુનિ શ્રી કલાપ્રભસાગરજી મ. સા. તથા આદિ મુનિ ભગવંતો તથા પ પૂ સાધ્વીશ્રીજી મ સાહેબોના આશીર્વાદ તથા મકાન ફંડના માટે દાતાઓને કરેલી પ્રેરણા એ પ. પૂ ગુરૂદેવોના અથાગ પ્રયત્નોને આભારી છે શ્રી સંઘ પરમપૂજ્ય ગુરૂદેવોના આ અસીમ ઉપકારોને કેમ ભૂલી શકે ? વડોદરામા અચલગચ્છનું ઉપાશ્રય થાય તે માટે પ. પૂ મુનિશ્રી લાવણ્યસાગરજી મ સાહેબે પણ પ્રેરણા આપીને અમને જાગ્રત કર્યા છે અચલગચ્છ ઉપાશ્રય-ભવન માટે વડોદરાના શ્રી કચ્છી જૈન સમાજ તરફથી અને મુંબઇ-કચ્છ તેમજ બીજા શહેરોમાથી મકાનફંડ તથા બીજી સાધન સામગ્રી માટે શ્રી જૈન સમાજના ભાઇ-બહેનોએ તન-મન ધનથી પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે આપેલા સાથ સહકાર માટે સર્વેનો શ્રી સંઘ આભાર માને છે.

સંઘરત્ન દાનવીર શેઠશ્રી લખમશી ઘેલાભાઇના સુપુત્રો અને પરિવારે વડોદરાના આ ઉપાશ્રય માટે અત્યંત અનુમોદનીય દાન મકાન ફંડમા આપેલ છે. અને તેથી આ ઉપાશ્રયના હોલને માતુશ્રી રતનબેન લખમશી ઘેલાભાઇ અચલગચ્છ જૈન 'ઉપાશ્રય' એમ નામ આપીને તેમની ઉત્તમ સંઘભકિત અને ધર્મશ્રદ્ધા બદલ શ્રી સંઘ ધન્યતા અનુભવે છે

સંઘરત્ન શ્રી વસનજી લખમશી સાવલાએ તથા સ્વ સંઘવી શેઠશ્રી પ્રેમજી જેઠાભાઈ એ બંને વીરલાઓની પ્રેરણા અને દરેક કાર્યમા સહાયતા આપવાની શુદ્ધ ભાવનાઓની શ્રી સંઘ સાભાર નોંધ લે છે

પ્રશાતમૂર્તિ તપસ્વિની પ.પૂ. સાધ્વીશ્રી નિરંજનાશ્રીજી મ સા.ના સુશિષ્યા પરમવિદુષી સાધ્વીશ્રી પ પૂ પુણ્યોદયશ્રીજી મ.સાહેબે શરૂઆતથીજ મુંબઈ-કચ્છ-પાલીતાણા વિહારો દરમ્યાન જ્યારે જ્યારે વડોદરા પધારેલ ત્યારે વડોદરામા અચલગચ્છનુ ઉપાશ્રય મકાન જલ્દીથી થાય તે માટે ઉપદેશક પ્રેરણાઓ આપેલ અને ઉપાશ્રય ભવન થયા બાદ શ્રીસંઘની વ્યવસ્થા અને વિકાસમા માર્ગદર્શન અને પ્રેરણા આપીને અમને ઉત્સાહિત અને ઉપકૃત કર્યા છે

ગુજરાતમા પ્રથમજ વડોદરામા અચલગચ્છનુ ઉપાશ્રયભવન થતા મુંબઈથી કચ્છ-પાલીતાણા વિહાર કરતા પ. પૂ સાધુ-સાધ્વીશ્રીજી મ સાહેબોની વૈયાવચ્ચ સેવાનુ લાભ શ્રીસંઘને મળે છે. વડોદરામા અચલગચ્છ ભવન શહેરની મધ્યમા હોવાથી વિવિધલક્ષી રીતે ઉપયોગી થયેલ છે ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ સાથે શ્રીસમાજની સામાજીક પ્રવૃતિઓ સેવાનો લાભ મળે છે.

સંવત ૨૦૩૫-૨૦૩૬ મા આ નવા ઉપાશ્રયમા ચાતુર્માસ રહેલ તપસ્વિની યોગનિષ્ઠા પ પૂ સ્વ સાધ્વીશ્રી ગુણોદયશ્રીજી મ સા ના સુશિષ્યા પ પૂ સાધ્વીશ્રી કલ્યાણોદયશ્રીજી મ સા આદિ ઠા. ૪ ના આ સંઘ ઉપર અગણિત ઉપકારો છે જેમણે અમને ધાર્મિક કાર્યો તેમજ વિધિવિધાનો વિગેરે માટે માર્ગદર્શન આપ્યુ અને જ્ઞાનભંડાર માટે ખંભાત વિગેરે સ્થળોએથી પુસ્તકો અપાવીને જ્ઞાનભંડારને સમૃદ્ધ અને વ્યવસ્થિત કરાવ્યો

સંવત ૨૦૩૮-૨૦૩૯ મા આ ઉપાશ્રયે ચાતુર્માસ રહેલ પ પૂ સાધ્વીશ્રી તત્વપ્રજ્ઞાશ્રીજી મ સાહેબ આદિ ઠા ૩ ના ધાર્મિક સંસ્કૃત અભ્યાસ માટે વિદ્વાન પ્રાધ્યાપક ડૉ જયદેવ જાનીની સેવાનો લાભ અનાયાસ શ્રીસંઘને મળેલ જે દરમ્યાન ડૉ જાનીની કાર્યશકિત અને જ્ઞાનનો લાભ-મોટા પ્રાચીન ગ્રંથોના ઉદ્ધાર માટે લેવાય એવી પ પૂ સાધ્વીશ્રી તત્વપ્રજ્ઞાશ્રીજી મ સાહેબની સૂચના અમને થતા અમોએ મુંબઈ લાલબાગ ચાતુર્માસ રહેલા પ પૂ મુનિશ્રી કલાપ્રભસાગરજી મ સાહેબને ડૉ જયદેવ જાની વશે પરિચય સંપર્ક કરાવતા પ્રથમ જ આ મહાન ગ્રંથ ભોજવ્યાકરણનું સેવાકાર્ય તેમને સોપવામા આવ્યુ પ પૂ તત્વપ્રજ્ઞાશ્રીજી મ સાહેબે ડૉ જયદેવ જાનીને ઉપરોકત સેવાકાર્ય ઉત્તમ રીતે અને શીઘ્રતાથી થાય તે માટે પ્રોત્સાહિત-પ્રેરિત તો કર્યા જ સાથે સાથે વડોદરાના શ્રાવક શ્રાવિકાઓને ધર્મ અને તત્વજ્ઞાન તરફ અભિમુખ અને શ્રદ્ધાવાળા કરીને શ્રીસંઘની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓને ખૂબજ વેગ આપેલ છે. ઐતિહાસિક મુંબઇ-શિખરજી છ'રીપાલક સંઘ તા ૧૧-૧-૮૪ ના જલગાવ નગરે પધારતા વડોદરાનો સંઘ શ્રીસંઘના દર્શનાર્થે ગયેલો જ્યા શ્રી વડોદરા સંઘ તરફથી પ પૂ આચાર્ય ભગવંતનુ ગુરુપૂજન તથા

આ મહાન સંઘના સંઘપતિઓ સંઘમાતાઓ તથા યાત્રિકોનુ બહુમાન સહ પૂજન કરાયેલ જ્યા પ પૂ. આ. ભ. શ્રી ગુણસાગરસૂરીશ્વરજી મ સાહેબના આશીર્વાદો તથા પ પૂ ગણિવર્ય મુનિશ્રી કલાપ્રભસાગરજી મ. સાહેબની પ્રેરણાથી આ શ્રી ભોજવ્યાકરણમ્ પ્રકાશનખર્ચ સૌજન્યનો લાભ શ્રી કચ્છી અચલગચ્છ જૈન સંઘ, વડોદરાને મલ્યો.

ડૉ જયદેવ જાની શ્રી સંઘના એક સભ્ય બનીને આ ગ્રંથનુ પ્રકાશન કાર્ય કેમ ઉમદા થાય તે રીતે તેના અનુવાદ અને વિવરણ–ટીપ્પણ–પ્રેસકોપી સહ છપાવવા સુધીના દરેક કાર્યોમા સાથે રહીને પૂર્ણ કરી આપેલ છે. જે સેવાનો શ્રી સંઘ પ્રેમાળ લાગણી સહ ડૉ જયદેવ જાનીનો આભાર માને છે આ કાર્યમા વી. કે. પ્રીન્ટરીના શ્રી શૈલેષભાઈ ગાલાનો કવરપેજની ડીઝાઇન બનાવી–આમુખ–પ્રકાશન વિગેરે તૈયાર કરી આપવા માટે તથા મુખ્ય ગ્રંથ છપાઈ માટે મે. ગાયકવાડ પ્રિન્ટ્રાન્સ ના મેનેજર શ્રી રાજેન્દ્રભાઈ તથા શ્રી પંડિત વગેરે કર્મચારીગણ જેમણે જવાબદારીથી શુદ્ધ સફાઈદાર કામ કરી આપેલ છે. તેમનો શ્રી સંઘ આભાર માને છે.

મહોપાધ્યાય શ્રી વિનયસાગરજી મ સા રચિત આ ભોજવ્યાકરણમ્ જિજ્ઞાસુઓને નિઃશક ઉપયોગી બની રહેશે. આપણા બીજા જૈન સંઘો પણ જૈનશાસનના જ્ઞાનભંડારો સમૃદ્ધ કરવા આ રીતે જ્ઞાન ખાતાનો સદ્-ઉપયોગ કરે એ જ શુભેચ્છા

અમારા વડોદરા અચલગચ્છ ઉપાશ્રયમા જૈન સાહિત્ય, પુસ્તકો, ગ્રંથો કૃતિઓ વિગેરે સાચવવા માટે પૂરતી જગ્યા અને એના સદ્-ઉપયોગની પૂરતી વ્યવસ્થા કરવામા આવે છે. જેથી ક્યાંયથી પણ જૂનુ કે નવું અને જરૂરી એવું સાહિત્ય શ્રી સંઘને પ્રાપ્ત થાય તેવા પ્રયત્નો આવકારીએ છીએ

શાસનદેવ તથા પ પૂ. આચાર્ય ભગવંતો તથા પ પૂ ગુરુદેવો જિનશાસનના કાર્યો કરવા અમને આશીર્વાદ સહ શકિત આપો એવી પ્રાર્થના.

કા સુ. પ જ્ઞાનપંચમી તા ૨૯–૧૦–૮૪
વીર સ. ૨૫૧૧. વિ સ ૨૦૪૧

લિ. સંઘ સેવકો.
(૧) વિસનજી સુંદરજી ગડા (પ્રમુખ) ટ્રસ્ટી
(૨) વિસનજી પાલણ શાહ ટ્રસ્ટી
(૩) નેમચંદ હંસરાજ ગડા ટ્રસ્ટી
(૪) વલભજી પ્રેમજી સાવલા ટ્રસ્ટી
(૫) વલભજી હીરજી શાહ ટ્રસ્ટી
શ્રી ક. અ. જૈન સંઘ–વડોદરાના
જય જીનેન્દ્ર

અચલગચ્છ જૈન ભવન
ભાલેરાવ ટેકરા, પ્રતાપ રોડ,
રાવપુરા, વડોદરા–૩
ફોન . ૫૫૬૨૯૧

મૂર્તિ દીર્ઘસંયમ[illegible] પૂ. [illegible]ન્દ્રશ્રીજી
ના સુશિષ્યા પરમવિદુષી સાધ્વી
લતાશ્રીજી મ. સા. ના સુશિષ્યા

શ્રી કચ્છી અચલગચ્છ જૈન સંઘ વડોદરાનું નિવેદન

વડોદરામા આ સંઘની સ્થાપના અને તેના વિકાસની ગાથામા ભા. દિ. શા સ. અચલગચ્છાધિપતિ પ પૂ આ. ભ. શ્રી ગુણસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજા સાહેબના આર્શીવાદ અમીદષ્ટિ અને ઉપદેશક પ્રેરણાથી તથા પ પૂ આ ભ ગુણોદયસાગરસૂરીશ્વરજી મ સા. તથા પ પૂ ગણિવર્ય મુનિ શ્રી કલાપ્રભસાગરજી મ. સા તથા આદિ મુનિ ભગવતો તથા પ પૂ સાધ્વીશ્રીજી મ સાહેબોના આર્શીવાદ તથા મકાન ફંડના માટે દાતાઓને કરેલી પ્રેરણા એ પ પૂ ગુરૂદેવોના અથાગ પ્રયત્નોને આભારી છે શ્રી સંઘ પરમપૂજ્ય ગુરૂદેવોના આ અસીમ ઉપકારોને કેમ ભૂલી શકે ? વડોદરામા અચલગચ્છનુ ઉપાશ્રય થાય તે માટે પ. પૂ મુનિશ્રી લાવણ્યસાગરજી મ સાહેબે પણ પ્રેરણા આપીને અમને જાગ્રત કર્યા છે અચલગચ્છ ઉપાશ્રય-ભવન માટે વડોદરાના શ્રી કચ્છી જૈન સમાજ તરફથી અને મુબઇ-કચ્છ તેમજ બીજા શહેરોમાથી મકાનફંડ તથા બીજી સાધન સામગ્રી માટે શ્રી જૈન સમાજના ભાઇ-બહેનોએ તન-મન ધનથી પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે આપેલા સાથ સહકાર માટે સર્વેનો શ્રી સઘ આભાર માને છે.

સઘરત્ન દાનવીર શેઠશ્રી લખમશી ઘેલાભાઇના સુપુત્રો અને પરિવારે વડોદરાના આ ઉપાશ્રય માટે અત્યંત અનુમોદનીય દાન મકાન ફડમા આપેલ છે અને તેથી આ ઉપાશ્રયના હોલને માતુશ્રી રતનબેન લખમશી ઘેલાભાઇ અચલગચ્છ જૈન 'ઉપાશ્રય' એમ નામ આપીને તેમની ઉત્તમ સઘભકિત અને ધર્મશ્રદ્ધા બદલ શ્રી સંઘ ધન્યતા અનુભવે છે

સંઘરત્ન શ્રી વસનજી લખમશી સાવલાએ તથા સ્વ સઘવી શેઠશ્રી પ્રેમજી જેઠાભાઈ એ બંને વીરલાઓની પ્રેરણા અને દરેક કાર્યમા સહાયતા આપવાની શુદ્ધ ભાવનાઓની શ્રી સઘ સાભાર નોધ લે છે

પ્રશાતમૂર્તિ તપસ્વિની પ.પૂ. સાધ્વીશ્રી નિરજનાશ્રીજી મ સા ના સુશિષ્યા પરમવિદુષી સાધ્વીશ્રી પ પૂ પુણ્યોદયશ્રીજી મ સાહેબે શરૂઆતથીજ મુબઇ-કચ્છ-પાલીતાણા વિહારો દરમ્યાન જ્યારે જ્યારે વડોદરા પધારેલ ત્યારે વડોદરામા અચલગચ્છનુ ઉપાશ્રય મકાન જલ્દીથી થાય તે માટે ઉપદેશક પ્રેરણાઓ આપેલ અને ઉપાશ્રય ભવન થયા બાદ શ્રીસઘની વ્યવસ્થા અને વિકાસમા માર્ગદર્શન અને પ્રેરણા આપીને અમને ઉત્સાહિત અને ઉપકૃત કર્યા છે

ગુજરાતમા પ્રથમજ વડોદરામા અચલગચ્છનુ ઉપાશ્રયભવન થતા મુબઇથી કચ્છ-પાલીતાણા વિહાર કરતા પ પૂ સાધુ-સાધ્વીશ્રીજી મ સાહેબોની વૈયાવચ્ચ સેવાનુ લાભ શ્રીસંઘને મળે છે. વડોદરામા અચલગચ્છ ભવન શહેરની મધ્યમા હોવાથી વિવિધલક્ષી રીતે ઉપયોગી થયેલ છે ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ સાથે શ્રીસમાજની સામાજીક પ્રવૃત્તિઓ સેવાનો લાભ મળે છે

સવત ૨૦૩૫-૨૦૩૬ મા આ નવા ઉપાશ્રયમા ચાર્તુમાસ રહેલ તપસ્વિની યોગનિષ્ઠા પ પૂ સ્વ સાધ્વીશ્રી ગુણોદયશ્રીજી મ સા ના સુશિષ્યા પ પૂ સાધ્વીશ્રી કલ્યાણોદયશ્રીજી મ સા આદિ ઠા ૪ ના આ સઘ ઉપર અગણિત ઉપકારો છે જેમણે અમને ધાર્મિક કાર્યો તેમજ વિધિવિધાનો વિગેરે માટે માર્ગદર્શન આપ્યુ. અને જ્ઞાનભંડાર માટે ખભાત વિગેરે સ્થળોએથી પુસ્તકો અપાવીને જ્ઞાનભડારને સમૃદ્ધ અને વ્યવસ્થિત કરાવ્યો

સવત ૨૦૩૮-૨૦૩૯ માં આ ઉપાશ્રયે ચાર્તુમાસ રહેલ પ પૂ સાધ્વીશ્રી તત્વપ્રજ્ઞાશ્રીજી મ સાહેબ આદિ ઠા. ૩ ના ધાર્મિક સંસ્કૃત અભ્યાસ માટે વિદ્વાન પ્રાધ્યાપક ડૉ જયદેવ જાનીની સેવાનો લાભ અનાયાસે શ્રીસઘને મળેલ જે દરમ્યાન ડૉ જાનીની કાર્યશકિત અને જ્ઞાનનો લાભ-સેવા પ્રાચીન ગ્રથોના ઉદ્ધાર માટે લેવાય એવી પ પૂ સાધ્વીશ્રી તત્વપ્રજ્ઞાશ્રીજી મ સાહેબની સૂચના અમને થતા અમોએ મુબઈ લાલબાગ ચાતુર્માસ રહેલા પ પૂ મુનિશ્રી કલાપ્રભસાગરજી મ સાહેબને ડૉ જયદેવ જાની વતી પરિચય સપર્ક કરાવતા પ્રથમ જ આ મહાન ગ્રથ ભોજવ્યાકરણનુ સેવાકાર્ય તેમને સોપવામા આવ્યુ પ પૂ તત્વપ્રજ્ઞાશ્રીજી મ સાહેબે ડૉ જયદેવ જાનીને ઉપરોકત સેવાકાર્ય ઉત્તમ રીતે અને શીઘ્રતાથી થાય તે માટે પ્રોત્સાહિત-પ્રેરિત તો કર્યા જ સાથે સાથે વડોદરાના શ્રાવક શ્રાવિકાઓને ધર્મ અને તત્વજ્ઞાન તરફ અભિમુખ અને શ્રદ્ધાવાળા કરીને શ્રીસઘની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓને ખૂબજ વેગ આપેલ છે ઐતિહાસિક મુબઇ-શિખરજી છ'રીપાલક સઘ તા ૧૧-૧-૮૪ ના જલગાવ નગરે પધારતા વડોદરાનો સઘ શ્રીમઘના દર્શનાર્થે ગયેલો જયા શ્રી વડોદરા સઘ તરફથી પ પૂ આચાર્ય ભગવતનુ ગુરુપૂજન તથા

આ મહાન ગ્રંથના સંપાદિકાઓ સંશોધિકાઓ તથા સાધ્વીજીઓનું બહુમાન સહ પૂજન કરેલ તથા પ. પૂ. આ. ભ. શ્રી ગુણસાગરસૂરીશ્વરજી મ. સાહેબના આશીર્વાદ તથા પ. પૂ. ગણિવર્ય મુનિશ્રી કલાપ્રભસાગરજી મ. સાહેબની પ્રેરણાથી આ શ્રી જૈનવ્યાકરણમ્ પ્રકાશનકાર્ય સૌજન્યનો લાભ શ્રી કચ્છી અચલગચ્છ જૈન સંઘ, વડોદરાને મળ્યો.

ડૉ. જયદેવ જાની શ્રી સંઘના એક સભ્ય બનીને આ ગ્રંથનું પ્રકાશન કાર્ય કેમ ઉત્તમ થાય તે રીતે તેના અનુવાદ અને વિવરણ–ટીપ્પણ–પ્રેસકોપી સહ છપાવવા સુધીના દરેક કાર્યોમાં સાથે રહીને પૂર્ણ કરી આપેલ છે. જે બદલ શ્રી સંઘ પ્રેમાળ લાગણી સહ ડૉ. જયદેવ જાનીનો આભાર માને છે. આ કાર્યમાં ટી. ડે પ્રીન્ટર્સના શ્રી ભીખાભાઈ ગાલાનો કવરપેજની ડીઝાઈન બનાવી–આમુખ–પ્રકાશન વિગેરે તૈયાર કરી આપવા માટે તથા મુખ્ય ગ્રંથ છપાઈ માટે મે. ગાયકવાડ પ્રિન્ટર્સ ના મેનેજર શ્રી ગજેન્દ્રભાઈ તથા શ્રી પંડિત વગેરે કર્મચારીગણ જેમણે જવાબદારીથી શુદ્ધ સફાઈદાર કામ કરી આપેલ છે. તેમનો શ્રી સંઘ આભાર માને છે.

મહોપાધ્યાય શ્રી વિનયસાગરજી મ. સા. રચિત આ જૈનવ્યાકરણમ્ જિજ્ઞાસુઓને નિઃશંક ઉપયોગી બની રહેશે, આપણા બીજા જૈન સંઘો પણ જૈનશાસનના જ્ઞાનભંડારો સમૃદ્ધ કરવા આ રીતે જ્ઞાન ખાતાનો સદ્-ઉપયોગ કરે એ જ શુભેચ્છા

અમારા વડોદરા અચલગચ્છ ઉપાશ્રયમાં જૈન સાહિત્ય, પુસ્તકો, ગ્રંથો કૃતિઓ વિગેરે સાચવવા માટે પૂરતી જગ્યા અને એના સદ્ ઉપયોગની પૂરતી વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે જેથી ક્યાંયથી પણ જૂનું કે નવું અને જરૂરી એવું સાહિત્ય શ્રી સંઘને પ્રાપ્ત થાય તેવા પ્રયત્નો આવકારીએ છીએ

શાસનદેવ તથા પ. પૂ. આચાર્ય ભગવંતો તથા પ. પૂ. ગુરુદેવો જિનશાસનના કાર્યો કરવા અમને આશીર્વાદ સહ શક્તિ આપો એવી પ્રાર્થના.

કા. સુ. ૫ જ્ઞાનપંચમી તા. ૨૯–૧૦–૮૪
વીર સં. ૨૫૧૧ વિ. સં. ૨૦૪૧

અચલગચ્છ જૈન ભવન
ભાવનગર ટાવર, પ્રતાપ રોડ,
રાવપુરા, વડોદરા–૩૯૦ ૦૦૧
ફોન ૫૫૧૨૯૧

લિ. સંઘ સેવકો.
(૧) વિમલજી સુંદરજી ગડા (પ્રમુખ) ટ્રસ્ટી
(૨) વિમલજી પાલણ શાહ ટ્રસ્ટી
(૩) નેમચંદ ખીમજી ગડા ટ્રસ્ટી
(૪) વલમજી પ્રેમજી સાવલા ટ્રસ્ટી
(૫) વલ્લભજી હીરજી શાહ ટ્રસ્ટી
શ્રી ક. અ. જૈન સંઘ–વડોદરાના
જય જિનેન્દ્ર

પ્રશાન્તમૂર્તિ દીર્ઘસંયમી પ. પૂ. [illegible]શ્રીજી
મ. સા. ના સુશિષ્યા પરમવિદુષી સાધ્વી
શ્રી ચારુલતાશ્રીજી મ. સા. ના સુશિષ્યા.

કિમપિ

વિદ્યાભાસ્કર પંડિત સ્વ. મણિશંકર ઉપાધ્યાયની પાણિનીય વ્યાકરણ પરંપરામાં મારા પિતાશ્રી ડૉ અરૂણોદય જાની (નિવૃત્ત પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ, સંસ્કૃત વિભાગ, આર્ટ્સ ફેકલ્ટી તેમજ નિવૃત્ત નિયામક, પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર, મ સ યુનિવર્સિટી, વડોદરા) અને મારા ગુરુ વેદાંતશાસ્ત્રી શ્રી કેશવલાલ ત્રિવેદીએ ગુરુનિશ્રામાં અભ્યાસ કરેલો તે બંનેના ચરણ કમળમાં મને પણ પાણિનીય વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં પ્રવેશવાની તક મળી તે પછી સદ્‌ભાગ્યે વ્યાકરણ અધ્યાપન કરવાનું પણ સાંપડયું અધ્યાપન જ સાચું અધ્યયન છે તે સમજાયું

બે વર્ષ અગાઉ અત્રે અચલગચ્છ ઉપાશ્રયમાં ચાતુર્માસ દરમિયાન પૂ સાધ્વીશ્રીજી તત્વપ્રજ્ઞાશ્રીજી મ સા ની નિશ્રામાં આરાધના કરતા સાધ્વીશ્રીજી પ પૂ મોક્ષદર્શનાશ્રીજી અને સાધ્વીશ્રીજી પ. પૂ. નયદર્શનાશ્રીજી સાથે અભ્યાસ દરમ્યાન પાણિનીય વ્યાકરણની ચર્ચા થતી તેથી પ પૂ મહોપાધ્યાય શ્રી વિનયસાગરજી મ સા. વિરચિત ભોજ-વ્યાકરણના સંપાદનનું કાર્ય મને સોંપવામાં આવ્યું અને સાધુ સાધ્વીઓ તેમજ સંસ્કૃત અધ્યયનના જિજ્ઞાસુઓને સરળતા રહે તે હેતુથી પ્રસ્તાવના, ભાષાંતર, ટિપ્પણ તેમજ ઉપયોગી પરિશિષ્ટો વિગેરે રાખીને તૈયાર કરવો તે રીતની પૂ ગણિવર્યશ્રી કલાપ્રભસાગરજીની આજ્ઞા થઈ અને તે આજ્ઞા મેં શિરોધાર્ય કરી

કામ અવિરત ચાલવા લાગ્યું પણ ગ્રંથ પ્રમાણે તેમજ તેને પૂરો ન્યાય અપાય તેવું ભાષાંતર અને ટિપ્પણ વિગેરે સમય મર્યાદામાં રહે તેવા ન હતા છતાં Better late than never એ સૂત્રને અમલમાં મૂકીને આ ગ્રંથ પૂરો કર્યો છે

પ્રસ્તુત ગ્રંથનું અદ્યયાવત્ કોઈ ભાષાંતર થયું નથી તેનું પ્રકાશિત થયેલું પત્રાકાર પુસ્તક પણ ઠેર ઠેર છાપકામની અશુદ્ધિઓવાળું છે તેને લગતા સારસ્વતપ્રક્રિયાનુક્રમણિકા 'અને શ્રી ચંદ્રકીર્તિની ટીકામાં ઘણીજ અશુદ્ધિઓ રહી જવા પામી છે તે બધું જોતાં આ ગ્રંથનો કાર્યભાર વધતો ગયો છતાં ગ્રંથ પૂર્ણતાને આરે પહોંચ્યો તેમાં શ્રીપરમાત્માના અને ગુરુના શુભાશીર્વાદ જ નિમિત્ત છે

આ ગ્રંથ ભોજવ્યાકરણમ્‌ના રચયિતા મહોપાધ્યાય શ્રી પ પૂ વિનયસાગરજી મ સા (૧૬મું શતક) છે સંસ્કૃત વ્યાકરણના અલગ અલગ સંપ્રદાયોમાં પાણિનીય વ્યાકરણ અતિપ્રાચીન અને વૈજ્ઞાનિક છે તે પછી કાતંત્ર વ્યાકરણ અને પછી જૈનાચાર્ય કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજીનું સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન છે અને સારસ્વત વ્યાકરણ પણ તેટલું જ ખ્યાતનામ છે આ સારસ્વત વ્યાકરણના સૂત્રો પરની અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્યની પ્રક્રિયાને લક્ષ્યમાં રાખીને કચ્છના રાજા ભારમલ્લના કુંવર ભોજમલ્લને સંસ્કૃત વ્યાકરણનું અધ્યયન કરાવવા આ ગ્રંથ રચાયો છે

પ્રસ્તુત ગ્રંથના સંપાદન માટે અચલગચ્છાધિપતિ વિદ્વદ્વર્ય શાસન સમ્રાટ પ પૂ આચાર્યદેવશ્રી ગુણસાગર-સૂરીશ્વરજી મ સા ના આશીર્વાદોથી તેઓશ્રીના વિદ્વાન વિનેય પ પૂ ગણિવર્ય શ્રી કલાપ્રભસાગરજી મ સાહેબે મારામાં યોગ્યતાનું દર્શન કરીને મને પ્રોત્સાહિત કરવા બદલ તેઓશ્રીને મારા કોટિશ વંદન તેઓશ્રીએ પોતાના સમયની અનુકૂળતા મુજબ આ ગ્રંથ અંગે પ્રેરણા માર્ગદર્શન આપવા પૂર્વક પ્રતની શોધખોળ કરી આપેલ છે આ ગ્રંથના પુનરુદ્ધારનું સૌભાગ્ય તેઓશ્રીને ફાળે જાય છે

અને વખતો વખત ગ્રંથ સંપાદન વેગથી અને ચારુતયા પ્રવર્તે તે માટે સદ્‌ભાવના પૂર્વક પ્રેરણા કરનાર પ પૂ સાધ્વીશ્રી તત્ત્વપ્રજ્ઞાશ્રીજી મ સાહેબને વંદન

ઠેક ઠેકાણે આવતી સમસ્યાઓને પૂ ગુરુવર્યશ્રી કેશવલાલ ત્રિવેદી અને પૂ પિતાશ્રીએ હલ કરવામાં તેમણે તો તેમની ફરજ બજાવી છે તો મારી ફરજ રૂપે આ ગ્રંથનું સંપાદન સુમન તેમના ચરણ કમળમાં અર્પણ કરી કૃતાર્થ થાઉં છું

આ ભગીરથ પ્રયત્નને માટે પોતાનો કીંમતી સમય આપનાર મારા મિત્ર પ્રેમજીવનનો આભાર માનું તેટલો ઓછો છે. અને મારી ધર્મપત્નીએ તો અર્ધાંગિની પદને સાર્થક કરી બતાવ્યું છે.

આ ગ્રંથની પ્રેસ કોપી તૈયાર કરવામાં સહાયિકા શ્રીમતિ જ્યોતિબા બહેન યાજ્ઞિક પ્રત્યે પણ આભાર અને માનની ભાવના વ્યક્ત કરું છું.

શ્રી કચ્છી અચલગચ્છ જૈન સંઘ (વડોદરા) ના પ્રમુખ શ્રી વિનનચંદભાઈ મંગલજી ગડાએ ઘણીવાર તેમનો સમય મારી સાથે ચર્ચા વિચારણામાં આપ્યો અને મિત્ર સમાન વ્યવહાર રાખ્યો એટલે તેમનો તો મારે કઈ રીતે આભાર માનવો ? ત્રિલોકનાથ શ્રી આદિનાથ ભગવાનની સદય દૃષ્ટિ તેમને મળે તેવી પ્રાર્થના.

આ ગ્રંથના છાપકામનું સૌજન્ય શ્રી કચ્છી અચલગચ્છ જૈન સંઘ, વડોદરાને ફાળે જાય છે. તેથી જ તે આટલો સુંદર અને આકર્ષક રીતે છાપી શકાયો છે.

છાપકામના અનુભવી પ્રેસ મેનેજર શ્રી રાજેન્દ્રભાઈએ વ્યક્તિગત નિરીક્ષણ કરીને અલ્પ સમયમાં સુંદર, સુઘડ અને સ્વચ્છ રીતે આ ગ્રંથ ગાયકવાડ પ્રિન્ટર્સ વડોદરામાં શ્રી પંડિત વગેરે સહકાર્યકરોની સહાયતાથી છાપ્યો તેથી તેમનો આભાર માનું છું.

આ ગ્રંથના મુખપૃષ્ઠને અને આગળના પાનાઓને તૈયાર કરી આપનાર પી. કે. પ્રિન્ટરી ના શ્રી રોશન ફ્રવડ ગાલાનો પણ ખુબ ખુબ આભાર. પ્રેસમાં પ્રુફ તપાસવામાં ખૂબ જ કાળજી રાખી છે, છતાં જો કોઈ અશુદ્ધિ રહી જવા પામી હોય તો તે બદલ ક્ષમા યાચું છું.

ભારત દિવાકર અચલગચ્છાધિપતિ શાસન સમ્રાટ પ. પૂ. આચાર્ય ભગવંત શ્રી ગુણસાગરસૂરીશ્વરજી મ. સા. ની જિન શાસનમાં અપૂર્વ પ્રભાવના તથા પ. પૂ. ગણિવર્ય શ્રી કલાપ્રભસાગરજી મ. સાહેબની અપૂર્વ શ્રુતભક્તિ તથા પ. પૂ. સાધ્વીશ્રી તત્વપ્રજ્ઞાશ્રીજી મ. સાહેબની પ્રેરણા, શ્રી વિનનચંદભાઈ મંગલજી ગડાની ધર્મ પ્રત્યેની ભાવના તથા મારી કાર્યશક્તિ અને મતિનો સરવાળો એટલે જ આ ગ્રંથ

— પ્રાદુર્ભાવ પામે —

તા. ૧-૪-૧૯૮૮

વિદ્વાંનો વશંવદ
ડો. જયદેવ અરુણોદય જાની
વડોદરા

પ્રસ્તાવના

પ્રકરણ-૧

સંસ્કૃત વ્યાકરણ

૧૧ સંસ્કૃત ભાષા વિશ્વની ભાષાઓમાં અતિપ્રાચીન છે. જો કે વિદ્વાનોમાં સંસ્કૃત પહેલી કે પ્રાકૃત પહેલી એ માટે ઘણો વિવાદ ચાલે છે. કારણ કે સંસ્કૃત શબ્દ सम् + कृ – करोति ધાતુને ભૂષણ-અલંકરણના અર્થમાં सुट्-स् આગમ લાગતાં થાય છે આમ સંસ્કૃત એટલે શુદ્ધ અથવા અલંકૃત કરવામાં આવેલી. પરંતુ પ્રાકૃત ભાષા એટલે મૂળ ભાષા જેને શુદ્ધ કરી નથી તે ભાષા. પરંતુ હેમચંદ્રાચાર્યજી તો प्रकृतिः संस्कृतम्, तत्र भवं प्राकृतम् એટલે કે સંસ્કૃત ભાષામાંથી જ ફૂલેલી અને વિકસેલી ભાષા તે પ્રાકૃત છે તેવો જ મત આધુનિક ભાષાશાસ્ત્રીઓનો છે.

૧૨ વ્યાકરણમીમાંસાના એ પાણ વેદકાળથી નોંધાયા છે ઋગ્વેદના ૪.૫૮.૩ મંત્રમાં[1] ચાર શૃંગ-શિંગડા એટલે નામ, આખ્યાત, ઉપસર્ગ અને નિપાત શીર્ષ-મસ્તક એટલે નિત્ય શબ્દ અને નિષ્પન્ન કરાતો શબ્દ જેને अपद અને पद એમ કહી શકાય, સાત હસ્ત-હાથ તે સાત વિભક્તિઓ, ત્રિધા-ત્રણ પ્રકારે-સ્થાનથી બંધાયેલો-તે સ્થાનો-ઉચ્ચારણ સ્થાનોના મુખ્ય ઉર, કંઠ અને મસ્તક છે

હજુ વધુ સ્પષ્ટતા ગોપથ બ્રાહ્મણ ૧.૨૪[2] માં છે. જેમાં ધાતુ, પ્રતિપદિક, નામ, આખ્યાત, લિંગ, વચન, વિભક્તિ અને પ્રત્યયનું જ્ઞાન પ્રશ્ન કરનારને છે તેમ સ્પષ્ટ તરી આવે છે તે બધાનો અર્થ સમજી લેવો જોઈએ ધાતુ धा–दधाति–ધારણ કરવું પોષણ કરવું –ધાતુ પરથી બને છે ધાતુ એ પદ-ક્રિયાપદ કે નામપદનું મૂળ-પ્રકૃતિ સ્વરૂપ છે. પ્રાતિપદિક એટલે મૂળ શબ્દસ્વરૂપ પ્રાતિપદિકમાં સંજ્ઞાવાચક વગેરે, અવ્યયો, કૃત્પ્રત્યયાન્ત, તદ્ધિતપ્રત્યયાન્ત વગેરે આવે છે નામ એટલે સંકેત જે જાતિવાચક, દ્રવ્યવાચક, ગુણવાચક અને ક્રિયાવાચક હોય છે. આખ્યાત એટલે ક્રિયા લિંગ એટલે ચિહ્ન-પુલિંગ, સ્ત્રીલિંગ અને નપુંસકલિંગ વચનો ત્રણ છે. એક વસ્તુ-પદાર્થ-દ્રવ્યની ગણત્રીપૂર્વક પ્રયોજાય તે એકવચન-એકને કહેનાર, દ્વિવચન-બેને બતાવનાર અને અને બહુવચન તે બેથી વધુ પદાર્થો બતાવે છે વિભક્તિ-વિશેષતયા એટલે કે નિશ્ચિત પ્રકારે ક્રિયાની સેવા કરનાર અર્થ તેને આપણે વિભાગ તરીકે પણ ઓળખી શકીએ છીએ જે વિભાગ અનુસાર અમુક સંબંધે ક્રિયાપદ સાથે સંબંધિત અમુક પદ કર્તા, કર્મ વગેરે નામને પાત્ર થાય છે પ્રત્યય એ પ્રતીતિ-પ્રતિપત્તિ-સમજણ આપનારો શબ્દગત કે ધાતુગત ટુકડો જ છે.

---

१ चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।
त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्यां आविवेश ॥

२ ओंकारं पृच्छाम । को धातुः ? । किं प्रातिपदिकम् ? किं नाम ? किमाख्यातम् ? किं लिङ्गम् ।
किं वचनम् ? का विभक्तिः ? कः प्रत्ययः ॥

૧ ૩ વૈદિક વ્યાકરણુ પરંપરાને બાદ કરતા વિદ્વાનો ઐન્દ્ર વ્યાકરણને પ્રથમ માને છે. કારણ કે ઇન્દ્ર દેવ એ સૌ પ્રથમ વૈયાકરણ છે તેવું તૈત્તિરીય સહિતા (૭ ૪ ૭) નુ વચન[૩] છે. તેનો નિર્દેશ પાણિનિએ પોતાના વ્યાકરણ ગ્રથ અષ્ટાધ્યાયીના ૩ ૪ ૧૮ સૂત્ર 'મા प्राचाम्-પૂર્વ' દિશાના–એ તેમજ બીજા ઘણા આવા નિર્દેશો કરે છે તેને લીધે ડૉ બર્નેલ તેમના Aindra School of Eastern grammarians નિબધમા (પાન–૭) ઐન્દ્ર વ્યાકરણની સજ્ઞાઓને પ્રાચીન સાબિત કરે છે પરતુ એ સજ્ઞાઓના આધાર તો સારસ્વત વ્યાકરણમાં આવતી સ્વર, ગુણ, વૃદ્ધિ વગેરે પણ પાણિનિ પૂર્વેના કાળમાં સારસ્વત વ્યાકરણનુ અસ્તિત્ત્વ સાબિત કરે ટૂંકમાં, પાણિનિ સિવાયના અન્ય વૈયાકરણોના સમયમા સંસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણને સમજવુ કઠિણ જણાવા લાગ્યુ, તે તો ઠીક, પણ થોડા સમયમા અલ્પ પ્રયત્ને સસ્કૃત ભાષાનુ વ્યાકરણ ભણી શકાય તે માટે Necessity is the mother of invention–ન્યાયે વિકસ્યા છે તેની નોધ આગળ લઇશુ

૧ ૪ ઇ સ પૂર્વે સાતમા શતકથી પાંચમા શતકમા થયેલા પાણિનિમુનિનુ વ્યાકરણ આઠ અધ્યાયોમા વિભાજિત હોવાને લીધે अष्टाध्यायी કહેવાય છે. તેમના સમયને માટે વિદ્વાનોમા ભિન્નભિન્ન મત પ્રવર્તે છે. તેમનુ વ્યાકરણ સૂત્રબદ્ધ છે સૂત્રોમાં સ્પષ્ટતા, નિસદિગ્ધતા વગેરે તો છે જ તે ઉપરાંત અષ્ટાધ્યાયીની રચનાપદ્ધતિ એવી વૈજ્ઞાનિક અને પ્રામાણિક છે કે તેનો પ્રાદુર્ભાવ થતા જ પૂર્વના વ્યાકરણ ગ્રંથોનું અધ્યયન ધીરે ધીરે ઓછુ થતું ગયું કુલ મળીને અષ્ટાધ્યાયીમા ૩૯૭૫ સૂત્રો છે તેમા ૭૪૮ उणादि સૂત્રો, ૮૭ फिट् સૂત્રો અને ૧૮૮ (૧૮૩) જેટલા लिङ्गानुशासन ના સૂત્રોને ભેગા કરતાં પાંચ હજાર જેટલા સૂત્રો થાય છે તે ઉપરાંત પાણિનિમુનિનો ગણપાઠ અને ૨૦૯૭ જેટલા ધાતુઓનો ધાતુપાઠ તેમજ પાણિનીયશિક્ષા એમ મળીને સપૂર્ણ વ્યાકરણશાસ્ત્ર છે.

૧.૫ અષ્ટાધ્યાયીના પ્રથમ અધ્યાયમા સજ્ઞા, પરિભાષા, પરસ્મૈપદ તેમજ આત્મનેપદ પ્રયોગો અને કારક-વિભક્તિના નિયમો છે દ્વિતીય અધ્યાય મા સમાસનિયમો છે. તૃતીય અધ્યાયમાં ધાતુના રૂપો અને કૃદન્ત–ધાતુસાધિત રૂપોની ચર્ચા છે ચતુર્થ અને પચમ અધ્યાયમા પુલિંગ શબ્દો સ્ત્રીલિગ શબ્દો બનાવવા માટે સ્ત્રી–પ્રત્યયો, તદ્ધિત–નામસાધિત રૂપો, વિભક્તિ પ્રત્યયો અને સમાસાન્ત પ્રત્યયોની છણાવટ છે. ષષ્ઠ અધ્યાયમા ધાતુઓનો દ્વિર્ભાવ, સધિ, સ્વર, સમાસમા ફેરફાર, अलुक् તેમજ अङ्ग–શબ્દનું મૂળ સ્વરૂપ અને પ્રત્યય મળતા જે ફેરફારો થાય તેના નિયમો છે. સપ્તમ અધ્યાય તે ફેરફારોને આગળ ચલાવે છે. અષ્ટમ અધ્યાયમા णत्व–न કારનો ण કાર અને षत्व–स કારનો ष કાર અને અન્ય નિયમો છે.

---

૩ वाग् वै पराची अव्याकृता अवदत् । ते देवा इन्द्रम् अब्रुवन् इमा नो वाच व्याकुरु इति ।

૪ अलखल्वो प्रतिषधयोः प्राचां क्त्वा ॥

૧૬ સમગ્ર વર્ણમાળાને ચૌદ માહેશ્વર–મહેશ્વર પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલા–સૂત્રોમાં ગોઠવ્યા છે. તેમા इत्–સૂચક વર્ણનું આગવું પ્રદાન કર્યું છે જે માટે તેમના પછીના વ્યાકરણકારો તેમના ઋણી છે કોઈ ચોક્કસ પદને એક કરતાં વધુ સૂત્રોમા પ્રયોજવું હોય ત્યારે अनुवृत्ति નામની યુક્તિ પણ તેમણે પ્રયોજી છે વળી છ જાતના શાસ્ત્રીય સૂત્રપ્રકારો[5] નો પણ તેમણે પ્રયોગ કર્યો છે તેથી ચોક્કસ વિષયના માટે તેમણે અધિકાર સૂત્રો આપ્યા છે. प्रत्ययः (૩.૧.૧) તેમજ संहितायाम् (૬.૧.૭૨) વગેરે સૂત્રો અમુક ચોક્કસ સૂત્ર સુધી પોતાનો અધિકાર બતાવે છે. या या संज्ञा सा सा फलवती–જે જે સંજ્ઞા છે તે તે પ્રયોજનસહિત છે–તેથી અનર્થક વર્ણનો પણ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો નથી.

૧૭ પરસ્મૈપદ, આત્મનેપદ, સર્વનામ વગેરે સંજ્ઞાઓ પૂર્વે પ્રવર્તમાન હતી પરંતુ दा–ददाति અને धा–दधाति વગેરે માટેની સંજ્ઞા घु તેમજ भ વગેરે સંજ્ઞાઓ સૂત્રમાં લઘુતા સ્વલ્પાક્ષર જાળવવા માટે કરી છે. સૂત્રોની ગોઠવણીમાં પૂર્વસૂત્ર કરતાં પરસૂત્ર બળવાન, પર કરતાં નિત્યસૂત્ર, નિત્ય કરતા અંતરંગસૂત્ર અને અંતરંગ કરતા અપવાદ સૂત્ર બળવાન થાય છે–તેથી જે બળવાન હોય તે સૂત્રનો ઉપયોગ પ્રક્રિયામા કરવો તેમ વ્યવસ્થા છે

૧૮ તે વખતની સંસ્કૃત ભાષા કે જે શિક્ષિત અને અશિક્ષિત સમાજની બોલચાલની ભાષા હતી. તેમાં કાલક્રમે નવા પ્રયોગો, નવા શબ્દો ઉમેરાતા પાણિનિના સૂત્રોને નવેસરથી કરવા અશક્ય હતું તેથી જ્યા જ્યા આવશ્યકતા લાગી ત્યા ત્યા ઘટાડો વધારો અને સુધારો કરવા માટે વરરુચિ–કાત્યાયને પાણિનિસૂત્રો પર વાર્તિકો[6] લખ્યા તેમનો સમય ઇ.સ પૂર્વે ૫૦૦–૩૫૦ નો મનાય છે उक्तानुक्तदुरुक्तानां चिन्ता यत्र प्रवर्तते–જ્યા પાણિનિ વડે કહેવાયું હોય તેને કાઢી નાખવું–ઘટાડવુ તે उक्तचिन्ता, ન કહેવાયું હોય તે ઉમેરવુ તે अनुक्तचिन्ता અને કહેવાયું હોય પણ તેમા સુધારો કરવો તે दुरुक्तचिन्ता એમ ત્રણ પ્રકારના વાર્તિકો-વાક્યો તેમણે રચ્યા છે.

૧૯ વરરુચિના પછી ઇ. સ પૂર્વે ૧૫૦ મા પતંજલિ થયા તેમણે પાણિનિની અષ્ટાધ્યાયી પર ભાષ્ય લખ્યુ. તે એટલુ સંપૂર્ણ, શુદ્ધ, પ્રામાણિક અને બૃહત્કાય છે કે તે મહાભાષ્ય તરીકે પ્રખ્યાત છે. તેમના મતે વરરુચિના કેટલાક વાર્તિકો બિનજરૂરી છે તેમણે કરેલી પરિભાષાઓ–વ્યાકરણસૂત્રોને સમજવાના નિયમોમા महती सूक्ष्मेक्षिका भगवतः पाणिनेः–ભગવાન પાણિનિની સૂક્ષ્મદૃષ્ટિ ઘણી મોટી છે. અને व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः, न हि सन्देहादलक्षणम् (૧) દ્વારા પતંજલિની પાણિનિ પ્રત્યે શ્રદ્ધા તો છતી થાય છે જ પરંતુ સાથોસાથ પાણિનિના

---

૫ संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च ।
अधिकारोऽपवादश्च षड्विधं सूत्रलक्षणम् ।

૬ પાણિનિ, વરરુચિ અને પતંજલિ વગેરેના સમયગાળાઓ અને તેમાં, કરેલા સૂત્રિત વિષયોના પશ્ચિમી ભાષામા લખેલા ઇતિહાસકારો દ્વારા ભાષાશાસ્ત્રીઓ સંસ્કૃત ભાષા. (પાણિનિ વ્યાકરણ ન હોત તો) આજે કેવા સ્વરૂપમાં હોત તે નક્કી કરી શકે છે.

વ્યાકરણસૂત્રોમા ચીવટ, સંપૂર્ણતા અને અતિપ્રામાણિકતા છે જ તેમ તરી આવે છે પતંજલિનું મહાભાષ્ય થતા ની સાથે જ સંસ્કૃત ભાષામા કોઇ પણ પ્રયોગ પાણિનિમતાનુસાર ન હોય તો તેને શિષ્ટો અને વિદ્વાનો અપાણિનીય માનતા, અને તે પ્રયોગનો સર્વથા અનાદર થતો બીજા શબ્દોમા કહીએ તો સસ્કૃત ભાષા આ ત્રિમુનિ કે મુનિત્રય વડે બધાઈ ગઇ એટલેકે વ્યવસ્થિત થઇ આ કારણને લીધે સંસ્કૃત વ્યાકરણના અનભિજ્ઞ વિદ્વાનો સસ્કૃત શબ્દનો શુદ્ધ કરવામા આવેલી ભાષા તેમ માનીને સંસ્કૃત બોલચાલની ભાષા હશે તેમ માનવા પાછી-પાની કરે તેમાં તેમનો શું દોષ? જો આ મુનિત્રય વડે ભાષાના વ્યાકરણને નિશ્ચિત અને વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ ન અપાયુ હોત તો આર્યસંસ્કૃતિના ધર્મગ્રથો, દર્શનગ્રથો, સ્મૃતિશાસ્ત્રો વગેરેનુ જ્ઞાન જગતની અન્ય લુપ્ત થઇ ગયેલી ભાષાઓના ગ્રંથોના જ્ઞાનની જેમ દુર્લભ થઇ જાત તેમ થયુ નથી તેથી તે ત્રણેય મુનિને નમસ્કાર વ્યાકરણના અભ્યાસની શરુઆતમાં કરવામાં આવે છે [૭]

૧.૧૦ પાણિનિવ્યાકરણના અધ્યયન-અધ્યાપનની બે પરંપરા આજે પણ વિદ્યમાન છે. એક છે તે સૂત્રક્રમપદ્ધતિ જે પદ્ધતિ પ્રમાણે પતંજલિએ મહાભાષ્ય[૮] રચ્યુ અને વામનજયાદિત્ય વગેરેએ કાશિકા[૯] વગેરે ગ્રંથો રચ્યાં બીજી પદ્ધતિ તે પ્રક્રિયાક્રમ છે જે પદ્ધતિ પ્રમાણે રામચદ્રની પ્રક્રિયાકૌમુદી[૧૦] અને ભટ્ટોજિદીક્ષિતની વૈયાકરણસિદ્ધાતકૌમુદી (સિદ્ધાન્તકૌમુદી) રચાયાં છે ભટ્ટોજિ દીક્ષિતની સિદ્ધાત કૌમુદી રામચદ્રની પ્રક્રિયાકૌમુદી પ્રમાણે જ પ્રકરણોનુ સકલન મોટે ભાગે સ્વીકારે છે તેમની સિદ્ધાન્તકૌમુદી પ્રારભાવસ્થાના સસ્કૃત વ્યાકરણના વિદ્યાર્થીઓ માટે સર્વત સપન્ન અને યોગ્ય પૂરવાર થઇ અને તેથી અન્ય વ્યાકરણો તો ઝાંખા પડી જ ગયા, પણ સાથે સાથે પાણિનિસૂત્રક્રમની અષ્ટાધ્યાયીની પરિપાટી પણ આંશિક થઇ ગઇ રામચદ્ર પદરમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં અને ભટ્ટોજિ દિક્ષિત પડિત જગન્નાથના સમકાલિક હતા તેથી સત્તરમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં (ઈ સ ૧૬૩૦) થયા હતા. સારસ્વતવ્યાકરણસૂત્ર પર પ્રક્રિયા કરનાર અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્ય પણ ઘણા સ્થળો એ (પાન-૧૫૭ વગેરે) રામચદ્રની પ્રક્રિયાકૌમુદીને પ્રામાણિક માની નોંધે છે અને સ્વીકારે છે વિનયસાગરજી તો ઘણે સ્થળે સ્પષ્ટ જ નામનિર્દેશ કરે છે તે આપણે આગળ (પ્રસ્તાવના પ્રકરણ-૩ મા) જોઇશુ

૧૧૧ પાણિનિસિવાયના અન્ય વ્યાકરણકારોમા (૧) શર્વવર્માનુ કાતંત્ર વ્યાકરણ જે કાલાપક કે કૌમાર નામે પણ ઓળખાય છે (ઇસુનુ પ્રથમ શતક) (૨) ચદ્રગોમીનું ચાન્દ્ર

---

૭ वाक्यकार वररुचि भाष्यकार पतञ्जलिम् ।
पाणिनिं सूत्रकार च प्रणतोऽस्मि मुनित्रयम् ।
मुनित्रय नमस्कृत्य .... સિદ્ધાંતકૌમુદી મગલાચરણ શ્લોક ૧

૮ વિનયસાગરજી-भाष्ये धादौ सलोपता-૨ ૨.૬૪
૯ વિનયસાગરજી-काशिकाया महाभाष्ये-૧ ૧૭.૫૭
૧૦ વિનયસાગરજી-कौमुद्यामिति भाषणात्-૧.૧૫.૨૪

(૮–૧૦: વધુ માટે જુઓ પ્રસ્તાવના પ્રકરણ-૩.)

વ્યાકરણ (ઇ સ. ૪૬૫–૬૫૦) (૩) જિન મહાવીરનું જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણ (ઇસુના પાંચમા શતકનો ઉત્તરાર્ધ) (૪) શાકટાયનનુ શબ્દાનુશાસન (ઇસુનુ નવમું શતક) (૫) હેમચંદ્રાચાર્યનું સિદ્ધહૈમશબ્દાનુશાસન (ઇ સ ૧૦૮૮) (૬) નરેન્દ્રાચાર્યનુ સારસ્વત વ્યાકરણ (ઇ સ. ૧૨૫૦–૧૪૫૦) (૭) બોપદેવનું મુગ્ધબોધવ્યાકરણ (ઇસુનું તેરમું શતક) (૮) જૂમરનન્દીનું જૈમર વ્યાકરણ (ઇસુનું તેરમું શતક–બોપદેવના સમય પછીનુ) છે આ બધા વ્યાકરણોમાં શર્વવર્માનું કાતંત્ર વ્યાકરણ, હેમચંદ્રાચાર્યનુ સિદ્ધહૈમશબ્દાનુશાસન અને નરેન્દ્રાચાર્યનુ સારસ્વત વ્યાકરણ પાણિનિના વ્યાકરણ પછી અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે તે ત્રણેયનો અલ્પ પરિચય હવે પછીના ત્રણ વિભાગોમાં આપવામા આવ્યો છે [૧૧].

૧ ૧૨ કાતંત્ર એટલે અલ્પ–નાનું તંત્ર–શાસ્ત્ર આ વ્યાકરણના ઉદ્ભવ પાછળ રમ્ય કિંવદંતી છે. આંધ્રના રાજા સાતવાહન તેમની રાણી સાથે જલક્રીડા કરી રહ્યા હતા ત્યારે રાણીએ વિનંતિ કરી કે मोदकै ताडय राजन् (= मा उदकै ताडय राजन्) બસ હવે પાણી છાંટશો નહિ. રાજા આ સંધિ સમજી ન શકયા અને मोदक–લાડુ મંગાવીને મારવા માંડયા રાણીએ સ્પષ્ટતા કરતા પોતાની અજ્ઞાનતાને દૂર કરવા પંડિત શર્વવર્માને આધુનિક જમાનાના 'અપેક્ષિત' ગ્રંથોની જેમ જલ્દી ભણીને સંસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણનું જ્ઞાન થાય માટે વ્યાકરણ રચવા જણાવ્યું અને શર્વવર્માએ કાતંત્ર વ્યાકરણ રચ્યું તેના સૂત્રો કુમાર કાર્તિકેય પાસેથી મળેલા હોવાથી કૌમાર અથવા કાલાપક વ્યાકરણ તરીકે જાણીતુ છે કાર્યક્રમે ઘણા પ્રક્ષિપ્તો થયા છે. कृदन्त પ્રકરણ તો કાત્યાયનનુ રચેલું છે તેમ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે

કાતંત્ર વ્યાકરણમા સ્વર, વ્યંજન (૧ ૧ ૯), समान (૧ ૧ ૩), सन्ध्यक्षर (૧.૧ ૮), नामी (૧ ૧ ૭) વગેરે તેમજ अन्तस्था (૧.૧ ૧૪), अघोष–घोष (૧ ૫.૮) અને सम्बुद्धि (૪ ૨ ૭) વગેરે, તદુપરાંત परोक्षा (૩ ૧ ૧૩), वर्तमाना (૩ ૧ ૨૪), ह्यस्तनी (૩ ૧.૩૦), आशी (૩ ૧ ૩૬), અને अभ्यास–अभ्यस्त (૩ ૪.૩૦) મ જ્ઞાઓ છે પ્રેરકને અને चुरादि ગણને इन् (૩ ૨ ૯) પ્રત્યય લાગે છે તેમ કહીને પ્રેરકની સંજ્ઞા कारित આપવામા આવી.

સ્વરસંધિમા समानः सवर्णे दीर्घ (૧ ૨ ૧), ए अवर्ण ई वर्णे ए (૧ ૨.૨) उवर्णे ओ (૧.૨ ૩) તેમજ ए अय् (૧ ૨.૧૨) વગેરે છે ધાતુઓના ગણને લાગતાં વિકરણ પ્રત્યયો માટે चुरादि ने इन (૩ ૨ ૧૧), अदादि ने लुक् (૩ ૪ ૯૨), दिवादि ने यन् (૩ ૨ ૩૩), स्वादि ने नु (૩ ૨ ૩૪), रुधादि ने अनि–अन् (૩ ૫ ૨૫), तनादि ने उ (૩.૨ ૩૭) અને क्र्यादि ને ना પ્રત્યય કર્યા છે

સંધીમાં કરેલા ફેરફારોમા इन टा (૨.૧ ૨૩), ईदूतोग्निवो स्वरे (૨ ૨ ૫૬), अपां भे द (૨ ૩.૪૩), त्यदमदोरेमन्यो (૨ ૩ ૩), दे हनोधो दीर्घश्च (૨ ૮ ૬), नामिनश्च ए (૩ ६ ६९) અને उपसर्गे दः कि (૪ ૪ ૭૦) વગેરે છે.

---

૧૧ વધુ માટે જુઓ–પ્રો. કે. બેલવલકર : સીસ્ટીમ્સ ઓફ સંસ્કૃત ગ્રામર

આ વ્યાકરણમાં પાણિનિના વ્યાકરણના મજબૂત બાધાને મોકળાશથી રજૂ કરાયો છે તે ઉપરના સૂત્રોથી જોઇ શકાય છે. વેદ વિષયક સૂત્રો કે, ઘુ નદી જેવી સંજ્ઞાઓને ગ્રહણ નહી કરતાં તેમના અર્થ સ્વરૂપ શબ્દો કે સંજ્ઞીઓ મૂકવામાં આવ્યા છે આમ પાણિનિ વ્યાકરણના માહેશ્વર સૂત્રોને ન લેતા પ્રાતિશાખ્યોના સ્વર, कु વગેરે વ્યજનો એ પ્રમાણે ગ્રહણ કર્યા છે

૧.૧૩ કલિકાલસર્વજ્ઞ તરીકે પંકાતા હેમચંદ્રાચાર્યનો પરિચય આપવાની આવશ્યકતા જ નથી. તેમના સિદ્ધહૈમશબ્દાનુશાસનમાં આઠ અધ્યાયો છે. પ્રથમ સાત અધ્યાયોમા સંસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણ વિષયક સૂત્રો છે અને આઠમા અધ્યાયમા સ સ્કૃતભાષાના શબ્દો અને પ્રત્યયોમાં કયા ફેરફારો થઇને પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી, ચૂલિકાપૈશાચી અને અપભ્ર શ એ છ ભાષાઓના શબ્દો નિષ્પન્ન થયા છે. તેનું વિવરણ સૂત્રોમાં છે. ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આ અધ્યાય અતિમહત્ત્વનો છે

તેમના સંજ્ઞાસૂત્રો કાતંત્રવ્યાકરણના સહેલા પ્રયોગોને જ સ્વીકારે છે જેમ કે लृदन्ताः समाना (૧.૧.૭), अनवर्णा नामी (૧ ૧ ૬), ए ऐ ओ औ सन्ध्यक्षरम् (૧ ૧ ૮), अघोष (૧.૧.૧૩) અને घोष (૧ ૧ ૧૪), यरलवा अन्त.स्था (૧.૧ ૧૫) તેમજ કાળ વગેરેની તેમની સ જ્ઞાઓ आशी (૩.૩ ૧૩) अद्यतनी (૫.૨ ૪), अनद्यतने ह्यस्तनी (૫ ૨.૧) વગેરે લોકપ્રચલિત અર્થમાં જ સ્વીકારે છે

સ્વરસંધિમાં समानाना स्वेन दीर्घ. (૧.૨.૧), अवर्णस्येवर्णादिना एद् ओद् अर् अल् (૧ ૨ ૬), एदैतोऽयाय् (૧ ૨.૨૩), ओदौतोऽवाव् (૧.૨ ૨૪) વગેરેમા પાણિનિવ્યાકરણના अकः सवर्णं दीर्घः (૬ ૧.૧૦૧), इको यणचि (૬.૧ ૭૭) અને एचोऽयवायाव (૬.૧.૭૮) ના વ્યાખ્યાનાન્તર સ્વરૂપો જ છે

વિકરણ પ્રત્યયો दिवादे श्य (૩ ૪ ૭૨), स्वादेः श्नु (૩.૪.૭૫), तुदादे. श (૩ ૪ ૮૧) અને चुरादिभ्यो णिच् (૩.૪.૧૭) માં પાણિનિના પ્રત્યયોને જ સ્વીકારે છે.

अपोऽद् भे (૨ ૧ ૪) उपसर्गाद् द कि (૫ ૩ ૮૭), गमिषद्यमच्छ (૪ ૨ ૧૦૬) માં જૂજ ફેરફાર કરીને ગ્રહણ કર્યા છે.

૧.૧૪ નરેન્દ્રાચાર્યના સારસ્વતવ્યાકરણપર જ આ ભોજવ્યાકરણમ્ ગ્રંથ રચાયો છે તેથી તેના વિષે વિસ્તૃત માહિતી અત્રે આવશ્યક છે.

પાણિનિના વ્યાકરણને તેના વૈજ્ઞાનિક અને પદ્ધતિસરના બ ધારણને જોતાં તે વ્યાકરણ પ્રકરણ ક્રમ પ્રમાણે છે. જ્યારે ઉપર જોયેલા બંને-કાતંત્ર વ્યાકરણ અને સિદ્ધહૈમશબ્દાનુશાસન તેમજ પ્રસ્તુત સારસ્વત વ્યાકરણ પ્રક્રિયાક્રમલક્ષી છે આથી જ પાણિનિના વ્યાકરણમાં જેમ પ્રત્યયનો અધિકાર ત્રીજા અધ્યાયના પ્રથમ પાદના પ્રથમ સૂત્રથી આરંભીને પાંચમા અધ્યાયના અંત સુધી વર્તે છે. તે આ ત્રણ વ્યાકરણોમાં જોવા નહીં મળે ગુણ અને વૃદ્ધિ જેવા સર્વ પ્રક્રિયાવ્યાપી અનુવૃત્ત પદો પણ અહીં દરેક પ્રક્રિયામાં અલગ જોવા મળે છે

૧૧૫ એસ કે. બેલવલકર તેમના ગ્રંથના પાન ૯૨ ની પાદટીપ-૧ માં નોધે છે કે આ સારસ્વતવ્યાકરણના ૫૯૭ સૂત્રો અને ૯૧ વાર્તિકો છે આમ કુલ્લે ૬૮૮ સૂત્રો થાય છે. પરંતુ વિનયસાગરજીના વિદ્વચ્ચિન્તામણિ [12] ગ્રંથમા ગણત્રીપૂર્વક ૪૮૨ સૂત્રો જ છે તેમ સ્પષ્ટ લખ્યું છે. જો કે પ્રક્રિયાનુસાર તો કેટલાય સૂત્રો અને વાર્તિકોને બે કે તેથી વધારે સમય પુનરાવર્તન કરીને ૧૪૦૦ સૂત્રોની ઉપર મ ખ્યા પ્રકાશિત થઈ છે.[13] વિનયસાગરજીના મત પ્રમાણે સારસ્વત સૂત્રો નો વિષયવાર ક્રમ નીચે પ્રમાણે છે [14]

પ્રથમાવૃત્તિ	૧ સંજ્ઞાસૂત્રો	૭
	૨ સ્વરસંધિસૂત્રો	૧૯
	૩ પ્રકૃતિભાવસૂત્રો	૪
	૪ વ્યંજનસંધિસૂત્રો	૧૮
	૫ વિસર્ગસંધિ સૂત્રો	૧૦
	૬ વિભક્તિસૂત્રો	૧૦૩
	૭ યુષ્મદસ્મદીસૂત્રો	૭૬
	૮ કારકસૂત્રો	૮
	૯ તદ્ધિતસૂત્રો	૩૩
	૧૦ સ્ત્રીપ્રત્યયસૂત્રો	૧૧
	૧૧ સમાસસૂત્રો	૨૧
દ્વિતીયવૃત્તિ	૧ આખ્યાતસૂત્રો	૭૮
તૃતીયવૃત્તિ	૧ કૃદન્તસૂત્રો	૯૪
		૪૮૨

૧૧૬ પ્રસ્તુત વ્યાકરણનો નિર્દેશ બોપદેવ કે હેમચંદ્રાચાર્યજીએ કર્યો નથી તેમજ પ્રસ્તુત વ્યાકરણ પરની ટીકાઓ પણ ઈ. સ ૧૪૫૦ પછી લખાયેલી છે. તેથી જ તેનો સમય ઈસુના તેરમા-ચૌદમા શતકનો ગણાય છે. વળી સારસ્વતપ્રક્રિયાકાર અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્ય રામચંદ્રની પ્રક્રિયાકૌમુદીમાંથી ઉદ્ધરણો ટાંકે છે પ્રક્રિયાકૌમુદીકાર રામચદ્રનો સમય ઈસુના પંદરમાં શતકનો પૂર્વાર્ધ છે.

---

૧૨ પ્રસ્તુત સંપુટમાં પ્રાચીન ગ્રંથોદ્ધાર ક્રમાંક-૧૦ તરીકે અનુવાદકે આ ગ્રંથ સંપાદિત કર્યો છે

૧૩ પરિશિષ્ટ-૧ માં આ સૂત્રોને વિષયવાર વ્યવસ્થિત કરીને અનુવાદકે સંપાદિત કર્યાં છે.

૧૪ संज्ञाप्रकरणं प्रथमं स्यात् स्वरसन्धिगतं परम् ।
प्रकृतिभावसन्धिश्च व्यञ्जनाख्यं विसर्गजं ॥ ११९ ॥
नामप्रकरणं स्यात्तु ततोऽपि युष्मदस्मदोः ।
कारकं तद्धितं च समासाख्यानम् ततः ॥ १२० ॥ विद्वच्चिन्तामणि. ॥

એટલે પંદરમાં શતકના ઉત્તરાર્ધમાં આ વ્યાકરણ પર પ્રક્રિયા લખાઇ તેથી અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્યનો સમય નિશ્ચિત થાય છે. પરંતુ તે પહેલા સંવત ૧૩૫૪ (ઇ. સ. ૧૨૯૬) મા ધોળકાના ચાંડૂપંડિતે તેમની નૈષધીયચરિતમ્ પરની દીપિકા ટીકામા गणेय શબ્દને સિદ્ધ કરવા માટે गण सङ्ख्याने ધાતુના इनन्त રૂપને स्वराद्य (સારસ્વતસૂત્ર ૩ ૭ ૨) નો આશ્રય લીધો છે આમ તેરમા શતકમાં પણ આ વ્યાકરણ પ્રચલિત હતુ તે સ્પષ્ટ થાય છે.

૧.૧૭ સારસ્વતસૂત્રો પરની સ્વતંત્ર ટીકાઓમા (૧) રામચન્દ્રાશ્રમની સિદ્ધાન્તચન્દ્રિકા (ઇસુનું સોળમું શતક), (૨) તર્કતિલકભટ્ટાચાર્યની સારસ્વતવૃત્તિ (ઇસુના સત્તરમા શતકનો પૂર્વાર્ધ), (૩) જિનેન્દુ અથવા જિનરત્નની સિદ્ધાન્તરત્ન (સમય ?) અને (૪) ભટ્ટોજિદીક્ષિતના શિષ્ય રઘુનાથનુ લઘુ–ભાષ્ય (ઇસુનુ સત્તરમુ શતક–મધ્યભાગ) વગેરે ઉલ્લેખનીય છે સારસ્વતપ્રક્રિયા પર તો ઘણી ટીકાઓ લખાઇ છે. (૧) પુંજરાજ (ઇસુનું પંદરમુ શતક–ઉત્તરાર્ધ), (૨) અમૃતભારતી (પંદરમી સદીનો ઉત્તરાર્ધ), (૩) ક્ષેમેન્દ્ર (સોળમી સદીનો પૂર્વાર્ધ)–આ ત્રણ ટીકાકારો નરેન્દ્રાચાર્યને સારસ્વતસૂત્રકાર તરીકે નિર્દેશે છે (૪) ધનેશ્વર (સોળમી સદી પૂર્વાર્ધ), (૫) ચંદ્રકીર્તિ (સોળમી સદી), (૬) માધવ (સોળમી સદી), (૭) મેઘરત્ન (સોળમી સદી) તેજ સમયના અન્ય બે ટીકાકારો (૮) વાસુદેવ ભટ્ટ અને મંડન છે તે પછી સત્તરમી સદીમાં પ્રસ્તુત ભોજવ્યાકરણમ્ ના રચયિતા શ્રીવિનયસાગરજી આવે છે

૧.૧૮ સારસ્વતવ્યાકરણનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ તેના અલ્પતમ સૂત્રો અને તેની પ્રક્રિયા ક્રમાનુસાર રચના–પદ્ધતિની સુકરતાને લીધે થયો છે. જોકે અંતિમસૂત્ર–लोकाच्छेषस्य सिद्धिर्यथा मातरादेः (૩.૧૦ ૧૯) માં આ વ્યાકરણ આરંભાવસ્થાના સંસ્કૃતભાષાના જિજ્ઞાસુઓ અર્થે છે તેમ સ્પષ્ટ થાય છે સ્વરસંધિના પ્રકરણમા स्वरे–સ્વરપરમાં હોય ત્યારે–તે પદની અનુવૃત્તિ મૂકી છે તેમજ अ વર્ણની પણ અનુવૃત્તિ મૂકી છે જેમકે :–

इ य स्वरे ॥ १ २ १ ॥[15]
उ वम् ,, ॥ १ २ २ ॥
ऋ रम् ,, ॥ १ २ ३ ॥
ऌ लम् ,, ॥ १.२ ४ ॥
ए अय् ,, ॥ १ २ ५ ॥

अ इ ए ॥ १ २.१३ ॥
,, उ ओ ॥ १.२ १४ ॥
,, ऋ अर् ॥ १ २ १५ ॥
,, ऌ अल् ॥ १ २.१६ ॥

વગેરે છે.

---

૧૫ આ સૂત્રક્રમ વિદ્વચ્ચિન્તામણિ અનુસાર લીધો છે

વળી પાણિનિ, કાતંત્ર અને સિદ્ધહૈમવ્યાકરણના ઘણા સૂત્રોને ટૂંકા કરવા માટે તે તે ધાતુ વગેરેનો ગણ બનાવીને મૂક્યો છે જેમકે પાણિનિનું उषुगमियमां छः (૭.૩ ૭૭), કાતંત્રનું गमिष्यमां छ (૩ ૬ ૬૯) અને સિદ્ધહૈમનું गमिषद्यमश्छ. (૪.૨ ૧૦૬) ને गमां छः (૨.૧.૧૦૬) કરીને મૂક્યું છે. તે જ પ્રમાણે પાણિનિસૂત્ર गुप्तिज्किद्भ्यः सन् (૩.૧.૫), કાતંત્રસૂત્ર गुप्तिज्किद्भ्यः (૩.૨.૨) અને સિદ્ધહૈમસૂત્રો गुपिजो गर्हाक्षान्तौ सन् (૩ ૪ ૫) અને कित. संशयप्रतीकारे (૩ ૪ ૬) ને गुप्कितः (૨.૧ ૧૪૧) જ કર્યું છે

અને પાણિનિસૂત્ર अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ (૬.૪ ૭૭), કાતંત્રસૂત્ર ईदूतोरियुवौ (૨ ૨.૫૬) અને સિદ્ધહૈમસૂત્ર धातोरिवर्णोवर्णस्येयुव् स्वरे प्रत्यये (૨ ૧.૫૦) ને માટે य्वोर्धातोरियुवौ स्वरे (૧ ૬ ૬૦) એમ કર્યું છે.

છંદ-વેદ વિષયક સૂત્રોને બાકાત રાખવામાં આવ્યા છે. આમ આટલી સરળતા, સંક્ષિપ્તતા અને શીઘ્રફળદાયિતાને લીધે આ વ્યાકરણનો પ્રચાર ઉત્તર ભારતના પ્રદેશોમાં વધુ થયો હતો. મુસ્લીમ બાદશાહોને પણ ભારતની ભાષાનું અધ્યયન કરવામાં મુશ્કેલી નડી નહિ.

૧.૧૯ નરેન્દ્રાચાર્યની સારસ્વતસૂત્રો પરની અનુભૂતિ-સ્વરૂપાચાર્યની પ્રક્રિયા પર ચંદ્રકીર્તિમુનિની સુબોધિકા નામની ટીકા છે તેમાં ઘણા સ્થળો એ (પાન-૧૫૯, ૧૭૫, ૧૯૨, ૨૧૬ વગેરે) સારસ્વત પ્રક્રિયાના પદો અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્યે પ્રક્રિયાકૌમુદીમાંથી લીધા છે, તેવો નિર્દેશ છે વળી ઘણા સ્થળોએ (પાન-૧૬, ૪૮, ૪૧, ૨૭૯, ૩૦૬ વગેરે) કયા પદની અનુવૃત્તિ પ્રસ્તુત સ્થળના સૂત્રમાં લેવાની છે તેવો નિર્દેશ કર્યો છે. ચંદ્રકીર્તિમુનિએ સારસ્વત પ્રક્રિયામાં પ્રક્રિયા આપી ન હોય તેવા પદોની પ્રક્રિયા તેમજ સાધના આપી ન હોય તેવા ધાતુઓની સાધના કે રૂપો આપીને વિષય પૂરો કરવાની પદ્ધતિ અપનાવી છે

૧.૨૦ આ પદ્ધતિને લક્ષ્યમાં રાખીને મહોપાધ્યાય શ્રી વિનયસાગરજીએ તેમના ભોજવ્યાકરણમ્ માં પ્રક્રિયાકૌમુદીનો તો નિર્દેશ કર્યો છે. પરંતુ તદુપરાંત પાણિનિવ્યાકરણના મહાભાષ્ય અને કાશિકા ગ્રંથનો પણ નિર્દેશ કરીને તેમના વિધાનો, સૂત્રો, વ્યાખ્યાનો વગેરેને સ્વીકાર્યા છે અને આજે જેને આપણે સંશોધનનો વિષય કહીએ છીએ તે રીતે કાર્ય કરીને ભોજવ્યાકરણમ્ ને સંપૂર્ણની સાંગોપાંગ સુંદર કરવાનો અભિગમ દર્શાવ્યો છે વ્યાકરણને આપણે શબ્દશાસ્ત્ર તરીકે પ્રથમ પંક્તિમાં મૂકીએ છીએ કારણ કે વ્યાકરણ એ ભાષાનું છે અને ભાષા જનસમાજના વ્યવહારનું સાધન છે તેથી તેને જાતિ કે ધર્મનું બંધન નથી આમ સંસ્કૃત ભાષા ભારતીયોની ભાષા છે તેમ વિધાનને જાણે ગર્ભિત રીતે આપતા હોય તેમ મહોપાધ્યાય શ્રી વિનયસાગરજી ભોજવ્યાકરણમ્ની પ્રથમ વૃત્તિમાં બ્રહ્મા, દ્વિતીય વૃત્તિમાં વિષ્ણુ-શ્રીધર અને તૃતીય વૃત્તિમાં શંભુ-શિવને મંગલશ્લોક દ્વારા નમસ્કાર કરે છે

તેની વધુ ચર્ચા પ્રસ્તાવનાના પ્રકરણ-૨ માં કરીશું.

પ્રસ્તુત ગ્રંથની પત્રાકાર આવૃત્તિ સંવત ૧૯૭૫ (વીર સંવત ૨૪૪૪, ઇ સ ૧૯૧૯) માં અચલગચ્છીય મુનિવર્ય શ્રી ગૌતમસાગરસૂરિના ઉપદેશથી નાનીતુબડી (કચ્છ) ના ગં સ્વ જેતબાઇ ઉમરશી રાયસીએ નિર્ણયસાગરમા છપાવેલી. તેના સંશોધક વઢવાણુના હરિશંકર કાલિદાસ શાસ્ત્રી હતા. તે પ્રકાશિત આવૃત્તિમા ઘણી અશુદ્ધિઓ રહી જવા પામી છે તે બધી અશુદ્ધિઓને સુધારીને આ આવૃત્તિમાં શુદ્ધ પાઠ આપવાનો વિનમ્ર પ્રયાસ થયો છે

પ્રકરણ–૨

મહોપાધ્યાય શ્રી વિનયસાગરજી (જીવન અને કવન)

૨૧ વિક્રમના સોળમા શતકમાં મહારાવ ખેંગારે કચ્છ દેશનો રાજ્યભાર સંભાળ્યો અને ભારે જહેમતથી દેશમાં શાંતિ અને વ્યવસ્થા સ્થાપ્યા તેમના જ અથાગ પ્રયત્નોને લઇને ઈ સ ૧૫૮૫ માં મહારાવ ભારમલ્લ રાજા થયા ત્યારે તેમને જામરાવળના હમીર જે કુંટુંબવૈરી હતો તે સિવાય કંઇ ઉપદ્રવ ન હતો [1] ખેંગારે પોતાની દીકરી મુસ્લીમ બાદશાહને આપીને મુસ્લીમો તરફથી પણ મહારાવ ભારમલ્લને મુક્ત કર્યા હતા તેથી ભારમલ્લને ઇ. સ ૧૬૩૧ સુધીના રાજશાસન દરમિયાન સાહિત્યિક, ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ કરવા સુંદર તક મળી તેથી જ કચ્છી કહેવત છે કે 'ખાટીયો ખેંગાર ભોગવ્યો ભાર' (મહેનત ખેંગાર મહારાવની અને ફળ મળ્યા ભારમલ્લને) તે ત્યારથી જ છે. અને જ્યારે પિતાના શ્રમ અને પ્રયાસોથી પુત્રને નિષ્કંટકતા ભોગવવા મળે ત્યારે કચ્છીઓ આ કહેવત બોલતા નજરે પડે છે

આ ભારમલ્લના રાજ્યશાસન દરમિયાન ઘણા ઓશવાળ જૈન વણિકો ત્યા વેપારાર્થે વસ્યા હતા અને તેમના પરિચયને કારણે મહારાવ ભારમલ્લને પણ જૈન ધર્મ પ્રત્યે અનુરાગ હતો. કચ્છી જૈન વણિકો પોતાના કોઇ મુનિવર્યને આવકારવા, સત્કારવા ધર્મોપદેશન માટે રીઝવવા વિચારતા હતા [2] કારણ કે ધર્મગુરુના પવિત્ર વચનો, નિષ્પાપ આચરણ અને દૃઢ મનોબળના દર્શન અને શ્રવણ ન થાય તો સ્વાભાવિક છે કે લોકોને ધર્મમાં અશ્રદ્ધા અને અધર્મમા શ્રદ્ધા થાય. આથી તે વણિકોએ અચલગચ્છેશ્વર શ્રી ધર્મમૂર્તિસૂરિને વિનંતિ કરી અને તે વિનતિને માન્ય રાખીને આચાર્યે લઘુવયસ્ક છતાં પ્રૌઢ પ્રતાપી શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિને કચ્છ દેશમા જવા આજ્ઞા કરી [3] અને જૈન વણિકોને ભદ્રાવતીમાં ધર્મોપદેશન કરીને જૈન સમાજને જાગૃત કરી દીધો તેના ફળ સ્વરૂપે જૈન સમાજમાં આધ્યાત્મિક અને ધાર્મિક શ્રદ્ધાના બી વવાયાં (ઇ. સ. ૧૫૯૪–૯૫)

ઇ સ. ૧૫૯૫–૯૬ અને પછી ૧૫૯૮ માં જ્યારે આચાર્ય શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિ ભુજમા પધાર્યા ત્યારે ભારમલ્લને અભિમંત્રિત જળ વડે રોગમુક્ત કર્યા મહારાવને જૈન ધર્મપ્રતિબોધ

---

૧ રાઠોડ રામસિંહ: કચ્છનું સંસ્કૃત દર્શન, પા. ૧૮

૨ શાસ્ત્રી હરિશંકર કાલિદાસ ભોજવ્યાકરણમ્, ઉપોદ્ઘાત પા ૧

૩ પૂ. મુનિવર્ય કલાપ્રભસાગરજી શ્રી આર્ય–કલ્યાણ–ગૌતમ સ્મૃતિ ગ્રંથ ભાગ–૧, વિભાગ–૩ પા ૧૦૮

પણ આવ્યો. મહારાવ ભારમલ્લના કુંવર ભોજમલ્લને સંસ્કૃત ભાષા પ્રત્યે અનુરાગ થયો તેથી તેમને સંસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણનું અધ્યયન સુકર થાય તે હેતુથી શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિના શિષ્ય મહોપાધ્યાય વિનયસાગરને સોંપવામાં આવ્યા અને તેમણે ભોજમલ્લને સારસ્વતવ્યાકરણ ભણાવ્યુ પછી કાળક્રમે જ્યારે ભોજમલ્લ ગાદીએ આવ્યા ત્યારે (ઈ.સ ૧૬૩૧–૧૬૪૫) તેમનો અભ્યાસ સતત રહે તે માટે ભોજમલ્લના નામ પર ભોજવ્યાકરણમ્‌ની રચના મહોપાધ્યાય શ્રી વિનયસાગરજીએ કરી.[૪]

૨૨ મહોપાધ્યાય વિનયસાગરજીને અચલગચ્છાધિપતિ શ્રી ધર્મમૂર્તિસૂરિના શિષ્ય સમુદાયના સાત[૫] મહોપાધ્યાયો પૈકી મહોપાધ્યાય રત્નસાગરજી પછી બીજા નંબરે પટ્ટાવલીમાં નોંધ્યા છે મહોપાધ્યાય વિનયસાગરજી મૂળ અમદાવાદના હતા. તે શ્રીમાળ વણિક હતા પિતાનુ નામ ભીમા અને માતાનું નામ નાકુ (નાકૂ) હતું.[૬] તેમના પિતા ભીમાએ સંવત ૧૬૪૪ ફાગણ સુદ ૨ ને રવિવારે સુમતિનાથ બિંબ ભરાવ્યું હતું. તેમ ધર્મમૂર્તિસૂરિના પ્રતિષ્ઠા લેખમાં છે.[૭] વિનયસાગરજીને મહોપાધ્યાયની પદવી ધર્મમૂર્તિસૂરિના સમયમા જ મળી હતી[૮] અને અચલગચ્છાધિપતિ શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિના સમયમાં તે આચાર્યપદ પામ્યા હતા.[૯]

તેમનો સમય ઇસુની સોળમી સદીનો આવે છે કારણ કે આ મહોપાધ્યાય શ્રી વિનયસાગરજી નો ક્રમ બીજો છે અને દેવસાગરજી જેમનો સમય ઇસુના સત્તરમા શતકનો પૂર્વાર્ધ છે તેમનો ચોથો છે તેમ ઉપર જોયું તેથી ઇ સ. ૧૫૮૫ માં મહોપાધ્યાય રત્નસાગરજીએ દીક્ષા લીધી તે પછી જ્યારે મહોપાધ્યાય શ્રી વિનયસાગરજીના પિતાએ સં. ૧૬૪૪ (ઇ સ ૧૫૮૮) માં સુમતિનાથ બિંબ ભરાવ્યુ ને અરસામા કે તે પછીના સમયમાં વિનયસાગરજીએ દીક્ષા લીધી હશે તેમણે અચલગચ્છાધિપતિ કલ્યાણસાગરસૂરિ ને જ ગુરૂ અને પોતાને તેમના શિષ્ય તરીકે

---

૪ श्रीभारमल्लात्मजभोजनृपार्थं–१ १.१

૫ (૧) રત્નસાગર (૨) વિનયસાગર (૩) ઉદયસાગર (૪) દેવસાગર (૫) સૌભાગ્ય સાગર (૬) લબ્ધિસાગર અને (૭) સુરસાગર જુઓ. પાર્શ્વ : અંચલગચ્છ દિગ્દર્શન, પાન–૩૬૧.

૬ श्रीश्रीमालकुले श्रीमान् भीमाह्वस्तस्य नन्दनः ।
विनयसागर ख्याति नाकुसूनु. सुतद्दितम् ॥ १ १८ १

૭ પાર્શ્વ: અંચલગચ્છ દિગ્દર્શન, પાન–૩૮૪.

૮ અચલગચ્છમાં ક્રમાનુસાર પદવી આ પ્રમાણે છે દીક્ષા વખતે મુનિ કે સાધુ → ગણિ →ઉપાધ્યાય→આચાર્ય → ગચ્છાધિપતિ. આ માહિતી માટે મુનિવર્ય શ્રી કલાપ્રભસાગરજીના આભારી છુ.

૯ વિદ્વચ્ચિંતામણિની પુષ્પિકા (શ્લોક–૧૨૩)
श्रीविधिपक्षगच्छेशा सूरिकल्याणसागरा ।
तेषां शिष्येणाचार्य. सूरिविनयसागरे ॥

ઘણે સ્થળે સ્પષ્ટ રીતે ચચ્યું છે શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિએ વિનયસાગરજીને માટે મિશ્રલિંગ કોશ લિંગનિર્ણયકોશ રચ્યો હતો.[10]

વિનયસાગરજીની ખ્યાતિ પાણિનીય વ્યાકરણના વિદ્વાન તરીકે પણ હતી તેમ સ. ૧૬૭૭ માં ખંભાતથી ભૂજ ખાતે લખવામા આવેલા દેવસાગર ના પત્રમા જણાય છે

"પાણિનીય વ્યાકરણ અને ફણિ–પતંજલિના ભાષ્ય વગેરે ગ્રંથોના મહાન આખ્યાતા"[11] તર્કમાં (ન્યાયમાં) તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ, ઉત્તમ પુરુષોમાં અગ્રણી અને વિનયસાગર નામે મુનિ–"[12]

૨ ૩ તેમના શિષ્યોમા સૌભાગ્ય સાગરમુનિ અને સોમસાગરમુનિના નામો મળે છે[13]

૨.૪ તેમના ગ્રંથોમાં સ. ૧૭૦૨ (ઈ સ ૧૬૫૬) માં રચેલા 'અનેકાર્થરત્નકોશ' અથવા અનેકાર્થ નામમાલા આવે છે. આ ગ્રંથમાં હિન્દી, ભાષાના શબ્દોનો કોશ છે અને તેને ત્રણ અધિકારમા વિભક્ત કર્યો છે. કુલ ૧૬૯ શ્લોક માં છે

૨ ૫ હિંગુલપ્રકર નામનો ગ્રંથ સં ૧૭૦૦ (ઇ. સ ૧૬૫૪) પહેલાં રચાયો છે[14] હિંગુલ એટલે હિંગ તેને ખાદ્યોપયોગ્ય બનાવવા માટે કેટલીક સાધના કરવી પડે છે. અહીં તાત્ત્વિક–આધ્યાત્મિક સાધના બતાવતાં હિંગુલનો અર્થ મન એમ રૂપક દ્વારા રજૂ કરવામાં આવ્યો છે કારણ કે તેમાં બત્રીસ પ્રક્રમ–પ્રકરણ છે દરેક પ્રક્રમમા ચાર કે તેથી વધુ અનુષ્ટુપ્ (મોટા ભાગના) પદ્યો છે તેમાં પ્રાણાતિપાદ, મૃષાવાદ તેમજ ક્રોધ વગેરે અઢાર પાપસ્થાનો, દ્યૂત વગેરે સાત વ્યસનો અને દાન, શીલ, તપ તેમજ ભાવ એ ચાર ધર્મો અને છેલ્લે જિનેન્દ્રપૂજા, ગુરુભક્તિ અને ઉદ્યમ–સાધના–યોગને વિષે ચર્ચા છે

૨ ૬ વિદ્વચ્ચિન્તામણિની વિ. સ ૧૮૭૪ (ઇ. સ ૧૮૧૮) શકસંવત્ ૧૭૩૯ ના ફાગણ સુદ ૬ ને શુક્રવારને લિપિ કરેલી હસ્તપ્રત મુનિવર્ય શ્રી કલાપૂભસાગરજી પાસેથી ઝેરોક્ષ કોપી કરેલી મળી છે તે પરથી આ પ્રમાણે વર્ણન કરી શકાય છે

કુલ પાનાં – ૫ + ૧/૨
સાઇઝ – ૧૧ × ૨૨ સે. મી.
લાઇન – ૧૩

---

૧૦ જુઓ. અ ચલગચ્છ દિગ્દર્શન, પાન–૪૦૭.

૧૧ आख्यातोपयोगे ।। पा. १.४ २९

૧૨ पाणिनीयफणिभाषितादिषु ग्रन्थराशिषु महोपयोगभाक् ।
तर्कतीक्ष्णमतिरुत्तमाग्रणी लंब्धवर्णविनयोदधिर्मुनिः ।।१९।।

૧૩ જુઓ' અ ચલગચ્છ દિગ્દર્શન, પાન–૪૦૭.

૧૪ ડી સ. લાલન . હિંગુલપ્રકરણ, પ્રકાશક ભીમસી માણેક. ૧૯૦૦.

અક્ષર - ૩૩
કુલ શ્લોક - ૧૨૬

અક્ષરોના મરોડ ખૂબ સુંદર અને વ્યવસ્થિત છે અંકો પર લાલ ચિહ્ન છે. લહિયાનું કે લેખકનું નામ છે, તે પણ સંશયગ્રસ્ત છે કારણ કે શાંતિનાથની કૃપાથી એટલું જ લખ્યું છે.

પ્રસ્તુત ગ્રંથ ભોજવ્યાકરણમ્‌ની રચના પછીનો જણાય છે, કારણકે ભોજવ્યાકરણમ્‌ની રચના સમયે વિનયસાગરજી મહોપાધ્યાય હતા જ્યારે આ ગ્રંથની પુષ્પિકામાં તેઓ પોતાને આચાર્ય કહે છે [15] વિષયની દૃષ્ટિએ જોતાં પણ આ ગ્રંથ ભોજવ્યાકરણમ્‌નો સહાયક ગ્રંથ જણાય છે અહીં ભોજવ્યાકરણમ્ જે સારસ્વતસૂત્રો પર રચાયું છે તેનો સૂત્રપાઠ પદ્યબદ્ધ કરીને આપવાનો પ્રયાસ થયો છે, જેથી વિદ્યાર્થીઓને અધ્યયનમા સુકરતા પ્રાપ્ત થાય છે

સારસ્વતસૂત્રોના પ્રકરણ અને તેમાં આવતાં વિષયના સૂત્રોની સંખ્યા સાથે [16] તેમણે અનુષ્ટુપ્ અને આર્યા છંદમાં પદ્યો આપ્યા છે જે જે સ્થળે સૂત્રના અક્ષરપ્રમાણમા શંકા થાય તેવું હોય ત્યાં આઠ અક્ષરનુ સૂત્ર (सूत्रम् अष्टाक्षर–પદ્ય–૧) તેમજ પદવિષયક સંદિગ્ધતા જણાય ત્યા બે પદ (द्विपद–પદ્ય–૧૬) એમ સ્પષ્ટતાઓ કરી છે

આ ગ્રંથ સાથે જો સારસ્વતપ્રક્રિયા અને ભોજવ્યાકરણમ્‌ના સૂત્રોની તુલના કરીએ તો સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે કે સારસ્વત વ્યાકરણની પ્રક્રિયા પરથી વિનયસાગરજીએ ભોજવ્યાકરણમ્‌ની રચના કરી પરંતુ સૂત્રપાઠના અધ્યયન સિવાય પ્રક્રિયા ગ્રંથમા સફળતા મળતી નથી તેમ સમજીને સૂત્રપાઠ પણ આપ્યો જો તેમણે ગણપાઠ અને ધાતુપાઠ પણ આપ્યો હોત તો સારસ્વત-વ્યાકરણ પરનુ તેમનું કાર્ય સંપૂર્ણ થયુ હોત જો કે ગણપાઠ અને ધાતુપાઠને વિનયસાગરજીએ ભોજવ્યાકરણમ્‌માં તો આવશ્યક સ્થળોએ આપ્યો જ છે.

૨.૭ વસંત નામનુ હિંદી કાવ્ય 'પંચપ્રતિક્રમણસૂત્રાણિ' [17] (પા ૪૦૯–૪૧૪) માં પ્રકાશિત કર્યું છે તેને કેટલાક વિદ્વાનો મહોપાધ્યાય વિનયસાગરજીનું છે તેમ કહે છે તેમાં આવતી પુષ્પિકાઓ–विनय नमत तुम वन्दा, (૧૪) विनय भजत अचल ध्यानसे (૧૧ ૩),, दिसा केवल ज्ञान कल्याणक (૧૭.૫) –મા વિનય, અચલગચ્છ અને કલ્યાણ એમ નામો છે. પરંતુ પદ્ય ૬ ના પદ–૪ ના પર ચિંતન કરતાં આ ગ્રંથના અનુવાદકને લાગે છે કે વિનયસાગરકૃત વસંત પદ્ય સંવત ૧૯૦૫ (ઇ સ. ૧૮૪૯) માં અચલગચ્છાધિપતિ મુક્તિસાગરસૂરિના શિષ્ય વિનયસાગરમુનિએ [18] રચ્યું છે.

---

૧૫ જુઓ આ જ પ્રકરણમાં પાદટીપ–૯

૧૬ જુઓ પ્રકરણ ૧, પેરા–૧૫.

૧૭ શેઠ લાલજી પુનશી પંચપ્રતિક્રમણસૂત્રાણિ, ૧૯૩૦

૧૮ સંવત ૧૯૨૨ માં વિદ્યમાન વિનયસાગર માત્ર ઉપાધ્યાય જ હતા જુઓ પા શ્વં: અંચલ ગચ્છ દિગ્દર્શન, પાન–૫૬૦. (૨૪૫૩)

અચલગચ્છ દિગ્દર્શનના પાન-૫૩૨ પર નોંધ્યું છે કે "પાલીતાણામા નરશીનાથાના ધર્મ-સ્થાપત્યોમા ધર્મશાળા તેમજ શ્રી ચન્દ્રપ્રભુનુ જિનાલય મુખ્ય છે સં ૧૯૦૫ ના માઘ સુદી ૫ ને સોમવારે મુક્તિસાગરસુરિના ઉપદેશથી " આ જ ભાવ વિનયસાગરકૃત વસંત પદ્ય-૬ ૫૬-૪ મા છે

आगणीस पाच माघ शुदि पचमी ।
मोमवार सुखकारी ॥
जरकट वदिर सघ मिलत वहु ।
ओच्छव हुओ उदारि
थापना भई मनुहारि । (પાન-૪૧૧)

આથી વિનયસાગરકૃત વસત એ મહોપાધ્યાય વિનયસાગરજીનો નથી પરંતુ તેમના પછી બસો વર્ષે થયેલા ઉપાધ્યાય વિનયસાગરનો છે

૨૮ ભોજવ્યાકરણમ પરનો અભ્યાસ આગળ પ્રકરણ ત્રણ માં કરીશું પરંતુ તેમાથી મહોપાધ્યાય વિનયસાગરજી નુ છતું થતું વ્યકિતત્વ અહીં પ્રગટ કરવામા આવ્યુ છે તેમણે ત્રણેય વૃત્તિના આરભમા અનુક્રમે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શભુને મંગલશ્લોકમાં મૂકયા છે. સરસ્વતી એટલે ભાષાજ્ઞાન એમ અર્થ લઇએ તો વિનયસાગરજી એ કરેલા મંગલત્રયને સારી રીતે સમજી શકાય છે. વળી તેમણે ગુરુ અચલગચ્છાધિપતિ કલ્યાણસાગરસૂરિને પણ નમસ્કાર કર્યા છે તેથી गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वर । એના અનુમાર જ્ઞાન માટે ઇચ્છા ઉભી કરનાર ગુરુ બ્રહ્મ-સ્વરૂપ છે ટકાવી રાખનાર અને પાલનપોષણ કરનાર ગુરૂ વિષ્ણુસ્વરૂપ છે અને અજ્ઞાનના અભેદ્ય અધકારને છેદી નાખનાર – ભસ્મ કરી નાખનાર ગુરૂ શિવ-શંભુસ્વરૂપ છે આ ત્રણ ભાવ અહીં સૂચવાયા છે शिष्य पुत्रीयति प्रभु: (૨૧૫.૨૧) માં ગુરુની શિષ્ય પર પ્રીતિ અને आचार्यो नवशिष्येण पृच्छयते तत्त्वम् (૨ ૧૭ ૫૧) મા શિષ્ય તરીકેની તત્ત્વપૃચ્છા રજૂ થાય છે.

૨૯ સતોષનો ગુણ કેળવાય તો ઝૂંપડી પણ મહેલ જેવી લાગે–प्रासादीयति कुटधाम् (૨૧૫૨૧) અને જો વૈરાગ્ય ન હોય તો એટલે કે રાગ હોય તો દુખી થવાય છે – त्व दु खी रागैर्विरागैरह सुखी (૨ ૧૫ ૧૫) અને ધર્મપાલનમાં વિધ્યર્થનો પ્રયોગ બતાવતાં જણાવે છે કે – शुद्धधर्मश्च कर्तव्यः करणीयस्त्वया प्रभो । (૩.૨૦૭) અહી यथा राजा तथा प्रजा ના ન્યાયે રાજાએ જ શુદ્ધ ધર્માચરણ કરવું તેવો તેમનો આગ્રહ છે. ૧.૭ ૬૭ મા शङ्खेश्वराख्यमिह तीर्थमिदं हरेश्च મા શખેશ્વર તીર્થમા વિષ્ણુ જ વિરાજમાન છે. તેમ જણાવાયુ છે તેમની કાવ્યશક્તિ અને કાવ્યપ્રતિભાના દર્શન તો આગળ થશે પણ તેમના વિદ્વત્તાપૂર્ણ વ્યક્તિત્ત્વનું દર્શન કરાવતો આ શ્લોક અહીં આપવો આવશ્યક છે

शम्भु· सशक्तिः सकल. श्रिये स्तात्
सुरासुरेन्द्रस्तुतपत्सरोज ।

नतसिद्धिसन्दर्भविधौ समर्थः
सदोदयः स्राक् सगुणो गणेशः ॥३१॥

શંભુ, नशक्ति - શક્તિસહિત, सकलः–સકળ–કલાસહિત, श्रिये–શ્રી–શોભા માટે, स्तात् (अस्–अस्ति નું આશીરર્થ) થાવ, સુરેન્દ્ર અને અસુરેન્દ્ર વડે સ્તુત–સ્તુતિ કરાતા, पत्सरोज–પાદ કમળવાળા, नत–સારી સિદ્ધિના વિષેની વિધિ–કાર્યમા સમર્થ, सदोदय–સદા ઉદયશીલ–सद – સારું આપનાર दय–દયાવાન, स्राक्–શીઘ્ર सगुण –ગુણો સહિત, गणेश –ગણોના અધિપતિ

તેના વ્યાકરણપરક અર્થ લઇએ ત્યારે –

शम्भु :– પદ, શક્તિ–પ્રત્યય સહિત, કલા–વિભક્તિઓ સહિત, श्रिये–કલ્યાણ (एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः सम्यक् प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग् भवति–મહાભાષ્ય), सुर–સ્વર, असुर–અસ્વર= વ્યંજન इन्द्र–જે ઇન્દ્રિયો–મુખ વગેરેમાથી स्तुत - ઉદ્ભવે છે અને पत्सर (पद्यते सर –) મુખકુહર પામીને ज –જન્મનાર છે પછી તે સારી સાધના–પ્રક્રિયા પૂર્વક સંદર્ભ વિષયે વિધાન ઉપયોગ માટે સમર્થ–સમ્યક્ અર્થવાળો થાય છે સદા ઉદયશીલ–ઉદય ઉન્નતિ આપનાર, स्राक्–શીઘ્ર આવનાર, सगुण ગુણો–ઉદાત્તાદિ સ્વરો સહિત અને–ગણપાઠ કે कु, चु, टु વગેરે વર્ગોનો સ્વામી તે પદ.

ગુરૂપરક અર્થ–शम्भु. કલ્યાણકારી, શક્તિ–દીક્ષા કે અદભૂત શક્તિઓ સહિત. કલા– ઇશ્વરનો અંશ ધરાવનાર सत्–ઉત્તમ સિદ્ધિઓ–અણિમા વગેરેની, પ્રાપ્તિવિધિ માટે સમર્થ, सगुण–ઈશ્વરનુ સાકાર સ્વરૂપ અને गणेश–ગચ્છેશ–ગચ્છાધિપતિ–અચલગચ્છાધિપતિ શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિ કલ્યાણ કરનારા થાય.

પ્રકરણ–૩

મહોપાધ્યાય શ્રીવિનયસાગરજી વિરચિત

ભોજવ્યાકરણમ્

૩૧ મહારાવ ભારમલ્લ (ઇ સ ૧૫૮૫–૧૬૩૧) ના પુત્ર મહારાવ ભોજમલ્લ (ઇ સ ૧૬૩૧–૧૬૪૫) ના અધ્યયન અને સંતોષ માટે ભોજવ્યાકરણમ્‌ની રચના મહોપાધ્યાય શ્રીવિનયસાગરજીએ કરી છે ગ્રંથમાં ઠેકઠેકાણે ભોજમલ્લના નામનો નિર્દેશ भोज (૧.૯.૮, ૧.૧૦.૬૬), भोजराजेन्द्र (૧.૧૩.૧૨, ૨.૧.૧૯, ૨.૧.૨), भोजभूप (૨.૧.૩૬) અને કચ્છના મહારાવ તરીકે कच्छभूपते (૧.૧૫.૧૫), कच्छेश्वर (૧.૧૫.૩૦, ૧.૭.૧૧૩), कच्छजनपदाधीश (૧.૭.૧૭) અને कच्छजनपदप्रभो (૧.૮.૪) માં કર્યો છે તેમજ ભોજમલ્લશબ્દને શુદ્ધપ્રયોગ માટે ભારપુત્ર-युद्धधर्मज्ञ कर्तव्य ... प्रभो ૩.૨૦૧) વગેરે સ્થળે અનુરોધ કર્યો છે તે મહારાવ ભોજમલ્લ અને મહોપાધ્યાય શ્રી વિનયસાગરજીની આત્મીયતા અને ગુરુશિષ્યના ભાવો દર્શાવે છે

૩૨ ભોજવ્યાકરણમા મહોપાધ્યાય શ્રીવિનયસાગરજીએ સારસ્વતસૂત્રપ્રક્રિયાનુસાર ત્રણ વૃત્તિઓ ગખી છે અને પ્રથમવૃત્તિના આરભમા બ્રહ્મા–આદિનાથને, દ્વિતીયવૃત્તિના આરભમાં શ્રીધર–પાર્શ્વનાથને અને તૃતીયવૃત્તિમા શંભુને મગલાચરણમા મૂકયા છે પ્રથમવૃત્તિમા ૮૦૨, દ્વિતીયવૃત્તિમા ૧૦૭૮ અને તૃતીયવૃત્તિમા ૨૫૦ પદ્યો છે કુલ ૨૧૨૮ પદ્યો છે મોટા ભાગના અનુષ્ટુપ્ છદમા છે અને તે સિવાય આર્યા, આર્યાગીતિ, ઉપજાતિ, વસતતિલકા, માલિની, શાલિની, શિખરિણી, શાર્દૂલવિક્રીડિત વગેરે છંદોમાં છે સારસ્વતસૂત્રોની સાથોસાથ કેટલેક સ્થળે પાણિનિવ્યાકરણના સૂત્રો અને તેની ચર્ચા તેમણે કરી છે

સારસ્વતસૂત્રોને તેની વૃત્તિસહિત પદ્યોમાં ગૂથી લીધા છે તે માટે તે પોતે કહે છે કે 'સરોવરમાં ભમતા ભમરાઓની શ્રેણીઓમાં જેમ કમળો શોભે છે તેમ (આ ગ્રંથમાં) પદ્યશ્રેણીઓમા અદર રહેલા સૂત્રો શોભે છે[1] જે તે સૂત્રમા આવતા आदि[2]–વગેરે પદથી જે જે શબ્દો કે ધાતુઓનુ પરિગણન કરવાનુ હોય તે પણ તેમણે આપ્યું છે તેમજ સૂત્રોમાં પ્રયુક્ત બહુવચનથી[3] જેનુ પરિગણન કરવાનુ છે તે બધાં પણ ગણાવે છે

શબ્દસાધના પછી સમાન અતવાળા શબ્દો[4] નુ પરિગણન આપે છે પણ સાથે જે સહેલા હોય તે બધાં આપીને પિષ્ટપેષણ[5] કરતાં નથી આખ્યાતપ્રક્રિયા, દ્વિતીય વૃત્તિમાં નવો ધાતુ આવતા તેના બધા રૂપો[6] સાધવામાં આવ્યા છે

ઘણાં સ્થળોએ પદ્યમાં એક કે બે સૂત્રો તો ઠીક, પણ છ છ સૂત્રોને એક જ પદ્યમાં વણી લીધા છે[7]

ધાતુઓને આગળ અને પાછળ લાગતા અનુબધોનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરી દેવામાં આવ્યો છે.[8] સાથે સાથે ને તે ધાતુઓનો અર્થ પણ જોડી દેવામા આવ્યો છે.

---

૧ अन्तर्भूतानि सूत्राणि राजन्ते पद्यराजिषु ।
भ्रमद्द्विरेफमालासु पद्मानीव सरोवरे ॥ ३२४४ ॥

૨ कामादिप्रत्यया–कासासयूदय् વગેરે ૨ ૧.૧૩૦ (૨.૧.૧૯૧, ૨.૧ ૨૯૦)

૩ लोप पचा–पचामित्यत्र ...૨ ૧·૧૧૬, ૧૧૭ (૨ ૧ ૧૭૪, ૨ ૨ ૨૦)

૪ एव श्रद्धा मेधा धारा (૧ ૮ ૭), कुमारी ब्राह्मणी (૧.૮ ૨૨)

૫ अजाद्या हि जकारान्ता (૧ ૧૧ ૮) राला दाने .. मावच्च (૨.૨ ૧૨) (૨ ૮.૮૩)

૬ भू (૧) सत्तायाम् (૨.૧ ૧–૨૧), भू (૬૫) प्राप्तौ (૨ ૧ ૩૦૧–૩૨૧)

૭ ૨ ૧.૨૧૪, ૨ ૧ ૪૧૫ ૨ ૨ ૧૨૭.

૮ अगूड् व्याप्तौ ऊटावितौ (૨.૫.૨૯), डुकृञ् करणे डुञावितौ (૨.૭ ૧૧)

તૃતીયવૃત્તિમાં ધાતુમાંથી નિષ્પન્ન થતાં શબ્દોનો અર્થ[9] પણ આપ્યો છે અને આત્મંભરિ વગેરે શબ્દોની વિશેષતા સ્પષ્ટ કરવા સુંદર શ્લોક રચ્યો છે.[10]

૩.૩ સારસ્વત વ્યાકરણ સરસ્વતીદેવતાક હોવાને લીધે મહોપાધ્યાય શ્રી વિનયસાગરજીએ गीः (૧. ૧. ૪, ૮, ૧૦; ૧ ૨.૪૩, ૧૪.૧૨), भाषा (૧.૧.૧૨), ब्रह्मपुत्री (૧.૧ ૧૭) विधं. पुत्री (૩.૨૪) તેમજ भारती (૨ ૧ ૧૧૬, ૨.૩.૩૩) અને सरस्वती એ પ્રમાણે (૧ ૪.૨૦, ૧ ૧૦ ૧૧૩) નિર્દેશ કર્યો છે.

સારસ્વત વ્યાકરણમાં પરસ્મૈપદ માટે पम्. આત્મનેપદ માટે आत्, સાર્વધાતુક પ્રત્યય માટે सप् અને આર્ધધાતુક પ્રત્યય માટે असप् સંજ્ઞાઓ પ્રયોજાઈ છે.

૩.૪ ગ્રંથના આરંભમાં પ્રથમ વૃત્તિમા વિનયસાગરજીએ મંગલાચરણમા લોકેશ બ્રહ્મા–આદિનાથને નમસ્કાર કરીને સંધિને ઉપયોગી સંજ્ઞાઓની ચર્ચા કરી છે. બીજા પ્રકરણમાં સ્વરસંધિ અને તેનાથી સિદ્ધ થતાં શબ્દસ્વરૂપો માટેના નિયમો સોદાહરણ આપ્યા છે પ્રકરણ–૩ માં પ્રકૃતિભાવસંધિ–જ્યાં સંધિ થતી જ નથી પરંતુ મૂળ સ્વરૂપ જ રહે છે તે પ્રગૃહ્ય સંધિની ચર્ચા કરી છે. પ્રકરણ–૪ મા વ્યંજનસંધિ અને પ્રકરણ–૫ મા વિસર્ગસંધિની ચર્ચા છે પ્રકરણ–૬ માં સાતે ય વિભક્તિઓના ત્રણે ય વચનોના પ્રત્યયો અને તે પછીના પ્રકરણ–૭ થી ૧૨ મા પુલિંગ, સ્ત્રીલિંગ તેમજ નપુંસક લિંગ સ્વરાન્ત અને હસાન્ત–વ્યંજનાન્ત શબ્દોની સાધના-પ્રક્રિયા આપી છે. તેનો ક્રમ સરસ્વતી સૂત્રોના પ્રમાણે લીધો છે પ્રકરણ–૧૩ મા युष्मद्–तु, તમે અને अस्मद्–हुं, અમેની પ્રક્રિયા છે. પ્રકરણ–૧૪ મા અવ્યયો (નિપાતો) ને અન્ય ગ્રંથોમાંથી ઉદ્ધૃત કરીને च વગેરે ૮૧, तत्र વગેરે ૫૨ અને प्र વગેરે ૨૦ ઉપસર્ગો (ધાતુના ન હોય ત્યારે) નું પરિગણન કર્યું છે. તે ઉપરાંત क्त्वा, ल्यप् વગેરે ૧૨ ને પણ ગણાવ્યાં છે સ્ત્રી પ્રત્યયના પ્રકરણ–૧૫ મા પુલિંગ શબ્દોમાંથી સ્ત્રીલિંગી શબ્દો સાધવા માટેની ચર્ચા છે. પ્રકરણ–૧૬ મા વિભક્તિના અર્થો–કારક સંબંધી ચર્ચા છે. પ્રકરણ–૧૭ માં અવ્યયીભાવ, તત્પુરુષ, દ્વન્દ્વ, દ્વિગુ, બહુવ્રીહિ અને કર્મધારય સમાસોના સ્વરૂપ અને તત્સંબંધી પ્રત્યયોની ચર્ચા છે પ્રકરણ–૧૮ માં તદ્ધિત પ્રત્યયોનું નિરૂપણ છે. અહીં પ્રથમવૃત્તિ પૂર્ણ થાય છે અને અંતે અચલગચ્છાધિપતિ શ્રી કલ્યાણસાગરગુરુને વંદના કરીને (૧ ૧૮ ૮૬) મહારાવ ભોજમલ્લની વિનંતિથી આ મનોજ્ઞ-મનોહર પ્રથમવૃત્તિની રચના કરી તેમ જણાવ્યું છે (૧ ૧૮ ૮૭) પ્રથમવૃત્તિના ૮૦૭ પદો છે

---

૯ यथा भिदो भिनत्त्यर्थे (૩.૧૦) कर्ता करणयोस्तच्च (૩.૧૪૧)

૧૦ आत्मानं स बिभर्ति केवलमिह ह्यात्मम्भरिः प्रोच्यते
कुक्षिं दुर्गततया बिभर्ति किल य कुक्षिम्भरिः कथ्यते ।
य कोऽपि ह्युदरं बिभर्ति सततं स्वेच्छया कुटुम्बं निजं
विद्वद्भिस्तूदरम्भरिर्विविधैरयं संगुप्यते भण्यते ॥ ३.५६ ॥

૩.૫ દ્વિતીયવૃત્તિના આરંભમાં શ્રીધર-પાર્શ્વનાથને નમસ્કાર કરીને ભૂ (૧) થવું-હોવું ધાતુની પ્રક્રિયા ૮૨ પદ્યોમા આપી છે. તે પછી ૨.૧૩૦૦ સુધી પરસ્મૈપદી ધાતુઓની પ્રક્રિયા છે ૨૧.૩૦૧ થી ૨૧૩૮૫ સુધી આત્મનેપદ પ્રક્રિયા અને ૨૧.૩૮૬ થી ૨.૧.૪૨૮ સુધી ઉભયપદ પ્રક્રિયા છે. પ્રકરણ-૨ મા અદાદિ-બીજા ગણની પ્રક્રિયા ૧૩૭ પદ્યોમા છે પ્રકરણ-૩ માં હ્વાદિ-જુહોત્યાદિ-ત્રીજા ગણની પ્રક્રિયા ૫૫ પદ્યોમા આપવામા આવી છે પ્રકરણ-૪ માં દિવાદિ ચોથા ગણની પ્રક્રિયાના ૪૮ પદ્યો છે પ્રકરણ-૫ માં સ્વાદિ-પાંચમા ગણની પ્રક્રિયાના ૩૧ પદ્યો છે. પ્રકરણ-૬ માં રુધાદિ-જેને આપણે સાતમા ગણ તરીકે જાણીએ છીએ-તેની પ્રક્રિયા ૨૩ પદ્યોમાં છે. પ્રકરણ-૭ માં તનાદિ-જેને આપણે આઠમા ગણ તરીકે જાણીએ છીએ તેની પ્રક્રિયા ૨૪ પદ્યો છે. પ્રકરણ-૮ માં તુદાદિ જેને આપણે ૬ ઠા ગણ તરીકે ઓળખીએ છીએ તે ગણના ધાતુઓની પ્રક્રિયાના ૪૩ પદ્યોમાં છે. પ્રકરણ-૯ માં ક્ર્યાદિ ગણની પ્રક્રિયા ૨૯ પદ્યોમાં છે, અને દસમાં ગણની ચુરાદિ પ્રક્રિયા પ્રકરણ-૧૦ ના ૧૩ મ પદ્યોમાં આપવામાં આવી છે.

પ્રેરકાર્થ પ્રત્યયની ણ્યન્ત પ્રક્રિયાના ૪૭ પદ્યો પ્રકરણ-૧૧ માં, ઇચ્છાદર્શક સ પ્રત્યયની પ્રક્રિયાના ૨૭ પદ્યો પ્રકરણ-૧૨ મા, ધાતુને અતિશય વારવાર ક્રિયા થતી હોય તે અર્થના યङ् પ્રત્યયના પ્રકરણ-૧૩ ના ૪૩ પદ્યો છે તે પછી પ્રકરણ-૧૪ માં યङ् પ્રત્યયનો લુક્ થાય છે તેની સાધના ૧૩ પદ્યોમાં છે. પ્રકરણ-૧૫ માં નામ-શબ્દમાંથી ધાતુ બનાવવાની પ્રક્રિયાના ૩૦ પદ્યો છે પ્રકરણ-૧૬ માં વિવિધ ઉપસર્ગો અને નિશ્ચિત અર્થમા થતી ધાતુઓની આત્મનેપદ વ્યવસ્થાના ૩૮ પદ્યો છે ભાવકર્મ પ્રકરણ-૧૭ માં ભાવે પ્રયોગ અને કર્મણિ પ્રયોગની પ્રક્રિયાના ૫૨ પદ્યો અને છેલ્લે ૬ પદ્યોમાં લકારાર્થ પ્રકરણ-૧૮ છે. અંતિમ બે પદ્યોમાં પ્રથમવૃત્તિની જેમ અચલગચ્છાધિપતિ શ્રી કલ્યાણસાગર ગુરુ અને ભોજમલ્લનો નિર્દેશ છે.

૩.૬ તૃતીય વૃત્તિના આરંભમાં શંભુની વંદના મંગલાચરણમા કરી છે. અને તે પછી કૃદંત પ્રક્રિયાનો આરંભ કર્યો છે અહીં પદ્ય ૧-૧૦૮ માં કર્ત્રર્થ ધાતુને કર્તાના અર્થમાં લાગતા પ્રત્યયોની પ્રક્રિયા, પદ્ય ૧૦૯-૧૩૦ માં નિષ્ઠાપ્રક્રિયા, પદ્ય ૧૩૧-૧૪૧ માં પરોક્ષ ભૂતકાળની નિષ્ઠા-ક્વસુ વગેરેની પ્રક્રિયા પદ્ય ૧૪૩-૧૬૪ મા શીલાર્થ-ધાતુને કર્તાના શીલ-સ્વભાવના અર્થમાં લાગતા પ્રત્યયોની પ્રક્રિયા, પદ્ય ૧૬૫-૧૮૩ માં સંજ્ઞાદિ અર્થવાળા શબ્દો ધાતુમાંથી કયા કયા પ્રત્યયોમાંથી નિષ્પન્ન થાય છે તેની પ્રક્રિયા, પદ્ય ૧૮૪-૨૦૬ માં તુમન્ત પ્રક્રિયા, ૨૦૭-૨૨૬ માં કૃત્ય પ્રક્રિયા અને પદ્ય-૨૨૭-૨૪૫ માં સ્ત્રી પ્રત્યયો અને સંબંધક ભૂતકૃદંત ક્ત્વા (त्वा) ની પ્રક્રિયા છે.

પદ્ય ૨૪૬ માં પાણિનિ વ્યાકરણના સૂત્રો વડે પણ પ્રયોગો સાધ્યા છે કેમકે સારસ્વત સૂત્ર लोकाच्छेषस्य सिद्धिर्यथा मातरादे (૩.૧૦૧૯) મા એ પ્રમાણેનુ વચન છે પદ્ય-૨૪૭ માં ભોજ-વ્યાકરણમ્‌ની રચનાનું ફળ, પછીના બે પદ્યોમાં ગુરુને વંદના અને ભોજ રાજાની વિનંતિનો

નિર્દેશ પૂર્વની બંને વૃત્તિઓ પ્રમાણે છે છેલ્લે અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્યની સારસ્વતપ્રક્રિયાના અંતિમ શ્લોકથી અંતિમ મંગલાચરણ કર્યું છે.

૩.૭ પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં પાણિનીય વ્યાકરણને તે વિનયસાગરજીએ ઘણાં સ્થળે સ્વીકાર્યું છે પદ્ય–૧ ૧.૩ માં જ अ इ उण् એમ પાણિનીય વ્યાકરણના પ્રત્યાહાર સૂત્ર–માહેશ્વર સૂત્રને ટાંકીને સૂત્રગત સંધિ કે સ્પષ્ટતા ખાતર સૂત્રગત વિસંધિ[11]–અસંધિરક્ષિતતાને નિર્દેશી છે ઉદાત્ત વગેરે સ્વરો ૧ ૧.૧૩ માં તેમણે પાણિનીય પરંપરા પ્રમાણે લીધા છે પાણિનિસૂત્ર स्तोः श्चुना श्चुः (૮ ૪.૪૦) માં તૃતીયાનો પ્રયોગ સહ–સાથે એવો અર્થ લેવા માટે છે નહીં તો સપ્તમી પ્રયોગ થાત, તેમ પદ્ય–૧ ૪ ૮[12] માં છે. वृध् (૧૭૬) વૃદ્ધ થવું ધાતુ પાણિનિમતાનુસાર છે. સારસ્વત પ્રક્રિયાકાર वृद्दर् ધાતુ નોંધે છે. પણ વિનયસાગરજી પાણિનિને અનુસરે છે. પદ્ય ૨ ૪.૨૫ માં પણ मस्जिनशोर्झलि (पा. ७.१ ६०) ને નામનિર્દેશ પૂર્વક નોંધે છે.

પાણિનિ વ્યાકરણમાં વિકલ્પે इट् આગમ सू, स्वृ, धूञ्[13] વગેરે ધાતુઓને થાય છે તેમ પદ્ય ૨ ૧.૧૦૧[14] મા અને ईङ् ધાતુનો પરોક્ષ ભૂતકાળમાં गाङ्[15] આદેશ થાય છે. તેમ ૨ ૨.૧૧૫[16] માં નોંધે છે પદ્ય ૧ ૧૧.૧૪ માં भि दपाम् (सा. सू. १.१० ९) ના अप् વગેરેને કાશિકા ગ્રંથમાં[17] કરેલા વ્યાખ્યાન દ્વારા स्वतवस् વગેરેને લઇને સમજાવે છે. તેમજ કાશિકામાં एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् (पा. ७ २.१०) નીચે સંગ્રહીત કરેલી ૧૩ અનિટ્ કારિકાઓ વિનયસાગરજીએ ૨ ૧ ૧૮૯–૧૯૧ માં આપી છે. ૨ ૧૭ ૪૦[18] માં स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते (पा. ७ २ ३६) અને ૩ ૮૬[19] મા वनो र च (૪ ૧.૭) નો આશ્રય લઇને પ્રક્રિયા સાધવામાં આવી છે. बिन्दुरिच्छुः (પા. ૩.૨ ૧૬૯)ના बिन्दु. અને इच्छु निपात શબ્દો છે તેમ જણાવે છે[20]

---

११ अ इ उ णि ति विसन्धि पाणिनीयेऽपि दृष्ट: । १.१.३ ।
१२ अकृत्वा सप्तमीमेतां तृतीयामकरोन्मुनि. । આ પદ્ય સારસ્વત પ્રક્રિયા (પાન–૩૨) પર પણ છે.
१३ स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा ॥ पा ७.२.४४ ॥
१४ सूतिसूयतिस्वृधूञ पाणिनीयमते च वेट् ॥ २.१ १०१ ॥
१५ गाङ् लिटि ॥ पा. २ ४.४९ ॥
१६ ईङो गाङ् लिटि ..पाणिनीयवचस्त्विदम् ॥ २.२ ११ ॥
१७ अपो भि ॥ पा. ७ ४ ४८ ॥
स्वव. स्वतवसोर्मास उषसश्च तकारादेश इष्यते छन्दसि मकारादौ । काशिका
१८ स्नुक्रमोरिति... मेतन ॥ २ १७ ४० ॥
१९ र च वनो नकारस्य ॥ ३.४६ ॥
२० बिन्दुरिच्छुर्निपातितौ ॥ ३ १६० ॥

ઉણાદિ પ્રકરણમા ઘણાં સૂત્રો પાણિનિવ્યાકરણમાંથી ઉદ્ધૃત કર્યાં છે. ટૂંકમાં, તેમણે જણાવી પણ દીધુ છે કે કેટલાંક પ્રયોગો પાણિનીયસૂત્રો દ્વારા સાધવામાં આવ્યા છે [૨૧]

૩ ૮ જે જે શબ્દોની પ્રક્રિયા થાય તે પછી ભાષામાં તે શબ્દોનો પ્રયોગ કરી બતાવે છે. દેવ શબ્દના આઠેય વિભક્તિઓના રૂપો [૨૨] તે જ પ્રમાણે ભાનુ શબ્દના રૂપો[૨૩] આપે છે. દા ધાતુના પરોક્ષભૂતકાળ ત્રીજા પુરુષમા દદૌ રૂપ થાય છે. તેનું ઉદાહરણ [૨૪] પણ આપ્યું છે. ઘણા પદ્યો સારસ્વતપ્રક્રિયામાંથી પણ લીધા છે.[૨૫]

પ્રકરણ–૪

મહોપાધ્યાય વિનયસાગરજીનો સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં ફાળો.

૪ ૧ પ્રસ્તુતગ્રંથ સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં અનુપમ સ્થાન ધારણ કરે તેવો છે આટલા વર્ષો સુધી તેને પ્રકાશિત કરવામા થયેલો વિલંબ પણ જાણે સંસ્કૃત જિજ્ઞાસુઓને લાભરૂપ છે. કારણકે હાલમા ભારતમા તેમજ પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ભાષાઓના અને ખાસ કરીને સંસ્કૃત ભાષાના સઘન અને શીઘ્ર અભ્યાસ માટે જે રીતનો અભ્યાસક્રમ અને પદ્ધતિ અપનાવાય છે. તે જ અભ્યાસક્રમ અને પદ્ધતિ અહીં વિનયસાગરજીએ પ્રસ્તુત કર્યા છે. વળી પદ્યબદ્ધ હોવાને લીધે તેના પઠન-પાઠનમા એક વિશિષ્ટ પ્રકારનો લય પણ જણાય છે આ ગ્રંથને કેવળ અનુવાદ કરીને પણ પ્રકાશિત કરવામા આવ્યો હોય તો પણ આવશ્યક જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા વગર રહેત નહી, જ્યારે અહીં તો પ્રસ્તાવના, ટિપ્પણ અને પરિશિષ્ટો પણ અનુવાદ સહિત મૂકયા છે તેથી પઠનપાઠનમાં સુગમતા રહેશે.

૪ ૨ તેમણે ઉદ્ધૃત કરેલા વિવિધ પદ્યો અને કુમારસંભવમ્ (૭ ૬૬), શિશુપાલવધમ્ (૧ ૫૧) તેમજ અન્ય ઉદાહરણો પરથી તેમનું વૈવિધ્યપૂર્ણ વાચન તો તરી આવે છે પણ સાથો

---

૨૧ एते लोकात् समुद्धताः ॥ ३.१४६ ॥
ससाधिता मे कतिचित्प्रयोगाः
श्रीपाणिनीयाशयमत्र धृत्वा । ३ २४६

૨૨ ૧ ૭.૨૫. मास् શબ્દના ૧ ૭.૫૦, ૫૧ विश्वपा ૧.૭ ૫૭, ૫૮

૨૩ हरि શબ્દના ૧.૭ ૬૬, ૬૭ भानु–૧ ૭.૬૮, ૬૯

૨૪ ददौ दान तदा दाता पपौ पेय मुदा पुनः ।
तस्थौ प्रीतस्तदा स्थाने घन हित्वा वन ययौ ॥ २.१ १५६

૨૫ सैष दाशरथी– ॥ ૧.૫ ૧૫ સારસ્વત પ્રક્રિયા પાન–૪૪
क्वचित्प्रवृत्ति – ॥ ૧.૫ ૧૭–૨૦ ,, પાન ૪૪–૪૫

સાથ યોગ્ય સ્થળે યોગ્ય ઉદાહરણની ઉપસ્થિતિ થવી તે તેમની કુશાગ્રબુદ્ધિમત્તા અને અપ્રતિમ મેધાશક્તિ બતાવે છે.

૪.૩ પ્રસ્તુત પ્રકાશિત ગ્રંથમાં પ્રકરણો પાડવામાં આવ્યા છે. તે વિષય સમજવામાં સુગમતા થાય તે ખાતર છે પ્રકરણવાર પદ્યોનો ક્રમ પણ બદલ્યો છે પણ પદ્યને છેડે આવતા ક્રમને મૂળ ને સળંગ ક્રમ હતો તે જ રાખ્યો છે દ્વિતીયા વૃત્તિ–આખ્યાતપ્રક્રિયામાં પ્રથમ ગણના ધાતુઓના ત્રણેય પદના માટે જુદા પ્રકરણ કર્યાં નથી પરંતુ પરસ્મૈપદ, આત્મનેપદ કે ઉભયપદ એમ પ્રક્રિયા નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. તૃતીયા વૃત્તિમાં કેટલીક વાર છૂટા છવાયા વિષયો હોવાને લીધે પ્રક્રિયાના શીર્ષક આપ્યા છે પરંતુ તેમને પ્રકરણવાર જુદાં પદ્યોના ક્રમમાં રાખ્યા નથી.

પદ્યમાં વિરાજિત થતા પદ્મ–કમળ જેવાં સૂત્રોને નીચે પાદટીપમાં નોંધ્યા છે. તેના પછી આવતો ક્રમાંક પરિશિષ્ટ ૧ ના આપેલા સૂત્રોનો ક્રમાંક બતાવે છે. પરિશિષ્ટ–૧ ના સૂત્રોના ક્રમાંકને ૧.૧.૧ ને પ્રથમા વૃત્તિ પ્રથમ પ્રકરણ પ્રથમ સૂત્ર એ પ્રકારે સમજવું. તે પછી પરિશિષ્ટ–૨ માં સારસ્વતસૂત્રોની અકારાદિક્રમે અનુક્રમણિકા આપી છે. તેના ક્રમાંકનો વિધિ પણ પરિશિષ્ટ–૧ પ્રમાણે સમજવો પરિશિષ્ટ–૩ માં ભોજવ્યાકરણમ્ ની અકારાદિ ક્રમે અનુક્રમણિકા છે પરિશિષ્ટ–૪ માં ભોજવ્યાકરણમ્ માં પ્રયુક્ત છંદો અને તેનું બંધારણ છે સાથે સાથે ઉદાહરણ રૂપે કેટલાંક પદ્યોના ક્રમાંક બતાવવામાં આવ્યો છે. અંતિમ પરિશિષ્ટ–૫ માં દ્વિતીયવૃત્તિમાં આવતા ધાતુઓનો ક્રમાંક તેના અર્થ સાથે આપ્યો છે.

विद्वच्चिन्तामणि ।

૪૪ મહોપાધ્યાય વિનયસાગરજી વિરચિત આ વિદ્વચ્ચિંતામણિ ગ્રંથ પ્રસ્તુત સંપુટનો બીજો વિભાગ છે અને તેને પ્રાચીન ગ્રંથોદ્ધાર ક્રમાંક–૧૦ આપવામાં આવ્યો છે.

વિનયસાગરજી આચાર્ય થયા તે સમય દરમિયાન આ વિદ્વચ્ચિંતામણિની રચના કરી છે [1] અને તે રચનાનું પ્રયોજન સૂત્રોના કંઠ પાઠ માટે એટલે કે વિદ્યાર્થી સારસ્વત સૂત્રોને કંઠસ્થ કરી લે તે માટે છે તેમ જણાવ્યું છે [2]

સારસ્વત વ્યાકરણ પરની ચંદ્રકીર્તિમુનિની ટીકામાં આપવામાં આવેલી આખ્યાયિકા અનુસાર શ્રીઅનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્ય જ આ વ્યાકરણના રચયિતા છે તેમ મહોપાધ્યાયજી પણ

१ सेवा निर्मितं साचार्ये. सूरिविनयसागरैः ॥ १२३ ॥

२ विद्वच्चिन्तामणिग्रन्थ. कण्ठपाठस्य हेतवे ॥ १२४ ॥

સ્વીકારે છે અને તેથી જ મંગલ શ્લોકમા શ્રી અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્યને નમસ્કાર કરતાં કહે છે કે–

"શ્રી વાણીદેવી (સરસ્વતી) ના મુખેથી મૂળ સૂત્રોને મેળવીને પછી સારસ્વતવ્યાકરણ રચનારા શ્રી અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્યને નમસ્કાર" [3]

અત્રે ચન્દ્રકીર્તિમુનિએ નિર્દેશ કરેલી આખ્યાયિકા આ પ્રમાણે છે :–

પંડિતોની સભામાં એકવાર શ્રી અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્યે પુક્ષુ (પુમન્ શબ્દ પુલિંગનું સપ્તમી બહુવચન) [4] એમ પ્રયોગ કર્યો તેથી વ્યાકરણના અન્ય પંડિતોએ તેમની હાંસી ઉડાવી. ત્યારે શ્રી અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્યે પોતાનો પ્રયોગ સર્વથા સિદ્ધ છે, તેમ જણાવ્યું. તેના પ્રત્યુત્તરના સામે તે રૂપ (પ્રયોગ) સિદ્ધ કરવાની માંગણી વિદ્વાનોએ રજૂ કરી બીજે દિવસે તેને સિદ્ધ કરવાનુ વચન આપી આચાર્ય ઘેર ગયા અને સરસ્વતીની ઉપાસના કરી. તેના ફળસ્વરૂપે સરસ્વતી દેવી પ્રસન્ન થયા અને વરદાન માંગવાનુ કહ્યુ અને તે વરદાનના પ્રતાપે આ નવું વ્યાકરણ અસ્તિત્વમા આવ્યુ અને તેમાં असम्भवे पुस कक् सौ (૧૯૬) સૂત્ર પ્રમાણે પુમન્–પુરુષ શબ્દનું સપ્તમી બહુવચન सु પ્રત્યય વિષે कक् (क्) આગમને લીધે पुक्षु એમ સિદ્ધ થયું

સારસ્વતસૂત્રોની સંખ્યા ૭૦૦ (સાતસો) છે, પરંતુ પ્રસ્તુત ગ્રંથાનુસાર ૪૮૦ (ચારસો એંશી) આપવામાં આવી છે. તદનુસાર **પ્રથમ-વૃત્તિમાં** ૩૧૦ (ત્રણસો દસ) સૂત્રો છે. તે આગળ આપવામા આવ્યા છે [5]

દ્વિતીયવૃત્તિમાં – આખ્યાતવૃત્તિમા ૭૮ સૂત્રો છે

તૃતીયાવૃત્તિમાં – કૃત્પ્રત્યયવૃત્તિમાં ૯૪ સૂત્રો છે.

આ બધાં સૂત્રોને વિદ્વચ્ચિન્તામણિગ્રંથાકારે ૧૨૬ પદ્યોમાં રચીને મહોપાધ્યાયજી તેની ફળશ્રુતિ આપતાં જણાવે છે કે આ ગ્રંથને કંઠસ્થ કરનારના મુખમા સરસ્વતી નૃત્ય કર્યા કરે છે [6] તેમજ આ ક્રમાનુસાર જ સરસ્વતી સૂત્રપાઠ છે અને તેને શ્રીઅનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્યે વધુ સરળ બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. [7] તે ક્રમમુજબ પ્રકરણો આ પ્રમાણે છે

૧ સંજ્ઞાપ્રકરણ	૩ પ્રકૃતિભાવસંધિ
૨ સ્વરસંધિ	૪ વ્યંજનસંધિ

---

૩ श्रीमद् वागीश्वरीवक्त्रान्मूलसूत्रमवाप्य हि । कृत सारस्वत येन ततोऽनुभूतये नमः ॥ १ ॥

૪ અન્ય વ્યાકરણકારોના મતે पुसु થાય છે.

૫ જુઓ પૃષ્ઠ–૭

૬ विद्वच्चिन्तामणिग्रन्थः कण्ठपाठे पठन्ति ये ।
तेषा वक्त्रे नरीनर्ति सर्वदा श्रीसरस्वती ॥ १२२ ॥

૭ तत परमृजुश्चक्रे श्रीमद्भिरनुभूतिभि ॥ १२१ ॥

૫ વિસર્ગસંધિ	૧૦ સ્ત્રીપ્રકરણ
૬ નામ પ્રકરણ	૧૧ સમાસ પ્રકરણ
૭ યુષ્મદસ્મદી	૧૨ આખ્યાત–ધાતુ પ્રકરણ અને
૮ કારક પ્રકરણ	૧૩ કૃત્પ્રત્યય પ્રકરણ
૯ તદ્ધિત પ્રકરણ	

૪.૫ શૈલી

પ્રત્યેક પ્રકરણના અંતે તે તે પ્રકરણાન્તર્ગત સૂત્રોની સંખ્યા મહોપાધ્યાયજીએ પોતે પદ્યબદ્ધ કરીને જ બનાવી છે. તેનાથી પ્રકરણવાર સૂત્રસંખ્યાનો ખ્યાલ આવે છે તે ઉપરાંત જે જે સૂત્રમાં અક્ષરગણત્રીમા શંકા ઉભી થાય ત્યાં ત્યાં તેમજ જે મોટા સૂત્રમાં પણ અક્ષરસંખ્યા વિષે સંદિગ્ધતા ઉભી થાય તેમ હોય તો તે દૂર કરવાના હેતુથી તેમણે સૂત્રાક્ષરો ગણાવી દીધા છે.

જેમકે. (૧) अ इ उ ऋ लृ समाना सूत्रमष्टाक्षरम् । (પદ્ય–૨)
अ इ उ ऋ लृ समाना (૧.૧.૧) એ સૂત્ર આઠ અક્ષરનું છે.

(૨) टोरन्त्यात् त्र्यक्षर सूत्रम् (પદ્ય–૯) टोरन्त्यात्(૧૪.૧૨)એ સૂત્રમાં ત્રણ અક્ષર છે.

સૂત્રોમા આવતાં પદોને પણ તેઓશ્રીએ નિર્દિષ્ટ કર્યા છે જેમ કે :–

इना णो सावस्मिन् सूत्रे पदत्रयी । (પદ્ય–૨૨)

इना णो सो (૧૯.૨૮) એ સૂત્રમાં પદત્રયી–ત્રણ પદો છે.

તેમજ अल्लोप. स्वरेऽम्वयुवताच्छसादो चतुःपदम् (પદ્ય–૨૩) अल्लोप. स्वरेऽम्वयुवताच्छसादो (૧.૮૧૩) સૂત્રમાં ચાર પદો છે. તદુપરાંત સૂત્રાક્ષરસંખ્યા અને પદસંખ્યા પણ આપી છે જેમકે ·

मिवलात् ष. स· कृतस्यैतत् सप्ताक्षर चतुःपदम् (પદ્ય–૨૪) ઉપરોક્ત સૂત્રમા સાત અક્ષરો અને ચાર પદો છે

એક સૂત્ર પૂરું થાય અને પછીનું આવતું સૂત્ર દર્શાવવા માટે पर, अथ, पुन તેમજ तत· વગેરેનો પ્રયોગ કરે છે. જેમકે :

अ इ उ ऋ लृ समाना सूत्रमष्टाक्षर परम् । (પદ્ય–૨)
नामी अथ च ते द्वित्ये (પદ્ય–૭)
ओ निपात. प्लुत· पुन (પદ્ય–૭) તેમજ
सतो त्रमे नमा ता (પદ્ય–૮)

૪.૬ ઉપસંહાર

તે ઉપરાંત મહોપાધ્યાયજીએ અંતિમ શ્લોકમાં પોતે સારસ્વત વ્યાકરણના પાનિર્દેશને

સોદાહરણુ સત્વરે લખશે તેમ ભાવના કરી છે.[૮] પરંતુ તે ગ્રથ પ્રાપ્ત થયો નથી તે પ્રાપ્ત થયે સારસ્વત વ્યાકરણુપરનુ સંપૂર્ણ સાહિત્ય વિદ્વાનોને અને વિદ્યાર્થીઓને પ્રાપ્ત થાય અને તે પણ એક જ વિદ્વાનના પ્રયત્નના પરિણામસ્વરૂપ ગણાય પાણિનીય વ્યાકરણુ પર મહાભાષ્યકાર પતંજલિ, કાશિકાકાર વામન અને જયાદિત્ય, વાકયપદીયકાર ભર્તૃહરિ, પ્રક્રિયાસર્વસ્વકાર રામચદ્ર અને સિદ્ધાતકૌમુદીકાર ભટ્ટોજિ દીક્ષિતની જેમ સારસ્વતવ્યાકરણુના દ્રષ્ટા સૂત્રકાર શ્રી અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્ય પછી ગદ્યમાં સપૂર્ણ ટીકા શ્રી ચદ્રકીર્તિ મુનિએ કરી છે પરંતુ સારસ્વતવ્યાકરણુ પર પદ્યમાં સૂત્રો અને વાર્તિકો પર-સમગ્ર અંગો પર વૃત્તિ રચનાર તરીકેનુ શ્રેય મહોપાધ્યાય શ્રી વિનયસાગરજીને ફાળે જાય છે સારસ્વત વ્યાકરણુપરંપરાના ઇતિહાસમાં તેમનુ નામ સુવર્ણાક્ષરે અંકિત રહેશે

પ્રકરણુ–૫

अनेकार्थनाममाला (हिन्दी)

૫.૧ પ્રસ્તુત સપુટમાનો તૃતીય ગ્રંથ એ હિન્દી अनेकार्थनाममाला છે, તેને પ્રાચીન ગ્રંથોદ્ધાર ક્રમાક–૧૧ આપવામાં આવ્યો છે. કુલ ૧૬૯ દૂહામાંથી પ્રથમ અધિકારમાં ૧–૮૩, દ્વિતીય અધિકારમા ૮૪-૧૪૭ (૬૪) અને તૃતીય અધિકારમા ૧૪૮–૧૬૯ (૨૨) છે

મંગલશ્લોકમાં ઋષભદેવને નમસ્કાર કરીને બીજા શ્લોકમાં ઇન્દ્ર, નગેશ, શેષ, ગણપતિ જલધિપતિને પ્રણામ કરીને ત્રીજા શ્લોકમા જગતના સકળસતો જે પરમાર્થમાં લીન છે તેમને નમસ્કાર કરીને પછી મહોપાધ્યાય શ્રી વિનયસાગરજી પોતાના 'अनेकार्थनाममाला' ગ્રંથ માટે જણાવે છે કે–આ ગ્રથ બુદ્ધિ પર પ્રબલ પ્રકાશ પાડનાર તેમજ શાસ્ત્રસમૂહોમાંથી શોધી શોધીને બનાવાયો છે.

પદ્ય–૬ મા ગ્રંથને દૂહાબદ્ધ રચવાનું પ્રયોજન બતાવતા કહે છે કે–

सोहि दूहो दुखहरर्णाहि मंजेरि कहति विचारु ।
ओहि विधि इह रेदखि करि करति ग्रथप्रकारु ॥

(મુખપાઠ કરવા માટે દૂહો એ દુઃખહર એટલેકે કષ્ટ ન કરનાર કહેવાયો છે, તે પ્રમાણે જ આ ગ્રંથમા કહેવામાં આવે છે એટલે કે દૂહાબદ્ધગ્રથ રચવામાં આવ્યો છે)

૫ ૨ મહોપાધ્યાયશ્રીએ રચેલા દૂહા–છંદ અને તેના બંધારણુ

મહોપાધ્યાય શ્રી વિનયસાગરજીએ રચેલા પદ્યોના છંદ–દૂહા છે તેમણે રચેલા દૂહાની કુલ સંખ્યા અને તેના બધારણુ પણ તેમણે જ આપ્યા છે. તે બધાને નીચે અકારાદિક્રમે બતાવવામાં આવે છે.

---

૮ सारस्वतस्य वक्तयान्युदाहरणसयुतं ।
विनयसागराचार्यैरलेखिषत सत्त्वरम् ॥१२६॥

१	अहि	–	१
२	आनद	–	१
३	कुंजर	–	३१
४	गरुड	–	१९
५	घन	–	१
६	चारण	–	१
७	तमाल	–	३
८	नरल	–	१
९	पवन	–	२
१०	पहुप	–	२
११	पिंगल	–	१
१२	बघय	–	१
१३	मेरु	–	३५
१४	मोर	–	३९
१५	वराह	–	१
१६	विरहिण	–	१
१७	शूकर	–	३
१८	सायर	–	८
१९	हरि	–	२०
			१६९

૧ दूहो – अहि – પ્રથમ અધિકારના પદ્ય – ૮૨માં પ્રયોજાયો છે. તેની દીર્ઘમાત્રાઓ – ૬, લઘુમાત્રાઓ – ૩૬ અને અક્ષરો – ૪૨ છે. જેમ કે :

निजगुरु सुरगुरु असुरगुरु जनक जनमहु निबधि ।[1]
पिता अरथ कविजन कहे गीत एनि बिधि बंधि ॥
(આ પદ્યમાં પિતા શબ્દના અર્થો આપવામાં આવ્યા છે)

૨ દૂહો – आनद – પ્રથમ અધિકારના દ્વિતીય મંગલમાં આ દૂહાનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. તેની દીર્ઘમાત્રાઓ – ૨, લઘુમાત્રાઓ – ૪૪ અને અક્ષરો – ૪૬ છે. જેમ કે :

सुरपति नगपति नरहपति पति अहि गतिमतिघोर ।
गनपति मुनिपति जलधिपति पणमति जसु वरजोर ॥ २ ॥
(ઇન્દ્ર વગેરેને પ્રણામ કર્યા છે)

૩ દૂહો – कुंजर – પ્રથમ અધિકારના શ્લોક ૪, ૬ વગેરે તેમજ તૃતીય અધિકારના અંતિમમંગલ શ્લોક ૧૬૯મા છે તેની દીર્ઘ (ગુરુ) માત્રાઓ – ૧૧, લઘુમાત્રાઓ ૨૬ અક્ષરો અક્ષરો – ૩૭ છે. જેમ કે :

अनेकारग अनेकविधि प्रबलबुद्धि प्रकाश ।
शास्त्रसमूह सोधि कव विरचित विनयविलास ॥ ६ ॥
(પાદાન્ત દીર્ઘત્વને ગણ્યું નથી, નહીં તો દીર્ઘમાત્રા ૧૨ થઈ જાય)

૪ દૂહો – गरुड – પ્રથમ અધિકારના પદ્ય – ૮, ૧૨ વગેરેમાં, દ્વિતીય અધિકારના પદ્ય – ૯૯, ૧૦૩ વગેરેમાં તેમજ તૃતીય અધિકારના પદ્ય – ૧૫૪માં પ્રયોજાયો છે તેની દીર્ઘ

૧ બધા પદ્યોમાં અહીં બોલ્ડ ટાઇપમાં આવતા અક્ષરોને દીર્ઘ માત્રાના નિદર્શન તરીકે જાણવાં.

માત્રાઓ - ૧૪, લઘુમાત્રાઓ – ૨૦ અને અક્ષરો – ૩૪ છે જેમ કે :

शिवप्रिया गोरचना रमणी नुर अप्रसूत ।
उभयपक्षकुलअंगना गौरी एहि पयुवत ॥ ८ ॥
(અહીં ગૌરીના અર્થો આપ્યા છે)

૫ દૂહો – ઘન – પ્રથમ અધિકારના પ્રથમ મંગલમાજ કેવળ પ્રયુક્ત થયો છે. તેની દીર્ઘમાત્રાઓ – ૩, લઘુમાત્રાઓ ૪૨ અને અક્ષર – ૪૫ છે. જેમ કે

सदयहृदयगुनगनभरन अभरन ऋष्भजिनद ।
भवभयदुहृदुह गहरहिं सुखवरकरन दिनंद ॥ १ ॥
(અહીં ઋષભદેવને નમસ્કાર કર્યા છે.)

૬ દૂહો – चारण–પ્રથમ અધિકારના તૃતીયમંગલમા પ્રયોજાયો છે તેની દીર્ઘમાત્રાઓ -૭, લઘુમાત્રાઓ – ૩૪ અને અક્ષર – ૪૧ છે જેમ કે :

संत सवल सवविधि सरस परमारथपदलीन ।
अकल अगंज अगाधगुण मुह मननु हासलीन ॥ ३ ॥

૭ દૂહો – तमाल–પ્રથમ અધિકારના પદ્ય–૪૯ અને ૭૯ તેમજ દ્વિતીય અધિકારના પદ્ય – ૮૬ મા પ્રયુકત છે તેની દીર્ઘમાત્રાઓ–૧૬, લઘુમાત્રાઓ–૧૬ અને અક્ષર–૩૨ છે જેમ કે

गौरी गंगा हरिप्रिया प्रिया राममनाइ ।
सयलसस्य अधिदेवता सीताशद्व सुहाइ ॥४८॥
(અહીં સીતા શબ્દના અર્થો આપવામા આવ્યા છે)

૮ દૂહો–नरल–દ્વિતીય અધિકારના આદિ મંગલ–૧ મા પ્રયુકત છે તેની દીર્ઘમાત્રાઓ–૧૭, લઘુમાત્રાઓ–૧૪ અને અક્ષર–૩૧ છે. જેમકે :

अंवा पूरन अविका पीठजा सप्रसिद्ध ।
गीतनृत्यवादित्रसु सोभितद्वारसमृद्ध ॥८४॥

૯ દૂહો–पवन–પ્રથમ અધિકારના પદ્ય–૭૨, ૭૩ માં પ્રયુક્ત છે. તેની દીર્ઘમાત્રાઓ–૫, લઘુમાત્રાઓ–૩૮ અને અક્ષર–૪૩ છે જેમકે .

हयगयशशिजल जलधिनिधि मृग मृगपति गिरिराय ।
रवि कवि ववि गति सरपकुं शुभ सारंग समाय ॥७२॥
(સારંગ શબ્દના અર્થો છે.)

૧૦ દૂહો–पहुप–દ્વિતીય અધિકારના અંતિમ મંગલશ્લોકો પદ્ય–૧૪૬, ૧૪૭ માં પ્રયોજાયો છે. તેની દીર્ઘમાત્રાઓ–૧૯, લઘુમાત્રાઓ–૧૦ અને અક્ષરો–૨૯ છે જેમકે :

इला गंगा सिंधु जे नानारूप अगाधु ।
श्रीकल्याणसूरीशको नमोऽभिनयसुसाधु ॥१४६॥

(શ્રીવિનયસાગરજીએ પોતાના ગુરુને પ્રશંસાત્મક નમસ્કાર પાઠવ્યા છે)

૧૧ દૂહો-પિંગજ-દ્વિતીય અધિકારના આદિ મંગલ-૨ માં જ પ્રયોજાયેલા આ દૂહામાં દીર્ઘમાત્રાઓ-૧૮, લઘુમાત્રાઓ-૧૨ અને અક્ષર-૩૦ છે. જેમકે :

बानी दे वागीश्वरी मागु बुद्धि प्रपंच ।
माताहू आसि सकल धरुं नाम जगिसंघ ॥८५॥

૧૨ દૂહો – વધય પ્રથમ અધિકારના અંતિમમંગલમાં પ્રયુક્ત આ દૂહામાં દીર્ઘમાત્રાઓ-૪, લઘુમાત્રાઓ-૪૦ અને અક્ષર-૪૪ છે જેમ કે

सरस सकल गुणनिधिनिपुन नानिगसुत पद धारु ।
विनयि विनयजलनिधि कहत एहि प्रथम अधिकारु ॥ ८३ ॥

(નાનિગ-સંસ્કૃત-નાકુ નો વિનયી પુત્ર વિનયજલનિધિ-વિનયસાગર આ પ્રથમ અધિકાર કહે છે)

૧૩ દૂહો – મેઘ – પ્રથમ અધિકારના પદ્ય-૭, ૧૦ વગેરેમાં, દ્વિતીય અધિકારના પદ્ય-૮૭, ૮૮ વગેરેમાં તેમજ તૃતીય અધિકારના પદ્ય-૧૫૦, ૧૫૧ અને ૧૫૨મા પ્રયોજાયો છે તેની દીર્ઘમાત્રાઓ-૧૩, લઘુમાત્રાઓ-૨૨ અને અક્ષર-૩૫ છે જેમ કે :

गौरी फेरु हरीतकी आमलकी फुनि एह ।
शिवा अपहु शिवफिल शुभ पार्वती नाह सनेहु ॥ ७ ॥
(શિવા શબ્દના અર્થો ગણાવ્યા છે)

૧૪ દૂહો-મોર-સૌથી વધુ પ્રયુક્ત થયેલો આ દૂહો પ્રથમ અધિકારના પદ્ય-૧૧,૧૫ વગેરેમાં, દ્વિતીય અધિકારના પદ્ય-૯૧, વગેરેમા તેમજ તૃતીય અધિકારના પદ્ય-૧૫૭, ૧૬૪ વગેરેમા છે. તેની દીર્ઘમાત્રાઓ-૧૨, લઘુમાત્રાઓ-૨૪ અને અક્ષર-૩૬ છે જેમ કે

वाहन मेघ प्रवाह फुनि ओर हि जु मानविशेषु ।
भुजा दंड दल पंकज वाह्यावहनविशेषु ॥ १५ ॥
(વાહ શબ્દના પાંચ અર્થો આપ્યા છે)

૧૫ દૂહો – વગાહ – તૃતીય અધિકારના આદિમંગલમાં પ્રયુક્ત આ દૂહાનાં દીર્ઘમાત્રાઓ-૨૦, લઘુમાત્રાઓ-૮ અને અક્ષર-૨૮ છે જેમ કે :

लच्छी माधि कृष्ण जे ब्रह्मा वेद हि साउ ।
शंभू गौरी संगमि पार्श्वनाह नाउ ॥१४८॥

૧૬ દૂહો–विरहिण–પ્રથમ અધિકારના પદ્ય–૫૮ માં પ્રયોજાયેલા આ દૂહામાં દીર્ઘમાત્રાઓ–૮, લઘુમાત્રાઓ–૩૨ અને અક્ષર–૪૦ છે. જેમકે :

ग्रह दान चरित्त सब ओर अगाध वनराइ ।
कलाकुशले गदरहित तन कल्प वस्तु मनि भाइ ।।५८।।

૧૭ દૂહો–शूकर–દ્વિતીય અધિકારના પદ્ય–૧૧૩ અને ૧૩૩ તેમજ તૃતીય અધિકારના પદ્ય–૧૫૬ મા પ્રયુક્ત છે. તેનું બંધારણુ ત્રણેયમાં સરખું આવતુ નથી પરંતુ ચકાસણી કરતાં એટલે કે ગણુત્રી કરવામાં આવતાં તેની દીર્ઘમાત્રાઓ–૧૦, લઘુમાત્રાઓ–૨૮ અને અક્ષર–૩૮ છે. જેમકે :

पुण्य कहत शुभकामकुं मलरहितहु फुनि जेहु ।
खलराशि ओर नीचकुं कुसुमायुध रिपु तेहु ।।११३।।
(પુણ્ય શબ્દ અને દુર્જન શબ્દોના અર્થો આપ્યા છે)

૧૮ દૂહો–सायर–પ્રથમ અધિકારના પદ્ય–૫૦, ૭૪ વગેરેમાં, દ્વિતીય અધિકારના પદ્ય–૮૯–૯૦ વગેરેમા તેમજ તૃતીય અધિકાર ના પદ્ય ૧૪૯ વગેરેમાં પ્રયુક્ત આ દૂહાની દીર્ઘમાત્રાઓ–૧૫, લઘુમાત્રાઓ–૧૮ અને અક્ષર–૩૩ છે જેમકે .

पकज सेत कमंडलू सिह श्वापद जाति ।
पुंडरीक एते कहें विविध वनाइहु भाति ।।७४।।
(પુડરીક શબ્દના અર્થો આપવામાં આવ્યા છે)

૧૯ દૂહો–हरि–પ્રથમ અધિકારના પદ્ય–૫, ૨૯ વગેરેમા, દ્વિતીય અધિકારના પદ્ય-૮૭, ૮૮ વગેરેમા તેમજ તૃતીય અધિકારના પદ્ય–૧૬૦, ૧૬૬ વગેરેમાં પ્રયુક્ત આ દૂહાની દીર્ઘમાત્રાઓ–૧૦, લઘુમાત્રાઓ–૨૮ અને અક્ષર–૩૮ છે જેમકે

सहजभाव निजदेहको प्रवलरसाधिक देहु ।
क्रियाभाव कचनप्रमुख धातु अरथ इह गेहु ।। ४० ।।
(ધાતુ શબ્દના અર્થો ગણાવ્યા છે)

૫.૩ આમ ઓગણીસ પ્રકારના દૂહાઓમાં આવતું બંધારણુ નીચે આપેલા કોઠા પરથી સ્પષ્ટ થશે.

	દૂહો	દીર્ઘમાત્રા	લઘુમાત્રા	અક્ષરપ્રમાણ
૧	अहि	૬	૩૬	૪૨
૨	आनद	૨	૪૪	૪૬
૩	कुजर	૧૧	૨૬	૩૭

૪	गरुड	१४	२०	३४
५	घन	३	४२	४५
६	चारण	७	३४	४१
७	तमाल	१६	१६	३२
८	नरल	१७	१४	३१
९	पवन	५	३८	४३
१०	पहुप	१९	१०	२९
११	पिंगल	१८	१२	३०
१२	वघय	४	४०	४४
१३	मेरु	१३	२२	३५
१४	मोर	१२	२४	३६
१५	वराह	२०	८	२८
१६	विरहिण	८	३२	४०
१७	शूकर	(१०)	(२८)	(३८)
१८	सायर	१५	१८	३३
१९	हरि	१०	२८	३८

મહોપાધ્યાયજીએ આ અનેકાર્થનામમાલા એ સંસ્કૃત શબ્દોના હિન્દી અર્થ આપીને રચી છે કે પછી તેમા સંસ્કૃત શબ્દોના જ પર્યાય આપીને રચી છે તે સંશોધનનો વિષય છે કેમ કે જો સંસ્કૃત શબ્દોના હિન્દી અર્થ આપવામાં આવ્યા છે તેમ કહીએ તો પછી તેમણે સંસ્કૃત અર્થો તો ઘણાં આપ્યા છે જેમા હિન્દી સમાનાર્થ નથી. અને જો એમ માનીએ તો સંસ્કૃત શબ્દોના પર્યાયોની ગણત્રી પદ્યબદ્ધ કરી છે તો પછી આ શબ્દકોશ થશે અને તેના પર કયા કોશની અને કોના કોશની અસર છે તે સંશોધિત કરવાનું હિન્દી ભાષાના વિદ્વાનો માટે સાધ્ય થઇ શકે તેમ લાગે છે.

૫૪ છતાંય સ્વતંત્ર કોશ તરીકે આ ગ્રંથની મહત્તા અને સુચારુ કથન એ મહોપાધ્યાયજીની અનોખી ભેટ છે. ૧૬૯ પદ્યોમાં પ્રચલિત શબ્દોના પર્યાયોની યાદી આપીને ગાગરમા સાગર ભરવા જેવું ભગીરથ કાર્ય કરીને શ્રી વિનયસાગરજીએ પાઠકો, વિદ્વાનો અને વિદ્યાર્થીઓને અમૂલ્ય ભાથુ પૂરું પાડયું છે.

હિન્દી ભાષાનું જ્ઞાન પ્રસ્તુત ગ્રંથના અનુવાદકને સીમિત—મૂળ જ મર્યાદિત હોવાને લીધે જો ક્યાંક ક્યાંક ક્ષતિ જણાય તો ધ્યાન દોરીને વિદ્વાનો ઉપકૃત કરશે એવી શુભાભિલાષા

૫૫ પ્રસ્તુત સંપુટ-ગ્રંથત્રય (ક્રમાક-૯,૧૦,૧૧) તૈયાર કરવામાં યોગ્ય અને આવશ્યક તેટલી ચીવટ અને કાળજી રાખ્યા છે છતા य न हि सर्व. सर्वं जानाति-બધાં બધુ જ જાણુતા ન હોય-તે ન્યાયે ગ્રંથમાં અનુવાદકની સમજફેર થઇ હોય કે ભાષાની પ્રૌઢતા ન જણાતી હોય તો ત્યા ગ્રંથકારનો દોષ નથી પરંતુ અનુવાદકનો દોષ જાણુવો

૫.૬ किं वहुना ! અનુવાદક તો વિનમ્ર ભાવે વિદ્વાનો પાસે એટલી જ યાચના કરે છે કે

यदत्र पूर्वापरसङ्गतिच्युत
प्रमादतो वा स्खलित विरुद्धम् ।
विमत्सरा वीक्ष्य कृपाविधेया
शिष्टा विशुद्ध रचयन्तु तन्मे ॥

– म. म प्रमथनाथ तर्कभूषणा ।

ડૉ. જયદેવ અરુણોદય જાની
એમ એ (ગોલ્ડ મેડલીસ્ટ)
પી એચ ડી, સાહિત્યાચાર્ય,
કોવિદ.

તા. ૧૦-૪-૮૪
વડોદરા.

शोधलेख

संस्कृत–व्याकरणशास्त्र में जैनाचार्यों का योगदान

(पा० वि० में उपलब्ध सारस्वत व्याकरण की मेघा टीका के सन्दर्भ में)

श्रीराम यादव (शोधछात्र)

देववाणी के लिए व्यवहृत संस्कृत शब्द सम् उपसर्गपूर्वक 'कृ' धातु से निष्पन्न हुआ है जिसका तात्पर्य है—'संस्कार की गयी भाषा।' दण्डी द्वारा विरचित 'काव्यादर्श' में लिखित 'संस्कृत नाम दैवी वाग् अन्वाख्याता महर्षिभि:' कथन से स्पष्ट है कि महर्षियों के अनुरोध पर देव इन्द्र ने अव्याकृत देववाणी को प्रकृति-प्रत्यय विभाग रूपी संस्कार द्वारा संस्कृत किया। अतः देववाणी का दूसरा नाम संस्कृत हुआ।

शब्दानुशासन का प्रयोजन एवं महत्त्व

संस्कृत भाषा और साहित्य के सम्यक् अध्ययन हेतु संस्कृत–व्याकरण का ज्ञान अत्यन्त आवश्यक है।[1] व्याकरण को 'शब्दानुशासन' भी कहा जाता है क्योंकि इसमें शब्दों की मीमांसा की जाती है। व्याकरणका अर्थ ही शब्दों की व्युत्पत्ति करना है—'व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते शब्दा अनेनेति व्याकरणम्'। अर्धमात्रा कम कर देने से वह (वैयाकरण) उतना ही हर्ष मनाता है जितना कि पुत्रोत्सव के उपलक्ष्य में।[2] इससे ज्ञात होता है कि व्याकरण का प्रमुख उद्देश्य संक्षिप्त कथन ही है[*]। महाभाष्य में मुख्य और आनुषंगिक भेद से द्विविध प्रयोजन बतलाये गये हैं। मुख्य प्रयोजन[3] पाँच हैं—रक्षा, ऊह, आगम, लघु और असन्देह। आनुषङ्गिक प्रयोजन तेरह हैं।

संस्कृत भाषा का भव्य भवन शब्दार्थों पर आधारित है। शब्दार्थ का यथार्थ बोध व्याकरण के बिना असम्भव है। अतः कहा गया है–'हे पुत्र! यद्यपि तुम बहुत नहीं पढ़ते हो फिर भी व्याकरण पढ़ो जिससे 'स्वजन' (अपना) का 'श्वजन' (कुत्ता), 'सकल' (सम्पूर्ण) का 'शकल' (टुकड़ा) और सकृत् (एक बार) का शकृत् (मल)[+] न हो जाए।[4]

व्याकरण के प्रथम वक्ता, प्रवक्ता एवं स्रष्टा

व्याकरण के प्रथम वक्ता ब्रह्मा, प्रवक्ता बृहस्पति एवं स्रष्टा इन्द्र हुए।[5] प्राचीन वैयाकरणों

---

१ 'मुखं व्याकरणं स्मृतम्'। पाणिनीय-शिक्षा, ४१-४२

२ अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः।

* निरुक्त हैं। अनुवादक—दो जानी.

३ रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्। महाभाष्य पस्पशाह्निक, पृ ६

४ यद्यपि बहु नाधीषे तथापि पठ पुत्र! व्याकरणम्।
स्वजनः श्वजनो मा भूत् सकलं शकलं सकृच्छकृत्।

+ गोचर–४.

५ ऋक्तन्त्र, १।४.

की सख्या को लेकर विद्वानो मे मतभेद है। यास्ककृत 'निरुक्त' के वृत्तिकार दुर्गाचार्य ने आठ वैयाकरणो का उल्लेख किया है।[६] सभवतः वे आठ आचार्य 'वोपदेवकृत' 'कविकल्पद्रुम' मे वर्णित –इन्द्र, चन्द्र, काशकृत्स्न आपिशलि, शाकटायन, पाणिनि, अमर, जैनेन्द्र आदि ही थे।[७] भोज रचित 'सरस्वती कण्ठाभरण' की टीका, भास्कराचार्य की लीलावती आदि मे भी आठ वैयाकरणो के नाम प्राप्त है। गीता, रामायण एव काशिकावृत्ति आदि मे इस बारे मे मतैक्य नही है। पाणिनि की अष्टाध्यायी मे आपिशलि, काश्यप, गार्ग्य, गालव, चाकवर्मण, भारद्वाज, शाकटायन, शाकल्य, सेनक और स्फोटायन ये दश नाम उल्लिखित है[८]।

पाणिनि द्वारा अनुक्त तथापि अन्य ग्रन्थो मे उल्लिखित निम्नलिखित सोलह वैयाकरण पाणिनि से प्राचीन सिद्ध होते हैं–शिव, बृहस्पति, इन्द्र, वायु, भरद्वाज, भागुरि, पौष्करादि, चारायण, काशकृत्स्न, शान्तनु, वैयाघ्रपद, माध्यन्दिनि, रौढि, शौनकि, गौतम और व्याडि। प्रातिशाख्यादि वैदिक ग्रन्थो मे उनसठ वैयाकरणो का उल्लेख किया गया है। इस प्रकार पाणिनि प्रोक्त, अप्रोक्त एव अन्य वैदिक ग्रन्थो मे उल्लिखित वैयाकरणो की सख्या पाणिनि के पूर्व पच्चासी उपलब्ध होती है।

सस्कृत भाषा का विभाजन लौकिक एव वैदिक दो प्रकार से किया जा सकता है। यद्यपि लौकिक भाषा का आधार वैदिक भाषा ही है। वैदिक भाषा के प्रातिशाख्यादि ग्रन्थ सर्वाधिक प्राचीन हैं।

विभिन्न विद्वानो के अनुसार चतुर्वेदो की विभिन्न शाखाएँ है और प्रत्येक शाखा के अलग-अलग प्रातिशाख्य हैं। प्रातिशाख्य की व्युत्पत्ति 'शाखाया शाखाया प्रतिशाख, प्रतिशाख भव प्रातिशाख्यम्'[९] से भी ज्ञात होता है कि वेदो की विभिन्न शाखाओ के विभिन्न व्याकरण ग्रन्थ थे। परन्तु आजकल न तो वेद की भिन्न-भिन्न शाखाएँ उपलब्ध हैं और न ही उतने व्याकरण। ऋक्प्रातिशाख्य, वाजसनेय, साम, अथर्व, तैत्तरीय, और मैत्रायणीय ये ६ प्रातिशाख्य ही उपलब्ध है। आश्वलायन, बास्कल, शाखायन, और चारायण इन चार प्रातिशाख्यो के नाम विभिन्न वैदिक ग्रन्थो मे मिलते हैं। इनके अतिरिक्त निम्नलिखित सात अन्य वैदिक व्याकरण से सम्बन्धित ग्रन्थ उपलब्ध है जिन्हे न तो पूर्णरूपेण व्याकरण एव न तो शिक्षा ग्रन्थ ही कहा सकता है–ऋक्तन्त्र, लघुऋक्तन्त्र, अथर्वचतुरध्यायी, प्रतिज्ञासूत्र, भाषिकसूत्र, सामतन्त्र, और अक्षरतन्त्र।

पाणिनि से अर्वाचीन अनेक वैयाकरणो ने विभिन्न व्याकरण ग्रन्थो, प्रक्रिया ग्रन्थो की रचना

---

६ दुर्गाचार्य निरुक्त विवृत्ति, पृ० ७४, ७८

७ इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायन ।
पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिका ॥

८ अष्टाध्यायी,–क्रमश द्रष्टव्य–६।१।९२, १।२।२५, ८।३।२०, ७।१।७४, ६।१।१३०, ७।२।६३, ३।८।१११, १।१।१६, ५।४।११२ और ६।१।१२३.

९ वाजसनेयि प्रातिशाख्य पर उद्धृत-भाष्य

की परन्तु अष्टाध्यायी रूपी सूर्य के समक्ष सभी ग्रन्थ धूमिल या लुप्तप्राय से हो गये। अष्टाध्यायी पर कात्यायनकृत वार्तिक और पतञ्जलिकृत महाभाष्य ही प्रकाश मे आया।

व्याकरण–जगत मे जैन वैयाकरणो ने भी स्मरणीय योगदान दिया है। नीचे कतिपय प्रसिद्ध जैन वैयाकरणो एव उनके लेखको का परिचय दिया जा रहा है–ईसा पूर्व रचित ऐन्द्र व्याकरण, मद्दपाहुड एव क्षपणक–व्याकरण आजकल अनुपलब्ध है।

१ जैनेन्द्र–व्याकरण–विक्रम की छठी शताब्दी मे दिगम्बराचार्य देवनन्दि या जिनेन्द्र बुद्धि-कृत 'जैनेन्द्र व्याकरण' जैनाचार्यो की प्रथम उपलब्ध रचना है। भगवद्वाग्वादिनी' नामक ग्रन्थकर्ता रत्नर्षि ने इसके रचयिता के रूप मे साक्षात् भगवान् महावीर को स्वीकार किया है।

२ शाकटायन–व्याकरण–पाणिनि–निर्दिष्ट शाकटायन से भिन्न 'पाल्यकीर्ति' नामक वैया-करण का प्रसिद्ध व्याकरण 'शब्दानुशासन' है जो शाकटायन व्याकरण के नाम से विख्यात है। पाल्यकीर्ति यापनीय सघ के आचार्य एव अमोघवर्ष के राज्यकाल (वि० स०८७१) मे थे। अत. प्रस्तुत व्याकरण ९ वी शती की रचना है।

३ पञ्चग्रन्थी या बुद्धिसागर-व्याकरण–'जैनो मे शब्दलक्ष्म एव प्रमालक्ष्म का अभाव है' इस प्रकार किये गये आक्षेप के उत्तर मे श्वेताम्बराचार्य बुद्धिसागर ने वि०स० १०८० मे गद्य एव पद्यमय ७००० श्लोको मे अपना बुद्धि-सागर उडेल दिया। यह श्वेताम्बराचार्यो की उपलब्ध प्रथम रचना है।

४ दीपक-व्याकरण–१२ वी शताब्दी मे श्वेताम्बराचार्य महेश्वरसूरिकृत प्रसिद्ध व्याकरण है।

५ सिद्ध हैमचन्द्रशब्दानुशासन*–श्वेताम्बराचार्य कलिकाल सर्वज्ञ हेमचन्द्रसूरि ने सिद्धराज के साथ स्वनामयुक्त, वि० स० ११४५ के लगभग 'सिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासन' की सवालाख श्लोको मे रचना की। इसका ७ अध्याय सस्कृत भाषा एव अन्तिम आठवां अध्याय प्राकृत-भाषा से सम्बद्ध है।

६ गणदर्पण–गुर्जर नरेश महाराजा कुमारपाल (वि० स० ११९९–१२३०) द्वारा रचित है।

७ सिद्धसारस्वत-व्याकरण—वि० स० १२७५ के आसपास देवानन्दसूरि ने 'सिद्धहेमचन्द्र-शब्दानुशासन' नामक व्याकरण से उद्धृतकर 'सिद्धसारस्वत' नामक नवीन व्याकरण की रचना की।

८ प्रेमलाभ-व्याकरण–वि० स० १२८३ मे अञ्चलगच्छीय मुनि प्रेमलाभ की यह कृति है।

९ विद्यानन्द-व्याकरण–विद्यानन्दसूरिकृत वि० सं० १३१२ की अनुपलब्ध रचना है।

१० नूतन-व्याकरण–कृष्णर्षिगच्छ के जयसिंहसूरि ने वि० स० १४४० के लगभग इस रचना की।

---

* सिद्धहैमशब्दानुशासनम्–प्र

११ उपसर्गमण्डन–यह मांडवगढ निवासी मन्त्री मण्डन की वि० स० १४९२ मे कृत कृति है।

१२ धातुमञ्जरी–वि० स० १६५० मे सिद्धिचन्द्रमणिकृत पाणिनीय धातुपाठ सम्बन्धी रचना है।

१३ शब्दार्णव-व्याकरण—वि० स० १६५० मे सिद्धिचन्द्रमणिकृत पाणिनिय धातुपाठ सम्बधी रचना है।

१४ धातुरत्नाकर–यह वि० स० १६८० मे खरतरगच्छीय साधुसुन्दरगणि द्वारा रचित २१०० श्लोक-प्रमाणो वाली रचना है।

१५ पदव्यवस्थासूत्रकारिका—यह वि० स० १६८१ के पूर्व विमलकीर्ति जैन द्वारा रचित है।

१६ शब्दभूषण व्याकरण–जैनग्रन्थावली के अनुसार ३०० श्लोको की दानविजय द्वारा रचित वि० स० १७७० की रचना है।

१७ शब्दानुशासन–मलयगिरिसूरि की स्वोपज्ञ टीका सहित ४३०० श्लोको मे निबद्ध यह कृति 'मुष्टिव्याकरण' के नाम से भी प्रसिद्ध है।

१८ प्रयोगमुख व्याकरण–यह अज्ञातकर्तृक उपलब्ध कृति है।

१९ तिडन्वयोक्ति–न्यायाचार्य यशोविजय उपाध्यायकृत यह कृति 'तिडन्तान्वयोक्ति' के नाम से भी प्रसिद्ध है।

२० हैमधातुपारायण–यह कृति हेमचन्द्रसूरिकृत 'सिद्धहेमचन्द्र-शब्दानुशासन' के परिशिष्ट के रूप मे है।

२१ उणादिप्रत्यय–यह दिगम्बराचार्य वसुनन्दिकृत स्वोपज्ञ टीकायुक्त रचना है।

२२ कातन्त्र व्याकरण–अनिश्चित विद्वान् (मेरुतुगसूरि) द्वारा 'कलाप' एव 'कौमार' नामो से भी प्रसिद्ध इस व्याकरण का पठन-पाठन बगाल तक होता है।†

इन २२ स्वतन्त्र जैन व्याकरण ग्रन्थो के अतिरिक्त अनेक जैनाचार्यो ने व्याकरण ग्रन्थो पर टीकाएँ एव प्रक्रिया ग्रन्थ भी लिखे है।

जैन व्याकरणाचार्यो ने न केवल अपने स्वतन्त्र व्याकरणो की टीकाये की अपितु जैनेतर विद्वानो या जैन विद्वानो द्वारा रचित व्याकरणोपर स्वतन्त्र रूप से टीकाएँ भी लिखी है। इसके प्रमाणस्वरूप सारस्वत व्याकरण की टीकाओं को लिया जा सकता है। टीकाओ मे केवल सारस्वत व्याकरण पर ही जैनाचार्यो की १९ टीकाएँ हैं।

---

† शर्ववर्मा द्वारा रचित। जैनेतर वैयाकरण है। इस व्याकरण पर श्रीमेरुतुगसूरिकी बालावबोध-वृत्ति है, जो अद्यापि अप्रकाशित है। विशेष द्रष्टव्य–एस डी बेलवलकर सीस्टम्स ऑफ सस्कृत ग्रामर, पृ. ८१–९१.

सारस्वत-व्याकरण—यह जैनेतर विद्वान् अनुभूतिस्वरूपाचार्यकृत १५वीं शताब्दी की रचना है। ७०० सूत्रों में निबद्ध प्रस्तुत ग्रन्थ सहजगम्य, सरल शैली में विरचित है। जैनेतर कृति होने पर भी इसका अध्ययन-अध्यापन जैनों में हुआ है। इसकी जैनाजैन विद्वानों द्वारा अनेक टीकाएँ की गयी हैं जिनमें से केवल जैन विद्वानों की टिकाओं का संक्षिप्त परिचय दिया जा रहा है जो संस्कृत-व्याकरणशास्त्र में जैन वैयाकरणों के योगदान का पर्याप्त परिचायक है।

१ सारस्वतमण्डन—यह १५वीं शताब्दी में श्रीमालज्ञातीय मंत्री मंडनकृत सारस्वत व्याकरण पर टीका है।

२ सुबोधिका—विभिन्न स्थानों से प्रकाशित, वि० स० १६२३ में चन्द्रकीर्तिसूरि द्वारा रचित यह टीका विद्यार्थियों अध्ययन में अत्यन्त सहयोगी है।

३ न्यायरत्नावली—सारस्वत व्या० में प्रयुक्त न्यायों पर दयारत्न मुनि ने 'न्यायरत्नावली' नामक टीका वि० स० १६२६ में लिखि है। इसकी वि० स० १७२७ में लिखित एक प्रति अहमदाबाद में है।

४ क्रियाचन्द्रिका—बीकानेर के भक्त भक्ति भण्डार में सुरक्षित यह टीका वि० स० १६४१ में गुणरत्न द्वारा लिखी गयी है।

५ धातुपाठ-धातुतरङ्गिणी—हर्षकीर्तिसूरि ने सारस्वत व्याकरण सम्बन्धी 'धातुपाठ' की रचना करके स्वयं उस पर 'धातुतरङ्गिणी' नामक स्वोपज्ञवृत्ति भी लिखी है।

६ वृत्ति—वि० सं० १६८१ में मुनि लक्ष्मीकीर्ति के सहयोग से सहजकीर्ति मुनि ने प्रस्तुत वृत्ति की रचना की।

७ सारस्वतरूपमाला—वि० स० १६४० में पद्मसुन्दरगणि ने इस ग्रन्थ की रचना की।

८ प्रक्रियावृत्ति—१७वीं शताब्दी में विशालकीर्ति द्वारा रचित प्रस्तुत टीका बीकानेर के श्री अगरचन्द जी नाहटा के संग्रह में है।

९ वृत्ति—क्षेमेन्द्रकृत सारस्वत व्याकरण की टीका पर उपाध्याय भानुचन्द्र ने १७वीं शती में एक वृत्ति लिखी है।

१० पंचसंधिबालावबोध—१८वीं शताब्दी में उपाध्याय राजसीकृत प्रस्तुत टीका बीकानेर के खरतर आचार्य शाखाभण्डार में है।

११ भाषाटीका—आनन्दनिधानकृत १८वीं शताब्दी की यह टीका बीकानेर के [illegible] बांठिया के संग्रह में है।

१२ सारस्वतप्रक्रिया भाषा (सरल भाषा टीका) २०वीं सदी में आचार्य [illegible] सूरि ने प्रस्तुत टीका की रचना की है।

१३ यशोनन्दिनी–यह टीका दिगम्बर मुनि धर्मभूषण के शिष्य यशोनन्दी द्वारा अनिर्धारित समय में की गयी है।

१४ विद्वच्चिन्तामणि–यह पद्यवद्ध टीका ग्रन्थ अञ्चलगच्छीय कल्याणसागर के शिष्य मुनि विनयसागर सूरि द्वारा रचित है।*

१५ टीका–सारस्वत व्याकरण पर तपागच्छीय उपाध्याय भानुचन्द्र के शिष्य देवचन्द्रकृत श्लोकवद्ध टीका वीकानेर के श्री अगरचन्दजी नाहटा के सग्रह मे सुरक्षित है।

१६ चन्द्रिका–सारस्वत व्याकरण पर श्रीमेघविजयकृत प्रस्तुत टीका का उल्लेख 'पजाव भण्डार सूची' भाग १ मे है।

१७ धनसागरी टीका–सारस्वत व्याकरण पर मुनि धनसागरकृत 'धनसागरी' नामक टीका का उल्लेख 'जैन साहित्यनो सक्षिप्त इतिहास' में मिलता है।

१८ पचसधि टीका–सोमशील मुनिकृत प्रस्तुत टीका की प्रति पाटन के भण्डार मे है।

१९ दीपिका–विनयसुन्दर के शिष्य मेघरत्न ने वि० स० १५३६ मे सारस्वत व्याकरण पर 'दीपिका' नामक वृत्ति की रचना की है। इस टीका वि० सं० १८८६ में लिखित १६२ पत्रो की एक प्रति और १७वी शती मे लिखित ६८ पत्रो की दूसरी प्रति अहमदाबाद स्थित लालभाई दलभाई भारतीय सस्कृति विद्यामन्दिर मे है। मेघी टीका की २८४ पत्रो की एक हस्तलिखित प्रति 'पार्श्वनाथ विद्याश्रम शोध-सस्थान, वाराणसी' के पुस्तकालय मे उपलब्ध है। यह इस ग्रन्थ की तृतीय हस्तलिखित प्रति है जो अपूर्ण है। यह प्रति पट्टी (पजाव) से प्राप्त हुई है।

यद्यपि हम उन दोनो प्रतियो को देख नही सके है तथापि उन दोनो प्रतियो की अपेक्षा इसमे क्रमश १२२ तथा २१६ पृष्ठ अधिक हैं। इससे ऐसा लगता है कि यह प्रति उन दोनो प्रतियो की अपेक्षा अधिक महत्त्वपूर्ण होगी। इस प्रति मे कौन सी सामग्री अधिक है यह कहना तो तभी सम्भव है जव तीनो प्रतियो का मिलान किया जाय।

इस तृतीय प्रति मे कई स्थलो पर 'मेघी टीका' लिखा गया है। इन्होने अपना परिचय निम्नलिखित प्रकार से दिया है—

नत्वा पार्श्वं गुरुमपि तथा मेघरत्नाभिधोऽहम्।
टीकां कुर्वे विमलमनस भारतीप्रक्रियाया॥

इस टीका के दो सौ चौरासी (२८४) प्रपत्र है। प्रथम प्रपत्र पर मात्र एक तरफ दस पक्तियां है। शेष अन्य (२८३) दो सौ तिरासी पत्रो पर दोनो तरफ दस-दस पक्तियो मे टीका विरचित है। इस प्रकार प्रथम पत्र को छोडकर शेष प्रत्येक पत्रो पर वीस (२०) पक्तियां हैं।

* सारस्वतसूत्रोका पद्यवद्ध ग्रथ–अनुवादक।

अत सम्पूर्ण टीका मे पांच हजार छ सौ सत्तर (५६७०) पक्तियां है। प्रत्येक पक्ति मे तैतीस वर्णो का औसत है। इस प्रकार टीका मे लगभग एक लाख सत्तासी हजार एक सौ दस (१८७-११०) वर्ण है।

टीका मे लगातार ८० पृष्ठो तक 'मे० र०' लिखा हुआ है। पृष्ठ संख्या (१९०) एक सौ नब्बे इक्यानवे, एक सौ छियानवे, एव एक सौ निन्यानवे पर 'मेघ रत्ना' लिखा है। इससे निष्कर्ष निकलता है कि 'मे० र०' का भी तात्पर्य 'मेघरत्ना' ही है। पृष्ठ सख्या दो सौ बहत्तर तथा दो सौ चौराशी आदि अनेक स्थलो पर मेघी टीका' एव एक सौ तिरासी तथा दो सौ बावन आदि अनेक पृष्ठो पर 'मेघ टीका' लिखा मिलता है। सम्पूर्ण टीका मे 'मे०र०', 'मेघटिका', 'मेघरत्ना' 'मेघीटीका', इन चार नामो का उल्लेख होने के बावजूद यह निर्विवाद सत्य है की यह 'मेघरत्न' रचित 'मेघीटीका' ही है।

टीकाकार ने सर्वप्रथम विघ्न की समाप्ति हेतु इष्टदेव को नमस्कार किया है। त्रिविध नमस्कार को बतलाते हुए स्वय वाचिक नमस्कार किया है। तदनन्तर शास्त्र अथवा सूत्र के चार प्रकार बतलाये गये हैं–यथा-(१) अल्पाक्षरं महार्थं। (२) अल्पाक्षर अल्पार्थं (३) बह्वक्षर महार्थं और। (४) बह्वक्षरमल्पार्थं।

इनमे से वह शास्त्र सर्वोत्कृष्ट माना जाता है जिसमे अक्षरो की अल्पता के द्वारा अत्यधिक अर्थ को प्रकट किया गया हो।

मेघरत्ना टीका की विशेषता

अलकारिक ढग से सहज-सरल सुबोध शैली मे विरचित इस टीका के महत्त्व का आकलन निम्नलिखित उदाहरणो से स्पष्ट है। उपध्मानीय सज्ञा का वर्णन करते हुए इस टीका मे लिखा गया है–

"गजकुभाकृति वर्ण ꣹ उपध्मानीय सज्ञ स्यात्।"

विसर्जनीय के विषय मे उल्लिखित उपमा अवलोकनीय है–'उक्त च–भृगवद्बालवत्सस्य कुमारीस्तनयुग्मवत् नेत्रवत्कृष्णसर्पस्य विसर्जनीय इति स्मृत।"

इसी प्रकार सम्पूर्ण टीका सरल-सरस उपमाओ से भरी पड़ी है।

मेघी टीका की इस हस्तलिखित प्रति मे यत्र-तत्र अशुद्धियां भी दृष्टिगोचर होती है। कही -कही मात्रा की अधिकता, अल्पता या अक्षरो का लोप, आगम आदि दिखलाई पड़ता है। उदाहरणार्थ संधि स्थल का निर्देश करते हुए टीका मे लिखा गया है—

नहितेकपदेनित्यानित्या धात्पसर्गयो
नित्यासमासे वाक्येऽसा विवक्षामपेक्षते ॥

उपर्युक्त विद्वत स्थल मे प्रयुक्त शब्दो का कोई स्पष्ट अर्थ नही निकलता है। अन्य स्थान, पर विद्वानो ने संधि-स्थल सम्बधी निम्न श्लोक लिखा है—

सहितैकपदेनित्या नित्या धातूपसर्गयो ।
नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ।।

दोनो श्लोको की तुलना से स्पष्ट हो जाता है कि टीकाकार ने भी इसी श्लोक को उद्धृत किया होगा परन्तु लिपिकार के दृष्टि दोष आदि के कारण अशुद्धियाँ आ गयी है। इस बावजूद भी निर्विवाद रूप से सत्य है कि यह टीका अन्य टीकाओ की अपेक्षा सरस शैली मे निर्मित एव सुबोध है।

उपसहार

इस प्रकार हम देखते है सस्कृत व्याकरणो के निर्माण एव विकास में जैनाचार्यो का महत्व-पूर्ण योगदान रहा है। जैनाचार्यो ने न केवल २२ स्वतन्त्र व्याकरण ग्रन्थ लिखे है अपितु अनेक व्याकरण ग्रन्थो पर अपनी स्वतन्त्र टीकाएँ एव प्रक्रिया ग्रन्थ भी लिखे है। अकेले सारस्वत व्याक-रण पर ही जैनाचार्यो की १९ टीकाएँ उपलब्ध है। यह सब इस बात की सूचक है कि जैन आचार्यों ने न केवल प्राकृत भाषा के क्षेत्र मे अपना योगदान प्रदान किया अपितु सस्कृत व्याकरण एव वाङ्मय के क्षेत्र में भी महत्वपूर्ण कार्य किया है। आज आवश्यकता इस बात की है कि इन अछूते क्षेत्रो की ओर शोधकर्ताओ की दृष्टि जाये ताकि भारतीय मनीषा और विशेष रूप से जैना-चार्यों की मनीषा को प्रकाश में लाया जा सके।

(श्रवण मासिक ● जून–१९८२ से साभार)

ઉપોદ્ઘાત

(શ્રીભોજવ્યાકરણમ્ ની પ્રથમ આવૃત્તિ)

एतद् भोजव्याकरणं केन कदा कुतो निर्मितमिति जिज्ञासूनाम् एतद्वेदितव्यमस्ति । नृपतिकुलतिलकेन महाराओ चेति उपपदालङ्कृतेन खेंगारजीभूभुजा यदा पञ्चदशशतस्य विक्रमसंवत्सरस्य समये कच्छदेशः स्वायत्तीकृतः तदा ह्योसवालकुलोद्भवा बहव श्रावकास्तत्र देशे वाणिज्यार्थं समाजग्मुः, नृपतिसहाय्याच्च तत्र निवासं चक्रुः । परंतु तदा तत्र देशे कोऽपि जैनधर्मोपदेष्टा धर्मगुरुर्न बभूव, तेन ते वणिजः स्वजैनधर्मे शिथिलाचारा बभूवुः । एवं चातिक्रान्ते कतिचित्संवत्सरे खेंगारजीकुलदिवाकरप्रभावो जैनधर्मानुरागी श्रीभारमल्लजीनामधेयो नृपतिः कच्छदेशे राज्यं चकार । एतस्मिन् समये ह्योसवालसंज्ञाधारकाः केचित् श्रेष्ठिनः सम्भूय परस्परं चिन्तयामासुः यद्—वयं जैनधर्मिणः सन्तः कोऽपि चाऽत्र देशे धर्मोपदेष्टा सद्गुरुर्नास्ति । तेन हि वयं शनैः शनैर्जैनधर्मभ्रष्टा भविष्याम । अतोऽन्यस्माद् देशात् सद्गुरून् आह्वयेम' इति विचार्य तैरनेकदेशेषु गुर्वागमनायाऽऽमन्त्रणं चक्रिरे बहवश्च जनाः प्रेषिताः । परंतु साधूनां कच्छदेशे विहारो दुष्करोऽस्तीति सञ्चिन्त्यैकस्याऽपि सद्गुरोस्तत्राऽऽगमनं न बभूव । अस्मिन् समये षोडशशतोपरिष्टादष्टपञ्चाशत्तमो विक्रमसंवत्सरो बभूव । तदा श्रीसुधर्मस्वामिन आरभ्य चतुःषष्टितमे पट्टे श्रीविधिपक्षगच्छानुयायिनो युगप्रधानेत्युपपदालङ्कृताः श्रीकल्याणसागरसूरीश्वरा हस्तिनापुरनगरप्रदेशेषु स्वमुनिमण्डलैर्विहारं कुर्वन्तो भव्यजीवान् प्रतिबोधयामासुः । ते केनाऽपि ज्ञानातिशयकारणेन जज्ञुः यत्—कच्छदेशे बहवः श्रावका गताः सन्ति स्म, परं कच्छदेशसमीपे सिन्धाख्योऽनार्यदेशो वर्तते, तेन तत्परिचयादेते श्रावका अपि धर्मभ्रष्टा भविष्यन्तीति विचार्य ते गुरवस्तेषां श्रावकाणामुपरि महदनुकम्पया कच्छदेशं विचेरुः । अनुक्रमेण गुरवो यदा भूजनगरे समाजग्मुस्तदा नृपतिकुलभूषणेन भारमल्लभूभुजा गुरूणां नगरप्रवेशमहोत्सवश्चक्रे । गुरवस्तत्र प्रतिदिनं मेघगम्भीरया गिरया (गिरा) धर्मदेशनां ददुस्तया तत्रत्य श्रावका जैनधर्मे विशेषेण प्रीतिवन्तो बभूवुः, गुर्वाज्ञया केचित् साधवो भिन्नभिन्नग्रामेषु विहारं कुर्वन्तः समग्रान् श्रावकान् जैनधर्माभिलाषुकांश्चक्रुः ।

श्रीकल्याणसागरसूरीश्वराणां शिष्यमण्डलाग्रवर्तिना महोपाध्यायपदधारकेण विनयसागरेण मुनिना श्रीभारमल्लभूपतिप्रीतये तत्कुमारनामस्मरणार्थमेतद् भोजव्याकरणं पद्यबन्धरचनया व्यरचि । तेन भारमल्लभूपतिश्चाऽतिप्रसन्नतरो बभूव ।

व्याकरणशास्त्राभिलाषुकाणामेतद् भोजव्याकरणमत्याऽप्युपयोगित्वं ज्ञात्वा श्रीकल्याणसागरसूरीश्वराणां शिष्यस्य महोपाध्यायपदधारकस्य रत्नसागरस्य पट्टे शिष्यप्रशिष्यमुनिमण्डलाग्रगामिनश्चाऽञ्चलगच्छानुयायिनः श्रीगौतमसागरस्य मुनीश्वरस्योपदेशात् कच्छदेशे स्थतुम्बिग्रामनिवासिन उमरसीरावजीनामकस्य श्रेष्ठिनः सुशीलया जेतबाईसंज्ञया गृहिण्या परलोकप्राप्तस्य स्वपत्युः स्मरणार्थमेतद् भोजव्याकरणं मुद्रापयित्वा स्वगुरवे समर्पितमस्ति । अलं विस्तरेण ।

— संशोधकः—शास्त्री हरिशंकर कालिदास

(वीर सं. २४४८ विक्रम सं. १९७८)

– સાહિત્યરત્ન ગણિવર્ય મુખ્યસંપાદક શ્રીકલાપ્રભસાગરજીનો –

ખુલાસો

शखेश्वराख्यमिह तीर्थमिदं हरेश्च (१.७.६७)

(અનુવાદકની પ્રસ્તાવના પાન–૧૪)

આનો અર્થ સીધો જ સમજાય તેવો છે. હરિનો અર્થ શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવ થાય છે–"અર્થાત્ શ્રીશખેશ્વર નામનું એટલે શખેશ્વર પાર્શ્વનાથનુ તીર્થ શ્રીકૃષ્ણના નિમિત્તે થયેલું છે." શ્રીકૃષ્ણ અને જરાસંધનુ યુદ્ધ થયેલ તે વખતે જરાસંધે વિદ્યાનો પ્રયોગ કરવાથી શ્રીકૃષ્ણનું સૈન્ય જરા (વૃદ્ધ) અવસ્થાથી–ની જેમ બળહીન (મૂચ્છિંત) બની ગયું ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે શ્રીનેમનાથ ભગવાનના કહેવાથી અઠ્ઠમ તપ (ત્રણ ઉપવાસ) ની આરાધના કરી. આથી શ્રીધરણેન્દ્રદેવ પ્રગટ થયા અને એને મહાપ્રભાવશાળી શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુજીના દિવ્ય પ્રતિમાજી આપ્યા જે પ્રતિમાના સ્નાત્ર-જળના છંટકાવથી મૂચ્છિંત થયેલા સૈનિકો પાછા–સ્વસ્થ થયા શ્રીકૃષ્ણે શત્રુના સૈન્યપર પણ આ જળનો છંટકાવ કર્યો જેથી તેઓ પણ પુનઃ સ્વસ્થ થઇ ગયા કૃષ્ણનુ સૈન્ય ફરી સાબદું થઇ ગયું. અને એમને વિજય પ્રાપ્ત થયો શત્રુ પરાજિત થયો તે ભૂમિપર શ્રીકૃષ્ણે વિજયના પ્રતીકરૂપે શંખધ્વનિ કર્યો આ શંખના નાદથી ત્યા શખપુર નામનુ નગર વસ્યુ. ત્યા શ્રીપાર્શ્વ-નાથ પ્રભુજીના અલૌકિક અને દિવ્ય પ્રતિમાજી માટે ભવ્ય તીર્થરૂપ જિનાલય નિર્મિત કરવામાં આવ્યુ ત્યારથી તે સ્થાન શ્રીશખેશ્વર પાર્શ્વનાથ તીર્થના નામે પ્રસિદ્ધિ પામ્યું

તા ૫–૭–૮૫ લિ સંપાદક શ્રી કલાપ્રભસાગરજી મ. સા.

અમદાવાદ

આ ગ્રંથનુ વિમોચન પાલીતાણામધ્યે શિખરજી સિદ્ધાચલ છરી સંઘની પૂર્ણાહુતિ પ્રસંગે પ પૂ અચલગચ્છાધિપતિ આ ભ શ્રી. ગુણસાગર સૂરીશ્વરજી મ સા. તથા આ ગ્રંથના સંપાદક પ પૂ ગણિવર્ય શ્રી કલાપ્રભાસાગરજી મ સાહેબની નિશ્રામા તા. ૨૨–૪–૮૫ અક્ષયતૃતીયાના શુભ દિને **માતુશ્રી મેઘબાઇ લખમશી ધન્ના** ગામ કચ્છભૂજપુરવાલા **પરિવાર** (હાલ **મુંબઇ**) ના શુભ હસ્તે કરવામા આવ્યુ

તથા જ્ઞાનપૂજન પૂજ્યશ્રીઓની નિશ્રામાં વડોદરા મધ્યે અચલગચ્છ જૈન ભવનમા શ્રેષ્ઠીશ્રી **પ્રફુલચંદ ભવાનજી ઝવેરીના** શુભહસ્તે તા. ૧૦–૫–૮૫ ના થયેલ છે

जैनं जयति शासनम् ।

विषयानुक्रमणिका

ક્રમ	વિષય	સળંગપદ્યક્રમ	પૃષ્ઠ
	પ્રકાશકીય નિવેદન		૧
	સંપાદકીય નિવેદન		૮
	ઉપોદ્ઘાત		૧૫
	શ્રીકચ્છી અ.જૈન સંઘ વડોદરાનું નિવેદન		૨૦
	કિંમપિ (અનુવાદકનું નિવેદન)		૨૨
	પ્રસ્તાવના		૧–૩૦
	संस्कृतव्याकरणशास्त्रमें जैनाचार्योंका योगदान પ્રથમ આવૃત્તિનો ઉપોદ્ઘાત		૩૧–૩૮
	પ. પૂ. ગણિવર્ય શ્રીકલાપ્રભસાગરજીનો શંખેશ્વર તીર્થવિષયક ખુલાસો		
	अनुक्रमणिका		

प्रथमा वृत्ति

(पृष्ठ १–१३२)

१	सन्दपूपयोगिसंज्ञाप्रकरणम्	१–३६	१
२	स्वरसन्धिः	३७–६७	७
३	प्रकृतिभाव	६८–७०	११
४	व्यञ्जनसन्धिः	७१–९२	१२
५	विसर्गसन्धि	९३–११२	१६
६	सप्तविभक्तय	११३–११५	१९
७	स्वरान्ता पुल्लिङ्गा.	११६–२४४	१९
८	,, स्त्रीलिङ्गा	२४५–२७८	४१
९	,, नपुंसकलिङ्गाः	२७९–३०५	४६
१०	हलान्ता पुल्लिङ्गा	३०६–४२३	५१
११	,, स्त्रीलिङ्गा.	४२४–४४१	६९
१२	,, नपुंसकलिङ्गा	४४२–४६६	७२
१३	युष्मदस्मदोः स्वरूपम्	४६७–४८७	७५
१४	अलिङ्गानि अव्ययानि	४८८–५०६	७९
१५	स्त्रीप्रत्यया	५०७–५४९	८८
१६	विभक्त्यर्थप्रकरणम्	५५०–६२०	९१
१७	समासाः	६२१–७१५	१०२
१८	तद्धितप्रत्यया	७१६–८०२	११८

द्वितीया वृत्ति

(पृष्ठ १३३–३००)

१	भ्वादिप्रक्रिया	१–४२८	१३३
२	अदादि–	४२९–५५५	१९९ (२००)

३	ह्वादि-	५६६-६२०	२१४
४	दिवादि-	६२१-६६८	२२३
५	स्वादि-	६६९-६९९	२३१
६	रुधादि-	७००-७२२	२३६
७	तनादि-	७२३-७४५	२४०
८	तुदादि-	७४६-७८८	२४४
९	क्र्यादि-	७८९-८१८	२५१
१०	चुरादि-	८१९-८३१	२५६
११	ण्यन्त-	८३२-८७८	२५८
१२	सप्रत्यय-	८७९-९०५	२६६
१३	यङन्त-	९०६-९४६	२७१
१४	यङ्लुक्-	९४७-९६०	२७८
१५	नामधातु-	९६१-९८४	२८१
१६	आत्मनेपदव्यवस्था	९८५-१०२२	२८५
१७	भावकर्मप्रक्रिया	१०२३-१०७०	२९१
१८	लकारार्थ-	१०७१-१०७८	३००

तृतीया वृत्ति

(पृष्ठ ३०१-३४०)

१	कर्त्रर्थप्रक्रिया	१-१०८	३०१
२	निष्ठा-	१०९-१३०	३१८
३	क्वस्वादि-	१३१-१४०	३२२
४	शीलार्थ-	१४१-१६४	३२४
५	उणादि-	१६५-१८३	३२८
६	तुमन्त-	१८४-२०६	३३२
७	कृत्य-	२०७-२२६	३३६
८	स्त्रीप्रक्रिया	२२७-२४५	३३९
	विद्वच्चिन्तामणि.		३४५
	हिन्दी अनेकार्थनाममाला		३५५
	टिप्पण		३७९
	परिशिष्ट-१ सारस्वतप्रक्रियासूत्रक्रम.		५४५
	,, २ सारस्वतप्रक्रियासूत्रानुक्रम		६०२
	,, ३ (भोजव्याकरणम्) पद्यानुक्रमणिका		६२५
	,, ५ धातुसूची		६६०
	,, ४ भोजव्याकरणम्-प्रयुक्तछन्द		६६५
	,, ६ अदादि प्रक्रिया-शेष ४१ पद्य		६६७

ॐ

सारस्वत - प्रत्याहार - सूत्राणि

अ इ उ ऋ ऌ ॥१॥ ए ऐ ओ औ ॥२॥

ह य व र ल ॥३॥ ञ ण न ङ म ॥४॥ झ ढ ध घ भ ॥५॥

ज ड द ग ब ॥६॥ छ ठ थ ख फ ॥७॥ च ट त क प ॥८॥

श ष स ॥९॥

ॐ

-अचलगच्छाधिराज-युगप्रधानाचार्य-श्रीमत्कल्याणसागरसूरीन्द्राणाम् विनेय-

महोपाध्याय - श्रीविनयसागरजिविरचितम्

भोजव्याकरणम्।

१ सन्ध्युपयोगिसञ्ज्ञाप्रकरणम्

१ प्रणम्य लोकेशमनन्तशक्तिं श्रीशारदाया वचनप्रसादात् ।
श्रीभारमल्लात्मजभोजतुष्ट्यै विरच्यते व्याकरणं सुपद्यैः ॥१॥

અનંતશક્તિ એવા લોકેશ ત્રણ લોકના નાથ તીર્થંકરદેવ શ્રીઆદિનાથને પ્રણામ કરીને શ્રીશારદા (સરસ્વતી) ની વાણી કૃપાને લીધે શ્રીમાન ભારમલ્લના પુત્ર (રાજા) ભોજ (મલ્લ) ના સંતોષ માટે સુંદર પદ્યો (શ્લોકો) વડે (હું આ) વ્યાકરણની રચના કરું છું.

२ सर्वं स्यात् सञ्ज्ञयापेक्ष्य कार्यं सन्ध्यादिकं ततः ।
तत्र सारस्वती तावत् सञ्ज्ञासूत्राण्यचीकथत् ॥२॥

બધાને સંજ્ઞા (નામ) ની આવશ્યકતા છે ત્યારપછી સંધિ વગેરે કરવાં. તેથી તે વિષયમાં સરસ્વતીએ સંજ્ઞાસૂત્રો કહ્યાં છે.

३ [1] अ इ उ ऋ लृ समाना एषु सन्धिर्न कार्यः कथमिह यदि पृच्छसि नास्ति वक्तुर्विवक्षा ।
शठहठकृतसन्धिश्चेत्त्रिदयः स्युः समाना अइउणिति विसन्धिः पाणिनीयेऽपि दृष्टः ॥३॥

અ ઇ ઉ ઋ લૃ એની સંજ્ઞા 'સમાન' છે. તેમાં સંધિ કરવી નહિ. અહીં કેમ? એવું જો પૂછો તો (જવાબ છે કે) બોલનારની ઇચ્છા નથી. શઠ જો હઠપૂર્વક સંધિ કરનાર હોય તો ત્ર્યાદય. (ઇ ઉ ઋ લૃ) સમાન સંજ્ઞાવાળા થશે. (અરે) अइउण् એમ સંધિ વગરનું સૂત્ર પાણિનિ-શાસ્ત્રમાં પણ છે.

४ सन्ति गीर्दत्तसूत्राणि वेदरूपाणि तेष्वथ ।
समासस्य विभक्तेश्च सन्धेः कुर्यान्न कल्पनाम् ॥४॥

સરસ્વતીએ આપેલાં સૂત્રો વેદસ્વરૂપ (અતિપ્રમાણિત) છે. તેથી તેમાં સમાસની, વિભક્તિની કે સંધિની કલ્પના ન કરવી.

* [illegible] પદ્યમાં પ્રાપ્ત [illegible] અને તેનું [illegible] પરિશિષ્ટ-૪ માં છે.

1 [illegible] સારસ્વત [illegible] પરિશિષ્ટ-૧ અને પરિશિષ્ટ-૨ [illegible]
[illegible] આવી છે [illegible]
अ इ उ ऋ लृ समानाः ॥ १ १ ॥

५ यत्र वाञ्छति य सन्धि तत्र सन्धि प्रवर्त्तते ।
औ निपातो यथा सूत्रे, नैव सिऔजसादिषु ॥५॥

જ્યા જે સ ધિ (ની આવશ્યકતા) ઇચ્છે છે ત્યા સ ધિ થાય છે. જે રીતે (૧ ૧.૩) સૂત્રમા औ નુ નિપાતન છે, તે રીતે सि औ जस् વગેરે મા નથી.

६ प्रत्याहारग्रहणायाऽकारादीनामनुक्रम ।
कथित प्रथमे सूत्रे श्रेयोर्थं वा हि तद्विदाम् ॥६॥

પ્રત્યાહાર (સમજવા) માટે અથવા તજ્જ્ઞો–વૈયાકરણોના ભલા (શ્રેય) માટે अ (इउऋऌ) વગેરેનો આરંભ પ્રથમ સૂત્રમાં કર્યો છે

७ ए ऐ ओ औ सन्ध्यक्षराणि चैषा न सन्ति लघवोऽपि ।
वाणीविरचितवचन वदन्ति विबुधा जना एतत् ॥७॥

ए ऐ ओ અને औ સંધ્યક્ષરો છે અને તેમના લઘુ (હ્રસ્વ) હોતા નથી તેને સરસ્વતીનુ વચન એમ વિદ્વાન (જ્ઞાની) લોકો કહે છે

८ गिराऽकारादय पञ्च, चत्वार उभये स्वरा ।
एकारादय उच्यन्ते, स्वरसन्ध्यादिसिद्धये ॥८॥

अ થી શરૂ થતા (अ, इ, उ, ऋ, ऌ એ) પાંચ અને एथी શરૂ થતા (ए, ऐ, ओ, औ એ) ચાર એમ બંને મળીને (નવને) સ્વરસ ધિ વગેરે માટે સરસ્વતીએ स्वर એમ સ જ્ઞા આપી છે

९ ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदा सवर्णा हि परस्परम् ।
एतेषामत्र भण्यन्ते दध्यानयादिसिद्धये ॥९॥

दध्यानय વગેરે સિદ્ધ કરવા માટે એ (સ્વરો) ના હ્રસ્વ, દીર્ઘ અને પ્લુતભેદો અહી પરસ્પર એકબીજાના સવર્ણ કહેવાયા છે.

१० लोकाच्छेषस्य सिद्धिर्गीरेवमग्रेऽपि वक्ष्यति ।
तस्माद् ह्रस्वादिका सज्ञा विज्ञातव्या हि लोकत ॥१०॥

(અન્ય) વ્યાકરણોમાંથી બાકીના સિદ્ધ થાય છે તેમ સરસ્વતી આગળ ઉપર (અ તિમ સૂત્રમાં) પણ કહેશે તેથી તે વ્યાકરણોમાથી હ્રસ્વ વગેરે સ જ્ઞાઓ જાણવી

११ एकमात्रो भवेद् ह्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ।
त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जन चार्द्धमात्रकम् ॥११॥

એક માત્રાવાળો હ્રસ્વ થાય છે, બે માત્રાવાળો દીર્ઘ કહેવાય છે, ત્રણ માત્રાવાળો પ્લુત જાણવો (જ્યારે) અડધી માત્રાવાળો વ્ય જન છે.

ए ऐ ओ औ सयक्षराणि ॥ १ १ ३ ॥ उभये स्वरा ॥ १ १ ४ ॥
ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदा सवर्णा ॥ १ १ २ ॥ लोकाच्छेषस्य सिद्धि ॥ ३ ६ १९ ॥

१२ एषामन्येऽप्युदात्तादि – भेदा भवन्त्यनेकशः ।
तथापि ग्रन्थबाहुल्यान्नोक्तास्तत्रैव भाषया ॥१२॥

તે બધા (હ્રસ્વ, દીર્ઘ અને પ્લુત) ના ઉદાત્ત વગેરે અનેક ભેદ થાય છે. છતાં પણ ગ્રંથ મોટો થવાને લીધે ત્યાં (સારસ્વત સૂત્રોના) સરસ્વતીએ કહેલા નથી

१३ उच्चैरुदात्तकस्तेषां नीचैस्तथानुदात्तकः ।
स्वरित समवृत्त्या स्या-दित्यपाठयन्यशास्त्रत. ॥१३॥

તેમાંનો ગોટેથી (ઉચ્ચારાય તે) ઉદાત્ત સ્વર થાય છે, નીચેથી (એટલે કે ધીમો ઉચ્ચારાય તો) અનુદાત્ત સ્વર અને સમાનવૃત્તિ (ઉદાત્ત અને અનુદાત્તના સમાન ભાવવાળો ઉચ્ચારાય તો) સ્વરિત સ્વર થાય છે તેમ અન્ય શાસ્ત્રોમાથી (મેં) કહ્યુ.

१४ अश्च स्यात्त्रिविधस्तावद् ह्रस्वदीर्घप्लुतैरतत ।
स्यादुदात्तानुदात्तैश्च स्वरितैर्नवधा खलु ॥१४॥

આમ अ કાર ત્રણ પ્રકારનો થયો–હ્રસ્વ. દીર્ઘ અને પ્લુત તત્પશ્ચાત્ ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિત (૩ × ૩) થવાથી નવ પ્રકારનો થાય છે

१५ सानुनासिकनिरनु – नासिकत्वेन सोऽपि च ।
अष्टादशविध प्रोक्तोऽन्ये स्यु स्वरास्तथाविधा ॥१५॥

અનુનાસિક અને નિરનુનાસિક (= અનનુનાસિક જે અનુનાસિક નથી તેવો) એ રીતે પણ (બે વધુ પ્રકારોને લીધે) તે (अ કાર) અઢાર પ્રકારનો કહેવાયો છે. અન્ય (इ, उ, ऋ, लृ) સ્વરો પણ તે રીતે (અઢાર પ્રકારના થાય છે).

१६ सन्ध्यक्षराणि ये वर्णास्ते दीर्घप्लुतभाजिन ।
लृवर्णो न च दीर्घोऽस्ति मतान्तरमिद वचः ॥१६॥

જે સંધ્યક્ષર વર્ણો (ए ऐ, ओ અને औ) છે તે દીર્ઘ અને પ્લુત જ છે. અને लृ વર્ણ દીર્ઘ નથી (હ્રસ્વ અને પ્લુત જ છે) તેમ અન્ય મતે કહેવાય છે.

१७ अग्निरत्यादिसिद्ध्यर्थं ब्रह्मपुत्र्या महौजसा ।
समानरेफयोश्चान्येऽप्यवर्णा नामिनः स्वराः ॥१७॥

બ્રહ્માની મહાતેજસ્વી પુત્રી (સરસ્વતી) એ (अग्नि + अत्र =) अग्निरत्र વગેરેની સિદ્ધિ માટે અન્ય સંજ્ઞાની ઇચ્છાથી अ સિવાયના સ્વરોને નામી કહ્યા છે.

१८ प्रकाश्य परिपाट्यादौ समानस्वरनामिन ।
विनालिप्तिमिताद् पठ्ये प्रत्याहारगनत परम् ॥१८॥

अवर्णो नामिन ॥ १ । [illegible] ॥

શરૂઆતમાં સમાન, સ્વર અને નામી (સ્વરો) ની (સંજ્ઞા) પરિપાટી (ક્રમ) બનાવીને હવે પછી વીસ જેટલા પ્રત્યાહારો હું કહીશ.

१९ जिग्राहयिषयाऽऽद्यन्तं प्रत्याहारस्य भारती ।
तानि हयवरादीनि व्यञ्जनान्यनुक्रामति ॥१९॥

પ્રત્યાહારના આદિ અને અંતનુ ગ્રહણ કરાવવાની ઇચ્છાથી ભારતી ह, य, व, र વગેરેથી શરૂ થતા વ્યંજનોનો આરંભ કરે છે.

२० आद्यन्ताभ्या हि वर्णाभ्या प्रत्याहार जिघृक्षता ।
एते ग्राह्या. कवे ! वर्णाः शब्दशास्त्रार्थिना विशा ॥२०॥

(ઉપર જણાવેલામાંના) પહેલા અને છેલ્લા એમ બે વર્ણો વડે પ્રત્યાહાર સમજવાની ઇચ્છા ધરાવનારા એવા વ્યાકરણશાસ્ત્રના વિદ્યાર્થીએ, હે કવિ, આ વર્ણોને સમજવા

२१ आदिवर्णस्तथाऽन्त्येन गृह्यमाणोऽक्षरेण च ।
प्रत्याहारो हि तन्नाम, स्यात् सर्वाक्षरसग्रही ॥२१॥

છેલ્લાવર્ણની સાથે પહેલાવર્ણને લેવાતાં (તે) (વચમાં આવતા) બધા વર્ણનો (અક્ષરોનો) સંગ્રહકરનાર એવો તે પ્રત્યાહાર કહેવાય છે.

२२ स्यादकारो वकारेण गृह्यमाणो भवेद्यदा ।
प्रत्याहारस्त्ववो ज्ञेयस्तथा झभजवादयः ॥२२॥

જ્યારે अ કારને व કાર સાથે લેવામાં આવે ત્યારે अव પ્રત્યાહર જાણવો તે પ્રમાણે झभ, जव, વગેરે સમજવાં.

२३ भवलतमेकैकस्मात्, द्वाभ्या मः, स्यात् पवौ चतुर्भ्य. स्त ।
स षड्भ्यः स्यादित्थ प्रत्याहारास्तु विंशतिर्ज्ञेया ॥२३॥

भ,व,ल અને त એક એક પ્રત્યાહારને છેડે (આવે છે), म બે પ્રત્યાહારના છેડે, प અને व ચાર ચારના છેડે અને स છ પ્રત્યાહારના છેડે આવે છે આમ વીસ પ્રત્યાહારો જાણવા.

२४–२५ झभश्चाव इल प्रोक्त छतो यमो ञमोऽपि च ।
यपः खपश्चपो नून झपो जवो झवो हव ॥२४॥
अवः खसो झसश्चैव हसो वसो रस शस ।
विंशतिप्रमिता एते प्रत्याहारा उदीरिता. ॥२५॥

વીસ જેટલા આ પ્રત્યાહારો કહેવાયા છે (જેમકે :–) झभः(१), अव (२), इल (३), छत.(४), यम (५), ञम (६), यप (७), खप (८), चप (९), झप (१०), जव (११), झव (१२), हव.(१३), अव.(१४), खसः(१५), झस (१६), हस (१७), वस (१८), रस (१९) અને शस (२०)

आद्यन्ताभ्याम् ॥ १.१७॥

२६ सर्वत्र यत्र यत्रैव येन येन स्वरूपे भवेत् ।
प्रत्याहारेण यत्कृत्यं ग्राह्यस्तत्र स तत्र स ॥२६॥

બધે જે જે સ્થળે આ પ્રમાણે હોય ત્યાં ત્યાં જે જે પ્રત્યાહાર-સંક્ષિપ્ત રૂપ વડે જે કાર્ય (વિધાન) હોય ત્યાં ત્યાં તે તે (પ્રત્યાહાર) ગ્રહણ કરવો

२७ प्रत्याहारस्य सङ्ख्यायां नियमो नेति हेतुतः ।
यथेह विंशतिः ख्याता-स्तेभ्यो ग्रन्थान्तरेऽधिकाः ॥२७॥

પ્રત્યાહારની સંખ્યામાં હેતુપૂર્વકનો નિયમ નથી જેમકે અહીં (આ શાસ્ત્રમાં) વીસ કહેવાયા છે તેમ તેથી વધારે અન્ય ગ્રન્થમાં છે

२८ हकारादिमकारान्ता वर्णा ये परिकीर्तिताः ।
ते हसा व्यञ्जनानि स्युर्वाग्देवीवचनामृतात् ॥२८॥

હ્કારથી શરૂ કરીને મ્કાર સુધીના જે વર્ણો કહેવાયા છે તે हस (પ્રત્યાહાર વાળા) વર્ણો વાગ્દેવી–સરસ્વતીના વચનામૃત-સૂત્રોના આધારે વ્યંજનો થાય છે

२९ हकारादिष्वकारो यः सुखोच्चारणकारणात् ।
उत्संज्ञको भवत्येव नाऽन्यकार्यस्य हेतवे ॥२९॥

હ્કાર વગેરેમાં (પાછળ બોલાતો) જે અ્કાર છે તે સુખપૂર્વક ઉચ્ચાર કરવા માટે હોવાને લીધે उत् સંજ્ઞા પામે છે, પણ બીજા કોઈ કાર્યને માટે નહી

३० कस्मैचिदपि कार्याय उत्संज्ञको वर्ण एव सः ।
प्रत्ययादितिरिक्तस्तू–च्चार्यमाणो भवेत् सुधीः ॥३०॥

હે વિદ્વાન, જે કોઈ કાર્ય માટે જે વર્ણ પ્રત્યય વગેરેથી અલગ બોલાતો હોય તેને उत् સંજ્ઞા (આપવામાં આવી) છે.

३१ यस्येत्संज्ञा च तस्याऽत्र बुधैर्लोपः प्रचक्ष्यते ।
व्यञ्जनं स्वरहीनं स्याद् एतद्धसोपलक्षणम् ॥३१॥

જેની उत् એવી સંજ્ઞા હોય તેનો અહીં (આ) શાસ્ત્રમાં વિદ્વાનોએ લોપ (કરવાનો) કહ્યો છે વ્યંજનો સ્વરહીન હોય છે ને हस વર્ણનુંજ ઉપલક્ષણ (લાક્ષણિકતા) છે

३२ वर्णस्याऽदर्शनं लोपो लोपश् वर्णविरोधभाक् ।
मित्रवदागमः शत्रु–रादेशः सम्प्रवत् स्मृतः ॥३२॥

વર્ણનું અદર્શ થવું તે લોપ કહેવાય છે. જ્યારે લોપના (સંજ્ઞાવાળો) વર્ણનો વિરોધી છે આગમ (અક્ષર) મિત્ર સમાન, (આગે બેસે) છે આદેશ શત્રુ સમાન છે એમ વિદ્વાનો માને છે

हसा [illegible] ॥ १ । ८ ॥ [illegible] ॥ १ । १ ॥ [illegible] ॥ १ । १ । ११ ॥ [illegible] ॥ १ । १ । २ ॥ [illegible] ॥ १ । १ । १४

३३ संयोगः कथ्यते दक्षैः स्वरानन्तरिता हसाः ।
संयोगादिपरो दीर्घ इत्यादिकार्यसाधनात् ॥३३॥

વિદ્વાનોએ સ્વરથી અનંતરિત (વ્યવધાન વગરના) હસ વ્યંજનોની સંયોગ સંજ્ઞા આપી છે અને સંયોગ વગેરે જેની પરમાં હોય તો (તેની પૂર્વનો હ્રસ્વ પણ) દીર્ઘ સંજ્ઞા પામે છે. આ બધું (સંધિ વગેરે) કાર્યની સાધના કરવા માટે છે

३४ स्युस्तु कुचुटुतुपु वर्गा एषूकारः सवर्णसङ्ग्रहकृत् ।
आरै औ वृद्धिः स्याद् अन्त्यात् पूर्व उपधासज्ञः ॥३४॥

कु, चु, टु, तु અને पु વર્ગો—સમૂહ છે એમાં उ કાર (તે તે વર્ણના) સવર્ણ (અક્ષરો) નો સંગ્રહ કરે છે आ તેમજ (નામીના) आर् ऐ અને औ વૃદ્ધિ (કહેવાય) છે અને અંતિમ (વર્ણ) થી આગળનો (વર્ણ) ઉપધા સંજ્ઞા પામે છે

३५ भवेदन्त्यस्वरादिष्टि – ररेदो नामिनो गुणः ।
ह्रस्वोऽपि च लघुसंज्ञोऽ-संयोगादिपरो यदि ॥३५॥

અંતિમ સ્વરથી પૂર્વનો સ્વર (તેની પછીના વર્ણ હોય તો તેની સાથે) टि સંજ્ઞા પામે છે अ, अर्, ए અને ओ નામી (अ સિવાયના) સ્વરના ગુણ કહેવાય છે. જો સંયોગ વગેરે પરમાં ન હોય તો હ્રસ્વ સ્વરની લઘુ સંજ્ઞા થાય છે

३६ दीर्घो विसर्गानुस्वार – संयोगाच्च परो गुरुः ।
मुखनासिकयोच्चार्य - माणो वर्णोऽनुनासिकः ॥३६॥

દીર્ઘસ્વર, તેમજ (હ્રસ્વ સ્વરની) પરમાં વિસર્ગ તેમજ અનુસ્વાર અને સંયોગ હોય તો ગુરુ સંજ્ઞા પામે છે મુખસહિત નાસિકા વડે ઉચ્ચારવામાં આવતો વર્ણ અનુનાસિક કહેવાય છે.

इति सन्ध्युपयोगिसंज्ञाप्रकरणम् ॥ १ ॥

આમ સંધિને ઉપયોગી એવી સંજ્ઞાઓનું પ્રકરણ સમાપ્ત થયું. ૧

स्वरान्तरिता हसाः संयोगः ॥ ११५ ॥ विसर्गानुस्वारसंयोगपरो दीर्घश्च गुरुः ॥ ११२२ ॥
कुचुटुतुपु वर्गाः ॥ ११६ ॥ आरै औ वृद्धिः ॥ १११८ ॥ अन्त्यात्पूर्व उपधा ॥ ११२० ॥
अन्त्यस्वरादिष्टिः ॥ १११९ ॥ अरेदो नामिनो गुणः ॥ ११२७॥ असंयोगादिपरो ह्रस्वो लघुः ॥ ११२० ॥
मुखनासिकाभ्यामुच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकः ॥ ११२३ ॥

२. अथ स्वरसन्धिः ॥

१ दधि आनय इत्यादा–वस्त्युदाहरणे य यः ।
सन्धिप्रयोगसिद्ध्यर्थम् आपद्यते इ य स्वरे ॥३७॥

દધિ + આનય વગેરે ઉદાહરણોમાં જે ય કાર છે તે સંધિપ્રયોગની સિદ્ધિ માટે છે (કારણ કે) સ્વર પરમાં હોય ત્યારે इ નો य થાય છે

२ दध्य् आनयेति जाते संयोगान्तस्य लोपता ।
कथं न स्यादिति प्रश्ने न्यायस्तिष्ठति भो शृणु ॥३८॥

દધ્ય્ + આનય એમ થાય ત્યારે સંયોગના અંતિમવર્ણનો લોપ કેમ નથી થતો? એ પ્રશ્ન થાય ત્યારે (જે) ન્યાય છે (તે) સાંભળો

३ अन्तरङ्गे हि कार्ये स्याद् बहिरङ्गं निरर्थकम् ।
एतं न्यायं समालोक्याऽन्तरङ्गं बलवद्विदुः ॥३९॥

અંતરંગ કાર્ય જ્યારે થતું હોય ત્યારે બહિરંગ નિરર્થક-નકામું બને છે એ ન્યાયને જોઈને (વિદ્વાનો) અંતરંગ ને બળવાન જાણે છે

४ स्वरात् परो महाप्राज्ञ ! द्विर्भवेद्धि हसेऽर्हस ।
सूत्रेऽत्र वैपरीत्याच्च दात्रे पात्रे तथा न हि ॥४०॥

હે મહાબુદ્ધિમાન્, સ્વરની પરમાં આવતા રેફ અને हकार સિવાયનો हस–વ્યંજન આવે તો તે બેવડાવાય છે. આ સૂત્રમાં વિપરીતભાવ હોવાને લીધે दात्रं, पात्रं વગેરેમાં (બેવડાવાતો) નથી

५ वर्गो वर्गेण सावर्ण्यम् इति पूर्वज्ञवाक्यतः ।
तत्ताच्च वा यथाक्रमं शिष्टोदाहरणाय वै ॥४१॥

(જે) વર્ગનો વર્ણ હોય (તે) (તેજ) વર્ગના (અન્ય) વર્ણ સાથે વિકલ્પે સવર્ણતા પામે છે એમ પૂર્વના વિદ્વાનોના વાક્યને લીધે ક્રમાનુસાર શિષ્ટ–સાધુ ઉદાહરણ માટે છે.

६ यथाक्रमेण सम्भाव्या झशाना च झबे जबाः ।
स्वरहीनं परेणैव संयोज्यं सन्धिलक्षणे ॥४२॥

ઝબ વર્ણ પરમાં હોય ત્યારે ઝશ વર્ણના અનુક્રમે જબ વર્ણ થાય છે અને સંધિ વિધાનોમાં સ્વર વિનાના વર્ણને પછી આવતા (વર્ણ)ની સાથે જોડવા

७ दध्यानयादिसिद्ध्यर्थम् आर्षपन्तु इको गिरा ।
इर्वर्णादिकसिद्ध्यर्थम् आहोतः नविदुस्तते ॥४३॥

इ यण्वि ॥ १ २ १ ॥ स्वरेऽहे ह्रसः ॥ १ २ २ ॥ झबे जबाः ॥ १ २ ३ ॥ [illegible] ॥ १ २ ४ ॥

दध्यानय વગેરેની સિદ્ધિમાટે સરસ્વતીએ (પદ્ય-૩મા) આક્ષેપ કર્યો છે हर्य्यत्र વગેરેની સિદ્ધિ માટે એક આક્ષેપ છે તે કહેવામાં આવે છે

८ राद् यपो द्विर्भवेत् प्राय स्वरपूर्वात् पर स्वरे ।
जलतुम्बिकान्यायेन रेफोर्ध्वंगमन तत ॥४४।

સ્વર જેની પૂર્વમા હોય તેવા રેફની પરમા આવતા यप ની પરમા સ્વર આવતો હોય તો તે (यप) ને બેવડાવાય છે અને પછી જળમાં (ડુબાડેલી) તુંબડીના ન્યાયે રેફ ઉપર જાય છે.

९ सूत्राक्षरैर्यत्र न कार्यसिद्धि सर्वत्र सूत्रान्तरोऽपि तत्र ।
पदान्तरस्याऽप्यनुवृत्तिरेव ज्ञेया बुधैर्वन्धुरबुद्धिवद्भि ॥४५॥

સૂત્રના અક્ષરોથી જયારે (સાધના) કાર્ય સિદ્ધ ન થાય ત્યારે બધેજ અન્ય સૂત્રોમાથી (અક્ષરો કે) સમસ્ત પદાન્તની અનુવૃત્તિ બુદ્ધિશાળીઓએ જાણી લેવી

१० नाऽलेखीद् ग्रन्थभूयस्त्व-भयात् सूत्र सविस्तरम् ।
मात्रालाघवतश्छात्रा मन्येरन् वा सुतोत्सवम् ॥४६॥

ગ્રંથપ્રમાણ વધી જવાના ભયને લીધે સૂત્રને વિસ્તારપૂર્વક લખવામાં આવ્યું નથી. તેથી વિદ્યાર્થીઓએ માત્રાના લાઘવ (ઓછી થવા) થી પુત્રજન્મના ઉત્સવ (જેટલો આનંદ) માનવો.

११ उ वमृ र पुनर्विद्वन् ! लृ लमापद्यते स्वरे ।
मद्ध्वाद्य – पित्रनेकार्थ – लाद्यप्रभृतयो यथा ॥४७॥

હે વિદ્વાન્ સ્વર પરમા હોય ત્યારે उ નો व्, ऋ નો र् અને लृ નો ल् થાય છે જેમકે – (मधु + आद्य =) मद्ध्वाद्य, (पितृ + अनेकार्थ =) पित्रनेकार्थ અને (लृ + आद्य =) लाद्य થાય છે

१२ ए अय् स्वरे परे भूप ! भवेच्च नयन यथा ।
ओ अव् स्वरे परे चाऽथ विष्णवे लवण यथा ॥४८॥

હે ભૂપ, સ્વર પરમાં હોય ત્યારે ए નો अय् થાય છે જેમકે .–(ने + अनम् =) नयनम् અને સ્વર પરમા હોય ત્યારે ओ નો अव् થાય છે. જેમકે '– (विष्णो + ए =) विष्णवे, તેમજ (लो + अनम् =) लवणम् થાય છે.

१३ अक्षादावेव वक्तव्यो गवादिकगुणस्य च ।
अवर्णस्याऽऽगमो विद्वन् ! गवाक्षादिकसिद्धये ॥४९॥

હે વિદ્વાન, अक्ष વગેરે પરમા હોય ત્યારે गो વગેરે ગણને अव् વર્ણનો આગમ (गो + अक्ष =) गवाक्षः–બારી વગેરેની સિદ્ધિ માટે છે

राद्यपो द्वि ॥१२५॥ उ वम् ॥ १२६ ॥ ऋरम् ॥ १२७ ॥ लृ लम् ॥१२८॥ ए अय् ॥१२९॥
ओ अव् ॥ १२१० ॥

१४ गवाक्षश्च गवेन्द्रश्च गवाग्रं च गवाजिनम् ।
स्वैरमक्षौहिणी प्रौढ स्युर्गवाक्षादयस्त्वमी ॥५०॥

गवाक्ष, गवेन्द्र, गवाग्रम्, गवाजिनम्, स्वैरम्, अक्षौहिणी અને પ્રૌઢઃ એ બધા गवाक्ष ગણના છે.

१५ इच्छातः पूर्वसूरीणां यकारः स्वरवत् क्वचित् ।
गव्यूति क्रोशयुग्मे स्यात् गोयूतिस्तदभावके ॥५१॥

પૂર્વાચાર્યોની ઇચ્છાને લીધે ક્યારેક य કાર સ્વર પ્રમાણે થાય છે. આમ બે કોશ એ અર્થમાં (गो+यूति =) गव्यूति થાય છે પણ તે અર્થ ન હોય તો गोयूति થાય છે.

१६ नायकादिप्रयोगार्थं भवेद् ऐ आय् स्वरे परे ।
औ आव् स्वरे परे स्याच्च ताविहादिकसिद्धये ॥५२॥

(नै+अक =) नायक વગેરે પ્રયોગો માટે સ્વર પરમા હોય ત્યારે ऐ નો आय् થાય છે અને સ્વર પરમા હોય ત્યારે औ નો आव् થાય છે તે (तौ+इह =) ताविह વગેરેની સિદ્ધિ માટે છે

१७–१८ य्वोर्लोपश् वा पदान्ते त्व-यवायावां भवेत् कवे[1] ।
सम्मता. सर्वशास्त्रेषु प्रयोगा. स्युरिमे यथा ॥५३॥
त आनम्यास्तयानम्या, श्रिया इद श्रियायिदम् ।
भान अत्र भानवत्र, गुरा इद गुराविदम् ॥५४॥

હે કવિ, પદાન્ત अय्, अव्, आय् અને आव् ના य કાર અને व કાર નો વિકલ્પે લોપશ્ થાય છે. (તેનાથી) સર્વે શાસ્ત્રોમાં સંમત એવા પ્રયોગો થાય છે જેમકે :- (ते+आनम्या =) त आनम्या અને तयानम्या, (श्रियै+इदम् =) श्रिया इदम् અને श्रियायिदम, (भानो+अत्र =) भान अत्र અને भानवत्र તેમજ (गुरौ+इदम् =) गुरा इदम् અને गुराविदम् થાય છે

१९ न लोपसि पुन सन्धि-रिह श्रिया इद यथा ।
छन्दसि प्रभवत्येव हे मगेत्यादिसिद्धये ॥५५॥

લોપશ્ થયો હોય ત્યાં ફરી સંધિ થતી નથી જેમકે.- (श्रियै+इदम् =) श्रिया इदम् પણ છંદ (વેદ) ના (हे मगे+इति =) हे मगेति વગેરેની સિદ્ધિ માટે (સંધિ) થાય છે

२० पदान्ते वर्तमानाद् ए-ओतोऽत स्यादि लोपना ।
भेऽग्रो विग्नोऽच्युतादीना प्रयोगाणां सुसिद्धये ॥५६॥

---

[1] आद ॥ १ २ १५ ॥ औ आव् ॥ १.२.१६ ॥ य्वोर्लोपश् वा पदान्ते ॥ १ २ १७ ॥
लोपशि पुनः सन्धि. ॥ १ २ १८ ॥ एदोतोऽतः ॥ १.२ १९ ॥

પદને અંતે આવેલા ए અને ओ ની પરમાં આવતા अ કારનો લોપ થાય છે, તે (ते + अमी =) तेऽमी, (विष्णो + अच्युत =) विष्णोऽच्युत વગેરે પ્રયોગોની સારી સિદ્ધિ માટે છે.

२१ सवर्णस्य सवर्णे दी-र्घस्सह स्यात् परे प्रभो ! ।
मधूदकादयो नून, प्रयोगाः स्युरिमे यथा ॥५७॥

હે પ્રભુ, સવર્ણ (સમાન) સ્વરની પરમાં સવર્ણ સ્વર આવે તો (તે બંનેનો) દીર્ઘ થાય છે. જેમકે (मधु + उदकम् =) मधूदकम् વગેરે પ્રયોગો થાય છે.

२२ सामान्यशास्त्रतो नून विशेषो बलवान् भवेत् ।
परेण पूर्वबाधो वा प्रायशो दृश्यतामिह ॥५८॥

સામાન્ય શાસ્ત્ર (સૂત્ર) કરતા વિશેષ (સૂત્ર) બળવાન બને છે. પર (સૂત્ર) વડે પૂર્વ (સૂત્ર) નો બાધ–અટકાવ થાય છે. તેમ અહીં મોટે ભાગે જોવું

२३ अ इ ए पर एव स्यात् सहसेहाऽऽदिसिद्धये ।
ईषादौ तु हलादेष्टे-र्लोपो वक्तव्य एव यत् ॥५९॥

अ કારની પરમા इ કાર આવે તો તેનો ए થાય છે તે (सहसा + इह =) सहसेह વગેરેની સિદ્ધિ માટે છે ईषा વગેરે પરમાં આવે તો हल વગેરેના टि ભાગનો લોપ કહેવાયો છે.

२४–२५ हलीषाद्या प्रयोगाः स्यु-र्लिख्यन्ते ते मयाऽधुना ।
हलीषा लाङ्गलीषा च मनीषाऽद्यो तथैव च ॥६०॥
शकन्धुरथ कर्कन्धु सीमन्त कुलटा तथा ।
पतञ्जलिश्च सारङ्ग, एते प्रोक्ता हलादय ॥६१॥

હવે હું તે हलीषा વગેરે પ્રયોગો લખુ છું. हलीषा, लाङ्गलीषा, मनीषा, अद्योम् (अद्य + ॐ), शकन्धुः, कर्कन्धु, सीमन्त, कुलटा, पतञ्जलिः અને सारङ्ग વગેરે हलादि ગણના છે.

२६ उ ओ परे त्ववर्णस्य सहसोढादिसिद्धये ।
तवर्द्ध्यादिषु सिद्ध्यर्थं सहाऽवर्ण ऋ अर् परे ॥६२॥

अ વર્ણની પરમા उ (કે ऊ) આવે તો (सहसा + ऊढ =) सहसोढ વગેરેની સિદ્ધિ માટે ओ થાય છે અને (तव + ऋद्धि =) तवर्द्धि વગેરેમાં સિદ્ધિ માટે अ વર્ણની પરમાં ऋ આવે તો अर् થાય છે.

२७ शब्दशास्त्रविचारज्ञ ! क्वचिदार् स्याद् ऋणे परे ।
प्रार्णादीना प्रयोगाणा यथा सिद्धि प्रजायते ॥६३॥

सवर्णे दीर्घ सह ॥ १ २ २९ ॥ अ इ ए ॥ १ २ ११ ॥ हलादेरीषादौ टेर्लोप ॥ १ २ २१ ॥
उ ओ ॥ १ २.१३ ॥ ऋ अर् ॥ १.२ २४ ॥ क्वचिदार् ॥ १.२ २५ ॥

હે વ્યાકરણસિદ્ધાન્તના જ્ઞાની, (प्र + ऋणम् =) प्रार्णम् વગેરે પ્રયોગોની સિદ્ધિ માટે ऋण શબ્દ પરમા હોય ત્યારે ક્યારેક (ऋनो) आर् થાય છે

२८ तवल्कारादिसिद्ध्यर्थं सहावर्णं लृ अल् परे ।
स्याच्च वसुधाधिप सवर्ण्यं रलयो. क्वचित् ॥६४॥

(तव + लृकारः =) तवल्कार વગેરેની સિદ્ધિ માટે अ વર્ણની સાથે પરમાં लृ હોય તો अल् થાય છે અને હે પૃથ્વીપતિ, र અને ल ની સવર્ણતા કહેવાય છે.

२९ स्यात् सहाऽवर्णं ए ऐ ऐ परे तथा विचक्षण ! ।
तवैश्वर्यं तवैषादि – प्रयोगाणां सुसाधना ॥६५॥

હે વિલક્ષણ, अ વર્ણની સાથે પરમાં ए કે ऐ હોય તો ऐ થાય છે. તેનાથી (तव + ऐश्वर्यम् =) तवैश्वर्यम्, (तव + एषा =) तवैषा વગેરે સારી રીતે સધાય છે.

३० भवेच्चाऽवर्णं ओ औ औ परे सहैव कोविद ! ।
तवौदन तवौन्नत्यम् इत्यादीनां हि सिद्धये ॥६६॥

હે કોવિદ, अ વર્ણની પરમા ओ કે औ હોય તો औ થાય છે તે (तव + ओदनम् =) तवौदनम्, (तव + औन्नत्यम् =) तवौन्नत्यम् વગેરેની સિદ્ધિ માટે છે.

३१ ओष्ठोत्वोर्वा समासे स्याद् अवर्ण परयो सह ।
बिम्बौष्ठो बिम्बोष्ठ स्थूलौतु स्थूलोतुः पुनर्यथा ॥६७॥

સમાસમાં अ વર્ણની સાથે પરમા આવતા ओष्ठ અને ओतुना વિકલ્પે औ થાય છે. જેમકે :-(बिम्ब + ओष्ठ =) बिम्बौष्ठ અને बिम्बोष्ठ. તેમજ (स्थूल + ओतु =) स्थूलौतु અને स्थूलोतु. થાય છે

इति स्वरसन्धि. ॥२॥
આમ સ્વર સંધિ સમાપ્ત થઈ. ૨.

३. प्रकृतिभावः ।

१ अदसः मत्का मासौ सन्धि याति न यथा अमी अर्काः ।
यो स्वे द्वित्वे चाऽन्त्यो मणीवमुख्यान् विनैव हि ॥६८॥

अदस् શબ્દ म કારાન્તના અમા શબ્દની (પરમા સ્વર આવે તો) સંધિ થતી નથી. જેમકે :-अमी अर्काः અને मणीव વગેરે સિવાયના ई કારાન્ત ऊ કારાન્ત અને ए કારાન્ત દ્વિવચન શબ્દની (પર સ્વર આવે) સંધિ થતી નથી.

[illegible] ॥ १.२ ३८॥ [illegible] ॥ १.२ १२ ॥ [illegible] ॥ १.२ १० ॥ [illegible] ॥ १.२ ३२ ॥
मासौ ॥ १ २.१ ॥ २४ द्विवे ॥ १.२ २ ॥

२ अग्नी अत्र पटू इह माले आनय यथैत एव स्यु ।
पुनरौ निपात एव एवं नो इह उ उत्तिष्ठ ॥६९॥

જેમકે :-अग्नी अत्र, पटू इह અને माले आनय વગેરે આ પ્રમાણેજ થાય છે (સંધિ થતી નથી). તે ઉપરાંત आ કારાન્ત, ओ કારાન્ત અને એક સ્વરાન્ત નિપાતો પ્રકૃતિભાવ પામે છે જેમકે :- नो इह અને उ उत्तिष्ठ વગેરે (માં સંધિ થતી નથી.)

३ दूरादाह्वाने टेः प्लुतः प्लुत. स च यथा मुने एहि ।
अन्येऽपि च प्रयोगा, ज्ञातव्या लोकतो विद्वन् ॥७०॥

દૂરથી સંબોધવામા આવે ત્યારે टि સ્વર નો પ્લુત થાય છે તે પ્લુત પણ પ્રકૃતિભાવમા રહે છે જેમ કે मुने एहि અન્ય પ્રયોગો પણ, હે વિદ્વાન્, લોક (વ્યાકરણ) માથી જાણવા

इति प्रकृतिभाव ॥३॥

આમ પ્રકૃતિભાવ સંધિ સમાપ્ત થઈ ૩

४. व्यञ्जनसन्धिः ।

१ पदान्ते वर्तमाना स्यु - श्चपा अवे जबा यथा ।
वाग्यथाद्या हि सिध्यन्ति त्वपदान्ते पयोमुच ॥७१॥

પદાન્તે રહેલા चप વર્ણોના પરમા अव વર્ણો હોય તો તે (चपના) जब વર્ણ થાય છે. જેમકે :-(वाक्+यथा=) वाग्यथा વગેરે સિદ્ધ થાય છે પરંતુ પદાન્તે ન હોય તો (पयोमुच्+अस्=) पयोमुचः (જ) થાય છે.

२ चपा ञमे ञमा वा स्यु पदान्तवर्त्तिनो यदा ।
वाङ्मम वाग्ममेत्यादि - प्रयोगाणां च हेतवे ॥७२॥

ञम વર્ણ પરમાં હોય ત્યારે પદાન્તે આવેલા चप વર્ણના વિકલ્પે ञम વર્ણ થાય છે તે વાक्+मम=) वाङ्मम તેમજ वाग्मम વગેરે પ્રયોગો (ની સિદ્ધિ) માટે છે.

३ चपाच्छ शो विकल्पेनोत्तरस्य स्यादवे परे ।
वाक्शूरोऽप्यथ वाक्छूरस्तच्चिशवस्तच्छिवो यथा ॥७३॥

अव વર્ણ પરમાં હોય ત્યારે चप વર્ણ પછી આવતા छ् નો વિકલ્પે श् થાય છે જેમકે -(वाक्+शूर =) वाक्शूर અને वाक्छूर તેમજ (तत्+शिव =) तच्शिव અને तच्छिव થાય છે.

ओ निपात ॥ १ ३ ३ ॥ दूरादाह्वाने च टे प्लुत ॥ १ ३ ५ ॥ प्लुत ॥ १ ३ ४ ॥
चपा अवे जबा ॥ १ ४ १ ॥ ञमे ञमा वा ॥ १ ४ २ ॥ चपाच्छ शः ॥ १ ४ ४ ॥

४ यद्वर्गगा चपा विद्व - स्तद्वर्गगाश्चतुर्थका ।
चपात् रयुर्हो भमा वा च तद् हविस्तद्धविर्यथा ॥७४॥

હે વિદ્વાન, જે તે વર્ગના चप વર્ણ હોય તો તે તે વર્ગનો ચોથો વર્ણ થાય છે અને चप વર્ણની પરમાં આવતા ह કારના વિકલ્પે झभ વર્ણ થાય છે. જેમકે '–(तत् + हविः =) तद् हवि અને तद्धविः

५ स्तोःश्चुभि. श्चुर्भवेद्योगे यथामडग्येन कोविद ।
कश्चरति च कश्णृर - स्तच्छास्त्र तच्चिर यथा ॥७५॥

હે કોવિદ, स કાર અને त વર્ગના યોગ (સંયોગ) માં श કાર કે च વર્ગ આવે તો અનુક્રમે श કાર અને च વર્ગ થાય છે જેમકે – (क + चरति =) कश्चरति, (क + शृरः =) कश्शृर, (तत् + शास्त्रम् =) तच्छास्त्रम् અને (तत् + चिरम् =) तच्चिरम्

६ न शात् चुत्वं तवर्गस्य लब्धवर्णो भवेद् यथा ।
विश्नप्रश्नादय शब्दा भवेयु शास्त्रसम्मता ॥७६॥

श કારની પરમાં જો त વર્ગનો વર્ણ ઉપલબ્ધ થાય તો તેનો च વર્ગ થતો નથી જેમકે – विश्न', प्रश्न' વગેરે શાસ્ત્રસંમત શબ્દો છે

७ अकृत्वा सप्तमीमेतां तृतीयामकरोन्मुनि ।
ततश्चुनेति पूर्वेण सन्निपातः परेण वा ॥७७॥

મુનિએ (આચાર્યે) અહીં સપ્તમી પ્રયોગ ન કરતા તૃતીયા પ્રયોગ કર્યો છે તેથી स्तोः श्चुभिः श्चुः (१.४.६) એ સૂત્રથી પૂર્વમાં આવેલા કે પરમાં આવેલા (स કાર અને त વર્ગ) નું श्चु (श्चुत्व) થાય છે.

८ ष्टुभिः ष्टुः स्तोर्भवेद्योगे तट्टीकादिकसिद्धये ।
तोर्लि लश्च यथा तल्लु - नाति भवाँल्लिखत्यथ ॥७८॥

स કાર અને त વર્ગના સંયોગમાં ष કાર અને ट વર્ગ આવે તો તેનો ष કાર અને ट વર્ગ (तत् + टीका =) तट्टीका વગેરેની સિદ્ધિ માટે થાય છે. त વર્ગની પરમાં ल કાર આવે તો તેનો ल કાર થાય છે જેમકેઃ– (तत् + लुनाति =) तल्लुनाति અને (भवान् + लिखति =) भवाँल्लिखति

९ अन्तःस्था द्विप्रभेदा स्युर्यवला रेफवर्जिता. ।
निरनुनासिका एका परेऽत्र सानुनासिका ॥७९॥

રેફ સિવાયના અંતઃસ્થ વર્ણો य, व અને ल ના બે ભેદ છે. એક નિરનુનાસિક (અનુનાસિક નહીં તે) અને બીજા સાનુનાસિક.

१ झयः ॥१.४.५॥ स्तोः श्चुभिः श्चुः ॥१.४.६॥ न शात् ॥१.४.७॥ ष्टुभिः ष्टुः ॥१.४.८॥ नासिकादय ॥१.४.९॥ अन्तःस्था द्विप्रभेदा ॥१.४.१०॥

१० सानुनामिकवर्णानाम् आदेशा सानुनासिका ।
निरनुनासिकाना चाऽऽ–देशा निरनुनासिका ॥८०॥

સાનુનાસિક વર્ણોના આદેશ સાનુનાસિક થાય છે. અને નિરનુનાસિક વર્ણોના આદેશ નિરનુનાસિક થાય છે

११ ष्टुभि ष्टुना तवर्गस्य ष्टुत्व न षिपरे हि तत् ।
भवान् पण्ठ प्रयोगोऽस्य यथा स्वाच्छास्त्रसम्मत ॥८१॥

ष्टुभि ष्टुः (१ ४ ८) એ સૂત્રથી त વર્ગની પરમા ष કાર આવે તો ष्टुत्व થતું નથી. જેમકેઃ–भवान् षण्ठ એ શાસ્ત્રમ મત પ્રયોગ છે

१२ गिरेत्युक्तं पदस्य स्तो – ष्टोरन्त्याद्धि षरस्य न ।
भवेत् ष्टुत्व यथा सभ्य ! षड्नरा षणनगा इह ॥८२॥

સરસ્વતીએ (१ ४ १२) સૂત્રમા કહ્યુ છે કે અંતે આવતા ट વર્ગની પરમાના स કાર અને त વર્ગના ष કાર અને ट વર્ગ થતા નથી હે સભ્ય, જેમકે – (षट्+नरा=) षड् नरा. અને षणनरा

१३ न सक् छते पदान्तस्याऽऽ – गम स्याच्च महोदय ! ।
आद्यन्तौ टित्कितौ स्याताम् इत्याचार्यस्य भाषणात् । ८३॥

હે મહોદય, छत વર્ણ પરમા હોય ત્યારે પદાન્તે આવેલા न કારને सक् આગમ થાય છે. અને આચાર્યે કહ્યુ છે કે टित् અને कित् (પ્રત્યયો) અનુક્રમે આદિમા અને અ તે થાય છે

१४ राजश्चित्र भवांस्तेन भवांश्चित्र भवांस्तरु ।
इत्यादीना प्रयोगाणा सिद्धये शास्त्रपारग ! ॥८४॥

હે શાસ્ત્રપારગ, તે (ઉપરનો નિયમ) (राजन्+चित्रम्=) राजश्चित्रम्, (भवान्+तेन=) भवांस्तेन, (भवान्+चित्रम्=) भवांश्चित्रम् અને (भवान्+तरु) भवांस्तरु વગેરે પ્રયોગોની સિદ્ધિ માટે છે

१५ स्यान्नान्तस्य पदस्याऽपि शे चग्वा पुनरागम ।
भवाञ्छूरो भवाञ्शूरो भवाञ्च्शूरो यथा भवेत् ॥८५॥

श કાર પરમા હોય ત્યારે न કારાન્ત પદને चक् આગમ લાગે છે. (તેનાથી) જેમકે :– (भवान्+शूर=) भवाञ्छूर, भवाञ्शूर અને भवाञ्च्शूर થાય છે.

१६ ङो भवेयु पदान्ते हि ङ्णनो ह्रस्वाद् द्वि स्वरे परे ।
प्रत्यङ्ङिडद सुगण्णत्र राजन्निह यथा भवेत् ॥८६॥

न षि ॥ १४११ ॥ टोरन्त्यात् ॥ १४१२ ॥ न सक् छते ॥ १४१३ ॥
टित्कितावाद्यन्तयो ॥ १४१४ ॥ शे चग्वा ॥ १४१५ ॥ ङ्णनो ह्रस्वाद् द्वि स्वरे ॥ १४१६ ॥

સ્વર પરમા આવે ત્યારે હ્રસ્વસ્વરની પરમા આવેલા પદાન્તે આવતા ङ કાર, ण કાર અને न કાર બેવડાય છે. જેમકે :-(प्रत्यङ् + इदम् =) प्रत्यङ्ङिदम्. (सुगण् + अत्र =) सुगण्णत्र અને (राजन् + इह =) राजन्निह થાય છે

१७ *ह्रस्वादुत्तरतो द्विश्छो भवेद् राजस्ततः परम् ।
   तने चपा झसाना स्युर्यथा तवच्छत्रादय ॥८७॥

હે રાજા, હ્રસ્વસ્વરની પરમાં આવતા छ કારને બેવડાવાય છે. તે પછી तन વર્ણ પરમાં હોય ત્યારે झस વર્ણોના चप વર્ણો થાય છે. જેમકે (तव + छत्रम् =) तवच्छत्रम् વગેરે.

१८ दीर्घादपि च वक्तव्य छस्य द्वित्व महानृप ! ।
   म्लेच्छन्ह्रीच्छादयो नून यथा स्यु सुप्रयोगका. ॥८८॥

હે મહારાજ, દીર્ઘસ્વરની પરમા આવતા छ કારને પણ બેવડાવાય છે આથી म्लेच्छ, ह्रीच्छा વગેરે સુપ્રયોગો થાય છે

१९ भवेत् पदान्त एवाऽत्र मोऽनुस्वारो हसे परे ।
   प्रयोगाः स्युर्यथा सिद्धा-स्त्व मे पटु वृथादय ॥८९॥

પદને અ તે હોય કે हस-વ્યંજનો પરમાં હોય તો म નો અનુસ્વાર થાય છે એનાથી સિદ્ધ પ્રયોગો જેવાકે:-(त्वम् मे =) त्व मे, (पटुम् वृथा =) पटु वृथा વગેરે થાય છે.

२० नश्चापदान्ते झस एव मस्याऽ-नुस्वारभावो भवति क्षितीश ! ।
   सरस्वतीसूत्रबलाद् यथा स्यु-र्यशासि पुम्या प्रमुखा. प्रयोगा ॥९०॥

હે ક્ષિતિપતિ, પદને અ તે न હોય અને झस વર્ણ પરમા આવતા હોય તો न કાર અને म કાર નો અનુસ્વાર સારસ્વતસૂત્રના બળે થાય છે જેમકે :-यशासि, पुंसाम् વગેરે પ્રયોગો છે

२१-२२ भवेयुरनुस्वारस्य ङमा यपेऽस्य वा परे ।
   सवर्णाश्च यपस्यैव पदान्तवर्तिन पुन ॥९१॥
   यँल्लोकमथ यं लोक सम्मद सम्मदोऽप्यव ।
   अपदान्ते तु नित्य स्यु शान्तकान्तादयो यथा ॥९२॥

यप વર્ણ પરમાં હોય ત્યારે આ અનુસ્વારના વિકલ્પે ङम વર્ણ થાય છે પદાન્ત यप વર્ણના સવર્ણ થાય છે (જેમકે :-यम् लोकम्=) यँल्लोकम् અને य लोकम्, सम्मद અને समद થાય છે, પણ પદાન્તે न હોય તો નિત્ય ङम થાય છે જેમકે :-शान्त., कान्तः વગેરે.

इति व्यञ्जनसन्धि ॥४॥
આમ વ્યંજનસંધિ સમાપ્ત થઈ. ૪

* ॥ १।४।१७ ॥ [illegible] ॥ १।४।१८ ॥ दीर्घादिति च ॥ १।४।१९ ॥
मोऽनुस्वारः ॥ १।४।२२ ॥ [illegible] ॥ १।४।२४ ॥ [illegible] ॥ १।४।२५ ॥

५. विसर्गसन्धिः ।

१ विसर्जनीयस्य स एव राजन् ! खसे परे स्यात् खलु कस्तनोति ।
रीत्याऽनयाऽनेकविशिष्टशिष्टै – र्मान्या प्रयोगा अपरे भवन्ति ॥९३॥

હે રાજા, खस વર્ણ પરમા હોય ત્યારે વિસર્ગનો स થાય છે. આ રીત પ્રમાણે અનેક વિશિષ્ટ વિદ્વાનો વડે માન્ય એવા બીજા પ્રયોગો થાય છે.

२ विसर्गस्य खसे कुप्वोः ≍क≍पौ वा भवतो यथा ।
क≍पाठोऽप्यथ क पाठ कस्कर स्याच्च क≍कर ॥९४॥

क વર્ગ અને प વર્ગના खस વર્ણ (क, ख અને प, फ) પરમા હોય ત્યારે ≍क અને ≍प થાય છે જેમકે -(क पाठ =) क≍पाठ અને क पाठ, (कः कर=)कस्कर અને क≍करः.

३ वाचस्पत्यादय. सज्ञा – शब्दा निपाततो नृप ! ।
माधव स्युस्तथा ज्ञेया – स्ते प्रयोगानुसारत ॥९५॥

હે નૃપ, वाचस्पति વગેરે સંજ્ઞાવાચકો પ્રયોગાનુસાર હોવાને લીધે નિપાતથી સાધુ (શિષ્ટ) થાય છે તેમ જાણવા

४ विसर्गस्य पदान्तेऽह्नो रोऽरात्रिषु ह्यहर्पति ।
सूत्रे रात्रिषु चेत्यत्र बहुत्वग्रहणात् प्रभो ! ॥९६॥

હે પ્રભુ, रात्रिषु (१ ५.५) એ સૂત્રમા બહુવચન ગ્રહણને લીધે रात्रि વગેરે પરમા હોય તો પદને અતે આવેલા अहन् શબ્દના (न કારના) વિસર્ગનો र् (રેફ) થાય છે. જેમકે – (अह पति.=) अहर्पति થાય છે.

५ कर्तव्य ग्रहण रूप रथन्तरस्य वै यथा ।
अहोरात्रमहोरूपम् अहोरथन्तर भवेत् ॥९७॥

रूपम् અને रथन्तरम् શબ્દનુ ગ્રહણ કરવાનુ છે. જેમકે – अहोरात्रम्, अहोरूपम् અને अहोरथन्तरम् થાય છે

६ स्याददतोऽत्युर्विसर्गस्य कोऽर्थादीना च सिद्धये ।
तथा हृवे परेऽपि स्यु – र्यथा मनोरथादय. ॥९८॥

अ વર્ણ પરમા હોય ત્યારે अ વર્ણ પછીના વિસર્ગનો उ (कः+अर्थः=) कोऽर्थ વગેરેની સિદ્ધિ માટે થાય છે તેમજ हव વર્ણ પરમા હોય તો પણ થાય છે. જેમકે .– (मन + रथ =) मनोरथ વગેરે

विसर्जनीयस्य स ॥ १ ५ १ ॥ कुप्वो ≍क≍पौ वा ॥ १ ५ ३ ॥ वाचस्पत्यादय. संज्ञाशब्दा– ॥ १.५ ४ ॥ अह्नो रोऽरात्रिषु ॥ १ ५ ५ ॥ अतोऽत्यु ॥ १ ५ ६ ॥ हवे ॥ १ ५ ७ ॥

७ विसर्गस्याऽऽद्वर्षे लोपश् यथा रामा रमादयः ।
तथा स्याच्च स्वरे यत्वं वा भायिह नु भा इह् ॥९९॥

अव परमां होय त्यारे आ कारान्त पछीना विसर्गनो लोपश् थाय छे. जेमके :–(रामाः रमाः =) रामा रमा – अने ते रीते स्वर परमां होय त्यारे य कार विकल्पे थाय छे (जेमके :– भाः इह=) भायिह अने भा इह

८ भोस् पराविसर्गस्य लोपश् भवेदवे परे ।
यथा सिद्धयति भो एहि त्वघो याहि भगो नम ॥१००॥

अव वर्ण परमां होय त्यारे भो (भगोस् अने अघोस्)ना विसर्गनो लोपश् थाय छे. जेमके :– (भो एहि=) भो एहि, (अघो याहि=) अघो याहि तेमज (भगोः नमः=) भगो नम सिद्ध थाय छे.

९ नामिनो रः परस्य स्याद् विसर्गस्य स्वरे परे ।
दक्षिणाग्निरिहादीनां प्रयोगाणां हि सिद्धये ॥१०१॥

अव वर्ण परमां होय त्यारे नामी (अ सिवायना) स्वर पछीना विसर्गनो र् (दक्षिणाग्निः इह =) दक्षिणाग्निरिह वगेरे प्रयोगोनी सिद्धि माटे थाय छे.

१० रेफप्रकृतिकस्य खपे, वा रेफः स्याद् विसर्जनीयस्य ।
पुः पतयः पूर्पतयो धूर्पतयो धूः पतय इति च ॥१०२॥

खप वर्ण परमां होय त्यारे रेफ प्रकृति (मूळथी जे रेफान्त) विसर्गना विकल्पे र थाय छे (जेमके :–) पुः पतयः अने पूर्पतयः, धूः पतय अने धूर्पतयः एम थाय छे.

११ रेफसम्बन्धिनो राजन्! विसर्गस्यैव रो भवेत् ।
अवे परे पुनर्वाऽत्र प्रातरत्रादिसिद्धये ॥१०३॥

हे राजन्, रेफना संबंधित विसर्गना परमां अव वर्ण होय तो र् (रेफ)ज रहे छे, अने (प्रातः अत्र =) प्रातरत्र वगेरे सिद्ध थाय छे.

१२ रेफस्य स्यात् परे वै हि लोपो दीर्घश्च भो सुधी! ।
पूर्वस्य पुनारात्रि – त्यादिप्रयोगसाधनात् ॥१०४॥

हे विद्वान, रेफ(र्)नी परमां रेफ(र्) आवे तो रेफनो लोप थाय छे अने पूर्व(स्वर)नो दीर्घ थाय छे ते (पुनः रात्रि =) पुनारात्रि वगेरे प्रयोगोनी साधनाने लीधे छे

१३ सेषाद्यते विसर्गस्य भवल्लोपश् परस्य हि ।
स भरतेश पीनो मो – मिति प्रयोगसिद्धये ॥१०५॥

[illegible] ॥ १५ ॥ [illegible] ॥ १६ ॥ [illegible] ॥ १ – १९ ॥
रेफप्रकृतिकस्य [illegible] ॥ १ – १२ ॥ [illegible] ॥ १ – १३ ॥ [illegible] दीर्घश्च ॥ १ – १४ ॥ सेषाद्यते । [illegible]

हस वर्णु परमां હોય ત્યારે सः અને एष' ના પછીના વિસર્ગનો લોપશ્ થાય છે. તે (सः चरति=) स चरति અને (एषः पीन. गौः=) एष पीनो गौः પ્રયોગો માટે છે.

१४ सैषाद्धसे हि सूत्रेऽत्र सन्धेः करणतो भृशम् ।
सैषाल्लोपशकृते सन्धिर्दर्शित पादपूरणे ॥१०६॥

सैषाद्धसे (१ ५.१५) એ સૂત્રમાં સધિકાર્ય હોવાને લીધે ઘણીયવાર सः અને एषः ના વિસર્ગનો લોપશ્ કર્યા પછી પાદપૂર્તિ માટે સંધિ થાય છે

१५ सैष दाशरथी रामः सैष राजा युधिष्ठिर ।
सैष कर्णो महात्यागी सैष भीमो महावल ॥१०७॥

१६ यदुक्त लौकिकायेह तद्वेदे वहुल भवेत् ।
सेमा भूम्याददे सोषाम् इत्यादीनामदुष्टता ॥१०८॥

લૌકિક ભાષા માટે જે કહ્યું છે તે વેદમાં બહુલતયા થાય છે. એથી (स'+इमाम्=) सेमाम्, (भूमिः+आददे=) भूम्याददे, (स'+उषाम्=) सोषाम् વગેરે દોષયુક્ત નથી

१७ क्वचित्प्रवृत्ति क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव ।
विधेर्विधान वहुधा समीक्ष्य चतुर्विध वाहुलक वदन्ति ॥१०९॥

ક્યારેક નિયમની પ્રવૃત્તિ થાય તો ક્યારેક ન થાય, ક્યારેક વિકલ્પ થાય તો ક્યારેક કંઇ બીજુંજ થાય આમ વિધિના વિધાન (નિયમ)ની ઘણા પ્રકારે સમીક્ષા કરીને वहुल ને ચાર પ્રકારનું કહે છે

१८ वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च –द्वौ चाऽपरौ वर्णविकारनाशौ ।
धातोस्तदर्थातिशयेन योग –स्तदुच्यते पञ्चविध निरुक्तम् ॥११०॥

(१) વર્ણનો આગમ, (२) વર્ણોનો વિપર્યય (ફેરબદલી), અને બીજા બે (એટલે કે) (૩) વર્ણનો નાશ તેમજ (૪) વર્ણનો વિકાર (બદલાવું) અને (૫) ધાતુનો તેના (વર્ણવિકાર અને વર્ણનાશના) અર્થ સાથે અતિશય યોગ–તે પાંચ પ્રકારનું નિરુક્ત–નિર્વચન કહેવાય છે.

१९-२० वर्णागमो गवेन्द्रादौ सिंहे वर्णविपर्यय' ।
षोडशादौ विकारः स्याद् वर्णनाश पृषोदरे ॥१११॥
वर्णविकारनाशाभ्या धातोरतिशयेन य. ।
योग' स उच्यते प्राज्ञै – मयूरभ्रमरादिषु ॥११२॥

गवेन्द्रः વગેરેમા (अ) વર્ણનો આગમ થાય છે. सिंह મા (हिंस्) વર્ણોનો વિપર્યય (સ્થાનફેર) થાય છે. षोडश વગેરેમા (ष् તેમજ द् નો) વિકાર (અનુક્રમે उ અને ड) થાય છે पृषोदरमा (त्) વર્ણનો નાશ થાય છે. અને વિદ્વાનોએ ધાતુના અતિશય સાથેનો યોગ मयूर. અને भ्रमरः વગેરેમાં વર્ણના (हीर् નો यूर) વિકાર વડે અને (न् ના) નાશ વડે કહ્યો છે

इति विसर्गसन्धिः ॥५॥

આમ વિસર્ગસંધિ સમાપ્ત થઈ. ૫.

६ सप्तविभक्तयः ।

१ निश्शेषमन्धे कथनादनन्तरं प्रारभ्यते ह्यत्र विभक्तिरर्थतः ।
स्यादिस्तथा त्यादिरनेन सा द्विधा नाम्नश्च धातोश्च भवेद् यथाक्रमम् ॥११३॥

સંપૂર્ણ સંધિ કહ્યા પછી અહીં વિભક્તિનો આરંભ કરવામાં આવે છે. અર્થાનુસાર તે (વિભક્તિ) સિ વગેરે અને તિ વગેરે તેમ બે પ્રકારની છે અને અનુક્રમે નામને અને ધાતુને લાગે છે.

२ अर्थवद्धातुवर्जं यत् तद्वचविभक्ति नाम च ।
शब्दरूपं गिराऽभाणि तस्मात् सिऔजसादयः ॥११४॥

અર્થયુક્ત, ધાતુ સિવાયનુ તેમજ પ્રત્યય સિવાયનુ શબ્દસ્વરૂપ નામ છે તેમ સરસ્વતીએ કહ્યુ છે તેની પરમાં સિ ઔ જસ્ વગેરે (વિભક્તિ પ્રત્યયો) થાય છે.

३ कृत्तद्धितसमासाश्च भवेयुर्नामसंज्ञकाः ।
केचिदत्र वदन्तीति प्रातिपदिकसंज्ञकाः ॥११५॥

કૃત્પ્રત્યયાન્ત શબ્દો, તદ્ધિત પ્રત્યયાન્તો તેમજ સમાસને પણ નામ સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે. કેટલાક (પાણિનિમુનિ વગેરે) તેને પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા કહે છે.

तद्यथा तस्मात्—　તેના પછી (લાગતા પ્રત્યયો) જેવાં કે—

	ए व	द्वि व	ब व.		ए व	द्वि. व	ब व.
प्रथमा	सि	औ	जस्	पञ्चमी	ङसि	भ्याम्	भ्यस्
द्वितीया	अम्	औ	शस्	षष्ठी	ङस्	ओस्	आम्
तृतीया	टा	भ्याम्	भिस्	सप्तमी	ङि	ओस्	सुप्
चतुर्थी	ङे	भ्याम्	भ्यस्				

इति सप्तविभक्तयः ॥६॥

આમ સાતવિભક્તિઓ થઈ. ૬

७ स्वरान्ताः पुंलिङ्गाः ।

१ पूर्वाचार्यस्य वाक्यानु – सारतोऽभाणि सूरिभिः ।
पट इत्यादिसिद्ध्यर्थं विभक्त्यन्तं पदं स्थितम् ॥११६॥

સૂરિઓએ પૂર્વાચાર્યોના વચનાનુસાર કહ્યું છે કે (અહીં) વ્યાકરણમાં વિભક્તિપ્રત્યયાન્ત પદ (કહેવાય) છે તે (पट + डस्) पट इत् વગેરેની સિદ્ધિ માટે છે.

विभक्त्यन्तं पदम् ॥ १.४.१ ॥

२ अदन्ताना हि शब्दाना साधनाऽथ निरूप्यते ।
भारतीदत्तसूत्रैश्च नृपादौ पुस्त्ववाचिनाम् ॥११७॥

સારસ્વત સૂત્રો વડે નૃપ વગેરે अ કારાન્ત પુલિંગ શબ્દોની સાધનિકા હવે નિરૂપવામા આવે છે

३ देवशब्दादकारान्तात् प्रथमैकवच पर ।
सि स्थाप्यनेऽनया रीत्या सर्वा स्थाप्या यथाक्रमम् ॥११७॥

अ કારાન્ત देव શબ્દની પરમાં પ્રથમા એકવચનનો (વિભક્તિપ્રત્યય) सि (स) મૂકવામા આવે છે. આ (देव+स) પ્રમાણે અનુક્રમે બધી જ વિભક્તિઓ મૂકવી

४ इकारश्च जकारश्च शब्द कवर्गपञ्चम. ।
पकारो याति कार्याय तत्कार्यं च निरूप्यते ॥११९॥

इ કાર, ज કાર, क વર્ગનો પાચમો (અનુનાસિક) ङ વર્ણ અને प કાર પ્રક્રિયા માટે છે (તેથી) જતા રહે છે. તેનુ કાર્ય બતાવુ છુ

५ सेरा जसि शसि टेन ङेरक् च ङसिरत् तथा ।
ङस्स्य ङावत्वसो सौ त्वित्याद्यर्थमिजशादय. ॥१२०॥

सि નો (ऋ કારાન્તમાં) आ થાય છે जस् પરમા હોય ત્યારે (इ કાર અને उકારનો ए અને ओ થાય છે, शस् પરમાં હોય ત્યારે પૂર્વનો દીર્ઘ થાય છે) टा નો इन, ङे ને अक् આગમ થાય છે. ङसि નો अत् થાય છે ङस् નો स्य તેમજ सि પરમા હોય ત્યારે अतु અ તવાળા તેમજ वस् અ તવાળા શબ્દોના ઉપધાનો દીર્ઘ થાય છે આ બધા કાર્યો માટે इ, ज, श વગેરે છે

६ नाम्नो रसे पदान्ते च स्रोर्विसर्गोऽपि धातुत ।
पदान्ते स्यात् प्रयोगा स्युर्देवो योभिरभुर्यथा ॥१२१॥

નામના કે ધાતુના પદાતે આવેલા र् અને स् નો વિસર્ગ થાય છે જેમકે – (देव योभि अभू =) देवो योभिरभू

७ प्रथमाया द्वितीयाया, द्वित्वे देवौ तथौ कृते ।
प्रथमाया वहुत्वे च, देवा दीर्घे कृते विभो ॥१२२॥

પ્રથમા અને દ્વિતીયા વિભક્તિના દ્વિવચનમાં औ (પ્રત્યય) કરવાથી देवौ (देवौ) થાય છે. અને પ્રથમા બહુવચનમાં, હે પ્રભુ, (अ + अस् એમ) દીર્ઘ કરવામા આવતા देवाः એમ રૂપ થાય છે.

८ क्वचिदपि च वक्तव्योऽकाराज्जसोऽसुगागम ।
देवासो ब्राह्मणासश्चे – त्यादिप्रयोगसिद्धये ॥१२३॥

स्रोर्विसर्ग ॥ १६४ ॥ अकाराज्जसोऽसुक् क्वचिद् वक्तव्यश्छन्दसि ॥ १६५ ॥

અને જ્યારે अ કારાન્ત (શબ્દ) પછી (પ્રથમા વિભક્તિના) अम (अम्) પ્રત્યયને अमुट् (अम्) આગમ થાય છે ને (देव + अम् = देव + अमम् =) देवाम અને (ब्राह्मण + अम = ब्राह्मण + अमम् =) ब्राह्मणाम વગેરે પ્રયોગ સિદ્ધ કરવા માટે છે

९ अधातोरम्शसोरस्यो – त्तरयोर्हि समान ।
लोपो भवेत्तथा देव, द्वितीयैकत्वमेव भो ॥१२४॥

ધાતુના (क्विप् અંતવાળા) ન હોય તેવા સમાન (अ इ उ ऋ ऌ) અંતવાળા શબ્દોના પછી આવતા (દ્વિતીયા એકવચનના) अम् અને (બહુવચનના) शस (अस्) ના अ વર્ણનો લોપ થાય છે જેથી દ્વિતીયા એકવચનમા (देव + अम् = देव + म् =) देवम् થાય છે

१० सो नः पुंसः समानात्स्यात् उत्तरस्य शसस्तत ।
पर पूर्वस्य दीर्घं स्यात् तस्मिन् शसि परे सति ॥१२५॥

પુલિંગમાં સમાન (સ્વર)ના અંતવાળા શબ્દના પરમા રહેલા शस (अस्) પ્રત્યયના स કારનો न् થાય છે અને જે શબ્દની પરમા शस् (अस्) પ્રત્યય હોય ત્યારે આગલો દીર્ઘ થાય છે.

११ यदाऽऽदेशो भवेत्तद्वद् देवान् रूप यथा स्फुटम् ।
स्यादकारात् परष्टेन देवेनेहेति सिद्धये ॥१२६॥

તે પ્રમાણે જ્યારે (स् ના સ્થાને न्) આદેશ થાય છે ત્યારે देवान् એમ રૂપ સ્પષ્ટ થાય છે (તૃતીયા વિભક્તિ એક વચનમા) अ કારાન્ત શબ્દ પછી ત્યાં टा નો इन (આદેશ) (देव + आ = देव + इन =) देवेन રૂપ સિદ્ધ કરવા માટે થાય છે

१२ अद्भि परे भवेदा च देवाभ्यामिति सिद्धति ।
भ्योऽकारात्त परस्यैव, देवै रूप भवेद्यथा ॥१२७॥

भ કાર પરમા હોય ત્યારે अ નો आ થાય છે જેમ (તૃતીયા દ્વિવચન) (देव + भ्याम्) देवाभ्याम् એમ સિદ્ધ થાય છે अ કારાન્ત શબ્દ પછી (તૃતીયા બહુવચનના भिस् ના) भ નો अ થાય છે. જેથી (देव + भिस् = देव + अ इस् (ऐ)=) देवै રૂપ થાય છે

१३ छन्दसि भिसि वक्तव्योऽकारस्यैकार एव भवति यथा ।
देवेभिः कर्णेभी, रूपमिति तथा पराण्येवम् ॥१२८॥

વેદમા (अ કારાન્ત પછી) भिस् હોય ત્યારે अ વર્ણનો ए થાય છે. જેથી (देव + भिस् = देवे + भिस् =) देवेभि અને कर्णेभि જેવા બીજા રૂપો થાય છે

१४ चतुर्थ्येकविवक्षायां, ङेरत्रागमो भवेत् ।
नृपाकारात् परस्यैव देवाय रूपसिद्धये ॥१२९॥

अतोऽमोऽमः ॥ १६६ ॥ शसो न पुंसः ॥ १६७ ॥ शसि ॥ १६८ ॥
टाङसेरिनात्स्यौ ॥ १६९ ॥ ऐस् ॥ १७० ॥
भ्यसि ॥ १७१ ॥ ... ॥ १७२ ॥ बहुलं छन्दसि ... ॥ १७३ ॥ ... ॥ १७४ ॥

अ કારાન્ત શબ્દની પરમાં ચતુર્થી વિભક્તિ એકવચન કહેવાનું હોય ત્યારે ङे (પ્રત્યય) ની પછી अक् આગમ થાય છે હે નૃપ, તે (देव+ए=देव+ए+अ=देव+अय्+अ=) देवाय રૂપ સિદ્ધ કરવા માટે છે

१५ तृतीयायाश्चतुर्थ्याश्च पञ्चम्या द्वित्व ऐक्यता ।
रूपस्याऽतस्तृतीयाया द्वित्ववद्रूपमत्र च ॥१३०॥

તૃતીયા વિભક્તિ, ચતુર્થી અને પંચમીના દ્વિવચનમા એકસરખાપણું છે. (આથી) अ કારાન્ત શબ્દના તૃતીયાવિભક્તિ દ્વિવચનના રૂપની જેમ રૂપ અહીં થશે

१६ अकारस्य भवेदेस्मि वहुत्वे च परे ह्यथ ।
देवेभ्य इति सिद्धयर्थम् अकारात् ङसिरत् पर ॥१३१॥

अ કારાન્ત શબ્દ પછી (ચતુર્થી અને પચમી તેમજ સપ્તમી) બહુવચન પરમાં હોય ત્યારે अ નો ए થાય છે તે (देव+भ्य =)देवेभ्य સિદ્ધ કરવા માટે છે अ કારાન્તની પરમાં રહેલા (પચમી એક વચનના) ङसि પ્રત્યયનો अत् થાય છે

१७ कच्छजनपदाधीश ! देवादिति सुसिद्धये ।
देवाभ्यामथ देवेभ्य पूर्ववत् साधना तयो ॥१३२॥

હે કચ્છ જનપદના સ્વામી, તે (ङसि નો अत्) (देव + अत् =) देवात् એમ સિદ્ધ કરવા માટે છે. (પચમીના દ્વિવચન અને બહુવચનના) देवाभ्या અને देवेभ्य એ બંનેની સાધના (પ્રક્રિયા) ઉપર મુજબ છે

१८ स्यादकारात् परो ङस्स्य देवस्येति सुसिद्धयति ।
ओसि ह्येत्व त्वकारस्य, भवेद्यथा च देवयो ॥१३३॥

अ કારાન્તની પરમા આવેલા (પષ્ઠી એકવચનના) ङस् પ્રત્યયનો स्य થાય છે અને (देव+स्य=) देवस्य એમ સિદ્ધ થાય છે જ્યારે (દ્વિવચનનો) ओस् પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે अ નો ए થાય છે જેથી (देव+ओ = देवे + ओ =) देवयो બને છે.

१९ नुडाम. स्याल्लब्धवर्ण समानत परस्य च ।
दीर्घस्तन्नामि पूर्वस्य देवानामिति सिद्धये ॥१३४॥

લબ્ધવર્ણ (अ કારાન્ત શબ્દ) પછી આવતા સમાન સ્વરોની પરમાં આવેલા (ષષ્ઠી બહુવચનના) आम् પ્રત્યયને नुट् આગમ (આગળ) લાગે છે. અને (न्+आम्=) नाम् પરમા હોય ત્યારે પૂર્વ (સમાન સ્વરનો) દીર્ઘ થાય છે તે (देव + नाम् =) देवानाम् ની સિદ્ધિ માટે છે

एस्मि वहुत्वे ॥ १ ६ १५ ॥ ङसिरत् ॥ १ ६ १६ ॥ ङस्स्य ॥ १ ६ १७ ॥ ओसि ॥ १ ६ १८ ॥ नुडाम ॥ १ ६ १९ ॥ नामि ॥ १ ६ २० ॥

२० अ इ ए चेति सूत्रेण देवे रूप भवेदिति ।
ओसीति च कृते राजन् ! देवयोरिति सिद्धयति ॥१३५॥

અને अ इ ए (૧.૨.૧૧) (अ વર્ણ પછી इ વર્ણ આવે તો તે બંનેનો ए થાય છે તે) સૂત્ર વડે (देव+इ=) देवे એમ રૂપ થાય છે અને હે રાજા, ओसि (૧.૬.૧૮) સૂત્ર લગાડવાથી देवयो એમ (સપ્તમી દ્વિવચનનું) રૂપ સિદ્ધ થાય છે.

२१ किवलात् षः सः कृतस्य स्यात्सून सूत्रेण केनचित् ।
अनन्त्यस्योत्तरस्य ज्ञ ! देवेष्विति यथा भवेत् ॥१३६॥

कु–क वर्ग અને इल प्रत्याહारनी પરમાં કોઇ પણ સૂત્ર વડે વિધાન કરવામાં આવેલા છેડે ન આવેલા હોય તેવા स કારનો ष થાય છે. હે જ્ઞાની, જેથી (देव + सु = देवे + सु =) देवेषु થાય છે.

२२ देवेत्यामन्त्रणे सिद्धिः सन्मुखीकरणे ध्रुवम् ।
तस्य भवेत् समानाद्धेर्लोपोऽधातोर्न दीर्घत ॥१३७॥

હે દેવ ! એ પ્રમાણે કોઇને સન્મુખ કરવા માટે સંબોધન વિભક્તિમાં सि नी धि સંજ્ઞા થાય છે. તે धि નો ધાતુના ન હોય તેવા સમાનસ્વરાન્ત શબ્દોમાં લોપ થાય છે પણ દીર્ઘ-સ્વરાન્ત (શબ્દો)માં લોપ થતો નથી

२३ हे–शब्दोऽप्यथ भोः शब्दस्त्वघो –शब्दस्तथा भगोम् ।
इत्याद्याः प्राक् प्रयोज्याः स्युरामन्त्रणे हि नामतः ॥१३८॥

હે શબ્દ, भो શબ્દ, अघो શબ્દ તેમજ भगो શબ્દ વગેરેને સંબોધન વિભકિતમાં નામની આગળ પ્રયોજવા (બોલવા).

२४ हे देव ! कुरु कारुण्यम्, अभीष्टं देहि भो जिन ! ।
भगो नित्यं नमस्ते स्यम् अघो घातय घस्मरम् ॥१३९॥

હે દેવ, દયા કરો. હે જિન, અભીષ્ટ (ફળ) આપો. ભગો (હે ભગવાન), તમને નિત્ય નમસ્કાર હોજો. અઘો, પોતાના ઘસ્મર (ખાઉધરા) નો નાશ કરો.

२५ देवो देवगृहे विराजतितरां, देवं दया संश्रिता
देवेन प्रहताः स्वकीयरिपवो, देवाय नम्रं जगत् ।
देवादेव सुधा समानय सखे, देवस्य कीर्तिः प्रिया
देवे स्फारमिदं मनोरममहो, हे देव मोक्षं कुरु ॥१४०॥

अइए ॥१.२.११॥ ओसि ॥१.६.१८॥ किवलात् षः सः कृतस्य ॥१.६.२१॥
आमन्त्रणे सिधि ॥१.६.२२॥ समानाद्धेर्लोपोऽधातोः ॥१.६.२३॥

દેવ દેવાલયમાં અતિશોભાયમાન લાગે છે. દયા (કરુણતા) દેવને આધારે રહેલી છે. દેવ વડે સ્વશત્રુઓ હણાયા છે **દેવને** નિત્ય નમસ્કાર. હે મિત્ર, **દેવ પાસેથી** જ અમૃત મેળવ **દેવની** કીર્તિ પ્રિય છે અહો **દેવમાં** આ મનોહર રૂપ રહેલુ છે। હે દેવ, દયા કરો.

२६ घटपटादयोऽदन्ता सर्वे साध्याश्च देववत् ।
सर्वादीना विशेषत्वम् अत पर निरूप्यते ॥१४१॥

ઘટ, પટ વગેરે બધાજ अ કારાન્ત શબ્દોને દેવ શબ્દની જેમ સાધવા હવે પછી सर्व વગેરે (સર્વનામો) ની વિશેષતા નિરૂપવામાં આવે છે

२७-२८ सर्वो विश्व उभोभयमन्यान्यतरेतरा. पुन· त्वत्त्वौ ।
डतरडतमौ समसिमावेव नेमैकपूर्वाश्च ॥१४२॥
दक्षिणपरावरोत्तरमधरस्वान्तरमथापरस्त्यद्तद् ।
यदिदमदसेतदेव द्वि किं तथा युष्मदस्मच्च ॥१४३॥

इति सर्वादिगणः ।

१) सर्व (બધા) २) विश्व (સકળ) ३) उभ ४) उभय (બ ને) ५) अन्य (બીજો) ६) अन्यतर (બીજા સિવાયનો) ७) इतर (બીજો) ८) त्वत् (અન્ય) ९) त्व (અન્ય) १०) डतर (તુલનામા વધારે) ११) डतम (શ્રેષ્ઠ) १२) सम (સર્વ) १३) सिम (સર્વ) १४) नेम (અડધુ) १५) एक (એક) १६) पूर्व (પૂર્વ દિશાનો) १७) दक्षिण (દક્ષિણ તરફના) १८) पर (બીજો) १९) अवर (અન્ય) २०) उत्तर (ઉત્તર તરફના) २१) अधर (નીચલો) २२) स्व (પોતાનુ) २३) अन्तर (બીજો) २४) अपर (અન્ય) २५) त्यद् २६) तद् (તે) २७) यत् (જે) २८) इदम् (આ) २९) अदस् (પેલુ) ३०) एतत् (આ) ३१) द्वि (બે) ३२) किम् (શું) ३३) युष्मत् (તું, તમે) અને ३४) अस्मत् (હુ, અમે)

એ સર્વ વગેરે (સર્વનામો) નો સમૂહ છે

२९ इदम प्रत्यक्षगत समीपतरवर्ति चैतदो रूपम् ।
अदसस्तु विप्रकृष्ट तदिति परोक्षे विजानीयात् ॥१४४॥

इदम् એ નજર સમક્ષ હોય તેને માટે છે. एतत् એકદમ પાસેના માટે છે अदस् દૂરના અર્થમા અને तत् પરોક્ષ–નજર સમક્ષ ન હોય તેને માટે (પ્રયોજવા યોગ્ય) જાણવું

३० भवेत् प्रवीण ! सर्वादेरकारान्तात् परो जसी ।
सर्व इति यथा रूप फलेद् वै शास्त्रसम्मतम् ॥१४५॥

હે પ્રવીણ, अ કારાન્ત સર્વનામના પરમા આવેલા जस् (પ્રથમા બહુવચન) નો ई થાય છે અને (सर्व+ई=सर्वे) એમ શાસ્ત્રમાન્ય રૂપ થાય છે.

जसी ॥ १ ५ २५ ॥

३१ पुर्षो णो ऽनन्त आदेशश्चावकुप्वन्तरेऽपि हि ।
यथा भवति सर्वेणेत्याद्युदाहरण प्रभो ! ॥१४६॥

प ऽार, रेफ अने ऋ वर्णना पछी, अंते न आवता होय तेवा न् नो ण् थाय छे. तेमा अट प्रत्याहारना वर्णो के क वर्ग अथवा प वर्गनुं व्यवधान आवे तो पण थाय छे. आथी हे प्रभु, (सर्व+इन = सर्वेन=) सर्वेण एम उदाहरण (सिद्ध) थाय छे

३२ सर्वादेः स्मडकारान्तात् परस्य चतुर्थ्येकवचनस्य च ।
तद्वत् पञ्चम्येकवचनस्याऽतस्तथा सुडामो ङिस्मिन् ।
भवति स्याद्यथा सर्वस्मै सर्वस्मात् सर्वेषा सर्वस्मिन् ॥१४७॥

अ कारान्त सर्व वगेरे (सर्वनामो)नी परमां चतुर्थी एकवचनमा (प्रत्ययने) स्मट् लागे छे. तेमज पंचमी एकवचनमां अत् (-प्रत्यय)ने स्मट् लागे छे. अने (षष्ठी बहुवचनना) आम् (प्रत्यय)ने सुट् लागे छे. (सप्तमी एकवचनना) ङि नो स्मिन् थाय छे. आम अनुक्रमे (सर्व+ए = सर्व+स्म+ए =) सर्वस्मै, (सर्व + अत् = सर्व + स्म + अत् =) सर्वस्मात्, (सर्व + आम् = सर्व +स् + आम् =) सर्वेषाम् अने (सर्व + स्मिन् =)सर्वस्मिन् ए प्रमाणे थाय छे.

३३ अन्यान्यस्याऽथ रूपाणि ज्ञेयानि देववद् विभो ! ।
विश्वादीनामदन्तानाम् एकान्ताना तथैव च ॥१४८॥

आ शब्दना बीजां रूपो हे प्रभु, देवनी जेम (थाय छे तेम) जाणवा ते उपरांत ते ज प्रमाणे विश्व वगेरे एक शब्द सुधीना अ कारान्तना रूपो जाणवा.

३४-३५ सर्वादि. सर्वनामाख्यो न चेद्गौणोऽप्यथाऽभिधा ।
न द्वन्द्वे न बहुव्रीहौ तृतीयाया समासके ॥१४९॥
न तदर्थस्य वाक्ये तु द्वन्द्वे या जसि चेद्स्य (प्य) ते ।
पूर्वादिश्च व्यवस्थाया समो तुल्येन्तरोपुरि ॥१५०॥

सर्व वगेरे शब्दोने सर्वनाम संज्ञा गौणमा के संज्ञा-नाममां द्वन्द्व समासमां के बहुव्रीहिमा अथवा तृतीया समासमां के ते अर्थना वाक्यमां थती नथी द्वन्द्व समासमा (प्रथमा बहुवचनने) जस प्रत्यय परमा होय त्यारे विकल्पे (सर्वनाम संज्ञा) थाय छे. पूर्व वगेरे सर्वनामो 'व्यवस्था'ना अर्थमा होय त्यारे (सर्वनाम संज्ञा) थती नथी तेज रीते सम तुल्यना अर्थमा होय अने अन्तर 'नगरमा' होय त्यारे सर्वनामसंज्ञा थती नथी.

अन्तरत्वस्याऽर्थाः ।
(नरे छिद्रे विशेषे च व्यवधाने बहिर्युजि ।
ऽवकाशावसाने प्राज्ञा पदर्थमन्तर विदुः ॥)

पृर्षो णोऽनन्त ॥१.६.२६॥ अट्कुप्व न्तरेऽपि ॥१.६.२७॥ सर्वादेः स्मट् ।१.६.२८॥ ङस ॥१.६.२९॥ सुडाम ॥१.६.३०॥ ङिस्मिन् ॥१.६.३१॥

अन्तर શબ્દના અર્થો :—

(વચમાં, ઝડપથી, વધારામાં, અંતરાયમાં, બહિર્યોગમાં અને સમાવી લેવાના (ગણત્રી કરવાના) અર્થમાં એ પ્રમાણે अन्तर શબ્દને વિદ્વાનો છ અર્થ ધરાવતો જાણે છે.)

३६ परिधाने वहिर्योगे स्वोऽर्थज्ञात्यन्यवाच्यपि ।
दक्षिणो निपुणार्थान्य ओष्ठार्थान्यस्तथाऽधरः ॥१५१॥

(अन्तर સર્વનામ) પરિધાન (પહેરવા)ના અર્થમા, બહાર એવા અર્થમા, स्व સર્વનામ ધન અને જ્ઞાતિ સિવાયના અર્થમા, दक्षिण સર્વનામ નિપુણ સિવાયના અર્થમા અને अधर સર્વનામ હોઠ સિવાયના અર્થમાં હોય ત્યારે સર્વનામ બને છે.

३७ डतरडतमान्तशब्दा. सर्वादिगणे भवन्ति चाऽन्तस्ते ।
ननु तौ प्रत्ययरूपौ यतरे यतमे यथा स्याताम् ॥१५२॥

सर्व વગેરે સમૂહમા આવેલા डतर અને डतम શબ્દો પ્રત્યયરૂપ થઈને (શબ્દના) અંતે લાગે છે. તેથી यतरे અને यतमे એમ રૂપો થાય છે.

३८ पूर्वादीना नवानां च जसीकारो विकल्पत· ।
वक्तव्यो रूपभेदाय पूर्वे पूर्वास्तथा परे ॥१५३॥

पूर्व વગેરે નવ સર્વનામોના (પ્રથમા બહુવચનના) जस् પ્રત્યયનો વિકલ્પે ई જુદાં રૂપો કરવા માટે થાય છે. આમ पूर्वे અને पूर्वाः તેમજ परे (અને परा) એમ થાય છે.

३९ ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ वा च वक्तव्यो रूपभेदत ।
पूर्वस्मादथ पूर्वात्पू-र्वस्मिन् पूर्वे तथा परे ॥१५४॥

રૂપોના ભેદને લીધે (पूर्व વગેરે સર્વનામના પંચમી એક વચનના) ङसि અને (સપ્તમી એક વચનના) ङि ના વિકલ્પે અનુક્રમે स्मात् અને स्मिन् થાય છે. આમ पूर्वस्मात् અને पूर्वात्, पूर्वस्मिन् તેમજ पूर्वे અને (परस्मिन् तथा) परे થાય છે

४० प्रथमाल्पचरमकतिपय - नेमार्धायट्तयड्शब्दानाम् ।
सर्वादित्व जसी वा प्रथमा प्रथमे तथा चाऽन्ये ॥१५५॥

प्रथम, अल्प, चरम, कतिपय, नेम, अर्ध તેમજ अयट् અંતવાળા અને तयट् અંતવાળા શબ્દોને (પ્રથમા બહુવચનનો) जस् પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે તેનો ई કાર વિકલ્પે થાય છે. તેથી प्रथमा અને प्रथमे તેમજ અન્ય રૂપો થાય છે.

४१-४२ एषु पाठो हि नेमस्य जसी विकल्पकारणात् ।
सर्वादौ तु चतुर्थ्यादौ सर्वादिकार्यसाधनात् ॥१५६॥
तयायटौ महाराज ! न ग्राह्यौ प्रत्ययाविमौ ।
ग्राह्यास्तदन्तिका शब्दाः प्रस्फुरत्प्रतिभावता ॥१५७॥

पूर्वादीना तु नवाना जस ईकारो वा ॥ १ ६ ३२ ॥
पूर्वादिभ्यो नवभ्यो ङसिङयो स्मात्स्मिनौ क ॥ १.६ ३३ ॥

આ સર્વાદિ ગણમાં નેમ નું પરિગણન (પ્રથમા બહુવચનના) जस् પ્રત્યયમાં વિકલ્પ હોવાને લીધે છે. મહારાજ, સર્વાદિ ગણમાં ચતુર્થી વિભક્તિ વગેરેમાં સર્વાદિની જેમ પ્રક્રિયા (સાધના) થતી હોવાના લીધે तय અને अय પ્રત્યયને ન લેતાં તે જેની અંતે આવેલા હોય તેવા શબ્દોને પ્રતિભાશાળીએ ગ્રહણ કરવા.

४३-४४ द्वितये द्वितया स्यातां द्वये द्वया घटा यथा ।
तीयस्य सर्ववद्रूपं वक्तव्य ङित्सु वा नृप ! ॥१५८॥
द्वितीयस्मै द्वितीयाय द्वितीयस्मात् तथा परम् ।
द्वितीयाच्च द्वितीयस्मिन् द्वितीये तृतीयस्तथा ॥१५९॥

(આમ तयट् અંતવાળા) द्वितये અને द्वितया (બે) તેમજ (अयट् અંતવાળા) द्वये અને द्वया બે ઘડા એમ થાય છે ङित् પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે, હે નૃપ, तीय (અંતવાળા)ના વિકલ્પે સર્વની જેમ રૂપો થાય છે (આમ) द्वितीयस्मै તેમજ द्वितीयाय, द्वितीयस्मात् તેમજ બીજું द्वितीयात् અને द्वितीयस्मिन् તેમજ द्वितीये તે પ્રમાણે तृतीय (શબ્દના) રૂપો થાય છે.

४५ विद्वद्भिरुभशब्देऽस्मिन् द्विवंचनमुदाहृतम् ।
तदभावः पुन. प्राज्ञैरुभयशब्द एव हि ॥१६०॥

उभ સર્વનામને વિદ્વાનો (નિત્ય) દ્વિવચનાન્ત કહે છે જ્યારે उभय સર્વનામમાં દ્વિવંચનનો અભાવ (બહુવચનનો પ્રયોગ) જ વિદ્વાનો વડે કહેવાયો છે.

४६-४७ देवावुभौ शमुभये हरिशङ्कराख्यौ
लोकोपकारप्रतिभा च समाश्रितोभौ ।
ताभ्या हृता. स्वरिपवो नितरामुभाभ्यां
कालत्रयेऽस्तु सतत तु नमो ह्युभाभ्याम ॥१६१॥
पीयूषमानय सखे ! प्रणमन्नुभाभ्यां
कीर्त्या धरा धवलिता ह्युभयोरशेषा ।
नित्य विभाति करुणा ह्युभयोर्धरिन्या
तस्मादुभौ ! मयि मुदे भवत नितान्तम् ॥१६२॥

(उभ સર્વનામના બધી વિભક્તિના દ્વિવચનના પ્રયોગ)

(પ્રથમા) હરિ અને શંકર નામના બંને દેવો છે તેમનાથી કલ્યાણ છે.
(દ્વિતીયા) લોક પર ઉપકાર (કૃપા) કરવાની પ્રતિભા બંનેને વરેલી છે.
(તૃતીયા) તેમના શત્રુઓ તે બંને વડે પૂરેપૂરા હણાયા છે
(ચતુર્થી) ત્રણેય કાળમાં તે બંનેને સતત નમસ્કાર હજો
(પંચમી) હે મિત્ર, પ્રણામ કરતો તું તે બંને પાસેથી અમૃત લેતાવ

(ષષ્ઠી) તે બંનેની સંપૂર્ણ કીર્તિવડે પૃથ્વી શ્વેત બની છે.
(સપ્તમી) જગતમાં નિત્ય તે બંનેમાં કરૂણા શોભે છે.
(સંબોધન) તેથી હે (તમે) બંને, મારામાં આનંદ માટે સારી રીતે રહો

४८ सर्वशब्दवद् रूपाण्यु – भयशब्दस्य भो नृप ! ।
पर द्विवंचनाभावो विशेषोऽयं च वा जसि ॥१६३॥

હે નૃપ, उभय સર્વનામના રૂપો सर्व શબ્દ પ્રમાણે થાય છે. પરંતુ તેમા દ્વિવચન (નુ રૂપ) હોતું નથી. (પ્રથમા બહુવચનનો) जस् પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે વિકલ્પે (सर्वनाम સંજ્ઞા થાય છે) તેથી उभये એમ રૂપ પણ થાય છે.

४९ मासस्याऽलोपो वा भवति नृपते स्यादिषु यथा
द्विधाऽयं शब्द स्यात् स्वमतमिह व्याख्यातमिह तैः ।
अष्टाचत्वारिंशन्नु सकलरूपाणि तु तदा
सप्ताधिक्यानि स्यु पुनरपि हि केचित् कविमते ॥१६४॥

હે નૃપતિ, मास શબ્દના अ કારનો सि વગેરે પરમાં હોય ત્યારે લોપ થાય છે આ શબ્દ(ના) બે પ્રકારે (રૂપો) થાય છે. તેવો અહિં મત તેઓ (વિદ્વાનો) વડે દર્શાવાયો છે. ત્યારે ખરેખર બધા મળીને અડતાલીસ (૪૮) રૂપો થાય છે જ્યારે વિદ્વાનોના મતે કેટલાંક કહે છે કે સાત રૂપો વધુ થાય છે.

५०-५१ तन्मा मासौ मासो, मास मासौ मासो, मासा माभ्याम् ।
माभिर्मासे माभ्या माभ्यो, मासो माभ्या माभ्यो, मास ॥१६५॥
नून मासोर्मासा, मासि मासोर्मास्सु सुरूपाणि ।
हे मा हे मासौ हे मास, सान्तस्यैव श्रीमद्भोज ॥१६६॥

હે શ્રીમાન્ ભોજ, (मास् શબ્દ)स કારાન્તના (૨૪) રૂપો આ પ્રમાણે થાય છે.

प्रथमा	– मा	मासौ	मास·	पचमी	– मासः	माभ्या	माभ्य
द्वितीया	– मासम्	मासौ	मास.	षष्ठी	– मासः	मासो.	मासाम्
तृतीया	– मासा	माभ्या	माभि	सप्तमी	– मासि	मासो·	मास्सु
चतुर्थी	– मासे	माभ्या	माभ्य	सम्बोधनम्	– हे मा	हे मासौ	हे मास

५२ अदन्तमासशब्दस्य रूपाणि स्युस्तु देववत् ।
साधनाऽपि तथैवाऽस्ति नाऽलेखीदिति हेतुत ॥१६७॥

अ કારાન્ત मास શબ્દના (૨૪) રૂપો देव શબ્દ પ્રમાણે થાય છે તેની સાધના (પ્રક્રિયા) પણ તેવીજ છે તે કારણે લખવામા આવી નથી.

मासस्याऽलोपो वा ॥ १.६.३५ ॥

५३ आदन्तो विश्वपाशब्द साधना तस्य वर्ण्यते ।
विशेष. पञ्चसु स्वामिन् ! नाऽस्त्यग्रे तु विशेषता ॥१६८॥

આ આકારાન્ત વિશ્વપા શબ્દ છે હવે તેની સાધના (પ્રક્રિયા) કહેવામાં આવે છે કે સ્વામી, ખાસ કરીને (પહેલા) પાંચમાં વિશેષતા નથી. પણ આગળ (દ્વિતીયા બહુવચન)થી વિશેષતા છે.

५४ आतो धातोर्लोपो भवति च शसादौ स्वर इति
क्विबन्तत्वादेष त्यजति न हि धातुत्वमपरम् ।
शब्दत्वं चाप्येव दधत इह हि प्राज्ञवचनात्
रूपाण्येतानि स्यु परमनृपभोजाह्व तु तथा ॥१६९॥

ધાતુ સંબંધે રહેલા આ આકારાન્તના આનો शस् વગેરે સ્વરથી શરૂ થતા પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે લોપ થાય છે. क्विप् અંતવાળા હોવાને લીધે તે ધાતુપણાનો ત્યાગ કરતા નથી. અને તે પ્રમાણે પ્રાજ્ઞના વચનથી શબ્દત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. હે શ્રેષ્ઠ રાજા ભોજ, તેના રૂપો આમ થાય છે, જેમકે :—

५५ शतृडन्तक्विबन्ताना क्वसन्ताना तथैव च ।
तृजन्ताना च शब्दाना धातुत्व नोपहन्यते ॥१७०॥

शतृङ् અંતવાળા (વર્તમાન કૃદંત), क्विप् અંતવાળા, क्वस् અંતવાળા તેમજ तृच् અંતવાળા શબ્દોનું ધાતુપણું હણાતું (જતું) નથી

५६ चतुर्विंशति रूपाणि विश्वपाश्च भवन्ति हि ।
तथा कीलालपादीना हाहा क्वचिद्विशेषता ॥१७१॥

विश्वपा શબ્દના ૨૪ (ચોવીસ) રૂપો થાય છે તે રીતે कीलालपा (રાક્ષસ) વગેરે શબ્દોના થાય છે. हाहा (ગંધર્વનામ)ના રૂપમા ક્યાંક ક્યાંક વિશેષતા છે

५७-५८ विश्वपा भवति विश्वधारको, विश्वपा किल समाश्रित जगत् ।
विश्वपैव क्रियते सुख भुवि भक्तिरस्ति ननु मेऽस्तु विश्वपे ॥१७२॥
हीन एव मघवा हि विश्वपो विश्वपदस्य कृपया धरात्मजा ।
विश्वपि त्रिभुवन विराजते विश्वपा मम रिपुक्षय कुरु ॥१७३॥

વિશ્વપા (વિષ્ણુ) વિશ્વને ધારણ કરનાર છે. જગત વિશ્વપાને આશ્રયે રહેલું છે વિશ્વપા વડે જગતમાં સુખ કરવામાં આવે છે વિશ્વપા માટે જ મારી ભક્તિ છે. મઘવા (ઇન્દ્ર) વિશ્વપા કરતાં નીચો જ છે અને વિશ્વપાની કૃપા વડે મેદ પૃથ્વી છે ત્રિભુવન વિશ્વપામાં શોભે છે. હે વિશ્વપા મારા શત્રુઓનો નાશ કરો.

आतो धातोर्लोप ॥ २.१.३ ॥

५९-६० हाहा हूहू सस्वम्तस्य शसि हाहानधातुक ।
डे तु हाहै ओसि हाहो आमि हाहा गुणश्च डौ ॥१७४॥
औ-वर्दीर्घविसर्गाश्च भवेयुरपराणि भोः ।
हाहो हाहास्तथा हाहा हाहाभ्यो न विशेषता ॥१७५॥

हाहा અને તેનો મિત્ર हूहू ધાતુ નથી. (નામ છે) (દ્વિતીયા બહુવચનના) शस् પ્રત્યયમાં हाहान्, (ચતુર્થી એક વચનના) डे પ્રત્યયમા हाहै, (ષષ્ઠી અને સપ્તમી દ્વિવચનના) ओस् પ્રત્યયમા हाहो, (ષષ્ઠી બહુવચનના) आम् પ્રત્યયમા हाहाम् અને (સપ્તમી એક વચનના) डि પ્રત્યયમા ગુણ થઈને (हाहे) થાય છે બીજા औ અને દીર્ઘ તેમજ વિસર્ગવાળાં થઈને (પ્રથમા દ્વિતીયા અને દ્વિવચનમા) हाहो, (પ્રથમા બહુવચનમાં) हाहा થાય છે (દ્વિતીયા એક વચનના) हाहाम् અને તૃતીયા, ચતુર્થી તેમજ (પંચમી બહુવચનના) हाहाभ्य. મા ફેરફાર નથી

६१ इकारान्तादुकारान्ताद् औ यू चापद्यते यथा ।
प्रथमाद्वितीयाद्वित्वे भानू भानू हरी हरी ॥१७६॥

इ કારાન્ત તેમજ उ કારાન્ત (શબ્દો)ના પરમા આવતા औ પ્રત્યયનો અનુક્રમે ई અને ऊ થાય છે. જેમકે –પ્રથમા અને દ્વિતીયા દ્વિવચનમાં (उ કારાન્ત भानु–સૂર્ય શબ્દના) भानू અને भानू તેમજ (इ કારાન્ત हरि–વિષ્ણુ શબ્દના) हरी અને हरी થાય છે.

६२ इकारान्तस्य शब्दस्योकारान्तस्य तथा भवेत् ।
ए ओ जसि परे घौ च ङिति टानाऽस्त्रियामथ ॥१७७॥

સ્ત્રીલિંગ સિવાયના इ કારાન્ત અને उ કારાન્ત શબ્દના (પ્રથમા અને) સંબોધન બહુવચનનો जस् પ્રત્યય પરમા હોય, સબોધન એકવચન તેમજ (ચતુર્થી, પંચમી, ષષ્ઠી અને સપ્તમી એકવચનના) ङित् પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે અનુક્રમે ए અને ओ થાય છે. તેમજ (તૃતીયા એકવચનના) टा પ્રત્યયનો ना થાય છે

६३ इकारान्तादुकारान्ताद् हरयो भानवो हरे ! ।
हे भानो ! हरिणा भानु-ना हरयेऽथ भानवे ॥१७८॥

इ કારાન્ત અને उ કારાન્ત શબ્દ પછી (પ્રત્યયો લાગતાં) અનુક્રમે (પ્રથમા અને સંબોધન બહુવચનમા) हरय તેમજ भानव., (સંબોધન એકવચનમાં) हे हरे તેમજ हे भानो, (તૃતીયા એકવચનમા) हरिणा અને भानुना અને (ચતુર્થી એકવચનમાં) हरये તેમજ भानवे થાય છે

६४ ङस्येदोद्भ्या परस्य स्यात् लोपोऽकारस्य भो नृप ! ।
हरेर्भानोश्च पञ्चम्या षष्ठ्या. एकत्व एव हि ॥१७९॥

औ यू ॥ १ ६ ३८ ॥ ए ओ जसि ॥ १ ६ ३९ ॥ घौ ॥ १.६ ४० ॥ ङिति ॥ १ ६ ४२ ॥
टा नाऽस्त्रियाम् ॥ १.६ ४१ ॥ ङस्य (इसिङ सोरस्य) ॥ १ ६ ४३॥

હે રાજા, इ કારાન્ત અને उ કારાન્ત (શબ્દ) ના પરમાં આવતા (ઙસિ અને) ङस् ના अ વર્ણનો લોપ થાય છે. આમ પંચમી અને ષષ્ઠી એકવચનમાં અનુક્રમે हरेः અને भानोः થાય છે.

६५ इदुद्भ्यामुत्तरस्य स्यात् ङेरौ ङित् सोऽपि सम्भवेत् ।
तस्मिंश्च ङिति टेर्लोपः सिद्ध्येद् भानौ हरौ यथा ॥१८०॥

इ કારાન્ત અને उ કારાન્ત (શબ્દ) ના પરમાં આવતા ङि પ્રત્યયનો औ થાય છે તે ङित् બને છે અને ङित् પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે (આગળના શબ્દના) टि નો લોપ થાય છે. તેથી અનુક્રમે हरौ અને भानौ સિદ્ધ થાય છે.

६६-६७ विभ्राजते त्रिभुवने हरिरेकदेवः,
पद्माऽपि तं हरिमिहाऽपि सुखं भुनक्ति ।
क्षिप्तो बलिश्च हरिणा धरणीतलेऽस्मिन्
हर्षाधिकाय हरये गुरवे नमोऽस्तु ।१८१॥
जातं तथा सकलवस्तु हरेस्त्रिलोक्या
षड्गेश्वराख्यमिह तीर्थमिदं हरेश्च ।
साम्राज्यराज्यपदवी च हरौ विभाति
सौख्यं कुरुष्व सततं मयि हे हरे ! हि ॥१८२॥

એકમાત્ર દેવ હરિ (વિષ્ણુ) ત્રણેય ભુવનમાં શોભાયમાન છે. લક્ષ્મી પણ આ જગતમાં તે હરિને સુખપૂર્વક ભોગવે (ભજે) છે. હરિ વડે બલિરાજા પૃથ્વીના પેટાળમાં ધકેલાયો છે. હર્ષથી અધિક ગુરુ હરિને નમસ્કાર હજો.
ત્રણેય લોકમાં તે પ્રમાણેની સકળવસ્તુ હરિમાંથી જન્મી છે. અહિ આ ષડ્ગેશ્વર નામનું તીર્થસ્થાન હરિનું છે. સામ્રાજ્ય અને રાજ્યની પદવી હરિમાં (હરિવિષે) શોભે છે. હે હરિ, મારામાં સતત સુખની ભાવના કરો.

६८-६९ विराजते व्योमपथे च भानु-
स्समाश्रितं ज्योतिरिदं च भानुम् ।
तद् भानुना ध्वान्तगृहो हतं च
भद्रं च तस्मै किल भानवेऽस्तु ॥१८३॥
प्रवर्तितो वासर एव भानो-
र्भानोः प्रतापोऽस्ति च विश्ववर्ती ।
जगत्प्रकाशो गुण एष भानौ
मयीह सौख्यं कुरु नाथ भानो ! ॥१८४॥

આકાશમાર્ગમાં ભાનુ (સૂર્ય) શોભે (પ્રકાશે) છે. આ તેજ ભાનુને આશ્રિત છે

ओर्ङित् ॥ १.१०० ॥ ङिति टेः ॥ १.१४५ ॥

ભાનુ વડે અહો તે અંધકારનો નાશ થયો છે. તે ભાનુ માટે ખરેખર ભદ્ર હો.

ભાનુ દ્વારા જ દિવસ પ્રવર્તે (શરૂ થાય) છે. ભાનુનો પ્રતાપ (પ્રચંડ તાપ) વિશ્વમાં રહેલો છે. ભાનુમાં જ જગતને પ્રકાશિત કરનારો ગુણ છે. હે ભાનુ, મારી સુખની ભાવના કરો.

७० इदन्तसखिशब्दस्य काचिदस्ति विशेषता ।
अधुना कथ्यते सा च, प्रथमादिविभक्तिषु ॥१८५॥

इ કારાન્ત सखि શબ્દની કેટલીક વિશેષતા છે તે હવે કહેવામા આવે છે પ્રથમા વગેરે વિભક્તિઓમા —

७१ सम्बुद्धिं वर्जयित्वा हि वचनेषु च पञ्चसु ।
षष्ठीग्रहणतोऽन्तस्यै सख्युर्भवेत् परेषु वै ॥१८६॥

સંબોધન સિવાયના પાંચેય વચનોમા ષષ્ઠી વિભક્તિના ગ્રહણને લીધે सखि શબ્દના અંતિમ (સ્વર) નો પરમા ऐ (આદેશ) થાય છે.

७२ षष्ठया यत्कार्यनिर्दिष्टमादेशलक्षण किल ।
तस्या तस्यैव तत्कार्यं कर्तव्यं च विचक्षणै ॥१८७॥

षष्ठी (વિભક્તિના પ્રયોગ) વડે આદેશ રૂપ જે કાર્યનો નિર્દેશ થયો હોય ત્યાં વિચક્ષણોએ તેનું જ તે કાર્ય કરવુ.

७३ सेर्डाऽघेश्च भवेत् सख्युस्ततो डित्वाट्टिलोपता ।
सखा सखायमेकत्वे सखायौ द्वित्वमेव च ॥१८८॥

सखि શબ્દના (પ્રથમા એકવચનના) घि (સંબોધન) સિવાયના सि પ્રત્યનો डा થાય છે. પછી डित् થવાને લીધે (सखिना) टि નો લોપ થાય છે. (તેનાથી) (પ્રથમા) એકવચનમા सखा અને (દ્વિતીયા) એકવચનમા सखायम् અને (બંનેના) દ્વિવચન सखायौ થાય છે

७४ पुर्नर्दिवचनस्या वा सखाया स्याच्च छन्दसि ।
बहुत्वेऽथ सखायश्च द्वितीयाया सखीस्तथा च ॥१८९॥

જ્યારે છંદ (વેદ)માં દ્વિવચનમા (औ નો) વિકલ્પે आ થતાં सखाया એમ થાય છે પછી (પ્રથમા) બહુવચનમાં सखाय અને દ્વિતીયા (બહુવચન)માં सखीन् થાય છે

७५ आगम सखिपत्योरीक् टाङेङिषु परेषु च ।
सख्या सख्यै तथा सख्यौ रूपाणीमानि वै यथा ॥१९०॥

(તૃતીયા એકવચનનો) टा, (ચતુર્થી એકવચનનો) ङे અને (સપ્તમી એકવચનનો) ङि પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે सखि અને पति શબ્દોને ईक् આગમ લાગે છે. જેથી અનુક્રમે सख्या, सख्ये તેમજ सख्यौ રૂપો થાય છે.

ए सख्यु ॥ १६४७ ॥ षष्ठी निर्दिष्टादेशस्तदन्तस्य ॥ १६४८ ॥ सेर्डाऽघे ॥ १६४६ ॥
द्विवचनस्यावा छन्दसि ॥ १६४९ ॥ सखिपत्योरीक् ॥ १६५० ॥

७६ ङेरौ ङिच्च कृते पश्चादीगागमे कृते सति ।
इ यं स्वरे ततो रूप सख्यौ पत्यौ च सिध्यति ॥१९१॥

(સાતમી એકવચનના) ङि પ્રત્યયનો औ થાય છે. તેને ङित् કર્યા પછી ईक् આગમ કરીએ ત્યારે સ્વર પરમાં હોય તો इ નો य થાય છે તેથી (सखि અને पति શબ્દના) सख्यौ અને पत्यौ સિદ્ધ થાય છે.

७७ टिलोपे च कृते सख्युः सखित्वं नोपहन्यते ।
पुच्छच्छेदे यथा श्वान संज्ञान्तर लभेत हि ॥१९२॥

सखि શબ્દના टि નો લોપ કરવામા આવતા તેનું સ્વરૂપ હણાતુ (બદલાઈ જતું) નથી. જેમકે પૂંછડી કપાઈ ગઈ હોય તેવા કુતરાને બીજું નામ અપાતુ નથી.

७८ सूत्रेऽत्र सखिपत्योरीक् दीर्घत्वं यच्च वर्तते ।
ना-निषेधाय भो राजन् इत्याहु पूर्वसूरय ॥१९३॥

હે રાજા, सखिपत्योरीक् (सखि અને पति શબ્દના પરમાં टा, ङे અને ङि હોય તો ईक् આગમ થાય છે તે) સૂત્રમા દીર્ઘના ગ્રહણને પૂર્વાચાર્યો (તૃતીયા એકવચનમાં) ना ના નિષેધ માટે છે તેમ કહે છે

७९ आगमजमनित्य चाऽ-नयैव परिभाषया ।
उक्त ईगागमोऽनित्य सखिना पतिना यथा ॥१९४॥

આગમ (સબંધી) થયેલુ (કાર્ય) અનિત્ય છે એ પરિભાષા વડે (ઉપર) કહેવાયેલો ईक् આગમ અનિત્ય થાય છે (તેથી ना લાગે છે અને તૃતીયા એકવચનમાં) सखिना અને पतिना થાય છે

८० पञ्चम्या अथ षष्ठया स्यात् ऋपदे तयोर्ऋतो ङ उः ।
स ङित् तस्माट्टिलोपस्तु सख्युः सख्युर्यथा भवेत ॥१९५॥

પંચમી અને ષષ્ઠી (એક વચનના ङसि અને ङस् પ્રત્યય) નો ङ પરમા હોય ત્યારે ऋत् આગમ થાય છે. તે બંનેના ऋ કાર (सख्यु) ની પરમાના ङ નો उ થાય છે જે ङित् છે. તેથી તેના टि નો લોપ થાય છે. તેથી અનુક્રમે सख्यु અને सख्युः એમ થાય છે.

८१ सख्युश्च शेषरूपाणि ज्ञेयानि हरिवत् परम् ।
आद्यानि पञ्च रूपाणि पतिशब्दस्य वै तथा ॥१९६॥

सखि શબ્દના બાકીના રૂપો हरि શબ્દ પ્રમાણે જાણવા. પરંતુ पति શબ્દના પ્રથમ પાંચ રૂપો (પણ) हरि શબ્દ પ્રમાણે થાય છે

[illegible]
[illegible]

८२ तृतीयादौ स्वरादौ तु सखिवत् प्रक्रिया पुन ।
पतिशब्दः समासे ह-रिवद्वक्तव्य एव च ॥१९७॥

તૃતીયા વગેરે (વિભક્તિ)માં પતિ શબ્દની પ્રક્રિયા (સાધના) સ્વરથી શરૂ થતા (પ્રત્યયો)માં સખિ શબ્દની જેમ થાય છે પણ સમાસમાં પતિ શબ્દને હરિની જેમ કહેવાય છે

८३ स्यात् सर्वादिस्थस्य राजस्त्यदादे-
ष्टेरः स्यादौ द्वौ पुनर्द्वौ यथैते ।
द्वाभ्या द्वाभ्या पञ्चमीद्वित्वमेव
द्वित्वे षष्ठीसप्तमीतो द्वयो स्यु ॥१९८॥

હે રાજા, સર્વાદિ ગણમાના त्यद् થી શરૂ થતા શબ્દોના પરમાં सि વગેરે (પ્રત્યયો) હોય તો તેના टि નો अ થાય છે. જેથી द्वौ, द्वौ, द्वाभ्या, द्वाभ्या, તેવીજ રીતે પંચમી દ્વિવચનમાં (द्वाभ्या) અને ષષ્ઠી તેમજ સપ્તમીના દ્વિવચનમાં द्वयो (द्वयो) થાય છે.

८४ त्यदादीना च शब्दाना सम्बोधन न विद्यते ।
वै युष्मदस्मदन्ताना विद्वद्भिरिति भाषितम् ॥१९९॥

त्यद् થી શરૂ થતા અને युष्मत् તેમજ अस्मत् સુધીના શબ્દોના સંબોધન (ના રૂપો) હોતાં નથી તેમ વિદ્વાનોએ કહ્યુ છે.

८५ स्याद् बहुवचनान्तस्त्रि-शब्दो नित्यमगौणिक ।
तस्य नामि परे स्वामिन्[1] आदेशस्त्रेरयङ् भवेत् ॥२००॥

બહુવચનાન્ત त्रि શબ્દ નિત્ય અગૌણ=પ્રધાન થાય છે. હે સ્વામી, તેના પછી (ષષ્ઠી બહુવચનનો) नाम् પ્રત્યય લાગે ત્યારે त्रि શબ્દને अयङ् આદેશ થાય છે

यत — કારણ કે —

८६ निर्देशकाले भवति त्रिमुख्याः
स्वरूपशब्दान्तरकार्यभाजः ।
तेनाऽविरुद्ध भवति परेऽत्रे-
रित्यादि धीरा इति सङ्गिरन्ते ॥२०१॥

त्रि વગેરે શબ્દો નિર્દેશકાળે પોતાના રૂપોના શબ્દો કરતાં અન્ય કાર્યવાળા થાય છે. તેથી त्रि પરમા આવતો હોય (તેવા સમાસમા) अत्रे એમ અવિરુદ્ધ=તેજ પ્રમાણે થાય છે તેમ ધીર પુરુષો કહે છે.

८७ गुरुत्वेनैव सर्वस्या-देशे प्राप्ते धरापते[1] ।
ङिदन्त्यस्यैव वक्तव्य आचार्येणेति भाषितम् ॥२०२॥

पतिरसमास एव ॥ १६९४ ॥ त्यदादेष्टेरः स्यादौ ॥ १६५५ ॥ त्रेरयङ् ॥ १६५६ ॥ ङिदन्त्यस्य ॥ १६५७ ॥

હે ધરાપતિ, (त्रि શબ્દને લાગતો त्रयस् આદેશ) ગુરૂ (વધુ વર્ણોવાળો) હોવાને લીધે સમસ્તની જગ્યાએ આવે તેવું થાય ત્યારે टित् પ્રત્યય અન્ત્યને સ્થાને જ કહેવાયો છે તેમ (અનુભૂતિ ૨૧૩૫) આચાર્યે કહ્યુ છે.

८८ रूपाण्यथ त्रयस्त्रींश्च त्रिभिस्त्रिभ्य पुनस्तथा ।
त्रयाणा त्रिष्वगौणत्वे गौणत्वे हरिवत् पुन' ॥२०३॥

આમ (त्रि શબ્દના) રૂપો પ્રધાનતયા હોય ત્યારે અનુક્રમે त्रय , त्रीन्, त्रिभि', त्रिभ्यः, (त्रिभ्यः) त्रयाणा અને त्रिषु થાય છે. જ્યારે ગૌણ હોય ત્યારે हरि પ્રમાણે થાય છે.

८९-९० परयोः डतिशब्दाच्च लुग्वक्तव्यो हि जश्शसो. ।
प्रथमाया द्वितीयाया बहुत्वे स्यात्तया कति ॥२०४॥
कति कतिभि' कतिभ्य. कतीना च कतिष्विति ।
नित्य स्यात् कतिशब्दस्य त्रिलिङ्गेषु समानता ॥२०५॥

डति અ તવાળા (कति) શબ્દના પરમાં આવતાં जस् અને शस् પ્રત્યયનો लुक् થાય છે. આમા પ્રથમા અને દ્વિતીયા (વિભક્તિ વગેરેના) બહુવચનમા અનુક્રમે कति, कति, कतिभि' कतिभ्यः, (कतिभ्य.) कतीनाम् અને कतिषु થાય છે कति શબ્દ ત્રણેય લિંગમાં નિત્ય સમાન-(રૂપ)તા ધરાવે છે.

९१ एकद्वित्रिचतुर्वर्जं सख्याशब्दाव्ययानि च ।
सख्यास्त्रिषु लिङ्गेषु डत्यन्ता युष्मदस्मदो ॥२०६॥

एक, द्वि, त्रि અને चतुर् આ સિવાયના બાકીના સંખ્યા (વાચક) શબ્દો, અવ્યયો, डति-પ્રત્યયાન્ત શબ્દો અને युष्मद्-अस्मद् શબ્દોના રૂપો ત્રણે લિંગોમાં સરખા થાય છે.

९२ कति ते स्नेहसम्बन्धास्तति त दु खदायिन ।
यति ते नागनीर्वाणि तति ते नागवेदनाः ॥२०७॥

કેટલાય તારા સ્નેહસબંધો છે તેટલા (બધા) તને દુઃખ દેનારા છે. જેટલા તને નાગના ભાયા છે તેટલી તને નાગની વેદના છે.

९३-९४ आदेशौ भवतो नाम स्योर्धातोरियुवौ स्वरे ।
ईकारान्ताश्च सुध्याद्या. स्वयम्भ्वाद्या ऊदन्तका ॥२०८॥
साध्या सर्वेऽनया रीत्या काम कुशाग्रबुद्धिना ।
सेनान्यादिकशब्दाना हलादौ न विशेषता ॥२०९॥

ई કારાન્ત અને ऊ કારાન્ત ધાતુના પરમાં સ્વર આવે તો અનુક્રમે इय् અને उव् આદેશ થાય છે. सुधी' (સારો બૌદ્ધ-બુધ ગોળાધવાન) વગેરે ई કારાન્ત શબ્દો અને स्वयम्भू (બ્રહ્મા) વગેરે ऊकारान्त શબ્દોને કુશાગ્ર બુદ્ધિમાને આ રીતે સાધવા. सेनानी (સેનાપતિ) વગેરે શબ્દોની हल् (વ્યંજન)થી શરૂ થતા પ્રત્યયમાં વિશેષતા (ફેરફાર થતો) નથી

---

*हेमशा १९५८॥ स्योर्धातोरियुवौ स्वरे ॥ १९६०॥

९५-९६ स्वरादौ यो विशेषोऽस्ति स एव कथ्यतेऽधुना ।
धातोरक्षरसंयोगो यस्मात् पूर्वो भवेन्न हि ॥२१०॥
ईकारान्तादूकारान्तात् तदन्तस्य विचक्षण ! ।
य्वौ वाऽनेकस्वरस्यैव भवेतां च स्वरे परे ॥२११॥

સ્વરથી શરૂ થતા પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે જે ફેરફાર (થાય) છે તે હવે કહું છું. જેની પૂર્વમાં ધાતુગત અક્ષરસંયોગ–સંયુક્તાક્ષર ન હોય તેવા એક કરતાં વધારે સ્વરવાળાં અને ई કારાન્ત–ऊ કારાન્ત શબ્દોના પરમાં સ્વર હોય ત્યારે વિકલ્પે य् અને व् થાય છે.

९७ दृग्भूपुनर्भूवर्षाभू - कारभूव्यतिरिक्तकौ ।
वे भूशब्दसुधीशब्दौ विना वा - ग्रहणादिति ॥२१२॥

સૂત્રમાં वा ગ્રહણને લીધે दृग्भू (ચક્ષુજ), पुनर्भू (વિધવા), वर्षाभू (દેડકો), कारभू (જકાતનાકો) તેમજ भू અને सुधी શબ્દો સિવાય (ના શબ્દોમાં પદ્ય–૯૬ પ્રમાણે) થાય છે.

९८ गतिकारकपूर्वस्य क्विबन्तस्य समीक्ष्यते ।
प्रधीसुल्वादिशब्दानां सुरूपाणि भवन्ति यत् ॥२१३॥

गति અને कारक જેની પૂર્વમાં હોય અને क्विप् અંતવાળા હોય તેવા प्रधी તેમજ सुलू વગેરે શબ્દોના જે રૂપો થાય છે તેની સમીક્ષા કરવામાં આવે છે.

९९ सेनानीः सेनान्यौ सेना - न्यश्च सम्बोधने तथा ।
सेनान्यमेवमग्रेऽपि ङ्यामोः काचिद्विशेषता ॥२१४॥

(પ્રથમા) તેમજ સંબોધનમાં सेनानीः, सेनान्यौ, सेनान्यः અને (દ્વિતીયા એકવચનમાં) सेनान्यम् એમ આગળ પર થાય છે. જ્યારે (સપ્તમી એકવચનનો) ङि પ્રત્યય તેમજ (ષષ્ઠી બહુવચનનો) आम् પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે વિશેષતા છે.

१०० नुड्वक्तव्यो वा सेनान्या - दीनामामः सेनान्यां स्यात् ।
युग्मं रूपं सेनानीनां प्राग्दोषज्ञैरित्याख्यातम् ॥२१५॥

सेनानी વગેરે શબ્દોમાં आम् ને नुट् (આગમ) વિકલ્પે લાગે છે. આમ सेनान्याम् તેમજ सेनानीनाम् એમ બંન્ને રૂપો દોષ જાણનારા (વિદ્વાનો) એ પ્રથમથી જ કહ્યાં છે.

१०१ भवेदा - म्ङेर्नियश्चैवम् आबन्तादुत्तरस्य च ।
सेनान्यामथ गङ्गायाम् इत्यादीनि फलन्ति च ॥२१६॥

आ કારાન્ત તેમજ (ई કારાન્ત) ની શબ્દોની પરમાં આવતા ङि પ્રત્યયનો आम् આદેશ થાય છે. આથી सेनान्याम् અને गङ्गायाम् એમ રૂપો થાય છે.

य्वौ वा ॥ १.६.६१ ॥ सेनान्यादीनां वाऽऽमो नुट् ॥ १६६२ ॥ आम्ङेर्नियश्च ॥ १६६३ ॥

१०२ प्रधीः प्रध्यौ प्रध्यो ननु सदय ! प्रध्यमिति तथा
सुलूः सुल्वौ सुल्वः खलु खलद ! सुल्वं पुनरपि ।
वर्षाभूर्वर्षाभ्वौ विजयवर वर्षाभ्व सुधी-
विज्ञातव्यान्येव सकलवचनानीह प्रकटम् ॥२१७॥

હે દયાવાન, (प्रधी શબ્દના) प्रधी. प्रध्यौ प्रध्यः તેમજ प्रध्यम्; હે દુર્જનદમી, (सुलू शબ્દના) सुलूः सुल्वौ सुल्वः અને सुल्वम्, હે વિજયવર, (वर्षाभू શબ્દના) वर्षाभूः वर्षाभ्वौ वर्षाभ्वः એમ (વિભક્તિના) બધા વચનોને સમજુ બુદ્ધિમાને સ્પષ્ટ રીતે જાણવા.

१०३ ईदन्ता ग्रामणीमुख्या ऊदन्ता यवलूमुखा ।
ते सर्वेऽप्यनया रीत्या साध्या साधुमनीषिणा ॥२१८॥

ग्रामणी (મુખી) વગેરે ई કારાન્ત શબ્દો છે. यवलू (જવ લણનાર) વગેરે ऊ કારાન્ત શબ્દો છે તે બધાને સારી બુદ્ધિવાળાએ આ રીતે સાધવા.

१०४ अमि वातप्रमीमाहुः शसि वातप्रमीनिति ।
ङौ तु वातप्रमी शेषं सेनानीसदृशं विदुः ॥२१९॥

(ગામણી ગણના वातप्रमी–ઘોડો શબ્દને (દ્વિતીયા એકવચનના) अम् પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે वातप्रमीम्, (બહુવચનનો) शस् પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે वातप्रमीन् (થાય એમ) કહ્યું છે અને ङि પરમાં હોય ત્યારે वातप्रमी એવું રૂપ થાય છે. બાકીના (રૂપો) સેનાની પ્રમાણે જાણે છે.

१०५ ऋकारान्तात् परस्यैव सेरा स्यात् ङित्संज्ञकः ।
ऋकारस्य तु तस्यैवाऽर् पञ्चस्वपि विभक्तिषु ॥२२०॥

ऋ કારાન્ત શબ્દની પરમાં (પ્રથમા એકવચનના) सि પ્રત્યયનો आ થાય છે તે ङित् સંજ્ઞાવાળો છે. (પ્રથમ) પાંચેય વિભક્તિ (ના વચન) માં તે ऋ નો अर् થાય છે.

१०६ पिताऽथ पितरौ चाऽपि पितरः पितरं पुनः ।
इत्यादीनि च रूपाणि साध्यानि पूर्वसूत्रतः ॥२२१॥

આમ (અનુક્રમે) पिता पितरौ पितरः અને पितरं (पितरौ) એ પ્રમાણે રૂપો આગળના સૂત્રો અનુસાર સાધવા.

१०७ ङौ परे तु नृप ! स्वामिन् ऋकारस्याऽरेव हि ।
पितरि स्यात्तदा रूपं सर्वशास्त्रेषु सम्मतम् ॥२२२॥

હે નૃપ, હે સ્વામી, (ऋ કારાન્તની પછી) જો (સપ્તમી એકવચનનો) ङि પ્રત્યય પરમાં હોય તો ऋ નો अर् થાય છે. આમ पितरि એવું સર્વશાસ્ત્રસંમત રૂપ થાય છે.

सदय ॥ ११६४ ॥ खलदम ॥ ११६५ ॥ ङौ ॥ ११६६ ॥

१०८ ऋकारान्तात् परस्याऽपि घेरर् सम्बोधनस्य च ।
स पुनर्डिट्टिलोपार्थं यथाऽऽह्वाने हि हे पित ! ॥२२३॥

ऋ કારાન્ત શબ્દની પરમા સંબોધનના घि પ્રત્યયનો अर् થાય છે. તેને टि નો લોપ કરવા માટે डित् કહ્યો છે. જેથી સંબોધનમાં हे पित એમ થાય છે.

१०९ ऋकारान्ताश्च ये शब्दा भ्रात्राद्या पुस्त्ववाचिन. ।
ते सर्वेऽप्यनया रीत्या साध्या शास्त्रविशारदै ॥२२४॥

भ्रातृ વગેરે જે ऋ કારાન્ત પુલિંગવાચી શબ્દો છે. તે બધાને શાસ્ત્રવિશારદોએ આ રીતે સાધવા

११० नृशब्द पितृवत् साध्य. परमेका विशेषता ।
स्यान्नुर्वा नामि दीर्घत्व नृणा नॄणा च सिद्धये ॥२२५॥

नृ (માણસ) શબ્દને पितृ શબ્દની જેમ સાધવો પણ તેમા એક વિશેષતા છે કે नृ શબ્દની પરમાં (ષષ્ઠી બહુવચનનો) नाम् પ્રત્યય હોય તો વિકલ્પે દીર્ઘ થાય છે. તે नृणाम् અને नॄणाम् સિદ્ધ કરવા માટે છે.

१११ ऋदन्तकर्तृशब्दस्य पञ्चस्वेव विशेषता ।
सैव मयोच्यते सम्यक् वाणीसूत्रानुसारतः ॥२२६॥

ऋ કારાન્ત कर्तृ શબ્દના (પ્રથમ) પાંચ વિભક્તિ વચનોમા વિશેષતા છે. તે સારસ્વતસૂત્રો પ્રમાણે હવે હું સારી રીતે કહું છુ.

११२ ऋकारस्य स्तुरारेव पञ्चस्विति विभक्तिषु ।
परेषु स्याद्यथा कर्ते-त्यादिक रूपपञ्चकम् ॥२२७॥

स કાર અને तृ અંતવાળા ऋ કારાન્તની પરમા પાંચેય વિભક્તિ (વચનો) હોય ત્યારે आर् થાય છે. જેથી कर्ता (कर्तारौ कर्तार અને कर्तार कर्तारौ) વગેરે પાંચ રૂપો થાય છે.

११३ कच्छेश्वर यदादेशस्तद्वद्भवति चाऽनया ।
तत्सेरा सूत्रमित्यत्र प्राप्नोति परिभाषया ॥२२८॥

હે કચ્છેશ્વર, 'જેનો આદેશ હોય તે તેના જેવો થાય છે' તે પરિભાષા પ્રમાણે सेरा સૂત્ર અહીં પ્રાપ્ત થાય છે

११४ पितृवच्छेषरूपाणि कर्तृशब्दस्य वै पुन ।
तृप्रत्ययान्तरूपाणि साध्यानि कर्तृवन्ननु ॥२२९॥

कर्तृ શબ્દના બાકીના રૂપો पितृ શબ્દ પ્રમાણે કરવાં અને तृ પ્રત્યયાન્ત શબ્દોના રૂપોને कर्तृ શબ્દ પ્રમાણે સાધવા.

घेरर् ॥ १.६६७ ॥ नुर्वा नामि दीर्घ ॥ १६.६८ ॥ स्तुरार् ॥ १६६९ ॥

११५ अघिषु क्रोष्टुशब्दस्यो - कारान्तस्यापि पञ्चसु ।
रूपं तृप्रत्ययान्तस्ये - व वक्तव्यं मनीषिणा ॥२३०॥

સંબોધન (घि) સિવાયની (પ્રથમ) પાંચ વિભક્તિઓમાં उ કારાન્ત क्रोष्टु શબ્દના (વિકલ્પે) तृ પ્રત્યયાન્ત રૂપ (क्रोष्टृ શબ્દ) ને બુદ્ધિમાને આ પ્રમાણે કહેવું (સાધવું)

११६ तृतीयादौ स्वरादौ तु लघुवर्णविकल्पतः ।
क्रोष्टुशब्दस्य वक्तव्या तृप्रत्ययान्तता स्फुटम् ॥२३१॥

સ્વરથી શરૂ થતા તૃતીયા વગેરે (વિભક્તિ) પ્રત્યયોમા લઘુવર્ણના વિકલ્પને લીધે क्रोष्टु શબ્દની तृ પ્રત્યયાન્તતા સ્પષ્ટ કરવી

११७ तृवद्भावो हसादित्वान्नास्ति नुडागमे कृते ।
इति हेतोर्विधिर्नित्यः कृताकृतप्रसंगिकः ॥२३२॥

(ષષ્ઠી બહુવચનમા) नुट् આગમ કર્યા પછી (नाम् પ્રત્યય) વ્યંજનથી શરૂ થતો હોવાને લીધે तृ ની જેમ વ્યવહાર થતો નથી આમ कृत અને अकृत પ્રસંગી વિધિ નિત્ય છે

११८ स्यान्नित्यानित्ययोर्नित्य - विधिश्च बलवानयम् ।
क्रोष्टूनामिति रूपस्य यथा सिद्धिः प्रजायते ॥२३३॥

નિત્ય અને અનિત્ય વિધિમાં નિત્ય વિધિ બળવાન છે આમ क्रोष्टूनाम् રૂપ સિદ્ધ થાય છે.

११९ तृवत्पक्षे हि रूपाणि साध्यानि कर्तृवद्ध्रुवम् ।
रूपाण्युदन्तपक्षेऽस्य साध्यानि भानुवत् पुनः ॥२३४॥

(क्रोष्टु શબ્દના) तृ પ્રમાણેના રૂપો कर्तृ શબ્દની જેમ સાધવા જ્યારે उ કારાન્ત પ્રમાણેના રૂપો भानु શબ્દ પ્રમાણે સાધવા

१२० ऋकारान्ता लृकारान्ता एकारान्ता भवन्ति ये ।
ते सर्वेऽप्यप्रसिद्धाश्च नोक्ता अत्रेति हेतुतः ॥२३५॥

ऋ કારાન્ત, लृ કારાન્ત અને ए કારાન્ત જે શબ્દો છે તે બધા પ્રસિદ્ધ નહીં હોવાને લીધે અહીં નિર્દેશાયા નથી.

१२१ भोऽन्त रैश्च शब्दस्याऽऽकारादेशश्च पुंस्त्रियोः ।
विभक्तौ परतो राजन् ! स्याद् भ्यां राभ्यां न रासु सन् ॥२३६॥

હે રાજા, रै શબ્દના પરમાં न વર્ણ છે ? વર્ણથી શરૂ થતા વિભક્તિ પ્રત્યય આવે ત્યારે તેનો आ આદેશ પુલ્લિંગ અને સ્ત્રીલિંગમાં થાય છે આમ भ्याम् પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે राभ्याम् (३) અને (સપ્તમી બહુવચનનો) सु પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે रासु થાય છે

[illegible] ॥ १६० ॥ तृतीयादौ स्वरादौ वा ॥ १६.३१ ॥
[illegible] ॥ १६० ॥

१२२ आयादेश स्वरादौ तु कृत्वा तत. स्वरेण हि ।
स्वरहीन च सयोज्य रूप ग्राह्य यथाक्रमम् ॥२३७॥

સ્વરથી શરૂ થતા પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે (रै શબ્દને) आय् આદેશ કરીને પછી સ્વર વિનાનુ સ્વરની જોડે જોડવું અને ક્રમાનુસાર રૂપો ગ્રહણ કરવા (સાંધવા)

१२३ भवेदो रौ परेष्वेव पञ्चस्वपि विभक्तिषु ।
सूत्रस्यैव विशेषत्वाद् आऽऽम्शसि नित्यमत्र च ॥२३८॥

ओ કારાન્ત શબ્દની પરમાં (પ્રથમ) પાચ વિભક્તિ (ના પ્રત્યયો) પરમાં હોય ત્યારે ओ ને। औ થાય છે પણ आऽऽम्शसि સૂત્ર વિશેષ હોવાને લીધે નિત્ય ओ ને। आ આદેશ થાય છે.

१२४ कृत्वा शेषेस्ववादेश सयोज्य च हस. स्वरै ।
ग्राह्याणि सर्वरूपाणि गवादीना स्वरे परे ॥२३९॥

ગાદીનામા (ओ ને।) अव् આદેશ કરીને हस વર્ણોને (વ્યજનોને) સ્વરો સાથે જોડવા. આમ गो વગેરેના પરમા સ્વર હોય ત્યારે બધા રૂપો કરવા

१२५ गोरेकत्वे च पञ्चम्या षष्ठयेकत्वे च गोर्भवेत् ।
अकारस्यैव लोपेन ङस्य सूत्रेण भो नृप ! ॥२४०॥

પ ચમી એકવચનમા गो , અને ષષ્ઠી એકવચનમાં गो. થાય છે. તે હે રાજા, ङस्य સૂત્ર વડે अ કારને। લોપ થવાથી થાય છે

१२६ स्युरौकारान्तशब्दाना रूपाणि प्रकटानि च ।
आवादेशे कृते विद्वन् ! ग्लावादीना स्वरे परे ॥२४१॥

હે વિદ્વાન્, ग्लौ વગેરે औ કારાન્ત શબ્દોના પરમાં સ્વર હોય ત્યારે आव् આદેશ કરવામા આવતા રૂપો સ્પષ્ટ છે

१२७ हसादावत्र हे स्वामिन् ! नास्ति काचिद् विशेषता ।
विसर्गत्व च षत्व च भवेत् तत्पूर्वसूत्रत ॥२४२॥

હે સ્વામી, हस વર્ણ (વ્યંજન)થી શરૂ થતા પ્રત્યયોમાં કોઈ વિશેષતા નથી. પૂર્વસૂત્ર પ્રમાણે વિસર્ગ અને (स् ને।) ष કાર થાય છે

१२८-१२९ ग्लौर्ग्लावौ ग्लावो ग्ला-व ग्लावौ ग्लाव एव च ग्लावा ।
ग्लौभ्या ग्लौभिर्ग्लावे ग्लौभ्या ग्लौभ्यस्तथा हि ग्लावश्च ॥२४३॥
ग्लौभ्या ग्लौभ्यो ग्लावो ग्लावोर्ग्लावा पुर्नहि ग्लावि स्यु ।
ग्लावोर्ग्लौष्वथ हे ग्लौ-रित्यादीनि च नृपेन्द्र ! रूपाणि ॥२४४॥

आ रो ॥१६७३॥ आऽऽम्शसि ॥ १६७४ ॥ ङस्य (ङसिङसोरम्य) ॥ १६४३ ॥

	ए. व	द्वि व	ब. व		ए व	द्वि व	ब व
प्रथमा	ग्लौ	ग्लावौ	ग्लाव	पञ्चमी	ग्लावः	ग्लौभ्याम्	ग्लौभ्य
द्वितीया	ग्लावम्	ग्लावौ	ग्लाव.	षष्ठी	ग्लाव	ग्लावोः	ग्लावाम्
तृतीया	ग्लावा	ग्लौभ्याम्	ग्लौभि	सप्तमी	ग्लावि	ग्लावो	ग्लौषु
चतुर्थी	ग्लावे	ग्लौभ्याम्	ग्लौभ्य	सम्बोधनम्	हे ग्लौ	(हे ग्लावौ	हे ग्लाव.)

વગેરે રૂપો હે નરેન્દ્ર, થાય છે.

इति स्वरान्ता पुलिङ्गाः ॥ ७ ॥

આમ સ્વરાન્ત પુલિંગ (શબ્દો) સમાપ્ત થયા છે. ७

८ स्वरान्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

१ आपः स्यादथ सेर्लोपो गङ्गा रूप यथा भवेत् ।
औरीरापद्यते चाऽऽपो गङ्गे रूप यथौ परे ॥२४५॥

હવે आકારાન્ત (શબ્દો) પછી (પ્રથમા એકવચનના) सि પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. અને गङ्गा એમ રૂપ થાય છે. તેમજ आકાારાન્ત શબ્દ પછી (પ્રથમા અને દ્વિતીયા દ્વિવચનના) औ નો ई થાય છે અને औ પરમા હોય ત્યારે गङ्गे (गङ्गे) એમ રૂપ થાય છે

२ टौसोरेत्व च भो राजन् आवन्तस्य भवेद्यथा ।
गङ्गया गङ्गयो. स्याता प्रयोगौ शास्त्रसम्मतौ ॥२४६॥

(તૃતીયા એકવચનનો) टा પ્રત્યય અને (ષષ્ઠી તેમજ સપ્તમી ના દ્વિવચનનો) ओस् પ્રત્યય હોય ત્યારે હે રાજન્, आ કારાન્તનો, ए થાય છે અને गङ्गया તેમજ गङ्गयो· (અને गङ्गयो) એમ શાસ્ત્રસંમત રૂપો થાય છે

३ स्यादाबन्तात् परेषा भो ङिता यडेव चागम ।
गङ्गाया अथ गङ्गाया गङ्गायामिति सिद्धये ॥२४७॥

आ કારાન્ત શબ્દની પરમાં આવતા ङित् પ્રત્યયોને यट् આગમ થાય છે. તે (પંચમી, ષષ્ઠી અને સપ્તમી એકવચનના) गङ्गाया, गङ्गाया અને गङ्गायाम् સિદ્ધ કરવા માટે છે.

४ आबन्तात् पर एव स्याद् घिरि यथेति निद्धयति ।
आमन्त्रणे च हे गङ्गे कच्छजनपदप्रभो । ॥२४८॥

आ કારાન્તની જ પરમા આવેલા સંબોધન એકવચનનો ए થાય છે અને તેથી હે કચ્છ જનપદના પ્રભુ, હે गङ्गे એમ સિદ્ધ થાય છે.

आप ॥१.३.१॥ औरी ॥१.३.२॥ टौसोरे ॥१.३.३॥ ङितां यट् ॥१.३.४॥ घिरि ॥१.३.५॥

५ अम्बादीना च धौ ह्रस्वो द्विस्वराणा भवेद् यथा ।
अम्बाक्काल्ल ! तथा नेहाऽम्बाडेऽम्बाले ऽम्बिके पुन ॥२४९॥

अम्बा वगेरे બે સ્વરવાળા શબ્દોના પરમા સંબોધન એકવચનનો ધિ આવે ત્યારે હ્રસ્વ થાય છે અને हे अम्ब !, हे अक्क !, તેમજ हे अल्ल થાય છે (પણ તેજ અર્થના બીજા શબ્દોમાં હ્રસ્વ ન થતાં) ! हे अम्बाडे !, हे अम्बाले ! અને हे अम्बिके ! થાય છે

६ गड्गा गड्गे गड्गा गड्गा गड्गे तथैव गड्गाश्च ।
इत्यादीनि हि रूपा-ण्येव कथितानि भोजराज ! ज्ञैः ॥२५०॥

હે ભોજરાજા, आ કારાન્તના (પ્રથમામા) गड्गा गड्गे गड्गाः, (દ્વિતીયામાં) गड्गाम् गड्गे गड्गा એમ વિદ્વાનોએ રૂપો કહ્યાં છે

७-८ एव श्रद्धा, मेधा, धारा, शाला, माला, दुर्गा, दोला ।
श्यामा रामा लीला बाला वेला हेला मुख्या दक्षा ॥२५१॥
इत्यादयोऽपि ये शब्दा आवन्ता स्त्रीत्ववर्त्तिन ।
साधनीयाश्च गड्गावत् सर्वादीना विशेषता ॥२५२॥

આ પ્રમાણે श्रद्धा, मेधा, धारा, शाला, माला, दुर्गा, दोला (હીંચકો), श्यामा, रामा (સ્ત્રી), लीला, बाला, वेळा (કિનારો), हेला (અપમાન), मुख्या અને दक्षा વગેરે જે आ કારાન્ત સ્ત્રીલિંગી શબ્દો છે તેને गड्गा પ્રમાણે સાધવા. (પણ) सर्व વગેરે (સર્વનામો)મા વિશેષતા છે.

९ सर्वादेर्हि परस्य स्याद् आवन्ताच्च सुडागम ।
पूर्वस्याऽऽपो यटोऽच्च स्याद् आप सुडाम एव यत् ॥२५३॥

आ કારાન્ત सर्वादि શબ્દોના (પ્રથમ ત્રણ વિભક્તિઓ સિવાયના રૂપો) ના પરમા सुट् આગમ થાય છે અને (ङित्ता यट् પ્રમાણે થતા) यट् પ્રત્યયને सुट् આગમ થાય છે. आ કારાન્તના (ષષ્ઠી બહુવચનમાં) आम् પ્રત્યયને પણ सुट् આગમ થાય છે

१० सर्वस्यै ननु सर्वस्या सर्वस्या पुनरेव च ।
सर्वासामथ सर्वस्या शेषरूपाणि पूर्ववत् ॥२५४॥

આમ (ङित् વાળા ચતુર્થી, પંચમી, ષષ્ઠી અને સપ્તમી એકવચનમા) અનુક્રમે सर्वस्यै सर्वस्या सर्वस्या અને सर्वस्याम् તેમજ (ષષ્ઠી બહુવચનમા) सर्वासाम् થાય છે. બાકીના રૂપો આગળ (गड्गा ના) કહ્યા પ્રમાણે થાય છે.

११ एव विश्वादिशब्दाना रूपाण्यावन्तभाजिनाम् ।
भो जरायाः स्वरादौ जरस् वक्तव्य एव च ॥२५५॥

अम्बादीनां धो ह्रस्व ॥ १७६ ॥ यटोच्च ॥ १७९ ॥ सुडाम ॥ १६३० ॥
जराया स्वरादो जरस् वा ॥ १७१० ॥

આ પ્રમાણે નિત્ર વગેરે ऋ કારાન્ત શબ્દોના રૂપો સાધવા જ્યારે जरा શબ્દની પરમાં સ્વરથી શરૂ થતો પ્રત્યય આવે તો (વિકલ્પે) जरस् આદેશ થાય છે

१२ अगौणत्वेऽथ गौणत्वे लोकादेषा विचारणा ।
रूपाणि जरसादेशे स्युः शिष्टोच्चारणेन वै ॥२५६॥

અગૌણ (પ્રધાન-મુખ્ય) હોય કે ગૌણ હોય ત્યારે આ લૌકિક વિચારણા (પરિભાષા) છે કે जरस् આદેશ કર્યો હોય ત્યારે શિષ્ટ (સંધિયુક્ત) ઉચ્ચાર વડે રૂપો થાય છે.

१३ तदभावे तु गङ्गावत् जराशब्दस्य भो नृप ! ।
वा स्त्रिया वर्तमानाभ्याम् इदुद्भ्यां स्यादडागमः ॥२५७॥

તે (जरस् આદેશ) ના અભાવમાં, હે રાજા जरा શબ્દના (રૂપો) गङ्गा પ્રમાણે થાય છે સ્ત્રીલિંગના इ કારાન્ત તેમજ उ કારાન્ત શબ્દોના પરમાં આવેલા (ङित् વિભક્તિ પ્રત્યયોમાં) વિકલ્પે अट् આગમ થાય છે

१४ परेषां भो ङितां द्वे द्वे रूपे स्तो ङिति वै यथा ।
बुद्धयै च बुद्धये बुद्धयाः बुद्धेः पष्ठ्यां पुनस्तथा ॥२५८॥

ङित् વિભક્તિ પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે (बुद्धि શબ્દના) ङित્ ના બે બે રૂપો થાય છે. આમ (ચતુર્થી એકવચનમાં) बुद्धयै અને बुद्धये તેમજ (પંચમી અને) ષષ્ઠી (એકવચન) માં बुद्धयाः અને बुद्धेः થાય છે

१५ स्त्रियां य्वोर्वर्तमानात् स्याद् अटि कृते परस्य च ।
ङेरामादेश एव स्यात् बुद्धयां बुद्धौ च ङौ परे ॥२५९॥

સ્ત્રીલિંગમાં રહેલા इ કારાન્ત અને उ કારાન્તની પરમાં अट् કર્યા પછી (સપ્તમી એકવચનના) ङि નો आम् આદેશ થાય છે અને એમ ङि પરમાં હોય ત્યારે बुद्धयाम् અને बुद्धौ થાય છે

१६ बुद्धेरन्यानि रूपाणि साधनीयानि हरिवत् परम् ।
स्त्रीलिङ्गत्वान्नत्वस्याऽभाव इति विशेषता ॥२६०॥

बुद्धि શબ્દના અન્ય રૂપો हरि પ્રમાણે સાધવા. સ્ત્રીલિંગ હોવાને લીધે शस् નો न થતો નથી તે વિશેષતા છે

१७ इकारान्ताः सुमत्याद्या धेन्वाद्यास्तु उदन्तिनः ।
साधयन्त्वेवमेतेषां रूपाणि धीमतां गणाः ॥२६१॥

સુમતિ વગેરે इ કારાન્ત શબ્દો છે. ધેનુ વગેરે उ કારાન્ત શબ્દો છે. તે બધાના રૂપો સાધવા ઇચ્છતા બુદ્ધિમાને આ રીતે સાધવા.

१८ भगेदेव हलेव, भेऽपि परस्य पुंस्त्रियो ।
परेऽपि स्यादयो श्वयम् अनड्वाह [illegible] ॥२६२॥

१इदुद्भ्याम् ॥ १.३.१२ ॥ स्त्रियां ङिताम् ॥ १.३.१३ ॥ ङेराम् ॥ १.३.१४ ॥

પુલિંગ અને સ્ત્રીલિંગમા हस (વ્યંજન) વર્ણાન્ત–અને ई કારાન્ત શબ્દોના પરમાના (પ્રથમા એકવચનના) सि નો લોપ થાય છે. આમ ई કારાન્તમાં नदी અને हसान्त (વ્યંજનાન્ત) માં अनड्वान् રૂપ થાય છે.

१९ ईकारान्तात्तथोकारा–न्तात् स्त्रिया पृथिवीपते ! ।
वचनाना च सर्वेषा भवेड्डितामडागम ॥२६३॥

હે પૃથ્વીપતિ, સ્ત્રીલિંગમાં ई કારાન્ત અને ऊ કારાન્ત શબ્દોની પરમાં બધાજ डित् વચનોમાં अट् આગમ થાય છે

२० नद्यै नद्या पुनर्नद्या नद्यामीवन्तिनो ङिति ।
वध्वै वध्वा पुनर्वध्वा वध्वामूदन्तिनो यथा ॥२६४॥

ङित् વચનો પરમા હોય ત્યારે ई કારાન્તના (ચતુર્થી, પંચમી, ષષ્ઠી અને સપ્તમીમા) અનુક્રમે नद्यै, नद्याः, नद्याः, તેમજ नद्याम् અને ऊ કારાન્તના અનુક્રમે वध्वै, वध्वा॰, वध्वाः તેમજ वध्वाम् થાય છે

२१ भवेत् स्त्रिया हि धौ ऱ्हस्व ईवर्णोवर्णयोः परे ।
अधातोर्भो यथाऽऽह्वाने हे नदि ! स्यात् पुनर्वधु ! ॥२६५॥

સ્ત્રીલિંગમાં ધાતુના ન હોય તેવા ई કારાન્ત અને ऊ કારાન્ત શબ્દોના પરમા (સંબોધનનો) धि આવે તો તેનો ऱ्हस्व થાય છે. આમ हे नदि ! અને हे वधु ! એમ સંબોધનમાં થાય છે

२२ कुमारी ब्राह्मणी चण्डी गौरी काली सरस्वती ।
इत्याद्या अनया रीत्या शब्दा. साध्या विचक्षणै ॥२६६॥

कुमारी, ब्राह्मणी, चण्डी, गौरी, काली, सरस्वती વગેરે શબ્દોને વિચક્ષણોએ આ રીતે સાધવા

२३ ऊकारान्तास्तथैवाऽत्र जम्ब्वाद्या स्त्रीत्ववर्तिन ।
वधूवद् भो क्षमापाल ! साध्या शास्त्रविशारदै ॥२६७॥

હે પૃથિવીપાલ, તે પ્રમાણે અહીં जम्बू (જાંબુફળ) વગેરે ऊ કારાન્ત સ્ત્રીલિંગી શબ્દોને શાસ્ત્રવિશારદોએ वधू પ્રમાણે સાધવા.

२४ लक्ष्मीशब्दस्य सेर्लोपोऽनीवन्तत्वान्नभवेन्न हि ।
लक्ष्मीरिति यथा रूप स्यात् सर्वशास्त्रसम्मतम् ॥२६८॥

ईप् અંત ન હોવાને લીધે लक्ष्मी શબ્દની પરમા આવેલા (પ્રથમા એકવચનના) सि નો લોપ થતો નથી આથી लक्ष्मी એમ સર્વશાસ્ત્રસંમત રૂપ થાય છે.

२५ तत पर हि रूपाणि लक्ष्मीशब्दस्य यानि च ।
नदीवदेव साध्यानि पूर्वसूत्रै. सुपण्डितै ॥२६९॥

हसेप॰ सेर्लोप ॥ १६३६ ॥ ङितामट् ॥ १७१४ ॥ धौ ह्रस्व ॥ १७१५ ॥

लक्ष्मी શબ્દના તે પછીના જે રૂપો છે તેને પંડિતોએ नदी શબ્દ પ્રમાણે જ પૂર્વના સૂત્રો વડે સાધવાં.

२६-२७ नूनं लक्ष्मीर्लक्ष्म्यौ लक्ष्म्यो, लक्ष्मी लक्ष्म्यौ लक्ष्मी, लंक्ष्म्या ।
लक्ष्मीभ्या वै लक्ष्मीभिस्तु, लक्ष्म्यै लक्ष्मीभ्या लक्ष्मीभ्य. ॥२७०॥
लक्ष्म्या लक्ष्मीभ्या लक्ष्मीभ्यो, लक्ष्म्या लक्ष्म्योर्वा लक्ष्मीणाम् ।
लक्ष्म्या लक्ष्म्योर्लक्ष्मीष्वेव लक्ष्म्याह्वाने लक्ष्म्य ॥२७१॥

(આમ लक्ष्मी શબ્દના રૂપો નીચે પ્રમાણે થાય છે)

	ए व	द्वि. व.	ब व		ए व.	द्वि व	ब व.
प्रथमा	लक्ष्मीः	लक्ष्म्यौ	लक्ष्म्य	पञ्चमी	लक्ष्म्या	लक्ष्मीभ्याम्	लक्ष्मीभ्य.
द्वितीया	लक्ष्मीम्	लक्ष्म्यौ	लक्ष्मी	षष्ठी	लक्ष्म्या	लक्ष्म्यो	लक्ष्मीणाम्
तृतीया	लक्ष्म्या	लक्ष्मीभ्याम्	लक्ष्मीभि	सप्तमी	लक्ष्म्याम्	लक्ष्म्यो	लक्ष्मीषु
चतुर्थी	लक्ष्म्यै	लक्ष्मीभ्याम्	लक्ष्मीभ्य	सम्बोधनम्	हे लक्ष्मीः	हे लक्ष्म्यौ	हे लक्ष्म्यः

२८ स्त्रीभ्रुवोरियुवा राजन्! भवेता हि स्वरे परे ।
तथापि स्याद्विशेषत्वाद् इय् स्त्रीशब्दस्य वाऽम्शसि ॥२७२॥

હે રાજા, स्त्री અને भ्रू શબ્દોની પરમા સ્વરથી શરૂ થતો પ્રત્યય હોય તો તેના इय અને उव् અનુક્રમે થાય છે તેમ છતા ખાસ કરીને (દ્વિતીયા એકવચનના) अम् પ્રત્યયમા અને (બહુવચનના) शस् પ્રત્યયમાં સ્ત્રી શબ્દનો इय् વિકલ્પે થાય છે

२९ स्त्री स्त्रियौ च स्त्रिय स्त्रिय स्त्री स्त्रियौ स्त्रीस्तथा स्त्रिय ।
स्त्रियेत्यादीनि रूपाणि साध्यानि विबुधैर्वरै· ॥२७३॥

(પ્રથમામાં) स्त्री स्त्रियौ स्त्रिय., (દ્વિતીયામાં) स्त्रियम् અને स्त्रीम् स्त्रियौ स्त्री અને स्त्रियः, (તૃતીયામાં) स्त्रिया વગેરે રૂપો શ્રેષ્ઠ વિદ્વાનોએ સાધવા

३० स्यात् स्त्रिया वर्तमानान्नोऽस्त्रिया ङितामडागम. ।
वेयुवश्च यथा श्रियै श्रिय श्रिय. पुन. श्रियि ॥२७४॥

સ્રીલિંગમા स्त्री શબ્દ સિવાયના इय् અને उव् અંત થયેલા શબ્દોના ङित् વચનોને अट् આગમ વિકલ્પે થાય છે. જેમકે ·– श्रियै श्रिय श्रिय તેમજ श्रियि થાય છે.

३१ अडागमाभावे त्यामोऽप्यभाव इति कीर्तित. ।
स्यादीनामेव वक्तव्यो वामो नुट् च यथा श्रियाम् ॥२७५॥

स्त्री વગેરે શબ્દોને अट् આગમ ન લાગે ત્યારે (સપ્તમી એકવચનના ङि ના) आम् નો

स्त्रीभ्रुवः ॥ १.७.१७ ॥ वाऽम्शसि ॥ १.७.१८ ॥
ङित्यदत् ॥ १.७.१४ ॥ वेयुवः ॥ १.७.१९ ॥ स्यादीनां वामो नुट् ॥ * ॥

१० य्वृणां नपंसके धौ वा गुणो वक्तव्य एव भो ।
सम्बोधने च हे अस्थे हे अस्थीति यथा भवेत् ॥२८८॥

નપુંસકલિંગમા इ કાર, उ કાર અને ऋ કારનો સંબોધન (ના धि)માં વિકલ્પે ગુણ કહેવામાં આવે છે. આમ સંબોધનમા हे अस्थे (એમ ગુણવાળુ) અને हे अस्थि (એમ સાદું) થાય છે

११ सम्बोधने तूशनसस्त्रिरूप सान्त तथा नान्तमथाऽप्यदन्तम् ।
माध्यन्दिनिर्वष्टि गुण त्विगन्ते नपुसके व्याघ्रपदा वरिष्ठ. ॥२८९॥

નપુંસકલિંગમા સંબોધન (એકવચનમાં) વ્યાઘ્રપાદ ગોત્રમાં શ્રેષ્ઠ માધ્યન્દિનિ उशनस् શબ્દના ત્રણ રૂપો–स કારાન્ત, न કારાન્ત તેમજ अ કારાન્ત ઇચ્છે છે અને इक् (इ, उ, ऋ, लृ) ના અંતવાળા શબ્દોમાં ગુણ ઇચ્છે છે.

१२ भवेन्नुमागमो विद्वन्! क्लीवस्य नामिनः स्वरे ।
अस्थिन्यस्थीनि रूपे स्तो द्वितीयायास्तथा पुन. ॥२९०॥

હે વિદ્વાન, નામી (અકારાન્ત સિવાયના) નપુંસકલિંગના પરમાં સ્વર આવે ત્યારે नुम् આગમ થાય છે આમ अस्थिनी અને अस्थीनि રૂપો થાય છે. પણ દ્વિતીયા (બહુવચન વગેરે) માં–

१३ स्यादच्चास्थ्ना शसादौ हि, नुमागमः स्वरे परे ।
इकारस्य, वहुत्वात् तु दध्यादीनामय विधि ॥२९१॥

अस्थि વગેરે શબ્દોની પરમા शस् જેની આગળ છે તે=टा (તૃતીયા એકવચન) વગેરે સ્વરથી શરૂ થતો પ્રત્યય આવે ત્યારે इકારનો अકાર થાય છે અને नुम् (न्) આગમ થાય છે. બહુવચનને લીધે આ (પ્રકારની) दधि વગેરે (શબ્દો) ની સાધના છે.

१४ अल्लोप स्वरेऽम्वयु-क्ताच्छसादौ पृथिवीपते ! ।
स्यान्नान्तस्योपधाया ह्य-स्थ्नेत्यादिक भवेद्यथा ॥२९२॥

હે પૃથ્વીપતિ, (તદ્ધિતમા, ईप् કારાન્તમાં તેમજ ई કારાન્તમા) शस જેની આદિમા છે તેવો સ્વરથી શરૂ થતો પ્રત્યય પરમાં આવે ત્યારે न्કારાન્ત શબ્દના ઉપધાસ્વરનો લોપ થાય છે. જેથી – (તૃતીયા એકવચનનુ) अस्थ्ना વગેરે થાય છે

१५ लोपो वेड्योरकारस्य परयोर्वसुधाधिप ! ।
अह्न्यहनी परे चाऽत्र, ह्यस्थ्न्यस्थिन यथा भवेत् ॥२९३॥

હે વસુધાધિપ, (પ્રથમા અને દ્વિતીયા દ્વિવચનના औ નો) ई અને (સપ્તમી એકવચનના) ङि પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે अस्थिવગેરેના (अच्चास्थ्ना शसादौ–१ ८ १२)

य्वृणा नपुंसके धौ वा ॥ १.८ १५ ॥ नामिना स्वरे ॥ १ ८ ११ ॥ अच्चास्थ्ना शसादौ ॥१ ८ १२ ॥
अल्लोप स्वरेऽम्वक्ताच्छसौ ॥ १ ८ १३ ॥ वेड्यो ॥ १ ८ १४ ॥

સૂત્રથી થયેલા) અકારનો વિકલ્પે લોપ થાય છે. આમ અહીં अह्नि અને अह्निनि તેમજ अस्थनि અને अस्थ्नि રૂપો થાય છે.

१६ एवमक्षिदधिसक्थि-शब्दाः साध्याः पुनर्नृप । ।
इकारान्ता उकारान्ताः स्युः प्रथमाद्वितीययोः ॥२९४॥

હે નૃપ, આ પ્રમાણે अक्षि, दधि, सक्थि વગેરે इકારાન્ત શબ્દો તેમજ (ऊरु વગેરે उકારાન્ત શબ્દો પ્રથમા અને દ્વિતીયામાં સાધવા.

१७ ततो नुमि कृते सम्यक् रूपाणि भो भवन्ति च ।
शब्दानामिदुदन्तानां तृतीयादौ स्वरे परे ॥२९५॥

इકારાન્ત તેમજ उકારાન્ત શબ્દોની પરમાં તૃતીયા વગેરે વિભક્તિના સ્વરથી શરૂ થતા પ્રત્યયોને नुम् કર્યા પછી યોગ્ય રૂપો થાય છે.

१८ नपुंसकस्य ह्रस्वः स्याद् दीर्घस्वरान्तवर्तिनः ।
ग्रामणि ग्रामणिनी ग્रામणीनि हि पुनस्तथा ॥२९६॥

દીર્ઘસ્વરાન્ત નપુંસકલિંગ શબ્દની પરમાં સ્વરથી શરૂ થતો પ્રત્યય આવે તો તેનો હ્રસ્વ થાય છે (અને अ સિવાયનો સ્વર પરમાં આવે ત્યારે नुम् આગમ થાય છે) આમ (પ્રથમા અને દ્વિતીયામા) ग्रामणि ग्रामणिनी ग्रामणीनि થાય છે.

१९ स्याट्टावावुक्तपुंस्कं पुंवद्वा स्वरे परे भृशम् ।
नाम्यन्त क्लीवलिङ्गं भो ह्यर्थस्य वशतोऽखिलम् ॥२९७॥

સમસ્ત ઉક્તપુંસ્ક શબ્દ થી પરમાં टा વગેરેનો સ્વરથી શરૂ થતો પ્રત્યય આવે તો નામી (अ સિવાયના) સ્વરાન્ત નપુંસકલિંગમાં અર્થવશાત્ વિકલ્પે પુંલિંગ જેમ થાય છે.

२० वार्यथ वारिणी वारीण्येवमग्रेऽपि वारिणा ।
वारिभ्यां वारिभिर्वारि -णे वारीणां तथा मधु ॥२९८॥

(પ્રથમા અને દ્વિતીયામાં) वारि वारिणी वारीणि અને આગળ (તૃતીયામાં) वारिणा वारिभ्यां वारिभिः, (ચતુર્થી એકવચનમાં) वारिणे અને (ષષ્ઠી બહુવચનમાં) वारीणाम् થાય છે. તે પ્રમાણે मधु (ના રૂપો) થાય છે

२१ पीलुर्वृक्षः फलं पीलु पीलुने न तु पीलवे ।
वृत्तौ निमित्तं पीलुत्वं गच्छत्य तत्फले पुनः ॥२९९॥

पीलु (પુંલિંગ) વૃક્ષ છે. તેનું ફળ पीलु (જેની ચતુર્થી એકવચન) पीलुने થશે, पीलवे નહિ થાય. पीलु એનું નિમિત્ત વૃક્ષમાં છે. કારણ કે તેના રૂપમાં (તે નિમિત્ત) તેનાથી જુદો છે તેથી છે

नपुंसकस्य ॥ १.८.१६ ॥   स्याद्युक्तपुंस्क ... ॥ १.८.१७ ॥

અભાવ થાય છે તે રીત પ્રમાણે (ષષ્ઠી બહુવચનના) आम् ને વિકલ્પે નુટ થાય છે. અને श्रियाम् રૂપ બને છે.

३२ अट्पक्षेऽपररूपाणि स्त्रीवदेव भवन्ति भो ।
एव धीर्ह्रीमुखा साध्या भूभ्रूमुखास्तथा पुन ॥२७६॥

अट् આગમ થયો હોય ત્યારે સ્ત્રી શબ્દના જેવા બીજા રૂપો થાય છે. આમ ધી, ન્હી વગેરે તેમજ भू, भ्रू વગેરે શબ્દો સાધવા

३३ पितृवन्मातृशब्दोऽपि स्वसृशब्दस्तु कर्तृवत् ।
स्त्रीलिङ्गत्वान्नत्वाभावो रैशब्दस्त्विह पूर्ववत् ॥२७७॥

मातृ શબ્દને पितृ પ્રમાણે અને स्वसृ શબ્દને कर्तृ પ્રમાણે કરવા. પણ સ્ત્રીલિંગ હોવાને લીધે (દ્વિતીયા બહુવચનના शस् મા स નો) न થતો નથી रै શબ્દ અહીં પહેલાની જેમ છે.

३४ गोशब्द पूर्ववन्नून नौशब्दो ग्लौवदेव च ।
नाऽन्तरत्वादिति ब्रूते विद्वद्विनयसागर. ॥२७८॥

गो શબ્દને પહેલા (પુલિંગ) ના પ્રમાણે તેમજ नौ શબ્દને ग्लौ પ્રમાણે અ તર (ફેર) ન હોવાને લીધે કરવો તેમ વિદ્વાન વિનયસાગરજી કહે છે.

इति स्वरान्ता स्त्रीलिङ्गाः ॥ ८ ॥
આમ સ્વરાન્ત સ્ત્રીલિંગ સમાપ્ત થયા. ૮.

९. स्वरान्ता नपुंसकलिङ्गाः ।

१ स्यादतोऽम् क्लीबलिङ्गाद् भो. स्यमोरघौ यथा कुलम् ।
अमोऽम् कर्तव्यमात्रेण लुग्निषेधोऽत्र सूचित ॥२७९॥

अ કારાન્ત નપુસકલિંગની પરમા (સબોધનના) घि સિવાયના सि અને अम् પ્રત્યયનો अम् થાય છે. જેમકે कुलम् (દ્વિતીયાના) अम् નો પણ अम् કરવા માત્રથી लुक् નો નિષેધ સૂચવાયો છે

२ क्लीबलिङ्गात् परो राजन्नीमावापद्यते यथा ।
प्रथमाया द्वितीयाया द्वित्वे रूप कुले भवेत् ॥२८०॥

નપુસકલિંગની પરમા પ્રથમા અને દ્વિતીયા દ્વિવચનના औ નો ई થાય છે, આમ कुले રૂપ થાય છે.

३ सर्वस्याऽपि गुरु शिच्च वक्तव्यो भोः पुनस्तथा ।
स्वरात् परो मिदन्त्याद्धि पूर्वाचार्यविवक्षया ॥२८१॥

अतो ऽम् ॥ १.८१ ॥ ईमौ ॥ १८२ ॥ गुरु शिच्च सर्वस्य ॥ १८.३ ॥

ગુરુ (અનેક અક્ષરવાળો) णित् પ્રત્યય સર્વને સ્થાને કહેવાય છે પૂર્વાચાર્યોના કહેવા પ્રમાણે मित् પ્રત્યય અન્ત્યસ્વરની પછી થાય છે

४ जश्शसो. शिर्भवेत् क्लीव-लिङ्गिन· परयो प्रभो ! ।
शौ परे क्लीवलिङ्गस्याऽऽ-गमो नुमयमः पुन ।२८२

હે પ્રભુ, નપુંસકલિંગ શબ્દના પરમાં આવતા जस् અને शस् પ્રત્યયનો शि આદેશ થાય છે. અને यम (પ્રત્યાહારના) વર્ણો સિવાયના નપુંસકલિંગના પરમાં शि હોય ત્યારે नुम् લાગે છે.

५ नोपधाया भवेद् दीर्घो, घिवर्जितेषु पञ्चसु ।
शौ परे नामि रूप च कुलानीति पुनस्तथा ॥२८३॥

न વર્ણ અંતે હોય તેવા શબ્દના સંબોધનના घि સિવાયના પાંચેય વિભક્તિના રૂપોમાં, शि પરમાં હોય ત્યારે અને (षष्ठी બહુવચનનો) नाम् પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે ઉપધા સ્વરનો દીર્ઘ થાય છે જેમકે कुलानि

६ स्यु परिशिष्टरूपाणि देववदस्य भूपते ! ।
एव क्लीबे त्वदन्ताना रूपाणि कुलवत् किल ॥२८४॥

હે ભૂપતિ, આ (कुल) શબ્દના બાકીના રૂપો देव પ્રમાણે થાય છે. આમ નપુંસકલિંગમાં अ કારાન્ત શબ્દના રૂપો कुल શબ્દ પ્રમાણે થાય છે.

७ इत्यन्यद्-रूपसिद्धयर्थं श्त्वन्यादे· परयो स्यमो ।
अन्येऽन्यानि पुनस्त्वस्य शेषरूपाणि सर्ववत् ॥२८५॥

હવે अन्यद् (त्) રૂપ સિદ્ધ કરવા માટે अन्य વગેરે શબ્દોની પરમાં આવેલા सि અને अम् નો श्तु (त्) આદેશ થાય છે પછી अन्ये अन्यानि અને બાકીના રૂપો सर्व પ્રમાણે સાધવા

८ इतरत् कतरत् कतमत् तथाऽन्यतरदेव भोज ! शब्दाश्च ।
आदिग्रहणात् सूत्रे ग्राह्या रूपाणि सर्ववच्चैषाम् ॥२८६॥

હે ભોજ, (श्त्वन्यादे· १८८) સૂત્રમાં आदि (વગેરે) શબ્દના ગ્રહણને લીધે इतरत्, कतरत्, कतमत् અને अन्यतरत् શબ્દો લેવાં. એ બધાના રૂપો सर्व પ્રમાણે થાય છે

९ नपुंसकात् स्यमोर्लुक् च भूपते ! परतो भवेत् ।
प्रथमाया द्वितीयाया एकत्वेऽस्ति यथा स्थिह ॥२८७॥

નપુંસકલિંગની પરમાં આવતા (પ્રથમા અને દ્વિતીયા એકવચનના) सि અને अम् નો लुक् (લોપ) થાય છે આમ અહીં પ્રથમા અને દ્વિતીયા એકવચનમાં अस्ति (अस्ति) એમ થાય છે

जश्शसो शि ॥ १८३ ॥ नुमयम ॥ १८५ ॥ [illegible] १८७ ॥ श्त्वन्यादे ॥ १८८ ॥
नपुंसकात् स्यमोर्लुक् ॥ १८१० ॥

१० स्वृणां नपुंसके धौ वा गुणो वक्तव्य एव भो ।
सम्बोधने च हे अस्थे हे अस्थीति यथा भवेत् ॥२८८॥

નપુંસકલિંગમાં इ કાર, उ કાર અને ऋ કારનો સંબોધન (ના धि)મા વિકલ્પે ગુણ કહેવામાં આવે છે. આમ સંબોધનમાં हे अस्थे (એમ ગુણવાળું) અને हे अस्थि (એમ સાદું) થાય છે

११ सम्बोधने तूशनसस्त्रिरूप सान्त तथा नान्तमथाऽप्यदन्तम् ।
माध्यन्दिनिर्वष्टि गुण त्विगन्ते नपुसके व्याघ्रपदा वरिष्ठः ॥२८९॥

નપુંસકલિંગમા સંબોધન (એકવચનમાં) વ્યાઘ્રપાદ ગોત્રમાં શ્રેષ્ઠ માધ્યન્દિનિ उशनस् શબ્દના ત્રણ રૂપો–स કારાન્ત, न કારાન્ત તેમજ अ કારાન્ત ઇચ્છે છે અને इक् (इ, उ, ऋ, ऌ) ના અંતવાળા શબ્દોમા ગુણ ઇચ્છે છે.

१२ भवेन्नुमागमो विद्वन् ! क्लीवस्य नामिनः स्वरे ।
अस्थिन्यस्थीनि रूपे स्तो द्वितीयायास्तथा पुनः ॥२९०॥

હે વિદ્વાન, નામી (अકારાન્ત સિવાયના) નપુંસકલિંગના પરમાં સ્વર આવે ત્યારે नुम् આગમ થાય છે. આમ अस्थिनी અને अस्थीनि રૂપો થાય છે. પણ દ્વિતીયા (બહુવચન વગેરે) માં–

१३ स्यादच्चास्थ्ना शसादौ हि, नुमागमः स्वरे परे ।
इकारस्य, वहुत्वात् तु दध्यादीनामय विधि ॥२९१॥

अस्थि વગેરે શબ્દોની પરમા शस् જેની આગળ છે તે=टा (તૃતીયા એકવચન) વગેરે સ્વરથી શરૂ થતો પ્રત્યય આવે ત્યારે इકારનો अકાર થાય છે અને नुम् (न्) આગમ થાય છે. બહુવચનને લીધે આ (પ્રકારની) दधि વગેરે (શબ્દો) ની સાધના છે.

१४ अल्लोप स्वरेऽम्वयु-क्ताच्छसादौ पृथिवीपते ! ।
स्यान्नान्तस्योपधाया ह्य-स्थ्येत्यादिक भवेद्यथा ॥२९२॥

હે પૃથ્વીપતિ, (તદ્ધિતમાં, ईप् કારાન્તમા તેમજ ई કારાન્તમાં) शस જેની આદિમાં છે તેવો સ્વરથી શરૂ થતો પ્રત્યય પરમાં આવે ત્યારે नકારાન્ત શબ્દના ઉપધાસ્વરનો લોપ થાય છે જેથી – (તૃતીયા એકવચનનું) अस्थ्ना વગેરે થાય છે

१५ लोपो वेड्योरकारस्य परयोर्वसुधाधिप ! ।
अह्न्यहनी परे चाऽत्र, ह्यस्थ्न्यस्थिन यथा भवेत् ॥२९३॥

હે વસુધાધિપ, (પ્રથમા અને દ્વિતીયા દ્વિવચનના औ નો) ई અને (સપ્તમી એકવચનના) ङि પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે अस्थिવગેરેના (अच्चास्थ्ना शसादौ–१.८ १२)

स्वृणा नपुसके धौ वा ॥ १ ८ १५ ॥ नामिना स्वरे ॥ १ ८ ११ ॥ अच्चास्थ्ना शसादौ ॥१.८ १२ ॥
अल्लोप स्वरेऽम्वक्ताच्छसौ ॥ १ ८ १३ ॥ वेडयो ॥ १.८ १४ ॥

સૂત્રથી થયેલા) અકારનો વિકલ્પે લોપ થાય છે. આમ અહીં अहनि અને अह्नि તેમજ अस्थनि અને अस्थ्नि રૂપો થાય છે.

१६ एवमक्षिदधिसक्थि-शब्दाः साध्याः पुनर्नृप ।
इकारान्ता उकारान्ताः स्युः प्रथमाद्वितीययोः ॥२९४॥

હે નૃપ, આ પ્રમાણે अक्षि, दधि, सक्थि વગેરે इકારાન્ત શબ્દો તેમજ (ऊरु વગેરે ઉકારાન્ત શબ્દો પ્રથમા અને દ્વિતીયામાં સાધવા.

१७ ततो नुमि कृते सम्यक् रूपाणि भो भवन्ति च ।
शब्दानामिदुदन्तानां तृतीयादौ स्वरे परे ॥२९५॥

ઇકારાન્ત તેમજ ઉકારાન્ત શબ્દોની પરમાં તૃતીયા વગેરે વિભક્તિના સ્વરથી શરૂ થતા પ્રત્યયોને नुम् કર્યા પછી યોગ્ય રૂપો થાય છે.

१८ नपुंसकस्य ह्रस्वः स्याद् दीर्घस्वरान्तवर्तिनः ।
ग्रामणि ग्रामणिनी ग्रामणीनि हि पुनस्तथा ॥२९६॥

દીર્ઘસ્વરાન્ત નપુંસકલિંગ શબ્દની પરમાં સ્વરથી શરૂ થતો પ્રત્યય આવે તો તેનો હ્રસ્વ થાય છે (અને अ સિવાયનો સ્વર પરમાં આવે ત્યારે नुम् આગમ થાય છે) આમ (પ્રથમા અને દ્વિતીયામાં) ग्रामणि ग्रामणिनी ग्रामणीनि થાય છે.

१९ स्याट्टावावुक्तपुस्क पुंवद्वा स्वरे परे भृशम् ।
नाम्यन्तं क्लीबलिङ्गं भो ह्यर्थस्य वशतोऽखिलम् ॥२९७॥

સમસ્ત ઉક્તપુંસ્ક શબ્દ થી પરમાં टा વગેરેનો સ્વરથી શરૂ થતો પ્રત્યય આવે તો નામી (अ સિવાયના) સ્વરાન્ત નપુંસકલિંગમાં અર્થવશાત્ વિકલ્પે પુંલિંગ જેમ થાય છે.

२० वारि च वारिणी वारीण्येवमग्रेऽपि वारिणा ।
वारिभ्यां वारिभिर्वारि-णे वारीणां तथा मधु ॥२९८॥

(પ્રથમા અને દ્વિતીયામાં) वारि वारिणी वारीणि અને આગળ (તૃતીયામાં) वारिणा वारिभ्यां वारिभिः, (ચતુર્થી એકવચનમાં) वारिणे અને (ષષ્ઠી બહુવચનમાં) वारीणाम् થાય છે તે પ્રમાણે मधु (ના રૂપો) થાય છે

२१ पीलुर्वृक्षः फलं पीलु पीलुने न तु पीलवे ।
वृक्षं निमित्तं पीलुत्वं तज्जत्वं तत्फले पुनः ॥२९९॥

પીલુ (પુંલિંગ) વૃક્ષ છે. તેનું ફળ पीलु (જેની ચતુર્થી એકવચન) पीलुने થશે, पीलवे નહિ થાય. पीलुत्व નું નિમિત્ત વૃક્ષમાં છે. કારણકે તેના રૂપમાં (તે નિમિત્ત) તેનાથી જન્મે છે. તેથી તે

मधुनक्रम ॥ १८१६ ॥ टाद्युगमनुक स्वरा ॥ १८१७ ॥

२२ यन्निमित्तमुपादाय पुंसि लिङ्गे प्रवर्तते ।
क्लीबलिङ्गे तदेव स्याद् उक्तपुस्क तदुच्यते ॥३००॥

જે નિમિત્તને લઇને પુંલિંગમા (શબ્દ) થાય છે તેનેજ લીધે નપુંસકલિંગમાં થાય (ત્યારે) તે (શબ્દ)ને ઉક્તપુંસ્ક કહેવાય છે.

२३ ग्रामण्या ग्रामणिनेत्यादीनि च नृप ! तथैव रूपाणि ।
पक्षयुगलसरकानि ग्राह्याण्यनया हि रीत्येह ॥३०१॥

હે નૃપ, (તૃતીયા એકવચનમાં) ग्रामण्या અને ग्रामणिना એમ બંને પક્ષવાળા બે બે રૂપો આ રીતે સાધવા જોઇએ.

२४ नुमन्तस्याऽऽमि दीर्घ स्याद् ग्रामणीना पुनस्तथा ।
ग्रामण्या डौ परे स्वामिन् ! ग्रामण्या ग्रामणिन्यथ ॥३०२॥

(ષષ્ઠી બહુવચનનો) आम् પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે नुम् (न्) લાગેલા (ग्रामणी) શબ્દનો દીર્ઘ થાય છે. અને ग्रामणीनाम् અને ग्रामण्याम् બને છે; હે સ્વામી, (ग्रामणी શબ્દની) પરમા (સપ્તમી એકવચનનો) ङि પ્રત્યય હોય ત્યારે ग्रामण्याम् અને ग्रामणिनि બને છે.

२५ कर्तृ कर्तृणी कर्तृणि द्वितीयाया तथैव च ।
कर्तृशब्दस्य रूपे स्तो द्वे द्वे यदि स्वरेषु च ॥३०३॥

(પ્રથમામાં कर्तृ कर्तृणी कर्तृणि તે પ્રમાણે દ્વિતીયામા પણ (कर्तृ कर्तृणी कर्तृणि) થાય છે અને (તૃતીયા વગેરેના) टा વગેરે સ્વરથી શરૂ થતા પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે कर्तृ શબ્દના બે બે રૂપો થાય છે.

२६ कर्तृणा कर्तृणे चाऽपि कर्तृणः कर्तृणस्तथा ।
कर्तृणोः कर्तृणा कर्तृ–णि कर्तृणोर्नुमि कृते ॥३०४॥

(नामिनः स्वरे (१ ८ ११) (સૂત્રથી) नुम् કરવામા આવે ત્યારે (તૃતીયા એકવચનમાં) कर्तृणा, (ચતુર્થી એકવચનમા) कर्तृणे, (પંચમી અને ષષ્ઠી એકવચનમા) कर्तृणः અને कर्तृणः, (ષષ્ઠી અને સપ્તમી દ્વિવચનમાં) कर्तृणोः અને कर्तृणोः, (ષષ્ઠી બહુવચનમાં) कर्तृणाम् અને (સપ્તમી એકવચનમાં) कर्तृणि બને છે.

२७ पुंलिङ्गवन्नुमोऽभावे तृतीयादिविभक्तिषु ।
सोमपाशब्दरूपाणि भवेयुः कुलवत् किल ॥३०५॥

તૃતીયા વગેરે વિભક્તિઓ (ના પ્રત્યયો) પરમાં હોય અને नुम् ન લાગે ત્યારે પુંલિંગ પ્રમાણે (कर्त्रा, कर्त्रे વગેરે) રૂપો થાય છે અને सोमपा શબ્દના (નપુંસકલિંગના) રૂપો कुल शબ્દ પ્રમાણે થાય છે.

इति स्वरान्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥९॥

આમ સ્વરાન્ત નપુંસકલિંગ સમાપ્ત થયા. ૯

हसान्ताः पुंलिङ्गाः ।

१ स्वरान्तशब्दस्य यथाक्रमेण निरूप्य रूपस्य विधिं समग्रम् ।
प्रारभ्यते ह्यत्र हसान्तशब्द-ससाधन सूत्रविचाररीत्या ॥३०६॥

સ્વરાન્ત શબ્દોના રૂપના સમગ્ર વિધિનુ નિરૂપણુ ક્રમપૂર્વક કરીને હવે અહીં હस (વ્યજન) અંતવાળા શબ્દોની સાધના સૂત્રોની વિચારણાની રીતિ વડે શરૂ કરવામાં આવે છે.

२ मामागमो हि वक्तव्यः पञ्चस्वनडुहः प्रभो ! ।
भवेन्नुमागम. साव-नडुहश्च तत. परम् ॥३०७॥

પ્રથમ પાંચ વિભક્તિવચનોમા, હે પ્રભુ, अनडुह् શબ્દને आम् આગમ લાગે છે. પછી अनडुह् શબ્દની પરમાં (પ્રથમાનો) सि પ્રત્યય હોય ત્યારે नुम् (न्) આગમ થાય છે.

३ सयोगान्तस्य लोपः स्यात् पदान्तेऽय रसे परे ।
अनड्वानित्यनड्वाहा-वेव परेषु पञ्चसु ॥३०८॥

પદને અંતે આવેલા કે रस પ્રત્યાહારના વર્ણ પરમાં આવતા હોય ત્યારે સંયોગને અંતે આવેલાનો લોપ થાય છે. અને अनड्वान् એમ થાય છે. તેમજ अनड्वाहो એ પ્રમાણે (આગળ) પાંચેય વિભક્તિ વચનોમાં થાય છે.

४ भूमिपतेऽनडुह्स्रसु ध्वसु – वसां रसे परे ।
दत्व भवेत् पदान्ते चाऽ-नडुद्भ्यामनडुत्सु च ॥३०९॥

હે ભૂમિપતિ, अनडुह्, स्रस्, ध्वस् અને वस् (અન્તવાળા) શબ્દો પદને અંતે હોય કે પરમાં रस વર્ણ હોય તો તેનો दकार થાય છે. જેમકે अनडुद्भ्याम् અને अनडुत्सु

५ भवेदनडुहो धाव-मागम कविकामद ! ।
यथा सम्बोधने रूपम् अनड्वन्निति सिध्यति ॥३१०॥

(સંબોધનનો) धि પરમાં હોય ત્યારે, હે કવિકલ્પતરુ, अनडुह् ને अम् આગમ થાય છે. જેમકે સંબોધનમા अनड्वन् એમ રૂપ સિદ્ધ થાય ત્યારે –

६ भवेद्धातोश्च दादेर्घो हकारस्य हसे परे ।
नाम्नो रसे पदान्ते भो गोदुघ्-सि स्यात् तदा स्थिति. ॥३११॥

द કારથી શરૂ થતા ધાતુના પરમાં हस વર્ણ હોય કે નામના रस વર્ણ હોય અથવા પદને અંતે હોય તો તેના ह કારનો घ થાય છે. આમ (गोदुह् + सि =) गोदुघ् + सि એમ થાય ત્યારે–

७ आदिश्चासां समान्त-स्य सभा स्यघोः भवन्ति च ।
धातो रसे पदान्ते च नाम्नो मनुजमण्डन ! ॥३१२॥

वचास्वनहुर ॥ १.९.१ ॥ मामनडुह ॥ १.९.२ ॥ संयोगान्तस्य लोप ॥ १.९.३ ॥ दत्वं रसे ॥ १.९.४ ॥
धावम् ॥ १.९.५ ॥ दादेः ॥ १.९.६ ॥ आदिश्चासां समानान्तस्य सभा स्यो ॥ १.९.७ ॥

હે મનુષ્યમૂર્ધન્ય, जव (ज ड द ग व) વર્ણો આદિમાં હોય તેવા झभ (झ ढ ध घ भ) અંત-વાળા ધાતુની પરમાં स કાર, ध्वम् અથવા નામના रस વર્ણ હોય કે પદને અંતે હોય તો તેના झभ વર્ણો (અનુક્રમે) થાય છે.

८ झसाना वर्तमानाना वाऽवसाने जवश्चपाः ।
सम्भवेयुर्यथा रूप गोधुक् गोधुगिति द्वयम् ॥३१३॥

અવસાનમાં—અંતે રહેલા झस વર્ણોના जव વર્ણો અથવા चप વર્ણો થાય છે. આમ गोधुक् અને गोधुग् એમ બે રૂપ થાય છે.

९ शेषाणामस्य रूपाणा प्रक्रिया पूर्वसूत्रतः ।
सुगमत्वाच्च नालेखीद् ग्रन्थभूयस्त्वभीतित. ॥३१४॥

આના બાકીના રૂપોની પ્રક્રિયા—સાધના પૂર્વ (આગળ) આપેલા સૂત્રોને કારણે સરળ હોવાને લીધે ગ્રંથપ્રમાણ વધવાની બીકે લખવામા આવી નથી.

१० सूत्रविशेषता यत्र तद्रूपमिह लिख्यते ।
यत्साध्य प्राक्तनैः सूत्रैस्तद्रूप लिख्यते न च ॥३१५॥

જ્યાં સૂત્રોની વિશેષતા છે તે રૂપ અહીં લખવામા આવે છે. જે પૂર્વના સૂત્રોથી સાધી શકાય છે તેને લખવામા આવતાં નથી.

११ स्याद्दाद्यभावतो हो ढो धातोः पुनर्झसे परे ।
नाम्नो रसे पदान्ते च मधुलिट् मधुलिड् यथा ॥३१६॥

द કાર આદિમાં ન આવનો હોય તેવા ધાતુના પરમા झस વર્ણવાળો પ્રત્યય કે નામના रस વર્ણ અથવા પદાન્તે હોય તો તે ह કારાન્ત ધાતુના ह् નો ढ् થાય છે. જેમકે मधुलिट् અને मधुलिड् બને છે.

१२ पञ्चसु पूर्ववद्वाहो वौ शसादौ स्वरे भवेत् ।
यथा भारौह इत्यादिरूपाणा स्याच्च सिद्धिता ॥३१७॥

પાચેય વિભક્તિ વચનોમા પહેલાની જેમ થાય છે અને शस् વગેરે નો સ્વરથી શરૂ થતો પ્રત્યય પરમાં આવે ત્યારે वाह् ના व કાર નો औ થાય છે. જેમકે (भारवाह् ના) भारौह વગેરે રૂપોની સિદ્ધિ થાય છે.

१३ सहेः षः साढि भो राजन् ! भवेद् रूपाणि वै यथा ।
तुराषाट् च तुराषाडि - त्यादीनि स्युरिह स्फुटम् ॥३१८॥

(हो ढ) साढ् થયું હોય ત્યારે, હે રાજા, सह् ધાતુના स કારનો ष કાર થાય છે. અને થી तुराषाट् તેમજ तुराषाड् વગેરે એ પ્રમાણે સ્પષ્ટ રૂપો થાય છે.

वाऽवसाने ॥ १ ९.८ ॥ हो ढ ॥ १ ९ ११ ॥ वाहो वौ शसादौ स्वरे ॥१ ९ १३ ॥ सहे षः साढि ॥१ ९ १५॥

१४ द्रुहादीनां च वा ढत्व-घत्वे धातोर्झसे परे ।
नाम्नो रसे पदान्ते मो ध्रुट् ध्रुड् ध्रुक् ध्रुग् भवन्ति च ॥३१९॥

द्रुह् વગેરે ધાતુના પરમાં झस વર્ણો કે નામના रस વર્ણ કે પદાન્ત હોય ત્યારે વિકલ્પે (ह કારનો) ढ અથવા घ થાય છે અને (તેથી) અનુક્રમે ध्रुट् તેમજ ध्रुड् અને ध्रुक् તેમજ ध्रुग् એમ (રૂપો) થાય છે.

१५-१६ आदिग्रहतो ग्राह्या ष्णुह् ष्णिह् मुह इमे त्विह ।
भवेद्भ्रोश्चतुराम् शौ च शब्दस्याऽपि ह पञ्चसु ॥३२०॥
विभक्तिषु परेष्वेव चत्वार इति सिद्धये ।
चतुरश्च चतुर्भिश्च-तुर्भ्यस्तथा विशेषता ॥३२१॥

(द्रुहादि માં) आदि-(વગેરે) શબ્દનું ગ્રહણ કર્યું તેથી ष्णुह् (स्नुह् ઉલટી કરવી), ष्णिह् (स्निह्-પ્રેમ કરવો) અને मुह् (મોહ પામવો) એ બધાને લેવાના છે અને સાંભળો, चतुर् શબ્દની પરમા પાંચેય વિભક્તિ વચન અને शि (નપુંસકલિંગ બહુવચન) હોય ત્યારે તેને आम् લાગે છે. તે (પ્રથમા બહુવચનના) चत्वार ને સિદ્ધ કરવા માટે છે તદુપરાન્ત चतुरः, चतुर्भिः અને चतुर्भ्यः થાય છે. હવે વિશેષતા (બતાવવામાં આવે) છે.

१७ परस्यामो भवेद् राजन् रः सङ्ख्याया नुडागम ।
नस्य णत्वं णस्य द्वित्व चतुर्णां च चतुर्षु च ॥३२२॥

હે રાજા, રેફાન્ત સંખ્યાના પરમાં (ષષ્ઠી બહુવચનમાં) आम् પ્રત્યય હોય ત્યારે नुट् આગમ થાય છે. न કારનો ण થાય છે અને ण કારનું દ્વિત્વ થાય છે चतुर्णाम् અને चतुर्षु બને છે.

१८ कर्तव्यमात्ररेफस्य विसर्गो भवति ध्रुवम् ।
सुपि स्वाभाविकस्यैव रेफस्य न विसर्गता ॥३२३॥

કરવા ખાતર જ થયેલો રેફ હોય તેનો ચોક્કસ વિસર્ગ થાય છે. પણ सुप् (વિભક્તિના) પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે સ્વાભાવિક (શબ્દગત) રેફનો વિસર્ગ થતો નથી (તેથી चतुर्षु થાય છે)

१९ चतुराम् शौ च भो अत्र पञ्चस्वित्यनुवर्तते ।
गौणत्वे चतुर् शब्दस्य प्रत्येकरूपसिद्धये ॥३२४॥

ગૌણ હોય ત્યારે चतुर् શબ્દનું પ્રત્યેક રૂપ સિદ્ધ કરવા માટે પાંચેય વિભક્તિવચનો પરમાં હોય કે (નપુંસકલિંગ પ્રથમા દ્વિતીયા બહુવચનનો) शि પરમા હોય ત્યારે आम् આગમ થાય છે

द्रुहादीनां घत्वढत्वे वा ॥ १.१.१२ ॥ र. सङ्ख्यायाः ॥ १.१.१७ ॥ रः सुपि ॥ १.१.१८ ॥
चतुराम् शौ च ॥ १.१.१९ ॥

२० दीर्घीकृते च नाम्नो नो लोपशघौ रसे परे ।
पदान्तेऽनागमजस्य स्याद्धि राजेति रूपता ॥३२५॥

સંબોધન સિવાયના રસ વર્ણ પરમાં હોય ત્યારે (राजन्) નામના પદાન્ત-न કારના ઉપધાસ્વરનો દીર્ઘ કર્યા પછી આગમનો न હોય તેવા न કારનો લોપશ્ થાય છે-અને (પ્રથમા એક વચનમા) राजा એમ રૂપ બને છે.

२१ विशेषणादघौ चेति राजन् सम्बोधने भवेत् ।
दीर्घीकृते च द्वित्वादौ रूपाणि स्युर्यथाक्रमम् ॥३२६॥

अघौ (સંબોધન સિવાયનામાં) એમ વિશેષણ-હોવાને લીધે સમ્બોધન (એકવચન) માં राजन् એમ થાય છે. અને દ્વિવચન વગેરેમાં અનુક્રમે (નકારાન્તના ઉપધાનો-દીર્ઘ કર્યા પછી રૂપો થાય છે

२२ अल्लोपो राज्ञ इत्यादौ श्लिष्टोच्चार. परस्परम् ।
राज्ञि राजनि सप्तम्या भेदो वेङ्योरनेन च ॥३२७॥

(દ્વિતીયા બહુવચન) राज्ञः વગેરેમાં પરસ્પર શ્લિષ્ટ (સંયુક્ત) ઉચ્ચાર (યોગ) (न કારાન્તના ઉપધા) अ કારનો લોપ (शस् વગેરે સ્વરથી શરૂ થતા પ્રત્યયોમાં તદ્ધિતમાં, ईप् તેમજ ई પરમાં હોય ત્યારે) થાય છે. અને સપ્તમીમાં જુદું છે. (સ્ત્રીલિંગનો) ई અને (સપ્તમી એકવચનનો) ङि પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે अ કારનો વિકલ્પે લોપ થાય છે. અને એનાથી राज्ञि તેમજ राजनि થાય છે

२३ राजभ्या राजभी राज-भ्यो राजसु, न लोपशि ।
कृतेऽत्राऽद्भिर्भवेत् वभ्यस्वे-स्मि वहुत्वे निषेधत ॥३२८॥

राजभ्याम्, राजभिः, राजभ्य અને राजसु વગેરેમાં લોપશ્ કર્યો હોય ત્યારે નિષેધ હોવાને લીધે અહીં (આ શબ્દમાં) अद्भि (૧ ૯.૧૧) થી (તૃતીયા વગેરે દ્વિવચનમાં अ કારનો) आ કાર થતો નથી કે वभ्य (૧.૯.૧૨) થી (તૃતીયા બહુવચનમા भ કારનો) अ કાર થતો નથી અથવા ए स्मि वहुत्वे (૧ ૯ ૧૫) થી (ચતુર્થી અને પંચમી બહુવચનમાં अ કારનો) ए કાર થતો નથી.

२४ विना लोप धरापालेत्यम्वयुक्ताद्विशेषणात् ।
राजवदेव रूपाणि यज्वनात्मसुधर्मणाम् ॥३२९॥

હે પૃથ્વીપાલ, अम्वयुक्त (म् કાર અને व કારનો સંયોગ ન-હોય તેવા) એમ વિશેષણ હોવાના લીધે (अ કારનો) લોપ થયા વગર यज्वन्, आत्मन् અને सुधर्मन् ના રૂપો राज શબ્દ પ્રમાણે બને છે.

नाम्नो नो लोपशघौ ॥ १ ९ १९ ॥ वेङ्योः ॥१ ८ १४॥ शल्लोप स्वरेऽम्वयुक्ताच्छसाद्यौ ॥ १ ८.१३ ॥

२५ श्वादेर्वकार उत्व स्याच्छसादौ तु स्वरे परे ।
ङीपि यथा शुनीवाऽथ मघोनीह शुनः शुना ॥३३०॥

श्वन् (युवन् અને મઘવન્) વગેરેના પરમાં शस् વગેરેના સ્વરથી શરૂ થતો પ્રત્યય આવે ત્યારે व કારનો उ કાર થાય છે. (સ્રીલિંગનો) ङीप् પરમાં હોય ત્યારે शुनी અને मघोनी થાય છે. (દ્વિતીયા બહુવચન તેમજ તૃતીયા એકવચનમાં) शुन અને शुना (અનુક્રમે) બને છે.

२६-२७ इत्यादीनि च रूपाणि ग्राह्याणि धीमता स्वरे ।
श्वादेरित्यत्र सूत्रे चा - दिपदस्यैवहग्रहात् ३३१
युवन्मघवन्शब्दस्य ग्रहण कथित गिरा ।
युवन्मघवन्रूपाणि श्वन्शब्दवत्तत. परम् ॥३३२॥

સ્વર પરમાં હોય ત્યારે આ પ્રમાણે બધા રૂપો બુદ્ધિમાને સાધવા. श्वादे (૧.૯.૨૧) એ સૂત્રમા आदि શબ્દને લઇને સરસ્વતીએ युवन् અને मघवन् શબ્દનું ગ્રહણ (કરવાનું) કહ્યુ છે. युवन् અને मघवन् શબ્દોના રૂપો श्वन् શબ્દ પ્રમાણે થાય છે હવે પછી—

२८ स्याद् यूनि दीर्घ उकारो मघोनीति विशेषता ।
पथ्यादीना तु शब्दानाम् इतोऽत्पञ्चसु सम्भवेत् ॥३३३॥

युवन् (ના સપ્તમી એકવચન) મા उ કાર દીર્ઘ થઇને यूनि થાય છે. અને (मघवन् નું) मघोनि એમ થાય છે. તેટલી વિશેષતા છે. पथि વગેરે શબ્દોની પરમા પ્રથમ પાચ વિભક્તિ વચનો હોય ત્યારે इ કારનો अ કાર થાય છે

२९ स्यात् थो नुडागमस्तेषा पञ्चसु स्यादिषु ध्रुवम् ।
पथ्यादीना च टेरा सौ पन्था॥ रूप भवेद्यथा ॥३३४॥

તે पथि વગેરે બધાના પરમા सि વગેરે પાંચ વિભક્તિ વચનો હોય ત્યારે थ કારને नुट् આગમ નિત્ય લાગે છે. અને તે બધાની પરમાં (પ્રથમા એકવચનનો) सि પ્રત્યય હોય ત્યારે टि સ્વરનો आ કાર થાય છે. અને पन्था એમ રૂપ બને છે.

३० नोपधायाः फ्रो दीर्घे पन्थानो हि भवेद्विभो ! ।
स्वरे लोपः पथां टे· स - मादौ पथ पथा पुन. ॥३३५॥

(पथिन् શબ્દનો इतोऽत् पञ्चसु ૧.૯.૨૪ અને) न કારાન્ત હોવાને લીધે તેના ઉપધા સ્વરનો દીર્ઘ કર્યા–પછી હે વિભુ, पन्थानो થાય છે. તેમજ पथिन् વગેરે શબ્દોની પરમા (દ્વિતીયા બહુવચન) शस् વગેરેના સ્વરથી શરૂ થતા પ્રત્યયો તદ્ધિત કે સ્રી પ્રત્યય ङीप् અને ई કાર હોય ત્યારે તેના टि સ્વરનો લોપ થાય છે અને पथ. તેમજ (તૃતીયા એકવચનમા) पथा થાય છે.

श्वादेर्व ॥१.९.२१॥ इतोऽत्पञ्च ॥१.९.२४॥ थो नुट् ॥१.९.२५ आ सौ ॥१.९.२६॥
नोपधाया. ॥१८७॥ पथो टे ॥१.९.२७॥

३१ रसे परे नलोप स्यात् पथिभ्या पथिभिर्यथा ।
रीत्याऽनयाऽन्यरूपाणि ग्राह्याणि च विचक्षणैः ॥३३६॥

रस વર્ણ પરમાં હોય ત્યારે न કારનો લોપ થાય છે. જેમકે पथिभ्याम् અને पथिभिः આ રીત પ્રમાણે વિચક્ષણોએ અન્ય રૂપો સાધવા.

३२ मथिन्भुक्षिन् शब्दौ द्वौ साध्यौ भो वसुधाधिप ! ।
बहुत्वसङ्ग्रहात् सूत्रे पथिन्शब्दवदेव हि ॥३३७॥

હે વસુધાધિપ, मथिन् અને ऋभुक्षिन् એ બે શબ્દોને સૂત્રમા (पथाम् એમ) બહુવચનનું ગ્રહણ કર્યું હોવાને લીધે पथिन् શબ્દ પ્રમાણે જ સાધવા.

३३ इनां शौ सौ भवेच्चाधा-वुपधाया हि दीर्घता ।
दण्डी दण्डीनि रूपे द्वे यथा स्याता महीपते ! ॥३३८॥

इन् (हन्, पूषन् અને अर्यमन्) વગેરેના शि (નપુંસક) માં અને धि (સંબોધન) સિવાયના सु (પ્રથમા એકવચન) નો सि પરમા હોય ત્યારે ઉપધા સ્વરનો દીર્ઘ થાય છે. આમ, હે મહીપતિ, दण्डी અને दण्डीनि એમ બે રૂપો બને છે.

३४ हे दण्डिन् दण्डिनौ नून दण्डिनो दण्डिन परम् ।
दण्डिनो दण्डिनश्चैव रूपाण्यग्रे भवन्ति च ॥३३९॥

(સંબોધનમાં) હે दण्डिन् અને (પ્રથમા દ્વિવચન વગેરેમાં) दण्डिनौ दण्डिनः પછી दण्डिनम् (અને દ્વિતીયા બહુવચનમાં) दण्डिनः તેમજ (પંચમી અને ષષ્ઠી એકવચનમાં) दण्डिनः એ પ્રમાણે આગળનાં રૂપો થાય છે.

३५ इना शौ सौ हि सूत्रे हन्-पूषार्यणम एव हि ।
बहुत्वग्रहणाद् ग्राह्या. शब्दशास्त्रविशारदै ॥३४०॥

इना शौ सौ (૧. ૯ ૨૮) સૂત્રમાં (इनाम्) બહુવચનમાં ગ્રહણને લીધે શબ્દશાસ્ત્ર (વ્યાકરણના) વિશારદોએ हन् (ધાતુ), पूषन् (સૂર્ય) અને अर्यमन् (સૂર્ય) શબ્દોને લેવા.

३६ इनो घ्नेऽव्यवधाने स्यात् ञ्णिति तु व्यवधानके ।
शस्प्रभृतिस्वरेऽल्लोपे हसेर्ह्सो झभे जबा ॥३४१॥

हन् (ધાતુ)ના પરમાં વ્યવધાન રહિતનો न કાર અથવા ञित् કે णित् પ્રત્યય આવે ત્યારે વ્યવધાન હોવા છતાં ह् કાર નો घ् થાય છે. शस् (દ્વિતીયા બહુવચન) વગેરે પ્રત્યયોના સ્વર (થી શરૂ થતા પ્રત્યયો) પરમા હોય અને अ કારનો લોપ થાય ત્યારે हसेर्ह् हस. (૧. ૨ ૨.) અને झभे जबा (૧.૨ ૩) થાય છે.

३७ ब्रह्मघ्नश्चाऽथ ब्रह्मघ्ने-त्यादीनि स्युर्यथाक्रमात् ।
जघान णिति ब्राह्मघ्निर्ञिति हसे विशेषता ॥३४२॥

इना शौ सौ ॥ १ ९ २८ ॥

આમ (દ્વિતીયા બહુવચનમાં) ब्रह्मघ्न અને (તૃતીયા એકવચનમાં) ब्रह्मघ्ना એમ ક્રમાનુસાર બને છે णित प्रत्ययमा (પરોક્ષ ભૂતકાળ ત્રીજો પુરુષ એકવચનમાં) जघान અને ञित् પ્રત્યયમા ब्राह्मघ्नि (બ્રહ્મહત્યા કરનારનો પુત્ર) થાય છે. हग (વ્યંજન) પરમાં હોય ત્યારે વિશેષતા છે

३८ गिरा हनो घ्न इत्यत्र श्लिष्टोक्त्या ज्ञापितं प्रभो ।
हन्तेरकारपूर्वस्य नस्य णत्वं हि नाऽन्यथा ॥३४३॥

સરસ્વતીએ हनो घ्ने (૧.૯.૨૯) સૂત્રમાં શ્લિષ્ટ (સંયુક્ત) ઉચ્ચાર કરીને, હે પ્રભુ, સૂચવ્યું છે કે हन् ના अ કારની પૂર્વમા न કારનો ण (થઇ શકે છતાં) વ્યંજન પૂર્વમાં હોવાને લીધે થતો નથી નહીં તો (એટલે કે સ્વર પૂર્વમાં હોત તો) થાત.

३९ रीत्याऽनया प्रभो साध्यौ वै पूषार्यमणावुभौ ।
टिलोपो वाऽत्र पूष्णो ङौ केचिदिति विशेषता ॥३४४॥

હે પ્રભુ, આ રીત અનુસાર पूषन् અને अर्यमन् એ બંને સાધવા. पूषन् ના પરમાં (સપ્તમી એકવચનનો) ङि પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે કેટલાકના મતે વિકલ્પે टि સ્વરનો લોપ થાય છે તે વિશેષતા છે.

४० अल्लोपे च भवेत् पूष्णि तदभावे तु पूषणि ।
टिलोपेऽत्र कृते पूषि सप्तम्येकत्व एव भो ॥३४५॥

સપ્તમી એકવચનમાં अ કારનો લોપ થયો હોય ત્યારે पूष्णि, અને લોપ થયો ન હોય ત્યારે पूषणि બને છે હવે टि નો લોપ કરવામા આવે ત્યારે पूषि એમ રૂપ બને છે.

४१ पञ्चन्प्रभृतयः सङ्ख्या - शब्दा बहुत्ववाचकाः ।
नित्यं ते त्रिषु लिङ्गेषु समरूपाः सन्ति मुख्यतः ॥३४६॥

મુખ્ય અર્થમાં હોય ત્યારે पञ्चन् વગેરે સંખ્યાવાચક શબ્દો બહુવચનમાં વપરાય છે અને નિત્ય ત્રણેય લિંગમાં તે સમાનરૂપોવાળા રહે છે.

४२ षकार-नान्तसङ्ख्याया जश्शसोर्लुग्भवेत् पुनः ।
तन्निमित्तमुपादायो - पधादीर्घो हि नो लुकि ॥३४७॥

ष કારાન્ત અને न કારાન્ત સંખ્યાની પરમા આવતા (પ્રથમા અને દ્વિતીયા બહુવચનના) जस् અને शस् પ્રત્યયનો લુક્ થાય છે ને નિમિત્તને લઇને લુક્ થયો હોવાને લીધે ઉપધાસ્વરનો દીર્ઘ થતો નથી

४३ पञ्चन्शब्दस्य रूपाणि पञ्च पञ्च च पञ्चभिः ।
पञ्चभ्यश्चाथ पञ्चानां [illegible] ॥३४८॥

पञ्चन् શબ્દના રૂપો કોઇપણ ફેરફાર સિવાય पञ्च पञ्च पञ्चभिः पञ्चभ्यः અને पञ्चसु એ પ્રમાણે થાય છે.

[illegible] ॥ १.९.३० ॥   [illegible] ॥ १.९.३१ ॥   लुकि न तन्निमित्तम् ॥ १.९.३२ ॥

४४-४५ ष्णः सङ्ख्यायाः परस्याऽऽमो भवेद् राजन्नुमागम. ।
नोपधायाश्च सूत्रेण दीर्घता हि तत परम् ॥३४९॥
पूर्वसूत्रेण नो लोपः पञ्चाना रूपसिद्धये ।
पञ्चसु पुनरित्यत्र नलोपतैव केवलम् ॥३५०॥

હે રાજા, ષ કારાન્ત અને ન કારાન્ત સ ખ્યા શબ્દોની પરમાં આવતા (ષષ્ઠી બહુવચનના) आम् પ્રત્યયને नुम् આગમ થાય છે. અને नोपधायाः (१ ८.७) સૂત્રથી (न કારના) ઉપધા સ્વરનો દીર્ઘ થયા પછી આગળ ઉપર આપેલા (नाम्नो नो लोपशधौ) સૂત્રથી न કારનો લોપ पञ्चानाम् રૂપની સિદ્ધિ માટે થાય છે. (સપ્તમી બહુવચનમાં) पञ्चसु થાય છે તેમાં કેવળ न કારનો લોપજ થાય છે.

४६ सप्तन् नवन् दशन् शब्दाः साध्याः पञ्चन्वदेव भो ।
अष्टन्शब्द विना नान्ता· काचित्तत्राऽस्ति भेदता ॥३५१॥

सप्तन्, नवन्, અને दशन् એ न કારાન્ત શબ્દોને पञ्चन् શબ્દ પ્રમાણે સાધવા. સિવાય કે अष्टन् શબ્દ (કારણકે) તેમાં કંઇક ફેર છે.

४७ वाऽष्टनो डौ भवेच्छब्दात् परयोर्जश्शसोस्तत ।
डित्वाट्टिलोपता ह्यष्टा - वष्टावष्टाष्टसिद्धये ॥३५२॥

अष्टन् શબ્દની પરમા (પ્રથમા દ્વિતીયા બહુવચનના) जस् અને शस् પ્રત્યયનો डौ (औ) વિકલ્પે થાય છે અને डित् હોવાને લીધે टि સ્વરનો લોપ થાય છે, તે अष्टौ अष्टौ અને अष्ट अष्ट રૂપોની સિદ્ધિ માટે છે.

४८ अष्टन्शब्दस्य वाऽऽसु स्या - ट्टे· परासु विभक्तिषु ।
तृतीयादिषु रूपाणाम् अष्टन्शब्दस्य सिद्धित ॥३५३॥

अष्टन् શબ્દની પરમાં (તૃતીયાના) आ (टा) વગેરે વિભક્તિઓ પરમાં હોય ત્યારે टि નો आ કાર વિકલ્પે થાય છે, તે अष्टन् શબ્દના તૃતીયા વિભક્તિ વગેરેમા રૂપોની સિદ્ધિને માટે છે

४९ अष्टभि. पुनरष्टभ्योऽ - ष्टभ्योऽष्टानामथाऽष्टसु ।
अष्टाभिरेवमष्टाभ्योऽष्टाभ्यस्त्वष्टास्विमानि च ॥३५४॥

अष्टभिः अष्टभ्यः, अष्टभ्यः, अष्टानाम् અને अष्टसु તેમજ अष्टाभि, अष्टाभ्य, अष्टाभ्य અને अष्टासु એમ થાય છે.

५० इदमोऽयं पुंसि सि - सहितस्याऽऽदेशो भवेद्धि सिद्धयति यत् ।
अयमिति रूपं चाऽत्र प्रथमैकत्ववचने च पृथिवीश ! ॥३५५॥

પુલિંગમાં इदम् શબ્દનો (પ્રથમા એકવચનના) सि પ્રત્યય સહિત अयम् આદેશ થાય છે અને આમ અહી, હે પૃથિવીપતી, પ્રથમા એકવચનમાં अयम् રૂપ સિદ્ધ થાય છે

ष्ण. ॥ १ ९ ३३ ॥ अष्टनो डौ वा ॥ १ ९ ३४ ॥ वाऽऽसु ॥ १ ९ ३५ ॥ इदमोऽय पुंसि ॥ १ ९ ३६ ॥

५१ स्यादौ परे भवेत् स्वामिन् ! त्यदादीनां दस्य मः ।
इमावित्यादिरूपाणि भवन्त्येव यथाक्रमात् ॥३५६॥

હે સ્વામી, सि વગેરે પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે त्यद् વગેરે શબ્દોના द કારનો म થાય છે આમ ક્રમાનુસાર इमौ વગેરે રૂપો થાય છે

५२ इदमस्त्वन टौसो स्यात् परयोर्भोजभूपते ! ।
यथाऽनेनाऽनयो रूपम् इति मुनिद्धिता व्रजेत् ॥३५७॥

(તૃતીયા એકવચનનો) टा અને (ષષ્ઠી અને સપ્તમી દ્વિવચનનો) ओस् પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે, હે ભોજરાજ, इदम् નો अन આદેશ થાય છે, જેનાથી अनेन અને अनयो એમ રૂપ સિદ્ધ થાય છે.

५३ स्म्य इदमो हि शब्दस्य कृत्स्नस्य भवतीह च ।
अद्भ्यचोन कृते ह्यात्वे रूपमाभ्या यथा भवेत् ॥३५८॥

इदम् ની પરમાં म કાર કે भ કારથી શરૂ થતો પ્રત્યય હોય તો આખાનો अ કાર આદેશ થાય છે અને अद्भि (૧.૬.૧૧) સૂત્રથી आ કરીએ ત્યારે आभ्याम् એમ રૂપ થાય છે.

५४ अय इत्यस्य निरासार्थं स्यादिदमसो परः ।
भिस् भिसेव यथैभिर्भो. सुगमान्यपराणि च ॥३५९॥

अय (૧.૬.૧૨) એ સૂત્રનુ નિરસન કરવા માટે इदम् અને अदस् ની પરમાં રહેલો भिस् भिस् જ રહે છે. જેથી एभि. થાય છે બીજાં રૂપો સુગમ છે.

५५ त्यदादीना च शब्दाना सम्बोधन न विद्यते ।
वै युष्मदस्मदन्ताना विद्वद्भिरिति भाषितम् ॥३६०॥

વિદ્વાનોનુ કહેવું છે કે त्यद् વગેરે શબ્દો તેમજ युष्मद् અને अस्मद् ના સંબોધન રૂપો હોતાં નથી

५६ वाऽन्वादेशे द्वितीयाटौस्वेनोऽत्र चेदमेतदो. ।
यथाऽत्र एनमेनान् – नानेनेन यथैनयोः ॥३६१॥

દ્વિતીયામા, (તૃતીયા એકવચનના) टा અને (ષષ્ઠી સપ્તમીના દ્વિવચનના) ओस् માં इदम् અને एतद् શબ્દોનું પુનર્ભાષણ હોય ત્યારે તેનો एन આદેશ કહેવાય છે. જેમકે : एनम् एनौ एनान् અને एनेन તેમજ एनयो. અનુક્રમે થાય છે

५७ त्यदादित्वात्कृते ह्यत्वे किम शब्दस्य सर्ववत् ।
सर्वाण्याजि साध्यानि पूर्वसूत्रैर्विचक्षणै ॥३६२॥

त्यद् વગેરેમા પઠિત હોવાને લીધે किम् શબ્દનો अ કાર કર્યાને પછી બાકી રૂપો આગળ આપેલા સૂત્રો વડે વિચક્ષણોએ सर्व શબ્દ પ્રમાણે સાધવા.

[illegible] ॥ १.६.१३ ॥ [illegible] ॥ १.६.१४ ॥ [illegible] ॥ १.६.१६ ॥ भिस् भिस ॥ १.६.४० ॥
इदमोऽन्वादेशे द्वितीयाटौस्वेनः ॥ १.६.०१ ॥ [illegible] ॥ १.६.५० ॥

५८ क कौ के क कौ कान् हसति हसतो हसन्ति हरिणाक्ष्या ।
अधर पल्लवमङ्घ्री पद्मौ कुन्दस्य कोरकान् दन्ता ॥३६३॥

હરિણ નયનાનુ કોણ કોને હસે છે? કયા બે કયા બેને હસે છે? કયા કોને હસે છે? (ઉત્તર) · અધરોષ્ઠ પલ્લવને (હસે છે), ચરણો (બે) કમળને (હસે છે), અને દાંત મોગરાની કળીઓને (હસે છે).

५९ मो नो धातो पदान्ते स्याद् रसे परे पुनर्यथा ।
प्रशानित्यादिक रूप स्यादिस्वरेऽविशेषता ॥३६४॥

म કારાન્ત ધાતુના પરમાં રસ વર્ણ હોય કે પદાન્ત હોય તો તેના न કાર થાય છે આમ प्रशान् વગેરે રૂપ થાય છે सि પછીના સ્વરથી શરૂ થતા પ્રત્યયોમા વિશેષતા નથી

६० धकारान्ताश्च ये शब्दा जवाद्या वै वुधादय· ।
ते सर्वे पूर्वसूत्रैश्च साध्या बुद्धिमता नृप ! ॥३६५॥

હે નૃપ, जव પ્રત્યાહારના વર્ણથી શરૂ થતા धकारान्त बुध् વગેરે જે શબ્દો છે, તે બધાને બુદ્ધિમાને પૂર્વે આપેલા સૂત્રો વડે સાધવા

६१ यथा स्त. प्रथमैकत्वे तथा सम्बोधनेऽपि च ।
रूपे युग्मेऽथ भुद् भुञ्च शेषास्वेकैकरूपता ॥३६६॥

જેમકે પ્રથમા એકવચનમા તેમજ સંબોધન એકવચનમા બે બે રૂપો भुत् અને भुद् બને છે. બાકીની (વિભક્તિઓમાં) એક એક રૂપ થાય છે

६२ भवेच्छशषराजादेः षश्च धातोर्झसे परे ।
नाम्नो रसे पदान्ते च सरस्वत्येति भाषितम् ॥३६७॥

छ કારાન્ત, श કારાન્ત, ष કારાન્ત અને राज् વગેરે ધાતુના નામના પરમા झस વર્ણ, रस વર્ણ કે પદાન્ત હોય તો તેનો ष કાર થાય છે એમ સરસ્વતીએ કહ્યુ છે

६३ विद्वन् उत्वनिषेधार्थं षस्य षत्व निर्दशितम् ।
सूत्रेऽस्मिन्नेव भारत्या स्युर्द्वेष्टीत्यादयो यथा ॥३६८॥

હે વિદ્વાન, उ કારનો નિષેધ કરવા માટે ष કારનો પણ ष કાર (થાય એમ) નિર્દેશ એ સૂત્રમાજ સરસ્વતીએ કર્યો છે જેથી द्वेष्टि વગેરે ક્રિયાપદોમાં (નિષેધ) થાય છે

६४ ग्राह्या सूत्रेऽत्र यज्-सृज्-मृज्-भ्राज्-व्रश्च-भ्रस्ज षडेव च ।
आदिग्रहणतो राजन्नित्याख्यात महर्षिभि. ॥३६९॥

એ સૂત્રમા आदि શબ્દ ગ્રહણ કર્યો હોવાને લીધે (પાણિનિ વગેરે) મહર્ષિઓએ यज्, सृज्, मृज्, भ्राज्, व्रश्च् અને भ्रस्ज् એ ૭ (ધાતુ) ને જ ગ્રહણ કરવા તેમ કહ્યુ છે

६५ नाम्नो रसे पदान्ते च धातो षो ड परे झमे ।
भवेच्च प्रथमैकत्वे राट् राड् सम्बोधने तथा ॥३७०॥

मो नो धातो ॥ १९४२ ॥ छशषराजाद ष ॥ १९४३ ॥ षो ड ॥ १९४४ ॥

નામના પરમાં સ વર્ણ હોય, પદાન્ત હોય કે ક્ષપ વર્ણ હોય તો ધાતુના ષ કારનો ड् થાય છે. જેથી પ્રથમા અને સમ્બોધન એકવચનમાં राट् અને राड् થાય છે

६६ भ्याम्भिस्भ्यसिसुपि स्वामिन् रूपाण्येव भवन्ति च ।
राड्भ्यां राड्भिस्तथा राड्भ्य राट्सु भोज यथाक्रमात् ॥३७१॥

હે ભોજ સ્વામી, भ्याम्, भिस्, भ्यस् અને (સપ્તમી બહુવચનના) सुप् પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે અનુક્રમે राड्भ्याम्, राड्भिः, राड्भ्यः તેમજ राट्सु એ પ્રમાણે રૂપો થાય છે.

६७ राजौ राजो राज राजौ राजो राजा राजे राज ।
राजो राजो राजा राजि राजो रूपाणेव स्युश्च ॥३७२॥

(સ્વરાદિ પ્રત્યયો પરમા હોય ત્યારે) राजौ राज (પ્રથમા), राजम राजौ राज (દ્વિતીયા), राजा (તૃતીયા), राजे (ચતુર્થી), राज (પંચમી), राज, राजो राजम् (ષષ્ઠી) તેમજ राजि અને राजो (સપ્તમી) એ પ્રમાણે રૂપો થાય છે

६८ साध्यः सर्वेऽप्यमी रीत्या जाता अत्र यजादयः ।
भृस्जशब्दो जकारान्त-स्तस्य काचिद्विशेषता ॥३७३॥

આ રીતે અહીં यज् વગેરે બધા શબ્દો સાધ્ય થયા ज કારાન્ત भृस्ज् શબ્દ છે તેની એક વિશેષતા છે

६९ सकोरादयोश्च भवेल्लोप स्योगस्य झसे परे ।
पदान्ते पूर्ववच्छेषा भृट् भृड सम्बोधन तथा ॥३७४॥

સંયોગના પરમાં ઝસ વર્ણ હોય, પદાન્ત હોય કે નામના સ વર્ણ હોય તો આદિ स કાર અને क કાર નો લોપ થાય છે બાકીના રૂપો પૂર્વે આપેલા રૂપોના જેવા થાય છે (પ્રથમા અને) સંબોધન એકવચનમા भृट् અને भृड् થાય છે

७० भृज्जौ भृज्जोऽथ भृड्भ्या च भृड्भिर्भृड्भ्यो हि भृट्सु च ।
षान्ता विशादयः शब्दास्तथा षान्ता द्विषादयः ॥३७५॥

(પ્રથમા દ્વિતીયા દ્વિવચન અને બહુવચનમા) भृज्जौ અને भृज्ज તેમજ भृड्भ्याम्, भृड्भिः અને भृड्भ्यः તેમજ भृट्सु રૂપો થાય છે. विश् વગેરે श કારાન્ત શબ્દો છે તેમજ द्विष् વગેરે ष કારાન્ત શબ્દો છે.

७१ बहुवचनमेवेति षष् शब्दस्य विशिष्टता ।
नुम स्यादामि परे राजन् षण्णामिति सुसिद्धये ॥३७६॥

હે રાજન, બહુવચનમા વપરાતા षष् શબ્દની વિશેષતા છે કે (ષષ્ઠી બહુવચનનો) आम પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે न કારનો ण થાય છે. તે षण्णाम् એમ સિદ્ધ કરવા માટે છે.

७२ षवर्गाद्वर्गीयः स्यात् अपदान्ते पदान्तता ।
[illegible] च टोरन्त्याद् [illegible] ॥३७७॥

[illegible] ॥ १, १, १ ॥ [illegible] ॥ १, १, १ ॥ [illegible] ॥ १, ४, १ ॥

ક્યારેક પદાન્ત ન હોય છતા પદાન્તતાનો આશ્રય લેવો પડે છે. જેમકે षट्सु એ (સપ્તમી બહુવચન) માં टोरन्त्यात् (૧ ૪ ૧૨) સૂત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે

७३ सर्वादिस्यदकारान्त न्त्यद्तद्यदेतदो नृप ! ।
अत्वेऽत्र कृत एतेषा रूपाणि स्युर्हि सर्ववत् ॥३७८॥

હે નૃપ सर्वादि મા રહેલા द કારાન્ત શબ્દો त्यद्, तद्, यद् અને एतद् નો अ કાર કર્યા પછી તેના રૂપો સર્વ શબ્દ પ્રમાણે થાય છે.

७४ तथाप्येष्विति भो राजन्नस्ति विशेषता किल ।
सौ परे स्तो भवेदेव यथा स्यात् स्य स एष च ॥३७९॥

છતા પણ એ બધામા એક વિશેષતા છે કે (પ્રથમાનો) सि પરમાં હોય ત્યારે त કારનો स થાય છે. જેમકે (અનુક્રમે) स्य स (य) અને एष બને છે

७५ तत्त्वप्राछ्प्रमुखा छान्ता साध्या रीत्याऽनयाऽथ सौ ।
आदौ षत्वे ततो डत्वे सिलोपे वा जबाश्चपा ॥३८०॥

तत्त्वप्राछ् વગેરે छકારાન્ત શબ્દોને આ રીતે સાધવા. હવે सि પરમાં હોય ત્યારે પહેલાં छ કારનો ष, પછી તેનો ड કાર અને તેના सि નો લોપ થયા પછી વિકલ્પે जब વર્ણ કે चप વર્ણ થશે.

७६ स्वरे परे कृते विद्वन् ! सश्लिष्टोच्चारणे पुन ।
तेषा ग्राह्याणि रूपाणि षत्वे डत्वे रसे परे ॥३८१॥

હે વિદ્વાન, સ્વર (થી શરૂ થતો) પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે સંશ્લિષ્ટ ઉચ્ચાર કરીને પછી તેના રૂપો કરવા. અને (પદાન્ત કે) रस વર્ણ પરમાં હોય ત્યારે ष કાર અને ड કાર કરીને કરવા.

७७ थकारान्ताश्च ये शब्दा अग्निमथादय किल ।
ते सर्वेऽप्यनया रीत्या साध्या इति विशेषता ॥३८२॥

अग्निमथ् વગેરે थ કારાન્ત જે શબ્દો છે તે બધા પણ આ રીત અનુસાર સાધવા. (તેમાં) વિશેષતા છે કે–

७८ षत्व डत्व न कार्य च निमित्ताभावतस्त्विह ।
अग्निमदग्निमद्रूपे वाऽवसाने कृते सति ॥३८३॥

નિમિત્ત ન હોવાને લીધે (थ કારનો) ष કાર કે ड કાર કરવાનો નથી. પણ वाऽवसाने (૧.૯.૮) સૂત્ર કરવાથી अग्निमत् અને अग्निमद् રૂપો થાય છે.

७९ खसे चपा झसानां हि झवे जबा कृते पुनः ।
अग्निमद्भ्यामग्निमद्भ्य – श्चाऽग्निमत्सु परे सुपि ॥३८४॥

स्त ॥ १९४९ ॥ वाऽवसाने ॥ १९८ ॥ खसे चपा झसानाम् ॥ १४.१८ ॥ झवे जबा ॥ १.२३ ॥

खरा वर्ण परमां होय त्यारे झग वर्णनो चप वर्ण अने झब वर्ण परमां होय त्यारे (झस वर्णनो) जब वर्ण कर्या पछी अग्निमद्भ्याम् अने अग्निमद्भ्य थाय छे (सप्तमीनो) सुप् प्रत्यय परमां होय त्यारे अग्निमत्सु थाय छे.

८० अञ्चे: पञ्चसु वक्तव्यो नुमागमस्तत: परम् ।
स्तो. श्चुभिः श्चुरनेनैव चुत्वे संयोगलोपता ॥३८५॥

(प्रथम) पांच विभक्ति वचनो परमां होय त्यारे अञ्च् धातुने नुम् आगम थाय छे अने पछी स्तो श्चुभि श्चु (१४.६) ए सूत्र वडे च वर्ग थया पछी संयोग (ना अंत्य न कार) नो लोप थाय छे.

८१ चोः कुझसे परे धातोर्नाम्नो रसे पदान्तके ।
तदनु स्याच्च सेर्लोप. प्रत्यङ् रूप यथा भवेत् ॥३८६॥

झस वर्ण परमा होय के नामना पदान्ते के रस वर्ण परमां होय त्यारे धातुना च वर्गनो क वर्ग थाय छे. अने (संयोगान्त) सि नो लोप थाय छे. जेथी प्रत्यङ् एम (प्रथमा एकवचनमां) रूप बने छे.

८२ सर्वविधिभ्योऽपि लोप – विधिश्च बलवत्तरः ।
आदौ ततश्च सेर्लोप. संयोगान्तस्य लोपता ॥३८७॥

बधा विधिमां लोपविधि बळवान छे. तेथी पहेलां सि नो लोप थाय, अने पछी संयोगना अंते आवेलानो लोप थाय छे

८३ भवेदत्र दिशां कुत्व पदान्तेऽपि रसे परे ।
प्रत्यङ् रूप भवेदेवा – नया रीत्याऽपि भूपते ॥३८८॥

अहीं दिक् शब्दोना परमां पदान्त होय के रस वर्ण होय त्यारे क वर्ण थाय छे. आ रीते, हे भूपति, प्रत्यङ् रूप ज थाय.

८४ दृग्–स्पृश्–सृज्–कुञ्च्–दधृक्–त्विजां च युजुष्णिक् तथा स्रगेतेषाम् ।
सूत्रे बहुवचनाद् अनेन कुत्व भवेदत्र ॥३८९॥

(दिशाम्–१.१०.१०) सूत्रमां बहुवचननुं कथन होवाने लीधे आ सूत्रथी दृग्, स्पृश्, सृज्, कुञ्च्, दधृक्, ऋत्विज्, युज्, उष्णिह्, तेमज स्रज् ए बधानो क वर्ग आदेश थाय छे.

८५ प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्च. प्रत्यञ्च किल तथैव प्रत्यञ्चौ ।
नुमि च कृते चुत्वेऽत्र स्यु. पञ्चेमानि रूपाणि ॥३९०॥

प्रत्यञ्चौ, प्रत्यञ्च, प्रत्यञ्चम् तेमज प्रत्यञ्चौ ए प्रमाणे रूपो नुम् आगम अने च वर्ग कर्या पछी अहीं आ पांच रूपो थाय छे

अञ्चे. पञ्चसु नुम् ॥ १९.५१ ॥   स्तो श्चुभि श्चु: ॥ १४६ ॥   चो कु ॥ १.१९२ ॥
दिशाम ॥ १.१०.१० ॥

८६ अञ्चेर्दीर्घश्च पूर्वस्य स्यादकारस्य लोपता ।
ईपि तद्धित ईकारे शसादौ तु स्वरे परे ॥३९१॥

ईप् પ્રત્યય, તદ્ધિત પ્રત્યય, ई કાર કે शस् વગેરેનો સ્વરથી શરૂ થતો પ્રત્યય હોય ત્યારે अञ्च् ના अ કારનો લોપ થાય છે અને તેના પૂર્વ (હ્રસ્વ) સ્વરનો દીર્ઘ થાય છે.

८७ प्रतीची तु स्त्रिया रूप प्रतीचीनस्तु तद्धिते ।
प्रतीची क्लीबलिङ्गे हि, प्रतीच इह सम्भवेत् ॥३९२॥

સ્રીલિંગમાં (ईप् પ્રત્યયમા) प्रतीची રૂપ, તદ્ધિતમાં प्रतीचीन રૂપ, નપુંસકલિંગમા (ई પ્રત્યયમાં) प्रतीची રૂપ અને અહીં प्रतीच (દ્વિતીયા બહુવચનનુ) રૂપ થાય છે

८८ रसे कुत्वे ततो गत्वे प्रत्यग्भ्या च तत. परम् ।
सुपि कुत्वे सुप पत्वे कषयोगे क्षता भवेत् ॥३९३॥

रस વર્ણ પરમા હોય ત્યારે क વર્ગ આદેશ અને પછી ग (जब) આદેશ થાય ત્યારે प्रत्यग्भ्याम् બને છે અને પછી (સપ્તમી બહુવચનનો) सुप् પરમાં હોય ત્યારે सुप् (ના स्) નો ष કાર કર્યા પછી क् અને ष् ના સંયોગમા क्ष કાર થાય છે.

८९ प्रत्यक्षु – रूपसिद्ध्यर्थम् इत्याक्षेपो बुधै कृत ।
साध्या नृपाऽनया रीत्या सध्र्यच् – प्रभृतय पुन. ॥३९४॥

(कषयोगे क्ष) એ આક્ષેપ (નિયમ) प्रत्यक्ष, રૂપ સિદ્ધ કરવા માટે વિદ્વાનોએ કર્યો છે હે નૃપ, આ રીતે सध्र्यच् વગેરે શબ્દો સાધવા જોઈએ.

९० तिर्यंच् – प्रभृतिशब्दाना निपात इति तद्धिते ।
तिरश्चादय ईकारे शसादौ तु स्वरे परे ॥३९५।

તદ્ધિત (સ્રીલિંગનો ईप् નો અને નપુંસકલિંગનો) ई કાર અને शस નો સ્વરથી શરૂ થતો પ્રત્યય જો પરમા હોય તો तिर्यच् વગેરે શબ્દોના तिरश्च् વગેરે નિપાત થાય છે

९१ ईपीकारे तिरश्ची स्यात् तिरश्चीनोऽथ तद्धिते ।
तिरश्च एवमग्रेऽपि शसादौ तु स्वरे परे ॥३९६॥

(સ્રીલિંગનો) ईप् અને (નપુંસકલિંગનો) ई કાર પરમા હોય ત્યારે तिरश्ची થાય છે તદ્ધિતમા तिरश्चीन અને અહી तिरश्च એમ (નિપાત) હવે પછી शस् વગેરેના સ્વરથી શરૂ થતા પ્રત્યયમા થાય છે

९२ उदञ्चादिकशब्दानाम् उदीचादय एव च ।
आदिग्रहणत सूत्रे निपाता हि भवन्ति भो ॥३९७॥

अञ्चेर्दीर्घश्च ॥ १.९.५३ ॥ कपसयोगे क्ष ॥ १९१० ॥ तिरश्चादय ॥ १९५५ ॥

સૂત્રમાં (तिरश्चादय: એમ) આદિ શબ્દનું ગ્રહણ કર્યું હોવાને લીધે उदञ्च् વગેરે શબ્દોના उदीच् વગેરે નિપાત નિત્ય થાય છે.

९३ उदीच्प्रमुखशब्दानां रूपाणि स्युस्तु पूर्ववत् ।
अग्निचित्प्रमुखाना हि तान्ताना पूर्वसूत्रतः ॥३९८॥

उदीच् વગેરે શબ્દોના રૂપો પૂર્વ પ્રમાણે થાય છે અને अग्निचित् વગેરે त કારાન્ત શબ્દોના રૂપો પૂર્વેના સૂત્રો પ્રમાણે સાધવા.

९४ तान्तानामपि शब्दानाम् उकारस्याऽनुबन्धतः ।
काचिद् विशेषता स्वामिन् ! अस्ति निरूप्यते च सा ॥३९९॥

त કારાન્ત શબ્દોને પણ उકાર અનુબંધ હોવાને લીધે એક વિશેષતા છે. હે સ્વામી, હવે તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે

९५ ऋितो नुम् पञ्चसु पुंसि भवेत् क्लीबे च शौ परे ।
न्सम्महतोऽधौ दीर्घ शौ च भवेत् पुंसि पञ्चसु ॥४००॥

उ કાર અને ऋ કાર જેમાંથી इत् થતા હોય તેના પરમાં (પ્રથમ) પાંચ વિભક્તિ વચનો હોય ત્યારે नुम् આગમ થાય છે. અને न કારાન્ત, स કારાન્ત, अप् તેમજ महत् શબ્દના પરમાં સંબોધન (धि) સિવાયના પાંચ વિભક્તિ વચનો હોય અને (નપુંસકલિંગનો) शि હોય ત્યારે (તેના ઉપધાસ્વરનો) દીર્ઘ થાય છે.

९६ महास्ततो महान्तौ च महान्तश्च तत. परम् ।
महान्त महतो नून महतेति च पूर्ववत् ॥४०१॥

महान् महान्तौ महन्तः પછી महान्तम् (महान्तौ) महत. અને महता એમ પૂર્વાનુસાર થાય છે.

९७ अत्वसो: सौ भवेद्दीर्घो धिवर्जिते भवान् यथा ।
दीर्घत्वेन विना शेष – रूपाणि चैव पूर्ववत् ॥४०२॥

(ધાતુના ન હોય તેવા) अतु અંતવાળા અને अस् અંતવાળા શબ્દોની પરમાં સંબોધન (धि) સિવાયનો (પ્રથમા) નો सि પરમાં આવે ત્યારે (તેના ઉપધાસ્વરનો) દીર્ઘ થાય છે. જેમકે – भवान्. જ્યારે બાકીના રૂપો દીર્ઘ થયા વગર પૂર્વાનુસાર થાય છે.

९८ भगवच्छब्दस्य तान्तत्वाद् भवत्प्रक्रिया परम् ।
ऋकारस्याऽनुबन्धत्वात् नो परे स्यान्न दीर्घता ॥४०३॥

भगवत् (वतु प्रत्ययान्त) શબ્દ त કારાન્ત હોવાને લીધે તેની પ્રક્રિયા भवत् (वतु प्रत्य-

ऋदितो नुम् ॥१९५९॥ न्स्महतोऽधौ दीर्घः ॥१९६०॥ अत्वसोः सौ ॥१९६१॥

યાન્ત) શબ્દની જેમ થાય છે પણ ऋ કાર અનુબંધ હોવાને લીધે (પ્રથમાનો) सि પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે (ઉપધાનો) દીર્ઘ થશે નહીં.

९९ भवेत् पुंसोऽसुडादेश पञ्चस्वेव विभक्तिषु ।
न्तो नुमिति सूत्रेण नुमि कृते च दीर्घता ॥४०४॥

पुस् શબ્દના પરમાં (પ્રથમ) પાંચ વિભક્તિવચનો હોય તેને असुड् આદેશ થાય છે અને પછી न्तो नुम् (१.९.५९) સૂત્રથી नुम् આગમ થાય ત્યારે न्सम्महतो (१.९.६०) સૂત્રથી દીર્ઘ થાય છે.

१०० ततो भवेच्च सेर्ल्लोप सयोगान्तस्य लोपता ।
पुमानिति यथा रूप शेषरूपेऽविशेषता ॥४०५॥

(દીર્ઘ કર્યા) પછી सि નો લોપ થાય છે. અને સંયોગના અંત્યવર્ણ (स કાર) નો લોપ થાય છે અને (પ્રથમા એકવચનમાં) पुमान् એમ રૂપ થાય છે બાકીના રૂપોમાં વિશેષતા (ફેરફાર) નથી.

१०१ पुंस्शब्दस्य हि वक्तव्यः कगागमस्त्वसम्भवे ।
सुपि परे यथा पुक्षु – रूप सिध्यति भूपते ! ॥४०६॥

અસંભવ (અલ્પપ્રયોગ) માં पुस् શબ્દને कक् આગમ થાય છે. આમ (સપ્તમીનો) सुप् પ્રત્યય, પરમાં હોય ત્યારે, હે ભૂપતિ, पुक्षु એમ રૂપ સિદ્ધ થાય છે.

१०२ विद्वस्शब्दस्य रूपाणि पुस्वत्परेषु पञ्चसु ।
तेभ्य परेषु रूपेषु काचिदस्ति विशेषता ॥४०७॥

विद्वस् શબ્દના પરમાં (પ્રથમ) પાંચ વિભક્તિ વચનો પરમા હોય ત્યારે पुस् શબ્દ પ્રમાણે રૂપો થાય છે. અને તે પછીના રૂપોમાં એક વિશેષતા છે

१०३ ईपोकारे स्त्रिया षण्ढे तद्धितप्रत्यये क्वचित् ।
स्वरे परे शसादौ तु प्राप्नोत्येव वसोर्व उम् ॥४०८॥

સ્ત્રીલિંગનો ईप् પ્રત્યય, નપુંસકલિંગનો ई કાર અને ક્યારેક તદ્ધિત પ્રત્યય તેમજ शस् વગેરેનો સ્વરથી શરૂ થતો પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે वस् અન્ત શબ્દ ના व કાર નો उ થાય છે.

१०४ स्त्रियां च विदुषी षण्ढे वैदुष्य तद्धिते पुनः ।
विदुषो विदुषेत्यादी – नि रूपाणि स्युरत्र च ॥४०९॥

સ્ત્રીલિંગમાં તેમજ નપુસકલિંગમા विदुषी થાય છે. તેમજ તદ્ધિતમાં वैदुष्यम् થાય છે. અને અહી (દ્વિતીયા બહુવચનમાં) विदुष, (તૃતીયા એકવચનમાં) विदुषा વગેરે રૂપો બને છે

१०५ भवेदुशनसा सेर – वेर्डा यथेह सिध्यति ।
उशना प्रथमैकत्वे रूप सर्वत्र सम्मतम् ॥४१०॥

पुमाऽसुङ् ॥ १ ९.६१ अवम्मत्रे पुम कक् सौ ॥ १.९.३६ ॥ वसोव उ. ॥ १ ९.६८ ॥

उशनस् वगेरे शब्दोना परमां संबोधन (धि) सिवायनो सि परमां होय त्यारे तेनो डा (आदेश) थाय छे. (डित् होवाने लीधे) प्रथमा एकवचनमां सर्वसंमत उशना एम रूप थाय छे

१०६ बहुत्वग्रहणाद् ग्राह्यौ पुरुदशसनेहसौ ।
पुरुदशा त्वनेहा च रूपं सिध्यति सौ परे ॥४११॥

(सूत्रमां) बहुवचन ग्रहण कर्युं होवाने लीधे पुरुदशस् अने अनेहस् शब्दो लेवा सि परमां होय त्यारे (ते शब्दोना) पुरुदशा अने अनेहा रूप सिद्ध थाय छे.

१०७ उशनसश्च वक्तव्या धौ नान्तता त्वदन्तता ।
विकल्पतो यथा हे उ-शनन् हे उशनोशन ॥४१२॥

उशनस् शब्दना परमां संबोधन (एकवचन धि) होय त्यारे ते विकल्पे न कारान्त अने अ कारान्त कहेवाय छे. जेमके हे उशनन्, हे उशन अने हे उशनः एम सिद्ध थाय छे.

१०८ श्लिष्टोच्चारणमात्रेण रूपाणि च स्वरे परे ।
विसर्गोत्वे च सत्वे च भ्याम्भिस्भ्यसि परे सुपि ४१३

श्लिष्ट (संधि युक्त) उच्चार मात्रथी ज स्वर (थी स्वरू थता) प्रत्यय परमां होय त्यारे अने भ्याम्, भिस् अने भ्यस् परमां होय त्यारे विसर्ग पछी तेनो उ तेमज (सप्तमीना) सुप प्रत्यय आवे त्यारे स कार थाय छे.

१०९ असन्तग्रहणादत्र दीर्घत्वं च विधीयते ।
चन्द्रमाः सुवचा अत्र शेषरूपाणि पूर्ववत् ॥४१४॥

(अत्वसो सौ १९९१) मां अस्-अन्त ग्रहण कर्युं होवाने लीधे ज (उपधानो) दीर्घ विहित कराय छे आम अही चन्द्रमाः अने सुवचाः बने छे शेष रूपो पूर्व प्रमाणे थाय छे

११० स्याद् दोषां रः षकारस्य रमे पुनः पदान्तके ।
दोष्शब्दस्य तु वक्तव्या वा शसादावनन्तता ॥४१५॥

दोष् वगेरे शब्दोना परमां रम वर्ण अथवा पदान्त होय त्यारे ष कारनो रेफ थाय छे. शस् वगेरे प्रत्ययो परमां होय त्यारे दोष् शब्द विकल्पे अन् अंत थाय छे.

१११ स्वरहीनं परेणैव संयोज्यं विचक्षणैः ।
ग्राह्याण्यमूनि रूपाणि न लुप्त्वा च हमे परे ॥४१६॥

उत्तम विद्वानोए स्वर रहित शब्दने परवर्ण साथे जोडवो. अने हम् वर्ण परमां होय त्यारे न कारनो लोप करीने जे बधां रूपो ग्रहण करवां.

११२ ङौ परे ङीति रूपाणि सुपि परे पुनर्न्यथा ।
मन्त्रम् रूपमेकं दोषो ... परागु न ॥४१७॥

दोषां र ॥ १९११ ॥ स्वरहीनं परेण संयोज्यम् ॥ १.१.८ ॥

दोष् શબ્દના પરમાં (સપ્તમીનો) ङि પ્રત્યય હોય તેમજ सुप् પ્રત્યય હોય ત્યારે ત્રણ રૂપો થાય છે.(પ્રથમ)પાંચ વિભક્તિઓમા એક જ રૂપ થાય છે. જ્યારે બાકીનામાં બે રૂપો થાય છે.

११३ वहुत्वग्रहणात् सूत्रे सरस्वत्येति सूचितम् ।
सजुषाशिषूर्हविषाद्या. शब्दा ग्राह्याः सुधीमता ॥४१८॥

(उशनसाम्) સૂત્રમાં બહુવચન હોવાને લીધે સરસ્વતીએ સૂચવ્યુ છે કે બુદ્ધિમાને सजुष्, आशिष् અને हविष् શબ્દોને ગ્રહણ કરવા.

११४ रसे दीर्घः पदान्ते च वक्तव्य. सजुषाशिषोः ।
सजूस्तथा सजूर्भ्यां च सजू.ष्विति च सिद्धये ॥४१९॥

सजुष् અને आशिष् શબ્દના પરમાં રસ વર્ણ હોય કે પદાન્ત હોય તો (ઉપધાનો) દીર્ઘ થાય છે. તે सजूः सजूर्भ्याम् અને सजू.षु એમ સિદ્ધ કરવા માટે છે

११५ स्याददसो दकारस्य सौ सः सेरौ ततोऽदस. ।
यथैव प्रथमैकत्वे ह्यसौ रूप प्रसिद्धयति ॥४२०॥

अदस् શબ્દના પરમાં सि પ્રત્યય હોય ત્યારે द કારનો स કાર થાય છે. અને सि નો औ આદેશ થાય છે. ત્યારે अदस् ના પ્રથમા એકવચનમાં असौ રૂપ સિદ્ધ થાય છે.

११६ कृताच्च दस्य मोऽनेनाऽदसो माद् भवेदिह ।
अमू चेत्यादिरूपाणि यथा सिध्यन्ति भूपते ॥४२१॥

दस्यः म. (१.९.३७) એના વડે अदस् ના दस् ભાગનો म કરીને અહીં म કાર પછી હ્રસ્વ उ કે દીર્ઘ ऊ આદેશ થાય છે. જેનાથી, હે ભૂપતિ, अमू વગેરે રૂપો સિદ્ધ થાય છે

११७ एरी बहुत्व एव स्यात् कप्रत्ययं विनाऽदसः ।
अमी अमीभिरित्यादि – रूपाणां सिद्धिहेतवे ॥४२२॥

अदस् શબ્દને क પ્રત્યય ન લાગ્યો હોય ત્યારે બહુવચનમાં इ કારનો દીર્ઘ ई થાય છે. તે अमी, अमीभिः વગેરે રૂપોની સિદ્ધિ માટે છે.

११८ सामान्ये त्वदसः कः स्यात् प्रत्ययः स्यादिवच्च सः ।
अमुकस्त्वमुको चाप्य – मुक इत्यादिसिद्धये ॥४२३॥

સામાન્ય (અજ્ઞાત) અર્થમાં अदस् સર્વનામને क પ્રત્યય લાગે છે. અને તેમી सि વગેરે પ્રત્યયો પરમાં હોય તેના જેવી પ્રક્રિયા થાય છે. તે अमुकः अमुकौ અને अमुके વગેરેની સિદ્ધિ માટે છે

इति हसान्ता. पुंलिङ्गाः ॥१०॥

આમ હસાન્ત(વ્યંજનાન્ત)પુંલિંગ શબ્દો સમાપ્ત થયા. ૧૦.

सजुषाशिषो रसे पदान्ते च दीर्घ ॥ १.९.६४ सौ स. ॥ १.९.७० सेरौ ॥ १.९.७१॥
माद् ॥ १.९.७२ एरी बहुत्वे ॥ १.९.७३ ॥ सामान्ये त्वदस कः स्यादिवच्च ॥ १.९.७४ ॥

११. हसान्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

१ रसे परे नहो धश्च पदान्तेऽपि भवेदिह ।
स्यादुपानदुपानच्च तत्वे दत्वे कृते यथा ॥४२४॥

रस वर्ण परमां હોય કે પદાન્તે હોય ત્યારે नह् (ના ह्) નો ध् થાય છે. અને પછી त કાર તેમજ द કાર કરીએ ત્યારે उपानद्–उपानत् એમ થાય છે.

२ उपानद्भ्यामुपानद्भि – रुपानद्भ्य. पुनस्तथा ।
उपानत्सु च रूपाणि सिध्यन्त्येवं रसे परे ॥४२५॥

रस વર્ણ પરમાં હોય ત્યારે, उपानद्भ्याम् (३), उपानद्भिः (१), उपानद्भ्य (२) તેમજ उपानत्सु એમ રૂપો સિદ્ધ થાય છે.

३ श्लिष्टोच्चारेण शेषाणि रूपाणि तु स्वरे परे ।
दिव औ सौ परे स्यात् द्यौ – र्वाऽम्या द्या च दिव भवेत् ॥४२६॥

શ્લિષ્ટ (સંયુક્ત) ઉચ્ચાર કરીને સ્વર (થી શરૂ થતો પ્રત્યય) પરમાં હોય ત્યારે બાકીના રૂપો કરવાં–दिव् શબ્દ ની પરમાં सि પ્રત્યય આવેલો હોય તો व् કારનો औ થાય છે અને द्यौः રૂપ થાય છે. અને (દ્વિતીયાનો) अम् પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે વિકલ્પે (व કારનો) आ થાય છે. જેથી द्याम् અને दिवम् એમ થાય છે.

४–५ दिव्शब्दस्योः रसे राजन् ! द्युभ्यामित्यादिसिद्धये ।
त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृ – चतसृवत् स सम्भवेत् ॥४२७॥
तिस्रश्चतस्र इत्यादि – रूपाणां सिद्धये ध्रुवम् ।
न तिसृचतसृशब्दो नामि दीर्घौ यथा त्वम् ॥४२८॥

હે રાજા, रस વર્ણ પરમાં હોય ત્યારે दिव् શબ્દના व કાર નો उ થાય છે તે द्युभ्याम् વગેરે રૂપોની સિદ્ધિ માટે છે. સ્ત્રીલિંગમાં त्रि અને चतुर् શબ્દોના तिसृ અને चतसृ એમ આદેશ થાય છે. તે અનુક્રમે तिस्रः અને चतस्रः વગેરે રૂપોના સિદ્ધિ માટેજ છે. પરંતુ (ષષ્ઠીનો) नाम् પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે तिसृ અને चतसृ શબ્દોનો દીર્ઘ થતો નથી. જેથી આ (નીચે પ્રમાણે) બે રૂપો થાય છે.

६ तिसृणां चतसृणामे – षो विधिर्वा श्रुतौ पुनः ।
धातोर्वोर्विहले दीर्घः स्याद्यथा गीर्गिरौ गिरः ॥४२९॥

(ષષ્ઠીનો) तिसृणाम् અને चतसृणाम् થાય છે. એ વિધિ વેદમાં વિકલ્પે (દીર્ઘ કરે) છે.

नहो धः ॥ १.१०१ ॥ दिव औः ॥ १.१०२ ॥ वाऽम्या ॥ १.१०३ ॥ उः पदे ॥ १.१०४ ॥
त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृवत् ॥ १.१०५ ॥ न तिसृचतसृ ॥ १.१०६ ॥ र्वोर्विहले ॥ १.१०७ ॥

ધાતુના इ કાર અને उ કાર ના પરમાં રેફ, व કાર કે हस વર્ણો હોય ત્યારે તેનો દીર્ઘ થાય છે. જેમકે–गीः गिरौ અને गिरः.

७–८ इत्यादीनि तु रूपाणि, भवेर्गुहि घुरस्तथा ।
समिधाद्या धकारान्ता, भान्ताश्च ककुभादयः ॥४३०॥
स्रजाद्या हि जकारान्ता, दान्तास्तु शरदादय. ।
सुत्वचाद्याश्चकारान्ताः षकारान्तास्त्विषादय. ॥४३१॥

घुर् શબ્દના રૂપો પણ આ પ્રમાણે થાય. समिध् વગેરે ध કારાન્ત શબ્દો છે. ककुभ् વગેરે भ કારાન્ત શબ્દો છે. स्रज् વગેરે ज કારાન્ત છે અને शरद् વગેરે द કારાન્ત શબ્દો છે. सुत्वच् વગેરે च કારાન્ત અને त्विष् વગેરે ष કારાન્ત શબ્દો છે.

९ सम्प्राप्तपूर्वकैः सूत्रैः साध्याः स्त्रिया मनीषिभिः ।
त्यदादेष्टेः कृते चाऽत्वे नाम्न स्यादाबतः स्त्रियाम् ॥४३२॥

(એ બધાંને) બુદ્ધિમાનોએ સ્ત્રીલિંગમાં પ્રાપ્ત થતા સૂત્રો વડે સાધવાં. त्यद् વગેરે (સર્વનામો) ના टि સ્વરનો अ કાર કર્યા પછી સ્ત્રીલિંગમાં अ કારાન્તનો आप् (आ) થાય છે.

१० त्यद्तद्यदेतद्रूपाणि सर्ववत् स्युर्यथा प्रभो ! ।
इयं स्त्रियां भवेन्नूनमिदंशब्दस्य सौ परे ॥४३३॥

હે પ્રભુ, त्यद्, तद्, यद्, અને एतद् સર્વનામના રૂપો सर्व પ્રમાણે થાય છે. અને સ્ત્રીલિંગમાં (પ્રથમાનો) सि પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે इदम् શબ્દનો इयम् આદેશ થાય છે.

११ हसान्तत्वाच्च सेर्लोपो यथेयमिति सिध्यति ।
आपि कृते च शेषाणि रूपाणि सुगमानि च ॥४३४॥

हस વર્ણાન્ત હોવાને લીધે सि નો લોપ થાય છે. અને इयम् રૂપ સિદ્ધ થાય છે. સ્ત્રીલિંગમાં आप् (आ) કર્યા પછી શેષ રૂપો સુગમ છે.

१२ किम्शब्दस्याऽपि टेरत्वे भवेदेवाऽऽबतः स्त्रियाम् ।
का के का एवमित्यादि – रूपाणि स्युर्यथा विभो ॥४३५॥

હે વિભુ, किम् સર્વનામ શબ્દના પણ टि નો अ કાર કરીને સ્ત્રીલિંગમાં अ કારાન્તનો आप् (आ) કર્યા પછી का के काः એ પ્રમાણે રૂપો થાય છે.

१३ बहुत्ववाचिना राजन् ! भिदपां च भवेद्यथा ।
अद्भिरद्भ्योऽद्भ्य इत्येव स्याच्छेषे न विशेषता ॥४३६॥

त्यदादेष्टेरः स्यादौ ॥ १६५५ ॥ आबत स्त्रियाम् ॥ १७.८ ॥ इय स्त्रियाम् ॥ १.१०.८ ॥
भि दपाम् ॥ १.१० ९ ॥

હે રાજા, બહુવચની अप् વગેરે શબ્દોના પરમાં भ કારથી શરૂ થતો પ્રત્યય આવે ત્યારે प કારનો द् થાય છે. જેમકે : अद्भि, अद्भ्य, अद्भ्य. એ પ્રમાણે થાય છે. શેષ રૂપોમા વિશેષતા નથી.

१४ बहुत्वग्रहणादत्र ग्राह्या एतेऽत्र धीमता ।
स्वतवस्मास्स्ववस्सम् – पसो द छन्दसि ध्रुवम् ॥४३७॥

અહીં (अपाम् સૂત્રમાં) બહુવચન ગ્રહણ કર્યું હોવાને લીધે ધીમાને स्वतवम्, माम् स्ववम् અને समुवस् નો द કાર વેદમાં નિત્ય લેવાના છે.

१५ भवेद् रप दिशां कुत्वे पाऽनेन सौ परेऽप्यय ।
दिक् दिग् सम्बोधनेऽप्येव दिग्भ्यां दिक्षु रमे परे ॥४३८॥

दिश् વગેરે શબ્દોના પરમાં (પ્રથમાનો) सि પ્રત્યય હોય ત્યારે कु આદેશ થાય છે તેનાથી दिक् दिग् (પ્રથમામાં તેમજ) સંબોધનમાં પણ થાય છે. અને रम વર્ણ પરમાં હોય ત્યારે दिग्भ्याम् અને दिक्षु રૂપ થાય છે.

१६ आशिषशब्दस्य पान्तस्य सजुषवदेव साधना ।
पान्तत्वेऽपि विशेषत्वाद् विचक्षणैरुदाहृता ॥४३९॥

प કારાન્ત आशिष् શબ્દની સાધના सजुष् શબ્દ પ્રમાણે થાય છે. प કારાન્ત હોવા છતા વિશેષ હોવાને લીધે વિચક્ષણ (સૂત્રકારે) નામનિર્દેશ કર્યો છે.

१७ अदस प्रथमैकत्वे स्त्रिया न च विशेषता ।
द्विवचनादौ टेरत्वे कृते स्यादावमू यथा ॥४४०॥

સ્ત્રીલિંગમાં પ્રથમા એકવચનમા अदस् શબ્દની વિશેષતા નથી. પણ દ્વિવચન વગેરેમાં औ પરમાં હોય ત્યારે टि નો अ કર્યા પછી (मादू સૂત્રથી) अमू થાય છે.

१८ अमूरमूममूरेव रूपाण्यग्रे भवन्ति च ।
वदतीत्यविशेषत्वाद् विद्वान्विनयसागरः ॥४४१॥

જેમકે . अमू. अमूम् अमू: એ પ્રમાણે વિશેષ ન હોવાને લીધે આગળના રૂપો થાય છે તેમ વિદ્વાન વિનયસાગર કહે છે.

इति हलान्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥११॥

આમ હલાન્ત (વ્યંજનાન્ત) સ્ત્રીલિંગ સમાપ્ત થયા. ११

दिशाम् ॥ १.१० १० ॥

१२. अथ हसान्ता नपुंसकलिङ्गाः ।

१ पुल्लिङ्गवच्च रूपाणि हसान्तक्लीववर्तिनाम् ।
तृतीयादौ भवन्तीति हेतोस्तत्साधना ततः ॥४४२॥

હસાન્ત (વ્યંજનાન્ત) નપુંસકલિંગના શબ્દોના રૂપો તૃતીયા વગેરે વિભક્તિ વચનોમાં પુંલિંગ પ્રમાણે થાય છે. તેથી તે બધામા તેની સાધના (તે પ્રમાણે કરવી)

२ प्रथम षट्सु रूपेषु काचिदस्ति विशेषता ।
प्रोच्यते पूर्वसूत्रै सा नव्यसूत्रैश्च कुत्रचित् ॥४४३॥

પહેલા છ (વિભક્તિ વચનોના) રૂપોમાંજ એક વિશેષતા છે. તે પૂર્વના સૂત્રો વડે અને ક્યાંક નવા સૂત્રો વડે કહેવામાં આવે છે

३ स्यमोर्लुकि कृते वा स्या – दीमौ वारी पुनस्तथा ।
जश्शसोः शि. कृते वारि श्लिष्टोच्चार परासु च ॥४४४॥

सि અને अम् પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે તેનો लुक् કર્યા પછી वाः (એકવચન) રૂપ થાય છે. અને औ પ્રત્યયનો ईम् (ई) કરીએ ત્યારે वारी (દ્વિવચન) એમ થાય છે. जस् અને शस् પ્રત્યયોનો शि (इ) કર્યા પછી वारि (બહુવચન) રૂપ થાય છે. બાકીનામાં શ્લિષ્ટ (સંધિયુક્ત) ઉચ્ચાર કરીને રૂપો થાય છે.

४ कृते चतुराम् शौ चेति जसशस् रूपमिद द्विकम् ।
स्याच्चत्वारि च चत्वारि शेषरूपाणि पूर्ववत् ॥४४५॥

બહુવચનાન્ત चतुर् શબ્દના પરમાં शि હોય ત્યારે તેને आम् કરવાથી जस् અને शस् ના चत्वारि અને चत्वारि એ બે રૂપો થાય છે. શેષ રૂપો આગળ પ્રમાણે છે

५ अह्नो रसे पदान्ते स रूप स्याद्धि यथा त्वहः ।
रसेऽहोभ्यामहोभिश्चा – होभ्योऽहस्सु भवेत् पुन. ॥४४६॥

रस વર્ણ પરમાં હોય કે પદાંતે હોય ત્યારે अहन् શબ્દ (ના न કાર) નો स् થાય છે. જેથી (પદાંતે) अह એમ રૂપ સિદ્ધ થાય છે. અને रस વર્ણ પરમાં હોય ત્યારે अहोभ्याम्, अहोभिः, अहोभ्यः અને अहस्सु થાય છે.

६ ब्रह्मन्शब्दस्य लोप. स्यान्नकारस्य यथा त्विह ।
ब्रह्म स्वरे तु रूपाणि भवन्ति प्रकटानि च ॥४४७॥

नपुंसकात् स्यमोर्लुक् ॥ १८१० ॥ ईमौ ॥ १८२ ॥ जश्शसो शि. ॥ १८३ ॥
चतुराम् शौ च ॥ १९१६ ॥ अह्न स ॥ ११०११ ॥

महान् શબ્દના न કારનો (सि અને अम् પરમાં હોય ત્યારે) લોપ થાય છે જેમકે મહી महा રૂપ થાય છે. પણ સ્વર (શ્રી શરૂ થનો પ્રત્યય) પરમાં હોય તો તેના રૂપો સ્પષ્ટ જ છે.

७ नपुंसके तु ये शब्दा नकारान्ता ये चर्मन्प्रमुखाः पुनः ।
ते साध्या अनया रीत्या न सन्ति तेषु विशेषता ॥४४८॥

વળી નપુંસકલિંગમાં चर्मन् વગેરે જે न કારાન્ત શબ્દો છે તે બધા આ રીતે સાધવા તેમાં કોઇ વિશેષતા નથી

८ त्यदादीनां च शब्दानां स्यमोर्लुकि कृते पुनः ।
टेरत्वे न भवत्येव स्यादावित्ति विशेषणात् ॥४४९॥

त्यद् વગેરે શબ્દોના सि અને अम् ના लुक् (લોપ) કર્યા પછી स्यादौ (सि વગેરે પરમાં હોય ત્યારે) એમ વિશેષ કથન હોવાને લીધે (लुक् કર્યા તેથી) તેના टि ના अ કાર થતો નથી

९ द्वित्वे पुनर्बहुत्वे टे – रत्वे कृते भवन्ति च ।
त्यत् त्ये त्यानि पुनश्चैवं टादौ रूपाणि पूर्ववत् ॥४५०॥

દ્વિવચન અને બહુવચનમાં टि ભાગનો अ કાર કરીને त्यत् त्ये त्यानि એમ રૂપો થાય છે. टा વગેરે પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે પૂર્વ (પુલિંગ) અનુસાર રૂપો સધાય છે.

१० स्यमोर्लुकि कृते प्रत्यक् प्रतीची द्वित्व एव च ।
बहुत्वे स्यादि प्रत्यञ्चि द्वितीयायास्तथा विभो ! ॥४५१॥

(प्रत्यञ्च् શબ્દના પરમાં આવેલા) सि અને अम् નો लुक् (લોપ) કર્યા પછી (એક વચનમાં) प्रत्यक्, દ્વિવચનમાં प्रतीची અને બહુવચનમાં प्रत्यञ्चि થાય છે હે વિભુ, દ્વિતીયા (વિભક્તિ વગેરે)ના પણ તે પ્રમાણે થાય છે

११ जगच्छब्दस्य रूपाणि भवन्ति च जगत् जगद् ।
जगती तु जगन्तीति द्वितीयाया तथैव हि ॥४५२॥

जगत् શબ્દના રૂપો (પ્રથમામાં) जगत्–जगद् जगती जगन्ति એમ થાય છે. અને તેજ પ્રમાણે દ્વિતીયામાં થાય છે.

१२ महच्छब्दस्य रूपेषु महान्तीत्यत्र दीर्घता ।
नुमि कृते विशेषोऽन्य शेषेषु न विशेषता ॥४५३॥

महत् શબ્દના (પ્રથમા અને દ્વિતીયાના રૂપોમાં (બહુવચનમાં) महान्ति એમ દીર્ઘ થાય છે તે नुम् થયા પછી જ થાય છે શેષ રૂપોમાં વિશેષતા નથી.

१३ [illegible] राजन् ! [illegible] तु [illegible] ।
एवं [illegible] ॥४५४॥

હે રાજા, (પયસ્-પાણી શબ્દના પ્રથમા અને દ્વિતીયામા) पयः पयसी पयासि એમ રૂપો થાય છે તે પ્રમાણે वचस्-વચન, मनस्, तेजस्, रजस्, नभस्-આકાશ, अयस्-લોહ અને वयस्-વય શબ્દો સાધવા.

१८ स्यमोर्लुकि कृते सस्याऽ – दस स्याच्च विसर्गक ।
प्रथमाया द्वितीयाया एकत्वेऽदो यथा भवेत् ॥४५५॥

अदस् ના પરમા આવેલા सि અને अम् નો लुक् (લોપ) કર્યા પછી તેના (અંત્ય) स કારનો વિસર્ગ થાય છે જે કે પ્રથમા અને દ્વિતીયા એકવચનમાં अदः રૂપ થાય છે.

१९ प्रथमाया द्वितीयाया द्वित्वे बहुत्व एव च ।
अमू चाऽमूनि रूपे स्तोऽमुनाऽमुभ्यामिति त्विह ॥४५६॥

પ્રથમા અને દ્વિતીયામા દ્વિવચન અને બહુવચનમાં अमू અને अमूनि રૂપો થાય છે અને તે પછી अमुना अमुभ्याम् વગેરે સધાય છે

इति हसान्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥ १२ ॥

આમ હસાન્ત (વ્યંજનાન્ત) નપુંસકલિંગ સમાપ્ત થયા. ૧૨.

अथ युष्मदस्मदोः स्वरूपम् ॥१३॥

१ रूपं त्रिष्वपि लिङ्गेषु तयोर्हि युष्मदस्मदोः ।
समानं वाच्यलिङ्गत्वा – भ्रास्त्रीमत्त्वमहं यथा ॥४५७॥

આ યુષ્મદ્–તું, તમે અને અસ્મદ્–હું, અમે ના રૂપો ત્રણેય લિંગમાં સમાન થાય છે કારણ કે વ્યવહાર (वाचि) માં લિંગ (નિર્દેશ) નથી તેમજ તે અલિંગ છે અને અસત્ત્વ–અદ્રવ્યવાચી છે જેમકે : अहम् (હું)

२ यथाक्रमेण भो विद्वन्नादेशौ युष्मदस्मदोः ।
त्वमहंरूपसिद्ध्यर्थं भवेतां त्वमहं सिना ॥४५८॥

હે વિદ્વાન, યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ના ક્રમાનુસાર सि પ્રત્યય સહિતના त्वम અને अहम् આદેશ त्वम् અને अहम् રૂપ સિદ્ધ કરવા માટે થાય છે

३ आदेशौ तु युवावौ द्विवचने युष्मदस्मदोः ।
स्यातां तयो. परस्त्वामौ युवामावां भवेद्यथा ॥४५९॥

દ્વિવચનમા યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ના युव અને आव એમ આદેશ થાય છે. અને તેના પછી આવેલા औ પ્રત્યયનો आम् થાય છે. જેમકે : युवाम् અને आवाम् સિદ્ધ થાય છે

४ यूय वय जसा स्याताम् आदेशौ युष्मदस्मदोः ।
प्रथमाया बहुत्वे च यूयं वयं यथा भवेत् ॥४६०॥

અસ્મદ્ અને યુષ્મદ ના जस् પ્રત્યય સહિત यूयम् અને वयम् આદેશ થાય છે જેમકે બહુવચનમાં यूयम् અને वयम् થાય છે

५ आदेशौ त्वन्मदेकत्वे स्यातां हि युष्मदस्मदोः ।
तयोराम्स्मौ पुनष्टे स्यात् त्वां मामित्यादिसिद्धये ॥४६१॥

એકવચનમા યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ના त्वत् અને मत् આદેશ થાય છે. તે યુષ્મદ્ અને અસ્મદ ના પરમાં अम्, ट કાર અને भिस् પ્રત્યય હોય ત્યારે टि ભાગનો आ થાય, તે त्वाम् અને माम् રૂપોની સિદ્ધિ માટે છે.

६ त्यदादित्वात् कृते चाऽत्वे शसोऽनेन दीर्घता ।
युष्मानस्मांश्च सिद्ध्यर्थं नकारो न. तान्स्तयोः ॥४६२॥

त्यद् વગેરેમાં હોવાને લીધે તે (ના टि) નો अ કાર કર્યા પછી शसि (१ ६ ८) સૂત્રથી દીર્ઘ થાય છે અને યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ના પરમાં રહેલા शस् (ના स કાર) નો न કાર થાય છે. તે युष्मान्

अमद् सिना ॥ १.११.१ ॥ युवावौ द्विवचने ॥ १.११.२ ॥ आनो ॥ १.११.३ ॥
यूयं वय जसा ॥ १.११.४ ॥ त्वमदेकत्वे ॥ १.११.५ ॥ टाम्स्मौ ॥ १.११.६ ॥ [illegible] ॥ १.११.७ ॥

અને अस्मान् સિદ્ધ કરવા માટે છે.

७ त्वन्मदोष्टेर्भवेन्नूनम् ए टाङ्ङचोर्युष्मदस्मदो ।
अयादेशस्ततः स्वामि – स्त्वया मयेति सिद्धये ॥४६३॥

युष्मद् અને अस्मद् ના त्वत् અને मत् આદેશના પરમાં टा(आ) અને ङि (इ) પ્રત્યયો હોય ત્યારે તેના टि ભાગનો ए થાય છે અને હે સ્વામી, (ए अय् १ २ ९ થી) अय् આદેશ त्वया અને मया એમ સિદ્ધ કરવા માટે થાય છે.

८ तुभ्य मह्य ङया स्याता सार्द्धं हि युष्मदस्मदो ।
तुभ्य मह्य यथा रूप भवेन्नृभवनेश्वर ! ॥४६४॥

હે નરેશ, હે ભવનેશ, युष्मद् અને अस्मद् ના ङे (ए) પ્રત્યયની સહિત તેના तुभ्यम् અને मह्यम् આદેશ થાય છે. જેમકે तुभ्यम् અને मह्यम् રૂપો બને છે

९ स्याद्युष्मदस्मदोर्भ्यश्भ्य परो विशेषसूत्रत ।
यथा युष्मभ्यमस्मभ्य शिदात्वैत्वनिवृत्तये ॥४६५॥

युष्मद અને अस्मद् ની પરમા (રહેલા) भ्यस् નો श्भ्यम् વિશેષસૂત્રથી થાય છે शित् કરણ आ કાર તેમજ ए કાર નિવૃત્તિ માટે છે. તેથી युष्मभ्यम् અને अस्मभ्यम् બને છે

१० ङसिभ्यसोः श्तुरेव स्यात् पञ्चम्या युष्मदस्मदो ।
त्वन्मच्च युष्मदस्मत् स्युर्यथा रूपाण्यमूनि च ॥४६६॥

युष्मद् અને अस्मद् ના પ ચમીના ङसि અને भ्यस પ્રત્યયનો श्तुर् આદેશ થાય છે (તેનાથી) (એકવચનમા) त्वत् અને मत् તેમજ (બહુવચનમાં) युष्मत् અને अस्मत् એ રૂપો બને છે

११ तव मम ङसा स्याताम् आदेशो युष्मदस्मदो ।
तव मम यथा रूप भवेच्च तत्त्वधीर्गिह ॥४६७॥

હે તત્ત્વબુદ્ધિમાન્, युष्मद् અને अस्मद् ના (ષષ્ઠીના) ङस् પ્રત્યય સહિત तव અને मम આદેશો થાય છે. તેથી तव અને मम એમ રૂપો થાય છે

१२ सामाकं स्याच्च भूपाल ! परो हि युष्मदस्मदो ।
भवेद्युष्माकमस्माक यथा शेषेऽविशेषता ॥४६८॥

હે ભૂપાલ, युस्मद् અને अस्मद् ના પરમાં આવેલા (ષષ્ઠીના) साम् નો आकम् આદેશ થાય છે તેનાથી युष्माकम् અને अस्माकम् બને છે શેષ રૂપોમાં વિશેષતા નથી

अनयो आदेशविशेपविधि –

ए टाङ्यो ॥ १ १ १ ८ ॥ तुभ्य मह्य ङया ॥ १ १ १ ९ ॥ भ्यम् श्भ्यम ॥ १ १ १ १० ॥
ङसिभ्यसो श्तु ॥ १ १ १ ११ ॥ तव मम ङसा ॥ १ १ १ १२ ॥ सामाकम ॥ १ १ १ १३ ॥

આ બન્નેના આદેશોનો વિશેષ વિધિ :—

१३ प्राक्कविभिस्तु यत्रैव प्रोक्तास्तत्रैव श्रीमद्भोजराजेन्द्र ।
युष्मदस्मदो षष्ठी चतुर्थी – द्वितीयास्विन्ते मे वान्नौ ।
वस्नसावित्यादेशा सम्भवन्ति यथाक्रमेण स्फुटम् ॥४६९॥

હે શ્રીભોજરાજ, પૂર્વેના કવિઓ (આચાર્યો) એ જ્યાં જ્યા કહ્યા છે ત્યાં ત્યાં ષષ્ઠી, ચતુર્થી અને દ્વિતીયા વિભક્તિ વડે युष्मद् અને अस्मद् ના અનુક્રમે, (એકવચનમાં) ते અને मे, (દ્વિવચનમાં) वाम् અને नौ તેમજ (બહુવચનમાં) व અને न એ આદેશો સ્પષ્ટ થાય છે

१४ वैपरीत्यविधानेन नियमो नेष्यते बुधैः ।
अतोऽन्यविभक्तीना भवन्ति वस्नसादय ॥४७०॥

વિપરીતતાનું વિધાન હોવાને લીધે વિદ્વાનો નિયમ જોતા નથી આ સિવાયની બીજી વિભક્તિઓમા वस् અને नस् વગેરે થતા નથી

१५ स्वामी ते च समायात स्वामी मे चाप्यतो गत ।
नमस्ते भगवन् ! भूयो देहि मे मङ्गलाक्षरम् ॥४७१॥

તારા સ્વામી આવ્યા ને મારા સ્વામી કમભાગ્ય ગયા. હે ભગવાન, તમને (ચતુર્થી) નમસ્કાર હો. મને (ચતુર્થી) અક્ષય મંગલ આપો

१६ स्वामी वां स महामोऽन्नं – दृष्ट्वा नौ दानवारणम् ।
राजा वां दास्यते दानं ज्ञानं नौ मधुसूदन ॥४७२॥

તમારા બન્નેના તે સ્વામી અમારા બન્નેની દાનવારણના જોઈને મોટેથી ... તમને બન્નેને દાન આપશે (અને) મધુસૂદન અમને બન્નેને જ્ઞાન આપશે.

१७ देवो वामवताद्विष्णुर्नस्त्राता जनार्दन ।
स्वामी वो बलवान् राजा स्वामी नोऽसौ जनार्दन ॥४७३॥

દેવ વિષ્ણુ તમને બન્નેને બચાવે અને જનાર્દન અમને બન્નેને નક્કી બચાવે. તમારા સ્વામી બળવાન રાજા છે અને અમારા સ્વામી આ જનાર્દન છે.

१८ नमो वो ब्राह्मणेभ्यो ज्ञानं नो दीयतां धनम् ।
मान्यदान् च प्रयच्छामि वस्तामो न गुरुर्गिरि ॥४७४॥

બ્રાહ્મણો તમને બધાને નમસ્કાર હો અમને જ્ઞાન ધન આપો તમને ... હોઈએ, તેથી અમને ... પણ દુઃખી તોપણ છીએ.

[illegible]

१९ त्वामाऽमा पुनरादेशौ भवेता युष्मदस्मदो ।
पश्यामि त्वा मदालीढ पश्य मा मदभेदकम् ।।४७५।।

अम् द्वितीया (એકવચનના) પ્રત્યય સહિત युष्मद् અને अस्मद् ના त्वा અને मा આદેશ થાય છે (જેમકે) **તને** મદ (ગર્વ) થી છકેલો જોઉંછુ **મને** મદ (ગર્વ) તોડનારને તું જો.

२० अथाऽऽदेशविशेषाणा निषेधोऽत्र निरूप्यते ।
सम्बोधनपदादग्रे न भवन्ति वसादय ।४७६।।

હવે (આ) વિશિષ્ટ આદેશોનો (ક્યાં) નિષેધ (છે) તે કહેવામા આવે છે. (કે) वस् (व, न) વગેરે સંબોધન પદની પછી આગળ આવતા નથી

२१ वाक्यस्यैवाऽथ पादस्य नादौ हि युष्मदस्मदोः ।
चादिमिश्च पुनर्योग आदेशा पञ्चभिस्त्वमी ।।४७७।।

युष्मद् અને अस्मद् ના આદેશો વાક્યના કે પાદના આરંભમાં અથવા च (वा, ह, अह અને एव) વગેરે પાચના યોગમા પણ થતા નથી

२२ देवाऽस्मान् पाहि नृहरे! विष्णोऽस्मान् रक्ष सर्वदा ।
तव ये शत्रवो राजन्! मम तेऽप्यतिशत्रव ।।४७८।।

હે નરહરિ દેવ, **અમને** બચાવ હે વિષ્ણુ, અમને હંમેશ રક્ષો. હે રાજા, જે **તમારા** શત્રુ છે. તે **મારા** પણ (તેટલાજ) શત્રુઓ છે

२३ आवयोर्युवयोश्चेशो हरिर्मामिव रक्षतु ।
शिवो हरिश्च मे स्वामी साक्षादर्थं विना त्विह ।।४७९।।

અમારા બંનેના અને **તમારા બનેના** ઇશ્વર હરિ **મને** જ રક્ષો. અને સાક્ષાત્ (સ્પષ્ટ) અર્થ ન હોય ત્યા (જેમકે) શિવ અને હરિ **મારા** સ્વામી છે (તેમ પાદમધ્યે થશે).

इति युष्मदस्मदो स्वरूपम् ।।१३।।

આમ युष्मद् અને अस्मद् ના રૂપો સમાપ્ત થયા १३

त्वामाऽवा ।। १ ११ १५ ।। नाऽऽदौ ।। १ ११ १६ ।। चादिभिश्च ।। १ ११ २० ।।

१४. अथ अलिङ्गानि अव्ययानि ।

१ चवाहह्वेव नो विना मह्वापि नार्थमन्तरा ।
नमो मृषा मिथो भृश पुनः पृथक्कृत समम् ॥४८०॥

च[1], वा[2], अह[3], ह[4], एव[5], नो[6], विना[7], मह[8], अपि[9], नार्थम्,[10] अन्तरा[11], नम[12], मृषा[13], मिथ[14], भृशम्[15], पुनः[16], पृथक्[17], कृतम्[18], समम[19]

२ नून नाना दोषा सत्ता मिथ्याऽऽहोस्वित् नाक भृशन् ।
आरादीषत् खल्वाडेव स्वस्त्यम्त्युच्चैर्नीचैः प्रातर् ॥४८१॥

नूनम्[20], नाना[21], दोषा[22], सत्ता[23], मिथ्या[24], आहोस्वित्[25], नाकम्[26], भृश[27] आरात्[28], ईषत्[29], खलु[30], आड्[31], एवम्[32], स्वस्ति[33], अस्ति[34], उच्चै[35], नीचै[36] प्रात[37]

३ सम् श्वस् स्वर् तत् किल वै माऽन्तर विववन्त दिवा युगपदलम् ।
सत्य नञ् महसा ज्योक् नहि किं ब्रूहि सह हेऽन्यत् हं ॥४८२॥

स[38], श्व[39], स्व[40], तत[41], किल[42], वै[43], मा[44], अन्तर[45], विववन्त[46], दिवा[47] युगपत्[48], अलम्[49], सत्यम्[50], नञ्[51], सहसा[52], ज्योक्[53], नहि[54], किम्[55], ब्रूहि[56], सह[57] हे[58], अन्यत्[59], हं[60]

४ ॐ यदृतेऽन्तरेणाऽथ मा न चतुर्दश स्वरा ।
एवमादिर्निपातो हि त्रिलिङ्गेषु सरूपभाक् ॥४८३॥

ॐ[61], यत्[62], ऋते[63], अन्तरेण[64], अथ[65], मा[66], न[67], અને ચૌદ સ્વરો[68-81] એ ચ વગેરે ગણનિપાત છે જે ત્રણેય લિંગોમાં સમાન રૂપો પામે છે.

५ निपात्यतेऽथ तत्रादिर्विभक्त्यर्थे पृथक् पृथक् ।
तस्मिन्नर्थे तु तत्रेति यस्मिन्नर्थे हि यत्र च ॥४८४॥

હવે વિભક્તિ અર્થમાં તત્ર વગેરે અલગ અલગ નિરૂપવામાં આવે છે તેમાં–ત્યાં એ અર્થમાં તત્ર[1] અને જેમાં–જ્યાં એ અર્થમાં યત્ર[2] થાય છે

६ एतस्मिन्नर्थेऽत्राऽमुष्मि–न्नमुत्राऽस्मिन्निह ध्रुवम् ।
कस्मिन्नर्थे निपाता: क्व कुह कुत्र क्वोऽग्रमी ॥४८५॥

એમાં એ અર્થમાં અત્ર[3], પરલોકમાં અર્થે અમુત્ર[4], અહીં એ અર્થમાં ઇહ[5] અને કયાં એ અર્થમાં ક્વ[6] કુહ[7] અને કુત્ર[8] એ ત્રણ નિપાત થાય છે.

७–८ तस्मिन् काले तदा नून यस्मिन् काले यदा पुन: ।
कस्मिन् काले कदा प्रोक्त सर्वस्मिन् सर्वदा ॥४८६॥

काशिकायाम् ॥ १ ११.२१ ॥ ... ॥ १.२१ २२ ॥

कस्माद्यस्माद्यतो येन प्रकारेण यथा पुन ।
तथा तेन प्रकारेण सर्वस्मादिनि सर्वतः ॥४८७॥

તે સમયે (ત્યારે) ના અર્થમા तदा[9], **જે સમયે (જ્યારે)** ના અર્થમા यदा[10], **કયા સમયે (ક્યારે)** ના અર્થમાં कदा[11], **ત્યાંથી** ના અર્થમા नत[12], **કયાંથી** ના અર્થના कुत[13], **જ્યાંથી** ના અર્થમા यत[14], **જે પ્રકારે** ના અર્થમાં यथा[15], **તે પ્રકારે** ના અર્થમા तथा[16] અને **બધેથી** ના અર્થમા सर्वत[17] (નિપાતો આવે છે)

९　अस्मादिति ह्यतोऽमुष्मा-दित्यमुतोऽपरेऽपि च ।
सार्वविभक्तिकश्चैके तसिति प्रवदन्ति च ॥४८८॥

અહીંથી એ અર્થમાં अतः[18], પેલા **સ્થાનથી** એ અર્થમા अमुत[19] અને બીજા થાય છે કેટલાક કહે છે કે तस् પ્રત્યય સર્વ વિભક્તિઓના અર્થમા લાગે છે

१०　अधरस्मिन्नित्यधस्तात् पुरस्तात् पूर्व एव च ।
परस्मिश्च परेणाऽथ दूरार्थे पुनराहि च ॥४८९॥

નીચેના અર્થમા अधस्तात्[20], **આગળ** ના અર્થમાં पुरस्तात्[21] તેમજ **પાછળ** ના અર્થમાં पर ની સાથે (એટલે કે परस्तात्[22]) અને દૂરના અર્થમા आहि લાગે છે

११　चण्डाला क्रूरकर्माणो दक्षिणाहि वसन्ति च ।
सामान्यार्थे किम· शब्दात् चिदादिप्रत्ययो भवेत् ॥४९०॥

ઘાતકી કાર્ય કરનારા ચંડાલો દૂર દક્ષિણમાં (दक्षिणाहि[23]) વસે છે અને किम् શબ્દની પરમાં સામાન્ય અર્થમા चित् (चन, अपि) વગેરે પ્રત્યયો લાગે છે

१२　यथा सिध्यन्ति रूपाणि कश्चित् क्वचन कश्चन ।
भवेत् सात्प्रत्ययो नून वा कार्त्स्न्यंतदधीनयो· ॥४९१॥

(किम् ન चित् વગેરે લગાડવાથી) कश्चित्[24] (કોઇ), क्वचन[25] (કયાક) તેમજ कश्चन[26] (કોઇ) એમ રૂપો સિદ્ધ થાય છે અને सात्[27] પ્રત્યય સમગ્ર તેમજ તેને હવાલે (અધીન) ના અર્થમાં લાગે છે

१३　राजसाद् भस्मसादाद्या प्रयोगा स्युर्यथा पुन ।
वर्त्तते उर्युररयङ्गीकरणे च निपातक· ॥४९२॥

(सात् પ્રત્યય લગાડવાથી राजसात् – રાજાને હવાલે અને भस्मसात् – ભસ્મશેષ વગેરે પ્રયોગો થાય છે વળી उरी[28] અને उररी[29] અવ્યયો સ્વીકાર કરવાના અર્થમા નિપાત બને છે.

आहिच्च दूरे ॥ १ ११ २३ ॥　　किम मामान्ये चिदादि ॥ १ ११ २४ ॥
तदधोनकार्त्स्न्यंयोर्वा मात् ॥ १.११ २५ ॥　　उर्युरर्यङ्गीकरणे ॥१ ११ २६॥

१४ उरीकृत्योररीकृत्येत्यादिप्रयोगहेतवे ।
नृपचूडामणे! सद्यः आदिः काले निपात्यते ॥४९३॥

(उरी અને उररी) उरीकृत्य અને उररीकृत्य—સ્વીકાર કરીને પ્રયોગો માટે છે. હે નૃપચૂડામણિ, सद्य વગેરે સમયના અર્થમાં નિપાત થાય છે.

१५ सद्योऽद्य साम्प्रतं शीघ्रं तूर्णं सपदि सत्वरम् ।
इदानीमधुना यर्हि तर्हि झटिति सम्प्रति ॥४९४॥

सद्य[३०] (તરત), अद्य[३१] (આજે), साम्प्रतम्[३२] (હાલમાં) शीघ्रम्[३३] અને तूर्णम्[३४] (ઝડપથી), सपदि[३५] (તરત), सत्वरम्[३६] (ઝડપથી), इदानीम्[३७] અને अधुना[३८] (હમણાં), यर्हि[३९] (જે), तर्हि[४०] (તો), झटिति[४१] (ઝટ), सम्प्रति[४२] (હમણાં)

१६ परेद्यवाशु पूर्वेद्युप्राक्द्राक् स्रागरमञ्जसा ।
अपरेद्युरुभयेद्यु-रन्येद्युरपरेऽपि च ॥४९५॥

परेद्यु[४३] (બીજે દિવસે), आशु[४४] (ઝડપથી) पूर्वेद्यु[४५] (આગલા દિવસે), प्राक्[४६] द्राक्[४७] અને स्राक्[४८] (ઝડપથી), अरम्[४९] (ઝડપથી), अञ्जसा[५०] (તરત), अपरेद्युः[५१] (બીજે દિવસે), उभयेद्यु[५२] (બંને દિવસે), अन्येद्यु[५३] (બીજે દિવસે) અને બીજા પણ છે.

१७ प्रपरापसमन्ववनिर्दुरभि-व्यधिसूदति-निप्रतिपर्यपय ।
उप आडिति विंशतिरेष सखे! उपसर्गगण कथित. कविना ॥४९६॥

प्र[१], परा[२], अप[३], सम्[४], अनु[५], अव[६], निर्[७], दुर्[८], अभि[९], वि[१०], अधि[११], सु[१२], उत्[१३], अति[१४], नि[१५], प्रति[१६], परि[१७], अपि[१८], उप[१९] અને आङ्[२०] એ વીસને, હે મિત્ર, વિદ્વાને ઉપસર્ગસમૂહ કહ્યો છે

१८ प्राग्धातोस्त्र भवेत् प्रादिरुपसर्गस्त्वयं खलु ।
चतुर्धा स समादिष्टः शास्त्रान्तरे च सूरिभिः ॥४९७॥

આ प्र વગેરે ઉપસર્ગ ખરેખર ધાતુની આગળ લાગે છે. આચાર્યોએ અન્ય (વ્યાકરણ) શાસ્ત્રમાં તેનો ચાર પ્રકારે સમાદેશ કર્યો છે

१९ धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित् तमनुवर्तते ।
तमेव विशिनष्ट्यन्यो-ऽनर्थकोऽन्य प्रयुज्यते ॥४९८॥

(૧) કોઈ ધાતુના અર્થને બાધે (રોકે) છે. (૨) કોઈ તેને - અનુસરે છે (૩) અન્ય કોઈ તે અર્થને વિશેષ (વધારે) કરે છે. જ્યારે (૪) કોઈક અનર્થક—અર્થ વગરનો જ પ્રયોજાય છે.

नद्यादि काले ॥१।१२७॥ प्रादिरुपसर्गः ॥१।१२८॥ [illegible] ॥१।१२९॥

२० प्रयोगास्ते च चत्वारो लेलिख्यन्ते मयाऽधुना ।
वितरति तथाऽधीते विजयतेऽवतिष्ठते ॥४९९॥

તે ચાર પ્રયોગો હવે હું લખું છું वितरति (વહેંચે છે), अधीते (ભણે છે), विजयते (વિજય પામે છે) અને अवतिष्ठते (ઉભો છે).

२१ चादि तदव्ययं राजन्, प्रादिक धातुर्वजितम् ।
क्त्वाद्यन्तं भूपते ! स्याच्चैते ग्राह्या आदिशब्दत ॥५००॥

હે રાજા, હે ભૂપતિ, च વગેરે તેમજ ધાતુ (ના સયોગ) સિવાયના प्र વગેરે થી માંડીને क्त्वा સુધીના બધા અવ્યયોને आदि શબ્દને લીધે ગ્રહણ કરવા

२२ क्त्वा–क्यम्–त्रदाम्–च्वि–धा–कृत्वस्–तुम्–डाच्–णम्–शस्–सव –खलु ।
य एतदन्तिका शब्दास्ते सर्वेऽप्यव्यया मता ॥५०१॥

क्त्वा[1], क्यम्[2], वत्[3], आम्[4], च्वि[5], धा[6], कृत्व[7], तुम्[8], डाच्[9] णम्[10], शस्[11] અને सु[12] ના અંતવાળા બધા શબ્દોને પણ અવ્યયો માનવામા આવે છે.

२३–२४ कृत्वाऽऽकृत्य सुभद्रावत् कुतस्तरा खलीकृतम् ।
द्विधा त्रिधैककृत्वश्च कर्तुं भोक्तु सुखाकरः ।
भोज भोज व्रजत्येव, पाय पाय च भूरिश ।
द्विस्त्रिरित्येव शब्दानाम् अव्ययत्वमुदीरितम् ॥५०३॥

कृत्वा (કરીને), आकृत्य (આકાર કરીને), सुभद्रावत् (સુભદ્રાની જેમ), कुतस्तराम् (કયાથી), खलीकृतम् (દુર્જન જેવું કર્યું), द्विधा, त्रिधा, एककृत्व (એકવાર), कर्तुम्, भोक्तुम्, सुखाकर (સુખી કરનાર), भोज भोजम् (ખાતાં ખાતા) જાય છે पाय पायम् (પીતા પીતા), भूरिश (વાર વાર), द्वि (બે વાર) અને त्रि (ત્રણ વાર) વગેરે શબ્દોને પણ અવ્યય કહ્યાં છે.

२५ अव्ययाना च सर्वेषा लिङ्गभेदो न विद्यते ।
अव्ययाद्विभक्तेर्लुक् स्याद् रूपभेदस्ततो नहि ॥५०४॥

બધા અવ્યયોને લિંગભેદ નથી. (ત્રણેય લિંગમાં સરૂપ છે). અવ્યયોની પરમાં (આવેલા) વિભક્તિ પ્રત્યયોનો लुक् થાય છે. તેથી રૂપો જુદા થતા નથી.

उक्त च
કહ્યુ છે કે

२६ सदृश त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥५०५॥

तदव्ययम् ॥ १ १ १ ३० क्त्वाद्यन्तम् ॥ १ १ १ ३१ ॥ अव्ययाद्विभक्तेर्लुक् ॥ १ १ १ ३२ ॥

ત્રણેય લિંગ (જાતિ) માં, બધી જ વિભક્તિઓમાં અને બધાજ વચનમાં ન ખુ રહે અને નાશ (ફેરફાર) પામે નહિ તે અવ્યય છે

२७ निपातगणतो ग्राह्या निपाता अपरेऽपि च ।
अव्ययान्यपराण्येव ग्राह्याण्यव्ययकाण्डत. ॥५०६॥

નિપાત સમૂહમાથી બીજાં નિપાતો ગ્રહણ કરવાં અને (કોશના) અવ્યયકાંડમાથી બીજાં અવ્યયો ગ્રહણ કરવાં.

उक्तान्यव्ययान्यलिङ्गानि ॥ १४ ॥

આમ અલિંગ અવ્યયો કહેવાયા ૧૪

१५ अथ स्त्रीप्रत्ययाः ॥

१ लिङ्गविशेषविजिज्ञापयिषयाऽत्र भाषया ।
स्त्रीप्रत्यया· प्रस्तूयन्ते कवीना हितकाम्यया ॥५०७॥

લિંગમા વિશેષતા જણાવવાની ઈચ્છાથી ભાષા (સરસ્વતી) અહીં કવિ (વિદ્વાનો) ના હિત માટે સ્ત્રી પ્રત્યયનો આરંભ કરે છે

२ जायादिशब्दसिद्धयर्थं नाम्न स्यादावत स्त्रियाम् ।
अजादेश्चाप् हि वक्तव्योऽत्राजादिशब्दसिद्धये ॥५०८॥

जाया (પત્ની) વગેરે શબ્દોની સિદ્ધિ માટે સ્ત્રીલિંગ (વચન) કરવા માટે अ કારાન્ત નામને आप् લાગે છે જ્યારે अज (બકરો) વગેરેને પણ आप् લાગે છે તે अजा (બકરી) વગેરે શબ્દોની સિદ્ધિ માટે છે.

३ श्रद्धा धारा रामा वामा माया मूर्च्छा मेधा वृद्धा ।
क्रीडा व्रीडा गोदा गङ्गेत्याद्या शब्दा आवन्ताख्या ॥५०९॥

श्रद्धा, धारा, रामा (સ્ત્રી), वामा, माया, मूर्च्छा, मेधा (ધારણા શક્તિ), वृद्धा, क्रीडा, व्रीडा (લજ્જા), गोदा, गङ्गा વગેરે आप् અન્તવાળા શબ્દો છે

४ स्युरजा होडा पाका, वत्सा त्रिफला तथा विलालाऽश्वा ।
मन्दा वाला चटकै-डका पुनर्मूषिकाऽजाद्या ॥५१०॥

अजा, (બકરી), होडा (નાવડી), पाका (રસોઇ), वत्सा (વાછેડી) त्रिफला, विलाला (બિલાડી), अश्वा, मन्दा, बाला, चटका, (ચકલી) एडका (ઘેટી), मूषिका (ઉંદરડી) વગેરે अजा ગણના શબ્દો છે

५ वयसो जातितो यश्च प्राप्त ईप्प्रत्यय स्फुटम् ।
तस्यैवाऽत्राऽपवादार्थम् अजादेर्ग्रहण पृथक् ॥५११॥

વય (ઉંમર) અને જાતિને લીધે સ્ત્રીલિંગવચન માટે જે ईप् પ્રત્યય સ્પષ્ટ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તેનાજ અપવાદ માટે અહીં अज વગેરેને પૃથક્ લેવામાં આવ્યા છે.

६ प्रतिफलेद्धि पूर्वस्य स्त्रिया परे तु काप्यतः ।
कारिका–पाचिकादीना यथा सिद्धि प्रजायते ॥५१२॥

સ્ત્રીલિંગમા काप् પરમા હોય ત્યારે अ કારાન્તનો इ કાર થાય છે જેથી (कारक નું) कारिका, (पाचक નુ) पाचिका વગેરે સિદ્ધ થાય છે.

आवत स्त्रियाम् ॥ १७८ ॥ अजादेश्चाप ॥ ११२१ ॥ काप्यतः ॥ ११२२ ॥

७ वष्टि भागुरिरल्लोपम् अवाप्योरुपसर्गयो. ।
आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥५१३॥

આચાર્ય ભાગુરિ अव અને अपि ઉપસર્ગના अ કારનો લોપ વાંછે છે અને हल (વ્યંજન) અંતવાળા શબ્દોનું आप् અંતવાળું (સ્ત્રીલિંગમાં) રૂપ ઇચ્છે છે જેમકે : (वाक् નુ) वाचा, (निश् નુ) निशा, (दिश् નુ) दिशा વગેરે થાય છે.

८ अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः ।
पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥५१४॥

ઉત્તરદિશામાં હિમાલય નામનો દેવતાત્મા પર્વતાધિરાજ છે. તે પૃથિવીનો માપદંડ હોય તેમ પૂર્વ અને પશ્ચિમના (બ ને) સમુદ્રોમા ખૂંપીને ઉભો છે

९ पिधाय दोषान् प्रकटीकरोति गुणाननेकांश्च परोपकारान् ।
स्वयं च पीडां हृदि धार्यं साधुर्यथाऽगुरुः पावकयोग एव ॥५१५॥

જેમ અગ્નિના સંયોગમાં અગરુચંદન તેમ સજ્જન દોષોને ઢાંકીને પોતે પીડાને હૃદયમાં ધારણ કરીને અનેક ગુણો તેમજ પરોપકારોને છતાં કરે છે

१० स्त्रियां कापि परे ह्रस्वो वा तरादौ भवेत् पुनः ।
राजन् पूर्वस्य शब्दस्य प्रयोगाः स्युरिमे यथा ॥५१६॥

હે રાજન્, સ્ત્રીલિંગમા काप् અને तर વગેરે પરમાં હોય ત્યારે આગલા શબ્દનો વિકલ્પે હ્રસ્વ થાય છે અને આ પ્રમાણે પ્રયોગો થાય છે.

११ वेणीका वेणिका वाऽपि नदीका नदिका पुनः ।
स्त्रीतरा स्त्रितरा श्रेय-सितरा श्रेयसीतरा ॥५१७॥

वेणीका અને वेणिका (ચોટલો), नदीका અને नदिका (નાની નદી), स्त्रीतरा અને स्त्रितरा તેમજ श्रेयसीतरा અને श्रेयसितरा (વધુ કલ્યાણકારી)

१२ नौकाया च सुरैकाया गुर्वीकाया न ह्रस्वता ।
अस्मिन् सूत्रे महाराज वेति निपातसङ्ग्रहात् ॥५१८॥

હે મહારાજ, એ સૂત્રમાં वा નિપાતનું ગ્રહણ હોવાને લીધે नौका, सुरैका અને गुर्वीका શબ્દોના હ્રસ્વ થતા નથી.

१३ निश्चयेन पतन्त्येवाऽनेकेष्वर्थेष्विति स्फुटम् ।
निपातास्ते तु विज्ञेया ग्रन्थान्तरात्तु भूरिशः ॥५१९॥

જે નિશ્ચયપૂર્વક સ્પષ્ટ રીતે અનેક અર્થોમાં પડે છે (વપરાય છે) તે બધાને નિપાત કહ્યા અને અન્ય ગ્રંથ (પ્રક્રિયાકૌમુદી) માં ગણ્યાં છે

¹ह्रस्वा वा स्त्रियाम् ॥ ३.१२.३ ॥   ²तस्य पूरणे पूरणम् ॥ ४.१६.४ ॥

१४ न्नण ईप् – प्रत्ययोऽत्र स्यात् स्त्रिया हि वर्तमानत ।
दण्डिनी दन्तिनी राजन् हर्त्री चौपगवी यथा ॥५२०॥

न કારાન્ત, ऋ કારાન્ત અને अण् અન્તવાળા શબ્દોને સ્ત્રીલિંગમાં ईप् પ્રત્યય લાગે છે. હે રાજા, જેમકે (दण्डिन् અને दन्तिन् ના) दण्डिनी અને दन्तिनी, (હાથણી) (हर्तृ નુ) हर्त्र અને ઉપગુ ની પુત્રી) औपगवी

१५ ईपि राज्ञस्त्वलोपो हि वक्तव्य कच्छभूपते । ।
यथा राज्ञी तथाऽन्येऽपि स्यु प्रयोगानुसारत ॥५२१॥

હે કચ્છ ભૂપતિ, राजन् શબ્દના પરમા ईप् પ્રત્યય આવે ત્યારે राजन् શબ્દના (ઉપધા) अ કાર નો લોપ કહેવાય છે. જેમકે राज्ञी તેમજ અન્ય રૂપો પ્રયોગાનુસાર થાય છે.

१६ स्वस्रादीनामृकारत्वे नान्ते सङ्ख्यावता न ह्रीप् ।
स्वस्राद्याः पञ्चनाद्या ही - ति च प्राक्कविभाषणात् ॥५२२॥

स्वसृ વગેરે ऋ કારાન્ત હોવા છતા અને (पञ्चन् વગેરે) સંખ્યાશબ્દો न કારાન્ત હોવા છતાં તેમને ईप् થતો નથી स्वसृ વગેરે અને पञ्चन् વગેરે આગળના વિદ્વાનોના કહ્યા પ્રમાણે છે

१७ स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा ।
याता मातेति सप्तैते स्वस्रादय उदाहृताः ॥५२३॥

स्वसृ (બહેન), (સ્ત્રીલિંગમા) तिसृ (ત્રણ), चतसृ (ચાર), ननान्दृ (નણંદ), दुहितृ (પુત્રી), यातृ (દેરાણી કે જેઠાણી) અને मातृ એ સાત स्वसृ વગેરે ગણુના છે.

१८ स्त्रीतद्धितसमासाना यस्य लोपश्च ये स्वरे ।
औपगवी स्त्रिया रूप सौरी स्यात्तद्धिते परे ॥५२४॥

સ્ત્રીલિંગમા, તદ્ધિતમાં અને સમાસમા य કે સ્વર પરમા હોય ત્યારે इ કાર અને अ કારનોં લોપ થાય છે આમ સ્ત્રીલિંગમા (औपगव+ई=) औपगवी અને (सूर्य+ई=) सौरी–સૂર્યની દિશા એમ તદ્ધિતપરમાં હોય ત્યારે થાય છે

१९ समासे तु प्रजाधार्म्यं तद्धिते ये परे यथा ।
ष्टिड्व्रत. स्त्रिया भवेदीपे ते यथा स्यु प्रयोगकाः ॥५२५॥

પણ સમાસમાં प्रजाधार्म्यम् થાય છે. તદ્ધિતનો य કાર પરમાં હોય ત્યારે સ્ત્રીલિંગમાં षित्, टित्, वित् (उदित्) અને ऋदित् શબ્દોને ईप् લાગે છે. ईप् લાગે ત્યારે તેના પ્રયોગો આ (નીચે) પ્રમાણે થાય છે.

न्नण ईप् ॥ १ १२ ६ ॥ ईपि राज्ञस्त्वलोपो वक्तव्य ॥ * ॥ स्वस्रादीनामन्नन्ताना सङ्ख्यावाचिना च न ॥ १ १२.८ ॥ यस्य लोप ॥ १ १२ ७ ॥ ष्टिड्व्रत ॥१ १२.१४ ॥

२० पित्प्रत्यये वराकी च टित्प्रत्यये निशाचरी ।
गोमती विति भूपाल ! पचन्ती प्रत्यये रिति ॥५२६॥

(स्त्रीलिंगमां ईप् लागीने) पित् प्रत्यय परमा होय त्यारे वराकी–बिचारी टित् प्रत्यय परमा त्यारे (निशाचरट् नुं) निशाचरी–राक्षसी, वित् (उदित्) प्रत्यय परमा होय त्यारे (गोमत् नुं) गोमती–गायवाळी अने रित् (ऋदित्) प्रत्यय परमा होय त्यारे (पचत् नुं) पचन्ती–रांधती रूप बने छे

२१ ईप्प्रत्ययो भवेदेव नदादेर्गणत स्त्रियाम् ।
नदी च गौतमीत्याद्या यथा स्यु शास्त्रसम्मता ॥५२७॥

नद वगेरे गणना स्त्रीलिंगमां ईप् प्रत्यय नित्य थाय छे जेमके : (नद नुं) नदी, (गौतम नुं) गौतमी वगेरे शास्त्रसंमत प्रयोगो छे.

२२ पुयोगाद् भवतीन्द्रादे – रानीप् च धरणीपते ! ।
यथेन्द्राणी – भवान्याद्या भवेयु सुप्रयोगका ॥५२८॥

पुलिंग साथे जोडायेला इन्द्र वगेरे शब्दोने स्त्रीलिंगमां हे धरणीपति, आनीप् प्रत्यय लागे छे अने (इन्द्र नुं) इन्द्राणी, (भव नुं) भवानी वगेरे प्रयोगो थाय छे.

२३-२४आदिशब्देन गृह्यन्ते शर्वरुद्रमृडादय ।
हिमारण्ये महत्त्वे चाद् दोषे यवाल्लिपौ पुन ॥५२९॥
यवनात् विकल्पेन क्षत्रियाचार्यमातुलात् ।
आचार्यान्यित्र णत्व न कौमुद्यामिति भाषणात् ॥५३०॥

आदि (वगेरे) शब्द वडे शर्व, रुद्र, मृड वगेरेनुं ग्रहण थाय छे अने (सूत्रमां) च कारने लीधे वधारेना अर्थमां हिम अने अरण्य ने, दोष (बगडेला) ना अर्थमां यव शब्दने पण ग्रहण करवामां आवे छे. अने लिपिना अर्थमां यवन शब्दने विकल्पे तेमज क्षत्रिय, आचार्य अने मातुल शब्दने आनीप् लागे छे. (प्रक्रिया) कौमुदीमां कह्युं छे तेथी (आचार्य नुं) आचार्यानी थाय छे तेमां न कार नो ण थतो नथी.

२५ गुण ईप् च समाहारे नगी यथैव सिद्धयति ।
पुयोगे चेप् यथा शूद्री-त्याद्या सिद्धयन्त्यनेकशः ॥५३१॥

समाहार (एकत्रीकरण) होय त्यारे गुण अने पछी ईप् थाय छे. तेथी (नग नुं) नगी एम सिद्ध थाय छे. अने पुंलिंगनो योग होय त्यारे पण ईप् थतां (शूद्र नुं) शूद्री वगेरे रूपो सिद्ध थाय छे.

[illegible]
[illegible]
[illegible]

२६ स्त्रियामीप् स्यादकारान्ता – ज्जातेरयोपधादिह ।
महिषी शूकरी हसी कुक्कुटी ब्राह्मणी यथा ॥५३२॥

य કાર ઉપધામાં ન હોય તેવા જાતિવાચી अ કારાન્ત શબ્દોને સ્ત્રીલિંગમાં ईप् પ્રત્યય લાગે છે. તેનાથી महिषी ભેંસ, शूकरी ડુક્કરી, हसी, कुक्कुटी મરઘી ब्राह्मणी વગેરે થાય છે.

२७ वैश्यादीना च शब्दानाम् ईप् प्रत्ययो भवेन्नहि ।
यकारोपधतस्तेषाम् आप् प्रत्ययस्त्वदन्ततः ॥५३३॥

वैश्य વગેરે શબ્દોને ईप् પ્રત્યય લાગતો નથી પણ य કાર ઉપધામાં હોવાને લીધે અને अ કારાન્ત હોવાને લીધે आप् પ્રત્યય લાગે છે.

२८ गवयहयमुकयमत्स्य – मनुष्येभ्योऽप्यीप् भवेच्च योपधत ।
तेषा नदादिपाठाद्यथा च गवयोप्रभृतयः स्यु ॥५३४॥

य કાર ઉપધામાં હોવા છતાં गवय, हय, मुकय, मत्स्य, मनुष्य શબ્દોનું ગણુન नद વગેરે પાઠમાં હોવાને લીધે गवयी વગેરે થાય છે.

२९ सूर्यपुष्यतिष्यागस्त्य – मत्स्यानामीपि सम्भवेत् ।
उपधाया हि यो लोपो मत्सी यथा फलेदिह ॥५३५॥

सूर्य, पुष्य, तिष्य, अगस्त्य અને मत्स्य શબ્દોના પરમાં ईप् પ્રત્યય લાગે ત્યારે ઉપધ य કારનો લોપ થાય છે અને मत्सी એમ ફળે છે.

३० कच्छेश्वर ! वक्तव्यः प्रथमवयोवाचिनोऽत ईवत्र ।
सुकुमारी च किशोरी कलभीत्याद्याः प्रयोगाः स्यु. ॥५३६॥

હે કચ્છેશ્વર, પ્રથમ વય વાચી શબ્દોને પણ અહીં સ્ત્રીલિંગમાં ईप् પ્રત્યય લાગે છે અને सुकुमारी, किशोरी, कलभी વગેરે પ્રયોગો સિદ્ધ થાય છે.

३१ प्रथमग्रहणाद् वृद्धा नाऽद्ग्रहणादिह शिशुर्भवेत् स्वामिन् ।
यौवनवयस्तदन्त – र्भावात्तरुणी च सिद्धयेद्धि ॥१३७॥

प्रथम શબ્દના ગ્રહણને લીધે वृद्धा તેમજ अ કારાન્તગ્રહણને લીધે, હે સ્વામી, शिशु ને ईप् થતો નથી. પણ યૌવનવયમા અંતર્ભાવ થતો હોવાને લીધે (तरुण नुं) तरुणी સિદ્ધ થાય છે

३२ ईप्प्रत्यय प्रजापाल ! स स्वाङ्गाद्वा स्त्रिया भवेत् ।
सुमुखी सुमुखेत्याद्या यथा विकल्पभाजिनः ॥५३८॥

હે પ્રજાપાલક, સ્ત્રીલિંગમાં પોતાના અંગવાચી શબ્દોને વિકલ્પે ईप् પ્રત્યય થાય છે. તેથ सुमुखी થાય છે. અને વિકલ્પે सुमुखा વગેરે થાય છે.

जातेरयोपधात् ॥ १.१२ २२ ॥ गवयमुकयहयमत्स्यमनुष्याणाम् ॥ १.१२.२३ ॥
प्रथमवयोवाचिनोऽत ईप् ॥ १.१२ २६ ॥ स्वाङ्गाद्वा ॥ १.१२ २० ॥

३३-३४वाग्रहणान्न सूत्रेऽत्र ङीप् पद्धतिादिषु ।
अक्तेरीप् कृदिकाराद्वा वक्तव्य स्यूर्यथा भिभो ॥५३९॥
अङ्गुलिरङ्गुली धूलीर्धूलिरित्यादयस्त्विह ।
अनुभूति कृतिर्मूतिरक्तेर्विशेषणादिति ॥५४०॥

આ સૂત્રમાં वा નું ગ્રહણ હોવાને લીધે पद्धति વગેરે શબ્દોને ङीप् લાગતો નથી क्ति પ્રત્યય સિવાયના कृत् પ્રત્યયવાળા इ કારાન્તને ङीप् વિકલ્પે લાગે છે, તેમાં अङ्गुलिः તેમજ अङ्गुली, धूली. તેમજ धूलिः તેમજ अ-क्ति (क्ति સિવાયના) એમ વિશેષણ હોવાને લીધે अनुभूति., कृति અને मूतिः થાય છે.

३५ पुयोगे स्त्रियामे च मन्वादेरीप् मनाय्यथ ।
कुसीदायी तथाऽग्नायी वृषाकपाय्यपि ध्रुवम् ॥५४१॥

પુરુષના યોગમા (પત્ની અર્થમાં) હોય ત્યારે मनु વગેરેના ए કાર થઈને ङीप् પ્રત્યય લાગે છે. આથી मनायी, कुसीदायी, अग्नायी તેમજ वृषाकपायी થાય છે

३६ कुसितायी तथा पूत-क्रतयथ विशेषता ।
मनोरौ वा मनावी चात् तदभावे मनुर्मता ॥५४२॥

कुसितायी અને पूतक्रतायी થાય છે. હવે વિશેષતા એ છે કે मनु શબ્દને વિકલ્પે औ પણ લાગે છે અને मनावी થાય છે. च કારને લીધે (ङीप्) ન લાગે ત્યારે मनु થાય છે

३७-३८पत्न्यादयो निपात्यन्तेऽर्थविशेषे यथाक्रमं ।
पत्नी सत्नी तथा प्राग्वन्तर्वत्नी युवतिः पुनः ॥५४३॥
असिक्न्यन्तर्वत्न्येव पत्न्यादय उदाहृताः ।
यूनस्तिः स्यात् स्त्रियामेव यथा च युवतिर्भवेत् ॥५४४।

કે વરાનન, તેજ અર્થમા પત્ની વગેરે શબ્દોનું નિપાતન કરાય છે पत्नी सत्नी, प्राची (પૂર્વ દિશા), अन्तर्वत्नी (ગર્ભિણી), युवति, असिक्नी (અપ્રસૂતા), अन्तर्वत्नी (ગર્ભવતી) વગેરે પત્ની ગણમા છે સ્ત્રીલિંગમા युवन् શબ્દને ति લાગે છે અને युवति થાય છે

३९ दारशब्दो भवेन्नित्य पुं बहुवचनान्तकः ।
तस्य स्याद् देवतद्रूपम् एकद्विवचनं विना ॥५४५॥

दार શબ્દ નિત્ય બહુવચનાંત છે તેના રૂપો એકવચન અને દ્વિવચન સિવાયના देव શબ્દના રૂપો પ્રમાણે થાય છે.

४० ईत्र प्राप्त स्त्रीत्वे च यौगिकाच्च तथा नृप । ।
[illegible] ॥५४६।

[illegible]
[illegible]

उ કરાન્ત ગુણવાચક શબ્દોને સ્ત્રીલિંગમા, ङे नृप, વિકલ્પે ईप् પ્રત્યય લાગે છે અને તેથી पट्वी તેમજ पटु અને तन्वी તેમજ तनु વગેરે પ્રયોગો સિદ્ધ થાય છે.

यत

કારણકે,

४१ उपैत्यन्यज्जहात्यन्यद् दृष्टो द्रव्यान्तरेष्वपि ।
वाचक सर्वलिङ्गाना द्रव्यादन्यो गुण स्मृत ॥५४७॥

એકની પાસે જાય છે. બીજાને તજે છે. અન્ય દ્રવ્યોમા પણ દેખાય છે. આમ સર્વલિંગોમાં લાગતા છતાં પ્રત્યયથી જુદો એવો ગુણ કહેવાય છે.

४२ अध्वर्युधेनुरज्ज्वादीन् वर्जयित्वोत ऊः स्त्रियाम् ।
भवेद्यया करभोरू–वामोरूप्रमुखा इह ॥५४८॥

अध्वर्यु, धेनु તેમજ रज्जु વગેરે સિવાયના उ કારાન્ત શબ્દોના સ્ત્રીલિંગમાં ऊ થાય છે. જેથી करभोरू, वामोरू વગેરે અહી થાય છે.

४३ आवन्तेवन्तशब्दानाम् ऊदन्ताना तथैव च ।
स्यादयो नामसंज्ञत्वात् प्राक्सूत्रै स्याच्च साधना ॥५४९॥

आ કારાન્ત, ई કારાન્ત તેમજ ऊ કારાન્ત શબ્દોની નામસંજ્ઞા થતી હોવાને લીધે सि વગેરે (વિભક્તિપ્રત્યયો) લાગતા આગળ આપેલા સૂત્રો વડે સાધના (રૂપો) થાય છે.

इति स्त्रीप्रत्ययाधिकारः ॥१५॥

આમ સ્ત્રીપ્રત્યયો સમાપ્ત થયા १५.

उत ऊ ॥ १ १२ ३६ ॥

१६ विभक्त्यर्थप्रकरणम् ।

(कारकप्रक्रिया)

१ नत्वाऽचलगणाधीशान् सूरिकल्याणसागरान् ।
कारकाणि सभेदान्या - चष्टे विनयसागरः ॥५५०॥

અચલગચ્છાધીશ કલ્યાણસાગર સૂરિને નમસ્કાર કરીને વિનયસાગરજી કારકને ભેદસહિત કહે છે.

२ लिङ्गार्थे प्रथमा वाच्या तत्सत् ब्रह्म यथा स्फुटम् ।
लिङ्गादयोऽपि हे राजन् ! प्रथमार्था हि केचन ॥५५१॥

લિંગના અર્થમાં પ્રથમા વિભક્તિ કહેવાય છે. જેમકે - तत् सत् ब्रह्म સ્પષ્ટ છે. હે રાજન, લિંગ વગેરે પ્રથમાના અર્થવાળાં જ છે તેમ કેટલાક કહે છે.

३ यथा कृष्णो रमा ज्ञानं द्रोणः खारी पलं पुनः ।
एको द्वौ बहवश्चान्येऽप्युदाहार्याः प्रयोगकाः ॥५५२॥

જેમકે कृष्णः, रमा અને ज्ञानम् તેમજ द्रोण (માપ), खारी (=१६ દ્રોણ) અને पलम् (=४ કર્ષ) તથા एकः, द्वौ અને बहवः વગેરે અને બીજા પ્રયોગોને ઉદાહૃત કરી શકાય.

४ कर्ता कर्म च करणं सम्प्रदानं तथैव च ।
अपादानाधिकरणम् इत्याहुः कारकाणि षट् ॥५५३॥

કર્તા, કર્મ, કરણ (સાધન), સંપ્રદાન તેમજ અપાદાન અને અધિકરણ એ છ ને કારક કહે છે.

५ कर्तृत्वमत्र कर्मत्वम् आख्यातेनोक्तमत्र च ।
कृत्तद्धितसमासैस्त - क्त्वोक्ते प्रथमा मता ॥५५४॥

કર્તૃત્વ અને કર્મત્વ અહીં ક્રિયા વડે કહેવાય છે કૃત્ પ્રત્યય, તદ્ધિત પ્રત્યય અને સમાસ તેમજ क्त्वोक्त-कर्मणि પ્રયોગ મા પ્રથમા વિભક્તિ માનવામાં આવે છે.

६ सेव्यो हरिर्मया स्वामिन् ! वासुदेवो निरन्तरम् ।
प्राप्तानन्दो हरिर्यस्य पदाब्ज भजतस्ततो ॥५५५॥

હે સ્વામી, વસુદેવનો પુત્ર હરિ મારાવડે નિરંતર સેવ્ય છે, પેલો જેનાં ચરણકમળને ભજે છે તે હરિ પ્રાપ્ત આનંદવાળો (પ્રસન્ન) છે.

७ दर्शितश्च राज्ञो राजा गोपाम् कुमारैः गोकुले ।
सोमुज्यते मृत मृगाः, प्रातामता रामनन्दनो ॥५५६॥

लिङ्गार्थे प्रथमा ॥ १।१।१॥

રાજા સૂર્યની જેમ પ્રકાશે છે. કુમારી રોષને લીધે ફરી ફરી બરાડે છે. રાજા ભૂમિને ખૂબ ભોગવે છે રામ અને લક્ષ્મણ પૂર્વે (પહેલા) હતા.

८ मनसि वचसि काये पुण्यपीयूषपूर्णा–
स्त्रिभुवनमुपकारश्रेणिभि प्रीणयन्त ।
परगुणपरमाणून् पर्वतीकृत्य नित्य
निजहृदि विकसन्त सन्ति सन्त कियन्त ? ॥५५७॥

મન, વચન અને કર્મમા પુણ્યના અમૃતથી પૂર્ણ, ઉપકાર–પરંપરાથી ત્રણેય ભુવનને પ્રસન્ન કરનારા, પારકાના ગુણોને હમેશા પર્વત જેવડા કરીને પોતાના હૃદયમા ખીલતા સંતો કેટલા છે?

९ कुमारा· शेरते स्वैर रोरूयन्ते च नारका ।
जेगीयन्ते च गीतज्ञा मेम्रियन्ते रुजार्जिता * ॥५५८॥

કુમારો સ્વેચ્છાનુસાર આરામ કરે છે પાપીઓ ખૂબ બરાડે છે ગીત જાણનારાઓ ખૂબ ગાય છે રોગથી ઘેરાયેલા મર્યા જ કરે છે.

१० प्रथमा कर्तरि स्याच्चेत् कर्मणि द्वितीया तदा ।
उक्त कर्तृप्रयोगोऽय यथा धातुस्तथा पदम् ॥५५९॥

જો કર્તાના અર્થમા પ્રથમા હોય ત્યારે કર્મમા દ્વિતીયા થાય છે. આ કર્તરિ પ્રયોગ કહ્યો. જે પ્રમાણે ધાતુ હોય તે પ્રમાણે પદ આવે છે

११ तृतीया कर्तरि स्याच्चेत् कर्मणि प्रथमा तदा ।
उक्त कर्मप्रयोगोऽय भावोक्ति स्यादकर्मकात् ॥५६०॥

જો કર્તાના અર્થમાં તૃતીયા હોય તો કર્મમાં પ્રથમા થાય છે આ કર્મણિ પ્રયોગ કહ્યો અકર્મક (ધાતુ) હોય ત્યારે કર્મણિ પ્રયોગને ભાવે પ્રયોગ કહે છે.

१२ विद्वद्भिरास्यते भूम्या भूयते भवता पुन ।
अकर्मकोऽपि कर्मत्व सौख्य तैरनुभूयते ॥५६१॥

વિદ્વાનો વડે ભૂમિ પર બેસાય છે આપ ફરી ફરી રહો અકર્મક હોય છતાં કર્મ થાય છે. (જેમકે·) તેઓ સૌખ્ય (સુખભાવ) અનુભવે છે

१३ आमन्त्रणे च भो स्वामिन् ! विभक्ति· प्रथमा मता ।
स्युर्भो भगो अघो एते निपातास्त्वभिमन्त्रणे ॥५६२॥

હે સ્વામી, આમંત્રણ (સંબોધન) ના અર્થમા પણ પ્રથમા વિભક્તિ મનાય છે. અને તેમાં भो, भगो અને अघो એ નિપાતો (આગળ) લાગે છે.

* મૂળ–સારસ્વતપ્રક્રિયામાં–रुजार्दिता –રોગથી પીડાતા એવો પાઠ છે. જે સાચો છે
आमन्त्रणे च ॥ ११३२॥ भोम् भगोम् अघाम् ॥ ११३३॥

१४ मा समुद्धर गोविन्द ! प्रसीद परमेश्वर ! ।
कुमारौ ! स्वैरमासाथां क्षमध्वं भोस्तपस्विनः ! ॥५६३॥

હે ગોવિંદ, મારો ઉદ્ધાર કરો. હે પરમેશ્વર, પ્રસન્ન થાઓ. હે (બે) કુમારો, સ્વેચ્છાનુસાર બેસો. હે તપસ્વીઓ, ક્ષમા કરો.

१५ क्षमस्व भो दुराराध्य ! भगोस्तुभ्य नमोऽस्तु ते ।
अधीष्व भो महाप्राज्ञ ! घातयाऽघं स्वघस्मरम् ॥५६४॥

હે કષ્ટપૂર્વક આરાધ્ય, ક્ષમા કર. હે સ્તુતિથી પર તમને નમસ્કાર હો. હે મહાબુદ્ધિશાળી, ભણો. હે પ્રભો, મને પોતાને ખાઈ જનાર (અહંકાર) નો નાશ કરો.

१६ स्युरेष्वर्थेषु च ज्ञेयाः कार्ये कर्तृसाधनयोर्दानपात्रे
विश्लेषावधौ सम्बन्ध आधारभावयोरेवम् ।
द्वितीयाद्या विभक्तयः सकलकविशिरोमुकुटमणे ! ॥५६५॥

હે સકળકવિશિરોમણિઓના મુકુટમણિ, બાકીની દ્વિતીયા વગેરે વિભક્તિઓ આ અર્થોમાં થાય છે. કાર્ય (કર્મ) ના અર્થમાં (દ્વિતીયા), કર્તા અને સાધનના અર્થમાં (તૃતીયા), દાનના પાત્રના અર્થમાં (ચતુર્થી), વિશ્લેષ (છૂટા પડવા) ની અવધિના અર્થમાં (પંચમી), સંબંધના અર્થમાં (ષષ્ઠી) તેમજ આધાર અને ભાવ (ક્રિયાલક્ષણ) ના અર્થમાં (સપ્તમીવિભક્તિ) થાય છે.

१७-१८ कर्मणि द्वितीया कर्तृ-करणयोस्तृतीयका ।
सम्प्रदाने चतुर्थी स्यादपादाने तु पञ्चमी ॥५६६॥
सम्बन्धे च भवेत् षष्ठी सप्तम्याधारभावयोः ।
इह सङ्क्षेपतः प्रोक्ता वक्ष्यन्तेऽग्रे सविस्तराः ॥५६७॥

કર્મમાં દ્વિતીયા વિભક્તિ, કર્તા અને કરણમાં તૃતીયા, સંપ્રદાન (દાનપાત્ર) માં ચતુર્થી, અપાદાન (વિશ્લેષાવધિ) માં પંચમી, સંબંધે ષષ્ઠી અને આધાર તેમજ ભાવમાં સપ્તમી વિભક્તિ ટૂંકમાં કહી. હવે પછી વિસ્તારપૂર્વક કહેવામાં આવશે

१९-२० कार्यं कर्मपर्यायस्तत्कार्यं च चतुर्विधम् ।
स्यादुत्पाद्याऽऽप्य-संस्कार्य-विकार्यं निगद्यते च तत् ॥५६८॥
उत्पाद्यार्हं चतुर्णाम् आप्यमर्हमाप्यमेव च ।
संस्कार्यमत्र सं[illegible] विकार्यमवस्थान्तरम् ॥५६९॥

કાર્યશબ્દ કર્મનો પર્યાય (સમાનાર્થી) છે. તે કાર્ય (કર્મ) ચાર પ્રકારનું છે ઉત્પાદ્ય, પ્રાપ્તિયોગ્ય (પ્રાપ્ય), સંસ્કાર (શુદ્ધિ) કરવા યોગ્ય (સંસ્કાર્ય) અને અવસ્થાન્તર (રૂપાન્તર) યોગ્ય (વિકાર્ય) તે તેને કહેવામાં આવે છે.

[illegible] कार्ये कर्तृसाधनयोर्दानपात्रे विश्लेषावधौ [illegible] ॥ ५६५ ॥

२१ कट करोति कारुको रूपं पश्यति चाक्षुषः ।
राज्य प्राप्नोति धर्मिष्ठ सोमं सुनोति सोमपा' ॥५७०॥

કારીગર સાદડી બનાવે છે (ઉત્પાદ્ય). આંખોવાળો રૂપ જુએ છે (આપ્ય). ધર્મિષ્ઠ રાજ્ય પ્રાપ્ત કરે છે (સંસ્કાર્ય). સોમ પીનારાઓ સોમરસ કાઢે છે (વિકાર્ય)

२२ अभिसर्वतसो कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।
द्वितीयाऽऽम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्राऽपि दृश्यते ॥५७१॥

अभित (પાસે), सर्वतः (ચારે બાજુ), धिक्, उपरि, अधि અને अध (પાસે) વગેરે ત્રણ તેમજ આમ્રેડિત અંતવાળા પરમાં હોય ત્યારે અને અન્યત્ર પણ દ્વિતીયા થાય છે.

२३-२४ अभितोऽस्ति पुर गङ्गा, सर्वतो नगर नदी ।
धिक् क्रूरकर्मकर्तारम् उपर्युपरि पत्तनम् ॥५७२॥
रसातलमधोऽधो हि, नगरमध्यधि ध्रुवम् ।
समया मन्दिरं स्वामिन् निकषा स्नेहभाजनम् ॥५७३॥

ગંગા શહેરની પાસે છે. નગરની ચારેબાજુ નદી છે. ક્રૂર (ઘાતકી) કર્મ કરનારને ધિક્કાર હો. શહેરની નજીક. રસાતલ (પાતાલ) ની નજીક. નગરની પાસેજ. હે સ્વામી, મંદિરની પાસે. સ્નેહ-પાત્રની (પ્રેમ/તૈલપાત્રની) પાસે.

२५ नैरन्तर्ये द्वितीया स्यात् कालाध्वनोर्नराधिप ! ।
ध्रुवं गुणक्रियाद्रव्ये प्रयोगा स्युरिमे यथा ॥५७४॥

હે નરાધિપ, કાલ (સમય) અને અધ્વા (માર્ગ) ના નૈરન્તર્ય (અત્યંત સંયોગ) ના અર્થમાં. ગુણ, ક્રિયા અને દ્રવ્ય વડે દ્વિતીયા થાય છે. તેના પ્રયોગો આ પ્રમાણે છે.

२६ नून मास कल्याणी मासमधीत एवाऽत्र ।
मास गुडधानाश्च क्रोश कुटिला नदी राजन् ! ॥५७५॥

એક માસ સુધી (સતત) કલ્યાણી (વ્રતવાળી) છે. એક માસ સુધી (સતત) ભણે છે. એક માસ સુધી ગોળ અને ધાણા. અને હે રાજા, એક કોસ (બે માઇલ) સુધી નદી વાંકીચૂંકી છે.

२७ क्रोशमधीते क्रोश गिरिरथ नाऽत्र द्वितीया हि ।
मासस्य द्विरधीते वै क्रोशे द्वारिकाऽनिरन्तरतः ॥५७६॥

કોસ (બે માઇલ) સુધી (અટક્યા વગર) ભણે છે. પૂરા કોસ સુધી પર્વત છે પણ હવે અહીં સાતત્ય ન હોવાને લીધે દ્વિતીયા થશે નહિ (જેમકે) માસમાં બે વાર ભણે છે. કોસમાંજ દ્વારકા છે.

२८ कर्तर्यपि तृतीया स्यात् प्रधानेऽपि क्रियाश्रये ।
तृतीया साधने तद्वत् क्रियासिद्ध्युपकारके ॥५७७॥

कालाध्वनोर्नैरन्तर्ये ॥ १ १३ १२ ॥ ॥ कर्तरि प्रधाने क्रियाश्रये साधने च ॥ १ १३.१३ ॥

ક્રિયા કરનાર કર્તા પ્રધાન હોય ત્યારે, સાધનમાં અને ક્રિયાસિદ્ધિમાં ઉપકારક હોય ત્યારે પણ તૃતીયા વિભક્તિ થાય છે.

२९ भिन्न. शरेण रामेण रावणो लोकरावणः ।
कराग्रेण विदीर्णोऽपि वानरैर्युध्यते पुनः ॥५७८॥

લોકોને બૂમો પડાવનારો રાવણ રામવડે બાણથી મરાયો વાંદરાઓ વડે નખોથી ચીરાયેલો હોવા છતા પણ તે ફરી ફરી લડી રહ્યો છે.

३० दानपात्रे चतुर्थी च स्यात् सम्प्रदानकारके ।
दत्ते छात्राय कन्यां तु धेनुं वेदविदे विभो ! ॥५७९॥

દાનના પાત્રના અર્થમાં સમ્પ્રદાનના કારકમાં ચતુર્થી થાય છે. (જેમકે:) વિદ્યાર્થીને કન્યા આપે છે. અને હે વિભુ, વેદોને જાણનારને ગાય આપે છે.

३१ चलतयाऽचलतया वा योऽवधिर्विवक्षितः ।
विश्लेषे भूपते ! तत्राऽ-पादाने पञ्चमी मता ॥५८०॥

હે ભૂપતિ, ચળ હોય કે સ્થિર હોય તેવો જે અવધિ કહેવામા આવ્યો છે. તેનાથી છૂટા પડવાનો અર્થ હોય ત્યાં પંચમી વિભક્તિ મનાય છે.

३२ अपतद् धावतोऽश्वाद्–वतरत्यचलान्नदी ।
भवेत् षष्ठी च सम्बन्धे उभयोरप्रधानतः ॥५८१॥

દોડતા ઘોડા પરથી પડ્યો. પર્વતપરથી નદી ઉતરે છે. અને એમાં જે ગૌણ હોય તેને સંબંધ અર્થમાં ષષ્ઠી થાય છે.

३३ राज्ञः स पुरुषो ज्ञेयः पित्रोरेतत् प्रपूजनम् ।
गुरूणां वचनं पथ्यं कवीनां रसवद्वचः ॥५८२॥

તેને રાજાનો માણસ જાણવો. આ માતાપિતાનું પૂજન છે. ગુરૂઓ (વડીલો) ના વાક્ય હિતકર હોય છે કવિઓની વાણી રસવંતી હોય છે

३४-३५ आधारे सप्तमी चाऽत्र स आधारस्तु षड्विधः ।
औपश्लेषिकनामा च सामीपिकस्तथा परम् ॥५८३॥
अभिव्यापकमित्येव वैषयिकं चतुर्थकम् ।
नैमित्तिकं पुनः स्वामिन् षष्ठं स्यादौपचारिकम् ॥५८४॥

હે સ્વામી, આધારના અર્થમાં સપ્તમી થાય છે. તે આધાર છ પ્રકારનો છે પહેલો ઔપશ્લેષિક, પછી સામીપિક, અભિવ્યાપક, ચોથો વૈષયિક, નૈમિત્તિક અને છઠ્ઠો ઔપચારિક

दानार्थे सम्प्रदानकारके चतुर्थी ॥ १.१३.१५ ॥ विश्लेषावधौ पञ्चमी ॥ १.१३.१७ ॥
सम्बन्धे षष्ठी ॥ १.१३.१८ ॥ आधारे सप्तमी ॥ १.१३.१९ ॥

આધાર છે.

३६-३७ कटे शेते कुमारोऽसौ वटे गावः सुशेरते ।
तिलेषु विद्यते तैल हृदि ब्रह्माऽमृत परम् ॥५८५॥
युद्धे सन्नह्यते वीरोऽङ्गुल्यग्रे करिणा शतम् ।
भूभृत्सु पादपा सन्ति गङ्गाया वरवालुकाः ॥५८६॥

પેલો કુમાર **સાદડીપર** સૂતો છે **વડનીચે** (પાસે) ગાયો સૂએ છે **તલમાં** તેલ હોય છે. **હૃદયમાં** અમૃત પર બ્રહ્મ છે **યુદ્ધમાં** (=માટે) વીર સજ્જ થાય છે. આંગળીના ટેરવે સો હાથીઓ **પર્વતો** પર વૃક્ષો છે **ગંગામાં** શ્રેષ્ઠ રેતી છે

३८-३९ प्रसिद्धक्रियया यत्र ह्यप्रसिद्धक्रियान्तरम् ।
लक्ष्यते निश्चयीकृत्य स्वभावस्तत्र सप्तमी ॥५८७॥
आयातस्तस्कर कोऽपि धारावर्षे च वर्षति ॥५८८॥

જ્યા પ્રસિદ્ધક્રિયાવડે અન્ય અપ્રસિદ્ધ (અજાણી) ક્રિયા નિશ્ચયપૂર્વક જણાવાય છે તે ભાવ (ક્રિયા) ના અર્થમાં સપ્તમી થાય છે મૂસળધાર વરસાદ વરસતો હતો ત્યારે કોઇ એક ચોર આવ્યો.

४० विनासहनमऋते – निर्धारणस्वाम्यादिभिश्चैतैरपि ।
योगे स्युर्द्वितीयाद्या विभक्तय एते यथा च भवेयु. प्रयोगाः ॥५८९॥

विना, सह, नम॰, ऋते (સિવાય), નિર્ધારણ (પૃથક્કરણ) સ્વામી વગેરે શબ્દોના યોગમાં પણ દ્વિતીયા વગેરે ક્રમાનુસાર વિભક્તિઓ થાય છે જેમકે તેના પ્રયોગો છે

(अथाऽत्र चकारसङ्ग्रहादन्येऽपि ज्ञेयाः ।)

(હવે અહીં ચકાર = 'અને' ના ગ્રહણને લીધે અન્ય શબ્દો પણ જાણવાં).

४१ विना पाप फलेत् सर्वं स्वाकृति ह्यपि किं मुखम् ।
अन्तरेणाऽक्षिणी शश्वत् त्वा मा गदाभृदन्तरा ॥५९०॥

(દ્વિતીયા) બધુ પાપ **વિના** જ ફળે છે. વળી બે આંખો **વગર** સુંદર આકૃતિવાળુ મુખ કેવુ? તારી અને મારી **વચ્ચે** હમેશાં ગદાધારી છે

४२ सद्गुरु सह शिष्येण दन्तै साकं मुख वरम् ।
सदृशश्चैत्रो मैत्रेण सार्द्धं मेघै कला धृता ॥५९१॥

(તૃતીયા) સદ્ગુરુ શિષ્ય **સાથે** છે. દાંતની **સાથે** મુખ સુંદર લાગે છે. ચૈત્ર મૈત્રના **જેવો** છે. વાદળોની **સાથે** (મોર વડે) કળા ધારણ કરાઇ.

भावे ॥ १ १३ २० ॥ विनासहनमऋतेनिर्धारणस्वाम्यादिभिश्च ॥ १ १३ २१ ॥

४३　श्रीकृष्णाय नमो भूयात् स्वस्ति राज्ञे तु सर्वदा ।
　　स्वाहा सोमाय पितृभ्यः स्वधा वषट् च वज्रिणे ॥५९२॥

(ચતુર્થી) શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર હો. રાજાને હંમેશાં સ્વસ્તિ હો. સોમ (ચંદ્ર) ને સ્વાહા પિતૃઓને સ્વધા. અને વજ્રી (ઇન્દ્ર) ને **વષટ્**.

४४　अलं मल्लोऽपि मल्लाय न हि मुक्तिर्ऋते हरेः ।
　　अन्यो गृहाद्विहारस्तु भिन्नो देवात् त्रिविक्रमः ॥५९३॥

(આ) મલ્લ મલ્લને માટે પૂરતો છે. (પંચમી) હરિ **સિવાય** મુક્તિ નથી. ઘર કરતાં વિહાર **બીજો** (જુદો) છે. દેવો કરતાં ત્રિવિક્રમ (વિષ્ણુ) **ભિન્ન** છે.

४५　निर्धारणं क्रियागुण–जातिभिरेव समुदायतोऽत्र पृथक् ।
　　कारणं तत्र च षष्ठी–सप्तम्यौ स्वामिप्रभृतिषु ॥५९४॥

અહીં નિર્ધારણ એટલે ક્રિયા, ગુણ અને જાતિ વડે સમુદાય (સમૂહ) માંથી પૃથક્ (જુદું) કરવું તે છે. તે નિર્ધારણના અર્થમા અને સ્વામી વગેરે પરમા હોય ત્યારે ષષ્ઠી અને સપ્તમી થાય છે.

४६-४७　श्रेष्ठः क्रियापराणां च हरेराराधकस्त्विह ।
　　गवां कृष्णा च सम्पन्न–क्षीरैतेषां द्विजो वरः ॥५९५॥
　　क्रियापरेषु श्रेष्ठो वा हरेराराधकस्त्विह ।
　　गोषु कृष्णा च सम्पन्न–क्षीरैतेषु द्विजो वरः ॥५९६॥

(ષષ્ઠી, સપ્તમી) ક્રિયા (કર્મકાંડ) કરનારાઓમાં હરિનો આરાધક (સાધક) શ્રેષ્ઠ છે. ગાયોમાં કાળી ગાય વધુ દૂધાળી છે. આ બધામાં દ્વિજ શ્રેષ્ઠ છે.

४८　गोषु स्वामी गवां स्वामी गवां गोषु तथेश्वरः ।
　　प्रयोगा एवमन्येऽपि ज्ञातव्या लोकतस्त्विह ॥५९७॥

ગાયોમાં સ્વામી. ગાયોનો સ્વામી. ગાયોનો માલિક. ગાયોમા માલિક. આ પ્રમાણે અન્ય પ્રયોગો લોક (ભાષા) માંથી જ અહીં જાણી લેવા.

४९　कर्तृकर्मणोरक्तादौ कृति षष्ठी भवेद्यदा ।
　　श्यामः करोति चैत्रस्य, श्यामस्य कृतिरुत्तमा ॥५९८॥

ક્ત વગેરે સિવાયના કૃદન્તનો પ્રયોગ કર્તરિ અને કર્મણિ અર્થમાં હોય તો ષષ્ઠી વિભક્તિ થાય છે. જેમકે શ્યામ કરે છે (શ્યામ વડે કરાયેલી) એ અર્થમાં શ્યામની ઉત્તમ કૃતિ (એવો પ્રયોગ થાય છે)

[illegible]

५० भारत च शृणोत्यत्र श्रवण भारतस्य हि ।
स्यात् स्मरतौ च कार्ये वै षष्ठ्युदाहरण यथा ।।५९९।।

મહાભારત (કથા) સાભળે છે તે અર્થમાં મહાભારતનું શ્રવણ કરે છે. અને स्मरति ક્રિયાપદનું કર્મ પણ ષષ્ઠી વિભક્તિ લે છે. તેનુ ઉદાહરણ છે —

५१ मातु स्मरति, चादत्र द्वितीया स्मर मातरम् ।
तृतीया पञ्चमी हेतौ वा वक्तव्या यथा त्विदम् ।।६००।।

માતાનુ સ્મરણ કરે છે. च કારને લીધે માતાને સ્મર. એમ દ્વિતીયા (પણ) થાય છે. હેતુ (કારણ કે નિમિત્ત) હોય તો તૃતીયા અને પ ચમી થાય છે જેમકે –

५२ कृतकत्वेन य· शब्द सोऽनित्य कृतकत्वत ।
पञ्चमी भयहेतौ च यथा चौराद् बिभेति स ।।६०१।।

કૃતક (કૃત્રિમ) પણાને લીધે જે આ શબ્દ છે તે અનિત્ય છે. કારણકે તેમાં કૃતકભાવ છે. અને ભયનુ કારણ હોય ત્યાં પણ પ ચમી થાય છે. જેમકે :- તે ચોરથી બીવે છે.

५३ षष्ठी हेतुप्रयोगे स्यात् कस्य हेतोरिय कन्या ।
इत्थंभावे तृतीया य–च्छिष्य पुत्रेण पश्यति ।।६०२।।

પણ હેતુ શબ્દનો પ્રયોગ હોય તો ષષ્ઠી થાય છે. આ કન્યા કોના માટે છે. इत्थभाव– અમુક રીતે એ અર્થમાં તૃતીયા થાય છે જેમકે શિષ્ય ને પુત્રની રીતે જુએ છે.

५४ विकृताङ्गेन लक्ष्येत निश्चयीकृत्य चाङ्गिन ।
स्याद् येनाऽङ्गविकारस्तु तृतीया तत्र सा द्विधा ।।६०३।।

અ ગી (શરીરધારી) ના નિશ્ચય કરેલા વિકૃત અ ગ વડે અથવા જેના વડે અ ગની વિકૃતિ જણાવાય એમ બે પ્રકારે તૃતીયા થાય છે.

५५ हीनाऽऽधिक्याङ्गभेदेन यथा पादेन खञ्जता ।
त्रिलोचनश्च वक्त्रेण विग्रहेण चतुर्भुजः ।।६०४।।

હીન અંગવાળો જેમકે : પગથી લંગડો અને અધિકઅંગવાળા જેમકે મુખથી ત્રણ લોચનધારી અને શરીરથી ચારહાથધારી

५६ जनिकर्तुः प्रकृतिः स्याद् अपादानकमेव च ।
तत्राऽपि पञ्चमी वाच्या प्रमोदो जायतेऽङ्गजात् ।।६०५।।

ઉત્પન્ન (ઉદ્ભવ) કરનારનું જે મૂળસ્થાન હોય તે અપાદાન થાય છે અને ત્યાં પંચમી કહેવી

स्मरतौ च कार्ये ।। १ १ ३६ ।। हेतौ तृतीया ।। १ १३ ३८ ।। भयहेतौ पञ्चमी च ।। १ १३ ३९ ।।
षष्ठी च हेतुप्रयोगे ।। १ १३ ४० ।। इत्थमावे तृतीया ।। १ १३ ४१ ।। येनाङ्गविकार ।। १ १३ ४२ ।।
जनिकर्तु प्रकृति. ।। १.१३ ४३ ।।

જેમકે : પુત્રથી આનંદ થાય છે.

५७ पञ्चम्याङादियोगे स्याद् वृष्टो देवोऽत्र आ पुरात् ।
आदिग्रहणतो ग्राह्या – वपपर्यव्ययाविमौ ॥६०६॥

આઙ્ વગેરેના યોગમાં પણ પંચમી થાય છે. જેમકે : નગરની મર્યાદામાં દેવ (વરસાદ) વરસ્યો. અને આદિ શબ્દના ગ્રહણને લીધે अप અને परि એ બે અવ્યયો ગ્રહણ કરવાં.

५८ अप हरेः संसारः परि हरेः पुरन्दरः ।
तादर्थ्ये चाऽत्र वक्तव्या चतुर्थी नदिव विभो ॥६०७॥

હરિને છોડીને (તેને બાદ કરીને) સંસાર છે. હરિથી જુદો પુરંદર (ઇન્દ્ર) છે. तादर्थ्य (તેના માટે હોય તે) ના અર્થમાં પણ હે વિભુ, ચતુર્થી થાય છે. જેમકે :–

५९ संयमाय श्रुतं धत्ते नरो धर्माय संयमम् ।
धर्मं मोक्षाय मेधावी धनं दानाय भुक्तये ॥६०८॥

બુદ્ધિમાન્ મનુષ્ય સંયમ (મેળવવા) માટે વિદ્યા ધારણ કરે છે અને ધર્મને માટે સંયમ કેળવે છે મોક્ષને (મેળવવા) માટે ધર્મ ધારણ કરે છે. દાન અને ભોગ માટે ધન ધારણ કરે (ભેગું કરે) છે.

६० भवेत् क्रुध्यादियोगे च चतुर्थी चतुरप्रिय ! ।
यथा क्रुध्यति कृपण मित्राय द्रुह्यति ध्रुवम् ॥६०९॥

ક્રુધ્ (ના પર ગુસ્સો કરવો) વગેરેના યોગમાં પણ, હે ચતુરોના પ્રિય ચતુર્થી થાય છે જેમકે : ઘાતકી પર ગુસ્સો કરે છે મિત્રનો દ્રોહ કરે છે.

६१ ल्यब्लोपेऽपि च पञ्चम्या कर्मण्याधार एव यत् ।
पञ्चमी भो धराधीश ! प्रयोगोऽस्य यथा भवेत् ॥६१०॥

ल्यप् (સંબંધક ભૂતકૃદંત) નો લોપ થાય ત્યારે કર્મમાં અને આધારમાં, હે ધરાપતિ, પંચમી થાય છે. જેનો પ્રયોગ આ (નીચે) પ્રમાણે છે.

६२ हर्म्यात् प्रेक्षते कश्चिद् हर्म्यमारुह्य प्रेक्षते ।
आसनात् प्रेक्षते कश्चिद् आसन उपविश्य च ॥६११॥

(કર્મમાં) કોઈ હવેલી પરથી જુએ છે એટલે કે હવેલી પર ચઢીને જુએ છે (આધારમાં) આસન પરથી જુએ છે એટલે કે આસન પર બેસીને જુએ છે

६३ यवयतो दृश्यते यत्र पञ्चम्या नैव दृश्यते ।
[illegible] ॥६१२॥

आङादिभिः ॥ १ । ३ । ४६ ॥ [illegible] ॥ १ । ३ । ५ ॥
[illegible] ॥ १ । ३ । ४६ ॥ [illegible] ॥ १ । ३ । ४८ ॥

જેમાં क्यप् નો અર્થ જણાય પણ क्यप् અંતવાળુ પદ ન દેખાય તેને શ્રેષ્ઠવિદ્વાનોએ क्यप् નો લોપભાવ કહ્યો છે.

६४ निमित्तात् कर्मयोगे तु वक्तव्या सप्तमी यथा ।
मुक्तै मुकुन्दमास्तौति ज्ञाने गुरु च सेवते ॥६१३॥

કર્મના યોગમાં નિમિત્ત (પ્રયોજન) વાચી શબ્દ હોય તો તેની સપ્તમી થાય છે. જેમકે: મુક્તિ માટે મુકુન્દ (વિષ્ણુ) ની સ્તુતિ કરે છે જ્ઞાન માટે ગુરુને સેવે છે

६५ चर्मणि द्वीपिन हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।
केशेषु चमरी हन्ति सीम्नि पुष्कलको हत ॥६१४॥

ચામડા માટે દીપડાને મારી નાંખે છે. દાંતને માટે હાથીને હણે છે. વાળ માટે ચમરીને હણે છે. અને અને અ ડકોષ (કસ્તૂરી) માટે પુષ્કલક (કસ્તૂરી મૃગ) ને હણે છે.

६६ सप्तमी विषये च स्यात् तर्केऽस्ति कुशलो यथा ।
भवतोऽनादरे षष्ठी–सप्तम्यौ च यथा त्विमे ॥६१५॥

વિષય (વિષે) ના અર્થમાં પણ સપ્તમી થાય છે. જેમકે: તર્કમા કુશળ છે અને અનાદરના અર્થમાં ષષ્ઠી તેમજ સપ્તમી થાય છે જેમકે.—

६७ वहूना क्रोशता चौरो गतो, बहुष्वसाधुषु ।
याति च साधुमार्गेण स्वयमार्यो वदत्स्वपि ॥६१६॥

ઘણા બૂમો પાડતા હતા છતા ચોર જતો રહ્યો ઘણાં દુર્જનોના બોલતા હોવા છતા સાધુ-પુરુષ જાતે સારા માર્ગેજ જાય છે

६८ वहुषु साधुषु स्वामिन् ! ध्रुव निवारयत्स्वपि ।
अनार्योऽसाधुमार्गेण प्रयाति च निरन्तरम् ॥६१७॥

હે સ્વામી, ઘણા સાધુપુરુષોના નિવાર્યા (અટકાવ્યા) છતા અનાર્ય–દુર્જન અસાધુ–ખોટા માર્ગેજ હમેશાં જાય છે.

६९ रुदतोर्मातृपित्रोस्तु याति पुत्रस्तथेर्ष्यया ।
एवमत्र प्रयोगा स्यु छन्दस्यथ विशेषता ॥६१८॥

માતાપિતાના રડવા છતાં પુત્ર ઇર્ષ્યાને લીધે જતો રહ્યો. આ પ્રમાણે અહીં પ્રયોગો થાય છે. હવે છંદ (વેદમાં) વિશેષતા છે

७० सर्वं स्याच्छन्दसि स्यादिः सर्वत्र व्यत्येन च ।
दधि जुहोति चेत्यर्थे दध्ना जुहोति याजक : ॥६१९॥

निमित्तात् कर्मयोगे ॥ वार्तिक–१६२ ॥ विषये च ॥ १.१३ ४९ ॥ छन्दसि स्यादि सर्वत्र ॥ १ १३ ५१ ॥

છંદ (વેદમાં) બધી સિ વગેરે વિભક્તિઓ બધે વ્યત્યય (ફેરબદલી) થી થાય છે. યજમાન દહીં હોમે છે એ અર્થમાં દહીં વડે હોમે છે (એમ થાય છે)

७१ व्यत्ययश्च विभक्तीनां कालस्य वचनस्य च ।
लिङ्गस्याऽपि श्रुतौ लोप प्रकृतेः प्रत्ययस्य च ॥६२०॥

શ્રુતિ (વેદ) માં વિભક્તિ, કાળ, વચન અને લિંગ નો પણ વ્યત્યય થાય છે પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયનો લોપ પણ થાય છે

इति कारकप्रक्रिया ॥१६॥

આમ કારકપ્રક્રિયા સમાપ્ત થઇ ૧૬

१७ समासनिरूपणम् ।

१ विरच्य वैचित्र्यविभक्तिसङ्कुल
सुश्लोकवन्धेन सभेदकारकम् ।
षड्धा समासोऽथ निबध्यते मनो-
हरो द्विषन्नागमृगेन्द्रसन्निभ ! ॥६२१॥

વિવિધ વિભક્તિઓથી ભરેલા કારકને તેના ભેદપ્રભેદો સહિત સુંદર શ્લોકગૂંથણી વડે રચીને, હવે, હે શત્રુરૂપી હાથીઓના સિંહ સમ (રાજા), છ પ્રકારના સમાસ નિરૂપવામાં આવે છે.

२ पदानि बहूनि यत्र समस्यन्ते परस्परम् ।
द्वे पदे वा समस्येते स समासश्च षड्विध. ॥६२२॥

ઘણાં પદો જેમાં એકમેકની સાથે (એકત્ર) થાય અથવા બે પદ જ્યાં એકત્ર થાય તે સમાસ છ પ્રકારનો છે.

३ तदादावव्ययीभाव – स्तत्पुरुषस्तत परम् ।
द्वन्द्वो द्विगुर्बहुव्रीहि॰ कर्मधारय एव च ॥६२३॥

તે બધામા પહેલો અવ્યયીભાવસમાસ, પછી તત્પુરુષ, દ્વન્દ્વ, દ્વિગુ, બહુવ્રીહિ અને કર્મ-ધારય છે

४ समासश्चान्वये नाम्नां योग्यत्वे स्याद् यथाऽतिरि ।
तद्धितप्रत्यया॰ सर्वे भवन्त्यौपगवादय. ॥६२४॥

નામોના અન્વય (પદના અર્થનુ અનુસરણ) ની યોગ્યતા હોય ત્યારે સમાસ થાય છે. જેમકે : अतिरि અને औपगव વગેરે તદ્ધિત પ્રત્યયાન્ત પદો પણ સમાસ થાય છે.

५ देवदत्तस्य वै भार्या पुरुषस्य गृह पुनः ।
समासो नाऽन्वयाभावाद् अन्त्याऽऽद्ययोरिहैतयो ॥६२५॥

देवदत्तस्य भार्या અને पुरुषस्य गृहम् એ પ્રયોગોમા પહેલા વાક્યનો છેલ્લો શબ્દ અને બીજા વાક્યનો પહેલો શબ્દ (એટલે કે भार्या पुरुषस्य) એ શબ્દો વચ્ચે અન્વય ન હોવાથી સમાસ થશે નહિ

६-७ परपदप्रधानौ च द्विगुतत्पुरुषाविह ।
उभयपदप्रधानौ द्वौ द्वन्द्वकर्मधारयौ ॥६२६॥
पूर्वपदप्रधानो योऽ – व्ययीभाव उदाहृत ।
अन्यपदप्रधानश्च बहुव्रीहिर्विचक्षणैः ॥६२७॥

समासश्चान्वये नाम्नाम् ॥ १.१४१ ॥

વિદ્વાનોએ દ્વિગુ અને તત્પુરુષ સમાસને પર (બીજું) પદ પ્રધાન, દ્વન્દ્વ અને કર્મધારયમાં બંને પદો પ્રધાન અવ્યયીભાવમાં પૂર્વ (આગલું) પદપ્રધાન અને બહુવ્રીહિને અન્ય (ઉત્તર-પદ) પદપ્રધાન કહ્યો છે.

८ तस्य क्रियाभिसम्बन्धात् प्रधानत्वं वदेद् बुधः ।
यथोपकुम्भमित्यादौ – यस्ति क्रिया ह्युपाश्रया ॥६२८॥

ક્રિયાના સંબંધને લીધે વિદ્વાને તે (પદ) નું પ્રાધાન્ય કહેવું. જેમકે · उपकुम्भम् (ઘડાની નજીક) વગેરેમાં ક્રિયા ગૌણ આશ્રયમાં છે.

९ उभयपदप्रधानस्तेषां तु बलवत्तरः ।
निषादस्थपतिश्चात्र भिद्यते कर्मधारयः ॥६२९॥

તે બધામાં બંને પદ પ્રધાન સમાસ (દ્વન્દ્વ અને કર્મધારય) બળવાન છે. તેથી निषाद-स्थपति. આ કર્મધારય થાય છે

१० ऐकपद्यं पुनश्चैकस्वर्यं स्यादेतदेव च ।
प्रयोजनं समासस्य विद्वद्‌वृन्दैर्निवेदितम् ॥६३०॥

એકપદભાવ અને એકસ્વરભાવ (હોવો) તેને સમાસના પ્રયોજન તરીકે વિદ્વાનોએ જણાવ્યું છે.

यत

કારણકે

११ विभक्तिर्लुप्यते यत्र तदर्थस्तु प्रतीयते ।
पदमन्त्यं विभक्त्यन्तं स समासोऽभिधीयते ॥६३१॥

જ્યાં વિભક્તિનો લોપ કરાય છે પણ તેનો અર્થ જણાય છે અને અંતિમપદ વિભક્તિવાળું હોય તે સમાસ કહેવાય છે.

१२ विभक्ति-पर्यन्त- समीप-समृ-
द्ध्यभिख्याद्‌ – युगप – सौसदृशे ।
सामस्त्य – सीमाऽव्ययभू सोम्य-दत्त-
प्रादुर्भावाद्‌ – भाव [illegible] – युक्तम् ॥६३२॥

વિભક્ત્યર્થ, પર્ણ [illegible] વગેરે અર્થોમાં (અવ્યયીભાવ) કહેવાય છે.

१३ विग्रह पदसङघातोऽन्वययोग्यार्थसूचक ।
वाक्य तस्येव पर्यायो विद्वद्भिरिति भाषितम् ॥६३३॥

અન્વયને યોગ્ય અર્થજ સૂચવતો વિગ્રહયુક્ત પદસમૂહ એટલેજ સમાસ તેમ વિદ્વાનો કહે છે.

१४ यद् वेश्मन· स्त्रीमधिकृत्य कृत्य
वर्वर्ति सर्वं त्विति विग्रहेऽपि ।
कृते समासेऽव्ययपूर्वपातो
वक्तव्य एवाऽस्ति यदर्थ एष ॥६३४॥

જે ઘરનું કાર્ય સ્ત્રીને અધિકારમાં (આગળ કરીને) પસંદ કરાય છે તે વિગ્રહ વિષે પણ સમાસ કરવામા આવે ત્યારે તેના આગળ અવ્યય લાગે છે. (જેમકે . अधिस्त्रि) અને તેજ અર્થ રહે છે.

१५ पूर्वेऽव्ययेऽव्यीभावो विभक्त्याद्यर्थसूचके ।
समासप्रत्यययोः स्याद् विभक्तेर्लुक् तत. परम् ॥६३५॥

પૂર્વપદમાં જ્યારે વિભકિત વગેરેના અર્થને સૂચવતું અવ્યય હોય ત્યારે અવ્યયીભાવસમાસ થાય છે. અને સમાસમાં અને (તદ્ધિત વગેરે) પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે વિભકિતનો લુક્ (લોપ) થાય છે. પછી—

१६ कृत्तद्धितसमासाश्चे – त्यनेन नामसज्ञिकाः ।
तस्या. स्यादिर्विभक्तिश्च तदाऽधिस्त्रीति जायते ॥६३६॥

कृत् પ્રત્યયાન્ત, तद्धित પ્રત્યયાન્ત અને સમાસ (પા. ૧ ૨.૪૬) એ સૂત્ર વડે એની નામસંજ્ઞા થાય છે અને તેને सि વગેરે વિભકિતઓ લાગે છે. ત્યારે (स्त्रीम् अधि =) अधिस्त्रि એમ થાય છે.

१७ समासोऽथाऽव्ययीभावो भवेच्च स नपुंसकम् ।
नपुसकस्य सूत्रेण ह्रस्वत्व हि ततः परम् ॥६३७॥

હવે અવ્યયીભાવ સમાસ નપુંસકલિંગમાં વપરાય છે. नपुसकस्य (૧.૮.૧૬) એ સૂત્રથી તેનો (દીર્ઘ હોય તો) હ્રસ્વ થાય છે.

१८ भवेदेवाऽव्ययीभावात् विभक्तेर्लुक् यथा त्वयम् ।
अधिस्त्रि गृहकार्यं यत् प्रयोगा. स्युस्तथाऽपरे ॥६३८॥

અવ્યયીભાવ સમાસની પરમાં આવેલી વિભકિત (ના પ્રત્યયો) નો લુક્ (લોપ) થાય છે.

पूर्वेऽव्ययेऽव्ययीभाव ॥ १.१४.२ ॥ समासप्रत्यययो. ॥ १ १४ ३ ॥ अविभक्ति नाम ॥ १ ६ २ ॥
(कृतद्धितसमासाश्च ॥ पाणिनि–१.२४.६) स नपुसकम् ॥ १ १४ ४ ॥ अव्ययीभावात् ॥ १ १४.५ ॥

જેમકે . अग्निन्ति गृहकार्यम् સ્ત્રીને આગળ ગણીને થતું ગૃહકાર્ય. તેના જેવાં અન્ય પ્રયોગો થાય છે.

१९ महादेः सादिरादेशः समासे तद्धिते तथा ।
अत्राऽग्निग्रन्थपर्यन्तम् अधीते साग्नि तत्पुन. ॥६३९॥

સમાસ અને તદ્ધિતમાં मह વગેરેના स વગેરે આદેશ થાય છે. અહીં (સમાસમાં) 'अग्नि ગ્રંથ સુધી ભણે છે.' તે અર્થમાં साग्नि (અગ્નિગ્રંથપર્યન્ત) થાય છે.

२० कुम्भस्यैव समीपं यत् तदुपकुम्भमुच्यते ।
स्यादतोऽमन्ततो राजन् ! अव्ययीभावतः सत् ॥६४०॥

कुम्भस्य समीपम् (ઘડાની નજીક) જે હોય તે उपकुम्भम् કહેવાય છે. હે રાજન, अ કારાન્ત અવ્યયીભાવની પરમાં વિભક્તિના સ્થાનમાં अम् થાય છે.

२१ परस्या हि विभक्तेश्च या टाङ्यो शारदेच्छया ।
वर्तते उपकुम्भं यत् तदुपकुम्भमानय ॥६४१॥

શારદા (સરસ્વતીસૂત્ર) ની ઇચ્છાથી टा (તૃતીયા એકવચન) અને ङि (સપ્તમી એકવચન) માં अम् વિકલ્પે થાય છે. ઘડાની નજીક જે છે તે उपकुम्भम् લાવ.

२२-२३ कृतं तेनोपकुम्भेन चोपकुम्भं कृतं मुदा ।
उपकुम्भं त्वरादेहि चोपकुम्भात् समानय ॥६४२॥
उपकुम्भ-मय देशं उपकुम्भे निधेहि च ।
भो निधेह्युपकुम्भं तद् उपकुम्भं निमन्त्रणे ॥६४३॥

ઘડાની નજીક કર્યું. આનંદથી ઘડા નજીક કર્યું. ઘડા નજીકથી જલદી આવ. ઘડા નજીકથી લાવ. આ ઘડા નજીકનું સ્થાન છે. ઘડાની નજીકમાં મૂક. હે ભાઈ, ઘડાની નજીક મૂક. એમ સંબોધનમાં થાય છે.

२४ प्रयोगा एवमन्येऽव्ययीभावे त्वदन्तिनः ।
विष्णोः पश्चादनुविष्णु यथाऽसादृश्य एव च ॥६४४॥

અવ્યયીભાવના અન્ય अ કારાન્તના પ્રયોગો આ પ્રમાણે થાય છે. વિષ્ણુની પાછળના અર્થમાં अनुविष्णु થાય છે. यथा શબ્દ સાદૃશ્ય સિવાયના (બીજા અર્થોમાં અહીં [illegible]) માં થાય છે.

२५ [illegible] ।
[illegible] ॥६४५॥

[illegible]

यथाशक्ति એટલે શકિતનું ઉલ્લંઘન કર્યા સિવાય-શકિત મુજબ કરે છે અને મોટાના ક્રમ મુજબ (મોટા પછી) તે अनुज्येष्ठम् કહેવાય છે.

२६ चक्रेण युगपद्धेहि धनु सचक्रमुत्कटम् ।
तृणेन सकलं यच्च सतृण च तदुच्यते ॥६४६॥

ઉત્કટ ધનુષ્યને અને ચક્રને એકી સાથેજ-सचक्रम् મૂક. તણખલાં સાથે બધુજ હોય તેને सतृणम् કહેવાય છે

२७ प्रभु प्रभु प्रतीत्यर्थे प्रतिप्रभु तथाऽपरे ।
वै मद्राणा समृद्धयर्थे समद्र च तदुच्यते ॥६४७॥

દરેક દરેક પ્રભુ (સમર્થ) ને એ અર્થમાં प्रतिप्रभु અને બીજા થાય છે. તેમજ મદ્રવાસી (મદ્રાસી) ઓની સમૃદ્ધિ એ અર્થે समद्रम् એમ કહેવાય છે.

२८ रूपस्य योग्यमित्यर्थेऽनुरूप प्रोच्यते बुधै ।
प्रकाश्यते हरिशद्वोऽस्यार्थे इतिहरि स्मृतम् ॥६४८॥

રૂપને યોગ્ય એ અર્થમાં વિદ્વાનો अनुरूपम् કહે છે. हरि એ શબ્દ પર પ્રકાશ પાડે છે, તે અર્થમાં इतिहरि છે.

२९ मक्षिकाणामभावः स्या-न्निर्मक्षिक स्थल च तत् ।
हरे सदृशमित्यत्र सहरि कथ्यते जनै. ॥६४९॥

જ્યા માખીઓનો અભાવ છે તે સ્થળ निर्मक्षिकम् સ્થળ છે. हरि ના જેવો તે અર્થમાં લોકો सहरि એમ કહે છે.

३०-३१ स्यादवधारणार्थे या – वति च पूर्ववद् यथा ।
भृत्य यावन्त्यमत्राणि तावन्तोऽत्राऽग्रजन्मनः ॥६५०॥
आमन्त्रयस्व हीत्यर्थे यावदमत्रमाह्वय ।
अन्येऽपि च प्रयोगा. स्यु-र्वाक्ये चकारसङग्रहात् ॥६५१॥

અવધારણ (માપસર) ના અર્થમાં यावत् સાથે ઉપર પ્રમાણે (અવ્યયીભાવ) થાય છે. જેમકે :- હે નોકર, જેટલા अमत्र (વાસણો) છે તેટલા અગ્રજન્મા (બ્રાહ્મણો) ને જ બોલાવ તે અર્થમાં यावदमत्रम् બોલાવ તેમ કહેવાય છે. च (અને) કારનો સંગ્રહ હોવાને લીધે બીજા પ્રયોગો પણ થાય.

३२ वक्तव्यौ च ऱ्हस्वादेशे सन्ध्यक्षराणा हि ।
अत्रेकारोकारा – वतिरि कुलमतिनु जल च यथा ॥६५२॥

સંધ્યક્ષરો (ए ऐ ओ औ) નો હ્રસ્વ આદેશ કરવામાં આવે ત્યારે તેના इ કાર અને उ કાર થાય છે જેમકે : अतिरि (સમૃદ્ધિ વટાવી ગયેલું) = અતિ સમૃદ્ધ કુળ. અને अतिनु (નાવને)

अवधारणार्थे यावति च ॥ १ १४.१० ॥ ऱ्हस्वादेशे सन्ध्यक्षराणमिकारोकारौ ॥ १ १४.६ ॥

વટાવી જનારું) નાવ તરી ન શકે તેવું જળ.

इत्यव्ययीभावः । આમ અવ્યયીભાવ સમાસ પૂરો થયો.

३३ अमादौ तत्पुरुषो योऽन्वयः पूर्वपदे सति ।
सद्ग्राम प्राप्त इत्यर्थे सद्ग्रामप्राप्त एव च ॥६५३॥

अम् (દ્વિતીયા) વગેરેના અંતવાળા પૂર્વપદનો અન્વય (= અર્થ અનુસંધાન) હોય ત્યારે તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. સારા ગામમાં પહોંચી ગયેલો. તે અર્થમાં सद्ग्रामप्राप्तः એમ થાય છે.

३४ कान्ताद्यर्थे तु भोःस्वामिन्! श्रितादयो द्वितीयगा ।
समस्यन्ते च विज्ञेयस्तत्पुरुषस्त्विमे यथा ॥६५४॥

હે સ્વામી, ક્રાન્ત (ઉલ્લંઘી ગયેલા) વગેરે અર્થમાં श्रित વગેરે દ્વિતીયા [illegible] સમાસમાં આવે છે તેને તત્પુરુષ જાણવો. જેમકે :–

३५ मार्गं गतो मार्गगतस्तथैव शस्त्रेण भिन्नः ननु शस्त्रभिन्नः ।
यूपाय दारु भुवि यूपदारु-श्चौराद्भयं चौरभयं तथैव ॥६५५॥

માર્ગે ગયેલો તે मार्गगतः, શસ્ત્રવડે ભેદાયેલો તે शस्त्रभिन्नः જમીનમાં યૂપ (યજ્ઞસ્તંભ) માટે લાકડું તે यूपदारु અને ચોરથી ભય તે चौरभयम् થાય છે.

३६ भूपस्य पत्नी ननु भूपपत्नी त्वक्षेषु शौण्डः पुनरक्षशौण्डः ।
तर्केषु रागो ननु तर्कराग एवंविधस्तत्पुरुषो भवेच्च ॥६५६॥

ભૂપની (રાજાની) પત્ની તે भूपपत्नी. પાસા (જુગાર) માં [illegible] (કુશળ) તે अक्षशौण्डः તર્કમાં અનુરાગવાળો તે तर्करागः. આ પ્રમાણે તત્પુરુષ થાય છે.

३७ अमाद्यन्तस्य भूपाल! परत्वं च भवेत् क्वचित् ।
आहिताग्निर्भूतपूर्वो लोके त्वन्य विकल्पता ॥६५७॥

अम् (દ્વિતીયા) વગેરેના અંતવાળું પદ ક્યારેક પર પદ તરીકે પણ આવે છે [illegible] લોક (વ્યાકરણ અને ભાષા) માં વિકલ્પ છે. જેમકે : અગ્નિમાં મૂકેલું आहिताग्निः અને પૂર્વે થયેલો भूतपूर्वः.

३८ विकल्पं क्वचित् प्राप्त-हेतु समास एव च
आसन्नपादयो भूम प्रयोगाः स्युर्मता प्रभो ! ॥६५८॥

સમાસમાં ક્યારેક (પ્રભુ) પ્રાપ્ત કરવા માટે [illegible]
(आसन्न-[illegible]) आसन्नम् વગેરે પ્રયોગો થાય છે.

अमादौ तत्पुरुषः ॥ १.१४.१६ ॥ [illegible]
कर्मधारयादन्यः परश्च ॥ १.१४.१८ ॥

३९ क्वचिद् ग्रहणतो न स्यात् णत्व त्रिनयनादिषु ।
सुरापान सुरापाण पानस्य चेति भाषणात् ॥६६९॥

क्वचित् (ક્યારેક) શબ્દના ગ્રહણને લીધે त्रिनयन વગેરે શબ્દોમા ण કાર થતો નથી. પણ पान શબ્દના (न) નો વિકલ્પે (ण) કહ્યો હોવાને લીધે सुरापानम् અને सुरापाणम् થાય છે

४० तत्पुरुषो नञ्पूर्वाख्यो नञि पूर्वपदेऽन्वय ।
स यो नाकादिवर्जं च नाऽऽदेशस्तस्य सम्भवेत् ॥६६०॥

नञ् પૂર્વમાં હોય તેવા नञ् तत्पुरुष સમાસનો અન્વય नञ् પૂર્વપદમાં હોય તે પ્રમાણે થાય છે. અને તેમાં नाक વગેરેને છોડીને બધામાં (नञ् નો) अ કાર આદેશ થાય છે.

४१ नाको नाग–नपान्नमेरुनकुला नासत्य–नक्रौ तथा
नाराचो नख–नान्तरीयकयुतो नक्षत्र–नभ्राडिमौ ।
नारङ्गश्च नपुसकेन फलितः स्यान्नाचिकेतस्तथा
नग्नो नास्तिकनापितावपि नभो ज्ञेयो नवेदा गणे ॥६६१॥

नाकः (સ્વર્ગ), नागः (હાથી), नपात् (પૌત્ર), नमेरु (વૃક્ષ), नकुळ (નોળિયો), नासत्यौ (અશ્વિની), नक्रः (મગર), नाराच (બાણ), नख, नान्तरीयक (સમવેત–અંતર વગરનુ), नक्षत्र, नभ्राज् (કૃષ્ણમેઘ), नारंग (વૃક્ષ), નપુંસક, નાચિકેત (અગ્નિ), નગ્ન, નાસ્તિક, नापित (વાળંદ), नभ, અને नवेदा સમૂહ (नग –પર્વત, नयादः – જળચર નહીં તે, नवाद. – વાદ નહીં તે) વગેરે नाकादि ગણમાં સમજવા

४२ यथा न गौरगौरेव न वाडवस्त्ववाडव ।
अन् स्वरे तथा तस्याऽ–श्वादन्योऽनश्व एव यत् ॥६६२॥

જેમકે :–गौ ગાય નહીં તે अगौ.. वाडवः ઘોડો નહિ તે अवाडव અને સ્વર પરમાં હોય તો नञ् નો अन् આદેશ થાય છે. જેમકે अश्व ઘોડો નહી તે अनश्व .

४३ द्वौ नञौ च समाख्यातौ पर्युदासप्रसह्यकौ ।
पर्युदास सदृग्ग्राही प्रसह्य प्रतिषेधकृत् ॥६६३॥

બે પ્રકારના नञ् અહીં કહ્યા છે. પર્યુદાસ તેના સમાન (એવા બીજા) નું ગ્રહણ કરનાર છે. જ્યારે પ્રસહ્ય સંપૂર્ણ પ્રતિષેધ કરનાર છે.

४४ तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्व तदल्पता ।
अप्राशस्त्य विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिता. ॥६६४॥

(જેની સાથે હોય) તેના જેવો, તેનો અભાવ, તેનાથી બીજો, તેનાથી ઓછુ, તેની નિંદા

पानस्य वा ॥ १ १४ २१ ॥ नञ् ॥ १ १४ २३॥ नञि ॥ १ १४ २२ ॥ ना ॥ १.१४ २४ ॥
अन् स्वरे ॥ १ १४ २५ ॥

અને તેને વિરોધ એમ છ અર્થો નञ् ના કહેવાયા છે

४५ अब्राह्मणस्तु सादृश्येऽप्राशस्त्येऽपशवः स्मृताः ।
घटादन्योऽघटो धर्मविरुद्धोऽधर्म एव च ॥६६५॥

બ્રાહ્મણ જેવો તે અર્થમાં अब्राह्मण., પશુપણુ નહિ તેવા નિંદાના અર્થમાં अपशु, ઘડાથી જુદો (બીજો) તે અર્થમાં अघटः અને ધર્મથી વિરુદ્ધ તે અર્થમાં अधर्म થાય છે.

४६ अल्पे चाऽनुदरा कन्या अभावेऽस्य विशेषता ।
घटाभावेऽघटं चाऽव्ययीभाव उदाहृतः ॥६६६॥

અલ્પ-ઓછું ના અર્થમાં अनुदरा-(કૃશ ઉદરવાળી) કન્યા, પણ અભાવના અર્થમાં વિશેષતા છે કે ઘટનો અભાવ એટલે કે अघटम् એ અવ્યયીભાવ સમાસ કહેવાય છે

इति तत्पुरुषः । આમ તત્પુરુષ સમાસ પૂરો થયો

४७ अन्वाचयसमाहारेतरेतरसमुच्चयाः ।
चार्थे द्वन्द्वो भवेत्तेषां मध्यपातिनि युग्मके ॥६६७॥

અન્વાચય, સમાહાર, ઇતરેતરયોગ અને સમુચ્ચય એ ચાર च (અને) કારના અર્થમાં દ્વન્દ્વ સમાસ થાય છે અને તે च કાર બંનેની વચમાં આવે છે.

४८ क्रियाद्वयस्य सम्बन्धेऽन्वाचयेऽनन्वयान्मिथः ।
अट भिक्षां बटो ! गां चाऽऽनय ह्येवं न पुनः ॥६६८॥

બે ક્રિયાઓનો સંબંધ (બે કર્મ સાથે) હોય તે અન્વાચયમાં તો પરસ્પર અન્વય ન હોય તો (દ્વન્દ્વ સમાસ) થતો નથી. જેમકે -હે બટુ, भिक्षाम् अट અને गाम् आनय

४९ ईश्वरं च गुरुं चैव भजस्वेह ह्यनन्वयात् ।
प्रत्येकमेकक्रियाभि-सम्बन्धे न समुच्चये ॥६६९॥

ઈશ્વર च ગુરુ च ભજસ્વ તે સમુચ્ચયમાં પ્રત્યેકનો એકજ ક્રિયા સાથે સંબંધ હોવાને લીધે (દ્વન્દ્વ સમાસ) નથી થતો.

५० द्वन्द्वे पूर्वनिपातोऽल्प-स्वरेदुदन्तभाजिनाम् ।
प्रधानानां च [illegible] ॥६७०॥

દ્વન્દ્વ સમાસમાં ઓછા સ્વરવાળા, इ કારાન્ત અને उ કારાન્ત પદો, તેમજ પ્રધાનપદોનું નિપાત પૂર્વમાં થાય છે [illegible] (પ્રયોગ, થતો નથી ;

५१ [illegible] ।
[illegible] ॥६७१॥

[illegible]

પૂર્વપદમાં પ્રધાન (મુખ્ય હોય તે) મા भोक्तृभोग्यौ–ભોકતા અને ભોગ્ય, અલ્પ (ઓછા) સ્વરવાળુ कृष्णमाधवौ–કૃષ્ણ અને માધવ, इ કારાન્ત તેવુ अग्निवायू–અગ્નિ અને વાયુ અને उ કારાન્ત હોય તેવું वाय्वम्भसी–વાયુ અને જળ.

५२ पूर्वपदस्य वा दीर्घो देवताद्वन्द्व एव च ।
वक्तव्य. स्यात् समासेऽयमिन्द्रावृहस्पती यथा ॥६७२॥

દેવતાઓના દ્વન્દ્વ સમાસમા પૂર્વપદ (ના દેવતા) નો દીર્ઘ થાય છે. જેમકે : (इन्द्र. च बृहस्पती च) इन्द्राबृहस्पती

५३ अग्न्यादे. सोमादीनां च षत्व वक्तव्यमत्र च ।
अग्नीषोमौ समासोऽय यथा भवति भूपते ! ॥६७३॥

હે ભૂપતિ, अग्नि વગેરે પૂર્વપદના પરમાં सोम વગેરે આવેલા હોય તો (स કારનો) ष કાર કહેવાયો છે. જેમકે (अग्निः च सोम च) अग्नीषोमौ સમાસ થાય છે.

५४ यत्र द्वित्व बहुत्वं च स द्वन्द्व इतरेतर ।
वक्तव्य स समाहारो यत्रैकत्व नपुसकम् ॥६७४॥

જે દ્વન્દ્વ સમાસમાં દ્વિવચન અને બહુવચન હોય તેને ઇતરેતર દ્વન્દ્વ કહેવાય છે. અને જે દ્વન્દ્વ સમાસમાં (બધાં ભેગા હોય તેનુ) એકવચન તેમજ નપુંસકલિંગ થાય તે સમાહાર દ્વન્દ્વ કહેવાય છે.

५५ वृषाङ्कदेवकीसूनू पद्मपारदपादपा. ।
स्यादितरेतराख्योऽय द्वित्वबहुत्वभेदत. ॥६७५॥

वृषाङ्क (શંકર) च देवकीसूनु (દેવકીપુત્ર કૃષ્ણ) च એટલે वृक्षाङ्कदेवकीसूनू તેમજ पद्म च पारद (પારો) च पादपा' (વૃક્ષો) च એટલે કે पद्मपारदपादपा' એ અનુક્રમે દ્વિવચન અને બહુવચનના ભેદને લીધે ઇતરેતર નામનો દ્વન્દ્વ સમાસ થાય છે

५६ स्त एकत्वे द्विगुद्वन्द्वौ क्लीबलिङ्गौ यथा भवेत् ।
अत्र द्वन्द्वे समाहारे पद्मपारदपादपम् ॥६७६॥

દ્વિગુ સમાસ અને (સમાહાર) દ્વન્દ્વ સમાસ એકવચન વાળા તેમજ નપુંસકલિંગ થાય છે. અહીં સમાહાર દ્વન્દ્વમા पद्मपारदपादपम् (પણ) થાય છે.

५७ एकवद्भवतीतीह सर्वो द्वन्द्वो विभाषया ।
काशिकाया महाभाष्य इत्युक्त पूर्वसूरिभि ॥६७७॥

देवताद्वन्द्वे च ॥ १ १४ २९ ॥ अग्न्यादे' सोमादीना षत्वम् ॥ १ १४.३० ॥
एकत्वे द्विगुद्वन्द्वौ ॥ १ १४ ३३ ॥ सरूपाणामेकशेप एकविभक्तौ ॥ पाणिनि–१ २ ६४ ॥

समस्त દ્વન્દ્વ સમાસ વિકલ્પે એકવત–એક હોય ને પ્રમાણે થાય છે. તેમ પૂર્વાચાર્યો એ કાશિકાગ્રન્થ અને મહાભાષ્યમાં કહ્યું છે.

५८ विभक्तिलोपे वन्तयो ह्यन्यादीना मगागमः ।
नून कर्मव्यतीहारे यथाऽन्योन्य परस्परम् ॥६७८॥

अन्य વગેરેની વિભક્તિનો લોપ થાય ત્યારે તેને मग् (म्) આગમ લાગે છે અને તે કર્મવ્યતિહાર (અન્યોન્ય એકજ ક્રિયા કરવી તે) મા થાય છે જેમકે . अन्योन्यम्, परस्परम् વગેરે

इति द्वन्द्व । આમ દ્વન્દ્વસમાસ પૂરો થયો

५९ सङ्ख्यापूर्वः समासश्चेत् समाहारेऽस्त ईप् द्विगुः ।
तस्यैव स्याद् तथा चाऽत्र दशग्रामी दशाक्षरी ॥६७९॥

સંખ્યા પૂર્વ પદમા હોય તો તેને દ્વિગુ સમાસ કહેવાય છે તેમા સમાહાર (એકત્રીકરણ) હોય તો अ કારાન્ત (ઉત્તરપદ) ને ईप् લાગે છે અને એમા (दशाना ग्रामाणा समाहार) दशग्रामी –દસ ગામોનો સમૂહ અને (दशानाम् अक्षराणा समाहारः) दशाक्षरी–દસ અક્ષરોનો સમૂહ થાય છે

६० अत्वाभावे न पञ्चाग्नि पात्रादौ नेप् तथाविधौ ।
पञ्चपात्र त्रिसन्ध्य च त्रिभुवन चतुर्युगम् ॥६८०॥

अ કાર ન થતો હોય ત્યાં (पञ्चानाम् अग्नीनाम् समाहार) पञ्चाग्नि–પાંચ અગ્નિઓનો સમૂહ થાય છે पात्र વગેરે લેવામાં ईप् થતો નથી જેમકે . पञ्चपात्रम्, त्रिसन्ध्यम् ત્રણ સંધ્યાઓનો સમૂહ, त्रिभुवनम्, चतुर्युगम् વગેરે થાય છે

६१ टडका. प्रत्यया यत्र भाषिता पूर्वसूरिभि ।
ते तु तत्रैव कर्तव्या यथा पञ्चगव द्विगौ ॥६८१॥

પૂર્વાચાર્યોએ જ્યાં ट. ड, क અને च પ્રત્યયો કહ્યા છે ને ત્યાં લગાડવા. જેમકે દ્વિગુમા (ट–પ્રત્યય લાગતા) (पञ्चाना गवा समाहार) पञ्चगवम्–પાંચ ગાયોનો સમૂહ–[illegible] થાય છે

इति द्विगु । આમ દ્વિગુ સમાસ પૂરો થયો

६२ स्याद्बहुव्रीहिरन्यार्थे प्रधाने सति योऽव्यय. ।
यथा प्राप्त धन [illegible] ॥६८२॥

[illegible] અન્ય અર્થ પ્રધાન (અન્યપદ [illegible]) હોય ત્યારે બહુવ્રીહિ સમાસ થાય છે જેમકે : [illegible]

[illegible] १, २ २ ६ . १ [illegible] ॥ १ १ ५ ६ ॥
[illegible] ॥ १ १ ४ ७ ॥ [illegible] १ १ १ ६ ३ २
[illegible] ॥ १ १ १ ६ ६ ॥ बहुव्रीहि [illegible] ॥ १ ३ ५ ३ ॥

६३ यत्र भवेच्च विशेषण–तया प्रधानस्य चैकदेशो हि ।
तद्गुणसविज्ञान बहुव्रीहिश्च लम्बभुजः ॥६८३॥

પ્રધાન (મુખ્યપદ) વિશેષણ હોવાને લીધે જેમા તેનો એકદેશ–એકભાગ આવે તેને તદ્દગુણસંવિજ્ઞાન (વિશેષ્યના ગુણની જાણ કરનાર એવો) બહુવ્રીહિ થાય છે (જેમકે :) (लम्बौ भुजौ यस्य स. इति) लम्बभुज લાંબા હાથવાળો.

६४ सप्तम्यन्तस्य वक्तव्य· पुनर्विशेषणस्य च ।
पूर्वपातो बहुव्रीहौ यथा स्याद् भाललोचन· ॥६८४॥

બહુવ્રીહિમાં વિશેષણનુ જે સપ્તમી વિભક્ત્યન્ત પદ હોય તેને પૂર્વમા (આગળ) મૂકાય છે. જેમકે –(लोचन भाले यस्य स· इति) भाललोचन.

६५ वा प्रियस्य हि पूर्वत्व प्रियगुडो गुडप्रियः ।
इन्द्वादिभ्यो निषेध स्याद् इन्दुमौल्यादयो यथा ॥६८५॥

બહુવ્રીહિમા प्रिय શબ્દ વિકલ્પે પૂર્વપદ બને છે જેમકે · (गुड. प्रिय यस्य सः જેને ગોળ ભાવે છે તે) गुडप्रिय· અને प्रियगुड . इन्दु વગેરેમા આ (પૂર્વપાત) નો નિષેધ થાય છે જેમકે (इन्दु मौलौ यस्य सः) इन्दुमौलि –ચન્દ્રમૌલિ

६६ बहुव्रीहौ च धर्मादन् सुधर्मेति यथा भवेत् ।
नञ्दु सुपूर्वयोर्नित्य स्यात् प्रजामेधयोरसुक् ॥६८६॥

બહુવ્રીહિમા (કેવળ) ધર્મ શબ્દ પરમાં હોય તો તેને अन् પ્રત્યય લાગે છે. જેમકે सुधर्मा પણ प्रजा અને मेधा શબ્દની પૂર્વમા नञ् (न કાર), दु અને सु હોય તો નિત્ય असुक् (अस्) આગમ લાગે છે.

६७ अप्रजा सुप्रजा राजन् ! दु प्रजा स्युर्यथा पुन ।
अमेधाश्चाऽथ दुर्मेधा सुमेधा एवमत्र च ॥६८७॥

હે રાજા, अप्रजा , सुप्रजा· અને दु प्रजा વગેરે તેમજ अमेधा., दुर्मेधा અને सुमेधा. વગેરે થાય છે

६८ इह वा–ग्रहत स्वामिन् ! प्रयोगौ भवतस्त्विमौ ।
मन्दमेधा अल्पमेधा पाणिनिनेत्युदाहृतम् ॥६८८॥

અહી સૂત્રમા वा વિકલ્પે–ગ્રહણને લીધે આ પ્રયોગો પણ થાય છે. मन्दमेधा અને अल्पमेधा એમ પાણિનિમુનિએ ઉદાહરણ આપ્યા છે

बहुव्रीहौ विशेषणसप्तम्यन्तयो पूर्वनिपात ॥ १ १४४० ॥ प्रियादीना वा ॥ १ १४४३ ॥ इन्द्वादिभ्यश्च ॥ १ १४४४ ॥ धर्मादन् ॥ १ १४४६ ॥ प्रजामेधयोरसुक् ॥ १ १४४५ ॥

६९ स्त्रीप्रत्ययान्तस्याऽन्यार्थे वर्तमानस्य ह्रस्वता ।
सुगन्नः सुनदिः स्वामिन् ! ह्यस्याद्या न्युरनेकशः ॥६८९॥

હે સ્વામી, અન્ય અર્થ (બહુવ્રીહિ) સમાસમાં આવેલા સ્ત્રીપ્રત્યયાન્ત શબ્દો હ્રસ્વ થાય છે. સુગન્નઃ, સુનદિ વગેરે અનેક છે

७० स्त्रीलिङ्गस्योक्तपुंस्कस्य पुंवद्वा पूर्वभाजिनः ।
सामानाधिकरण्ये हि समासेऽन्यस्य यत्त्वमः ॥६९०॥

પુલિંગ કહેવાયાં હોય (भाषितपुंस्क) તેવા સ્ત્રીલિંગમાં શબ્દોના જે પૂર્વપદ થતા હોય તેમજ સમાન અધિકરણ (વિભક્તિ) માં હોય તેવા સમાસમાં ऊच्य શબ્દ સિવાયના, य (यट्), त्व અને म (मप्) ના વિકલ્પે પુલિંગ પ્રમાણે કરાય છે.

७१-७२ प्रिया च दुर्भगा क्षान्ता कल्याणी सुभगा पुनः ।
मनोज्ञा चपला भक्तिर्वामना सचिवा समा ॥६९१॥
वामा कान्ता स्वसा बाला तनया दुहिता तथा ।
वा-ग्रहणात् परेष्वेषु पुंवद्भावो भवेन्नहि ॥६९२॥

પરંતુ वा ગ્રહણને લીધે प्रिया, दुर्भगा, क्षान्ता, कल्याणी, सुभगा, मनोज्ञा, चपला, भक्ति, वामना, सचिवा, समा, वामा, कान्ता, स्वसा, बाला, तनया તેમજ दुहिता વગેરે પરમાં હોય તો પુલિંગ પ્રમાણે (હ્રસ્વ) થતાં નથી.

७३ अन्यार्थे वर्तमानस्य स्याद् गोर्हि ह्रस्वता पुनः ।
पञ्च गावो हि यस्यैव पञ्चगुरिति स स्मृतः ॥६९३॥

અન્ય અર્થપ્રધાન (બહુવ્રીહિ) સમાસમાં गो શબ્દ હ્રસ્વ થાય છે. આમ पञ्च गाव. यस्य सः (જેની પાસે પાંચ ગાયો છે તે) पञ्चगु. કહેવાય છે.

७४ सङ्ख्या-सु-व्याघ्रादिपूर्वस्य च पादशब्दस्य ।
लोपोऽकारस्यैव भवतस्य. स्युर्यदेते हि ॥६९४॥

સંખ્યાવાચક, सु તેમજ व्याघ्र (વાઘ) વગેરે શબ્દો પૂર્વ (પદ) માં હોય તેવા पाद શબ્દના अ કારનો લોપ કહેવાયો છે. તેથી નીચે પ્રમાણે થાય છે.

७५ सामस्त्यात् सुपात् व्याघ्र-पादादयो स्वर्गे पदे ।
पञ्चादेकस्य समस्तयो द्विपदो द्विपदा यथा ॥६९५॥

(सम्यक् पादौ यस्य स) [illegible] [illegible], ([illegible] पादौ [illegible]) [illegible] [illegible] (व्याघ्रस्य पादौ इव पादौ यस्य स.) [illegible]

[illegible] ॥ १ १४,५१   [illegible] ॥ १,१८५५ ।   [illegible] ॥ १,१८५८ ।
[illegible] ॥ १ १८६० ॥   [illegible] ॥ १ १८६० ॥

शस् (द्वितीया वगेरे) स्वरथी शरू थता विभक्ति प्रत्ययो परमां होय त्यारे पाद नो पद् आदेश थाय छे जेमके (द्वौ पादौ येषा ते तान्) द्विपदः तेमज द्विपदा–बे पगवाळा वडे.

इति बहुव्रीहिः । आम बहुव्रीहि समास पूरो थयो.

७६ कर्मधारयस्तुल्यार्थे पदद्वये भवेदिह ।
विशेषणपूर्वपात· क्लीवे नीलोत्पल यथा ॥६९६॥

बे पद ज्यारे तुल्य (समान) अर्थमां (एकज वस्तु माटे) होय त्यारे विशेषण पूर्व (पद) मा आवे छे अने ते कर्मधारय समास बने छे. जेमके . नपुंसकलिंगमां (नीलम् च तत् उत्पल च) नीलोत्पलम्–नीलकमळ

७७ रक्तलता स्त्रियामेव पुसि पुस्कोकिलस्तथा ।
पुंसः खपेऽत्र सयोगाल्लोपो वक्तव्य एव च ॥६९७॥

स्त्रीलिंगमा (रक्ता च असौ लता च) रक्तलता अने पुलिंगमां (पुमान् च असौ कोकिल च) पुस्कोकिल–कोयल (नर) थाय छे. अहीं पुस् शब्दनी परमां खप प्रत्याहारनो वर्ण होय तो सयोगना अंतिम वर्ण (स कार) नो लोप कहेवाय छे.

इति कर्मधारय । आम कर्मधारय समास् पूरो थयो.

७८ उपसर्गस्य नाम्नश्च कृता समास एव च ।
तत्पुरुष स विज्ञेय प्रवाह· कुम्भकृद्यथा ॥६७८॥

(प्र वगेरे) उपसर्गनो अने नामनो कृत् प्रत्ययान्त शब्दो जोडे समास थाय त्यारे तेने तत्पुरुष समास जाणवो जेमके –(प्रकृष्टो वाद) प्रवाद –चर्चा, (कुम्भ करोति इति) कुम्भकृत्–कुंभकार

७९ अलुक् क्वचिद् विभक्तेश्च समासे तद्धिते कृति ।
कृच्छ्रान्मुक्तो दिशोदण्डोऽ–प्सुयोनिरित्यनेकशः ॥६९९॥

क्यारेक समासमा कृत् प्रत्यय परमां होय के तद्धित प्रत्यय परमां होय त्यारे, विभक्तिनो अलुक् थाय छे जेमके ·–कृच्छ्रान्मुक्त अति कष्टथी छूटेलो, दिशोदण्ड , अप्सुयोनिः–जलचर तेमज वाडवानल–वगेरे अनेक प्रयोगो थाय छे.

८० तद्धितप्रत्यये स्यादा–मुष्यायणो यथा परम् ।
स्युः कृदन्ते परे नून हृदिस्पृक्प्रमुखा· पुनः ॥७००॥

तद्धित प्रत्यय परमा होय त्यारे अलुक् थाय छे जेमके –आमुष्यायण अने कृत् प्रत्ययान्त परमा होय तेवा हृदिस्पृक् वगेरे छे.

कर्मधारयस्तुल्यार्थे ॥ १ १४ ७० ॥ पुस खपे ॥ १ १४ ७१ ॥
नाम्नश्च कृता समास ॥ १ १४ ७२ ॥ अलुक् क्वचित् ॥ १ १४ ८२ ॥

८१-८२ समासे टाञ्का नूनं प्रत्ययाः स्युर्गमी क्रमात् ।
कविराजो टकारे स्याद् राजपुरमकारके ॥७०१॥
डकारे स्यादहोरात्र ककारे बहुकर्तृकः ।
नो वा पदस्य टेर्लोपो भवेत् स्वरे च ये परे ॥७०२॥

સમાસમાં ट, अ, ड અને क પ્રત્યયો થાય છે. ક્રમાનુસાર ट પરમાં હોય ત્યારે कविराजो, अ પરમાં હોય ત્યારે राजपुरम्, ड પરમાં હોય ત્યારે अहोरात्रम् અને क પરમાં હોય ત્યારે बहुकर्तृक. એમ થાય છે. न કારાન્ત પદની પરમાં સ્વરાદિ પ્રત્યય કે य કાર આવે તો टि નો વિકલ્પે લોપ થાય છે.

८३ वा-ग्रहणात् क्वचिद् राजन् ! उपधालोप एव च ।
अह्नो मध्य च मध्याह्न कविराजष्टिलोपके ॥७०३॥

વા-વિકલ્પના ગ્રહણને લીધે, હે રાજા, ક્યારેક ઉપધાનો લોપ થાય છે. જેમકે -अह्नो मध्य मध्याह्न -બપોર. અને टि નો લોપ થતો હોય તેવો (कवीना राजा) कविराज .

८४ सहादेरितिसूत्रेण सहादीनां हि साधय ।
सपुत्रादिसमानानां सिद्धये लोकसम्मताः ॥७०४॥

सहादे. (सादि. १ १४ ३९) એ સૂત્ર વડે सह વગેરેના स વગેરે લોકસંમત આદેશો થાય છે તે सपुत्रः જેવા અન્ય પ્રયોગોની સિદ્ધિ માટે છે.

८५ सहसमतिरसां सध्रि-समि-तिरय एव हि ।
क्विबन्ते ह्यञ्चतौ सध्र्यङ् सम्यङ् तिर्यङ् यथा भवेत् ॥७०५॥

सह, सम् અને तिरस् ના પરમાં अञ्चु (જવું) ધાતુનું क्विप् અંતવાળું રૂપ હોય તો તેમના અનુક્રમે सध्रि, समि અને तिरि આદેશો થાય છે જેમકે :-सध्र्यङ्, सम्यङ् અને तिर्यङ्

८६ अश्वित्रयवदे कोः कत् काले वा पुरुषे यदि ।
कुत्सितेऽर्थे ईषदर्थे चाग्न्यावुष्णे च कावकाः ॥७०६॥

રથ, त्रि શબ્દ, રથ શબ્દ તેમજ वद શબ્દ પરમાં હોય ત્યારે કુત્સિત (ખરાબ, નિંદ્ય, ...) અર્થમાં તેમજ ईषत् (થોડું) હોય ત્યારે कु નો कत् થાય છે, काल, पुरुष તેમજ વળી આ વિકલ્પે वा તેમજ અગ્નિ અને ઉષ્ણ શબ્દ હોય ત્યારે क, कत् અને का આદેશો થાય છે

८७ कदन्न कव्यमश्माऽपि कारवः कद्रव पुनः ।
काक्षः कालिरिवन्नाप्य तथैव पुरुषे यदि ॥७०७॥

कदन्नम्-ખરાબ અન્ન, कव्यक्षः-ખરાબ નજરનો, कद्रव-[illegible]

राजवत् ॥ १।०।९९ ॥ सौत्र ॥ १।१४।३५ ॥ कुत्सितषदबदा ॥ १।१८।७ ॥

-ગંદુ-અસભ્ય બોલનાર, काक्ष તેમજ વિકલ્પે काक्षि-કાણો, તેમજ પુરુષમાં (कापुरुष અને कुपुरुष), પથમાં (कापथ. અને कुपथः) થાય છે.

८८ कदग्निः काग्निरेव स्यात् कवाग्निरपरे तथा ।
दन्तस्य दत् षस्योत्व-मादौ ट्वुत्वे कृते सति ॥७०८॥

અગ્નિ શબ્દ પરમાં હોય ત્યારે कदग्नि', काग्निः તેમજ कवाग्नि થાય છે (તેવીજ રીતે ઉષ્ણુ શબ્દના कदुष्णम्, कोष्ण અને कवोष्णम् થાય છે) અને આદિ (પદ) માં (षष् ના) ष् નો ड કાર કરીને (ष्टुभिः ष्टुः १.४ ८ સૂત્રથી) ट्वुत्व (ड) કરીને પછી दन्त શબ્દનો दत् આદેશ થાય છે.

८९ षोडन् षोडश षोढा च बृहस्पतिर्महेश्वरः ।
द्यावाभूमीमुखा दिष्टा ज्ञैराकृतिगणे सदा ॥७०९॥

(षड् दन्ता. यस्य स.) षोडन्, षोडश-સોળ, षोढा-છ પ્રકારનો, અને बृहस्पति', महेश्वरः, द्यावाभूमी વગેરેને વિદ્વાનોએ નિત્ય આકૃતિગણુમાં કહ્યા છે.

९० उत्तरपदस्य लोपो वक्तव्यः शाकपार्थिवादीनाम् ।
इह तु समानाधिकरण एव स्युः शाकपार्थिवाद्या यत् ॥७१०॥

અહીં સમાનાધિકરણુ (સમાન વિભક્તિવચન) માં शाकपार्थिव વગેરેના ઉત્તરપદનો લોપ કહેવાયો છે, જેથી (शाकप्रिय. च असौ पार्थिव) शाकपार्थिव વગેરે થાય છે

९१ आदेश्च द्वन्द्वे लोप· स्याद् यत्राऽऽचार्यैर्निदर्शित. ।
पितरौ श्वशुरौ पुत्रा-वेवविधा भवन्ति यत् ॥७११॥

જ્યાં (પાણિનિ વગેરે) આચાર્યોએ નિર્દેશ કર્યો છે ત્યા દ્વન્દ્વસમાસમાં આદિપદનો લોપ થાય છે. જેથી (माता च पिता च) पितरौ-માતાપિતા, (श्वश्रू च श्वशुर. च) श्वशुरौ-સાસુ અને સસરા, (पुत्री च पुत्र च) पुत्रौ-પુત્રી અને પુત્ર જેવા થાય છે.

९२ आत्व वाऽऽदेर्ॠतां द्वन्द्वे स्यान्मातापितरौ यथा ।
मातरपितरौ पक्षे न द्वन्द्वे सर्वनामता ॥७१२॥

દ્વન્દ્વ સમાસમાં ऋ કારાન્ત શબ્દોના આદિપદનો વિકલ્પે आ કાર થાય છે. જેમકે मातापितरौ અને मातरपितरौ પણુ થાય છે. પણુ દ્વન્દ્વમાં સર્વનામસંજ્ઞા થતી નથી.

९३ द्वन्द्वे सर्वादित्वं वा जसि वर्णाश्रमेतरे पक्षे ।
वर्णाश्रमेतरा इत्याद्या स्युरिह हि यथा शिष्टाः ॥७१३॥

विभक्तिलोपे दन्तस्य दत् ॥ १ १४ ७८ ॥ षष उत्व दधोर्ढ्ढौ ॥ १ १४ ७७ ॥

समासे समानाधिकरणे शाकपार्थिवादीना मध्यमपदलोप ॥ १ १४ ८३ ॥

आदेश्च द्वन्द्वे ॥ १ १४ ८४ ॥ ऋता द्वन्द्वे ॥ १ १४ ८५ ॥ द्वन्द्वे सर्वादित्वं वा जसि ॥ १.१४ ८६ ॥

દ્વન્દ્વસમાસમાં जस् (પ્રથમા બહુવચનનો) પ્રત્યય પરમાં હોય તો વિકલ્પે સર્વનામસંજ્ઞા થાય છે. જેમકે : (वर्णाः च आश्रमाः च इतरे च) वर्णाश्रमेतरे અને वर्णाश्रमेतराः વગેરે શિષ્ટ પ્રયોગો છે.

९४ बहुव्रीहौ भवेल्लोप इह मध्यपदस्य च ।
वै यधिकरण्ये स्युः पुष्पगन्धिमुखा यथा ॥७९४॥

અને અહીં વ્યધિકરણ બહુવ્રીહિસમાસમાં મધ્યમ પદનો લોપ થાય છે. જેમકે : (पुष्पस्य गन्धः इव गन्धः यस्य सः) पुष्पगन्धिः વગેરે થાય છે.

९५ दिक्सङ्ख्ये संज्ञाया-मविग्रहो नित्य एव समासः ।
स्वामिन्नन्यस्त्वस्व-पदविग्रहो दक्षिणाग्निरित्यादि ॥७९५॥

दिक्-દિશાવાચક શબ્દ અને સંખ્યાવાચક શબ્દનો સમાસ સંજ્ઞાવાચક અર્થમાં હોય તો વિગ્રહ થતો નથી. પણ અન્ય જે નિત્યસમાસ છે, હે સ્વામી, તે અસ્વપદવિગ્રહ-પરપદવિગ્રહ दक्षिणाग्निः વગેરે છે.

इति समासः ॥१७॥

આમ સમાસ પૂરા થયા. १७

वैयधिकरण्ये बहुव्रीहौ मध्यपदलोपः ॥ ११८८७ ॥

१८ तद्धितप्रत्ययाः ॥

१ श्रीश्रीमालकुले श्रीमान् भीमाह्वस्तस्य नन्दन ।
विनयसागर ख्याति नाकुसूनुः सुतद्धितम् ॥७१६॥

श्री श्रीमाळकुळना श्रीमान भीम नामना पिता अने नाकु नामे माताना पुत्र विनयसागर (हवे) तद्धित कहे छे

२ नाम्नोऽपत्येऽण् भवेदत्र प्रत्यय प्रत्ययोऽन्तिक ।
आद्योत्र ञ्ण् याति वृद्धयर्थमथोदाहरणानि च ॥७१७॥

नामने अपत्य (संतान) ना अर्थे अण् प्रत्यय लागे छे ते प्रत्ययने अंते लागे छे. अहीं आदिनो ञ् (ञित्) अथवा ण् (णित्) जना रहे छे ने वृद्धि माटे छे तेना उदाहरणो आ प्रमाणे छे

३ अत्रोपगोरपत्य हि पष्ठीलोपस्ततः परम् ।
नामत्वात् स्यादिरुत्पत्ति शिष्टप्रयोगहेतवे ॥७१८॥

अहीं उपगु नो अपत्य (पुत्र) एनी षष्ठी नो लोप थाय छे अने पछी नाम होवाने लीधे (प्रत्यय लाग्या पछी) सि वगेरे शिष्टप्रयोग माटे आवीने उभा रहे छे

४ स्यादादिस्वरस्य ञ्णितिर्वृद्धिस्तद्धित एव च ।
वोऽव्यस्वरे ततो नूनम् औपगवो भवेद्यथा ॥७१९॥

ञित् के णित् प्रत्यय परमा होय त्यारे तद्धितमां (नामना) आदिस्वरनी वृद्धि थाय छे. अने पछी उ के ओ ना परमा य के स्वर आवे तो तेनो अव् थाय छे. जेमके उपगो अपत्य पुमान् = (उपगुनो पुत्र) औपगव बने छे.

५ सङ्ख्या–स–भद्रान्मातुर्ऋ उरणि स्याच्च भूपते ! ।
षाण्मातुर साम्मातुर भाद्रमातुर इत्यपि ॥७२०॥

हे भूपति, संख्यावाचक, सम् के भद्र शब्दनी परमां आवता मातृ ना ऋ नी परमां अण् प्रत्यय आवे तो तेना उर् थाय छे तेथी (षण्णा मातॄणाम् पुत्र) षाण्मातुर, सामातुर, भाद्रमातुर वगेरे थाय छे.

६ अत इञनृपेभ्र नाम्नोऽपत्येऽर्थे स्यात्तत. पर यस्य ।
लोपो यथा प्रयोगाः श्रीधरिप्रमुखा भवन्ति ह ॥७२१॥

अपत्येऽण् ॥ १ १५.१ ॥ अविभक्ति नाम ॥ १ ६ २ ॥ आदिस्वरस्य ञ्णिति वृद्धिः ॥ १ १५ २ ॥
वोऽव्यस्वरे ॥ १ १५ ३ ॥ ऋ उरणि ॥ १ १५.४ ॥ अत इञनृपे ॥ १ १५ ५ ॥
यस्येत्सञ्ज्ञा तस्य लोप ॥ १ १ १० ॥

ऋषि नो न होय तेवा अ કારાન્ત શબ્દને અપત્યાર્થે इञ् લાગે છે. પછી इत् ञ કાર લોપ થાય છે જેમકે :–(श्रीधरस्य अपत्यं पुमान्) श्रैधरि વગેરે પ્રયોગો થાય છે

७ बह्वादेश्च प्रयुज्यन्त इञ्प्रत्ययो यथा प्रभो ।
आग्निशर्मिस्तथा वार्ष्णि–र्वाह्विरौपबाहवि ॥७२२॥

હે પ્રભુ, बहु વગેરેને પણ इञ् પ્રત્યય લાગે છે. જેમકે – (अग्निशर्मण) आग्निशर्मि (वृष्णे अपत्यं पुमान्) वार्ष्णि, (बह्वो अपत्यं पुमान्) बाह्वि તે પ્રમાણે औपबाहवि થાય છે.

८ स्यञ्फायनणेयण्णीया गर्गनडात्रिस्त्रीपितृष्वस्रादेश्च ।
अपत्येऽर्थे प्रत्ययाः इष्यन्ते यथा गार्ग्यवात्स्यनाडा–
यनाऽऽत्रेयपैतृष्वस्त्रीयमातृष्वस्त्रीयादयः सिद्धाः ॥७२३॥

અપત્યાર્થે गर्ग, नड, अत्रि, સ્ત્રીલિંગી શબ્દ, पितृष्वसृ વગેરેને ક્રમાનુસાર य, आयन एयण् અને ईय प्रत्ययो અનુક્રમે લાગે છે. જેમકે (गर्गस्य पुत्रः) गार्ग्यः, वात्स्यः, (नडस्य अपत्यं पुमान्) नाडायनः, (अत्रेः पुत्रः) आत्रेयः, (भूमेः पुत्रः भौमः), (पितृष्वसुः पुत्रः) पैतृष्वस्रीयः (मातृष्वसुः पुत्रः) मातृष्वस्रीय વગેરે સિદ્ધ છે

९ ऋष्यपत्यस्याऽप्यपत्येऽर्थे लुग्बहुत्वे क्वचिद् भवेत् ।
ऋष्यनृषिविषये च प्रत्ययस्य न तु स्त्रियाम् ॥७२४॥

ઋષિવિષયક હોય કે ઋષિવિષયક ન હોય તેવામાં અપત્યાર્થે આવેલા પ્રત્યયનો ક્યાં બહુવચનમાં लुक् (લોપ) થાય છે. પણ સ્ત્રીલિંગમાં लुक् થતો નથી.

१० गर्गा वत्सा विदेहाश्चाऽत्रयो गार्ग्यौ स्त्रियां पुनः ॥७२५॥
देवतेदमर्थे स्वामिन् । अणादिप्रत्ययाः स्फुटम् ॥७२५॥

गर्गाः (ગર્ગના પુત્રો), वत्साः (વત્સના પુત્રો), अत्रयः (અત્રિના પુત્રો), પણ સ્ત્રીલિંગમાં गार्ग्यौ (ગર્ગની પુત્રીઓ) થાય છે. હે સ્વામી, દેવતાને इदम् ના અર્થમાં अण् વગેરે પ્રત્યય સ્પષ્ટતયા લાગે છે.

११ ऐन्द्रं सौम्यं पुरादेव दैवदत्तं यथा भवेत् ।
पूर्वोत्तरपदस्याऽऽद्यस्वराद् वृद्धिरेव क्वचिद् द्वयोः ॥७२६॥

જેમકે : (इन्द्र देवता अस्य) ऐन्द्रम्, (सोम देवता अस्य) सौम्यम् (देवस्य इदम्) दै[illegible] (देवदत्तस्य इदम्) दैवदत्तम् થાય છે. (અહીં) ક્યારેક પૂર્વપદ અને ઉત્તરપદ બેમાં [illegible] સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે.

[illegible]

[illegible]

१२ यथाऽऽग्निमारुत कर्माऽ–नया रीत्याऽप्यनेकशः ।
अण् भावेऽपि वक्तव्य सौहार्दादिकसिद्धये ॥७२७॥

જેમકે : (अग्निमरुतौ देवते अस्य) आग्निमारुत कर्म (અગ્નિ અને મરુદ્દેવતા માટેનું કર્મ). આ રીતે ઘણા થાય છે. ભાવએ અર્થમાં પણ अण् થાય છે. તે (सुहृदः भाव) सौहार्दम् વગેરેની સિદ્ધિ માટે છે.

१३ पूर्वोक्ताः प्रत्यया ये च णितो वा विपयान्तरे ।
यथाऽजगोर्धनुराज–गव–वाऽजगव त्विदम् ॥७२८॥

આગળ જે પ્રત્યયો કહ્યા તે બધા અન્ય વિષય (અર્થ) માં વિકલ્પે णित् થાય છે. (તેથી વૃદ્ધિ વિકલ્પે થાય છે) જેમકે : (अजो गौ यस्य स) अजगु–શિવ (तस्य इद धनु) आजगवम् અને अजगवम् થાય છે.

१४ कौमुदगन्ध्या गव्य, श्वशुर्यमेव पुन. कुल्यम् ।
वैष्णवमिति त्वदीय, मदीयमिति चैतदीय हि ॥७२९॥

(कुमुदगन्धस्य इव गन्धो यस्या सा) कुमुदगन्धि तस्या अपत्य स्त्री – कौमुदगन्ध्या (તેમજ कुमुदगन्ध्या)–(गो इदम् =) गव्यम्, (श्वशुरस्य इदम्=) श्वशुर्यम् (અને श्वाशुर्यम्), (कुले भवम्=) कुल्यम्, (विष्णो इदम्=) वैष्णवम्, (तव इदम्=) त्वदीयम्, (मम इदम्=) मदीयम् અને (एतस्य इदम्=) एतदीयम् થાય છે.

१५ चतुरश्चलोप ईये, च ये तुरीयस्तथैव तुर्यश्च ।
दक् स्यादन्यस्येयेऽ–न्यदीयमपरेऽपि लोकतो ज्ञेया ॥७३०॥

અને ईय् પ્રત્યય અને य પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે चतुर् શબ્દના (આદિ) च કારનો લોપ થાય છે અનુક્રમે तुरीय તેમજ तुर्य થાય છે ईय् પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે अन्य શબ્દને दक् પ્રત્યય લાગે છે અને अन्यदीयम् થાય છે આવાં બીજા લોક (વ્યાકરણ–ભાષા) માંથી જાણવાં

१६ स्यु कारकात् क्रियायुक्ते पूर्वोक्ताः प्रत्ययास्त्विह ।
अणादयो महाराज ! वाच्ये कर्तरि कर्मणि ॥७३१॥

હે મહારાજ, અહીં ક્રિયા સાથે જોડાયેલા કર્તરિ અને કર્મણિના વાચ્ય અર્થમાં કારકને ઉપર કહેલા अण् વગેરે પ્રત્યયો લાગે છે.

१७ ग्राम्यो धुर्यश्च धौरेय माथुरोऽप्यथ कौङ्कुमम् ।
काम्बलो वस्त्र इत्याद्या प्रयोगा. स्युर्यथा विभो ! ॥७३२॥

હે વિભુ જેમકે (ग्रामे भव=) ग्राम्य (અને ग्रामीण) (धुर वहति इति=) धुर्य અને

णितो वा ॥ १ १५ १८ ॥ चतुरश्चलोपो ण्यणीययो. ॥ १ १५ १९ ॥ अन्यस्य दक् ॥ १ १५ २१ ॥
कारकात् क्रियायुक्ते ॥ १ १५ २३ ॥

ધોરેય., (मथुरायां भवः=) माथुर તેમજ (कुङ्कुमेन रक्तं वस्त्रम् =) कौङ्कुमम् અને काम्बल એ વસ્ત્રોના અર્થમાં પ્રયોગમાં આવે છે

१८ कैनेयका भवाद्यर्थे भवेयुः प्रत्यया इह ।
प्रयोगस्यानुसारेण नित्यं चैषां विकल्पनम् ॥७३३॥

ભવ (જન્મેલા) ના અર્થમાં આદી (તદ્ધિતમાં) क, ईन्, इय, અને इक પ્રત્યયો થાય છે. અને પ્રયોગાનુસાર તેમનુ નિત્ય વિકલ્પે કહેવાય છે.

१९-२० कर्णाटे यो भवः कार्णा-टक कर्णाटक. न च ।
यो ग्रामादागतस्तत्र जातो ग्रामीण एव च ॥७३४॥
सध्रीचीन. समीचीनस्तिरश्चीनश्च क्षत्रिय ।
इन्द्रिय शुक्रिय वृद्धच-भावो विकल्पसंग्रहात् ॥७३५॥

કર્ણાટ (કર્ણાટક) માં જન્મેલો कार्णाटक, અને कर्णाटक. તેમજ ગામેથી આવેલો અથવા ગામમાં જન્મેલો ग्रामीण અને ग्राम्य. એ રીતે सध्रीचीन, समीचीन., तिरश्चीन થાય છે. તથા (क्षत्रे भवः=) क्षत्रिय, (इन्द्रो देवता अस्य इति=ऐन्द्रम् અને) इन्द्रियम्.(शुक्र देवता अस्य इति=) शुक्रियम् (અને शौक्रम्). આ બધામાં વિકલ્પગ્રહણને લીધે વૃદ્ધિ અને (તેનો) અભાવ થાય છે.

२१ आक्षिक शाब्दिकश्चाथ तार्किको वैदिको पुन ।
इत्यादौ वृद्धिरेव स्याद विकल्पस्यैव बाधनात् ॥७३६॥

વિકલ્પ કહેલો હોવાને લીધે (अक्षैः दीव्यति असौ=) आक्षिक, (शब्दे कुशलः असौ=) शाब्दिक (तर्के चतुरः असौ=) तार्किक અને (वेदे भवः=) वैदिको એમાં વૃદ્ધિ જ થાય છે (અભાવ થતો નથી)

२२ कानीनोऽप्यथ पौत्रीण गणादित्वाद् यलोपता ।
प्रयोगा एवमन्येऽपि ज्ञातव्या अन्यशास्त्रत. ॥७३७॥

गह् વગેરેના ગણમાં હોવાને લીધે (ઉપધા) य કાર નો લોપ (कन्यायां भवः =) कानीन અને (पौत्र्या भवः =) पौत्रीण માં થાય છે. આ પ્રમાણે અન્યપ્રયોગો પણ બીજાં શાસ્ત્રોમાંથી જાણી લેવાં.

२३ किमादे पुनरप्यादे-र्भवार्थे च भवेत् ? ।
त्यकनो इत्यको वा प्रयोगा इत्युदिमे यथा ॥७३८॥

હે ભૂપતિ, किम् વગેરે શબ્દ પછી વળી ભવ (જન્મેલા) વગેરે અર્થમાં त्य અને त्यक પ્રત્યયો થાય છે તે પ્રયોગો આ પ્રમાણે, છે.

कैनेयका ॥ १.१० २४ ॥   सध्रीची ॥ ४.१.२४.८

२४-२५ कुतस्त्योऽप्यथ कुत्रत्य – स्तत्रत्योऽत्रत्य एव च ।
अद्यतन पुन साय – तन पुरातन पर ॥७३९॥
श्वस्तनो ह्यस्तनोऽप्येव चिरन्तन सदातन ।
एवमन्येऽपि विज्ञेया प्रयोगा पूर्वशास्त्रत ॥७४०॥

कुतस्त्य (ક્યાંથી આવેલો), कुत्रत्य (ક્યાંનો), तत्रत्य. (ત્યાંનો), अत्रत्य (અહીંનો), अद्यतनः (આજનો), सायतन· (સાંજનો), पुरातन (પહેલાનો), श्वस्तन· (આવતી કાલનો), ह्यस्तन (ગઇ કાલનો), चिरन्तनः અને सदातनः (સદાયનો) આ પ્રમાણે પૂર્વ (આચાર્યોના) શાસ્ત્રમાંથી પ્રયોગો વિશેષ રીતે જાણવાં

२६ स्वार्थेऽपि प्रत्यया उक्ता भवेयुर्नाममात्रत ।
चातुर्वर्ण्यं च चौरश्च यथा स्याद् दैवदत्तिक ॥७४१॥

સ્વાર્થે પણ નામ માત્રને ઉપર કહેલા પ્રત્યયો થાય છે. જેમકે – (चत्वारो वर्णा એજ) चातुर्वर्ण्यम् (ચાર વર્ણો), (चोर. એજ) चौर તેમજ (देवदत्तः એજ) दैवदत्तिक થાય છે.

२७ अणीनयोर्युष्मदस्म – दोस्तवकादिरेव च ।
आदिग्रहणतो राजन् ! विवक्षेत्यत्र लभ्यते ॥७४२॥

હે રાજા, आदि (વગેરે) શબ્દના ગ્રહણને લીધે અહીં अण् અને ईन् પ્રત્યયો પરમા હોય ત્યારે युष्मद् અને अस्मद् તથા तवक વગેરેની વિવક્ષા (પરિગણન કહેવાની ઇચ્છા) પ્રાપ્ત થાય છે.

२८ तवकममकौ नूनम् एकत्वे भवत स्फुटम् ।
युष्माकाऽस्माकावेवाऽत्र द्वित्वे बहुत्व इत्यपि ॥७४३॥

એકવચનમાં तवक અને ममक સ્પષ્ટ છે પણ દ્વિવચન તેમજ બહુવચનમાં અહીં युष्माक અને अस्माक જ થાય છે.

२९ तावकीनो मामकीनस्तावक मामक पुन ।
यौष्माकीणास्माकीनौ यौष्माक आस्माक एव च ॥७४४॥

तावकीनः (તારો), मामकीनः (મારો), तावकम् (તારૂ), मामकम् (મારુ), તે ઉપરાંત यौष्माकीण (તમારા બનેનો–તમારા બધાંનો), आस्माकीन (અમારા બેનો–અમારા બધાંનો) તેજ રીતે यौष्माकः અને आस्माक થાય છે

३० स्यात् प्रत्ययश्च वत्तुल्ये यत्फले चन्द्रवन्मुखम् ।
भावे त – त्व – यणो ब्राह्म – णत्वं ब्राह्मण्यमेव च ।

स्वार्थेऽपि ॥ १ १५ ३१ ॥ अणीनयोर्युष्मदस्मदोस्तवकादि ॥ १ १५ ३३ ॥
वत्तुल्ये ॥ १ १५ ३४ ॥ भावे तत्त्वयण. ॥ १ १५.३५ ॥

तुल्य (જેવું) ના અર્થમાં वत् પ્રત્યય લાગે છે. એના ફળ સ્વરૂપે चन्द्रवत् (ચંદ્ર સમાન) મુખ થાય છે. ભાવ (વાચક) ના અર્થમાં त, त्व અને य (ण्) પ્રત્યયો થાય છે (જેમકે :–) ब्राह्मण्यम्, ब्राह्मणत्वम् વગેરે.

३१ स्त्रीलिङ्गत्वाच्च तान्तस्य नित्यमाप् पटुता यथा ।
त्रत्र गुणसमाहारे त्रेता यथेह सिध्यति ॥७४६॥

त (પ્રત્યયાન્ત) ભાવવાચક સ્ત્રીલિંગી હોવાને લીધે નિત્ય आ (प्) કારાન્ત થાય છે જેમકે :–पटुता ગુણનો સમાહાર (એકત્રીકરણ) હોય તે અર્થમાં પણ त પ્રત્યય થાય છે અને અહીં त्रेता (ત્રણ ભેગાં) સિદ્ધ થાય છે.

३२ कर्मण्यपि यण् यतनयो ब्राह्मण्य राज्यमित्यपि ।
टिल्लोपे ण्यश्च राजन्य क्षात्र्य शौद्र्य भवेद् यथा ॥७४७॥

કર્મ (કામધંધા) ના અર્થમાં પણ य (ण्) પ્રત્યય થાય છે. તેથી ब्राह्मण्यम् અને राज्यम् બનેછે. પણ ण्यत् (य) લાગે ત્યારે टि (ભાગ) નો લોપ થઈને राजन्यम्, क्षात्र्यम् (शूद्रस्य कर्म =) शौद्र्यम् વગેરે થાય છે.

३३ प्रत्ययो लोहितादेर्ड्–डिमन् भावे स च भवेत् ।
प्रयोगाः स्युर्यथा राजन् ! लोहितिमाऽणिमादय ॥७४८॥

હે રાજન, लोहित વગેરેના ભાવ (વાચક) અર્થમાં डित् એવો इमन् પ્રત્યય થાય છે. જેમકે :–लोहितिमा, अणिमा વગેરે પ્રયોગો થાય છે

३४ पृथु–मृदु–भृश–कृश–दृढ–परि–वृढस्य भो ऋ र इमनि नते ।
प्रथिमा म्रदिमा भ्रशिमा, क्रशिमा, द्रढिमा परिव्रढिमा ॥७४९॥

(डित् એવો) इमन પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે पृथु, मृदु, भृश, कृश, दृढ તેમજ परिवृढ શબ્દના ऋ કારનો र થાય છે. (જેમકે –) प्रथिमा (પહોળાઈ), म्रदिमा, (મૃદુતા), भ्रशिमा, क्रशिमा द्रढिमा અને परिव्रढिमा થાય છે

३५ स्याद् बहोरिल्लोपो भू च बहोः स्थाने नराधिप ! ।
आदेश इमनीयसोर्भूमा भूयान् भवेद् यथा ॥७५०॥

હે નરાધિપ, बहु શબ્દના પરમાં આવતા इमन् અને इयस् ના इ કારનો લોપ થાય છે. અને बहु ના સ્થાને भू આદેશ થાય છે. જેમકે :–भूमा અને भूयान्.

३६ [illegible] ।
[illegible] ॥७५१॥

[illegible]

આધાર અને **સંબંધ** ને **ધરાવે** છે તેવા અર્થમાં નામને मतु (मत्) પ્રત્યય લાગે છે. उ કાર नुम् (न કાર) નુ વિધાન કરવા માટે છે જેમકે :–(गौ. अस्य अस्ति इति) गोमान् અને गोमती (સ્ત્રી).

३७ स्तोऽत्राऽइकौ च मत्वर्थे प्रत्ययौ भूपते ! यथा ।
प्रासादो वैजयन्तश्च मायाऽस्याऽस्तीति मायिक· ॥७५२॥

હે ભૂપાલ, અહીં मत् ના અર્થમા अ અને इक પ્રત્યય પણ થાય છે. જેમકે :–(वैजयन्ती पताका यस्य असौ) वैजयन्त· પ્રાસાદ અને (माया अस्य अस्ति इति) मायिक. .

३८ स्याता मान्तोपधाद्वत्वि – नावस्त्यर्थे विवक्षया ।
अकारान्ताद् भवेदिश्च मान्तोपधाद् वतु. स्मृतः ॥७५३॥

ધરાવે છે એ અર્થ કહેવાની ઇચ્છા હોય ત્યારે अ કારાન્તના ઉપધાને इन् તેમજ म કારાન્તના ઉપધાને वत् પ્રત્યય લાગે છે

३९ दण्डी गुणी धनी छत्री किंवान् हि धनवान् पुन. ।
कृमिवान् विद्यावान् भास्वान् सारस्वानिति सम्भवेत् ॥७५४॥

(જેમકે दण्ड. अस्य अस्ति इति =) दण्डी, गुणी–ગુણવાન, धनी–ધનવાન, छत्री–છત્રધારી, किंवान्, धनवान्, कृमिवान्, विद्यावान्, भास्वान्–સૂર્ય, सारस्वान् એમ થાય છે.

४० वतुस्तडिदादिभ्यश्च तडित्वान्–प्रमुखा· पुन ।
व्रीह्यादिभ्यो भवेदिश्च व्रीही शाखी जरी तथा ॥७५५॥

तडित् વગેરે શબ્દોને वत् પ્રત્યય લાગે છે. (જેમકે –) तडित्वान् વગેરે અને व्रीहि વગેરેને इन् પ્રત્યય લાગે છે (તેનાથી) व्रीही–ચોખાવાળો, शाखी–વૃક્ષ, जरी–ઘરડો તે પ્રમાણે થાય છે.

४१ भवेदेतत्किंयत्तद्भ्यः परिमाणे वतु पुन. ।
किर्यश्चेह वतोर्वस्य यत्तदोरा वतौ च टे ॥७५६॥

एतत्, किम्, यद् અને तद् ને **પરિમાણ**ના અર્થમાં वत् પ્રત્યય લાગે છે અને वत् પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે અહીં किम् નો किर् આદેશ થાય છે અને वत् ના व કારનો य થાય છે તેમજ यद् અને तद् ના टि ભાગનો आ કાર થાય છે.

४२ कियान् यावाश्च तावान–श्चेति प्रयोगसिद्धये ।
स्याट्टेरा इश्चैतदो वाऽऽ–देशस्त्वशि विशेषता ॥७५७॥

(જેમકે .–) कियान्–કેટલો, यावान्–જેટલો, तावान्–તેટલો, એ પ્રમાણે પ્રયોગની સિદ્ધિ

अइकौ च मत्वर्थे ॥ १ १५ ६७ ॥ मान्तोपधाद्वत्विनौ ॥ १ १५.६८ ॥ तडिदादिभ्यश्च ॥ १ १५ ६९ ॥
फलबर्हरर्येभ्य इनेनौ वा ॥ १ १५ ५१ ॥ एतत्किंयत्तद्भ्य परिमाणे वतु ॥ १ १५ ७० ॥
किम किर्यश्च ॥ १ १५ ७२ ॥ यत्तदोरा ॥ १ १५ ७१ ।. मा इश्चैतदो वा ॥ १ १५ ७३ ॥

માટે થાય છે. અને एतद् ના दि ભાગનો આ કાર થાય છે. અથવા વિકલ્પે एतद् (ના ए) નો इम् (इ) થાય છે. પરંતુ इम् પ્રત્યયમાં વિશેષતા છે.

४३ इमादेशे वतोर्मस्य वकारः स्यान्म भूपते ।
इमानिति यथा स्यात् एतावानिति पाक्षिकम् ॥७५८॥

इम् આદેશ પરમાં થાય ત્યારે, હે નૃપતિ, वत् ના व કારનો म થાય છે અને इमान् રૂપ સિદ્ધ થાય છે. પક્ષે–વિકલ્પે एतावान् પણ થાય છે.

४४ स्यात् तुन्दादेरिलोऽस्त्यर्थे तुन्दिलः सिध्यतो यथा ।
अथोन्नत्ये दन्तादुरो दन्तुरस्त्विति सिद्धये ॥७५९॥

ધરાવે છે એ અર્થમાં तुन्द વગેરેને इल પ્રત્યય લાગે છે જેમકે –तुन्दिल–મોટા પેટવાળો હવે ઉન્નત–ઉંચા–બહાર આવેલાના અર્થમાં दन्त શબ્દને उर પ્રત્યય લાગે છે ને दन्तुर–દાંતરો શબ્દની સિદ્ધિ માટે છે

४५ श्रद्धादेर्लुरिहास्त्यर्थे स्युः श्रद्धालवादयो यथा ।
वाचो ग्मिनिस्तथैवार्थे वाग्मिरूपं यथा भवेत् ॥७६०॥

અહીં अस्ति ના અર્થમાં श्रद्धा વગેરેને लु પ્રત્યય લાગે છે જેમકે –श्रद्धालु–શ્રદ્ધાળુ વગેરે અને તેજ અર્થમાં वाच् શબ્દને ग्मिन् પ્રત્યય લાગતાં वाग्मी–વાણીપતિ એમ રૂપ થાય છે

४६ अस्त्यर्थे असन्तोऽस्माया–मेधास्रग्भ्यो विनिर्मता ।
तपस्वी चाऽत्र मायावी मेधावी स्रग्व्यपि ध्रुवम् ॥७६१॥

अस्ति ના અર્થમાંજ अस् અંતવાળા શબ્દો તેમજ माया, मेधा અને स्रज् શબ્દોને विन પ્રત્યય લાગે છે જેમકે –तपस्वी, मायावी, मेधावी स्रग्वी (માળાધારી) થાય છે.

४७ भवेता प्रत्ययावेवाऽऽल–आटौ कुत्सितभाषिणि ।
वाचालोऽत्र वाचाटो यथा स्याताविमौ पुनः ॥७६२॥

(વધુ બોલનાર તેમજ) ખરાબ બોલનાર–એ અર્થમાં आल તેમજ ખરાબ બોલનાર એ અર્થમાં आट પ્રત્યય वाच् શબ્દને લાગે છે. તેથી वाचाल–વાચાળ અને वाचाट–અશુભ બોલનાર એમ થાય છે.

४८ ईषदपरिसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीया भवेयुः स्वामिन् ।
ईषदपरिसमाप्तौ भवेत् सर्वज्ञकल्पः ।
यथा पटुकल्प. कविदेशीय इत्युदाहरणानि स्फुटम् ॥७६३॥

કાંઈક ઓછું અને પરિપૂર્ણ નહિ તેવા અર્થમાં, હે સ્વામી, कल्प, देश्य અને देशीय પ્રત્યયો લાગે છે (જેમકે) ઓછા, બોલનાર–પૂર્ણ નહિ, સર્વજ્ઞ જેવો તે सर्वज्ञकल्प તે રીતે पटुकल्प - કુશ

[illegible]

હોશિયાર, કવિદેશીય –અપૂર્ણ કવિ, વગેરે ઉદાહરણો છે

४९ प्रशंसायां भवेद्रूपः साधुरूप'दयो यथा ।
अथ पाशः कुत्सायां च भिषक्पाशस्तथाऽपरे ॥७६४॥

પ્રશંસાના અર્થમાં रूप પ્રત્યય લાગે છે જેમકે –साधुरूप–ઘણો સારો સજ્જન વગેરે થાય છે અને ખરાબ ગંદાના અર્થમા पाश પ્રત્યય લાગે છે. જેમકે –भिषक्पाश ગહ્ર્ય વૈદ્ય તેમજ અન્ય થાય છે

५० भूतपूर्वे चरट्वाच्या दृष्टचरो यथा भवेत् ।
टित्त्वादीप् च भवत्येव दृष्टचर्यपरे तथा ॥७६५॥

પૂર્વે થયેલું–કરેલુ એવા અર્થમા चरट् (चर) પ્રત્યય લાગે છે જેમકે –(दृष्ट पूर्व) दृष्टचर –પૂર્વે જોયેલો–એમ થાય છે અને टित् હોવાને લીધે (સ્રીલિંગમા) ई (प्) પ્રત્યય લાગે છે. જેમકે–दृष्टचरी–પૂર્વે દીઠેલી વગેરે

५१ प्राचुर्यविकारप्राधा – न्यादिषु च मयट् भवेत् ।
स्याद्यथाऽन्नमयो यज्ञो मृन्मय कलश पुन ॥७६६॥

પ્રચુરતા, વિકાર–બનાવટ અને પ્રધાનતા ના અર્થમાં मय (ट्) પ્રત્યય લાગે છે. જેમકે.– अन्नमय–અન્ન પ્રચુર યજ્ઞ, मृन्मय–માટીનો કળશ તેમજ–

५२ प्राधान्ये स्त्रीमयो जाल्म सुधामयस्तिथिप्रणीः ।
तदधीते वेद वेत्य- त्राण् वक्तव्यस्तत परम् ॥७६७॥

પ્રધાનતાના અર્થમા स्त्रीमय–સ્રીલંપટ અધમ તેમજ सुधामय–સુધા ભરપૂર ચંદ્ર થાય છે તે તે ભણે છે અથવા જાણે છે તે અર્થમાં अण् પ્રત્યય લાગે છે

५३-५४ वृद्धिर्न सन्धिय्वोर्युट च सम्बन्धिन स्वरस्य च ।
वर्णविश्लेषक कृत्वा यकारात् पूर्वमिट् भवेत् ॥७६८॥
वकारात् पूर्वमुट् स्याच्च ततो वृद्धि सुखेन भो : ।
वैयाकरणसौवश्व इत्याद्या स्युः प्रयोगका ।७६९॥

સંધિથી થયેલા य કાર અને व કારના સંબંધિત સ્વરની વૃદ્ધિ થતી નથી. પણ વર્ણ છૂટા પાડીને य કારને इ (ट्) તેમજ व કારને उ (ट्) આગમ થાય છે. અને પછી સહેલાઇથી (णित्) ને લીધે) વૃદ્ધિ થાય છે (આથી) वैयाकरण તેમજ (सु–अश्व –स्वश्व. નુ) सौवश्व. વગેરે પ્રયોગો થાય છે.

प्रशसाया रूप ॥ १ १५ ८३ ॥ पाश कुत्सायाम् ॥ १ १५ ८४ ॥
भूतपूर्वे चरट् ॥ १ १५ ८५ ॥ प्राचुर्यविकारप्राधान्यादिषु मयट् ॥ १ १५ ८६ ॥
तदधीते वेद वेत्यत्राण् ॥ १.१५ ८८ ॥ न सन्धिय्वोर्युट् च ॥ १ १५ ९१ ॥

५७ इतो जातार्थ एव स्यात् लज्जितोऽधर्मकर्मणा ।
फलित. पुष्पितश्चापि कोरकितस्तरुर्यथा ॥७७०॥

ઉત્પન્ન થવા ના અર્થમાં इत પ્રત્યય લાગે છે જેમકે–અધર્મકૃત્યથી लज्जित લજ્જા પામેલો તેમજ फलितः ફળ લાગેલું, पुष्पित પુષ્પો લાગેલું તેમજ कोरकित કળીઓ ફૂટેલું વૃક્ષ વગેરે થાય છે

५६ विभो ! तरतमेयस्विष्ठा प्रकर्षे भवन्ति च ।
तेषां मध्ये च वक्तव्या–वीयस्विष्ठौ हितावपि ॥७७१॥

હે વિભુ, અતિશય (કોઈકના કરતાં, વધારે કે સૌથી વધારે) ના અર્થમાં तर, तम અને ईयसु इष्ठ પ્રત્યયો અનુક્રમે લાગે છે તેમાં ईयस् અને इष्ठ પ્રત્યયો डित् કહેવાય છે (તેથી टि નો લોપ થાય છે).

५७ अतिशयेन च कृष्ण कृष्णतर स उच्यते ।
तथा शुक्लतम प्रोक्तो विद्वत्तरो महत्तम. ॥७७२॥

જે વધારે કૃષ્ણ હોય તેને कृष्णतरः કહેવાય છે. તે રીતે शुक्लतम. સૌથી વધારે, શુક્લ विद्वत्तरः–વધુ વિદ્વાન અને महत्तमः સૌથી મોટો થાય છે.

५८ पापीयांश्च लघीयांश्च पापीयसी लघीयसी ।
पापिष्ठोऽपि लघिष्ठोऽप्य–न्ये स्युरेव कवीच्छया ॥७७३॥

તેમજ કવિની ઇચ્છાથી पापीयान्–વધારે પાપી लघीयान्–વધારે નાનો (અને સ્ત્રીલિંગમાં) पापीयसी તેમજ लघीयसी થાય છે તે ઉપરાંત पापिष्ठः સૌથી વધુ પાપી, लघिष्ठ સૌથી નાનો એમ અન્ય પણ થાય છે.

५९ इष्ठेमेयस्सु गुर्वादेरादेशः स्याद् गरादिकः ।
न तु तस्यैव टेर्लोप. पूर्वाचार्येच्छया प्रभो ॥७७४॥

इष्ठ इमन् અને ईयस् પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે गुरु વગેરે શબ્દોના गर् વગેરે આદેશો થાય છે. પણ હે પ્રભુ, તે (આદેશ) ના टि નો લોપ પૂર્વાચાર્યોની ઇચ્છાને લીધે થતો નથી.

६०-६१ गुरु–बहुल–युव–क्षिप्र–क्षुद्र–स्थिर–बाढ–दीर्घ–वृद्धानाम् ।
स्थूल–प्रिय–वृन्दारक–प्रशस्य–दूरान्तिकाल्प–मृदूनाम् ॥७७५॥
गर–बंह–यव–क्षेप–क्षोद–स्था साध प्रश्च च द्राघ ।
ज्या–स्थव–प्र–वृन्दमेवं श्र–ज्यौ नेद–कन इत्यादि. ॥७७६॥

गुरु, बहुल, युवन्, क्षिप्र, क्षुद्र स्थिर, बाढम्, दीर्घ वृद्ध स्थूल, प्रिय, वृन्दारक, प्रशस्य, दूर,

१ गुणाङ्गाद्वेष्ठेयसू ॥ ७-३-९ ॥ [illegible] ॥
२ [illegible] ॥ ७-४-९८ ॥

अन्तिक અને अल्प વગેરેના અનુક્રમે गर्, वह्, यव्, क्षेप्, क्षोद्, स्था, साध्, ज्या, स्थव्, प्र, वृद्ध, श्र, दव्, नेद् અને कन् વગેરે આદેશો થાય છે

६२ स्था-ज्यौ द्वौ पुनरादन्तौ प्रश्रौ द्वौ भो मदन्तिनौ ।
हसान्तर्वर्तिन शेषा यत्स्पष्टार्थमदन्तता ॥७७७॥

स्था અને ज्या બને આદેશો आ કારાન્ત છે प्र અને श्र એ બે આદેશો अ કારાન્ત છે. બાકીના બધા આદેશો હસાન્ત-વ્યંજનાન્ત છે જેની સ્પષ્ટતા માટે अ વર્ણ લગાડયો છે.

६३ प्रकर्षेण गुरुर्य स्याद् गरिष्ठो गरिमाऽपि च ।
गरीयाश्च तथा प्रेष्ठ प्रेमा प्रेयास्तथाऽपरे ॥७७८॥

જે ખૂબજ ગુરુ-મોટો હોય તેને गरिष्ठ કહેવાય છે તેમજ गरिमा-મોટાઇ અને गरीयान् -ના કરતા મોટો, प्रेष्ठ-સૌથી પ્રિય, प्रेमा-પ્રેમભાવ અને प्रेयान्-ના કરતાં પ્રિય તેમજ અન્ય પ્રયોગો થાય છે

६४ ईलोपो ज्याशद्बादीय-सो स्याद् व्रितो नुमेव च ।
नोपधायास्ततो दीर्घो ज्यायानिति यथा भवेत् ॥७७९॥

ज्या આદેશની પરમા આવેલા ईयसु પ્રત્યયના ई કારનો લોપ થાય છે. અને उ કાર તેમજ ऋ કાર इत् વાળાને नुम् (न्) લાગે છે પછી न કારાન્તના ઉપધાનો દીર્ઘ થાય છે અને ज्यायान् એમ રૂપ થાય છે

६५ पूर्ववदिकारलोपो भूरादेशो वहोस्तत. स्वामिन् ! ।
भूयास्तु वहोरिष्ठे यिर्भूयिष्ठ इति सिध्यति यत् ॥७८०॥

આગળના (સૂત્ર-પદ્ય) ની જેમ (ईयस् ના) ई કારનો લોપ થાય છે પછી, હે સ્વામી बहु નો भू આદેશ થાય છે અને वहु શબ્દનુ भूयान् એમ રૂપ થાય છે. તેમજ इष्ठ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે (इ કારનો લોપ થયા પછી તે સ્થાને) यि થાય છે અને भूयिष्ठ એમ સિદ્ધ બને છે

६६ अव्ययात् किम आख्यातात् वक्तव्यश्चाऽऽम् नराधिप ! ।
वै तरतमयोरत्र द्रव्यप्रकर्ष एव न ॥७८१॥

અવ્યય किम् તેમજ આખ્યાત-ક્રિયાપદના પરમાં હે નરાધિપ, तर અને तम પ્રત્યયોને आम् લાગે છે. પણ દ્રવ્યાતિશય હોય તો લાગતો નથી

६७ उच्चैस्तरामुच्चैस्तमा किंतरा किंतमामिह ।
पचतितरा द्रव्यप्र-कर्षे उच्चैस्तरस्तरु ॥७८२॥

ईलापो ज्याशब्दादीयस ॥ १ १५ ९९ ॥ व्रितो नुम् ॥ १.९ ५९ ॥ नोपधाया. ॥ १ ८ ७ ॥
बहोरिष्ठे यि ॥ १ १५ १०० ॥ किमोऽव्ययादाख्याताच्च तरतमयोराम् ॥ १.१५ १०१ ॥

(उच्चैः અવ્યયના) उच्चैस्तमाम् તેમજ उच्चैस्तराम् (किम् ના) किंतराम् અને किंतमाम् તેમજ (ક્રિયાપદમાં) पचतितराम्-ખૂબ રાંધે છે એમ થાય છે. પણ द्रव्यातिशय મા उच्चैस्तर-વધારે ઊંચું વૃક્ષ એમ થાય છે.

६८ दघ्नट्मात्रट्द्वयसट· प्रत्यया· परिमाणके ।
जानुदघ्नं जानुमात्रं शिरोद्वयसमेव च ॥७८३॥

પરિમાણ ના અર્થમાં दघ्न (ट्), मात्र (ट्) અને द्वयस (ट्) પ્રત્યયો લાગે છે (જેમકે –) जानुदघ्नम् અને जानुमात्रम्-ગોઠણ જેટ. शिरोद्वयसम्-માથોડાભેર

६९-७० निर्धारणे किमादिभ्यो डतरडतमौ द्वयोः ।
बहूनामथ चैकस्य वक्तव्यौ प्रत्ययावुभौ ॥७८४॥
भवतो कतरो धर्मी भवतां कतम सुधी· ।
भवतोर्यतर· शास्त्रु-द्गृह्णाति ततमो ताम् ॥७८५॥

બે કે ઘણામાં એકનું નિર્ધારણ-પૃથક્કરણ કરવાનો અર્થ હોય ત્યારે किम् વગેરેને डतर અને डतम એ બંને પ્રત્યયો લાગે છે (જેમકે –) તમારા બંનેમાંથી કોણ ધર્મશીલ છે તમારા બધામાં કોણ બુદ્ધિમાન છે. તમારા બેમાંથી જે કોઈ શાસ્ત્રી તે (તેનો) મત જણાવે (કહે) છે.

७१ द्वि-त्रिभ्यां सङ्ख्यापूरणे भवेच्च तीयप्रत्यय· ।
यद्द्वितीय स्यात्त्रे· तस्य-भावेण तृतीयो यथा ॥७८६॥

સંખ્યાપૂરણ કરવાના અર્થમાં द्वि અને त्रि ને तीय પ્રત્યય લાગે છે. જેથી द्वितीय બીજો त्रि શબ્દનું સંપ્રસારણ થઈને तृतीय –ત્રીજો એમ થાય છે.

७२ पूरणेऽर्थे च वक्तव्य· षट्चतुरोः स्थडेव हि ।
विसर्गं स्यान्न रेफस्य तस्मिन्नेवाऽत्र थे परे ॥७८७॥

સંખ્યાપૂરણના અર્થમાં षट् અને चतुर् ને थ (ट्) પ્રત્યય લાગે છે. અને थ પરમાં હોય ત્યારે અહીં રેફનો વિસર્ગ થતો નથી

७३-७४ षष्ठश्चतुर्थः पुत्रसंख्या-दशादेर्डमथो तथा ।
[illegible] चतुर्थ· स्यात् [illegible] ॥७८८॥
नवमो दशमश्चैव [illegible] मम· ।
एक-द्वि-[illegible]-द्वात्रयोऽन्ता [illegible] च ॥७८९॥

[illegible]

पञ्चन् વગેરેને म પ્રત્યય લાગે છે. તેમજ एकादश વગેરેને ड (अ) પ્રત્યય લાગે છે તે બધા જેમકે –षष्ठ॰, चतुर्थ॰, पञ्चम, सप्तम॰, नवम, दशम એમ થાય છે. હવે વિશેષ (નિયમ) કહેવાય છે. તે પછીનામાં एक, द्वि, त्रि અને अष्ट ના અનુક્રમે एका, द्वा, त्रयस् અને अष्टा એમ આદેશ થાય છે.

७५ सङख्यावाचिनि राजेन्द्र ! प्राक् शतादनशीतिके ।
दशशब्दपरे चैका विशेष इति दर्शित ॥७९०॥

હે રાજેન્દ્ર, अशीति–એંસી સિવાયના અને शत–સો થી પહેલાનો સંખ્યાવાચી दश શબ્દ પરમાં હોય ત્યારે જ एका એમ વિશેષ બતાવ્યો છે.

७६-७७ न ते वहुव्रीहावेव चत्वारिंशत्सु वोदिता ।
एकादशो यथा स्याच्च द्वादशस्तु त्रयोदश॰ ॥७९१॥
अष्टादशो द्वयशीतिश्च द्विचत्वारिंशदित्यपि ।
द्वाचत्वारिंशदेव वा प्राक्शतात्तु ह्यय विधि ॥७९२

તે આદેશો બહુવ્રીહિમાં થતા નથી જ્યારે चत्वारिंशत् પરમા હોય ત્યારે વિકલ્પે કહ્યા છે જેમકે –एकादशः, द्वादश, त्रयोदश, अष्टादश (પણ) द्वयशीति –બ્યાસી, द्विचत्वारिंशत्, તેમજ द्वाचत्वारिंशत्–બેંતાલીસ એમ शत–સો શબ્દ પહેલા (ના સંખ્યાવાચક શબ્દો) નો આ વિધિ છે.

७८ सङ्ख्येयेषु विशेपाव–धारणे च भवेत्तमः ।
सहादित्वाट्टिलोपो वा विंशत्यादेरय यथा ॥७९३॥

સંખ્યાગણત્રીના શબ્દોમા વિશેષ નિશ્ચિતતાનો અર્થ હોય ત્યારે तम પ્રત્યય લાગે છે અને सहादि ગણનો હોવાને લીધે विंशति વગેરેના टि નો લોપ થાય છે જેમકે –

७९ विंशत्तमो विकल्पाच्च विंशतितम एव च ।
पक्षे डप्रत्यय॰ स्याद्धि यथा विंश प्रजायते ॥७९४॥

विंशत्तम અને વિકલ્પે विंशतितम વીસમો થાય છે વિકલ્પે ड(अ) પ્રત્યય લાગે (ત્યારે टि નો લોપ થાય) છે અને विंश એમ નીપજે છે

८० षष्टिसप्तत्यशीतिन–वतिभ्यो नित्यमत्र च ।
तम षष्टितमः सप्त–तितमस्त्वपरौ तथा ॥७९५॥

षष्टि–સાઠ, सप्तति–સિત્તેર, अशीति–એંસી અને નેવું नवति–શબ્દોને નિત્ય तम પ્રત્યય લાગે છે અને षष्टितम॰–સાઠમો, सप्ततितम તેમજ બાકીના બને (अशीतितम અને नवतितम) થાય છે.

चत्वारिंशदादौ वा ॥ १ १५ ११२ ॥ विंशत्यादेर्वा तम. ॥ १ १५ ११० ॥
विंशतेस्तिलोप. ॥ १ १५ १११ ॥

८१ वं सङ्ख्याया. प्रकारे धा वक्तव्योऽत्र नतः परम् ।
धाप्रत्यय परे द्वित्र्यो–र्गुणोऽण् च वा जनाधिप ॥७९६॥

हे જનાધિપ, સંખ્યાના પ્રકારના અર્થમાં धा પ્રત્યય લાગે છે અને धा પ્રત્યય લાગે ત્યારે द्वि અને त्रि નો વિકલ્પે ગુણ થઈને अण् પ્રત્યય લાગે છે.

८२ द्विधा द्वेधा त्रिधा त्रेधा द्वैध त्रैध यथा भवेत् ।
क्रियाया आवृत्तौ कृत्वस् पञ्चकृत्वस्याऽऽगे ॥७९७॥

द्विधा તેમજ द्वेधा બે પ્રકારનો त्रिधा તેમજ त्रेधा–ત્રણ પ્રકારનો, द्वैधम्–બે પ્રકારનું, त्रैधम् –ત્રણ પ્રકારનું એમ થાય છે ક્રિયાની આવૃત્તિ–વારના અર્થમાં कृत्वस् પ્રત્યય લાગતાં पञ्चकृत्वः –પાંચવાર અને એવા બીજા થાય છે.

८३ द्वि–त्रिभ्यां सुः क्रियाया आ–वृत्तावपि भवेदिह ।
द्विरुक्त हि त्रिरुक्त च बह्वादेः शस्तथैव च ॥७९८॥

द्वि અને त्रि શબ્દોને ક્રિયાની આવૃત્તિ–વારના અર્થમાં स् લાગે છે. જેમકે –द्वि–બેવાર કહ્યું, त्रि –ત્રણ વાર કહ્યું જ્યારે बहु વગેરેને शस् પ્રત્યય લાગે છે

८४ बहुशो भूरिशश्चैव प्रयोगा सन्त्यनेकशः ।
तयाऽयटौ च सङ्ख्याया द्वितयं त्रितय तथा ॥७९९॥

बहुश ઘણીવાર भूरिश-બહુવાર અને अनेकश – અનેકવાર પ્રયોગો થાય છે. અને સંખ્યાના જ तय અને अय (ट्) પ્રત્યયો લાગે છે. જેમકે –द्वितयम् અને त्रितयम्.

८५ द्वितयी त्रितयी चाऽपि द्वय त्रय द्वयी त्रयी ।
अय शेषा निपात्याश्च कत्याऽऽद्यो यथा कति ॥८००॥

(સ્ત્રીલિંગમાં) द्वितयी અને त्रितयी તેમજ (નપુંસકલિંગમાં) द्वयम् અને त्रयम् અને (તેમજ સ્ત્રીલિંગમાં) द्वयी તેમજ त्रयी થાય છે બાકીના कति વગેરેને નિપાતથી સિદ્ધ જાણવા. જેમકે – कति–કેટલાં

इति तद्धिताः ॥१८॥

આમ તદ્ધિત પ્રત્યયાન્ત સમાપ્ત થયા ૧૮.

८६ श्रीधर्मगुप्तिरमणगणमङ्गल-
[illegible]नमानगुरुकेवलाद्धरिन्द्राम् ।
[illegible] [illegible]
[illegible] ॥८०१॥

[illegible]

શોભાયમાન ધર્મરૂપ મૂર્તિના ચરણરૂપી માનસ (મન અને માનસ સરોવર) ના રાજહંસ એવા શ્રીકલ્યાણસાગર–સૂરિ ગુરુ પૃથિવી પર વિજય પામો જેમને વિનયસાગર નામે શિષ્ય સમથનૃપોના ચિત્તને વિનોદ (આનંદ) પમાડનાર થઇને રહે છે

८७ श्रीभारमल्लतनयो भुवि भोजराजो
राज्य प्रशास्ति रिपुवर्जितमिन्द्रवद् य· ।
तस्याऽऽज्ञया विनयसागरपाठकेन
सङ्गुम्फिता प्रथमवृत्तिरियं मनोज्ञा ॥८०२॥

શ્રીમાન્ ભારમલ્લરાજાને પુત્ર ભોજરાજા જે ઇન્દ્રની જેમ પૃથ્વી પર શત્રુરહિત રાજ્યનુ શાસન કરે છે. તેની આજ્ઞાથી વિનયસાગર પાઠકજીએ આ મનોજ્ઞ–મનોહારી એવી પ્રથમ વૃત્તિ રચી છે.

इति श्रीभोजव्याकरणे महोपाध्याय – श्रीविनयसागरविरचिते प्रथमा वृत्ति सम्पूर्णा ॥१॥

આ પ્રમાણે મહોપાધ્યાય શ્રીવિનયસાગરજીએ રચેલા ભોજ–વ્યાકરણમાં પ્રથમ વૃત્તિ સમાપ્ત થઇ ૧

द्वितीया वृत्तिः ॥२॥

१ भ्वादिप्रक्रिया ॥

१ श्रियेऽस्तु वः श्रीधर एकदेवो
नानाभिधानेन समग्रगामी ।
सन्नीलरत्नाधिककान्तिकान्तो
नागाधिराजादिभिरेव सेव्यः ॥१॥

જુદાં જુદાં નામો વડે બધે રહેલા, ઉત્તમ નીલમણિ રત્નનાં અધિક કાંતિથી ઝળહળતા, નાગાધિરાજ વગેરે દ્વારા સેવાતા એક માત્ર દેવ શ્રીધર—શ્રી ગૌડીપાર્શ્વનાથ આપની શ્રી (લક્ષ્મી) માટે હો.

२ निरूप्य वृत्तिं प्रथमां मनोज्ञां
वृत्तिं द्वितीयां कथयामि रम्याम् ।
ये प्रत्ययाः सम्प्रति वक्ष्यमाणा
भवन्ति धातोरिह भोजराज ! ॥२॥

હે ભોજરાજ, મનોજ્ઞ—મનોહર (સમજી શકાય તેવી) પ્રથમ વૃત્તિનું નિરૂપણ કરીને હવે હું રમ્ય—આનંદદાયી એવી દ્વિતીયવૃત્તિ કહું છું. હવે જે પ્રત્યયો અહીં કહેવાના છે તે બધા ધાતુના છે.

३ सत्तायां मङ्गले वृद्धौ निवासे व्याप्तिसम्पदः ।
अभिप्राये च शक्तौ च प्रादुर्भावे गतौ च भूः ॥३॥

ભૂ (૧) ધાતુ હોવું, મંગલ થવું—કરવું, વૃદ્ધિ પામવી, નિવાસ કરવો, ફેલાવું, અભિપ્રાય કરવો, શક્તિ હોવી, પ્રાદુર્ભાવ થવો અને જવું એમ અર્થોમાં છે.

४ भ्वादिस्तु धातुसंज्ञः सोऽप्यनुबन्धोऽत्र त्रिधैव चारभ्या ।
आदनुदात्तङितो ञित्स्वरितेत उभे च परतोऽन्यत् ॥४॥

ભૂ વગેરેની ધાતુ સંજ્ઞા થાય છે. તેને અનુબંધોના ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે. અનુદાત્ત ઇત્ અને ઙિત્ હોય તે આત્—આત્મનેપદ, ઞિત્ અને સ્વરિત ઇત્ હોય તો તે ઉભે—ઉભયપદ અને તે બે સિવાયનો અન્ય (પરમ્) પરસ્મૈપદ કહેવાય છે.

५ भ्वादि [illegible] सूत्रे [illegible] ।
[illegible] ॥५॥

धातोः [illegible] भ्वादिः [illegible] आदनुदात्तङित [illegible]
ञित्स्वरितेत उभे [illegible] परस्मैपदम् [illegible]

भ्वादि·(२ १ २) એ સૂત્રમા आदि- વગેરે શબ્દ વડે સરસ્વતીએ નિર્દેશ કર્યો છે કે (વ્યાકરણ) શાસ્ત્રમા જેટલાં ધાતુઓ છે તેટલાજ ગ્રહણ કરવાનાં છે

६ भ्वादिस्ततोऽदादिगणो भवेच्च
ह्वादिर्दिवादिस्तु षुञादिरेव ।
रुधादि – तन्वादि – तुदादयश्च
क्र्यादिश्चुरादिर्दशक गणानाम् ॥६॥

भ्वादि· (भू વગેરે) ગણ, अदादि (अद् વગેરે) ગણ, ह्वादि (हु વગેરે) ગણ, दिवादिः (दिव् વગેરે) ગણ, षुञादि (सु વગેરે) ગણ, रुधादि (रुध् વગેરે) ગણ, तन्वादिः (तन् વગેરે) ગણ, तुदादि (तुद् વગેરે) ગણ, क्रयादि (क्री વગેરે) ગણ, અને चुरादि (चुर् વગેરે) ગણ એમ દસ ગણો–સમૂહો (ધાતુના) છે

७ आत्मनेपदिनश्चैके परस्मैपदिनस्तथा ।
उभयपदिनः ख्याता धातुपाठेऽपि धातव ॥७॥

ધાતુપાઠમાં કેટલાક આત્મનેપદી ધાતુઓ છે તો કેટલાક પરસ્મૈપદી ધાતુઓ છે તો કેટલાંક ઉભયપદી ધાતુઓ કહેવાયા છે.

८ आत्मनेपदमेव स्याद् आत्मगामि फल यदा ।
परस्मैपदमेवाऽत्र फल चेत् परगामिकम् ॥८॥

(ક્રિયાનુ) ફળ જો આત્મા–કર્તાને જતું હોય તો આત્મનેપદ પ્રત્યયો થાય છે. અને જો તે ફળ પર–અન્યને જતુ હોય તો પરસ્મૈપદ પ્રત્યયો થાય છે

९ अष्टादशसङ्ख्याका – नामाद्यानि नव पं तिवादीनाम् ।
नव वचनानि पराण्यात् शेषासु विधिविद्वन् ॥९॥

અઢાર સંખ્યામા (રહેલા પ્રત્યયો) ના तिप् વગેરે પહેલા નવ पम् સંજ્ઞાવાળા (પરસ્મૈપદી) કહેવાય છે અને તે પ્રમાણે બાકીના (ते વગેરે) નવ, હે વિદ્વાન, आत्त् સંજ્ઞાવાળા (આત્મનેપદી) કહેવાય છે.

१० भवन्ति प्रत्यया धातोर्वर्त्तमाने तिवादयः ।
एषामेषा परेषा च सज्ञा पाणिनिना कृता ॥१०॥

વર્તમાનકાળમા ધાતુને तिप् વગેરે પ્રત્યયો થાય છે, એ બધામાં આ (तिप् વગેરે) બધાંની અને બીજાઓની સંજ્ઞા પાણિનિમુનિએ આપી છે.

वर्त्तमाने — વર્તમાનકાળમાં —

नव परस्मैपदानि ॥ २ १ ६ ॥ वर्तमाने ॥ २ १ ७ ॥

	परस्मैपद			आत्मनेपद*		
	ए. व.	द्वि. व.	ब. व.	ए. व.	द्वि. व.	ब. व.
પ્રથમ પુરુષ	तिप्	तस्	अन्ति*	ते	आते*	अन्ते*
મધ્યમ પુરુષ	सिप्	थस्	थ	से	आथे	ध्वे
ઉત્તમ પુરુષ	मिप्	वस्	मस्	ए	वहे	महे

११-१२ लट् संज्ञा वर्तमाने हि विधौ लिङाशिषि च लोट् ।
लङ् संज्ञा च दिबादीनां णादौ लिट् लिङ् हि चाशिषि ॥११॥
तादीनां लुट् तथा ज्ञेया लृट् संज्ञा च भविष्यति ।
क्रियातिक्रमणे लृङ् च लुङ् ज्ञेया सिविधौ बुधैः ॥१२॥

વર્તમાનકાળના અર્થમાં લટ્ સંજ્ઞા, વિધ્યર્થમાં લિઙ્ સંજ્ઞા, તે અર્થમાં અને આશીર્વાદના અર્થમાં લોટ્ સંજ્ઞા, દિપ્ વગેરે (હ્યસ્તન ભૂતકાળ) ની લઙ્ સંજ્ઞા, (પરોક્ષ ભૂતકાળના) ણ વગેરે પરમાં હોય ત્યારે લિટ્ સંજ્ઞા, આશીર્વાદના અર્થમાં લિઙ્ સંજ્ઞા, (અદ્યતન ભવિષ્યકાળના) તા વગેરેની લુટ્ સંજ્ઞા તેમજ (સામાન્ય) ભવિષ્યકાળની લૃટ્ સંજ્ઞા જાણવી. વળી વિદ્વાનોએ ક્રિયાના અતિક્રમણ–અતિપાત થઇ ગઇ હોય તેવામાં લૃઙ્ સંજ્ઞા અને (અદ્યતન ભૂતકાળના) સિ વગેરે (પ્રત્યયો) ની વિધિ–વિધાન હોય ત્યાં લુઙ્ સંજ્ઞા જાણવી.

१३ प्रारब्धापरिसमाप्त – क्रियोपलक्षितः किल ।
कालो यो वर्तमानाख्य – स्तदर्थे हि तिबादयः ॥१३॥

શરૂ કરી હોય પણ સમાપ્ત ન થઇ હોય તેવી ક્રિયાનું સૂચન જ્યારે હોય ત્યારે વર્તમાનકાળ કહેવાય છે અને તેને માટે તિપ્ વગેરે પ્રત્યયો છે.

१४ नाम्नि च युष्मदि चास्म–दि च [illegible] क्रमात् ।
प्रयुज्य वाऽप्रयुज्ये स्युः प्रथममध्यमोत्तमाः ॥१४॥

નામ, યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ એ ત્રણ પ્રયોજાયાં હોય કે પ્રયોજાયાં ન હોય તો પણ ક્રમાનુસાર પ્રથમપુરુષ, મધ્યમપુરુષ અને ઉત્તમપુરુષ એમ થાય છે

१५ धातोरकर्मकाद् [illegible] सकर्मकात्तथा पुनः ।
कर्तरि च [illegible] भावकर्मणोरात्मनेपदम् ॥१५॥

[illegible] ॥ ३.१.८ ॥ [illegible] ॥ ३.१.० ॥

* પાણિનિ મુનિએ [illegible] માટે પરસ્મૈપદ અને આત્મનેપદના [illegible] (૩.૪.૭૮) આપ્યા છે જ્યારે અહીં વર્તમાનકાળ વગેરેના જુદા જુદા [illegible] છે તે સુગમતા અને સુવિધાના માટે છે.

હે રાજા, ધાતુ અકર્મક હોય કે સકર્મક હોય કર્તરિ–કર્તાના અર્થમા પરસ્મૈપદ અને च કારને લીધે આત્મનેપદ પણ થાય છે

१६ अब्विकरणाद् योज्यन्ते तावद् भ्वादेस्तिबादय ।
परस्मैपदिनो राजन् ! साधनाऽथ निरूप्यते ॥१६॥

भ्वादि ગણની પરમા अप् વિકરણ પ્રત્યય (કર્યા) પછી तिप् વગેરે જોડવામા-લગાડવામાં આવે છે હે રાજા, હવે પરસ્મૈપદી (ધાતુ) ની સાધના–પ્રક્રિયા નિરૂપવામા આવે છે

१७ तत्रैकत्वविवक्षाया स्यात् प्रथमपुरुषस्य पुरुषेश ! ।
एकवचन तदा भू तिप् स्थितिरिपि भवति पुनरत्र ॥१७॥

અહી, હે નરેશ, પ્રથમપુરુષ એકવચન કહેવાની ઇચ્છા હોય ત્યારે તે भू + तिप् એકવચન એમ થઈને રહે છે, વળી—

१८ तिबादिषु च सर्वेषु पकार प्रव्रजेदिह ।
अङित्सज्ञार्थमग्रे त – त्सूत्र गी. कथयिष्यति ॥१८॥

तिप् વગેરે બધામા રહેલો प કાર અહીં જતો રહે છે તેની अ– ङित् (ङित् નહીં બનાવવા) સંજ્ઞા માટે સરસ્વતી આગળ તેનુ સૂત્ર (પદ્ય–૨૨મા) કહેશે

१९ एषु चतुर्ष्वप् कर्तरि त्यादिषु यादिषु तुवादिषु ।
पुनरपि भवति दिव्रादिषु परतो धातो श्रीभोजराजेन्द्र ! ॥१९॥

હે ભોજરાજા, કર્તરિ–કર્તાના અર્થમા तिप् વગેરે, यात् વગેરે, तुप् વગેરે તેમજ दिप् વગેરે પ્રત્યયો પરમા હોય ત્યારે તે ચારમા ધાતુને अप् પ્રત્યય થાય છે (भू + अ + ति)

२० विकरणभेदार्थमथ च गुणार्थमिह गच्छति पकारः ।
धातोस्तथाऽन्त्यभूत – स्य नामिन स्याद् गुणो धराधीश ! ॥२०॥

વિકરણ–વિશેષ કાર્ય ભેદ માટે તેમજ ગુણ (કરવા) ને માટે રહેલો प કાર (इत् હોવાને લીધે) જાય છે તેમજ હે ધરાધીશ, ધાતુના અ તે રહેલા નામી (अ સિવાયના) સ્વરોનો ગુણ થાય છે (भो+अ+ति)

२१ अवादेशे कृते जात भवतीति क्रियापदम् ।
- - -अथ द्व्यर्थविवक्षाया भू तसिति स्थितिर्भवेत् ॥२१॥

અને તે (ओ) નો अव् આદેશ કરીને (भव् + अ + ति=) भवति એમ ક્રિયાપદ થાય છે હવે દ્વિવચન કહેવાની ઇચ્છા હોય ત્યારે भू + तस् એમ થઈને રહે છે.

अप् कर्तरि ॥ २.१ १० ॥ गुण ॥ २ १ ११ ॥

२२ स्यादपित्सार्वधातुकम् ङिद्वत् राज–न्नस्मिन् कित्यकृति ध्रुवम् ।
     न भवेच्च गुणो भूतो भूयादेव क्रिया यथा ॥२२॥

हे राजन्, पित् अने न कारादि सिवायना अन्य प्रत्ययो ङित् संज्ञावाळा छे ते प्रत्ययो परमां होय त्यारे हि (कृत्) ना उप् सिवायनामां कित् अने ङित् परमां होय त्यारे धातुमां गुण थतो नथी. जेमके –भूत अने भूयात अने क्रियापदो थाय छे.

२३ तनस्तनि परे ङित्त्वात् प्रतिषेधे गुणस्य हि ।
     अप्रत्ययनिमित्तः स्याद् गुणोऽत्र भवतो यथा ॥२३॥

हवे पछी तस् प्रत्यय ङित् होवाने लीधे गुणनो प्रतिषेध होय त्यारे शप् प्रत्यय (पित्) होवाने लीधे अहीं गुण थशे. जेमके :–(भू+शप्+तस्–भो+अ+तस्–भव्+अ+तस्=) भवत

२४ बहुत्वस्य विवक्षाया भव अन्ति रिथतिस्तत ।
     अकारस्य भवेल्लोपोऽदे परे भवन्त्यन्ति च ॥२४॥

बहुवचननी विवक्षामां (गुण अने अव् आदेश पछी) भव+अन्ति रूप थाय छे त्यारे अदे (२.१.१४) सूत्रथी परमां अ कार के ए कार होय तो पूर्वना अ नो लोप थाय छे जेथी भवन्ति रूप बने छे

२५–२६ भवसि च भवथो भवथ दिषु रूपेष्विह विशेषता नाऽस्ति ।
     उत्तमपुरुषस्य म्मो–राऽकारस्य भवति यथाऽत्र ॥२५॥
     उत्तमपुरुषस्येमा. क्रियाश्च सिध्यन्ति भोजराजेन्द्र ! ।
     नून भवामि पुनरपि भवावः एव भवामः ॥२६॥

अहीं (मध्यम पुरुषमां) भवसि भवथ भवथ ए त्रण रूपोमां विशेषता नथी पण उत्तम पुरुषना व कार अने म कार परमां होय त्यारे ते (ना पूर्व अ कारनो आ कार थाय छे हे भोज राजा, जेमके अहीं उत्तमपुरुषनी आ क्रिया सिद्ध थाय छे. भवामि भवावः अने भवामः.

२७ राजा भवति धर्मिष्ठ भावुकत्वं भवसि ध्रुवम् ।
     भवाम्यहं च [illegible] भवावस्त्वमहं [illegible] ॥२७॥

राजा धर्मिष्ठ होय छे. तमे [illegible] छो, हुं [illegible] छुं. तुं अने हुं [illegible] छीए

२८ [illegible] भाति पुरुषविनिमयो यथा प्रयोगोऽस्य ।
     [illegible] भवतो [illegible] न पुनर्भवाम इति [illegible] ॥२८॥

[illegible] ॥ ३.१.१२ ॥   [illegible] ॥ ३.१.१३ ॥   अदे ॥ २.१.१४ ॥
[illegible] ॥ ३.१.१५ ॥   [illegible] ॥ ३.१.१६ ॥

છૂટા અથવા ભેગા પણ જેનું વ્યવધાન-અડચણ ન હોય તે વિશેષપુરુષ (નો પ્રયોગ) થાય છે. જેમકે ' તમે, હું અને તે છીએ તેમ વિદ્વાનો કહે છે.

२९ भवेयुर्विधिसम्भाव – नयोर्यादादयस्तथा ।
धातोरत: पर तस्य साधनाऽपि निरूप्यते ॥२९॥

પ્રેરણા અને સંભાવનાના અર્થમાં यात् વગેરે પ્રત્યયો अ કારાન્ત ધાતુની પરમા લાગે છે તેની સાધના-પ્રક્રિયા હુવે નિરૂપવામાં આવે છે.

तद्यथा विधिसम्भावनयो –

જેમકે વિધિ-પ્રેરક અને સંભાવનામાં—

	પરસ્મૈપદ				આત્મનેપદ		
	ए व.	द्वि. व	व व		ए व	द्वि व	व व
प्र पु	यात्	याताम्	युस्	प्र पु	ईत्	ईयाताम्	ईरन्
म पु	यास्	यातम्	यात	म पु	ईस्	ईयाथाम्	ईध्वम्
उ पु	याम्	याव	याम	उ पु	ईय	ईवहि	ईमहि

३० कर्त्तव्यार्थोपदेशोऽत्र विधि कविभिरुच्यते ।
सम्भावनमूह प्राहु कल्पन च विचक्षणा ॥३०॥

વિદ્વાનો વિધિ એટલે કર્તવ્ય-કરવુ જોઇએ તે અર્થનો ઉપદેશ કરે છે જ્યારે સભાવનાને ઊહ-તર્ક અને કલ્પના એમ કહે છે.

३१ या चेत्यस्य भवेदीश्चाऽ – कारात् परो यथा त्वियम् ।
भवेदथ भवेता स्याद् अग्रेऽप्यस्ति विशेषता ॥३१॥

अ કારની પરમાં આવેલા या નો ई થાય છે જેમકે –(भू+अ+यात्–भो+अ+यात्–भव+अ यात्–भव+ईत्=) भवेत् અને भवेताम् થાય છે. આગળ (युस् માં) વિશેષતા છે

३२ युस इडागमोऽथ स्याद् अकाराद्धि परस्य च ।
एकारे स्रोर्विसर्गे च भवेयुरत्र सिध्यति ॥३२॥

अ કારની પરમાં આવેલા युस् પ્રત્યયને इ (ट्) આગમ થાય છે આમ (अ इ ए १ २.११ સૂત્રથી) ए કાર અને स्रोर्विसर्गं (१ ६ ४) સૂત્રથી વિસર્ગ થઇને भवेयु એમ સિદ્ધ થાય છે.

३३ ईकृतेऽत्र भवेरेव भवेत च भवेत वै ।
एषु विशेषता नाऽस्ति मुधा किं पिण्टपेषणम् ॥३३॥

(પદ્ય-૩૧ પ્રમાણે या નો) ई કર્યા પછી भवे भवेतम् भवेत સિદ્ધ થાય છે તેમાં વિશેષતા નથી એટલે વ્યર્થજ પિષ્ટપેષણ (દળેલુ દળવાનુ) શુ કામ?

विधिसम्भावनयो ॥ २ १ १८ ॥ या ई ॥ २ १ १९ ॥ युस इट् ॥ २ १ २० ॥

३४ स्यादकारात् परो राजन्! यामियं च ततः परम् ।
भवेय च भवेव स्याद् भवेमेति क्रियापदम् ॥३४॥

હે રાજન, અ કારની પરમાં આવેલા યામ્ નો ઇયમ્ થાય છે. પછી ભવેયમ્ તેમજ ભવેવ અને ભવેમ એમ ક્રિયાપદ (સિદ્ધ) થાય છે.

३५ गुरुशुश्रूषकः शिष्यो भवेदिति विधिः स्मृतः ।
ब्राह्मणत्वादतो वेद–पारगश्चेति कल्पनम् ॥३५॥

શિષ્ય ગુરુનો સેવક–સેવાની ઇચ્છાવાળો હોવો જોઈએ તે વિધિ છે પણ બ્રાહ્મણ હોવાને લીધે આ વેદજ્ઞ છે. તે (બ્રાહ્મણ વેદપારગ ભવેત્) કલ્પના છે.

३६ भवेयुर्लोडनुज्ञाऽऽशीः–प्रेरणयोस्तुवादयः ।
धातोर्हि साधना सम्यग् अतः परं निरूप्यते ॥३६॥

હે લોડ્‌લકાર, આશીર્વાદ અને પ્રેરણાના અર્થમાં ધાતુને તુપ્ વગેરે લાગે છે. તેની શુભસાધના હવે કહેવામાં આવે છે

तथया । आशा.प्रेरणया । જેમકે :–આશીર્વાદ અને પ્રેરણાના અર્થના.

	પરસ્મૈપદ				આત્મનેપદ		
	ए. व	द्वि. व	ब. व		ए. व.	द्वि. व.	ब. व.
प्र. पु.	तुप्	ताम्	अन्तु	प्र. पु.	ताम्	आताम्	अन्ताम्
म. पु.	हि	तम्	त	म. पु.	स्व	आथाम्	ध्वम्
उ. पु.	आनिप्	आवप	आमप्	उ. पु.	ऐप्	आवहैप्	आमहैप

३७ अप्राप्तप्रार्थना चाऽऽशीः परस्येष्टार्थसाधनम् ।
नियमस्तत्र विद्वद्भिः प्रेरणं तु प्रवर्तनम् ॥३७॥

વિદ્વાનો આશીર્વાદ એટલે અપ્રાપ્તની યાચના તેમજ અન્યને માટે ઇષ્ટ અર્થની અભિલાષા તેમજ પ્રેરણા એટલે પ્રવર્તન–પ્રવૃત્તિ કરાવવી તેમ કહે છે.

३८ आशिषि तुह्योस्तातङ् वा [illegible] भवतात् स्यात् ।
परोऽस्य प्रथमपुरुषे मध्यमपुरुषे च भवतु भव ॥३८॥

આશીર્વાદમાં તુ અને હિ નો વિકલ્પે તાત્ (ङ्) પ્રત્યય થાય છે જેમકે :–ભવતાત્ અને તે સિવાયના પ્રથમપુરુષ તેમજ મધ્યમપુરુષમાં ભવતુ અને ભવ એમ અનુક્રમે થાય છે

३९ [illegible] सिद्ध यद् [illegible] ।
[illegible] –[illegible] ॥३९॥

[illegible] । २ १ ३ ४ ॥   [illegible] ॥ ३ २ १ ० ॥   [illegible] १, ३ १ ४ ३ ।

तातङ् માં ङित् જે છે તે ગુણ અને વૃદ્ધિની નિવૃત્તિ – નિષેધ માટે છે. તે ઉપરાંત અન્ત્ય (વર્ણ) ને સ્થાને આવતો નથી તેમ શ્રેષ્ઠ વિદ્વાનોનુ કહેવુ છે.

४० तुह्योस्तातङ् च सर्वेभ्यो धातुभ्यो भवति ध्रुवम् ।
तस्मादग्रे च तद्रूपम् अनुक्तमपि योज्यताम् ॥४०॥

तु અને हि નો तातङ् આદેશ બધાજ ધાતુને થાય છે તેથી આગળ (હવે પછી) જ્યા ન કહ્યુ હોય તો પણ તેને લગાડી દેજો.

४१ अतो हेर्लुग्भवेद् राजन् ! यद् भवेति क्रियापदम् ।
पुन क्रियासु शेषासु नास्ति कार्ऽपि विशेषता ॥४१॥

હે રાજા, अ કારની પરમા આવેલા हि નો લુક્ થાય છે. જેનુ भव એમ ક્રિયાપદ થાય છે. બાકીના ક્રિયા (પદો) મા કોઈ વિશેષતા નથી

४२ भवता भवन्तु भवत भवानि च भवाव तु भवाम ।
एव क्रियापदान्यु–क्तानि प्राक्सूत्रसाध्यानि ॥४२॥

(પ્રથમપુરુષ દ્વિવચન અને બહુવચન) भवताम् भवन्तु, (મધ્યમપુરુષ દ્વિવચન અને બહુવચન) भवतम् भवत તથા (ઉત્તમપુરુષના) भवानि भवाव भवाम થાય છે આ પ્રમાણે ઉપરના સૂત્રો વડે સાધ્ય કરતા ક્રિયાપદો કહ્યા

४३ भवताच्चिरमायुष्मान् भवान् भवतु तत्त्ववित् ।
अध्ययनोद्यत सौम्य ! भव त्व वृद्धिवृद्धये ॥४३॥

તમે અથવા તે આયુષ્માન થાવ. આપ તત્ત્વવેત્તા થાઓ હે સૌમ્ય, બુદ્ધિની વૃદ્ધિમાટે તુ અધ્યયનમા ઉદ્યત–તૈયાર થા.

४४ स्युरनद्यतनेऽतीते दिवादयो जनाधिप ! ।
धातोर्हि साधना तस्य कथयिष्याम्यत· परम् ॥४४॥

હે જનાધિપ, અનદ્યતન (હ્યસ્તન) ભુતકાળમાં ધાતુને दिप् વગેરે પ્રત્યયો લાગે છે. હવે પછી હું તેની સાધના–પ્રક્રિયા કહુ છુ

अनद्यतनेऽतीते–હ્યસ્તન ભૂતકાળમા—

	પરસ્મૈપદ				આત્મનેપદ		
	ए व	द्वि व	ब व		ए व	द्वि व	ब व.
प्र पु	दिप्	ताम्	अन्	प्र पु.	तन्	आताम्	अन्त
म पु	सिप्	तम्	त	म पु.	थास्	आथाम्	ध्वम्
उ पु	अमिप्	व	म	उ पु	इ	वहि	महि

अत ॥ २ १ २४ ॥ अनद्यतनेऽतीत ॥ २ १ २५ ॥

४५-४६ अत्र रात्रेरतीताया अर्वाग्यामद्वयात् पुनः ।
यावदागामिन्या रात्रेः प्राग्यामद्वयमेव भोः ॥४५॥
अष्टयामात्मकः कालः सोऽद्यतनस्ततोऽपरः ।
तस्मिन् काले दिबादावट् धातोर्ध्रुवं परे भवेत् ॥४६॥

અહીં ગતરાત્રિના પાછલા બે યામ-પ્રહર પછીના તેમજ આવનાર રાત્રિના બે યામ-પ્રહર વાળો કાળ-સમય છે તે અદ્યતન કહેવાય છે અને તેનાથી પૂર્વનો (હ્યસ્તન ભૂતકાળ) કહેવાય છે. તે કાળમાં दिप् વગેરે પરમાં હોય ત્યારે ધાતુને अट् પ્રત્યય નિત્ય લાગે છે.

४७ इकारो दिप्सिप्मिप्स्वेते-ष्वनुच्चारणाय वै ।
पुनस्तनो नकारस्तेन् तन्यकर्तरि हेतवे ॥४७॥

दिप् सिप् અને मिप् એ બધાંનો इ કાર ઉચ્ચારણાર્થે છે (એટલે જતો રહે છે) અને વળી (तन् ના) त કાર પછીનો न કાર इणन्यकर्तरि (२.११४) સૂત્ર માટે છે

४८ अभवदभवतामभव-न्नभवोऽभवतमभवत यथा ह्यभवम् ।
अभवाव पुनः स्वामि-न्नभवामेति क्रिया ज्ञेया ॥४८॥

હે સ્વામી, अभवत् अभवताम् अभवन्, अभवः अभवतम् अभवत અને अभवम् अभवाव अभवाम એમ ક્રિયાપદો જાણવા

४९ ह्यो वृष्टिरभवन्नून सर्वधान्यस्य हेतवे ।
ह्योऽभवत्ते च सत्पुत्रः स्वकीयान्वयदीप्तये ॥४९॥

ગઈકાલે વર્ષા ખરેખર સર્વ ધાન્ય માટે થઈ અને ગઈ કાલે તને તારા વંશના ઉદ્યોત માટે સત્પુત્ર (જન્મ) થયો.

५० सार्वधातुकसंज्ञं च तद्विभक्ति चतुष्टयम् ।
परं तु पाणिनीयानाम् आर्धधातुकसंज्ञकम् ॥५०॥

આ ચાર વિભક્તિક્રિયાપ્રત્યયોની પાણિનિસૂત્રોમાં સાર્વધાતુક સંજ્ઞા છે અને તે સિવાયના બીજાં આર્ધધાતુક સંજ્ઞાવાળા છે.

५१ भो अनद्यतनेऽतीते स्युः परोक्षे णबादयः ।
[illegible] निरूप्यते ॥५१॥

હવે પરોક્ષમાં થઈ ગયેલા ભૂતકાળમાં ધાતુને णप् વગેરે પ્રત્યયો લાગે છે તેની સાધના સારી રીતે નિરૂપવામાં આવે છે.

પરોક્ષ-પરોક્ષભૂતકાળમાં—

दिबादावट् ॥ २.१.९ ॥ [illegible] ॥ २.१.२ ॥

	પરસ્મૈપદ				આત્મનેપદ		
	ए व	द्वि व.	व व.		ए व	द्वि व	ब व
प्र पु	णम्	अतुस्	उस्	प्र पु	ए	आते	इरे
म पु	थप्	अतुस्	अ	म पु	से	आथे	ध्वे
उ पु.	णप्	व	म	उ पु	ए	वहे	महे

५२ स्याण्णादि. किदपिद्धातो – द्विश्च णादौ परे च प्राक् ।
आम्वोर्णादौ ततो ऱ्हस्व पूर्वसम्वन्धिनो भवेत् ॥५२॥

णप् वगेरेमा पित् सिवायना बधा कित् छे. णप् वगेरे (परोक्षना) प्रत्ययो परमा होय त्यारे पहेला धातु द्वित्व पामे छे–बेवडावाय छे हवे णप् वगेरे परमां होय त्यारे पूर्वना अ कार तेमज भू ना ऊ कारनो आ थाय छे पछी पूर्वना दीर्घनो ह्रस्व थाय छे.

५३ द्वित्वे कृते पुनर्द्वित्व न भवेदिति हेतुत ।
सस्वर आदिर्द्विरद्वि – रिद गिरो वच परम् ॥५३॥

धातुनु द्वित्व कर्या पछी फरी वार द्वित्व न करवु पडे ते हेतुथी सरस्वतीनुं वचन (सूत्र) छे के (धातुनो) स्वरसहित आदि अवयव जेनु द्वित्व कर्युं नथी तेनु द्वित्व थाय छे

५४ प्राक्सम्वन्धि झपानां च जवचपाः स्युर्यथाक्रमात् ।
भुवो वुगागमो णादौ स्वरे यथा वभूव च ॥५४॥

पूर्व (अभ्यास) ना झप वर्णोना क्रमानुसार जव अथवा चप वर्णो थाय छे णप् वगेरे अथवा स्वर परमा होय त्यारे भू धातुने वुक् (व्) आगम लागे छे. जेमके :–(भू + णप् –भूभू + णप् – भाभू + णप् – भभू + णप् – वभू + णप् – वभुव् + अ=) वभूव.

५५ वभूवतुर्वभूवुश्च क्रियापदान्यमूनि हि ।
क्रादेर्णादिर्वमादेरिट् न स्यादिति नियामक ॥५५॥

वभूवतु अने वभूवु: ए क्रियापदो थाय छे. कृ वगेरे नी परमा वस वर्णथी शरू थतो णादि प्रत्यय परमा होय त्यारे इट् लागतो नथी ते नियम करनार छे

५६ स्यादन्यस्माद् यथा राजन् ! वभूविथ वभूवथु ।
वभूव च वभूव स्याद् वभूविव वभूविम ॥५६॥

पण ते सिवायनामा (इट्) थाय छे हे राजा, जेमके :–वभूविथ वभूवथु वभूव तेमज वभूव वभूविव वभूविम

णादिः कित् ॥ २ १ २८ ॥ द्विश्च ॥ २ १ २९ ॥ आम्वोर्णादौ ॥ २ १ ३१ ॥
ऱ्हस्व ॥ २ १ ३२ ॥ सस्वरादिर्द्विरद्वि ॥ २ १ ३० ॥ झपाना जवचपा ॥ २ १ ३३ ॥
भुवो वुक् ॥ २.१ ३४ ॥ क्रादेर्णादे ॥ २ १ ३५ ॥

५७ आदिग्रहणतो ग्राह्या सृ-भृ-वृ-द्रु-श्रु-स्नु-स्तव ।
यथा भवन्ति भो स्वामिन् । चकर्षेत्यादिका क्रिया. ॥५७॥

આદિ-વગેરે પદને લીધે सृ-सरति; भृ-बिभर्ति; वृ-वृणोति, द्रु-द्रवति, श्रु-शृणोति. અને स्तु-स्तौति ગ્રહણ કરવાના છે જેમકે :-હે સ્વામી, चकर्ष વગેરે ક્રિયાપદ થાય છે.

५८ महापराक्रमी भीमो, न्यायधर्मी युधिष्ठिर ।
कर्णस्त्यागी, नलो रूपी, बभूव बलवान् बलि. ॥५८॥

आशिषि — આશીરર્થમાં

	परस्मैपद				आत्मनेपद		
	ए. व.	द्वि. व.	ब. व.		ए. व.	द्वि. व.	ब. व.
प्र. पु.	यात्	यास्ताम्	यासुः	प्र. पु.	सीष्ट	सीयास्ताम्	सीरन्
म. पु.	याः	यास्तम्	यास्त	म. पु.	सीष्ठाः	सीयास्थाम्	सीध्वम्
उ. पु.	यासम्	यास्व	यास्म	उ. पु.	सीय	सीवहि	सीमहि

५९-६० धातोराशिषि यादा-दयो भवन्ति हि यथाक्रमादत्र ।
भूयाद् भूयास्ता भू-यासुर्भूयाश्च भूयास्तम् ॥५९॥
भूयास्त पुनर्भूया-स भूयास्वाऽथ भूयास्म ।
एवंविधा. क्रिया स्यु-र्यदाऽत्र हे भोजराजेन्द्र ! ॥६०॥

અહીં ધાતુને આશીરર્થમાં ક્રમાનુસાર यात् વગેરે થાય છે. (જેમકે :-) भूयात् भूयास्ताम् भूयासुः, भूयाः, भूयास्तम् भूयास्त, भूयासम् भूयास्व भूयास्म આ પ્રમાણે, હે ભોજરાજ, અહીં ક્રિયાપદો થાય છે.

श्वस्तने-અદ્યતન ભવિષ્યકાળમાં

	परस्मैपद				आत्मनेपद		
	ए. व.	द्वि. व.	ब. व.		ए. व.	द्वि. व.	ब. व.
प्र. पु.	ता	तारौ	तारः	प्र. पु.	ता	तारौ	तारः
म. पु.	तासि	तास्थः	तास्थ	म. पु.	तासे	तासाथे	ताध्वे
उ. पु.	तास्मि	तास्वः	तास्मः	उ. पु.	ताहे	तास्वहे	तास्महे

६१ धातोर्वै स्युर्महाराज ! श्वस्तने तादयस्तदा ।
सिसतासीस्यतामिट् धा-तो. परेषां भवेदिट ॥६१॥

હે ભોજરાજ. અદ્યતન ભવિષ્યકાળમાં ધાતુને ता વગેરે લાગે તે પછી ધાતુની પરમાં सि, स, ता, सी કે स्यत् પ્રત્યય હોય તો તે ધાતુને અહીં इ (इट्) લાગે છે

आशिषि ॥ ३.१.३४ ॥ श्वस्तने ॥ ३.१.४४ ॥ सिसतासीस्यतामिट् ॥ ३.१.१९ ॥

६२ भविता भवितारौ भवि-तारो ननु च भवितासि भवितास्थ ।
भवितास्थि च भवितास्मि, भवितास्वोऽप्यथ भवितास्मः ॥६२॥

(તેના રૂપો આમ થાય છે) भविता भवितारौ भवितार, भवितासि भवितास्थ भवितास्थ, भवितास्मि भवितास्व भवितास्म

६३ चिन्ता त्व खलु मा कार्षीर्लेलने ! गतभर्तृके ! ।
भविता श्वस्तने भर्तु-स्तवागमनमेव यत् ॥६३॥

હે પતિવિયોગિની (જેનો પતિ જતો રહ્યો છે તેવી) લલના-સુંદરી તું ચિંતા કરીશ મા. આવતી કાલે તારા પતિનું આગમન થશે

६४ त्यादौ भविष्यति स्यप् च स्याद् धातोरिट् तत परम् ।
गुणस्ततस्त्ववादेशो भविष्यति क्रिया यथा ॥६४॥

(સામાન્ય) ભવિષ્યકાળમાં ति વગેરેની આદિ-પૂર્વમા स्य (प्) પ્રત્યય લાગે છે અને ધાતુને इ (ट्) આગમ થાય છે પછી ગુણ અને તે પછી (ओ નો) अव् આદેશ થઇને भू+स्यति भू + इ + स्य + ति-भो + इ + स्य + ति-भव् + इ + स्य + ति=) भविष्यति એમ પ્રક્રિયા થાય છે

६५-६७ भविष्यति सदा क्षेम तपस्त्यागो भविष्यत ।
सुप्रजाश्च भविष्यन्ति राजस्त्व सन् भविष्यसि ॥६५॥
चत्रमित्रौ ! युवा-स्नेहपालकौ च भविष्यथः ।
भविष्यथ पुन केशा शरणागतवत्सलाः ॥६६॥
अह सुखो भविष्यामि भविष्यावः सुखार्थिनौ ।
धर्मार्थिनो भविष्याम एव क्रियार्थसङ्ग्रह ॥६७॥

સદા-કલ્યાણ થશે. તપ અને ત્યાગ (પણ) થશે પ્રજા સારી થશે. હે રાજા, તમે સજ્જન (સારા) થશો હે ચૈત્ર અને મૈત્ર, તમે બંને સ્નેહપાલન કરનારા થશો. શરણાગત વત્સલ હોઇને તમે બધા ફરી વાર क-સુખના સ્વામી થશો. હુ સુખી થઇશ. આપણે બંને સુખની ઈચ્છાવાળા થઇશુ આપણે બધા ધર્મની ઇચ્છાવાળા થઇશુ આ પ્રમાણે (ભવિષ્યકાળ) ની ક્રિયાના અર્થનો સગ્રહ થયો

६८ स्यप् क्रियातिक्रमे धातो. स्याद् दिवादौ परे पुन ।
अडागमे कृते राज-न्नभविष्यत् क्रिया यथा ॥६८॥

ક્રિયાના અતિક્રમણ-ઉલ્લંઘન થઇ જવાના અર્થમાં ધાતુની પરમા दिप् વગેરેના આદિ

त्यादौ भविष्यति स्यप् ॥ २ १ ४१ ॥ स्यप् क्रियातिक्रमे ॥ २ १.४२ ॥

–પૂર્વમાં સ્ય (ય્) પ્રત્યય લાગે છે. અને કે શબ્દ, અ (ट्) આગમ કર્યા પછી अभविष्यन् જેમ પ્રક્રિયા બને છે.

६९–७१ अभविष्यन् सुभिक्षं च श्रीगिरावभविष्यताम् ।
अभविष्यन् वराः पुत्रा अभविष्यश्च धर्मधीः ॥६९॥
अभविष्यतमुर्वीशौ धर्मकर्मपरायणौ ।
अभविष्यत तत्त्वज्ञा अभविष्यं गुणान्वितम् ॥७०॥
निर्द्वंद्वावभविष्यावोऽभविष्यामो विशारदाः ।
धरातले महाधृष्टो नाऽभविष्यत् कलिर्यदि ॥७१॥

ધરાતલ પર મહાધૃષ્ટ (લુચ્ચો) કલિ જો ન થયો હોત તો સુકાળ હોત, લક્ષ્મી અને સરસ્વતી હોત, પુત્રો શ્રેષ્ઠ હોત, તમે ધર્મબુદ્ધિવાળા હોત, ધર્મકાર્યપરાયણ તમે બંને પૃથ્વીપતિ હોત, તમે બધા તત્ત્વજ્ઞો હોત, હું ગુણી હોત, આપણે બંને દ્વંદ્વરહિત હોત અને આપણે બધા વિશારદી હોત

७२ परस्परेण स्पृहणीयशोभं न चेदिदं द्वन्द्वमयोजयिष्यत् ।
अस्मिन् द्वये रूपविधानयत्नः पत्युः प्रजानां विफलोऽभविष्यत्* ॥७२॥

પરસ્પર ઇચ્છવા યોગ્ય શોભાવાળું આ યુગલ (શિવ–પાર્વતી) જો જોડવામાં ન આવ્યું હોત તો તે બંનેના રૂપસૌંદર્ય વિધાનનો પ્રજાપતિએ કરેલો પ્રયત્ન નિષ્ફળ નીવડ્યો હોત.

७३ धातो परे दिवादौ स्याद् भूते मि.प्रत्यय प्रभो ! ।
नेञ्गिति विशेषणार्थम् इकारो व्रजति ध्रुवम् ॥७३॥

(અદ્યતન) ભૂતકાળમાં, હે પ્રભુ, દિવ્ વગેરે પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે ધાતુને મિ લાગે છે. તે એમ વિશેષણ બનાવવા માટેનો इ જતો રહે છે (તેનો इन् થાય છે.)

७४ अडागमे कृते दादेः ते परस्मै तु मेञ्गिह ।
लोपो भवति राजेन्द्र ! न लुग्यदाप्य एव हि ॥७४॥

અડ્ આગમ કર્યા પછી दा વગેરે ધાતુઓની પરમાં तम्–પરસ્મૈપદ હોય તો તે પર मू નો લોપ થાય છે હે રાજેન્દ્ર, તેને લુક્ ન જ કહેવો.

७५ घाधेट्शाच्छासति–र्गैत्याप्तिधेयनिश्च च ।
दधाति. पिबति. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥७५॥

[illegible] નો લોપ થતો હોય તેવ [illegible] વગેરે ધાતુઓ ([illegible]) છે. જેમકે –[illegible] [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible],

[illegible]

* [illegible]–३ १९.

અને इण्-एति.

७६ अभूदथाऽप्यभूता स्यात् तत. पर विशेषता ।
वुगागमश्च वक्तव्य. सिलोपे हि भुव· स्वरे ॥७६॥

પછી अभूत् તેમજ अभूताम् થાય છે स् નો લોપ થયો હોય ત્યારે સ્વર (થી શરૂ થતો પ્રત્યય) પરમાં હોય તો भू ધાતુને वुक् (व्) આગમ લાગે છે

७७ अभूवन्नप्यभूरभू-तमभूत ततः परम् ।
अभूव नन्वभूवेवाऽ-भूम सिद्धा यथा क्रिया· ॥७७॥

अभूवन्, अभूः अभूतम् अभूत, अभूवम् अभूव अभूम એ પ્રમાણે ક્રિયાપદ સિદ્ધ થાય છે.

७८ यत्र सूत्र नवीन स्यात् क्रिया सैवाऽत्र साध्यते ।
अपराः पूर्ववत् साध्या-स्त्यादिवृत्तावय विधि. ॥७८॥

જ્યા નવુ સૂત્ર હશે ત્યા તેની પ્રક્રિયા સાધવામાં આવશે બાકીની પ્રક્રિયાને ઉપરના-આગળ -પૂર્વના સૂત્ર પ્રમાણે સાધવી તેવો तिप् વગેરેમાં વિધિ છે

७९ चिती सज्ञान ईकार इदित्कार्यार्थ एव च ।
अस्य धातोश्च पूर्वेव तिबादयो यथाकृतात् ॥७९॥

चिती (२) સમજવુ તે ધાતુમા ई કાર इत् છે ને કાર્ય માટેજ છે તે ધાતુને પૂર્વના સૂત્રો પ્રમાણે तिप् વગેરે લાગે છે

८० अप्कर्तरि कृते राज-न्नुपधाया लघोर्गुण ।
श्लिष्टोच्चारश्च कर्तव्य-श्चेततीत्यादयो यथा ॥८०।

કર્તરિ અર્થમાં, હે રાજા, अप् વિકરણ કર્યા પછી ઉપધાના લઘુસ્વરનો ગુણ થાય છે. અને પછી શ્લિષ્ટ (સંધિયુક્ત) ઉચ્ચાર કરવો. જેમકે :-चेतति વગેરે થાય છે.

८१ भूतेऽत्र सि कृते राजन्! भवेदचित्सिदिति स्थितिः ।
तत् इट् च गुणो दिस्यो सेरीडागम एव हि ।८१॥

હે રાજા, (અદ્યતન) ભૂતકાળમા તે ધાતુને सि (स्) કર્યા પછી अ + चित् + स् + इत् એમ થાય છે ત્યારપછી તેને इ (ट्) લાગતા ગુણ થાય છે. सि ના પરના दिप् અને सि ને ई (ट्) આગમ થાય છે.

८२ इट ईटि च सेर्लोपो यदचेतीत् क्रिया फलेत् ।
स्याविदोऽनो भवेदुश्च क्रिया यथेत्यचेतिपु ॥८२॥

भुव. सिलोपे स्वरे वुक् ॥ २१४७ ॥ उपधाया लघो ॥ २१५४॥ से ॥ २१५५॥
इट ईटि ॥ २१५६॥ स्याविद ॥ २१५७॥

इ (ट्) ના પરમાં આવેલા सि (स्) ની પછી જો ई (ट) આવે તો ને स् નો લોપ થાય છે. તેથી अचेतीत् એમ ક્રિયાપદ બને છે. सि પછી, अ કારાન્ત પછી કે विद् પછી આવતા अन् નો उस् થાય છે અને તેથી अचेतिषु. એમ ક્રિયાપદ બને છે.

८३ च्युतिरासेचने धातु – रिरनुबन्धकस्त्वगौ ।
इरितो वेति कच्छेण ¹ विशेषणार्थं एव च ॥८३॥

च्युति (३) ભીનું કરવું, ઉખાડવું એ ધાતુ इर् અનુબંધ વાળો છે. તે, કે કચ્છેશ, इरितो वा (૨ ૧.૫૯) સૂત્ર પ્રમાણે વિશેષણ માટેજ છે.

८४ च्योततीति पुनश्च्योतेत् च्योतत्वच्योतदेव हि ।
एव चतुर्लकाराणां क्रिया ज्ञेया यथाक्रमम् ॥८४॥

च्योतति, च्योतेत्, च्योततु, અને अच्योतत् એ પ્રમાણે ક્રમાનુસાર ચાર લકારો (लट् लोट् लङ् અને लिङ्) ના ક્રિયાપદો જાણવા

८५ नमनवेदत्र पूर्वस्य हलादिः शेष एव च ।
चुच्योतेत्यादिका सर्वा क्रिया स्युः शास्त्रसम्मता ॥८५॥

આ ધાતુમાં પરોક્ષમાં (દ્વિર્ભાવવાળાના) પૂર્વ ના हल જ રહે છે. અને चुच्योत વગેરે શાસ્ત્રસંમત સર્વ ક્રિયાપદો થાય છે.

८६ सिप्रत्ययनिरासार्थम् इरितो याद् च पे परे ।
ङिद्गुणप्रतिषेधार्थेऽच्योतीदच्युतदेव च ॥८६॥

सि (स्) પ્રત્યયનો નિષેધ કરવા માટે इर् જેમાંથી इत् થાય છે તેવા ધાતુઓને વિકલ્પે अ (ङ्) પ્રત્યય લાગે છે ગુણનો નિષેધ કરવા માટે (अट ને) ङित् કર્યો છે (જેમકે –) अच्योतीत् અને વિકલ્પે अच्युतत् થાય છે

८७ यः श्च्युतिर् क्षरणे धातु पूर्ववत्तस्य साधना ।
श्च्योततीति पुनः श्च्योतेत् श्च्योतत्वश्च्योतदेव च ॥८७॥

જે શ્ચ્યુતિર્ (४) ટપકવું ધાતુ છે તેની સાધના પૂર્વવત્ છે. આથી શ્ચ્યોતતિ, શ્ચ્યોતેત્, શ્ચ્યોતતુ, તેમજ અશ્ચ્યોતત્ થાય છે.

८८ श्चुतो शसा न लिट्यत्र द्विर्वचने शसात् परा ।
तस्य यदुर्वस्य स्या – चुश्च्योतेत्यादिका क्रिया ॥८८॥

દ્વિત્વ કર્યું હોય ત્યારે જે પૂર્વરૂપ છે તેના शस ની પરમાં આવેલ [illegible] રહે છે. આમ चुश्च्योत वगेरे ક્રિયાપદો થાય છે

पूर्वस्य हलादि शेष ॥ ७ १ ५८ । इरितो वा ॥ २ १ ५९ ॥ शसात् [illegible] ॥ ७ १ ६० ।

८९ मन्थ विलोडने तस्य मन्थति मन्थत पुन. ।
मन्थेन्मन्थत्वन्थच्च ममन्थाऽस्य विशेषता ॥८९॥

मन्थ (५) વલોવવું તેમા રૂપો મન્થતિ અને मन्थत, मन्थेत्, मन्थतु, अमन्थत् તેમજ ममन्थ થાય છે. હવે જે વિશેષતા છે તે—

९० धातो. स्यादुपधाभूत–स्य नो लोप परे क्ङिति ।
अनिदितोऽथ णादेर्वा संयोगात् कित्वमेव च ॥९०॥

कित् અને ङित् પ્રત્યયો પરમા હોય ત્યારે ધાતુના ઉપધા न કારનો લોપ થાય છે. જેમાથી इ કાર इत् થતો નથી તેવા अनिदित् તેમજ ऋ કારાન્ત ધાતુઓ અને વિકલ્પે સયોગ માં રહેલા ધાતુઓ कित्–ભાવવાળા છે.

९१ ऋच्छ् प्रच्छ् वस्जि तथा भ्रस्जि ऋकारान्ताश्च धातव ।
एभ्य परणवादेर्हि कित्व नहि भवेदिह ॥९१॥

ऋच्छ्–જવું, प्रच्छ्–પૂછવુ, वस्जि–લજ્જા થવી, भ्रस्जि–રાધવુ અને જે ऋ કારાન્ત ધાતુઓ છે તે બધાના પરમા णप् વગેરેને कित् ભાવ થતો નથી.

९२ ममन्थतुः पुन. स्वामिन् ! ममन्थिथ ममन्थयु ।
मन्थिष्यति ह्यमन्थिष्यद् अमन्थीन्नन्वमन्थिषु ॥९२॥

હે સ્વામી, ममन्थतुः ममन्थिथ તેમજ ममन्थयु અને પછી मन्थिष्यति, अमन्थिष्यत्, अमन्थीत्, अमन्थिषु થાય છે.

९३ कुथि हिंसासक्लेशन – योस्तस्येकार एव गच्छेच्च ।
स इदित्कार्यार्थं नुम् धातोरिदितो भवेद्धि कुन्थति ध्रुवम् ॥९३॥

कुथि (६) હિંસા કરવી–ક્લેશ પમાડવો–એ ધાતુનો इ કાર इत् થાય છે (જતો રહે છે) તે इ કારને इत् કરવાનો અર્થ इदित् ધાતુને नुम् (न्) કરવા માટેજ છે જેમકે –कुन्थति થાય છે.

९४ तत पर कुने द्वित्वे पूर्वसम्बन्धिनो भवेत् ।
कुहोश्चुर्च्चकुन्थ स्याद् एवमन्या इह क्रियाः ॥९४॥

તે ધાતુને પછી દ્વિત્વ કરીએ ત્યારે તેના પૂર્વમાં રહેલા कु–क વર્ગ તેમજ ह કારનો चु–च વર્ગ થાય છે જેથી चुकुन्थ એ પ્રમાણે અન્ય પણ ક્રિયાપદો થાય છે

९५ चुकुन्थतुश्च कुन्थ्याच्च कुन्थिता च तत. परम् ।
कुन्थिष्यत्यप्यकुन्थिष्य – दकुन्थीदेवमत्र च ॥९५॥

–नो लोप ॥ २ १-६१-॥ –ऋसयोगात् णादेरकित्वम् ॥ २ १-६२ ॥ –અને –सयोगाद्वा- ॥-२ १-६३ ॥
इदितो नुम् ॥ २ १ ६४ ॥ कुहोश्चु ॥ २ १ ६५ ॥

अकुन्थत्, कुन्थ्यात्, कुन्थिता, ते पछी कुन्थिष्यति, अकुन्थिष्यत् अने अकुन्थीत् थाय छे

९६ णिधृ गत्यां च यो धातु – स्तस्योकारो व्रजेदित् ।
उदित्कार्यमिमं वीक्ष्य ! ह्यादेर्णः स्तन्नकारताम् ॥९६॥

णिधृ (७) जवु–सिधावुं ओ धातुनो उ कार इत् छे ते उदित् अर्थने माटे छे. हे पृथ्वीश, त्यार पछी धातुना आदिना ण कार अने ण कारनो न् अने न् थाय छे

९७–९८ नेधति नेधतश्चाऽपि नेधेत् नेधतु नेधताम् ।
नेधन्तु, ह्रौ परे नेध त्वनेधन्नेधदनेधताम् ॥९७॥
निषेधेति भवेच्चादौ निध्याच्च नेधिता, स्यपि ।
नेधिष्यति त्वनेधिष्यत् तावनेधीदनेधिषुः ॥९८॥

नेधति अने नेधतः, पछी नेधेत्, नेधतु नेधताम् नेधन्तु, हि परमां होय त्यारे नेध, ते पछी अनेधत् अनेधताम् अने णप् वगेरे परमां होय त्यारे निषेध, निध्यात्, नेधिता, स्यप् परमां होय त्यारे नेधिष्यति अनेधिष्यत् अने सि (न्) परमां होय त्यारे अनेधीत् अनेधिषुः ओम थाय छे.

९९ प्राग्वेच्च तथा तौ सुनमौ राजन् ! पूर्वनाविनावेव ।
पूर्वे च सति निमित्ते–ऽट्व्यवधानेऽपि च निषेधति तथाऽन्या ॥९९॥

हे राजन, पूर्व–आदिना ते ण कार अने ण कार प्र वगेरे पूर्वमां होय त्यारे अट् नु व्यवधान होय छतां पण तेमज रहे छे. जेमके :–निषेधति तेमज बीजा

१०० षिधृ शास्त्रे च माङ्गल्ये तस्योकारो व्रजेदित् ।
इड्विकल्पार्थमेव स्याद् यथा सेधति पूर्ववत् ॥१००॥

षिधू (८) उपदेश करवो. मंगल करवु –ओ धातुनो ऊ कार इत् छे ते इ(इट्) ना विकल्प माटे ज छे जेमके –सेधति पूर्व मुजब थाय छे.

१०१ सेटामिट्त्र नित्येऽपि ह्यपदितो वा सिद्धं विना ।
सूतिसूयतिसूधूञः पाणिनीयमते च वेट् ॥१०१॥

सेट् धातुओमां इ (इट्) नित्य थतो होवा छतां ऊ कार इत् थता धातुओमां तेमज पाणिनि मुनिना मते षू–सूति (सूते) षू–सूयति (सूयते), धू–धवति, अने धूञ्–धूनाति (वगेरे) धातुओने पण सिद्ध–परोक्ष सिवायनामां विकल्पे इ (इट्) थाय छे

१०२ इष्–सह्–लुभ्–रुष्–रिषां वा तः–प्रत्यये सार्वत्रिकता ।
न इणादिस्त्वमीषां तु–प्रत्यये त्वोऽपि ॥१०२॥

[illegible]

इष्, सह्, लुभ्, रूप्, અને रिष्, ને वा–વિકલ્પ ગ્રહણને લીધે ता વગેરેમાં વિકલ્પે इ (ट्) લાગે છે પણ धा–दधाति સિવાયના झभ વર્ણાન્ત ધાતુના त કાર અને थ કારનો ध થાય છે.

१०३ झबे जवा कृते सेद्धा सेद्धारावथ सेत्स्यति ।
असेत्स्यदेवमन्याऽपि साधनीया क्रिया प्रभो ! ॥१०३॥

झव પરમા હોય ત્યારે झस વર્ણના जव વર્ણ કરીએ ત્યારે सेद्धा सेद्धारौ થાય છે. પછી सेत्स्यति, असेत्स्यत् એ પ્રમાણે, હે પ્રભુ, અન્ય ક્રિયાપદો સાધવા

१०४ अनिटो नामिवतो धा–तो स्यात् सिप्रत्यये च वृद्धि· पे ।
रूपमसैत्सीदग्रे विशेषता वर्तते स्वामिन् ! ॥१०४॥

નામી (अ સિવાયના) સ્વરવાળા अनिट् ધાતુની પરમાં सि (स्) પ્રત્યય હોય ત્યારે પરસ્મૈપદમાં તેની વૃદ્ધિ થાય છે અને असैत्स त् રૂપ થાય છે તે પછીનામા, હે સ્વામી, વિશેષતા છે

१०५ झसात् परस्य सेर्लोपो भवेदत्र झसे परे ।
असैद्धामेवमग्रे त्विट्–पक्षेऽपि कथ्यते क्रिया ॥१०५॥

झस વર્ણની પરમા આવેલા सि (स्) ની પછી झस વર્ણ આવે તો स् નો લોપ થાય છે. અને असैद्धाम् એમ બને છે. इट् કરીએ ત્યારની પ્રક્રિયા પણ કહેવામાં આવે છે.

१०६ सेधिता सेधितारौ च सेधिष्यति परे स्यपि ।
असेधिष्यदसेधीच्च ह्यसेधिष्टामसेधिषु ॥१०६॥

सेधिता सेधितारौ, स्य (ष्) પરમાં હોય ત્ય રે सेधिष्यति તેમજ असेधिष्यत् અને પછી असेधीत् असेधिष्टाम् असेधिषु થાય છે

१०७ खद स्थैर्ये च हिंसाया खदत्यथ खदेत् पुन ।
खदत्वखददस्यैव क्रिया अग्रे विशेषता ॥१०७॥

खद (૯) સ્થિર હોવું, હિંસા કરવી એ ધાતુના खदति, खदेत्, खदतु અને अखदत् એમ ક્રિયાપદો થાય છે. આગળ પર વિશેષતા છે.

१०८ अत उपधाया धातो–र्वृद्धिर्भवति ञिति णिति च हि चखाद ।
वक्तव्यो वा णिद् णवुत्तम. स्याच्चखाद चखद यथा ॥१०८॥

ञित् કે णित् પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે ધાતુના ઉપધા अ કારની વૃદ્ધિ થાય છે. જેમકે .– चखाद. પણ ઉત્તમપુરુષનો णप् વિકલ્પે णित् થાય છે અને चखाद તેમજ चखद એમ બને છે

चपा अबे जबा ॥ १४.१ ॥ अनिटो नामिवत ॥ २१७३ ॥ झसात् ॥ २१७५ ॥
अतः उपधायाः ॥ २१७६ ॥

१०९ नेणिन्ये पर एव स्याद् अगादीच्च क्रिया यथा ।
पाणिनीये तु वा वृद्धि–रगदीत् पुनरित्यपि ॥१०९॥

परस्मैपद सि (न्) णित् थाय छे. तेथी अगादीत् एम क्रियापद थाय छे. पाणिनिमुनिना मते विकल्पे वृद्धि थवाथी अगदीत् एम पण थाय छे.

११० धातो सेटो हलादेस्तु लघोर्वा वृद्धिरत्र च ।
अकारस्यैव भूते सौ वृद्धिर्नित्यं वदव्रजोः ॥११०॥

(अद्यतन) भूतकाळनो सि (न्) परमां होय त्यारे हल् व्यंजनथी शरू थतो सेट् धातु जो लघु–ह्रस्व होय तो अ कारनी विकल्पे वृद्धि थाय छे. पण वद अने व्रज धातुमां नित्य वृद्धि थाय छे.

१११ धातुर्यो गद व्यक्ततायां वाचि तस्य च साधना ।
पूर्वसूत्रैश्च कर्तव्या गदति स्याद् गदेत् पुन ॥१११॥

जे गद (१०) बोलवुं धातु छे तेनी साधना पूर्वसूत्रो थकी करवी (तेथी) गदति, गदेत् थाय छे.

११२ गदत्वगददेव ज–गाद जगदतु· पुनः ।
गद्याच्च गदिता राजन् ! भविष्यति ततः परम् ॥११२॥

वळी गदतु, अगदत्, जगाद अने जगदतु, पछी गद्यात्, गदिता अने, हे राजन्, गदिष्यति थाय छे. पछी—

११३ अगदिष्यदगादीच्चा–गदीदिति मतान्तरे ।
रद विलेखने धातू रदतीति रदेत पुनः ॥११३॥

अगदिष्यत्, अगादीत् अने अन्य मते अगदीत् थाय छे. रद (११) खोतरवुं धातु छे. तेना रदति, रदेत् थाय छे. वळी—

११४-११५ रदत्वरदेयाऽत्र रगादावे विशेषता ।
भवेल्लोप पचां लिट्ये चाऽन्य णादौ परे प्रभो ! ॥११४॥
अगादस्यैव पूर्वस्याऽ–नादेशाना मत परम् ।
एकहलस्य [illegible] स्यात् त्रिना यदा परेष्तु ॥११५॥

रदतु, अरदत्, ररादं थाय छे. आगम पर विशेषता छे के पच् वगेरे अनादेशवाळा धातुना परमां पच् वगेरेना लिट् प्रत्ययो होय तो एक हल–व्यंजनवाळा पूर्वपदना आद अक्षर ... अने, हे प्रभु, अ कारनो ए आदेश थाय छे. बाकीनी साधना यथावत् करवी.

[illegible] ॥ ७।२।७ ॥ सिचि ॥ ७।२।१ ॥ [illegible] ॥ ७।२।५ ॥
और [illegible] ॥ ३।१।८३ ॥

११६-११७ पचामित्यत्र भारत्या बहुत्वग्रहणादिति ।
पच्-सदृशा च धातूना ग्रहण ह्यत्र सूचितम् ॥११६॥
फणि-त्रसि-भ्रमि-भ्रासि-भ्लासि-भ्राजि-स्यमि-स्वना ।
दम्भि-श्रन्थि-ग्रथि-राजि-जृष-हानौ च त्रयोदश ॥११७॥

पचाम् (२१८१) સૂત્રમાં સરસ્વતીએ બહુવચનગ્રહણ કરીને पच् જેવા બીજા તેર ધાતુ-ઓનુ ગ્રહણ સૂચવ્યુ છે (જેમકે –) फण–જવુ, त्रसि–ત્રાસ પામવો, भ्रमु–ભમવું, भ्रासृ, भ्लासृ, भ्राजृ–પ્રકાશવુ, स्यमु, स्वन–બોલવુ, दम्भि–દંભ કરવો, श्रन्थ, ग्रन्थ–ગૂથવુ, બાધવુ, राज्–પ્રકાશવું અને जृष्–વૃદ્ધ થવું

११८ णादौ किति च थप्येषा सेट्येत्वं चाविलोपता ।
तॄ-फल्-भज्-तृपा नित्य राधोहिंसार्थ एव च ॥११८॥

णप् વગેરેના कित् પ્રત્યયો તેમજ थप् પરમા હોય ત્યારે सेट् ધાતુઓ –तॄ–તરવું, फल्–ફળવું, भज्–સેવા કરવી, तृप्–ખુશ કરવુ તેમજ राध्–હિંસા કરવી તે બધામાં નિત્ય ए ભાવ અને પૂર્વનો લોપ થાય છે

११९ न शस–दद–वादीनाम् एत्व च पूर्वलोपता ।
अर्था एतेऽत्र लभ्यन्ते सूत्रे चकारसङ्ग्रहात् ॥११९॥

પણ સૂત્રમાં च (અને) કારના સ ગ્રહને લીધે शस–કૂદવુ, જવુ, दद् આપવુ, અને व થી શરૂ થતા ધાતુઓમાં ए ભાવ અને પૂર્વલોપ થતા નથી

१२० सेट. कित्व वा वक्तव्य वा व्यवस्थाऽत्र वाचक. ।
अत्र कित्वमतो नित्य यथा थपि च रेदिथ ॥१२०॥

सेट् ધાતુઓને कित् ભાવ વિકલ્પે થાય છે वा શબ્દ અહીં વ્યવસ્થા વાચક છે. તેથી અહીં कित्व નિત્યજ થાય છે. જેમકે—थप् પરમા હોય ત્યારે रेदिथ થાય છે.

१२१ रद्याच्च रदिता नून रदिष्यति तत परम् ।
अरदिष्यदरादीच्चा–रदीदेव विधाखिलाः ॥१२१॥

रद्यात् रदिता, रदिष्यति, પછી अरदिष्यत्, अरादीत् અને अरदीत् એ પ્રમાણે બધા ક્રિયાપદો થાય છે

१२२ णदस्ति धातुरव्यक्ते शब्दे सोऽपि तथाविध ।
-याचनेऽर्द गतौ तस्याऽ–र्दत्यर्देदर्दतु ध्रुवम् ॥१२२॥

सेटि थपि एत्वपूर्वलोपौ ॥ २१८२ ॥ न शसददवादिगुणभूताकाराणाम् ॥ २१९२ ॥

णद्-(१२) अव्यक्त अवाज थवो ए धातु पण ते प्रमाणेज थाय छे. अर्द-(१३) याचना करवी, जवुं ते धातुना अर्दति, अर्दत्, अर्दतु थाय छे.

१२३ द्वितीयोऽट् स्यात् स्वरादेश्च दिबादौ हि परे प्रभो ।
आर्दद्यार्दतामार्द - न्नित्यादिका यथा क्रिया ॥१२३॥

हे प्रभु, स्वरादि धातुओना परमां दिप् वगेरे लागे त्यारे तेने बीजो अट् लागतां (अट् ने अट् = आ थइने) आर्दत् आर्दताम् आर्दन् वगेरे जेवां क्रियापदो थाय छे.

१२४-१२५ पूर्वस्य नुगशा णादौ बहुत्वग्रहणादिह ।
यं संयोगान्तधातूनाम् अदादीनां पुनरस्ता ॥१२४॥
ऋदादीनां हि धातूनां ग्रहणं कथितं गिरा ।
यदाऽऽनर्दाऽय तावार्दी - दार्दिष्टामथ चाऽर्दिषुः ॥१२५॥

णप् वगेरे प्रत्यये परमां होय त्यारे अश् वगेरे धातुओना पूर्वपदने नुट् (न्) आगम लागे छे अहीं बहुवचन ग्रहणने लीधे अश् (अश्नाति उपरांत) संयोगान्त धातुओ तेमज अद् वगेरे अने ऋ कारादि धातुओनुं ग्रहण सरस्वतीए जणाव्युं छे. जेमके :-आनर्द थाय छे. सि (स्) परमां होय त्यारे आर्दीत् आर्दिष्टाम् आर्दिषुः थाय छे.

१२६ इदि परमैश्वर्ये च - नुम्येन्दति वर्तमानकाले स्यात् ।
इन्देदिन्दत्वैन्दद - नद्यतनेऽपि विशेषोऽस्ति ॥१२६॥

इदि-(१४) ऐश्वर्यवाळापणुं होवुं ए धातुना वर्तमानकाळमां इन्दति रूप थाय छे. पछी इन्देत्, इन्दतु, अनद्यतन भूतकाळमां ऐन्दत् अने एवे विशेषता छे.

१२७ कामादिप्रत्ययादाम् अनुस्वरः स्याच्च धातुतः ।
णबादौ परे इन्दांकृ - र्भावति जातमत्र च ॥१२७॥

काम् वगेरे धातुओ अने प्रत्ययना परमां णप् वगेरे प्रत्यये होय तो तेने आम् लागे छे पण परमां कृ, अस् अने भू नो प्रयोग थाय छे. जेम इन्दां कृ णप् जेम थयुं.

१२८-१२९ [illegible] पूर्वस्याक्षिप्तमस्वरः ।
[illegible] ॥१२८॥
[illegible] ।
[illegible] ॥१२९॥

[illegible]

इन्दाचकार, इन्दामास અને इन्दाबभूव એ પ્રમાણે થાય છે

१३० कासासय् – दय् – गुरुमन्नाम्या – दिस्तथैव धातुभ्य ।
ऋच्छत्यूर्णोतीत्यस्क्रवै – वमनेकस्वरेभ्यश्च ॥१३०॥

कास्–પ્રકાશવું, आस्–બેસવુ, अय्–दय्–જવું, ગુરુ (દીર્ઘ કે સંયોગપર) અને નામી સ્વરાદિ ધાતુઓ, ऋच्छति, ऊर्णोति તેમજ અનેક સ્વરવાળા ધાતુઓના પરમા આ પ્રમાણે अस्, कृ વગેરે લાગે છે.

१३१ उष – विद – दरिद्रा – काश् – कास् – जागृभ्यो विकल्पत. ।
कृतैषा कल्पना च ऽत्राऽऽ – दिग्रहणाद् विचक्षणै. ॥१३१॥

उष–બાળવુ, विद–જાણવું दरिद्रा–દુર્ગતિ હોવી, काश्, कास्–પ્રકાશવું, जागृ–જાગવુ વગેરેને આ સૂત્રમાં आदि શબ્દના ગ્રહણને લીધે વિકલ્પે (कृ વગેરેમા) વિચાર કર્યો છે.

१३२ इन्द्यात् स्यादिन्दिता तादा – विन्दिष्यति परे स्यपि ।
ऐन्दिष्यत् पुनरैन्दोच्चाऽ – नया रीत्या क्रियाऽखिला ॥१३२॥

આમ તે પછી इन्द्यात्, तादि પરમા હોય ત્યારે इन्दिता, स्यप् પરમાં હોય ત્યારે इन्दिष्यति અને ऐन्दिष्यत् અને (सि પરમાં હોય ત્યારે) ऐन्दीत् બધાં ક્રિયાપદો થાય છે.

१३३ धातुर्यो णिदि कुत्साया पूर्ववत्तस्य साधना ।
निन्दति त्वथ निन्देद्धि निन्दत्वनिन्ददेव च ॥१३३॥

णिदि–(१५) નિંદા કરવી એ ધાતુની સાધના પૂર્વસૂત્રો પ્રમાણે થાય છે જેમકે :–निन्दति, निन्देत्, निन्दतु તેમજ अनिन्दत् બને છે.

१३४ निनिन्द ननु निन्द्याच्च निन्द्यास्तामथ निन्दिता ।
निन्दिष्यति ह्यनिन्दिष्यद् अनिन्दीदेव सौ परे ॥१३४॥

निनिन्द, निन्द्यात् અને निन्द्यास्ताम्, निन्दिता, निन्दिष्यति, अनिन्दिष्यत् અને सि (स्) પરમા હોય ત્યારે अनिन्दीत् થાય છે.

१३५ अञ्च गतिपूजनयोर्य – स्तस्य स्युरिमा क्रिया. क्षमापाल ! ।
अञ्चत्यञ्चेदञ्चतु तथाऽऽञ्चदानञ्च पुनरञ्च्यात् ॥१३५॥

अञ्च् (१६) જવુ પૂજા કરવી તેના ક્રિયાપદો, હે પૃથ્વીપાલ, આ પ્રમાણે થાય છે. अञ्चति, अञ्चेत् अञ्चतु, आञ्चत् आनञ्च અને अञ्च्यात्

१३६ गतौ नकारलोप स्यात् पूजायां च तथा न च ।
पूर्वाचार्यैरभाणीति यथाऽच्याद्वा रण नृप ॥१३६॥

विद्दरिद्राकास्काशजागृउषएभ्यो वा ॥ २ १.८५ ॥ नाञ्चे पूजायाम् ॥ १ ९ ५४ ॥
पूजायामञ्चतेर्न ॥ २ १.९१ ॥

ગત્યર્થક હોય ત્યારે (अञ्च् ધાતુના) न કાર નો લોપ થાય છે, પરંતુ પૂજાર્થક હોય ત્યારે લોપ થતો નથી. તેમ પૂર્વાચાર્યોએ કહ્યુ છે. જેમકે –રાજા રણમાં જાય (अच्यात्).

१३७ अञ्चिष्यत्यथ चाऽऽञ्चिष्य–दाञ्चीच्चैव तथाऽऽञ्चिपुः ।
धातुर्व्रज गतौ योऽस्ति स्यात्तस्येति क्रियापदम् १३७

अञ्चिष्यति, आञ्चिष्यात्, आञ्चीत् અને आञ्चिषुः થાય છે. व्रज-(१७) જવું એ ધાતુ છે તેના ક્રિયાપદ નીચે પ્રમાણે થાય છે

१३८ व्रजत्यथ च वव्राज व्रज्याच्च व्रजिता पुनः ।
व्रजिष्यदव्रजिष्यच्चा–व्राजीदेव तु सौ परे ॥१३८॥

व्रजति, वव्राज, व्रज्यात् व्रजिता તેમજ व्रजिष्यति, अव्रजिष्यत् અને सि(सु) પરમાં હોય ત્યારે अव्राजीत् થાય છે.

१३९ उख गतौ च यो धातु–स्तस्य स्यादोखति क्रिया ।
ओखेदोखतु चोखद्धि णादौ काचिद्विशेषता ॥१३९॥

उख-(१८) જવું એ ધાતુ છે તેના ક્રિયાપદો ओखति, ओखेत्, ओखतु અને ओखत् થાય છે. પણ णप् વગેરેમા વિશેષતા છે

१४० इयादेशो हि पूर्वस्य चाऽसवर्णे स्वरे परे ।
इकारस्यैव बवाच्य उकारस्याऽप्युवेव च ॥१४०॥

અસવર્ણ–વિજાતીય સ્વર પરમાં હોય ત્યારે આગલા સ્વરનો इय् આદેશ થાય છે इ કારનો इय् અને उ કારનો उव् કહેવાય છે.

१४१ उवोखोखतुरुखुरखो – औखिचोख्याद्धि चोखिता ।
औखिष्यति तु चोखिष्यद् औखीदिति च सौ परे ॥१४१॥

उवोख उखतु: ऊखु:, उवोखिथ તેમજ उख्यात्, ओखिता, ओखिष्यति, औखिष्यत् અને सि (सु) પરમાં હોય ત્યારે औखीत् થાય છે

१४२ धातुरज गतौ क्षेप–णेऽस्य स्यादजति क्रिया ।
वी यकारो ह्यजेरार्ध–धातुके घञपोर्न च ॥१४२॥

अज (१९) જવું, ફેંકવુ ધાતુનું ક્રિયાપદ अजति થાય છે અને घञ् અને अप् સિવાયના આર્ધધાતુક પરમાં હોય તો अज નો वी આદેશ થાય છે.

१४३ [illegible] ।
[illegible] ॥१४३॥

[illegible] ॥ २ १ १० ॥ [illegible] ॥ २ १ ५४ ॥ [illegible] ॥ १.३.२१ ॥

હે રાજા, (अज નો वी આદેશ) वस પ્રત્યાહારના વર્ણાદિ પ્રત્યયોમાં વિકલ્પે થાય છે આમ વિવાય બને છે પછી હવે વિશેષતા છે ધાતુમાં રહેલા ई કાર અને ऊ કારની પરમાં સ્વર આવે તો તેને इय् અને उव् થાય છે.

१४४ उपात्त यत्पृथक्सूत्र ग्रहण न्हृस्वदीर्घयो ।
विकरणस्य नुधातो – रिवर्णोवर्णयोस्तथा ॥१४४॥

જ્યાં સૂત્ર પૃથક્–અલગ આપ્યુ હોય ત્યા હ્રસ્વ અને દીર્ઘ, તેમજ ધાતુના नु વિકરણુ અને इ કાર તથા उ કારનુ ગ્રહણુ કરવુ

१४५ इयुवौ स्तः स्वरे राजन् ब्रुवन्तीत्यादयो यथा ।
तथाऽसयोगपूर्वस्याऽनेकस्वरस्य तु प्रभो ॥१४५॥

હે રાજા, સ્વર પરમા હોય ત્યારે इय् અને उव् થાય છે જેમકે .–(ब्रू नु) ब्रुवन्ति વગેરે. તેજ રીતે પૂર્વમાં સ યોગ ન હોય અથવા અનેક સ્વરવાળા ધાતુ હોય તો થાય છે.

१४६ य्वौ स्तो यथा च सुन्वन्ति दीध्याते स्वथ विव्यतुः ।
नानप्योर्वो विशेषोऽय जुहुवतुर्यथा भवेत् ॥१४६॥

(ઉપર પ્રમાણે) य् કાર અને व् કાર થાય છે જેમકે ·–सुन्वन्ति, दीध्याते અને विव्यतु. પણ अपित् સિવાયનામાં એક માત્ર व् કાર जुहुवतुः મા થતો નથી (ત્યાં उव् થાય છે)

१४७ अनिटामिह धातूना वेट् थपः स्यात् तत. परम् ।
सेटः कित्त्व वा वक्तव्य विवयिथ विवेथ यत् ॥१४७॥

अनिट् ધાતુઓના थप् પ્રત્યયને અહીં (પરોક્ષમાં) વિકલ્પે इट् થાય છે. અને सेट् ધાતુઓનું कित्व પણ વિકલ્પે કહેવાય છે. જેમકે –विवयिथ – विवेथ

१४८ अर्तिव्येञस्थपः स्यादि – डथ सृजिदृशोर्वोपदेशेऽत्वतश्च नित्यानिट्
तु स्वराच्च स्कृवृऋरहितऋद्यस्तु तस्माच्च न स्यात् ।
कित्व यच्चोक्तमस्मिन् भवति खलु तदृप्येत्वलोपौ विधातु
नान्यत्कार्यं विदध्यात् प्रणिजगदुरिति स्पष्टमाद्या मुनीन्द्रा. ॥१४८॥

ऋ જવુ અને व्येञ् ધાતુની પરમાં थप् ને इड् આગમ થાય છે. सृज् અને दृश् ધાતુઓમા વિકલ્પ છે. ઉપદેશમાં अ કારવાળા ધાતુને (तास् પ્રત્યયની જેમ थप् માં) નિત્ય અનિટ્ છે. અને ऋ કારાન્ત સ્વરની પરમાં स्कृ, वृ અને ऋ ધાતુઓ સિવાયનામાં इट् આગમ થતો નથી અહીં જે कित्व કહેવાયુ છે તે ધાતુના (अ કારનો) ए કાર અને (અભ્યાસપૂર્વનો) લોપ કરવા માટેજ છે તે સિવાય અન્ય કાર્ય કરવુ નહિ તેમ આદિમુનિઓ સ્પષ્ટ રીતેજ કહે છે.

-नुधातो-॥ २.१ ९५ ॥- -नैकस्वरादनुदात्तात् ॥ २ १ ९७ ॥ नानप्योर्व ॥ २ १ १६६ ॥
स्वृग्न्तान्नित्यानिटस्थपो वा ॥ २ १ ९६ ॥

१४९ आशिष स्यादनादेशे वीयादाशिषि भूपते ! ।
सिसतासीस्यपामिट्च निषेधोऽस्याऽथ कथ्यते ॥१४९॥

(अज નો वी) આદેશ ન કર્યો હોય ત્યારે आशिष તેમજ આશીરર્થમાં હે ભૂપતિ, वीयात् થાય છે. ધાતુના પરમાં सि, स, ता, सी અને स्यप् ને इट् નો જ્યાં નિષેધ થાય છે તે કહેવામાં આવે છે.

१५० नैकस्वरादनुदात्ताद् भवेद्धातोरिडागमः ।
धातुपाठ इह प्राग् पठिताद् भोजभूपते ! ॥१५०॥

હે ભોજરાજ, ધાતુપાઠમાં આપેલા એકસ્વરવાળા જે અનુદાત્ત ધાતુની પરમાં इ(इट्) આગમ સામાન્યરીતે થતો નથી.

१५१ अनिट् स्वरान्तो भवतीति दृश्यताम्
इमांस्तु सेटः प्रवदन्ति तद्विदः ।
अदन्तमृदन्तमृतां च वृङ्वृञौ
श्विडीङिवर्णेष्वथ शीङ्श्रियावपि ॥१५१॥

સ્વરાન્તધાતુ अनिट् થાય છે તેમ જાણવું. અને વ્યાકરણવિદો આ બધાને सेट् કહે છે. अ કારાન્ત, ऋ કારાન્ત તેમજ ॠ કારાન્ત ધાતુઓ, वृङ्, वृञ्, श्वि, डीङ्, इ વર્ણવાળા ધાતુઓમાં शीङ् અને श्री પણ સમાવી લેવાય છે

१५२ गणस्थमूदन्तमुतां च रुस्नुवौ
क्षुवं तथोर्णोतिमथो युणुक्ष्णुवः ।
इति स्वरान्ता निपुणं समुच्चिता –
स्ततो हलन्तानपि सन्निबोधत ॥१५२॥

(ગણ) ગણમાં રહેલા ऊ કારાન્ત તેમજ उ કારાન્ત रु, स्नु, क्षु, તેમજ ऊर्णोति, मथ, यु, णु અને क्ष्णु એ બધા સ્વરાન્ત ધાતુઓ તેમજ હલન્ત–વ્યંજનાન્તને પણ अनिट् જાણવા.

१५३ शकिस्तु कान्तेष्वनिडेक इष्यते
घसिश्च सान्तेषु वसिः प्रसारणी ।
रभिश्च भान्तेष्वथ मैथुने यभि –
स्तृतीयो लभिरेव नेतरे ॥१५३॥

* મકારાન્તમાં गम् ધાતુ अनिट् છે. न કારાન્તમાં हन् અને मन्, भ કારાન્તમાં रभ्, यभ् –મૈથુન કરવું, તેમજ ત્રીજો लभ् એ સિવાયના ધાતુઓ अनिट् નથી.

[illegible]

१५४ यमिर्रमान्तेष्वनिडेक इष्यते
रमिर्दिवादावपि पठ्यते मनिः ।
नमिश्चतुर्थो हनिरेव पञ्चमो
गमिस्तु षष्ठ प्रतिषेधवाचिनाम् ॥१५४॥

જેમાં (इट् નો) પ્રતિષેધ કહેવાય છે તેવામાં ઞમ પ્રત્યાહારાન્ત ધાતુઓમા यम्, रम्, ચોથા (दिवादि) ગણનો मन्, नम्, हन् તેમજ गम् છે.

१५५ दिहिर्दुहिर्मेहतिरोहती वहि-
र्नहिस्तु षष्ठो दहतिस्तथा लिहि ।
इमेऽनिटोऽष्टाविह मुक्तसंशया
गणेषु हान्ता प्रविभज्य कीर्तिता ॥१५५॥

બધા ગણોના ह् કારાન્ત ધાતુઓમાં दिह् दुह्, मिह्, रुह्, वह्, नह्, दह्, लिह् આ આઠ નિ:સંશય अनिट् કહેવાય છે

१५६ दिशिं दृशिं दंशिमथो मृशिं स्पृशिं
रिशिं रुशिं क्रोशतिमष्टम विशिम् ।
लिशिं च शान्ताननिट पुराणगा
पठन्ति पाठेषु दशैव नेतरान् ॥१५६॥

પ્રાચીન મુનિઓ ધાતુપાઠમા દસ જ श કારાન્ત ધાતુઓને अनिट् ગણે છે दिश्, दृश्, दश्, मृश्, स्पृश्, रिश्, रुश्, कुश्, विश् અને लिश् એ સિવાયના બીજા નહીં

१५७ रुधिः सराधिर्युधिवन्धिसाधयः
क्रुधि क्षुधि शुध्यतिवुध्यती व्यधि ।
इमे तु धान्ता दश चानिटो मता-
स्तत पर सिध्यतिरेव नेतरे ॥१५७॥

रुध्, राध्, युध्, बन्ध्, साध्, क्रुध्, क्षुध्, शुध्, वुध्, व्यध्, એ દસ ध કારાન્ત ધાતુઓ अनिट् મનાય છે सिध् .પણ તેમા છે પણ બીજા નહિ

१५८ शिषिं पिषिं शुष्यतिपुष्यती त्विषिं
श्लिषिं विषिं तुष्यतिदुष्यती द्विषिम् ।
इमान् दशैवोपदिशन्त्यनिड्विधौ
गणेषु षान्तान् कृपिकर्षती तथा ॥१५८॥

अनिट् વિધિમાં शिष्, पिष्, शुष्, पुष्, त्विष्, श्लिष्, विष्, तुष्, दुष्, द्विष् એ દસ અને कृष (६ ઠ્ઠો ગણ) તેમજ कृष् (१ લો ગણ) એ બે ष કારાન્તો પણ છે

१५९ तपिं तिपिं चाऽऽपिमथो वपिं स्वपिं
लुपिं लिपिं तृप्यतिदृप्यती सृपिम् ।
स्वरेण नीचेन शपिं छुपिं क्षिपिं
प्रतीहि पान्तान् पठितांस्त्रयोदश ॥१५९॥

प કારાન્ત તેર ધાતુઓ અનિટ્ છે તપ્, તિપ્, આપ્, વપ્, સ્વપ્, લુપ્, લિપ્, તૃપ્, દૃપ્ અને સૃપ્ તેમજ અનુદાત્તવાળા શપ્, છુપ્ અને ક્ષિપ્ ને જાણવાં.

१६० अदिं हदिं स्कन्दिभिदिच्छिदिक्षुदीन्
शदिं सदिं स्विद्यतिपद्यतिखिदीन् ।
तुदिं नुदिं विद्यति विन्न इत्यपि
प्रतीहि दान्तान् दश पञ्च चाऽनिटः ॥१६०॥

अद्, हद्, स्कन्द्, भिद्, छिद्, क्षुद्, शद्, सद्, स्विद्, पद्, खिद्, तुद्, नुद्, विद्, विन्द् આ પંદર द કારાન્ત ધાતુઓને પણ અનિટ્ જાણ.

१६१ पचिं वचिं विच्–रिचि–रञ्जि–पृच्छतीन्
निजिं सिचिं मुच्–भजि–भञ्जि–भृज्जतीन् ।
त्यजिं यजिं युज्–रुजि–सञ्जिमज्जतीन्
भुजिं स्वजिं सृज्–मृजी विद्ध्यनिट्स्वरान् ॥१६१॥

इत्यनिट्कारिका ॥

पच्, वच्, विच्, रिच्, रञ्ज्, पृच्छ्, निज्, सिच्, मुच्, भज्, भञ्ज्, भृज्ज्, त्यज्, यज्, युज्, रुज्, सञ्ज्, मज्ज्, भुज्, स्वज्, सृज् અને मृज् – આ ધાતુઓને પણ અનિટ્ સ્વરવાળા જાણવા.

આમ અનિટ્ કારિકા પૂરી થઈ

१६२ नंष्टा नंक्ष्यतिनंष्टा–नंनंष्टानंनष्टेति च ।
झि दृशेऽस्ति च नो धातुरन्य स्यात् दृशति क्रिया ॥१६२॥

(नश् નો नं આદેશ થયા પછી) नंष्टा, नंक्ष्यति, अनंक्ष्यत्, अनंष्टाम् અને अनंष्टम् થાય છે. झि (२०) દૃશ ધાતુનો–એ ધાતુનું ક્રિયાપદ दृशति થાય છે.

१६३ ष्ठ्याद्यादिष्ठ विष्ठाम विष्ठिन्नः ष्ठुतवता ।
विष्ठाविष्ठाम विष्ठेच ष्ठः ष्ठ विष्ठेष्ठा ॥१६३॥

ष्ठ् વગેરે પ્રથમ હોય ત્યારે ष्ठ ना ष्ठिहाम्, અને તે પ્રમાણે, विष्ठिथ तेमज विष्ठेद થાય છે. આ બધીનામાં વિશેષ छ. છે.

१६४ पूर्वस्याऽनपि दीर्घः स्याद् ये परे यदिय क्रिया ।
क्षीयाच्च क्षेष्यति स्वामि–न्नक्षैषीत् सिविधौ पुन ॥१६४॥

अपित् (कित्) પ્રત્યયનો य કાર પરમાં હોય ત્યારે પૂર્વ (હ્રસ્વ સ્વર) નો દીર્ઘ થાય છે. જેનું ક્રિયાપદ क्षीयात् થાય છે. પછી क्षेष्यति, હે સ્વામી, सि (स्) विधि પરમા હોય ત્યારે अक्षैषीत् થાય છે

१६५ भवति कटे वर्षावर–णयोर्हि तस्य क्रिया कटति च कटेत् ।
कटतु पुनरकटदत्र च चकाट कट्याद्धि कटिता च ॥१६५॥

कटे (૨૧) વરસાદ થવો, ઢાંકવું – એનાં ક્રિયાપદો – कटति, कटेत्, कटतु, अकटत्, चकाट, कट्यात् અને कटिता થાય છે.

१६६ वै ह्म्यन्त – क्षण – श्वस् – जागृ – हसादीन् हि विहाय च ।
सेटि सौ वृद्धिरेव स्याद् एकारेतो हसादय ॥१६६॥

ह કારાન્ત, म કારાન્ત, य કારાન્ત, क्षण्, श्वस्, जागृ અને हसादि ધાતુઓ સિવાયના सेट् ધાતુઓની પરમાં सि (स्) પ્રત્યય હોય તો વૃદ્ધિ થાય છે ए કાર इत् વાળા हसादि ધાતુઓ (ગ્રહણ કરવાનાં) છે

१६७ अकटीदकटिष्टा च वै गुपू रक्षणे ह्यथ ।
गुप् – धूप् – विच्छ् - पण् – पनिभ्य· स्याद् आयः स्वार्थे ततो गुणः ॥१६७॥

(તેના) अकटीत् અને अकटिष्टाम् રૂપો થાય છે. હવે गुपू (૨૨) રક્ષણ કરવું એ ધાતુને તેમજ धूप्–તાપ આપવો, विच्छ्–જવુ, पण्–સ્તુતિકરવી અને पन्–સ્તુતિ કરવી ધાતુઓને સ્વાર્થે आय પ્રત્યય થાય છે. પછી ગુણ થાય છે.

१६८ यडादिप्रत्ययान्तो य स धातुर्भवतीति यत् ।
गोपायति च गोपायेद् गोपायतु परे णपि ॥१६८॥

यङ् વગેરે પ્રત્યયો લાગેલા હોય તે સમગ્રની ધાતુસંજ્ઞા થાય છે આથી गोपायति, गोपायेत् અને गोपायतु થાય છે. णप् પરમાં હોય ત્યારે—

१६९ आमि कृतेऽत्र रूपाणि स्युर्गोपायाम्वभूव च ।
गोपायाञ्चकाराऽथ गोपायामास भूपते ! ॥१६९॥

તેને आम् પ્રત્યય લગાડતા, હે ભૂપતિ, गोपायाम्वभूव, અથવા गोपायाञ्चकार કે गोपायामास એ પ્રમાણે રૂપો થાય છે.

ये ॥ २ १ ९८ ॥ ह्म्यन्तक्षणश्वसिजागृहसादिवर्जम् ॥ २ १ ९९ ॥ आय. ॥ २ १ १०० ॥
स धातु· ॥ २ १.१०१ ॥

१७० आयादयश्च गतव्याः परेऽनपि विकल्पतः ।
द्वे द्वे रूपे भवतः स्तां जु–गोप लोपो यतोऽनपि ॥१७०॥

अपित् પ્રત્યય સિવાયનામાં आय् વગેરે વિકલ્પે થાય છે. આથી બંને રૂપો થાય છે. जुगोप –अपित्–સિવાયના પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે आय् ના य કાર ના अ કારનો લોપ થાય છે.

१७१ हल्पूर्वयकारस्य यकारस्य स्वरात् पुनः ।
अकारस्य भवेल्लोपो हलादकारलोपता ॥१७१॥

हल्–વ્યંજન પછી य કાર આવતો હોય કે સ્વર પછી य કાર આવતો હોય તો તે अ કાર નો અને हल्–વ્યંજન પછી આવતા अ કારનો લોપ થાય છે.

१७२ गर्वाञ्चकार पुत्रीया–ञ्चकारेति यथा भवेत् ।
हलादकारलोपे तु स्याच्चिकीर्षाञ्चकार च ॥१७२॥

જેમકે : गर्वाञ्चकार અને पुत्रीयाञ्चकार થાય છે हल्–વ્યંજન પછી આવતા अ કારનો લોપ થાય ત્યારે चिकीर्षाञ्चकार થાય છે.

१७३ भवेद्यथाऽत्र गोपाय्यात् गुप्याद् गोपायिताप्यथ ।
गोपिताऽपि तु गोप्ता च गोपिष्यति तथा पुनः ॥१७३॥

પણ અહીં (गुप् ધાતુમાં) गोपाय्यात्–गुप्यात्, गोपायिता–गोपिता અને गोप्ता તેમજ गोपिष्यति થાય છે. તે ઉપરાંત—

१७४ गोपायिष्यति पक्षे च गोप्स्यति च परे स्यपि ।
अगोपायिष्यदेवाऽत्र ह्यगोपिष्यद् भवेदथ ॥१७४॥

स्यप् પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે गोपायिष्यति અને વિકલ્પે गोप्स्यति થાય છે તેમજ अगोपायिष्यत् અને (વિકલ્પે) अगोपिष्यत् પણ થાય છે.

१७५ अगोप्स्यच्च ह्यगोपीत्–अगोप्सीच्च सिचि ह्यथ ।
अगोपायीन्नृपा राजन् ! पूर्ववच्च साधना ॥१७५॥

सि (च्) નો વિધિ હોય ત્યારે अगोप्स्यत्, अगोपीत् અને अगोप्सीत् તેમજ अगोपायीत् થાય છે. गुप् ધાતુની સાધના–પ્રક્રિયા આ પ્રમાણે જ છે.

१७६–१७७ यथा [illegible] हि ।
[illegible] ॥१७६॥
[illegible] ।
[illegible] ॥१७७॥

[illegible]

तप् (२३) संताप थवो–तपवु ए धातुना क्रियापदो–तपति, तपेत्, तपतु, अतपत् थाय छे. (परोक्षमां) तताप, तेपतुः तेपु, ततप्थ अने तेपिथ थाय छे. हे प्रभु, सि(स्) परमां होय त्यारे अताप्सीत् अने झसात् ए (२ १ ७५) सूत्रथी लोप थाय त्यारे अताप्ताम् थाय छे वळी अताप्सु (बहुवचनमा) थाय छे.

१७८ य क्रमु पादविक्षेपे तस्योकारो व्रजेदिह ।
प्राप्त्यर्थमुदित. क्त्वो वे–डित्यथाऽत्र विशेषता ॥१७८॥

जे क्रमु (२४) डग माडवा–धातु छे तेनो उ कार इत् थाय छे. ते उ कार इत् वाळाने क्त्वा प्रत्यय परमां होय त्यारे तेने इट् थाय ते तेनी विशेषता छे.

१७९ क्रमश्च सोपसर्गस्य पेऽवादावत्र दीर्घता ।
सङक्रामति चकाराच्च क्रमति क्रामतोऽक्रमीत् ॥१७९॥

उपसर्ग सहितना क्रम् धातुना परमां परस्मैपदना अप् वगेरे लागे त्यारे तेनो दीर्घ थाय छे. जेमके .–सङ्क्रामति अने च कारने लीधे (उपसर्ग सिवाय पण) क्रामति, क्रामत थाय छे. पछी अक्रमीत् (सि विधिमा) थाय छे.

१८० क्रमु–भ्रमु–त्रसि–म्लास–भ्रास–त्रुटि–लषश्च वा ।
य प्रत्ययश्चतुर्षु स्यात् क्राम्यति भ्राम्यतीति च ॥१८०॥

क्रम्, भ्रम्, त्रस्, म्लास् अने भ्रास्–प्रकाशवु, त्रुट्–तूटवु, अने लष्–इच्छा करवी ए बधा धातुओने चार (वर्तमानकाळ, आज्ञार्थ, विध्यर्थ अने ह्यस्तन भूतकाळ) मां विकल्पे (चोथा गणनो) य प्रत्यय लागे छे जेमके :–क्राम्यति, भ्राम्यति वगेरे.

१८१ आत्मनेपदनिमित्त नास्ति तत्रैव भूपते ।
स्नुक्रमोरिट् भवेन्नूनं स्नोता क्रन्ता च कर्मणि ॥१८१॥

हे भूपति, ज्यां आत्मनेपदनु निमित्त होय नहि त्या स्नु अने क्रम् ने इ (ट्) लागे छे. पण कर्मणिमां तो स्नोता अने क्रन्ता (एम इट् विनानां रूपो थाय छे)

१८२ यम उपरमे धातुः साधना तस्य कथ्यते ।
इषु–गमि–यमां छः स्यात् चतुर्षु यच्च यच्छति ॥१८२॥

यम (२५) आपवु धातुनी साधना कहेवामां आवे छे इष्, गम्, अने यम् ना (अन्त्यनो) चारमां छ थाय छे जेमके –यच्छति

उदितो वा ॥ ३ १ ० ७ ॥ क्रम पे चतुर्षु दीर्घ ॥ २.१ १ ० ५ ॥
क्रमुभ्रमुत्रसित्रुटिलष्भ्राशम्लाशो वा ॥ २ १ १ ० ४ ॥ स्नुक्रमोरिट् ॥
गमा छ ॥ २ १ १ ० ६ ॥ (इषुगमियमा छ ॥ पा०)

१८३ ययाम येमतुर्येमुर्ययन्थ येमिथाऽपि च ।
यम्याद्यन्ता स्ययंसीच्च दित्योरीडागमे कृते ॥१८३॥

(परोक्षमां) ययाम येमतु. येमु., ययन्थ अने येमिथ थाय छे. यम्यात् तेमज यन्ता अने (गि विधिमां) दि अने सि ने ईट् आगम करता अयमीत् थाय छे.

१८४ आदन्तानां च यमि–र–मि–नमोना सेडिष्येव वक्तव्य ।
सक् पे यथाऽयासिष्टा साऽयमीर्दुरिति स्यादि ॥१८४॥

आ कारान्त धातुओने तेमज यम्, रम् अने नम् ना सि (स्) प्रत्ययने इ (ट्) आगम थाय छे अने परस्मैपद पणमा होय त्यारे स (क्) लागे छे. जेमके :–अयासिष्टाम् तेमज अयमीद् बने छे.

१८५–१८६ प्रह्वत्वे णम् शब्दे च तस्य नास्ति विशेषता ।
ननाम नेमतुर्नेमु–रथापि ननन्थ नेमिथ ॥१८५॥
ननाम ननम नम्याच्च नम्यान्नन्ता च नस्यति ।
अथाऽनस्यदनंसीच्च क्रिया एवंविधा अपि ॥१८६॥

णम् (२६) नमवुं–बोलवुं ए धातुमा विशेषता नथी. तेथी तेना रूपो आ प्रमाणे थाय छे ननाम नेमतु नेमु, थप् परमां होय त्यारे ननन्थ अने नेमिथ, (प्रथमपुरुषमा) ननाम अने ननम थाय छे. वळी नम्यात्, नन्ता, नस्यति, अनस्यत् तेमज अनंसीत् ए प्रकारे क्रियापदो छे.

१८७ गम्लृ गतौ कृते छ च तस्य भवेच्च गच्छति ।
गच्छेद् गच्छत्वगच्छच्च जगामाऽत्र विशेषता ॥१८७॥

गम् (२७) जवु धातुने (गमां छ २.१.१०४ सूत्रथी) छ आव कर्या पछी गच्छति थाय छे पछी गच्छेत्, गच्छतु, अगच्छत्, अने जगाम थाय छे हवे पछी विशेषता छे.

१८८–१८९ किति ङिति स्वरे हन्–जन्–गम्–घस्–खनां स्वरे भवेत् ।
उपधाया हि लोप स्या–ज्जग्मतुर्जग्मिथाऽरम् ॥१८८॥
जगन्थ जग्मतुर्जग्मु जगाम जगमाऽपि च ।
इट् च भवति भो राजन् ! गमेः पे [illegible] ॥१८९॥

अट् प्रत्यय सिवायना स्वरथी शरू थता कित् के ङित् प्रत्यय परमां आवे त्यारे हन्–मारवुं, जन्–जन्मवुं, अद्–खावुं, खन् खादवु अने गम् धातुना उपधा अ नो लोप थाय छे. (तेथी) जग्मतु जग्मु, बने छे तेमज जग्मिथ अने जगन्थ, जग्मतु, जग्मु जगाम अने जगम थाय छे वळी, गम् धातुने परस्मैपदमां अने इट् तेमज अ कारान्त धातुने नी परमां स्य (ए) लागे.

[illegible] ॥ [illegible] १.१०४ ॥
[illegible] ॥ [illegible] ॥

ત્યારે इ (ट्) આગમ થાય છે.

१९० गमिष्यत्यगमिष्यच्च लित्पुषावेर्ङ एव पे ।
दिवादावगमच्चेति सेरपवाद एव च ॥१९०॥

गमिष्यति તેમજ अगमिष्यत् થાય છે लृ વર્ણ इत् થતા હોય તેવા તેમજ पुष् વગેરે અને द्युत् વગેરે ધાતુઓની પરમાં दिप् વગેરે પ્રત્યયો હોય તો ङ (अ) પ્રત્યય લાગે છે તે सि (स्) નો અપવાદ છે.

१९१ ऋ – लिप् -सिच् – ह्वेञ् – सृ – शास् – ख्या – स्वचित्येषा ग्रहण पुन ।
पुषादावपि कर्तव्य निष्णातेनेति भाषितम् ॥१९१॥

पुष् વગેરેમાં ऋ–જવું, लिप्–લપેટવું, सिच्, ह्वेञ्–બોલાવવું, सृ–સરવું, शास्–કહેવું, ख्या –કહેવુ, अस्–ફેંકવુ, वच्–બોલવું વગેરેનુ ગ્રહણ पुषादि ગણમાં કરવું તેમ વિદ્વાને કહ્યુ છે.

१९२ लिपि – सिचि – ह्वेञ् – धातूना ये नित्य वाऽऽत्मनेपदम् ।
अस्यति – ख्याति – वक्तीना ङस्तूभयपदे भवेत् ॥१९२॥

लिप्, सिच्, અને ह्वेञ् ધાતુઓની પરમા નિત્ય य કારાદિ પ્રત્યય હોય તો આત્મનેપદ વિકલ્પે થાય છે અને अस्, ख्या તેમજ वच् ધાતુઓને ઉભયપદમાં ङ (अ) લાગે છે

१९३ शासेर्ङ उभयोर्नित्य व्यत्यशिषत चाऽशिषत् ।
अर्तिसर्त्योश्च पे वाऽत्र नित्य स्यादात्मनेपदे ॥१९३॥

शास् ધાતુને ઉભયપદમાં ङ (अ) લાગે છે જેમકે व्यत्यशिषत અને अशिषत् થાય છે અને ऋ તેમજ सृ ધાતુઓને પરસ્મૈપદમાં વિકલ્પે તેમજ આત્મનેપદમા નિત્ય થાય છે.

१९४ इच्छायामिषु धातुर्हि भवेच्च रूपमिच्छति ।
ऐच्छद्दिपि णपीयेष त्वीषतुरीषुरेव च ॥१९४॥

इष् (२८) ઇચ્છા કરવી એ ધાતુનુ રૂપ इच्छति થાય છે दिप् પરમા હોય ત્યારે ऐच्छत्, णप् પરમાં હોય ત્યારે इयेष ईषतु ईषु થાય છે

१९५ इयेषिथ थपि स्याच्च त्विष्यादाशीर्विधावथ ।
एषितैष्टा तदन्वैषीद् ऐषिष्टामैषिसु पुन ॥१९५॥

थप् પરમાં હોય ત્યારે इयेषिथ, આશીરર્થમા इष्यात् પછી एषिता, एष्टा, ऐषीत् ऐषिष्टाम् અને ऐषिसु થાય છે.

१९६ जि जयेऽस्य जयत्येव स्याज्जेर्गिः सपरोक्षयोः ।
जिगाय जिग्यतुर्जिग्यु – र्जिगयिथ जिगेथ च ॥१९६॥

लित्पुषादेङ् ॥ २ १ ११० ॥ सपरोक्षयोर्जेर्गि. ॥ २ १ ११४ ॥

जि (२९) જય પામવો એ ધાતુનું जयति થાય છે. स પ્રત્યય અને પરોક્ષભૂતકાળમાં जि નો गि આદેશ થાય છે અને जिगाय जिग्यतुः जिग्यु, जिगयिथ–जिगेथ થાય છે.

१९७ जिग्यथुर्जिग्य चेत्येव जीयाज्जेता च जेष्यति ।
अपाऽजैषीदजैष्टां च ह्यजैषुरेवमग्रगाः ॥१९७॥

जिग्यथुः जिग्य તેમજ जीयात्, जेता, जेष्यति, अजैषीत् अजैष्टाम् અને अजैषुः એ પ્રમાણે આગળના રૂપો થાય છે

१९८ कृप विलेखने धातु – रुपधाया लघोर्गुण ।
भवेदस्य तदैव स्यात् कर्पति कर्पतत्तथा ॥१९८॥

कृप् (३०)–ખોતરવું એ ધાતુના લઘુ ઉપધાનો ગુણ થાય છે ત્યારે આ પ્રમાણે રૂપો થાય છે. कर्पति कर्पत વગેરે.

१९९ कर्पेत् कर्पत्वकर्पच्च चकर्पाऽनु चकर्पिथ ।
चकर्प्ताऽग्रे भवेत् कृप्यात्, यारो हसे दशामत ॥१९९॥

कर्पेत्, कर्पतु, अकर्पत्, चकर्प અને પછી चकर्पिथ, चकर्प्ता, અને આગળ कृप्यात् થાય છે. હવે દૃશ વગેરેના પરમા हस વર્ણ હોય તો अर्–आर् નો र्–रा થાય છે

२०० दृशि. सृजि. कृषिमृषि· स्पृशिर्दृपिस्तृपि. सृपि ।
दृशेनेषा बहुत्वाच्च ग्रहण कथितं गिरा ॥२००।

दृश्–જોવું, सृज्–ઉત્પન્ન કરવું, कृष्–ખેંચવું, मृष्–માફ કરવું, स्पृश्–સ્પર્શ કરવો, दृप्–ગર્વ કરવો, तृप्–ખુશ કરવું અને सृप्–સરકવું એ બધાંનું બહુવચનને લીધે ગ્રહણ કરવાનું સરસ્વતીએ કહ્યું છે.

२०१ एतेषामय विद्वद्भिर्विशेष इति सूचित. ।
कृपादीनां च धातूनां ह्यरोरोऽत्र विकल्पत ॥२०१॥

હવે વિદ્વાનોએ આ બધામાં વિશેષ બતાવ્યો છે કે कृप् વગેરે ધાતુઓમાં વિકલ્પે अर् નો र् થાય છે.

२०२ क्रप्ता दर्शो च मे धातो कल्पात कर्प्तेति ।
[illegible] ॥२०२॥

[illegible]

२०३ अत्रेदविद्यमानेटो नाम्युपधान्नसिर्यथा ।
अक्रुक्षदथ दृशेर्न तद्रूप तत्स्थलेऽस्ति च ॥२०३॥

(ते सक् प्रत्यय) જેનો इट् પ્રત્યય રહ્યો નથી તે ધાતુઓને તેમજ નામી (अ સિવાયના) સ્વર ઉપધામાં હોય તેવા ધાતુઓને લાગે છે તે सि નથી (તેનો અપવાદ છે). જેમકે.-अक्रुक्षत्. પણ दृश् ધાતુને તે સ્થળે તે રૂપ પ્રાપ્ત થતુ નથી

२०४ अक्राक्षीदथ चाकार्क्षीत कृपादीना सिरेव वा ।
तस्याऽभावे तु यद् रूप तद् रूप प्राक् च वर्णितम् ॥२ ४॥

कृष् વગેરે ધાતુઓને सि (स्) વિકલ્પે થાય છે જેમકે '-अक्राक्षीत् અને अकार्क्षीत्. તે (सि) ના અભાવમા જે રૂપ થાય છે તે પહેલા (પદ્ય-૨૦૩) મા વર્ણવ્યુ છે.

२०५-२०६ पूर्ववद् रुष हिंसाया रोषति रोषतस्त्वथ ।
रोषेद्रोषत्वरोषच्च णवादौ तु रुरोष च ॥२०५॥
रुरुषतुर्हि रुष्याच्च रोष्टाऽथ रोषिता पुनः ।
रोषिष्यति त्वरोषिष्यद् अरोषीदिति सौ क्रिया ॥२०६॥

પૂર્વ સાધના પ્રમાણે रुष् (૩૧) હિંસા કરવી ધાતુના રૂપો થાય છે. रोषति रोषतः, रोषेत्, रोषतु, अरोषत्, रोष्टा અને रोषिता, रोषिष्यति, अरोषिष्यत्, सि પરમાં હોય ત્યારે अरोषीत् થાય છે.

२०७ एव च रिष हिंसाया नास्ति कापि विशेषता ।
रेषतीति रिरेष स्याद् रेष्टा च रेषिता तथा ॥२०७॥

એ પ્રમાણે रिष् (૩૨) હિંસા કરવી તેમાં કોઇ વિશેષતા નથી रेषति, रिरेष, रेष्टा અને रेषिता થાય છે

२०८ यो मिह सेचने धातु-स्तस्य क्रिया च मेहति ।
णादौ मिमेह मिह्याच्च मिह्यास्तामेवमाशिषि ॥२०८॥

જે मिह् (૩૩) સીંચવુ-છાટવુ ધાતુ છે. તેનુ ક્રિયાપદ मेहति થાય છે णप् પરમાં હોય ત્યારે मिमेह, આશીરર્થમા मिह्यात् અને मिह्यास्ताम् થાય છે.

२०९ पूर्वस्य हि ढि ढो लोपो दीर्घश्च सम्भवेद्यथा ।
तादौ मेढाऽथ मेढारौ षढोः कः सेऽथ मेक्ष्यति ॥२०९॥

ढ કારની પછી ढ કાર આવે તો (પૂર્વ) ढ કારનો લોપ થાય છે અને (તેના) આગલા-સ્વરનો દીર્ઘ થાય છે. જેમકે -तादि પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે मेढा, मेढारौ અને सि પરમાં હોય ત્યારે ष કાર અને ढ કારનો क કાર થઇને मेक्ष्यति બને છે

ढि ढो लोपो दीर्घश्च ॥२ १.१२१॥ षढो क से ॥ २ १ ११७॥

२१० स्यादमेदघदधमित्यक्तन ज्ञेया एवंविधा दह ।
दह् भस्मीकरणे धातु—स्तस्य स्याद् दहति क्रिया ॥२१०॥

તેમજ अमेदघत् અને अमित्सत् થાય છે. અહીં આ પ્રમાણે જાણવાં. दह्—(બ) બાળવું એ ધાતુનું ક્રિયાપદ दहति થાય છે.

२११ ददाह देहतुर्देहु—स्थपि ददग्ध देहिथ ।
दहाद् दग्धाद्य दादेर्घं धन्ते झत्वे न धक्ष्यति ॥२११॥

ददाह देहतुः देहुः, थप् પરમાં હોય ત્યારે ददग्ध અને देहिथ, પછી दहात्, दग्धा—ने द આદિ ધાતુના द કાર નો घ કાર અને फ કાર કરીને धक्ष्यति રૂપ થાય છે.

२१२ अधक्ष्यदथ पाऽघाक्षीद् अदाग्धां स्युर्यथाक्रमम् ।
ग्रो ग्लै हर्षक्षये धातु—स्तस्य स्याद् ग्लायति क्रिया ॥२१२॥

તેમજ અનુક્રમે अधक्ष्यत्, अधाक्षीत्, अदाग्धाम् થાય છે. ग्लै (૭૫) ગ્લાનિ થવી—દુઃખ થવું ધાતુ છે. તેનું ક્રિયાપદ ग्लायति થાય છે.

२१३ ग्लायेत् ग्लायतु चाऽग्लायद् आत्वे नार्निर्दिशेषता ।
भवेत् सन्ध्यक्षराणामा धातूनामनपि ध्रुवम् ॥२१३॥

ग्लायेत्, ग्लायतु, अग्लायत् અને હવે આગળ વિશેષતા છે કે સંધ્યક્ષર (ए ऐ ओ औ) વાળા ધાતુઓની પરમાં अपित् સિવાયના પ્રત્યયો આવે ત્યારે તેનો आ કાર નિત્ય થાય છે.

२१४ द्वित्वं ह्रस्वश्च लोपश्च—ह्रातो णप् औ टिलोपना ।
जग्लौ चाऽग्लौऽनपि स्यादित् धातो क्ङिति ङिति स्वरे ॥२१४॥

તેનું દ્વિત્વ થાય છે, પૂર્વનો હ્રસ્વ થાય છે. આદિ વ્યંજન શેષ રહે છે ग વર્ગ (તેમજ ह કાર) નો च વર્ગ થાય છે. णप् ના કારાન્ત ધાતુના णप् નો औ (औ) આદેશ થાય છે (टित् ने લીધે) टि નો લોપ થઈને जग्लौ થાય છે. તે સ્વરાદિ, अपित् સિવાયના कित् કે ङित् એવા સ્વરાદિ પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે आ કાર નો લોપ થાય છે.

२१५ गोटि यपि चाऽलोप स्याद् यथ. भवति जग्लतु ।
जग्लाथ जग्लिथ ग्लायात् ग्लेयं चाऽत्र विशेषता ॥२१५॥

અને यप् પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે પણ नेट् ધાતુના आ કારનો લોપ થાય છે. જેમકે,— जग्लतुः, जग्लाथ અને जग्लिथ, ग्लायात्, અને વિકલ્પ પણ અહીં વિશેષતા છે.

२१६ [illegible] ।
[illegible] ॥२१६॥

[illegible]

दादेरे (२ १.१२६) એ સૂત્ર કહેવાશે તેના વડે, હે ભૂપતિ, (आ કારનો) ए કાર કરીને ग्लेयात् રૂપ થાય છે. પછી ग्लाता અને स्यप् પરમાં હોય ત્યારે—

२१७ ग्लास्यत्यग्लास्यदग्लासीद् अग्लासिष्टा तत परम् ।
गै शब्देऽस्ति च यो धातुः क्रिया स्यात्तस्य गायति ॥२१७॥

ग्लास्यति, अग्लास्यत् તેમજ अग्लासीत् अग्लासिष्टाम् એમ આગળ થાય છે જે गै (३६) –ગાવુ ધાતુ છે તેનુ ક્રિયાપદ गायति થાય છે.

२१८–२१९ गायेद् गायतु चाऽगाय–ज्जगौ च जगतुर्जगु ।
स्यादाकारस्य दादेरे यादादावाशिषि ध्रुवम् ॥२१८॥
परस्मैपद एवाऽत्र गेयात् क्रिया यथा फलेत् ।
अपिद्दाधामागैसोहा – पिबतिस्थेति दादय· ॥२१९॥

गायेत्, गायतु, अगायत्, जगौ जगतु जगुः હવે આશીરર્થમાં यात् વગેરે પરમા હોય ત્યારે दा વગેરે ધાતુઓ (ના आ કાર) નો ए કાર પરસ્મૈપદમા નિત્ય થાય છે. જેમકે :–गेयात् ક્રિયાપદ સિદ્ધ થાય છે दा વગેરે ધાતુઓ–पित् સિવાયના–दा, धा, मा, गै, सो, हा, पा (पिव्), स्था વગેરે છે

२२० एतेषा नित्यमेत्व सं–योगादेरात एव वा ।
गाता गास्यत्यगास्यच्चा – गासीदेव क्रिया परा ॥२२०॥

આ બધાં ધાતુઓના आ કારનો નિત્ય ए કાર થાય છે. અને સંયોગ આદિમાં હોય તેવા आ કારાન્ત ધાતુનો વિકલ્પે થાય છે આમ गाता, गास्यति, अगास्यत्, अगासीत् એ પ્રમાણે બીજાં ક્રિયાપદો થાય છે

२२१ शब्दसङ्घातयो स्त्यै यस्तस्यैव स्त्यायति क्रिया ।
स्त्यायेत् स्त्यायतु चाऽस्त्यायत् तस्त्यौ शसात् खपाः कृते ॥२२१॥

स्त्यै (३७)-બોલવુ, ભેગું થવુ એ ધાતુનુ ક્રિયાપદ स्त्यायति થાય છે. તેમજ स्त्यायेत्, स्त्यायतु, अस्त्यायत् અને शस ની પરમા આવતા खप વર્ણ શેષ રહે છે પણ शस વર્ણ શેષ રહેતો નથી તેમ કરીએ ત્યારે तस्त्यौ થાય છે

२२२ स्त्यायात् स्त्येयात् पुनः स्त्याता स्त्यास्यत्यस्त्यास्यदेव च ।
अस्त्यासीदिति राजेन्द्र ! रीत्याऽनया क्रिया परा ॥२२२॥

स्त्यायात्, स्त्येयात्, स्त्याता, स्त्यास्यति, अस्त्यास्यत् અને अस्त्यासीत् એ પ્રમાણે, હે રાજેન્દ્ર, બાકીના ક્રિયાપદો થાય છે

दादेरे ॥ २.१ १२६ ॥ सयोगादेरादन्तस्य ॥ २.१ १२५ ॥ शसात् खपा ॥ २ १ ६० ॥

२२३ पित्त्व दैप् शोधने धातुस्तस्य स्याद् दायति क्रिया ।
दायेद् दायत्वदायच्च ददौ दायाच्च चाऽऽशिषि ॥२२३॥

दैप् (३८) शुद्ध करवुं–जे पित् धातु छे तेनु क्रियापद दायति थाय छे. पछी दायेत्, दायतु, अदायत्, ददौ अने आशीर्थमां दायात् थाय छे

२२४ दाता दास्यत्यदास्यच्चाऽ–दासीददासिषु पुनः ।
धेट् पानेऽस्य ट ईत्त्वं. परमेवं विधा. क्रिया ॥२२४॥

ते पछी दाता, दास्यति, अदास्यत्, अदासीत्, अने अदासिषु. थाय छे. धेट् (३९) पान करवुं धातुनो ट कार ई(त्) करवा माटे छे तेना क्रियापदो आ प्रमाणे थाय छे.

२२५ धयति स्पर्धयेच्चाऽपि धयत्वधाऽधयद् दधौ ।
धेयाद् धाता च धातारौ धास्यत्यधास्यदेव च ॥२२५॥

धयति, धयेत् धयतु, अधयत्, दधौ, धेयात्, धाता धातारौ, धास्यति अने अधास्यत् थाय छे.

२२६ अधासीच्च अधासिष्टां तत. परमधासिषु ।
विकल्पेनैव गो–च्छो–षो–घ्रा–धेट् दादिभ्य तु सौ ॥२२६॥

तेमज अधासीत् अधासिष्टाम् अधासिषु अने सि परमा होय त्यारे ज विकल्पे गो, छो, षो, घ्रा अने दा वगेरे धातुओने—

२२७ दावे पं वा सिचोल्लोप: स्याद् अधादेव क्रिया यथा ।
स्याविदोऽनेन सूत्रेण लान उनि कृते पुन ॥२२७॥

दा वगेरे परस्मैपदमां होय तो सि नो लोप थाय छे जेमके अधात् क्रियापद बने छे. पछी स्याविद (२ १ ५७) सूत्रथी आ कारान्त धातु अने विद धातुना परमा सि होय तो अन् नो उस् करवाथी—

२२८ उस्यालोपश्च [illegible] [illegible] [illegible] ।
गो च धेटो [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥२२८॥

उस् परमां होय त्यारे आ कारनो लोप करेलाय छे. तेथी [illegible] क्रियापद बने छे, सि परमा होय त्यारे धेट् नो विकल्पे [illegible] आदेश थाय छे. अने सि नो [illegible] थाय छे.

२२९ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥२२९॥

तेथी [illegible] क्रियापद थाय छे हवे [illegible] (४०)–[illegible] [illegible] तेनी [illegible] [illegible]

[illegible]

(२ १ १२८) સૂત્રથી ચારમા, હે ભૂપતિ, पश्य આદેશ થાય છે.

२३० दृशृ–शद्–सृ–सद् च पा–घ्रा–ध्मा–म्ना–स्था–दाण् भवन्ति चैतेषाम् ।
पश्यच्छंशीयधौसीद् पिब–जिघ्र–धम–मन–तिष्ठ–यच्छा ॥२३०॥

दृश्, ऋ, शद्, सृ, सद्, पा, घ्रा, ध्मा, म्ना, स्था અને दाण् ધાતુઓના અનુક્રમે पश्य, ऋच्छ, शीय, धौ, सीद्, पिब, जिघ्र, धम, मन, तिष्ठ અને यच्छ આદેશો થાય છે.

२३१ पश्यति पश्येत् पश्य – त्वपश्यदग्रे ददर्श च ददृशतु ।
वेटि दर्दशिथ दद्रष्ठाऽ – द्राक्षीच्च क्रियापदानि स्यु ॥२३१॥

पश्यति, पश्येत्, पश्यतु અને अपश्यत् તેમજ આગળ ददर्श ददृशतु, વિકલ્પે इ (ट्) થાય ત્યારે दर्दशिथ અને दद्रष्ठ, अद्राक्षीत् વગેરે ક્રિયાપદો થાય છે.

२३२ इरितो वाड् ततस्तस्मिन् दृश्–ऋवर्णान्तियोर्गुण ।
नोक्तमनित्यमेवाऽत्राऽ–दर्शत् क्रियापद यत· ॥२३२॥

જે ધાતુઓમાંથી इर् इत् થતો હોય તે બધાંને વિકલ્પે (सि ના સ્થાને) ड(अ) લાગે છે અને પછી दृश् તેમજ ऋ કારાન્ત ધાતુઓને ગુણ થાય છે. અહીં તેને અનિત્ય કહ્યુ નથી તેથી अदर्शत् ક્રિયાપદ થાય છે.

२३३ ऋ गतावस्य धातोश्च स्यात् क्रियापदमृच्छति ।
णवादौ तु भवेदार ह्यग्रेऽप्यस्ति विशेषता ॥२३३॥

ऋ (४१) જવું એ ધાતુનુ ક્રિયાપદ ऋच्छति થાય છે णप् વગેરે પરમાં હોય ત્યારે आर થાય છે. તે પછી પણ વિશેષતા છે

२३४ यकि यडि किति णादावा – शीर्यादादौ च भवति राजेन्द्र ! ।
नून गुणोर्तिसयोगा–द्योरारतुरथ थपि परे ॥२३४॥

હે રાજેન્દ્ર, यक्, यङ्, णप् વગેરે कित् પ્રત્યયો અને આશીરર્થના यात् વગેરે પ્રત્યયો પરમા હોય ત્યારે ऋ ધાતુનો અને સંયોગાદિ ऋ કારાન્ત ધાતુનો ગુણ થાય છે જેમકે ·– आरतु અને थप् પરમાં હોય ત્યારે—

२३५ इडत्यर्तिव्ययतीनां नित्यमिट् च परे थपि ।
आरिथाऽऽरथुराराऽऽराऽ – य्यदिर्त्ता न विशेषता ॥२३५॥

अत्, ऋ, व्येन् વગેરે ધાતુઓની પરમાં थप् પ્રત્યય હોય ત્યારે નિત્ય इट् આગમ થાય છે જેમકે :–आरिथ आरथुः आर, आर, अर्यात् અને अर्ता નેમા વિશેષતા નથી.

इरितो वा ॥ २ १ ५९ ॥ गुणोऽर्तिसयोगाद्यो ॥ २ १ १३० ॥ इडत्यर्तिव्ययतीनाम् ॥ २.१ १२९ ॥

२३६　हन्तेः स्यप् च मूर्धेन कृते इटि हनिष्यति ।
　　आरन् ङे कृते स्याम् आर्षीद्धि तदभावके ॥२३६॥

(परस्मैपदमां) हन् धातु अने ऋ कारान्तनी परमां स्यप् प्रत्यय होय ते मूर्धथी इट् करवामा आवतां हनिष्यति थाय छे. अने ङ(ल) परमा होय त्यारे आरन् अने तेना अभावमां (लि परमां होय त्यारे) आर्षीत् थाय छे.

२३७　धातुश्च गृ गतावन्य धावादेशेन धावति ।
　　धाविद् धावत्वधावच्च शीघ्रगतावयं विधिः ॥२३७॥

गृ (४२) जवुं ए धातुनो अर्थ जो झडपथी जवुं-दोडवुं तेवो होय त्यारे धाव् आदेश करवाथी धावति धावेत्, धावतु अने अधावत् थाय छे.

२३८　अन्यथा गच्छतीति स्या-णादौ परे तिया इमा ।
　　जगामगच्छतु गच्छ गमयं गमयु पुन. ॥२३८॥

अन्यथा गच्छति-सरकी जवुं थाय छे. णप् परमा होय त्यारे तेना क्रियापदो जगाम गच्छतु, गच्छ, गमयं अने गमयु थाय छे.

२३९　रिटादेश ऋकारस्य यादादौ पे परे हाग ।
　　त्रियात् पुन त्रियान्ता च तादौ गर्त्ता सरिष्यति ॥२३९॥

परस्मैपदमां यात् वगेरे परमा होय त्यारे ऋ कारनो रि(ऋ) आदेश थाय छे. जेमके :- त्रियात् अने त्रियास्ताम्, ता वगेरे परमां होय त्यारे गर्त्ता अने ते पछी सरिष्यति थाय छे.

२४०　स्यात् क्रियातिक्रमे काल-प्रसरिष्यत् क्रियापदम् ।
　　ङे फले च पुषादित्वाद् असार्षीदसरत् पुन ॥२४०॥

क्रियाना अतिक्रमना, ले काल, प्रसरिष्यत् क्रियापद थाय छे. पुषादि गणमां होवाने लीधे ङ(ल) पण करवामा आवे त्यारे असार्षीत् अने असरत् पण थाय छे.

२४१　पद्लृ गतौ [illegible] सीयादेशे तु सीदति ।
　　आत्मनेपदमेवात्र पादौ जगाद सेदतुः ॥२४१॥

पद्लृ (८३) [illegible] ए धातुने सीद् आदेश करवामां आवता [illegible] आत्मनेपद ज थाय छे. पण णप् वगेरे परमा होय त्यारे जगाद सेदतु थाय छे.

२४२　[illegible]
　　[illegible] ॥२४२॥

[illegible] ॥ २ १ १०८ ॥　[illegible] ॥ २ १ ११० ॥　[illegible]
[illegible] ॥ २ १ १११ ॥

शशत्थ અને વિકલ્પે इ(ट्) (લાગતાં) शेदिथ, शद्यात्, शत्ता, शत्स्यति, अशत्स्यत्, अशदत् એ પ્રમાણે, હે રાજા, ક્રિયાપદો છે

२४३–२४४ षद्लृ विशरणाद्यर्थे सीदादेशेऽस्य सीदति ।
ससाद सेदतु सेदु· ससत्थ सेदिथ त्वथ ॥२४३॥
सद्यात् सत्ता च सत्तारौ सत्तारः स्यपि सत्स्यति ।
असत्स्यदसदत् स्वामि – न्नसदता भवेदिह ॥२४४॥

षद्–सद्–(४४) ભાંગવુ, બેસવું વગેરેને सीद् આદેશ થાય ત્યારે તેના सीदति, ससाद सेदतु. सेदु, ससत्थ તેમજ सेदिथ, सद्यात्, मत्ता सत्तारौ सत्तारः, અને स्यप् પરમા હોય ત્યારે सत्स्यति असत्स्यत्, અને હે સ્વામી, असदत् असदताम् ક્રિયાપદો થાય છે

२४५–२४६ पा पानेऽस्य पिवादेशे पिवतीति क्रिया भवेत् ।
पिवेत् पिवत्वपिवच्च पपौ च पपतुः पपु ॥२४५॥
पपाथ पपिथ स्वामिन्! पेयात् पाता च पास्यति ।
अपास्यदथ दादेः पे भवेत् क्रिया ह्यपाद् यया ॥२४६॥

पा (४५) પીવુ તેનો पिव् આદેશ કરતા पिवति ક્રિયાપદ થાય છે पिवेत् पिवतु, अपिबत् તેમજ पपौ पपतु पपु·, पपाथ અને पेपिथ તેમજ હે સ્વામી, पेयात् पाता, पास्यति, अपास्यत् થાય છે. दा વગેરે ગણુમાં હોવાને લીધે પરસ્મૈપદમા अपात् એમ ક્રિયાપદ થાય છે

२४७–२४८ घ्रा गन्धोपादाने जिघ्रादेशेऽस्य जिघ्रति भवेच्च ।
जघ्रौ घ्रायात् घ्रेयात् घ्राता घ्रास्यति तथाऽघ्रास्यत् ॥२४७॥
दादे· पेऽनेन सूत्रेण सिलोपेऽघ्राद् भवेत् क्रिया ।
तदभावे त्विहाऽघ्रासीद् दादिसज्ञाविकल्पत ॥२४८॥

घ्रा–(४६) સૂઘવુ એ ધાતુનો जिघ्र આદેશ થતા जिघ्रति થાય છે. પછી जघ्रौ, घ्रायात् અને घ्रेयात्, घ्राता, घ्रास्यति, તેમજ अघ्रास्यत् થાય છે. दादे पे (२.१ ४४) એ સૂત્ર થકી सि (स्) નો લોપ થતાં પરસ્મૈપદમા अघ्रात् ક્રિયાપદ બને છે. અને તે (सि) ના અભાવે दादि સંજ્ઞાનો વિકલ્પ હોવાને લીધે अघ्रासीत् પણ થાય છે

२४९–२५० स्याद ध्मा शब्दाग्निसयोगे धमादेशेऽस्य सम्भवेत् ।
क्रिया च धमतीत्यादि णादौ दध्मौ च दध्मतु ॥२४९॥
ध्मायात्पक्षे पुन ध्मेयात् ध्माता ध्मास्यति स्यपि ।
अध्मास्यदथ चाऽध्मासी – दध्मासिष्टा कृते त्विटि ॥२५०॥

ध्मा–(४७) (અગ્નિમા) ફૂંક મારવી તેને धम् આદેશ થતા धमति વગેરે ક્રિયાપદ થાય છે.

दादे पे ॥ २ १ ४४ ॥

णप् वगेरे परमां होय त्यारे दध्मौ दध्मन्, ध्मायात् अने विकल्पे ध्मेयात्, ध्माता अने स्यप् परमां होय त्यारे ध्मास्यति अने अध्मास्यत् तेमज (लि विधिमां) सद् परमां होय त्यारे अध्मासीत् अध्मासिष्टाम् थाय छे.

२५१–२५२ ष्ठा गतिनिवृत्तौ स्याच्च तिष्ठादेशोऽस्य तिष्ठति ।
तिष्ठेत् तिष्ठत्वतिष्ठच्च णादौ तस्थौ च तस्थतुः ॥२५१॥
थपि तस्थिथ तस्थाथ तस्थतुस्तस्थ भूपते ।
स्थेयात् कृते च दादेरे स्थाता स्थास्यति च स्यपि ॥२५२॥

ष्ठा (४८)-ऊभा रहेवुं तेना तिष्ठ् आदेश थाय त्यारे तिष्ठति, तिष्ठेत्, तिष्ठतु, अने अतिष्ठत्, णप् वगेरेमां तस्थौ तस्थतुः, थप् मां तस्थिथ अने तस्थाथ तस्थथुः तस्थ, तेमज हे भूपति, दादि गण (ना धातु) ना ए कार करता स्थेयात्, स्थाता अने स्यप् मा स्थास्यति थाय छे.

२५३–२५४ अस्थास्यत् पुनरस्थाच्च म्नाऽभ्यासे मनतीति च ।
मनादेशे कृते राजन् णादौ मम्नौ मम्नतुः ॥२५३॥
मम्नाथ मम्निथ म्नेयात् म्नायात् म्नाता तथा स्यपि ।
म्नास्यत्यम्नास्यदम्नासीद् एव क्रिया भवन्त्यहो ॥२५४॥

तेमज अस्थास्यत् अने अस्थात् थाय छे म्ना (४९) मनन करवुं तेना हे राजन्, मन आदेश करतां मनति एम थाय छे णप् वगेरे परमां होय त्यारे मम्नौ मम्नतुः, मम्नाथ अने मम्निथ, म्नेयात् तेमज म्नायात्, म्नाता अने स्यप् परमां होय त्यारे म्नास्यति, अम्नास्यत् थाय छे. अने अम्नासीत् ए प्रमाणे क्रियापदो बने छे

२५५ यच्छादेशोऽस्य दाण् दाने क्रिया यच्छति यच्छतः ।
यच्छेत् यच्छत्वयच्छच्च ददौ च ददतुर्ददुः ॥२५५॥

दाण् (५०) आपवुं तेना यच्छ् आदेश थाय त्यारे यच्छति यच्छतः, यच्छेत्, यच्छतु, अयच्छत् तेमज णप् मां ददौ ददतुः ददुः थाय छे.

यत कारणके

२५६ ददौ दान तदा दाता पपौ पेय मुदा पुनः ।
तस्थौ प्रीतस्तदा स्थानं त्यक्त्वा वनं ययौ ॥२५६॥

त्यारपछी दाताए दान आप्युं अने आनंदथी पीवा योग्य पीधुं पछी खुश थयो अने त्यां स्थान छोडीने वनमां गयो.

२५७ मादादौ च भवेद् देयाद् दाता मास्ये दते पुनः ।
दास्यत्यदास्यदेव तु –दाददाद्वामस्तुति ते ॥२५७॥

दादेर ॥ ७.१ १६६ ॥

यात् वगेरेमां देयात्, ता वगेरेमा दाता अने (स्यप् मां) दास्यति, अदास्यत् ते प्रमाणे अदात् अदाताम् अदु एम थाय छे.

२५८ ह्व कौटिल्ये च यो धातुस्तस्य क्रिया इमा इह ।
ह्वरतीति ह्वरेन्नून ह्वरत्वह्वरदेव च ॥२५८॥

ह्वृ (५१) कुटिलता करवी तेना क्रियापदो आ प्रमाणे छे ह्वरति, ह्वरेत्, ह्वरतु अने अह्वरत्

२५९ णादौ परे च जह्वार जह्वरतुर्गुणे कृते ।
ऋदन्तस्य थपीट् न स्यात् जह्वर्थेति क्रिया यथा ॥२५९॥

णप् वगेरे परमा होय त्यारे जह्वार अने गुण करवामा आवतां जह्वरतु' थाय छे. ऋ कारान्तने थप् परमा होय त्यारे इ(ट्) थतो नथी जेमके –जह्वर्थ क्रियापद छे.

२६० ह्वर्यात् ह्वर्ता पुन स्वामिन् इटि कृते ह्वरिष्यति ।
अह्वरिष्यत् कृताया वृ–द्धावह्वार्षीत्तथैव च ॥२६०॥

ह्वर्यात्, ह्वर्ता अने हे स्वामी, इ(ट्) करवामा आवता ह्वरिष्यति, अह्वरिष्यत् (सि परमां होय त्यारे) वृद्धि थता अह्वार्षीत् थाय छे.

२६१ अह्वार्ष्टामह्वार्षु–रह्वार्षी स्युस्थैव चाऽह्वार्ष्टम् ।
अह्वार्ष्टाऽह्वार्षं पुन–रह्वार्ष्वाऽह्वार्ष्म चेमा भो. ॥२६१॥

अह्वार्ष्टाम् अह्वार्षु, अह्वार्षी अह्वार्ष्टम् अह्वार्ष्ट, अने अह्वार्षम् अह्वार्ष्व अह्वार्ष्म एम क्रियापदो जाणवा

२६२–२६३ गतिशोषणयो स्कन्दिर् तस्य स्यात् स्कन्दति क्रिया ।
णादौ परे तु चस्कन्द चस्कन्दिथ कृते त्विटि ॥२६२॥
हसः परस्य लोपः स्यात् सवर्णे च झसो झसे ।
चस्कन्थ त्वथ नो लोपे स्कद्यात् स्कन्ता स्यपि स्फुटम् ॥२६३॥

स्कन्दिर् (५२) जवु, शोषवु तेनु क्रियापद स्कन्दति थाय छे. णप् वगेरे परमां होय त्यारे चस्कन्द, (थप् ने) इट् करतां चस्कन्दिथ अने झस नी परमां सवर्ण झस आवे त्यारे पछीना हस–व्यंजननो लोप थाय छे. तेथी चस्कन्थ थाय छे. (आशीरर्थमां) न कारनो लोप थतां स्कद्यात्, स्कन्ता अने स्यप् परमा होय त्यारे स्पष्ट छे के––

२६४ अस्कन्त्स्यदिरितो वाऽङो–स्कददस्कदता पुन ।
पक्षे सावनिटो वृद्धि–रस्कात्सीदित्यपि क्रिया ॥२६४॥

ऋदन्तस्य थपो नेट् ॥ २ १ १३४ ॥ हसात् परस्य झसस्य सवर्णे झसे ॥ २ १ १३५ ॥
इरितो वा ॥ २ १ ५९ ॥ सावनिटो नित्य वृद्धि ॥ २.१ १३६ ॥

अस्कान्त्सत् थाय छे. इट् जेमांथी इत् थाय छे. ते धातुओने विकल्पे ङ (अ) थतां अस्कदत्
अस्कदताम् अने सि परमा होय त्यारे अनिट् धातुनी वृद्धि थाय छे जेमके .–अस्कान्त्सीत् क्रियापद पण थाय छे

२६५ तॄ प्लवनतरणयोर्न – स्तरत्येना रघुः श्रियाम्तरति च तरेत् ।
तरतु च तरतामतरत् ततार पादो न तेरतुस्तेरुः ॥२६५॥

तॄ (५३) तरवुं–तरवुं धातुना क्रियापदो आ छे तरति, तरेत्, तरतु तरताम्, अतरत् अने णप् वगेरेमा ततार तेरतुः तेरुः थाय छे

गत कारणके

२६६ पुण्यैः सम्भाव्यते पुंसामसम्भाव्यमपि क्षितौ ।
तरुर्मेरुसमाः शैलाः किं न रामस्य वारिधौ ॥२६६॥

पुण्यो वडे जगतमां मनुष्योने अशक्य पण शक्य बने छे शुं राम भगवानना मेरु जेवडां पर्वतो सागरमा तर्यां न हता?

२६७ ऋत इर् पिरति च स्वामिन् ! य्वोर्विहसे तत. परम् ।
तीर्यात् क्रिया यथा स्याच्च न च णादाविटो ग्रहाम् ॥२६७॥

कित् अने ङित् प्रत्यय परमा होय त्यारे, हे स्वामी, ऋ कारान्तनो इर् थाय छे. अने य्वोर्विहसे (१ १० ७) सूत्र प्रमाणे रेफ् अने व कार परमां होय त्यारे हस नी परमां धातुना इ कार अने उ कारनो दीर्घ थतां तीर्यात् एम क्रियापद थाय छे. पण णप् वगेरेमा ग्रह वगेरेना इट् नो (ईट्) थतो नथी. बीजामां थाय छे.

२६८ वृङ्वृञ्ॠदन्ताना वा च भो आशिष्यात्मनेपदम् ।
विहाय च हि भूते सो वरीता वरिता यथा ॥२६८॥

वृङ्, वृञ् अने ॠ कारान्त धातुओने आशीर्थमां विकल्पे तेमज परस्मैपद (सिवाय) भूतकाळना सि छोडीने (इट् नो ईट् थाय छे) जेमके –वरीता अने तरिता.

२६९ तरिष्यति तरीष्यति–अतरीष्यदतरीष्यताम् ।
अतारिष्टतारीच्च ततारिष्टामतारिषु ॥२६९॥

तरिष्यति अने विकल्पे तरीष्यति अने (विकल्पना) अतरीष्यत् अतरिष्यताम् तेमज अतारिषुः (अतारिष्टाम्) थाय छे. (अथ ते सि भ.) अतारीत् अतारिष्टाम् अतारिषुः थाय छे

२७० यो दद ददते धातु–र्दानार्थे ददति क्रिया ।
अपि ददिवहदिति–ददता च ददत ॥२७०॥

[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥
[illegible] ॥

दश् (५४) દશ દેવો ધાતુનુ ક્રિયાપદ दशति થાય છે કેમકે –रञ्ज्, दश्, ष्वञ्ज् અને षञ्ज् ધાતુના न કારનો લોપ अप् (વિકરણ) પરમાં હોય ત્યારે થાય છે.

२७१–२७२ णादौ परे ददश स्याद् दश्यात् दष्टा च दक्ष्यति ।
अदाक्षीत् षञ्ज सङ्गेऽस्य सजतीति ससञ्ज च ॥२७१॥
ससञ्जु ससजु. सज्यात् सङ्क्ता तादौ च सङ्क्ष्यति ।
अथाऽसङ्क्ष्यदसाङ्क्षीच्चा – साङ्क्तामसाङ्क्षुरेव च ॥२७२॥

णप् વગેરે પરમાં હોય ત્યારે ददश થાય છે. दश्यात्, दष्टा, दङ्क्ष्यति, अदाङ्क्षीत् એમ થાય છે. षञ्ज् (५५)–સંગ કરવો, જોડવુ. તેનુ सजति થાય છે ससञ्ज, ससञ्जु. અને ससजु', सज्यात्, ता વગેરેમા सङ्क्ता, सङ्क्ष्यति તેમજ असङ्क्ष्यत्, અને असाङ्क्षीत् असाङ्क्ताम् असाङ्क्षु એમ થાય છે

२७३ धातुः कित रोगापन – यने पुन सशयेऽथ स्वार्थे ।
स्याद् गुप्भ्यो द्विश्चाऽ – त्रैषा रीतिश्च सर्वत्र ॥२७३॥

कित् (५६) રોગ દૂર કરવો, શંકા કરવી એ ધાતુ गुप् વગેરેમા હોવાને લીધે સ્વાર્થે स પ્રત્યય લાગે છે અને દ્વિત્વ થાય છે એ રીતે બધેજ (द्वित्व) કરવું

२७४ गुप् – तिज् – कित् – मान् – वध – दान् – शानित्येतेऽत्र धातवो ग्राह्या' ।
सूत्रे वहुत्वसङ्ग्रह – णाद् राजन् भाषयेत्युक्तम् ॥२८४॥

હે રાજા, સૂત્રમાં બહુવચનના ગ્રહણને લીધે गुप्, तिज्, कित्, मान्, वध्, दान्, અને शान् ધાતુઓનુ ગ્રહણ કરવુ તેમ સરસ્વતીએ કહ્યુ છે.

२७५ भवेत् स धातुसञ्ज्ञो य – त्प्रत्ययान्तात्तिवादय ।
कुहोश्चुरितिसूत्रेण कुत्वे चुत्वे चिकित्सति ॥२७५॥

(स વગેરે) પ્રત્યયો જેને લાગ્યા હોય તેની ધાતુસંજ્ઞા થાય છે. અને તેની પરમાં तिप् વગેરે આવે છે कुहोश्चुः (१ १.६५) સૂત્રથી क વર્ગનો च–વર્ગ થઇને चिकित्सति સિદ્ધ થાય છે.

२७६ यादौ क्रिया चिकित्सेच्च तुवादौ तु चिकित्सतु ।
दिवादावचिकित्सणा – दौ चिकित्साञ्चकार च ॥२७६॥

यात् વગેરેમાં चिकित्सेत् ક્રિયાપદ, तुप् વગેરેમા चिकित्सतु, दिप् વગેરેમાં अचिकित्सत् અને णप् વગેરે પરમા હોય ત્યારે चिकित्साञ्चकार થાય છે

२७७ चिकित्सामास भो राजन् स्याच्चिकित्साम्बभूव च ।
चिकित्स्याच्च चिकित्स्यास्ता परे तादौ चिकित्सिता ॥२७७॥

गुप्भ्य ॥ २ १ १४१ ॥ द्वि ॥ २ १.२९ ॥ स धातु ॥ २ १ १०१ ॥ कुहोश्चु ॥ २.१ ६५ ॥

તેમજ કે ગલ, चिकित्सामास અને चिकित्साम्बभूव (णप् मां) થાય છે. પછી चिकित्स्यात्, चिकित्स्यास्ताम् અને ता વગેરેમાં चिकित्सिता થાય છે

२७८ चिकित्सिष्यति रूपं स्याद् अचिकित्सिष्यदेव हि ।
अचिकित्सीदथाऽग्रेऽप्य–चिकित्सिष्टां न भो परे ॥२७८॥

चिकित्सिष्यति, अचिकित्सिष्यत् અને दि વિધિમાં अचिकित्सीत् अचिकित्सिष्टाम् થાય છે

२७९ य पत्लृ पतने धातुर्यस्य स्यात् पतति क्रिया ।
पतेत् पततु चाऽथाऽग्रेऽपतत् पपात पेततुः ॥२७९॥

જે पत्लृ (५७)–પડવું ધાતુ છે. તેનું ક્રિયાપદ पतति થાય છે पतेत्, पततु, अपतत्, पपात पेततुः એમ આગળના ક્રિયાપદો છે

२८० पत्याच्च पतिता तातो पतिष्यति पतिष्यतः ।
अपतिष्यद्विशेषोऽत्र पतेर्ङे च पुमागमः ॥२८०॥

पत्यात्, ता વગેરેમાં पतिता, पतिष्यति पतिष्यतः, अपतिष्यत् અને पत् ધાતુની પરમાં ङ(अ) આવે ત્યારે તેને આગ પુक्(प्) આગમ થાય છે

२८१ अपप्तदथ भ्रमु यो चलने भ्रमति क्रिया ।
बभ्राम भ्रेमतुश्चैव–मतुर्णादौ भकारतः ॥२८१॥

તેનાથી अपप्तत् થાય છે હવે भ्रमु (५८) ભમવું જે ધાતુ છે તેનું भ्रमति ક્રિયાપદ છે. बभ्राम भ्रेमतुः અને बभ्रमतुः તેમ णप् વગેરેમાં म (અને) भ्रने લીધે (બે રૂપો) થાય છે.

२८२ भ्रेमिथाऽत्र विकल्पाच्च बभ्रमिथ क्रियापदम् ।
यादादौ च परे भ्रम्यात् भ्रमिता च भ्रमिष्यति ॥२८२॥

અહીં भ्रेमिथ અને વિકલ્પે बभ्रमिथ ક્રિયાપદ થાય છે. यात् વગેરે પરમાં હોય ત્યારે भ्रम्यात्, भ्रमिता, भ्रमिष्यति થાય છે

२८३ स्मत्यपि स्यादभ्रमिष्यच्च ह्यभ्रमीत् सो परे पुनः ।
टुवमु उद्गिरणे धातुर्यस्य स्याद्वमति क्रिया ॥२८३॥

स्मत् પરમાં હોય ત્યારે अभ्रमिष्यत् પણ થાય છે दि વિધિમાં अभ्रमीत् એમ થાય છે. टुवमु (५९) વમન કરવું ધાતુનું ક્રિયાપદ वमति થાય છે.

२८४ ववाम ववमतुः स्यात् [illegible] ।
[illegible] वमिता [illegible] ! वमिष्यति वमिष्यतः ॥२८४॥

ववाम ववमतुः અને વિકલ્પે [illegible], वमिता [illegible] થાય, वमिष्यति वमिष्यत[illegible]

नर्दे कृप् ॥ २ । १२३ ॥

થાય છે

२८५ अवमिष्यच्च भूते सा – ववमीदेवमग्रगाः ।
एव फण गतौ धातु – र्यत् फणत्यफणत् क्रिया ॥२८५॥

अवमिष्यत् થાય છે અને सि વિધિના ભૂતકાળમા अवमीत् એ પ્રમાણે આગમ થાય છે फण (६०) જવું ધાતુના ક્રિયાપદો फणति, अफणत् થાય છે.

२८६ पफाण फेणतु. फेणु· पफणतुर्विकल्पत ।
अफणीच्च ह्यफाणीच्च स्वन शब्देऽस्य तु क्रिया ।

पफाण फेणतु અને વિકલ્પે पफणतु· फेणुः, अफणीत् અને अफाणीत् થાય છે स्वन (६१) અવાજ કરવો તે ધાતુના ક્રિયાપદો (નીચે પ્રમાણે છે).

२८७ स्वनतीति च सस्वान सस्वनतुर्विकल्पत. ।
स्वेनतुराशिषि स्वन्यात् स्वनिता च स्वनिष्यति ॥२८७॥

स्वनति, सस्वान सस्वनतु અને વિકલ્પે स्वेनतु., આશીરર્થમા स्वन्यात्, स्वनिता તેમજ स्वनिष्यति થાય છે

२८८ अस्वनिष्यदथाऽस्वानीद् अस्वनीत् सौ परेऽथवा ।
धातुर्वस निवासेऽस्य वसत्यथ वसेत् क्रिया ॥२८८॥

તેમજ अस्वनिष्यत् અને सि પરમાં હોય ત્યારે अस्वानीत् અને વિકલ્પે अस्वनीत् થાય છે. वस (६२) વાસ કરવો ધાતુના ક્રિયાપદો वसति, वसेत થાય છે

२८९ वसत्वग्रेऽवसणादौ विशेपो दर्श्यते गिरा ।
यजादीना ग्रहादीना यवरसम्प्रसारणम् ॥२८९॥

वसतु, अवसत् અને णप् વગેરે પરમાં હોય ત્યારે સરસ્વતીએ ખાસ કહ્યું છે કે यज् વગેરે અને ग्रह् વગેરેના य, व, र ના સ પ્રસારણ થાય છે.

२९० दीर्घस्य दीर्घमुर्वीश ह्रस्वस्य ह्रस्वमत्र च ।
भवेत् य्वृ हि णवादौ पू – र्वस्योवास क्रिया यथा ॥२९०॥

હે પૃથ્વીશ, णप् વગેરે પરમાં હોય ત્યારે પૂર્વના (य, व, र,) ના इ, उ, ऋ દીર્ઘના દીર્ઘ અને હ્રસ્વના હ્રસ્વ થાય છે જેમકે –उवास ક્રિયાપદ.

२९१-२९२ ग्रहिज्यां–वय् – व्यधिर्वृष्टि – विचतिर्वृश्चतिस्तथा ।
पृच्छतिर्भृज्जतिश्चैव नवैते तु ग्रहादय ॥२९१॥
यजिर्वपिर्वहिश्चैव वेञ्व्येञौ ह्वयतिस्यपी ।
वद्वसी श्वयतिर्वक्ति – रेकादश यजादयः ॥२९२॥

यजा यवराणा य्वृत सम्प्रसारण क्ङिति ॥ २ १ १४८ ॥ णवादौ पूर्वस्य ॥ २ १.१४७ ॥

ग्रह् वगेरे नव धातुओ-ग्रह्, ज्या, वय्, व्यध्, वश्, व्यच्, व्रश्च्, प्रच्छ् अने भ्रस्ज् छे त्यारे यज् वगेरे अगियार धातुओ-यज्, वप्, वह्, वेञ्, व्येञ्, ह्वे, स्वप्, वद्, वस्, श्वि अने वच् छे.

२९३ स्याद् यजां यवराणां य्वृ-त सम्प्रसारणं किति ।
घसादेः षः सकारस्य प्राग्निमित्ते यदूषतु ॥२९३॥

कित् प्रत्यय परमां होय त्यारे यज् वगेरेना य, व अने र ना संप्रसारणरूप इ, उ अने ऋ थाय छे. जो आगळ निमित्त होय तो घस् वगेरेना स कारनो ष कार थाय छे जेथी ऊषतु थाय छे

२९४ यपि परे विकल्पात्स्युरवन्धोरुनिवाऽऽशिषि ।
यादादौ च किद्वत्स्यात् उप्यात्स्यात् क्रिया यथा ॥२९४॥

यप् परमां होय त्यारे विकल्पने लीधे उवन्ध अने उवनिव थाय छे. आशीरर्थमां यात् वगेरे परमां होय त्यारे परस्मैपद कित् कहेवाय छे. जेमके –अहीं उप्यात् क्रियापद थाय छे.

२९५ सस्तोऽनपि सकारे च वत्स्यत्यवत्स्यदेव च ।
अवत्स्तामवात्सीच्चाऽवात्तामवात्सुरेव च ।

अनपि-आर्धधातुक नो स कार परमां होय त्यारे स कारनो त कार थाय छे. वत्स्यति, अवत्स्यत् अवत्स्यताम्, अवात्सीत् अवात्ताम् अवात्सुः एम थाय छे

२९६-२९७ यो धातुर्वद व्यक्तायां वाचि स्याद् वदति क्रिया ।
ववाद वदतु माऽप्यऊदुरुवदिथोवाद ऊदतु ॥२९६॥
यप्युदित्य चोद्यादि वदिता च वदिष्यति ।
अवदिष्यदवादीच्च क्रिया एवंविधा विदो[1] ॥२९७॥

जे वद (१३) बोलवुं धातु छे तेनुं क्रियापद वदति थाय छे. पछी ववाद्, ऊदतु, ऊदुः, उवदिथ, उवाद ऊदतु अने यप् परमां होय त्यारे उदित्य, पछी उद्यात्, वदिता, वदिष्यति, अवदिष्यत्, अवादीत् वगेरे [illegible], क्रियापदो थाय छे

२९८ टुओश्वीर् गतिवृद्धयोः श्वयति शश्वयन् क्रिया ।
पूर्वं णादौ श्वयते स-म्प्रसारणं विकल्पतः ॥२९८॥

टुओश्वीर् (९८) (श्वि) जवुं, वधवुं (अथवा वधवो) धातुनां क्रियापदो श्वयति [illegible] थाय छे. णप् वगेरे परमां होय त्यारे श्वयति-श्वि धातुने विकल्पे पहेलां संप्रसारण थाय छे.

[illegible]
[illegible]

२९९ ततो द्वित्वे शुशाव स्यात् शिश्वायाऽप्यथ चाशिषि ।
शूयाच्च श्वयिता स्वामिन् ! श्वयिष्यति परे स्यपि ॥२९९॥

ત્યારપછી द्वित्व થતાં शुशाव અને शिश्वाय પણ થાય છે. આશીરર્થમા शूयात्, અને હે સ્વામી, श्वयिता, તેમજ स्यप् પરમા હોય ત્યારે श्वयिष्यति થાય છે

३०० श्वयतेर्वृद्ध्यभावः सा – वश्वयीच्च तथा पुन ।
अडीलोपश्च वा द्वित्व – मश्वदशिश्वियद्यथा ॥३००॥

सि પરમા હોય ત્યારે श्वि ધાતુને વૃદ્ધિ થતી નથી. આમ अश्वयीत् રૂપ થાય છે. ड(अ) પરમાં હોય ત્યારે વિકલ્પે (इट्) નો લોપ તથા દ્વિત્વ પણ થાય છે જેમકે –अश्वत् અને अशिश्वियत्

इति भ्वादिपरस्मैपदप्रक्रिया ॥

આમ ભ્વાદિ (૧લા ગણુ) ની પરસ્મૈપદ પ્રક્રિયા થઇ.

आत्मनेपदप्रक्रिया ।

३०१ पठितो धातुपाठे च भू प्राप्तावात्मनेपदी ।
तस्मात्तेप्रभृतीन्येव योज्यानि भवते यथा ॥३०१॥

ધાતુપાઠમાં भू (९५) મેળવવુ આત્મનેપદી ધાતુ છે તેની પરમા ते વગેરેને જોડવા જેમકે –भवते

३०२ अथाऽकारात् परस्यैवाऽ–दाथ ईश्च यथा क्रिया ।
भवेतेऽथ भवन्ते च भवसे पूर्वसूत्रत ॥३०२॥

હવે अ કારની પરમા આવેલા આત્મનેપદના आ કારનો ई થાય છે. જેમકે –भवेते ક્રિયા-પદ થાય છે પછી भवन्ते, भवसे પૂર્વસૂત્રાનુસાર થાય છે

३०३ भवेथे त्वीकृते रूप भवध्वे च भवे पुन ।
वमोराऽनेन कृते चाऽऽत्वे भवावहे भवामहे ॥३०३॥

(आ નો) ई કાર કર્યા પછી भवेथे રૂપ તેમજ भवध्वे, भवे અને वमोरा (२.१ १५) સૂત્રથી व કાર કે म કાર પરમા હોય ત્યારે अ કારનો आ કાર કરીએ ત્યારે भवावहे અને भवामहे થાય છે.

३०४–३०५ ईतादीनि च योज्यानि यथा क्रमात् पुनस्तत ।
यद्भवेत भवेयाता भवेरश्च तत परम् ॥३०४॥

श्वयते सो वृद्ध्यभाव ॥ २ १ १५२ ॥ श्वयतेरिलोपो डे ॥ २ १ १५३ ॥ द्वित्व वा ॥ २ १ १५४ ॥
आदाथ ई ॥ २ १ १७ ॥ वमोरा ॥ २ १.१५ ॥

भवेथाश्च भवेयाथां भवेध्वं हि भवेय च ।
गुणे त्वेत्वे कृते रूप भवेवहि भवेमहि ॥३०५॥

ईत વગેરે (વિધ્યર્થના) આ પ્રમાણે ક્રમાનુસાર જોડવાં પછી भवेत भवेयाताम् भवेरन्, भवेथाः भवेयाथाम् भवेध्वम्, भवेय भवेवहि भवेमहि એ રૂપો ગુણ કરીને એ કાર કરવાથી થાય છે.

३०६ तामादीन्यथ योज्यानि चात्मनेपदिनस्ततः ।
भवतां भवेतां च भवन्तां च भवस्व वै ॥३०६॥

આત્મનેપદી ધાતુને ताम् વગેરે (આજ્ઞાર્થના) જોડવા પછી भवताम् भवेताम् भवन्ताम्, અને भवस्व થાય છે

३०७ भवेथां च भवध्वं हि भवै भवावहै पुनः ।
भवामहै तनादीनि तथा योज्यानि धातुतः ॥३०७॥

અને भवेथाम् भवध्वम्, भवै भवावहै भवामहै થાય છે પછી ધાતુને तन् વગેરે (હ્યસ્તન-ભૂતકાળનાં) જોડવાં

३०८ अभवतामभवेतां चाऽभवन्ताऽभवथाः पुनः ।
अभवेथामभवध्वम् अभवे त्वभवावहि ॥३०८॥

તેના રૂપો—अभवताम् अभवेताम् अभवन्त अभवथाः, अभवेथाम् अभवध्वम्, अभवे अभवावहि થાય છે તેમજ,

३०९ अभवामहि, योज्यानि त्वेप्रमुखानि धातुतः ।
बभूवे बभूवाते बभूविरे बभूविषे ॥३०९॥

अभवामहि થાય છે પછી ધાતુને (પરોક્ષના) ए વગેરે જોડવા જેમકે—बभूवे बभूवाते बभूविरे, बभूविषे—

३१० बभूवाथे ततो राजन्ति नामिनिर्दिष्टपदता ।
नामिनोऽचतुर्णां धो ढ. मेटो हलान्त वा तथा ॥३१०॥

बभूवाथे તે પછી ढ્વે શબ્દ, વિશેષતા છે કે નામી (अ સિવાય સ્વરવાળા) ચવર્ગાન્ત ધાતુના પછી ષિધ્ વગેરે ... ના ધ કારનો ઢ કાર થાય છે इट् અને हल्‌ની પછી વિકલ્પે થાય છે.

३११ बभूविढ्वे-ध्वे बभूवे च बभूविवहे पुन ।
स्याद् बभूविमहे ... ॥३११॥

बभूविढ्वे અને बभूविध्वे, बभूवे बभूविवहे बभूविमहे થાય છે. ...

नामिनाश्चतुर्णां धो ढः ॥ ? ?.?? ॥

(આશીરર્થના) પ્રત્યયો જોડવાં

३१२ भविषीष्ट तु भविषीया – स्ता भविषीरन् तथैव भविषीष्ठा ।
भविषीयास्था भविषी – ढ्वमस्ति राजन् ! विशेषता त्वग्रे ॥३१२॥

भविषीष्ट भविषीयास्नाम् भविषीरन्, भविषीष्ठा भविषीयास्ताम् भविषीढ्वम्, હે રાજા, હવે આગળ વિશેષતા છે

३१३ ढत्व सीव्यवधानेऽपि भविषीढ्व भवेत्पुन ।
भविषीय भविषीव – हि भविषीमहि स्फुटम ॥३१३॥

सी નુ વ્યવધાન હોય છતા (ध કારનો) ढ કાર થાય છે. તેથી भविषीढ्वम् પણ થાય છે. भविषीय भविषीमहि भविषीमहि સ્પષ્ટ જ છે

३१४-३१५ भविता भवितारौ भवि – तारो भवितास एवमग्रेऽपि ।
भवितासाथे भविता – ध्वे भविताहे परे चाऽग्रे ॥३२४॥
भवितास्वहे इत्येव स्युर्भ – वितास्महे यथा ।
तादीनि नव योज्यानि श्वस्तने धातुत. परम् ॥३१५॥

भविता भवितारौ भवितार, भवितासे भवितासाथे भविताध्वे, भविताहे भवितास्वहे भवितास्महे એ પ્રમાણે થાય છે અને એમ ધાતુની પરમા શ્વસ્તન (અદ્યતન ભવિષ્ય) કાળના ता વગેરેને જોડવાં.

३१६-३१७ भविष्यते भविष्येते भविष्यन्ते भविष्यसे ।
भविष्येथे भविष्यध्वे भविष्ये च तत परम् ॥३१६॥
भविष्यावहे इत्येवं भविष्यामहे एव च ।
स्यप् क्रियातिक्रमे रूपम् अभविष्यत चेति यत् ॥३१७॥

भविष्यते भविष्येते भविष्यन्ते, भविष्यसे भविष्येथे भविष्यध्वे, भविष्ये भविष्यावहे भविष्यामहे એ પ્રમાણે થાય છે અને ક્રિયાતિક્રમનો स्यप् પરમા હોય ત્યારે अभविष्यत તેમજ—

३१८ अभविस्येतामभवि – ष्यन्ताऽग्रे चाऽभविष्यथा राजन् ! ।
अभविष्येथामभवि – ष्यध्व चैवाऽभविष्ये च ॥३१८॥

હે રાજા, अभविष्येताम् अभविष्यन्त, अभविष्यथा· अभविष्येथाम् अभविष्यध्वम् તેમજ अभविष्ये અને

३१९ अभविष्यावहि त्वेवमभविष्यामहि त्वथ ।
अभविष्टाऽभविषाताम् आतोऽन्तोऽदनतस्त्वथ ॥३१९॥

श्वस्तने ॥ २१४० ॥ आतोऽन्तोऽदनत. ॥ २१४८ ॥

अभविष्यावहि अभविष्यामहि, अभविष्ट अभविषाताम् हवे आत्मनेपदना परनां अ हा- न होय त्यारे अन्त नो अ आदेश थाय छे जेमके –

३२०–३२१ यदभविषतेत्येवम् अभविष्ठाग्नतः परम् ।
तथैवाऽभविषाथा स्याद् अग्रेऽप्यस्मिन् विशेषता ॥३२०॥
वक्तव्यो द्वे च सेर्लोपोऽ–भविढ्व–ध्व च वा तथा ।
अभविष्यभविष्वहि – भविष्महि क्रियापदम् ॥३२१॥

अभविषत, अभविष्ठा अभविषाथाम् अने ध्वे परमां होय त्यारे सि(स्) नो लोप थाय छे तेथी अभविढ्वम्–अभविढ्वम् , अभविषि अभविष्वहि अभविष्महि एम क्रियापद थाय छे.

३२२ एध वृद्धौ भवेदस्य – धते क्रियापद पुन. ।
आत्मनेपदिधातुभ्य आम् प्रत्ययस्ततः कृत ॥३२२॥

एध (६६)-वधवु एनुं क्रियापद एधते थाय छे. पछी (परोक्षमा) आत्मनेपदी धातुओने आम् प्रत्यय जोडवामां आवे छे.

३२३ आत्मनेपदमेव स्यात् फलेऽप्यकर्तृगामिनि ।
एधाञ्चक्रे भवेण्णादा – वैधिष्ट सिविधौ विभो ॥३२३॥

णप् वगेरे परमा होय त्यारे फळ कर्ताने जतुं होय छता धातु (आत्मनेपद होय तो) आत्मनेपद ज थाय छे. जेमके :–एधाञ्चक्रे अने हे विभु, सि(स्) विधिमां ऐधिष्ट रूप थाय छे.

३२४ स्यादीक्ष दर्शनाद्यर्थे तस्येक्षते क्रियापदम् ।
ईक्षाञ्चक्रे भवेण्णादा – वैक्षिष्ट सिविधौ पुन ॥३२४॥

ईक्ष (६७) जोवु, (परीक्षा करवी) वगेरे अर्थमा छे तेनुं क्रियापद ईक्षते थाय छे णप् वगेरेमां ईक्षाञ्चक्रे अने सि(स्) विधिमां ऐक्षिष्ट थाय छे

३२५ धातु ष्वञ्ज परिष्वङ्गे स्वजतेऽस्वजत ध्रुवम् ।
सस्वञ्जे सस्वजे किरवात् स्वाङ्क्ताऽस्वङ्क्त परेऽस्य सौ ॥३२५॥

ष्वञ्ज (६८) (स्वञ्ज्) भेटवुं धातुना रूपो–स्वजते, अस्वजत, सस्वञ्जे तेमज णप् मां विकल्पे कित् होवाने लीधे सस्वजे, स्वङ्क्ता अने सि(स्) परमा होय त्यारे अस्वङ्क्त थाय छे

३२६ शातुरस्त्रुष् च गत्याख्या णप् च कित्स्यादि देवस्य ।
भवत च कित्वा गम्य मेरे वाक्ती परे गतः ॥३२६॥

त्रपूष् (६९)–लज्जा अर्थी धातु छे तेमां केवळ णप् वगेरे छे तेनुं क्रियापद त्रपते अने णप् वगेरे परमां होय त्यारे त्रेपे थाय छे

* ज तेलोप ।२।१।४५।।

३२७–३२८ ऊदितो वा त्वनेनैव त्रप्सीष्ट त्रपिपीष्ट च ।
त्रप्ताऽथ त्रपिता राजस्त्रपिष्यते तु त्रप्स्यते ॥३२७॥
अत्रपिष्यत पक्षे हि चाऽत्रप्स्यताऽत्रपिष्ट च ।
अत्रप्ताऽत्रपिषाता हि चाऽत्रप्सातामत्रप्सत ॥३२८॥

ऊ કાર इत् હોવાને લીધે વિકલ્પે (इट् લાગતા) त्रप्सीष्ट અને त्रपिषीष्ट તેમજ त्रप्ता અને त्रपिता, હે રાજા, त्रपिष्यते અને त्रप्स्यते, अत्रपिष्यत તેમજ अत्रप्स्यत, अत्रपिष्ट અને अत्रप्त અને अत्रपिषाताम् તેમજ अत्रप्साताम् अत्रप्सत થાય છે.

३२९ तिज् निशाने क्षमाया च गुप्भ्यस्त्वनेन से कृते ।
तितिक्षते तितिक्षेत तितिक्षता पुनस्तथा ॥३२९॥

तिज् (७०) તીક્ષ્ણ કરવું, સહન કરવુ તેને गुप्भ्य (२ १.१४१) સૂત્રથી स કરવામા આવતા तितिक्षते, तितिक्षत तितिक्षताम् વગેરે થાય છે

३३० अतितिक्षत, णादौ तु तितिक्षाञ्चक्र एव च ।
तितिक्षामास भो स्वामिन् ! तितिक्षिषीष्ट चाऽऽशिषि ॥३३०॥

अतितिक्षत, અને णप् મા तितिक्षाञ्चक्रे અને तितिक्षामास તેમજ હે સ્વામી, આશીરર્થમાં तितिक्षीष्ट થાય છે.

३३१ तितिक्षिता भवेत्तादौ वै तितिक्षिष्यते स्यपि ।
अतितिक्षिष्यत स्वामि–न्नतितिक्षिष्ट चेत्यपि ॥३३१॥

ता વગેરેમા तितिक्षिता, स्यप् પરમા હોય ત્યારે तितिक्षिष्यते અને अतितिक्षिष्यत તેમજ, હે સ્વામી, अतितिक्षिष्ट થાય છે

३३२ भवेत् तिज् निशाने ञि कृते तेजयतीति च ।
तितिक्षते क्षमाया स्याद् विवक्षेत्यन्यशास्त्रत ॥३३२॥

तिज्–તીક્ષ્ણ કરવુ એ અર્થમા (પ્રેરકનો) ञि કરવાથી तेजयति થાય છે પણ **સહન કરવું** ના અર્થમાં तितिक्षते થાય છે તેવી વિવક્ષા અન્યશાસ્ત્ર પ્રમાણે છે.

३३३ गुप् गोपनकुत्सनयो–र्जुगुप्सतेऽस्य क्रिया भवेदिह च ।
णपि हि जुगुप्साञ्चक्रे जुगुप्सीष्टाऽजुगुप्सिष्ट ॥३३३॥

गुप् (७१) રક્ષણ કરવુ –ચીતરી ચડવી તેનુ ક્રિયાપદ जुगुप्सते થાય છે. णप् માં जुगुप्साञ्चक्रे તેમજ (આશીરર્થમાં) जुगुप्सीष्ट અને अजुगुप्सिष्ट (सि વિધિમાં) થાય છે

ऊदितो वा ॥ २ १ ७० ॥ गुप्भ्य ॥ २ १ १४१ ॥

३३४ मान विचारणे धातु–स्तस्य सप्रत्ययो भवेत् ।
द्वित्वं सप्रत्ययत्वाच्च ह्रस्वः स्याद्धि ततः परम् ॥३३४॥

मान (७२)–चर्चा विचारणा करवी ओ अर्थमां धातुने स प्रत्यय थाय छे. स प्रत्ययने लीधे द्वित्व अने पछी ह्रस्व थाय छे पछी—

३३५ पूर्वो य से भवेदेव मानादीनां च गे परे ।
दीर्घं पूर्वस्य वननयो मीमांसते यथा फलेत् ॥३३५॥

मान वगेरेनी परमां स आवे त्यारे जे पूर्व म कार छे तेनो ई थाय छे अने तेनो दीर्घ कहेवाय छे. जेमके :–मीमांसते सिद्ध थाय छे.

३३६ मीमांसामास णादो च मीमांसिषीष्ट चाऽऽशिषि ।
तादौ मीमांसिता राजन् । वै मीमांसिष्यते स्यपि ॥३३६॥

णप् वगेरेमां मीमांसामास, आशीर्वादमां मीमांसिषीष्ट, ता वगेरेमां मीमांसिता अने हे राजा, स्यप् मां मीमांसिष्यते थाय छे.

३३७ अमीमांसिष्यत स्वामि–न्नमीमांसिष्ट सौ परे ।
धातु र्बाधृध निन्दायां बीभत्सते क्रिया भवेत् ॥३३७॥

तेमज हे स्वामी, अमीमांसिष्यत अने सि (स) परमां होय त्यारे अमीमांसिष्ट थाय छे बध (७३) निंदा करवी तेनुं क्रियापद बीभत्सते थाय छे

३३८ अबीभत्सत बीभत्सा–ञ्चक्रे बीभत्सिषीष्ट च ।
बीभत्सिताऽत्र बीभत्सि–ष्यते स्य परे स्यपि ॥३३८॥

तेमज हे स्वामि, अबीभत्सत, बीभत्साञ्चक्रे, बीभत्सिषीष्ट, बीभत्सिता अने स्यप् परमां होय त्यारे बीभत्सिष्यते रूप थाय छे.

३३९ अबीभत्सिष्ट सावेव व्यवहारे पण स्तुतौ ।
आत्मनेपदमायाच्च च न भवेदित्युदाहृतम् ॥३३९॥

अने सि विधिमां अबीभत्सिष्ट थाय छे. पण् (७४) वेपार करवो. स्तुति करवी तेने (स्तोत्र) आय प्रत्यय लागवाथी आत्मनेपद थतुं नथी तेम कह्युं छे.

३४० केवलं पणिनार्थत्वाद् अनुबन्धस्य भूपते !
पणायति यथा रूपं अपि केचित् पठन्ति च ॥३४०॥

हे नृपति, (आय) अनुबन्ध केवल पणिनार्थ होवाने लीधे केटलाक पणायति जेम रूप पण कहे छे

[illegible] ॥ ३ १ ४० ॥ [illegible] ॥ ३ १ १४८ ॥
* [illegible]

३४१ पणायते पणायेत पणायेता तत परम् ।
अपणायत पणाया-ञ्चक्रे आये कृते क्रिया ॥३४१॥

અને आय કરવાથી पणायते, पणायेत, पणायेताम्, अपणायत, पणायाञ्चक्रे ક્રિયાપદો થાય છે.

३४२ आयाभावे भवेत् पेणे पणायिषीष्ट चाऽऽशिषि ।
पणिषीष्ट पणायिता पणिताऽथ पणिष्यते ॥३४२॥

आय ન લાગે ત્યારે પેણે, આશીરર્થમાં पणायिषीष्ट, पणिषीष्ट, पणायिता, पणिता અને पणिष्यते થાય છે.

३४३ पणायिष्यत उर्वीश ह्यपणायिष्यते स्यपि ।
अथाऽपणायिष्यत सौ वाऽ–पणायिष्टाऽपणिष्ट च ॥३४३॥

હે પૃથ્વીશ, स्यप् પરમા હોય ત્યારે पणायिष्यते, अपणायिष्यते અને अपणायिष्यत અને सि(स्) વિધિમાં अपणायिष्ट અને વિકલ્પે अपणिष्ट થાય છે.

३४४ पनधातो· पुनश्चैव क्रिया इह भवन्ति भो ।
वर्ततेऽय गतौ धातुस्तस्य स्यादयते क्रिया ॥३४४॥

पन (७५)–ધાતુના ક્રિયાપદ પણ એ પ્રમાણેજ થાય છે अय (७६) જવુ ધાતુ છે તેનુ ક્રિયાપદ अयते થાય છે

३४५ अयाञ्चक्रे भवेण्णादा–वयामासाऽयिषीष्ट च ।
अयिताऽयिष्यते राजन्नायिष्यत तथा पुन ॥३४५॥

णप् વગેરેમા अयाञ्चक्रे, अयामास થાય છે. પછી હે રાજા, अयिषीष्ट, अयिता, आयिष्यते, आयिष्यत થાય છે.

३४६ आयिष्टाऽथाऽऽयिषाता च तथायिषत चेत्यथ ।
आयिष्ठा आयिषाथामा–यिढ्वमायिध्वमेव च ॥३४६॥

(सि વિધિમાં) आयिष्ट आयिषाताम् आयिषत અને आयिष्ठा· आयिषाथाम् आयिढ्वम् –आयिध्वम् થાય છે

३४७ अयतावुपसर्गस्य रेफस्य लत्वमेव च ।
निर्दुर्प्रतीन् विहाय स्यात् पलायते यथा क्रिया ॥३४७॥

अय ધાતુ પરમાં હોય ત્યારે निर्, दुर् અને प्रति સિવાયના ઉપસર્ગના રેફનો ल કાર થાય છે. જેમકે :–(परा–अयते) पलायते.

परापूर्वेऽयतौ ॥ २ १.१६५ ॥

३४८ दय दाने गतौ हिंसा–दानयोर्न विशेषता ।
        धातुर्यो घट चेष्टायां स्यात् तस्य घटते क्रिया ॥३४८॥

दय (७७)–આપવું, જવું, હિંસા કરવી, લેવું તે ધાતુ (ના રૂપો) માં વિશેષતા નથી. જે घट (७८)–ચેષ્ટા કરવી ધાતુ છે તેનું ક્રિયાપદ घटते થાય છે.

३४९ णादौ च जघटे रूपम् अघटिष्ट तु नो परे ।
        धातुर्य ईह चेष्टायां तस्य स्यादीहते क्रिया ॥३४९॥

णप् વગેરેમાં जघटे તેમજ सि(न) પછીમાં હોય ત્યારે अघटिष्ट થાય છે. જે ईह (७९) ચેષ્ટા કરવી ધાતુ છે તેનું ક્રિયાપદ ईहते થાય છે

३५० ईहाञ्चक्रे ईहिषीष्ट ऐहिष्ट सिविधौ पुनः ।
        कासृ शब्दकुत्सायां च–स्तस्य क्रिया तु कासते ॥३५०॥

ईहाञ्चक्रे, ईहिषीष्ट અને सि વિધિમાં ऐहिष्ट થાય છે. જે कासृ (८०)–(कास्) અપશબ્દ બોલવા–(નિંદા કરવી) ધાતુ છે તેનું ક્રિયાપદ कासते થાય છે

३५१ कासाञ्चक्रे चकासेऽथ कासिषीष्ट तथाऽऽशिषि ।
        कासिताऽथ त्वकासिष्ट सिविधौ, षेवृ सेवने ॥३५१॥

कासाञ्चक्रे તેમજ चकासे, આશીર્વાદમાં कासिषीष्ट, कासिता અને सि વિધિમાં अकासिष्ट થાય છે. षेवृ (८१) सेव् સેવવું ધાતુના રૂપો નીચે પ્રમાણે છે.

३५२ सेवते च सिषेवेऽथ स्यादसेविष्ट सौ परे ।
        गाङ् गतौ तस्य धातोश्च क्रिया त्वत्र प्रदर्श्यते ॥३५२॥

सेवते, सिषेवे, सि પછીમાં હોય ત્યારે असेविष्ट થાય છે. गाङ् (८२) જવું એ ધાતુના ક્રિયાપદો હવે બતાવાય છે

३५३-३५४ गाते गासे गाते गामे गाथे तथैव गाध्वे गे ।
        अथ गावहे च भूपाल! गामहे गेत गेयाताम् ॥३५३॥
        गेरन् भवति च गाताम् अगात पुनरपि जगे जगाते च ।
        जगिरे गासीष्ट च गाता गास्यते ह्यगास्यत वै ॥३५४॥

(વર્તમાનકાળમાં) હે ભૂપાલ, गाते गासे गाते, गामे गाथे गाध्वे, गे गावहे गामहे તેમજ (વિધ્યર્થમાં) गेत गेयाताम् गेरन्, અને પછી गाताम्, अगात તેમજ जगे जगाते जगिरे, गासीष्ट, गाता, गास्यते અને अगास्यत થાય છે.

३५५ निवृत्तोऽस्मात् [illegible] ।
        [illegible] ॥३५५॥

सि પરમાં હોય ત્યારે હે રાજેન્દ્ર, अगास्त अगासाताम् अगासत થાય છે. रुड् (૮૩) જવુ –બોલવું એ ધાતુનું ક્રિયાપદ रवते થાય છે.

३५६ रवेत रवता चाऽथ णादौ तु रुरुवे पुन ।
रुरुवातेऽथ रोषीष्ट रोता स्यपि च रोष्यते ॥३५६॥

તેમજ रवेत रवताम् અને णप् વગેરેમાં रुरुवे रुरुवाते તથા रोषीष्ट, रोता અને स्यप् મા रोष्यते થાય છે.

३५७ अरोष्यत ततो राजन्नरोष्टेति च सौ परे ।
देङ् पालने च यो धातु–स्तस्य स्याद् दयते क्रिया ॥३५७॥

હે રાજા, अरोष्यत અને सि પરમા હોય ત્યારે अरोष्टा થાય છે. જે देङ् (૮૪) પાલન–રક્ષણ કરવું ધાતુ છે તેનુ ક્રિયાપદ दयते થાય છે

३५८ णादौ स्याद् दयतेर्दिग्या–देशो द्वित्व पर न च ।
दिग्ये दासीष्ट दाता च दास्यतेऽदास्यत स्यपि ॥३५८॥

णप् વગેરે પરમા હોય ત્યારે (પરોક્ષમાં) दय् ધાતુનો दिगि આદેશ થાય છે તેનુ દ્વિત્વ થતુ નથી (આમ) दिग्ये રૂપ થાય છે. પછી दासीष्ट, दाता અને स्यप् માં दास्यते તેમજ अदास्यत થાય છે

३५९–३६० दाधास्थामित्वं सेर्डित्वम् आत्मनेपद एव च ।
लोपो ह्रस्वाज्झसे धातो. सेरिह स्याद्यथा भवेत् ॥३५९॥
अदिताऽग्रेऽदिषाताम् अदिषताऽदिढ्वमेव च ।
डयतेऽस्य क्रिया स्वामिन् डीङ् च विहायसा गतौ ॥३६०॥

આત્મનેપદ મા જ दा, धा અને स्था ધાતુનો इ કાર થાય છે અને सि નો ङित् કરાય છે પછી झस વર્ણ પરમા આવે ત્યારે ह्रस्व ધાતુની પરમા આવેલા सि નો લોપ થાય છે અને જેમકે –अदित થાય છે તેમજ अदिषाताम् अदिषत, अदिढ्वम् બને છે. હે સ્વામી, डीङ् (૮૫) ઉડવુ એ ધાતુનુ ક્રિયાપદ डयते થાય છે.

३६१ डिड्ये च डयिषीष्टाऽपि डयिता च डयिष्यते ।
अडयिष्यत सावेवाऽ–डयिष्टेव स्युरग्रगा. ॥३६१॥

डिड्ये, डयिषीष्ट, डयिता डयिष्यते, अडयिष्यत, તેમજ सि પરમાં હોય ત્યારે अडयिष्ट અને એ પ્રમાણે આગળ થાય છે.

दयतेर्दिगि णादौ ॥ २ १.१६७ ॥ अपिद्दाधास्थामित्व सेर्ङित्वमात्मनेपदे ॥ २ १ १६८ ॥
लोपो ह्रस्वाज्झसे ॥ २ १ १६९ ॥

३६२ यो द्युत द्योतने धातुस्तस्य स्याद् द्योतते क्रिया ।
अद्योतत द्युतेःप्राक् च वक्तव्यं सम्प्रसारणम् ॥३६२॥

જે દ્યુત (૮९) પ્રકાશવું ધાતુ છે તેનુ ક્રિયાપદ દ્યોતતે થાય છે. પછી અદ્યોતત અને (પરોક્ષમાં) દ્યુત ધાતુના અભ્યાસને સંપ્રસારણ (કરવાનુ) કહેવાયું છે

३६३ दिद्युते द्योतिषीष्ट स्यात् द्योतिता ह्यात्मनेपदे ।
द्योतिष्यते तथा चाऽग्रेऽद्योतिष्टाऽथ विशेषता ॥३६३॥

(તેનાથી) આત્મનેપદમાં દિદ્યુતે થાય છે તેમજ દ્યોતિષીષ્ટ, દ્યોતિતા, દ્યોતિષ્યતે અને આગળ અદ્યોતિષ્ટ થાય છે. હવે વિશેષતા છે

३६४ भूते सौ च द्युतादिभ्यो वा परस्मैपदं भवेत् ।
लित्पुषाद्येर्यथा ङ स्यात् द्युतादिभ्य पुनस्तथा ॥३६४॥

(અદ્યતન) ભૂતકાળમાં સિ પરમાં હોય ત્યારે દ્યુત વગેરે ધાતુઓને વિકલ્પે પરસ્મૈપદ પ્રત્યયો થાય છે અને લિત્પુષાદેર્ङ (૭ ૧ ११०) સૂત્રથી દ્યુત્ વગેરેને ङ (अ) થાય છે

३६५ अद्युतच्च यथा रूप पाणिनीयमते परम् ।
यो वृतु वर्त्तने धातुस्तस्य स्याद् वर्त्तते क्रिया ॥३६५॥

(તેનાથી) પાણિનીય મત પ્રમાણે અદ્યુતત્ એમ અન્ય રૂપ થાય છે હવે જે વૃતુ-હોવું-રહેવું ધાતુ છે તેનુ ક્રિયાપદ વર્त्तતે થાય છે

३६६ वर्त्तेत वर्त्ततां राजन् ! अवर्त्तत क्रियापदम् ।
र उत्वेनेन सूत्रेण णादौ स्याद् ववृते पुनः ॥३६६॥

હે રાજા, વર્ત્તેત, વર્ત્તતામ્, અવર્ત્તત, એમ ક્રિયાપદો થાય છે અને र (૭.१ ८७) સૂત્રથી પૂર્વના ऋ નો अ કાર થતા णप् વગેરેમાં વવૃતે થાય છે.

३६७ वर्तिषीष्टाऽथ तादौ च-र्त्तिता वर्तिष्यते तथा ।
वृतु-वृधु-शृधु-स्यन्दू-कृपश्चैते वृतादयः ॥३६७॥

વર્તિષીષ્ટ તેમજ તા વગેરે પરમાં હોય ત્યારે વર્તિતા, પછી વર્તિષ્યતે થાય છે વૃતુ, વૃધુ, શૃધુ, સ્યન્દ્, અને કૃપૂ એ વૃત્ વગેરે ધાતુઓ છે.

३६८ वृद्भ्यः स्यसनोर्वा पम-नित्सु च यथा नि-दाढ अवर्त्सीत् भो ।
यदो वर्तिष्यते वा-वर्त्स्यदवर्तिष्ट पुनरपूर्वम् ॥३६८॥

द्युते द्युर्इट ॥ ४ १ १३१ ॥ द्युतादिभ्यो लुङि वा ॥ ३ १.१४२ ॥ लित्पुषादेर्ङ ॥ ७ १ ११० ॥
र ॥ ७ १ ८७ ॥ वृताद्भ्यः स्यसनोर्वा पम ॥ ३ १ १५४ ॥

वृत् વગેરે ધાતુઓને स्यप् અને सि (स) પરમા હોય ત્યારે વિકલ્પે પરસ્મૈપદ થાય છે જે અનિટ્ બને છે જેમકે –वर्त्स्यति ક્રિયાપદ છે વિકલ્પે वर्त्तिष्यते થાય છે. તેમજ अवर्त्स्यत् તથા अवर्तिष्ट અને अवृतत् થાય છે

३६९ य स्यन्दू स्रवणे धातुस्तस्य स्यात् स्यन्दते क्रिया ।
स्यन्देत स्यन्दतामग्रेऽ–स्यन्दताऽस्यन्दथा अपि ॥३६९॥

જે स्यन्दू (૮૮) વહેવું–સરવુ ધાતુ છે તેના ક્રિયાપદ स्यन्दते, स्यन्देत, स्यन्दताम्, अस्यन्दत અને अस्यन्दथा. પણ થાય છે

३७० सस्यदे चाऽथ सस्यन्दे ह्यदितो वेट् तत. परम् ।
स्यत्सीष्ट स्यन्दिषीष्ट स्यात् स्यन्ताऽथ स्यन्दिता पुन. ॥३७०॥

सस्यदे તેમજ सस्यन्दे અને ऊदितो वा થી વિકલ્પે इट् લાગતા स्यत्सीष्ट અને स्यन्दिषीष्ट તેમજ स्यन्ता અને स्यन्दिता એમ થાય છે

३७१ स्यन्दिष्यते स्यपि त्वग्रे स्यंत्स्यति स्यत्स्यते ह्यथ ।
अस्यन्दिष्यत राजेन्द्राऽ–स्यंत्स्यताऽस्यत्स्यदेव च ॥३७१॥

स्यप् પરમા હોય ત્યારે स्यन्दिष्यते, स्यत्स्यति, स्यत्स्यते તેમજ હે રાજેન્દ્ર, अस्यन्दिष्यत, अस्यत्स्यत અને अस्यत्स्यत् થાય છે.

३७२ अस्यन्दिष्ट त्वथाऽस्यन्त पक्षेऽस्यदत् क्रिया पुन ।
कृपू सामर्थ्य एवाऽस्य कृपो रो लश्च कल्पते ॥३७२॥

(सि વિધિમા) अस्यन्दिष्ट, अस्यन्त તેમજ વિકલ્પે अस्यदत् ક્રિયાપદ થાય છે. कृप् (૮૯) શક્તિમાન થવુ –તેમા कृप् ના र (રેફ) નો ल કાર થાય છે અને कल्पते બને છે

३७३ स्याद् लृ इति लोकाच्च विवक्षा पूर्वसूरिभि· ।
कृता भवेद् यथा विद्वन् ! चक्लृपे च कियापदम् ॥३७३॥

(અન્ય) વ્યાકરણમાથી પૂર્વાચાર્યોએ વિવક્ષા કરેલી હોવાથી ॠ નો लृ થાય છે જેમકે :–હે વિદ્વાન્, चक्लृपे ક્રિયાપદ બને છે

३७४ कल्पिषीष्ट कृते वेटि नोपधाया गुणो भवेत् ।
अनिटोः परत सिस्योः क्लृप्सषीष्ट भवेद् यथा ॥३७४॥

વિકલ્પે इट् કરવાથી कल्पिषीष्ट થાય છે. અને અનિટ્ सि અને स्यप् પરમાં હોય ત્યારે ઉપધાનો ગુણ થતો નથી, તેનાથી क्लृप्सषीष्ट ક્રિયાપદ થાય છે.

ऊदितो वा ॥ २ १ ७० ॥ कृपो रो ल ॥ २.१ १७४ ॥ सिस्यो ॥ २.१ १७५ ॥

३७५ अनिट्त्वं च कृपोऽस्तादौ प वा कल्प्ता भवेद् यथा ।
कल्प्ता च कल्पिता विद्वन् ! वृद्भ्योऽनेन विकल्पता ॥३७५॥

તા વગેરે પરમાં હોય ત્યારે कृप् ધાતુ વિકલ્પે અનિટ્ અને પરસ્મૈપદી થાય છે. જેમકે :– कल्प्ता તેમજ હે વિદ્વાન્ वृद्भ्य (૨.૧ ૧૭૩) સૂત્રથી વિકલ્પે कल्पिता થાય છે.

३७६ कल्पिष्यतेऽथ पक्षे तु कल्प्स्यते त्वथ कल्प्स्यति ।
अकल्पिष्यत भो स्वामिन् ! पुनः पक्षे त्वकल्प्स्यत ॥३७६॥

कल्पिष्यते તેમજ વિકલ્પે कल्प्स्यते અને कल्प्स्यति થાય છે. તેમજ હે સ્વામી, अकल्पिष्यत અને વિકલ્પે अकल्प्स्यत થાય છે.

३७७ अकल्प्स्यदिति रूपाणि स्यपि परे भवन्ति च ।
अकल्पिष्ट तथाऽक्लृप्ताऽ–क्लृप्सातामथ चाऽक्लृपत् ॥३७७॥

અને अकल्प्स्यत् એ પ્રમાણે રૂપો स्यप् પરમાં હોય ત્યારે થાય છે. તેમજ अकल्पिष्ट અને अक्लृप्त अक्लृप्साताम् તેમજ વિકલ્પે अक्लृपत् થાય છે.

३७८ धातुर्व्यथ दुःखभय–चलनयोर्व्यथते व्यथेत चाऽस्य स्यात् ।
अग्रे णादौ पूर्वस्य सम्प्रसारणमिति च वाच्यम् ॥३७८॥

व्यथ (૯૦) દુઃખ થવું, ભયથી ચંચળ થવું એના ક્રિયાપદો व्यथते, व्यथेत થાય છે અને णप् વગેરે પરમાં હોય ત્યારે પૂર્વ (અભ્યાસ) નું સંપ્રસારણ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે.

३७९ विव्यथे व्यथिषीष्ट स्यात् व्यथिता च व्यथिष्यते ।
अव्यथिष्यत भूते सा–व्यथिष्ट क्रियापदम् ॥३७९॥

विव्यथे, व्यथिषीष्ट તેમજ व्यथिता, व्यथिष्यते, अव्यथिष्यत અને (અદ્યતન) ભૂતકાળમાં सि પરમાં હોય ત્યારે अव्यथिष्ट ક્રિયાપદ થાય છે.

३८० न स्यात्त्व रमु क्रीडा–या तस्यैव रमते क्रिया राजन् ! ।
रेमे रंसीष्ट च रन्ता तदनु च रंस्यते त्वरंस्यत भो ॥३८०॥

જે रमु (૯૧) ક્રીડા કરવી ધાતુ છે તેનું જ ક્રિયાપદ, હે રાજન, रमते થાય છે. તેમજ रेमे, रंसीष्ट, रन्ता ને પછી रंस्यते તેમજ अरंस्यत થાય છે.

३८१ अरंस्त अरंसाताम् एव क्रियापदानि च ।
व्याङ्परिपूर्वेभ्यो रम च विरमति क्रिया यथा ॥३८१॥

अरंस्त अरंसाताम् એ પ્રમાણે ક્રિયાપદો થાય છે. वि, आङ्, परि અને उप એ ઉપસર્ગોની પરમાં રહેલ रम् ધાતુ પરસ્મૈપદી થાય છે. જેનું ક્રિયાપદ विरमति (વિરમે) છે.

*वृद्भ्यः स्यसनोः ॥ २ । १ । १७३ ॥

३८२ ञित्वरा सम्भ्रमे धातुस्तस्य स्यात् त्वरते क्रिया ।
अत्वरिष्टाऽत्वरिढ्व वाऽ–त्वरिध्वमेवमत्र हि ॥३८२॥

ञित्वरा (त्वर्) (९२) (સંભ્રમપૂર્વક) ઉતાવળ કરવી–ધાતુનુ ક્રિયાપદ त्वरते થાય છે તેમજ अत्वरिष्ट, अत्वरिढ्वम् અને વિકલ્પે अत्वरिध्वम् એ પ્રમાણે થાય છે.

३८३ य. षह् मर्षणे धातुस्तस्य स्यात् सहते क्रिया ।
सेहे चाऽथ सहिषीष्ट सहितेति कृते त्विटि ॥३८३॥

જે षह् (૯૩) (सह्) સહન કરવુ ધાતુ છે તેનું ક્રિયાપદ सहते થાય છે તેમજ सेहे, सहिषीष्ट અને इट् કરવામાં આવતાં सहिता એમ થાય છે

३८४ इडभावे भवेत् हो ढ–स्तयोर्धष्टुर्ढलोपता ।
ढे च सहिवहोरोद–वर्णस्य भवति ध्रुवम् ॥३८४॥

इड् ના અભાવમાં ह કારનો ढ કાર થાય છે અને પછી પરમા આવતા त કાર તેમજ थ કારનો ध કાર અને ष्टुत्व થતા (ढ કાર થાય છે) તેનાથી (પૂર્વ) ढ કારનો લોપ થાય છે. ढ કાર નો લોપ થાય ત્યારે सह् અને वह् ધાતુના अ કાર નો ओ કાર થાય છે.

३८५ यथा सोढा भवेत् तादा–वसहिष्ट तु सौ परे ।
अग्रे त्वसहिषाता स्याद् भ्वादेरित्यात्मनेपदम् ॥३८५॥

(તેનાથી) જેમકે :–ता વગેરે પરમા હોય ત્યારે सोढा રૂપ સિદ્ધ થાય છે. सि પરમાં હોય ત્યારે असहिष्ट असहिषाताम् એમ થાય છે. આમ भ्वादि–પ્રથમગણમા આત્મનેપદ પ્રક્રિયા થઇ.

उभयपदप्रक्रिया—

३८६ यो धातू राजृ दीप्तौ च तस्य स्याद् राजति क्रिया ।
राजते पुनरित्येव रराज रेज इत्यपि ॥३८६॥

જે राजृ (૯૪) (राज्) પ્રકાશવું ધાતુ છે તેના ક્રિયાપદ राजति राजते તેમજ रराज रेजे થાય છે.

३८७ पूर्वलोप फणादित्वात् वैत्व यथा च रेजतु ।
रराजतु पुना राजन् ! रराजे चात्मनेपदे ॥३८७॥

फण વગેરે ધાતુઓમા પઠિત હોવાથી પૂર્વ (અભ્યાસ) નો લોપ અને (अ કારનો) ए કાર થઇ હે રાજા, रेजतुः –रराजतु· પણ થાય છે. આત્મનેપદમા रराजे પણ થાય છે.

हो ढ ॥ १ ९ ११ ॥ तयोर्धोऽध ॥ २ १.७२ ॥ ष्टुभि ष्टु ॥ १.४८ ॥
ढि ढो लोपो दीर्घश्च ॥ २ १ १२१ ॥ सहिवहोरोदवर्णस्य ॥ २ १ १७८ ॥

३८८ राज्याच्च राजिषीष्ट स्याद् राजिता त्वथ राजिता ।
राजिष्यति ह्यराजिष्यत् तथाऽऽत्मनेपदे स्यपि ॥३८८॥

राज्यात्–राजिषीष्ट, राजिता–राजिता અને સ્યપ્ પરમાં હોય ત્યારે રાજિષ્યતિ–અરાજિષ્યત્ તે પ્રમાણે આત્મનેપદમાં પણ થાય છે.

३८९ अथाऽराजीदराजिष्टाऽ – राजिषातामराजिषि ।
यः खन खनने धातुः खनति खनते पुनः ॥३८९॥

તેમજ અરાજીત્ – અરાજિષ્ટ અરાજિષાતામ્ તેમજ અરાજિષિ થાય છે. જે ખન (૯૧) ખોદવું ધાતુ છે તેના ખનતિ–ખનતે ક્રિયાપદો થાય છે

३९० चखान चखनतुश्चखनुश्चख्ने चख्नाते इत्यपि ।
भवेच्च ङिति यादौ याऽऽ – कारान्तादेश एव च ॥३९०॥

ચખાન ચખનતુ ચખ્નુ. અને ચખ્ને ચખ્નાતે (ચખ્નિરે) થાય છે. હવે ય કારાદિ વગેરે ઙિત્ અને કિત્ પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે વિકલ્પે આ કાર અન્તાદેશ થાય છે

३९१ जनसनखना स्वामिन् पाणिनीयमतं स्फुटम् ।
खायात् खन्यात् खनिषीष्ट त्वखानीदखनिष्ट च ॥३९१॥

હે સ્વામી, પાણિનિસૂત્ર જનસનખના (સઞ્ઝલોઃ । ૬.૪.૪૨) મા તે સ્પષ્ટ છે (તેનાથી) ખાયાત્ – ખન્યાત્ ખનિષીષ્ટ, તેમજ અખાનીત્ – અખનિષ્ટ થાય છે

३९२ यो हृञ् च हरणे धातुस्तस्य स्याद् हरति स्त्रिया ।
हरते च हरेते च णादौ जहार जह्रतुः ॥३९२॥

જે હૃઞ્ (૯૯) લઈ જવું ધાતુ છે તેના ક્રિયાપદ હરતિ–હરતે, હરતે તેમજ ણલ્ વગેરેમાં જહાર જહ્રતુ. થાય છે.

३९३ जह्रुर्जह्रे च जह्राते जह्रिरे च भवेत् पुरः ।
स्यात् थपि नेट् ऋदन्तस्य जहर्थ वा वलिट् स्त्रिया ॥३९३॥

તેમજ જહ્રુ અને જહ્રે, જહ્રાતે–જહ્રિરે થાય છે ... ઋદન્ત ધાતુની પરમાં થપ્ પ્રત્યય આવે ત્યારે ઇટ્ આગમ નથી તેથી ... જહર્થ ક્રિયાપદ સિદ્ધ થાય છે

३९४ ह्रियाद् भवेच्च यादादौ लिङ्याशिषि ... ।
न स्याद् यथा हृषीष्टेति हर्ता स्यादि हरिष्यति ॥३९४॥

યાત્ વગેરેમાં હ્રિયાત્ થાય છે અને ... સ્યાત્ પરમાં હોય ત્યારે —

... ॥ ... ॥
... ॥

કારાન્તનો ગુણ થતો નથી તેથી हृषीष्ट એમ થાય છે. પછી हर्ता અને स्यप् માં हरिष्यति થાય છે.

३९५ अहार्षीच्च पुनर्लोपो ह्रस्वादहृत चाऽत्र हि ।
दानवखण्डने दीदा–सति दीदासते ह्यथ ॥३९५॥

अहार्षीत् અને હ્રસ્વાન્ત ધાતુની પરમા આવેલા सि નો લોપ થતા अहृत થાય છે. दान् (९७) ટુકડા કરવા ધાતુના રૂપો दीदासति–दीदासते થાય છે.

३९६ स्याद् दीदासाञ्चकारेति दीदासाञ्चक्र एव च ।
दीदास्याच्च ह्यदीदासीद् अदीदासिष्ट चेत्यपि ॥३९६॥

दीदासाञ्चकार–दीदासाञ्चक्रे, दीदास्यात् અને अदीदासीत्–अदीदासिष्ट એમ પણ થાય છે.

३९७ शास्तेजने च यो धातु साधना तस्य दानवत् ।
यो धातुर्भज सेवाया भजति भजतेऽथवा ॥३९७॥

જે शान् (९८) તીક્ષ્ણ કરવુ–ધાતુ છે તેની સાધના दान् ધાતુ પ્રમાણે છે જે भज (९९) ભજવુ–સેવા કરવી ધાતુ છે તેના ક્રિયાપદ भजति–भजते થાય છે.

३९८ बभाज भेजतुर्भेजु–र्बभक्थ भेजिथाऽपि च ।
भेजे भज्याच्च भक्षीष्ट भक्ता भक्ष्यति भक्ष्यते ॥३९८॥

बभाज–भेजे भेजतु भेजु, बभक्थ–भेजिथ તેમજ भज्यात्–भक्षीष्ट भक्ता (भक्ता) भक्ष्यति –भक्ष्यते થાય છે.

३९९ अभाक्षीच्च ह्यभाक्ता स्याद् अभाक्षुरप्यभक्त च ।
यस्तस्य डुपचष् पाके कार्यार्थौ च डुषौ पुन ॥३९९॥

अभाक्षीत्–अभक्त, अभाक्ताम् તેમજ अभाक्षु થાય છે. જે डुपचष् (१००) (पच्)–રાધવુ –ધાતુ છે તેના डु અને ष् (અનુબંધો) કાર્ય પૂરતાજ છે.

४०० पचति पचते च णादौ पपाच पेचिथ पपक्थ पेचेऽथ ।
पच्यात् पच्यास्ता प–च्यासु पक्षीष्ट चाऽऽशिषि वै ॥४००॥

पचति–पचते તેમજ णप् વગેરેમાં पपाच–पेचे, पेचिथ–पपक्थ, અને આશીરર્થમાં पच्यात् –पक्षीष्ट पच्यास्ताम् पच्यासुः થાય છે.

४०१ पक्ता पक्ता त्वपाक्षीच्चाऽपक्ताऽथ सिविधाविह ।
श्रिञ् सेवाया च यो धातु. श्रयति श्रयते तथा ॥४०१॥

पक्ता–पक्ता, અને सि વિધિમાં अपाक्षीत्–अपक्त થાય છે જે श्रिञ् (१०१) સેવા કરવી

लोपो ह्रस्वाज्झसे ॥ २ १ १६९ ॥

–धातु छे तेना क्रियापद श्रयति–श्रयते थाय छे.

४०२–४०३ णादौ परे तु शिश्राय शिश्रियतुश्च शिश्रिये ।
श्रीयाच्च श्रयिषीष्ट स्यात् श्रयिता च श्रयिष्यति ॥४०२॥
श्रयिष्यतेऽश्रयिष्यच्चाऽ–श्रयिष्यत भवेत् पुनः ।
नेण्ट् द्वित्वाऽत्र सूत्रे च–मट्ग्रहादिति मन्नवेत् ॥४०३॥

णप् वगेरे परमा होय त्यारे शिश्राय–शिश्रिये शिश्रियतुः श्रीयात्–श्रयिषीष्ट, श्रयिता, श्रयिष्यति–श्रयिष्यते, अश्रयिष्यत्–अश्रयिष्यत थाय छे अने मि नो मट् तथा (धातुनुं) द्वित्व ओ सूत्रमां च कार ग्रहण होवाथी (नीचे प्रमाणे) थाय छे.

४०४ श्रिद्रुस्तुभ्योऽङ् ततो द्वित्वम् अशिश्रियद् यथा भवेत् ।
अशिश्रियत चेत्यादि क्रिया एव परा अपि ॥४०४॥

श्रि, द्रु तेमज स्तु धातुने अङ् अने द्वित्व थता अशिश्रियत्–अशिश्रियत ओ प्रमाणे अन्य क्रियापदो थाय छे.

४०५–४०६ त्विष दीप्तौ भवेत्तस्य त्वेषति त्वेषते क्रिया ।
णादौ परे तु तित्वेष तित्विषतुश्च तित्विषु ॥४०५॥
तित्विषे चाऽऽशिषि त्विष्यात् त्विक्षीष्ट पुनरित्यपि ।
त्वेष्टा त्वेष्टा तथा तादौ त्वेक्ष्यति त्वेक्ष्यते स्यपि ॥४०६॥

त्विष् (१०२) झळहळवुं–धातुना क्रियापदो त्वेषति–त्वेषते थाय छे णप् वगेरेमां तित्वेष –तित्विषे तित्विषतुः तित्विषु, आशीरर्थमां त्विष्यात्–त्विक्षीष्ट, ता वगेरेमां त्वेष्टा–त्वेष्टा तेमज स्यप् मां त्वेक्ष्यति–त्वेक्ष्यते थाय छे

४०७ अत्विक्षत् गौ परे चाऽत्वि–क्षत सस्याऽऽत्मनेपदे ।
स्वरे परे द्विलोप. स्याद् अत्विक्षाताम् यथा क्रिया ॥४०७॥

गि परमा होय त्यारे अत्विक्षत्–अत्विक्षत अने आत्मनेपदमा स नी परमां स्वर (थी शरू थतो प्रत्यय) आवे तो तेना द्वि नो लोप थाय छे जेमके –अत्विक्षाताम् क्रियापद थाय छे.

४०८ यो यज देवपूजादौ तस्य स्याद् यजति क्रिया ।
यजतेऽथवा भेयाज्ञ ण्यि त्र सम्प्रसारणे ॥४०८॥

जे यज (१०३) देवपूजा करवी वगेरे–धातु छे तेना क्रियापद यजति–यजते तेमज य प्रसा–रण करवामां आवता इयाज थाय छे.

४०९ यजौ यजरात्तौ स्युतोऽत्र सूत्रेण चेज्तु ।
यजि यजिषे चेयाष्ठ पुनरीजे प्रयोक्तरः ॥४०९॥

दादाग्येप्तेऽदे स्वरे क्लिति ॥ ४.१.१८५ ॥ [illegible] ॥ ४.१.१४८ ॥

(कित् પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે) यज વગેરે ધાતુઓના य, व અને र ના (અનુક્રમે). इ, उ અને ऋ સંપ્રસારણ થાય છે તે સૂત્રથી ईजतु. થાય છે यप् પરમાં હોય ત્યારે यजिथ–इयष्ठ તેમજ ईजे થાય છે

४१० इज्याद्–यक्षीष्ट यष्टा च यक्ष्यति यक्ष्यते पुन ।
अयाक्षीच्च ह्ययाष्टा त्व–याक्षुरयष्ट चेत्यपि ॥४२०॥

इज्यात्–यक्षीष्ट, यष्टा (२), यक्ष्यति–यक्ष्यते, अयाक्षीत्–अयष्ट अयाष्टाम् अयाक्षु પણ થાય છે

४११ सम्भवेद् ध्वे च सेर्लोपो यथाऽयड्ढ्व क्रिया भवेत् ।
षत्वे डत्वे तत. ष्टुत्वे नैवाऽन्यासु विशेषता ॥४११॥

ध्वम् પરમા હોય ત્યારે सि નો લોપ થઇને अयढ्वम् એમ ક્રિયાપદ (ज કારનો) ष કાર (તેનો) ड કાર અને પછી ष्टुः (स કાર त વર્ગનો ष કાર ट વર્ગ) થતા થાય છે અન્ય રૂપોમાં વિશેષતા નથી.

४१२ यो बीजतन्तुसन्ताने टुवप् च वपति क्रिया ।
वपतेऽथ परे णादा–वुवाप पुनरूदतु ॥४१२॥

જે टुवप् (१०४) (वप्) વાવવુ–ધાતુ છે તેના ક્રિયાપદ वपति–वपते તેમજ णप् વગેરે પરમાં હોય ત્યારે उवाप ऊपतु. થાય છે

४१३ उवपिथ तथोवप्थ स्याद् रूपे चात्मनेपदे ।
उप्यादथ च वप्सीष्ट वप्ता वप्ता च वप्स्यति ॥४१३॥

તેમજ उवपिथ–उवप्थ અને તે પ્રમાણે આત્મનેપદના રૂપો થાય છે उप्यात्–वप्सीष्ट, वप्ता–वप्ता, અને वप्स्यति થાય છે

४१४ अवप्स्यच्च ह्यवाप्सीच्चाऽ–वाप्तामवप्त हि स्फुटम् ।
झसादनेन सूत्रेण सिलोपे च कृते सति ।४१४॥

अवप्स्यत् अवाप्सीत्–अवप्त अवाप्ताम् સ્પષ્ટ જ છે (अवात રૂપ) झस વર્ણની પરમા આવતાં सि નો લોપ થાય છે તે સૂત્રથી સિદ્ધ થાય છે

४१५ यो वह् प्रापणे धातु–र्वहति वहते क्रिया ।
उवाहोहतुरूहुस्थ–प्युवहिथ कृते त्विटि ॥४१५॥

જે वह् (१०५) લઇ જવું–ધાતુ છે તેના ક્રિયાપદ वहति–वहते, उवाह ऊहतुः ऊहू અને थप् પરમાં હોય ત્યારે इट् કરવામા આવતાં उवहिथ એમ થાય છે

ध्वे च सेर्लोप. ॥ २ १ ४९ ॥ लोपो ह्रस्वाज्झसे ॥ २.१ १६९ ॥

४१६　इडभावे तु हो ढः स्यात् तयोर्धः ष्टुत्वमेव च ।
　　ढि ढो लोपस्ततो ह्योढ-वर्णस्योरोट् चाधिकम् ॥४१६॥

इट् ના અભાવમાં ह કારનો ढ કાર, त કાર અને थ કારનો ध કાર તેમજ (ध કારનો) ष्टुत्व થી ढ કાર થતાં, ढ કાર પરમાં આવે ત્યારે પૂર્વ ढ કારનો લોપ અને (सह् તેમજ वह् ના) अ કાર નો ओ કાર થતાં उवोढ એમ વિકલ્પે રૂપ સિદ્ધ થાય છે.

४१७　ऊढे उह्यात्च वक्षीष्ट वोढा वक्ष्यति वक्ष्यते ।
　　अवाक्षीदथ चाऽवोढाम् अवोढ चैवमग्रगाः ॥४१७॥

ऊढे, उह्यात्, वक्षीष्ट, वोढा, वक्ष्यति-वक्ष्यते, अवाक्षीत्, अवोढाम् अवोढ એમ આગળ પ્રમાણે થાય છે.

४१८　योऽस्ति वेञ् तन्तुसन्ताने वयति वयते क्रिया ।
　　स्यात् सम्प्रसारणाभावो वेञो णादौ ववौ ववे ॥४१८॥

જે वेञ् (१०१) વણાટકામ કરવું ધાતુ છે તેના ક્રિયાપદ वयति-वयते થાય છે णप् પરમાં હોય ત્યારે वेञ् ધાતુમાં સંપ્રસારણ ના અભાવમાં ववौ-ववे રૂપો થાય છે

४१९-४२०　वेञो णादौ वयादेशो वयनस्याऽत्र विकल्पतः ।
　　उवायेति क्रिया तावत् तदा किद्रति च भूयते । ॥४१९॥
　　सम्प्रसारणमेव स्यात् सहवस्याद् चोरत् ।
　　ऊयतुरूयिथोरे हि चोयाते ह्यात्मनेपदे ॥४२०॥

णप् વગેરે પરમાં હોય ત્યારે वेञ् નો વિકલ્પે वय् આદેશ થાય છે. તેથી उवाय એમ ક્રિયાપદ થાય છે અને (णप् ના) कित् કે ङित् પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે ग्रह् વગેરે ધાતુઓનુ સ્વરસહિત સંપ્રસારણ થાય છે જેમકે --ऊयतुः ऊयुः, उवयिथ, અને આત્મનેપદમાં ऊये ऊयाते થાય છે.

४२१　किति णादौ वयो यस्य वो वाऽन्यो किरूपतः ।
　　ऊवतुः ऊवुरूवुश्च तथोवे चात्मनेपदे ॥४२१॥

णप् વગેરેમાં कित् પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે वय् આદેશના य કારનો વિકલ્પે व કાર કરેલ છે. આમ ऊवतुः ऊवुः અને આત્મનેપદમાં ऊवे થાય છે

४२२　ऊयाद्वाशीष्ट वाता च वाता वास्यति वास्यते ।
　　अवासीच्च ह्यवासीत्वाऽऽ—वासीद् लिङ्गे पुनः ॥४२२॥

ह्यो ढ ॥ ४ । ११ ॥　　सहवहोरोदवर्णस्य ॥ ६ । ३ । ११२ ॥　　लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् ॥ ६ । १ । १७ ॥
वेञो वयः ॥ २ । ४ । ४१ ॥　　वेञो वाऽन्यतरस्याम् ॥ ६ । १ । ४० ॥
वश्चान्यतरस्याम् किति ॥ ६ । १ । ३९ ॥　　ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टि… ॥ ६ । १ । १६ ॥

ऊयात् – वासीष्ट, वाता–वाता, वास्यति–वास्यते, अवास्यत् તેમજ सि પરમાં હોય ત્યારે अवासीत् – अवास्त થાય છે

४२३ यो व्येञ् सवरणे धातुस्तस्य स्याद् व्ययति क्रिया ।
व्ययते चाऽथ विव्याय व्येञो नाऽऽत्वं परे लिटि ॥४२३॥

જે व्येञ् (१०७) ઢાંકવુ –ધાતુ છે તેના ક્રિયાપદ व्ययति–व्ययते થાય છે. लिट् – પરોક્ષના પ્રત્યયો પરમા હોય ત્યારે व्येञ् ધાતુ (ના ए કાર) નો आ કાર થતો નથી. આમ विव्याय થાય છે.

४२४ विव्ययिथ पुनर्विव्ये व याद् व्यासीष्ट चाऽऽशिषि ।
तादौ व्याता पुनर्व्याता व्यास्यति व्यास्यतेऽथ वा ॥४२४॥

તેમજ विव्ययिथ, (આત્મનેપદમા) विव्ये, આશીરર્થમા वीयात् व्यासीष्ट, ता વગેરેમાં व्याता–व्याता અને (स्यप् મા) व्यास्यति–व्यास्यते થાય છે

४२५ अव्यास्यत्तु नरस्वामि – ह्यव्यास्यत परे स्यपि ।
अव्यासीत् सिविधावत्र ह्यव्यास्तेत्येवमग्रगा ॥४२५॥

હે નરેશ, स्यप् પરમાં હોય ત્યારે अव्यास्यत् – अव्यास्यत, सि વિધિમાં अव्यासीत्–अव्यास्त થાય છે એમ આગળ પ્રમાણે રૂપો થાય છે.

४२६–४२७ ह्वेञ् स्पर्धाया च यो धातु–र्ह्वयति ह्वयते क्रिया ।
ह्वयतेर्हि द्विरुक्तस्य वक्तव्यं सम्प्रसारणम् ॥४२६॥
जुहाव जुहुवे णादौ हूयात् ह्वासीष्ट चाऽऽशिषि ।
ह्वास्यति ह्वास्यते ह्वास्यद् अह्वास्यत परे स्यपि ॥४२७॥

જે ह्वेञ् (१०८)-સ્પર્ધા કરવી (બોલાવવુ) ધાતુ છે તેના ક્રિયાપદ ह्वयति–ह्वयते થાય છે. ह्वेञ् ધાતુના દ્વિરુકત (અભ્યાસ કરેલા) ધાતુનુ સંપ્રસારણ કહેવાય છે તેનાથી णप् વગેરે માં जुहाव–जुहुवे, આશીરર્થમાં हूयात् – ह्वासीष्ट અને स्यप् પરમા હોય ત્યારે ह्वास्यति–ह्वास्यते અને अह्वास्यत् – अह्वास्यत થાય છે.

४२८ अह्वद् रूप च भूते सौ परस्मैपद एव च ।
आत्मनेपद इत्यत्राऽ – ह्वास्ताऽह्वत विकल्पतः ॥४२८॥

(અદ્યતન) ભુતકાળમાં सि પરમા હોય ત્યારે પરસ્મૈપદમાં अह्वत् રૂપજ થાય છે અને આત્મનેપદમાં વિકલ્પ હોવાને अह्वास्त–अह्वत રૂપો થાય છે.

इति भ्वादिगणः ॥१॥

આમ भू વગેરે પ્રથમગણ સમાપ્ત થયો. ૧.

व्येञो णादौ नात्वम् ॥ २ १ १९० ॥ द्विरुक्तस्य ह्वयते सम्प्रसारणम् ॥ २ १ १९१ ॥

२ अदादिगण ।

१ तिबादयोऽथ वर्ण्यन्तेऽ–दादिगणाच्च कर्तरि ।
  लुग्विकरणादेव विद्वद्विनयसागरैः ॥४२९॥

હવે વિદ્વાન વિનયસાગરજી વડે વિકરણ લુક્ (લોપ) વાળા અદ્ વગેરે (દ્વિતીય) ગણના ધાતુઓ પછી કર્તરિ અર્થમાં તિપ્ વગેરે વર્ણવવામા આવે છે

२ अद् भक्षणे भवेद् धातु–रदादेर्लुक् गणादपः ।
  उत्पन्नस्य झलानां च झले चपा पुन प्रभो ॥४३०॥

अद् (१०९) ખાવું–ધાતુ છે अदादि ગણના પરમાં આવેલા अप् વિકરણનો લુક્ થાય ત્યારે झल વર્ણ પરમાં આવે ત્યારે झल વર્ણોના, હે પ્રભુ, चप વર્ણ થાય છે

३ अत्त्यद्यात्स्तु चाऽत्ता तु झलाद् धिर्हेस्ततः परम् ।
  अद्धि यथा त्वदो दिस्यो–र्वेत्तव्योऽत्र ह्यडागम ॥४३१॥

अत्ति, अद्यात्, अत्तु अत्ताम् અને झल વર્ણની પરમા આવતા हि નો धि થાય છે પછી अद्धि એમ થાય છે. अद् ધાતુની પરમા આવેલા दिप् અને सि ને अट् આગમ થાય છે

४ आदत्ताम् च मायादा णादावाद तथाऽऽदतु ।
  आदुरादिथ चाऽद्यात्–त्ताऽऽन्त्यगात्स्यद्धि चाऽऽत्स्यताम् ॥४३२॥

आदत् आत्ताम्, णि मां आद, णप् मां आद आदतु आदुः, आदिथ તેમજ अद्यात्, अत्ता, अत्स्यति, आत्स्यत् आत्स्यताम् ક્રિયાપદો થાય છે

५ सिसयोर्घस्लृ चाऽऽदेशो नित्य णादावदेर्न्तु वा ।
  जघास जक्षतुश्चापि चाघसिषाऽऽत्स्यत् द्विधा ॥४३३॥

सि અને स પરમાં હોય ત્યારે अद् ધાતુનો घस्लृ આદેશ નિત્ય થાય છે પણ णप् વગેરેમા વિકલ્પે થાય છે જેમકે :–जघास जक्षतु તેમજ अघसित અને आत्स्यत ક્રિયાપદો થાય છે

६–७ प्सा भक्षणे च यो धातु [illegible] ।
  [illegible] ॥४३४॥
  [illegible] ।
  [illegible] ॥४३५॥

[illegible] ॥ २ ३ १ ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥
[illegible] ॥ ३, २ १ ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥
[illegible] ॥ ३ १ १२७ ॥

જે प्सा (११०) ખાવુ –ધાતુ છે તેનું ક્રિયાપદ प्साति છે તેમજ प्सातु અને अप्सात् છે અહીં आ કારાન્ત, विद् અને द्विष ધાતુના अन् નો उस् વિકલ્પે પાણિનિમતાનુસાર થાય છે અને उस् પરમા હોય ત્યારે आ કારનો લોપ થતાં अप्सुः–अप्सान् રૂપો થાય છે

८ पप्सौ पप्सिथ पप्साथ प्सायात् प्सेयाद्धि चाऽऽशिषि ।
प्साता प्सास्यति चाऽप्सास्यद् अप्सासीत् सौ परे पुन ॥४३६॥

पप्सौ पप्सिथ–पप्साथ, प्सायात्, આશીરર્થમાં प्सेयात्, प्साता, प्सास्यति, अप्सास्यत् અને सि પરમા હોય ત્યારે अप्सासीत् એમ થાય છે

९ मा माने माति मायाच्च मात्वमादमुरेव च ।
मतान्तरेऽप्यमान् णादौ ममौ च ममतुर्ममु. ॥४३७॥

मा (१११) માપવુ ધાતુના ક્રિયાપદો माति, मायात्, मातु, अमात् अमु –વિકલ્પે अमान्, णप् વગેરેમાં ममौ ममतु ममु થાય છે.

१० दादेरे च कृते मेयात् माता मास्यति मास्यत ।
अमास्यच्च ह्यमासीत्तु ह्यमासिष्टाममामिषु ॥४३८॥

दा વગેરે ધાતુઓના (आ કારનો) ए કાર કરવામા આવતા मेयात् થાય છે તેમજ माता, मास्यति मास्यत अमास्यत्, अमासीत् अमासिष्टाम् अमासिषु थाय છે

११ या प्रापणेऽस्य याति स्यात् यायात् यातु ह्ययात् पुन ।
ययौ यायाच्च याताऽया–सीत् सिविधौ तथा परा ॥४३९॥

या (११२) જવુ મેળવવુ ધાતુનુ (ક્રિયાપદ) याति થાય છે તેમજ यायात् यातु, अयात्, ययौ, यायात्, याता, અને सि વિધિમા अयासीत् થાય છે.

१२ रा–ला दाने वा गति–गन्धनयो॰ स्यु क्रिया हि मावच्च ।
द्रा कुत्सायां च ख्या प्रकथन एषा च साख्यत् ॥४४०॥

रा (११३) ला (११४) આપવું, वा (११५) જવું, ગધ આવવી, તેમજ द्रा (११६) ગાળ-દેવી (જવુ) ના ક્રિયાપદો मा ધાતુપ્રમાણે થાય છે તેજ પ્રમાણે ख्या (११७) કહેવુ ધાતુના થાય છે પણ सि પરમાં હોય ત્યારે अख्यत् થાય છે

१३ भा दीप्तावथ यो धातु–स्तस्य भाति क्रियापदम् ।
बभौ णादौ च भायात्तु ह्यभासीत् सिविधाविह ॥४४१॥

જે भा (११८) પ્રકાશવુ –ધાતુ છે તેનુ ક્રિયાપદ भाति થાય છે णप् વગેરેમાં बभौ, भायात् તેમજ सि વિધિમા अभासीत् થાય છે

दादेरे ॥ २ १ १२६ ॥

१४ स्यात् स्ना शौचे न यो धातु–स्तस्य स्नाति क्रिया भवेत् ।
स्नायात् स्नायात् तथा स्नेयाद् अस्नासीत् त्रिविधो विभो ! ॥४४२॥

જે स्ना (૧૧૯) શુદ્ધ થવું (નહાવું) ધાતુ છે તેનું ક્રિયાપદ स्नाति થાય છે. स्नायात्, स्नायात्, स्नेयात् અને હે વિભુ, ત્રિ વિધિમાં अस्नासीत् થાય છે.

१५ वश् कान्तौ च कृते यत्वे ष्टुत्वे वष्टि तत परम् ।
ग्रहां विङति कृते चोष्ट उशन्ति वशि मी परे ॥४४३॥

वश् (૧૨૦) ઝળહળવુ ધાતુનું षत्व કરવામાં આવતાં ष्टुत्व થવાથી वष्टि ક્રિયાપદ થાય છે પછી कित् કે ङित् પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે ग्रह् વગેરે ધાતુઓનું (સંપ્રસારણ કરવામાં આવતાં) उष्ट. उशन्ति થાય છે તેમજ (વર્તમાનકાળના) मि પરમાં હોય ત્યારે वश्मि થાય છે

१६ उष्ठ उष्ठ तथा वश्मि चोश्व उश्म पुनस्तथा ।
उश्याद् वष्टु हशाद्धिर्हि यत्वे ष्टुत्वे ड्ढयोड्ढि च ॥४४४॥

તેમજ उष्ठ उष्ठ, वश्मि, उश्व उश्म થાય છે પછી उश्यात्, वष्टु અને हश વર્ણની પરમાં આવતાં हि પ્રત્યયનો धि થાય છે. તેમાં षत्व અને ष्टुत्व થી उड्ढि એમ રૂપ આજ્ઞાર્થમાં થાય છે.

१७ लोपो दिस्योर्हलाच्च स्यात् यत्वे ढत्वे जवाश्चपा ।
अवडवट् तथोष्टा नो–शन्नवडवडेव च ॥४४५॥

हल वर्णની પરમાં આવતા दिप् અને सिप् નો લોપ થાય છે. પછી षत्व, ढत्व, અને (हल वर्णना) जश वर्ण કે चप वर्ण કરવામાં આવે છે. (આમ) अवड्–अवट् ओष्टाम् ओशन् તેમજ अवड्–अवट् થાય છે

१८ ओष्टमोष्टाऽवश चोश्वो–श्मोवाशोशतुरेव च ।
उवाश्च वशिता राजन् ! वशिष्यति वशिष्यत ॥४४६॥

તેમજ હે રાજન, ओष्टम ओष्ट, अवशम् ओश्व ओश्म થાય છે. उवाश ऊशतुः, उश्यात्, वशिता, वशिष्यति वशिष्यत થાય છે

१९ अवशिष्यदवाशीच्च तथाऽवशीत्पुनरपि ।
हन हिंसागत्योर्हन्ति तत्र च विशेषता ॥४४७॥

अवशिष्यत्, अवाशीत् અને વિકલ્પે अवशीत् થાય છે हन (૧૨૧) હણવું, જવું (ધાતુ) નું हन्ति (ક્રિયાપદ) થાય છે તે પછી વિશેષતા છે

२०–२१ [illegible] ।
[illegible] ॥४४८॥

[illegible] ॥ ३ । १ । ९ ॥ [illegible] ॥ ३ । ३ । १ ॥ [illegible] ॥ १ । ३ ॥

किति ङिति परे लोप-स्त्वनुदात्ततनां ज्ञसे ।
ञमस्य यद्धतो नूनं गमा स्वरेऽथ हस्य घः ॥४४९॥

यम्, रम्, नम्, गम्, हन्, मन् (ચોથો ગણ) એ બધા અનુદાત્ત ધાતુઓ છે તેમજ तन्, तृण्, ऋण्, क्षिण्, वन्, मन्, क्षण्, અને पृण् એ तनादि ગણના કહેવાય છે તે બધા ધાતુઓની પરમાં ज्ञस વર્ણ (થી શરૂ થતો) कित् કે ङित् પ્રત્યય હોય તો ञम વર્ણ (અનુનાસિક) નો લોપ થાય છે. જેનાથી हृतः થાય છે. गम् વગેરે ધાતુઓની પરમાં સ્વર (થી શરૂ થતો પ્રત્યય) આવે ह કારનો घ થાય છે.

२२-२३ घ्नन्ति हसि पुनर्हन्याद् धिविषये विशेषता ।
जह्येधिशाधि हन्तेश्चा-स्ते शास्तेर्हियुतस्य च ॥४५०॥
आदेशा हि निपात्यन्ते यथा जहि क्रियापदम् ।
अहनथाहतामघ्नन् पुनरहन् जघान च ॥४५१॥

घ्नन्ति, हसि, हन्यात् અને (આજ્ઞાર્થ નો) धि પરમાં હોય ત્યારે વિશેષતા છે हन्, अस्, તેમજ शास् ધાતુના हि સહિત અનુક્રમે जहि, एधि, તેમજ शाधि આદેશોનો નિપાત થાય છે. જેમકે '—जहि ક્રિયાપદ છે પછી अहन् अहनताम् अघ्नन् તેમજ अहन् અને जघान એમ થાય છે.

२४ मुराङ्गनाकज्जललोपलोलो
लक्ष्मीमुखाम्भोजविलासभृङ्गः ।
जगत्त्रयत्राणतनुत्रभूतो
जघान कस किल वासुदेव ॥४५२॥

મુર રાક્ષસની પત્નીના કાજળને લૂછવામાં ચચળ તેમજ લક્ષ્મીજીના વદનકમળના વિલાસી ભ્રમર અને ત્રણેય જગતને રક્ષવા દેહધારી થયેલા વસુદેવપુત્ર કૃષ્ણભગવાને કસને હણ્યો.

२५ हन्तेर्घत्वं द्विरुक्तस्य जघनिथ जघन्थ च ।
जघान जघन स्यात्तु जघ्निव जघ्निम ध्रुवम् ॥४५३॥

દ્વિર્ભાવ થયેલા हन् ધાતુનો घ કાર આદેશ થાય છે આમ जघनिथ—जघन्थ, जघान—जघन जघ्निव जघ्निम એમ થાય છે.

२६ वधादेशो भवेद् हन्तेः स्याशीर्यादादिषु ध्रुवम् ।
यथा वध्याच्च वध्यास्ता हन्ता त्विटि हनिष्यति ॥४५४॥

सि તેમજ આશીરર્થના यात् વગેરે પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે हन् ધાતુનો वध् આદેશ નિત્ય થાય છે. જેમકે '—वध्यात् वध्यास्ताम्, हन्ता અને इट् કરવામાં આવતાં हनिष्यति થાય છે.

लोपस्त्वनुदात्ततनाम् ॥ २ २ ७ ॥ गमा स्वरे ॥ २ १ १०८ ॥ जह्येधिशाधि ॥ २ २ ८ ॥
द्विरुक्तस्य हन्तेस्घपि च ॥ २ २ ९ ॥ हन्ते स्याशीर्यादादो वध ॥ २.२ १० ॥

२७ जनिवध्योर्न वृद्धिश्च यथाऽवधीत् क्रियापदम् ।
पत्वे ढुत्वेऽवधिष्टा चाऽ–वधिषुश्च यु मिश्रणे ॥४५५॥

(इट् કરવામાં આવે ત્યારે) जन् અને वध् ધાતુને વૃદ્ધિ થતી નથી. જેમકે :–अवधीत् ક્રિયાપદ થાય છે તે પછી षत्व અને ढुत्व કરવામાં આવે ત્યારે अवधिष्टाम् પછી अवधिषुः થાય છે. यु (૧૨૨) ભેગું કરવું (એ ધાતુના ક્રિયાપદો હવે આપવામાં આવે છે)

२८–२९ सम्भवेदद्विरुक्तस्य धातोरोरौ पिति त्स्मि हि ।
यु–रु–णु–स्नुभ्य ईर्वा यत् यौति यवीति यौषि च ॥४५६॥
यवीषि यौमि यवीमि युयाद्यौतु यवीतु वा ।
दिप्ययौदयवीच्चायौ–रयवी सौ युयाव च ॥४५७॥

દ્વિરુક્ત સિવાયના ધાતુના પરમાં अप् વગેરેના पित् કે ति, सि અને मि પ્રત્યયો આવે ત્યારે ધાતુના उ કાર નો औ આદેશ થાય છે. અને यु, रु, णु તેમજ स्नु ધાતુને વિકલ્પે ई આદેશ થાય છે. જેથી यौति–यवीति, यौषि–यवीषि, यौमि–यवीमि, युयात्, यौतु–यवीतु અને दिप् માં अयौत्–अयवीत् તેમજ सिप् માં अयौ–अयवी. અને युयाव થાય છે.

३० युयाच्च यविता स्वामिन् ! यविष्यति यविष्यत ।
अयविष्यदयावीच्च ह्ययविष्टामयाविषुः ॥४५८॥

હે સ્વામી, युयात्, यविता, यविष्यति, यविष्यत, अयविष्यत् અને अयावीत् अयविष्टाम् अयाविषु ક્રિયાપદો થાય છે

३१ रु शब्दे च भवेद् रौति रवीति यौतिवत् पुनः ।
स्यात् रु–क्षु–स्नु–नु–धातूनाम् इट् वा णादि विना विभो ! ॥४५९॥

रु (૧૨૩) અવાજ કરવો તેના ક્રિયાપદો, હે વિભુ, रौति–रवीति એમ यु (यौति) પ્રમાણે થાય છે. અને णप् વગેરે સિવાયમાં रु, क्षु, स्नु, અને नु ધાતુઓને વિકલ્પે इट् થાય છે.

३२ रोताऽस्य रविताऽरौषीद् अरवीत् त्रिविधो गणः ।
णो णु स्तुतावनावीच्चा–नौषीच्छेषा च पूर्ववत् ॥४६०॥

रोता–रविता તેમજ त्रि विधिમાં अरौषीत्–अरवीत् થાય છે જે णु (૧૨૪) (नु) સ્તુતિ કરવી ધાતુ છે (તેના ક્રિયાપદો) अनावीत्–अनौषीत् અને શેષરૂપો આગળ (ઉપર) પ્રમાણે થાય છે.

३३ टु क्षु शब्दे भवेत् क्षौति क्षुतः क्षुवन्त्यथा परम् ।
क्षुयात् क्षौतु तथाऽक्षौच्च चुक्षाव चुक्षुवुर्धुवम् ॥४६१॥

अनिटश्च० ॥ ४ ३ ११ ॥　औतो ॥ ४ ३ १३ ॥　दुत्वस्पृषोरीद्वध्वेर्धातो स्मातारा वाऽनुस्वार वा ॥ ३ ३ १३ ॥

क्षु (१२५) અવાજ કરવો. क्षौति क्षुतः क्षुवन्ति, તેમજ क्षुयात्, क्षौतु, अक्षौत्, चुक्षाव અને उस् પરમાં હોય ત્યારે चुक्षुवु થાય છે

३४ क्षूयाच्च क्षविता राजन् ! क्षविष्यति क्षविष्यत ।
अक्षावीदेवमग्रेऽपि क्रिया सर्वा भवन्त्यथ ॥४६२॥

હે રાજા, क्षूयात्, क्षविता, क्षविष्यति, क्षविष्यत, अक्षावीत् એ પ્રમાણે આગળના બધા ક્રિયાપદો થાય છે

३५ क्ष्णु तेजने भवेत् क्ष्णौति चुक्ष्णाव चुक्ष्णुवुहर्युसि ।
अक्ष्णावीत् सौ परे स्वामिन् ! पूर्ववदस्य साधना ॥४६३॥

क्ष्णु (१२६) ધાર કરવી ધાતુના क्ष्णौति, चुक्ष्णाव અને उस् પરમાં હોય ત્યારે चुक्ष्णुवु, અને सि પરમાં હોય ત્યારે अक्ष्णावीत् થાય છે તેમજ હે સ્વામી, શેષ સાધના પૂર્વવત્ છે

३६ य· स्नु प्रस्रवणे स्नौति स्नुयात् स्नौतु तत परम् ।
अस्नौत् सुस्नाव णादौ च स्नूयाच्च स्नविता पुन ॥४६४॥

જે स्नु (१२७) વહેવુ ધાતુ છે તેના ક્રિયાપદો स्नौति, स्नुयात्, स्नौतु, अस्नौत्, णप् મા सुस्नाव, स्नूयात्, स्नविता થાય છે.

३७ स्नविस्यति तथाऽस्नावीत् एवमस्य क्रिया परा ।
इण् गतावस्ति यो धातुरेति तस्य क्रियापदम् ॥४६५॥

તેમજ स्नविष्यति, अस्नावीत्, એ પ્રમાણે ક્રિયાપદ થાય છે જે इण् (१२८) જવુ ધાતુ છે તેનું ક્રિયાપદ एति થાય છે.

३८ नुधातोश्च क्ङिते यन्ति चेयादेत्वैदियाय च ।
ईयतुरीयुरेव स्याद् इयेथे ययिथ ध्रुवम् ॥४६६॥

कित् અને ङित् પ્રત્યયોમાં इण् નો य કાર કરવામા આવતાં यन्ति, इयात्, एतु, ऐत्, नु વિકરણ અને इ કારાન્તનો इय् કરવાથી इयाय ईयतुः ईयु એ પ્રમાણે તેમજ इयेथे, ययिथ થાય છે.

३९ इयादेता पुनर्विद्वन् एष्यत्यैष्यत्तत परम् ।
गा वक्तव्य इणो धातो सिलोपेऽगाद् भवेद्यथा ॥४६७॥

હે વિદ્વાન્, इयात्, एता, एष्यति, ऐष्यत् તેમજ (અદ્યતનમા) इण् નો गा આદેશ થાય છે અને તેના सि નો લોપ થતા अगात् થાય છે.

४० अगातामगुरेव स्युर् इक् स्मरण इण्वत् क्रिया ।
न व्यभिचरतश्चेङि कावथाप्युपसर्गत ॥४६८॥

नधातो ॥ २१.९५ ॥ इणिको सिलोपे गा ॥ २२१६ ॥

તેમજ अगाताम् अगु: એ પ્રમાણે થાય છે. इक् (૧૨૯) સ્મરણ કરવું ની પ્રક્રિયા इण् પ્રમાણે થાય છે. इङ् (૧૩૦) અને इक् ધાતુઓ अधि ઉપસર્ગની પરમા હોય તો વ્યભિચાર-અર્થ ફેર થતો નથી.

४१ अध्येत्यथ त्वधीतश्चाऽ-धियन्ति च ततः परम् ।
अधीयाच्च त्वधीयाताम् अध्येरधीहि हौ परे ॥४६९॥

अध्येति अधीत. अधियन्ति. अधीयात् अधीयाताम् अध्येत् तेमज हि પરમાં હોય ત્યારે अधीहि થાય છે.

४२ अध्यैद्धि पुनरध्यैतामधीयाय त्वधीयतु ।
अधीयुश्च त्वधीयेथाऽ-धीयथिथ त्वधीयथु ॥४७०॥

अध्यैत् अध्यैताम्, अधीयाय अधीयतु: अधीयु, अधीयेथ-अधीयथिथ अधीयथु: થાય છે.

४३ अधीयाच्च अधीयास्ताम् अध्येताऽध्येष्यतीति च ।
क्रियातिक्रमणेऽध्यैष्यद् अध्यगात् सौ परे पुन ॥४७१॥

अधीयात् अधीयास्ताम्, अध्येता, अध्येष्यति, ક્રિયાતિક્રમમા अध्यैष्यत् અને सि પરમાં હોય ત્યારે अध्यगात् થાય છે

४४ विद ज्ञाने च यो धातु-स्तस्य चैवविधाः क्रिया. ।
वेत्ति वित्तो विदन्तीति वेत्सि वित्थश्च वित्थ च ॥४७२॥

જે विद (૧૩૧) જાણવું ધાતુ છે તેના ક્રિયાપદો આ પ્રમાણે થાય છે. वेत्ति वित्त विदन्ति, वेत्सि वित्थ वित्थ,—

४५ वेद्मि विद्वश्च विद्मश्च वर्तमाने क्रिया इमा ।
विदो नवानां त्यादीनां णबादिर्वा यथाक्रमात् ॥४७३॥

वेद्मि विद्व: विद्म એમ વર્તમાનકાળમાં ક્રિયાપદો થાય છે विद् ધાતુ (ની પરના) तिप् વગેરે નવના વિકલ્પે णप् વગેરે પદ્ ક્રમાનુસાર થાય છે (અહીં વર્તમાનકાળનો જ ગ્રહે છે)

४६ यद्वेद विदतुश्चाऽपि विदुर्वेत्थ परे थपि ।
विदथुर्विद वेद् स्याद् विद्व विद्म नन परम् ॥४७४॥

એમકે :—वेद विदतु: विदु, थप् માં वेत्थ विदथु. विद, वेद विद्व विद्म એમ થાય છે

४७ विदाद् वेत्तु पुनर्विद्धि विद्योर्हुर्वाम् कृते भवेत् ।
अवेदवेद्वित्तां चाऽ-विदुरवावेदन् मिषौ ॥४७५॥

विदो लट वा ॥ ३ २ १७ ॥ विदोऽहर्वा ॥ ३ ३ ६ ॥

विद्यात् वेत्तु, विद्धि, તેમજ हस ની પરમાં આવતાં दिप અને सिप् નો લોપ કરવામાં આવે ત્યારે अवेत् अवेन् अवित्ताम् તેમજ अविदु–अविदन् એમ, હે વિભુ, થાય છે.

४८ वा सिपि विषये दः स. अवे पुनरवेद् भवेत् ।
विवेद विविदुः पक्षे विदेस्त्वामि गुणो न च ॥४७६॥

सिप् વિષયક द કારનો વિકલ્પે स કાર થાય છે જેમકે :- अवे.–अवेत् થાય છે. પછી विवेद विविदु અને विद् ધાતુને વિકલ્પે (પરોક્ષમા) आम् પ્રત્યય લાગે છે પણ ગુણ થતો નથી.

४९ विदाञ्चकार भो स्वामिन् ! विदामास तत परम् ।
विदाम्बभूव प्रत्येकम् एवं क्रिया स्युरग्रगा ॥४७७॥

હે સ્વામી, विदाञ्चकार, विदामास તેમજ विदाम्बभूव એ પ્રમાણે પ્રત્યેકના ક્રિયાપદો આગળ પ્રમાણે થાય છે

५० विद्यात् च वेदिता राजन् वेदिष्यति तत. परम् ।
अवेदिष्यदवेदीच्च ह्यवेदिष्टामवेदिषु ॥४७८॥

હે રાજા, विद्यात्, वेदिता, वेदिष्यति, अवेदिष्यत्, अवेदीत्, अवेदिष्टाम् એમ થાય છે.

५१ असु भुवि च यो धातु–रस्ति तस्य क्रियापदम् ।
नमसोऽस्य भवेल्लोप· परे ङिति स्त एव यत् ॥४७९॥

જે अस् (૧૩૨) હોવુ ધાતુ છે તેનુ ક્રિયાપદ अस्ति થાય છે. (સાતમા ગણના) नम् વિકરણનો અને अस् ધાતુના अ કારનો લોપ ङित् પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે થાય છે જેમકે :–स्त.

५२ सन्ति चाऽस्ते. सि सो लोपोऽसि स्थ स्थाऽस्मि स्व एव च ।
स्यात् स्याता स्यु पुनर्ह्यस्तु ह्यावेधि स्त स्त चेति हि ॥४८०॥

તેમજ सन्ति થાય છે પરમા सिप् પ્રત્યય આવે ત્યારે अस् ધાતુના स કારનો લોપ થાય છે. જેમકે –असि स्थ स्थ, अस्मि स्व (स्म·) એમ થાય છે. स्यात् स्याताम् स्युः, अस्तु અને हि પરમા હોય ત્યારે एधि स्तम् स्त એ પ્રમાણે થાય છે.

५३ अस्तेरीट् च भवेद्दिस्यो–रासीदासीर्यथा फलेत् ।
अस्तेरनपि भूभावो वक्तव्यो यद् बभूव च ॥४८१॥

अस् ધાતુની પરના दिप् અને सिप् ને ईट् આગમ થતાં आसीत् અને आसी. ફલિત થાય છે. અને अनपि–આર્ધધાતુક મા अस् ધાતુનો भू આદેશ થાય છે જેમકે :–बभूव થાય છે.

द स ॥ २२१८॥ आमि विदेर्न गुण ॥ २२१९॥ नमसोऽस्य ॥ २२२०॥
सि स ॥ २२२१॥ अस्तेरीट् ॥ २२२२॥ अस्तेरनपि भू. ॥ २.२२३॥

५४ मृजूष् शुद्धौ मृजेर्वृद्धिः णिति च वा क्ङिति स्वरे ।
स्वरे गुणनिमित्तेऽथ नित्यं मार्ष्टि मृजन्ति च ॥४८२॥

मृजूष् (१३३) (मृज्) शुद्ध करवुं, मृज् धातुनी पछी णित् मां नित्य तेमज कित् अने ङित् ना स्वरथी शरू थता प्रत्ययोमां विकल्पे गुण निमित्तक स्वरादि प्रत्यय होय त्यारे नित्य वृद्धि थाय छे. जेमके :—मार्ष्टि मृजन्ति थाय छे.

५५ मार्जन्ति मार्क्षि मृष्ठश्च मृष्ठ मार्ज्मि पुनस्तथा ।
मृज्यान्मार्ष्टु पुनर्मृष्टां मृड्ढि मृष्टं च मृष्ट च ॥४८३॥

मार्जन्ति, मार्क्षि मृष्ठ मृष्ठ, मार्ज्मि अने ते प्रमाणे आगळ थाय छे. तेमज मृज्यात् मार्ष्टु मृष्टाम्, मृड्ढि मृष्टम् मृष्ट एम थाय छे.

५६ मार्जानि ननु मार्जाव मार्जामेति ततः परम् ।
अमार्ड्मार्ट् तथाऽमृष्टाम् अमार्जन्नमृजन्तथा ॥४८४॥

मार्जानि मार्जाव मार्जाम तेमज अमार्ट्–अमार्ड् अमृष्टाम् अमार्जन्–अमृजन् थाय छे

५७ अमार्डमार्ट् तथा मृष्ट ममार्ज ममृजु पुनः ।
ममार्जुर्वृद्धिपक्षे च मृज्यान्न पुनराशिषि ॥ ॥४८५॥

अमार्ट्–अमार्ड्, मृष्टम् तेमज ममार्ज ममृजुः अने वृद्धिपक्षे (विकल्पे) ममार्जुः अने आशी-र्थमां मृज्यात् थाय छे

५८ मार्ष्टा च मार्जिता पक्षे मार्जिष्यति च मार्क्ष्यति ।
अमार्जिष्यदमार्क्ष्यच्चाऽ–मार्जीदिति लुङि पुनः ॥४६५॥

मार्ष्टा–विकल्पे मार्जिता, मार्जिष्यति–मार्क्ष्यति, अमार्जिष्यत्–अमार्क्ष्यत् तेमज लुङ् लकारमां आवतां अमार्जीत् थाय छे.

५९ अमार्क्षीद् वक्ति धातोश्च योऽस्ति वच् परिभाषणे ।
वक्ति नैव प्रयोक्तव्योऽ–न्तिपरः प्राक्प्रयोगतः ॥४८७॥

अने अमार्क्षीत् थाय छे जे वच् (१३४) बोलवुं धातु छे तेनुं क्रियापद वक्ति थाय छे. पूर्व सूरिओनी इच्छाने लीधे वच् धातुने पछी अन्ति सुधी प्रयोजवो नहि (पण वदन्ति प्रयोजवुं)

६० वक्ति वक्थः पुनर्वक्षि वच्मि वच्वस्मिवादिषु ।
वच्यात् वक्तु च हि वग्धि ह्यस्तनवत् सदा सिपि ॥४८८॥

वक्ति वक्थः, वक्षि, वच्मि वच्व एम मिप् वगेरेमां थाय छे. वच्यात्, वक्तु तेमज हि मां वग्धि अने (ह्यस्तन भूतकाळनां दिप् अने) सिप मां अवक्–अवग् थाय छे

मृजेर्वृद्धिः ॥ [illegible] ॥   [illegible] ॥ [illegible] ॥

६१ उवाचोचतुरूचुश्चो – वक्थोवचिथ वा थपि ।
उच्याद् वक्ता च वक्तारौ वक्ष्यत्यवक्ष्यदेव च ॥४८९॥

(णप् માં) उवाच ऊचतु. ऊचु', थप् મા उवक्थ અને વિકલ્પે उवचिथ, उच्यात्, वक्ता वक्तारौ, वक्ष्यति અને अवक्ष्यत् થાય છે

६२ भवेच्च लिप्तुषादेर्डो ङे वचेश्च ह्युमागमः ।
वक्तव्यो यदवोचच्च रुदिरश्रुविमोचने ॥४९०॥

लित् અને पुष् વગેરેને ङ(अ) (અદ્યતન ભૂતકાળમા થાય છે) તે ङ પરમાં હોય ત્યારે वच् ધાતુને उम् આગમ કહેવાયો છે જેમકે –अवोचत् સિદ્ધ થાય છે रुदिर् (૧૩૫) (रुद्) રડવું.

६३ स्याद्रुदादेश्चतुर्णां ह्व – सादेरिडागमो यथा ।
रोदिति रुदितश्चैव रुदन्ति रोदिषि क्रिया ॥४९१॥

रुद् વગેરે ચાર ધાતુઓની પરમા ह કાર કે वस થી શરૂ થતો પ્રત્યય હોય તો इट् આગમ થાય છે જેમકે –रोदिति रुदित' रुदन्ति, रोदिषि એમ ક્રિયાપદો છે.

६४ रोदिति स्वपितिश्चैव श्वसितिः प्राणितिस्तथा ।
जक्षितिश्चैव विज्ञेयो रुदादि पञ्चको गण ॥४९२॥

रुद् (रोदिति) રડવું, स्वप् (स्वपिति)–સૂવુ, श्वस् (श्वसिति) શ્વાસ લેવો, प्र+अण् (प्राणिति) જીવવુ અને जक्ष् (जक्षिति) ખાવું તે પાચ ધાતુઓને रुदादि ગણુ તરીકે જાણુવા

६५ रुद्यात् तथा च रुद्याता रोदितु रोदिहि ध्रुवम् ।
वै रुदादेर्गणाद्दिस्यो – र्वक्तव्यावथ त्वेडटौ ॥४९२॥

रुद्यात् रुद्याताम्, रोदितु रोदिहि, रुद् વગેરે ગણુની પરના दिप् અને सिप् ને વિકલ્પે ईट् અને अट् થાય છે

६६ अरोदीच्च ह्यरोदच्चाऽ – रोदोऽरोदी रुरोद च ।
रुद्याच्च रोदिता रोदि – ष्यत्यरोदिष्यदेव हि ॥४९३॥

अरोदीत्–अरोदत्, अरोद'–अरोदीः, रुरोद, रुद्यात्, रोदिता, रोदिष्यति, अरोदिष्यत् थाय છે.

६७ अरोदीच्च ह्यरोदिष्टा तथा चैव ह्यरोदिषु ।
इरितो वा त्वनेनैवाऽ – ङि कृते ह्यरदत् पुन' ॥४९५॥

अरोदित् अरोदिष्टाम अरोदिषु અને इर् જેમાંથી इत् થાય છે તે બધાને વિકલ્પે ङ(अ) કરવાથી अरदत् થાય છે.

लित्पुषादेर्ङ ॥ ॥ ङे वचेरुम ॥ २२२७ ॥ रुदादेश्चतुर्णां ह्वसादे ॥ २२२८ ॥
रुदादेर्दिस्योरीडटौ वा ॥ २२२९ ॥ इरितो वा ॥ २१.५९ ॥

६८ ञिष्वप् शये च यो धातु–स्तस्य स्यात् स्वपिति क्रिया ।
स्वप्यात् स्वपितु चाऽस्रेऽप्यस्वपीदस्वपदेव हि ॥४९६॥

જે ञिष्वप् (૧૩૬) (स्वप्)-સૂવું ધાતુ છે તેનું ક્રિયાપદ स्वपिति થાય છે તેમજ स्वप्यात्, स्वपितु, अस्वपीत् અને अस्वपत् થાય છે.

६९ णादौ परे तु सुष्वाप कृतेऽथ सम्प्रसारणे ।
सुष्वपिथाऽथ सुष्वप्थ सुप्यात् स्वप्ता च स्वप्स्यति ॥४९७॥

णप् વગેરે પરમાં હોય ત્યારે સંપ્રસારણ કરવામાં આવતાં सुष्वाप, सुष्वपिथ–सुष्वप्थ, सुप्यात्, स्वप्ता અને स्वप्स्यति થાય છે.

७० अस्वप्स्यत् पुनरस्वाप्सीद् अस्वाप्तामेवमागमाः ।
श्वस् प्राणने क्रिया तस्य श्वसिति श्वसितः पुनः ॥४९८॥

अस्वप्स्यत् अस्वाप्सीत् अस्वाप्ताम् એમ આગમ થાય છે. श्वस् (૧૩૭) શ્વસવું ધાતુનાં ક્રિયાપદ श्वसिति श्वसितः થાય છે.

७१ श्वस्यात् श्वसितु चाऽस्रेऽथ ह्यश्वसीदश्वसत् पुनः ।
अश्वसीरश्वसो णादौ शश्वास शश्वसुस्ततः ॥४९९॥

श्वस्यात्, श्वसितु, अश्वसीत्–अश्वसत्, अश्वसीः – अश्वसः તેમજ णप् વગેરેમાં शश्वास शश्वसुः એમ થાય છે.

७२ श्वस्यात्तु श्वसिता तादौ श्वसिष्यति श्वसिष्यत ।
अश्वसिष्यत्तथा ह्म्यन्त–क्षणेति चाऽश्वसीदथ ॥५००॥

श्वस्यात्, ता વગેરેમાં श्वसिता, श्वसिष्यति श्वसिष्यत, अश्वसिष्यत् તેમજ ह-म-य અંતવાળા, क्षण વગેરે, (પ્રેરક અંતવાળા, श्वि તેમજ ए કાર इत् થતા હોય તેવા ધાતુઓને इट् આદિમાં હોય તેવો सिच् પ્રત્યય પરમાં આવે ત્યારે વૃદ્ધિ થતી નથી) એ પ્રમાણે अश्वसीत् થાય છે.

७३ योऽनन प्राणने धातु–स्तस्य स्यादनिति क्रिया ।
अन्यादनितु चानीदा–नदनिता तथा पुनः ॥५०१॥

જે अन (૧૩૮) જીવવું ધાતુ છે તેનું ક્રિયાપદ अनिति થાય છે. પછી अन्यात्, अनितु, आनीत्–आनत् તેમજ अनिताम् થાય છે.

७४ आशीरानो णपि स्याता–[illegible]नितादपि च ।
अनिष्यति तथाऽनिष्यत् [illegible] ॥५०२॥

आशी –आन, णप् માં आन, આશીર્માં अन्यात्, अनिता अनिष्यति, आनिष्यत् અને [illegible] વિધિમાં आनीत् તેમજ [illegible] પરમાં હોય ત્યારે आनिट् થાય છે.

ह्म्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम् ॥ ७.२.५ ॥

७५ जक्षिति स्यात् क्रिया जक्ष भक्षहसनयोश्च य ।
जक्षितोऽग्रे तु जक्षादे–रन्तोऽदन उसेव च ॥५०३॥

જે जक्ष् (૧૩૯) ખાવું, હસવુ ધાતુ છે તેના ક્રિયાપદ जक्षिति जक्षितः તેમજ जक्ष् વગેરે ધાતુઓની પરમાના अन्त् નો अत् અને अन् નો उस् થાય છે

७६ वाक्येऽस्मिन्नादिशब्देन ग्राह्या एतेऽत्र धातव ।
स्वामिन् जागृ दरिद्रा शास् दीधीङ् वेवीङ् चकास्तथा ॥५०४॥

સૂત્રમા आदि–વગેરે શબ્દ વડે, હે સ્વામી, जागृ–જાગવુ, दरिद्रा–ગરીબ હોવું, शास् –ઉપદેશ આપવો, दीधीङ्–પ્રકાશવુ, જુગાર રમવો, वेवीङ्–જવુ, चकास्–પ્રકાશવુ–એ બધાને ગ્રહણ કરવાના છે.

७७ जक्षिति जक्षिषि जक्ष्यात् जक्षित्वजक्षदेव च ।
अजक्षित् स्यादजक्षुश्च जजक्षिथ जजक्षतुः ॥५०५॥

जक्षिति, जक्षिषि, जक्ष्यात्, जक्षितु, अजक्षत्, अजक्षित् अजक्षु, जजक्षिथ, અને जजक्षतु એમ થાય છે.

७८ जक्ष्याच्च जक्षिता तादौ जक्षिष्यति परे स्यपि ।
अजक्षिष्यदजक्षीच्च ह्यजक्षिष्टामजक्षिषु. ॥५०६॥

जक्ष्यात्, ता વગેરેમાં जक्षिता, स्यप् પરમાં હોય ત્યારે जक्षिष्यति, अजक्षिष्यत् અને अजक्षीत् अजक्षिष्टाम् अजक्षिषु થાય છે.

७९ जागृ निद्राक्षये धातुर्जागर्ति जागृतस्तत. ।
जाग्रत्यथ च जागर्षि जागृथो जागृयात् पुन ॥५०७॥

जागृ (૧૪૦) જાગવું ધાતુ છે. (તેના ક્રિયાપદો) जागर्ति जागृत जाग्रति, जागर्षि जागृथ· તેમજ जागृयात् થાય છે

८० जागर्तु जागृता दिस्यो–र्हसादनेन लोपता ।
अजागोऽथ गुणो वाच्य उसि किति ह्यजागरु ॥५०८॥

जागर्तु जागृताम् તેમજ हस વર્ણ પછી આવતાં दिप् અને सिप् નો લોપ થતાં अजाग અને उस् તેમજ कित् પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે (जागृ ધાતુને) ગુણ થાય છે. જેમકે .–अजागरु થાય છે

८१ अजाग सौ परे स्याद–ग्रेऽजागृतमजागृत ।
जजागाराऽथ वक्तव्यो जागर्तेश्च गुणः किति ॥५०९॥

जक्षादेरन्तोऽदन उस् ॥ २२३१ ॥ दिस्योर्हसात् ॥ २२६ ॥ उसि जागर्ते ॥ २२३२ ॥

मि परमा होय त्यारे अजागः अजागृतम् अजागृम, तेमज जजागार अने कित प्रत्यय परमां न होय त्यारे जागृ धातुने गुण थाय छे

८२ जजागरतुरेव च – जजागरुस्तथा पुन ।
जजागरिथ पक्षे स्याम् चज्जागराञ्चकार च ॥५१०॥

जजागरतु जजागरु जजागरिथ अने विकल्पे आम् प्रत्यय लागे छे जेमके —जागराञ्चकार थाय छे.

८३ जागरामास जागर्या – ज्जागरिता तत परम् ।
जागरिष्यति भूमीशाऽ – जागरिष्यत् परे स्यपि ॥५११॥

जागरामास, जागर्यात् जागरिता, हे भूमिपति, स्याप् परमा होय त्यारे जागरिष्यति अने अजागरिष्यत् थाय छे.

८४ हृम्यन्तक्षणेति सूत्रेण वृद्धेरभावतस्त्विह ।
अजागरीदिद रूपम् अजागरिषुरेव च ॥५१२॥

ह्–म्–य अंतवाळा, क्षण् वगेरे प्रेरक अंतवाळा जागृ, श्वि अने ए कार इत् वाळा धातुओने इट् नी परमा सिच् प्रत्यय आवे तो वृद्धि थती नथी ए सूत्रथी वृद्धि ना अभावे अजागरीत् अजागरिषु एम रूपो थाय छे.

८५ दरिद्रा दुर्गतो धातुः स्याद्दरिद्राति तस्य च ।
दरिद्रातेरिवालोप – श्च ङिति न हुगे स्वरे ॥५१३॥

दरिद्रा (१४१) गरीब होवुं धातुनुं क्रियापद दरिद्राति छे. दरिद्रा धातुनी परमा स्वरादि ङित् प्रत्यय होय तो आ कारनो लोप थाय छे अने हुसादि ङित् प्रत्यय होय तो आ कारनो इ कार थाय छे.

८६ प्रयोगा स्युरेवंथा तत्र दरिद्रितो दरिद्रति ।
दरिद्रियाद्दरिद्रात् त्वदरिद्राम् पर दिदि ॥५१४॥

तेना प्रयोगो आ प्रमाणे थाय छे जेमके —दरिद्रित, दरिद्रति, दरिद्रियाम्, दरिद्रातु, अने दिप् परमां होय त्यारे अदरिद्रात् थाय छे.

८७ दरिद्रातेरिवालोप – श्चेति वाच्ये यथाक्रम. ।
अन्यत्र नित्यमालोप णो वा णबुदृपुसो न च ॥५१५॥

दरिद्रातेरिद्यालोपश्च ए सूत्रमां च- अने (आदिप्) ने लीधे अन्यत्र आर्धधातुकमां पण आ कारनो नित्य लोप, णि विधिमां विकल्पे थाय छे पण णबुल्, (ण्युट्) अने पुस् मां लोप नथी

[illegible] च ॥ २ ३ ३३ ॥   हृम्यन्तक्षणश्वस [illegible] ॥ ३.१ ९९ ॥
दरिद्रातेरिद्यालोपश्च ङिति ॥ ३ ३ ३४ ॥   [illegible] ॥ [illegible] ॥

८८ ददरिद्रौ परे णादौ वै दरिद्राञ्चकार च ।
आशिषि स्याद् दरिद्रयाच्च दरिद्रिता पुनस्तथा ॥५१६॥

णप् પરમાં હોય ત્યારે ददरिद्रौ અને दरिद्राञ्चकार, આશીરર્થમા दरिद्रयात् दरिद्रिता એમ થાય છે.

८९ दरिद्रिष्यत्यथ स्याच्चाऽ–दरिद्रिष्यत् ततः परम् ।
अदरिद्रीदथाऽऽलोपेऽ–दरिद्रासीच्च सौ परे ॥५१७॥

दरिद्रिष्यति, अदरिद्रिष्यत् , सि પરમાં હોય ત્યારે આ કારનો લોપ થતા अदरिद्रीत् અને अदरिद्रासीत् એમ થાય છે

९० धातुः शासनुशिष्टौ य· शास्ति तस्य क्रिया भवेत् ।
दरिद्रातेरीति शासे–रुपधाया इमा यथा ॥५१८॥

જે शास् (૧૪૨) ઉપદેશ આપવો, ધાતુ છે તેનુ ક્રિયાપદ शास्ति થાય છે. दरिद्रा ધાતુ (ની જેમ आ કાર) નો इ કાર शास् ધાતુના ઉપધાનો થાય છે. જેમકે :–

९१ शिष्ट शासति शास्मीति शिष्यात् शास्तु च शासतु ।
शाधि शिष्ट तथा शिष्ट शासान्यग्रे विशेषता ॥५१९॥

शिष्ट शासति, शास्मि, शिष्यात् , शास्तु, शासतु, शाधि शिष्टम् शिष्ट, शासानि અને હવે આગળ વિશેષતા છે.

९२–९३ दिपि सस्य तः सिपि वा ह्यशादशात् पुनस्त्वशा ।
शशासाऽथ पुन शिष्याते शासिताऽग्रे परे स्यपि ॥५२०॥
शासिष्यति ह्यशासिष्यद् अशिषच्चैवमग्रगा· ।
धातुश्चकासृ दीप्तौ यश्चकास्ति तस्य सम्भवेत् ॥५२१॥

दिप् પરમા હોય ત્યારે નિત્ય અને सिप् માં વિકલ્પે स કારનો त કાર થાય છે. अशात्, अशात्–अशा , शशास, शिष्यात् , शासिता, અને स्यप् પરમાં હોય ત્યારે शासिष्यति, अशासिष्यत् –अशिषत् એમ બીજા થાય છે. જે चकासृ (૧૪૩) પ્રકાશવું ધાતુ છે તેનું ક્રિયાપદ चकास्ति થાય છે.

९४ चकास्याच्च चकास्तु स्यात् असाद्धिर्हे· कृते पुनः ।
चकाद्धि स्वमते रूप भाष्ये धादौ सलोपता ॥५२२॥

शासेरि ॥ २ २ ३६ ॥ दिपि सस्य त. सिपि वा ॥ २ २ ३७ ॥ असाद्धिर्हे. ॥ २ २ २ ॥
धो सलोप ॥ २ २ ३८ ॥

चकास्यात्, चकास्तु અને दाग वर्णनी परमां हि प्रत्ययनो धि આદેશ કર્યા પછી સ્વભાવાનુસાર चकाद्धि અને ભાષ્યમાં કહ્યા પ્રમાણે ધ વગેરેથી શરૂ થતા પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે સકારનો લોપ થાય છે.

९५ चकाद्ध्यचकाद् रूपम् अचका अचकात् सिपि ।
वं चकासाञ्चकार स्या- च्चकास्याच्च चकासिता ॥५२३॥

(જેમકે :–) चकाद्धि તેમજ (दिप् પરમાં હોય ત્યારે) अचकात् રૂપ અને सिप् માં अचका-अचकात् રૂપ થાય છે. પછી चकासाञ्चकार, चकास्यात् અને चकासिता થાય છે

९६ चकासिष्यति चाऽग्रे तु ह्यचकासिष्यदेव च ।
अचकासीच्च सावेवाऽ–चकासिष्टां तथा परा ॥५२४॥

चकासिष्यति, अचकासिष्यत्, सि વિધિમાં अचकासीत् अचकासिष्टाम्–તેમજ અન્ય થાય છે.

इति अदादिपरस्मैपदप्रक्रिया ॥२॥

આમ अदादि ગણની પરસ્મૈપદ સાધના–સમાપ્ત થઈ.

વિનંતી

अदादि ગણના ધાતુઓની આત્મનેપદી પ્રક્રિયાના ૪૧ પાનાં ૯૭–૧૩૭ (સળંગ ૫૨૫–૫૬૫) અગમ્ય કારણોસર રહી જવા પામ્યા હતા તેને પરિશિષ્ટ–૬માં વિદ્યાર્થીએ જોઈ લેવા

३. ह्वादिगणः ।

१ भो लुग्विकरणस्याऽपि जुहोत्यादेर्गणस्य च ।
विशेषोऽस्ति च त ब्रूते विद्वद्विनयसागर. ॥५६६॥

હવે વિકરણલુક્‌વાળા જુહોત્યાદિ ગણનો જે વિશેષ છે તે વિદ્વાન વિનયસાગરજી બતાવે છે

२-३ हु दानादानयोर्धातु-स्तस्याऽस्ति साधना स्फुटम् ।
ह्वादेर्द्विश्च ह्यपो लुक् च तस्मिन् धातोस्तत परम् ॥५६७॥
कृते चुत्वे क्रिया जाता जुहोति जुहुतस्तत ।
द्वेरन्तस्याऽद् भवेदेव यथा जुह्वत्यपि क्रिया ॥५६८॥

हु (१५९) હોમવુ, લેવું ધાતુની સાધના સ્પષ્ટ છે ह्वादि ગણના ધાતુનુ દ્વિત્વ થાય છે અને अप् (વિકરણનો લુક્ થાય છે) ત્યારપછી ચુત્વ કરવાથી जुहोति जुहुत થાય છે અને દ્વિરુકત ધાતુની પરમા अन्त् નો अत् આદેશ થાય છે જેમકે -जुह्वति ક્રિયાપદ છે.

४ जुहुमश्चेति वक्तव्य-स्तिवादिर्वा पुनर्विधौ ।
छन्दसि चाऽग्निहोत्र यत् जुहोति जुहुयादिति ॥५६९॥

અને जुहुम થાય છે છદ (વેદ) મા तिप् વગેરે (વર્તમાનકાળના) પ્રત્યયો વિધ્યર્થમાં કહેવાયા છે જેમકે अग्निहोत्र जुहोति-जुहुयात् અગ્નિહોત્ર હોમ (કરે છે=) કરવો જોઇએ

५ सज्ञाऽस्य पाणिनीयाना लेडिति भाषिता मते ।
जुहुयाच्च जुहोतु स्यात् होर्हेर्वक्तव्य एव धिः ॥५७०॥

આ પ્રકારના અર્થની लेट् સજ્ઞા પાણિનિ મુનિના મતમાં અપાઇ છે ત્યારપછી जुहुयात्, जुहोतु થાય છે અને हु ધાતુની પરમાં हि પ્રત્યય આવે ત્યારે તેનો धि આદેશ કહેવાય છે

६ जुहुधि ह्यजुहोद् राजन्नजुहुता तत परम् ।
द्विरुक्तादन उस् स्याच्च ह्यजुहवु: क्रिया यथा ॥५७२॥

જેમકે -जुहुधि થાય છે અને હે રાજા, अजुहोत् अजुहुताम् અને દ્વિરુકત (બેવડાવાયેલા) ધાતુની પરમાં આવતા अन् નો उस् થાય છે. તેથી अजुहवु. એમ ક્રિયાપદ થાય છે.

७-८ णादौ जुहाव जुहोथ जुहुविथ परे थपि ।
वक्तव्यो भीहुभृन्हीणां द्विरुक्ताना तु वाम् स च ॥५७२॥
लुग्वद्वाच्योऽत्र भूपाल ! यज्जुहवाञ्चकार च ।
जुहवामास चेत्यादि हूयात् होताऽथ होष्यति ॥५७३॥

ह्वादेर्द्विश्च ॥ २ ३ १ ॥ द्वे ॥ २ ३ २ ॥ र्हेधि ॥ २ ३.३ ॥ अन उस् ॥ २ ३ ४ ॥
भीहुभृन्हीणामाम्वा लुग्वत् ॥ २ ३ ५ ॥

णप् वगेरेमां जुहाव अने नप् पक्षमां होय त्यारे जुहोथ–जुहुविथ थाय छे भी, ह्री, भृ, अने ह्री ना द्विरुक्तने विकल्पे आम् लागे छे पण ते लुक् (लोप) जेवो ज कहेवाय छे. तेथी, जेम के, जुहवाञ्चकार–जुहवामास वगेरे तेमज हूयात्, होता अने होष्यति थाय छे.

९–१० अहोष्यत् स्यादहौषीच्चाऽ–हौष्टामहौषुरेव च ।
बिभी भये बिभेत्यस्य इति हुगे बिभ्यतु वा ॥५७४॥
इकारोऽत्र चतुर्थं स्याद् यथा बिभीत एव वा ।
बिभितोऽथ बिभीयाच्च बिभेतु त्वबिभेत् पुनः ॥५७५॥

स्यप् मा अहोष्यत तेमज (नि विधिमा) अहौषीत् अहौष्टाम् अहौषुः थाय छे. भी (१६०) (भी) भय पामवो तेनु क्रियापद बिभेति थाय छे. ह्लादि ङित् प्रत्यय पक्षमां होय त्यारे (सार्व-धातुक–अपि मा) भी धातुनो ईकारमा विकल्पे इ कार थाय छे जेमके :– बिभीत–बिभित, बिभीयात्, बिभेतु अने अबिभेत् थाय छे

११ बिभाय बिभ्यतुर्बिभ्यु–र्बिभयिथ बिभेथ वा ।
बिभयामास भीयाच्च भेता भेष्यति भेष्यत. ॥५७६॥

बिभाय बिभ्यतु बिभ्युः, बिभयिथ–बिभेथ तेमज बिभयामास अने भीयात्, भेता, भेष्यति भेष्यतः एम थाय छे.

१२ अभेष्यच्च त्वभैषीच्चाऽ–भैष्टामभैषुरेव च ।
ह्री लज्जाया च जिह्रेति जिह्रीयादय पूर्ववत् ॥५७७॥

अभेष्यत्, अभैषीत् अभैष्टाम् अभैषुः एम थाय छे. ह्री (१६२) शरम लाजवी ना क्रियापद जिह्रेति, जिह्रीयात् तेमज पछीना पूर्ववत् छे.

१३ जिह्रेतु त्वजिह्रेच्च णादौ जिह्राय जिह्रियु ।
जिह्रयिथाऽथ जिह्रेथ वा जिह्रयाञ्चकार च ॥५७८॥

जिह्रेतु, अजिह्रेत् अने णप् मा जिह्राय जिह्रियुः जिह्रयिथ–जिह्रेथ तेज विकल्पे जिह्र-याञ्चकार थाय छे

१४ जिह्रयामास वै ह्रीयात् ह्रेता ह्रेष्यति ह्रेष्यत ।
अह्रेष्यत् पुनरह्रैषीद्–अह्रैष्टामित्यनन्तरा ॥५७९॥

तेमज जिह्रयामास, ह्रीयात्, ह्रेता, ह्रेष्यति ह्रेष्यत, अह्रेष्यत् अने अह्रैषीत् अह्रैष्टाम् वगेरे प्रमाणे [illegible] थाय छे.

१५ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] ! [illegible] पूर्वस्य [illegible] स्यात् [illegible] यथा ॥५८०॥

[illegible] ॥ २ १ ६ ॥

पॄ (१९२) પાલનપોષણુ કરવુ, ભરવું તેના પરમા लुक् થયો હોય ત્યારે હે રાજા, अपि (સાર્વધાતુક) માં ऋ અને पॄ ના પૂર્વ (અભ્યાસ) નો इ કાર થાય છે. જેમકે.—पिपर्ति ક્રિયાપદ થાય છે.

१६ ऋकारस्य भवेत् पोरुर् परे किङति तत. परम् ।
य्वोर्विहसे कृते जात पिपूर्तश्च क्रियापदम् ॥५८१॥

कित् અને ङित् પ્રત્યયો પરમા હોય ત્યારે पॄ ના ऋ કારનો उर् થાય છે અને हस વર્ણની પરમાં રેફ અને ह કાર આવે ત્યારે ધાતુના इ કાર અને उ કારનો દીર્ઘ કરવાથી पिपूर्तः ક્રિયાપદ થાય છે

१७ पिपुरति पिपुर्याच्च पिपर्तु तु पिपूर्हि च ।
पिपराणि वा वक्तव्य ऋप्रोर्दिस्योरडागम ॥५८२॥

पिपुरति, पिपुर्यात्, पिपर्तु, पिपर्हि, पिपराणि અને ऋ અને पॄ ધાતુની પરમાં આવેલા दिप् અને सिप् ને વિકલ્પે अट् આગમ થાય છે.

१८ अपिपोऽपिपरच्चाऽप्य – पिपूर्तामपिप परम् ।
अपिपरोऽपिपूर्तं च ह्यपिपूर्ताऽपिपूर्म च ॥५८३॥

(હ્યસ્તન ભૂતકાળમાં) अपिप –अपिपरत् अपिपूर्ताम्, अपिप –अपिपर अपिपूर्तम् अपिपूर्त અને अपिपूर्म થાય છે

१९ णादौ पपार पूर्याच्च परीता परिताऽप्यथ ।
परिष्यत्यपरिष्यच्चाऽपरीष्यच्च परीष्यति ॥५८४॥

णण् માં पपार, પછી पूर्यात्, परीता–परिता, परिष्यति–परीष्यति અને अपरिष्यत्–अपरीष्यत् થાય છે.

२० अपारीच्च ह्यपारीष्टामेव स्युरपरा. क्रिया· ।
धातुरस्ति च न्हस्वोऽय पिपर्ति पिपृतो ध्रुवम् ॥५८५॥

अपारीत् अपारीष्टाम् એ પ્રમાણે અન્ય ક્રિયાપદો થાય છે. આ ધાતુ હ્રસ્વ (पृ १९३) પણ છે તેના पिपर्ति पिपृतः ક્રિયાપદ થાય છે

२१ पिपृयाच्च पिपर्तु स्याद् अपिपोऽपिपरत् पुन ।
अपिपोऽपिपरश्चाऽथ णादौ पपार पप्रतु· ॥५८६॥

पिपृयात्, पिपर्तु, अपिप –अपिपरत् તેમજ अपिप अपिपर અને णप् મા पपार पप्रतु એમ થાય છે

पोरुर् ॥ २३७॥ य्वोर्विहसे ॥ ११०७॥ ऋप्रोर्दिस्योरट् ॥ २३८॥

२२　चचरिथ चचर्थ स्यात् प्रियात् चर्ता चरिष्यति ।
　　अचरिष्यदचार्षीद् – चाष्टामचार्दरेव च ॥५८७॥

चचरिथ-चचर्थ, प्रियात्, चर्ता, चरिष्यति, अचरिष्यत् तेमज अचार्षीत् अचाष्टाम् अचार्दुः थाय छे.

२३　ओहाक् त्यागे च धातुर्यो – ऽस्ति तस्योकाविनाविह ।
　　भवेज्जहाति रूप न काप्यत्रेऽस्ति विशेषता ॥५८८॥

जे ओहाक् (१६४) (हा) तजवुं धातु छे तेना ओ अने क कार इत् थाय छे अने जहाति रूप थाय छे. हवे आगळ विशेषता छे

२४　आकारस्य भवेल्लोपो ङिति स्वरे परे पुन ।
　　धातोर्हसे ङितीकारो ह्रस्वात्वस्यानुवर्तनात् ॥५८९॥

स्वरादि ङित् प्रत्ययमां द्विरुक्त धातुना आ कारनो लोप थाय छे अने हसादि ङित् प्रत्यय होय तो ते (आ कार) नो ई कार थाय छे.

२५　आकारस्य इकारोऽस्य वा विङति च हसे परे ।
　　जहीतो जहितश्चाऽथ जहत्येव जहामि च ॥५९०॥

हसादि कित् के ङित् प्रत्यय परमां होय त्यारे आ कारनो इ कार विकल्पे थाय छे. अने जहीतः-जहितः जहति अने ए प्रमाणे जहामि थाय छे

२६　आकारस्य जहातेर्हि ये लुक् वक्तव्य एव च ।
　　जह्याद्य जहातु स्याद् ईर्वा हौ हिरेऽस्य च ॥५९१॥

य कारादि प्रत्यय परमां होय त्यारे हा धातुना आ कारनो लुक् कहेवाय छे जेमके .-जह्यात् पछी जहातु थाय छे अने हि परमां होय त्यारे (आ कारनो) विकल्पे ई कार थाय छे.

२७　जहीहि जहिहि स्याच्च जहाहि स्वजहात् पुन. ।
　　स्यातो जहौ जहतु स्या – ज्जहिथ पौनरुक्तता ॥५९२॥

आथी जहीहि-जहिहि-जहाहि एम थाय छे तेमज अजहात् अने णप् मां जहौ जहतु, जहिथ एम आगळ थाय छे.

२८　माङ्मे पूर्वसूत्रेण मिमाते मिमा तु ह्रस्वति ।
　　अमिमत ई मिमातेऽस्य मिमा एवमिमा पुन. ॥५९३॥

हा माङ् धातुओना आ कारनो इ कार थाय छे ते पूर्वसूत्र वडे मिमाते, पछी मिमा, मिमते, अमिमत अने अमिमीत् ए प्रमाणे, [illegible]

हैमे ॥ [illegible] ॥　[illegible] ॥ [illegible] ॥　हैमे हौ ॥ [illegible] ॥
[illegible] ॥ [illegible] ॥

२९ इर्यात ऋ गतावस्य भवेदियृत इयराति ।
इयृयादथ चेयर्तु ह्यैय ऐयरदेव च ॥५९४॥

ऋ (१९५) જવુ ધાતુના ક્રિયાપદો इर्यात इयृन इयराति, इयृयात् इयर्तृ, ऐय –ऐयरत् એમ થાય છે

३० ऐय ऐयर आर स्याद् गुणोऽर्तीत्यत्र चाऽऽरतु ।
थप्यारिथ परे रूपम् अर्यात् अर्ता त्वरिष्यति ॥५९५॥

તેમજ ऐय–ऐयर અને (પરોક્ષમા) आर તેમજ गुणोऽर्ति (२ १ १३०) સૂત્ર વડે ऋ તેમજ સ ચોગાદિ ऋ કારાન્ત ધાતુની પરમા यात् વગેરે કે लिङ् ના આર્ધધાતુક પ્રત્યયે આવે તો (ऋ નો) ગુણુ થાય છે તેથી आरतु તેમજ थप् માં आरिथ ३५ તેમજ अर्यात्, अर्ता, અને अरिष्यति થાય છે

३१ आरिष्यल्लित्पुषादेर्ङ आरदार्षीच्च सौ परे ।
परस्मैपदिनो ह्वादिधातव. पूर्णता गता ॥५९६॥

તેમજ आरिष्यत् અને सि પરમા હોય ત્યારે लित्पुषादेर्ङ સૂત્રથી आरत् – आर्षीत् થાય છે. આ પ્રમાણે ह्वादि ગણુના પરસ્મૈપદ ધાતુઓ પૂર્ણ થયા.

इति ह्वादिपरस्मैपदिन ।

આમ ह्वादि પરસ્મૈપદ ધાતુઓ સમાપ્ત થયા

ह्वाद्यात्मनेपदप्रक्रिया ।

३२ ओहाड् गतौ च यो धातु स्तस्तस्योडाविताविह ।
ईकार स्यात्तु पूर्वस्य ह्याकारस्य भृञा लुकि ॥५९७॥

જે ओहाड् (१९६) (हा) જવુ ધાતુ છે તેના ओ કાર અને ड કાર इत् થાય છે અને भृञ् વગેરેની પરમાં (વિકરણુનો) लुक् થાય ત્યારે પૂર્વ आ કારનો ई કાર થાય છે

३३ ओहाड् गतौ च माड् माने एतयोर्ग्रहण सुधी ।
बहुत्वग्रहणात् सूत्रे भारत्या ज्ञापित त्विति ॥५९८॥

હે બુદ્ધિમાન્, સરસ્વતી વડે સૂત્રમા બહુવચનગ્રહણ હોવાને લીધે ओहाड् જવુ અને माड् (१९७) માપવુ એ બ નેનુ ગ્રહણ સૂચવ્યુ છે

३४ द्वेस्तावनेन सूत्रेण जिहीते जिहते पुन ।
जिहीताऽथ जिहीता स्याद् अजिहीत जहे लिटि ॥५९९॥

गुणोऽर्तिसयोगाद्यो ॥ २ १ १३० ॥ लित्पुषादेर्ङ ॥ २ १ ११० ॥ भृञा लुकि ॥ २ ३ १४ ॥
द्वेस्तौ ॥ २ ३ ९ ॥

ईहल्यघोः (६.४.११३) સૂત્ર વડે ઓહાક્ ધાતુના આ કારનો ઈ કાર કે લોપ થતાં જિહીતે જિહતે જિહીત, જિહીતામ્, અજિહીત અને જહે થાય છે.

३५ हासीष्टाऽऽशिषि हाता च स्याद्धास्यते ह्यहास्यत ।
अहास्ताऽथ ह्यहासाताम् अहासतेत्यमग्रगा ॥६००॥

આશીરર્થમાં હાસીષ્ટ, હાતા, હાસ્યતે, અહાસ્યત, અને અહાસ્ત અહાસાતામ્ અહાસત એમ આગળ થાય છે

३६–३७ मिमीते च मिमाते स्यान्मिमतेऽतिकृते पुनः ।
मिमीताऽथ मिमीताम्–अमिमीत ममे तत ॥६०१॥
मासीष्टाऽऽशिषि माता स्या–न्मास्यते तु ह्यमास्यत ।
अमास्तेव भवेद् ह्वादिरात्मनेपदिन क्रिया ॥६०२॥

(माङ् માપવું ધાતુના ક્રિયાપદો) मिमीते मिमाते અને मिमते (બન્નેનાં) અને ક્યાં પછી થાય છે मिमीत मिमीताम् अमिमीत, ममे, આશીરર્થમાં मासीष्ट, माता, मास्यते, अमास्यत, અને अमास्त આ પ્રમાણે હ્વાદિ ગણના આત્મનેપદના ક્રિયાપદો થાય છે.

इति ह्वाद्यात्मनेपदिनः ।

આમ હ્વાદિ આત્મનેપદના ધાતુઓ સમાપ્ત થયા.

ह्वादुभयपदप्रक्रिया ।

३८–३९ धारणपोषणयोर्यो डुभृञ् भवति हि बिभर्ति सम्यैव ।
बिभृतो बिभ्रति बिभृत बिभृयात् बिभ्रीत च बिभर्तु ॥६०३॥
बिभृतामबिभोऽबिभृता–मबिभृत भारौ बभार भाव्ये तु ।
बभृवंभर्थ बभ्र भ्रियात तु बिभराञ्चकार चाव्यादि ॥६०४॥

જે ડુભૃઞ્ (૧૬૮) (ભ) ધારણ–પોષણ કરવું ધાતુ છે તેના ક્રિયાપદો બિભર્તિ–બિભૃતે બિભ્રતિ, બિભૃયાત્–બિભ્રીત, બિભર્તુ–બિભૃતામ્, અબિભઃ અબિભૃતામ્ અબિભૃત અને [illegible] –બભ્ર બભ્રુ તેમજ બભર્થ [illegible] પછી બિભરાઞ્ચકાર તેમજ [illegible] થાય છે

४० भ्रियात् भृषीष्ट भर्ता च भरिष्यति अभरिष्यत् ।
अभार्षीदभृत [illegible] ॥६०५॥

તેમજ ભ્રિયાત્ – ભૃષીષ્ટ ભર્તા (?), અભરિષ્યત્–અભરિષ્યત, અભાર્ષીત્ – [illegible] વગેરે આગળ થાય છે

४१ डुदाञ् दाने ददात्यस्य ततः परं विशेषता ।
आकारस्य द्विरुक्तस्य दादेर्लोप परे ङिति ॥६०६॥

डुदाञ् (१६९) (दा) આપવું ધાતુનું ક્રિયાપદ ददाति થાય છે તે પછી વિશેષતા છે કે ङित् પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે દ્વિરુક્તના आ કારનો दा વગેરે ધાતુઓમાં લોપ થાય છે.

४२ दत्तो ददति दत्तेऽथ ददाते ददतेऽपि च ।
दद्यात् पुनर्ददीत स्याद् ददातु ददतु ध्रुवम् ॥६०७॥

તેથી दत्तः ददति, दत्ते ददाते ददते તેમજ दद्यात् – ददीत, અને ददातु ददतु થાય છે

४३ आकारस्यैवमेकारो दां हौ लोपो भवेत् पुन ।
पूर्वस्य यद्भवेद्देहि दत्ता च ह्यददादथ ॥६०८॥

हि પરમા હોય ત્યારે दा વગેરેના પૂર્વનો લોપ અને (ઉત્તરના) आ કારનો ए કાર થાય છે. જેમકે :–देहि થાય છે પછી दत्ताम् અને अददात् થાય છે

४४ अदत्ताऽग्रेऽददाता च ददौ च ददतुर्ददे ।
देयाद् दासीष्ट दाता च दास्यति दास्यते स्यपि ॥६०९॥

अदत्त अददाताम् અને ददौ–ददे ददतु., देयात् – दासीष्ट, दाता તેમજ स्यप् મા दास्यति –दास्यते થાય છે.

४५ अदात् पुनरदातां सा–वुस्यालोपो यथा ह्यदु ।
अदित ह्यदिषाता स्याद् अदिषत तत परम् ॥६१०॥

सि વિધિમા अदात् अदाताम् અને सि માં (अन् નો) उस् આદેશ પરમાં હોય ત્યારે आ કારનો લોપ થાય છે. જેમકે :–अदु થાય છે તેમજ अदित अदिषाताम् अदिषत થાય છે

४६ धारणपोषणयोर्यो डुधाञ् दधाति भवति च झभान्तस्य ।
पूर्वस्य ङिति झसे धो दस्य यथा स्याद्धि धत्तश्च ॥६११॥

જે डुधाञ् (१७०) (धा) ધારણ–પોષણ કરવુ ધાતુ છે તેનુ ક્રિયાપદ दधाति થાય છે અને झसादि ङित् પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે झभ વર્ણાન્ત धा ધાતુના પૂર્વ द કારનો ध કાર થાય છે. જેમકે :–धत्त. થાય છે

४७ धत्ते दध्याद्दधीत स्याद् दधातु धेहि हौ परे ।
धत्तामथाऽदधादग्रेऽधत्त दधौ दधे पुन ॥६१२॥

धत्ते તેમજ दध्यात् – दधीत, दधात् – धत्ताम् તેમજ हि પરમાં હોય ત્યારે धेहि પછી अधात् –अधत्त અને दधौ–दधे થાય છે

दादे ॥ २.३ १५ ॥ दा हौ ॥ २ ३ १६ ॥ पूर्वस्य ङिति झसे ध ॥ २ ३ १८ ॥

८८ धेधाद्धासीष्ट धाता च धास्यति धास्यते ऽदधात् ।
अधिताऽस्य णिजिर् शौच-पोषणयोः णिजाऽस्य च ॥६१३॥

तेमज धेधात् – धासीष्ट, धाता, धास्यति–धास्यते, अदधात् – अधित थाय छे. नवे णिजिर् (१७१) (णिज्) शुद्ध करवु–पोषण करवुं धातुनुं क्रियापद (नीचे प्रमाणे) थाय छे.

८९ भवेल्लुकि च पूर्वस्य विजविषनिजां गुणः ।
यथा नेनेक्ति नेनेक्षि नेनिक्त नदमग्रगाः ॥६१४॥

(विकरण) लुक् विधिमां विज, विष अने निज् धातुना पूर्वनो गुण थाय छे. जेमके – नेनेक्ति–नेनिक्ते, नेनेक्षि ए प्रमाणे आगळ थाय छे.

५० नेनिज्यात् – नेनिजीत, नेनेक्तु हौ परे पुनः ।
नेनिग्धि चाऽत्र नेनिक्त ननिक्ताऽत्रे विशेषता ॥६१५॥

नेनिज्यात् – नेनिजीत नेनेक्तु तेमज हि परमां होय त्यारे नेनिग्धि अने नेनिक्तम्, नेनिक्त थाय छे. ते पछी विशेषता छे.

५१ द्वित्वेऽपि नोपधाया गुणो धातो पर पिति ।
नेनिजान्यपि चाऽनेनेक् अनेनिक्त परे तनि ॥६१६॥

सार्वधातुक (अप्) मां स्वरादि पित् प्रत्यय परमां होय त्यारे द्विरुक्त धातुना उपधानो गुण थतो नथी जेमके –नेनिजानि तेमज ह्यस्तन भूतकाळ (तन्) मां अनेनेक्–अनेनिक्त थाय छे.

५२ निनेज निनिजे निज्यात् निक्षीष्ट पुनराशिषि ।
नेक्ता नेक्ष्यत्यनेक्ष्यच्चाऽनैक्षीदनैक्षु चि च ॥६१७॥

निनेज–निनिजे तेमज आशीरर्थमां निज्यात् – निक्षीष्ट, नेक्ता (२), नेक्ष्यति [illegible] तेमज अनैक्षीत् अनैक्षुः एम थाय छे.

५३ अनिजर्शाग्रादेव स्तु क्रियापदान्यमानि गजेन्द्र [1] ।
धातुस्य विच्छ् दयाप्तो नस्य च वेविक्ति वेविक्ते ॥६१८॥

अनिक्त–अनिक्त ए प्रमाणे, हे राजेन्द्र, आ बधा क्रियापदो थाय छे. विच्छ् (१९०) (विच्) व्याप्त धातुना क्रियापदो वेविक्ति–वेविक्ते थाय छे.

५४ वेविच्याद्वेविचीत स्यात् वेवेक्तु पुनस्तथा च ।
अविवेक्तात्र चाऽवेवेक् विवेच विविचेऽत्र च ॥६१९॥

वेविच्यात् – वेविचीत, वेवेक्तु–वेविक्ताम्, अवेवेक्, तेमज विवेच–विविचे थाय छे.

[illegible]

५५ विष्याद्विक्षीष्ट वेष्टा च वेक्ष्यति वेक्ष्यतेऽथ सौ ।
अविक्षदविपन्नूनम् अविषताऽऽत्मनेपदे ॥६२०॥

विष्यात् – विक्षीष्ट, वेष्टा (२), वेक्ष्यति–वेक्ष्यते, તેમજ सि પરમાં હોય ત્યારે अविक्षत् –अविषत् અને આત્મનેપદમાં अविषत થાય છે

इति ह्वादिप्रक्रिया ॥३॥

આમ હ્વાદિગણના ધાતુઓની પ્રક્રિયા સમાપ્ત થઇ ૩

४ दिवादिगण ।

१ दिव् क्रीडाविजिगीषा-व्यवहारद्युतिस्तुति-।
स्वप्नकान्तिगतिष्वेव विशेषस्तत्र कथ्यते ॥६२१॥

दिव् (१७३) (दिव्) क्रीडा करवी, जीतवानी इच्छा करवी, वेपार करवो, प्रकाश करवो, प्रशंसा करवी, सूवु, प्रकाशित होवुं, जवु (वगेरे अर्थमां छे) तेनो विशेष कहेवामां आवे छे

२ दिवादेर्यश्चतुर्थ्यां स्यादपोऽपवाद एव च ।
तयोर्वोर्विहृते दीर्घो भवेद्दीव्यति क्रिया ॥६२२॥

चार (च कार) मां दिव् वगेरे धातुओने य (विकरण) थाय छे. ते अप् विकरण नो अपवाद छे रेफ अने व कारनी परमां हलादि प्रत्यय आवे त्यारे धातुना इ कार अने उ कारनो दीर्घ थाय छे जेमके :—दीव्यति क्रियापद थाय छे

३ दीव्येद्दीव्यत्वदीव्यच्च णपादौ तु दिदेव हि ।
दिदेविथ यथि स्वामिन् ! दिव्यादाशिषि देविता ॥६२३॥

दीव्येत्, दीव्यतु, अदीव्यत् तेमज णप् वगेरेमां दिदेव अने तेना थप् परमां होय त्यारे दिदेविथ अने हे स्वामी, आशीरर्थमां दिव्यात् अने पछी देविता थाय छे.

४ देविष्यति ह्यदेविष्यद् अदेवीदेव सौ परे ।
स. षिवु तन्तुसन्ताने सीव्यति तस्य हि क्रिया ॥६२४॥

देविष्यति, अदेविष्यत् अने सि परमां होय त्यारे अदेवीत् थाय छे जे षिवु (१७४) (षिव्) सीवबुं धातु छे तेनुं क्रियापद सीव्यति थाय छे

५ असीव्यच्च सिषेव स्यात् सीव्यात्च सेविता पुनः ।
सेविष्यति ह्यसेविष्यद् असेवीदित्यगात्तथा ॥६२५॥

असीव्यत्, सिषेव, सीव्यात्, सेविता तेमज सेविष्यति, असेविष्यत् अने असेवीत् ए प्रमाणे रूप थाय छे

६ यो नृती गात्रविक्षेपे तस्य रूपं च नृत्यति ।
ननर्त स्यात् णपे यादौ ननृततुस्त्वादयस्तथा ॥६२६॥

जे नृती (१७५) (नृत्) नृत्य करवुं धातु छे तेनुं रूप नृत्यति थाय छे अने णप् वगेरे परमां होय त्यारे ननर्त ननृततुः ए प्रमाणे रूप थाय छे

७-८ नृत्यादय अनिता नर्ति-नर्तति नृत्ति निरिन्धनः ।
कृत्-चृत्-छृद्-तृद्-नृत् सादेर्वेत्यादिस्यान्नृत्यन्त च ॥६२७॥

दिवादेर्य ॥४।२॥ रधादिभ्यः ॥१।१०३॥ कृतचृतछृदतृदनृतः स्यादिक्त वा ॥५।२४॥

सिप्रत्यय विना वेट् च पाणिनीयमते स्फुटम् ।
नर्त्स्यति नन्वनर्तिष्यद् अनर्तीदिति सौ परे ॥६२८॥

नृत्यात्, नर्तिता, नर्तिष्यति અને स्यप् માં વિશેષતા છે કે नृत्, तृद्, छृद्, चृत्, અને कृत् ધાતુઓને सि પ્રત્યય સિવાયના આર્ધધાતુક स કારાદિ પ્રત્યયને વિકલ્પે इट् લાગે છે. તેમ પાણિનીયમતમા સ્પષ્ટ છે જેમકે –नर्त्स्यति, પછી अनर्तिष्यत् અને सि પરમા હોય ત્યારે अनर्तीत् થાય છે

९ धातुर्जृष् च वयोहाना-विरन्तोऽन्यस्य जीर्यति ।
जीर्येज्जीर्यत्वजीर्यच्च जजार जजरु पुन ॥६२९॥

जृष् (१७६) વૃદ્ધ થવુ એના (ऋ કારનો) इर् (ईर्) અન્તે થતાં जीर्यति, जीर्येत्, जीर्यतु, अजीर्यत् તેમજ जजार जजरु થાય છે

१०–११ जीर्यादीटो ग्रहां चेति जरीता जरिता तथा ।
जरितारौ जरीतारौ जरिष्यति जरीष्यति ॥६३०॥
अजरिष्यदजरीष्यद् अजारीदजरत् पुन ।
शो तनूकरणे धातु साधना तस्य कथ्यते ॥६३१॥

जीर्यात् તેમજ ग्रह વગેરે ધાતુઓને सि, स વગેરે પરમા હોય ત્યારે વિકલ્પે દીર્ઘ ईट् થતા जरिता–जरीता जरितारौ–जरीतारौ, जरिष्यति–जरीष्यति, अजरिष्यत्–अजरीष्यत् અને अजारीत् –अजरत् થાય છે

शो (१७७) છોલવુ ધાતુની સાધના હવે કહેવામાં આવે છે.

१२–१३ धातो परे च लोपो य्योः भवेत् श्यति यथा क्रिया ।
श्येत् श्यत्वश्यत् शशौ शायात् शाता शास्यत्यशात् पुन ॥६३२॥
अशातमथ चाऽशासीद् अशासिष्टामशासिषु ।
छो छेदने च यो धातुस्तस्य छ्यति क्रिया भवेत् ॥६३३॥

य પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે ધાતુના ओ કારનો લોપ થાય છે અને श्यति એમ ક્રિયાપદ થાય છે તેમજ श्येत्, श्यतु, अश्यत्, शशौ, शायात्, शाता, शास्यति, તેમજ अशात् – अशासीत् अशाताम् – अशासिष्टाम् अशासिषु થાય છે

छो (१७८) કાપવુ જે ધાતુ છે તેનું ક્રિયાપદ छ्यति થાય છે

१४ छ्येत् छ्यत्वछ्यत्पुनश्चच्छौ छायात् छेयाद्धि चाऽऽशिषि ।
अच्छासीत् पुनरच्छाद-छाता च षोऽन्तकर्मणि ॥६३४॥

ईटो ग्रहाम् ॥ २ १ १३८ ॥ य्यो ॥ २४३ ॥

छर्येत्, छयतु, अच्छयत्, चछौ, छायात् तेमज आशीर्वादमां छेयात्, अच्छासीत्-अच्छात् अच्छाताम् एम थाय छे

गो (१७९) (गो) खलास करवुं--अन्त करवो. (ते धातुना क्रियापदो नीचे प्रमाणे छे)

१५ स्यति ससौ पुन सेयात् साता सास्यति सास्यत ।
असासीदथ चास्याद्धि यो दोऽवखण्डने द्यति ॥६३५॥

स्यति, ससौ, सेयात्, साता, सास्यति सास्यत, असासीत्–असात् थाय छे अने दो (१८०) कटका करवा धातु छे तेनु क्रियापद द्यति थाय छे

१६ ददौ देयाददात् स्वामिन् व्यध् ताडने च विध्यति ।
विध्येद्विध्यत्वविध्यच्चाऽ-विध्यो विव्याध च स्वपि ॥६३६॥

ददौ, देयात् तेमज अदात् थाय छे हे स्वामी. व्यध् (१८१) वींधी नाखवुं (धातुना क्रियापदो) विध्यति, विध्येत्, विध्यतु, अविध्यत्, अविध्य तेमज विव्याध थाय छे अने स्यात् परमां होय त्यारे—

१७ व्यत्स्यत्यव्यत्स्यदव्यात्सीद् अव्याद्वामेवमगमा ।
यः श्लिष् आलिङ्गने धातुस्तस्य श्लिष्यति सम्भवेत् ॥६३७॥

व्यत्स्यति, अव्यत्स्यत्, अव्यात्सीत्–अव्यात् अव्याताम् ए प्रमाणे आगळ थाय छे

जे श्लिष् (१८२) आलिंगवु धातु छे तेनुं क्रियापद श्लिष्यति थाय छे

१८ शाद्यो शिश्लेष च श्लिष्यात् श्लेष्टा श्लेक्ष्यति भूमिप ! ।
अश्लिक्षदेवमग्रेऽपि तृप प्रीणन एव च ॥६३८॥

शाद् वगेरेमां शिश्लेष, श्लिष्यात्, श्लेष्टा, श्लेक्ष्यति तेमज हे भूमिप, अश्लिक्षत् ए प्रमाणे पण थाय छे

तृप् (१८३) खुश करवु धातु छे. (तेना क्रियापदो नीचे प्रमाणे छे)

१९-२० तृप्यति ततर्प तृप्यात् तर्प्ता त्रप्ता तर्ता परम् ।
रध–नश–तृप–दृप–द्रुह्–मुह्–स्नुह्–ष्णिहः ॥६३९॥
न वादेर्वा पराद् व्यादिरार्धधातुकस्य च ।
तर्पिता त्रप्स्यति स्यादि–स्यप्यंगतमन्त्यदेश च ॥६४०॥

तृप्यति, ततर्प, तृप्यात्, तर्प्ता–त्रप्ता अने रध्, नश्, तृप्, दृप्, द्रुह्, मुह्, स्नुह् अने ष्णिह् नी पछी व्यादि आर्धधातुकने विकल्पे इट् लागे छे तेथी तर्पिता पण थाय छे तेमज, हे राजा, त्रप्स्यति, तर्पिष्यति अने अत्राप्सीत् थाय छे

* श्लोक ॥ २ १५ ॥

२१ अतृपच्च पुषादित्वात् कृते रारो झसे दृशाम् ।
अत्राप्सीच्च ह्यताप्र्सीत् स्याद् अतर्पीच्च कृते त्विटि ॥६४१॥

अतृपत् તેમજ झस વર્ણ પરમાં હોય ત્યારે दृश् વગેરેના ऋ નો अर् (કે आर्) કરીને इट करीએ ત્યારે अत्राप्सीत् – अताप्र्सीत् – अतर्पीत् થાય છે

२२ धातुर्यो मुह वैचित्ये तस्य स्यान्मुह्यतिं क्रिया ।
णादौ मुमोह मुह्याच्च मोढा मोग्धाऽथ मोहिता ॥६४२॥

જે मुह् (૧૮૪) મોહ પામવો–સંજ્ઞાશૂન્ય થવું ધાતુ છે તેના ક્રિયાપદો मुह्यति, णप् વગેરેમાં मुमोह તેમજ मुह्यात् અને मोढा–मोग्धा–मोहिता થાય છે

२३ इटि कृते रधादित्वान्मोहिष्यत्यथ मोक्ष्यति ।
अमोहिष्यदमोक्ष्यत् स्याद् अमोहीदमुहच्च सौ ॥६४३॥

रधादि ગણનો હોવાને લીધે વિકલ્પે इट् કરવામાં આવે ત્યારે मोहिष्यति–मोक्ष्यति, अमोहिष्यत् – अमोक्ष्यत् અને सि વિધિમાં अमोहीत् – अमुहत् થાય છે

२४ यो नश् अदर्शने धातुस्तस्य स्यान्नश्यति क्रिया ।
ननाश नेशतुर्नेशु–नंश्यात् स्यात् पुनराशिषि ॥६४४॥

જે नश् (૧૮૫) અદશ્ય થવું ધાતુ છે તેના ક્રિયાપદ नश्यति, ननाश नेशतुः नेशु, नश्यात् તેમજ આશીરર્થમાં પણ (नश्यात्) થાય છે

२५ मस्जिनशोर्झसे नुम् च पाणिनीयनिदर्शनात् ।
नष्टाऽथ नशिता स्वामिन् नक्ष्यतीति नशिष्यति ॥६४५॥

झस वर्णादि (આર્ધધાતુક) પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે मस्ज् અને नश् ધાતુને પાણિનીય-મતાનુસાર (૭ ૧ ૬૦) नुम् થતાં नष्टा–नशिता તથા, હે સ્વામી, नक्ष्यति–नश्यति થાય છે.

२६ पुषादित्वाद् भवेद् ङश्च ङे नशेरत एत्वता ।
वा वक्तव्या त्वनेशद्धि पक्षेऽनशत् क्रिया पुन ॥६४६॥

(અદ્યતન ભૂતકાળમાં) पुषादि ગણનો હોવાને લીધે नश् ધાતુને ङ(अ) લાગતા ધાતુના अ કાર નો ए કાર વિકલ્પે કહેવાયો છે. જેમકે –अनेशत् અને વિકલ્પે अनशत् ક્રિયાપદ થાય છે

२७ य शम् उपशमे धातुरस्ति तस्य विशेषता ।
शमस्य क्ङिति झसे ये शमा दीर्घश्च शाम्यति ॥६४७॥

रारो झसे दृशाम् ॥ २ १ ११५ ॥ म्वृसूतिमूयतिघूञ्रधादीनामिड् वा ॥ २ १ ७१ ॥
मस्जिनशोर्झसे ॥ २ ४ ७ ॥ मस्जिनशोर्झलि ॥ पा० ७ १ ६० ॥ ङे नशेरत ए ॥ २ ४ ९ ॥
शमा दीर्घ ॥ २ ४ १० ॥

जे शम् (१८६) शांत थवुं धातु छे तेनी विशेषता छे के शमादि [illegible] प्रत्ययोमां श्य कार (विकरण) परमां होय त्यारे शम् वगेरे धातुओनो दीर्घ थाय छे. जेमके –शाम्यति.

२८ शशाम शेमतुः शेमुः शमिताऽस्य शमिष्यति ।
अशमिष्यत् पुषादित्वाद् अशमत् त्वशमीन्मते ॥६४८॥

शशाम शेमतुः शेमुः, शमिता, शमिष्यति, अशमिष्यत् तेमज पुषादि गणनो होवाने लीधे अशमत् तेमज विकल्पे अशमीत् थाय छे.

२९ अथ दम् श्रम् तम् क्षम् भ्रम् क्लम् मद् चेति शमादयस्तदाम् ।
रूपाणि पूर्ववत् तेषां ञिमिदा स्नेहने तथा ॥६४९॥

हवे दम् – शांत करवुं, श्रम् – महेनत करवी, तम्–पीडावुं, क्षम्– सहन करवुं, भ्रम्–भमवुं, क्लम्–थाकवुं अने मद्–आनंद थवो. ए बधा शमादि गणना छे. ते बधाना रूपो पूर्व (उपर) प्रमाणे थाय छे.

जे ञिमिदा (१८७) (मिद्)–स्नेह थवो–(धातु छे) तेना क्रियापदो नीचे प्रमाणे छे

३० मिदेर्ये च गुणो राजन्[1] मेद्यतीति मिमेद च ।
मिमिदतुः पुनर्मिद्यात् श्वस्तने चाऽस्य मेदिता ॥६५०॥

य (विकरण) परमां होय त्यारे, हे राजन्, मिद् धातुनो गुण थाय छे जेमके :–मेद्यति. पछी मिमेद मिमिदतुः, मिद्यात् अने श्वस्तन (=अद्यतन भविष्यकाळ) मां मेदिता थाय छे

३१ मेदिष्यतीत्यमेदिष्यद् अमेदीदमिदत् पुनः ।
अमेदिष्टाममिदताम् अथ एवंविधाः क्रियाः ॥६५१॥

मेदिष्यति, अमेदिष्यत्, अमेदीत्–अमिदत् अमेदिष्टाम्–अमिदताम् ए प्रमाणे क्रियापदो आगळ थाय छे.

३२ योऽस्यसु क्षेपणे धातुरस्य स्यादस्यति क्रिया ।
आसाऽस्यादसिता विद्वन्नसिष्यत्यासिष्यतः ॥६५२॥

जे असु (१८८) (अस्) फेंकवुं धातु छे तेनुं क्रियापद अस्यति थाय छे तेमज आस, अस्यात्, असिता अने हे विद्वान्, असिष्यति आसिष्यत थाय छे

३३ आसिष्यदास्थतेऽत्र थुक् [illegible] [illegible] तथा [illegible] ।
दिवादीनां च [illegible] [illegible] ॥६५३॥

आसिष्यत् अने [illegible] परमां होय त्यारे [illegible] [illegible] थाय छे [illegible]
दिवादि गणना धातुओना [illegible]

[1] मिदेर्गुण ॥ [illegible] ॥ अस्यते थुक् ॥ [illegible] ॥

इति दिवादिपरस्मैपदिन. ।

આમ दिवादि ગણુના પરસ્મૈપદી ધાતુઓની પ્રક્રિયા સમાપ્ત થઇ

दिवाद्यात्मनेपदिनः ।

३४ योऽस्ति धातुर्जनी प्रादुर्भाव ईकार इद्भवेत् ।
जा जनीज्ञोश्चतुर्षु स्याद् यथा स्याज्जायते क्रिया ।।६५४।।

જે जनी (१८९) (जन्) જન્મવુ –પ્રગટ થવું ધાતુ છે તેનો ई કાર इत् થાય છે. અને ચારમા जनी અને ज्ञा ધાતુનો जा આદેશ થાય છે જેમકે '–जायते ક્રિયાપદ થાય છે

३५ जायते जायतामग्रेऽ–जायताऽथ गमा स्वरे ।
चुत्व जज्ञे जनिषीष्ट जनिता च जनिष्यते ।।६५५।।

जायेत, जायताम्, अजायत તેમજ (પરોક્ષમાં) સ્વર પરમાં હોય ત્યારે गम् વગેરેના ઉપધાનો લોપ તેમજ चुत्व થતા जज्ञे, અને પછી जनिषीष्ट, जनिता તેમજ जनिष्यते થાય છે.

३६–३८ अजनिष्यत सो चाऽथाऽजनिष्टेति क्रियापदम् ।
कर्तर्यप्यत्र वक्तव्य पदादेरिण्च सेस्तनि ।।६५६।।
लोपः इण्सन्नियोगे स्यात् तनश्चेहादिशब्दत ।
पददीपजनप्यायिपूरितायिवुधा इह ।।६५७।।
एते ग्राह्या धराधीश ! दीपादिभ्यो विकल्पतः ।
जनिवद्धयोर्न वृद्धिश्च यथाऽजनि क्रियापदम् ।।६५८।।

તેમજ अजनिष्यत અને सि વિધિમાં अजनिष्ट ક્રિયાપદ થાય છે. અહીં तन् (અદ્યતન ભુતકાળનો) પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે पद વગેરે ધાતુઓના सि ને इण् લાગે છે. અને इण् લાગે ત્યારે तन् પ્રત્યયનો લોપ થાય છે અત્રે आदि–વગેરે શબ્દના ગ્રહણથી पद्–જવુ, दीप्–પ્રકાશવુ, जन–જન્મવું, प्यायि–पूरि–પલાળવુ, तायि–પાળવું–લબાવવુ, बुध्–જાણવુ વગેરે ધાતુઓને, હે ધરાધીશ, ગ્રહણ કરવા. તે બધા વિકલ્પે दीपादि પણ કહેવાય છે. (णित् પરમાં હોવા છતા) जन् અને वध् ધાતુની વૃદ્ધિ થતી નથી અને अजनि એમ ક્રિયાપદ થાય છે

३९–४० दीपी दीप्तौ च यो धातु क्रिया स्यात् तस्य दीप्यते ।
दीप्येताऽथ दिदीपे तु दीपिषीष्टाऽथ दीपिता ।।६५९।।
दीपिष्यते त्वदीपिष्टाऽ–दीपीति चाऽपरा तथा ।
पूरी आप्यायने धातुस्तस्य रूप तु पूर्यते ।।६६०।।

जा जनीज्ञो ।। २४१३ ।। गमा स्वरे ।। २११० ।। पदादेस्तनि कर्तर्यणि ।। २४१४ ।।
लोप ।। २४१५ ।। जनिवद्धयोर्न ।। २२११ ।।

જે દીવી (૧૯૦) (દીપ્) પ્રકાશવું ધાતુ છે તેનાં ક્રિયાપદો દીપ્યતે, દીપ્યેત, દિદીપે, દીપિ-
षीष्ट, दीपिता, दीपिष्यते અને अदीपिष्ट-अदीपि તેમજ અન્ય થાય છે. પૂરી (૧૯૧) (पूर्)
પલાળવું ધાતુ છે તેનું રૂપ પૂર્યતે થાય છે

४१ पुपूरेऽथ पुपूराते पूरिषीष्टाऽथ पूरिता ।
पूरिष्यते त्वपूरिष्टाऽपूर्यपि चैवमग्रगा ॥६६१॥

पुपूरे पुपूराते, पूरिषीष्ट પછી पूरिता, पूरिष्यते, અને अपूरिष्ट-अपूरि એ પ્રમાણે આગળ
થાય છે.

४२ पद गतौ च यो धातुस्तस्य रूपं तु पद्यते ।
पद्येत पद्यतां स्यादित्यपद्यत भवेत् क्रिया ॥६६२॥

જે पद् (૧૯૨)–જવું ધાતુ છે તેનું રૂપ पद्यते થાય છે તેમજ સે સ્વામી, पद्येत, पद्यताम्
अपद्यत ક્રિયાપદ થાય છે.

४३ पेदे पत्सीष्ट पत्ता च पत्स्यतेऽथ ह्यपत्स्यत ।
अपादि स्यात् पत्साताम् अपत्सत पुनस्तथा ॥६६३॥

पेदे, पत्सीष्ट, पत्ता, पत्स्यते અને अपत्स्यत તેમજ अपादि अपत्साताम् अपत्सत થાય છે

४४ अपत्था अपत्साथाम् अपद्ध्वम् तत्परित्र च ।
अपत्स्वहि पुनर्विद्वन्नपत्स्महि च नो परे ॥६६४॥

अपत्था. अपत्साथाम् अपद्ध्वम्, अपत्सि अपत्स्वहि अपत्स्महि એમ. હે વિદ્વન્ ત્રિ પરમાં
હોય ત્યારે થાય છે

४५ बुध् अवगमने धातुस्तस्य क्रिया तु बुध्यते ।
बुबुधे चाऽथ भुत्सीष्ट बोद्धा स्यादपि तु भोत्स्यते ॥६६५॥

बुध् (૧૯૩) જાણવું–જ્ઞાન થવું ધાતુ છે. તેના ક્રિયાપદ बुध्यते, बुबुधे, भुत्सीष्ट, बोद्धा અને
स्यप् માં भोत्स्यते થાય છે.

४६ अबुद्धाऽथ ह्यभुत्साताम् अबोधि चैवमग्रगाः ।
दिवादीनां च धातूनामात्मनेपदिनामिति ॥६६६॥

તેમજ अबुद्ध-अबोधि अभुत्साताम् એ પ્રમાણે આગળ રૂપો થાય છે. આ પ્રમાણે દિવાદિ
ગણના ધાતુઓના આત્મનેપદીની પ્રક્રિયા થઈ

इति दिवाद्यात्मनेपदम् ।

આમ દિવાદિ ગણના આત્મનેપદી ધાતુઓની પ્રક્રિયા સમાપ્ત થઈ

दिवाद्युभयपदी ।

४७ यो णह् बन्धने धातुस्तस्य नह्यति नह्यते ।
ननाह नेहथुर्नेहे नह्यान्नत्सीष्ट चाऽऽशिषि ॥६६७॥

જે णह् (૧૯૪) (नह्) બાંધવુ ધાતુ છે તેના (ક્રિયાપદો) नह्यति–नह्यते, ननाह–नेहे नेहतु, અને આશીરર્થમાં नह्यात्–नत्सीष्ट થાય છે

४८ नद्धा नत्स्यत्यनत्स्यच्चा – नात्सीद्धि सिविधावथ ।
अनाद्धा च तथाऽनद्धाऽनत्साता नन्वनत्सत ॥६६८॥

नद्धा, नत्स्यति, अनत्स्यत् તેમજ सि વિધિમા अनात्सीत्–अनद्ध अनाद्धाम्–अनत्साताम् अनत्सत થાય છે.

इति यविकरणा दिवादयो धातव ॥४॥

આમ પ્રમાણે य વિકરણવાળા दिवादि ગણના ધાતુઓ સમાપ્ત થયા. ૪

५. स्वाद्युभयपदिनः ।

१ य षुञ् अभिषवे धातुः कथ्यते तस्य साधना ।
स्वादेर्नुश्च चतुर्षु स्यात् गणात् प्रत्यय एव वै ॥६६९॥

જે ષુઞ્ (૧૯૫) (સુ) રસ કાઢવો ધાતુ છે તેની સાધના કહેવામા આવે છે. ચાર (પ્રક્રિયાઓ) મા સ્વાદિ ગણને પરમા नु (વિકરણ) પ્રત્યય લાગે છે

२ विकरणस्य नुपः स्यात् गणात् प्रत्ययस्य गुणः पुन ।
क्किति ङिति परे नैव प्राक्सूत्रस्याऽनुसारत ॥६७०॥

नु અને उ विકરણની પરમાં पित् પ્રત્યયો હોય તો તેનો ગુણ થાય છે પણ પહેલાના સૂત્રો અનુસાર कित् અને ङित् પરમા હોય તો ગુણ થતો નથી.

३ सुनोति सुनुते स्याद्-संयोगादुत्तरस्य च ।
प्रत्ययस्योर्वमोर्वा लोपः सुन्व. सुनुवस्तथा ॥६७१॥

જેમકે –सुनोति–सुनुते થાય છે. સંયોગ સિવાયનાની પરમા આવેલા પ્રત્યયના उ કારનો લોપ व અને म પરમા આવે ત્યારે થાય છે જેમકે :– सुन्व –सुनुवः થાય છે.

४ सुन्मश्च सुनुमो राजन् ! स्यादपि सुनुयादिति ।
सुन्वीताऽथ सुनोत्वित्यो-र्वा हेर्लुक्प्रत्ययस्य च ॥६७२॥

હે રાજન, सुन्म–सुनुम તેમજ सुनुयात् – सुन्वीत, सुनोतु એમ તેમજ उ વિકરણની પરમાં આવતા हि પ્રત્યય નો લુક્ વિકલ્પે થાય છે.

५ संयोगादुत्तरस्य स्यान्न हेर्लुग्वेति शब्दत. ।
आप्नुहि चाऽत्र तक्ष्णुहि प्रस्तुताऽत्र सुनु क्रिया ॥६७३॥

પણ वा–વિકલ્પે એમ શબ્દને લીધે સંયોગની પરમા આવેલા हि પ્રત્યયનો લુક થતો નથી જેમકે :– आप्नुहि, तक्ष्णुहि અને અહીં તો પ્રસ્તુત सुनु ક્રિયાપદ છે

६ द्विवारात् असुनोत् स्यादसुनुताऽथ सुषाव च ।
सुषविथ सुषोथाऽथ [illegible] सुषुवे विभो ! ॥६७४॥

[illegible] असुनोत् – असुनुत તેમજ सुषाव–सुषुवे અને [illegible] सुषविथ-सुषोथ [illegible] હે વિભો, [illegible]

७ [illegible] ।
[illegible] ॥६७५॥

[illegible]

હોય ત્યારે अधौषीत् – अधावीत् – अधविष्ट–अधोष्ट अधौष्टाम् થાય છે. આમ स्वादि ગણુના ધાતુઓમાંના ઉભયપદી ધાતુઓની સાધના થઈ

इति स्वाद्युभयपदिन. ।

આમ स्वादि ગણુના ઉભયપદી ધાતુઓની પ્રક્રિયા સમાપ્ત થઈ

स्वादिपरस्मैपदिन ।

२२–२३ हि गतावथ वृद्धो च हिनोति तस्य हि क्रिया ।
हिनोतेः स्याद् द्विरुक्तस्य कुत्व यथा जिघाय च ॥६९०॥
तदनु जिघ्यतुर्जिघ्यु–र्हीयाद् हेताऽथ हेष्यति ।
अहेष्यच्च ह्यहैषीद–हैष्टामहैषुरेव च ॥६९१॥

हि (२००)–જવુ, વધવુ ધાતુનું ક્રિયાપદ हिनोति છે. દ્વિર્ભાવ થયેલા हि ધાતુનુ कुत्व (क વર્ગ આદેશ) થાય છે જેમકે :–जिघाय जिघ्यतु. जिघ्यु, हीयात्, हेता, हेष्यति, अहेष्यत् અને अहैषीत् अहैष्टाम् अहैषु એમ થાય છે.

२४ शक्लृ शक्तौ च यो धातु शक्नोतीति क्रियापदम् ।
शक्नुयादथ शक्नोत्व–शक्नोत् णादौ शशाक च ॥६९२॥

જે शक्लृ (२०१) (शक्) શક્તિમાન હોવું ધાતુ છે તેનું ક્રિયાપદ शक्नोति થાય છે પછી शक्नुयात् शक्नोतु, अशक्नोत्, અને णप् વગેરેમાં शशाक થાય છે

२५ शक्ताऽशकत् धिवि प्रीतौ कथ्यते तस्य साधना ।
धिन्विकृण्व्योर्नलोपो नौ धिनोति धिनुयाद् यथा ॥६९३॥

તેમજ शक्ता અને अशकत् થાય છે धिवि (२०२) ખુશ થવું ધાતુની પ્રક્રિયા કહેવામાં આવે છે. धिवि અને कृवि ધાતુની પરમાં नु વિકરણુ હોય ત્યારે તેના न કાર નો લોપ થાય છે જેમકે :–धिनोति અને धिनुयात् થાય છે.

२६ धिनोतु ह्यधिनोत् णादौ दिधिन्वाऽथ दिधिन्वतु ।
धिन्व्याच्च धिन्विता धिन्विष्यत्यधिन्विष्यदेव च ॥६९४॥

धिनोतु, अधिनोत् તેમજ णप् વગેરેમા दिधिन्व दिधिन्वतु, धिन्व्यात्, धिन्विता, धिन्विष्यति અને अधिन्विष्यत् થાય છે

२७ अधिन्वीत् कृवि हिंसाया स्यात् कृणोति चकृण्व च ।
श्रु श्रवणे चतुर्ष्वेव श्रुवः शृ भवति ध्रुवम् ॥६९५॥

द्विरुक्तस्य हिनोते ॥ २५७ ॥ धिन्विकृण्व्योः ॥ २५८ ॥ श्रुव शृ ॥ २५१० ॥

તેમજ અશિશ્ચીત્ પણ થાય છે.

कृवि (૨૦૩) હિંસા કરવી ના ક્રિયાપદ कृणोति અને चकृण्व થાય છે. श्रु (૨૦૪) સાંભળવું ધાતુના ચારમાં श्रु નો शृ આદેશ થાય છે.

२८ शृणोति शुश्राव शुश्रोथ श्रूयात् पुनराशिषि ।
श्रोता श्रोष्यति चा-श्रौषीत् परस्मैपदिनस्त्विति ॥६९६॥

,शृणोति, शुश्राव અને शुश्रोथ, આશીરર્થમાં श्रूयात्, તેમજ श्रोता, श्रोष्यति, અને अश्रौ-षीत् એ પ્રમાણે પરસ્મૈપદી ધાતુઓની પ્રક્રિયા થઇ.

इति स्वादिपरस्मैपदप्रक्रिया ।

આમ स्वादि ગણના પરસ્મૈપદી ધાતુઓની પ્રક્રિયા થઇ.

स्वाद्यात्मनेपदप्रक्रिया ।

२९ अशूङ् व्याप्तौ च यो धातु-रूदावितौ हि तस्य च ।
अश्नुते चाऽश्नुवीत स्याद् अश्नुतामाश्नुत ध्रुवम् ॥६९७॥

જે अशूङ् (૨૦૫) (अश्) ફેલાવું ધાતુ છે. તેના ऊ કાર અને ङ કાર इत् થાય છે અને अश्नुते, अश्नुवीत, आश्नुताम् તેમજ आश्नुत ક્રિયાપદો થાય છે

३० आनशे नुगत्रामत्र त्वशिषीष्ट ततः परम् ।
अक्षीष्ट चाऽशिता ह्यष्टाऽ-शिष्यते ह्यक्ष्यते पुनः ॥६९८॥

અહીં अश् ધાતુ (નો પૂર્વ દીર્ઘ કર્યા પછી, नुक् (न्) આગમ થતાં आनशे, પછી अशिषीष्ट अक्षीष्ट, अशिता-अष्टा તેમજ अशिष्यते-अक्ष्यते થાય છે.

३१ आशिष्यताऽक्ष्यताऽऽशिष्ट चाऽऽष्टाऽऽशाता चाऽऽशत ।
आत्मनेपदिनामेव स्वादीनां हि भवेत् क्रिया ॥६९९॥

તેમજ (ક્રિયાતિક્રમમાં) आशिष्यत-आक्ष्यत-आशिष्ट-आष्ट आशाताम् आशत એ પ્રમાણે स्वादि ગણના આત્મનેપદી ધાતુઓની પ્રક્રિયા થાય છે.

इति स्वादिगणः ॥५॥

આમ स्वादि ગણ સમાપ્ત થયો. ૫

शृणुयात् ॥ १.८१ ॥

सूयात्–सोषीष्ट, सोता, सोष्यति, असोष्यत्, અને सि ને વિકલ્પે इट् કરવામાં આવે ત્યારે असौषीत् असौष्टाम् असौष्ट એમ થાય છે.

८ चिञ् चयने च यो धातुश्चिनोति चिनुते क्रिया ।
चिनुयादथ चिन्वीत चिनोतु चिनुता पुन ॥६७६॥

જે चिञ् (१९६) (चि) ભેગુ કરવું ધાતુ છે તેના ક્રિયાપદ चिनोति–चिनुते, चिनुयात् –चिन्वीत અને चिनोतु–चिनुताम् થાય છે

९ दिबादावचिनोत् स्वामिन् ! अचिनुताऽऽत्मनेपदे ।
वक्तव्य वा चिनोतेर्हि सणादौ कित्वमेव च ॥६७७॥

હે સ્વામી, दिप् વગેરેમાં अचिनोत् અને આત્મનેપદમા अचिनुत તેમજ स અને णम् વગેરેમાં चि ધાતુનુ વિકલ્પે कित्व (क કાર) થાય છે.

१० चिकाय चिक्कतुश्चिक्यु–श्चिचाय चिक्य एव च ।
चित्ये चीयाच्च चेर्षष्ट चेता चेष्यति चेष्यते ॥६७८॥

જેમકે : चिकाय–चिचाय चिक्ये–चिच्ये चिक्यतु चिक्यु તેમજ चीयात्–चेषीष्ट, चेता અને चेष्यति–चेष्यते થાય છે

११ अचेष्यत तथाऽचेष्यद् अचैषीत् सिपरे पुन ।
अचैष्टा नन्वचेष्टंवम् अचेषातामचेषत ॥६७९॥

अचेष्यत–अचेष्यत् તેમજ सि પરમાં હોય ત્યારે अचैषीत्–अचेष्ट अचैष्टाम्–अचेषाताम् अचेषत થાય છે

१२ य स्तृञ् आच्छादने धातु स्तृणोति स्तृणुते क्रिया ।
अस्तृणुताऽस्तृणोद् रूप तस्तार वृद्धिरत्र च ॥६८०॥

જે स्तृञ् (१९७) (स्तृ) ઢાકવુ ધાતુ છે તેમા ક્રિયાપદ स्तृणोति–स्तृणुते अस्तृणोत्–अस्तृणुत તેમજ तस्तार એમાં વૃદ્ધિ થાય છે

१३ तस्तर्थ तस्तरे स्तर्यात् ऋदन्तातस्याच्च वृङ्वृञ् ।
सयोगादेर्ऋवर्णान्ताद् वेट् सीस्योरात्मनेपदे ॥६८१॥

तस्तर्थ, तस्तरे, स्तर्यात्, તેમજ ઋકારાન્ત, वृङ्, वृञ्, તેમજ સયોગાદિ ઋકારાન્ત ધાતુઓના सी અને सि ને વિકલ્પે इट् લાગે છે અને આત્મનેપદમા सि અને सी અનિટ્ હોય તો ઉપધાનો ગુણ થતો નથી.

स्वृम् तसूयतिधूञ् रधादीनामिड वा ॥ २ १ ७ १ ॥ चिनोते सणादौ वा ॥ २ ५ ५ ॥
सयोगादिऋदन्तवृङ्वृञाम् ॥ २ ५ ६ ॥

१४-१५ स्तरिषीष्ट स्तृषीष्ट स्यात् स्तर्ता पुनः स्तरिष्यति ।
स्तरिष्यतेऽस्तरिष्यच्चाऽस्तरिष्यत पुनस्तथा ॥६८२॥
अस्तारीदस्तरीष्ट स्याद् अस्ताऽस्तृतेत्यमी गणाः ।
वृञ् वरणे च यो धातु-र्वृणोति वृणुते क्रिया ॥६८३॥

જેમકે –સ્તરિષીષ્ટ–સ્તૃષીષ્ટ, સ્તર્તા, સ્તરિષ્યતિ–સ્તરિષ્યતે, અસ્તરિષ્યત્–અસ્તરિષ્યત તેમજ અસ્તારીત્–અસ્તરિષ્ટ–અસ્તૃત એમ આગળ પણ થાય છે.

જે વૃઞ્ (૧૯૮) (વૃ) વરવું ધાતુ છે તેના ક્રિયાપદો વૃણોતિ–વૃણુતે થાય છે.

१६ ववार वव्रतुर्वव्रु-र्ववरिथ वरे [illegible] ।
वव्रे व्रियाद् वरिषीष्ट वृषीष्ट वरिता तथा ॥६८४॥

વવાર–વવ્રે વવ્રતુ વવ્રુ. તેમજ વવૃ માં વવરિથ. વ્રિયાત્–વરિષીષ્ટ અને વૃષીષ્ટ તેમજ વરિતા થાય છે.

१७ वरीता च वरिष्यते-च वरीष्यति [illegible] ।
अवारीदवरिष्ट स्याद् अवरीष्टेट ईर्ग्रहाम् ॥६८५॥

તેમજ ગ્રહ્ વગેરેના ઇટ્ નો ઈ કરવામાં આવતા વરીતા, વરીષ્યતિ–વરિષ્યતે, અવારીત્–અવરિષ્ટ–અવરીષ્ટ થાય છે.

१८ अवृत त्ववृषाता च धूञ् कम्पनेऽस्य साधना ।
स्वादेर्ह्रस्वस्त्वनेनैव धुनोति धुनुते भवेत् ॥६८६॥

અને અવૃત અવૃષાતામ્ (ઇટ્ સિવાયના) રૂપો થાય છે. ધૂઞ્ (૧૯૯) (ધૂ)–હલાવવું નો સાધના (આ પ્રમાણે) થાય છે. ધૂ વગેરે નો હ્રસ્વ થાય છે ને સૂત્ર પરે (હ્રસ્વ થતાં) ધુનોતિ–ધુનુતે થાય છે

१९ धुनुयाच्च धुन्वीत स्याद् दुधाव दुधुवे पुनः ।
धूयादाशिषि धोषीष्ट धविषीष्ट पुनस्तथा ॥६८७॥

ધુનુયાત્–ધુન્વીત, દુધાવ–દુધુવે તેમજ આશીર્વાદ માં ધૂયાત્–ધોષીષ્ટ–ધવિષીષ્ટ થાય છે

२०-२१ धोता च धविता [illegible] धोष्यति ।
[illegible]ऽधोष्यत च [illegible] ॥६८८॥
[illegible] ॥
[illegible] ॥६८९॥

[illegible]

[illegible]

હોય ત્યારે अधौषीत् – अधावीत् – अधविष्ट–अधोष्ट अधोष्टाम् થાય છે આમ स्वादि ગણુના ધાતુઓમાના ઉભયપદી ધાતુઓની સાધના થઇ

इति स्वाद्युभयपदिन ।

આમ स्वादि ગણુના ઉભયપદી ધાતુઓની પ્રક્રિયા સમાપ્ત થઇ

स्वादिपरस्मैपदिन· ।

२२–२३ हि गतावथ वृद्धो च हिनोति तस्य हि क्रिया ।
हिनोते· स्याद् द्विरुक्तस्य कुत्व यथा जिघाय च ॥६९०॥
तदनु जिघ्यतुर्जिघ्यु–र्हीयाद् हेताऽथ हेष्यति ।
अहेष्यच्च ह्यहैषीद–हैष्टामहैषुरेव च ॥६९१॥

हि (२००)–જવુ, વધવુ ધાતુનું ક્રિયાપદ हिनोति છે. દ્વિર્ભાવ થયેલા हि ધાતુનુ कुत्व (क વર્ગ આદેશ) થાય છે જેમકે :–जिघाय जिघ्यतुः जिघ्यु, हीयात्, हेता, हेष्यति, अहेष्यत् અને अहैषीत् अहैष्टाम् अहैषु એમ થાય છે.

२४ शक्लृ शक्तौ च यो धातु शक्नोतीति क्रियापदम् ।
शक्नुयादथ शक्नोत्व–शक्नोत् णादौ शशाक च ॥६९२॥

જે शक्लृ (२०१) (शक्) શક્તિમાન હોવું ધાતુ છે તેનું ક્રિયાપદ शक्नोति થાય છે પછી शक्नुयात् शक्नोतु, अशक्नोत्, અને णप् વગેરેમાં शशाक થાય છે.

२५ शक्ताऽशकत् धिवि प्रीतौ कथ्यते तस्य साधना ।
धिन्विकृण्व्योर्नलोपो नौ धिनोति धिनुयाद् यथा ॥६९३॥

તેમજ शक्ता અને अशकत् થાય છે. धिवि (२०२) ખુશ થવું ધાતુની પ્રક્રિયા કહેવામાં આવે છે. धिवि અને कृवि ધાતુની પરમાં नु વિકરણ હોય ત્યારે તેના न કાર નો લોપ થાય છે જેમકે :–धिनोति અને धिनुयात् થાય છે.

२६ धिनोतु ह्यधिनोत् णादौ दिधिन्वाऽथ दिधिन्वतु· ।
धिन्व्याच्च धिन्विता धिन्विष्यत्यधिन्विष्यदेव च ॥६९४॥

धिनोतु, अधिनोत् તેમજ णप् વગેરેમાં दिधिन्व दिधिन्वतु, धिन्व्यात्, धिन्विता, धिन्विष्यति અને अधिन्विष्यत् થાય છે.

२७ अधिन्वीत् कृवि हिंसाया स्यात् कृणोति चकृण्व च ।
श्रु श्रवणे चतुर्ष्वेव श्रुवः शृ भवति ध्रुवम् ॥६९५॥

द्विरुक्तस्य हिनोते ॥ २५७ ॥ धिन्विकृण्व्यो· ॥ २५८ ॥ श्रुव शृ ॥ २५१० ॥

તેમજ અધિન્વીત્ પણ થાય છે.

कृवि (२०३) હિંસા કરવી ના ક્રિયાપદ कृणोति અને चकृण्व થાય છે. श्रु (२०४) સાંભળવું ધાતુના ચારમાં श्रु નો शृ આદેશ થાય છે.

२८ शृणोति शुश्राव शुश्रोथ श्रूयात् पुनराशिषि ।
श्रोता श्रोष्यति वा-श्रौषीत् परस्मैपदिनस्त्विति ॥६९६॥

,शृणोति, शुश्राव અને शुश्रोथ, આશીરર્થમાં श्रूयात्, તેમજ श्रोता, श्रोष्यति, અને अश्रौषीत् એ પ્રમાણે પરસ્મૈપદી ધાતુઓની પ્રક્રિયા થઇ.

इति स्वादिपरस्मैपदप्रक्रिया ।

આમ સ્વાદિ ગણના પરસ્મૈપદી ધાતુઓની પ્રક્રિયા થઇ.

स्वाद्यात्मनेपदप्रक्रिया ।

२९ अशूट् व्याप्तौ च यो धातु-रूटावितौ हि तस्य च ।
अश्नुते चाऽश्नुवीत स्याद् अश्नुतामाश्नुत ध्रुवम् ॥६९७॥

જે अशूट् (२०५) (अश्) જેવો ધાતુ છે. તેના ऊ કાર અને ट કાર इत् થાય છે અને अश्नुते, अश्नुवीत, आश्नुताम् તેમજ आश्नुत ક્રિયાપદો થાય છે.

३० आनशे नुगथात्र त्वशिषीष्ट ततः परम् ।
अक्षीष्ट चाऽशिता ह्यष्टाऽशिष्यते ह्यक्ष्यते पुनः ॥६९८॥

અહીં अश् ધાતુ (નો પૂર્વ દીર્ઘ કર્યા પછી, नुक् (न्) આગમ થતાં आनशे, પછી अशिषीष्ट -अक्षीष्ट, अशिता-अष्टा તેમજ अशिष्यते-अक्ष्यते થાય છે.

३१ आशिष्यताऽक्ष्यताऽशिष्ट चाऽष्टाऽश्नुता चाऽश्नुत ।
आत्मनेपदिनामेव स्वादीनां हि भवेत् क्रिया ॥६९९॥

તેમજ (ક્રિયાતિક્રમમાં) आशिष्यत-आक्ष्यत-आशिष्ट-आष्ट आश्नुताम् आश्नुत એ પ્રમાણે સ્વાદિ ગણના આત્મનેપદી ધાતુઓની પ્રક્રિયા થાય છે

इति स्वादिगणः ॥५॥

આમ સ્વાદિ ગણ સમાપ્ત થયો: ५

शृणाम् ॥ ३ १.८१ ॥

६. रुधादिगणः । (उभयपदिनः)

१ रुधिर् आवरणे तस्य साधना कथ्यतेऽधुना ।
रुधादेर्नम् चतुर्षु स्याद् रुणद्धीति क्रिया यथा ॥७००॥

रुधिर् (२०६) (रुध्) અટકાવવું ધાતુની સાધના–પ્રક્રિયા હુવે કહેવામાં આવે છે. ચારમાં રુધ્ વગેરેને नम् (न) વિકરણ લાગે છે. અને रुणद्धि એમ ક્રિયાપદ થાય છે.

२ रुन्धो रुन्धन्ति रुन्धेऽथ रुन्ध्याद् रुन्धीत भूपते ! ।
रुणद्धु रुन्धि रुन्धा च दिस्योर्हसात् कृते पुन. ॥७०१॥

रुन्ध रुन्धन्ति, रुन्धे, रुन्ध्यात्–रुन्धीत તેમજ, હે ભૂપતિ, रुणद्धु–रुन्धाम् અને रुन्धि થાય છે. પછી हस વર્ણ પછી આવતા दिप् અને सिप् ના (લોપ) કરવાથી—

३-४ अरुणत्त्वरुणद् दःसोऽ–रुणोऽरुणदरुन्ध च ।
रुरोध रुरुध· स्वामिन् रुरोधिथ रुरोध च ॥७०२॥
रुरुधे ननु रुध्याद् रु–त्सीष्ट रोद्धाऽथ रोत्स्यति ।
अरोत्स्यच्च ह्यरौन्सीत्त्व–रुधदरुधताङि च ॥७०३॥

अरुणत्–अरुणद् અને स કારનો द કાર કરતા अरुण –अरुणत् अरुन्ध, रुरोध–रुरुधे रुरुध, તેમજ, હે સ્વામી, रुरोधिथ અને रुरोध તથા रुध्यात्–रुत्सीष्ट, रोद्धा, रोत्स्यति, अरोत्स्यत्, अरौन्सीत्, अरुधत् अरुधत તેમજ ङ ન કરવામાં આવે ત્યારે—

५ अरुद्धाऽथ छृदिर् दीप्ति–देवनयोर्विरावितौ ।
छृणत्त्यथ छृन्तस्तस्य छृन्ते छृन्दत एव च ।७०४॥

अरुद्ध થાય છે.

छृदिर् (२०७) (छृद्) સળગાવવું, રમવુ ના इ કાર અને રેફ इत् થાય છે તેના (ક્રિયાપદો) छृणत्ति–छृन्ते छृन्त , छृन्दते એમ થાય છે.

६ छृन्द्यात् छृन्दीत् छृणत्तु छृन्तामछृणदेव च ।
अछृन्त चच्छर्द चच्छृ–दतुश्चर्च्छर्दिथ ध्रुवम् ॥७०५॥

તેમજ छृन्द्यात्–छृन्दीत्, छृणत्तु–छृन्ताम्, अछृणत्–अछृन्त અને चच्छर्द चच्छृदतु , चर्च्छर्दिथ થાય છે

७ चच्छृदे त्वाशिषि छृद्यात् छृत्सीष्ट छर्दिषीष्ट च ।
छर्दिता छर्दिता तादौ छर्दिष्यतीति छर्त्स्यति ॥७०६॥

रुधादेर्नम् ॥ २ ६ १ ॥ दिस्योर्हसात् ॥ २ २ ६ ॥ दः स ॥ २.२ १८ ॥

तेमज (परोक्षमां आत्मनेपदमां) चच्छृदे, आशीर्थमां छृद्यात्-छृत्सीष्ट-छर्दिषीष्ट, ता वगेरेमां छर्दिता-छर्दिता तेमज छर्दिष्यति-छर्त्स्यति थाय छे

८ अच्छर्दिष्यद्धि चाऽच्छर्त्स्यद् अच्छर्दिष्यत वै नत ।
अच्छर्त्स्यताऽच्छृदन्नूनम् अच्छर्दीन् पुनरेव च ॥७०७॥

अच्छर्दिष्यत्-अच्छर्त्स्यत्, अच्छर्दिष्यत-अच्छर्त्स्यत तेमज अच्छृदत्-अच्छर्दीत् थाय छे.

९ अच्छर्दिष्ट प्रिया नाथ-मच्छृदत्तथाऽपि च ।
यो धातुस्तृदिर् हिंसा-नादरयोस्तृणत्ति च ॥७०८॥

हे नाथ, अच्छर्दिष्ट अच्छृदत्त अने अन्य क्रियापदो पण थाय छे.

जे तृदिर् (२०८) (तृद्) हिंसा करवी, अनादर करवो धातु छे. तेनु क्रियापद तृणत्ति थाय छे

१० तृन्तस्तृन्दन्ति तृन्तेऽपि तृन्द्यात् तृन्दीत भूपते ।
तृणत्तु तृन्तात् तृन्तस्तात् तृणच्च ह्यतृन्त हि ॥७०९॥

तृन्तः तृन्दन्ति तेमज तृन्ते, हे राजन, तृन्द्यात्-तृन्दीत अने तृणत्तु-तृन्ताम् तृन्तम् अने अतृणत्-अतृन्त थाय छे.

११-१२ ततर्द ततृदे चादौ तृद्यात् तृत्सीष्ट चाऽऽशिषि ।
तर्दिषीष्ट पुनस्तादौ तर्दिता चापि तर्दिता ॥७१०॥
तर्दिष्यति तथा पक्षे तर्त्स्यतिस्तत्तृदेव च ।
अतर्दीत्तु ह्यतर्दिष्ट चातृदत्तैवमप्यगात् ॥७११॥

णप् वगेरेमां ततर्द-ततृदे, आशीर्थमां तृद्यात्-तृत्सीष्ट-तर्दिषीष्ट, ता वगेरेमां तर्दिता-तर्दिता तेमज तर्दिष्यति-तर्त्स्यति अने अतृदत्-अतर्दीत्-अतर्दिष्ट-अतृदत् वगेरे आवृत्ति थाय छे

इति रुधादुभयपदिनः ।

आ प्रमाणे रुधादि गणना उभयपदी धातुओनी प्रक्रिया थई

रुधादिपरस्मैपदिनः ।

१३ पिष्लृ विशेषणे धातु पिंषा पिनष्टि मन्त्र च ।
पिंष्टः पिंषन्ति पिंषाणेव पिनष्टु पिंष्टि हि ते ॥७१२॥

पिष्लृ (२०९) (पिष्) विशेष करवु धातु छे तेनुं क्रियापद पिनष्टि थाय छे अहीं पिंष्टः पिंषन्ति, पिंष्यात्, पिनष्टु अने हि प्रत्यय होय त्यारे पिण्ड्ढि थाय छे

१४ अपिनट् चापिनड् सो शृ पिपेष पिपिषुर्दिवम् ।
पिष्यात्पेष्टा पि स्यादौ पेक्ष्यतीत्येवमेव च ॥७१३॥

-सि विधिमा अशिनट्-ड्, शिशेष शिशिषु, शिष्यात्, ता वगेरेमां शेष्टा, शेक्ष्यति, अने अशेषत् थाय छे.

१५ यो धातुर्हिसि हिंसायां साधना तस्य कथ्यते ।
नमो नस्य भवेल्लोपो हिनस्तीति क्रिया यथा ॥७१४॥

जे हिंसि (२१०) हिंस्-हिंसा करवी धातु छे तेनी प्रक्रिया हवे कहेवाय छे. तेना नम् विकरणनी परमा आवता न कारनो लोप थाय छे जेमके -हिनस्ति क्रियापद थाय छे.

१६ हिंस्तो हिंसन्ति हिंस्याच्च हिनस्तु हिन्धि सौ परे ।
अहिनद्वयहिनत्स्याच्च त्वहिनोद्दिपि सस्य त ॥७१५॥

हिंस्त हिंसन्ति, हिंस्यात्, हिनस्तु, हिन्धि, सि परमा होय त्यारे अहिनद्-त् अने दिप् मां स कारनो विकल्पे त कार थतां अहिनोत् थाय छे.

१७ जिहिंसाऽऽशिषि हिंस्याच्च हिंसिता सुकर स्यपि ।
अहिंसीत् सिपरे रूप भञ्जो ह्यामर्दने त्वथ ॥७१६॥

जिहिंस, आशीरर्थमा हिंस्यात्, हिंसिता, स्यप् मा सहेला छे तेमज सि परमां होय त्यारे अहिंसीत् थाय छे

भञ्जो (२११) (भञ्ज्) भांगवु धातु छे

१८-१९ भनक्त्यथ विधौ भञ्ज्यात् भनक्तु भङ्धि हौ परे ।
दिबादावभनग् रूपमभनक् च बभञ्ज हि ॥७१७॥
भञ्ज्याद् भङ्क्ता परे तादौ भङ्क्ष्यति भङ्क्ष्यत पुन ।
अभङ्क्ष्यच्च ततो वृद्धिरभाङ्क्षीदेवमग्रगा· ॥७१७॥

भनक्ति विध्यर्थमां भञ्ज्यात्, भनक्तु तेमज हि परमां होय त्यारे भङ्धि, दिप् वगेरेमां अभनक्-ग् परोक्षमां बभञ्ज, पछी भञ्ज्यात्, ता वगेरेमा भङ्क्ता, भङ्क्ष्यति भङ्क्ष्यत, अभङ्क्ष्यत् अने आगळ रूपो थाय छे

२० अञ्ज् व्यक्तिमृक्षणकान्तिगतिषु यो भवेदनक्त्यञ्ज्यात् ।
यादावनक्तु चाऽऽनक् णादावानञ्ज चाऽज्याद्धि ॥७१९॥

अञ्ज् (२१२) (अञ्ज्) प्रगट करवु, साफ करवु, प्रकाशवुं, जवुं धातुना क्रियापद अनक्ति, यात् वगेरेमां अञ्ज्यात्, पछी अनक्तु आनक्, तेमज णप् वगेरेमां आनञ्ज, अने अज्यात् थाय छे.

२१ अञ्जिताऽङ्क्ता परे तादावञ्जिष्यति हि चाऽङ्क्ष्यति ।
आङ्क्ष्यदाञ्जिष्यदाञ्जीच्च ह्यञ्जेः सौ नित्यमिट् पुन ॥७२०॥

नम ॥ २६२ ॥ दिपि सस्य त सिपि वा ॥ २२३७ ॥ अञ्जे सौ नित्यमिट् ॥ २६३ ॥

ના વગેરેમાં अञ्जिता-अङ्क्ता, अञ्जिष्यति-अङ्क्ष्यति, आञ्जिषत्-आञ्जिष्यत् અને आञ्जीत् એમ ગિ વિધિમાં નિત્ય इट् લાગતા થાય છે

इति रुधादिपरस्मैपदप्रक्रिया ।

આમ રુધાદિ ગણની પરસ્મૈપદી પ્રક્રિયા થઈ

रुधाद्यात्मनेपदी ।

२२-२३ ञीधो दीप्तौ च यो धातुस्तस्य ञिरीरिताविह ।
इन्धे विधावयेन्धीतेन्धामैन्धेन्धाम्बभूव च ।७२१॥
इन्धिषीष्टेन्धिता स्यामिन् इन्धिष्यते परे स्यपि ।
ऐन्धिष्यत तथा गौ च ह्यैन्धिष्टैन्धिषत ध्रुवम् ॥७२२।

જે ञिइन्धी (૨૧૩) (इन्ध) સળગાવવું ધાતુ છે તેના ञि અને ई इत् થાય છે પછી इन्धे, વિધ્યર્થમાં इन्धीत, इन्धाम्, इन्ध, इन्धाम्बभूव, इन्धिषीष्ट, इन्धिता, તેમજ કે સ્વામી, स्यप् પરમાં હોય ત્યારે इन्धिष्यते, ऐन्धिष्यत તથા ગિ વિધિના ऐन्धिष्ट ऐन्धिषत થાય છે

इति रुधादिगणः ॥६॥

આમ રુધાદિ ગણના ધાતુઓની પ્રક્રિયા પૂર્ણ થઈ ૬.

७ तनादिगणः । उभयपदिनः ।

१ यो धातुस्तनु विस्तारे साधना तस्य कथ्यते ।
चतुर्षु स्यात्तनादेरुप् प्रत्ययश्च तत परम् ॥७२२॥

જે तनु (२१४) (तन्) વિસ્તાર કરવો–ફેલાવુ ધાતુ છે તેની પ્રક્રિયા હવે કહેવાય છે तनादि ગણના ધાતુઓને ચાર (ल કારોમા) उप् (उ) પ્રત્યય થાય છે પછી,

२ तनोतीति क्रिया जाता नूपोऽनेन गुणे कृते ।
तनुते तनुयात् तन्वी–त तनोतु पुनस्तथा ॥७२३॥

नूप (नु અને उप् વિકરણ પરમાં હોય ત્યારે) સૂત્રથી ગુણ કરવામાં આવતા तनोति–तनुते, तनुयात्–तन्वीत તેમજ तनोतु થાય છે

३ तनुतामतनोद् राजन्नतनूत ततान च ।
तेनतुस्तेनुरेव स्यात् तेने तन्याद्धि चाऽऽशिषि ॥७२४॥

તેમજ तनुताम् અને હે રાજા, अतनोत्–अतनुत તેમજ ततान–तेने तेततु तेनु· અને આશીર્થમાં तन्यात् થાય છે

४ तनिषीष्ट पुनस्तादौ तनिता तनिताऽथ सौ ।
हसादेर्लघ्वकारोप–धस्य वा वृद्धिरेव च ॥७२५॥

તેમજ तनिषीष्ट અને ता વગેરેમા तनिता–तनिता તેમજ सि વિધિમાં हस વર્ણની ઉપધામા રહેલા લઘુ (હ્રસ્વ) ની વિકલ્પે વૃદ્ધિ થાય છે

५ अतानीदतनीत् स्याच्चाऽतनीष्टेत्यात्मनेपदे ।
तनादेश्च तन्यासो सि–लोपो विकल्पतो भवेत् ॥७२६॥

જેમકે –अतानीत्–अतनीत् તેમજ આત્મનેપદમા अतनिष्ट થાય છે तनादि ગણના तन् અને थास् ની પરમાં આવતો सि નો વિકલ્પે લોપ થાય છે

६ अकरोतेरिति व्याख्या पाणिनीय उदाहृता ।
यथाऽतताऽतथा स्याच्चाऽतनिष्ठा इति यत्क्रिया ॥७२७॥

(ઉપર કહ્યા પ્રમાણે सि નો લોપ) कृ–करोति ધાતુ સિવાયનામાં થાય છે તેમ પાણિનિ-વ્યાકરણમા વ્યાખ્યા કરી છે જેના ક્રિયાપદો अतत અને अतथा –अतनिष्ठा· એમ થાય છે.

७ यो धातु क्षणु हिंसाया क्षणोति क्षणुते पुन ।
क्षणुयाच्च भवेद्यादौ क्षण्वीतेत्यात्मनेपदे ॥७२८॥

तनादेरुप् ॥ २७१ ॥ नूप ॥ २५२ ॥ हसादेर्लघ्वकारोपधस्य वा वृद्धि सेटि सौ ॥ २.१७९ ॥
तनादेश्च तन्यासोर्वा सिलोप ॥ २७२ ॥ तनादिभ्यस्तथासो ॥ पा० २४७ ॥

જે क्षणु (૨૧૫) (क्षण्) હિંસા કરવી ધાતુ છે તેના ક્રિયાપદો क्षणोति-क्षणुते તેમજ यात् વગેરેમાં क्षणुयात् અને આત્મનેપદમાં क्षण्वीत થાય છે.

८ क्षणोतु क्षणुतां राजन्-नक्षणोच्च परे दिवि ।
अक्षणुताऽथ चक्षाण चक्षणियाऽथ चक्षणे ॥७२९॥

હે રાજન, क्षणोतु-क्षणुताम् તેમજ दिव् માં अक्षणोत्-अक्षणुत તેમજ चक्षाण-चक्षणे चक्षणिथ થાય છે.

९ स्याद् क्षण्यादाशिषि क्षण्यात् क्षणिषीष्टाऽऽत्मनेपदे ।
क्षणिता क्षणिता तादौ क्षणिष्यति क्षणिष्यते ॥७३०॥

આશીર્થમાં क्षण्यात् તેમજ આત્મનેપદમાં क्षणिषीष्ट, ता વગેરેમાં क्षणिता-क्षणिता તેમજ क्षणिष्यति-क्षणिष्यते થાય છે.

१० अक्षणिष्यत् स्यदि स्याच्चाऽ-क्षणिष्यताऽक्षणिष्यथाः ।
ह्म्यन्तक्षणश्वि वृद्धिर्न ह्यक्षणीदक्षणिष्ट च ॥७३१॥

स्यद् માં अक्षणिष्यत्-अक्षणिष्यत अक्षणिष्यथाः થાય છે. તેમજ ह् કારાન્ત, म કારાન્ત અને य કારાન્ત તેમજ-क्षण् વગેરે, णिज्-અન્ત, श्वि અને एदित् ધાતુઓની सि વિધિમાં વૃદ્ધિ થતી નથી, તેથી अक्षणीत्-अक्षणिष्ट થાય છે.

११ अक्षत चाऽक्षणिष्टा स्याद् अक्षथाश्च विकल्पतः ।
यो डुकृञ् करणे धातुस्तस्य डुञावितौ पुनः ॥७३२॥

अक्षत अक्षणिष्टा-अक्षथाः તેમ વિકલ્પે થાય છે. જે डुकृञ् (૭૧૬) (कृ) કરવું ધાતુ છે તેના डु અને ञ इत् થાય છે.

१२ करोतीति क्रिया राजन् करोतेरित्युगुर्भवेत् ।
यथा कुरुतोऽथ कुर्वन्ति करोषि कुरुथस्तथा ॥७३३॥

હે રાજન, करोति તેમ ક્રિયાપદ થાય છે પછી कृ ધાતુના [illegible] अ ભાગનો उ કાર થાય છે જેમકે :-कुरुतः, कुर्वन्ति પછી करोषि कुरुथः થાય છે.

१३ [illegible] नित्य कुर्मो तथा करोम् ।
कुर्वे कुर्वहे [illegible] कुरुते चाऽऽत्मनेपदे ॥७३४॥

[illegible] જેમકે -હે રાજન, कुर्वे [illegible] તેમજ આત્મનેપદમાં कुरुते થાય છે.

[illegible]
[illegible]

१४ कृञो येऽथ भवेल्लोपो ह्युप्रत्ययस्य यत्क्रिया ।
कुर्यात् कुर्वीत विध्यादौ करोतु करवाणि च ॥७३५॥

कृ ધાતુની પરમાં य કારથી શરૂ થતો પ્રત્યય હોય ત્યારે उप् વિકરણ પ્રત્યયનો લોપ થાય છે જેમકે :–વિધ્યર્થમાં कुर्यात् – कुर्वीत તેમજ करोतु करवाणि થાય છે.

१५ कुरुता करवै स्वामिन्नकरोदकरोर्दि सि ।
अकुरुत चकार स्याच्चक्रतुश्चक्रुरेव च ॥७३६॥

कुरुताम्, करवै, હે સ્વામી, दिप् અને सिप् મા अकरोत् – अकुरुत अकरोः તેમજ चकार चक्रतु चक्रु થાય છે

यत જેમકે –

१६ मुखकमल तिलकमलं मञ्जिरी पादपुण्डरीककमलम् ।
अलकमल भ्रमरगणास्तव तन्वि ! चकार चक्रतुश्चक्रुः ॥७३७॥

હે તન્વી (સુંદરી), તારા મુખકમળને તિલક (વૃક્ષે) શોભાવ્યું (अलञ्चकार) તારા પાદપદ્મોને બે મંજીરીએ શોભાવ્યા (अलञ्चक्रतु) અને તારા વાળને ભ્રમરસમૂહોએ શોભાવ્યા છે. (अलञ्चक्रु).

१७ थपि चकर्थ चक्रेऽथ क्रियात् कृषीष्ट चाऽऽशिषि ।
कर्ता कर्ता परे तादौ करिष्यति करिष्यते ॥७३८॥

थप् મા चकर्थ તેમજ આત્મનેપદમા चक्रे, આશીરર્થમાં क्रियात् – कृषीष्ट, ता વગેરેમાં कर्ता–कर्ता અને करिष्यति–करिष्यते થાય છે.

१८ अकरिष्यत् स्यपि स्वामिन्नकारिष्यत चेत्यपि ।
अकार्षीच्च ह्यकार्ष्टां स्याल्लोपो ऱ्हस्वाज्झसे कृते ॥७३९॥

તેમજ स्यप् માં अकरिष्यत् – अकरिष्यत એમ, હે સ્વામી, થાય છે. તેમજ अकार्षीत् अकार्ष्टाम અને झस વર્ણ પરમાં હોય ત્યારે હ્રસ્વ પછી આવતા सि નો લોપ કરવાથી—

१९ अकृताऽथाऽकृषाता चाऽकृषताऽप्येवमग्रगा ।
करोतेर्भूषणे सुट् च सम्पर्युपेभ्य एव यत् ॥७४०॥

अकृत તેમજ अकृषत अकृषाताम् એમ આગળ થાય છે. सम्, परि અને उप ઉપસર્ગોની પરમા कृ ધાતુને ભૂષણના અર્થમા सुट् (स्) આગમ થાય છે

२०–२१ सस्करोत्यथ भूपाल ! ह्यट्द्वित्वव्यवधानके ।
ससुट् कृञोऽपि नित्यं स्यादिट् णादौ च यथा त्विमाः ॥७४१॥

कृञो ये ॥ २ ७ ७ ॥ लोपो ऱ्हस्वाज्झसे ॥ २ १ १६९ ॥ सम्पर्युपेभ्य करोतेर्भूषणे ॥ २ ७ ८ ॥
ससुट्कृञो णादौ नित्यमिट् ॥ २ ७ १० ॥

अटि समस्करोत् सञ्चस्कार णादौ परे थपि ।
सञ्चस्करिथ भो विद्वन्नुपस्कुरुत इत्यपि ॥७४२॥

હે ભૂપાલ, તેથી સમ્સ્કરોતિ એમ થાય છે. અટ્ તેમજ ણપ્ વગેરે માં કૃત્ ધાતુને નિત્ય સુટ્ આગમ અટ્ અને દ્વિત્વ નું વ્યવધાન હોય તો પણ થાય છે જેમકે –અટ્ માં સમસ્કરોત્ અને ણપ્ માં સઞ્ચસ્કાર અને થપ્ માં સઞ્ચસ્કરિથ અને હે વિદ્વાન્ ઉપસ્કુરુતે એમ થાય છે.

इति तन्वाद्युभयपदिनः ।

આમ તન્વાદિ ગણના ઉભયપદી ધાતુઓની પ્રક્રિયા થઈ.

तन्वाद्यात्मनेपदिनः ।

२२-२३ यो वनु याचने धातुस्तस्य स्याद् वनुते क्रिया ।
ववने वनिषीष्ट स्यादवनिष्टेवमग्रगा. ॥७४३॥
पक्षेऽवत भवेद् राजन्नवनिष्ठाः पुनस्तथा ।
अवथा इति रूप स्यात्तथैव मनु बोधने ॥७४४॥

જે વનુ (૨૧૭) (વન્) માંગવું ધાતુ છે તેનું ક્રિયાપદ વનુતે થાય છે તેમજ વવને, વનિષીષ્ટ, અવનિષ્ટ વિકલ્પે અવત તેમજ હે રાજન, અવનિષ્ઠાઃ –અવથાઃ એમ રૂપો થાય છે તે પ્રમાણે મનુ (૨૧૮) (મન્) જાણવું, સમજવું ધાતુના રૂપો થાય છે

२४ इत्युविकरणा राजंस्तनादय उदाहृता ।
संक्षेपतोऽत्र गीर्भर्तृविद्वद्विनयसागरैः ॥७४५॥

હે રાજન, આ પ્રમાણે સારસ્વત વિદ્વાન વિનયસાગરજીએ ઉપ્ વિકરણ વાળા તનાદિ ગણના ધાતુઓને સંક્ષેપમાં કહ્યા.

इत्युविकरणास्तनादयः ॥७॥

આમ ઉપ્ વિકરણવાળા તનાદિ ગણના ધાતુઓની પ્રક્રિયા થઈ ૭

८ तुदादिगणः । उभयपदिनः ।

१ यस्तुद व्यथने धातुस्तस्याऽकारो व्रजेदिह ।
धीरोभयपदार्थं हि साधनाऽथ निरूप्यते ॥७४६॥

જે तुद (૨૧૯) (तुद्) વ્યથિત થવું ધાતુ છે તેનો જે अ કાર, હે ધીર, ઉભયપદ (બતાવવા) માટે છે તે इत् થાય છે. તેની સાધના નિરૂપવામાં આવે છે

२ तुदादेरो भवेदेव चतुर्ष्वेव परेषु च ।
तुदति तुदते चाऽथ तुदेत्तुदेत चेत्यपि ॥७४७॥

तुदादि ગણના ધાતુઓને ચાર (ल કારો) માં अ વિકરણ લાગે છે. જેમકે :–तुदति–तुदते તેમજ तुदेत्–तुदेत થાય છે.

३ तुदतु तुदता राजन्नतुददतुद पुनः ।
अतुदताऽतुदेता च तुतोद तुतुदे यथा ॥७४८॥

હે રાજા, तुदतु–तुदताम्, अतुदत्–अतुदः–अतुदत अतुदेताम् તેમજ तुतोद–तुतुदे થાય છે

४ तुद्यात्तुत्सीष्ट तोत्ता च तोत्स्यति तोत्स्यते ह्यथ ।
अतोत्स्यत् स्यपि रूप स्याद् अतोत्स्यदात्मनेपदे ॥७४९॥

तुद्यात्–तुत्सीष्ट, तोत्ता તેમજ स्यप् પરમાં હોય ત્યારે तोत्स्यति–तोत्स्यते, अतोत्स्यत् અને આત્મનેપદમાં अतोत्स्यत થાય છે.

५ अतौत्सीच्च ह्यतौत्सुश्चाऽतुत्ताऽतुत्सत सौ परे ।
भ्रस्जो पाकेऽथ यो धातुरो इत् तस्य तु सम्भवेत् ॥७५०॥

सि વિધિમા अतौत्सीत्–अतुत्त अतुत्सत તેમજ अतौत्सु થાય છે

હવે જે भ्रस्जो (૨૨૦) (भ्रस्ज्) રાંધવું ધાતુ છે તેનો ओ કાર इत् થાય છે

६–७ सयोगादेर्झसाभावेऽन्यत्र सो जश्च भृज्जति ।
भृज्जतेऽथ परे चाऽग्रे पाणिनिनेत्युदाहृत ॥७५१॥
लुप्त्वा सकाररेफौ रमागमो वाऽनपि स्युरेव यत् ।
बभ्रज्ज बभर्ज्ज थपि च बभर्ज्जिथ पुनर्हि बभ्रष्ठ ॥७५२॥

સંયોગાદિ ધાતુની પરમાં झस વર્ણનો અભાવ હોય તો स કારનો ज કાર થાય છે અને भृज्जति–भृज्जते થાય છે અને આગળ પર પાણિનિ મુનિએ કહ્યુ છે કે भ्रस्ज् ધાતુના स કાર અને રેફનો લોપ કરીને अपि સિવાયના (એટલે કે આર્ધધાતુક) મા વિકલ્પે रम् આગમ થાય છે જેમકે :– बभ्रज्ज–बभर्ज्ज તેમજ थप् મા बभर्ज्जिथ–बभ्रष्ठ થાય છે

तुदादेर ॥ २८१ ॥ अन्यत्र सो ज ॥ २८२ ॥ भ्रस्जो रोपधयोर्वा (रम्) ॥ २८४ ॥
भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम् ॥ पा० ६ ४ ४७ ॥

८ भृज्ज्यादथ न भज्जयाद् भर्क्षीष्ट भ्रक्षीष्ट चाऽऽशिषि ।
भ्रष्टा भर्ष्टा च तादौ हि भ्रक्ष्यति भर्क्ष्यतीति च ॥७५३॥

भृज्यात् તેમજ આશીર્થમાં भज्ज्यात् भर्क्षीष्ट भ्रक्षीष्ट અને ता વગેરેમાં भ्रष्टा भर्ष्टा અને भ्रक्ष्यति–भर्क्ष्यति એમ થાય છે.

९ अभ्रक्ष्यत्तु तथाऽभर्क्ष्यच्चाऽभ्राक्षीदिति तु सौ परे ।
अभार्क्षीदथ चाऽभ्राष्टाम् अभ्रष्टाऽभर्ष्टं वा तनि ॥७५४॥

अभ्रक्ष्यत्–अभर्क्ष्यत् તેમજ सि પરમાં હોય ત્યારે अभ्राक्षीत्–अभार्क्षीत् अभ्राष्टाम् તેમજ तन् मां अभ्रष्ट अभर्ष्टं થાય છે

१० अभ्रक्षाताम् क्रिया एव भवेयुर्मुंच्लृ मोक्षणे ।
साधना तस्य धातोर्हि वक्ष्ये नूतनत परम् ॥७५५॥

તેમજ (દ્વિવચનમાં) अभ्रक्षाताम् એ પ્રમાણે ક્રિયાપદો થાય છે

જે मुच्लृ (२२१) (मुच्) છોડવું ધાતુ છે તેની હવે સાધના કહું છું

११ मुचादेर्मुम् भवेत् स्वादिप्रत्यये परे स्फुटम् ।
मुञ्चति मुञ्चते णादौ मुमोच मुमुचेऽथ वा ॥७५६॥

પરમાં श વિકરણ હોય ત્યારે मुच् વગેરે ધાતુઓને मुम् (म) આગમ થાય છે. જેમકે – मुञ्चति–मुञ्चते તેમજ णप् વગેરેમાં मुमोच–मुमुचे થાય છે

१२ मुच्यान्मुक्षीष्ट मोक्ता तु मोक्ष्यति ह्यमुचत् पुन ।
अमुक्त नन्वमोक्षाताम् अमुक्षत ह्यमुक्षथाः ॥७५७॥

તેમજ मुच्यात्–मुक्षीष्ट, मोक्ता (२), मोक्ष्यति, अमुचत्–अमुक्त अमोक्षाताम् अमुक्षत અને अमुक्षथाः થાય છે

१३ मुच्–लुप्–विद्–लिप्–सिच्–कृत्–पिश्–खिद् चैते मुचादय, कीर्तिताः ।
तस्मात्तु खिदुरक्षेऽपि खिन्दति ननु खिन्दते भवति ॥७५८॥

मुच्–છોડવું, लुप्–લોપ થવો, विद्–મેળવું, लिप्–લીંપવું–લગાડવું, सिच्–સીંચવું, कृत्–કાપવું, पिश्–પીસવું, खिद्–ખેદ પામવો એ બધા मुचादि ધાતુઓ છે અને તેથી खिद् (२२२) લગાડવું ધાતુના खिन्दति–खिन्दते રૂપો થાય છે.

१४ स्यादौ निमित्ते [illegible] च [illegible] ।
[illegible] ॥७५९॥

[illegible]

णप् वगेरेमां लिलेप-लेपे, तेमज लिप्यात्-लिप्सीष्ट, ता वगेरेमां लेप्ता-लेप्ता तेमज लेप्स्यति-लेप्स्यते थाय छे

१५ अलिपत् सौ परे राजन्नलिप्त वाऽऽत्मनेपदे ।
लिपिसिचिह्वयतीना ङो वा प्राक्कथिताद्दिह ॥७६०॥

हे राजा, सि परमां होय त्यारे अलिपत् अने आत्मनेपदमा अलिप्त थाय छे. अने लिप्, सिच् तथा ह्वे-ह्वयति मां विकल्पे ङ(अ) एम पूर्वसूत्र प्रमाणे थता—

१६ अलिपत त्वलिपेताम् एवं क्रिया स्युरग्रगाः ।
य षिच क्षरणे धातु. सिञ्चति सिञ्चतेऽय वा ॥७६१॥

अलिपत् तेमज अलिपेताम् एम आगळना क्रियापदो थाय छे.

जे षिच (२२३) (सिच्) टपकवु-सींचवुं धातु छे तेना सिञ्चति-सिञ्चते क्रियापदो थाय छे.

१७ सिषेच सिषिचे च स्यात् तथा सिच्याद्धि चाऽऽशिपि ।
सिक्षीष्टाऽथ पुन सेक्ता सेक्ष्यति सेक्ष्यते स्यपि ॥७६२॥

सिषेच-सिषिचे, आशीरर्थमा सिच्यात्-सिक्षीष्ट तेमज ता वगेरेमा सेक्ता अने स्यप् मां सेक्ष्यति-सेक्ष्यत थाय छे

१८ असिचत् सौ परे चाऽथाऽसिचताऽसिक्त चाऽग्रिमम् ।
असिक्षाता तुदादीनाम् उभयपदिनस्त्विति ॥७६३॥

सि परमा होय त्यारे असिचत्-असिचत-असिक्त असिक्षाताम् थाय छे आम तुदादि गणना उभयपदी धातुओनी (प्रक्रिया) थई

इति तुदादीनामुभयपदिनः ।

आम तुदादि गणना उभयपदी धातुओनी साधना थई

तुदादिपरस्मैदिन॰ ।

१९ य. कृती छेदने धातुस्तस्य स्यात् कृन्तति क्रिया ।
कृन्तेत् कृन्तत्वकृन्तच्च-कर्त चकृततु पुनः ॥७६४॥

जे कृती (२२४) (कृत्) कापवु-छेदवु धातु छे तेना क्रियापद कृन्तति, कृन्तेत्, कृन्ततु, अकृन्तत्, अने चकर्त चकृततु थाय छे.

२० कृत्याच्च कर्तिता कर्तिष्यति कर्त्स्यति वेद्विह ।
लुङ्पक्षे तथाऽकर्तीत् स्याद् ओवृश्चू छेदने ह्यथ ॥७६५॥

लिपिसिचिह्वयतीना वा ॥ २८६ ॥

कृत्यात्, कर्तिता तेमज विकल्पे इट् थतां कर्तिष्यति–कर्त्स्यति तेमज लुङ् (अद्यतन भूतकाळ) मां विकल्पे अकर्तीत् थाय छे.

हवे ओव्रश्चू (२२५) (व्रश्च्) कापवुं–छेदवुं धातु छे.

२१ वृश्चतीति भवेण्णादौ वव्रश्चेति क्रियापदम् ।
वृश्च्यात्स्य व्रश्चिता व्रष्टोदितो वाऽत्रेति सूत्रतः ॥७६६॥

वृश्चति अने णप् वगेरेमां वव्रश्च क्रियापद थाय छे. पछी वृश्च्यात् अने ऊदितो वा (ऊकार इत् थतो होवाने लीधे) ए सूत्रथी विकल्पे इट् लागीने व्रश्चिता– व्रष्टा थाय छे

२२ स्कोराद्योश्च त्वनेनैव सलोपे व्रक्ष्यति ध्रुवम् ।
व्रश्चिष्यत्यथ चाऽव्रक्ष्यद् अव्राक्षीदिति सम्भवेत् ॥७६७॥

स्कोराद्यो. (पदान्त होय के झल वर्ण परमां होय त्यारे संयोगना आदि स कार के क कार नो लोप थाय छे ते सूत्र) थी स कार नो लोप थतां व्रक्ष्यति–व्रश्चिष्यति थाय छे. तेमज अव्रक्ष्यत् अने अव्राक्षीत् थाय छे.

२३ अकृश्चोक्त कॄ विक्षेपे तस्य स्यात् किरति क्रिया ।
किरेत् किरतु भो विद्वन्नकिरद्धि चकार च ॥७६८॥

कॄ (२२६) दूर करवुं–वेरवुं धातु छे तेनां क्रियापद किरति, किरेत्, किरतु तेमज हे विद्वान्, अकिरत् अने चकार थाय छे

२४ चकरिथाऽपि कीर्यात्त करीता करिता पुनः ।
करीष्यति तथा स्य करिष्यति करीष्यत ॥७६९॥

चकरिथ तेमज कीर्यात्, करीता–करिता, अने करीष्यति–करिष्यति करीष्यत. थाय छे.

२५ अकारीच्च ह्यकारिष्टाम् अकारिषुस्तथा परा ।
गो गॄ निगरणे धातुस्तस्य स्याद् गिरति क्रिया ॥७७०॥

अकारीत् अकारिष्टाम् अकारिषु तेमज बीजां थाय छे. गॄ (२२७) गळी जवुं धातु छे तेनुं क्रियापद गिरति थाय छे

२६ गिरते रस्य लो वाऽत्र स्वरे परे गिलतीति च ।
जगार जगलुरित्यादि गरीता गरिताऽपि च ॥७७१॥

गृ धातुना र कार स्वरादि प्रत्यय होय त्यारे विकल्पे ल कार थाय छे जेमके – गिलति, ते धातुनां रूपो जगार (जगाल) जगलु, गलीता अने गरीता गरिता थाय छे

ऊदितो वा ४।४।४२ [illegible]   स्कोः संयोगाद्योः [illegible]   किरो लवने [illegible]

२७ अगारीत् सिविधावेव य स्पृश स्पर्शने त्वथ ।
स्पृशत्यग्रे तु पस्पर्श स्प्रष्टा स्पर्ष्टा पुनस्तथा ॥७७२॥

અને सि વિધિમાં अगारीत् થાય છે

જે स्पृश (૨૨૮) સ્પર્શ કરવો ધાતુ છે હવે તેના ક્રિયાપદો स्पृशति પછી पस्पर्श અને स्प्रष्टा–स्पर्ष्टा થાય છે.

२८ स्पर्क्ष्यतीति स्यपि स्वामिन् स्प्रक्ष्यत्यस्प्रक्ष्यदेव च ।
अस्पर्क्ष्यदथ ह्यस्प्राक्षीद् अस्प्राष्टा सो परे पुन ॥७७३॥

स्यप् માં, હે સ્વામી, स्पर्क्ष्यति–स्प्रक्ष्यति તેમજ अस्प्रक्ष्यत्–अस्पर्क्ष्यत् અને सि પરમાં હોય ત્યારે अस्प्राक्षीत् अस्प्राष्टाम् થાય છે. તેમજ—

२९ अस्पार्क्षीच्च तथा पक्षेऽस्पृक्षदिति कृते सकि ।
यो धातुर्वर्तते प्रच्छ ज्ञीप्सायां सम्प्रसारणे ॥७७४॥

अस्प्राक्षीत् અને વિકલ્પે सक् આગમ કરવાથી अस्पृक्षत् થાય છે

જે प्रच्छ (૨૨૯) જાણવાની ઇચ્છા કરવી, પૂછવુ ધાતુ છે તેનુ સ પ્રસારણ કર્યા પછી—

३० तस्य पृच्छति पप्रच्छ पप्रष्ठाऽथ पुनस्थपि ।
पप्रच्छिथाऽऽशिषि पृच्छयात् प्रष्टा प्रक्ष्यति प्रक्ष्यत ॥७७५॥

તેના (ક્રિયાપદ) पृच्छति, पप्रच्छ અને थप् મા पप्रष्ठ–पप्रच्छिथ, આશીરર્થમા पृच्छयात्, प्रष्टा અને प्रक्ष्यति–प्रक्ष्यत થાય છે

३१ अप्रक्ष्यदथ चाऽप्राक्षीत् सृज विसर्ग एव च ।
तस्य सृजति वं णादौ ससर्ज ससृजुः पुन ।७७६॥

તેમજ अप्रक्षत् – अप्राक्षीत् થાય છે.

सृज (૨૩૦) સર્જન કરવું ધાતુ છે તેના ક્રિયાપદ सृजति, णप् વગેરેમા ससर्ज ससृजु થાય છે

३२ ससर्जिथाऽथ सस्रष्ठ सृज्याद् रारो क्षसे दृशाम् ।
स्रष्टा स्रक्ष्यति चाऽस्रक्ष्यद् अस्राक्षीदिति सो परे ॥७७७॥

ससर्जिथ–सस्रष्ठ, सृज्यात् તેમજ दृश् વગેરે ધાતુઓની પરમા क्षसादि પ્રત્યય આવે તો તેનો રેફ થતાં स्रष्टा થાય છે. તેમજ स्रक्ष्यति, अस्रक्ष्यत् અને सि પરમાં હોય ત્યારે, अस्राक्षीत् થાય છે

रारो क्षसे दृशाम् ॥ २ १ ११५ ॥

३३ टुवा इतो स्ता भवद् टुमस्जो शुद्धो च मज्जति ।
ममज्जेति ममङ्क्थ म्मामममज्जिव ममज्जम ॥७७८॥

જે टुमस्जो (२३१) (मस्ज) शुद्ध કરવું ધાતુ છે તેના टु નો અને ઓ કાર ઇત થાય છે અને પછી मज्जति ક્રિયાપદ બને છે તેમજ ममज्ज ममङ्क्थ- ममज्जिथ ममज्जिम. થાય છે

३४ मज्जनार्थे हि मज्जाम्ना मस्जिनशोर्न नुम झले ।
मङ्क्ता मङ्क्ष्यत्यमाङ्क्षीत्नाऽ-नाङ्क्ता विच्छ गतावपि ॥७७९॥

मज्जनात् मज्जाम्नाम् તેમજ मस्ज અને नश ધાતુના પછી झलादि પ્રત્યય આવતાં नुम् (न्) લાગે છે તેથી मङ्क्ता, मङ्क्ष्यति, અને अमाङ्क्षीत् अनाङ्क्षीत् એમ થાય છે

હવે विच्छ (२३२) જવું ધાતુ છે

३५ विच्छायति कृते चाऽऽयेऽस्मिन् विच्छायामासकार च ।
आयाऽभावे विविच्छ स्याद् विच्छयाच्च विच्छिता पुनः ॥७८०॥

आय કરવાથી विच्छायति અને विच्छायामास થાય છે. તેમજ आय ન કરવાથી विविच्छ થાય છે પછી विच्छ्यात् અને विच्छिता થાય છે

३६ विच्छायिता परे तादौ विच्छिष्यति तत परम् ।
विच्छायिष्यत्यविच्छिष्यद् अविच्छायिष्यदेव हि ॥७८१॥

તેમજ ता વગેરેમાં विच्छायिता પણ થાય છે તે પછી विच्छिष्यति-विच्छायिष्यति અને अविच्छिष्यत् - अविच्छायिष्यत् થાય છે

३७ अविच्छायीदविच्छीद्-विच्छायिषीदविच्छीत् क्रियापदम् ।
इष्विच्छायां तुदादौ च क्र्यादौ तस्य समानता ॥७८२॥

अविच्छायीत् - अविच्छीत् अविच्छायिषीत् - ક્રિયાપદો થાય છે.

તુદાદિ ગણનો इषु (२३३) (इष्) ઇચ્છા કરવી ધાતુ છે તેની સમાનતાવાળા क्र्यादि ગણનો (इष् - २८) ધાતુ આવે છે.

इति तुदादिपरस्मैपदिनः ।

આમ તુદાદિ ગણના પરસ્મૈપદી ધાતુઓની પ્રક્રિયા થઈ

तुद आत्मनेपदिनः ।

३८ प्राप्तयागेऽस्मिन् जुषुंङ् [illegible] ।
[illegible] ॥७८३॥

[illegible] (२३४) [illegible]

[illegible]

३९ स–स्यप्–तादौ परोक्षे च म्रियतेः पं भवेदिह ।
पाणिनीयानुसारेण ममार मम्रतुर्यथा ॥७८३॥

स्यप्, ता વગેરે તેમજ પરોક્ષમા પાણિનિમતાનુસાર मृ ધાતુને પરસ્મૈપદ (पम्) પ્રત્યયો થાય છે. જેમકે :-ममार मम्रतुः થાય છે

४० आशिषि तु मृषीष्ट स्यान्मर्ता स्यपि मरिष्यति ।
अमरिष्यत् ततश्चाऽग्रेऽ–मृतेव सौ परे पुनः ॥७८५॥

આશીરર્થમાં मृषीष्ट થાય છે પછી मर्ता અને स्यप् મા मरिष्यति, अमरिष्यत् તેમજ सि પરમા હોય ત્યારે अमृत થાય છે.

४१ दृङ् आदरेऽस्ति यो धातुस्तस्य स्याद् द्रियते त्वथ ।
दद्रे दृषीष्ट दर्ता स्याद् दरिष्यतेऽदरिष्यत ॥७८६॥

જે दृङ (૨૩૫) (दृ) આદર કરવો ધાતુ છે તેનુ ક્રિયાપદ द्रियते થાય છે. તેમજ दद्रे, दृषीष्ट, दर्त्ता, दरिष्यते અને अदरिष्यत થાય છે

४२ अदृत धृङ् स्थितौ तस्य द्रियतेवत् क्रिया फलेत् ।
वर्ततेऽत्र य ओलस्जी व्रीडाया तस्य लज्जते ॥७८७॥

તેમજ अदृत થાય છે

धृङ (૨૩૬) (धृ) રહેવું–જીવવુ ધાતુ છે. તેના ક્રિયાપદો दृ (द्रियते) પ્રમાણે થાય છે

જે ओलस्जी (૨૩૭) (लस्ज्) લજ્જા પામવુ ધાતુ છે તેનુ ક્રિયાપદ लज्जते થાય છે

४३ ललज्जे तु परे णादौ लज्जिषीष्टाऽथ लज्जिता ।
लज्जिष्यते त्वलज्जिष्टाऽ–विकरणास्तुदादय ॥७८८॥

णप् વગેરે પરમા હોય ત્યારે ललज्जे, પછી लज्जिषीष्ट, लज्जिता, लज्जिष्यते તેમજ अलज्जिष्ट આમ अ વિકરણવાળા तुदादि ગણના ધાતુઓ થયા.

इति तुदादय ॥८॥

આમ तुदादि ગણ (ના ધાતુઓની પ્રક્રિયા પૂરી થઇ) ૮

सपरोक्षमोस्तादौ म्रियते पम् ॥ २८१३ ॥ म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च ॥ पा० १ ३ ६१ ॥

९ क्र्यादयः । उभयपदिन. ।

१ विशेषोऽस्त्यत्र यो डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये पुन. ।
भवेच्चतुर्थं ना श्नाद्यादेर्णत्वे क्रीणाति तस्य यत् ॥७८९॥

અહીં વિશેષતા છે કે જે ડુક્રીઞ્ (२३८) (क्री) દ્રવ્યનો વિનિમય-આપવું કરવી-ધાતુ છે તેને ચાર (ગ કારે) ના ના વિકરણ થાય છે ને (न्) નો ण् થતાં क्रीणाति રૂપ થાય છે

२ ई हसे ङिति नेऽस्मादाऽऽ-कारस्य भवति ध्रुवम् ।
क्रीणीतोऽत्र यथा रूप नातो लोपो ङिति स्वरे ॥७९०॥

હસાદિ ङित् પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે ना વિકરણના આ કાર નો ई કાર થાય છે. જેમકે :-क्रीणीत પણ સ્વરાદિ ङित् પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે તેના આ કારનો લોપ થાય છે.

३ क्रीणन्ति क्रीणामि क्रीणीथ स्यात् तथैव रूपाणि ।
क्रीणीते क्रीणाते क्रीणीयादथ च विध्यादौ ॥७९१॥

જેમકે :-क्रीणन्ति તેમજ क्रीणामि क्रीणीथः તે પ્રમાણે રૂપો થાય છે क्रीणाते क्रीणते અને વિધ્યર્થમાં क्रीणीयात् થાય છે.

४ क्रीणीत क्रीणातु क्रीणीहि स्याच्च ह्रौ परे स्वामिन् ! ।
क्रीणीतामक्रीणाद् अक्रीणीताऽथ चिक्राय ॥७९२॥

તેમજ क्रीणीत, क्रीणातु અને हि પરમાં હોય ત્યારે, હે સ્વામી, क्रीणीहि क्रीणीताम्, अक्रीणात्-अक्रीणीत તેમજ चिक्राय થાય છે

५ चिक्रयिथ चिक्रेथ चिक्रिये त्वात्मनेपदे ।
चिक्रियिद्वे पुन क्रीयात् क्रेषीष्ट पुनराशिषि ॥७९३॥

चिक्रयिथ-चिक्रेथ તેમજ આત્મનેપદમાં चिक्रिये चिक्रियिद्वे, ત્યારે આશીર્લિંગમાં क्रीयात् क्रेषीष्ट થાય છે

६ क्रेताऽथ क्रेष्यति क्रेष्य-तेऽक्रेष्यत्तत्र पर स्यति ।
अक्रैषीत् तथाऽक्रेषीद् अक्रेष्टां च तथा परम् ॥७९४॥

હવે क्रेता, स्यत् પરમાં હોય ત્યારે क्रेष्यति-क्रेष्यते, अक्रेष्यत्-अक्रेष्यत તેમજ अक्रैषीत अक्रेष्टाम् થાય છે

७ अक्रेष्टाऽक्रेषत [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] स्यात् पुनातीति [illegible] यथा ॥७९५॥

[illegible]

આત્મનેપદમાં अक्रेष्टा अक्रेषत થાય છે

હે સ્વામી, पूञ् (૨૩૯) (पू) પવિત્ર કરવું એની સાધના કહેવાય છે. પૂ વગેરે ધાતુઓના ચાર (લ કારો) માં હ્રસ્વ થાય છે. જેમકે :–पुनाति ક્રિયાપદ થાય છે.

८ पुनीते च पुनीयाद्धि पुनीताऽथ पुनातु च ।
पुनीतामपुनाद् राजन्नपुनीत पुपाव च ॥७९६॥

पुनीते, पुनीयात्–पुनीत, पुनातु–पुनीताम् તેમજ હે રાજા, अपुनीत અને पुपाव થાય છે.

९ पुपुवेऽपि भवेण्णादौ पुपुविढ्वे तथाऽऽशिषि ।
पूयाच्च पविषीष्ट स्यात् पविता पविता पुन ॥७९७॥

તેમજ णप् વગેરેમાં पुपुवे અને पुपुविढ्वे થાય છે. આશીરર્થમા पूयात्–पविषीष्ट તેમજ पविता–पविता થાય છે

१० अपावीदपविष्टाऽथ कॄञ् हिंसाया हि तस्य च ।
क्रियापद कृणाति स्यात् कृणीतेऽथ चकार च ॥७९८॥

અને अपावीत्–अपविष्ट થાય છે

હવે कॄञ् (૨૪૦) (कॄ) હિંસા કરવી તેનું ક્રિયાપદ कृणाति થાય છે. તેમજ कृणीते અને चकार થાય છે

११ चकरे ऋत इर् कीर्यात् करिषीष्ट कर्षीष्ट च ।
करीता करिता चैव करिष्यति करीष्यति ॥७९९॥

તેમજ चकरे અને (यात् વગેરેમાં) ऋ કારનો इर् કાર થતા कीर्यात् પછી करिषीष्ट–कर्षीष्ट, करीता करिता અને તે પ્રમાણે करिष्यति–करीष्यति થાય છે

१२ अकरिष्यदकरीष्य–ताकारीदकरिष्ट च ।
अकरीष्टेऽभावेऽथ ह्यकर्ष्टेति क्रिया भवेत् ॥८००।

अकरिष्यत्–अकरीष्यत, अकारीत्-अकरिष्ट–अकरीष्ट તેમજ इट् આગમ સિવાય अकर्ष्ट એમ ક્રિયાપદ થાય છે

१३ पाणिनीयमतेऽकर्ष्टं तत्र क्ङिनीति नास्ति च ।
धातुर्ग्रह उपादाने ग्रहां क्ङिति कृते क्रिया ॥८०१॥

પાણિનિમતાનુસાર क्ङिति (कित् गित् અને ङित् પ્રત્યય હોય તો इक् ના ગુણવૃદ્ધિ થતા નથી તે સૂત્ર-૧ ૧ ૫) નથી તેથી अकीर्ष्ट થાય છે

ऋत इर् ॥ २ १ १३७ ॥ ग्रहां क्ङिति ॥ २ १ १८८ ॥

ग्रह् (२४१) पकडवुं लेवुं धातुने ग्रह् वगेरेनी परमां कित्, ङित् अने ञित् प्रत्ययो होय त्यारे सम्प्रसारण करवामां आवतां क्रियापद (नीचे प्रमाणे) थाय छे.

१४ गृह्णात्यथ च गृह्णीते गृह्णीयादात्मनेपदे ।
गृह्णीताऽग्रे तु गृह्णातु हौ परेऽस्ति विशेषता ॥८०२॥

गृह्णाति–गृह्णीते, गृह्णीयात तेमज आत्मनेपदमां गृह्णीत तेमज गृह्णातु अने हि परमां आवे त्यारे विशेषता छे.

१५ प्रत्ययोऽत्र गणात् क्र्यादे श्नाप हलादान हौ परे ।
तत्र नाप्रत्ययाभावो गृहाणाऽऽन कृते सति ॥८०३॥

हि परमां होय त्यारे क्र्यादि गणना हलान्त धातुओने आन आदेश लागे छे अने ना प्रत्यय लागतो नथी आम आन करवामां आवे त्यारे गृहाण थाय छे

१६ अगृह्णाच्च ह्यगृह्णीत जग्राह जगृहे पुन ।
जगृहिढ्वे तथाऽग्रे गृ-ह्याद् ग्रहीषीष्ट चाऽऽशिषि ॥८०४॥

अगृह्णात्–अगृह्णीत, जग्राह–जगृहे तेमज जगृहिढ्वे–जगृहिरे अने आशीर्थमां गृह्यात्–ग्रहीषीष्ट थाय छे

१७ ग्रहीता ग्रहीता तादौ ग्रहीष्यति ग्रहीष्यते ।
अग्रहीदग्रहीष्ट स्यात् परस्मैपदिनस्त्वथ ॥८०५॥

ता वगेरेमां ग्रहीता–ग्रहीता, ग्रहीष्यति–ग्रहीष्यते तेमज अग्रहीत्–अग्रहीष्ट थाय छे हवे परस्मैपदी धातुओनी प्रक्रिया.

इति क्र्याद्युभयपदिन ।

आम क्र्यादि गणना उभयपदी धातुओनी प्रक्रिया थई

क्र्यादिपरस्मैपदिन ।

१८ पुष् पुष्णो च पुष्णाति पुष्णीयादेवमत्र च ।
स्यात् पुष्णातु सुखादौ च पुषाणादेश हौ परे ॥८०६॥

पुष् (२४२) पोषवुं ना क्रियापदो पुष्णाति, पुष्णीयात्, तेमज पुष् वगेरेमां पुष्णातु अने हि परमां होय त्यारे पुषाण थाय छे.

१९ अपुष्णात् दिवादौ हि पुपोषाऽथ पुपुष्ट च ।
पुपोषिथेति पुष्याद्धि पाष्टा पोष्टासि पोक्ष्यति ॥८०७॥

दिव वगेरेमां अपुष्णात् तेमज पुषाण पुपोष–पुपोषिथ पुष्यात् पोष्टा, पोष्टासि अने पोक्ष्यति थाय छे.

स्याद् हौ ॥ १४ ॥

२० अपुषच्च मुष स्तेये मुष्णात्यस्य मुमोष च ।
मुष्याच्च मोषिताऽमषीत् शृ हिंसाया शृणाति च ॥८०८॥

તેમજ (सि વિધિમા) अपुषत् થાય છે

मुष (२४३) ચોરી કરવી ના ક્રિયાપદ मुष्णाति, मुमोष मुष्यात्, मोषिता અને अमोषीत् થાય છે

शृ (२४४) હિંસા કરવી નુ ક્રિયાપદ शृणाति છે

२१ शशाराऽऽशिषि शीर्याच्च शरीता शरिताऽथ वा ।
शरिष्यति शरीष्यत्य–शरीष्यत् पाक्षिक त्वथ ॥८०९॥

તેમજ शशार અને આશીરર્થમા शीर्यात् शरीता–शरिता, शरिष्यति–शरीष्यति તેમજ अशरीष्यत् અને વિકલ્પે -

२२ अशरि यदशारीच्चाऽप्यशारीष्टामशारिषु ।
यो धातुर्ज्या वयोहानौ तस्य स्यात् सम्प्रसारणम् ॥८१०॥

अशरिष्यत् પછી अशारीत् अशारीष्टाम् अशारिषु થાય છે

જે ज्या (२४५) વૃદ્ધ થવુ ધાતુ છે તેનુ સ પ્રસારણ થાય છે.

२३ जिनातीति जिनीयाच्च जिनात्वथ जिनीहि च ।
अजिनादथ जिज्यौ स्यात् जिज्यतुर्जिज्यिथ ध्रुवम् ॥८११॥

जिनाति जिनीयात्, जिनातु, जिनीहि, अजिनात् તેમજ जिज्यौ जिज्यतु અને जिज्यिथ થાય છે

२४ जिज्याथाऽथ पुनर्जीया–ज्ज्याता ज्यास्यति ज्यास्यत ।
अज्यास्यत् स्यपि भो विद्व–न्नज्यासीत् सौ परे तथा ॥८१२॥

તેમજ जिज्याथ, પછી जीयात्, ज्याता અને स्यप् પરમા હોય ત્યારે ज्यास्यति ज्यास्यतः અને अज्यास्यत् તેમજ હે વિદ્વાન્, सि પરમા હોય ત્યારે अज्यासीत् થાય છે.

२५ यो ज्ञाऽवबोधने धातु–र्जा जनीज्ञोस्त्वनेन च ।
जानात्यथ च जज्ञौ स्यात् ज्ञायात् ज्ञेयाद्धि चाऽऽशिषि ॥८१३॥

જે ज्ञा (२४६) જાણવુ ધાતુ છે તેનો, जन् અને ज्ञा ધાતુઓનો जा આદેશ થાય છે, તદનુસાર (जा થતાં) जानाति, जज्ञौ તેમજ આશીરર્થમા ज्ञायात्–ज्ञेयात् થાય છે.

२६ ज्ञाता ज्ञास्यति चाऽज्ञासीत् सकिटौ प्राग्विवक्षया ।
अज्ञासिष्टा च निष्कर्षे कुषि कुष्णाति तस्य हि ॥८१४॥

जा जनीज्ञोः ॥ २४१३ ॥

ज्ञाता, ज्ञास्यति, अज्ञासीत्, તેમજ (આદન્તના-એ) પૂર્વ (૨.૧.૧૦૭) સૂત્ર વડે સક્ આગમ અને इट् આગમ થતાં अज्ञासिष्टाम् થાય છે

कुषि (२४७) (कुष्) બહાર ખેંચી કાઢવું–કાડવું તેનું कुष्णाति રૂપ થાય છે

२७ कुष्णाऽस्य चुकोष स्यात् कुष्यान्न कोषिता पुनः ।
कोषिष्यतीत्यकोषीद्धि योजनेऽस्य क्रिया इमाः ॥८१५॥

તેમજ कुषाण, चुकोष, कुष्यात्, कोषिता, कोषिष्यति, તેમજ अकोषीत् પણ થાય છે

अश (२४८) ખાવું ધાતુના ક્રિયાપદો આ (નીચે) પ્રમાણે છે

२८ अश्नाति ह्यौ हि चाऽशान णादावाश तथाऽशिता ।
आशीच्च सौ परे रूप परस्मैपदिनस्त्विति ॥८१६॥

अश्नाति તેમજ हि પરમાં હોય ત્યારે अशान, णप् વગેરેમાં आश, પછી अशिता અને सि પરમાં હોય ત્યારે आशीत् રૂપ થાય છે. આમ પરસ્મૈપદી ધાતુ પ્રક્રિયા થઇ.

इति क्र्यादिपरस्मैपदिनः ।

આમ ક્ર્યાદિ ગણના પરસ્મૈપદી ધાતુઓની સાધના થઇ.

क्र्यात्मनेपदिनः ।

२९ वृङ् सम्भक्तौ च यो धातुर्वृणीतेऽस्य वृणीत च ।
वृणीतामवृणीत स्याद् वव्रे तद्रूप एव च ॥८१७॥

જે वृङ् (२८९) (वृ) આદિ રીતે ભજવું, વહેંચી લેવી ધાતુ છે તેના ક્રિયાપદો वृणीते, वृणीत, वृणीताम्, अवृणीत, થાય છે તેમજ वव्रे વગેરે પણ થાય છે.

३० वरिषीष्ट वृषीष्ट स्याद् अवरीष्टाऽवरिष्ट च ।
अवृताऽप्यावृषाता स्युरात्मनेपदिनः क्रियाः ॥८१८॥

वरिषीष्ट-वृषीष्ट તેમજ अवरीष्ट–अवरिष्ट–अवृत अवृषाताम् એમ આત્મનેપદના ક્રિયાપદો થાય છે

इति क्र्यादयः ॥९॥

આમ ક્ર્યાદિ ગણના ધાતુઓ થયા ૯.

१० चुरादयः ।

१ चुरस्तेये च यो धातु कथ्यते तस्य साधना ।
स्वार्थे त्रि प्रत्ययो नून स्याच्चुरादेर्गणादिह ॥८१९॥

જે चुर (२५०) ચોરી કરવી ધાતુ તેની હવે સાધના કહેવાય છે. चुरादि ગણના ધાતુઓની પરમાં સ્વાર્થે त्रि (इ) પ્રત્યય નિત્ય થાય છે

२ चोरयति वर्त्तमाने विध्यादौ चोरयेत् चोरयेतु ।
चोरय हौ चाऽचोरयद् अथ णादौ चोरयाञ्चकारेति ॥८२०॥

વર્તમાનકાળમાં चोरयति, વિધ્યર્થ વગેરેમા चोरयेत् અને चोरयतु તેમજ हि પરમાં હોય ત્યારે चोरय, अचोरयत् અને णप् વગેરેમાં चोरयाञ्चकार એમ થાય છે

३ धातो परस्य त्रेर्लोपो नन्विडाम्वर्जितेऽनपि ।
चोर्यान्चोरयिता तादौ चोरयिष्यति चाऽपरम् ॥८२१॥

इट् આગમ અને आम् સિવાયના કર્તરિ अप् ન હોય તેવામાં ધાતુની પરમાં આવેલા त्रि નો લોપ થાય છે જેમકે :-चोर्यान्, ता વગેરેમાં चोरयिता, चोरयिष्यति થાય છે

४-५ त्रेरड् द्विश्चाऽथ भूतेऽर्थे धातोरङि परे पुन ।
दिवादिपर एवेति लघोर्दीर्घस्तत परम् ॥८२२॥
अङि सति च पूर्वस्य स्याद्धसादेः प्रभो ! परे ।
लघु धात्वक्षरे चेति ह्यचूचुरत् क्रिया यथा ॥८२३॥

અદ્યતનભૂતકાળના અર્થે त्रि નો अङ् અને ધાતુનુ દ્વિત્વ થાય છે दिप् વગેરે પ્રત્યયો अङ् ની પરમાં હોય ત્યારે હસાદિના પૂર્વ (અભ્યાસ) ના લઘુ ધાત્વક્ષરનો દીર્ઘ કરવામાં આવે ત્યારે अचूचुरत् ક્રિયાપદ થાય છે

६ यो धातुरर्च पूजायाम् अर्चयति क्रियापदम् ।
स्वरादेः पर एव द्वि-रद्विरुक्तश्च सस्वर ॥८२४॥

જે अर्च (२५१) પૂજા કરવી ધાતુ છે તેનુ ક્રિયાપદ अर्चयति થાય છે સ્વરાદિ ધાતુઓની પરમાં આવેલા द्वि (न्, द् અને र् ના સંયોગ) સિવાય ના સ્વરને બેવડાવાય છે

७ राजन् ! सस्वर इत्युक्ते ज्ञापिताऽत्राऽनुभूतिभिः ।
प्रत्ययसहितस्यैव द्वित्व चेति विशेषता ॥८२५॥

હે રાજા, સ્વર સહિત એમ કહેવામાં અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્ય વડે સૂચવાયુ છે કે તેને પ્રત્યય સહિત બેવડાવાય છે તે તેની વિશેષતા છે.

चुरादे ॥ ११०१ ॥ त्रो ॥ २११६१ ॥ अङि लघो र्ह्रस्व उपधाया ॥ २११६२ ॥
लघोर्दीर्घ ॥ २११६३ ॥ स्वरादे. पर. ॥ २२५६ ॥

८ ये संयोगादयः स्वामिन्नदरा द्विर्भवन्ति न ।
तस्माद् रेफस्य न द्वित्वं यथार्चिचत् क्रियापदम् ॥८२६॥

હે સ્વામી, સંયોગની આદિમાં જે ન્ દ્ અને ર છે તેમનું દ્વિત્વ કરવાનું નથી (તે અદ્વિરુક્ત છે) તેથી રેફને બેવડાવાતો નથી. જેમકે :–અર્ચિચત્ ક્રિયાપદ થાય છે.

९–१० यो धातुः कृत शब्दे साधनेयं हि तस्य च ।
ऋकारस्योपधाया ईर् आदेशे ञिपरे प्रभा ॥८२७॥
कीर्तयत्यचिकीर्तत स्यात् गण सङ्ख्यान एव च ।
गणयति क्रिया तस्य गणयेद् गणयिष्यति ॥८२८॥

જે કૃત (૨૫૨) ગુણગાન ગાવાં–કીર્તન કરવું–કહેવું ધાતુ છે તેની સાધના આ (પ્રમાણે) છે. ञि પરમાં હોય ત્યારે ઉપધા ऋ કારનો ईर् આદેશ કર્યા પછી, હે પ્રભુ, कीर्तयति, अचिकीर्तत् એમ થાય છે.

गण (૨૫૩) ગણવું - સંખ્યા ગણવું ધાતુનું ક્રિયાપદ गणयति તેમજ गणयेत्, गणयिष्यति થાય છે

११ अङि लघो ऋहस्य उप-धायाः पूर्वस्य चैव हि ।
अकारस्य इकारः स्याद् अजीगणद् यथा भवेत् ॥८२९॥

अङ् પરમાં હોય ત્યારે લઘુ ઉપધાનો દીર્ઘ કર્યા ત્યારે પૂર્વ (અભ્યાસ) ના अ કારનો ई કાર થાય છે જેમકે :–अजीगणत् થાય છે

१२ कथ वाक्यप्रबन्धे च तस्य कथयति क्रिया ।
अङि स्वर्गोत्पद रूपं मतान्तरे विशेषता ॥८३०॥

कथ (૨૫૪) કહેવું, રચવું તેનું ક્રિયાપદ कथयति થાય છે अङ् પરમાં હોય ત્યારે अचकथत् રૂપ છે. પણ અન્ય મતે વિશેષતા છે

१३ ये कथगणयोः केचिदस्यात् चार्थं वदन्ति चा ।
अजगणदतोऽप्ये तथ–परत्वाद्धि क्रिया यथा ॥८३१॥

कथ અને गण ધાતુને કેટલાક વિકલ્પે अङ् કાર્ય અત્ર નું કહે છે. તેથી अजगणत् તેમજ अचकथत् ક્રિયાપદો થાય છે

इति–तुरादि. ॥१०॥

[illegible]

[illegible] ॥ १०,३ ॥

११. ञ्यन्तप्रक्रिया ।

१ ञिप्रत्ययो भवेद्धातोः प्रेरणे स्फुटमत्र च ।
कारयति यथा रूपम् अचीकरच्च लुङ्यथ ॥८३२॥

ધાતુને પ્રેરણાર્થે ञि પ્રત્યય લાગે છે જેમકે :–(कृ ધાતુનું) कारयति રૂપ તેમજ लुङ् (અદ્યતન ભૂતકાળ) મા अचीकरत् થાય છે.

२ भवेद्धनो घदादेशो ञ्णिति णप्वर्जिते त्विह ।
घातयतीति यद्रूपम् अजीघतत् तत परम् ॥८३३॥

णप् સિવાયના ञित् કે णित् પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે हन्–મારવું ધાતુનો घत् આદેશ થાય છે જેમકે :–घातयति અને अजीघतत् થાય છે હવે પછી

३ य शद्लृ शातने धातु शदे. शत्तस्य ञो परे ।
शातयति क्रिया जाता भवेदग्रे त्वशीशतत् ॥८३४॥

જે शद्लृ નાશ પામવો ધાતુ છે તેની પરમા ञि પ્રત્યય આવે ત્યારે शद् નો शत् આદેશ થાય છે જેમકે :–शातयति તેમજ अशीशतत् ક્રિયાપદ થાય છે.

४ रातो ञो पुक् भवेदत्र नून धातोर्यथा विभो ! ।
डुद ञ् दानेऽस्य रूप स्याद् दापयति त्वदं दपत् ॥८३५॥

ऋ કારાન્ત અને आ કારાન્ત ધાતુની પરમા પ્રેરક ञि પ્રત્યય આવે ત્યારે ધાતુને पुक् (प्) આગમ થાય છે, જેમકે –હે વિભુ, डुदाञ् (दा) આપવું એનુ રૂપ दापयति તેમજ अदीदपत् થાય છે

५ घ्रापयति तथत्र स्याद् अङि परे त्वदीघ्रपत् ।
पुगन्तस्य गुणश्चाऽत्र वक्तव्योऽर्पयतीति यत् ।

ને પ્રમાણેજ (घ्रा ધાતુનુ) घ्रापयति તેમજ अङ् પરમા હોય ત્યારે अदीघ्रपत् થાય છે. (ऋ ધાતુ ?વું) पुक् (प्) આવવાળો હોય ત્યારે તેનો ગુણ કહેવાય છે. જેમકે :–अर्पयति એમ થાય છે.

६ आर्पिपल्लु'ङ भो राजन् ! स्थापयतीति तिष्ठतेः ।
उपधाया इकारोऽङि ततो द्वित्वमतिष्ठिपत् ॥८३७॥

लुङ् અદ્યતન ભૂતકાળ) પ્રેરકમા आर्पिपत् થાય છે હે રાજા, स्था (तिष्ठ्) ઉભા રહેવું નુ स्थापयति થાય છે અને अङ् પરમા હોય ત્યારે स्था (तिष्ठ्) ધાતુના ઉપધાનો इ કાર અને પછી દ્વિત્વ થઈને अतिष्ठिपत् થાય છે

ञ्णी रञ्ज ॥ २.११ ॥ हनो घत् ॥ २.११५ ॥ शदेः शत् ॥ २११.६ ॥
राती ञौ पुक् ॥ २१०७ ॥ पुगन्तस्य गुण ॥ २११७ ॥ तिष्ठतेरुपधाया इ ॥ २११८ ॥

७ पादेर्युक् ञौ परे स्याच्च पाययति क्रिया यथा ।
उपधालोप एवाऽत्र पिबतेर्ङि कोविद ! ॥८३८॥

(પ્રેરકના) ञि પરમાં હોય ત્યારે पा વગેરે ધાતુઓને युक् (य्) આગમ લાગે છે જેમકે —पाययति ક્રિયાપદ થાય છે અને હે વિદ્વાન, अङ् પરમાં હોય ત્યારે पा (पिब्) ધાતુના ઉપધાનો લોપ થાય છે.

८ अपीप्यच्च यथा रूपं शो तनूकरणे स्मृत ।
तस्य शाययतीति स्यात् स्वामिन्नङि ह्यशीशयत् ॥८३९॥

અને अपीप्यत् રૂપ થાય છે.

હવે शो છોલવું ધાતુ છે તેનું शाययति તેમજ હે સ્વામી, अशीशयत् થાય છે

९ पादेर्युक् नेत्यत्राऽऽदिग्रहणात् इति निर्णितं प्राज्ञैः ।
पा-शा-छा-सा-ह्वे-व्ये-ज्ञा स्यादिह युगागमो राजन् ॥८४०॥

पादेर्युक् (२.१.१९) એ સૂત્રમાં आदि પદના ગ્રહણને લીધે વિદ્વાનોએ નક્કી કર્યું છે કે पा (पिबति), शो (श्यति), छो (छ्यति), सा (स्यति) ह्वे (ह्वयति) અને व्ये (व्ययति) ધાતુઓને, હે રાજન, युक् આગમ થાય છે

१० छो छेदने च यो धातुस्तस्य छाययति क्रिया ।
अचिच्छयद् भवेद्यो सोऽन्तकर्मणि तस्य च ॥८४१॥

જે छो-છેદવું ધાતુ છે તેના ક્રિયાપદો छाययति અને अचिच्छयत् થાય છે. षो(सो) અવસાન થવું તેના નીચે પ્રમાણે છે.

११ साययति च भूतेऽङ्य-सीषयदिति भवेत्पुनः ।
ह्वेञ् स्पर्धायां च यो धातुस्तस्य ह्वाययति क्रिया ॥८४२॥

साययति અને अङ् પરમાં હોય ત્યારે (અદ્યતન) ભૂતકાળમાં असीषयत् થાય છે.

જે ह्वेञ्-સ્પર્ધા કરવી (બોલાવવું) ધાતુ છે તેનું ક્રિયાપદ ह्वाययति થાય છે.

१२ अङि परे तु या न्स्वो ह्वयते सम्प्रसारणम् ।
न पुनर्युगदद् विद्व-नजूहवत् क्रिया यदा ॥८४३॥

अङ् પરમાં હોય ત્યારે ह्वेञ् ધાતુને સંપ્રસારણ થાય છે અને [illegible] युक् આગમ થતો નથી. હે વિદ્વાન્, જેમકે —अजूहवत्-अजूहावत् ક્રિયાપદો થાય છે.

१३-१४ शो [illegible] [illegible] धातुस्तस्य [illegible] क्रिया ।
[illegible] ॥८४४॥

पादेर्युक् ॥ २।१।१९ ॥ ह्वः [illegible] सम्प्रसारणं [illegible] ॥ २।१।११ ॥

आत्वे युकि त्वयादेशे वाययति ह्यवीवयत् ।
रभलभोः स्वरे णाद्य-पौ विनाऽत्र नुमागम. ॥८४५॥

જે વ્યેञ् ઢાકવું ધાતુ છે તેના ક્રિયાપદ व्याययति તેમજ अविव्ययत् થાય છે

वेञ्-વણાટ કામ કરવું તેનુ ક્રિયાપદ આ પ્રમાણે થાય છે युक् પરમા હોય ત્યારે आ કારાન્ત થાય છે અને (ए કારનો) अय् આદેશ થતાં वाययति અને अवीवयत् થાય છે

रभ-વેગ કરવો-ઝડપ કરવી અને लभ-મેળવવુ ના પરમા સ્વરાદિ णप् વગેરે અને अपि (આર્ધધાતુક સિવાયના) ન હોય ત્યારે नुम् (न्) આગમ થાય છે

१५ रम्भयत्यररम्भत् स्याद् अललम्भत्तथा पुन ।
प्रीञ्धूञोर्नुक् भवेद्वा ञौ प्रीणयति ह्यपोप्रिणत् ॥८४६॥

જેમકે :–रम्भयति અને अररम्भत् તેમજ अललम्भत् થાય છે ञि પરમા હોય ત્યારે प्रीञ् અને धूञ् ને વિકલ્પે नुक् (न्) આગમ થાય છે જેમકે -
प्रीणयति અને अपीप्रिणत्

१६-१७ प्राययति तथा पक्षे धूनयति त्वदूधुनत् ।
धावयत्यथ वा रूप स्मिङ् ईषद्धसनेऽस्ति य ॥८४७॥
ञौ वा च स्मयतेरात्व स्मापयति यथा क्रिया ।
विस्माययति वा पक्षे ह्यसिष्मपदसिस्मयत् ॥८४८॥

વિકલ્પે प्राययति પણ થાય છે તેમજ धूनयति અને अदूधुनत् થાય છે

ञि પરમાં હોય ત્યારે સ્મિ ધાતુનો आ કાર થાય છે જેમકે ·–स्मापयति અને વિકલ્પે विस्माययति તેમજ असिष्मपत् અને असिस्मयत् થાય છે.

१८ रुह जन्मनि यो धातू रुहे पो वाऽत्र ञौ परे ।
रोपयति यथा रूप रोहयतीति पाक्षिकम् ॥८४९॥

જે रुह्–ઉગવુ –જન્મવું ધાતુ છે તે रुह् ને પરમા ञि પ્રત્યય હોય ત્યારે વિકલ્પે प લાગે છે જેમકે –रोपयति અને પક્ષે रोहयति થાય છે.

१९-२० अरूरुहच्च राजेन्द्र ! अरूरुपत् क्रिया परा ।
कृपू सामर्थ्य इत्यस्य कल्पयत्यङ्परे हि लृ ॥८५०॥
उपधाया ऋवर्णस्य वा वक्तव्योरचीक्लृपत् ।
अचकल्पत् तथा पक्षे धातुर्यो वृत वर्तने ॥८५१॥

रभलभो ॥ २ ११.१३ ॥ प्रीञ्धूञोर्नुक् ॥ २ ११.१४ ॥ स्मयतेरात्यात्वम् ॥ २ ११ १४ ॥
रुहे पो वा ॥ २ ११ १५ ॥ उपधाया ऋवर्णस्याङि ऋ वा ॥ २ ११.१६ ॥

હે રાજેન્દ્ર, अभ्यरुहत्-अभ्यरुगत् ક્રિયાપદ થાય છે.

कृपू (कृप्) સમર્થ હોવું તેનુ कल्पयति થાય છે અને अङ् પરમાં હોય ત્યારે ઉપધા ऋ કારનો વિકલ્પે ऌ કાર થાય છે. જેમકે :–अचीकृपत् અને પછી अचक्लृपत् થાય છે.

જે वृतु (वृत्) હોવું–થવું ધાતુ છે (તેના નીચે પ્રમાણે ક્રિયાપદો થાય છે)

२१ वर्तयति क्रिया तस्याऽवीवृतच्च नत परम् ।
अववर्तन्मृजूष् शुद्धौ मार्जयतीत्यमीमृजत् ॥८५२॥

वर्तयति તેમજ अवीवृतत्–अववर्तत् થાય છે.

પછી मृजूष् (मृज्) સાફ કરવું ધાતુના मार्जयति અને अमीमृजत् થાય છે

२२ अममार्जच्च चवनत्र इडादेर्णौ पुगागमः ।
अथाकारगुणौ वाच्यौ विवक्षयाऽन्यया त्विह ॥८५३॥

તેમજ अममार्जत् થાય છે.

णि પરમાં હોય ત્યારે इङ् વગેરે ધાતુઓને पुक् (प) આગમ થાય છે અને તે વિવક્ષાને લીધે आ કાર તેમજ ગુણ પણ કહેવાયા છે

२३ भवेदिङ्क्रीजिलीना णा–यात्वमथ पुगागमः ।
ह्रीब्लीरीक्नूयीक्ष्माय्योना पञ्चाना स्यान्च पुग्गुणः ॥८५४॥

णि પરમાં હોય ત્યારે इङ्–જવું, क्री–વેચવું, जि–જય પામવો, ली–લય થવો વગેરે ધાતુઓને आ કાર અને पुक् (प्) આગમ થાય છે. તેમજ ह्री–લજ્જિત થવી, ब्ली–પસંદ કરવું, री–ટપકવું, क्नूयी–દુર્ગંધ મારવી, તેમજ क्ष्मायी–હલાવવું વગેરે પાંચ ધાતુઓને પણ पुक् આગમ અને ગુણ થાય છે.

२४–२५ य इङ् अध्ययने धातुस्तस्याऽध्यापयति क्रिया ।
अध्यापिपच्च यो क्नूयीञ् उक्नोपयिर्पिमते पुन ॥८५५॥
क्रापयति तथा पाऽपेऽजिज्ञपत्तिज्ञ जये तथ ।
जापयति पुकि स्यादिन्जीजपच्च भृशी ! ॥८५६॥

જે इङ् (अधि ઉપસર્ગ સહિતનો) ભણવું ધાતુ છે તેના ક્રિયાપદો अध्यापयति અને अध्यापिपत् થાય છે.

જે क्रीञ् (क्री)–દ્રવ્યનું અદલ બદલ કરવું ધાતુ છે તેના क्रापयति તેમજ अचिक्रपत् થાય છે.

હવે जि–જય પામવો ધાતુને पुक् આગમ થાય ત્યારે હે સ્વામી, હે નૃપતિ, जापयति અને अजीजपत् થાય છે.

इत्यादन्तदिकूष ॥ ११ ॥

२६ यो लीङ् विलयने धातुस्तस्य लापयर्त ति च ।
अलीलपत्तथा भूते न्ही लज्जाया हि तस्य तु ॥८५७॥

જે લીङ्-લય થવો ધાતુ છે તેના लापयति તેમજ (અદ્યતન) ભૂતકાળમાં अलीलपत् થાય છે.

न्ही-લજ્જા થવી ધાતુના (નીચે પ્રમાણે છે)

२७ न्हेपयति गुणे चाऽत्र कृतेऽजिन्हिपदेव च ।
व्ली वरणे च यो धातुस्तस्य व्लेपयतीति च ॥८५८॥

ગુણ કરવામાં આવતા न्हेपयति તેમજ अजिन्हिपत् થાય છે જે व्ली-પસંદ કરવું ધાતુ છે તેના व्लेपयति અને—

२८ अविव्लिपच्च नून री गतिरेषणयोः क्रिया ।
रेपयति भवेत्यादौ लुङि भवेदरीरिपत् ॥८५९॥

अविव्लिपत् થાય છે.

री-જવું, ટપકવું, હણુહણવું ધાતુના ક્રિયાપદો ति વગેરેમાં रेपयति તેમજ लुङ् (અદ્યતન ભૂતકાળ) માં अरीरिपत् થાય છે.

२९ क्नूयी दुर्गन्धने धातु-ञिपुक्त्वे यवयोर्वसे ।
लोपो वक्तव्य इत्यत्र क्नोपयतीत्यचुक्नुपत् ॥८६०॥

क्नूयी (क्नूय्) દુર્ગંધ મારવી ધાતુ છે તેના પરમાં ञि પ્રત્યય અને पुक् (प्) આગમ થાય ત્યારે वस વર્ણાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો य કાર અને व કારનો લોપ થાય છે. તેથી અહીં क्नोपयति તેમજ अचुक्नुपत् થાય છે

३० क्ष्मायी विधूनने धातुः क्ष्मापयतीत्यचिक्ष्मपत् ।
ढौकृ गतौ च यो धातुस्तस्य ढौकयति क्रिया ॥८६१॥

क्ष्मायी (क्ष्माय्) હલાવવુ ધાતુ છે તેના ક્રિયાપદ क्ष्मापयति તેમજ अचिक्ष्मपत् થાય છે.

જે ढौकृ (ढौक्) જવું ધાતુ છે તેનું ક્રિયાપદ ढौकयति થાય છે.

३१ न रितश्च तथा शासोऽनेकस्वरस्य चाऽङ्यपि ।
कार्यमुक्त भवत्येवाऽ-डुढौकच्च यथा क्रिया ॥८६२॥

ऋ કાર इत् વાળા, शास् તેમજ અનેક (એક કરતાં વધુ) સ્વરવાળા ધાતુઓની પરમા अङ् હોય તો ઉક્ત કાર્ય થતું નથી જેમકે .—अडुढौकत् ક્રિયાપદ થાય છે

३२ धातुष्टुयाचृ याच्ञाया तस्य याचयति क्रिया ।
अययाचत् तथा शास-नुशिष्टौ शासयत्यथ ॥८६३॥

य्वोर्विहसे ॥ ११०७॥ न रित ॥ २११२१॥

टुयाचृ (याच्) માંગવું ધાતુ છે તેનું ક્રિયાપદ याचयति તેમજ अययाचत् થાય છે.

शास्–શાસન કરવું–ઉપદેશ કરવો તેનું शासयति થાય છે

३३ अशशासद् दरिद्रा दुर्गतौ दरिद्रयत्यय ।
अददरिद्रदित्येव दुष् वैकृत्ये विशेषता ॥८६४॥

તેમજ अशशासत् થાય છે.

दरिद्रा–દુર્ગતિ થવી તેના दरिद्रयति અને अददरिद्रत् થાય છે

दुष्–દોષ થવો–હોવો માં વિશેષતા છે

३४ दुषेर्णौ कृति दीर्घश्चित्–त्तविरागे तु वा स्मृत. ।
दूषयति तथाऽप्येव दोषयति गुणे कृते ॥८६५॥

ञि પરમાં કરવામાં આવે ત્યારે दुष् ધાતુનો દીર્ઘ થાય છે અને ચિત્તવૈકલ્યના અર્થમાં વિકલ્પે થાય છે જેમકે : दूषयति તેજ પ્રમાણે ગુણ કરવામાં આવે ત્યારે दोषयति થાય છે

३५ अदूदुषद् भवेद् रूपम् अप्रेऽदूदुषता पुन ।
धातुर्यो घट चेष्टायाम् अस्याऽस्त्यत्र विशेषता ॥८६६॥

તેમજ अदूदुषत् अदूदुषताम् થાય છે

જે घट्–ચેષ્ટા કરવી ધાતુ છે એનામાં વિશેષતા છે.

३६ धातुपाठे च धातुना पठितााना धरापते ! ।
मित न्हस्वो भवेद् ञो च यद् घटयत्यजीघटत् ॥८६७॥

ञि પરમાં હોય ત્યારે, હે ધરાપતિ (પૃથ્વીપતિ), ધાતુપાઠમાં કહેલા मित् (म् કાર इत् વાળા) ધાતુઓના હ્રસ્વ થાય છે. જેમકે :–જેમકે घटयति અને अजीघटत् થાય છે.

३७ व्यथ दुःखभयचलनयोर्व्यथयति नस्य त्रिया भवेदादौ ।
क्नूप लुङि चाऽविव्यथद् एव रूपाणि गुणभाजि ॥८६८॥

व्यथ–દુઃખ થવું અને ભય પામવો–એનું ક્રિયાપદ પહેલા व्यथयति અને लुङ् (અદ્યતન ભૂતકાળ) માં अविव्यथत् એમ થાય છે. આમ રૂપો કહેલાં છે

३८ पञ्चपञ्चाशतो रूपम् एतमन्न भवन्त्यहो ।
जनीजृष्क्नसुरञ्जश्चै–तेऽप्यमितो मित एव ॥८६९॥

આમ–અહીં પંચાવન રૂપો થાય છે जनी (जन् ૪ आत्मने), जृष् (जृ–वयोहानि), क्नसु (क्नस्–क्नसति), અને रञ्ज् (रञ्जति) ધાતુઓ अमित् હોવા છતાં પણ मित् છે

दुषेर्णौ वा दीर्घ ॥ ३.११.२३ ॥   मितां ह्रस्व. ॥ ३.३.५ ॥

३९ स्याद् रूपं जनयत्यग्रे लुङ्यथाऽजीजनत् क्रिया ।
जरयति क्रिया तस्याऽजीजरच्चैवमग्रगा ।८७०॥

तेना રૂપો जनयति તેમજ लुङ् (અદ્યતન ભૂતકાળ) મા अजीजनत् તેમજ (जॄ–जीर्यति ના) जरयति અને अजीजरत् એમ આગળના થાય છે.

४० क्नसु ह्वरणदीप्त्यो स्यात् क्नसयति ह्यचिक्नसत् ।
रञ्ज रागे च यो धातुस्तस्य रञ्जयतीति च ॥८७१॥

क्नसु (क्नस्) કુટિલ થવુ, પ્રકાશવું ધાતુ છે તેના क्नसयति અને अचिक्नसत् થાય છે.

જે रञ्ज–ગમવું ધાતુ છે તેનુ रञ्जयति થાય છે અને—

४१ अररञ्जत्तथाऽङ्यु–पशमे च शमिर्दमि ।
शमयति शमेस्तस्य दमयति दमे. पुन ॥८७२॥

अङ् માં अररञ्जत् થાય છે

शम् અને दम् (મન અને શરીરને) રોકવુ ના शम् नु शमयति અને दम् नु दमयति થાય છે.

४२ अशीशमत् तथादीद–मदेवाऽत्र क्रियापदम् ।
जानातेर्ञौ च वा ऱ्हस्वो ज्ञापयति ह्यजिज्ञपत् ॥८७३॥

તેમજ अशीशमत् અને अदीदमत् અનુક્રમે ક્રિયાપદ થાય છે ञि પરમાં હોય ત્યારે ज्ञा (जानाति) નો વિકલ્પે હ્રસ્વ થાય છે જેમકે –ज्ञापयति અને अजिज्ञपत् થાય છે.

४३ ज्ञपयतीति पक्षे स्यात् ज्वल–ग्ला–स्नाश्च वा मित ।
ज्वालयति तथा पक्षे ज्वलयति त्वजिज्वलत् ॥८७४॥

વિકલ્પે ज्ञपयति એમ થાય છે.

ज्वल-(ज्वलति), ग्ला (ग्लायति) અને स्ना (स्नाति) વિકલ્પે मित् (म કાર इत् વાળા) થાય છે જેમકે :–ज्वालयति તેમજ ज्वलयति અને अजिज्वलत् થાય છે.

४४ ग्लापयतीति पक्षेऽस्य ग्लपयति ह्यजिग्लपत् ।
स्नापयति पुन· पक्षे स्नपयति त्वसिस्नपत् ॥८७५॥

ग्लापयति તેમજ ग्लपयति અને अजिग्लपत् થાય છે તથા स्नापयति–स्नपयति તેમજ असिस्नपत् થાય છે.

४५ ज्ञेयाश्चाऽनुपसर्गास्ते प्रज्वालयति यद् भवेत् ।
प्रग्लापयति भो राजन् ! प्रस्नापयति चेत्यपि ॥८७६॥

जानातेर्ञौ वा ऱ्हस्व. ॥ २ ११ २५ ॥

તે (ઉપર ગણાવેલા બધુ) ધાતુઓને અનુપસર્ગ (ઉપસર્ગ સિવાયના) જાણવાં જેમકે :—
હે રાજન, प्रज्वालयति, प्रक्षापयति તેમજ प्रस्नापयति થાય છે.

४६ इणो ञौ वा गमिर्वाच्यो गमयति ह्यजीगमत् ।
आययत्यायियच्चैव स्फायो ञौ वो मयोदितः ॥८७७॥

ञि પરમાં હોય ત્યારે इण्—જવું ધાતુનો गम् આદેશ વિકલ્પે થાય છે જેમકે :—गमयति અને आययति તેમજ अजीगमत અને आयियत् થાય છે

ञि પરમાં હોય ત્યારે स्फाय्—વધવુ ધાતુનો व કાર થાય છે.

४७ स्फावयति क्रिया यस्माद् अपिस्फावच्च भूपते[1] ।
ण्यन्तधातव इत्येवम् आत्मनेपदिनस्तथा ॥८७८॥

જેને લીધે, હે ભૂપતિ, स्फावयति અને अपिस्फावत् ક્રિયાપદો થાય છે આ પ્રમાણે ञि (પ્રેરક) અંતવાળા આત્મનેપદી ધાતુઓને સાધવા.

इति ण्यन्तप्रक्रिया ॥११॥

આમ ञि (પ્રેરક) અંતની પ્રક્રિયા સમાપ્ત થઇ ૧૧

[1] स्फायो वः ॥ ७।३।३७ ॥

१२. सप्रत्ययप्रक्रिया ।

१ इच्छायामत्मनः सो द्वि-श्च स्वसम्बन्धिनी भवेत् ।
भवितु मिच्छतीत्यत्र बुभूसेति स्थितिस्तदा ॥८७९॥

'પોતાને ઇચ્છા થવી' એ અર્થમા स પ્રત્યય લાગે છે અને ધાતુનુ દ્વિત્વ થાય છે (ધાતુને બેવડાવાય છે). જેમકે :–થવાની ઇચ્છા રાખે છે એ અર્થમાં बुभू+स+ति એમ થાય ત્યારે–

२ वृस्से ग्रहगुहोरिट् न नानिटि से गुणोऽपि च ।
षत्वे कृते महाराज ! क्रिया जाता बुभूषति ॥८८०॥

उ કારાન્ત અને ऋ કારાન્ત ધાતુઓ તેમજ ग्रह्–લેવુ અને गुह्–સતાડવુ ધાતુની પરમા ઇચ્છાદર્શક स પ્રત્યય હોય ત્યારે इट् આગમ થતો નથી. અને इट् આગમ ન થયો તેવો स પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે ગુણ પણ થતો નથી. હે મહારાજા, (स નો) ष કાર કરવામા આવતા बुभूषति એમ થાય છે.

३ वृङ्वृञ्भ्यामृदन्तात् परस्य सस्येट् विकल्पतः स्याच्च ।
तितरीषति च भवेयुरेवविधाः सर्वा ॥८८१॥

वृङ् (व्रियते) वृञ् (वृणोति–वृणुते) અને ऋ કારાન્ત इत् વાળા ધાતુઓની પરમાં આવેલા (ઇચ્છા દર્શક) स કાર ને વિકલ્પે इट् લાગે છે. જેમકે :–तितरीषति–तितरिषति એ પ્રમાણે બધા થાય છે

४ सस्य कित्वं च नाम्यन्तात् परस्य वाच्यमेव हि ।
ऋत इर् इति सूत्रेण तितीर्षति क्रियापदम् ॥८८२॥

નામી (अ કાર સિવાયના) સ્વરની પરમા આવતો ઇચ્છાદર્શક स કાર कित् થાય છે (તેથી ગુણ થતો નથી) અને ऋ કારાન્તનો इर् એ સૂત્રથી तितीर्षति ક્રિયાપદ બને છે

५ अतितीर्षच्च से दीर्घ पूर्वस्याऽथ चिकीर्षति ।
चिञ् चयने च यो धातुश्चिकीषति चिचीषति ॥८८३॥

તેમજ अतितीर्षत् થાય છે

હવે स પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે પૂર્વનો દીર્ઘ થાય છે જેમકે –चिकीर्षति થાય છે.

જે चिञ् (चि–चिनोति) ધાતુ છે તેના चिकीषति–चिचीषति થાય છે.

६ भवेद् गौणः प्रकृत्यर्थोऽन्यत्र सात् स्फुटमेव च ।
यो धातुर्डुपचप् पाके पिपक्षति यु मिश्रणे ॥८८४॥

इच्छायामात्मन स ॥ २ १ २ १ ॥ द्वि ॥ २ १ २ ९ ॥ वु से ॥ २ १ २ २ ॥
नानिटि से ॥ २ १ १४२ ॥ नाम्यन्तात् परस्य सस्य कित् ॥ २ १ २ ३ ॥ ऋत इर् ॥ २ १ १३७ ॥
से दीर्घ ॥ २ १ २ ५ ॥ गौण प्रकृत्यर्थोऽन्यत्र सात् ॥ २ १ २ ५ ॥

सन् પ્રત્યય લગાડવામાં પ્રકૃતિનો અર્થ ગૌણ બને છે. (અહીં પ્રધાન બને છે) જેમકે :– ગુપ્ (ગુપ્–ગર્હતિ) રાખવું ધાતુ છે. તેનું જુગુપ્સતિ થાય છે

पॄ–ભરવું કરવું.

७ पुपूर्षति कृते दीर्घे जि जयेऽस्य जिगीषति ।
पिपासत्यथ मृङ् प्राण–त्यागे मुमूर्षतीति च ॥८८५॥

(सन् પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે પૂર્વનો) દીર્ઘ કરવામાં આવતાં પુપૂર્ષતિ તેમજ જિ (જયતિ) –જય પામવો ધાતુનું જિગીષતિ અને (પા–પીવું નું) પિપાસતિ થાય છે.

મૃઙ્–પ્રાણ ત્યાગ કરવો ધાતુનું મુમૂર્ષતિ થાય છે

८ पुपूर्षति कृते पोऽपृङ् पृङ् इत्यनयोरुरेव च ।
वृञ् वरणे च यो धातुस्तस्य स्याद् वुवूर्षति ॥८८६॥

પૃ–પાલન પોષણ કરવું ના ઋ કારનો ઉર્ કરવામાં આવતાં પુપૂર્ષતિ તેમજ પૃઙ્ અને વૃઞ્ –વરણ કરવું ધાતુ ના ઋ કારનો પણ ઉર્ થાય છે. જેમકે –વુવૂર્ષતિ રૂપ થાય છે.

९ सन् कित् भवति राजेन्द्र प्रच्छ्–रुद्–विद्–मुष्–ग्रहि–स्वपः ।
एते यथा प्रयोगाः स्युस्तान् प्रयोगान् वदाम्यहम् ॥८८७॥

હે રાજેન્દ્ર, પ્રચ્છ્–પૂછવું, રુદ્–રડવું, વિદ્–જાણવું, મુષ્–ચોરી કરવી, ગ્રહ્–ગ્રહણ કરવું અને સ્વપ્–સૂવું ની પરમાં સન્ પ્રત્યય કિત્ થાય છે (તેથી ગુણ વૃદ્ધિ થતી નથી) તેના જે પ્રમાણે પ્રયોગો થાય છે તે હવે હું કહું છું

१० रुरुदिषति विविदिषति मुमुषिषति जिघृक्षति सुषुप्सति तथा च ।
ब्रू. सन्नेन निषेधित एवार्थे स्यादिडागमः ॥८८८॥

(પ્રચ્છ્ નું પિપૃચ્છિષતિ) પછી રુરુદિષતિ, વિવિદિષતિ, મુમુષિષતિ, જિઘૃક્ષતિ તેમજ સુષુપ્સતિ એમ થાય છે. ... ને એ સૂત્રથી (ઉ કારાન્ત અને ઋ કારાન્તની પરમાં આવેલા સન્ પ્રત્યયને इट् આગમ થતો નથી અને) નિષેધેલો હોવા છતાં પણ આ ધાતુને इट् આગમ થાય છે

११ कृ–गृ–दृ–धृ–प्रच्छ–स्मिङ्–उञ्छ–शूङ्–पुङ्–अशू–धातुभ्यः ।
सन्प्रत्ययस्य सर्वत्र इडागम एव नित्यं च ॥८८९॥

कॄ–વિખેરવું, गॄ–ગિરતિ (ગિલતિ), दॄ–ફાડવું, धृ–ધરવું, प्रच्छ पृच्छति, स्मिङ्–[illegible], [illegible]–[illegible], [illegible]–[illegible], [illegible] તેમજ [illegible] ધાતુઓની પરમાં આવેલા સન્ પ્રત્યયને इट् આગમ નિત્ય થાય છે.

[illegible]
[illegible]

१२ कॄ-विक्षेपे च यो धातुश्चिकरिषति तस्य च ।
गॄ-निगरणे धातुर्यं स्याज्जिगरिषति क्रिया ॥८९०॥

જે कॄ-વેરવુ ધાતુ છે તેનુ चिकरिषति અને જે गॄ-બહાર કાઢવું-ઓકવુ ધાતુ છે તેનું ક્રિયાપદ जिगरिषति થાય છે

१३ दृङ् आदरेऽथ धातुश्च दिदरिषति तस्य च ।
धृङ् स्थितावथ धातुर्हि स्याद् दिधरिषतेऽस्य च ॥८९१॥

दृङ्-આદર કરવો ધાતુનું दिदरिषति અને धृङ् જીવતાં હોવુ ધાતુ છે એનુ दिधरिषते થાય છે.

१४ प्रच्छ ज्ञीप्सायां हि चेत्यस्य स्यात् पिपृच्छिषतीत्यपि ।
स्मिङ् ईषद्धसने त्वस्य सिस्मयिषत एव च ॥८९२॥

प्रच्छ्-પૂછવું એ ધાતુનું पिपृच्छिषति તેમજ स्मिङ् સ્મિત કરવું એ ધાતુનુ सिस्मयिषते થાય છે.

१५ व्यक्तादिषु स्वामिन्नस्याऽञ्जिजिषतीति च ।
अशूङ् व्याप्तौ पुनस्तस्याऽशिशिषतेऽथ चर् गतौ ॥८९३॥

अञ्जू-વ્યક્ત કરવુ (માફ કરવુ, પ્રકાશિત કરવુ, જવું) વગેરે ધાતુનુ, હે સ્વામી, अञ्जिजिषति તેમજ अशूङ्-વ્યાપવુ તે ધાતુનું अशिशिषते થાય છે

અને હવે ऋ (ऋच्छति) જવુ ધાતુ છે

१६ अरिरिषति तस्यैवाऽत्तुमिच्छति जिघत्सति ।
हन्तीङो सो णिदेव स्याज्जिघासति यथा क्रिया ॥८९४॥

તેનું अरिरिषति થાય છે.

अत्तुम्-ખાવાની ઇચ્છા રાખે છે તે (अद्-अत्ति) ધાતુનું जिघत्सति થાય છે

हन्-हन्ति મારવું તેમજ इङ् (અધિપૂર્વક)-ભણવુ નો स પ્રત્યય णित् થાય છે (તેથી તેની વૃદ્ધિ થાય છે) જેમકે :-जिघासति ક્રિયાપદ છે.

१७ इङिणोः से गमिर्वाच्योऽधिजिगासत एव यत् ।
गमेरिट् से भवेदत्र जिगमिषति चैव हि ॥८९५॥

इङ् અને इण् (अधि પૂર્વક) જાણવું ના પરમાં स પ્રત્યય હોય ત્યારે તે (બંને) નો गम् આદેશ થાય છે. જેમકે :-अधिजिगासते અને स પરમા હોય ત્યારે गम् ધાતુને इट् આગમ થાય છે અને जिगमिषति પણ થાય છે.

हन्तीङोः सो णित् ॥ २.१२९ ॥ इङ से गम् ॥ २ १२ १० ॥ गमेरिट् से ॥ २ १२ ११ ॥

१८ दा-धा-रभ-लभ-शक-पत-पद-मि-मीङ्-मा-मेङ् मु ।
इः से स्वरस्य साऽभ्यासलोपश्च पूर्वगः ॥८९६॥

दा-दित्सति, धा-धित्सति, रभ्-रिप्सते, लभ्-लिप्सते, शक-शिक्षति, पत्-पित्सति, पद-पित्सते, मा-मित्सति, मीनाति, मा-मित्सते तेमज मेङ्-मित्सते ધાતુઓના પછી स प्रत्यय आवे त्यारे तेना स्वरनो इ कार थाय छे अने पूर्व (अभ्यास)नो लोप थाय छे.

१९ तस्तोऽनपीति सूत्रेण दित्सतीत्यत्र धित्सति ।
दित्सते लिप्सते स्वामिन् ! शिक्षत्यत्र [illegible] ॥८९७॥

तस्तोऽनपि (अपि सिवायनामां त कारनो स कार आदेश थाय छे) ए सूत्रथी दित्सति तेमज धित्सति थाय छे. पछी दित्सते अने लिप्सते तेमज हे स्वामी, शिक्षति थाय छे. हवे पछी [illegible] थता छे

२० पतो वेट् से यथा ह्ये पि-पतिषत्यत्र पित्सति ।
धातु पद गतावस्य दित्सन् पित्सति [illegible] ॥८९८॥

पत्-पडवुं धातुना पछी स प्रत्यय होय त्यारे विकल्पे इट् आगम थाय छे जेमके -ए रूपो पिपतिषति अने पित्सति तेमज पद्-जवुं धातु छे एनु [illegible] पछी पित्सति थाय छे.

२१ मित्सते मित्सति स्वामिन् ! मित्सते मित्सत पुनः ।
सप्रत्यये परे दम्भि-ज्ञप्योर्वेट् स्यात् यथा क्रिया ॥८९९॥

तेमज हे स्वामी, मित्सते, मित्सति-मित्सते, मित्सते अने स प्रत्यय पछी होय त्यारे दम्भ-दंभ करवो अने ज्ञप-[illegible] ने विकल्पे इट् आगम थाय छे-जेमके :—

२२-२३ दिदम्भिषति तद्वच्च जिज्ञपयिषतीति हि ।
यदा नेट् च तदा स्यात्[illegible]ति [illegible] च ॥९००॥
धातुस्वरस्य हि स्यादिम् [illegible] दीर्घता ।
[illegible] पूर्वस्य [illegible]ति विजानता ॥९०१॥

दिदम्भिषति तेमज जिज्ञपयिषति थाय छे. पण ज्यारे इट् आगम थतो नथी त्यारे, हे स्वामी, आ बंने धातुना अनुस्वार [illegible] स्वरनो इम् [illegible] अने [illegible] दीर्घ [illegible] थाय छे तेमज पूर्व (अभ्यास)नो लोप थाय छे जे [illegible] धातुना [illegible], ते [illegible] छे

२४ धिप्सति धीप्सति स्वामिन् ! [illegible] [illegible] ।
आप्नोतेरीप् [illegible] [illegible] ॥९०२॥

[illegible]
[illegible]

घिप्सति તેમજ घीप्सति એમ, હે સ્વામી, च (અને) કારને લીધે થાય છે તેમજ जीप्सति થાય છે

स પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે आप्–आप्नोति ધાતુના (आ કારનો) ई કાર થાય છે અને પૂર્વનો લોપ થાય છે જેમકે –ईप्सति થાય છે.

२५–२६ भवेदशेरनायो वा सस्थाने ह्यशनायति ।
अशिशिषति पक्षेऽस्य स्यात् तितनिषतीत्यथ ॥९०३॥
स वेद् तनिदरिद्राभ्यां से वा दीर्घस्तनेः पुन ।
तितांसति तथा स्वामि–स्तितसत्येवमग्रगा ॥९०४॥

अश् ધાતુની પરમાં स પ્રત્યયને સ્થાને अनाय આદેશ થાય છે જેમકે .–अशनायति અને વિકલ્પે अशिशिषति થાય છે.

હવે જેનુ तितनिषति રૂપ થાય છે તે तन् ધાતુ અને दरिद्रा ધાતુને વિકલ્પે इट् આગમ થાય છે. तन् ધાતુનો વિકલ્પે દીર્ઘ પણ થાય છે જેમકે '–तितासति–तितसति અને આગળ એ પ્રમાણે થાય છે.

२७ दिदरिद्रासति क्ष्माप ! दिदरिद्रिषति ध्रुवम् ।
सान्ता एते प्रयोगाश्च ख्याता विनयसागरैः ॥९०५॥

હે ક્ષ્માપાલક, (પૃથ્વીપાલક) (दरिद्रा ધાતુના) दिदरिद्रासति–दिदरिद्रिषति થાય છે.

આ स ઇચ્છાદર્શક પ્રત્યયાન્ત પ્રયોગો વિનયસાગરજીએ કહ્યા

इति सप्रत्ययप्रक्रिया ॥१२॥

આમ ઇચ્છાદર્શક स પ્રત્યયની પ્રક્રિયા થઇ ૧૨

अशेरनायो वा ॥ २ १२ १५ ॥ सनतनदरिद्राभ्य से वा ॥ २ १५ १६ ॥ तने से वा दीर्घ. ॥ २ १२ १७ ॥

१३. यङ्प्रक्रिया ।

१ अतिशये हलादेर्यङ् द्वित्वं च धातोर्भवेत् पुनः ।
एकस्वरात् परे तस्मिन् यङि लुकि च प्राग्गुणः ॥१०६॥

ક્રિયા અતિશય–વારંવાર ના અર્થમાં હલ વર્ણાદિ તેમજ એક સ્વરવાળા ધાતુઓને પરમાં યઙ્ પ્રત્યય લાગે છે અને (યઙ્ પરમાં હોય ત્યારે) ધાતુનું દ્વિત્વ થાય છે. યઙ્ પ્રત્યય પરમાં હોય કે તે યઙ્ નો લુક્ થયો હોય ત્યારે પૂર્વ (સ્વર) નો ગુણ થાય છે.

२ स्यात् स धातुस्तेनैव धातुसंज्ञाऽऽत्मनेपदम् ।
ङित्वात् ततो भवेदप् च बोभूयते क्रिया यथा ॥१०७॥

આ (યઙ્) પ્રત્યયની સાથે જ તે ધાતુની ધાતુસંજ્ઞા થાય છે અને તે ઙિત્ પ્રત્યય હોવાને લીધે આત્મનેપદી બને છે તેમજ કર્તરિ અ(પ્) વિકરણ લાગીને બોભૂયતે એમ (વર્તમાનકાળમાં) ક્રિયાપદ થાય છે.

३ स्याद् बोभूयेत विध्यादौ बोभूयतां तथा परम् ।
अबोभूयत बोभूयाञ्चक्रे बोभूयिषीष्ट च ॥१०८॥

વિધ્યર્થ વગેરેમાં બોભૂયેત, (આજ્ઞાર્થમાં) બોભૂયતામ્–તેમજ (હ્યસ્તનભૂતકાળમાં) અબોભૂયત, (પરોક્ષમાં) બોભૂયાઞ્ચક્રે અને (આશીરર્થમાં) બોભૂયિષીષ્ટ થાય છે.

४ बोभूयिताऽथ बोभूयि-ष्यते स्यति परे पुनः ।
अबोभूयिष्यत स्यामिसबोभूयिष्ट सौ परे ॥१०९॥

હવે (તા વગેરે અદ્યતન ભવિષ્યકાળમાં) બોભૂયિતા, સ્યત્ પરમાં હોય ત્યારે (અનદ્યતન ભવિષ્યકાળમાં) બોભૂયિષ્યતે, (ક્રિયાતિપત્તિમાં) અબોભૂયિષ્યત અને સિ પરમાં હોય ત્યારે (અદ્યતન ભૂતકાળમાં) અબોભૂયિષ્ટ થાય છે

५ धातुर्यो वर्तते भुज् च पालनाभ्यवहारयोः ।
साधना पूर्ववत् तस्य पर चान्तिद्विर्भवता ॥११०॥

જે ભુજ્–પાલનપોષણ કરવું, ખાવું ધાતુ છે તેની સાધના પૂર્વવત છે પણ [illegible]
[illegible]

६-७ अनवि च स्यादन्तो लुक् स्यात् [illegible] ।
[illegible] परे ॥१११॥
तन्निमित्ते [illegible] वृद्धिस्तथा गुणो न च ।
यथा स्याद् बोभुज्यते [illegible] ॥११२॥

[illegible]
[illegible]

अपि (સાર્વધાતુક) સિવાયનામાં हस વર્ણોની પરમા આવતા यङ् નો लुक् થાય છે અને આર્ધધાતુક પ્રત્યય પરમાં હોય અને ધાતુના અ શનો લોપ થયો હોય ત્યારે સમાન (તેમજ નામી) સ્વરોની ગુણ કે વૃદ્ધિ થતી નથી જેમકે –वोभुजाञ्चक्रे અને આશીરર્થમા वोभुजिषीष्ट થાય છે.

८ तादौ बोभुजिता बोभुजिष्यतेऽवोभुजिष्यत ।
सौ परेऽवोभुजिष्ट स्यान्मोमुह्यते तथा पुन. ॥९१३॥

ता વગેરેમા वोभुजिता તેમજ वोभुजिष्यते અને अवोभुजिष्यत, सि પરમા હોય ત્યારે अवो भुजिष्ट થાય છે

मुह् ધાતુનું ક્રિયાપદ मोमुह्यते થાય છે

९ यो लिह् आस्वादने धातुर्लेलिह्यते भवेत् क्रिया ।
जोहूयते च जोहूयाञ्चक्रे वेविद्यते तथा ॥९१४॥

જે लिह्–સ્વાદ લેવો, ચાટવુ ધાતુ છે તેનુ ક્રિયાપદ लेलिह्यते થાય છે તેમજ हू–હોમ કરવો ના जोहूयते, जोहूयाञ्चक्रे, અને (विद्–જાણવુ ધાતુનું) वेविद्यते રૂપ થાય છે.

१० पूर्वस्याऽऽतो यङि लुकि च सति स्यादकिति नूनमुर्वीश ! ।
पापच्यतेऽथ चाऽपा–पचिष्ट पापठ्यतेऽप्येवम् ॥९१५॥

હે ઉર્વીશ (પૃથ્વીશ), कित् સિવાયના यङ् અને તે (यङ्) ના लुक् પરમા હોય ત્યારે પૂર્વ अ કારનો आ કાર થાય છે. જેમકે .–(पच् ધાતુનુ) पापच्यते, अपापचिष्ट અને (पठ् ધાતુનુ) पापठ्यते થાય છે.

११ वै स्वरादावटादीना यङ् वक्तव्यो ह्यटाट्यते ।
आदिग्रहणतो ग्राह्या अश्नूर्णुञश्च धातव. ॥९१६॥

अट् વગેરે સ્વરાદિ ધાતુઓને પણ यङ् પ્રત્યય થાય છે. જેમકે –अटाट्यते થાય છે અને आदि (વગેરે) પદના ગ્રહણથી अश्–ભોજન કરવુ, ऋ–જવુ અને उर्णुञ्–ઢાંકવું ધાતુઓનુ ગ્રહણ કરવું.

१२ अशाश्यते यथोर्णोनू–यते त्वरार्यते पुन ।
नदराणा च वर्णाना द्वित्व निषेधित पुरा ॥९१७॥

જેમકે ·–अशाश्यते, ऊर्णोनूयते તેમજ अरार्यते થાય છે. न કાર, द કાર અને રેફ ના દ્વિત્વ નો પૂર્વે નિષેધ કર્યો છે

१३ यकारपरस्य रेफस्य न च द्वित्वनिषेधता ।
अराराञ्चक्र इत्येवम् अरारिष्ट तु सौ परे ॥९१८॥

मात ॥ २१३.५ ॥ यकारपरस्य रेफस्य ॥ २१३७ ॥

પરંતુ ય કારની પરમાં આવેલા રેફનું દ્વિત્વ થાય છે (णप् વગેરેમાં) जागराञ्चक्र અને सि વિધિમાં अजागरिष्ट થાય છે.

१४ ञमजपां नुगेव स्यात् पूर्वस्य यङि लुक्यपि ।
जङ्गम्यते तिवादौ हि जङ्गमाञ्चक्र एव च ॥९१९॥

ञ કારાન્ત તેમજ म કારાન્ત અને जप् વગેરે ધાતુઓની પરમાં यङ् નો લુક્ થાય ત્યારે नुक्(न्) આગમ થાય છે જેમકે :-(गम् ધાતુના) तिप् વગેરેમાં जङ्गम्यते તેમજ जङ्गमाञ्चक्र થાય છે

१५ अजङ्गमिष्ट बम्भ्रम्यते तिवादौ परे पुनः ।
णवादौ बम्भ्रमाञ्चक्रे बम्भ्रमिष्ट तु सौ परे ॥९२०॥

તેમજ अजङ्गमिष्ट થાય છે

(भ्रम् ધાતુના) तिप् વગેરેમાં बम्भ्रम्यते, णप् વગેરેમાં बम्भ्रमाञ्चक्र અને सि પરમાં હોય ત્યારે बम्भ्रमिष्ट થાય છે

१६ आदेशिना तथाऽऽदेशो निर्दिश्यते ततस्त्विह ।
स्यादसमेऽप्यनुस्वारो यंयम्यते यथा क्रिया ॥९२१॥

જેનો આદેશ હોય તેના વડે આદેશનો નિર્દેશ થાય છે તદનુસાર झल वर्ण પરમાં ન હોવા છતાં અનુસ્વાર થાય છે જેમકે :-यंयम्यते ક્રિયાપદ થાય છે.

१७ णादौ तु ययमाञ्चक्रे सौ परेऽययमिष्ट च ।
चङ्क्रम्यते तिवादौ च चङ्क्रमाञ्चक्र एव च ॥९२२॥

णप् વગેરેમાં ययमाञ्चक्रे તેમજ सि પરમાં હોય ત્યારે अययमिष्ट થાય છે

(क्रम् ધાતુના) तिप् વગેરેમાં चङ्क्रम्यते તેમજ चङ्क्रमाञ्चक्रे થાય છે.

१८ अचङ्क्रमिषीष्ट भूते मा-चङ्क्रमिष्ट कोविद! ।
तन्तन्यते णवादौ तु तन्तनाञ्चक्र इत्यपि ॥९२३॥

अचङ्क्रमिषीष्ट તેમજ सि વિધિના (અદ્યતન) ભૂતકાળમાં, હે વિદ્વન્, माचङ्क्रमिष्ट થાય છે

(तन् ધાતુના) तन्तन्यते તેમજ णप् વગેરેમાં तन्तनाञ्चक्रे થાય છે.

१९ अतन्तनिष्ट भूते सौ जञ्जप्यते तपः पुनः ।
णवादौ जञ्जपाञ्चक्रेऽजञ्जपिष्टाऽऽप सौ परे ॥९२४॥

सि વિધિના (અદ્યતન) ભૂતકાળમાં अतन्तनिष्ट થાય છે.

(जप् ધાતુના) जञ्जप्यते, તે પછી णप् વગેરેમાં जञ्जपाञ्चक्रे અને सि પરમાં હોય ત્યારે अजञ्जपिष्ट થાય છે

समाप्ता लुक् ॥ २१३ ॥

२० जपामित्यत्र भो विद्वन् ! बहुत्वादिति सूचितम् ।
ग्राह्या एतेऽत्र जभ्–दह्–दश्–भञ्ज्–पशो हि यथा त्विमे ॥९२५॥

जपाम् (जप् वगेरेने) એમ બહુવચનથી, હે વિદ્વાન, એવુ સૂચવવામાં આવ્યું છે કે जभ्–બગાસુ ખાવું, दह्–બળવું–બાળવું, दश्–ડંખ મારવો–કરડવું, भञ्ज्–તોડવું અને पश्–જવુ ધાતુઓનુ ગ્રહણ કરવુ

२१–२२ जजभ्यते तिवादौ ज–जभिताऽजजभिष्ट च ।
दन्दह्यते तिवादौ च दन्दहाञ्चक्र एव हि ॥९२६॥
दन्दहिषीष्ट भूते सा–वदन्दहिष्ट चेत्यथ ।
यो दशिर्दशने धातुस्तस्य दंदश्यते भवेत् ॥९२७॥

तिप् વગેરેમા जञ्जभ्यते, जञ्जभिता તેમજ अजञ्जभिष्ट, (दह् ધાતુના) तिप् વગેરેમા दन्दह्यते તેમજ दन्दहाञ्चक्रे તેમજ दन्दहिपीष्ट અને सि વિધિના ભૂતકાળમા अदन्दहिष्ट એમ થાય છે.

જે दश्–ડંખ દેવો–કરડવું ધાતુ છે તેનુ दन्दश्यते થાય છે.

२३ बम्भज्यते तिवादौ तु बम्भजाञ्चक्र इत्यपि ।
बम्भजिषीष्ट यादादौ सौ परेऽबम्भजिष्ट च ॥९२८॥

(भञ्ज् ધાતુના तिप् વગેરેમા बम्भज्यते તેમજ बम्भजाञ्चक्रे, यात् વગેરેમાં बम्भजिषीष्ट અને सि પરમા હોય ત્યારે अबम्भजिष्ट થાય છે.

२४ पश् गतावथ यो धातु पम्पश्यते क्रिया तत. ।
णवादौ पम्पशाञ्चक्रे पम्पशिषीष्ट चाऽऽशिषि ॥९२९॥

જે पश्–જવું ધાતુ છે તેના ક્રિયાપદો पम्पश्यते, णप् વગેરેમા पम्पशाञ्चक्रे તેમજ આશીર્થમાં पम्पशिपीष्ट થાય છે.

२५ अपम्पशिष्ट भूते सौ रीत्याऽनया क्रिया परा ।
यङि चरफलोरुच्चाऽस्य पूर्वस्य नुगागम ॥९३०॥

તેમજ सि વિધિના (અદ્યતન) ભૂતકાળમા अपम्पशिष्ट થાય છે એ રીતે બીજા ક્રિયાપદો થાય છે यङ् પરમા હોય ત્યારે चर्–ચાલવું અને फल्–ફળવુ નો उ કાર થાય છે અને પૂર્વ (અભ્યાસ) ને नुक् (न्) આગમ થાય છે.

२६ चञ्चूर्यते यथा रूप पम्फुल्यते तथा पुन. ।
स्याद् रीगृदुपधस्याऽथ यङि पूर्वस्य भूपते ! ॥९३१॥

चरफलोरुच्चास्य ॥ २ १३.१० ॥ रीगृदुपघस्य ॥ २ १३ १२ ॥

જેમકે :—પન્નીપૂર્યતે તેમજ પમ્ફુલ્યતે રૂપ થાય છે. યઙ્ પરમાં હોય ત્યારે ઉપધામાં ન્ કાર હોય તેવા ધાતુઓના પૂર્વ (અભ્યાસ) ને રીક્ આગમ થાય છે.

૨૭ ણત્વાભાવશ્ચ વક્તવ્ય. સ્યાન્નરીનૃત્યતે યથા ।
વૃત્ વર્તને વરીવૃત્ય-ને જરીગૃહ્યતે ગૃહે ॥૧૩૨॥

તેમજ તે (ના ન કાર) નો ણ કાર થતો નથી. જેમકે —નરીનૃત્યતે થાય છે. વૃત્—રહેવું —હેવું ધાતુનું વરીવૃત્યતે અને ગ્રહ્—ગ્રહણ કરવું ધાતુનું જરીગૃહ્યતે થાય છે.

૨૮ ત્યાચ્ચલીક્લૃપ્યતે રૂપ કૃપો રો લ કૃતે સતિ ।
ऋत्वतोऽप्यागमो रीगन्तो वरीवृश्च्यत एव यत् ॥૧૩૩॥

કૢપ્ ધાતુના રેફ નો લ કાર કર્યા પછી ચલીક્લૃપ્યતે થાય છે. અહીં ऋ કાર (એટલે કે ऋ ભાગનો અવયવ રેફ પણ) ધરાવતા ધાતુને રીક આગમ થાય છે તેમ કહેવું જોઈએ. જેમકે :—(ઓવ્રશ્ચ્ (વ્રશ્ચ્) ધાતુનું) વરીવૃશ્ચ્યતે થાય છે.

૨૯ યઙિ નૈવ વશેર્ધાતો-ર્ભવેત્ સમ્પ્રસારણમ્ ।
વશ કાન્તૌ ચ યો ધાતુસ્તસ્ય વાવશ્યતે ક્રિયા ॥૧૩૪॥

જે વશ્-પ્રકાશવું, ઓપવું એવો ધાતુ છે તેના પરમાં યઙ્ આવે તો તે (ના વ કાર) નું સંપ્રસારણ થતું નથી. જેમકે :—વાવશ્યતે ક્રિયાપદ થાય છે.

૩૦ ચર-ગ્રસ્-ધ્વસ્-ભ્રંશ્-કસ્-પઠ્-પત્-સ્કન્દાં યઙ્લુકિ પૂર્વસ્ય ।
નીગાગમોઽસ્ય યાન્તો યથા પનીપતીતે ગ્રસ્ ॥૧૩૫॥

ચર-ચાલવું, ગ્રસ્, ધ્વસ્, ભ્રંશ્-પડવું, કસ્-હિંસા કરવી, પઠ્-ભણવું, પત્-પડવું, સ્કન્દ્-જવું—એવાં છેલ્લે એ બધા ધાતુઓની પરમાં યઙ્ પ્રત્યય હોય કે તેના લુક્ થતો હોય ત્યારે નીક્ (ની) આગમ થાય છે. જેમકે —પનીપત્યતે રૂપ થાય છે.

૩૧ ચનીસ્કન્દ્યતે એવં સ્યાદ્ દનીધ્વસ્યતે ઇત્યપિ ।
ચનીસ્કન્દ્યતે પ્રાઽપ યે પનીપત્યતે પુન ॥૧૩૬॥

અનુક્રમે ચનીસ્કન્દ્યતે, દનીધ્વસ્યતે તેમજ ચનીસ્કન્દ્યતે અને પનીપત્યતે રૂપો થાય છે.

૩૨ ચનીકસ્યતે [illegible] પનીપઠ્યતે [illegible] ।
પનીપઠ્યતે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥૧૩૭॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

३३ चेक्रीयते कृते द्वित्वे जेन्हीयते पुनस्तथा ।
वृञ् वरणे च यो धातुस्तस्य वेव्रीयते क्रिया ॥९३८॥

આમ દ્વિત્વ કર્યા (कृ ધાતુનુ) चेक्रीयते તેમજ (हृ–हरति ધાતુનું) जेन्हीयते થાય છે.

જે वृञ्–વરણુ કરવુ ધાતુ છે તેનું वेव्रीयते ક્રિયાપદ થાય છે.

३४ अपिद्दादेरिरेव स्यात् किति ङिति हसे परे ।
देदीयते यथा रूप देधीयते तथा पुनः ॥९३९॥

अपित् (पित् સિવાયના) दा વગેરે ધાતુઓ (ના आ કાર) નો इ કાર कित् અને ङित् એવા हसादि પ્રત્યયો પરમા હોય ત્યારે થાય છે. જેમકે :–देदीयते, देधीयते થાય છે

३५ घ्राध्मोरीर्ननु यङयेव जेघ्रीयते भवेत्तथा ।
देध्मीयतेऽथ पूर्वस्य वलयान्तस्य नुक् च वा ॥९४०॥

घ्रा અને ध्मा ધાતુ (ના आ કાર) નો ई કાર થાય છે. અને जेघ्रीयते તેમજ देध्मीयते થાય છે. હવે व કારાન્ત, ल કારાન્ત અને य કારાન્ત ધાતુઓના પૂર્વને नुक् (न) વિકલ્પે થાય છે

३६ यो मव वन्धने धातुस्तस्य ममव्यते क्रिया ।
मामव्यतेऽथ वा पक्षे चञ्चल्यते चलिर्गतौ ॥९४१॥

જે मव्–બાધવું ધાતુ છે તેનું ક્રિયાપદ ममव्यते વિકલ્પે અને मामव्यते તેમજ–चल्–ચાલવુંનું चञ्चल्यते થાય છે.

३७ चाचल्यते दयिर्दाने दन्दय्यते नुगागमे ।
दादय्यते तथा पक्षे यङि हन्तेर्विशेषता ॥९४२॥

તેમજ चाचल्यते થાય છે.

दय्–આપવું ધાતુને नुक् આગમ થાય ત્યારે दन्दय्यते તેમજ વિકલ્પે दादय्यते થાય છે અને यङ् પરમા હોય ત્યારે हन् ધાતુની (પ્રક્રિયામા) વિશેષતા છે.

३८ हिंसाया यङि हन्तेर्घ्नी वक्तव्योऽत्र भवेद्यथा ।
जेघ्नीयते तु हिंसाया जङ्घन्यते पुनर्गतौ ॥९४३॥

यङ् પરમા હોય ત્યારે હિંસાના અર્થમા हन् ધાતુનો घ्नी આદેશ થાય છે જેમકે –जेघ्नीयते, પણ ગત્યર્થક હોય ત્યારે जङ्घन्यते, થાય છે

३९ कौटिल्ये यङ् च गत्यर्थाद् यथा वाव्रज्यते क्रिया ।
यो धातुश्चायृ सन्ताने चायो यङि भवेच्च की ॥९४४॥

दादेरिः ॥ २ १३ १८ ॥ घ्राध्मोरी ॥ २ १३ १९ ॥ वलयान्तस्य नुग्वा ॥ २ १३ ११ ॥
हन्तेर्हिंसायां घ्नी वा ॥ २ १३ २० ॥ नित्य कौटिल्ये गतौ ॥ पा० ३ १ २३ ॥
चायो यङि की ॥२ १३ २२ ॥

ગત્યર્થક ધાતુઓને કુટિલતાથી–વાંકાચૂકા જવાના અર્થમાં यङ् પ્રત્યય (નિત્ય) થાય છે. જેમકે :–वाव्रज्यते ક્રિયાપદ છે.

જે चाय् (चाय्) સંતતિ કરવી, પાલનપોષણ કરવું ધાતુ છે તેના પરમાં यङ् હોય ત્યારે તેનો की આદેશ થાય છે.

४० तस्य चेकीयते रूप कु शब्दे गाधनाऽस्य गो ।
चुत्वाभावश्च वक्तव्य कवतेर्यङि यत्क्रिया ॥९४५॥

અને તેનું चेकीयते રૂપ થાય છે.

कु–બોલવું–અવાજ કરવો એની પ્રક્રિયા (હવે કહું છું) કે यङ् પરમાં હોય ત્યારે कु ધાતુનું चु પણ (क કારનો च કાર) થતું નથી જેનું ક્રિયાપદ (નીચે પ્રમાણે) છે.

४१ कोकूयतेऽथ शीङोऽयङ् क्किति ङिति च ये परे ।
शाशय्यतेऽत्र सम्पूर्णा यङ्प्रत्ययान्तधातवः ॥९४६॥

कोकूयते થાય છે.

હવે शीङ् (शेते) ધાતુની પરમાં कित्, ङित् કે य પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે તે (ના ई કાર) નો अयङ् (अय्) થાય છે. જેમકે :–शाशय्यते. આમ અહીં यङ् પ્રત્યયાન્ત ધાતુઓ સંપૂર્ણ થયા.

इति यङ्प्रक्रिया ॥१३॥

આમ यङ् પ્રત્યયની સાધના પૂર્ણ થઇ ૧૩.

कवतेर्यङि चुत्वाभावः ॥ २.१३ २३ ॥   शीङोऽयङ् क्किति ये ॥ २ १३ २४ ॥

કારનો) ઈ કાર થતાં जाहाहि–जाहीहि–जाहीहि થાય છે (दा ધાતુના રૂપો) दादाति–दादेति दात्तः એમ થાય છે.

इति यङ्लुगन्तप्रक्रिया ॥१४॥

આમ यङ् પ્રત્યયના લુક્‌ની સાધના પૂર્ણ થઇ ૧૪.

१५ नामधातुप्रक्रिया ।

१ [illegible] नाम्नो य ई चास्यान्त्य [illegible] आत्मनः ।
पुत्रमिच्छति येनात्र पुत्रीयति क्रियापदम् ॥९६१॥

પોતાની ઇચ્છા છે તે અર્થમાં નામને य પ્રત્યય લાગે છે અને अ કારનો ई કાર થાય છે. જેમકે —પુત્રની ઇચ્છા રાખે છે તે અર્થમાં पुत्रीयति એમ ક્રિયાપદ થાય છે

२ पुत्रीयेच्च तथा पुत्री-यत्वपुत्रीयतश्च च ।
[illegible] पुत्रीयाञ्चकार स्यात् पुत्रीय्यात् पुनराशिषि ॥९६२॥

पुत्रीयेत्, पुत्रीयतु, अपुत्रीयत, पुत्रीयाञ्चकार તેમજ આશીરર્થમાં पुत्रीय्यात् થાય છે

३ पुत्रीयिता ह्यपुत्रीयीद् एवं सर्वा क्रिया पराः ।
आकारौकारयोर्यान्ता-ववावाविह ये परे ॥९६३॥

पुत्रीयिता અને अपुत्रीयीत् એ પ્રમાણે અન્ય બધા ક્રિયાપદો થાય છે. य પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે ओ કાર અને औ કારના અનુક્રમે अव् અને आव् થાય છે

४ गामिच्छत्यपि येनात्र गव्यतीति क्रिया भवेत् ।
गव्याञ्चकार गव्याच्च गव्यिताऽपि गव्यिष्यति ॥९६४॥

ગાય (गो) ની ઇચ્છા રાખે છે તેમાં गव्यति ક્રિયાપદ થાય છે તેમજ તે પછી गव्याञ्चकार, गव्यात् गव्यिता અને गव्यिष्यति થાય છે

५ अगव्यीदेवमन्या ना-वमिच्छतीति नाव्यति ।
नाव्येत् पुनरनाव्यीच्च स्वमिच्छतीति स्वीयति ॥९६५॥

अगव्यीत् એમ અન્ય ક્રિયા (પદો) થાય છે.
નાવની ઇચ્છા રાખે છે તે અર્થમાં नाव्यति, नाव्येत्, अनाव्यीत् થાય છે
'પોતે ઇચ્છે છે' તેમાં स्वीयति એમ થાય છે.

६ [illegible]
[illegible] ॥९६६॥

[illegible]
[illegible]

७ [illegible]
[illegible]

[illegible]

१४ यङ्लुक्प्रक्रिया ।

१ वाऽन्यत्र यङो लुक् स्याल्लुकि सति भवति च पिति त्सिम वेकार ।
वाभोति वोभवीतो-त्यथ वाभूतस्तु वोभुवति ॥९४८॥

બીજે કેટલાક સ્થળે यङ् પ્રત્યયનો વિકલ્પે લુક્ થાય છે અને લુક્ થાય ત્યારે पित् પ્રત્યયો, त કાર, स કાર કે म કાર પરમા હોય ત્યારે વિકલ્પે इट् આગમ થાય છે. જેમકે '-वोभोति -वोभवीति वोभूत. અને वोभुवति થાય છે.

२ यङ्लुगन्त यदेव स्यात् परस्मैपदमेव तत् ।
द्रष्टव्य ह्वादिवच्चाऽत्र तस्माद् द्वित्व विधीयताम् ॥९४८॥

જે यङ्लुगन्त (यङ् નો લુક્ થયો હોય તેના વાળુ) તે પરસ્મૈપદ જ થાય છે અને તેને ह्वादि (त्रीजा) ગણ જેવું જાણવુ તેથીજ તેનુ द्वित्व પણ કરવુ.

३ पापचीत्यथ पापक्ति पापक्तस्तु परे तसि ।
विध्यादौ स्याच्च पापच्यात् पापक्तु पापचीतु च ॥९४९॥

(पच् ધાતુના) पापचीति-पापक्ति, तस् પરમા હોય ત્યારે पापक्त, વિધ્યર્થમા पापच्यात् તેમજ पापक्तु-पापचीतु ક્રિયાપદો થાય છે.

४ अपापचीदथाऽपापक् द्वे. स्वरे नोपधागुणः ।
वोभुजीतीति वोभोक्ति वावक्ति वावदीति च ॥९५०॥

अपापचीत्-अपापक् થાય છે.

(भुज्-પાલન કરવું, ભોજન કરવું ધાતુના) દ્વિરુક્તની પરમાં पित् સાર્વધાતુક સ્વરાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો પણ ઉપધાનો ગુણ થતો નથી જેમકે -वोभुजीति-वोभोक्ति, (वच् ધાતુનું) वावक्ति અને (वद् ધાતુનુ) वावदीति થાય છે.

५ जाघटीत्यथ जाघट्टि जाघट्टो जाघटत्यथ ।
जाघटीषि तु जाघट्सि जाघट्मि जाघटीमि च ॥९५१॥

(घट ચેષ્ટા કરવી ધાતુના) जाघटीति-जाघट्टि जाघट्ट जाघटति, जाघटीषि-जाघट्सि તેમજ जाघट्मि-जाघटीमि થાય છે.

६ ऋदुपधा ऋकारान्तास्तेषा पूर्वस्य च क्रमात् ।
रुक्-रिक्-रीगागमा स्वामिन् ! वक्तव्या एव यङ्लुकि ॥९५२॥

પરમાં यङ् નો લુક્ થતો હોય યારે ऋ કાર ઉપધાવાળા તેમજ ऋ કારાન્ત ધાતુઓના પૂર્વને, હે સ્વામી, અનુક્રમે रुक्(र्), रिक् અને रीक् આગમો થાય છે.

वाऽन्यत्र ॥ २.१४१ ॥ लुकि पिति त्सिम वा ई ॥ २१४२ ॥ द्वे ॥ २१४३ ॥
ऋकारान्तानामृदुपधाना च ॥ २ १४.४ ॥

७ चर्कर्ति च चरिकर्ति चरीकर्त्येव चर्करीति नरेन्द्र ! ।
स्फुरच्चरिकरीति नून चरीकरीति तिपि रूपाणि ॥१५३॥

(कृ धातुना) तिप् परमां होय त्यारे हे राजेन्द्र, चर्कर्ति-चरिकर्ति-चरीकर्ति-चर्करीति-चरिकरीति-चरीकरीति ए प्रमाणे रूपो थाय छे.

८ यं ङ्ति चर्कृतमथाऽत्र चरिकृतश्चरीकृतः ।
तिपि सिपि च मपि चट् रूपाणि भोज्यमारेरिवति ॥१५४॥

यङ् प्रत्यय परमां होय त्यारे चर्कृत-चरिकृत-चरीकृत थाय छे. आम तिप् के त कारादि, म कारादि के य कारादि प्रत्यय परमा होय त्यारे आ छ रूपो थाय छे.

९ वर्वर्ति च वरीवर्ति वरिवर्त्येव वर्वृतीति वगुणेन ! ।
वं वरिवृतीति चात्रे वरीवृतीति तिपि रूपाणि ॥१५६॥

(वृत् धातुना) तिप् परमां होय त्यारे वर्वर्ति वरीवर्ति-वरिवर्ति तेमज हे वसुधाधिप, वर्वृतीति-वरिवृतीति-वरीवृतीति रूपो थाय छे.

१० वञ्च गतौ वनीवञ्चित वनीवञ्चीति चाऽपरम् ।
वनीवञ्चति जङ्गन्ति जङ्गमीति गमो स्वरे ॥१५७॥

वञ्चु-जवुं धातु छे तेना वनीवञ्चित-वनीवञ्चीति-वनीवञ्चति रूपो थाय छे (गम् धातुना रूपो) जङ्गन्ति-जङ्गमीति थाय छे अने गम् वगेरे धातुओनी परमां स्वरादि प्रत्यय होय त्यारे (उपधानो लोप थाय छे).

११ जङ्गन्ति मवयोर्धातोर्मो नो जङ्गन्मि वदेत् ।
जङ्घनीमि जङ्घन्ति जङ्घतो जङ्घनीति च ॥१५८॥

जेमके :-जङ्गन्ति थाय छे. अने म कारादि के व कारादि प्रत्यय परमां होय त्यारे धातुना म कारनो न कार थईने जङ्गन्मि पण थाय छे.

(हन् धातुना रूपो) जङ्घनीमि-जङ्घन्ति-जङ्घत अने जङ्घनीति पण थाय छे.

१२-१३ [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥१५९॥
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] तु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च ॥१६०॥

([illegible] धातुना) [illegible]-[illegible] [illegible] [illegible] थाय छे. [illegible] प्रत्यय परमां होय त्यारे आ [illegible] लोप थता [illegible] थाय छे. [illegible]

[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥

કારનો) ઈ કાર થતાં जाहाहि-जाहीहि-जाहीहि થાય છે (दा ધાતુના રૂપો) दादाति-दादेति दात्तः એમ થાય છે.

इति यङ्लुगन्तप्रक्रिया ॥१४॥

આમ यङ् પ્રત્યયના લુક્‌ની સાધના પૂર્ણ થઈ. ૧૪.

१५ नामधातुप्रक्रिया ।

१ तत्रात्मेच्छायोगे नाम्नो य ई चान्त्यस्यार्थे आत्मनः ।
पुत्रमिच्छति चेत्यत्र पुत्रीयति क्रियापदम् ॥९६१॥

પોતાની ઇચ્છા છે તે અર્થમાં નામને य પ્રત્યય લાગે છે અને अ કારનો ई કાર થાય છે જેમકે:—પુત્રની ઇચ્છા રાખે છે તે અર્થમાં पुत्रीयति એમ ક્રિયાપદ થાય છે

२ पुत्रीयतु तथा पुत्री-यत्वपुत्रीयदेव च ।
स्यै पुत्रीयाञ्चकार स्यात् पुत्रीय्यात् पुनराशिषि ॥९६२॥

पुत्रीयतु, पुत्रीयत, अपुत्रीयत्, पुत्रीयाञ्चकार તેમજ આશીર્થમાં पुत्रीय्यात् થાય છે

३ पुत्रीयिता अपुत्रीयीद् एव सर्वाः क्रियाः परा ।
ओकारौकारयोर्नाम्ना-ववावाविह ये परे ॥९६३॥

पुत्रीयिता અને अपुत्रीयीत् એ પ્રમાણે અન્ય બધા ક્રિયાપદો થાય છે. य પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે ओ કાર અને औ કારના અનુક્રમે अव् અને आव् થાય છે.

४ गामिच्छत्यपि चेत्यत्र गव्यतीति क्रिया भवेत् ।
गव्याञ्चकार गव्याच्च गव्यिताऽथ गव्यिष्यति ॥९६४॥

ગાય (गो) ની ઇચ્છા રાખે છે તેમાં गव्यति ક્રિયાપદ થાય છે તેમજ તે પછી गव्याञ्चकार, गव्यात् गव्यिता અને गव्यिष्यति થાય છે

५ अगव्यीदेवमन्या ना-वमिच्छतीति नाव्यति ।
नाव्येत् पुनरनाव्यीच्च रायमिच्छतीति रायति ॥९६५॥

अगव्यीत् એમ અન્ય ક્રિયા (પદો) થાય છે.
નાવની ઇચ્છા રાખે છે તે અર્થમાં नाव्यति, नाव्येत्, अनाव्यीत् થાય છે
અને 'રાય ને' તેમાં रायति એમ થાય છે.

६ [illegible] स्यात् [illegible] पुन ।
[illegible] मा [illegible] ॥९६६॥

[illegible] થાય છે
[illegible] થાય છે

७ [illegible] ।
[illegible] क्रियापदम् ॥९६७॥

[illegible]

અને અમને બધાને ઇચ્છે છે તે અર્થમા अस्मद्यति થાય છે પોતાનુ ધન ઇચ્છે છે તેમાં धनीयति ક્રિયાપદ થાય છે.

८ वं धनीयाञ्चकार स्याद् धनीय्याद्धनीयिष्यति ।
अधनीयिष्यदेवेहाऽ–धनीयीत् सौ परे भवेत् ॥९६८।

તેમજ धनीयाञ्चकार, धनीय्यात्, धनीयिष्यति, अधनीयिष्यत्, અને सि પરમાં હોય ત્યારે अधनीयीत् થાય છે

९ काम्यमपीच्छतीत्यर्थे यथा स्यात् पुत्रकाम्यति ।
पुत्रकाम्याञ्चकारेत्य–पुत्रकामीच्च सौ परे ॥९६९॥

काम्य (પોતાને પસંદ પડે–ગમે એવા) ની ઇચ્છા રાખે છે તેમાં જેમકે ‘–पुत्रकाम्यति, पुत्रकाम्याञ्चकार તેમજ सि પરમા હોય ત્યારે अपुत्रकामीत् થાય છે

१० स्यात् करणे च यः कण्ड्वा–दिभ्य इत्यर्थ एव च ।
कण्डू करोति कण्डूयत्यकण्डूयीन्नमस्यति ॥९७०॥

‘તે કરે છે’ એ અર્થમાં પણ कण्डू વગેરે નામને य પ્રત્યય લાગે છે જેમકે :–कण्डू करोति –ખ જવાળે છે તેના कण्डूयति, अकण्डूयीत् અને (નમસ્કાર કરે છે તેનુ) नमस्यति થાય છે.

११–१२ शब्दादिभ्यो यङ् एव स्यात् शब्द करोति चेति यत् ।
शब्दायतेऽथ शब्दाया–ञ्चक्रेऽपरा तथाऽऽशिषि ॥९७१॥
शब्दायिषीष्ट चाऽशब्दा–यिष्ट वैरायते पुन· ।
मेघायते तथा चाऽभ्रा–यतेऽथ कलहायते ॥९७२॥

કરણ–કરવાના અર્થમાં शब्द વગેરેને यङ् પ્રત્યય લાગે છે (તેથી આત્મનેપદ થાય છે). જેમકે ‘–શબ્દ–અવાજ કરે છે તેના शब्दायते, शब्दायाञ्चक्रे, આશીરર્થમા शब्दायिषीष्ट તેમજ अशब्दायिष्ट, વૈર કરે છે–वैरायते, મેઘને કરે છે–मेघायते, अभ्र–વાદળને કરે છે–अभ्रायते તેમજ કલહ કરે છે–कलहायते રૂપો થાય છે.

१३ उद्वमने यङ् वक्त–व्य एव राजसूष्मबाष्पाभ्याम् ।
ऊष्मायतेऽथ बाष्पा–यते क्रिया स्याद् यथैव च ॥९७३॥

ઉષ્મા–ગરમી કે બાષ્પ–વરાળ કાઢવી તે અર્થમાં यङ् પ્રત્યય લાગે છે જેમકે :–ऊष्मायते અને बाष्पायते એમ ક્રિયાપદો થાય છે.

१४ णिङितकरणे नाम्नो भवेद् यथा घटयति क्रिया भूते ।
रूपमजीघटदेव महयत्यमीमहदिति स्वामिन् ! ॥९७४॥

काम्यश्च ॥ २.१५ ३ ॥ करणे च ॥ २ १५ ८ ॥ शब्दादिभ्यो यङ् ॥ २ १५.१० ॥
ऊष्मबाष्पाभ्यामुद्वमने ॥ २ १५ ११ ॥ णिङित् करणे ॥ २.१५ १२ ॥

करवु–करवाना अर्थमां नाम नामने त्रि (इ) प्रत्यय लागे छे ते ञित् छे (तेथी तेना हि भागनो लोप थाय छे). जेमके :– पटयति (पटवते) क्रियापद थाय छे. भूतकाळमां अपीपटत् रूप थाय छे. हे स्वामी, प्रधान करे छे तेना प्रधानति तेमज अपीप्रधत् थाय छे.

१५ पृथ्वादे र ऋकारस्य प्रथयति क्रिया यथा ।
अपप्रथच्च मृते हि म्रदयतीत्यमम्रदत् ॥१७५॥

(त्रि परमां होय त्यारे) पृथु वगेरे शब्दोना ऋ कारनो र थाय छे जेमके :–प्रथयति, भूतकाळमां अपप्रथत्, थाय छे. (मृदु नुं) म्रदयति अने अमम्रदत् थाय छे

१६ ऊढि करोति चेत्यर्थे ऊढयति क्रिया भवेत् ।
णप्यूढयाञ्चकारेति त्वटि पूर्वस्य ढस्य ज ॥१७६॥

ऊढि–लग्न करे छे ते अर्थमां ऊढयति क्रियापद थाय छे णप् मां ऊढयाञ्चकार थाय छे. अट् प्रत्यय परमां होय त्यारे पूर्व ढ कारनो ज कार थाय छे.

१७ वह् क्तिति वतो कृतसम्प्रसारे हो ढस्तथोधः ष्टुभिना हि ढस्च ।
ऊढिश्च त्रिढित्करणे न धातुर्भवेत् स्वरादेर्ढ ज औजढच्च ॥१७७॥

क्त के क्तवत् प्रत्यय परमां होय त्यारे वह् धातुना व कारनुं सम्प्रसारण (उ) करीने वह् धातुना ह कारनो ढ कार करीने तस वर्णनी परमां आवतां त कार अने थ कारनो ध करीने ष्टुभि ष्टुः थी ध कारनो ढ कार करीने ढ कारनी परमां आवता ढ कार नो लोप अने पूर्वना ह्रस्व स्वर नो दीर्घ करवाथी ऊढ धातु थाय छे. तेने करवु–करवाना अर्थे त्रि प्रत्यय जे ञित् छे ते लगाडवाथी अने त्रि नो णट् प्रत्यय आदेशथी थाय छे तेमज स्वर आदिमां आवतो होय (एटले के स्वर पाछी आवतो होय) ते ढ कार नो ज कार करवाथी औजढत् रूप थाय छे.

१८ उपमानाच्च यङ्कर्तुः आचारेऽर्थे भवेद् यथा ।
श्वेत इवाचरतीति श्वेतायतेऽश्व वामन ॥१७८॥

जेनो आचार कर्ता करतो होय ते उपमानने यङ् प्रत्यय लागे छे जेमके –काळो अश्व (श्वेत) ना जेवो आचार करे छे. तेनुं श्वेतायते क्रियापद थाय छे

१९ यान्तो यङि सलोपोऽत्र यवसस्तु विभाषया ।
ओज ओजायते चात्र पयायते पयस्यते ॥१७९॥

यङ् परमां होय त्यारे स कारनो लोप थाय छे पण पयस् शब्दमां विकल्पे लोप थाय छे जेमके –ओज् थई जवो तथा ओजवाळी जेवो आचार करे छे–ओजायते, [illegible] आचरे छे–पयायते अने पयस्यते थाय छे.

[illegible]

२० आचारे क्विप् भवेन्नाम्नस्तस्य लोपोऽत्र कृष्णति ।
आचार उपमानात् स्याद् य कर्माधारयो· पुनः ॥९८०॥

નામને આચારના અર્થમાં क्विप् પ્રત્યય પણ લાગે છે (क्विप् એટલે તેના કોઇ પ્રત્યયાંશ રહેતો નથી) જેમકે :–કૃષ્ણની જેમ આચરણ કરે છે. कृष्णति તેમજ કર્મ અને આધાર પ્રત્યે આચરણ હોય તો તે બંનેને य પ્રત્યય લાગે છે

२१ अकारस्य तु चेकार शिष्य पुत्रीयति प्रभु· ।
प्रासादीयति यत् कुटचाम् एव क्रिया अनेकश ॥९८१॥

અને अ કારનો ई કાર થાય છે. પ્રભુ (ગુરુ) શિષ્ય પ્રત્યે પુત્ર જેમ આચરણ કરે છે–पुत्रीयति शिष्यम् અને ઝુંપડીમાં મહેલ જેમ આચરણ કરે છે प्रासादीयति कुटचाम् એમ ઘણા ક્રિયાપદો થાય છે.

२२ भृशादिभ्योऽत्र यङ् वाच्योऽ–भूततद्भाव एव च ।
स्यादभृशो भृशश्चाऽत्र भृशायते यथा भवेत् ॥९८२॥

ન હોય છતા તે ભાવ ધારણ કરે તે અર્થમા भृश વગેરેને यङ् પ્રત્યય લાગે છે જેમકે :– भृश (વધારે અથવા મજબૂત નથી પણ) भृश બને છે તેનુ भृशायते એમ ક્રિયાપદ થાય છે

२३ य प्रत्ययोऽश्ववृषयोरिच्छायां मिथुनस्य सुट् च भवेत् ।
अश्वस्यति च वृषस्यति यथा क्रिया भवति शिष्टाऽत्र ।९८३॥

મૈથુનની ઇચ્છા હોય ત્યારે अश्व અને वृष ને य પ્રત્યય અને सुट् (स्) આગમ થાય છે જેમકે :–ઘોડી ઘોડાને મૈથુન માટે ઇચ્છે છે તેનું अश्वस्यति તે રીતે वृषस्यति પણ સિદ્ધ થાય છે

२४ यङ् वाच्यश्च सुखादिभ्यो ज्ञापनार्थे त्विद यथा ।
सुख ज्ञापयतीत्यर्थे सुखायते क्रियापदम् ॥९८४॥

સૂચવાતા હોય તે અર્થમાં सुख વગેરે શબ્દોને यङ् થાય છે જેમકે :–તે સુખ બતાવે છે –અનુભવે છે. તેનુ सुखायते ક્રિયાપદ થાય છે.

इति नामधातुप्रक्रिया ॥१५॥

આમ નામને ધાતુ બનાવવાની પ્રક્રિયા સમાપ્ત થઇ. ૧૫.

नाम्न आचारे क्विप् ॥ २ १५ १८ ॥ आचार उपमानात् ॥ २ १५ १९ ॥ भृशादिभ्यो यङ् ॥ २.१५ २० ॥ अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम् ॥ २ १५ २१ ॥ सुखादिभ्यो ज्ञापनाया यङ् । २ १५ २२ ॥

१६ आत्मनेपदव्यवस्था ।

१ स्यादात्मनेपदं राजन् निविशादेर्यथा निविट् ।
निविशन्ते तथा पादौ निविविक्षेऽत्र चाऽऽशिषि ॥१८५॥

हे राजा, नि उपसर्गपूर्वक विश् वगेरे धातुओनुं (परस्मैपदी होवा छतां) आत्मनेपद थाय छे जेमके –निविशते, पाद् वगेरेमां निविविक्षे तेमज आशीर्मां—

२–३ निविक्षीष्ट निवेष्टा च निवेक्ष्यते न्यविष्ट च ।
सर्वेण विपराभ्यां जेर्जयते ...[illegible] भवेत् ॥१८६॥
विजिग्ये विजिषीष्ट स्याद् [illegible] विजेष्यते ।
व्यजेष्टेति [illegible] स्यात् पराजयत प्रभो ! ॥१८७॥

निविक्षीष्ट, पछी निवेष्टा निवेक्ष्यते अने न्यविष्ट थाय छे

वि अने परा उपसर्गपूर्वक जि–जयति धातुना (आत्मनेपदना) क्रियापदो विजयते विजिग्ये, विजिषीष्ट, विजेता, विजेष्यते, तेमज व्यजेष्ट थाय छे अने हे प्रभु, पराजयते प०, थाय छे

४ तथा समो गमादिभ्यः सङ्गच्छते भवेदिह ।
समजंस्त च परे [illegible] [illegible] ॥१८८॥

सम् उपसर्गपूर्वक गम् वगेरे धातुओना (आत्मनेपदी) क्रियापदो सङ्गच्छते, पर वगेरे पदमां होय त्यारे समजंस्त थाय छे अने आ०आ० पर [illegible] छे

५ सिचो वाऽत्र किलो [illegible] गम [illegible]ऽत्मनेपदे ।
सञ्जोपे सङ्गसीष्ट स्यात् सङ्गंसीष्टेति चाऽऽशिषि ॥१८९॥

आत्मनेपदना गम्–गमादि धातुनो [illegible] आवतां सि अने [illegible] विकल्पे किद् (गुणवृद्धिनो निषेध करनारो) थाय छे [illegible] लोप थता आशीर्मां सङ्गसीष्ट तेमज सङ्गंसीष्ट थाय छे.

६ सङ्गसाऽत्र भोग् सम्–[illegible] समगस्त ।
समगत च भूप नो समगंस्त [illegible] ॥१९०॥

तेमज सङ्गसा, सङ्गस्ते, समगस्त, अने [illegible] (न) [illegible] समगंस्त तेमज विकल्पे समगत थाय छे

७ [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] ॥१९१॥

[illegible]

[illegible]

गम् – गच्छति ऋ–ऋच्छति, ऋ–इर्यति, प्रच्छ् – पृच्छति, स्वृ–स्वरति, श्रु–शृणोति, विदि –वेत्ति અને દૃश् – पश्यति એ गम् વગેરે ધાતુઓ છે તે બધા ધાતુઓની અહીં સરખી પ્રક્રિયા થાય છે

८ समृच्छते समृच्छेत समृच्छना समार्च्छत ।
समारे समृपीष्ट स्यात् समर्त्ताऽथ ममार्ष्ट च ॥९९२॥

सम् + ऋच्छ् ધાતુના समृच्छते, ममृच्छेत, समृच्छताम्, समार्च्छत, समारे, समृषीष्ट, समर्त्ता, અને समार्ष्ट થાય છે

९ समियृते समियृीत समियृता समैयृत ।
अग्रे क्रिया भवेयुश्च पूर्ववदस्य भूपते ! ॥९९३॥

सम् + ऋ ધાતુના ક્રિયાપદો, હે ભુપતિ, समियृते, समियृीत, समियृताम्, समैयृत, થાય છે અને આગળના ક્રિયાપદો પૂર્વવત્ થાય છે

१० प्रच्छ् ज्ञीप्सायां च रूपाणि सम्पृच्छते पुनस्तथा ।
मम्प्रक्षीष्टाऽथ सम्प्रक्ता सम्प्रक्ष्यते परे स्यपि ॥९९४॥

प्रच्छ्–પૂછવું ધાતુના રૂપો सम्पृच्छते, सम्प्रक्षीष्ट, सम्प्रक्ता, તેમજ स्यप् પરમા હોય ત્યારે सम्प्रक्ष्यते થાય છે

११ समप्रक्ष्यत भूते सौ समप्रष्टैवमग्रगाः ।
सस्वरने तथा णादौ ससस्वरेऽथ चाऽऽशिषि ॥९९५॥

समप्रक्ष्यत તેમજ सि વિધિના ભુતકાળમા समप्रष्ट એમ આગળના રૂપો થાય છે

सम् + स्वृ ધાતુના રૂપો सस्वरते તથા णप् વગેરેમાં ससस्वरे થાય છે અને આશીરર્થમાં—

१२ इटि सस्वरिषीष्ट स्यात् सस्वृषीष्टेऽभावके ।
सस्वरिताऽथ सस्वर्ता नित्यमिट् स्वरते स्यप ॥९९६॥

इट् પરમા હોય ત્યારે सस्वरिषीष्ट અને इट् ન હોય ત્યારે सस्वृषीष्ट તેમજ सस्वरिता –सस्वर्त्ता થાય છે અને स्यप् મા स्वृ–स्वरति ધાતુને નિત્ય इट् આગમ થાય છે.

१३ सस्वरिष्यत अग्रे तु समस्वरिष्यत ध्रुवम् ।
समस्वरिष्ट समस्वृत संशृणुत इत्यथ ॥९९७॥

सस्वरिष्यते તેમજ समस्वरिष्यत, समस्वरिष्ट અને समस्वृत થાય છે

હવે सम् + श्रु–शृणोति ધાતુનુ सशृणुते થાય છે.

१४–१५ सशुश्रुवेऽथ सश्रोता समश्रोष्ट परेऽथ सौ ।
सवित्ते सविदीतेति सवित्ता समवित्त च ॥९९८॥

समविविदे परे णादौ समविविदिषीष्ट णाऽऽशिषि ।
समवेदिता परे तादौ समवेदिष्ट मौ परे ॥९९९॥

ने पछी संशुश्रुवे, समश्रोता अने मि परमां होय त्यारे समश्रोष्ट थाय छे

सम्+विद्-वेत्ति नां रूपो संवित्त, संविदन्ति, संविद्यात अने समवित्त तेमज णप् वगेरेमां समविविदे, आशीरर्थमां समविविदिषीष्ट, ता वगेरेमां समवेदिता अने मि परमां होय त्यारे समवेदिष्ट थाय छे

१६ विदोऽन्तो भवेद् रुट् च विकल्पतो यथा क्रिये ।
संविद्रते तथा स्वामिन् संविदते हि चेत्यपि ॥१०००॥

विद् धातुना अन्त प्रत्ययने विकल्पे रुट् (र्) लागे छे. जेमके –संविद्रते अने, हे स्वामी, संविदते एम बे क्रियापदो थाय छे

१७ सम्पश्यते तिबादौ च सन्दृशे परे णपि ।
सन्दृक्षीष्टाऽथ सन्द्रष्टा समदृष्ट च मौ परे ॥१०० ॥

सम्+दृश्-पश्यति ना रूपो तिप् वगेरेमां सम्पश्यते, णप् परमां होय त्यारे सन्दृशे तेमज सन्दृक्षीष्ट पछी सन्द्रष्टा अने मि परमां होय त्यारे समदृष्ट थाय छे

१८ आङो दोऽनास्य विहृते-आदत्ते विहरणे स्मृतम् ।
मुखमाददाति सिद्धोऽन्यः क्रीडोऽनुसम्परिभ्यस्तात् ॥१००२॥

आङ् उपसर्गपूर्वक दा धातुने मुख विहरण (मुखप्रसारण-मुख खोलवु) ना अर्थ सिवाय आत्मनेपद थाय छे. जेमके –आदत्ते. परंतु जिह मुख खोले छे त्यां–आददाति थाय छे.

अनु, सम अने परि उपसर्गपूर्वक क्रीड्–क्रीडति धातु अवाज करवो सिवाय अर्थमां (विहार करवो ए अर्थमां) आत्मनेपदी थाय छे.

१९ समाऽनुक्रीडते तद्वत् संक्रीडते पुनः प्रभो ! ।
स्यात् परिक्रीडते शब्दे चेत् संक्रीडतीति च ॥१००३॥

जेमके –अनुक्रीडते, संक्रीडते तेमज हे प्रभु, परिक्रीडते थाय छे पण शब्द-अवाज करवामां गाडानु पैडु –चक्र चीचीं अवाज करे छे त्यां संक्रीडति थाय छे.

२० समवप्रोपविभ्यः स्थस्तथा संतिष्ठते यथा ।
आङो प्रतिज्ञे चापि आतिष्ठतेऽस्त्र चापि ॥१००४॥

सम्, अव, प्र, उप अने वि उपसर्ग पूर्वक स्था-तिष्ठति धातु पण आत्मनेपदी थाय छे जेमके :–संतिष्ठते थाय छे.

आङ् ઉપસર્ગપૂર્વક यम् – यच्छति અને हन् -हन्ति પણ પૂર્વના જેવા (આત્મનેપદી) થાય છે જેમકે અનુક્રમે आयच्छते અને आहते થાય છે

२१ आजघ्ने स्यात् णवादौ तु ह्याहसीष्टाऽथ चाऽऽशिषि ।
किद् भो वाच्योऽपि हन्तेः सिर्यथा स्यादाहत क्रिया ॥१००५॥

णप् વગેરેમા आजघ्ने, આશીરર્થમાં अहसीष्ट તેમજ हन् ધાતુની પરમા सि कित् થાય છે. તેથી आहत એમ ક્રિયાપદ બને છે.

२२ वधादेशो विकल्पाच्चा–त्मनेपदे प्रभो[1] यथा ।
आवधिष्टाऽवधिषाताम् आवधिढ्व ध्वमेव वा ।१००६॥

હે પ્રભુ, આત્મનેપદમાં (અદ્યતન ભૂતકાળમાં) हन् ધાતુનો वध् આદેશ વિકલ્પે થાય છે જેમકે :–आवधिष्ट आवधिपाताम् અને आवधिढ्वम् – आवधिध्वम् થાય છે

२३ तथोद्विभ्यां तपः स्वामि–न्नकर्मकस्य सम्भवेत् ।
आत्माङ्गकर्मकस्येष्टो रविरुत्तपते यथा ॥१००७॥

उत् અને वि ઉપસર્ગ પૂર્વક तप् – तपति ધાતુ, હે સ્વામી, અકર્મક કે પોતાના અંગને કર્મ તરીકે ધરાવતો હોય તો આત્મનેપદ ઇષ્ટ છે જેમકે .–સૂર્ય તપે છે–उत्तपते થાય છે.

२४ वितपते पुन पाणिम् अन्ययोर्वीमहर्मणि ।
वितपत्युत्तपत्येव रूपाण्यस्य तु पूर्ववत् ॥१००८॥

તેમજ પોતાનો હાથ તપાવે છે–वितपते થાય છે. નહીં તો સૂર્ય (अहर्मणि) પૃથ્વીને તપાવે છે ત્યા वितपति અને उत्तपति એમ થાય છે એના બાકીના રૂપો પૂર્વવત્ થાય છે.

२५ स्यात्तथोदश्चरस्त्यागे मलमुच्चरते यथा ।
त्यागाभावे भवेत् पञ्च–मन्त्रमुच्चरति द्विज ॥१००९॥

ત્યાગવાના અર્થમા હોય ત્યારે उत् ઉપસર્ગપૂર્વક चर् – चरति ધાતુ આત્મનેપદી થાય છે જેમકે :–મળત્યાગ કરે છે ત્યા उच्चरते થાય છે પણ તે અર્થ ન હોય ત્યારે (એટલેકે) બ્રાહ્મણ પાંચમન્ત્રો ભણે છે–उच्चरति થાય છે

२६ तथा समस्तृतीयायु–क्ताच्चरते भवेद् यथा ।
सञ्चरते गजेनैव सञ्चरति तथा पराः ॥१०१०॥

તે પ્રમાણે सम् ઉપસર્ગપૂર્વક चर्–चरति ધાતુ જો તૃતીયાના અર્થ સાથે યુક્ત હોય તો આત્મનેપદી થાય છે. જેમકે -હાથી સાથે ફરે છે ત્યા सञ्चरते થાય છે. પણ सञ्चरति (એમ હાથી ફરે છે) તે પ્રમાણે અન્ય ક્રિયાપદો બને છે.

हन्तेरात्मनेपदे सि कित् ॥ २ १६ ११ ॥ उद्विभ्या तप ॥ २ १६ १३ ॥ उदश्चरस्त्यागे ॥ २ १६.१४ ॥ समस्तृतीयायुक्ताच्च ॥ २ १६ १५ ॥

२७ भवेद् व्यवपरिभ्यश्च क्री-ञ आत्मनेपदं तथा ।
विक्रीणीते क्रियां विद्वानवक्रीणीत एव च ॥१०११॥

वि, अव અને परि ઉપસર્ગપૂર્વક क्रीञ् – क्रीणाति-क्रीणीते ધાતુ આત્મનેપદી થાય છે જેમકે :– વિદ્વાન્ विक्रीणीते અને अवक्रीणीते થાય છે.

२८ स्याच्च शप उपालम्भे तथैव शपते यथाऽत्र हरये च ।
अन्यत्र रिपुं शपति शापैरर्ग्यैं दुष्टपुरुषश्च ॥१०१२॥

शप् – शपति ધાતુ ઉપાલંભ–ઠપકો આપવાના અર્થમાં આત્મનેપદી થાય છે જેમકે :– हरये शपते–વિષ્ણુને ઠપકો આપે છે. પણ તે સિવાયના અર્થમાં–શાપ આપવાના અર્થમાં–દુષ્ટને શાપ આપે છે ત્યાં शपति થાય છે.

२९ ज्ञाश्रुस्मृदृशामेषां सन्नन्तानामात्मनेपदं स्याद्धि ।
जिज्ञासतेऽथ शुश्रूषतेऽथ सुस्मूर्षते भवेद्गुरुं ॥१०१३॥

ज्ञा–जानाति, श्रु शृणोति, स्मृ–स्मरति અને दृश्–पश्यति ધાતુઓ ઇચ્છાદર્શક स પ્રત્યયાન્ત હોય ત્યારે આત્મનેપદી થાય છે જેમકે :–जिज्ञासते, शुश्रूषते તેમજ सुस्मूर्षते વગેરે થાય છે

३० दिदृक्षते तिबादौ च दिदृक्षाञ्चक्र एव हि ।
दिदृक्षिषीष्ट भूते मा-ऽदिदृक्षिष्ट भूपते ! ॥१०१४॥

तिप् વગેરેમાં दिदृक्षते તેમજ दिदृक्षाञ्चक्रे, दिदृक्षिषीष्ट અને सि વિધિના ભૂતકાળના. હે ભૂપતિ, अदिदृक्षिष्ट થાય છે.

३१ जानातेरनुपूर्वाच्च सन्नन्तादपि तथा न च ।
अनुजिज्ञासति व्याघ्रं कश्चित् पञ्चाननः सुतम् ॥१०१५॥

अनु ઉપસર્ગપૂર્વક ज्ञा–जानाति ધાતુ स પ્રત્યયાન્ત હોય છતાં આત્મનેપદી બનતો નથી. જેમકે :–કોઈક પંચાનન–સિંહ વાઘને અનુજ્ઞા આપવાની ઇચ્છા કરે છે, अनुजिज्ञासति.

३२ पुनरनुपसर्गाच्च जानातेरात्मनेपदम् ।
आत्मगामिफले राजन् ! मां जानीतेऽत्र मादृशं ॥१०१६॥

પણ ઉપસર્ગરહિત ज्ञा–जानाति ધાતુ તેની ક્રિયાનું ફળ જો કર્તાને પ્રાપ્ત થાય તો આત્મને-પદી થાય છે જેમકે :–હે રાજા આપને જાણું છું–તમે છો તેમાં जानीते થાય છે.

३३ कर्मव्यतिहारेऽन्यत्र [illegible] ।
[illegible] ॥१०१७॥

[illegible] १.३.१८ ॥ [illegible] १.३.२१ ।
[illegible] १.३.५७ ॥ [illegible] १.३.५८ ।
[illegible] १.३.१४ ॥

હિંસાર્થક વગેરે એટલે કે ગત્યર્થક, पठ् – पठति, जल्प् – जल्पति અને हस् – हसति ધાતુઓ સિવાયના કર્મવ્યતિહાર–પરસ્પર એકજ ક્રિયા કરવા–ના અર્થમાં આત્મનેપદ થાય છે

३४–३५ आदितरेतरे नैव ह्यन्योन्ये च परस्परे ।
उपपदे महाराज ! प्रयोगानथ वच्म्यहम् ॥१०१८॥
वै व्यतिभवते श्रद्धा विवदन्ते च वादिन ।
अन्यत्र तु व्यतिघ्नन्ति व्यतिगच्छन्ति दुर्जना ॥१०१९॥

इतरेतर, अन्योन्य કે परस्पर પદો ઉપપદમા હોય ત્યારે આત્મનેપદ થતું નથી. હે મહારાજા, હવે હું તેના પ્રયોગો કહું છું. જેમકે '–પરસ્પર શ્રદ્ધા હોય છે–व्यतिभवते. વાદીઓ અન્યોન્ય વિવાદ કરે છે–विवदन्ते. પરતુ તે સિવાય દુર્જનો એકબીજાને હણે છે. –व्यतिघ्नन्ति અને લડે છે–હુમલો કરે છે–व्यतिगच्छन्ति થાય છે

३६ व्यतिपठन्ति विप्रोघा व्यतिजल्पति पण्डिता. ।
व्यतिहसन्ति चाऽऽश्चर्यं दृष्टवा कौतुकिनो जना ।१०२०॥

વિપ્રગણ સામસામો પાઠ ભણે છે. પંડિતો સામસામા બબડે છે કુતૂહલી લોકો આશ્ચર્ય જોઇને એકબીજાની સામે ખૂબ હસે છે. –ખડખડાટ હસે છે.

३७ इतरेतरमन्योन्यं परस्पर पुनस्तथा ।
व्यतिलुनन्ति हस्ताभ्या भवेदाद् भोजने भुजः ॥१०२१॥

એકબીજા સાથે બંને હાથે પરસ્પર કાપાકાપી કરે છે भुज् ધાતુ ભોજન કરવાના અર્થમાં આત્મનેપદી થાય છે

३८ यद् भुङक्त ओदन विप्रो नृपो मही भुनक्ति च ।
बुभुजेऽग्रे तु भुक्षीष्ट भोक्ताऽभोक्ताऽय सौ परे ॥१०२२॥

જેમકે :–બ્રાહ્મણ ભાત ખાય છે –भुङक्ते પણ (પાલન કરવાના અર્થમાં પરસ્મૈપદ થતાં) રાજા પૃથ્વીનું પાલન કરે છે–भुनक्ति થાય છે આગળના રૂપો बुभुजे, भुक्षीष्ट, भोक्ता તેમજ સિ પરમાં હોય ત્યારે अभोक्त થાય છે.

इति ह्यात्मनेपदव्यवस्था ॥१६॥

આમ ધાતુઓની આત્મનેપદી વ્યવસ્થા સમાપ્ત થઇ ૧૬.

भुजो भोजने ॥ २ १६ २१ ॥

१७. भावकर्मप्रक्रिया ।

१ भावे भुवि कर्मणि चाप्यसकर्मकेभ्यः सकर्मकेभ्यश्च ।
स्याद् यक् चतुर्षु नूनं धातोर्भावे च कर्मणि च ॥१०२३॥

હે રાજન, ધાતુના ભાવે પ્રયોગ અને કર્મણિ પ્રયોગમાં અકર્મક કે સકર્મક ધાતુઓને ચાર (કાળ-અર્થમાં) યક્ પ્રત્યય લાગે છે અને ભૂ-ભવતિ ના કર્મણિ પ્રયોગમાં આત્મનેપદ થાય છે.

२ ये कर्मनिरपेक्षा ते क्रियामाहुरकर्मकाः ।
पुनर्ये कर्मसापेक्षा क्रियामाहुः सकर्मकाः ॥१०२४॥

જે ધાતુઓની ક્રિયા કર્મની અપેક્ષા ન રાખે તે અકર્મક ધાતુઓ અને જે ધાતુઓની ક્રિયા કર્મની અપેક્ષા રાખે તે બધા સકર્મક ધાતુઓ કહેવાય છે.

ઉક્ત ચ-કહેવાયું છે કે-

३ लज्जासत्तास्थितिजागरणं वृद्धिक्षयभयजीवितमरणम् ।
शयनक्रीडारुचिदीप्त्यर्थं धातुगणं तमकर्मकमाहुः ॥१०२५॥

જે ધાતુગણનો અર્થ લજ્જા પામવી, થવું-હોવું, ઊભા રહેવું, જાગવું, વધવું, ક્ષય પામવો, ભય પામવો, જીવવું, મરવું, સૂવું, રમવું, ગમવું, અને પ્રકાશવું હોય તે બધા અકર્મક કહેવાય છે.

४ भावस्यैकत्वादेकवचनमेव प्रथमपुरुषस्य स्यात् ।
भवता भूयत एवं रूपाण्यग्रेऽस्य लिख्यन्ते ॥१०२६॥

ભાવ એકજ હોવાને લીધે પ્રથમપુરુષ નુ એકવચન (શુદ્ધ ક્રિયાપદ) જ થાય છે. જેમકે - આપ હો-ભૂયતે એમ થાય છે. આ પ્રમાણે આગળના રૂપો લખવામાં આવે છે

५ भूयेत भूयतां स्वामिन् ! दिवादौ नन्वभूयत ।
बभूवेऽथ च स्याद्भावि भाविषीष्ट विशेषता ॥१०२७॥

હે સ્વામી, ભૂયેત, ભૂયતામ્ તેમજ દિવ્ વગેરેમાં અભૂયત અને ભૂ વગેરે [illegible] બભૂવે થાય છે હવે પછી વિશેષતા છે

६ स्वरान्तानां च धातूनां हनग्रहदृशां पुनः ।
[illegible] वा ञिड्वद्वा भावकर्मणोः ॥१०२८॥

ભાવે પ્રયોગ અને કર્મણિ પ્રયોગમાં સ્વરાન્ત ધાતુઓ તેમજ હન્-[illegible], ગ્રહ્-[illegible] અને દૃશ્-પશ્યતિ ધાતુઓની પરમાં [illegible] અને [illegible] ઞિવત્ (વૃદ્ધિ ઇત્યાદિ) થાય છે

[illegible]

७ सिसतासीस्यपा नित्य सेट इट् तस्य वा च णित् ।
अनिट इट् विकल्पाद्धि स इट् णित् नित्यमत्र च ॥१०२९॥

सेट् ધાતુઓની પરમાં આવતાં सि, स, ता, सी અને स्यप् ને નિત્ય इट् આગમ થાય વિકલ્પે णित् (વૃદ્ધિ કરનાર) થાય છે. પણ अनिट् ધાતુઓની પરમાં વિકલ્પે इट् આગમ થાય છે તેમા णित् નિત્ય થાય છે

८ भविषीष्ट पुनर्भावि-षीष्टाऽथ भविता भवेत् ।
भाविताऽपि परे तादौ भाविष्यते भविष्यते ॥१०३०॥

જેમકે :-भविषीष्ट-भाविषीष्ट, ता વગેરેમાં भविता-भाविता અને भाविष्यते-भविष्यते થાય છે.

९ अभाविष्यत पक्षे त्व-भविष्यत क्रियापदम् ।
विशेषोऽग्रे भवेद् धातो पुनरिण् तन्यकर्त्तरि ॥१०३१॥

તેમજ अभाविष्यत અને વિકલ્પે अभविष्यत ક્રિયાપદ થાય છે હવે પછી વિશેષતાછે અકર્તરિ એટલે કે ભાવે અને કર્મણિ પ્રયોગમાં तन् પરમાં હોય ત્યારે इण् પ્રત્યય થાય છે

१० तत्र सेरपवादः स्यात्तनो लोपस्त्वनेन च ।
ततः क्रिया यथाऽभावि भवत्यथ विशेषता ॥१०३२॥

તે सि નો અપવાદ છે. અને तन् નો લોપ થવાથી अभावि ક્રિયાપદ થાય છે. હવે પછી વિશેષતા છે.

११ धातुरकर्मक क्वाऽपि वै सकर्मकता ननु ।
अनुभवत्युपसर्गात् स सौख्यमनुभूयते ॥१०३३॥

ઉપસર્ગપૂર્વનો અકર્મક ધાતુ ક્યારેક સકર્મક થાય છે. જેમકે :-તે સુખ અનુભવે છે તેમાં સુખ અનુભવાય છે-अनुभूयते થાય છે.

१२ अन्वभावि तथा चाऽन्व-भाविषातां पुनस्तथा ।
पक्षेऽन्वभविषातां स्याद् एवमग्रे विकल्पता ॥१०३४॥

તેમજ अन्वभावि अन्वभाविषाताम् અને વિકલ્પે अन्वभविषाताम् થાય છે. હવે પછી વિકલ્પે છે.

यत-કેમકે—

१३ उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।
प्रहाराहार-संहार-विहार-परिहारवत् ॥१०३५॥

इण् तन्यकर्तरि ॥ २१७४ ॥ लोपः ॥ २१७५ ॥

ઉપસર્ગ ધાતુના અર્થને બળાપૂર્વક અન્ય અર્થમાં લઈ જાય છે જેમકે .-(હૃ-हृञ् હરણ કરવું ના) प्रहार-પ્રહાર, आहार-ભોજન, संहार-સંહાર, विहार-ફરવું અને परिहार-ત્યાગ, ત્યાગ થાય છે.

१४ क्रीङोऽयङ् यकि वक्तव्य. क्रय्यत इति क्रिया ।
शिष्येऽथ क्राययिषीष्ट स्याच्छायिषीष्टेत्यशापि च ॥१०३६॥

ञित् અને ङित् એવો य પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે क्रीङ् (क्री-ખરીદવું) ધાતુને अयङ् પ્રત્યય લાગે છે જેમકે :-क्रय्यते ક્રિયાપદ થાય છે. પછી णिच्, क्राययिषीष्ट-शाययिषीष्ट અને अशायि થાય છે

१५ चीयन्त इष्टिका कैश्चित् कुलालैः क्रियते घटः ।
त्वं दुःखी क्रियसे रागैर्विरागैः सुख्यहं क्रिये ॥१०३७॥

કેટલાંક વડે ઈંટો ભેગી કરાય છે કુંભારો વડે ઘડો બનાવાય છે. તું રાગ વડે દુઃખી કરાય છે. હું વૈરાગ્ય વડે સુખી કરાઉં છું (થઉં છું)

१६ चक्रेऽथ कारियीष्टाऽपि पक्षे कृषीष्ट कारिता ।
कर्ता कारिष्यतेऽकार्षि-कारिषाताम् तथाऽकृत ॥१०३८॥

चक्रे, कारिषीष्ट-कृषीष्ट, कारिता-कर्ता, कारिष्यते તેમજ अकारि अकारिषाताम् અને अकृत થાય છે.

१७-१८ चिञ् चयने च यो धातुर्दीर्घे तस्य चीयते ।
चिच्येऽथ चायिषीष्ट स्याच्चेषीष्ट चायिता पुनः ॥१०३९॥
चेता चायिष्यते चेष्य-तेऽचायीति पदे पुनः ।
दीयतेऽथ ददे दाता-दायिषीष्ट च दायिता ॥१०४०॥

જે चिञ् (चिनोति) એકઠું કરવું ધાતુ છે તેના પરમાં ય પ્રત્યય હોય ત્યારે દીર્ઘ કરવામાં આવતાં चीयते તેમજ चिच्ये चायिषीष्ट-चेषीष्ट, चायिता-चेता તેમજ चायिष्यते-चेष्यते અને इण् પરમાં હોય ત્યારે अचायि થાય છે

(दा-ददाति ધાતુના) दीयते, ददे વગેરેમાં ददे થાય છે ને પછી રૂપમાં વિકલ્પનાં છે

१९-२० दायिषीष्टाऽपि दासीष्ट दाता दायिता पुनः ।
दायिषीष्टाऽस्य दासीष्ट दाता दाते तु दायिता ॥१०४१॥
दाता दायिष्यते दास्य-ते अदायीत्यदायिषत ।
दा-धा-स्थादिनि येषाम दायिषाता पुनस्तथा ॥१०४२॥

ञित् કે णित् પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે આ કારાન્ત ધાતુને યુક્ આગમ લાગે છે જેમકે :- दायिषीष्ट-दासीष्ट, ता વગેરે પરમા હોય ત્યારે दायिता-दाता, दायिस्यते-दास्यते, તેમજ इण् વિધિમા अदायि અને दा, धा તેમજ स्था ધાતુ (ના आ કારનો इ કાર થવાથી તે) નુ अविषाताम् થાય છે

२१ पक्षे त्वदायिषाता स्यात् तथैव धीयतेऽपि च ।
स्थीयते पुनरस्थायि स्तूयते तुष्टुवे लिटि ॥१०४३॥

વિકલ્પે अदायिषाताम्-થાય છે

તે પ્રમાણે (धा ધાતુનું) धीयते અને (स्था ધાતુનુ) स्थीयते તેમજ अस्थायि થાય છે. (स्तु-स्तौति ના) स्तूयते અને પરોક્ષ (लिट्) મા तुष्टुवे થાય છે

२२ अस्ताव्यस्ताविपाता स्याद् अस्तोषाता तथैव च ।
हन्यतेऽथे तथा जघ्ने हसीष्ट घानिषीष्ट च ॥१०४४॥

તેમજ अस्तावि अस्ताविषाताम्-अस्तोषाताम्-થાય છે. (हन् ધાતુના) हन्यते પછી जघ्ने, हसीष्ट-घानिषीष्ट થાય છે

२३ हन्ताऽथ घानिता घानि-ष्यते हनिष्यतेऽथ वा ।
अघान्यघानिषाता स्याद् अग्रेऽप्यस्ति विशेषता ॥१०४५॥

हन्ता-घानिता, તેમજ हनिष्यते-घानिष्यते અને अघानि-अघानिषाताम् થાય છે હવે પછી વિશેષતા છે

२४ सिः प्राग्वाक्येन कित्सञ्ज्ञ तेन सौ नस्य लोपता ।
क्रिया यदहासाता स्यादहसताऽथ पाक्षिकम् ॥१०४६॥

પૂર્વસૂત્ર અનુસાર सि પ્રત્યય कित् (ગુણવૃદ્ધિનો નિષેધ કરનાર) થાય છે. આમ सि પરમાં હોય ત્યારે न કારનો લોપ થાય છે અને अहासाताम् अहसत ક્રિયાપદ થાય છે. હવે વિકલ્પે—

२५ हन्तेः पुनर्वधादेशोऽवधि रूप भवेदिह ।
पुनर्ह्यवधिषाता च ग्रहां क्ङिति तु गृह्यते ॥१०४७॥

हन् ધાતુનો वध् આદેશ થવાથી अवधि રૂપ થાય છે તેમજ अवधिषाताम् પણ થાય છે.

ग्रह् વગેરેની પરમાં कित् કે ङित् પ્રત્યય આવે ત્યારે (સંપ્રસારણ થતાં) गृह्यते થાય છે.

२६ जगृहेऽथ ग्रहीषीष्ट णित्सञ्ज्ञिको य इट् भवेत् ।
तस्य न दीर्घता राजन् ग्राहिषीष्ट यथाऽऽशिषि ॥१०४८॥

हन्तेरात्मनेपद सि कित् ॥ २ १६.११ ॥ हन्तेः स्याशीर्यदादौ वध ॥ २ २ १० ॥
ग्रहां क्ङिति च ॥ २ १ १८८ ॥

जगृहे તેમજ ग्रहीषीष्ट અને णिच् લગેલા इट् આગમ દીર્ઘ થતો નથી જેમકે —ग्राह, આશીરર્થમાં ग्राहिषीष्ट થાય છે.

२७ ग्रहीता ग्राहिता ताद्यौ ग्राहिष्यते ग्रहीष्यते ।
अग्राहीणि परेऽग्राहि-षाता पुनर्हि पाक्षिकम् ॥१०४९॥

ता વગેરેમાં ग्रहीता-ग्राहिता, ग्राहिष्यते-ग्रहीष्यते અને इण् પરમાં હોય ત્યારે अग्राहि अग्राहिषाताम् થાય છે અને પક્ષે—

२८ रूपमपेऽग्रहीषाता दृशे रूप तु दृश्यते ।
दृश्येताऽन्य दृश्यताम-दृश्यत ददृशे परम ॥१०५०॥

अग्रहीषाताम् રૂપ થાય છે

१ दृश्—पश्यति ધાતુનું રૂપ दृश्यते થાય છે. તેમજ दृश्येत, दृश्यताम्, अदृश्यत અને ददृशे થાય છે

२९ दृक्षीष्ट दर्शिषीष्ट स्यात् ताद्यौ द्रष्टा च दर्शिता ।
दर्शिष्यते तथा द्रक्ष्य-तेऽदर्शि सम्प्रकीर्तितम् ॥१०५१॥

दृक्षीष्ट-दर्शिषीष्ट તેમજ ता વગેરેમાં द्रष्टा दर्शिता, दर्शिष्यते-द्रक्ष्यते તેમજ इण् પરમાં હોય ત્યારે अदर्शि થાય છે

३० अद्राक्षाता पुनः पक्षेऽदर्शिषाता तथाऽपरम् ।
पच्यतेऽथो पुनः पेचे भवेत् पक्षीष्ट चाऽऽशिषि ॥१०५२॥

अद्राक्षाताम् અને વિકલ્પે अदर्शिषाताम् તે પ્રમાણે અન્ય રૂપો થાય છે (पच्-पचति ના) पच्यते, पेचे અને આશીરર્થમાં पक्षीष्ट થાય છે.

३१ ताद्यौ पक्ताऽथ पक्तारौ पक्ष्यते तु [illegible] ।
[illegible] अपक्षाताम् [illegible] ॥१०५३॥

ता વગેરેમાં पक्ता पक्तारौ, તેમજ पक्ष्यते, [illegible] અને इण् ([illegible]) માં [illegible] अपक्षाताम् [illegible] અને અન્ય તે પ્રમાણે થાય છે.

३२ [illegible] ।
[illegible] ॥१०५४॥

[illegible]

[illegible] ॥ १०३ ॥

३३ भज्यतेऽत्र च नो लोपो वभञ्जे वभजे पुनः ।
भङ्क्षीष्टाऽग्रे तु भङ्क्ता स्याद् भङ्क्ष्यतेऽभङ्क्ष्यत स्यपि ॥१०५५॥

(भञ्ज्–भनक्ति તોડવુ ધાતુના) न કારનો લોપ થતા भज्यते, તેમજ वभञ्जे–वभजे અને આગળ भङ्क्षीष्ट, भङ्क्ता, स्यप् મા भङ्क्ष्यते અને अभङ्क्ष्यत થાય છે

३४ भजेरिणि नलोपो वा वाच्योऽभञ्जि ह्यभाजि च ।
शम्यते शमयाञ्चक्रे काचिदग्रे विशेषता ॥१०५६॥

इण् પરમાં હોય ત્યારે भञ्ज् ધાતુના न કારનો લોપ વિકલ્પે થતાં अभञ्जि–अभाजि થાય છે (शम्–शाम्यति ધાતુના) शम्यते, शमयाञ्चक्रे થાય છે. હવે પછી એક વિશેષતા છે.

३५ वृद्धिर्विकल्पतो वाच्या ञ्यन्ताना हि मितामिणि ।
अशम्यशामि रूपे द्वे–ऽर्पर्यते स्मर्यते ह्यथ ॥१०५७॥

इण् પરમા હોય ત્યારે ञ्यन्त (પ્રેરકાન્ત) मित् ધાતુઓને વિકલ્પે વૃદ્ધિ થાય છે. તેથી અહીં બે રૂપો अशमि–अशामि થાય છે. તે પ્રમાણે अर्यते, स्मर्यते થાય છે

३६ गुणोऽर्तीति कृते चैवम् आर्यस्मार्यपराऽपि च ।
यत्कर्म गुणसयोगात् कर्तृत्वेन विवक्ष्यते ॥१०५८॥

એમ गुणोऽर्ति–(ऋ ધાતુનો અને સ યોગાદિ ऋ કારાન્ત ધાતુના પરમા यक् પ્રત્યય વગેરે હોય ત્યારે તેનો ગુણ થાય તે સૂત્ર) થી ગુણ કરવામા આવે છે ત્યારે आरि, अस्मारि અને અન્ય રૂપો પણ થાય છે (मृदुता વગેરે) ગુણોનો સ યોગ હોય ત્યારે કર્મ પણ કર્તા બને છે (તેને कर्मकर्ता કહે છે)

३७ सैवाऽत्र कर्मकर्ता तदुदाहरणमत्र च ।
केदारो लूयते कश्चित् स्वयमेव परे णपि ॥१०५९॥

તે કર્મકર્તાનું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે–કોઇ કેદારવૃક્ષને કાપે છે પણ કેદાર સ્વયં કપાય છે–लूयते તેમ થાય છે. અને णप् પરમાં હોય ત્યારે—

३८ लुलुवेऽलावि चाऽग्रे त्व–लाविषाता तु पाक्षिकम् ।
रूपमलविषातां स्याद् ओदन· पच्यते स्वयम् ॥१०६०॥

लुलुवे તેમજ अलावि अलाविषाताम् અને પક્ષે अलविषाताम् રૂપ થાય છે. ભાત સ્વયં ર ધાય છે–ત્યાં पच्यते થાય છે .

३९ भिद्यते च स्वय काष्ठ यगिणौ कर्मकर्तरि ।
दुह्स्नुनमां भवेता न दुग्धे स्नुते स्वय च गौ ॥१०६१॥

भञ्जेरिणि नलोपो वा ॥ २ १७ ८ ॥ ञ्यन्ताना मितामिणि णिचिटि च वा ॥ २ १७ ९ ॥
गुणोऽर्तिसयोगाद्यो ॥ २ १ १३० ॥ दुहस्नुनमा यगिणौ न ॥ २ १७ ११ ॥

લાકડું સ્વયં તૂટે છે-भिद्यते થાય છે. પરંતુ કર્મ જ્યારે કર્તાપણામાં હોય ત્યારે दुह्-दोग्धि, १ स्नु-स्नौति અને नम्-नमति ધાતુઓને यक् અને इण् પ્રત્યયો લાગતાં નથી જેમકે '-ગાયનું' દૂધ સ્વયં દોવાય છે-ઝરે છે-दुग्धे અને स्नुते થાય છે

४० स्वयं च नमते दण्डोऽ-दुग्धाऽस्नोष्ट पुन: प्रभो ! ।
स्नुनमोरिति नेट् चाऽत्र परमिच्छन्ति केचन ॥१०६२॥

દંડ-લાકડી સ્વયં વાંકી વળે છે-नमते પછી अदुग्ध, अस्नोष्ट થાય છે. હવે હે પ્રભુ, स्नु-स्नौति અને नम-नमते ધાતુને इट् કેટલાકના મતે લાગતો નથી.

४१ इटमिच्छन्ति णित्त्वं च यथा क्रिया भवेदिह ।
अस्नाविष्ट तथाऽनंस्त-च प्रयोगा अनेकधा ॥१०६३॥

અહીં (ति विधि માં) इट् ને णित् કર્યો છે તેથી તેના ક્રિયાપદ अस्नाविष्ट તેમજ अनंस्त થાય છે. આ પ્રકારે ઘણાં પ્રયોગો થાય છે.

द्विकर्मका.-દ્વિકર્મક ધાતુઓ—

४२ दुह्याच्यर्थरुधिप्रच्छि-चिब्रूशासुजिकर्मयुक् ।
नीहृकृष्मथ्वहृदण्ड-ग्रहमुष्पचिकर्मभाक् ॥१०६४॥

दुह्-દોહવું, याच्-માંગવું અને તે અર્થમાં ધાતુઓ, रुध्-રોકવું, प्रच्छ्-પૂછવું, चि-એકઠું કરવું, ब्रू-કહેવું, शास्-ઉપદેશ દેવો, जि-જય પામવો ને કર્મ તરીકે જોડાયેલા તેમજ नी, हृ, कृष् -લઈ જવું, मथ्-મંથન કરવું, वह्-લઈ જવું, दण्ड्-દંડ દેવો, ग्रह्-પકડવું-ગ્રહણ કરવું, पच् -રાંધવું, એના (સંબંધિત અર્થો પણ) કર્મ થાય છે.

४३ यस्त्वादिश्य प्रवर्तेत मुख्यं कर्म तदुच्यते ।
निमित्तमात्रमपरं तस्माद् गौणं तदेव हि ॥१०६५॥

જે કર્મ વસ્તુ ને ઉદ્દેશીને જોડાયેલુ હોય તે મુખ્ય-પ્રધાન કર્મ છે પણ જે કર્મ નિમિત્તમાત્ર જ હોય તેને ગૌણ કર્મ કહે છે

४४ ण्यादयोऽकथितनिष्कर्मण्यकर्मणि मुख्यकर्मणि ।
प्रत्ययं यान्ति दुह्यादिगौणेऽन्ये तु यथारुचि ॥१०६६॥

णी વગેરે ધાતુઓ અકથિત-અપ્રધાન અથવા કર્મરહિત અતિ અર્થવાળા હોય તો મુખ્યકર્મને પ્રત્યય લાગે છે પણ दुह् વગેરે ધાતુઓના ગૌણ કર્મને કે અન્યકર્મને રુચિ અનુસાર પ્રત્યય લાગે છે.

४५ [illegible] ।
[illegible] ॥१०६७॥

१ [illegible]

અનંત-વિષ્ણુ ભગવાન વડે ગોપી એકાંતમાં લઇ જવાઇ, આખી રાત જગાડાઇ, વિહ્વળતા -મદ પ્રાપ્ત કરાઇ, સ ભોગની યાચના કરાવાઇ, હસાવાઇ તેમજ ભાવ (વિભોરતા) કરાવાઇ.

४६ नगर नीयते राजन् ! नागरिकैर्वनेचरः ।
पन्थान पृच्छयते पान्थः पथिकेन पुन पुन. ॥१०६८॥

હે રાજા, નગરજનો વડે વનેચર નગરમા લઇ જવાય છે એક મુસાફર વડે અન્ય મુસાફરને ફરી ફરી રસ્તો પૂછાય છે

४७ याचकैर्यजमानश्च भोजन ननु याच्यते ।
आचार्यो नव्यशिष्येण पृच्छयते तत्त्वमित्यपि ॥१०६९॥

યાચકો વડે યજમાન (પાસે) ભોજનની માંગણી કરાય છે. નવા શિષ્યવડે આચાર્ય (ને) તત્ત્વ-સત્યની પૃચ્છા કરાય છે.

४८ चिकीर्ष्यते च चैत्रेण वोभूय्यतेऽथ तेन च ।
पापच्यते पुनस्तादौ पापचिता ह्यपापचि ॥१०७०॥

(सन् પ્રત્યયાન્તમાં) ચૈત્ર વડે કરાવવાની ઇચ્છા કરાય છે चिकीर्ष्यते (यक्-વારવારાર્થ પ્રત્યયમાં) वोभूय्यते-ખૂબજ રહેવાઓ (ખૂબ રહો) તેમજ पापच्यते-ખૂબ રંધાવાય છે. ता વગેરેમાં, पापचिता અને પછી अपापचि થાય છે

इति भावकर्मप्रक्रिया ॥१७॥

આમ ભાવે પ્રયોગ અને કર્મણિપ્રયોગની પ્રક્રિયા સમાપ્ત થઇ १७.

१८ लकारार्थ प्रक्रिया ।

१ चित्तव्याक्षेपात्ययो-स्त्वल्पकालेऽपि णादिस्यादत्र ।
सुप्तोऽहं किल विललाप जगाम न कलिङ्गम् ॥१०७१॥

ચિત્તભ્રમણના અને અત્યંત નઠારું-ના પાડવાના અર્થમાં અલ્પસમય હોય છતાં (પ્રથમ ઉત્તમ પુરુષને) પરોક્ષ પ્રત્યયો લાગે છે જેમકે -સૂતેલો હું ખૂબ રડ્યો-विललाप અને હું કલિંગ-દેશમાં ગયો જ નથી—न जगाम એમ થાય છે.

२ लोण्मध्यमैकवचना-न्तता निपात्यत एहीव णप् स्थाने ।
अर्थे हठोत्पुनः-पुनरेतदुदाहरणमत्र काव्ये ॥१०७२॥

અહીં હઠ કરવાના તેમજ પુનઃ પુનઃ-વારંવાર-ફરીફરીના અર્થમાં लोट् (આજ્ઞાર્થ) ના મધ્યમપુરુષનું એકવચન णप् ના સ્થાને નિપાતિત થાય છે. જેનું ઉદાહરણ (નીચેના) કાવ્યમાં છે.

३ पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः ।
विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा बली य इत्थमस्वास्थ्यमहर्निशं दिवः ॥१०७३॥

(शिशुपालवधम् १।५१)

"ઇન્દ્રપુરી પર હુમલો કરો, નંદનવનને કાપી નાખો, રત્નો ચોરી લો, દેવાંગનાઓ હરી લો" આ પ્રમાણે તે બળી-બળવાન્ ઇન્દ્ર (નમુચિ દાનવના દ્વેષી) સાથે વિગ્રહ કરીને સ્વર્ગને અહર્નિશ અસ્વસ્થ-પાયમાલ કર્યું.

४ लृडर्थे लट् भवत्येव यावत्पुरानिपातयोः ।
पुराकरोति कश्चिच्च यावत्करोति चेत्यपि ॥१०७४॥

लृट्-ભવિષ્ય અર્થમાં यावत् અને पुरा એ બે નિપાતોને लट् (વર્તમાનકાળ) ના પ્રત્યયો લાગે છે જેમકે :—पुराकरोति-અને यावत्करोति-કરશે

५ अद्य च वर्तमानार्थ-लाता. स्मयोग एव हि ।
भूतार्थता च भवति भवति स्म जगौ यथा ॥१०७५॥

વર્તમાન અર્થવાળા ક્રિયાપદને स्म નો યોગ થતા ભૂતકાળનો અર્થ થાય છે જેમકે :— भवति થાય છે પણ भवति स्म-(હતો) થયો.

६ स्मृत्यर्थमानेऽप्यननस्मेऽसो
लोके सदा स्यात् … मा भूत् ।
स्मयोग एव लिङितोऽपि लोट्
पुनः स्म भूत् लोके … ॥१०७६॥

मा અવ્યયનો પ્રયોગ થયો હોય ત્યારે अट् નો લોપ થાય છે જેમકે –દુર્જન જેવું કર્મ થાય નહિ–मा भूत् અને स्म નો યોગ હોય તો પણ લોપ થાય છે જેમકે :–હે ભોજ, स्म भूत् તેમજ બધાના યોગમાં પણ मा स्म भूत् થાય છે

७ श्रीधर्ममूर्तिपदमानसराजहंसः
कल्याणसागरगुरुर्जयताद्धरायाम् ।
शिष्य. समग्रनृपत्तिविनोदकारी
यस्याऽस्ति सन् विनयसागरनामधेयः ॥१०७७॥

શ્રીધર્મ અને મૂર્તિના સ્થાન (માનસ સરોવર રૂપ) મનના રાજહંસ, શ્રીકલ્યાણસાગરગુરુ પૃથિવીપર વિજય પામો. તેમના વિનયસાગરજી નામના સત્ શિષ્ય સમગ્ર નૃપોના ચિત્તને (કાવ્ય–શાસ્ત્રનો) વિનોદ આપનારા છે.

८ श्रीभारमल्लतनयो भुवि भोजराजो
राज्य प्रशास्ति रिपुवर्जितमिन्द्रवद् यः ।
तस्याऽऽज्ञया विनयसागरपाठकेन
स्यादिर्हि वृत्तिरियमत्र कृता मनोज्ञा ॥१०७८॥

શ્રીભારમલ્લ રાજાના પુત્ર રાજા ભોજમલ્લ જે ઇન્દ્રની જેમ પૃથ્વી પર શત્રુ (ના ઉપદ્રવ) રહિત રાજ્યશાસન કરે છે તેમની આજ્ઞાથી પાઠકશ્રી વિનયસાગરજીએ આ મનોહારિણી त्यादि એમ દ્વિતીય વૃત્તિ કરી છે

इति श्रीविनयसागरोपाध्यायविरचिते
भोजव्याकरणे द्वितीया वृत्ति ॥२॥
આમ મહોપાધ્યાય શ્રીવિનયસાગરજી વિરચિત
ભોજવ્યાકરણની દ્વિતીયા વૃત્તિ થઇ. ૨

तृतीया वृत्तिः ।

१. कर्त्रर्थप्रक्रिया ।

१ शम्भुः शक्तितः सकलः श्रिये स्तात्
सुरासुरेन्द्रस्तुतपादसरोजः ।
सत्सिद्धिसन्दर्भविधौ समर्थः
सदोदयः स्त्राक् सगुणो गणेशः ॥१॥

शक्ति अने कला (धर-ग्रंथ) धारण करनारा, सुरो अने असुरो वडे स्तुति करातां पादपद्मवाळा, सारी सिद्धिओना विषयनी विधिमां समर्थ, उदयस्वरूप, सगुण अने गणोना स्वामी शंभु आदिनाथ भगवान सदा शीघ्र लक्ष्मी अर्थे रहो.

२ द्वितीयवृत्तेः कथनादनन्तरं
तृतीयवृत्तिं वितनोम्यहं परम् ।
कृत्कर्तरि स्यात् प्रथमं विवक्षया
सूत्रस्य चार्थे किल भावकर्मणि ॥२॥

द्वितीयावृत्ति कह्या पछी हवे हुं तृतीयवृत्तिनी रचना करुं छुं. तेमां कर्तरि अर्थमां कृत् प्रत्ययो लागे छे ते कहेवानी इच्छाथी सूत्रने प्रथम मूकुं छुं ते प्रत्ययो भावे अने कर्मणि अर्थमां पण (धातुने) लागे छे

३ भवतस्तृतृणौ धातोरन्ते स्यादिर्विभक्तयः ।
नामत्वात् पक्तृपक्तारौ गन्तारौ गन्तृवत् सदा ॥३॥

धातुने (कर्तरि अर्थमां) तृ अने तृण लागे छे अने पछी सि (औ जस्) वगेरे विभक्ति प्रत्ययो थाय छे. नाम थतुं होवाने लीधे पक्तृ-पक्ता, वक्तृ-वक्ता वगेरेनां साधना पितृ-भ्रातृ आदि शब्द प्रमाणे थाय छे जेमके :-

४ सेट् धातुतः परस्य स्यात् सकारे तृन इट् सतेः ।
भविता भवतोरर्थे चोरयति सविता सदा ॥४॥

सेट् धातुओनी परमां वगर वच्चेनी इट थता तृ प्रत्ययोने इट् [illegible] थाय छे. जेमके :- जे थाय छे ते भविता अने [illegible] करे छे ते सविता [illegible] थाय छे.

५ तृणिता [illegible] स्यात् [illegible] इट् [illegible] धातुतः ।
[illegible] [illegible] न [illegible] सदा [illegible] ॥५॥

[illegible]

वृद्धि કરનાર-एधिता અને अ કાર इत् થતો હોય તેવા ધાતુને વિકલ્પે इट् આગમ થતાં રક્ષણ કરનાર તે गोप्ता અને गोपिता એમ થાય છે

६ वा ग्रहणात् सूत्रेऽस्मि-न्निषुसहलुभरुषरिषस्य पुनरिड्वा ।
एष्टा सोढा लोब्धा रोष्टा रेष्टेडभावे स्यात् ॥६॥

સૂત્રમા वा-વિકલ્પે-ગ્રહણ હોવાને લીધે इष्-इच्छति, सह्-सहते, लुभ्-लुभ्यति, रुष्-रुष्यति અને रिष्-रिष्यति ધાતુઓનો વિકલ્પે इट् આગમ થાય છે. આમ एष्टा-ઇચ્છા કરનાર, सोढा-સહન કરનાર, लोब्धा-લોભ કરનાર, रोष्टा-रेष्टा હિંસા કરનાર એમ इट् આગમ લાગે નહિ ત્યારે થાય છે.

७ सहिवहोरोदवर्ण-स्य ढलोपे कृते यथा ।
सोढा भवेत् पुनर्वोढा पूर्वाचार्यनिरूपणात् ॥७॥

सह् અને वह् ધાતુના अ કારનો ओ કાર થાય છે અને પછી ढ નો લોપ કરવામાં આવતાં सोढा સહન કરનાર તેમજ वोढा-વહન કરનાર એમ પૂર્વાચાર્યોના મતે થાય છે.

८ एषिता सहिता राजन् । लोभिता रोषिता पुनः ।
रेषिता हि प्रयोगोऽयम् इट्पक्षेऽथ विभाव्यते ॥८॥

હે રાજા, इट् આગમ થાય ત્યારે इष् વગેરેના एषिता, सहिता, लोभिता, रोषिता તેમજ रेषिता એમ પ્રયોગ બને છે

९ स्याता युवोरनाकौ हि यथासङ्ख्येन तत्त्ववित् ।
भावकाद्या भवेयुर्वै प्रयोगा देववद् यथा ॥९॥

यु અને वु ના અનુક્રમે, હે તત્વજ્ઞ, अन અને अक આદેશ થાય છે. જેમકે -भावक વગેરે પ્રયોગો છે અને (તેના રૂપો) देव શબ્દપ્રમાણે થાય છે.

१० भवेन्नाम्युपधात् कश्च जानातेश्च तथाविध ।
यथा भिदो भिनत्यर्थे जानात्यर्थे ज्ञ उच्यते ॥१०॥

નામી (अ સિવાયના સ્વર) ઉપધામાં હોય ત્યારે અને ज्ञा-जानाति ધાતુને કર્તરિ અર્થમાં क(अ) પ્રત્યય લાગે છે. જેમકે -ભેદનાર-भिद. અને જાણનાર-ज्ञः થાય છે.

११ चकारग्रहणाद् वाक्ये घ्रकॄगृप्रीब्रुवा तथा ।
घ्रः किरश्च गिरो लो वा गिल. प्रियो ब्रुवो यथा ॥११॥

सहिवहोरोदवर्णस्य ॥ २ १.१७८ ॥ ऊदितो वा ॥ २ १ ७० ॥ युवोरनाकौ ॥ ३ १ ४ ॥
नाम्युपधात् क ॥ ३ १ ६ ॥ जानातेश्च ॥ ३ १ ८ ॥ गिरतेरस्य लो वा ॥ २ ८ १० ॥
गिले परेऽगिलस्य । ३ १ ॥

च (અને) ના શબ્દને લીધે घृ–घरति, गॄ–गिरति, गॄ–गिरति–गिलति, प्री–प्रीणाति અને ब्रू–ब्रवीति ધાતુઓને પણ क (अ) પ્રત્યય લાગે છે. જેમકે –घ ધારણ કરનાર, गिरः–વેરનાર, गिर, गिल–બહાર કાઢનાર, प्रिय –ખુશ કરનાર અને ब्रुवः–બોલનાર એમ થાય છે

१२ पचिनन्दिग्रहादेर–युणिनि स्याद् यथाक्रमम् ।
एते यथा प्रयोगा स्युर्लिङ्गत्वे ते यथाऽधुना ॥१२॥

पच् पचति વગેરે, नन्द्–नन्दति વગેરે તેમજ ग्रह्–गृह्णाति વગેરે ધાતુઓને अ, यु તેમજ णिनि પ્રત્યયો લાગે છે તેના ક્રમાનુસાર જે પ્રયોગો થાય છે તે હવે હું લખું છું

१३ पच पचरततरो देवो वदो तपश्चरो हर ।
सेव. नर्पो भरो दर्प क्रोधस्तल क्षम क्षरः ॥१३॥

पच.–રાંધનાર, पत.–પડનાર, तर–તરનાર, देव –પ્રકાશનાર, वद–બોલનાર चर.–ચાકરી કરનાર, चर –ચાલનાર, हर–લઈ જનાર, सेवः–સેવક, गर्प.–ગર્જનાર, भर –ભરનાર, दर्प –જોનાર, क्रोधः ક્રોધ કરનાર, नर.–ચાલનાર, क्षम –સહન કરનાર અને क्षर –ટપકનાર એમ થાય છે.

१४ अम च चञ्चलिपतिवदो–
ना द्वित्व नाग्र् भवेच्च पूर्वस्य ।
हन्तेस्तु घनादेशो
यथा [illegible] स्युः ॥१४॥

હવે चर्–चल, पत्, वद, તેમજ हन् વગેરે ધાતુઓનું દ્વિત્વ થાય છે અને પૂર્વને अक् (अ) આગમ થાય છે हन् નો घन् આદેશ થાય છે. જેમકે –[illegible] અને [illegible] વગેરે થાય છે

१५ देवट गाद् भाषट चोरट् वरट् स्तवट् गरट मरट् ।
[illegible] ॥१५॥

देव–પ્રકાશનાર, गाद–દૂઝનાર, भाष–બોલનાર, चोर–ચોરી કરનાર, वर–પસંદ કરનાર, स्तव –તારનાર, गर–બહાર કાઢનાર તેમજ भर–ભરનાર એ બધાને ट्इ પ્રત્યય આપ્યો છે જેથી બધા ईप् અંતવાળા (સ્ત્રીલિંગમાં) થાય છે.

१६ [illegible] प्रयोगा [illegible] ।
[illegible] ॥१६॥

[illegible] ધાતુઓમાં પણ અન્ય વ્યાકરણશાસ્ત્રોમાં [illegible]

કરવા [illegible] (અજ્ઞાન [illegible]) છે

[illegible] ॥ ३.१ १० ॥ [illegible] ॥ ३ १ ११ ॥
[illegible] ॥ ३ १ १३ ॥

१७-१८ नन्दनो दूषणो दुष्ट-विनाशनो विभीषणः ।
वासनः साधन शत्रु-दमनो मधुसूदन ॥१७॥
मदनो वर्धन शोभ-नो रोचनो जनार्दनः ।
रावणो राधनश्चैते ज्यन्तनद्यादय स्मृता ॥१८॥

(णु પ્રત્યયનો अन આદેશ કરવામાં આવતા त्रि (પ્રેરક) અન્તવાળા नन्द्-नन्दयति વગેરે ધાતુઓના नन्दन -આનંદ કરાવનાર, दूषणः-બગાડનાર, दुष्टविनाशन -દુષ્ટોનો નાશ કરનાર, विभीषणः-ખૂબ બીક દેનાર, वासन -અવાજ કરાવનાર, साधनः-સિદ્ધ કરાવનાર, शत्रुदमन -શત્રુઓનુ દમન કરનાર, मधुसूदनः-મધુ દૈત્યનો સંહાર કરનાર, मदन -મદ કરનાર, वर्धन-વધારનાર, शोभन-શોભા આપનાર, रोचन -પ્રકાશ આપનાર, जनार्दनः-જનોનું ભક્ષણ કરનાર, रावण. -રડાવનાર, राधनः-સેવા કરાવનાર-એમ થાય છે

१९-२० सहनस्तपनश्चाऽथ मदनो ज्वलनस्तथा ।
रमणस्तर्पणो नून दर्पणः पवन पुन ॥१९॥
सङ्कर्षण सङ्घर्षण सङ्क्रन्दनस्तदैव च ।
णत्वनिपातनाद् राजन् ! लवणोऽन्यन्तिनस्त्विमे ॥२०॥

પરંતુ न કારનો ण કાર થાય છે. તેથી પ્રેરક અર્થ નહીં ધરાવતા શબ્દો આ પ્રમાણે છે सहन -સહન કરનાર, तपनः-તપનાર, मदन -મદ કરનાર, ज्वलन -સળગનાર, रमण.-રમનાર, तर्पण.-તર્પણ કરનાર, दर्पण -દર્પ કરનાર, पवन -ફૂંકનાર, सङ्कर्षणः-ખૂબ ખેંચનાર, सङ्घर्षण -ખૂબ ઘર્ષણ કરનાર, सङ्क्रन्दन ખૂબ ચિખોટા પાડનાર તેમજ लवण -કાપનાર એમ થાય છે.

२१ ग्राह्युत्साह्युद्दासी-छाय्युद्भासी तथैव विश्रावी ।
स्थायी सम्मर्दी परि-भावी मन्त्री निरक्षीति ॥२१॥

(णिन् इन् પ્રત્યય લાગે ત્યારે) ग्राही-ગ્રહણ કરનાર, उत्साही-ઉત્સાહ કરનાર, उद्दासी -આપનાર, छायी-કાપનાર, उद्भासी-પ્રકાશનાર, विश्रावी-પૂરું સાંભળનાર, स्थायी-ઉભુ રહેનાર, सम्मर्दी-મૃદુ કરનાર, परिभावी-હારનાર, मन्त्री-મંત્રણા કરનાર અને निरक्षी-સંપૂર્ણ પાલન કરનાર-એ પ્રમાણે થાય છે

२२ शास्त्रान्तरे शास्त्रविदाऽपरेऽपि
ये सम्प्रयुक्ता. कविना प्रयोगा ।
धार्या हि तस्मान्नृप भोजराज
सङ्ख्या न लब्धेह मयेति हेतो ॥२२॥

શાસ્ત્રવિદ્વાનોએ અન્ય શાસ્ત્રોમાં તેમજ કવિઓ વડે જે પ્રયોગો પ્રયોજાયા છે તે બધાં ધારણ કરી લેવાં (ભણી લેવાં) કારણકે હે ભોજરાજા, અહીં મે તેની સંખ્યા-ગણત્રી આપી નથી (પ્રાપ્ત કરી નથી).

२३ बुधादेः णो भवेद्धातु-नाम्नित्युक्तं केवलः ।
कथं तर्हि शकारस्य गृहीतं ग्रहणं गिरा ॥२३॥

बुध् वगेरे धातुओने ण (अ) प्रत्यय लागे छे तेमां केवळ ण [illegible] तो पछी भगवतीओ ण कारनुं ग्रहण केम कर्युं ?

२४ भवेन्निष्ठित्ति चतुर्थं [illegible] प्रत्यये [illegible] च ।
इति [illegible] पुनः णकारग्रहणं [illegible] ॥२४॥

णित् (ण कार इत) प्रत्यय परमां होय त्यारे ते धातुओनुं [illegible] (वर्तमान [illegible]) थाय छे तेम करवानुं छे ते माटे विधिसूत्रो–सूत्रकारोओ ण कारनुं ग्रहण कर्युं छे

२५ पश्यन्त्यर्थे यथा पश्य एव जिघ्रादयोऽपि च ।
आदिग्रहणतः सूत्रे [illegible] ग्रन्थविस्तरं ॥२५॥

जेमके : पश्य–जोनार ए प्रमाणे जिघ्र सूंघनार वगेरेने पण सूत्रमां आदि–वगेरेना ग्रहणने लीधे ग्रंथना [illegible] ग्रहण करवां

२६ ज्वलादेर्णो भवेद्धातो–र्यथा ज्वालः प्रजायते ।
आदिग्रहणतोऽत्रापि चालादयः [illegible] च ॥२६॥

ज्वल् वगेरे धातुओने ण (अ) प्रत्यय लागे छे जेमके –ज्वाल–प्रकाशनार [illegible] थाय छे. अहीं पण आदि–वगेरेना ग्रहणने लीधे चाल –चालनार वगेरे सिद्ध थाय छे.

२७ धातोश्च पूर्वं हि प्रयुज्यमाने
कार्येऽण् यथा स्यात् ननु कुम्भकारः ।
अन्ये प्रयोगा इह [illegible]
[illegible] कुम्भकारमुख्या ॥२७॥

धातुनी पूर्वमां जो कर्म प्रयुज्यमान–प्रयोगायेलुं [illegible] उपपदमां होय तो अण् प्रत्यय थाय छे जेमके :–कुम्भं करोति ते कुम्भकार–घडो बनावनार अहीं [illegible] कुम्भकारः–[illegible] वगेरे अन्य प्रयोगो जाणी लेवां.

२८ कर्मण्युपपदे [illegible] ।
[illegible] ॥२८॥

उपपदमां कर्म होय त्यारे [illegible]

[illegible]

२९ अनाकारान्ततो ड· स्यात् द्रे पर इति भाषणात् ।
निष्णातेन व्यवाय्येषा कल्पना शूद्रसिद्धये ॥२९॥

આ કારાન્ત ધાતુ ન હોય છતાં द्रु ધાતુ પરમાં હોય ત્યારે તેને ड(अ) પ્રત્યય લાગે છે તેમ કહીને शूद्र શબ્દને સિદ્ધ કરવા માટે કોઇ નિષ્ણાતે આ કલ્પના કરી છે.

३० नाम्नि च प्रयुज्यमाने धातोर्डः प्रत्ययो भवेत् स्वामिन् ! ।
गिरिशद्विपद्विजाद्या सिद्धाः स्युरिह प्रयोगाय ॥३०॥

ઉપપદમાં નામ હોય ત્યારે પણ ધાતુને ड(अ) પ્રત્યય લાગે છે. હે સ્વામી, જેમકે :–गिरौ शेते ते गिरिश –પર્વત પર સૂનાર, द्वाम्या पिवति ते द्विपः–બે વડે પીનાર–હાથી, द्वि जायते ते द्विज·–બેવાર જન્મનાર–બ્રાહ્મણ વગેરે શબ્દો પ્રયોગ માટે સિદ્ધ થાય છે.

३१ उरसः सलोपो मुम्वा डप्रत्यये गमौ परे ।
उरसा गच्छतीत्यर्थ उरङ्ग उरगोऽपि च ॥३१॥

ड(अ) પ્રત્યયાન્ત गम् ધાતુ પરમા હોય ત્યારે उरस् શબ્દના स કારનો લોપ થાય છે અને વિકલ્પે मुम्(म्) લાગે છે. જેમકે ·–उरङ्ग અને उरगः પેટે ચાલનાર–સાપ

३२ विहायसो विहश्च स्यान्मुम्वा गमौ तथाविधे ।
विहायसि गच्छतीति विहङ्गो विहगोऽपि च ॥३२॥

તે જ પ્રમાણે गम् ધાતુ પરમા હોય ત્યારે विहायस् નો विह् આદેશ થાય છે અને વિકલ્પે मुम्(म्) લાગે છે. જેમકે –विहङ्ग.–विहग –આકાશમા જનાર–પક્ષી

३३ चाद् भुजतुरयोरेव मुमागमो विकल्पतः ।
भुजङ्गो भुजगः पक्षे तुरङ्गस्तुरगो यथा ॥३३॥

च કાર–અને–ને લીધે भुज અને तुर શબ્દના પરમાં गम् ધાતુ હોય ત્યારે વિકલ્પે मुम्(म्) આગમ થતાં भुजङ्ग –भुजग –હાથ વડે જનાર–સાપ વગેરે, तुरङ्ग –तुरग – વેગપૂર્વક જનાર –અશ્વ એમ થાય છે.

३४–३५ पूर्वं कार्ये नाम्नि प्रयुज्यमाने ह्यटौ भवेता च ।
धातो· परे यथा स्युः कवचहरादय इह प्रयोगास्ते ॥३४॥
कवचहरोऽस्थिहर क–र्णेजप इत्यादयो भवन्त्यपरे ।
पित्तघ्न· पित्तघ्नी हि कुरुचरः कुरुचरी टिति च ॥३५॥

પૂર્વમાં કર્મ કે નામ ઉપપદમાં હોય ત્યારે ધાતુને अ અને ट(अ) પ્રત્યયો લાગે છે જેમકે :–कवचहर વગેરે પ્રયોગો થાય છે. कवचहर –કવચ લઇ જનાર, अस्थिहर –અસ્થિ લઇ જનાર,

---

नाम्नि च ॥ ३ १ २१ ॥ उरस सलोपो मुम् वा ॥ ३ १ २३ ॥ विहायसो विहश्च ॥ ३ १ २४ ॥ भुजस्य च गमौ ॥ ३·१ २५ ॥ अटौ ॥ ३ १ २६ ॥

कर्णजप-કાન ભંભેરનાર વગેરે अ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે અને त्रिगर्त्त-त्रिगर्त्तो. पित्त नाश કરનાર कुरुचर-कुरुचरो-કુરુદેશમાં ફરનાર-એમ થાય છે.

३६ धातोश्च नाम्नि कार्यं प्राग् इत्खित् प्रत्यया गमात् ।
खितिपदस्य पूर्वस्य विनाऽव्ययं मुमागमः ॥३६॥

પૂર્વમાં નામ કે કર્મ હોય ત્યારે ધાતુને ક્રમાનુસાર इ. ण(अ) અને खि(इ) પ્રત્યયો લાગે છે ખકાર ઇત્‌વાળા અવ્યય સિવાયના પૂર્વ પદને मुम्(म्) આગમ થાય છે.

३७ शकृत्स्तम्बात् कृञ फल-रजोमलाद् ग्रहो हृञः ।
दृतिनाथाद् देववातात् आप. कर्तरि चाप्य इ. ॥३७॥

शकृत् અને स्तम्ब ની પરમાં कृञ्-करोतिધાતુને, फल, रजस् અને मल ની પરમાં ग्रह्-गृह्णाति ધાતુને, दृति અને नाथની પરમાં हृञ्-हरति ધાતુને તેમજ देव અને वातની પરમાં आप-आप्नोति ધાતુને કર્તરિ અર્થમાં इ પ્રત્યય લાગે છે.

३८ पशुः शकृत्करोत्यर्थे शकृत्करिर्भवेदिह ।
स्तम्बं कुरुत इत्यत्र व्रीहिः स्तम्बकरिः पुनः ॥३८॥

વાછરડુ છાણનો પોદળો પાડે છે ત્યાં शकृत्करिः થાય છે. તેમજ ઝુંડા કરનાર ડાંગર ત્યાં स्तम्बकरिः થાય છે.

३९ फलं गृह्णाति चेत्यर्थे भवेत् स्याच्च फलेग्रहिः ।
रजो मलं च गृह्णाति रजोग्रहिर्मलग्रहिः ॥३९॥

ફળ ગ્રહણ કરનાર એ અર્થમાં एकार થઈને फलेग्रहि. તેમજ રજકણ કે મળ ગ્રહણ કરનાર -લેનાર એમાં रजोग्रहि. અને मलग्रहि અનુક્રમે થાય છે

४० दृतिं हरति होत्यत्र दृतिहरिः पशुः किल ।
नाथं हरति पाशोऽपि नाथहरिस्तथैव च ॥४०॥

પોતાને લઈ જનાર પશુ (કૂતરો) તે અર્થમાં दृतिहरि અને માલિકને લઈ જનાર પશુ તે नाथहरिः થાય છે

४१ देवानाप्नोति देवापिर्वातापिस्तद्वदेव च ।
[illegible] ॥४१॥

દેવોને મેળવનાર તે देवापि અને વાયુને મેળવનાર તે वातापिः થાય છે [illegible]
[illegible]

४२ [illegible] ।
[illegible] ॥४२॥

[illegible]

करीष, कूल, सर्व અને अभ्र ની પરમાં कष्-ધાતુને; प्रिय અને वश् ની પરમાં वद् ધાતુને; ऋति, मेघ અને भयની પરમા कृ ધાતુને અને વિકલ્પે તે જ ધાતુને क्षेम, प्रिय તેમજ मद्र પરમાં હોય ત્યારે ख(अ) પ્રત્યય લાગે છે.

४३ करीष कषतीत्यत्र करीषङ्कष एव च ।
कूलङ्कषस्तथा सर्वङ्कषस्त्वभ्रङ्कष सुधी. ॥४३॥

સૂકા છાણને ઘસી કાઢનાર-करीषङ्कष -જોરદાર પવન, તેમજ कूलङ्कष -કિનારાને ઘસનાર, सर्वङ्कष -બધા ને ઘસનાર-કસોટી કરનાર, તેમજ હે વિદ્વાન્, अभ्रङ्कष. વાદળોને ઘસનાર -સ્પર્શ કરનાર એમ થાય છે

४४ प्रिय च वदतीत्यर्थे प्रियवदो भवेत्तथा ।
वशवदोऽनया रीत्या मेघङ्करो भयङ्कर ॥४४॥

પ્રિય બોલનાર-प्रियवद· તેમજ वशवदः-વશમાં રહીને બોલનાર અને એ જ રીતે मेघङ्करः -મેઘ કરનાર, भयङ्कर -ભય કરનાર એમ થાય છે.

४५ ऋतिकरोऽथ नञ्पूर्वाद् भयस्याऽपि तथा विधि. ।
यथाऽभयङ्कर रूपम् अथ विकल्पकल्पना ॥४५॥

ऋतिङ्कर -ગતિ કરનાર તેમજ नञ् પૂર્વમાં હોય ત્યારે પણ भय શબ્દનો अभयङ्करम् -અભય કરનાર એમ પ્રયોગ થાય છે હવે વિકલ્પ છે.

४६ क्षेमङ्करस्तथा क्षेमकारो मद्रङ्कर पुन· ।
मद्रकारो विकल्पाच्च प्रियकार प्रियङ्करः ॥४६॥

क्षेमङ्कर -क्षेमकार ક્ષેમ કરનાર, मद्रङ्कर - मद्रकार.-કલ્યાણ કરનાર, તેમજ प्रियकार· -प्रियङ्कर -પ્રિય કરનાર થાય છે

४७ आशिताच्च भुवो भावे करणेऽथ तुरङ्गुजात् ।
विहायस सुतोरोभ्या हृदयाच्च जनात् प्लवात् ॥४७॥

आशित ની પરમાં भू-भवति ના ભાવેપ્રયોગ અને કરણના અર્થમાં તેમજ विहायस्, सुत, उरस्, हृदय, जन અને प्लव શબ્દોની પરમાં-

४८ ग-छने प्रत्यय. ख स्यात् पुनर्वाचयमादय ।
आत्मकुक्ष्युदरेभ्यश्च भृञो धातोस्तु खिभवेत् ॥४८॥

गम्-गच्छति ધાતુને ख પ્રત્યય લાગે છે તેમજ वाचयम વગેરેને પણ (ख પ્રત્યય લાગે) છે. आत्मन्, कुक्षि અને उदर ની પરમા भृञ्-बिभर्ति ધાતુને खि(इ) પ્રત્યય થાય છે.

४९ भूयते ह्याशितेनाऽत्राऽऽ-शितभवमनेन च ।
आशितो भवतीत्यत्र ह्याशितभव एव वै ॥४९॥

आश्रित-આધા પછી પ્રાપ્ત થાય છે. — आश्रितम्मन्यम्—[illegible], તેમજ [illegible] વડે [illegible] થાય છે आश्रितमव. થાય છે.

५० तुरङ्गमश्चाऽथ भुजङ्गमश्च
विहङ्गमश्चाऽपि भुवङ्गमश्च ।
उरङ्गमः स्याद् हृदयङ्गमश्च
प्लवङ्गमश्चाऽत्र जनङ्गमश्च ॥५०॥

तुरङ्गमः ત્વરાથી જનાર-અશ્વ, भुजङ्गम-ભુજ વડે જનાર-સર્પ વગેરે, विहङ्गम-આકાશમાં જનાર-પક્ષી, भुवङ्गम-ભુવને જનાર-[illegible], उरङ्गम-છાતીથી જનાર-સર્પ વગેરે પેટે ચાલનાર, हृदयङ्गम-હૃદયમાં જનાર પ્રિયતમ, प्लवङ्गम-કૂદકા મારીને જનાર-વાંદરો. તેમજ जनङ्गम-જનોમાં-લોકોમાં જનાર.

५१ वाचं गच्छति [illegible] वाचंयमो यतिः पुनः ।
पुरं दारयतीत्यत्र पुरन्दरोऽच्युताग्रजः ॥५१॥

વાણીનું યમન કરનાર-वाचंयम-વાણીનો સંયમ ધરાવતો યતિ. पुर-નગરને ભેદનાર पुरन्दर-વિષ્ણુના મોટા ભાઈ, ઈન્દ્ર.

५२ प्रयोगाबर्हयोगादिशब्दावदन्तनामिह ।
निपातावित्ति विद्वद्भिर्मन्यन्ते [illegible] ॥५२॥

આદિ-વગેરે શબ્દસમૂહને લીધે બે અ કારાન્ત શબ્દોને વિદ્વાનોએ નિપાત કર્યા છે. તે બંને જેમકે:-

५३ एते [illegible] प्रयोगाः द्विषन्तपो भगन्दरः ।
परन्तपस्तथा राजन् ! पूर्वोक्तस्तु पुरन्दरः ॥५३॥

આ બધા [illegible] (પ્રત્યયાન્ત) પ્રયોગો થાય છે. જેમકે —द्विषन्तप—[illegible] તપાવનાર, भगन्दर—ભગોને ફાડનાર, परन्तप—પર-દુશ્મનોને તપાવનાર તેમજ હે રાજન્ पुरन्दर. [illegible]—પહેલા કહ્યો છે.

५४ सर्वंसहोऽत्र [illegible] ।
नाम विश्वम्भरो [illegible] ॥५४॥

[illegible]

५५ [illegible] ।
[illegible] ॥५५॥

તે ધન્ય સ્ત્રી, धनञ्जयः ધન જીતનાર, शत्रुन्तप –શત્રુઓને તપાવનાર, अरिन्दमः–શત્રુઓને દમનાર, शत्रुसह શત્રુઓને સહન કરાવનાર, વગેરે आदि શબ્દને લીધે वाचयम ગણના છે

५६ आत्मान स विभर्ति केवलमिह ह्यात्मम्भरि प्रोच्यते
कुक्षि दु खतया विभर्ति किल य. कुक्षिम्भरिः कथ्यते ।
य कोऽपि ह्युदर विभर्ति सतत त्यक्त्वा कुटुम्ब निज
विद्वद्भिर्ह्युदरम्भरिर्विधिरय वैगुण्यतो भण्यते ॥५६॥

જે પોતાની જાતનેજ પોષે છે તે आत्मम्भरि કહેવાય છે જે દુ ખી થઇને પેટ જ ભરે છે તે कुक्षिम्भरि–ખાઉધરો કહેવાય છે. અને જે કોઇ પોતાનુ જ પેટ ભરે છે અને પોતાના કુટુ બનો વિચાર કરતો નથી તેને વિદ્વાનો उदरम्भरि.–સ્વાર્થી કહે છે. આ વિધિ અહીં વૈગુણ્ય –ગુણહીનતા–દોષીપણુ બનાવવા માટે કહેવાયો છે.

५७ प्राक् कर्मण्येजां खश् भवेच्च जनमेजयः प्रयोगो यत् ।
सूत्रेऽत्र बहुत्वात् ध्माधेटादिषु पुनस्तथा ॥५७॥

પૂર્વમા કર્મ હોય ત્યારે एज् કપવુ વગેરે ધાતુઓને खश्(अ) પ્રત્યય પ્રેરક કર્તરિ અર્થમા લાગે છે. જેમકે –લોકોને કપાવનાર–जनमेजय. થાય છે. અહીં સૂત્રમા (एज् વગેરે એમ) બહુવચનને લીધે ध्मा–धमति, धेट्–धयति વગેરે–પરમા હોય ત્યારે પણ તે પ્રમાણે થાય છે.

५८ ण्यन्तैर्जेर्मन्यतेर्मुञ्ज–कूलास्यपुष्पतो धयें ।
नाडीमुष्टिशुनीपाणिकरस्तनात् सनासिकात् ॥५८॥

ण्यन्त–પ્રેરક અર્થમા जि ધાતુ પરમાં હોય ત્યારે, मन्–मन्यते માનવુ પરમાં હોય ત્યારે તેમજ मुञ्ज ઘાસ, कूलम्–કિનારો, आस्यम् મુખ અને पुष्प શબ્દોની પરમાં धेट्–धयति ધાવવું ધાતુ હોય ત્યારે તેમજ नाडी, मुष्टि, शुनी–કૂતરી, पाणि, कर-હાથ, स्तन તેમજ नासिका શબ્દોની પરમાં (ध्मा–धमति ધાતુ હોય ત્યારે પણ खश् (अ) પ્રત્યય થાય છે)

५९ ध्मा खारीवातघटीत उद्रुज्वहौ तु कूलात. ।
अरुर्विधुतिलात्तुदोऽप्य-सूर्योग्राद् दृशिस्तपि ॥५९॥

ध्मा ધાતુ પરમા હોય ત્યારે खारी–સોળ દ્રોણ માપેલુ, घटी–ઘડૂલો શબ્દોને તેમજ कूल –કિનારો શબ્દની પરમાં उत् ઉપસર્ગ પૂર્વક रुज्–તોડવું અને वह् લઇ જવુ ધાતુ હોય, अरु –સારો સ્વભાવ, विधु–ચંદ્ર અને तिल–તલ શબ્દોની પરમા तुद्–तुदति ધાતુ હોય તેમજ असूर्य અને उग्र ની પરમા दृश्–पश्यति તેમજ (ललाट ની પરમાં) तप्–तपति ધાતુ હોય ત્યારે खश्–(अ) પ્રત્યય લાગે છે.

एजां खश् ॥ ३ १ २९ ॥

६० खशन्तो वहाभ्राल्लिहः मितमाननखात् पचिः ।
वाताद्अजिरिरम्मदः उग्राद्दृशेः मदेस्तन्धया ॥६०॥

वह-लई जनार, अभ्र-वादळ शब्दोनी परमां लिह्-लेढि धातु होय, मित, मान-मापवुं अने नख शब्दोनी परमां पच्-पचति धातु होय, वात नी परमां अज्-अजति तेमज इरा-पाणीनी परमां मद्-माद्यति धातु तेमज उग्र-वाणनी परमां दृश्-पश्यति धातु होय त्यारे खश् (अ) प्रत्यय लागे छे

६१ पण्डित मन्यते तत्र पण्डितंमन्य एव च ।
मुञ्ज धयति यश्चात्र मुञ्जन्धयस्तथाऽपरे ॥६१॥

पोताने पंडित माननारने पण्डितंमन्य थाय छे मुंजघास ने चूसनार-धावनार-ने मुञ्जन्धय. तेमज अन्य थाय छे.

६२ कूलन्धयः तथा श्वाम्य-न्धयः पुष्पन्धय पुनः ।
स्तनन्धयोऽत्र टिदादीप् स्तनन्धयी यथा भवेत् ॥६२॥

तेमज कूलन्धयः-किनाराने अडीने वहेनार, श्वान्धयः-श्वास चूसनार, पुष्पन्धय भमरो, स्तनन्धय.-धावणुं बाळक वगेरे (धेट् धातु) टित् होवाने लीधे स्त्रीलिंगमां ईप्(ई) लागे छे तेथी स्तनन्धयी-धावणी बाळकी एम थाय छे

६३ पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वम् इति खनि विशेषता ।
यथाही धमतीत्यत्र नाडिन्धमोऽपरे तथा ॥६३॥

खश् प्रत्यय परमां होय त्यारे पूर्वपद ह्रस्व थाय छे ए विशेषता छे जेमके-भूंगळीथी धमनार-नाडिन्धम-एनी तेमज अन्य ने प्रमाणे थाय छे

६४ मुष्टिन्धमस्तथा मुष्टि-न्धमः पाणिन्धम पुनः ।
करन्धमोऽत्र नासिक-न्धम नाडिन्धमस्तथा ॥६४॥

मुष्टिन्धम-मूठवडे फूंकनार मुष्टिन्धमः-मूठीथी फूंकनार, पाणिन्धम-हाथथी फूंकनार, नासिकन्धम. नसकोरां फूलावनार, नाडिन्धम-नाडी ढोलु जेवुं अथवा फूंकीने आक्रंदनार, आक्रंदनार वगेरे थाय छे

६५ [illegible] पहिन्धम-नार्थेऽत्र [illegible] ।
[illegible] ॥६५॥

[illegible]

[illegible]

६६ कूलमुद्वहतीत्यर्थे स्यादेव कूलमुद्वह ।
अरूषि तुदतीत्यर्थे भवेदरुन्तुदस्तथा ॥६६॥

કિનારાને વહન કરનાર–પકડી રાખનાર તે कूलमुद्वह તેમજ अरूषि–સારા સ્વભાવને તોડનાર તે अरुन्तुदः ઉગ્ર સ્વભાવી એમ થાય છે.

६७ रीत्याऽनया प्रजापाल विधुन्तुदस्तिलन्तुदः ।
असूर्यं पश्यतीत्यर्थेऽ–सूर्यम्पश्या नृपाङ्गना ॥६७॥

આ રીતે, હે પ્રજાપાલક, विधुन्तुद.–ચંદ્રને મારનાર–રાહુ તેમજ तिलन्तुदः–તલ ને તોડનાર એમ થાય છે. સૂર્યને નહી જોનાર તે असूर्यम्पश्या–રાણીવાસમાં રહેતી રાણી એમ થાય છે.

६८ उग्र पश्यति चेत्यत्रो–ग्रपश्यो वसुधाधिपः ।
ललाट तपतीत्यर्थे ललाटन्तप एव च ॥६८॥

ઉગ્રતાથી જોનાર તે उग्रम्पश्य. રાજા તેમજ લલાટને તપાવનાર તે ललाटन्तप· થાય છે

६९ अम्भ्रं लेढि वह लेढि ह्यभ्रलिहो वहलिहः ।
मित पचति चेत्यर्थे मितम्पचस्तथा प्रभो ! ॥६९॥

વાદળને ચૂમનાર તે अभ्रलिह–ગગનચુંબી તેમજ वहंलिह–આખલાના ખભાને ચૂમનાર થાય છે. માપસર રાંધે તે मितम्पचः પણ, હે પ્રભુ, થાય છે

७० प्रस्थम्पचाऽत्र तु स्थाली रीत्याऽनया नखम्पच ।
वातमजति चेत्यत्र वातमजस्तथा पुन ॥७०॥

प्रस्थम्पचा–પ્રસ્થના માપનું રાંધવાની તપેલી, તેજ રીતે नखम्पच નખ બાળનાર તેમજ પવનવેગે જનાર તે वातमज –હરણ.

७१ इरया माद्यतीत्यत्रे–रम्मदो मेघपावकः ।
शर्द्धं जहाति तत्र स्याच्छर्द्धञ्जहो जनाधिप ! ॥७१॥

પાણી વડે ખુશ થનાર–ચમકનાર इरम्मद.–વિજળી તેમજ વાત છોડનાર તે शर्द्धञ्जह. –ગુદરવ કરનાર.

७२ महाराज ! भजा विण् स्याल्लोपो वेस्तस्य सम्भवेत् ।
अर्द्धं भजति चेत्यर्थेऽ–र्धभागिति फलेद् तथा ॥७२॥

હે મહારાજા, भज् વગેરે ધાતુઓને विण् (वि) પ્રત્યય થાય છે અને તે वि નો લોપ થાય છે. આમ અડધુ પામે છે–સેવે છે તે अर्धभाक्–ग्–અડધો ભાગિયો એમ ફળે છે.

भजा विण् ॥ ३ १.४१ ॥ वे ॥ ३ १ ४२ ॥

७३ बहुत्वग्रहणादत्र कुमार्या सूचितं प्रभो ! ।
भजादीनां च धातूनां ग्रहणं भारवाट् यथा ॥७३॥

હે પ્રભુ, કુમારી (સરસ્વતી) વડે અહીં (ભજામ્ એમ) બહુવચનનું ગ્રહણ કરીને ભજ્ વગેરે ધાતુઓનું ગ્રહણ કરવાનું સૂચવાયું છે જેમકે :—ભારવાટ્–ભારવહન કરનાર.

७४ आढ्यपलितनग्नान्ध-स्थूलाच्च सुभगप्रियात् ।
भवेच्च्व्यर्थे च भूपाल ! ख्युट् करणे कृञो यथा ॥७४॥

आढ्य–સમૃદ્ધ, પલિત–સફેદ વાળ, નગ્ન, અન્ધ, સ્થૂલ, સુભગ–ભાગ્યવાન અને પ્રિય શબ્દોની પરમાં ચ્વિ–અભૂતતદ્ભાવ–જે ન હોય તે કરવું–તે અર્થમાં કૃઞ્–કરોતિ ધાતુને કરણના અર્થમાં ખ્યુટ્ (યુ=અન) પ્રત્યય લાગે છે જેમકે :—

७५ क्रियतेऽनाढ्य आढ्योऽने–नाढ्यङ्करणमेव तत् ।
प्रयोगा अत्र विज्ञेया शेषाऽन्यादृशेऽपि च ॥७५॥

અનાઢ્ય–અસમૃદ્ધ–ગરીબને જેના વડે સમૃદ્ધ કરવામાં આવે છે. તે આઢ્યઙ્કરણમ્–સમૃદ્ધ કરવાની ક્રિયા એમ થાય છે અહીં આ રીતે અન્ય પ્રયોગો પણ જાણવા.

७६ नाम्नश्चाऽभूततद्भावे कृभ्वस्तियोग एव वै ।
च्वि प्रत्ययो भवेद् भूप ! दीर्घान्तं च व्रजेदिह ॥७६॥

અભૂતતદ્ભાવના અર્થમાં કૃ–કરોતિ, ભૂ–ભવતિ અને અસ્–અસ્તિ ધાતુ લાગે ત્યારે નામને ચ્વિ(ઈ) પ્રત્યય લાગે છે. અને, હે ભૂપ, તે દીર્ઘ થાય છે.

७७ तस्मिंश्च्वौ दीर्घ ई स्यादस्य विनाऽव्ययं विभो ! यथा ।
असहायः सहायः स्यात् सहायी स्यात् पुनर्यथा ॥७७॥

ચ્વિ(ઈ) પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે તેનો દીર્ઘ ઈ કાર થાય છે, પણ અવ્યયને થતો નથી હે વિભુ જેમકે :—અસહાયને સહાયભૂત થાય છે તે સહાયી એમ થાય છે

७८ मित्रीकरणं सहाय् सुखीभावो मधूकृतम् ।
स्वस्ति स्वस्तिमनादौ स्वस्ति स्यात् यथाऽपि ॥७८॥

જે મિત્ર ન હોય તેમને મિત્ર કરવાં તે મિત્રીકરણમ્, સુખી ન હોય તેને સુખી કરવું તે સુખીભાવ, મધુ ન હોય તેને મધુ કરવું–મધૂકૃતમ્, (પણ [illegible]) [illegible] ન હોય તેનું [illegible] કરવું તે સ્વસ્તિ એમ થાય છે

च्व्यर्थे [illegible] ॥ ५ । ३ । १२८ ॥ [illegible] ॥ ७ । २ । १२६ ॥
[illegible] ॥ ४ । ३ । १०८ ॥ [illegible] ॥ ३ । १ । २ ॥
च्वौ दीर्घ ई चाव्ययस्य ॥ ४ । ३ । १०८ ॥

७९ च्वौ सलोपश्च यत्स्वामि–न्नुन्मनीभाव एव च ।
क्वचिड्डाश्चाऽपि वक्तव्यो यथा सुखाकरोति च ॥७९॥

च्वि(इ) પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે, હે સ્વામી, स કારાન્ત શબ્દો (मनस्, महस्, रजस्, વગેરે) ના स કારનો લોપ થાય છે જેમકે ઉત્સુકતા :-उन्मनीभाव તેમજ ક્યારેક डाच्(आ) પ્રત્યય પણ થાય છે જેમકે :–સુખી કરે છે. ત્યાં सुखाकरोति થાય છે

८० आतो मनिप्क्वनिप्वनि–पो नामाद्युपपदे भवति यथा ।
सुष्ठु ददातीत्यर्थे फलति सुदामा तथाऽन्येऽपि ॥८०॥

નામ વગેરે ઉપપદમાં હોય આ કારાન્ત ધાતુને मनिप् (मन्), क्वनिप् અને वनिप् (वन्) પ્રત્યયો લાગે છે જેમકે :–ઘણું સારૂં આપે છે તે सुदामा તેમજ અન્ય પણ થાય છે.

८१ घृतपावा स्थितिर्त्यादो ततः स्थामी भवेद् यथा ।
घृत पिवति चेत्यर्थे घृतपीवाऽपरे तथा ॥८१॥

ઘી પીએ છે તે એ અર્થમાં પહેલા घृत पा(पिव्) અને वन्–घृतपावा એમ થાય ત્યારે स्था વગેરે ધાતુઓ (ના आ કાર) નો इ કાર કે ई કાર થાય છે જેમકે .–घृतपीवा તેમ બીજાં થાય છે.

८२ ग्रहण त्वन्यधातूना स्थामित्यत्र वहुत्वत ।
ई इत्यत्र पुनर्द्वन्द्वाद् ग्रहण न्हस्वदीर्घयो. ॥८२॥

स्थाम्–स्था વગેરે એમ બહુવચન હોવાને લીધે બીજા ધાતુઓનુ ગ્રહણ કરવું અને ई એમ કહ્યુ છે તેથી હ્રસ્વ इ અને દીર્ઘ ई એમ બંનેનુ ગ્રહણ કરવું.

८३ तकारे किति सोस्यादा–मामित्येषा भवेदिह ।
न्हस्वेकारो यथा राजन् ! प्रयोगा स्युः स्थिताऽऽदयः ॥८३॥

त કારાદિ कित् પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે सो–स्यति, स्था–तिष्ठति, दो–द्यति અને मा–मिमीते એ બધાં ધાતુઓનો, હે રાજા, હ્રસ્વ इ કાર થાય છે. જેમકે '–स्थित વગેરે પ્રયોગો થાય છે

८४ घागैहाकृपिवतीना च दीर्घेकारो हसे किति ।
न क्यपि क्वपि भूमीश ! यत्सुघीवाऽपरे तथा ॥८४॥

घा–दघाति, गै–गायति, हा–जहाति તેમજ पा–पिवति ધાતુઓની પરમાં હસાદિ कित् પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે દીર્ઘ ई કાર થાય છે પણ, क्यप् અને क्वप् પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે થતો નથી. જેમકે:–હે ભૂમિપતિ, सुष्ठु दधाति–સારી રીતે મૂકનાર–सुधीवा તેમજ અન્ય થાય છે.

च्वौ सलोपश्च ॥ ३ १ ४९ ॥ डाच् क्वचित् ॥ ३ १ ५० ॥ आतो मनिप् क्वनिप्वनिप ॥ ३.१,५१ ॥ स्थामी ॥ ३ १.५२ ॥

८५ प्रयोगाः स्युर्वनिप्यत्र भूरिदावादयोऽपरम् ।
क्वचिदात विना सुश-गोणपनयने त्यागः ॥८५॥

वनिप् (वन्) प्रत्यय परमां होय त्यारे भूरिदावा–धन आपनार वगेरे थाय छे क्यारेक आ कारनी सिवाय पण सारुं सांभळनार सुष्ठु शृणोति–सुश्रुवा नु सुश्रर्मा थाय छे. एवं श्रोणु –श्रोणति लई जवुं

८६ अमस्य वनिपि स्वामिन्नात्व वक्तव्यमीपि च ।
रत्वं वनो नकारस्य यथाऽवावेप्यवावरी ॥८६॥

अम–अनुनासिकान्तना परमां वनिप् (वन्) प्रत्यय होय त्यारे आ कार थाय छे अने ईप् (ई) परमा होय त्यारे वन प्रत्ययना न कारनो र थाय छे. जेमके :–अवावा अने ईप् परमा होय त्यारे अवावरी थाय छे

८७ केवलेभ्योऽपि धातुभ्यो भवन्ति क्वनिपादयः ।
सुत्वा धीवा पुनः पीवा प्रयोगाः स्युरिमे यथा ॥८७॥

केवळ धातुओने (उपपद न होय छतां) पण क्वनिप्(वन्) वगेरे प्रत्ययो लागे छे. जेमके –सुत्वा रस काढनार, धीवा–धावनार, पीवा–पीनार वगेरे प्रयोगो थाय छे.

८८ धातोर्ह्रस्वस्य विति कृति तुगेव भवति यथाऽत्र भूपाल ! ।
जायन्ते च प्रयोगाः शिष्टा हि प्रातरित्वाद्याः ॥८८॥

कर्तरि अर्थनो वित् प्रत्यय परमां होय त्यारे, ह्रस्व धातुने तुक्(त्) आगम थाय छे. जेमके :–हे भूपाल, सवारे आवनार–प्रातः एति ते प्रातरित्वा वगेरे शिष्ट प्रयोगो सिद्ध थाय छे.

८९ क्विप्प्रत्ययो भवेत् सर्व-धातुभ्यश्च सपावितो ।
वेर्लोपः पूर्वसूत्रेण स्युः प्रयोगा इमे यथा ॥८९॥

बधाज धातुओने कर्तरि अर्थमां क्विप् प्रत्यय लागे छे जेना क अने प् इत् थाय छे तेमज वि नो पूर्वसूत्र वडे लोप थाय छे. तेना प्रयोगो आ प्रमाणे छे.

९० कर्म करोति तेरत्र कर्मकृदग्निचित्तथा ।
सोमपाः सर्वविद् दिक् च रोगाऽनवाऽप्यन्येऽपि च ॥९०॥

कर्म करनार ते कर्मकृत् तेमज अग्निस्थापन करनार–अग्निचित्, ने सोम पीनार–सोमपा, बधुं जाणनार–सर्ववित् तेमज बतावनार–दिक् आदीने अन्य पण थाय छे.

९१ दीर्घता [illegible] प्रत्याहारेण [illegible] ।
पादत्र सम्प्रसारणा–भावः [illegible] ॥९१॥

[illegible]

क्विप् પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે (वच्-वक्ति)-प्रच्छ्-पृच्छति વગેરે ધાતુઓનો દીર્ઘ થાય છે च(અને) પદને લીધે સંપ્રસારણુ થતું નથી તેમ આચાર્યો વડે કહેવાયું છે.

९२ तत्त्व पृच्छति चेत्तर्थे तत्त्वप्राट् स्याद् यथा त्विह ।
आदिग्रहणतो वाक्ये शब्दा एते प्रकीर्तिताः ॥९२।

તત્ત્વની પૃચ્છા કરનાર તે तत्त्वप्राट् એમ થાય છે. અહીં आदि-વગેરેના ગ્રહણુને લીધે આ (નીચે પ્રમાણેના) શબ્દો કહેવાયા છે.

९३ आयतस्तू. पुन सुश्रीः कटप्रूर्वाक् च जूस्तथा ।
ध्यायतेरपि चादत्र क्विपि स्यात् सम्प्रसारणम् ॥९३॥

आयतस्तू-લાંબુ સ્તવન કરનાર, सुश्रीः સારો આશ્રય કરનાર, कटप्रू-શિવ, वाक्-બોલાય છે તે વાણી, जू-ઝડપી જનાર તેમજ ध्यै-ध्यायति ધ તુને च કાર ને લીધે क्विप् માં સ પ્રસારણુ થાય છે

९४ सुष्ठु ध्यायति चेत्यत्र प्रयोगः स्यात् सुधीर्यथा ।
गमिद्युतिजुहोतीना द्वित्व च सम्प्रसारणम् ॥९४॥

સારું ધ્યાય-ચિંતન કરનાર ત્યા सुधीः એમ પ્રયોગ થાય છે. क्विप् પરમાં હોય ત્યારે गम्-गच्छति, द्युत्-द्योतत, તેમજ हु-जुहोति ધાતુઓનું દ્વિત્વ અને સ પ્રસારણુ થાય છે.

९५ इत्यादिष्टा विवक्षाऽत्र तस्मिन्नेव चकारत ।
द्योतते इति विद्युच्च मलोपस्तुक् ततो जगत् ॥९५॥

તે સૂત્રમાં च કારને લીધે ઉપર પ્રમાણેની વિવક્ષાનો આદેશ કરવામાં આવ્યો છે. આમ विद्युत्-પ્રકાશનાર તેમજ (गम् ધાતુના) म કારનો લોપ અને (હ્રસ્વ હોવાને લીધે અહીં) तुक् (त्) આગમ થતા जगत्-જાય છે (ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય પામે છે તે) એમ થાય છે

९६ जुहोतेरेव दीर्घश्च जुहूर्यथाऽत्र जायते ।
नहेरुपोपसर्गस्य दीर्घता च परे क्विपि ॥९६॥

અને કેવળ हु-जुहोति માં (અંતનો) દીર્ઘ થાય છે. જેમકે .-जूहूः-જેના વડે હોમ થાય છે તે સાધન એમ બને છે नह्-नह्यति ધાતુના उप ઉપસર્ગનો क्विप् પરમાં હોય ત્યારે દીર્ઘ થાય છે.

९७ वक्तव्या यदिहोपान-च्चकारादपरेष्वपि ।
नीवृत् प्रावृट् च मर्मावित् नीरुक् परीतदेव च ॥९७॥

ध्यायते ॥ ३ १ ६४ ॥ द्युतिगमिजुहोतीना द्वित्व च ॥ ३ १.६५ ॥

उपानत्-जोडा तेम थाय छे. अने च कारने लीधे बीजा पण नीवृत्-सारी रीते रहेनार, प्रावृट्-वर्षा, मर्मावित्-मर्मभेदी, नीरुक्-निरोगी तेमज अभीनत्-चारे बाजु फेलायेल वगेरे थाय छे.

९८–९९ सप्रत्यये कृते दीर्घ ऋत ई च भवेत् सत. ।
द्वित्वं पुत्वं ततो दीर्घो लोपो यतस्त्वनेन च ॥९८॥
संयोगान्तस्य लोपः स्याद् विसर्गश्च ततः परम् ।
कट चिकीर्षतीत्यत्र कटचिकीर्षा भवेत् ॥९९॥

इच्छादर्शक स प्रत्यय करवामां आवे पछी अने ऋ कारना धातुनो दीर्घ ई कार थाय छे. पछी द्वित्व अने पूर्वनो च वर्ग आदेश थईने दीर्घ थाय छे अने यतः (२.१ १०२) सूत्रथी (स प्रत्यय ना) अ कारनो लोप थतां संयोगना अन्त्य वर्णनो लोप थाय छे. पछी (सोर्विसर्गः १.६.४ थी स् कारनो) विसर्ग थईने-सादडी बनाववानी इच्छा राखनार कटचिकीः एम थाय छे.

१०० क्विप् दृशेष्टक्सकौ चोप-माने कार्ये न टे पुनः ।
आ सर्वादेः परे तस्मिन् प्रयोगा स्युरिमे यथा ॥१००॥

उपमान-सरखामणी करवानी होय त्यारे दृश्-पश्यति धातुने क्विप्, टक् (अ) अने सक् (स) प्रत्ययो लागे छे तेमज सर्वादि गणना (सर्वनामोना) टि (अन्त्यस्वर) नो आ कार थाय छे. तेना प्रयोगो आ (नीचे) प्रमाणे छे जेमके :—

१०१ स इव दृश्यते राज-न्नित्यर्थे स्युरिमे त्रयः ।
तादृक्षस्तादृशस्तादृ-गन्यादृशस्तथैव च ॥१०१॥

तेना जेवो देखाय छे ते अर्थमां ए त्रण, आ त्रण तादृक्ष (सक्) तादृश (टक्) अने तादृक्-ग् (क्विप्) थाय छे ते प्रमाणे अन्यादृश तेमज अन्य थाय छे

१०२ स्याता किमिदमो कीमी-त्यतो यथा च कीदृश ।
कीदृक् कीदृक्ष इत्यनम् ईदृगीदृक्ष ईदृश ॥१०२॥

किम् अने इदम् ना की अने ई (श्) आदेशो थाय छे जेमके :-कीदृश कीदृक्, कीदृक्ष, केवो-कोना जेवो, तेमज ईदृक् ईदृक्ष, ईदृश -आना जेवो-आवो एम थाय छे.

१०३ भवादृशो भवादृक्षो भवादृगथ मादृश ।
मादृक्षो मादृग् सदृक् च सदृक्षः सदृशस्तथा ॥१०३॥

भवादृशः भवादृक्षः भवादृक्-आपना जेवो, मादृशः मादृक्ष, मादृक्-मारा जेवो अने सदृक्, सदृक्ष सदृशः-समान देखाव-एम थाय छे.

क्ष इच् ॥ २.१.१३७ ॥ [illegible] ॥ ३ ॥ दृशेष्टक्सकौ [illegible] ॥ ३ ३ १३ ॥
आ सर्वादेः ॥ ३ १ १८ ॥ किमिदम कीमीशौ ॥ ३ १ १९ ॥

१०४ अदसोऽमू भवेदेव दृशौ किति परे नृप ।
अमूदृशोऽह्यमूदृक्षोऽमूदृगिति फलेद् यथा ॥१०४॥

कित् પ્રત્યય અને दृश् ધાતુ પરમા હોય ત્યારે, હે નૃપ, अदस् નો अमू આદેશ થાય છે. જેમકે :-अमूदृश', अमूदृक्ष , अमूदृक्-પેલાના જેવો-તેમ સિદ્ધ થાય છે.

१०५ भवेण्णिनिरतीते च शीलेऽर्थे धातुत' पुनः ।
हन्तेरेव च निन्दायां यजे प्राक् करणे सति ॥१०५॥

અતીત-ભૂતકાળના અર્થમાં તેમજ શીલ-સ્વભાવના અર્થમાં ધાતુઓની પરમાં णिनि(इन्) પ્રત્યય લાગે છે. हन्-हन्ति ધાતુને નિંદાના અર્થમાં તેમજ यज् ધાતુને ઉપપદમાં કરણ-સાધન હોય ત્યારે લાગે છે

१०६ अग्निष्टोमेन चेयाज स ह्यग्निष्टोमयाज्यपि ।
उष्ण भुङ्क्ते च इत्येवंशील' स उष्णभोज्यय ॥१०६॥

અગ્નિષ્ટોમ વડે યજ્ઞ કર્યો તે કરનાર अग्निष्टोमयाजी તેમજ ગરમાગરમ ખાવાના સ્વભાવ-વાળો (શોખીન) उष्णभोजी એમ થાય છે.

१०७ जघान पितर यस्तु पितृघाती स एव यत् ।
अतीतकाल एव स्यु' क्विप्क्वनिब्डाश्च धातुतः ॥१०७॥

પિતાને હણનાર-पितृघाती તેમજ અતીત-ભૂતકાળના અર્થમાં પણ ધાતુઓને क्विप्, क्वनिप्, અને डाच् પ્રત્યયો થાય છે.

१०८ ब्रह्म हन्ति स्म चेत्यर्थे ब्रह्महा भ्रूणहा तथा ।
इष्टवानिति यज्वा च सरोज हि यथाक्रमात् ॥१०८॥

બ્રાહ્મણની હત્યા કરી છે તે-ब्रह्महा, ભ્રૂણ-ગર્ભની હત્યા કરનાર-भ्रूणहा, યજ્ઞ કર્યો છે તે -यज्वा અને (સરોવરમાં જન્મે છે તે) सरोजम् એમ ક્રમાનુસાર થાય છે.

निष्ठाप्रक्रिया ।

१०९ क्तक्तवतू अतीते स्त' काले धातोर्विवक्षया ।
कर्तरि क्तवतु' स्वामिन् ! क्त एव भावकर्मणि ॥१०९॥

ધાતુને અતીત-ભુતકાળ કહેવાની ઇચ્છા હોય ત્યારે क्त અને क्तवतु' પ્રત્યયો લાગે છે. હે સ્વામી, क्तवतु (तवत्) પ્રત્યય કર્તરિ અર્થમાં અને क्त(त) પ્રત્યય ભાવે તેમજ કર્મણિ પ્રયોગમાં થાય છે.

अदसोऽमू ॥ ३ १ ७० ॥ णिनिरतीते ॥ ३.१ ७२ ॥ करणे यजेः ॥ ३.१.७३ ॥
हन्तेर्निन्दायाम् ॥ ३ १ ७४ ॥ क्विप्क्वनिब्डा ॥ ३ १ ७६ ॥ क्तक्तवतू ॥ ३ २.१ ॥

११० करोति स्म कटं कारुस्त्वत्र कृतवान् कटम् ।
कारुकेण कटोऽकारी–त्वयं कृतः कटः पुनः ॥११०॥

કારીગરે (कारु) સાદડી બનાવી–ગૂંથી–कृतवान् તેમજ કારીગરવડે સાદડી કરાઈ–ગૂંથાઈ–कृतः તેમ થાય છે.

१११ क्तप्रत्ययोऽत्र भावेऽर्थे भवेत् सोऽपि नपुंसकः ।
यथा च देवदत्तेन क्षिप्तं भूतं गतं स्थितम् ॥१११॥

ભાવે અર્થમાં અહીં क्त (त) પ્રત્યય નપુંસકલિંગી બને છે. જેમકે –દેવદત્ત વડે ફેંકાયેલું –क्षिप्तम्, થયેલું–भूतम् ગયેલું–गतम् અને રહેલું–स्थितम् એમ થાય છે

११२ अन्ते प्रान्ते च कीनाशे स्वरूपे च मनोहरे ।
केवलशुद्धधात्वर्थे भाव इत्यभिधीयते ॥११२॥

भाव શબ્દ અંત, પ્રાન્ત (છેડો), कीनाश–યમદેવ, મનોહરસ્વરૂપ તેમજ ધાતુના કેવળ શુદ્ધ અર્થમાં કહેવાયો છે.

११३ धातोरतीतकालेऽपि स्याद् गत्यर्थाकर्मकात् ।
कर्तरि क्तश्च सग्लानो गङ्गागतः कपालभृत् ॥११३॥

અને કર્તરિ અર્થમાં પણ ભૂતકાળમાં પણ ગતિ અર્થવાળા તેમજ અકર્મક ધાતુઓને क्त પ્રત્યય લાગે છે જેમકે :–તે ગ્લાનિ પામ્યો–ग्लानः, ગંગા તરફ ગયેલો–गङ्गागतः તેમજ ખોપરીને ધારણ કરનાર–कपालभृत् એમ થાય છે.

११४ क्ङिति झसे शमान्तस्य दीर्घो दान्तो यथा [illegible] ।
शाम्यति स्मेति शान्तः स्यात् दान्तो [illegible] ॥११४॥

झसादि कित् (ગુણવૃદ્ધિ ન કરનાર) પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે शम અનુનાસિકાન્ત ધાતુઓને દીર્ઘ થાય છે. જેમકે :–(વિચારાદિ) શમાવ્યા તે–शान्त. (ઇન્દ્રિયોને) દમાવી તે–दान्त એ રીતે અન્ય થાય છે

११५ क्तो वा सेट् किद् भवेत् प्रद्योतितः प्रद्युतितः पुनः ।
उपर्णान्ताद् ऋवर्णान्ता–च्छिदृत् [illegible] नेटि ॥११५॥

सेट्–इट् આગમવાળા ધાતુઓની પરમાં क्त પ્રત્યય વિકલ્પે कित् (ગુણવૃદ્ધિ ન કરનાર) થાય છે. જેમકે –प्रद्योतित –प्रद्युतित –[illegible] [illegible] –[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]–[illegible] ધાતુઓ कित् થાય છે અને इट् આગમ નથી

गत्यर्थाकर्मकश्लिष... कर्तरि क्तः ॥ ४ १ २ ३ ॥ [illegible] ॥ १ ३ १ ॥
क्तो वा सेट् ॥ १.३.८ ॥

११६ एवंविधा' प्रयोगा. स्यु–र्भूतो वृतः श्रितो यथा ।
जीतां तक् वर्तमानेऽपि ह्यादीदित परस्य च ॥११६॥

भूतः–થયેલો, वृत –વરાયેલો, श्रित –આશ્રય પામેલો એ પ્રકારના પ્રયોગો થાય છે. ञि इत् થતો હોય તેવા ધાતુઓને વર્તમાન અર્થમાં तक् આગમ તેમજ आ કાર અને ई કાર इत् થતા હોય તેવા ધાતુઓની પરમાં—

११७ इडभावोऽपि, दस्तस्य नो दश्च मिन्नमेव यत् ।
स्याददो जघुरादेश. क्तक्तवतौ परे प्रभो ! ॥११७॥

પણ इट् આગમ થતો નથી द કારની પરમાં આવેલા (क्त ના) कित् त કારનો न કાર થાય છે. અને द् નો પણ (न કાર થાય છે) જેમકે :–(मिद् त–मिद्न =) मिन्नम्–ચીકણું (થયું તે) क्त અને क्तवतु પ્રત્યયો પરમા હોય ત્યારે, હે પ્રભુ, अद्–अत्ति નો जघु (जघ्) આદેશ થાય છે.

११८ अद्यते स्म हि चेत्यर्थे जग्ध घत्वे जवे कृते ।
स्याद् ऋत इर् ततो दीर्घो रो नः क्तस्य भवेदिह ॥११८॥

જે ખવાય છે તે जग्धम्–અન્ન એમ त કારનો ध કાર અને (झभ ના) जब કરવાથી થાય છે. ऋ કારાન્ત ધાતુઓનો इर् આદેશ કર્યા પછી તેનો દીર્ઘ થાય છે અને રેફની પરમા આવતાં क्त (ના त કાર) નો न કાર થાય છે.

११९ यज्जीर्यते स्म तज्जीर्णं झीर्णं च झीर्यते स्म तत् ।
ल्वाद्योदितो भवेत् तो नो लूनो भुग्नो भवेद् यथा ॥११९॥

જેની વયમર્યાદા ઓછી થઇ છે તે जीर्णम्–झीर्णम्. लू–लुनाति વગેરે તેમજ ओ કાર इत् વાળા ધાતુઓની પરમા આવતા त કાર નો न કાર થાય છે. જેમકે :–लूनः–કપાયેલો, भुग्न –ભાગેલો.

१२० पूङ् दूङ् डीङ् दीङ् धीङ् मीङ् रीङ् लीङ् व्रीङ् नव भवेयुर्ल्वादय' ।
सूनो दूनो डीन–श्चेत्याद्याः स्यु. प्रयोगा यत् ॥१२०॥

षूङ्–सूते જન્મ આપવો, दूङ्–दूयते–દુ ખ થવુ, डीङ्–डयते–ઉડવું, दीङ्–दयते દયા કરવી, धीङ्–धीयते ભૂકવુ, मीङ्–मीयते હિંસા કરવી, रीङ्–रीयते–સાંભળવું, लीङ्–लीयते–ક્ષય પામવો અને व्रीङ्–व्रीयते પસંદ કરવુ, વરવુ એ નવ लू વગેરે ધાતુઓ છે તેના પ્રયોગો सून –જન્મેલો, दून –દુઃખી થયેલો, दीन –દયાપાત્ર બનેલો વગેરે થાય છે

१२१ प्याय पीति विशेषज्ञे क्तक्तवत्वौ निदर्शित ।
ततः पर भवेत् तो नो यथा पीन प्रजायते ॥१२१॥

जीतां तक् वतमानेऽपि ॥ ३ २ १४ ॥ आदीदित. ॥ ३.२ १३ ॥ दस्तस्य नो दश्च ॥ ३ २.१५ ॥
अदो जघु ॥ ३.२ २१ ॥ ऋत इर् ॥ २ १ १३७ ॥ र ॥ ३ २ ७ ॥ ल्वाद्योदितः ॥ ३ २ २२ ॥
प्याय पी ॥ ३.२ २४ ॥

(ओ)प्यायी–प्यायते વધવું ધાતુનો पी આદેશ આચાર્યોએ क्त અને क्तवत् પરમાં હોય ત્યારે બતાવ્યો છે. (તે ओदित् હોવાને લીધે) તેની પરમાં આવતા त કારનો न કાર થાય છે જેમકે :–पीनः જાડો, વધેલો એમ થાય છે.

१२२–१२३ त्राणाद्या वा निपात्यन्ते त्राणस्त्रातो यथा भवेत् ।
अवाऽद्यग्रहणादेते प्रयोगा मनुजनाधिप ! ॥१२२॥
निर्वाणो निर्वातो ह्रीतो ह्रीणोऽतथोन्न उत्तश्च ।
घ्राणो घ्रातो विन्नो वित्तो नुत्तो हि नुन्नस्तु ॥१२३॥

(त्रा–त्रायते વગેરે ધાતુઓના) त्राण-રક્ષાયેલું વગેરે નિપાતથી સિદ્ધ કરાય છે જેમકે – त्राण–त्रात, અહીં आदि વગેરે ગ્રહણને લીધે निर्वाण–निर्वात–ગતિ, ગંધ વગરનો, ह्रीत–ह्रीण શરમાયેલો, उन्न–उत्त–ભીનો થયેલો, घ्राण–घ्रात સૂંઘેલો, विन्न–वित्त–પામેલો અને नुत्तः–नुन्नः–પ્રેરાયેલો વગેરે થાય છે

१२४ सम्पर्युपेभ्यः करोतेर्भूषणे सुट् भवेदिह ।
स्यात् संस्कृतं पुनः स्वामिन् ! परिष्कृतमुपस्कृतम् ॥१२४॥

सम्, परि અને उप ઉપસર્ગની પરમાં कृ–करोति ધાતુને ભૂષણના અર્થમાં सुट् (स्) આગમ લાગે છે. જેમકે :–संस्कृतम् શુદ્ધ કરેલું, તેમજ હે સ્વામી, परिष्कृतम्–અલંકૃત તેમજ उपस्कृतम्–શણગારેલું

१२५ क्तिति परे च दो दत्ति स्वरात् तो वा भवेद् विभो ! ।
दत्तं प्रत्तं प्रदत्तं च प्रयोगाः स्युरिमे यथा ॥१२५॥

त કારાદિ कित् પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે दा ધાતુનો दत् આદેશ થાય છે. પણ સ્વરની પરમાં તે આદેશ વિકલ્પે થાય છે જેમકે :–दत्तम्–આપેલું તેમજ प्रत्तम्–प्रदत्तम्–આપેલું વગેરે પ્રયોગો થાય છે

१२६ क्तप्रत्यये परे राजन् ! यजः स्यात् सम्प्रसारणम् ।
ततः षत्वं ततः ष्टुत्वं भवेदिष्टमनेन च ॥१२६॥

क्त પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે, હે રાજન્, यज्–यजते ધાતુનું સંપ્રસારણ થાય છે. પછી (ज કારનો) ष કાર થઈને त કાર त વર્ગનો ट કાર ट વર્ગની પરમાં ट વર્ગ થતાં इष्टम्–પૂજા કરાયેલું એમ થાય છે

१२७ टुवप् च वीजसन्ताने तस्य स्यात् सम्प्रसारणम् ।
उप्तं [illegible] ॥१२७॥

[illegible] ॥ ४.१.२० ॥ [illegible] ॥ ४.४.२८ ॥
[illegible] ॥ ४.२.७६ ॥ [illegible] ॥ ४.४.११ ॥ [illegible] ॥ ४.१.७२ ॥
[illegible] ॥ ४.१.७८ ॥ [illegible] ॥ २.१.१२१ ॥

टुवप् (वप)–બીજ વાવવું તેનું સંપ્રસારણ થાય છે અને उप्तम्–વાવેલુ એમ બને (वह् ધાતુના) ह કારનો ढ કાર, (પરમાં આવતા) त કાર અને थ કારનો ध કાર તેમજ (તે કાર નો) ढ કાર થઇને ढ કારની પરમાં બીજો ढ કાર આવે ત્યારે (પૂર્વ) ढ કારનો લોપ અને દીર્ઘ થાય છે.

१२८ यदूढोऽनडुहा पङ्गु–रुद्यते स्मोदित च तत् ।
सवीयते स्म सवीतम् उक्तमत्रोच्यते स्म हि ॥१२८॥

જેમકે:–બળદ વડે પંગુ–લંગડો લઇ જવાયો–ऊढः તેમજ જે ઉદય પામે છે–ઉગે છે તે उदितम्, જે ઢંકાયેલુ છે તે सवीतम् અને કહેવાયું છે તે उक्तम् એમ થાય છે.

१२९ भवेद् वसिक्षुधोरिट् चाऽ-निटोः क्ते क्तवतौ परे ।
द्वौ प्रयोगौ यथा स्याताम् उषितक्षुधिताविमौ ॥१२९॥

क्त અને क्तवतु પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે અનિટ્ ધાતુઓ वस्–वसति અને क्षुध्–क्षुध्यति–ભૂખ્યા થવું ને इट् આગમ લાગે છે. તેના બે પ્રયોગો उषितः–રહેલો, क्षुधितः–ભૂખ્યો એમ થાય છે.

१३० जनेर्जा च पचो वश्च जातः पक्वो भवेद् यथा ।
स्फायः स्फीश्च शुषेः कस्तः स्फीतशुष्कसुसिद्धये ॥१३०॥

जन्–जायते નો जा આદેશ થઇને जातः–જન્મેલો થાય છે. તેમજ पच्–पचति ની પરમા त કારનો व કાર આદેશ થઇને पक्वः–પાકેલો–રાંધેલો થાય છે. स्फायी–स्फायते–વધવું નો स्फी આદેશ થઇને स्फीत–વૃદ્ધિ પામેલો તેમજ शुष्–शुष्यति ની પરમા त કાર નો क આદેશ થઇને शुष्कः–સૂકો એમ થાય છે.

क्वस्वादिप्रक्रिया ।

१३१ क्वसुकानौ णबेवच्चाऽ-तीते स्तः प्रत्ययाविमौ ।
चक्रवानथ चक्राण-श्चेत्यादिनां सुसिद्धये ॥१३१॥

(પરોક્ષ) ભુતકાળના અર્થમાં ધાતુને क्वसु (वस्) અને कान (आन) પ્રત્યયો णप् અને ए ની જેમ થાય છે જેમકે–चक्रवान् કર્યું હતુ ને અને चक्राण કરી રહ્યો હતો તે એ બધાની સિદ્ધિ માટે છે.

१३२ एकाचां कृतद्वित्वानाम् आदन्तानां घसेर्वसो ।
इट् भवेदिह नान्येषाम् आरिवान् ददिवान् यथा ॥१३२॥

वसिक्षुधोरिट् ॥ ३.२६ ॥ जनेर्जा ॥ ३ २ ३७ ॥ पचो वः ॥ ३.२ ३९ ॥ स्फायः स्फी ॥ ३ २.४२ ॥ शुषेः कः ॥ ३ २.४१ ॥ क्वसुकानौ णबेवत् ॥ ३.३.१ ॥ कृतद्वित्वानामेस्वराणामादन्तानां च ॥ ३.३.३ ॥

એકસ્વરવાળા, દ્વિત્વ કરાયેલા તેમજ આ કારાન્ત અને ઘસ્‌-ખાવું તેમજ વસ્‌-વસતિ ધાતુઓને જ અહીં इट् આગમ લાગે છે. અન્ય ધાતુઓને નહીં આમ ऋ-જવું નું आरिवान् ગયેલો અને दा-ददाति નું-ददिवान् થાય છે.

१३३ इट वा भवेद् दृशे. स्वामिन् ! गमेर्हनेर्विदेर्विशेः ।
दद‍ृशिवान् दद‍ृश्वांश्च जगन्वान् जग्मिवानथ ॥१३३॥

હે સ્વામી, दृश्-पश्यति, गम्-गच्छति, हन्-हन्ति, विद्-वेत्ति તેમજ विश्-विशति ધાતુઓને વિકલ્પે इट् આગમ થાય છે. જેમકે –ददृशिवान्-ददृश्वान् તેણે જોયું હતું, जगन्वान्–जग्मिवान ને ગયો હતો–એમ થાય છે.

१३४ स्तः शतृशानौ तिप्तेवत् क्रियायां हि यथाक्रमात् ।
पचन्नास्ते मुगानेऽतः पचमानः पिबत्यथ ॥१३४॥

ક્રિયાપદ ગમ્યમાન હોય ત્યારે शतृ (अत्) અને शान (आन) પ્રત્યયો થાય છે જેમકે :– पचन्–રાંધતો आस्ते બેઠો છે आन પરમાં હોય ત્યારે अ કારને मुक् (म्) આગમ થાય જેમકે :–पचमान રાંધતા રાંધતા પીએ છે (पिबति)

१३५ स्यादासेरान ई चाऽत्र यथाऽऽसीन प्रजायते ।
नुम्वावीपो. शतु. स्वामिन्स्तुदन्ती तुदती पुनः ॥१३५॥

आस्–आस्ते ધાતુની પરમા आन નો ई કાર થાય છે. જેમકે :–आसीन –બેઠેલા એમ થાય છે ई કે ईप् પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે अ વર્ણની પરમા આવતા शतृ (अत्) પ્રત્યયને नुम् (न्) આગમ વિકલ્પે થાય છે :–तुदन्ती–तुदती–વ્યથા પામતી સ્ત્રી.

१३६ ईपो शतुर्भवेन्नुम्वाऽ–श्यपोराभित्यमेव च ।
यत् पचती पचन्ती च दीव्यन्तीति स्त्रियां तदा ॥१३६॥

अ વિકરણ પ્રત્યય કે य વિકરણ પ્રત્યયના अ કારની પરમાં शतृ પ્રત્યયને નિત્ય नुम् (न्) આગમ લાગે છે. જેમકે -पचती पचन्ती–રાંધી રહેલી, दीव्यन्ती–રમી રહેલી–વગેરે સ્ત્રીલિંગમાં થાય છે.

१३७ जक्षादीना द्विरुक्तानां नुम् शितो मुपनेन च: ।
प्रतिषेधश्च वक्तव्य शतुर्जक्षद्ददत्तथा ॥१३७॥

जक्ष्–जक्षिति વગેરે તેમજ (ત્રીજા ગણના જે) દ્વિરુક્ત ધાતુઓને शितो नुम् સૂત્રથી शतृ પ્રત્યયને લાગતા नुम् આગમ નો પ્રતિષેધ કહેવાયો છે જેમકે –जक्षत्, ददत् વગેરે થાય છે.

दद‍ृशुर्विदविशाद्वा वक्तोर्वा ॥ ३.३.४ ॥   तत्सुतोश्री तिर्पवत् क्रियादाम ॥ ३.३.३ ॥
मुगातेऽतः ॥ ३.३.९ ॥   आसेराम ई ॥ ३.३.११ ॥   आईपो शतुः ॥ ३.३.१२ ॥
श्यपवावोर्नित्यम् ॥ ३.३.१३ ॥   * द्विरुक्तानां जक्षादीनां नुम्न शतौ वा ॥ ३.३.१४ ॥
शितो नुम् ॥ ३.३.५६ ॥

१३८ शौ परे तु विकल्पेन जक्षन्ति जक्षतीति च ।
जक्षजागृदरिद्राशास् – दीधीङ्-वेवीङ् – चकास्तथा ॥१३८॥

(નપુંસકલિંગ બહુવચનનો) शि (इ) પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે (नुम्) વિકલ્પે લાગે છે. જેમકે –जक्षन्ति–जक्षति ખાઈ રહેલા. जक्ष વગેરે ધાતુઓ–जक्ष्–जक्षिति ખાવું, जागृ–जागर्ति –જાગવું, दरिद्रा–दरिद्राति ગરીબ હોવું, शास्–शास्ति કહેવું, दीधीङ्–दीधीते પ્રકાશવું, वेवीङ् –वेवीते–સરખું હોવું તેમજ चकास्–चकास्ति પ્રકાશવું–છે.

१३९ स्याद् विदेर्वा वसुः स्वामिन् शतृविषय एव च ।
विद्वान् विदन् यथा शब्दौ सिध्येता शास्त्रसम्मतौ ॥१३९॥

विद–वेत्ति જાણવું ધાતુને शतृ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે વિકલ્પે वसु (वस्) પ્રત્યય લાગે છે જેમકે –विद्वान्–विदम् જાણનાર–એ બ ને શાસ્ત્રસ મત શબ્દો સિદ્ધ થાય છે.

१४० अत्रभवत्तत्रभवच्छब्दौ पूज्यार्थ एव वै ।
निपात्येते च पूज्योऽत्रभवास्तत्रभवान् यथा ॥१४०॥

अत्रभवत् અને तत्रभवत् શબ્દો પૂજ્ય–માન આપવાના અર્થમાં નિપાત વડે સિદ્ધ થાય છે. જેમકે :–अत्रभवान्-આપશ્રી, तत्रभवान्–તેઓશ્રી એમ થાય છે.

१४१ शीले तृन् प्रत्ययो धातो यथैव स्यु प्रयोगका ।
कर्त्ता करणशीलश्च हर्ता हरणशीलक. ॥१४१॥

શીલ–સ્વભાવના અર્થમાં ધાતુને तृन् (तृ) પ્રત્યય લાગે છે. તેના પ્રયોગો જેમકે :–कर्ता –કર્યા જ કરનાર, हर्ता લઈ લેનાર વગેરે છે.

१४२ इष्णु–स्नु–क्नुर्भवेद् धातो शीलेऽर्थे हि यथाक्रमात् ।
जिभ्वोरिड् न गुणाभाव स्नुप्रत्यये परे परम् ॥१४२॥

શીલ–સ્વભાવના અર્થમા ધાતુને इष्णु, स्नु અને क्नु પ્રત્યયો લાગે છે. स्नु પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે जि–जयति અને भू–भवति ને इट् આગમ તેમજ ગુણ થતા નથી.

१४३ अलङ्करिष्णुश्च निराकरिष्णुर्ग्रसिष्णुरेव प्रजनिष्णुरेव ।
अपत्रपिष्णुः पुनरुत्पतिष्णुर्वर्तिष्णुर्वर्धिष्णुश्चरिष्णवश्च ॥१४३॥

अलङ्करिष्णुः–શણગાર શોખીન निराकरिष्णुः નિરાકરણ જ કરનાર, ग्रसिष्णुः–ગળીજનાર, प्रजनिष्णुः–જન્મ્યા કરનાર, अपत्रपिष्णु –શરમાળ, उत्पतिष्णुः-ઉત્પન્ન થયા કરનાર, वर्तिष्णुः –ટકી રહેનાર, वर्धिष्णुः–વધ્યા કરનાર, चरिष्णुः–ફર્યા કરનાર એમ થાય છે.

त्रिदेर्वा वसु ॥ ३ ३.१५ ॥ अत्रभवत्तत्रभवतौ पूज्ये ॥ ३ ३ १७ ॥ शीले तृन् ॥ ३ ४ १ ॥
इष्णुस्नुक्नु ॥ ३ ४ २ ॥ जिभ्वोर्न ॥ ३.४ ६ ॥

१४४ तथोत्पतिष्णुः पुनरुत्पदिष्णुर्भविष्णुरोचिष्णुसहिष्णवश्च ।
भ्राजिष्णुरेव पुनरुन्मदिष्णुर्ण्यंलोपताऽत्रैव च कारयिष्णुः ॥१४४॥

તેમજ उत्पतिष्णुः-ઉડવા કરનાર, उत्पदिष्णुः-ઉત્પન્ન થયા કરનાર, भविष्णुः-થનાર, ટકી રહેનાર, रोचिष्णुः-પ્રકાશમાન, सहिष्णुः-સહનશીલ, भ्राजिष्णुः-પ્રકાશમાન, उन्मदिष्णुः-ઉન્માદ કર્યા કરનાર તેમજ અહીં (इष्णु પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે) ञि (પ્રેરક પ્રત્યય) નો લોપ થતો નથી જેમકે :-कारयिष्णुः-કરાવ્યા કરનાર.

१४५ ग्लास्नुर्जिष्णुः स्यास्नु-र्भूष्णुर्म्लास्नुस्तथैव परिमार्ष्णुः ।
क्षिष्णुः पक्ष्णुप्रमुखाः स्नुप्रत्ययान्ताः प्रयोगाः स्युः ॥१४५॥

स्नु પ્રત્યયાન્ત પ્રયોગો આ પ્રમાણે છે. જેમકે :-ग्लास्नुः-ગમગીન રહેનાર, जिष्णुः-જીતનાર, स्थास्नुः-ઉભુ રહેનાર, भूष्णुः-થનાર, म्लास्नुः-કરમાઈ જનાર, परिमार्ष्णुः-સાફ કર્યા કરનાર, क्षिष्णुः-ક્ષય પામનાર, पक्ष्णुः-રાંધ્યા જ કરનાર વગેરે છે.

१४६ विष्णुस्त्रस्नुश्च गृध्नुश्च धृष्णुः क्षिप्नुस्तथैव च ।
प्रयोगाः क्नुप्रत्ययान्ताः एते लोकात् समुद्धृताः ॥१४६॥

તેમજ क्नु પ્રત્યયાન્ત પ્રયોગો જે અન્ય વ્યાકરણમાંથી લેવાયા છે તે विष्णुः-વ્યાપીને રહેનાર, त्रस्नुः ત્રાસ પામનાર, गृध्नुः-લોભી, धृष्णुः-ગર્વીલો क्षिप्नुः-ફેંકનાર વગેરે છે.

१४७ षाकोकणश्चाऽत्र भवन्ति शीले
धातोः परे स्युर्यदिह प्रयोगाः ।
जल्पाकभिक्षाकवराकलुण्टा-
काः शैश्च कुट्टाक इहैवमुक्ताः ॥१४७॥

શીલ-સ્વભાવના અર્થમાં ધાતુને षाक (आक), उ અને उकण् (उक) પ્રત્યયો થાય છે -જેના પ્રયોગો આ પ્રમાણે છે. जल्पाकः-બડબડીયો, भिक्षाकः-ભિખારો, वराकः-મનપસંદ અથવા બિચારો-તલસેલો, लुण्टाकः-લૂંટારો (लुण्ठाक), તેમજ कुट्टाकः કૂટનાર-તાડનાર વગેરે કહેવાયા છે.

१४८ उः सान्ताशंसयोश्च स्यात् सूत्रस्यैव विवक्षया ।
चिकीर्षुः पुनराशंसुर्भिक्षुरित्यत्र चाऽऽरतः ॥१४८॥

અને स (ઇચ્છા દર્શક) પ્રત્યયાન્ત તેમજ आशंस्-પ્રશંસા કરવી ધાતુઓને આ સૂત્રના વચનને લીધે उ પ્રત્યય લાગે છે. જેમકે :-चिकीर्षुः કરવાની ઇચ્છા કરનાર, आशंसुः-પ્રશંસા કર્યા કરનાર તેમજ च કાર ને લીધે भिक्षुः-ભિખારી-એમ થાય છે

षाकोकणः ॥ ३ ४ ६ ॥ सान्ताशंसभिक्ष उः ॥ ३ ४ ११ ॥

१४९-१५० स्युरुकण्-प्रत्यये चैते लाषुकः पातुकः पुनः ।
स्थायुकः पादुकश्चापि भावुको वर्षुकस्तथा ॥१४९॥
घातुक कामुको नून गामुकः सारुकः किल ।
आलुप्रत्यय आचार्यैः शीलेऽर्थेऽपि प्रदर्शितः ॥१५०॥

उकण् (उक) प्रत्यय પરમા હોય ત્યારે लाषुकः-લોભિયો, पातुकः-પડનાર, स्थायुकः-ઉભો રહેનાર, पादुकः-ચાલનાર, भावुक-ભાવિક, કામી, वर्षुक-વરસાદ સીંચનાર, घातुकः-હત્યારો, कामुक-કામી, गामुकः-ચાલ્યા કરનાર, सारुकः-સર્યા કરનાર વગેરે થાય છે. આચાર્યો વડે आलु પ્રત્યય પણ સ્વભાવના અર્થમા બતાવાયો છે.

१५१ तस्मिन् परे त्रिलोपो न स्पृहयालुर्यथा पुनः ।
गृहयालुः शयालुश्च पतयालु -प्रयोगाः ॥१५०॥

તે (आलु) પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે त्रि (પ્રેરક) પ્રત્યયનો લોપ થતો નથી. જેમકે :- स्पृहयालु-સ્પૃહા કરનાર, गृहयालुः-ગ્રહણ કરાવનાર, शयालु-સૂનાર અને पतयालु-પાડનાર વગેરે પ્રયોગો થાય છે

१५२ भवति नमादेः र शी-ले धातोः स्याद् यथैव नम्रश्च ।
दीप्र- कम्प्र कम्रः स्मेरो हिंस्रस्त्वजस्र च ॥१५२॥

શીલ-સ્વભાવના અર્થમા नम्-नमति વગેરે ધાતુઓને र પ્રત્યય લાગે છે. જેમકે :-नम्र-નમ્ર, दीप्तः-દીપ્તિમાન, कम्प्र-ચંચલ, कम्रः-કમનીય, स्मेरः-સ્મિતમુખ, हिंस्रः-હિંસક તેમજ अजस्रम्-સતત વગેરે થાય છે.

१५३ घसादेः क्मर एव स्याद् धातोः शीले यथा भवेत् ।
घस्मरः सृमरश्चापि ह्यद्मरस्त्वादिशब्दतः ॥१५३॥

શીલ-સ્વભાવના અર્થમાંજ घस વગેરે ધાતુઓને क्मर (मर) પ્રત્યય લાગે છે જેમકે - घस्मरः-ખાઉધરો અને आदि-વગેરે શબ્દને લીધે सृमरः-સરકનાર, अद्मरः ખાઉધરો વગેરે થાય છે

१५४ कुरच् शीलेऽपि निर्दिष्ट आचार्यैर्ज्ञानशालिभिः ।
भिदुरो विदुरश्चाऽथ छिदुरश्चेति सिद्धये ॥१५४॥

શીલ-સ્વભાવના અર્થમાં જ્ઞાની આચાર્યોએ (भिद्-भिनत्ति, विद्-वेत्ति અને छिद्-छिनत्ति ધાતુઓને) कुरच् (उर) પ્રત્યય લાગે છે. જેમકે -भिदुरः-ભેદી નાંખનાર, विदुरः-જ્ઞાની અને छिदुर-છેદનશીલ થાય છે.

१५५ भासादेर्घुर एवाऽत्र शीले यथेति भासुरः ।
मेदुरो भङ्गुरश्चाऽत्र भवेज्जोः कगौ घिति ॥१५५॥

नमादेः र ॥ ३.४.१७ ॥ घसादेः क्मर ॥ ३.३.१८ ॥ भिदिछिदिविदिभ्यः कुरच् ॥ ३.४.१९ ॥ (कुरच्) भासादेर्घुरः ॥ ३.४.२० ॥ जो कगौ घिति ॥ ३.४.२१ ॥

भास–भासते વગેરે ધાતુઓને શીલ–સ્વભાવના અર્થમાં घुर (उर) પ્રત્યય લાગે છે. જેમકે –भासुर–ભાસ્વર–પ્રકાશમાન, भेदुरः–સ્નિગ્ધ, जागुर, ખીચોખીચ, भङ्गुर–ભંગુર એમ થાય છે. અહીં घित् પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે (ધાતુના) च કાર અને ज કારના અનુક્રમે क કાર અને ग કાર થાય છે.

१५६ यज् – जप् – दंशि – वदेभ्यः शीले धातुभ्यः यङः ऊकः ।
तद्योगे च यङो लुक् स्युश्च यथा यायजूकाद्या ॥१५६॥

શીલ–સ્વભાવના અર્થમાં यज्–यजति, जप्–जपति, दंशि–दशते, वद–वदति ધાતુઓની પરમાં यङ् (ક્રિયાતિશયનો) પ્રત્યય હોય ત્યારે ऊक પ્રત્યય લાગે છે. અને તે (यङ्) ના યોગથી (ધાતુનું દ્વિત્વ થઇ) यङ् નો લુક્ થાય છે જેમકે :-यायजूक–અતિશય યજનશીલ વગેરે થાય છે

१५७ जागर्तेश्च विना यङ वुधैरूको निवेदितः ।
शीलार्थ एव भो स्वामिन् ! जागरूको भवेद् यथा ॥१५७॥

यङ् (ક્રિયાતિશયાર્થ) પ્રત્યય વિના પણ जागृ–जागर्ति ધાતુને ऊक પ્રત્યય વિદ્વાનોએ બતાવ્યો છે તે શીલ–સ્વભાવના અર્થમાંજ છે જેમકે –હે સ્વામી, जागरूक–સાવધાન એમ થાય છે.

१५८ इण् – नश् – जि–सृ – गमिभ्यः स्यात् क्वरप् तत्र कृते तुकि ।
इत्वरो नश्वरो जित्व – र सृत्वरश्च गत्वर ॥१५८॥

इण्–एति, नश्–नश्यति, जि–जयति, सृ–सरति અને गम–गच्छति ધાતુઓને (શીલાર્થે) क्वरप् (वर) પ્રત્યય લાગે છે. અને (હ્રસ્વની પરમાં) तुक् (त्) આગમ કરવામાં આવે તે પછી इत्वर–ગમનાર, જનાર, नश्वर–નાશવંત, जित्वर–વિજયી અને सृत्वर–સરવુશીલ–એમ થાય છે

१५९ भियोऽर्मा प्रत्ययाः शीले क्रुरुक–क्लुकनो नृप ! ।
यथैतेऽत्र प्रयोगाः स्यु भीरुर्भीरुकभीलुकाः ॥१५९॥

શીલ–સ્વભાવના અર્થમાં भि–बिभेति ધાતુને, હે નૃપ, क्रु (रु), क्रुकन् (रुक) અને क्लुकन् (लुक) પ્રત્યયો થાય છે. એમાં આ પ્રમાણે પ્રયોગો થાય છે. જેમકે :–भीरु, भीरुक, भीलुक – બીકણ, ડરપોક.

१६० सृघस्यदोऽस्य भवेन्मरक् शीले स्यात्तामिमो यदा ।
सृमरो घस्मरोऽद्मरो – विदुरिद्धिन्नितातितो ॥१६०॥

यङ ऊक ॥ ३.४.२१ ॥   जागर्तेरूक ॥ ३.४.२२ ॥   इण्नश्जिसर्तिभ्यः क्वरप् ॥ ३.४.२३ ॥
भियः क्रुक्लुको ॥ ३.४.२४ ॥   सृघस्यदो मरक् ॥ ३.४.२५ ॥   विदभिदच्छिदः कुरच् ॥ ३.४.२६ ॥

शृ–शृणाति તેમજ वन्द–वन्दते ધાતુઓને શીલ–સ્વભાવના અર્થમાં आरु પ્રત્યય લાગે છે જેમકે .–शरारु–તોફાની, હિંસક અને वन्दारुः–નમન કરનાર, પ્રશંશક, ભક્ત તેમજ (बिद् –विन्दति નું) विन्दु –મેળવનાર તેમજ (इष्–इच्छति નું) इच्छु –ઇચ્છુક બ ને નિપાત કરાય છે.

१६१ स्थेश् – भास् – पिस् – कस एभ्यो भवति वर. प्रत्ययो यथैते स्युः ।
स्थावर – ईश्वर – भास्वर – पेस्वर – कस्वरमिह नृपेश ! ॥१६१॥

स्था–तिष्ठति, ईश्–ईष्टे, भास्–भासते, पिस्–पिसति જવું, कस–कसति વગેરે ધાતુઓને वर પ્રત્યય લાગે છે જેમકે .–स्थावरः–સ્થાવર, ईश्वरः–ઇશ્વર, भास्वर –પ્રકાશમાન, पेस्वरः–જનાર, હાંકી કાઢનાર, અને कस्वर.–પાસે જનાર એમ હે નૃપ, થાય છે.

१६२–१६३ शीले धातोर्भवेत् स्वामिन् ! प्रत्ययः पुनरादृतः ।
किर्द्विश्च भूत इत्यत्र प्रयोगा स्युरिमे यथा ॥१६२॥
रामः सोम पपिर्यज्ञे ददिर्गाश्चक्रिरद्भुतम् ।
याजकान् वव्रिराजग्न्हिः पौण्डरीक महाद्विजान् ॥१६३॥

શીલ–સ્વભાવના અર્થમાં ભૂતકાળમાં હે સ્વામી, आकारान्त ऋकारान्त (તેમજ जन–जायते, नम्–नमति અને गम–गच्छति) ધાતુઓને कि (ई) પ્રત્યય લાગે છે અને તે ધાતુનું દ્વિત્વ થાય છે. તેના પ્રયોગો આમ છે.–રામે પૌંડરીક યજ્ઞમાં સોમરસ પીધો (पपि) ગાયો દાનમાં આપી (ददि), આશ્ચર્ય કર્યું (चक्रि), યજ્ઞ કરનારાઓની (યાજકોની) વરણી કરી (वव्रिः) અને બ્રાહ્મણોને આમ ત્ર્યા. (आजग्न्हिः)

१६४ शीलाधिकारे कतिचित्प्रयोगाः
शास्त्रान्तरात् सलिखिताः प्रसिद्धाः ।
उणादिकान् तान् कतिचित् प्रयोगान्
उद्धृत्य लोकादथ संलिखामि ॥१६४॥

શીલ–સ્વભાવ પ્રક્રિયામાં કેટલાક પ્રસિદ્ધ પ્રયોગો અન્ય (વ્યાકરણ) શાસ્ત્રમાંથી સમ્યક્ રીતે લખવામાં આવ્યા છે. હવે પછી કેટલાંક उणादि પ્રત્યયો ને વ્યાકરણમાથી ઉદ્ધૃત કરીને લખી રહ્યો છું.

इति शीलार्थप्रक्रिया ।

उणादिप्रक्रिया ।

१६५ सर्वोणादय उर्वीश ! धातुभ्यः प्रत्यया अपि ।
संज्ञाया हि प्रयोक्तव्याः प्रयोगमनुसृत्य च ॥१६५॥

स्थेशभास्पिस्कसो वर ॥ ३४२८॥ आदृत किर्द्विश्च भूते ॥ ३४.२९॥ सर्वोणादयः ॥ ३५१॥

અધાજ કાળમાં उण् વગેરે પ્રત્યયોને ધાતુની પરમાં સંજ્ઞાવાચક નામ તરીકે મગે ગાન્દુઆ- પ્રયોજવાં.

१६६ भवति कृ-पा-वाऽशू-साध्-जि-मि-स्वदिभ्यो ह्युणेव धातुभ्यः ।
कारुः पायुर्वायुरित्याद्या. स्यु प्रयोगा यत् ॥१६६॥

कृ-करोति, पा-पाति, वा-वाति, अश्-अश्नोति, साध्-साध्यति, जि-जयति, मि-मिनोति, स्वद्-स्वदते ધાતુઓની પરમા उण् પ્રત્યય લાગે છે. જેમકે :-कारु-કારીગર, શિલ્પી, पायु-ગુદા, मायु-પિત્ત વગેરે પ્રયોગો થાય છે.

१६७ धावि-तनि-गमि-मसिसचि-सि-हि-कुश्भ्यस्तुन् हि वर्त्तमाने स्यात् ।
धातुस्तन्तुर्मस्तुः सक्तुश्च सेतुर्हि ॥१६७॥

વર્ત્તમાન અર્થમાં धा-दधाति, अव-अवति तन-तनोति, गम्-गच्छति, मस्-मस्यति, सच-सचति, सि-सिनाति, हि-हिनोति તેમજ कुश्-क्रोशति ધાતુઓને तुन् (तु) પ્રત્યય લાગે છે જેમકે -धातु-ધારણ કરનાર, (ओतु-રક્ષણ કરનાર અને બિલાડો), तन्तु-વિસ્તાર કરનાર (તાંતણો), गन्तु.-જનાર, मस्तु.-દ્દેરફાર કરનાર-રક્ષણ કરનાર (માખણ), सक्तुः-સંબંધ કરનાર (રાબ), सेतुः-સાંધનાર (પુલ) વગેરે થાય છે.

१६८ अवतेः स्याद् वकारस्यो - कार इति विशेषता ।
ओतु पुनर्भवेन्मुग्पि मवोमित्यत्र सिद्धये ॥१६८॥

अव्-अवति ધાતુના व કારનો उ કાર થાય છે તે વિશેષતા છે. તેથી ओतु અને પછી मुक् (म्) આગમ લાગતાં ओम-પ્રણવ સિદ્ધ થાય છે.

१६९ बृहातिभ्या मनिण् स्यात्म-न्युपधाया ऋस्तथा ।
ब्रह्मात्मेति यथा शब्द-सिद्धिरत्र प्रजायते ॥१६९॥

बृह्-बृहति-વધવું અને अत-अतति ધાતુઓને मनिण् (मन्) પ્રત્યય લાગે છે मन् પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે ઉપધા ऋ કારનો र થાય છે જેમકે : ब्रह्मा-બ્રહ્મા, आत्मा-આત્મા શબ્દો અહીં સિદ્ધ થાય છે.

१७०-१७१ अ-स्तु-धृ-धृ-मृ-सु-हृ-मा-या-वा-पद्-नी-स्यंद् ति रे यदो मः स्यात् ।
अर्मः स्तोमो धर्मो घर्मोऽपि सोमश्च ॥१७०॥
होमो भोमो वामो यामो [illegible] नेमश्च ।
[illegible] सोमो राम [illegible] [illegible] ॥१७१॥

[illegible]
अस्वंहु [illegible] [illegible] [illegible]
पूभूदाप ॥१५४॥ [illegible]

ऋ–ऋच्छाति, स्तु–स्तौति, घृ–जिघ्रति, घरयति, धृ–धरते, मृ–म्रियते, सु–सुनोति, हु–जुहोति, भा–भाति, वा–वाति, या–याति यक्ष्–यक्षयति, नी–नयति, श्यै–श्यायति, क्षि–क्षयति, रै–रायति, पद्–पद्यते धातुओने मन् (म) प्रत्यय लागे छे. जेमके :–अर्म –चक्षुरोग, स्तोम.–झुमखुं, घर्म –उकळाट, धर्मः–धर्म मर्म –मर्मस्थान, सोमः–सोमरस अने चंद्र, होम.–होम, भाम –तेज, वामः–सुंदर अथवा दुष्ट, याम –प्रहर, यक्ष्मः–क्षयरोग, नेम –सिद्धान्त, श्यामः–श्याम, क्षेमः –कुशळ, रामः–राम अने पद्मम्–कमळ वगेरे, हे स्वामी, निष्पन्न थाय छे.

१७२ भीधुवोर्मक् यथा भीमो धूमो ध्वादेरुलिक् पुन ।
धूल्यङ्गुलिमुखा शब्द यथा स्युर्वर्त्तमानके ॥१७२॥

भी–बिभेति अने धू–धूयते धातुओने मक् (म) प्रत्यय लागे छे. जेमके :–भीमः–भयंकर, धूमः–धुमाडो थाय छे. तेमज धु–धुनोति वगेरे धातुओने उलिक् (उलि) प्रत्यय लागे छे जेमके :–धूलिः–धूळ, अङ्गुलिः–आंगळी वगेरे शब्दो वर्तमानकाळ ना अर्थमा थाय छे

१७३ भविष्यदर्थ एव स्यात् णिन्प्रत्ययो भवेद् यथा ।
आगमिष्यति चाऽऽगामी भावी भविष्यतीति च ॥१७३॥

भविष्यकाळना अर्थमा णिन् (इन्) प्रत्यय लागे छे. जेमके – आववानु छे ते आगामी, थवानु छे ते भावी वगेरे थाय छे

१७४ गमेर्डो वर्त्तमाने स्याद् गच्छतीत्यत्र गौर्यथा ।
ग्लानुदिभ्या भवेत् डौ च ग्लौ – नौ – प्रयोगसिद्धये ॥१७४॥

वर्तमानकाळना अर्थमांज गम्–गच्छति धातुने डो (ओ) प्रत्यय लागे छे. जेमके · गौ–गाय, तेमज ग्ला–ग्लायति अने नुद्–नुदति धातुओने डौ (औ) प्रत्यय ग्लौ.–चंद्र अने नौः–नाव ए प्रयोगोनी सिद्धि माटे लागे छे

१७५ स्त्यायतेड्रट् भवेत् स्त्रीत्वे स्त्रीशब्दोऽत्र यथा फलेत् ।
लक्षेरी मुट् लक्ष्मीश्च राजादेः कन्निमे यथा ॥१७५॥

स्त्रीलिंगनी विवक्षामा स्त्यै–स्त्यायते धातुने ड्रट् प्रत्यय लागे छे (टित् होवाने लीधे ई प्रत्यय थता) स्त्री.–स्त्री शब्द फळे छे. लक्ष्–लक्षयति ने स्रीत्वविवक्षामां ई अने मुट् आगमो लागे छे. अने लक्ष्मी·–लक्ष्मी सिद्ध थाय छे राज्–राजते वगेरे धातुओने कन् (अ) प्रत्यय लागे छे जेमके –

१७६ राजा तक्षा धन्वा द्युवा प्रतिदिवा युवा दश वृषा च ।
पञ्चाऽथ गुणे नव तुकि सप्ताऽष्टौ कनिमे यथा ॥१७६॥

भीध्वोर्मक् ॥ ३ ५ ९ ॥ ध्वादेरुलिक् ॥ ३ ५ १० ॥ भविष्यदर्थे णिनि ॥ ३ ५ ११ ॥
गमेर्डो ॥ ३ ५ १८ ॥ ग्लानुदिभ्या डौ ॥ ३ ५ १९ ॥ स्त्यायतेड्रट् ॥ ३ ५ २० ॥
लक्षतेरी मुट् च ॥ ३ ५ २१ ॥ राजादे कन् ॥ ३ ५ २२ ॥

राजा-રાજા, તેજસ્વી, तक्षा-સુથાર, धन्वा-જનાર, पूषा-પ્રકાશનાર, प्रतिदिवा-સામો ખેલાડી, युवा-યુવાન, दश-દશ, वृषा-વરસાદ, पञ्च-પાંચ, गुण करवामां आवे त्यारे नु-नुवन्ति नुं नव-नवः तुट् (त्) आगम करतां सप्त-સાત, तेमज अष्टौ-આઠ એમ तन् प्रत्ययान्त शब्दो थाय छे

१७७ यज्ञादेरस् च धातुभ्य-स्तपो रजो वच. पय ।
अमनो सर्वधातुभ्यो यथा यन्त्रं च वर्म च ॥१७७॥

यन्-वतिन वगेरे (तेमज बधा) धातुओने अस् प्रत्यय लागे छे. जेमके '-तप्यते-तप.-तप, रज्यते-रजः-धूळ, उच्यते-वच -वचन, पीयते-पय -दूध, पाछी तेमज बधा धातुओने त्र अने मन् प्रत्ययो लागे छे जेमके – यन्त्रम्-यन्त्र, वर्म-कवच

१७८ अर्चि-रुचि-शुचि-छृद्-सृपि-हुच्छादिभ्यो भवेदिसिति पाठत्र ।
अर्चा रोचि शोचि-र्हविश्च सर्पि छदिस्तथा छर्दि ॥१७८॥

अहीं अर्चति-अर्चति प्रकाशवुं, रुच-रोचते, शुच्-शोचते, छृद्-छृणत्ति, सृप्-सर्पति हु-जुहोति, छद्-छादयति वगेरे धातुओने इस् प्रत्यय लागे छे. जेमके – अर्चि-तेज-अग्नि, रोचि-शोचि.- प्रकाश, हवि -हविष्य सर्पि -घी, छदि.-आछ्छ, छर्दि.-वमन वगेरे थाय छे.

१७९ ईस्-मन्-त्रन्-क्विपसु ह्रस्व स्यात् प्रयोगा स्युरिमे यथा ।
छदि. छद्म तथा छत्र तनुच्छदेवमत्र च ॥१७९॥

ईस्, मन् (म). त्रन् (त्र) तेमज क्विप् प्रत्यय परमा होय त्यारे धातु ह्रस्व थाय छे तेना प्रयोगो आ प्रमाणे छे. छादयति-ढांके छे ते छदि-आवर, छद्म-બહાનું, छत्रम्-छत्री, तनुच्छद्-वस्त्र वगेरे.

१८० त्रपि-यपि-धनाति-चक्षि-जनिन्यजिभ्य उसिति भवेयुरेते यत् ।
धनुश्चायुर्वपु धनु-रजर्जनुर्यजुरिति स्यादिमे ॥१८०॥

त्रप्-त्रपते, वप्-वपते, धन-धनति, ऋ-ऋच्छति. चक्ष-चष्टे, जन्-जायते, यज्-यजति वगेरे धातुओने उस प्रत्यय लागे छे तेना प्रयोगो, ते रुपोमां, त्रपु -ताम्बु, वपु.-शरीर, धनु.-धनुष्य, अरु.-घા, चक्षु -आंख. जनु -जन्म, यजु -यजमान वगेरे, ते रुपोमां, थाय छे

१८१ [illegible] ई [illegible] प्रयोगा [illegible] ।
[illegible] ॥१८१॥

[illegible]

अव-अवति, तृ-तरति, स्तृ-स्तृणोति, तन्त्रि-तन्त्रयति વગેરે ધાતુઓને ई પ્રત્યય થાય છે અને તેના પ્રયોગો अवी: રજસ્વલા સ્ત્રી, तरी:-નાવ, स्तरी -ધુમાડો, तन्त्री:-વીણા વગેરે થાય છે. તેમજ સુકરતા-સુખપૂર્વક અર્થમાં केलिम (एलिम) પ્રત્યય લાગે છે.

१८२ सुखेन भिद्यते यच्च काष्ठ तत्तु भिदेलिमम् ।
सुखेन पच्यते यस्तु तण्डुलः स पचेलिम. ॥१८२॥

સહેલાઇથી જે લાકડું તૂટી જાય તે भिदेलिमम् અને સહેલાઇથી ચડી જાય-રંધાઇ જાય તેવો ચોખો-पचेलिम. થાય છે.

१८३ इत्युणादय इत्यत्राऽ-परिमिता मनीषिणा ।
प्राहुस्ततः प्रयोगानु-सारेण प्रत्ययो भवेत् ॥१८३॥

આમ उणादि પ્રત્યયો થયા તે બધાંને વિદ્વાનોએ અસંખ્ય બતાવ્યા છે. તેથી પ્રયોગાનુસાર પ્રત્યય થાય છે તેમ કહેવાય છે.

इति उणादिप्रक्रिया ।

तुमन्तप्रक्रिया ।

१८४ स्यात् क्रियायां च धातोस्तुम् तदर्थायां भविष्यति ।
भोक्तु व्रजति सुस्तोतुम् ईहे पुनर्भवेद् यथा ॥१८४॥

ભવિષ્યકાળના અર્થમાં જ્યારે તેને માટેની ક્રિયા પ્રયોજાઇ હોય ત્યારે ધાતુને तुम् પ્રત્યય લાગે છે. જેમકે :-भोक्तुम्-ખાવા માટે-જાય છે. सुस्तोतुम्-સારીરીતે સ્તુતિ કરવા માટે-ઇચ્છું છું.

१८५ तुमर्थे वुण् यथा स्याच्च दर्शको व्रजति ध्रुवम् ।
कालसमयवेलासु तुम् प्रत्ययो भवेद् भृशम् ॥१८५॥

तुम् કરવામાટે-ના અર્થમાંજ वुण्-(वु-अक) પ્રત્યય થાય છે. જેમકે :-दर्शक-જોવા માટે, જાય છે. તેમજ काल, समय અને वेला-વખત શબ્દો પરમાં હોય ત્યારે પણ तुम् પ્રત્યય લાગે છે.

१८६ भोक्तुं कालश्च भो स्वामि-न्नध्येतु समय. खलु ।
स्तोतुं वेला प्रयोगा हि यथैते शास्त्रसमताः ॥१८६॥

હે સ્વામી, જમવા માટેનો સમય, અધ્યયન કરવાનો સમય તેમજ સ્તુતિ કરવાનો વખત એમ શાસ્ત્ર સંમત પ્રયોગો છે.

[१]८७ घञ् भावेऽथ भवेद् धातोश्चजोः कगौ कृते घिति ।
यथा त्यागश्च भावश्च दायः पायः कृते युक ॥१८७॥

तुम् तदर्थाया भविष्यति ॥ ३६१ ॥ तुमर्थे वुण् ॥ ३६२ ॥ कालसमयवेलासु तुमुन् ॥ ३६३ ॥
घञ् भावे ॥ ३.६४ ॥ चजो कगौ घिति ॥ ३४२२ ॥

भावे घञ्(अ) प्रत्यय थाय छे. अने घित् प्रत्यय परमां होय त्यारे धातुना च कार अने ज कारना अनुक्रमे क कार अने ग कार कर्या पछी त्यज्यते-त्यागः-त्याग, भूयते-भावः-भाव तेमज (आ कारान्त धातुने) युक्(य्) आगम कर्या पछी दीयते-दायः-दायज्ो, पीयते-पाय-पान करवुं तेम थाय छे.

१८८ अथ धातोर्हि संज्ञायाम् अकर्तरि च घञ् भवेत् ।
प्रत्याहारविकाराद्या प्रयोगाः स्युर्यथा स्फुटम् ॥१८८॥

कर्तरि अर्थ सिवायना संज्ञावाचक नामोमां पण धातुने घञ्(अ) प्रत्यय लागे छे. जेमके :-प्रत्याह्रियते अस्मिन्-प्रत्याहार-प्रत्याहार, विक्रियते अस्मिन्-विकार-विकार वगेरे प्रयोगो थाय छे.

१८९ रञ्जेर्वाच्यो नलोपोऽत्र भावेऽथ करणे घञि ।
अनेन रज्यते रागो रञ्जनं वा भवेद् यथा ॥१८९॥

रञ्ज-रज्यति धातुनी परमां भावे के करण अर्थमां घञ् (अ) प्रत्यय होय त्यारे न कारनो लोप थाय छे. जेमके-जेना वडे रागी थाय छे ते राग अथवा रञ्जनम् थाय छे.

१९० इवर्णान्तादुवर्णान्ताद् ऋकारान्ताच्च धातुतः ।
स्वरादः स्यात् भावादौ प्रयोगाः स्युरिमे यथा ॥१९०॥

इ कारान्त, उ कारान्त, के ऋ कारान्त स्वरवाळा धातुओनी परमां अ प्रत्यय भाव वगेरे अर्थमां लागे छे. एना प्रयोगो आ प्रमाणे छे.

१९१ चयो जय इवर्णान्ते उवर्णान्ते लवः स्तवः ।
ऋकारान्ते पुनः प्रोक्तो गरः करस्तरस्तथा ॥१९१॥

इ कारान्त शब्दोमां चि-चिनोति नुं चय-ढगलो, जि-जयति नुं जयः-विजय, उ कारान्त मां लू-लुनाति नुं लवः-लव, स्तु-स्तौति नुं स्तव-स्तवन अने ऋकारान्त शब्दोमां गृ-गिरति नुं गरः झेर, कृ-किरति नुं करः-हाथ तृ-तरति नुं तरः-नाव एम थाय छे.

१९२ मदादः प्रत्ययः स्याच्च भावादौ भुवनाधिप ! ।
मदप्रयोगसिद्ध्यर्थं बहुत्वाच्च पणादयः ॥१९२॥

मद्-माद्यति वगेरे धातुओने भाव वगेरे अर्थमां. हे भुवन अधिपति, अ प्रत्यय थाय छे ते मद-मद, नशो ए प्रयोग सिद्ध करवा माटे छे. बहुवचन होवाने लीधे पण्-पणते नुं पण स्तुति, जुगार-वगेरे थाय छे.

१९३ हिनस्तीति भवेत् सिंहो हिंसि वर्णविपर्ययात् ।
क्वाचित्के पञ्चिकादेऽपि-ष्ठेते हन्तेरपप्रत्ययः ॥१९३॥

मदाद्यकर्तरि च ॥ ३१९ ॥ रञ्जेर्घञि ॥ ३१५ ॥ स्वराद ॥ ३१० ॥
मदःम ॥ ३१८ ॥ सिंहे वर्णविपर्ययश्च ॥ ३१.१ ॥

જે હિંસા કરે છે તે સિંહઃ-સિંહ તે હિંસ ધાતુના વર્ણોના વિપર્યય-ફેરબદલી થકી થાય છે. તેમજ ઘનતા, ટુકડા તેમજ નામના અર્થમાં हन्-हन्ति ને अ પ્રત્યય લાગે છે.

१९४ मूर्तौ घन इहाऽऽदेशः स्त प्रयोगाविमौ यथा ।
दधिकाठिन्यमित्यर्थे दधिघन. पुनस्तथा ॥१९४॥

જ્યારે ઘનતા થઈ ગઈ હોય ત્યારે (हन्-हन्ति ના) घन આદેશ થાય છે. જેમકે :-કઠણ-જામેલું દહીં ત્યાં दधिघन. પ્રયોગ થાય છે.

१९५ स्यात् सैन्धवपरिच्छिन्न सैन्धवघन इत्यपि ।
हन्तेः पुनर्बधादेशस्ततः परस्त्वप्रत्ययः ॥१९५॥

સૈન્ધવ-લૂણના ટુકડા થયા હોય ત્યારે, सैन्धवघनः એમ થાય છે. અને हन्-हन्ति નો वघ આદેશ થાય ત્યારે अ પ્રત્યય લાગે છે.

१९६ यथा भवेत् प्रयोगोऽयं सम्यक् च हननं वधः ।
भावादौ स्यात् ट्वितो थुश्च वेपन वेपथुर्यथा ॥१९६॥

જેમકે :-हननम् અને वधः-વધ, હત્યા એમ પ્રયોગ થાય છે. ભાવ વગેરે અર્થમાં टु इत् થતો હોય તેવા ધાતુઓને थु પ્રત્યય લાગે છે. જેમકે :-वेपनम्-वेपथु-કંપ, ધ્રુજારી-થાય છે

१९७ ड्वितस्त्रिमक् तत्कृते च यथा स्यात् कृत्रिमो घटः ।
भावादौ भवतो नट्की धातोः परे यथा क्रमात् ॥१९७॥

डु इत् થતા હોય તેવા ધાતુઓને त्रिमक् (त्रिम) પ્રત્યય લાગે ત્યારે कृत्रिमः-કૃત્રિમ ઘડો એમ થાય છે. અને ભાવ વગેરે અર્થમાં ધાતુની પરમાં અનુક્રમે नट् (न) અને कि (इ) પ્રત્યયો લાગે છે

१९८ यजेर्याचेर्यतेर्विच्छेः प्रच्छे रक्षेः स्वपेश्च नट् ।
प्रच्छः श्ने स्याच्छकारस्य विच्छश्च साहचर्यतः ॥१९८॥

यज्-यजति, याच्-याचते, यत्-यतते, विच्छ्-विच्छयते, प्रच्छ्-पृच्छति, रक्ष्-रक्षति અને स्वप्-स्वपिति ધાતુઓને नट् (न) પ્રત્યય લાગે છે. न પરમાં હોય ત્યારે प्रच्छ् ધાતુના छ કારનો श् આદેશ થાય છે અને સાથે હોવાને લીધે विच्छ् ધાતુને પણ (તે આદેશ) થાય છે.

१९९ विश्नप्रश्नौ यथा शब्दौ स्वप्नस्त्वसम्प्रसारणे ।
याच्ञा स्त्रियां नित्य यज्ञो यत्नो रक्ष्ण इमे यथा ॥१९९॥

मूर्तौ घनः ॥ ३.६.१० ॥ हनो बध. ॥ ३.६.११ ॥ ट्वितोऽथु ॥ ३.६.१२ ॥
ड्वितस्त्रिमक् ॥ ३.६.१३ ॥ नट् की ॥ ३.६.१४ ॥ यज्याच्यतविच्छप्रच्छस्वपो नट् ॥ ३.६.१५ ॥
छः श्ने ॥ ३.६.१६ ॥

જેમકે :-विश्न क्षांति અને प्रश्न-પ્રશ્ન શબ્દો તેમજ સંપ્રસારણ રહિતનો स्वप्न-સ્વપ્ન, નિત્ય સ્ત્રીલિંગમા याच्या-માગણી, यज्ञ-યજ્ઞ, यत्न. પ્રયત્ન તેમજ रक्ष्ण-રક્ષણ એમ થાય છે.

૨૦૦ दाधो: कि: प्रत्ययश्चोप-सर्गादाधारकर्मणि ।
आदिराधिरुपसर्गे जलधि कर्मणि स्मृत. ॥२००॥

ઉપસર્ગપૂર્વકના दा-ददाति અને धा-दधाति ને આધાર અને કર્મણિ અર્થમાં कि (इ) પ્રત્યય લાગે છે ઉપસર્ગપૂર્વકના आदि:-આદાન, आधि-માનસિક રોગ તેમજ કર્મણિઅર્થમાં जलधि સમુદ્ર એમ થાય છે.

૨૦૧-૨૦૨ भवेत् पयोधिराधार एवमन्ये भवन्ति च ।
युट्प्रत्यय पुनर्धातो-र्भावेऽर्थेऽनकृते सति ॥२०१॥
करणं देवन ज्ञान हवन भूषण यथा ।
उत्स्थास्तम्भो. सलोपश्च भावे विधिरय स्मृत. ॥२०२॥

તે જ પ્રમાણે જળનો આધાર એ અર્થમા पयोधि અને અન્ય પ્રયોગો થાય છે

તેમજ ધાતુને ભાવ-ક્રિયાના અર્થમાં युट् પ્રત્યય લાગે છે તે यु ના अन કરવામા આવે ત્યારે (कृ-करोति નું) करणम्, (दिव्-दीव्यति નુ) देवनम्-જુગાર, (ज्ञा-जानाति નું) ज्ञानम्-જ્ઞાન, (हु-जुहोति નું) हवनम्-હવન, (भूष्-भूषयति નુ) भूषणम्-ભૂષણ વગેરે થાય છે. उत् ઉપસર્ગ પૂર્વક स्था (तिष्ठति) અને स्तम्भ् (स्तम्भाति) ના स કાર નો ભાવે પ્રયોગ માં લોપ કરેવાય છે.

૨૦૩ उत्थाने तदुत्थानम् उत्तम्भन यथा भवेत ।
साधनाधारयोर्युट् च प्रयोगो स्त दमो यथा ॥२०३॥

ઉઠવામા આવે ત્યારે उत्थानम्-ઉઠવુ અને તેજ રીતે ઉંચકવામા આવે ત્યારે उत्तम्भनम्-ઉંચકવુ એમ થાય છે સાધન તેમજ આધારના અર્થમા युट् પ્રત્યય લાગે છે. તેના એ પ્રયોગો (નીચે) પ્રમાણે છે

૨૦૪ पच्यतेऽनेन येनात्र पचनोऽग्निस्तथा पुन ।
पच्यतेऽस्या भृश स्थाल्यां पचनी च तथाऽपरे ॥२०४॥

જેના વડે રાંધવાની ક્રિયા થાય છે તે पचन અગ્નિ અને જેમા રાંધવાની ક્રિયા થાય છે તે તપેલી-पचनी તેમજ અન્ય પ્રયોગો થાય છે.

૨૦૫ ईषद्दु.सुषु [illegible] ।
ईषत्कर ईषत्पानो दुष्करश्च सुयोधन. ॥२०५॥

करणाधिकरणयोश्च दाधो कि: ॥ ३.३.९२ ॥ [illegible] ॥ ३.३.११५ ॥ [illegible]
॥ ८.४.६१ ॥ [illegible] ॥ ३.३.११७ ॥ ईषद्दुःसुषु [illegible] ॥ ३.३.१२६ ॥

यज् वगेरे धातुओना च कार अने ज कारना क कार अने ग कार नहीं थवाथी याज्यम्-यज्ञयोग्य, याच्यम्-मांगवा योग्य, रोच्यम्-गमवा योग्य, त्याज्यम्-तजवा योग्य, पूज्यम्-पूजवा योग्य, प्रवाच्यम्-प्रवचन करवा योग्य, अर्च्यम्-अर्चनयोग्य, गर्ज्यम्-गर्जवा योग्य, भोज्यम्-खावा योग्य-एम थाय छे.

२१७ भोरावश्यक एव स्यात् घ्यण् प्रत्ययो धराधव ! ।
ओदौतोर्यःस्वरवच्चाऽ-वश्यलाव्यं भवेद् यथा ॥२१७॥

उ कारान्त धातुओने आवश्यक-जरूरी ए अर्थमां घ्यण् (य) प्रत्यय लागे छे अने, हे धरापति, ओ कारान्त अने औ कारनी धातुओनी परमां य प्रत्यय स्वर प्रमाणे वर्ते छे तेथी लु-धातुनुं लाव्यम्-अवश्य लणवा योग्य.

२१८ लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुङ्काममनसोरपि ।
समो वा हिततततयो-र्मासस्य पचि युङ्घञोः ॥२१८॥

कृत्य प्रत्ययोमां तेमज काम अने मनस् परमां होय त्यारे तुम् प्रत्ययना म कारनो लोप अवश्य थाय छे. तेमज हित अने तत शब्दो परमां होय त्यारे सम् ना म कारनो विकल्पे लोप थाय छे. अने पच् धातुनी परमां युङ् अने घञ् प्रत्ययो होय त्यारे मास शब्दना मा कारनो विकल्पे लोप थाय छे.

२१९-२२० अवश्यकार्यमेवेद राजन् ! सत्यवता त्वया ।
भोक्तुकामः श्रोतुमनाः सहितं सहितं पुनः ॥२१९॥
सततं सन्तत स्वामिन् ! मांसपचनमित्यपि ।
मास्पचन च मांस्पाको मांसपाको विकल्पतः ॥२२०॥

हे राजा, सत्यवान एवा तारे आ अवश्य करवुं जोईए-अवश्यकार्यम्. तेमज भोक्तुकामः-भोजन करवा माटेनी इच्छा वाळो, श्रोतुमना सांभळवानी इच्छा वाळो, सहितम्-संहितम्-साथे, हे स्वामी, सततम्-सन्ततम्-सतत, मांसपचनम्-मास्पपचनम् अने मास्पाक-मासपाक-मांसनी रसोइ-एम विकल्पे थाय छे.

२२१ धातोर्ऋदुपधात् क्यप् स्यात् कृत्य नृत्यं यथा भवेत् ।
न्हस्वाच्च क्यप् भवत्येव यथा कृत्यं कृते तुकि ॥२२१॥

ऋ कार उपधामां होय तेवा धातुओने क्यप् (य) प्रत्यय लागे छे. जेमकेः-(कृ धातुनुं) कृत्यम्-करवा योग्य, (नृत् धातुनुं) नृत्यम्-नाचवा योग्य-एम थाय छे. ह्रस्व (ऋ कारान्त) धातुने क्यप् प्रत्यय ज लागे छे अने तुक् (त्) आगम करवामां आवतां कृत्यम् एम थाय छे.

ओरावश्यके घ्यण् ॥ ३.७.११ ॥ ओदौतोर्य. स्वरवत् ॥ ३.७ १२ ॥
ऋदुपधात् क्यप् ॥ ३.७.१३ ॥ न्हस्वाच्च क्यप् ॥ ३.७.१६ ॥

२२२ नामन्युपपदे क्यप् च भुवो भावे भवेद् यथा ।
ब्रह्मभूयं गतः शब्दू-मिथ्योद्यौ च निपातितौ ॥२२२॥

ઉપપદમાં નામ હોય ત્યારે भू ધાતુને ભાવ-ક્રિયાના અર્થમાં क्यप् (य) પ્રત્યય થાય છે. જેમકે :-ब्रह्मभूयम्-બ્રહ્મભાવ પામ્યો. તેમજ मिथ्य અને उद्य એ બંને નદ-નદી ના અર્થમાં નિપાત કરવામાં આવ્યા છે

२२३ वा क्यप् स्यात् कृवृषोरन्त्यो. कृत्य कार्यं भवेद यथा ।
वृष्य वर्ष्यं महाराज ! प्रयोगाः स्युर्यथा त्विह ॥२२३॥

कृ-करोति અને वृष्-वर्षति ધાતુઓને વિકલ્પે क्यप्(य) પ્રત્યય લાગે છે જેમકે :-कृत्यम् -कार्यम्-કરવા યોગ્ય અને वृष्यम्-वर्ष्यम्-વરસવા યોગ્ય એમ અહીં પ્રયોગો થાય છે

२२४ तव्यादयो य एते ते विहिता भावकार्ययो. ।
अर्हेविधौ च वक्तव्या प्रयोगा स्युरिमे यथा ॥२२४॥

આ જે तव्य વગેરે પ્રત્યયો ભાવ અને કાર્ય ના વિષયમાં વિધાન કરાયાં છે તે યોગ્યતાના વિધિમાં પણ કહેવાયા છે.

२२५ दर्शनार्होऽत्र द्रष्टव्यो दर्शनीयो विधौ पुनः ।
अध्येतव्यश्च स्वाध्यायः सप्रत्ययान्ततस्तथा ॥२२५॥

જોવા યોગ્ય તે द्रष्टव्य અને જોવા જેવો તે दर्शनीय કહેવાય છે. અને વિધિમાં સ્વાધ્યાયનું અધ્યયન કરવું જોઈએ-अध्येतव्य થાય છે. તેજ રીતે ઇચ્છાદર્શક स પ્રત્યયાન્ત ધાતુઓને (પણ આ પ્રત્યય લાગે છે)

२२६ नितरां ध्यातुमेष्टव्यो निदिध्यासितव्य एव (च) ।
वै विजिज्ञासितव्याद्या ज्ञेया शब्दा यनेकशः ॥२२६॥

ખૂબજ ધ્યાન કરવા માટે ઇચ્છા કરાયેલ તે-निदिध्यासितव्य અને જાણવાની ખૂબજ ઇચ્છા કરાયેલ તે-विजिज्ञासितव्य વગેરે અનેક પ્રકારે શબ્દો યથેચ્છ જાણવાં

इति [illegible]प्रक्रिया ।

स्त्रीप्रक्रिया ।

२२७ स्यात् क्यप् स्त्रियां यजा भावे [illegible] [illegible] च [illegible] ।
[illegible] प्रयोगा [illegible] च ॥२२७॥

भुवो भावे क्यप् ॥ ३।१।१०७॥ [illegible] ॥ ३।१।१२०॥ [illegible] ॥
अर्हे कृत्यतृचश्च ॥ ३।३।१६९॥ [illegible] ॥ ३।१।१२४॥ [illegible] ॥ ३।३।१॥
[illegible] क्यप् ॥ ३।३।९९॥

ईषत्, दुः અને सु ઉપપદોની પરમાં આવતા ધાતુઓને ભાવ–ક્રિયા વગેરે અર્થમાં खल्(अ) તેમજ युट्(अन) પ્રત્યય થાય છે. જેમકે :–ईषद्भव થોડો થયેલો, ईसत्पानः થોડો પીવાયેલો, दुर्भवः–ખરાબ થયેલો, सुयोघन. સારો લડનારો.

२०६ ईषत्करस्तथा स्वामिन् ! दुष्करः सुकरः पुन ।

હે સ્વામી, તે પ્રમાણે ईषत्करः–થોડુ કરનાર, दुष्करः–દુષ્કર, सुकर.–સહેલાઇથી થાય તેવુ –એમ થાય છે.

कृत्यप्रक्रिया ।

तव्यानीयावथ स्याता धातोश्च भावकर्मणो. ॥२०६॥

ભાવ અને કર્મના અર્થમાં ધાતુને तव्य અને अनीय પ્રત્યયો પણ લાગે છે.

२०७ स्याद् भावे भवितव्य यद् भवनीय च कर्मणि ।
शुद्धधर्मश्च कर्तव्यः करणीयस्त्वया प्रभो ! ॥२०७॥

(भू ધાતુના) ભાવ અર્થમાં भवितव्यम्–થવાનું છે તે અને કર્મણિ પ્રયોગમાં भवनीयम् –થવાનું છે તે એમ થાય છે. તેમજ હે પ્રભુ, શુદ્ધ ધર્માચરણ કરવું જોઇએ कर्तव्य. તેમજ તમારા વડે કરાવું જોઇએ–करणीयः એમ થાય છે

२०८ ईटो ग्रहां भवेच्चाऽथ ग्रहीतव्यं यथा भवेत् ।
वरीतव्य पुनर्ह्यन्ये प्रयोगा एवमत्र च ॥२०८॥

ग्रह् (गृह्णाति) વગેરે ધાતુઓને ईट्(ई) આગમ થાય છે. જેમકે :–ग्रहीतव्यम्–ગ્રહણ કરવું જોઇએ, वरीतव्यम्–વરણ કરવું જોઇએ તેમજ અન્ય પ્રયોગો અહીં થાય છે.

२०९ स्वराद्यः स्यान्नराधीश ! चेयं नेय यथा भवेत् ।
तव्यानीयावपि स्यातां स्युश्चेतव्यादयो यथा ॥२०९॥

સ્વરાન્ત ધાતુઓને, હે નરપતિ, य પ્રત્યય થાય છે. જેમકે :–(चि–चिनोति નું) चेयम्–લેણું કરવું જોઇએ તેમજ नेयम्–લઇ જવું જોઇએ અને तव्य તેમજ अनीय પ્રત્યયો પણ થાય છે. જેમકે :–चेतव्यः (नेतव्य.) વગેરે થાય છે.

२१० क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे निपात्येते यथा क्रमात् ।
क्षेतु शक्य च क्षय्यं स्यात् जय्य रीत्याऽनया भवेत ॥२१०॥

क्षय्य અને जय्य એ શબ્દોને શક્ય હોય તે અર્થમાં નિપાત કરાય છે. જેમકે :–ક્ષય પામી શકે તેવું क्षय्यम् – નાશવંત અને જીતી શકાય તેવું जय्यम् પણ એ રીતે થાય છે.

तव्यानीयौ ॥ ३.७.१ ॥ ईटो ग्रहाम् ॥ २ १ १३८ ॥ स्वराद्य ॥ ३.७ २ ॥
क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे ॥ ३.७ ४ ॥

२११ अकारोपधतः स्वामिन् ! पुशकात् स्याद् यप्रत्ययः ।
जप्यादयः पवर्गान्ता लभ्य शक्यमिहैव या ॥२११॥

હે સ્વામી, अ કાર ઉપધામાં હોય એવા प वर्गान्त તેમજ शक्(शक्नोति) વગેરે ધાતુઓને य પ્રત્યય થાય છે. જેમકે :–प वर्गान्त ધાતુઓ (जप्–जपति) जप्यम्–જપ કરવાયોગ્ય અને लभ्यम् તેમજ शक्यम्–શક્યમાયોગ્ય એમ થાય છે.

२१२ त्युश्च सहिर्गदि मदि-मंदिश्चरिर्यमिस्तकि ।
चतिर्यतिर्जनिर्हनि-रेते शकानुयायिनः ॥२१२॥

शक्–शक्नोति ની પછી આવતા ધાતુઓ सह्–સહવું, गद्–બોલવું, मद–પ્રશંસા કરવી, मद्–મદ પામવો, चर्–ચાલવું, यम्(यच्छ) આપવું, तक्–હસવું, चत्–માગવું, यत्–યત્ન કરવો, जन्–જન્મવું, અને हन्–હણવું–વગેરે છે

२१३ स्यादाकारस्य हीच्चातो धातोर्यप्रत्ययो यथा ।
गीयते तच्च गेयं स्यात् पेयं पीयत इत्यपि ॥२१३॥

आ કારાન્ત ધાતુને य પ્રત્યય લાગે છે અને आ કાર નો ए કાર આદેશ થાય છે જેમકે :– (गै–गायति नु) જે ગવાય છે તે गेयम्–અને જે પીવાય છે તે पेयम् થાય છે.

२१४ धातोः स्याद् ऋहसान्तात् घ्यण् कार्यं वाह्यं यथा भवेत् ।
रुजो भङ्गेऽस्य रोग्यं स्यात् पजो कगौ घ्णि सति ॥२१४॥

ऋ કારાન્ત તેમજ હસાન્ત ધાતુઓને घ्यण् (य) પ્રત્યય લાગે છે જેમકે :–कार्यम् (કરવા યોગ્ય), वाह्यम्–લઈ જવા યોગ્ય વગેરે થાય છે. रुज्–તોડવું ધાતુના ज કાર અને ज કારના પરમાં ઘિત્ પ્રત્યય હોય ત્યારે क કાર અને ग કાર કરવામાં આવતાં रोग्यम् તોડવા યોગ્ય–થાય છે.

२१५ अत्र घित्वात् चकारोऽपि वाक्यं पाक्यं यथा भवेत् ।
अपि शब्दात् क्वचिन्न स्यात् यथा वाच्यं वचेत् स्फुटम् ॥२१५॥

અહીં સૂત્રમાં પ્રત્યય ઘિત્ હોવાને લીધે च કાર પણ થાય છે જેમકે :–(वच् ધાતુનું) वाक्यम् બોલવા યોગ્ય અને (पच् ધાતુનું) पाक्यम्–રાંધવા યોગ્ય થાય છે. અને અપિ–શબ્દને લીધે ક્યારેક (क કાર) નથી થતો. જેમકે :–वाच्यम्–બોલવા યોગ્ય. (वाच्यम्) એમ સ્પષ્ટ થાય છે.

२१६ त्याज्यं याज्यं [illegible] पूज्यं प्रवाच्यमर्च्यं च ।
गर्ज्यं भोज्यं [illegible] पजो कगौ नो यजादीनाम् ॥२१६॥

[illegible]
[illegible]

यज् વગેરે ધાતુઓના च કાર અને ज કારના क કાર અને ग કાર નહીં થવાથી याज्यम् -યજ્ઞયોગ્ય, याच्यम्-માગવા યોગ્ય, रोच्यम्-ગમવા યોગ્ય, त्याज्यम्-તજવા યોગ્ય, पूज्यम् -પૂજવા યોગ્ય, प्रवाच्यम्-પ્રવચન કરવા યોગ્ય, अर्च्यम्-અર્ચનયોગ્ય, गर्ज्यम्-ગર્જવા યોગ્ય, भोज्यम्-ખાવા યોગ્ય-એમ થાય છે.

२१७ ओरावश्यक एव स्यात् घ्यण् प्रत्ययो धराधव ! ।
ओदौतोर्यःस्वरवच्चाऽ-वश्यलाव्य भवेद् यथा ॥२१७॥

उ કારાન્ત ધાતુઓને આવશ્યક-જરૂરી એ અર્થમાં घ्यण् (य) પ્રત્યય લાગે છે અને, હે ધરાપતિ, ओ કારાન્ત અને औ કારની ધાતુઓની પરમાં य પ્રત્યય સ્વર પ્રમાણે વર્તે છે તેથી लु -ધાતુનું लाव्यम्-અવશ્ય લણવા યોગ્ય.

२१८ लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुङ्काममनसोरपि ।
समो वा हिततयो-र्मांसस्य पचि युङ्घञोः ॥२१८॥

कृत्य પ્રત્યયોમાં તેમજ काम અને मनस् પરમાં હોય ત્યારે तुम् પ્રત્યયના म કારનો લોપ અવશ્ય થાય છે. તેમજ हित અને तत શબ્દો પરમાં હોય ત્યારે सम् ના म કારનો વિકલ્પે લોપ થાય છે. અને पच् ધાતુની પરમાં युड् અને घञ् પ્રત્યયો હોય ત્યારે मास શબ્દના आ કારનો વિકલ્પે લોપ થાય છે.

२१९-२२० अवश्यकार्यमेवेद राजन् ! सत्यवता त्वया ।
भोक्तुकाम श्रोतुमना. सहित सहित पुनः ॥२१९॥
सततं सन्तत स्वामिन् ! मासपचनमित्यपि ।
मास्पचन च मास्पाको मांसपाको विकल्पतः ॥२२०॥

હે રાજા, સત્યવાન એવા તારે આ અવશ્ય કરવું જોઈએ-अवश्यकार्यम्. તેમજ भोक्तुकाम -ભોજન કરવા માટેની ઇચ્છા વાળો, श्रोतुमना સાંભળવાની ઇચ્છા વાળો, सहितम्-सहितम्-સાથે, હે સ્વામી, सततम्-सन्ततम्-સતત, मासपचनम्-मास्पपचनम् અને मास्पाक-मासपाक-માસની રસોઇ-એમ વિકલ્પે થાય છે.

२२१ धातोर्ऋदुपधात् क्यप् स्यात् कृत्य नृत्य यथा भवेत् ।
ह्रस्वाच्च क्यप् भवत्येव यथा कृत्य कृते तुकि ॥२२१॥

ऋ કાર ઉપધામાં હોય તેવા ધાતુઓને क्यप् (य) પ્રત્યય લાગે છે જેમકેઃ-(कृ ધાતુનુ) कृत्यम्-કરવા યોગ્ય, (नृत् ધાતુનું) नृत्यम्-નાચવા યોગ્ય-એમ થાય છે. હ્રસ્વ (ऋ કારાન્ત) ધાતુને क्यप् પ્રત્યય જ લાગે છે અને तुक् (त्) આગમ કરવામાં આવતાં कृत्यम् એમ થાય છે.

ओरावश्यके घ्यण् ॥ ३.७.११ ॥ ओदौतोर्यं स्वरवत् ॥ ३.७.१२ ॥
ऋदुपधात् क्यप् ॥ ३.७.१३ ॥ ह्रस्वाच्च क्यप् ॥ ३.७.१६ ॥

२२२ नामन्युपपदे क्यप् च भुवो भावे भवेद् यथा ।
ब्रह्मभूयं गत शत्रु-मिथोध्यो च निपाततः ॥२२२॥

ઉપપદમાં નામ હોય ત્યારે भू ધાતુને ભાવ-ક્રિયાના અર્થમાં क्यप् (य) પ્રત્યય થાય છે જેમકે :-ब्रह्मभूयम्-બ્રહ્મભાવ પામ્યો. તેમજ मिथः અને उद्य એ બને નદ-નદી ના અર્થમાં નિપાત કરવામાં આવ્યા છે

२२३ वा क्यप् स्यात् कृवृषोर्याचो कृत्यं कार्यं भवेद् यथा ।
वृष्य वर्ष्यं महाराज ! प्रयोगा स्युर्यथा त्विह ॥२२३॥

कृ-करोति અને वृष्-वर्षति ધાતુઓને વિકલ્પે क्यप्(य) પ્રત્યય લાગે છે જેમકે :-कृत्यम् -कार्यम्-કરવા યોગ્ય અને वृष्यम्-वर्ष्यम्-વરસવા યોગ્ય એમ અહીં પ્રયોગો થાય છે

२२४ तव्यादयो य एते ते विहिता भावकार्ययो ।
अर्हविधौ च वक्तव्या. प्रयोगा स्युरिमे यथा ॥२२४॥

આ જે तव्य વગેરે પ્રત્યયો ભાવ અને કાર્ય ના વિષયમા વિધાન કરાયાં છે તે યોગ્યતાના વિધિમાં પણ કહેવાયા છે

२२५ दर्शनार्होऽथ द्रष्टव्यो दर्शनीयो विधौ पुन ।
अध्येतव्यश्च स्वाध्यायः सप्रत्ययान्ततस्तथा ॥२२५॥

જોવા યોગ્ય તે द्रष्टव्य અને જોવા જેવો તે दर्शनीय કહેવાય છે. અને વિધિમાં સ્વાધ્યાયનું અધ્યયન કરાવું જોઈએ-अध्येतव्य થાય છે. તેજ રીતે ઈચ્છાદર્શક स प्रत्ययान्त ધાતુઓને (પણ આ પ્રત્યય લાગે છે).

२२६ निमग्न ध्यातुमेष्टव्यो निदिध्यासितव्य एव (च) ।
यं विजिज्ञासितव्याद्या ज्ञेया. शब्दा अनेकधा ॥२२६॥

ખૂબજ ધ્યાન કરવા માટે ઈચ્છા કરાયેલ તે-निदिध्यासितव्य. અને જાણવાની ખૂબજ ઈચ્છા કરાયેલ તે-विजिज्ञासितव्य. વગેરે અનેક પ્રકારે શબ્દો થએલા જાણવા.

इति कृत्प्रक्रिया ।

स्त्रीप्रक्रिया ।

२२७ स्यात् क्यप् स्त्रियां यत्नो भाव इज्या यथा च जागते ।
सुप्तप्रबुद्धादत्र प्रयोगा पादेऽपि च ॥२२७॥

भुवो भावे क्यप् ॥ ५ । १ । ३३ ॥   [illegible] ॥ ५ । १ । ३ ॥   [illegible] ॥ ५ । १ । ४२ ॥
अर्हविधौ च ॥ ५ । ४ । ३५ ॥   [illegible] ॥ ५ । ४ । २४ ॥   [illegible] ॥ ५ । १ ॥
स्त्रियां भावे क्यप् ॥ ५ । ३ । ९ ९ ॥

સ્ત્રીલિંગમાં यज् વગેરે ધાતુઓને ભાવના અર્થમાં क्यप् પ્રત્યય લાગે છે. જેમકે :-इज्या -यज्ञ એમ થાય છે અહીં બહુવચન ગ્રહણને લીધે અન્ય પ્રયોગો પણ થાય છે

२२८ आस्या व्रज्या मन्या विद्या स्तुत्या तथा समज्या च ।
इत्या भृत्या कृत्या चर्या पत्या निपद्या च ॥२२८॥

(સ્ત્રીલિંગને લીધે आप्-आ પ્રત્યય લાગતાં) (आस् નું) आस्या-આસન, व्रज्या-ગતિ, मन्या -મતિ, વિદ્યા, स्तुत्या-સ્તુતિ, समज्या-સભા, ખ્યાતિ, इत्या-ગતિ, भृत्या-ભરણપોષણ, कृत्या-કાર્ય, चर्या-સેવા, पत्या-પતન, निपद्या-આસન વગેરે થાય છે.

२२९ धातो क्तिः प्रत्यय स्याच्च स्त्रिया भावे यथा कृति ।
कर्तरि क्तिश्च संज्ञायां प्रकृति सम्भवेद् यथा ॥२२९॥

સ્ત્રીલિંગમાં ભાવના અર્થમાં ધાતુને क्ति(ति) પ્રત્યય લાગે છે જેમકે :-कृति - કાર્ય, અને સંજ્ઞાના અર્થમાં કર્તરિ क्ति(ति) પ્રત્યય લાગીને प्रकृति-પ્રકૃતિ એમ થાય છે.

२३० स्यात् स्त्रिया षिद्भिदामङ् च यथा पचा भिदा छिदा ।
विज्ञातव्यो जरेत्यत्र ङानुबन्धेन वर्जित ॥२३०॥

षित् ધાતુઓ તેમજ भिद् વગેરે ધાતુઓને સ્ત્રીલિંગમાં अङ् (अ) પ્રત્યય લાગે છે. (અને પછી आप् થાય છે). જેમકે :-पचा-રસોઇ, भिदा-તોડનારી, छिदा-કાપનારી, છરી તેમજ जृष् -ધાતુનું जरा-વૃદ્ધાવસ્થા થાય છે. તેમાં ङ् અનુબંધ (કાર્ય કરનો) નથી (તેથી ગુણ થાય છે).

२३१-२३२ स्त्रिया गुरोर्हसाच्च स्याद् भावादौ भूमिपालक ! ।
अप्रत्ययो यथैधाद्याः प्रत्ययान्तात्तथा पुन ॥२३१।
पुत्रीयाऽथ चिकीर्षा च लोलूयेति भवेद्यथा ।
ञन्तासर्थश्रन्थघटव-दिविदिषो हि युः स्त्रियाम् ॥२३२॥

હે ભૂમિપાલક, ગુરુ (દીર્ઘાન્ત) ધાતુ હોય કે હમાન્ત વ્યંજનાન્ત ધાતુ હોય તો, તેને સ્ત્રીલિંગમા ભાવ વગેરે અર્થમા अ પ્રત્યય લાગે છે જેમકે :-एधा-બળતણ વગેરે અને પ્રત્યયાન્ત ધાતુઓને પણ સ્ત્રીલિંગમાં अङ्(अ) પ્રત્યય લાગે છે (અને आप् થાય છે) જેમકે :-पुत्रीया-પુત્ર જેવું આચરણ, चिकीर्षा-કરવાની ઇચ્છા, लोलूया-લણણી વગેરે થાય છે. ञ् કારાન્ત ધાતુઓ તેમજ आस्-બેસવું अर्थ्-માંગવુ, श्रन्थ्-ઢીલું કરવુ, घट्-ઘડવું, वद्-બોલવુ, विद्-જાણવું અને इष्-ઇચ્છવું ધાતુઓને સ્ત્રીલિંગમા यु(अन) પ્રત્યય લાગે છે. જેમકે :—

२३३ अर्थनाऽथाऽऽसना श्रन्थ-ना घटनाऽथ वन्दना ।
इत्येते स्त्र्यधिकाराश्च भावादौ परिकीर्तिता ॥२३३।

भावे क्ति. ॥ ३ ८ ८ ॥ कर्तरि क्तिश्च सञ्ज्ञायाम् ॥ ३ ८ १५ ॥ षिद्भिदामङ् ॥ ३ ८ ७६ ॥
गुरोर्हसात् ॥३ ८ १९॥ प्रत्ययान्तात् ॥३ ८ २१॥ ण्यन्तासश्रन्थअर्थश्रन्थघट्विदइषिभ्यो यु ॥३ ८ २३॥

अर्थना–प्रार્થના, आसना–ઉપાસના, श्रन्थना–ઢીલ, घटना–ઘટના, બનાવ, वन्दना–વંદન સ્તુતિ આમ આ બધા સ્ત્રી અધિકારના ભાવ વગેરે અર્થમાં શબ્દો ગણાવ્યા.

२३४ इक्श्तपौ धातुनिर्देशे पचिश्च पचति: प्रभो ! ।
       धातो स्यात् पूर्वकाले क्त्वा समानकर्तृके ननु ॥२३४॥

ધાતુઓનો નિર્દેશ કરવાનો હોય ત્યારે इक् (इ) અને श्तिप् (ति) પ્રત્યયો લાગે છે જેમકે –હે પ્રભુ, पच् ધાતુ पचि: અને पचति થાય છે. સમાન એકજ કર્તા હોય ત્યારે પૂર્વ –પહેલાનો કાળ–સમય બનાવવા, ધાતુને क्त्वा (त्वा) પ્રત્યય લાગે છે

२३५ प्रयुज्यमान उर्वीश ! स्नात्वा भुङ्क्ते यथा भवेत् ।
       क्त्वा सेट् किद्वा न वर्तित्वा वृतित्वा भवतीति च ॥२३५॥

હે ઉર્વીશ, તેનો પ્રયોગ કરવામા આવે ત્યારે स्नात्वा–સ્નાન કરીને ખાય છે–એમ થાય છે. તેમજ सेट् ધાતુઓને क्त्वा (त्वा) પ્રત્યય વિકલ્પે कित् (ગુણ નિષેધક) થાય છે. જેમકે –वृत् (वर्तते) ધાતુનું वर्तित्वा અને वृतित्वा–રહીને એમ થાય છે

२३६ प्रतिषेधे ह्यलंखल्वोरलंभुक्त्वा तथा परः ।
       अनिटस्तूदितः क्त्वा वेट् दमित्वा दान्त्वा तथा भवेत् ॥२३६॥

પ્રતિષેધ–નિષેધ કરવાનો હોય ત્યારે अलम् અને खलु શબ્દોની પરમાં (ધાતુને) क्त्वा(त्वा) પ્રત્યય લાગે છે જેમકે –अलं भुक्त्वा–હવે ખા નહિ–તેમજ અન્ય થાય છે. उदित् ધાતુઓની પરમાં क्त्वा ને વિકલ્પે इट् આગમ થાય છે જેમકે .–(दमु–दम्यति ધાતુના) दमित्वा અને दान्त्वा એમ થાય છે.

२३७ पूर्वकाले समासे ल्यप् धातोरनञ्पूर्वके पुन ।
       प्रयुज्यमान इत्येव यथा प्रणम्य गच्छति ॥२३७॥

સમાન–એકજ કર્તા નો પ્રયોગ હોય ત્યારે પૂર્વકાળના વિષયે ધાતુને ल्यप् (य) પ્રત્યય લાગે છે. જેમકે –પ્રણામ કરીને–प्रणम्य જાય છે.

२३८ क्त्वा च नञ्पूर्वे [illegible] ॥ भवेत् यथा प्रभो ।
       ल्यपि [illegible] [illegible] यथा [illegible] ॥२३८॥

नञ्–न [illegible] નિષેધ પૂર્વમાં હોય ત્યારે પણ क्त्वा(त्वा) પ્રત્યય [illegible] થાય છે. જેમકે – હે પ્રભુ, [illegible]–કર્યા [illegible]–એમ થાય છે. ल्यप् (य) પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે પૂર્વમાં લઘુ સ્વરવાળા [illegible] (ણિ–ઇ) અંતવાળા ધાતુના ગુણ થાય છે જેમકે – –

इक्श्तपौ धातुनिर्देशे ॥ [illegible]   पूर्वकाले क्त्वा [illegible]   [illegible]
[illegible] प्रतिषेधे [illegible]   [illegible]   [illegible]
[illegible]

२३९ परिणमय्य भुङ्क्तेऽथ तत्काले क्यप् च दृश्यते ।
समील्य हसतीत्येव यथा भवति भूपते ! ॥२३९॥

બનાવીને–परिणमय्य ખાય છે તેમજ સમાન કર્તૃક માં તે જ સમય હોય (સાથે સાથે હોય) ત્યારે પણ क्यप् (य) લાગે છે. જેમકે –હે ભૂપતિ, આંખો બંધ કરીને–समील्य હસે છે.

२४० पौनःपुन्ये णम् पद द्वि-श्च स्यात् समानकर्तृके ।
धातौ प्रयुज्यमाने च पूर्वकाले ह्यय यथा ॥२४०॥

સમાનકર્તૃકમા જ્યારે पौनः पुन्य–વાર વાર નો અર્થ પ્રયોજાયો હોય ત્યારે ધાતુને પરમા णम् (अम्) પ્રત્યય લાગે છે અને તે પદ નુ દ્વિત્વ થાય (બેવડાવાય) છે. જેમકે :—

२४१ भोज भोज व्रजत्यत्र कृञो णम् कथमादिषु ।
स्वार्थे स्याच्च कथङ्कारमित्याद्या हि भवन्ति यत् ॥२४१॥

ખાતો ખાતો–भोज भोज જાય છે कथम् વગેરેની પરમાં સ્વાર્થે–તેના જ અર્થમાં णम् (अम्) પ્રત્યય લાગે છે જેમકે :–कथङ्कारम्–કેવી રીતે કેવી રીતે એમ (બોલ્યા) કરનાર–વગેરે થાય છે

२४२ वर्णात्कारो भवेत् स्वामिन् ! यथाऽकारादयः पुन ।
रादिफो वाऽत्र रेफश्च रकारोऽपि फलेदथ ॥२४२॥

હે સ્વામી, વર્ણોને દર્શાવવા માટે कार પ્રત્યય લાગે છે જેમકે –अकार–अ વર્ણ વગેરે અને र વર્ણની પરમા इफ પ્રત્યય વિકલ્પે લાગતા रकारः તેમજ रेफ એમ થાય છે.

२४३ रकारादीनि नामानि शृण्वतो मम पार्वति ! ।
मन प्रसन्नतामेति रामनामाभिशङ्कया ॥२४३॥

હે પાર્વતી, र કાર–રેફથી શરૂ થતા નામો સાંભળતાં મારુ મન રામ ના નામ (શ્રવણ)ની શંકાથી પ્રસન્નતા પામે છે.

२४४ अन्तर्भूतानि सूत्राणि राजन्ते पद्यराजिषु ।
भ्रमद्द्विरेफमालासु पद्मानीव सरोवरे ॥२४४॥

(વ્યાકરણની) આ પદ્યબદ્ધ શ્રેણીઓમાં (સારસ્વત) સૂત્રો અંતર્ભૂત થઇને શોભી રહ્યાં છે જેમ સરોવરોમાં ભમી રહેલા ભમરાઓની શ્રેણીઓમાં કમળો શોભે છે.

२४५ लोकाच्छेषस्य सिद्धि स्यान्मातरादिर्यथा विभो ! ।
इति वचो गिराऽभाणि ग्रन्थभूयस्त्वभीतित ॥२४५॥

तत्कालेऽपि ॥ ३ १ ० १ ३ ॥ पौनःपुन्ये णम् पद द्विश्च ॥ ३ १ ० १ ४ ॥
कथमादिषु स्वार्थे कृञः ॥ ३ १ ० १ ५ ॥ वर्णात् कार ॥ ३ १ ० १ ७ ॥ रादिफो वा ॥ ३ १ ० १ ८ ॥
लोकाच्छेषस्य सिद्धिर्यथा मातरादे ॥ ३ १ ० १ ९ ॥

શેષ–બાકીના રૂપોની સિદ્ધિ અન્ય લોક–વ્યાકરણ દ્વારા થાય છે. જેમકે :–માત વગેરે. એ પ્રમાણે, હે વિભુ, સરસ્વતી એ ગ્રંથપ્રમાણ વધી જવાના ભયે કહ્યું છે.

२४६ संसाधिता मे कतिचित्प्रयोगाः
श्रीपाणिनीयाशयमत्र धृत्वा ।
श्रीशारदाया वचनाच्च लोका-
च्छेषस्य सिद्धिस्त्विति भोजभूप ! ॥२४६॥

શ્રીપાણિનિ વ્યાકરણનો આશય લઇને આગ કેટલાક પ્રયોગો મારીરીતે સાધિત–સધાયા છે. કારણકે હે ભોજભૂપ, શ્રીશારદા–સરસ્વતીદેવીએ लोकाच्छेषस्य सिद्धि –અન્ય વ્યાકરણ દ્વારા બાકીના રૂપોની સિદ્ધિ થાય–તેમ કહ્યું છે.

२४७ सकलसमीहितकरणं हरणं दुःखस्य कोविदाभरणम् ।
श्रीभोजव्याकरणं पठन्तु तस्मात् प्रयत्नेन ॥२४७॥

સકળ સમીપ્સિત–ઇચ્છિત સાધનાર, દુઃખનું હરણ કરનાર અને કોવિદ–વિદ્વાનોનું આભરણ–ઘરેણું એવું આ ભોજવ્યાકરણ પ્રયત્નપૂર્વક ભણજો–અધ્યયન કરો.

२४८ श्रीधर्ममूर्तिपदमानसराजहंसः
कल्याणसागरगुरुर्जयताद्धरायाम् ।
शिष्यः समस्तनृपचित्तविनोदकारी
यस्याऽस्ति सद्विनयसागरनामधेयः ॥२४८॥

२४९ श्रीमारमल्लतनयो भुवि भोजराजो
राज्यं प्रशास्ति रिपुवर्जितमिन्द्रवद् यः ।
तस्याऽऽज्ञया विनयसागरपाठकेन
सद्गुम्फिताऽत्र सुधियाऽस्तु तृतीयवृत्तिः ॥२४९॥

(દ્વિતીયવૃત્તિના ઉપસંહારના) પદ્ય–૧૦૭૭ અને ૧૦૭૮ પ્રમાણે અનુવાદ સમજવો)
(છેલ્લી પંક્તિ) અહીં કૃદિરૂપ તૃતીયા વૃત્તિની શ્રીઆચાર્યે સારી રીતે ગૂંથણી કરી છે.

भवेद् रिलोपो दीर्घश्च सैपाद्धसे दशैव हि । १०
सन्धौ सूत्राणि पूर्णानि ह्यष्टपञ्चाशदेव हि ॥१३॥

अथाऽविभक्ति नाम स्यात् तस्मात् सिऔजसादयः ।
समानाद्धेर्लोपोऽधातोरम्शसोरस्य पञ्च च ॥१४॥

सो न. पुसो नुडामः स्याद् र सङ्ख्याया ष्ण एककम् ।
त्रेरयङ् ङ्णो जस्शसोर्लुक् अष्टनो डौ च आऽऽम्‌ु च ॥१५॥

रैस्मि चाङ्कि तथा भ्य स्याद् एस्भि वहुत्व ओसि च ।
ङसिरत् ङस्य एव टे-न ङे अक द्विपद त्वदः ॥१६॥

(आर्या) सर्वादे॰ स्मडतो ङि स्मिण्च जसी स्यात् सुडाम आयश्च ।
तदनु यटोच्च हृमेपः सेर्लोपश्चाप इत्यपरम् ॥१७॥

टौसोरे धिरि रौ स्यान्ङिता यडाम्ङे यत पृथक् ।
नियश्व स्त्रिया य्योर्घौ न्हस्वो ङितामट्ु वेयुव ॥१८॥

इदुभ्यामौयु टा नाऽस्त्रि-यामर्थं ओ जसीति च ।
धौ ङित्यथ च ङेरामित् त्रिपद स्याद् ऋतो ड उ ॥१९॥

सेरा धेरर् तथा डौ च पञ्च स्वरक्षर स्तुरार् ।
पुसोऽसुङ् च त्रितो नुम् च वादीपोः शतुरेव च ॥२०॥

शवेदप्ययोरान्नित्यम् इद सूत्र षडक्षरम् ।
त्रिपदं च न्सम्महतोऽधौ दीर्घ शौ च चान्तकम् ॥२१॥

नोपधायास्तदन्वस्त्य-त्वसो. सौ शसि नामि च ।
एकाक्षरमिना शौ सावस्मिन् सूत्रे पदत्रयी ॥२२॥

अल्लोप स्वरेऽम्वयुक्ता-च्छसादौ तु चतु पदम् ।
वेड्योरन्वेर्दीर्घश्च स्यात् तिरश्चादय एककम् ॥२३॥

चतु.पद ऋर्नोणोऽन्तेऽवकुप्वन्तरेऽपि च ।
क्विलात्पः सः कृतस्येतत् सप्ताक्षर चतुःपदम् ॥२४॥

स्यात् प्रादेश्च तथा तौ सुनमा नपुसकात् स्यमो॰ ।
लुगधातोम् च श्त्वन्यादेरीमौ स्याद् द्विपदं त्विदम् ॥२५॥

जस्शसो॰ शिर्नुमयमो द्विपदं नामिन स्वरे ।
स्यादच्चास्थ्ना शसादौ च चतु.पद वसोर्व उम ॥२६॥

(आर्या) ष्यादेरातो धातोर्लोपश्चिपरमेव च यथा देः ।
१ ह्रीतोऽपञ्चाणु षो नुट् ना गौ दिव षो भवेदु रगे ॥२७॥

चतुराम् षो चोरो वामृशनि पुनरं गम्युरेव गेऽर्डोघे. ।
घोषनगा नदनु स्वो-धातोन्युवो स्वरेऽव्टवर्णे च ॥२८॥ (युग्मम्)

स्यात् स्त्रीभ्रुवोरथ स्वो वा नुधातोरप्यधिक शतम् । १०३
विभक्तिसप्तसूत्राणि स्वरूप युष्मदस्मदोः ॥२९॥

प्राक् युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थ्यादि न सस्तकम् ।
एकविंशाक्षर त्वा मा मा नादौ चादिभिश्च वै ॥३०॥

त्वन्मदेकत्वे युवावौ द्विवचने पद द्विकम् ।
तत आमौ च त्वमहं जिना युयवय जगा ॥३१॥

तुभ्यमह्य उया तव-मम इमा टनिभ्यसो. ।
भ्यनुभ्यं भ्यमय गामाकम् भवेदाभ्भ्यो द्विक पदम् ॥३२॥

ए टाड्यो. गमिनाम्योर्गिक् टे आ टे द्वयक्षरं स्थिरम् ।
त्रिचतुरो. स्त्रियां तिसृ-चतसृवत्त कारनः ॥३३॥

ह्रस्वो वाऽन्यार्थ एकपद गार्नैगुमकम्य न ।
त्यदादिप्टेर स्यादौ च दस्य मनो म एव न ॥३४॥

भवेदिदमोऽय पुंसि चेव स्त्रिया स्त्र एन हि ।
अन टौसोस्तथा भिस् भिस् अदसः पदेस्याम् ॥३५॥

गेरो माद् भवेदेगो बहुलो भि दया तस. ।
यथा स्रग पुनश्च तुरितम् दो न गद द्विकम् ॥३६॥

नाम्नो नो लोपश्चो न-योनार्थेच पदम् ।
स्थोरायोश्च गोविगर्गः समासान्तर द्वयक्षरम् ॥३७॥

सोढीतिः(?) हि पश्चानो च नु नो नानद् दोषामन च नातिच ।
मम एव च नस नो वो वो शो नो मः स इत्यादि च ॥३८॥

भोभगावघराजादेः च पड्‌श अकम् रग च ।
मरोविच दिवि स्यान्च [illegible] च च म इत्यपि ॥३९॥

नगे यथा समानो स्तन्‌ [illegible] च इत इयः ।
दामनाले इद सुच [illegible] ॥४०॥

२५० अवताद्वो हयग्रीव. कमलाकर ईश्वर ।
सुरासुरनराकार–मधुपापीतपत्कज· ॥२५०॥

જેમના ચરણકમળ સુર, અસુર, અને નર સમાન મધુપોએ પીધા (સેવ્યાં) છે તે કમલાકર હયગ્રીવ ઇશ્વર તમારૂં રક્ષણ કરો.

इति श्रीमहोपाध्याय – श्रीविनयसागरविरचिते

पद्यबन्धे श्रीभोजव्याकरणे तृतीय वृत्तिः
सम्पूर्णा ॥३॥

महोपाध्याय–श्रीविनयसागरजि–विरचितः

विद्वच्चिन्तामणिः ।

श्रीसरस्वत्यै नमः ।

श्रीमद्वागीश्वरीवक्त्रान्मूलसूत्रमवाप्य हि ।
कृतं सारस्वतं येन तस्मोऽनुभूतये नमः ॥१॥

अ इ उ ऋ ऌ समानाः सूत्रमष्टाक्षरं परम् ।
ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः सवर्णा हि परस्परम् ॥२॥

ए ऐ ओ औ सन्ध्यक्षरा – प्यश्रोभये स्वरा अथ ।
अवर्जा नामिनो इ य वर्गादी मान्तमिष्यत ॥३॥

आद्यन्ताभ्यां च सूत्राणि सञ्ज्ञायां सप्त सन्ति च । ७
इ य स्वरे उ वृ रम् ऌ लम् अय् ततःपरम् ॥४॥

ए आय् ओ अव् औ आव् य्वोर्लोपः – वा पदान्त एव च ।
एदोतोऽतो उस्य सवर्णे दीर्घः सह चा इ ए ॥५॥

उ ओ ऋ अर् ऌ अल् ए ऐ ऐ ओ औ औ ततोऽस्ति च ।
ओष्ठोत्वोर्वा स्वरसन्धेः सूत्राण्येकोनविंशतिः ॥६॥ १९

नामी अमि च [illegible] द्वि [illegible] ओ निपातः प्लुतः पुनः ।
प्रकृतिभावस्य चत्वारि सूत्राणि यथा हरे अवा ॥७॥ ४

[illegible] ॥८॥

[illegible] ॥९॥

[illegible] ॥१०॥

इति [illegible] । १८
[illegible] ॥११॥

[illegible] ॥१२॥

भवेद् ग्लिोपो दीर्घश्च सैपाद्धसे दशैव हि । १०
सन्धौ सूत्राणि पूर्णानि ह्यष्टपञ्चाशदेव हि ॥१३॥

अथाऽविभक्ति नाम स्यात् तस्मात् सिऔजसादयः ।
समानाद्धेर्लोपोऽधातोरम्शसोरस्य पञ्च च ॥१४॥

सो न. पुसो नुडामः स्याद् र सङ्ख्याया ष्ण एककम् ।
त्रेरयड् ङ्णो जस्शसोर्लुक् अष्टनो डौ च आऽऽमु च ॥१५॥

रैस्मि चाद्भि तथा ब्भ्य स्याद् एस्भि बहुत्व ओसि च ।
ङसिरत् ङस्स्य एव टे-न ङे अक द्विपद त्वदः ॥१६॥

(आर्या) सर्वादे स्मडतो ङि स्मिंश्च जसी स्यात् सुडाम आयश्च ।
तदनु यटोच्च हसेप· सेर्लोपश्चाप इत्यपरम् ॥१७॥

टौसोरे धिरि रौ स्यान्डिता यडाम्डे यत पृथक् ।
नियश्व स्त्रिया य्योर्धौ ह्रस्वो डितामटु वेयुव ॥१८॥

इदुभ्यामौयु टा नाऽस्त्रि-यामथ औ जसीति च ।
धौ डित्यथ च ङेरामित् त्रिपद स्याद् ऋतो ड उ ॥१९॥

सेरा धेरर् तथा डौ च पञ्च स्वरक्षर स्तुरार् ।
पुसोऽसुड् च त्रितो नुम् च वादीपोः शतुरेव च ॥२०॥

भवेदप्ययोरान्नित्यम् इद सूत्र षडक्षरम् ।
त्रिपद च न्सम्महतोऽधौ दीर्घ· शौ च चान्तकम् ॥२१॥

नोपधायास्तदन्वस्त्य-त्वसो· सो शसि नामि च ।
एकाक्षरमिना शौ सावस्मिन् सूत्रे पदत्रयी ॥२२॥

अल्लोप स्वरेऽम्वयुक्ता-च्छसादौ तु चतु पदम् ।
वेड्योरञ्चेर्दीर्घश्त्र स्यात् तिरश्चादय एककम् ॥२३॥

चतु पद ग्रु र्नोणोऽन्तेऽत्रकुप्वन्तरेऽपि च ।
क्विलात्प सः कृतस्येतत् सप्ताक्षर चतुःपदम् ॥२४॥

स्यात् प्रादेश्च तथा तौ सुनमा नपुसकात् स्यमो ।
लुगधातोम् च श्त्वन्यादेरीमौ स्याद् द्विपद त्विदम् ॥२५॥

जस्शसो शिर्नुमयमो द्विपदं नामिन स्वरे ।
स्यादच्चास्थ्ना शसादौ च चतु·पद वसोर्व उम ॥२६॥

(आर्या) प्वादेरातो धातोर्लोपश्चिपदमेव च पर्या टे. ।
-३ ह्वीतोत्पञ्चसु षो नुट् आ मो दिव औ भवेदु रमे ॥२७॥

चतुराम् णो चोरो वाम्शसि पुनरं मन्युरेव नेटाङ्ग्रे ।
चोणनमा तदनु य्वो-धातोरियुवौ स्वरेऽज्टवर्णे च ॥२८॥ (युग्मम्)

स्यात् स्त्रीभ्रुवोरथ य्वो वा नृधातोऽप्यधिक शतम् । १०३
विभक्तिसहितसूत्राणि स्मरण युष्मदस्मदोः ॥२९॥

प्राक् युष्मदस्मदो षष्ठीचतुर्थ्यादि न सत्कम् ।
एकविशाक्षर त्वा मा मा नादौ चादिभिश्च वै ॥३०॥

त्वन्मदेकत्वे युवावौ द्विवचने पद द्विकम् ।
तत आमो च त्वमह भिना यूयवयं जसा ॥३१॥

तुभ्यमह्य ङया तव-मम ङसा ङसिभ्यसो ।
चतुर्थ्यंस् भ्यमथ सामाकम् भवेदाम्भ्यो द्विक पदम् ॥३२॥

ए टाङ्योः गम्यिपत्योरीक् ऐ चक् ऐ द्व्यक्षर स्थिदम् ।
त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृ-चतसृवच्च काप्यत ॥३३॥

ह्रस्वो वाऽन्यार्थ एकाद गोनेपुनकस्य च ।
स्यदादेष्टेर स्यादौ च दस्य मको न एव त. ॥३४॥

भवेदिदमोऽप पुंसि चेय [illegible] एव हि ।
अन टौसोस्त्व [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥३५॥

गेरो मात् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] रमे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥३६॥

[illegible] नो [illegible] [illegible] [illegible] पदम् ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥३७॥

ओङीतिः(?) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥३८॥

[illegible] ।
[illegible]

[illegible] ।
[illegible]

आदिजवाना क्षभान्तस्य क्षभा स्ववोश्च चतु पदम् ।
तयोर्घोऽघोऽव्ययाद्विभ-क्तेर्लुग्वाऽस्मिन् पदत्रयम् ॥४१॥

एकपद समासप्र-त्यययो स्यादलुक्क्वचित् ।
भवेदथाऽव्ययीभावादतोमनत एव तत् ॥४२॥

पञ्चाक्षर च वा टाङ्योर्द्विपद स नपुसकम् ।
एकत्वे द्विगुद्वन्द्वौ च सूत्राणि युष्मदस्मदी ॥४३॥

षट्सप्ततिश्च वर्तन्ते लिङ्गार्थे प्रथमा मता । ७६
आमन्त्रणे तत: सिर्घि-द्विपद भो भगो अघोस् ॥४४॥

शेषा' कार्ये इतीद यद् अष्टाविंशतिरक्षरम् ।
विना सहेति सूत्रं यत् तच्च सप्तदशाक्षरम् ॥४५॥

(आर्या) कर्तृकारणयोरक्ता-दौ कृति षष्ठी चतु पद सूत्रम् ।
अन्योक्ते प्रथमा स्यु कारकसूत्राणि चाऽष्टौ हि ॥४६॥

अपत्येऽण् अत इञनृ-षेण्यायिनणित्यद' ।
अष्टादशाक्षर सूत्र लुग्वहुत्वे क्वचित्तत ॥४७॥

देवतेदमर्थे चाऽथ णितो वा द्विपद ह्यद. ।
स्यात कारकात् क्रियायुक्ते तत' केनेयका अथ ॥४८॥

भवेत् स्वार्थेऽपि वत्तुल्ये भावे तत्त्वयण' परम् ।
अस्त्यर्थे मतुर्मान्तो-पधाद्वत्विनौ द्विक पदम् ॥४९॥

तरतमेयस्विष्ठा प्र-कर्षे वोऽयस्वरे तत ।
यस्य लोपो भवेदीपि डिति टेर्द्विपदं त्विदम् ॥५०॥

स्यान्नोवाऽन्त्यस्वरादिष्टि' कार्येयिच्च पद द्विकम् ।
तथादिस्वरस्य ञ्णिति वृद्धिस्तत. क्वचिद्द्वयो ॥५१॥

भवेन्नसन्धिर्य्वोर्युट् च धातोर्नामिन एव च ।
ततोऽत उपधाया आ-तो युक् हनो घदेव च ॥५२॥

त्रिपद स्यात् हनो घ्ने च रातो ञौ पुक् तथा मिताम् ।
ऱ्हस्व आरै औ वृद्धि स्याद् अरेदो नामिनो गुण ॥५३॥

त्रयस्त्रिंशच्च सूत्राणि तद्धितस्यावत स्त्रियाम् । ३३
ऋण ईप् च ष्टिन्नत स्यान्न-दादेर्जातिरयोपधात् ॥५४॥

स्वाद्याद्या द्विपदं सूत्रं पृथक्स्यात् पदमेककम् ।
त्रिपदं सूत्रं च सन्धौ पञ्चादयश्च योर्गुणान् ॥५५॥

ऊत् कर् च नमान्तानि गुणाद्येकादश स्मृताः । ११
समासप्रत्यये नाम्ना समासान्ता ङीप् द्विगु ॥५६॥

पूर्वेऽव्ययेऽव्ययीभावोऽमादौ तत्पुरुषो नञ् ।
चार्थे द्वन्द्वो बहुव्रीहि-रन्यार्थे कर्मधारय ॥५७॥

तुल्यार्थे टादका पूर्व-द्यन्तेष्वन्यस्मिन्नन्यतरे ।
महादेः सादिरेव प्रा-देरुपसर्गं [illegible] ॥५८॥

प्राग्धातोः कृतागमानो नामतश्च पदमेककम् ।
चादिनिपातस्तस्मादेः विभक्त्यर्थे द्विकं पदम् ॥५९॥

स्यात् तद्ध आदिकान्ते त-दन्ताय चैकविंशतिः । २१/३१०
स्युः समासस्य सूत्राणि प्रथमवृत्तिनिर्णये ॥६०॥

धातोश्च वर्तमाने तिप्-तस् अन्त्यादिमहे [illegible] ।
यावत् सस्वरवर्णाः स्युरष्टाविंशतिरत्र च ॥६१॥

विधिसम्भावनयोर्यात्-यातामादीन्महीति च ।
सस्वराण्यक्षराणि स्यु-स्त्रिपञ्चाशदेव च ॥६२॥

आशी प्रेरणयोस्तुप्ताम्-अन्तिस्याध्वामहैम्यह ।
पञ्चत्रिंशदक्षराणि सस्वराणि मतोऽत्र च ॥६३॥

अनद्यतनेऽतीते दिप्-ताम्-निति चाऽऽमहि ।
एकत्रिंशदक्षराणि वर्तन्ते सस्वराणि च ॥६४॥

परोक्षे णवतुसादि-अष्टावान्त सस्वरा ।
अष्टाविंशति वर्णाः स्यु-र्द्विवचन [illegible] ॥६५॥

[illegible] [illegible] च ।
सस्वराणि [illegible] ता-मानादि च [illegible] ॥६६॥

[illegible] [illegible] ।
[illegible] ॥६७॥

[illegible] ।
[illegible] ॥६८॥

तुदादेरोऽपि तदच्च ना क्र्यादेर्द्विपद ह्यद· ।
स्याद्धसादान ह्रो त्यादौ भविष्यति स्यवेव च ॥६९॥

दिवादावट् स्वरादेश्च स्यप् क्रियातिक्रमे पुन. ।
स्याद् भूते सिस्ततो णित्पेऽ–निटो नामिवतोऽपि च ॥७०॥

द्विपद हृशषान्तात् सक् त्रेरङ् द्विश्च चतुपदम् ।
भवेल्लित्पुषादेर्ङ इरितो वेण्तन्यकर्त्तरि ॥७१॥

लोपो दिस्योर्हसादस्ते–रीट् सेरदाद एव च ।
लोपो न्हृस्वाज्झसे चेटि झसाद् दादे प इत्यपि ॥७२॥

स्यान्मेटस्तत औवा हे–तो द्व्यक्षरमदेऽपि च ।
न्मोरा द्विपदमादाथ ई यात्येक च यामियम् ॥७३॥

पुस इडोर्वमोर्वा लो–प कृञो ये च डि त्यदुः ।
नातःस्यादौ हसे द्वेस्तौ नमसोऽस्य सि सः पुनः ॥७४॥

आतोऽन्तोदनतो द्वेश्चाऽ–न उस् स्याविद एव वै ।
आतो णप् डौ झसाद्धिर्हे–र्होरित्येकाक्षर परम् ॥७५॥

नव परस्मैपदानि पराण्यात्मन इत्यथ ।
नाम्नि च युष्मदि चास्म–दि च भागैस्तथाऽऽद्भुवि ॥७६॥

कर्मणि, कर्तरिपचाऽऽ–दनुदात्तङि्तस्तत ।
भवेच्च निविशादेर्ञित्–स्वरितेत उभे पुन ॥७७॥

परतोऽन्यदपित्तादि–ङिण्णादि कित पद द्विकम् ।
ऋसयोगान्न क्त्वा सेड रुदा क्तो वा द्विक पदम् ॥७८॥

अतिशये हसादेर्यङ् द्विश्च पञ्चपद त्वद ।
इच्छायामात्मन सश्च गुब्भ्य आयो द्विवर्णकम् ॥७९॥ (युग्मम्)

भवेन्नाम्नो य ईच्चास्य सूत्र पञ्चपद त्विदम् ।
आचार उपमानाच्च कतुर्यङ् च पद द्विकम् ॥८०॥

ञिङित्करण एतस्मिन् सूत्रे स्याच्च पद त्रिकम् ।
धातो. प्रेरण इत्यस्य सूत्रस्य च पदद्वयम् ॥८१॥

एकपद चुरादेश्च स धातुर्भ्वादिरेव च ।
से दीर्घो य्वोर्विहसे ये दादेरिश्च पदद्वयम् ॥८२॥

मस्यरआदिद्विरद्वि स्वरादेः पर इत्यपि ।
पूर्वस्य हगादिः शेष समान् गपा द्विक पदम् ॥८३॥

कुहोश्चुः स्याउसपाना ज-चचपा एकक च रः ।
ऋम्यो य. सेऽक्षरे द्वे न भ्रूआं लुकि निआ गुण. ॥८४॥

यङि चाऽऽन्तो अमजपा नुक् रीगृदुपधस्य च ।
अत्लिघो ह्रस्व उप धाया अस्य चतुःपदम् ॥८५॥

ऋघो दीर्घो न रित. स्याद् आम्बोर्णादो पदद्वयम् ।
नुगणां च लोपः पचा क्तिये चाऽन्य पदानि षट् ॥८६॥

दा ह्रो इस्ने च जह्नोधि-शाधिः स्याद् इपधार गुण ।
नूप मोह उपधाया लघोर्नानिटि मे तत. ॥८७॥

सिस्यो विडत्यद्यघुमि नो लोपो नमो गमां स्वरे ।
आतोऽनपि यतो ञे-स्योरस्मिश्च पदद्वयम् ॥८८॥

अनादेर्व्यादि. मन्त्वक्ष-राणामिद पदक्षरम् ।
आदे ण्णः स्न. इद सूत्र त्रिपद चतुरक्षरम् ॥८९॥

विदो नवाना स्यादीना णादि चैकादशाक्षरम् ।
ब्रुव आहश्च पञ्चाना तथेस्मिन पदद्वयम् ॥९०॥

अयादावीप् पितितिरिस्म द्वा यङ्लुकि ह्रुपुरो गमाम्- ।
इरत्त दुमादे परयादि-र्जाजनोर्जा पदद्वयम् ॥९१॥

ष्याद्यन्त्र्तृस्यो मुचादेर्मुम् णितिपदस्य चेदितः ।
शमा दीर्घो अमस्य क्तिय-रि शने त्रिपद स्त्रिपदम् ॥९२॥

गोपस्यनुदात्तनाम् ऋत दद् पौरुषे च ।
निमताशीस्यपामिद् चाऽ-न्निदश्च मृते पदद्वयम् ॥९३॥

उदात्तश्चतुर्णां गुमा-रे श्रुतो ऋूत. स्वप ।
उदितो वोऽन्तरनेक पद विशेषणान्वम् ॥९४॥

नेपदस्यादनुदात्ताद् मु. मे पद क्रिया किम ।
स्वादीनिमो ह्नस्वोरच गणेन्तोदि. पद द्विकम् ॥९५॥

क्र्यादिभ्न्स्वादात् चम्-भुवरोदस्य पदत्रयम् ।
पदं द्विक मुखो मुक् स्याद् ईगो पदा द्विक पदम् ॥९६॥

नामिनोऽचतुर्णां घो ढ आख्यातस्य भवन्ति च ।
सम्पूर्णानि च सूत्राणि ह्यष्टसप्ततिसहितम् ॥९७॥ ७८

कृत्कर्तरि तृवुणौच नाम्युपधात् क एव च ।
पचिनन्दिग्रहादेर-युणिन्येकादशाक्षरम् ॥९८॥

दृशादेः शो ज्वलादेर्णः कार्योऽणस्य पदद्वयम् ।
आतो डो नाम्नि चाटाव-थेखख्येजा खशेव वै ॥९९॥

ख्युट् करणे भजा विण् च द्वे सूत्रे द्विपदे अमू ।
आतो मनिप्क्वनिप् वनि-पः क्विप् दृशस्ततो दृशे- ॥१००॥

टक्सकौ चोपमाने का-र्येऽस्मिन् पञ्च पदानि च ।
आ सर्वादे किमिदम कीश् सूत्र द्विपद ह्यद ॥१०१॥

अदसोऽमू णिनिश्चैक-पदमतीत एव च ।
क्विब्वनिण्डाः पदं चैक तथा क्तक्तवतू भवेत् ॥१०२॥

क्वसुक्वानौ णवेवच्च सप्ताक्षर पद द्विकम् ।
स्यात् शतृशानौ तिप्तेवत् क्रियाया च दशाक्षरम् ॥१०३॥

स्याद् विदेर्वा वसुश्चाऽथ मुगानेतः पद त्रिकम् ।
शीले तृन्निष्णुस्नुक्नु चा-कोकण पदमेककम् ॥१०४॥

यङ ऊकस्तथाऽलुक्च वाऽन्यत्र पुनरादृत ।
क्रिद्विश्च भूते ञीता तक् सदोणादय इत्यथ ॥१०५॥

भवेच्च तुम् तदर्थाया भविष्यति पद त्रिकम् ।
घञ् भावे आत सञ्ज्ञाया-मकर्तरि च सप्तकम् ॥१०६॥

स्वरादेर्मदा मूर्तौ घ-नो ट्वितोऽथुड्वितस्त्रिमक् ।
तत्कृते सप्त नङ् की स्यात् क्तो नपुसक इत्यपि ॥१०७॥

युडित्येकपद सूत्र साधनाधारयोः पुन ।
गत्यर्थादकर्मकात्क-र्त्तरि क्तो भावकार्ययो ॥१०८॥

ईषद्दुःसुषु खल्यू च तव्यानीयौ तत परम् ।
स्वराद्य. पुशकाच्चेच्चा-तस्त्र्यक्षर पद त्रिकम् ॥१०९॥

(आर्या) ऋहसान्तात् घ्यणोरा-वश्यके फले ऋदुपधात् क्यवेव ।
भवेत्तदनु स्त्रिया भावे क्तिः स्या-षिद्भिदामङेव् हि ॥११०॥

गुरोर्हलात् प्रत्ययान्तात् षजोः क्यो घिति स्त्रियाम् ।
ह्रस्वस्य पिति तुक् स्याच्च ञिति चतुर्थदित्यपि ॥१११॥

इणवर्णमोदौतोर्य-प्रत्यये स्वरवत् पुनः ।
क्ङि ञ्णो लोपो दीर्घश्च हलां नैरेकवर्णकम् ॥११२॥

द्विपदं गुणोर्गनाको ततो रारो ससे दृशाम् ।
वं यजां यवराणां य्वृ-तः सम्प्रसारणं किति ॥११३॥

ग्रहां किडति च णमादौ पूर्वस्यास्य पदद्वयम् ।
दो दस्तिश्च स्वरान्तो वा स्यात् स्थामी द्विपदं त्यदः ॥११४॥

स्याद् दस्तस्य नो दश्वाऽथ रत्नाणाद्यास्ततः परम् ।
हवाशोदितस्तथेच्छार्थे-षु कर्तृकेषु तुम् ततः ॥११५॥

द्विपदं पूर्वकाले क्त्वा समासे ल्यप् पदं द्विकम् ।
पौनःपुन्ये णम् पदं द्वि-श्च तदव्ययमेव च ॥११६॥

स्यादव्ययाद्विभक्तेर्लुक् सूत्र सप्ताक्षरात्मकम् ।
दूराह्वाने टेः प्लुतो विचार्यां पदमेककम् ॥११७॥

लोकाच्छेषस्य सिद्धिः स्यात् सूत्रसूत्राणि भवन्ति च ।
चतुर्नवतिसङ्ख्यानि बद्धानि पद्यमालया ॥११८॥ ९४

संज्ञाप्रकरणं स्याच्च स्वरसन्धिस्ततः परम् ।
प्रकृतिभावसन्धिश्च व्यञ्जनाच्च विसर्गतः ॥११९॥

नामप्रकरणं स्याच्च ततोऽपि युष्मदस्मदोः ।
कारकसहितस्त्रीत्व समासाद्यास्ततः ॥१२०॥

अनेनाऽनुक्रमेणैवा-पठन् गुरु सरस्वती ।
तत परसूत्रयत्ने श्रीमद्विरत्नमुनिभिः ॥१२१॥

सिद्धचिन्तामणिग्रन्थं कण्ठपाठे पठन्ति ये ।
तेषां सद्वे वरीवर्ति सर्वदा श्रीसरस्वती ॥१२२॥

श्रीसिद्धिचक्रप्रसादेन सूरि[illegible] ।
तेषां शिष्यैर्वैरागर्वैः सूरिभिर्नवतावरैः ॥१२३॥

सारस्वतस्य सूत्राणां पद्यरूपो विनिर्मितः ।
सिद्धचिन्तामणिग्रन्थः कण्ठपाठस्य हेतवे ॥१२४॥

पुष्पदन्तौ मही गङ्गा यावन्मेरुर्महार्णवः ।
तावन्नन्दत्वय ग्रन्थो गीःसूत्रामृतमध्यराट् ॥१२५॥

सारस्वतस्य वक्तव्या-न्युदाहरणसयुतैः ।
विनयसागराचार्ये-रलेखिषत सत्वरम् ॥१२६॥

इति श्रीविद्वच्चिन्तामणिग्रन्थः समाप्तः ॥

संवत् १८७४ वर्षे शाके १७३९ प्रवर्तमाने फाल्गुनमासे
शुक्लपक्षे षष्ठीतिथौ शुक्रवासरे लिपीकृतम् ।

श्रीसाडा ॐ अर्हः ।

श्रीशान्तिनाथप्रसादात् ॥ श्रीरस्तु ॥

प्राचीन-ग्रन्थोद्धार-क्रमाङ्कः-११

ॐ परमात्मने नमः ।

खरतरगच्छेश-युगप्रधानाचार्य-प पू आचार्यश्री-कल्याणसागरसूरीश्वर-शिष्यवर्य
-विनयसागरोपाध्याय-विरचित ।

हिन्दी अनेकार्थनाममाला ।

श्रीगुरुभ्यो नमः ।

प्रथमाधिकारः १

(दूहो घन, दीरघ ३, लघु ४२, अक्षर ४५)
सदयहृदयगुनगनभरन अभरन कुमतनिकंद ।
मनमथदुहदुह गहरहि गुनवरकरन दिनंद ॥१॥

(दूहो आनंद, दीरघ २ लघु ४८ अक्षर ४६)
सुरपति नगपति नरहपति पति अहि गतिमतिधीर ।
गनपति मुनिपति जलधिपति पणमति जसु वड़वीर ॥२॥

(जाति चारण, गुरु ७ लघु ३४ अक्षर ४१)
मत सबल गव विधि मरम परमारथपदलीन ।
सकल सगज अगाध गुण गुरु-मनतु हामलीन ॥३॥

(दूहो कुञ्जर, गुरु ११ लघु २६ अक्षर ३७)
अनेकारथ अनेकविधि प्रकटबुद्धिप्रकाश ।
नाममगूह सोधि कइ विरचित विनय विलास ॥४॥

(दूहो हरि, दीरघ १० लघु २८ अक्षर ३८)
कमा सिद्दो बप्पा रति नाभिपन पद्म धरेन्द्र ।
कमा नाम एकहि अगम नगपदव धरि [illegible] ॥५॥

(दूहो सुन्दर)
सोहि दूहो [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
सोहि विविध [illegible] [illegible] [illegible] ॥६॥

(दूहो मेरु, दीरघ १३ लघु २५ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

गौरी फेरु हरीतकी आमलकी फुनि एह ।
शिवा अथहु शिव कील शुभ पार्वती नाह गनेहु ॥७॥

(दूहो गरुड, दीरघ १४ लघु २० अक्षर ३४) गौरी नाम ।
शिवाप्रिया गोरचना रमणी नुर अप्रसूत ।
उभयपक्षकुलअगना गौरी एहि प्रयुक्त ॥८॥

(दूहो कुजर) हरि नाम ।
किरणं जकायरं सोम यम शुक्र सर्पं सुर इन्दु ।
सूरज विष्णु वायु कनकवर्णं वाजि मृग इन्दु ॥९॥

(दूहो मेरु)
दर्दुर मर्कट जानाइ हरिहि अर्यमनिलाइ ।
मधु नाम ।
मद्य क्षुद्र चैत्र मधुर्क दैत्य पुष्परस भाइ ॥१०॥

(दूहो मोर, दीरघ १२ लघु २४ अक्षर ३६)
एहि अरथ मधुके कहे
हार नाम ।
क्षेत्र हु मापविशेषु ।
ईटि गन ओर सीपसुय श्रिणि हार इहापेषु ॥११॥

(दूहा गरुड–२) क्षुद्रा नाम ।
वेश्या ओर मधुमक्षिका नटी सहित नहि जेहु ।
कटकारिका पचकु क्षुद्रा कहतहु पहु ॥१२॥

भाव नाम ।
आत्मा ओर मनभावकु ससार तार्भवसुपूज्य ।
पदार्थ वए पचकु भाव कहत कविपूज्य ॥१३॥

(दूहो कुजर) कुथा नाम ।
करिकवल भूदेवकु स्नान करत निसिदीस ।
कथा कीटकुश अरघहु कुथा कहतु कवि ईस ॥१४॥

(दूहो मोर–२) वाह नाम ।
वाहन मेघ प्रवाह फुनि ओरहि जु मानविशेषु ।
भुजा दंड इह पचकु वाहशब्दसविशेषु ॥१५॥

कुतप नाम ।
कुपकालं तिल छाग जल अवर कवर अगिन ।
बहु पात्र दो हि अवर कुतप इहाहि बिलग्गि ॥१६॥

(दुहा भेद-८) पष गोमन्दनाम ।
बानो बान पहोसि पसु दिसि रश्मिहु दुगनीर ।
इन्द्रायुध अवा अगमि स्वर्गसत्यनुगघोर ॥१७॥

कबिवरणहु बिचार करिए गोमन्द दसांक ।
भगनाम ।
लछी यश सोभाग्य रवि महिमा कीतिमृगाक ॥१८॥

देवशब्दनाम ।
पनापन नृपति देवगन बिवहारि भरतारु ।
इन्द्राजीवन मूर्खकुं बालकुष्टि निरधारु ॥१९॥

एहि आठ देवहि कहे बडे बडे कविराज ।
पुष्कर नाम ।
असि फल पराजमृरनु कुजर अग्रसु साज ॥२०॥

तीर धनाक निमित्तिए सतसु पुष्कर जानिक ।
घन्दनाम ।
मस्तक पवन मुयर्स जल कागदहूवर्तान् ॥२१॥

हरि इस गमय बित्त नुग काम धन धुनिक द्रादस नाम
हतराज धर्मराज रवि वाजि भृगि बिन-दर्शोधरिपु काम ॥२२॥

पक्षिविशेष नव अरथहु हंसशब्द करि ऐहु ।
हंसनाम ।
भूपन नीर हरगज पारदपुत्रसेहु ॥२३॥

अरथ पढहु रसशब्दके कविवर मतहु बनाई ।
कीलाल नाम ।
क्षीरपुष्परसरमोदकु मरनघृतगाद ॥२४॥

(दुहा भेद-२)
कुसुमसागए मस्तकु कीलालहु करि जानि ।
पन नाम ।
धनिक सकल मग्गाग मुहुरकर कौसुसमानि ॥२५॥

तिलपिच्चक्षुए आद्रकु पमित जनपलनाम ।
ललाम नाम ।
मदिरविषहयपुछकु अद्रि गुणाधिक ठाम ॥२६॥

(दूहो कुजर) पंचु अरथ ललामके ।
वसुनाम ।
सूरज वह्लि रतन्नु ।
करणद्रव्यइलाप्रमुख वसु बरण कवि जन्नु ॥२७॥

(दूहो गरुड) वर्णनाम ।
अक्षर सेतादिक सकल नाटयादिकविसत्तार ।
भूदेवादिक गृहिनी पचु बरन अपार ॥२८॥

(दूहो हरि) अर्जुन नाम ।
पाडवसे तज बरनवर तृणसकलदिशि धारि ।
अर्जुन एहि बखानीए
पट्ट नाम ।
वादा नवर विचारि ॥२९॥

(दूहो मोर)
अधिवासन पदथापना लेखनकोद्वहि जेहु ।
एटा अरध इह जानि कि
बलि नाम ।
पूजनहेतु धरेहु ॥३०॥

(दूहा हरि–२)
दानवनश उदारतर सुदर चरम विशेषु ।
तीयामभ्र(च्च)तुरग मन कविवर वलि इह लेषु ॥३१॥

अतर नाम ।
आतम ओर विवधान वर शाटसछद्रविशेषु ।
बहिर्योग अवकाश सब न्यसन अंतरयेषु ॥३२॥

(दूहा मोर–२) कंबल नाम ।
इन्द्रियजपं धरोमति वस्त्र विविधिविधिजेहु ।
कामधेनुगलचर्मकुं विकसित कउ लसु रनहु ॥३३॥

मंडल नाम ।
सरगागुन समदायकु वर्तुलवस्तु असेषु ।
परमारथ पहित कहे मंडलनाम विसेषु ॥३४॥

(दूहो गेंदु) कुंतल नाम ।
केसपास पुनि देसकु सूत्रधार सुपवित्त ।
भुआ दस चहिभारकु कुंतल कहत विमत्त ॥३५॥

(दूहा मोर – २) मणि नाम ।
कामलताग्रिमभागकुं भगमुखअग्रिमभाग ।
कौस्तुभवस्तुविसेषकु मणिरत्न बडभाग ॥३६॥

तंत्र नाम ।
सकलशास्त्रगुनवंशकु औषधसिद्धिप्रकार ।
पावनभाख पराक्रमी अरथ हिततप्रकार ॥३७॥

(दूहो हरि) कांड नाम ।
तुला बान समुदायकु समयहु तरुतरमूल ।
पूरन उर अधिकारकु कहतहु कांड अतूल ॥३८॥

(दूहो कुंजर) नेत्र नाम ।
मृगमद होवत जामहि मृग और वस्त्रविसेषु ।
लोचननिर्मलगुनकरी पूरन नेत्रसुपेषु ॥३९॥

(दूहा हरि – २) धातु नाम ।
सहजभाव निजदेहको प्रबलरसादिक देह ।
क्रियाभावकथनप्रमुख धातु अरथ इह गेह ॥४०॥

गुहा नाम ।
गुरुलोसन ओर भेषजु गूढ़उच्चरण जिनि होइ ।
खोहर और तनु भावकी गुहा कहत सब कोइ ॥४१॥

(दूहो मर्कट) वेला नाम ।
सागरजलउद्भारकुं कालविसेषप्रमान ।
भाग्योदय तट दोनकु वेला कहत निदान ॥४२॥

(दूहो मेदु) भूषण नाम ।
[illegible]......... ।
............नररत्न रंचु अरथ पंडित कहे ॥४३॥

(दूहो मोर) इन्द्र नाम ।
सुरराज और श्रेष्ठकु विषयादिक फुनि पंच ।
प्रसिद्धवस्तु कवि कहे इन्द्रनाम पर पच ॥४४॥

(दूहो गरुड) अहि नाम ।
सूरजदैत्यविशेषकु मारगगामि सरप्प ।
राहु पहि अहिशब्दकु
व्याल नाम ।
वानर वाघ सरप्प ॥४५॥

(दूहो मोर)
स्वापद गज और बालकु व्याल कहिउ कबिराज ।
धेनु नाम ।
कामधेनु शिवकारिणी रोजग–रजस साज ॥४६॥

(दूहा कुजर – २)
करवी अरथहु धेनुकें बरनत कवि सुखकाज ।
वृष नाम ।
मन्मथ मूषक बातुले वेलहु पुण्यसमाज ॥४७॥

बल प्रबल और साधुजे शब्दहु वृष कहि बाइ ।
शली नाम ।
मूर्ख मधु फुनि कोलकु शेष नरग कलि वाई ॥४८॥

(दूहो तमाल दीरघ १६ लघु १६ अक्षर ३२) सीता नाम ।
गोरी गगा हरिप्रिया प्रीया राममनाइ ।
सयल सस्य अधिदेवता सीताशब्द सुहाइ ॥४९॥

(दूहो सायर दीरघ १५ लघु १८ अक्षर ३३) गोत्र नाम ।
सत्यवाच गिरिवसकु धात्री नामव वेहु ।
पचु गोत्रज कवि कहे
घन नाम ।
मुद्गरलोह गनेहु ॥५०॥

(दूहो हरि)
घनाघन धुनिज ताडकी निबड वस्तु इह लोइ ।
मूरख और उन्मादकु घनु कहतूहु सब कोइ ॥५१॥

(दूहो मोर) राम नाम।
जामदगनि मितसामकु परसुराम रघनदु।
रामनाम एते कहे
शुक्र नाम।

जेहु अनुरगुरु बिन्दु ॥५२॥

(दूहो मेरु)
प्रानी सब निसु बीजए दैत्यपुरोहित जेहु।
प्यारु अरगज शुक्र के
प्रवाल नाम।

नवपल्लव करि लेहु ॥५३॥

(दूहो मोर)
प्रबल वस्तु और वहिकु बोलत मति भाइ।
ताल नाम।
लिया मान किल कालकु तरुवरभेदु बनाइ ॥५४॥

(दूहो हरि)
करताल दोउ तद सुणो धुनि हि पवन अग्रभाग।
ताल अरथ एते कहे
काष्ठा नाम।

समयविशेष सुभाग ॥५५॥

(दूहा मेरु-२)
पूरब पश्चिम दिसि सबै नेरम सतुगह फेरु।
काष्ठा नाम पूरे भए
पराग नाम।

पहु परान सुमेरु ॥५६॥

हरिगवर्द पनि शाकू गहन भेद बखानि।
सब नाम अनि शक कुशु पारिजात ॥५७॥

(दूहो विरहिणी दीपक / पदु २७ अक्षर ४०) कल नाम।
धर दान परिमल गंध और सुगंध कनपट।
कला नाम।
कलाकुसल लघुगति सब कला करत सदि गहु ॥५८॥

(दूहो मेरु) सेतू नाम ।
सेतू वस्तु फुनि वद्धकुं रजतहु धातुविशेषु ।
रोहित दैत्यहु वनकु सेतू शब्द इह लेखु ॥५९॥

(दूहो मोर) चित्र नाम ।
चारु तिलक अहि भेदकु श्वापद वृक्ष विशेषु ।
चित्र नाम कविजन कहे
धातुकी नाम ।
आमलकी ओर पेखु ॥६०॥

(दूहो गरुड–२)
धात्री ओर हिहु धाहुडी पानकरा वननार ।
धात्री अरथ वनाइ ले
द्रोण नाम ।
द्रोण नाम निरधार ॥६१॥

काकह कौरव सूरिकुं भूधर नाम विशेषु ।
आढ नामसु भेदजे द्रोणा वलिवरक्षेषु ॥६२॥

(दूहो कुजर) रोहित नाम ।
सुरपति कर कोदडकु रक्तवर्ण मृगजाति ।
जलचर जीवन भेदय रोहित फुनि इनि भाति ॥६३॥

(दूहो मेरु) वल नाम ।
सेना वल वलदेवकु रत्नयोनि हरिनारि ।
महियलि महादैत्यजे वल नाम निरधारि ॥६४॥

(दूहा मोर–२) कदव नाम ।
कुमात निर्गुणमानवी वानुहु तरुवर नाम ।
अरथ बन्यइ कदवके
चक्र नाम ।
पक्षिविशेष अकाम ॥६५॥

आयुधभेद रथागकु सघसकल ओर देश ।
कारजिकारेपे छे अरथहु चक्र असेस ॥६६॥

(दूहो मेरु) खर नाम ।
साधवाच पटु मानवा निर्गुण पुष्टशरीर ।

दारतामहु इने लगे
जाति नाम ।

मालती जाति कहीन ॥६७॥

(दूहो कुंजर)
पिद प्रकृति ओर जातिजे वल्ली वंश विशुद्ध ।
जाति अरथ अत्र बुधकि कविजन कहतु विशुद्ध ॥६८॥

(दूहो मेरु) फणा नाम ।
गोशृंग फणि मरणके जटाजट घनगाम ।
दधिमथन ओर थानकु फणाशब्द पट नाम ॥६९॥

(दूहो मोर) तिलक नाम ।
अपजस नरवर भेदजे शरीरचिह्न विशेषु ।
कीरति ओर शुभकामकु तिलक नाम करि लेखु ॥७०॥

(दूहो मोर) गंधर्व नाम ।
देवज किन्नर जातिमें अति ओरट मृगवाल ।
शुभगतिगति वरजातिकुं कह गंधर्व गपाल ॥७१॥

(दूहा पवन — २ दीरघ ५ लघु ३८ अक्षर ४३) सारंग नाम ।
हय गय शशिजल जलधिनिधि मृग मृगपति गिरिराय ।
रबि कबि चवि गति मरपकुं शुभ सारंग समाय ॥७२॥

करण नाम ।
इपविस कारकवस्तुकु इन्द्रीयत्रनु गेह ।
पशु इन्द्रियमेंनिकि मरणादि अरथ निरदु ॥७३॥

(दूहा सागर — २) पुण्डरीक नाम ।
पवत्र मेंग समदनू [illegible] जाति ।
पुंडरीक एवे करि [illegible] भाति ॥७४॥

भूत नाम ।
उपमवनु अतीतकु [illegible] ।
प्राणी [illegible] ॥७५॥

(दूहो मोर) [illegible] नाम ।
[illegible] ।
[illegible] ॥७६॥

(दूहो मोर) बालक नाम ।
गधवस्तु अथ बालकु खेचर मृगपति जेहु ।
जटाजाल कविजनु कहे बालक नाम सुनेहु ॥७७॥

(दूहो मोर) श्यामा नाम ।
रजनी अतिवयशामिनी मुदगक्ष योवननारि ।
प्रियगु बरण विशेषकु श्यामा अरद बिचारि ॥७८॥

(दूहो तमाल) शोभा नाम ।
–धाहु दुग्ध हरितकी शोभ सौभन एहु ।
उज्ज्वल कीरति कामनी शोभा नाम गनेहु ॥७९॥

(दूहो मोर) कातार नाम ।
सुरपति कानन धन विना इक्षु भेद प्रकारु ।
एहि अरथ कातारके
खर्जुर नाम ।
ओर फलभेदु अपारु ॥८०॥

(दूहो मोर)
क्षुद्रजाति ओर रूप्यकु ग्रह गोधा तृण भेदु ।
एतने अरथ खर्जूरके कवि कहत एह भेदु ॥८१॥

(दूहो अहि जाति दीरघ ६ लघु ३६ अक्षर ४२) पिता नाम ।
निजगुरु सुरगुरु असुरगुरु जनक जनमहु निबधि ।
पिता अरथ कबिजन कहे गीत एनि बिधि वधि ॥८२॥

(दूहो वधय जाति दीरघ ४ लघु ४० अक्षर ४४)
सरस सकल गुणनिधि निपुन नानिगसुत ।पदधारु ।
विनयि विनयजलनिधि कहत एहि प्रथम अधिकारु ॥८३॥

इति श्रीविनयसागरोपाध्याय – दुहाबंधविरचितायामनेकार्थनाममालायां प्रथमाधिकार. ॥१॥

अथ द्वितीयाधिकार आलिख्यते ॥

(दूहो नरल दीरघ १७ लघु १४ अक्षर ३१)
अवा पूरण अविका पीठजा सप्रसिद्ध ।
गीत नृत्य वादित्रसु सोभितद्वारसमृद्ध ॥८४॥

(दूहो पिंगल दीरघ १८ लघु १२ अक्षर ३०)
वानी दे वागीश्वरी मागु वुद्धि प्रपच ।
माताहु अंगि सकल घरु नाम करिसघ ॥८५॥

(दूहो तमाल) व्याल नाम ।
धूरत और बाजारकु नागनाम फुनि एहु ।
धिष्ण नाम ।
नानाविध ताराजिके नक्षत्रादिक जेहु ॥८६॥

(दूहा मेरु – २) अभिख्या नाम ।
देहकांति अतिहुल्लसै कीरति लोकमकारि ।
रंभा नाम ।
कदली और देवांगना सुन्दर रूप अपारि ॥८७॥

मोचा नाम ।
सिरहि घोनकी वस्तुजे कदली तरुवर एहु ।
शुचि नाम ।
अथ आषाढमासकु विशुद्धिवन्तु नेहु ॥८८॥

(दूहो सागर)
सुकलवस्तु और अनुपहत एन सूनिकरि लेखु ।
घनाघन नाम ।
सुरपतिवारिदमेघकु मत्तनाग और पेगु ॥८९॥

(दूहो सागर) पक्ष नाम ।
प्रातम निमन्त्रणकु आमगान सनुभाग ।
दोषनाम ।
दारा तनु [illegible] [illegible] [illegible] ॥९०॥

(दूहा सार–२) अभि मदर नाम ।
सुरजवान पराहणु वरुवाणिर और दीज ।
मदर नाम ।
मनु तनु गिरिवरनु शिवहु वर्जित बीज ॥९१॥

पुनि मदर नाम ।
निश्चयविविधमदावनु मद्गुर बानन माहु ।
मन्द नाम ।
नायगुरु और पादपु दकार दिमाहु ॥९२॥

(दूहो सार) मात्रा नाम ।
[illegible] [illegible] मौतु [illegible] मात हुं [illegible] ।

कुशल नाम ।
पूरनकाम ए वित्तनर जनमनरजन खेम ॥९३॥
(दूहो मोर) प्रत्यय नाम ।
अपरमर्म ओर शपथकु स्ववाच-पन जेहु ।
पद शब्द नाम ।
लक्ष ओर परिशणजे पाद प्रतिष्ठित तेहु । । ॥९४॥
(दूहो हरि) दोष शब्द नाम ।
अवगुन गुनहु विरुद्धकु नानाविध विधिरोग ।
धाम शब्द नाम ।
निज निज पिंड प्रकृतिकु रहउ वासु निज भोग ॥९५॥
(दूहो मोर) स्व शब्द नाम
ज्ञानवत प्रानी सकल जीवन जीउ विशेषु ।
मात्र शब्द नाम ।
विविध वस्तु परिमानकु फुनि परमाणु परेषु ॥९६॥
(दूहो मेरु)–रा शब्द नाम ।
आयुध फुनि सुरराजके पहोवि नीर प्रचड ।
शत शब्द नाम ।
पापरहित प्रशस्यकु ओर पदार्थ अखड ॥९७॥
(दूहो मोर) ककुद शब्द नाम ।
घोरा उत्तम चिह्नकु नरपति चिह्न बखाणि ।
धन्वशब्द ।
धनुषहु तरवर भेद ए शैलराय फुनि मानि ॥९८॥
(दूहो गरुड) अक नाम ।
लाखादिक तनु चिह्न जे तीरथ चिह्न विशेषु ।
अक्षशब्द नाम ।
शकट काष्टके अक्षकु पाशके नेत्र सुपेषु ॥९९॥
(दूहा मोर–२) दायाद शब्द नाम ।
निजवधव ओर मित्रकु निजनिज दारक जेहु ।
विग्रह नाम ।
अतिभीषण सग्रामजे प्रानीके वपु जेहु ॥१००॥

प्रकोष्ठ नाम ।
पणशो अग्रभाग ए द्वारकोष्ठ निरधारि ।
वितान नाम ।
विविधवर्णवस्त्र ए सुन्य ठोर विकरार ॥१०१॥

(दूहो मेरु) सती नाम ।
देवी दच्छनंदराको रमनी चरित विशुद्ध ।
वधू नाम ।
रमनी ओर निजनारिकु पुत्रनारि फुनि सुद्ध ॥१०२॥

(दूहो गरुड) तुर्य नाद नाम ।
गयदके अग्र नादकु आडंबर अभमानु ।
कपर्द नाम ।
जटाजूट हरदेवको कोरी अपर बखानु ॥१०३॥

(दूहो नायर) नृशंस नाम ।
पापवत परसिद्धनर वही वानु बखानु ।
शारद शब्द नाम ।
आसोकार्तिकमासकुं अदृष्टशारद जानु ॥१०४॥

(दूहो हरि) उपगह्वर नाम ।
रहसथानक विजन कहे समीपवस्तु प्रधानु ।
निदाघ नाम ।
परस्वेदजलपरिश्रमि ग्रीष्मऋतुहु बिख्यानु ॥१०५॥

(दूहो मोर) कश्मल शब्द नाम ।
जे कछु पातक काम पुनि मोहपरवेग जेहू ।
केतु नाम ।
ग्रहविशेषु चरित कहे पताकाहू ध्वज रेहु ॥१०६॥

(दूहो कुंजर) शोहा नाम ।
शोहा कायहू मानवु और अविगना विशेषु ।
वर्धन नाम ।
वर्धन करवहू [illegible] कहे छेदन कृति [illegible] ॥१०७॥

(दूहो मेरु) [illegible] नाम ।
विविधहू [illegible] पूर्व दहु पुनि पुनि [illegible] ।

कीनाश शब्द नाम ।
खेड़ू ओर यमराज जे कृपण नामहु न लेहु ॥१०८॥

(दूहो कुजर) नाग शब्द नाम ।
नागा कहत तरुवेलिकु वारण पन्नग जाति ।
कुल शब्द नाम ।
कुल कहतहु समुदायकु शरीर अन्वय भाति ॥१०९॥

(दूहो हरि) पूग शब्द नाम ।
पूग कहनहु कदबकु पूगीफल निरधारु ।
सुमनस सबहिहु देवकु सज्जन कुसुम अपारु ॥११०॥

(दूहो हरि) पुष्प शब्द नाम ।
सबहिहु तरुवर फूल जे रमनीके ओर धर्म ।
धव नाम ।
कायरतिद भरतारकु तरवर जाति सुमर्म ॥१११॥

(दूहो गरुड) त्र्यवक नाम ।
ताम्रधातुहु विशेषु जे जटाजूटहर देव ।
शिखा नाम ।
शिखा कहत शेफालिका योगजटामनि हेव ॥११२॥

(दूहो शूकर) पुण्य नाम ।
पुण्य कहत शुभकामकु मलरहितहु फुनि जेहु ।
खल नाम ।
खल राशि ओर नीचकु कुसुमायुध रिपु तेहु ॥११३॥

(दूहा कुजर-३) शाला नाम ।
श्लाघा कहतहु कीर्तिकु तरवरशाख विशेषु ।
शरा विविधहु देहु मि फुनि मदिर करि लेखु ॥११४॥

माल्य नाम ।
मान्यहु ओर हु धिरवस्तुकु अगहु शिरसिरदारु ।
राडा नाम ।
राडा देशविशेकु शोभाप्रबल उदारु ॥११५॥

पल नाम ।
पल मानहु कहु मासकु तुला निरक्षर नामु ।

आलि नाम ।
आलि कहतु सहिचारिनी विधि पंगतिगु काम ॥११६॥

(दुहो कुंजर) दलनाम ।
अधरभाग ओर पराकु कम्माधन फुनि जेहु ।
आजिनाम ।
सुदर नम भूभागकु प्रबलयुद्ध फुनि तेहु ॥११७॥

(दुहो मेरु) प्रतिज्ञा नाम ।
प्रतिज्ञा कलहप्रभकु अंगीकृत ओर जेहु ।
पुरुहूत नाम ।
पुरुहूत उलूक जाति जे देवलोकपति तेहु ॥११८॥

(दुहो मेरु) मृत्यु शब्द नाम ।
अंतक ओर अगारकुं कुतहु मरणप्रधान ।
शंपा नाम ।
शंपा घनि ओर दामिनी आयुध वज्र सुजान ॥११९॥

(दुहा कुंजर-२) अग्र नाम ।
भाग्याधिक नरराचकु पहिल उच्चगु धानु ।
अर्थ नाम ।
बचन अर्थहु अभिधानकु प्रयोजन धननु जानु ॥१२०॥

मन्यु नाम ।
यागक्रोधहु दीनकु मन्यु कहत कविराज ।
हरिण शब्द नाम ।
हरिण कहतहु मृगनद् वर्ण हि पाहुर माज ॥१२१॥

करट शब्द नाम ।
करटहु वायसलोककु कुसुमलतान नवीन ।
मकरंद शब्द नाम ।
मकरंद पद्म किंजल्क ओर कोष स्वर्णीन ॥१२२॥

(दुहो मेरु) कुमार शब्द नाम ।
कविओंहि पावकरु कहू उम निरधारु ।
कन्दर्प नाम ।
शिशिरकारि गुणनीरकु माने शुद्ध अपारु ॥१२३॥

(दूहो गरुड) कुता नाम ।
कुन्ता कहतहु सूमिकु कुता कानसगीन ।...........॥१२४॥

तरवर वृक्ष कदबकु नागमनिहु मनि जेहु ।
विष नाम ।
अतिनिर्मलजलकु कहे मरणविधिहु नितेहु ॥१२५॥

(दूहा मेरु-२) वाज नाम ।
शिक्षागुरु ओर अन्नकु भोजन देवर साल ।
व्रज नाम ।
गोधानहु ओर मार्गकु सघ अगन विसाल ॥१२६॥

वीर्य नाम ।
पुरुष पराक्रम वीजकु तरवरवीज विशेषु ।
मघा नाम ।
मघा कहत नक्षत्रकु कलिका कुन्द सुलेखु ॥१२७॥

(दूहो मोर) द्विजिह्व नाम ।
दोजीह कहतु पशुनकु उरहु भुजगम जेहु ।
शय्या नाम ।
शय्या शयनहु घानक पुस्तक सचय तेहु ॥१२८॥

(दूहा कुजर-२) मिदुरा नाम ।
वाजीवधनशालकु रहनथानहु आवासु ।
सुनृत शब्द नाम ।
अतिनिपुणहु नरनाथ जे ब्राह्मणविधि फुनि जासु ॥१२९॥

तरस शब्द नाम ।
तरस कहत आमीपकु ओर हि प्राक्रम नाम ।
वारुणी नाम ।
कवि कहत सुरापानकु पश्चिम दिसि शुभ वाम ॥१३०॥

(दूहो गरुड) रोमथ नाम ।
पशूद्गार रोमथकु वर्त्तनकीट[1] कहेय ।
रजनी नाम ।
हरिद्रा ओर विभावरी रजनी[1] अरथ लहेय ॥१३१॥

(दूहो कुंजर) परिघ नाम ।
परिघ कहत परिघातकु नृपतिहु दंडविशेषु ।
धरा नाम ।
धाराधरघृतशैलकु गदूगधार फुनि पेरु ॥१३२॥

(दूहो शूकर) कंद नाम ।
मूल विविधविधिसूरनके कंद कहत जलधार ।
कर नाम ।
हाथ किरण-रदउकु कर कहितहू मतिधार ॥१३३॥

(दूहो हरि) दुंदुभि नाम ।
दुंदुभि कहतहु अछिकु युगलज दुदुकभेदु ।
विपन नाम ।
विपन कहत उद्यानकु-र अवर निरवेदु ॥१३४॥

(दूहा कुंजर-२) वर्धनी नाम ।
जलघटी तृण मार्जिका वर्धनीहु निरधार ।
रुधिर नाम ।
कुंकुम प्रबलहु मागकु रुधिर हि कहत अपार ॥१३५॥

नदन नाम ।
नदन इह सुरबागकु अगज अपरहु नाम ।
मानस नाम ।
मानस कहतहु चित्तकु देवसरोवर नाम ॥१३६॥

(दूहो कुंजर) धावन नाम ।
धावन शोधनकु कों वेगवंत पुनि भेदु ।
स्यंदन नाम ।
स्पंदन तरुवरभेदमूं रथ कहाहू रवि लेहू ॥१३७॥

(दूहो मोर-२)
गुरासन मदन नाम ।
अनामिल शिवकोदा कहे जितारीन नरनारि ।
पराजन नाम ।
विजयहू रिपुके पराजय अपर कामहू जोरि ॥१३८॥

वशशब्द नाभ ।
वंश कहतु करिपृष्ठकु शुभकुल वेणु विसालु ।
पात्र शब्द नाम ।
शिष्टहु भाजन देहकु शब्द हि पात्र रसालु ॥१३९॥
(दूहो गरुड)
पत्र शब्द नाम ।
अछर घापन वोरकु पत्र उपानह पक्ष ।
कोश शब्द नाम ।
कोश कहत भडारकु कलेश मेटनपक्ष ॥१४०॥
(दूहा कुजर – ३) सूत शब्द नाम ।
सूत कहतु कवि सूर्यकु फुनि सारथिहु अपारु ।
कैवर्त्त नाम ।
कैवर्त्तक हत नीचकु जलचर जीव शफारु ॥१४१॥
पिप्पल नाम ।
पिप्पल तरवरभेदकु वस्त्र हि कर्त्तरि हेहु ।
चंदन नाम ।
चदन तरुवर वेलिकु मलियागिरि फुनि तेहु ॥१४२॥
शस्य नाम ।
व्रीहि शालि भेदन सवे इक्षु काडे निरधारु ।
करवीर नाम ।
कहत करवीरहु असवारकु ओर हि अगुथ अपारु ॥१४३॥
(दूहो मोर) वारि नाम ।
हाथी वधन थानकु विघिविधिजलहि वखानि ।
भूरि शब्द नाम ।
प्रचुर कहत ए भूरिकु सोनादल फुनि जानि ॥१४४॥
(दूहो हरि) भषक शब्दनाम ।
सरमासुतकु भषक हे ओर दुर्जन जन जेहु ।
सूद नाम ।
सूद कहत सूयारकु ओरकु विंव कहु तेहु ॥१४५॥
(दूहो पहुप दीरघ १९ लघु १० अक्षर २९)
इलागगासिधुजे नानारूप अगाधु ।
श्रीकल्याणसुरीशको नर्माधिक्य सुसाधु ॥१४६॥

तास सीस सागर विनय विविधहि शास्त्र विचारु ।
अनेकार्थ विवेक करि कहु तृतीय अधिकारु ॥१४७॥

इति श्रीविनयसागरोपाध्यायविरचितायां दूहाबद्धा –
नेकार्थनाममालायां द्वितीयाधिकार: ॥२॥

अथ तृतीयाधिकारः प्रारम्यते ।

(दूहो वराह दीरघ २० लघु ८ अक्षर २८)
लछी साधि कृष्णजे ब्रह्मा वेद हि माध ।
शम्भू गोरी रंगमि पार्णलाछहु हाप ॥१४८॥

(दूहो सायर)
देव सबहि फुनि मारिमे रागतम लयलीनु ।
निदेसो उ अजानु है निदिहोवत दीनु ॥१४९॥

(दूहा मेरु – ३) राजा नाम ।
राजा नृप फुनि चंद्रकुं
पय नाम

पय क्षीर ओर नीर ।

मित्र नाम ।
मित्र भानु ओर मित्रकु
दर नाम ।

दर छिद्र हि भय मीर ॥१५०॥

स्थाणु नाम ।
श्रीकंठ शनिवारकु
गोविंद नाम ।

हरि गोविंद गनेहु ।

काय नाम
पुनि ओसध शरीरकु
वृषाकपी नाम ।

हरिहर देव मनेहु ॥१५१॥

सखा नाम ।
दक्षिणहु मित्र सारकु
शिशु नाम ।

सागर नदी समान ।

शाल नाम ।
प्राकार ओरहु वृक्ष जे
स्तोक नाम ।
चातक अलप निदान ॥१५२॥

(दूहो कुजर) अघ नाम ।
व्यसन ओरहु दुह पापकु
तृष्णा नाम ।
लोभ जालहु पिपास ।

भुवन नाम ।
भुवन जल तिहु लोककु
वाडव नाम ।
विप्रवह्नि परकास ॥१५३॥

(दूहो गरुड) निस्त्रिंश नाम ।
लोह खड्ग पापिष्ठकु
भृग नाम
मधुप बाणहु रसाल ।

ओघ नाम ।
ओघ पूर ओरु वेगकु
वन नाम ।
कानन अवु विसाल ॥१५४॥

(दूहो सायर) ईला नाम ।
ईला गौ ओर भूमिकु
नाम नाम ।
सञ्ञा ओर रहिसु चिह्नु ।

अद्रि नाम ।
अद्रि पहाडहु सूर्यकु
भानु नाम ।
दीप्ति भानु सुपविस्नु ॥१५५॥

(दूहो शूकर) उष्ट्र नाम ।
करभहु ओर हि भृगुनदकु

हाव नाम ।

कदन विभ्रम एहु ।

दाव नाम ।

अनल ओरहु वनभूमिकु

जीमूत नाम ।

जलधर भूधर तेहु ॥१५६॥

(दुहो मोर) चिकुर नाम ।

चंचल मस्तक केशकुं

वृत्र नाम ।

दानव ओर गजराज ।

अंबर नाम ।

वस्त्रहु ओर आकाशकु

ध्वांक्ष नाम ।

काक हि बक सममाज ॥१५७॥

(दुहो कुंजर) नग नाम ।

नगहु शैल तरुभेदकु

पट नाम ।

कूर ओर लघुविशेषु ।

क्षिति नाम ।

क्षितिक्षय ओरहि भूमि जे

श्रम नाम ।

खेद ओर श्रमबिंदु ॥१५८॥

(दुहो मेरु) कठ नाम ।

मठ वहि ओर कठनु

ग्रहि नाम ।

कूप सरोवर गारु ।

कोल नाम ।

सूकर बिदरो कालिकु

कलि नाम ।

कलि काल कलह धारु ॥१५९॥

(दुहो हरि) चन्द्र नाम ।

स्वर्ण ओर हि मृग कनकु

करि नाम ।
शूकर लोह विशुद्ध ।
वर्हि नाम ।
वर्हि मोर ओर कपटकु
लागल नाम ।
हल जलविविधिहु वृद्धि ॥१६०॥

(दूहो कुजर) हेतु नाम ।
निमित्त फुनि मनिभावकुं
व्रज नाम ।
व्रज ओर हि हरि देव ।
कीर नाम ।
शुक काश्मीरहु भेदकु
वीर नाम ।
वधु प्रवल बल हेव ॥१६१॥

(दूहो मेरु) कौशिक (नाम) ।
वासव ओर हि उलूककु
सायक नाम ।
वाणहेतु वसि जेहु ।
विंध्यनाम ।
अंधकार गिरि भेदकु
शिखी नाम ।
मोर पावक तेहु ॥१६२॥

(दूहो मेरु) धीर नाम ।
सात्त्विक ओर धीमतकु
वर नाम ।
श्रेष्ठ फुनि अगनि भेदु ।
उत्संग नाम ।
शूकर निज उत्सगकु
वत्स नाम ।
सुवर्ण नदन नेदु ॥१६३॥

(दूहो मोर) छाया नाम ।
कांति अनातम दीपकु
दया नाम ।
दयानुरूप सनेहु ।
द्रुम नाम ।
पुराण और तरु भेदकु
पूर नाम ।
बहुजल पूर गनेहु ॥१६४॥

(दूहो मोर) सूर नाम ।
सूरज और नरनाथ जे
पीलु नाम
वृक्ष जाति गजराज ।
प्रदर नाम ।
रोगभेद और बान कु
समर नाम ।
समुदायहु कलिमाज ॥१६५॥

(दूहो हीर) चमर नाम ।
कोमलभेदहु कारपकु
बीर नाम ।
अतिम जित बरवीर ।
जिन नाम ।
जिन अर्हन्नु जिनेश्वरु परमापति बुध धीर ॥१६६॥

(दूहो मेरु)
[illegible] [illegible] [illegible] मेरु ।
[illegible] [illegible] करि [illegible] ॥१६७॥

(दूहो मोर)
[illegible] [illegible] [illegible] ।
विमलसागर इतु भये [illegible] अधिकार ॥१६८॥

(दूहो कुजर)

सतरसहि बीडोत्तरे (१७७२) कार्तिकमास निधान ।
पूनमि दिन गुरुवासरे पूरए एहि प्रधान ॥१६९॥

इति श्रीविनयसागरोपाध्यायविरचितायां

दूहाबद्धानेकार्थनाममालायां तृतीयाधिकारः संपूर्णः ॥

ટિપ્પણ

પ્રકરણ–૧

(૧) ઉપજાતિ છંદમાં રચાયેલો આ મંગલ શ્લોક છે. તેમાં લોકેશ એટલે કે સાત ઊર્ધ્વલોક–ભૂ, ભુવ સ્વ, મહઃ, જનઃ, તપઃ, સત્યમ્ અને સાત અધોલોક–તલ, અતલ, વિતલ, સુતલ, તલાતલ, રસાતલ, અને પાતાલ – એમ ચતુર્દશ લોકના ઈશ્વર – ઉત્પન્ન કરનાર બ્રહ્મા છે તેમને પ્રણામ કરવામાં આવ્યા છે.

લોકનો અન્ય અર્થ વ્યાકરણશાસ્ત્ર એમ પણ થાય છે. लोक्यन्ते विलोक्यन्ते शब्दापशब्दा अनेन इति – જેના વડે શબ્દો કે અપશબ્દોનું અવલોકન કે પરીક્ષણ થાય છે, તેવા વ્યાકરણ શાસ્ત્રના ઈશ એટલે કે શિવ અથવા શાબ્દિક – વ્યાકરણકૃત તે અનંત શક્તિ છે શક્તિ એટલે પ્રત્યયો એમ સમજવામાં આવે છે કેમકે शक्तं पदम् – ભાષામાં પ્રયુક્ત શબ્દ શક્તિ (અર્થ શક્તિ) વાળો – પ્રત્યયવાળો હોય છે.

ગ્રંથના આરંભમાં મંગલ કરવાની પરિપાટી અતિપ્રાચીન છે. તેને માટે પાણિનિ વ્યાકરણ પરંપરાના આદિ મહાભાષ્યકાર શ્રીપતંજલિ કહે છે. मङ्गलादीनि शास्त्राणि प्रथन्ते मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च । आयुष्मत्पुरुषाणि भवन्ति वीरपुरुषकाणि च ॥ – શાસ્ત્રો આરંભમાં, મધ્યમાં તેમજ અંતમાં મંગલ શ્લોકવાળાં હોય છે. તેથી ભણનાર અને ભણાવનાર બંને આયુષ્યમાન અને વીર થાય છે

આ ગ્રંથમાં પણ મંગલત્રયનો પ્રયોગ થયો છે. આ ગ્રંથની ત્રણ વૃત્તિઓમાં પ્રથમ વૃત્તિમાં લોકેશ બ્રહ્માને, દ્વિતીય વૃત્તિમાં શ્રીધર – વિષ્ણુને અને તૃતીય વૃત્તિમાં શંભુ – શિવને પ્રણામ કરીને મંગલ થયા છે. ત્રિમૂર્તિની આ પ્રકારની પ્રસ્તુતિ શ્રીવિનયસાગરજીની ધર્મસહિષ્ણુતા બતાવે છે

આ પ્રથમ શ્લોક (મંગલ–શ્લોક) માં प्रणम्य – પ્રણામ કરીને માં प्र શબ્દ મૂકીને માંગલિકપણું સિદ્ધ કર્યું છે સારસ્વત પ્રક્રિયા પરની સુબોધિકા ટીકામાં પ્રથમ શ્લોકમાં શ્રીચંદ્રકીર્તિ કહે છે કે – प्रणवस्त्र्यायणश्चेव शाबिती बद्धाञ्जः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मात् माङ्गलिकावुभौ ॥ (પાન ૩)

અગિયારમા સૈકાના માળવાના રાજા ભોજ અને તેની સરસ્વતી કંઠે આ વ્યાકરણના રાજા ભોજ અને સરસ્વતી કંઠાભરણ સંબંધ મળી રહે છે. તેથી જ ભોજવ્યાકરણ એટલે ભોજ રાજાના સમય (ઈ. સ. ૧૦૦૦–૧૦૫૫) માં રચાયું એમ માના ન થઈ શકે ... સરસ્વતી એટલે જૈનાચાર્ય કૃત સરસ્વતી સૂત્રો એટલે કે સારસ્વત સૂત્રો અને તેના પરની અનુભૂતિસ્વરૂપાચાર્યની સારસ્વત પ્રક્રિયા એમ છે. જેમ પાણિનિ મુનિના અષ્ટાધ્યાયી ચૌદ સૂત્રોને શિવ પાસેથી મેળવેલા એટલે શિવ સૂત્રો કહે છે, તેમ

ઐન્દ્ર વ્યાકરણના સૂત્રો ઈન્દ્ર પાસેથી પ્રાપ્ત થયા તેમ કહે છે તે રીતે આ વ્યાકરણ સરસ્વતી એટલે કે ભાષા તેની સિદ્ધિ એટલે કે ભાષા-વાણી પર પ્રભુત્વ મેળવવા રચાયેલાં સૂત્રો

(૨) કોઈ પણ શાસ્ત્ર માટે સંજ્ઞા અતિ જરૂરી છે જગતમાં વસ્તુને પણ ઓળખવા આપણે સંજ્ઞાકરણ-નામકરણ કરીએ છીએ જેમકે :- મહેશ, રમેશ અથવા ઉમા, માલા, તેમજ ગાય, સિંહ, ઝાડ, પર્વત વગેરે વગેરે, તેમ અહી પણ વ્યાકરણ શાસ્ત્રના વિધાનોને સારી રીતે અને સ્પષ્ટ રીતે જાણી માણી શકાય અને થોડામાં ઘણું સમાવી શકાય તે માટે સંજ્ઞાઓનું મહત્વ છે.

ઉદાહરણ તરીકે લઈએ તો લોપ સંજ્ઞા અને લોપશ્ સજ્ઞા-લોપ એટલે કે વર્ણનુ અદર્શન થવું અને લોપશ્ એટલે વર્ણનો વિરોધ થવો. બનેમા શાબ્દિક ફેર ઘણો ઓછો હોવા છતા ફળની દૃષ્ટિએ ઘણું અંતર છે. संयोगान्तस्य लोप (૧ ૯ ૩) પ્રમાણે સયોગમાં આવેલા અત્ય અક્ષરનો લોપ થાય છે. અને स्वरहीन परेण सयोज्यम् (૧ ૨ ૪) અનુસાર સ્વર વિનાનું હોવાને લીધે પર સાથે મળી નહિ શકે જેમકે :- ते आगता મા तय् आगताः થયા પછી य् નો લોપશ્ થતાં त आगता. માં ફરી તેની सवर्णे दीर्घः सह (૧.૨.૨૦) થી સમાન સ્વર अ इ उ ऋ ऌ (જુઓ પદ્ય-૧ ૧ ૩.) ની સાથે સવર્ણ જ સ્વર આવ્યો હોવા દીર્ઘ થશે નહિ. આમ મહેશને બોલાવતા રમેશ પણ નહિ કે દિનેશ પણ નહિ, કેવળ મહેશ જ આવે.

વર્ણો અતિશય પાસે આવીને ઉભા હોય ત્યારે સધિ કહેવાય છે आदि શબ્દ વડે ત્રણેય લિંગોની સ્વરાન્ત તેમજ હસાન્ત (વ્યંજનાન્ત) પ્રક્રિયા, સમાસ, તદ્ધિત વગેરે વિષયો જે આ ગ્રંથમા આવનાર છે તે ગણવાં.

સૂત્રોનું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે અપાય છે.

स्वल्पाक्षरमसन्दिग्ध सारवद् विश्वतोमुखम् ।
अस्तोभमनवद्य च सूत्र सूत्रविदो विदु ॥

ઓછા અક્ષરોવાળું, સદેહથી પર, અર્થવાળું, સર્વત લાગવાવાળું, અટકાવ (અડચણ) વિનાનું અને દોષ (અર્થદુષ્ટતા) વગરનું સૂત્ર હોય છે એમ સૂત્રજ્ઞો કહે છે.

(૩) अ વગેરેને સમાન એવી સંજ્ઞા આપવા પાછળ હેતુ એ છે કે તેમનુ પરિમાણ -ઉચ્ચારણની માત્રાનું પ્રમાણ સરખું જ છે. આ अ इ उ ऋ ऌ માં સંધિ પાણિનિ મુનિના अ इ उ ण् ।१। ऋ ऌ क ।२। વગેરે શિવ સૂત્રમાં પણ નથી. તેની સધિ કરવામા આવે તો य्व्र (અથવા अय्वृत) એમ થાય પણ તેમા જે કાર્ય (ફળ) માટે પરિગણન થયુ છે તેનો

સંધિથીને બોધ આપવાના કાર્યનો જ ભ્રંશ (વિનાશ) થતો હોવાથી તેને અભિવ્યક્તિ —કહેવાની ઇચ્છા નથી તેમ રાખવામાં આવ્યું છે

(૪) સરસ્વતી સૂત્રો સંધિથીના બોધ માટે છે તેથી તેમાં પ્રથમ સૂત્રમાં જ પ્રત્યાહારને સંહિતા ની જેમ અન્યૃત એમ સંધિ કરીને દુર્બોધતા વિષમતા લાવવાની કલ્પના પણ નહિ કરવાની મનાઈ ફરમાવે છે ટૂંકમાં, ગૂંચવાડો ઉભો થાય તેમ કરવું નહિ

(૫) જ્યાં સંધિ કરવાની હોય છે ત્યાં જેમકે ओ औ औ સૂત્ર ૧ ૨.૧૫ માં अ પછી ओ કે औ આવે તો औ થાય છે તેમ સંધિ કરીને જ નિપાતન કર્યું છે પણ વિભક્તિ પ્રત્યયો सि औ जस् માં सि औ ની સંધિ કરી નથી, તેથી તેની स्यौजस् જેમ સંધિ ઇષ્ટ નથી

પાણિનિ વ્યાકરણમાં सि औ जस् (પ્રથમા વિભક્તિ ના પ્રત્યયો) ના પર્યાય सु औ जस् છે. અને ત્યાં તે સૂત્રકારને સંધિ ઇષ્ટ હોવાથી स्वौजस वगेरे કરીને સૂત્રમાં જ સંધિ કરી છે પણ અહીં તેમ કરવામાં આવે તો स्यौजस એમ થતાં મંદબુદ્ધિવાળા વાચકો એકવચનના स्य અને સંધિકૃત પ્રથમા स्यौजस् માં ગૂંચવાશે. આ પરથી ફલિત એટલું જ થાય છે કે એક શાસ્ત્રના નિયમાપવાદો વગેરે અન્ય શાસ્ત્રમાં લગાડવાં નહિ. દરેક શાસ્ત્રની સંજ્ઞા, પરિભાષા આદિને તત્તત્ શાસ્ત્રમાં ધ્યાનમાં લેવા. એમ નહિ થાય તો 'ગાંધીની વાડીએ ઘડાના સાવલાલ' જેવો તાલ થશે અને તેમ કરનારની વિષમ અને હાસ્યાસ્પદ સ્થિતિ થશે

(૬) પ્રત્યાહાર એટલે સંક્ષિપ્ત - ટૂંકું રૂપ કે જેમાં સમસ્ત વર્ણોને કે સમસ્ત નામવિભક્તિઓને કે ધાતુ પ્રત્યયોને ટૂંકમાં ટૂંકુ નામ આપીને વ્યવહાર કરી શકાય. प्रति+आ+हृ (हरति) ૧ લો ગણ પરસ્મૈપદ 'સંકોચ કરવો, સંક્ષિપ્ત કરવું' એ ધાતુમાંથી આ શબ્દ વ્યુત્પન્ન થયો છે. આમ સમાન સંજ્ઞા ના આદિ વર્ણ अ ને અને અંતિમ ગુણ લક્ષણ ના ण ને લઈને अण એવું સંક્ષિપ્ત રૂપ બનાવાય તેને પ્રત્યાહાર કહે છે. તેમાં अ इ उ ऋ ऌ, ए ऐ ओ औ, ह य व र ल, ञ ण न ङ म, झ ढ ध घ भ, ज ब ग ड द, ख फ छ ठ थ, च ट त क प અને श ष स એ સમસ્ત વર્ણસંઘાતનો અંતર્ભાવ થઈ જાય છે. પ્રત્યાહાર આ રીતે સમય અને શક્તિનો બચાવ કરે છે

વૈયાકરણો - વ્યાકરણના અધ્યેતા અને અધ્યાપક બંનેને સુગમતા પડે તેથી પ્રથમ સૂત્રમાં अ इ उ ऋ ऌ કરીને આરંભ કર્યો છે.

(૭) સંધ્યક્ષર એવી સંજ્ઞા આપવાનું કારણ એ છે કે તે બધાં સમાન સ્વરોની સંધિથી ફલિત થાય છે. કારણ કે अ+इ ની સંધિ થઈને ए અક્ષર બને છે. તે રીતે अ+उ નો સંધિ થઈને ઓ અક્ષર બને છે, अ+ए નો ऐ અને अ+ओ નો औ સંધ્યક્ષર થાય છે. આમ તેમના ઉચ્ચારણ, સમયમાં માત્રા વધી જતી હોવાથી [illegible] તેથી જ તેમને લઘુ એટલે [illegible] આપવામાં [illegible]

(૮) પાચ સમાન સ્વરો અને ચાર મધ્યક્ષરો મળીને કુલ નવ સ્વર થાય છે. સ્વરને માટે એમ કહેવાય છે કે स्वेन राजन्ते – પોતાની જાતે કોઈના ય આશ્રય વગર તે શોભે છે. અને સૌના અનુભવની વાત છે કે સ્વરના ઉચ્ચારણ માટે જીભ મુખના તત્તત્ પ્રદેશ ને સ્પર્શી ને ધક્કો ન આપતા ત્યા જ રહે છે. નાભિમાથી પ્રસ્થિત થતો પ્રાણ હૃદયમા થઈને કંઠ દ્વારા મુખકુહરમા આવતા જીભની સહાયથી કંઠ, તલુ, મૂર્ધા, દંત કે ઓષ્ઠ એમ ગમે તે સ્થાનમા રોકાય તો ત્યાથી ઉત્પન્ન થતો – તજ્જ વર્ણ – તજ્જ વ્યંજન કહેવાય છે પણ સ્વરોના ઉચ્ચાર વખતે રોકાતો નથી

(૯) સ્વરોમા ઉચ્ચારણ સમયના પ્રમાણ અનુસાર હ્રસ્વ–ટૂંકો અથવા નાનો, દીર્ઘ-લાંબો અથવા મોટો અને પ્લુત–લબાવાયેલો એમ પરિગણન કરવામા આવ્યુ છે

હ્રસ્વ	દીર્ઘ	પ્લુત	હ્રસ્વ	દીર્ઘ	પ્લુત
अ	आ	आ३		ए	ए३
इ	ई	ई३		ऐ	ऐ३
उ	ऊ	ऊ३		ओ	ओ३
ऋ	ॠ	ॠ३		औ	औ३
ऌ	ॡ	ॡ			

ऌ નો સામાન્ય રીતે દીર્ઘ લેવામાં આવતો નથી જુઓ :– સિ. કૌ ऌवर्णस्य द्वादश । तस्य दीर्घाभावात् પાન–૩ । કેમકે ऌ ને દીર્ઘ કરવામા આવે ત્યારે ॠ જ થઈ જાય છે અને તેથી ऋ અને ऌ ને સવર્ણ માન્યા છે

दघ्यानय એ સ્વગ્સધિથી સિદ્ધ થયેલુ રૂપ છે એ પ્રકારના એટલે કે इ य स्वरे (૧ ૨ ૧) સ્વર પરમા હોય ત્યારે इ નો य થાય તેમા इ નો દીર્ઘ ई પણ સવર્ણ હોવાને લીધે લઈ લેવો તેનો પણ य થાય આમ અન્યત્ર પણ માનવાનુ છે જ્યા સ્પષ્ટ રીતે હ્રસ્વ, દીર્ઘ કે પ્લુત વડે વિધાન ન હોય ત્યા સવર્ણનુ ગ્રહણ કરવાનુ રહે છે

(૧૦) लोकात् – व्याकरणशास्त्रात् લોક શબ્દ વ્યાકરણશાસ્ત્ર માટે પ્રયોજાયો છે શ્રી હેમચદ્રસૂરિ તેમના શબ્દાનુશાસનના लोकात् (૧.૩.૩) સૂત્રમાં વ્યાકરણશાસ્ત્ર પરક અર્થ સૂચિત કરે છે. સારસ્વતવૃત્તિ પ્રથમ સૂત્ર (પાન–૬) મા શ્રી ચદ્રકીર્તિ લૌકિક શબ્દનો અર્થ સમજાવતા કહે છે કે लोक्यन्ते विलोक्यन्ते शब्दापशब्दा अनेन इति लोको व्याकरण (तत्र भव लौकिकम्) વગેરે આમ લોક એટલે વ્યાકરણ અને તજ્જ્ઞો એમ અર્થ નીકળે છે.

શબ્દોને સિદ્ધ કરીને તેમને पद–(વિભક્તિ પ્રત્યયના અંતવાળુ કે ધાતુપ્રત્યયના અતવાળુ એવુ ભાષામાં પ્રયોજવા યોગ્ય) બનાવવાની પ્રક્રિયા આગળ કહેવામા આવશે.

(૧૧) मात्रा એટલે કાળ વિશેષ સ્વર કે વ્યંજનના ઉચ્ચારણમાં જે સમય લાગે તેને માત્રા કહેવાય છે તે ગણત્રીની અથવા માપણીની સંજ્ઞા છે આ કાળ વિશેષની ગણત્રી

માટે સારસ્વત પ્રક્રિયા આ પ્રમાણે શ્લોક આપે છે.

चाषस्त्वेकां वदेन्मात्रां द्विमात्रं वायसो वदेत् ।
त्रिमात्रं तु शिखी ब्रूयात् नकुलश्चार्धमात्रकम् ॥ જુઓ આચાર્ય પાણિનીયશિક્ષા–૪૯.

ચાષપક્ષી એક માત્રાનું ઉચ્ચારણ કરે છે, કાગડો બે માત્રાનું ઉચ્ચારણ કરે છે, મોર ત્રણ માત્રાનું ઉચ્ચારણ કરે છે અને નોળિયો અડધી માત્રા ઉચ્ચારે છે

(૧૨) સારસ્વત સૂત્રો ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિત એમ સ્વરની ત્રણ ઉચ્ચારણ અવસ્થાઓનો નિર્દેશ કરતા નથી. કારણ કે સારસ્વત સૂત્રો સમગ્ર વ્યાકરણ શાસ્ત્ર [illegible] વલિમાં અલ્પતમ પ્રમાણમાં છે પણ તેના વિષે ટૂંકમાં આપણને શ્રી વિનયસાગરજી અહીં બતાવે છે

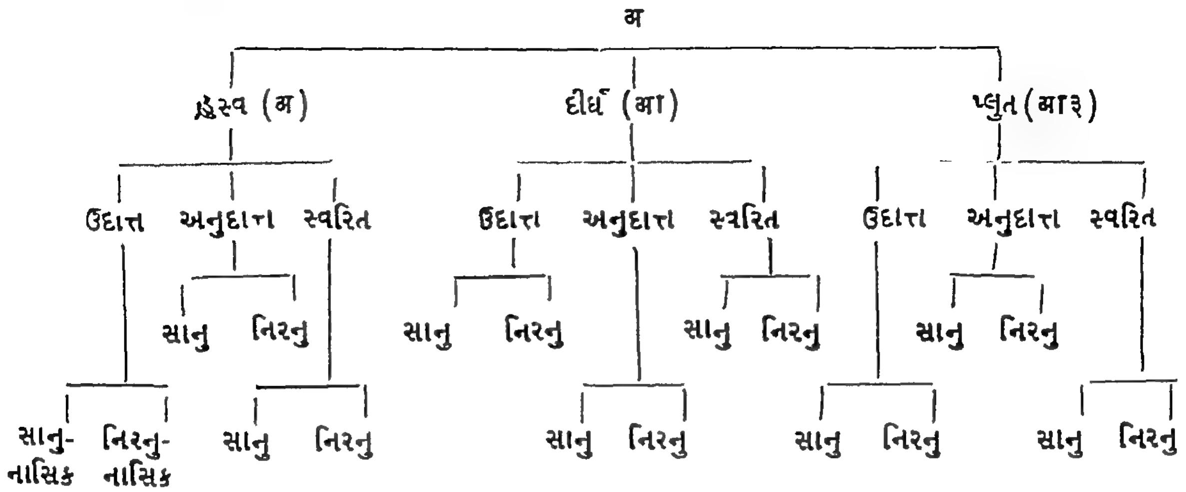
(૧૩) ઉદાત્ત સ્વર જોરથી ઉચ્ચારાય છે તેને માટે સિદ્ધાન્ત કૌમુદી (૧.૨.૨૯) માં કહેવાયું છે – ताल्वादिषु सभागेषु स्थानेषु ऊर्ध्वभागे निष्पन्न. – જે સ્વર તાલુ વગેરે અવ- સ્થાનોમા ઉપરના સ્થાનેથી બોલવામા આવે એટલે કે જોરથી બોલવામા આવે તેને ઉદાત્ત સ્વર કહેવાય. તેનાથી બિલકુલ વિપરીત નીચેના સ્થાનોમાથી બોલાય એટલે કે ધીમેથી દબાયેલા સ્વરે બોલાય તે અનુદાત્ત સ્વર કહેવાય છે આપણી સામાન્ય વાતચીતમાં ઊંચો પણ નહીં કે નીચો પણ નહિ એવો સમવૃત્તિ–સમાહાર–વચનોલ ઉચ્ચારાયેલો સ્વર સ્વરિત છે.

અન્ય શાસ્ત્રોનો સંબંધ પાણિનિમુનિની અષ્ટાધ્યાયી સાથે છે. જેમા ઉપરના ત્રણેયને અનુક્રમે उच्चैरुदात्त (૧.૨.૨૯) नीचैरनुदात्त (૧.૨.૩૦) અને समाहार: स्वरित (૧.૨.૩૧) મા સૂચિત કરવામા આવ્યા છે તેની જરૂર વેદ વગેરે ગ્રંથોમા હોય છે. તેનો સીધો સંબંધ ઉચ્ચારશાસ્ત્ર (Phonetics) સાથે છે

સારસ્વત પ્રક્રિયા समवृत्त्या स्वरित કહે છે જેનું અનુસરણ [illegible] કરે છે ત્યારે પાણિનિ સૂત્રમા समाहार स्वरित એમ કહેવાયું છે બંને શબ્દો ભિન્ન હોવા છતા [illegible] સમાન જ છે समवृत्त्या એટલે કે न उच्चैः न नीचैः वृत्ति. वर्तन यस्य – જેનું ઉચ્ચારણ જોરથી પણ નથી કે ધીમેથી પણ નથી તે. ત્યારે समाहार પદ બતાવે છે કે समाह्रियेते उदात्तानुदात्तधर्मौ वर्णधर्मौ यस्मिन् स: જેમાં ઉદાત્ત ધર્મ અને અનુદાત્ત ધર્મનો સમાહાર – [illegible] કરવામા આવે છે તે. આમ સારસ્વતસૂત્રો [illegible] (વૃત્તિ) ને પ્રાધાન્ય આપે છે, ત્યારે પાણિનિમુનિ વર્ણના ધર્મ (ગુણ) ને પ્રાધાન્ય આપે છે [illegible] અને [illegible]

(૧૪) સાનુનાસિક [illegible] અનુનાસિક [illegible] [illegible] નાસિકા [illegible]

એવો અનનુનાસિક કહેવાય છે પદ્ય-૧૪ ના નવ પ્રકારના ફરીથી બે પ્રકાર થતા अ કાર અઢાર પ્રકારનો થાય છે. જે નીચેના કોઠા પરથી સ્પષ્ટ થશે.

આ રીતે એના અઢાર પ્રકારો થશે જેમકે :-

૧ સાનુનાસિક ઉદાત્ત હ્રસ્વ – अ
૨. નિરનુનાસિક ,, ,, ,,
૩ સાનુનાસિક અનુદાત્ત ,, ,,
૪. નિરનુનાસિક ,, ,, ,,
૫ સાનુનાસિક સ્વરિત હ્રસ્વ – अ
૬. નિરનુનાસિક ,, ,, ,,
૭. સાનુનાસિક ઉદાત્ત દીર્ઘ अ (=आ)
૮. નિરનુનાસિક ,, ,, ,,
૯. સાનુનાસિક અનુદાત્ત ,, ,,
૧૦ નિરનુનાસિક ,, ,, ,,
૧૧ સાનુનાસિક સ્વરિત ,, ,,
૧૨ નિરનુનાસિક ,, ,, ,,
૧૩. સાનુનાસિક ઉદાત્ત પ્લુત – अ (=आ ३)
૧૪. નિરનુનાસિક ,, ,, ,,
૧૫. સાનુનાસિક અનુદાત ,, ,,
૧૬. નિરનુનાસિક ,, ,, ,,
૧૭. સાનુનાસિક સ્વરિત ,, ,,
૧૮. નિરનુનાસિક ,, ,, ,,

} પ્લુતના ઉચ્ચારમાં ત્રણ માત્રા થતી હોવાથી તે દર્શાવવા '३' (ત્રણ) નો આંક મૂકાય છે

(૧૬) અન્ય અને એટલે કે પાણિનીય પરંપરામાં ऌ નું દીર્ઘ નથી. તેનું કારણ એ છે કે ऌ નો દીર્ઘ કરવામાં આવે ત્યારે ॠ જ થઈ જાય છે. તેથી ॠ અને ऌ ને સવર્ણ માનવા તેમ કહ્યું છે.

(૧૭) अग्नि + अत्र એ સંધિ કાર્યમાં अग्निः પદમાં આવેલા – ग्निः ના ः કાર પછીના વિસર્ગનો र् થાય છે, પણ તે વિસર્ગની પૂર્વે अ હોવો જોઈએ નહિ કેમકે જો વિસર્ગની પૂર્વે अ હોય તો વિસર્ગનો उ થઈને अ + उ મળીને ओ થાય છે.

આથી अ સિવાયના સ્વરોને નામી કહ્યા છે નામી એટલે જેમાં નમન–વળવાનું–નીચા વળવાનું થાય છે अ સિવાયના સ્વરોના ઉચ્ચારણ વખતે જીભની સ્થિતિમાં ફેરફાર થાય છે.

(૧૮) પદ ૧–૧–૬ માં પ્રત્યાહાર વિષયક વિવરણ છે.

(૧૯) પદ ૧–૧–૩, ૬, ૭ અને ૮ માં સ્વરોનો નિર્દેશ કર્યો છે તેની સાથે હવે વ્યંજનોની ગણના આપે છે. આમ વ્યાકરણશાસ્ત્રના વિધિવિધાનોના ઉપયોગ માટે અક્ષર માળાને પાણિનિમુનિએ આપેલા ક્રમથી જ બધે લેવામાં આવે છે. સંધિ વગેરે કાર્યમાં જ્યારે સ્વર અથવા વ્યંજન અથવા ઉભય અથવા એમાંથી એક એમ જે પ્રમાણે જરૂર હોય તે રીતે વર્ણોને ગ્રહણ કરવા માટે સમય અને શક્તિનો બચાવ કરવા પ્રત્યાહારની શૈલી છે તેમાં જે વર્ણોના પ્રત્યાહાર બનાવવો હોય તે વર્ણોના આદિ વર્ણને પહેલા મૂકીને પછી તે વર્ણોના અંતે આવતા વર્ણને બીજું સ્થાન આપવામાં આવે છે અને આદિ તેમજ અંતિમ એમ બન્ને વર્ણોને પણ સમાવતો એક પ્રત્યાહાર બને છે. તેની રીત ૧–૧–૨૧ માં જોઈશું. આ વર્ણો અનુક્રમે ઉચ્ચારણ અને આંતરિક (૩), અનુનાસિક (૪), ઘોષ મહાપ્રાણ (૫), ઘોષ અલ્પપ્રાણ (૬), અઘોષ મહાપ્રાણ (૭), અઘોષ અલ્પપ્રાણ (૮) તેમજ ઉષ્માક્ષરો (૯) છે. આમાં ઉચ્ચારણ ह થી अः ક્રમીને श ष स ने ઉષ્માક્ષરો સાથે પૂર્ણાહુતિ કરી છે. તેના ગ. [illegible] વિશેષ [illegible]

વર્ણોના [illegible] માટે [illegible] આટલે [illegible] વર્ણોનું [illegible] [illegible] વર્ણોને અનુક્રમે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible]

	સ્વરો	અઘોષ		ઘોષ		અનુનાસિક	અતઃસ્થ	ઉષ્માક્ષર	
કંઠય –	અ	ક	ખ	ગ	ઘ	ઙ	—	હ	વિસર્ગ
તાલવ્ય –	ઇ	ચ	છ	જ	ઝ	ઞ	ય	શ	—
મૂર્ધન્ય –	ઋ	ટ	ઠ	ડ	ઢ	ણ	ર	ષ	—
દંત્ય –	લૃ	ત	થ	દ	ધ	ન	લ	સ	—
ઓષ્ઠય –	ઉ	પ	ફ	બ	ભ	મ	—	—	ઉપધ્માનીય
દન્તોષ્ઠય –	—	—	—	—	—	—	વ	—	—

કંઠય વર્ણો ઉચ્ચારાય ત્યારે જીભનુ મૂળ કંઠના પ્રદેશ સાથે દબાય છે તાલવ્ય વર્ણોના સમયે જીભ આગળ ખેંચાય છે. અને તેનો અગ્રભાગ ઉપરના દાંતના મૂળને સ્પર્શે છે. મૂર્ધન્ય વર્ણોચ્ચાર વખતે જીભ વળી જાય છે અને તાળવાના મધ્ય–મૂર્ધા–મસ્તક ભાગને અડે છે દત્યવર્ણો બોલીએ ત્યારે જીભ ઉપરના અને નીચેના દાતના મિલન સ્થળે અડકે છે. જ્યારે ઓષ્ઠય વર્ણોનો ઉચ્ચાર કરવામાં આવે ત્યારે બને હોઠ ભેગા મળે છે અથવા ઉ સ્વર વખતે ગોળાકાર થાય છે. વ અક્ષર બોલીએ ત્યારે નીચલો હોઠ ઉપરની દંતપંક્તિની ધારને અડે છે

ઉપરના કોઠામાં પ્રથમ પંક્તિમા આપતા સ્વરો તેમના દીર્ઘ અને પ્લુત સાથે લેવામા આવે છે. જ્યારે સંધ્યક્ષરો–ए અને ऐ કઠ અને તાલુના સહયોગથી ઉચ્ચારાય છે અને ओ તેમજ औ કંઠ અને ઓષ્ઠના સહયોગથી બોલાય છે.

પાંચેય સ્પર્શ વ્યજનોને સાથે લેવા માટે તેના પહેલા વ્યજનને ઉ અથવા વર્ગ શબ્દ લગાડવામાં આવે છે. આમ कु અથવા क વર્ગ એટલે ક, ખ, ગ, ઘ, ઙ થાય છે તે રીતે चु અથવા च વર્ગ, टु અથવા ट વર્ગ, तु અથવા त વર્ગ અને पु અને प વર્ગ એમ કહેવાથી તે તે પંક્તિના પાચેય વ્યંજનોને અંદર લઈ લેવાય છે

આ પાચે ય વર્ગોના પહેલા બે વ્યંજનો અઘોષ કહેવાય છે જ્યારે બાકીના ત્રણ વ્યંજનો ઘોષ કહેવાય છે

તે તે વર્ગના પહેલા, ત્રીજા અને પાંચમા વ્યજનોને અલ્પપ્રાણ અને બીજા તેમજ ચોથા વ્યંજનોને મહાપ્રાણ કહે છે.

શેષ રહેલા ग, ट, ज, ब ઘોષ તેમજ અલ્પપ્રાણ છે અને घ, ध, भ, ढ અઘોષ તેમજ મહાપ્રાણ ગણાય છે.

(૨૧) વર્ણમાળાના अ, इ, उ, ऋ, ऌ, અને ए, ऐ, ओ औ, ને ૧ અને ૨ ક્રમાંક આપતાં કુલ નવ સૂત્ર (ઝુમખાં) સારસ્વત વ્યાકરણકાર બનાવે છે. આ ઝુમખામાંના કોઈ પણ એક વર્ણને પહેલો, તેમજ તે પછી કોઈ પણ વર્ણને છેલ્લો લઈને પ્રત્યાહાર – સંકુચિત રૂપ બનાવાય છે જેનાથી પહેલા અને છેલ્લાનું તેમજ તે બે વર્ણોની વચમાં આવતા બધા વર્ણોનું ગ્રહણ થાય છે. જેમકે : हृ य व र ल ॥३॥ માં પહેલો વર્ણ ह છે તેને લઈએ અને પછી ण न स ॥४॥ મા છેલ્લો વર્ણ न છે, તેને લઈએ તો બંને મળીને हन એમ સંકુચિત રૂપ થશે જેને આપણે હવે પ્રત્યાહાર કહીશું. આ हन પ્રત્યાહારમાં ह થી માંડીને न સુધીના બધા જ વર્ણોનો સમાવેશ થયો છે આવી રીતે ઘણાં પ્રત્યાહારો બનાવી શકાય. પણ અહીં વીસની આવશ્યકતા છે. તે આગળ (૧–૧–૨૩) કહેવામા આવશે.

(૨૨) આમ अव પ્રત્યાહાર દ્વારા જે વર્ણોનો સમાવેશ થાય છે તે આ પ્રમાણે છે अव=अ इ उ ऋ ऌ, ए ऐ ओ औ, हृ य व र ल, ञ ण न ङ म, झ ढ ध घ भ, ज ड द ग ब તે રીતે झभ પ્રત્યાહાર દ્વારા પ્રત્યેક વર્ગના ચોથા વર્ણો – झ ढ ध घ भ –નું ગ્રહણ થાય અને जब પ્રત્યાહારમાં પ્રત્યેક વર્ગના ત્રીજા વર્ણો – ज ड द ग ब –નું ગ્રહણ થાય છે.

(૨૩) प, ब, ग અને त વર્ણોનો સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસ બનાવ્યો છે. આ વ્યંજનો જેની અંતે આવે તેવા ચાર પ્રત્યાહારોનો ઉપયોગ સારસ્વત વ્યાકરણમા થયો છે તે પ્રમાણે બીજા ઘણાં પ્રત્યાહારો તો આ રીતે ઘણાં બનાવી શકાય પણ સારસ્વત માટે જરૂરી વીસ પ્રત્યાહારો જ ઉપયોગમા લેવાયાં છે.

(૨૪) અન્ય ગ્રંથમા એટલે કે સારસ્વત પ્રક્રિયા વૃત્તિમાં તેમા બે મત આપવામા આવે છે. એક મતમા ઓગણીસ મનાય છે જ્યારે બીજા મતમા, જેનો સ્વીકાર વિનયસાગરજી કરે છે, તેમાં વીસ જ ગણાવ્યા છે.

(૨૫) हृ વગેરે વ્યંજનો સ્વર વગર ઉચ્ચારી શકાતા નથી પણ તેમાં ઉચ્ચારણના સહાયરૂપ રહેલા अ ને इत् સંજ્ઞા (નામ) આપી તેનો લોપ કરાય છે इत् સંજ્ઞા [illegible] છે. તે इ ધાતુ, બીજો ગણ પરસ્મૈપદ 'જવું' પરથી બને છે. [illegible] અર્થમાં तुक् (त्) લાગે છે. एति गच्छति इति इत् = જાય છે તે = [illegible] કેમ જાય છે [illegible] इत् થાય તે બધાને સૂત્રોનો ઉપયોગ કરવી [illegible] માટે [illegible] છે. इत [illegible] કોઈને કોઈ હેતુ માટે હોય છે તેમનો સમાવેશ [illegible] નથી

(૨૬) ઉપલક્ષણ, એટલે કે [illegible] છે તે [illegible] વ્યંજનોનો આ પ્રમાણે [illegible] છે

(૩૨) લોપ એટલે વર્ણનું અદર્શન થવું. ઉચ્ચારણ માટે બોલાય પણ તેનો નાશ થયા પછી તેનો પૂરો અભાવ થઇ જાય છે, કાર્ય પણ થતું નથી. જ્યારે લોપશ્ એ લોપ થયા પછી અન્ય વર્ણોના કાર્યો–સંધિ વગેરેને રોકે છે. આમ લોપશ્ ઘાસની ગંજી પરના કૂતરા સાથે સરખાવી શકાય જે ખાતો નથી અને ખાવા દેતો નથી. આગમ–આવનારા પ્રત્યયો જેને લાગે છે તેની જોડે મિત્રની જેમ આવીને બેસે છે. જ્યારે આદેશ પ્રત્યયો જેને માટે થાય છે તેને હટાવીને શત્રુની જેમ તેની જગ્યાએ બેસે છે.

(૩૩) इन्द्रः પદમાં પાંચ વર્ણો કે અક્ષરો છે જેમકે :–इ न् द् र् अः આમાં इ અને अद् સ્વરો છે પણ न् द् અને र् વ્યંજનો છે જેમાં સ્વરનો અંતરાય એટલેકે વચમા સ્વર નથી તેથી તે સંયોગ કહેવાય છે.

ઉપર આપેલા इन्द्र. પદમાં न्, द् અને र् (न्द्र) નો સંયોગ इ ના પરમા હોવાથી इ પર થડકો આવે છે, તેથી તે હ્રસ્વ હોવા છતાં દીર્ઘ=બે માત્રા વાળો–ગુરુ–થઇ જાય છે

(૩૪) સવર્ણ એટલે સજાતીય–સમાનજાતીય એટલે કે જે બે વર્ણોના તાલુ વગેરે ઉચ્ચારણ સ્થાન સરખાં છે તે એટલે કે દરેક વર્ગના પોતાના વર્ગવાળા વર્ણો સવર્ણ કહેવાય છે તાલુ વગેરે ઉચ્ચારણ સ્થાન માટે જુઓ પદ્ય ૧–૧–૧૯. आर् मा आ आर् એમ પ્રશ્લેષણ કરવામા આવે છે આમ अ, ऋ, इ અને उ ના અનુક્રમે आ, आर्, ऐ અને औ વૃદ્ધિ સ્વરો છે. જ્યા વૃદ્ધિ એમ કરે ત્યાં તે સ્વરો જાણવાં

(૩૫) સ્વરોમાં જે છેલ્લો સ્વર હોય તે તેના પછી આવતા વર્ણોની સાથે टि કહેવાય છે શબ્દોની છેડે જો સ્વર આવતો હોય જેમકે · राम વગેરેમા, તો ત્યા કેવળ अ જ टि સંજ્ઞક થશે. પણ જો છેલ્લા સ્વર પછી વ્યંજન આવતો હોય જેમકે महिमन् વગેરેમાં, તો ત્યા સ્વર સહિત વ્યંજન=अन् ભાગ टि સંજ્ઞક થશે.

ऋ, इ અને उ એ નામી સ્વરોના अर्, ए અને ओ ને ગુણસંજ્ઞા આપી છે

(૩૬) મઘવા માં મ અને ઘ હ્રસ્વ છે અને પરમાં સંયોગ નથી તેથી તે બંને લઘુ કહેવાશે પરંતુ વા દીર્ઘ હોવાને તેમજ इन्द्र ના न्द्र માં વિસર્ગ હોવાને લીધે તે ગુરુ કહેવાશે. ટૂંકમા જે વર્ણની પરમાં વિસર્ગ, અનુસ્વાર કે સંયોગ આવેલો હોય તે ગુરુ કહેવાય છે.

આમ સંધિની ઉપયોગી એવી સંજ્ઞાઓ આ પ્રકરણમાં આપવામા આવી છે અહીં કુલ સત્તાવીસ સંજ્ઞાઓ આપવામાં આવી છે તે અનુક્રમે समान (૧.૧ ૩), सन्ध्यक्षर (૧.૧ ૭), उभयस्वर (૧.૧ ૮), ह्रस्व, दीर्घ, प्लुत (૧.૧૯.૧૧), उदात्त, अनुदात्त, स्वरित (૧ ૧.૧૩), अनुनासिक, अननुनासिक (૧ ૧.૧૫) नामी स्वर (૧ ૧ ૧૭), प्रत्याहार (૧.૧.૨૦–૨૧), इत् (૧ ૧ ૩૦) लोप, लोपश्, आगम, आदेश (૧.૧ ૩૨), सयोग (૧ ૧.૩૩), सवर्ण, वृद्धि, उपधा (૧ ૧.૩૪), टि, गुण, लघु (૧.૧.૩૫), गुरु અને अनुनासिक (૧.૧ ૩૬).

પ્રકરણ–૨

સ્વરસંધિ એટલે સ્વરોનું જોડાણ સ્વરોને એકએક સાથે જોડીએ ત્યારે જે ફેરફાર ૧ એટલે કે ઉચ્ચારણમાં જે ફેરફાર થાય તે બધાં સંધિયુક્ત કહેવાય છે.

(૧) इ उ ऋ लृ પછી જો વિજાતીય–અસવર્ણ–તેના તે નહીં એવો સ્વર પરમાં આવે ત તેના અનુક્રમે य व र ल થાય છે. જેમકે :–दधि+आनय આ दधि ના इ કાર નો य કાર ૨ दध्य्+आनय=दध्यानय તેમજ मधु+अरि –मध्व्+अरि –मध्वरि., धातृ+अंश.–धात्र्+अ =धात्रंश., लृ+आकृति·–ल्+आकृति·–लाकृति થાય છે.

(૨–૩)– ઉપરના પદમા આપણે જોયું કે दधि ના इ કારનો य કાર થયા પછી સંયોગ અંતે આવેલા વર્ણનો લોપ થાય છે. તે નિયમને આધારે य કારનો લોપ થવાનો પ્રસંગ ઉ થાય છે. જ્યારે स्वरहीन परेण संयोज्यम्(–સ્વર) વિનાનું પદ પરમા આવતા પદના આદિ સાથે જોડવું તે નિયમ પણ છે. આમ જ્યારે પરસ્પર વિરોધ ઉભો થાય ત્યારે વિદ્વાને વિચાર કરવી પડે છે. સૂત્રોના પ્રકારો આગળ પ્રસ્તાવનામા ગણ્યાં છે અહીં संयोगान्तस्य लोप (૧.૯. એ બહિરંગ સૂત્ર છે જ્યારે स्वरहीन परेण संयोज्यम् એ અન્તરંગ સૂત્ર છે बह्वपेक्षत्वं बहिरङ्ग એટલે કે બહિરંગ સૂત્રની અપેક્ષા મોટી હોય છે જ્યારે अल्पापेक्षत्वम् अन्तरङ्गम्–અંતરંગ સૂત્રની અપેક્ષા ઓછી–નાની હોય છે

તેને બીજી રીતે પણ સમજાવી શકાય છે बहिर्भूतानि निमित्तानि यस्य तत् बहिरङ्ग –જેનું નિમિત્ત સૂત્ર પ્રવૃત્તિ ના નિર્દિષ્ટ સ્થાનની બહાર રહેલું છે તે બહિરંગ અને अन्तर्भूतानि निमित्तानि यस्य तत् अन्तरङ्गम्–જેનુ નિમિત્ત સૂત્રપ્રવૃત્તિના નિર્દિષ્ટ–વિહિત સ્થાનમાં રહે છે તે અંતરંગ કહેવાય છે

આ ન્યાયને नागोजिभट्ट તેમના પરિભાષેન્દુ શેખર મા લોકસિદ્ધન્યાય–લોકવ્યવહારમા સિદ્ધ થતો ન્યાય–દૃષ્ટાન્ત લેખે જણાવતાં સ્પષ્ટ કરે છે કે—

मनुष्योऽपि प्रातरुत्थाय प्रथमं स्वशरीरस्य कार्याणि करोति, ततः सुहृदां तदनन्तरम् મનુષ્ય સવારમાં ઉઠીને પ્રથમ પોતાના શરીરના દંતમંજન, મુખપ્રક્ષાલન, સ્નાન, વસ્ત્રપરિધાન વગેરે કાર્યો કરે છે. અને પછી મિત્રો તેમજ સગાઓના કાર્યો હાથ ધરે છે

આમ ઉપર પ્રમાણેનો અર્થ લેતાં સ્વર વિનાનું પર પદ સાથે જોડવું તે સૂત્ર અન્તરંગ માત્ર જ અપાવે છે અને स्वरहीन જે છે તેમજ જોડાણ કરે છે તેથી તેની પ્રવૃત્તિ થાય છે.

જ્યારે संयोगान्तस्य लोप સૂત્ર તો પ્રથમ સંયોગના પદની અપેક્ષા રાખે છે અને તેના અંતવર્ણનો લોપ કરે અપેક્ષા મોટી થઈ જાય છે અન્તરંગ કરે તેથી અંતરંગ अन्तरङ्ग अपवाद अपवाद અને અન્તરંગત્વાત્ તેનો પ્રથમ પ્રવૃત્તિ તેની પ્રવૃત્તિ થઈ જાય છે.

તેથી અ તર ગ સૂત્રને જ પ્રાધાન્ય આપવામાં આવતા दघ् य्+आनय ના य કારનો લોપ સ ભવતો નથી પણ તેનો સ યોગ आनय ના आ કાર સાથે થતાં दघ्यानय એમ થાય છે

(૪) હવે આ दघ्यानय સ ધિયુકત પદોમાં दध्य–મા घ કાર પરમા રેફ કે ह કાર નથી તેથી घ કારનુ દ્વિત્વ થાય છે, બેવડાવાય છે दघ्घ्य्–એમ થાય છે પણ दात्रे અને पात्रे મા રેફ પરમા હોવાને લીધે त કારનુ દ્વિત્વ થતુ નથી.

हसेऽर्हृहस સૂત્રમાં हसे अर्ह्–हसः એમ પદો છે

(૫–૬)-कु–क વર્ગ, चु–च વર્ગ, टु–ट વર્ગ, तु–त વર્ગ, पु–प વર્ગ એ વર્ણોમાં જે તે વર્ગના વર્ણો પરસ્પર સવર્ણ થાય છે તેથી दघ्घ्य् માં घ् વર્ગીય વર્ણ હોવાને લીધે તેનું દ્વિત્વ સ્વીકાર્યુ છે તે પછી झसाना झवे जवाः સૂત્રથી દ્વિતીય घ કાર झव વર્ણ છે અને પ્રથમ घ કાર झस વર્ણ છે તેથી તેનો તે વર્ગનો द् કાર થતા दद्घचानय, मद्घ्वरिः એમ સિદ્ધ થાય છે

झस = झ ज ख छ च श ढ ड – ड ट ष ध द – थ त स घ ग स – क भ व फ – प	ની પરમા झव પ્રત્યાહારનો વર્ણ આવે ત્યારે	=जव વર્ણ	ज ड द ग ब	થાય છે

(૭) આમ द् घ् घ् य् + आनय મા પ્રથમ घ् એ झस પ્રત્યાહારનો વર્ણ છે અને તેની પછીનો घ् એ झव વર્ણ છે એટલે તેનો जव વર્ણ થાય. તેમા द् અને घ् ના વર્ગનો હોવાથી આ વર્ણ થાય છે તેથી द द् घ् य्+आनय અને સ્વર વગરના વ્યંજનોને પાછલા જોડે જોડવાથી दद्घचानय એમ થાય છે

પદ્ય–૪ માં રેફ અને ह કાર વગરના हस વ્ય જન ના દ્વિત્વ વિષયે दात्रे અને पात्रे માં નિષેધ કર્યો. પણ हरि + अत्र = हर्य् + अत्र માં રેફ પછી આવતા य નુ દ્વિત્વ થશે. એ રીતે આ પદ્યનો વિધિ પદ્ય–૪ ના વિધિનો આક્ષેપ એટલે અપવાદ થાય છે.

(૮) આમ हर्य्यत्र રૂપ સિદ્ધ થશે.

तुम्बिका तृणकाष्ठ च तैल जलसमागमे ।
ऊर्ध्वस्थान समायान्ति रेफाणामीदृशी स्थितिः ॥

(૯) अनुवृत्ति એટલે અનુવર્તન કરવું. सूत्रेषु अदृष्ट पद सूत्रान्तरात् अनुवर्तनीयं सर्वत्र –સૂત્રોમાં નહિ જણાતુ એવું પદ ઉપરના અન્ય સૂત્રોમાંથી ખપેજ લેવુ. આમ अनुवृत्ति એ નદીના પ્રવાહ સમાન છે અને આવશ્યકતાનુસાર અનુવૃત્તપદોને સૂત્રોમાં ગ્રહણ કરાય છે

ઉદાહરણ તરીકે પદ્ય-૧ માં इ य स्वरे (૧.૨.૧) સૂત્રમાં આવતું स्वरे-સ્વર પરમાં હોય ત્યારે-પદ સ્વરસંધિમાં દરેક સૂત્રમાં ઉપયુક્ત થશે. તે પદ પછીના સૂત્રોમાં સ્પષ્ટ-ન દેખાતું -હોવા છતાં અનુવૃત્તિ થી તેનું આગમન સિદ્ધ ગણાશે.

(૧૦) ઉપરના પદ્યમાં બતાવેલી અનુવૃત્તિ ની યુક્તિનું પ્રયોજન બતાવતા શ્રી વિનયસાગરજી કહે છે કે स्वरे એ પદમાં स् व् अ र् ए એમ ૧/૨ + ૧/૨ + ૧ + ૧/૨ + ૨ = ૪½ માત્રા છે તે ૪½ માત્રાઓને દરેક સૂત્રમાં અનુવૃત્તિની યુક્તિથી બચાવી છે. આમ જેટલું બને તેટલું અલ્પતમ અક્ષરોવાળું સૂત્ર બનાવાય તો પુત્ર જન્મના જેટલો આનંદ વૈયાકરણોને થાય છે अर्द्ध मात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः ।

(૧૧) આમાં स्वरे ની અનુવૃત્તિ થતા उ व स्वरे, ऋ र स्वरे અને ऌ ल स्वरे વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે मधु + आद्य-मध्व् + आद्य-मद्ध्व + आद्य=मद्ध्वाद्य, पितृ + अनेकार्थ-पितर् + अनेकार्थ=पित्रनेकार्थं, ऌ + आद्य-ल् + आद्य=लाद्य વગેરે

(૧૨) સ્વર પરમાં હોય ત્યારે ए નો अय्, ओ નો अव् થાય છે જેમકે ने + अनम्=नय् + अन=नयन, તેમજ विष्णु + ए=विष्णो + ए-विष्णव् + ए=विष्णवे અને लो + अन=लो + अन =लव् + अन=लवण. लवण માં र् અને ल् નો અભેદ હોવાથી न् નો ण् થાય છે.

(૧૩-૧૪) गो વગેરે ગણ એટલે કે गवादिना પરમાં अक्ष વગેરે હોય તો अ નો આગમ થાય છે. गवादि ગણમાં સમાવેશ કરતા શબ્દો આ પ્રમાણે છે. (૧) गो+अक्ष-गव्+अक्ष =गवाक्ष (૨) गो+इन्द्र=गव+इन्द्रः=गवेन्द्र (૩) गो+अग्रम्=गव+अग्रम्=गवाग्रम (૪) गो + अजिनम्=गव+अजिन =गवाजिनम्, (૫) स्व+ईरम्=स्वैरम् (૬) अक्ष+ऊहिनी=अक्षौहिणी-૧ (અહીં र् અને ष् નો સંયોગ છે. र् અને ष् પદમાં આવેલા હોય તો न् નો ण् થાય છે તદનુસાર अक्षौहिनी નું अक्षौहिणी થાય છે. प्र+ऊढ =प्रौढः.

(૧૫) गोर्वृत्तौ छन्दस्युपसङ्ख्यानम् । अध्वपरिमाणे च । એ બન્ને પાણિનિવ્યાકરણના વાર્તિક પરથી गो શબ્દની પરમાં यूति પ્રત્યય આવ્યો હોય તો વેદમાં અને માર્ગના માપણી ના અર્થમાં यू ને સ્વર તરીકે માનવામાં આવે છે. તેમ થતા ओ अव् (૧.૨.૧૦) સૂત્ર લાગતા गो+यूति=गव् +यूति અને गव्यूतिः (બે કોશ-ચાર માઈલ) થાય છે પરંતુ તે માપના અર્થમાં ન હોય તો કે ગામડાના અર્થમાં હોય તો गोयूति શબ્દોનું અશુદ્ધ એમ થાય છે

(૧૬) સ્વર પરમાં હોય ત્યારે ऐ નો आय् થાય છે જેમકે नै+अक =नाय्+अक =नायक અને औ નો आव् થાય છે જેમકે-पौ+इक=पाव्+इक=पावक.

૧. अक्षौहिणी સેનામાં ૨૧,૮૭૦ રથ
૨૧,૮૭૦ હાથી
૬૫,૬૧૦ ઘોડા અને
૧,૦૯,૩૫૦ પાયદળ હોય છે
૨,૧૮,૭૦૦ કુલ સૈન્ય

(૧૭) ए, ऐ, ओ અને औ ના પરમાં સ્વર હોય ત્યારે અનુક્રમે થયેલા अय्, आय्, अव्, અને आव् ના य् એને व् ને લોપશ્ સંજ્ઞા કરી છે જેથી તે य् અને व् નો લોપ થયા પછી ફરીથી સંધિ થશે નહિ

(૧૮) ઉપરના પદ્ય ના ઉદાહરણો અહીં આપવામા આવ્યા છે

૧. ते+आनम्याः=तय्+आनम्याः=त आनम्याः અને तयानम्या. (લોપશ્ ન થાય ત્યારે) થાય છે.

૨ श्रियै+इदम् श्रियाय्+इदम्=श्रिया इदम् અને લોપશ્ ન થાય ત્યારે श्रियायिदम् થાય છે.

૩ भानो+अत्र=भानव्+अत्र=भान अत्र અને લોપશ્ ન થાય ત્યારે भानवत्र.

૪. गुरौ+इदम्=गुराव्+इदम्=गुरा इदम् અને લોપશ્ ન થાય ત્યારે गुराविदम्

(૧૯) लोपश् સંજ્ઞા કરી પછી ભાષામાં ફરી સંધિ થતી નથી જેમકે स्त्रियै+इदम्=स्त्रिया इद तु स्त्रियेदं એમ अ इ ए (૧ ૨.૧૧) ફરીથી સંધિ થશે નહિ. પરંતુ વેદમાં તે રીતની સંધિ પણ થાય છે. જેમકે हे सखे+इति=हे सखय्+इति=हे सखयिति કે सखेति અને લોપશ્ ન થાય ત્યારે हे सखयिति.

(૨૦) ते+अमी અને विष्णो+अच्युत મા અનુક્રમે ए અને ओ ની પરમા આવેલા अ નો લોપ થાય છે અને તેથી તે બતાવવા માટે અવગ્રહ (ऽ) મૂકવાની પરિપાટિ છે. તેથી तेऽमी અને विष्णोऽच्युत એમ થાય છે

(૨૧) આ પક્ષમાં सवर्णस्य ને બદલે समानस्य એમ હોવું જોઇએ પાછળ सवर्णे પદ આવતું હોવાને લીધે કોઈ વિદ્વાને આ સુધારો કર્યો લાગે છે કારણ કે સવર્ણ સાથે સવર્ણ એ પુનરાવૃત્તિ જેવું થઈ જાય છે તેથી સમાનની સવર્ણ એટલે કે अ इ उ ऋ ऌ ની સાથે તેના સવર્ણ અનુક્રમે अ કે आ, इ કે ई, उ કે ऊ, ऋ કે ॠ, ऌ કે ॡ આવે તો દીર્ઘ થાય.

સારસ્વત પ્રક્રિયા (પાન–૧૯) પણ समानस्य પદ જ વૃત્તિમાં આપે છે.

આમ श्रद्धा+अत्र માં आ અને अ બને સવર્ણ હોવાથી તેમનો દીર્ઘ आ થઇને श्रद्धात्र એમ થશે मधु+उदक મા उ નો દીર્ઘ ऊ થશે એટલે मधूदक એમ રૂપ થાય છે.

(૨૨) સામાન્ય શાસ્ત્ર એટલે કે સામાન્ય સૂત્ર જે વધુ વ્યાપક છે અને વિશેષ શાસ્ત્ર એટલે વિશેષ સૂત્ર જે અલ્પ વ્યાપક છે. इ य स्वरे (૧ ૨.૧) એ સામાન્ય સૂત્ર છે કારણ કે સ્વર પરમાં હોય ત્યારે इ નો य થાય છે આમ સ્વરની સામાન્ય સ્થિતિ બતાવી છે. પણ सवर्णे दीर्घ सह (૧ ૨ ૨૦) માં સ્વરની વિશેષતા અને સવર્ણતા છે અને દીર્ઘતા છે તેને અનુલક્ષીને ઉપક્રમ કર્યો છે એટલે दधि+इह એ ઉદાહરણમાં इ य स्वरे નો ઉપયોગ થાય

પણ તેના કરતા બંને ઇ સવર્ણ હોવાને લીધે તેમાં વિશેષ કાર્ય બતાવ્યું છે એટલે કે
सवर्णे दीर्घः सह (૧૨.૨૦) થી દીર્ઘ થઇને दधीह થશે

તેનો બીજો વિકલ્પ એમ પણ આપે છે કે પર–પછી આવતું સૂત્ર પૂર્વ આગળના સૂત્રને અટકાવે છે. આમ इ य स्वरे એનો ક્રમાંક ૧૨.૧ છે. જ્યારે सवर्णे दीर्घः सह નો ક્રમાંક ૧૨.૨૦ છે તેથી પૂર્વના સૂત્રને બાધ કરે છે.

(૨૩) ईषा વગેરે જેની પરમાં હોય તેવા हल વગેરે શબ્દોનું પરિગણન પદ્ય ૨૪ માં છે. टि સ્વર માટે પદ્ય ૧–૩૫ માં કહ્યુ છે તેમ છેલ્લા સ્વરને અને તે પછી આવતા વર્ણોની टि સંજ્ઞા થાય છે. हल શબ્દમાં તો ल પછીનો अ ભાગ टि ગણાવાયો થશે પણ मनस् માં न નો अ અંત્યસ્વર છે અને તે પછી આવતા स् નો આદિ છે તેથી नस् ભાગની टि સંજ્ઞા થશે. એટલે मन् + ईषा. मनीषा થાય છે.

(૨૪–૨૫) हलादि ગણ અહીં આપ્યો છે.

हल + ईषा = हलीषा (હળનો દંડો)
लाङ्गल + ईषा = लाङ्गलीषा (,,)
मनस् + ईषा = मनीषा (ઇચ્છા)
अद्य + ओम् = अद्योम् (આજે ॐ)
शक + अन्धुः = शकन्धुः (કૂવો)
कर्क + अन्धुः = कर्कन्धु (,,)
सीमन् + अन्त. = सीमन्त (દેશ મર્યાદા)
कुल + अटा = कुलटा (લજ્જાહીન સ્ત્રી)
पतत् + अञ्जलि. = पतञ्जलि. (ઋષિનું નામ)
सार + अङ्ग. = सारङ्ग (રાગનું નામ)

(૨૬) प्र + ऊढ = प्रौढः | प्र + ऊढि = प्रौढि.
गङ्गा + उदकम् = गङ्गोदकम् | कृष्ण + ऊढि = कृष्णौढि

(૨૭) प्र + ऋणम् = प्रार्णम् (મોટું દેવું)
वत्सतर + ऋणम् वत्सतरार्णम् (વાછરડા માટે દેવું)
वसन + ऋणम् = वसनार्णम् (વસ્ત્રનું દેવું)
दश + ऋण = दशार्णः (દશાર્ણ નામના દેશ)
ऋण + ऋणम् = ऋणार्णम् (દેવું ચૂકવવા કરેલું દેવું)

(૨૮ शव + ऋकार = शवर्कार. (વ.દે. જુ કારે)

(૨૯) तव + ऐश्वर्यम् = तवैश्वर्यम् (તારી સમૃદ્ધિ)
तव + एषा = तवैषा (તારું આ)

(૩૦) तव + ओदनम् = तवौदनम् (તારો ભાત)
तव + औन्नत्यम् = तवौन्नत्यम् (તારી ઉન્નતિ દશા)

(૩૧) विम्व + ओष्ठ = विम्वोष्ठ અને विम्वौष्ठः (ટીંડોળા જેવા હોઠ)
स्थूल + ओतुः = स्थूलोतु અને स्थूलौतु. (જાડો બિલાડો)

प्रकृति भाव એટલે કે પદો તેના મૂળ સ્વરૂપમાં જ રહે અને તેમાં સંધિ થતી નથી.

(૧) अदस् ના सत् અંતવાળો अमी શબ્દ એમ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે अमी એટલે રોગી એવા અર્થનો શબ્દ છે તેમા સંધિ થાય છે પણ अदस् ના પ્રથમા વિભક્તિ બહુવચનમા સંધિ થતી નથી.

અપવાદરૂપ मणीवादि ગણમાં આ પ્રમાણે આવે છે. मणी + इव = मणीव, रोदसी + इव = रोदसीव, दम्पती + इव = दम्पतीव, जम्पती + इव = जम्पतीव અને जायापती + इव = जायापतीव.

કેટલાક આ અપવાદને વચ્ચે લાવતા व ने इव ના અર્થમાં ગણીને मणी व = मणीइव એમ માને છે मणी वोष्ट्रस्य लम्वेते प्रियौ वत्सतरौ मम એમ મહાભારતના મંકિના ઉપાખ્યાનમા આવે છે.

(૨) ઉપરના પક્ષમા આપેલા द्वे द्वित्वे ના ઉદાહરણ તરીકે આ अग्नी + अत्र, पटू + इह અને माले + आनय છે

औ પદમાં आ અને ओ એમ બંને સ્વરને ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા છે તેના બીજા વિકલ્પ રૂપે अ થી માંડીને औ સુધીનાનો પ્રત્યાહાર બનાવીને અન્ય સ્વરોનું પણ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યુ છે. તેથી જ नो + इह ના ઉદાહરણ સાથે उ उत्तिष्ठ પણ મૂકાયુ છે. आ एव, इ इन्द्र વગેરે પણ સંગૃહીત થઈ જાય છે.

(૩) દૂરથી બોલાવવામાં સાથે સાથે ગાન, રુદન અને વિચારના અર્થમાં પણ સંધિ કરવામાં આવતી નથી. આ સિવાયના પ્રયોગોમા हे અને है પછી સ્વર આવે તો સંધિ हे अनड्वन् અને સમાન સ્વરોની પરમાં ऋ કાર હોય તો વિકલ્પે પ્રકૃતિભાવ થાય છે જેમકે हिम ऋतु हिमर्तु વગેરે.

(૧) वाक् + यथा = वाग्यथा અને पयोमुक् + अ = पयोमुचः માં ભેદ એ છે કે वाक् મા क् પદાન્તે છે જ્યારે पयोमुक् નો क પદાન્તે નથી તેના પરમાં પ્રથમા વિભક્તિ બતાવતો પ્રત્યય છે.

(૨) પાણિનિ સૂત્ર स्तोः श्चुना श्चुः (૮.૪.૪૦) માં श्चुना પદને તૃતીયા વિભક્તિ છે અને તૃતીયા યોગના અર્થમાં વપરાય છે. તેથી સહ=સાથે એવો નીકળે છે પરંતુ પાણિનિ સૂત્રમાં જો સપ્તમી વિભક્તિનો આશ્રય લીધો હોત તો તેના પરત્વે આદેશનું કાર્ય થાત અને તેથી વિશ્નઃ વગેરેમાં પ્રશ્ન ઉભો થતો નથી. તેજ વસ્તુ અહિં પદ્યના પદમાં સ્પષ્ટ કરી છે.

(૧૧) અહિં અપવાદ આપ્યો છે. નિયમ પ્રમાણે તો ષ્ટુ ના ન્ નો ણ્ થવો જોઈએ. પણ અહીં સવાન્પટ. એ શાસ્ત્ર સંમત પ્રયોગ છે. તેથી ષ કાર પરમાં હોય ત્યારે આ સંધિ થશે નહિ.

(૧૨) षट् + नीदन्ति = षट्नीदन्ति.

(૧૩) आद्यन्तौ टकितौ (पा १.१.४६) = ट च क च टकौ, टकौ इतौ ययो तौ टकितौ જેમાંથી ટ્ અને ક્ ના ઇત્ થાય છે. टित्किताद्यन्तयोः ॥ ૧૪૧૪ આ ટિત્ કે કિત્ પ્રત્યય જેને લાગ્યા હોય તેને અનુક્રમે આગળ કે પાછળ લાગે છે. આમ नक् પ્રત્યય કિત્ હોવાને લીધે ન કારની પાછળ લાગશે.

(૧૫) ઉપરના પદ્ય-૧૩ ની જેમ चक् એ કિત્ હોવાથી ન કારની પછી લાગશે.

(૧૭) છ કારને બેવડાવ્યા પછી छ+छ આવી સ્થિતિ આવતા ઝશ વર્ણોના પછી આવતા ખય વર્ણોના અનુક્રમે ચપ વર્ણો થાય છે તે મુજબ પ્રથમ छ ને ઝશ વર્ણ અને બીજો छ ખય વર્ણ પણ હોવાથી પહેલા छ નો ચપ વર્ણ એટલે કે च કાર થાય છે.

(૧૯) हल् એટલે વ્યંજનો પરમાં હોય ત્યારે મ્ કારનો અનુસ્વાર થાય છે કારણ કે તેના પરમાં સ્વર હોય તો સંધિ થઈ જાય છે.

(૨૧) ન્ કાર અને મ્ કાર અનુસ્વાર થયા પછી જો તેનો સવર્ણ પરમાં હોય તો તેના વર્ગાનુસાર અનુનાસિક વ્યંજનો થાય છે જેમકે गंगा = गङ्गा, मंच = मञ्च. पंडित = पण्डित., कंपनम् = कम्पनम् વગેરે વગેરે.

વિસર્ગ સંધિ

(૨) ઉપરના પદ્ય-૨ માં ખય વર્ણોનું ગ્રહણ કર્યું પણ તેમા વિસર્ગ પછી જો क અને ख તેમજ प અને फ આવતાં હોય તો તેના અર્ધવિસર્ગ જેવું થાય છે તેને અનુક્રમે જિહ્વામૂલીય અને ઉપધ્માનીય કહે છે.

(૩) कस्कादि ગણમાં [illegible] વગેરેની ગણના છે તદુપરાંત [illegible] નો પણ સમાવેશ થાય છે.

(૪) [illegible] છે. તેથી [illegible] તેમજ [illegible] તેના [illegible] છે.

(६) क + अर्थ = क उ + अर्थं पछी उ ओ (१.२.१३) સૂત્ર લાગતાં को + अर्थ થાય છે, અને છેવટે कोऽर्थः રૂપ નિષ્પન્ન થાય છે તે જ પ્રમાણે मनः रथ = मनोरथः, देव + याति = देवो याति વગેરે થાય છે.

(७) લોપશ્ સંજ્ઞા કરવાથી ફરી સંધિને અવકાશ રહેતો નથી.

(८) અહીં भोस નો भो નેમજ भगोस् અને अघोस् ના अघोस् નો स् લઇને भोस् પ્રત્યાહાર લેવાયો છે.

(९) અહીં कुप्वोः ≍ क ≍ पौ वा (१ ५ ३) સૂત્રથી ઉપધ્માનીય પણ થતા गी ≍ पतिः, धू ≍ पतिः, पू ≍ पति, જેવાં વિકલ્પે રૂપો પણ થશે.

(१२) पुनः + रमते = पुनर् + रमते = पुना रमते–તે જ રીતે शुक्तिः + रूप्यात्मना = शुक्तिर् + रूप्यात्मना = शुक्ती रूप्यात्मना થાય છે.

(१७) ચાર પ્રકારે બહુલનું ગ્રહણ થાય છે

(१) क्वचित्प्रवृत्ति ક્યારેક નિયમ પ્રમાણે ન હોય છતાં પ્રવૃત્તિ થાય. જેમકે : स + इमाम् = स इमाम् એવું રૂપ सैषाद्धसे (१ ५ १५) પ્રમાણે થાય છે પરંતુ વેદમાં लोपशि पुनर्न सन्धिः (१.२.१८) લોપશ્ થયા પછી સંધિ થતી નથી. અટકી જાય છે તેથી अ इ ए (१.२ ११) સૂત્ર લાગતાં सेमाम् એવુ રૂપ થાય છે.

(२) क्वचिदप्रवृत्तिः ક્યારેક નિયમ પ્રમાણે થવુ જોઇએ છતાંય ન થાય જેમકે भूमिः + आददे માં नामिनो रः (११४) પ્રમાણે વિસર્ગનો र् થવાને બદલે તેનો લોપ થઇને भूमि + आददे = भूम्याददे એમ થાય છે. તેમા नामिनो र ની પ્રવૃત્તિ થવી જોઇએ છતાં થતી નથી.

(३) क्वचिद्विभाषा–ક્યારેક વિભાષા–વિકલ્પ થાય છે. જેમકે अ કારાન્ત તૃતીયા બહુવચનમાં देवैः અને देवेभिः માં एः નો एभिः વૈકલ્પિક પ્રત્યય થાય છે. તેજ પ્રમાણે गो + ईशः નું ओ अव् (१.२.१०) સુત્રના गवादेरवर्णागमोऽमादौ वक्तव्यः એ વાર્ત્તિક ના બળથી गव् + ईशः = गव + ईशः થતાં अ इ ए લાગીને गवेश થાય છે. પણ વિકલ્પે गवादेरवर्णागमो નું વાર્ત્તિક ન લાગતાં गवीशः એમ રૂપ પણ વિકલ્પે સિદ્ધ થાય છે.

(४) क्वचिदन्यदेव–ક્યારેક નિયમ કરતા બીજુ જ કાંઇ થાય. જેમકે પદ્ય–૧૬માં આપેલું ઉદાહરણ भूम्याददे માં भूमि + आददे મા વિસર્ગનો र् થવાને બદલે તેનો લોપ થઇ જાય છે. આ પ્રમાણે વૈદિક બહુલની વાત કરી.

(१८) લૌકિક પ્રયોગોને માટે હવે નિરુક્ત–નિર્વચન–વ્યુત્પત્તિનો ઉપક્રમ કરે છે, તે પાંચ જાતનું છે.

(૧૯) નિરુક્તના પાંચ ઉદાહરણ આપે છે.

(૧) વર્ણાગમ–વર્ણનો આગમ થાય જેમકે . गो + इन्द्र = गव् + इन्द्र थया पछी अ वर्णनो આગમ લાગતા गव + इन्द्रः થઇને गवेन्द्रः થાય છે.

(૨) વર્ણ વિપર્યય–વર્ણોના સ્થાનની ફેરબદલી થઇ જાય છે. જેમકે : सिंहः શબ્દ हिंस् ધાતુ પરથી બન્યો છે. તેમાં हिंस् + अ થાય ત્યારે ह કાર અને स કારનો વિપર્યય થઇને सिंह + अ = सिंहः થાય છે.

(૩) વર્ણવિકાર–વર્ણનું અન્ય રૂપ થઇ જાય છે. જેમકે षोडश માં षष् + दश મૂળ છે તેમા षष् ના અંત્ય ष् નો उ् થાય છે અને दश ના द નો ड થઇને षड + डश થતા षोडश રૂપ સિદ્ધ થાય છે.

(૪) વર્ણનાશ–વર્ણનો નાશ–અદર્શન થઇ જાય છે. જેમકે . पृषोदर મા, पृषत् + उदरम् મા पृषत् ના અંત્ય त કારનો નાશ–લોપ થઇ જતાં उ ओ (૧ ૨ ૧૩) સૂત્રથી पृषोदरम् થાય છે.

(૫) વર્ણ વિકારનાશ–વર્ણનું રૂપ પણ બદલાય અને નાશ પણ થાય જેમકે मयूरः અને भ्रमरः મા महाम् अतिशयेन रौति महो + रु = मयू + रुअः = मयूरः તેમજ भ्रमत् + रु = भ्रम + रु भ्रम + रुअः = भ्रमरः. આમ मयूर શબ્દમા हो નો यू અને रु નો र થયો છે. જ્યારે भ्रमरः માં त् કારનો લોપ અને रु નો र થયો છે

(૨) પ્રતિપદિક એટલે મૂળ રૂપ.

(૩) વિભક્તિના પ્રત્યયો નામની પછમાં લાગે છે તે બધા એકઠ્ઠા અર્થવાળા હોઇને એકઠ્ઠા અર્થવાળુ પદ આપવામા સમર્થ બને છે તેથી षष्ठी સિવાયની વિભક્તિઓ ને કારક પણ કહે છે. કારક એટલે क्रिया करोति क्रियायाम् अन्वेति इति वा–જે ક્રિયા કરનાર છે અથવા તો ક્રિયામાં જોડાયેલ છે, તે કોઇપણ નામ કે વસ્તુ ક્રિયા સાથે છ પ્રકારે જોડાયેલું હોય છે. તે આ પ્રમાણે છે :—

પ્રથમા	– કર્તા	– ક્રિયાનો કરનાર.
દ્વિતીયા	– કર્મ	– ક્રિયામાં કર્તા વડે પૂર્ણ ઇષ્ટ સાધ્ય–વસ્તુ.
તૃતીયા	– કરણ	– ક્રિયામાં ઉપયોગી સાધન–ઉપકરણ
ચતુર્થી	– સંપ્રદાન	– ક્રિયાનું પ્રયોજન અથવા જેને આપવાનું હોય તે.
પંચમી	– અપાદાન	– ક્રિયા જ્યાંથી શરૂ થાય તે અવધિ
સપ્તમી	– અધિકરણ	– ક્રિયાનું સ્થાન–જગ્યા જ્યાં જ્યા ક્રિયા થાય છે તે

(૧) આગળ ઉપર સુપ્–વિભક્તિના પ્રત્યય ના અંતવાળુ અને તિઙ્–આખ્યાત પ્રત્યય–અંતવાળું હોય તેને પદ એમ સંજ્ઞા આપી છે હવે અહીં ... પુંલિં., સ્ત્રીલિં. અને ન... શબ્દોની સાધના આપવામાં આવે છે

(२) સ્વરાન્ત શબ્દોની સાધના સારસ્વતસૂત્રો મુજબ આપે છે

(૩) देव શબ્દ अ કારાન્ત છે અને પુંલિંગ પણ છે. તો બધા अ કારાન્ત શબ્દો જે પુંલિગ હોય તેને આ રીતે સાધવા તેમ બતાવતા કહે છે કે देव+પ્રથમ એકવચનનો પ્રત્યય सि-કરવામાં આવે પછી—

(૪) વિભક્તિ પ્રત્યયોમાં ના इ्, ज्, ङ् તેમજ ष् વર્ણોને સાધનના ઉપયોગ માટે રાખ્યા હોઇ તેમનો લોપ કરવાનો છે.

(૫) પદના અંતે આવતા इ ज शा द य પદમાં આપેલા વર્ણોને અનુક્રમે ગ્રહણ કરવાના છે આમ પ્રથમા એકવચનના सि નો इ, પ્રથમા બહુવચનના जस् નો ज्, દ્વિતીયા બહુવચનના शस् નો श्, તૃતીયા એકવચનના टा નો ट् તેમજ ચતુર્થી, પંચમી, ષષ્ઠી અને સપ્તમી એકવચનોના ङे, ङसि, ङस् અને ङि પ્રત્યયોનો ङ् વગેરે इत् થાય છે તે સાધના દ્વારા સિદ્ધિ કરવાના પક્ષમાં જતા રહે છે.

अत्वसो सौ (१.९.६१) માં अत्वन्तस्य असन्तस्य च दीर्घो भवति विवर्जिते सौ परे પ્રમાણે भवत् વગેરે अतु અંતવાળા તેમજ चन्द्रमस् વગેરે अस् અંતવાળા શબ્દોની પરમાં સંબોધનના એકવચન સિવાયનો એટલે કે પ્રથમા નો सि હોય ત્યારે ઉપધાનો દીર્ઘ થાય છે. આમ भवत् નું भवान् અને चन्द्रमस् નુ चन्द्रमाः થશે.

(૬) रसे એટલે રેફ અને स કાર પદાંતે આવેલા એમ કહીને તેમાંથી જો ધાતુના રેફ અને स કાર હોય તો તેનો વિસર્ગ ન થાય તેમ બતાવે છે. देवः योभिः અને अमूः માં પદાંતે છે પણ ધાતુના નથી.

(૭) દ્વિવચનમાં સમાનરૂપવાળા હોય તો તે બધાને સ્થાને એકજ રહે અને તેનું તે પ્રમાણે વચન થાય. આમ બે શબ્દો સમાન રૂપવાળાં હોય देव देव તો બંનેના સ્થાને देवौ તેમ દ્વિવચન આવે છે અને देव देव देव તેમ બહુવચન હોય તો देवाः થાય છે. ત્યાં देव+अस् ને अकः सवर्णे दीर्घ લાગવાથી देवाः એમ દીર્ઘ થાય છે

(૮) પ્રથમા બહુવચનના जस्–अस् પ્રત્યયને असुक् આગમ લાગે છે, તેના उ કાર અને क કાર इत् થાય છે. અને कित् હોવાને લીધે અન્ત અવયવ થતાં अस्+असुक् (अस्)=असस् અને देव+असस्=देवासस्=देवास. તેમજ ब्राह्मणास વગેરે થાય છે. પણ આ વૈકલ્પિક રૂપ છન્દ–વેદમાં જ છે.

(૯) સમાનસ્વરો अ इ उ ऋ અને ऌ છે. તેના દ્વિતીયા એકવચનમાં देव+अम्=देव+म् =देवम्.

(૧૦) देव+शस् (अस्) હોય ત્યારે સમાન સ્વર–अ ની પરમાં अस् પ્રત્યય પુંલિંગ શબ્દને લગાડયો છે તેથી अस् ના स કારનો न કાર આદેશ થાય છે અને તે પછી પૂર્વના હ્રસ્વ સ્વરનો

ગીર્ઘ થાય છે આમ દેવ + अन् = દેવ + अन् અને પછી દેવાન્ સિદ્ધ થાય છે આ પ્રમાણે પદ–૬ રૂપી ગઇ થતા इ કારાન્ત પુંલિંગ–हरि અને उ કારાન્ત પુંલિંગ–भानु શબ્દના हरिम् અને हरीन् તેમજ भानुम् અને भानून् સિદ્ધ થશે.

(૧૧) અહીં सो न એમ स કારનો જ न કાર કરવાનો આદેશ છે તેથી अस નો अन् થશે એટલે કે બીજા અવયવને હાનિ કરનાર આદેશ થશે નહીં.

હવે પછી તૃતીયા એકવચનના टा પ્રત્યય વિષેની સાધના આપે છે કે अ કારાન્ત શબ્દોના टा નો इन આદેશ થાય છે દેવ + टा = દેવ + इन અને પછી अ इ ए (સાર. સૂ. ૧ ૨.૧૧ થી) = देवेन એમ સિદ્ધ થાય છે.

(૧૨) હવે તૃતીયા, ચતુર્થી અને પંચમી વિભક્તિના દ્વિવચનના પ્રત્યય भ्याम् ની સાધના આપે છે કે भि = भ કારાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે अ કારાન્ત શબ્દના अ કારનો आ કાર (દીર્ઘ) થાય છે. તેથી દેવ + भ्याम् = દેવા + भ्याम् = देवाभ्याम् થાય છે. અહીં अ કાર ગ્રહણ કર્યો હોવાને લીધે इ કાર વગેરે સ્વરોને પ્રસંગ પ્રાપ્ત નહીં થાય. તૃતીયા બહુવચનના भिस् પ્રત્યયના भ કારનો अ કાર થાય છે. આમ દેવ + भिस् = દેવ + भ् (अ) इ स् પછી अ इ ए (સાર સૂ. ૧ ૨.૧૧ થી) દેવ + एस् અને ए ऐ ऐ (સાર સૂ ૧.૨.૧૨ થી) देवैस् રૂપ થયા પછી स કારનો વિસર્ગ सोर्विसर्गः (સાર સૂ ૧.૬.૪) સૂત્રથી થાય છે. અને देवैः રૂપ સિદ્ધ થાય છે.

(૧૩) પણ છંદ એટલે કે વેદ મા देवेभि અને कर्णेभिः પ્રયોગોથી ફલિત થાય છે કે ત્યાં अ કારાન્ત શબ્દના अ કાર નો જ ए કાર થતો હતો. તેથીજ આવાં देवेभि. જેવાં રૂપો સિદ્ધ થાય છે.

(૧૪) હવે દેવ + ङे (ए) એમ ચતુર્થી એકવચનમા ए પ્રત્યયને अय् આગમ લાગે છે क કાર कार्यवित् (સાર. સૂ ૧.૧૯) સૂત્રથી इत् સંજ્ઞક થાય છે અને તેથી कित् એમ કહેવાય છે. તે कित् હોવાથી તેનુ કાર્ય टितिनावाद्यन्तयो –(સાર સૂ ૧.૪.૧૪) થી એવું બનાવાયું છે કે તે પ્રત્યયનો અન્ત્ય અવયવ થઈને રહે આમ ए ज એમ થતા ए अय् (સાર સૂ. ૧.૨.૯ થી) अय् + अ = अय थશે અને દેવ + अय નું सवर्णे दीर्घः सह (સાર સૂ ૧.૨.૨૦) થી देवाय એમ રૂપ નિષ્પન્ન થાય છે

(૧૫) તૃતીયા, ચતુર્થી અને પંચમી વિભક્તિના દ્વિવચનપ્રત્યયમા એકસરખાપણું છે તેથી તેના રૂપોમાં પણ એકસરખાપણું છે તે ઉપર પદ–૧૨ મા નોંધ્યું છે.

(૧૬,૧૭) હવે अ કારાન્ત પુંલિંગ શબ્દની પ-માં [illegible] કે स પ્રમાણે કે अ કાર પછી ચોથા બહુવચનનો પ્રત્યય આવે ત્યારે તે अ કારનો ए થાય છે જેમકે : દેવ + भ्यस् = દેવ ... = देवेभ्यः તેમજ પંચમી એકવચનના ङसि (अस्) પ્રત્યયનો अ કારાન્ત પુંલિંગનાં शब्द આદેશ

થતાં देव+ अत् =देवात् એમ સાર. સૂ ૧ ૨ ૨૦ થી સિદ્ધ થાય છે. પછીના દ્વિવચન અને બહુ વચનના રૂપો ઉપર સિદ્ધ થઈજ ગયા છે. અહીં कच्छजनपदाधीश એમ સબોધન રાજા ભોજ-મલ્લ માટે થયું છે વિશેષ નોંધ ભૂમિકામાં કરી છે जनपद શબ્દ રાજ્ય અને દેશ એમ બે અર્થો મા પણ વપરાય છે

(૧૮) ષષ્ઠી એકવચનમાં अ કારાન્ત પુંલિગ શબ્દની પરમા આવતાં ङस् (अस्) પ્રત્યયનો स्य આદેશ થાય છે અને राम+ङस् =राम+स्य=रामस्य થાય છે અને દ્વિવચનમાં ओस् પ્રત્યય છે તે પ્રત્યય સપ્તમી દ્વિવચનનો પણ છે આ ओस् પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે अ કારાન્ત શબ્દના अ કારનો ए કાર થાય છે આમ देव+ओस् =दवे+ओस् પછી ए अय् (सार सू १ २ ९) થી देवय् +ओस् અને स्वरहीन परेण सयोज्यम् (सार सू १ २.४) થી देवयोस् અને સૂત્ર ૧.૬.૪ થી देवयोः સિદ્ધ થાય છે

(૧૯) પદ્યમાં પ્રયોજાયેલો लब्धवर्ण શબ્દ બતાવે છે કે लब्ध वर्णः એટલેકે પ્રાપ્ત થતો વર્ણ-આગમ જે સમાનસ્વરો છે તેમની પરમાં ષષ્ઠી બહુવચનનો आम् પ્રત્યય આવે ત્યારે नुट् આગમ થાય છે તે टित् હોવાને લીધે आम् પ્રત્યયનો આદિ અવયવ થશે અને તેમાંનો उ કાર કેવળ ઉચ્ચારણાર્થ છે. (પાણિનિ સૂત્ર उपदेशेऽजनुनासिक इत् –१ ३ २ ની જેમ इत् સંજ્ઞા થતી નથી તે વિશેષતા છે) આમ देव+न् आम् =देव+नाम् થાય છે અને नाम् ની પૂર્વમાં આવતા હ્રસ્વ સ્વરનો દીર્ઘ થવાથી देवानाम् એમ રૂપ સિદ્ધ થય છે

(૨૦) હવે સપ્તમી એકવચનમાં પ્રત્યય ङि (इ) છે તેથી देव+इ=સૂત્ર ૧.૨ ૧૧ થી देवे રૂપ થાય છે અને દ્વિવચનમાં देवयोः એમ પદ્ય–૧૮ માં ઉપર સિદ્ધ કર્યું જ છે

(૨૧) क्विलात् =कु=क વર્ગને इल પ્રત્યાહારથી પરમાં આવતા પણ તે અનન્ત્ય એટલે કે અંત્ય ન હોવો જોઈએ આમ સપ્તમી બહુવચનના सु પ્રત્યયનો स કાર અંત્ય વર્ણ નથી देव શબ્દ अ કારાન્ત છે તેનુ બહુવચન હોવાને લીધે ए स्मि बहुत्वे (सार सू· १ ६.१५) થી देव+सु નું देवे+सु થતા આ પદ્યમાં આપેલુ સૂત્ર લાગે છે અને દન્ત્ય स કારનો મૂર્ધન્યાદેશ થઈને देवे+षु=देवेषु રૂપ સિદ્ધ થાય છે. અહી ज्ञ ! એમ સબોધન जानाति असौ इति એમ કર્તરિ कृत् પ્રત્યય अ લાગ્યો છે

(૨૨) આમંત્રણ એટલે કે સંબોધનમાં પ્રથમા એકવચનના सि પ્રત્યયની धि સજ્ઞા આપી છે. તે धि પરમાં હોય ત્યારે હ્રસ્વ સમાનસ્વરની પરમાં વિસર્ગનો લોપ થાય છે. જેમકે . हे राम એમ થાય છે. પણ विश्वपा વગેરે શબ્દોમા વિસર્ગનો લોપ થતો નથી જેમકે : हे विश्वपा. થાય છે તે ધાતુના હ્રસ્વ સમાન સ્વરની પરમાં હોય તો પણ તેનો લોપ થતો નથી. क्विप् પ્રત્યયાન્ત શબ્દોને ધાતુ સંજ્ઞક જ કહ્યાં છે. (જુઓ : क्विबन्तश्च शब्दो धातुरित्यभिप्राय । સારસ્વતપ્રક્રિયા પરની સુબોધિકા ટીકા .... પૃષ્ઠ–૫૪)

(૨૩) घस्मरम्–ખાઉધરાને, નાશકને, ભક્ષકને पातय–હણો.

(૨૪) આ પદ્યમાં अ કારાન્ત પુલિંગ શબ્દ देव ના બધી જ વિભક્તિઓના એકવચનનો પ્રયોગ કરી બતાવ્યો છે આ રચનાની સાથે ઘણો મળતો આવે તેવો राम વિશેનો શ્લોક ઘણો પ્રખ્યાત છે

रामो राजमणि सदा विजयते, राम रमेश भजे,
रामेणाऽभिहता निशाचरचमू, रामाय तस्मै नम ।
रामान्नास्ति परायण परतर, रामस्य दासोऽस्म्यहं
रामे चित्तलय. सदा भवतु मे, भो राम मामुद्धर ॥

બુધકૌશિકવિરચિત રામરક્ષાસ્તોત્ર–૩૬

રાજાઓમાં મણિસમાન **રામ** સદા વિજય પામે છે હું રમાપતિ (લક્ષ્મીપતિ) **રામને** ભજું છું **રામ વડે** નિશાચરોના સૈન્ય હણાયા તે **રામને** નમસ્કાર **રામ કરતાં** અન્ય ઉત્તમ આશ્રયસ્થાન નથી હું **રામનો** દાસ છુ. મારા ચિત્તનો લય હમેશાં **રામમાં** થાઓ હે **રામ**, મારો ઉદ્ધાર કરો.

(૨૬) આ પ્રમાણે घट–ઘડો, पट–કાપડ વગેરે अ કારાન્ત પુલિંગ નામોની સાધના થાય છે.

પણ अ કારાન્ત સર્વનામોના પુંલિંગ રૂપોમાં વિશેષતા–ફેર છે

(૨૭-૨૮) સારસ્વત પ્રક્રિયા પૃષ્ઠ–૫૪ અહીં (૮) त्वत् અને (૯) त्व ને સ્થાને कतर અને कतम સર્વનામોને મૂકે છે અહીં વિનયસાગરજી કૌમુદીને અનુસરે છે છતાંય સર્વનામો ૩૮ થાય છે. કેવળ भवत् સર્વનામનો સમાવેશ કરવાનો રહી ગયો છે

(૩૦) अ કારાન્ત સર્વનામોની સાધનાનો આરંભ કરતા કહે છે કે પ્રથમા બહુવચનના जस् (अस्) પ્રત્યયનો ई આદેશ થાય છે અને પછી સૂત્ર ૧ ૨ ११ થી सर्वे રૂપ થાય છે આમ પ્રથમા વિભક્તિના सर्वः सर्वौ सर्वे રૂપો થાય છે દ્વિતીયામાં देव શબ્દ પ્રમાણે सर्वम् सर्वौ सर्वान् થાય છે

(૩૧) હવે તૃતીયા એકવચનમાં सर्व+टा = सर्व+आ અને टेन (સાર સૂ ૧ ૬.૧૦) થી सर्व+इन અને સૂત્ર ૧ ૨ ११ થી सर्वेन અને પછી पुर्वो णोऽन्तरे (સાર સૂ ૧ ૬.૨૬) થી न કારનો ण કાર થઈને सर्वेण રૂપ થાય છે ને પછી सर्वाभ्याम् અને सर्वैः રૂપો देव શબ્દ પ્રમાણે થાય છે

(૩૨) ચતુર્થી એકવચનમાં सर्व વગેરે अ કારાન્ત સર્વનામોની પછી આવતા [illegible] (ङे) પ્રત્યયને स्मै આદેશ થાય છે. ને [illegible] સૂત્ર ૧ [illegible] પૂર્વે [illegible] છે. આ

स्म+ए=स्मै એમ ए ऐ ऐ એ (सार सू १२१२) સૂત્રથી થાય છે અને सर्वस्मै તેમજ सर्वाभ्याम् અને सर्वेभ्यः એમ બાકીના રૂપો થાય છે

પ ચમી એકવચનમાં स्मट् આગમ अत् પ્રત્યયને થાય છે અને स्म+अत् =स्मात् એમ થઇને सर्वस्मात् તેમજ सर्वाभ्याम् सर्वेभ्य· રૂપો પ ચમી વિભક્તિમાં થાય છે

ષષ્ઠી વિભક્તિમાં सर्वस्य सर्वयो અને आम् પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે अ કારાન્ત સર્વનામને सुट् આગમ થતાં स् +आम् =साम् અને सर्व+साम् પછી સૂત્ર ૧.૬ ૧૫ અને ૧ ૬.૨૧ લાગતાં सर्वेषाम् રૂપ બહુવચનમા થાય છે

સપ્તમી એકવચનમાં ङि નો स्मिन् આદેશ થતાં सर्वस्मिन् सर्वयोः सर्वेषु રૂપો નિષ્પન્ન થાય છે.

(૩૩) म કારાન્ત સર્વનામોના (૧૫) एक–સર્વનામ સુધીના બીજા રૂપો देव શબ્દ પ્રમાણે થાય છે

(૩૪–૩૫) सर्व વગેરે સર્વનામો ગૌણ હોય, નામ હોય, દ્વન્દ્વ સમાસ કે બહુવ્રીહિ સમાસ કે તૃતીયા સમાસમાં હોય તો ત્યાં તેમની સંજ્ઞા સર્વનામની થતી નથી. કેવળ દ્વન્દ્વ સમાસના પ્રથમા બહુવચનના जस् પ્રત્યયમાં વિકલ્પે સર્વનામ સંજ્ઞા થાય છે. તેમજ पूर्व વગેરે व्यवस्था –समस्वाभिधेयापेक्षावधिनियमः–અમુક દિશાના સૂચક અર્થમાં નિયમિત થયા હોય તે–માં હોય અથવા सम–તુલ્યના અને अन्तर् –નગરના અર્થમાં ન હોય ત્યારે સર્વનામ સંજ્ઞા થાય છે. ગૌણ હોય ત્યારે अतिक्रान्त· सर्वम् –બધાંને ઓળંગી ગયેલો તે अतिसर्वः તેનું ચતુર્થી એકવચન अतिसर्वाय એમ થશે.

નામ–અભિધા હોય ત્યારે सर्व નામનો કોઈ તેનું ચતુર્થી એકવચન सर्वाय થશે.

દ્વન્દ્વ સમાસમાં–वर्णाः च आश्रमः च इतरे च–વર્ણો, આશ્રમો અને બીજાં એમ હોય ત્યારે પ્રથમા બહુવચનમાં વિકલ્પે સર્વનામ સંજ્ઞા હોવાથી वर्णाश्रमेतराः તેમજ वर्णाश्रमेतरे એમ બે રૂપો સિદ્ધ થાય છે

બહુવ્રીહિ સમાસમાં–प्रियः सर्व. यस्य सः–જેને સર્વ પ્રિય છે તે–प्रियसर्व ની ચતુર્થી એકવચન प्रियसर्वाय થાય છે. તૃતીયાસમાસમાં मासेन पूर्वः–એક મહિના જેટલો પૂર્વ તે मासपूर्व નું ચતુર્થી એકવચન मासपूर्वाय થાય છે.

पूर्व એટલે પૂર્વ દિશા એ અર્થ હોય ત્યારે તેનું ચતુર્થી એકવચન पूर्वायै એમ સ્ત્રીલિંગ હોવાને લીધે થશે. પણ જો पूर्व શબ્દ પહેલાનો એ અર્થમાં હોય ત્યારે તે ચોક્કસ દિશા જે રૂઢ અર્થમાં છે તે ન બતાવતો હોવાને લીધે તેનું ચતુર્થી એકવચન पूर्वस्यै એમ સર્વનામ પ્રમાણે થાય છે. તુલ્યના અર્થમાં सम હોય ત્યારે समानाम्–સરખાંઓના, પણ સર્વ–સઘળાં ના અર્થમાં હોય ત્યારે समेषा जनानाम् –સઘળાં લોકોના એમ થાય છે

अन्तर् શબ્દ અંદરના અર્થમાં હોય ત્યારે નગરની અંદર એમ કહેવું હોય ત્યારે अन्तरायां पुरि એમ થાય છે પણ બહારના અથવા પહેરવાના એવા અર્થોમાં હોય ત્યારે अन्तरे गृहा.–ઘર બહારના અને अन्तरे शाटका. અંદર પહેરવાની સાડી એમ થાય છે. અહીં अन्तर् શબ્દના અન્ય અર્થો આપવામા આવે છે. તેમાં પ્રથમ અર્થ–મધ્યે–અંદરના અર્થમાં સર્વનામ સંજ્ઞા થતી નથી પણ બાકીનામાં થાય છે.

(૩૬) स्व ધનવાચક અથવા જ્ઞાતિવાચક હોય ત્યારે स्वा· ધન–જ્ઞાતિજનો એમ થાય છે. પણ જ્યારે પ્રથમા બહુવચનનું રૂપ થાય ત્યારે स्वे–પોતાના એમ થાય છે. તે જ પ્રમાણે નિપુણ અર્થ સિવાયનામા दक्षिण શબ્દ સર્વનામ થાય છે નિપુણ કથાકાર–ગાથાકાર એમ કહેવું હોય ત્યારે दक्षिणा. गाथका· થાય છે. પણ दक्षिणस्या दिश.–દક્ષિણ દિશાની એમ નિપુણ સિવાયનામાં થાય છે. अधरः જો ઓષ્ઠ સિવાયના એટલે કે નીચે એવા અર્થમા હોય ત્યારે अधरस्मिन् નીચે એમ થાય છે.

(૩૭) इतर અને इतम એ બંને તુલનામાં વધારે તેમજ શ્રેષ્ઠતાવાચક પ્રત્યયો છે તે જે સર્વનામોને અંતે લાગ્યા હોય તે સર્વનામ થાય છે. જેમકે ' यतरे–બેમાંના જેઓ તેમજ यतमे બેમાના જે બધાં એમ થાય છે તેજ રીતે अन्यतरस्मै–બેમાંના એકને અને अन्यतमस्मै–બધામાંના એકને એમ થાય છે.

(૩૮) पूर्व વગેરે નવ શબ્દોની પરમાં પ્રથમા વિભક્તિના जस् પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે पूर्वे–पूर्वा·–પૂર્વના, दक्षिणे–दक्षिणाः દક્ષિણ તરફના, परे–परा· પાછળના, अवरे–अवराः અન્ય, उत्तरे–उत्तराः–ઉત્તર તરફના, अधरे–अधरा·–નીચેના, स्वे–स्वा.–પોતાના, अन्तरे–अन्तराः–બીજા, અંદર- પહેરવાના, अपरे–अपरा –બીજા એમ વિકલ્પે થાય છે.

(૩૯) તેમજ પંચમી વગેરેના એકવચનમાં पूर्वस्मात्, पूर्वात् વગેરે વિકલ્પે રૂપો પણ ઉપર આપેલા શબ્દોના થાય છે.

(૪૦) प्रथम વગેરે શબ્દના પણ તે જ પ્રમાણે થાય છે. अयट् પ્રત્યયાન્ત શબ્દો द्वया અને त्रयः છે તેમજ तयट् પ્રત્યયાન્ત શબ્દો द्वितय, त्रितय વગેરે છે તેમના પ્રથમા બહુવચનમા द्वये –द्वयाः, त्रये–त्रयाः, द्वितये–द्वितया· અને त्रितये–त्रितया એમ થાય છે.

(૪૧–૪૨) નેમ–અડધું તેનો પણ અહીં અંતર્ભાવ કરવામાં આવે છે તેથી नेमे–नेमा. એ બે રૂપો થાય છે. तीय પ્રત્યય લાગ્યો હોય તેવા द्वितीय–બીજો અને तृतीय–ત્રીજો એ શબ્દોના રૂપો सर्व શબ્દ પ્રમાણે થાય છે પણ ङित्–ચતુર્થી વગેરેના એકવચનમાં વિકલ્પે देव શબ્દ જેવા રૂપો પણ થાય છે. જેમકે : द्वितीयस्मै–द्वितीयाय, तृतीयस्मै–तृतीयाय વગેરે થાય છે.

(૪૫) उभ અને उभय શબ્દનો તાત્વિક ભેદ બતાવતા કહે છે કે उभ શબ્દ હમેશા દ્વિવચનાન્ત આવે છે જેમકે : उभौ પણ उभय શબ્દને દ્વિવચન થતું નથી જેમકે : उभये–उभया

વગેરે થાય છે.

(૪૬-૪૭) उभ શબ્દના દ્વિવચનાન્ત રૂપોનો પ્રયોગ આ પદ્યોમાં કર્યો છે.

(૪૯-૫૧) मास શબ્દની પરમાં વિભક્તિ પ્રત્યયો આવે ત્યારે તેના अ કારનો લોપ થતાં म કારાન્ત मास શબ્દના સંબોધન સહિત આઠ વિભક્તિઓ અને તે બધાના ત્રણ વચનો મળીને ૨૪ (ચોવીસ) તેમજ स કારાન્ત ના પણ તે પ્રમાણે ૨૪ (ચોવીસ) મળીને ૪૮=અડતાળીસ રૂપો થાય છે.

(૫૨) स કારાન્ત શબ્દના રૂપો અહીં આપવામાં આવ્યા છે. अ કારાન્તના રૂપો તો देव શબ્દ પ્રમાણેજ થશે તેથી તે લખવાની આવશ્યકતા વિનયસાગરજીને જણાતી નથી.

(૫૩) હવે आ કારાન્ત પુલિંગ શબ્દ विश्वपा ની પ્રક્રિયા આપવાનો આરંભ કરે છે. विश्वं पाति इति-વિશ્વનું રક્ષણ કરનાર તે विश्वपाः-વિષ્ણુ. તેના પહેલા પાંચ રૂપોમાં ભેદ નથી. તે પછી જ છે.

(૫૪) आ કારાન્ત ધાતુઓને क्विप् પ્રત્યય કર્તરિ અર્થમાં લાગે છે. તેના आ કારનો જ અહીં દ્વિતીયા બહુવચનના शस् પ્રત્યયને કારણે લોપ થાય છે. પણ તેનું ધાતુત્વ લોપાતું નથી કે શબ્દત્વ લોપાતું નથી. पा ધાતુનો રક્ષણ અર્થ કે विश्वपा શબ્દનો વિષ્ણુ અર્થ લોપાઇ જતો નથી.

(૫૫) આ રીતે ધાતુત્વ જ્યાં લોપાતું નથી તેના કાર્યક્ષેત્રનો ખ્યાલ આપતાં આ પદ્યમાં કહ્યું છે કે शतृङ् (अत्) પ્રત્યયાન્ત જે વર્તમાન કૃદંતો છે તેમાં.

(૫૬) આમ विश्वपा શબ્દના ચોવીસ રૂપો થાય છે તે પ્રમાણે कीलालपाः : રુધિરપાન કરનાર. शङ्खध्मा-શંખ ફૂંકનાર, मधुपा-મધુપાન કરનાર વગેરે શબ્દો आ કારાન્ત છે તેના રૂપો થાય છે. हाहा એમાં વિશેષતા છે. અહીં विश्वपा ના બધી વિભક્તિઓના એકવચનનો વાક્યમાં પ્રયોગ કરીને પદ્યમાં મૂક્યો છે.

(૫૯-૬૦) हाहा અને हूहू એ ગંધર્વોના નામ છે. તે શબ્દો ધાતુના ન હોવાને લીધે એટલે કે ધાતુને क्विप् વગેરે પ્રત્યયો લાગવાથી નિષ્પન્ન થયેલા ન હોવાથી તેનાં विश्वपा વગેરે જેવા ફેરફાર થશે નહિ. એ બંનેનો ભેદ નીચે પ્રમાણે જણાવવાથી સ્પષ્ટ થશે.

		विश्वपा	हाहा
પરમાં દ્વિતીયા બહુવચનનો પ્રત્યય शस्	–	विश्वपः	हाहान्
પરમાં ચતુર્થી એકવચનનો પ્રત્યય ङे	–	विश्वपे	हाहै (वृद्धि)
પરમાં ષષ્ઠી સપ્તમી દ્વિવચનનો પ્રત્યય ओस्	–	विश्वपोः	हाहौः (वृद्धि.)
પરમાં ષષ્ઠી બહુવચનનો પ્રત્યય आम्	–	विश्वपाम्	हाहाम्
પરમાં સપ્તમી એકવચનનો પ્રત્યય ङि	–	विश्वपि	हाहे (गुण.)

(૬૧) પ્રથમા અને દ્વિતીયાના દ્વિવચનનો પ્રત્યય औ र કારાન્ત અને उ કારાન્ત શબ્દોની પરમાં હોય ત્યારે તેનો અનુક્રમે ई અને ऊ આદેશ થાય છે इ કારની પરમાં ई અને ऊ કારાન્તની પરમાં ऊ થાય છે.

(૬૨) પ્રથમા વિભક્તિનો પ્રત્યય–जस्, સંબોધન એકવચનનો घि કે ङित्–ચતુર્થી વગેરેના એકવચનોના પ્રત્યયો પરમા હોય ત્યારે इ કારનો ए અને उ કારનો ओ થાય છે અને તૃતીયા વિભક્તિના टा નો ना આદેશ થાય છે

(૬૩) આમ हरि+अस्=हरे+अस्=हरय्+अस्=हरय. તેજ રીતે भानु+अस्=भानो+अस् =भानव्+अस्=भानव એ પ્રમાણે બાકીના સમજવાં.

(૬૪) ङित् વચનોમા પરમા આવતા પ્રત્યયોના अ નો લોપ થાય છે તેથી हरि+अस् (પંચમી એકવચન) માં हरे+अस्=हरे+स्=हरे એમ થાય છે તે પ્રમાણે भानु+अस्=भानो+अस् =भानो+स्=भानोः એમ ષષ્ઠી એકવચનમા પણ થાય છે

(૬૫) હવે इ કારાન્ત અને उ કારાન્તની પરમા આવતાં સપ્તમી એકવચનનો ङि પ્રત્યય આવે ત્યારે તેનો औ આદેશ કરવામા આવે છે. તે ङित् થાય છે જે પ્રત્યયો ङित् કરવામાં આવે તે બધા જેની પરમા હોય તેના टि નો લોપ કરે છે टि એટલે અન્ત્યસ્વર અને તે જેની આદિમાં હોય તે–अन्त्यस्वरादिष्टि એમ સંજ્ઞાસૂત્ર (૧૧૧૯) મા બતાવાયુ છે આમ हरि શબ્દનો इ અને भानु શબ્દનો उ એ टि ભાગ કહેવાય છે. તેનો લોપ થઈને हर्+औ=हरौ અને भानु+औ =भानौ એમ સપ્તમી એકવચનના રૂપો થાય છે

(૬૬–૬૭) हरि શબ્દના આઠેય વિભક્તિઓના એકવચનના રૂપોના પ્રયોગ આપવામા આવ્યો છે. શંખેશ્વર તીર્થ ગુજરાતમા આવેલુ છે. તે અચલગચ્છેશ શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિની જન્મભૂમિ લાલોડા–લોલપાટક ગામની નજીકમા આવ્યુ છે. તેથી તેનો અહી નિર્દેશ કરી ગુરુની જન્મભૂમિ પ્રત્યે આદર ભાવ સૂચવ્યો છે.

(૬૮–૬૯) અહીં भानु શબ્દના આઠ એકવચનનો પ્રયોગ આપવામાં આવ્યો છે.

(૭૧–૭૨) સંબોધન વિભક્તિને બાદ કરતા જે પ્રથમ પાંચ વિભક્તિ વચનો છે, તેનાં એટલે કે પ્રથમા વિભક્તિના ત્રણ વચનો અને દ્વિતીયાના એકવચન અને દ્વિવચનનો સમાવેશ થાય છે.

षष्ठीस्थानेयोगा એ પરિભાષા છે. પરિભાષા એટલે સૂત્રમા પ્રયુક્ત નિર્દેશના વર્ણના અર્થ અને પ્રયોગ પરત્વેના નિયમો. આમ અહીં એ પ્રમાણે નિયમ થાય છે કે જ્યાં જ્યાં ષષ્ઠીનો પ્રયોગ કરવામા આવે ત્યાં ત્યાં તેની પછી વિભક્તિ હોય તેના સ્થાન પર [illegible] તે આદેશ થાય છે

(૭૩) સંબોધન સિવાયના सि પ્રત્યય નો डा આદેશ થાય છે તે ङित् હોવાને લીધે सखि શબ્દનો इ ભાગ टि છે તેથી તેનો લોપ થઇને सख्+आ=सखा થાય છે. પછી તેના અંત્ય વર્ણ इ નો ऐ આદેશ થતાં सखि+औ=सख् ए+औ=सखाय्+औ=सखायौ તેજ રીતે सखाय અને सखायम् सखायौ એમ દ્વિતીયામા થાય છે.

(૭૪) દ્વિવચનમાં औ નો आ આદેશ વેદમા થાય છે તેથી सखाया सखाया એમ પ્રથમા દ્વિતીયા દ્વિવચનના રૂપો થાય છે દ્વિતીયા બહુવચનમાં औ નો ऐ થશે નહિ તેથી सखि+अस् =सखि+अन् (सो नः पुस १.६.७.) અને सखी+अन् (૧.૬ ૮) सखीन् એમ થાય છે.

(૭૫) सखि તેમજ पति શબ્દને ईक् (ई) આગમ થતા सखिई+आ=सखी+आ=सख्या તે રીતે पत्या એમ તૃતીયા એકવચનમાં, सखि ई+ङे (ए)=सखी+ए=सख्ये તેજ રીતે पत्ये એમ ચતુર્થી એકવચનમાં અને सखि+ङि (इ)=सख्+ औ=सखई+ औ=सख्यौ તેમજ पत्यौ એમ રૂપો થાય છે.

(૭૬) सखि શબ્દના સપ્તમી એકવચનમા બે સૂત્રોની પ્રાપ્તિ થાય છે. આમાં બહિરંગ કરતાં અંતરંગ બળવાન હોય છે તે ન્યાયને આધારે ङेरौ સૂત્ર સપ્તમીના ङि નો औ આદેશ ङित् હોવાને લીધે सखि ના इ નો લોપ કરે છે અને सखिपत्योरीक् સૂત્ર થી ई આગમ થાય છે તેને ङेरौ સૂત્રના વિધાન પછી કરવામાં આવશે કારણકે તેને પ્રથમ વિહિત કરાય તો ई આગમનો પણ લોપ સંભવી શકે. આમ ङेरौ સૂત્ર પહેલા કે પછી બ ને સમયે લાગી શકે તેવું છે પણ सखि-पत्योरीक् ને પ્રથમ વિહિત કરાય તો ઇષ્ટપ્રાપ્તિ થતી નથી આમ ङेरौ નિત્ય પણ બહિરંગ છે જ્યારે सखिपत्योरीक् અનિત્ય પણ અ તર ગ છે.

(૭૭) ઉપરની ચર્ચા પરથી એમ શંકા થાય કે ङेरौ સૂત્ર તો इ કારાન્ત ને લાગે છે અને टि નો લોપ થયા પછી सखिपत्योरीक् ની પ્રાપ્તિ જ ન થઈ શકે કારણકે શબ્દ सखि એમ રહ્યો નથી પણ सख् થઇ ગયો છે તેનો ઉત્તર આપતા વિનયસાગરજી લૌકિક પરિભાષાનો આશ્રય લે છે. एकदेशविकृतम् अनन्यवत्—એક ભાગમાં વિકૃત થાય તો પણ તે બદલાતો નથી જેમકે : કૂતરાની પૂ છડી કપાયેલી હોય તો પણ તેનું નામ કૂતરો જ રહે છે પણ બીજું નામ થતુ નથી આ ન્યાય પ્રમાણે सखि નો सख् થયા પછી પણ તેનું सखि શબ્દપણું જતુ નથી તેથી ईक् આગમ ના વિષે કોઇ શંકા રહેતી નથી.

(૭૮) હવે सखिपत्योरीक् ના ईक् આગમ વિષે શંકાનું સમાધાન કરે છે. શંકા એ પ્રમાણે છે કે–ई આગમને બદલે इ આગમ કર્યો હોય તો પણ इ य स्वरे (૧.૨ ૧) સૂત્રની પ્રાપ્તિ સંભવી શકે ! તો તેનો ઉત્તર છે કે હ્રસ્વ इ આગમ તરીકે આવે તો टा नाऽस्त्रियाम् (૧.૬.૪૧) સૂત્ર પ્રાપ્ત થાય અને सख्या–पत्या એમ રૂપ પ્રાપ્ત ન થતાં सखिना અને पतिना એમ રૂપો પ્રાપ્ત થશે તે બંને પ્રયોગ સમાસથી અન્યત્ર સિદ્ધ નથી

(૭૯) આથીજ ईक् આગમ એ અનિત્ય છે અનિત્ય વિધિને પ્રાથમ્ય અપાતું નથી એમ પરિભાષાથી જણાવાયું છે

(૮૦) सखि અને पति શબ્દના પંચમી ષષ્ઠી એકવચન રૂપોમાં સારસ્વત સૂત્રોને ઘણું લાંબું કરવું પડયું છે. सखि + ङसि (अस्)=सखिअ + अस्=सख्य् + अस्=सख्य् + उस्–सख्यु તેમજ पत्यु થાય છે. જ્યારે પાણિનિ સૂત્ર–ख्यत्यात् परस्य (६.१.११२) મુજબ તો सखि + ङसि(अस्) = सख्यस् = सख्युस् = सख्युः તેમ ત્રણ જ સોપાનમાં પૂર્ણ થાય છે.

(૮૧) सखि શબ્દના શેષ રૂપો તેમજ पति શબ્દના પ્રથમ પાંચ અને શેષ રૂપો हरि શબ્દ પ્રમાણે થાય છે. આમ આમ पति ના રૂપો पति. पती पतय , पतिं पती पतीन् એમ થશે.

(૮૨) पति શબ્દના તૃતીયા વગેરેમાં સ્વરાદિ પ્રત્યયોમાં सखि પ્રમાણે રૂપો થાય છે જેમકે : पत्या, पत्ये, पत्युः पत्युः, पत्यौ એ પ્રમાણે થાય છે. પણ સમાસમાં હોય ત્યારે એટલે કે भूपति વગેરે શબ્દોમાં भूपतिना, भूपतये, भूपते , भूपतेः, भूपतौ એમ રૂપો થશે. એટલે કે हरि પ્રમાણે થાય છે

(૮૩) त्यद् વગેરે સર્વનામોના टि નો अ અહીં થાય છે. તે त्यद् વગેરે આ પ્રમાણે છે. त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि–અહીં द्वि શબ્દ इ કારાન્ત અને દ્વિત્વવાચક હોવાને લીધે દ્વિવચનના જ પ્રત્યયો લાગે છે.

(૮૪) त्यद् વગેરે શબ્દો તેમજ युष्मद् અને अस्मद् સર્વનામોના સંબોધનના રૂપો થતા નથી. આ એક ઉત્સર્ગ = સામાન્ય નિયમ છે.

(૮૫) द्वि શબ્દ પછી त्रि શબ્દના રૂપો આવે છે તે ક્યારેય ગૌણ થતો નથી. નિત્યપ્રધાન જ હોય છે. તેથી ષષ્ઠીમાં તેને त्रयट् આદેશ થતા त्रि ના इ ને સ્થાને त्रयट् આવશે તે टित् પ્રત્યય છે તેથી त्रय એમ થાય છે. પછી त्रय + आम् = त्रय + नाम् = त्रयानाम् = त्रयाणाम् એમ રૂપ થાય છે.

(૮૬) त्रि વગેરે શબ્દો સમાસમાં હોય તો પણ પોતાનું પ્રાધાન્ય ટકાવી શકે છે. તેથી ત્યાં પણ ગૌણ પ્રમાણે રૂપો નહિ થાય અને परमत्रयाणाम् = परमे च त्रयः त्रयश्च तेषाम्–ત્રણ શ્રેષ્ઠોના એમ થાય છે

(૮૭) त्रि શબ્દને त्रयट् આદેશ થાય છે તેને नुट्. निमित्त ... એ પરિભાષા કામ લાગતી નથી કારણકે તે त्रयट् टित् પ્રત્યય છે તેથી અંત્ય इ ને સ્થાને જ આવશે તે टिदादि સૂત્રમાં સૂચવ્યું છે

(૮૮) त्रि શબ્દના સાતેય વિભક્તિઓના રૂપો આપીને પછી સમજૂતી આપી છે કે પ્રધાન અર્થમાં ઉપર પ્રમાણે રૂપો થાય પણ ગૌણ અર્થમાં હોય ત્યારે એટલે કે સમાસ વગેરેમાં હોય ત્યારે તેના રૂપો हरि શબ્દ પ્રમાણે કરવા.

હવે क्रोष्टु શબ્દ उ કારાન્ત છે તેને પ્રથમ પાંચ વચનોમા तृ અ ત આદેશ થાય છે. પણ સંબોધન એકવચનમાં નથી થતો. અને તેના રૂપો कर्तृ પ્રમાણે–क्रोष्टा क्रोष्टारौ क्रोष्टार, क्रोष्टारम् क्रोष्टारौ એમ થાય છે.

(૧૧૬) દ્વિતીયા બહુવચનમાં क्रोष्टून् થાય છે. હવે પછી તૃતીયા વિભક્તિ વગેરેના સ્વરાદિ પ્રત્યયોમાં પણ तृ પ્રત્યયાન્ત થાય છે. જેમકે : क्रोष्ट्रा, क्रोष्ट्रे, क्रोष्टु क्रोष्टरि વગેરે પણ क्रोष्टुभ्याम् क्रोष्टुभिः વગેરે હસાદિ છે તેથી तृ પ્રત્યયાન્ત થશે નહિ

(૧૧૭) तृ પ્રત્યયાન્તના ષષ્ઠી બહુવચનના आम् પ્રત્યય વિષે સ્વરાદિ પ્રત્યય હોવા છતા નિષિદ્ધ છે. કારણકે नुट् આગમ નો વિધિ નિત્ય છે. નિત્ય એટલે कृताकृतप्रसङ्गी = कृतेऽपि भवति अकृतेऽपि भवति. જે વિધિ અન્ય વિધિ કર્યા પછી પણ થાય અને તે પહેલાં પણ થાય એટલે કે જેને ટાળી ન શકાય તેવો વિધિ નિત્ય કહેવાય છે અહીં नुट् નો વિધિ क्रोष्टु શબ્દને तृ પ્રત્યયાન્ત કર્યા પછી પણ થશે અને तृ પ્રત્યયાન્ત કરતા પહેલાં પણ થશે કારણકે नुडाम (૧.૬.૧૯) સૂત્રાનુસાર સમાનસ્વરાન્ત શબ્દોને नुट् આગમ થાય છે. આમ उ કારાન્ત क्रोष्टु હોય કે ऋ (तृ) કારાન્ત क्रोष्टृ હોય પણ नुट् નિત્ય છે. તેથી નિત્યવિધિ બળવાન છે અને બળવાન વિધિનું ગ્રહણ પ્રથમ થાય છે. હવે आम् ને नुट् આગમ થતા नाम् પ્રત્યય નિષ્પન્ન થાય છે અને તે સ્વરાદિ ન હોવાને લીધે એટલે કે હસાદિ થઇ જતો હોવાને લીધે क्रोष्टु ને तृ પ્રત્યયાન્ત બનાવી શકાય નહિ

(૧૧૮) આમ तृ પ્રત્યયાન્તતાનો વિધિ અનિત્ય છે જ્યારે नुट्विधि નિત્ય છે. અનિત્ય વિધિ કરતાં નિત્ય વિધિ બળવાન છે તેથી क्रोष्टूनाम् રૂપ સિદ્ધ થાય છે.

(૧૧૯) तृ પ્રત્યયાન્ત હોય ત્યારે कर्तृ શબ્દ પ્રમાણે અને तृ પ્રત્યયાન્ત ન હોય ત્યારે भानु પ્રમાણે રૂપો થાય છે.

(૧૨૦) ऋ કારાન્ત શબ્દો જેવાં કે कृ–વેરનાર, लृ કારાન્ત જેવા કે गम्लृ–गम् ધાતુ અને ए કારાન્ત જેવાં કે से –सह इना=कामदेवेन वर्तते असौ–કામદેવ સહિતનો વગેરે શબ્દો પ્રસિદ્ધ નથી તેથી તેના રૂપો અહીં સિદ્ધ કરવા વિનયસાગરજીને આવશ્યક જણાતા નથી

(૧૨૧–૧૨૨) रै=સંપત્તિ, મિલકત શબ્દ ऐ કારાન્ત છે તેના રૂપો અહીં આપે છે તેમાં સ્વરાદિ પ્રત્યયોમાં ऐ નો आय् થાય છે અને પછી સ્વર સાથે યોગ કરવામા આવતા તે તે રૂપો સિદ્ધ થાય છે

(૧૨૩–૧૨૪) ओ કારાન્ત શબ્દોમાં પ્રથમ પાંચ વિભક્તિ વચનોમા ओ નો औ આદેશ થતાં સ્વરાદિ પ્રત્યયોમાં आव् થશે. गौ गावौ गावः, गा गावौ गा. થાય છે अम् અને शस् માં आ આદેશ છે. જ્યારે તે સિવાયના અન્ય સ્વરાદિ પ્રત્યયોમાં ओ નો अव् થઇને રૂપો થશે. જેમકે : गवा, गवे, गवो., गवाम्, गवि વગેરે.

(૧૨૫) ङस्य (૧ ૬ ૧૭) સૂત્રથી अ કારનો લોપ થતા પંચમી તેમજ ષષ્ઠી એકવચનમા गो+अस्=गोस्=गोः એમ થાય છે.

(૧૨૬–૧૨૯) औ કારાન્ત શબ્દ ग्लौ–ચન્દ્રના રૂપો માં સ્વરાદિ પ્રત્યયોમા औ નો आव् થાય છે બાકી સમાનતા છે. અને બે પદ્યોમાં તેમણે ग्लौ. શબ્દના રૂપો આપ્યા છે

પ્રકરણ–૮

(૧) સ્ત્રીલિંગમાં आ કારાન્તની પરમાં सि પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. गङ्गा+स्=गङ्गा+० =गङ्गा એમ રૂપ થાય છે. અને औ નો इ આદેશ થતાં गङ्गा+इ=गङ्गे એમ अ इ ए (૧.૨.૧૧) સૂત્રથી સિદ્ધ થાય છે તે પછીના गङ्गाः, गङ्गाम् गङ्गे गङ्गाः થાય છે

(૨) હવે टा અને ओस् પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે आ નો ए આદેશ થતા ए अय् (૧ ૨ ૯) સૂત્રથી गङ्गे+आ=गङ्गय्+आ=गङ्गया તેમજ गङ्गयोः એમ થાય છે. તૃતીયાના બાકીના રૂપો गङ्गाभ्याम् गङ्गाभिः થાય છે.

(૩) ङित् વચનોમા आ કારાન્ત સ્ત્રીલિંગને यट् આગમ થાય છે આગળ ए ને यट् આગમ થતા गङ्गा+ए=गङ्गा+यए=गङ्गा+यै (अ ए ऐ) સૂત્રથી गङ्गायै તેમજ गङ्गायाः, गङ्गायाः गङ्गायाम् એમ રૂપો થાય છે.

(૪) સ્ત્રીલિંગના आ કારાન્તની પરમા घि નો इ આદેશ થતા गङ्गा+घि=गङ्गा+इ =गङ्गे એમ થાય છે

(૫) अम्बा, अक्का અને अल्ला એ आ કારાન્ત શબ્દો બે સ્વરવાળા છે તેથી તેમના સંબોધનમા હ્રસ્વ આદેશ થશે પણ બેથી વધુ સ્વર થતાં જેમકે अम्बाला, अम्बाला હે अम्बिका મા घिदि સૂત્ર લાગીને अम्बाले વગેરે થાય છે

(૬–૮) गङ्गाના રૂપો આપીને आ કારાન્ત સ્ત્રીલિંગશબ્દોનું પ્રતિપાદન કર્યું છે તે બધાના રૂપો गङ्गा પ્રમાણે થાય છે.

(૯) સર્વનામોના સ્ત્રીલિંગના રૂપો હવે સિદ્ધ કરે છે. सर्व વગેરે आ કારાન્ત થતા सर्वा, विश्वा એમ બને છે. તેમના રૂપો सर्वा सर्वे सर्वाः सर्वाम् सर्वे सर्वाः અને सर्वया सर्वाभ्याम् सर्वाभिः એમ गङ्गा પ્રમાણે પછીના વચનોમાં ङित् વચનોને यट् આગમ અને તે આ ઠેકાણે स्यट् આગમ થતા स् य ए = स्यै, स्य अस् = स्याः. તેમજ स् य आम् = स्याम् એમ થાય છે आम् ङित् વચન નથી. તેથી કેવળ सुट् આગમ થતા स् आम् = साम् થાય છે.

(૧૦) આગળ सर्वस्यै, सर्वस्याः, सर्वस्याः, सर्वासाम्, सर्वस्याम् વગેરે રૂપ છે.

(८९-९०) कति એટલે કેટલા, તેના પરમાં जस् અને शस् નો લુક્ થાય છે. તે ત્રણે ય લિંગોમાં સમાનરૂપ થાય છે. તેથી कति नरा.=કેટલા માણસો? कति स्त्रियः કેટલી સ્ત્રીઓ?-कति पद्मानि?-કેટલા કમળો? એ પ્રમાણે થાય છે.

(९१) एक, द्वि, त्रि અને चतुर् શબ્દો સિવાયના સંખ્યાવાચકો पञ्चन्, षट् વગેરે તેમજ डति-अति અંતવાળા શબ્દો અને युष्मद् તેમજ अस्मद् ના રૂપો ત્રણે લિંગમાં સમાન છે. તેના ઉદાહરણો આ પ્રમાણે છે एक શબ્દના एक.-एका-एकम्, द्वि શબ્દના द्वौ-द्वे-द्वे, त्रि શબ્દના त्रयः-तिस्र -त्रीणि અને चतुर् શબ્દના चत्वारः-चतस्र'-चत्वारि થાય છે.

જ્યારે पञ्चन् ના पञ्च पुरुषा -पञ्च स्त्रिय -पञ्च पद्मानि વગેરે પ્રમાણે થાય છે.

डति-अति અંતવાળા શબ્દો ના ઉદાહરણો પદ્ય-૯૨ મા જ આવે છે. युष्मद्-अस्मद् ના તો પ્રસિદ્ધ છે.

(९२) कति, तति અને यति એ डति અંતવાળા છે. डति પ્રત્યય સંખ્યાસૂચક છે. किम् ને डति-अति લાગતા તે ડિત્ પ્રત્યય હોવાને લીધે किम् ના टि ભાગ-इम् નો લોપ થતાં क् अति =कति તેજ રીતે यति અને तति થાય છે

(९३-९४) य्वोः એ ई અને ऊ ની इ य स्वरे (१.२ १) સૂત્રથી સંધિ થઈને यू એમ થાય છે. તેનું દ્વિવચનનું રૂપ છે. વ્યંજનથી શરૂ થતા પ્રત્યયોમાં सेनानी વગેરે શબ્દોમાં ફેરફાર થતો નથી

(९८) गति એટલે ઉપસર્ગ અને કારક એટલે ક્રિયા સાથેનો સંબંધ તે બંને પૂર્વમા હોય તેવા क्विप् અંતવાળા શબ્દો મા જ इ यं स्वरे (१ २ १) સૂત્ર લાગીને प्रधी' प्रध्यौ प्रध्य. એમ ગતિપૂર્વકમા થશે પણ ગતિસંજ્ઞા ન હોય તેવા सुधी=सुष्ठु धी' यस्य स' તેમાં सुधी. सुधियौ सुधिय એમ થાય છે તેજ રીતે सुलू सुल्वौ सुल्व. એમ રૂપો થાય છે. કારક ના ઉદાહરણ રૂપે सेनानी શબ્દના રૂપો હવે પછી આપ્યા છે.

(९९) सेनानीः-सेना नयति इति=સેનાપતિ. તેના રૂપોમાં પણ सेना એ કર્મ છે તેથી नी ધાતુની ક્રિયા સાથે તેનો કર્મ સંબંધ છે. આમ सेनानी. सेनान्यौ सेनान्यः એમ થાય છે.

(१००) आम् પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે વિકલ્પે नुट् આગમ થતા सेनानीनाम् અને नुट् આગમ ન લાગે ત્યારે सेनान्याम् એમ બે રૂપો થાય છે.

(१०१) आम्ङेर्निय' =ङे निय (च) आम्. આ સૂત્રમા नी ધાતુ નો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. आ કારાન્ત અને ई કારાન્ત માટેના પદ પૂર્વ સૂત્રમાંથી અનુવૃત્ત થાય છે सेनानी શબ્દમા नी એ ધાતુનું क्विप् અંતવાળું રૂપ છે. તેથી સપ્તમી એકવચનમાં ङि પ્રત્યયનો आम् આદેશ થતા-गङ्गा (स्त्री) નું गङ्गायाम्, नदी (स्त्री.) નુ नद्याम् અને सेनानी (पु) નું सेनान्याम् એમ રૂપો થાય છે.

(૧૨૫) ङस्य (૧.૬.૧૭) સૂત્રથી अ કારનો લોપ થતાં પંચમી તેમજ ષષ્ઠી એકવચનમાં गो+अस्=गोस्=गो: એમ થાય છે

(૧૨૬-૧૨૯) औ કારાન્ત શબ્દ ग्लौ-ચંદ્રના રૂપો માં સ્વરાદિ પ્રત્યયોમાં औ નો आव् થાય છે બાકી સમાનતા છે અને બે પદ્યોમાં તેમણે ग्लौ શબ્દના રૂપો આપ્યા છે.

પ્રકરણ–૮

(૧) સ્ત્રીલિંગમાં आ કારાન્તની પરમાં सि પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. गङ्गा+स्=गङ्गा+० =गङ्गा એમ રૂપ થાય છે અને औ નો इ આદેશ થતાં गङ्गा+इ=गङ्गे એમ अ इ ए (૧.૨.૧૧) સૂત્રથી સિદ્ધ થાય છે ને પછીના गङ्गाः, गङ्गाम् गङ्गे गङ्गाः થાય છે

(૨) હવે टा અને ओस् પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે आ નો ए આદેશ થતાં ए अय (૧.૨.૯) સૂત્રથી गङ्गे+आ=गङ्गय्+आ=गङ्गया તેમજ गङ्गयो: એમ થાય છે. તૃતીયાના બાકીના રૂપો गङ्गाभ्याम् गङ्गाभि: થાય છે.

(૩) ङित् વચનોમાં आ કારાન્ત સ્ત્રીલિંગને यट् આગમ થાય છે આમ ए ને यट् આગમ થતાં गङ्गा+ए=गङ्गा+यए=गङ्गा+यै (अ ए ऐ) સૂત્રથી गङ्गायै તેમજ गङ्गायाः गङ्गायाः गङ्गायाम् એમ રૂપો થાય છે.

(૪) સ્ત્રીલિંગના आ કારાન્તની પરમાં घि નો इ આદેશ થતાં गङ्गा+घि=गङ्गा+इ =गङ्गे એમ થાય છે

(૫) अम्बा, अक्का અને अल्ला એ आ કારાન્ત શબ્દો બે સ્વરવાળા છે તેથી તેમના સંબોધનમાં હ્રસ્વ આદેશ થશે પણ બેથી વધુ સ્વર થતાં જેમકે अम्बाडा, अम्बाला કે अम्बिका માં घिगि સૂત્ર લાગીને अम्बाडे વગેરે થાય છે

(૬–૮) गङ्गाના રૂપો આપીને आ કારાન્ત સ્ત્રીલિંગશબ્દોનું પરિગણન કર્યું છે. તે બધાના રૂપો गङ्गा પ્રમાણે થાય છે.

(૯) સર્વનામોના સ્ત્રીલિંગના રૂપો હવે સિદ્ધ કરે છે. सर्व વગેરે आ કારાન્ત થતાં सर्वा, विश्वा એમ બને છે. તેમના રૂપો सर्वा सर्वे सर्वाः सर्वाम् सर्वे सर्वाः અને सर्वया सर्वाभ्याम् सर्वाभि: એમ गङ्गा પ્રમાણે પછીના વચનોનાં ङित् વચનોને यट् આગમ અને તે આગમને सुट् આગમ થતાં सु य ए=स्यै, सुय अस्=स्याः. તેમજ सु य आम् स्याम् એમ થાય છે आम् ङित् વચન નથી. તેથી કેવળ सुट् આગમ થતાં सु आम्=साम् થાય છે

(૧૦) આમ सर्वस्यै, सर्वस्याः, सर्वस्याः, सर्वासाम्, सर्वस्याम् વગેરે રૂપ છે

હવે क्रोष्टु શબ્દ उ કારાન્ત છે. તેને પ્રથમ પાંચ વચનોમા तृ અ ત આદેશ થાય છે. પણ સ બોધન એકવચનમાં નથી થતો. અને તેના રૂપો कर्तृ પ્રમાણે–क्रोष्टा क्रोष्टारौ क्रोष्टार , क्रोष्टा-रम् क्रोष्टारौ એમ થાય છે.

(૧૧૬) દ્વિતીયા બહુવચનમાં क्रोष्टून् થાય છે. હવે પછી તૃતીયા વિભક્તિ વગેરેના સ્વરાદિ પ્રત્યયોમાં પણ तृ પ્રત્યયાન્ત થાય છે. જેમકે : क्रोष्ट्रा, क्रोष्ट्रे, क्रोष्टु क्रोष्टरि વગેરે પણ क्रोष्टु-भ्याम् क्रोष्टुभिः વગેરે હસાદિ છે તેથી तृ પ્રત્યયાન્ત થશે નહિ

(૧૧૭) तृ પ્રત્યયાન્તના પષ્ઠી બહુવચનના आम् પ્રત્યય વિષે સ્વરાદિ પ્રત્યય હોવા છતા નિષિદ્ધ છે. કારણકે नुट् આગમ નો વિધિ નિત્ય છે નિત્ય એટલે कृताकृतप्रसङ्गी = कृतेऽपि भवति अकृतेऽपि भवति. જે વિધિ અન્ય વિધિ કર્યા પછી પણ થાય અને તે પહેલાં પણ થાય એટલે કે જેને ટાળી ન શકાય તેવો વિધિ નિત્ય કહેવાય છે. અહીં नुट् નો વિધિ क्रोष्टु શબ્દને तृ પ્રત્યયાન્ત કર્યા પછી પણ થશે અને तृ પ્રત્યયાન્ત કરતા પહેલાં પણ થશે કારણકે नुडाम. (૧.૬.૧૯) સૂત્રાનુસાર સમાનસ્વરાન્ત શબ્દોને नुट् આગમ થાય છે આમ उ કારાન્ત क्रोष्टु હોય કે ऋ (तृ) કારાન્ત क्रोष्टृ હોય પણ नुट् નિત્ય છે. તેથી નિત્યવિધિ બળવાન છે અને બળવાન વિધિનું ગ્રહણ પ્રથમ થાય છે. હવે आम् ને नुट् આગમ થતાં नाम् પ્રત્યય નિષ્પન્ન થાય છે અને તે સ્વરાદિ ન હોવાને લીધે એટલે કે હસાદિ થઇ જતો હોવાને લીધે क्रोष्टु ને तृ પ્રત્ય-યાન્ત બનાવી શકાય નહિ

(૧૧૮) આમ तृ પ્રત્યયાન્તતાનો વિધિ અનિત્ય છે. જ્યારે नुट्विधि નિત્ય છે. અનિત્ય વિધિ કરતાં નિત્ય વિધિ બળવાન છે. તેથી क्रोष्टूनाम् રૂપ સિદ્ધ થાય છે

(૧૧૯) तृ પ્રત્યયાન્ત હોય ત્યારે कर्तृ શબ્દ પ્રમાણે અને तृ પ્રત્યયાન્ત ન હોય ત્યારે भानु પ્રમાણે રૂપો થાય છે.

(૧૨૦) ऋ કારાન્ત શબ્દો જેવાં કે कॄ–વેરનાર, ऌ કારાન્ત જેવાં કે गम्लृ–गम् ધાતુ અને ए કારાન્ત જેવાં કે से.–सह इना=कामदेवेन वर्तते असौ–કામદેવ સહિતનો વગેરે શબ્દો પ્રસિદ્ધ નથી તેથી તેના રૂપો અહીં સિદ્ધ કરવા વિનયસાગરજીને આવશ્યક જણાતા નથી

(૧૨૧–૧૨૨) रै=સંપત્તિ, મિલકત શબ્દ ऐ કારાન્ત છે. તેના રૂપો અહીં આપે છે. તેમાં સ્વરાદિ પ્રત્યયોમાં ऐ નો आय् થાય છે અને પછી સ્વર સાથે યોગ કરવામા આવતાં તે તે રૂપો સિદ્ધ થાય છે.

(૧૨૩–૧૨૪) ओ કારાન્ત શબ્દોમાં પ્રથમ પાંચ વિભક્તિ વચનોમાં ओ નો औ આદેશ થતાં સ્વરાદિ પ્રત્યયોમાં :आव् થશે. गौ गावौ गावः, गा गावौ गा॰ થાય છે अम् અને शस् માં आ આદેશ છે. જ્યારે તે સિવાયના અન્ય સ્વરાદિ પ્રત્યયોમાં ओ નો अव् થઇને રૂપો થશે જેમકે : गवा, गवे, गवोः, गवाम्, गवि વગેરે.

(૧૨૫) डस्य (૧.૬.૧૭) સૂત્રથી अ કારનો લોપ થતાં પંચમી તેમજ ષષ્ઠી એકવચનમાં गो+अस्=गोस्=गोः એમ થાય છે.

(૧૨૬-૧૨૯) औ કારાન્ત શબ્દ ग्लौ-ચન્દ્રના રૂપો માં સ્વરાદિ પ્રત્યયોમાં औ નો आव् થાય છે બાકી સમાનતા છે. અને બે પદ્યોમાં તેમણે ग्लौः શબ્દના રૂપો આપ્યા છે.

પ્રકરણ-૮

(૧) સ્ત્રીલિંગમાં आ કારાન્તની પરમાં सि પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. गङ्गा+स्=गङ्गा+० =गङ्गा એમ રૂપ થાય છે અને औ ના इ આદેશ થતા गङ्गा+इ=गङ्गे એમ अ इ ए (૧.૨.૧૧) સૂત્રથી સિદ્ધ થાય છે તે પછીના गङ्गाः, गङ्गाम् गङ्गे गङ्गाः થાય છે

(૨) હવે टा અને ओस् પ્રત્યયો પરમા હોય ત્યારે आ નો ए આદેશ થતા ए अय् (૧.૨.૯) સૂત્રથી गङ्गे+आ=गङ्गय्+आ=गङ्गया તેમજ गङ्गयोः એમ થાય છે. તૃતીયાના બાકીના રૂપો गङ्गाभ्याम् गङ्गाभिः થાય છે.

(૩) ङित् વચનોમાં आ કારાન્ત સ્ત્રીલિંગને यट् આગમ થાય છે આમ ए ને यट् આગમ થતા गङ्गा+ए=गङ्गा+यए=गङ्गा+यै (अ ए ऐ) સૂત્રથી गङ्गायै તેમજ गङ्गायाः गङ्गायाः गङ्गायाम् એમ રૂપો થાય છે

(૪) સ્ત્રીલિંગના आ કારાન્તની પરમા धि નો इ આદેશ થતા गङ्गा+धि=गङ्गा+इ =गङ्गे એમ થાય છે

(૫) अम्बा, अक्का અને अल्ला એ आ કારાન્ત શબ્દો બે સ્વરવાળા છે તેથી તેમના સંબોધનમાં હ્રસ્વ આદેશ થશે પણ બેથી વધુ સ્વર થતા જેમકે अम्बाडा, अम्बाला કે अम्बिका માં शिरि સૂત્ર લાગીને अम्बाडे વગેરે થાય છે

(૬-૮) गङ्गाना રૂપો આપીને आ કારાન્ત સ્ત્રીલિંગશબ્દોનું પરિજ્ઞાન કર્યું છે. તે બધાના રૂપો गङ्गा પ્રમાણે થાય છે.

(૯) સર્વનામોના સ્ત્રીલિંગના રૂપો હવે સિદ્ધ કરે છે. सर्व વગેરે ના आ કારાન્ત થતાં सर्वा, विश्वा એમ બને છે. તેમના રૂપો सर्वा सर्वे सर्वाः सर्वाम् सर्वे सर्वाः. અને सर्वया सर्वाभ्याम् सर्वाभिः એમ गङ्गा પ્રમાણે પછીના વચનોમાં ङित् વચનોને यट् ને, आम् અને ને આગમને सुट् આગમ થતા सु य ए=स्यै, सु य अस्=स्याः તેમજ सु य आम्=स्याम् એમ થાય છે आम् ङित् વચન નથી તેથી કેવળ सुट् આગમ થતાં सु आम्=साम् થાય છે.

(૧૦) આમ सर्वस्यै, सर्वस्याः, सर्वस्याः, सर्वासाम्, सर्वस्याम् વગેરે થાય છે

(૧૧-૧૨) આ કારાન્ત जरा શબ્દનો સ્વરાદિ પ્રત્યયોમાં जरस् આદેશ થાય છે તેથી जरा जरसौ जरसः, जरसा, जरसाम् વગેરે રૂપો થાય છે વિધિનું પ્રાધાન્ય કે ગૌણત્વ વ્યાકરણ-માંથી વિચારી લેવું. जरस् આદેશ થયા પછી તેનો ઉચ્ચાર શ્લિષ્ટ એટલે કે સંધિયુક્ત થવો જોઈએ.

(૧૩-૧૪) સ્વરાદિ પ્રત્યયો ન હોય કે जरस् આદેશ ન હોય ત્યારે जरा શબ્દના રૂપો गङ्गा પ્રમાણે થાય છે હવે इ કારાન્ત અને उ કારાન્ત સ્ત્રીલિંગના રૂપોની સાધના આપે છે પ્રથમ वृद्धि શબ્દ લીધો છે તેના वृद्धिः वृद्धी वृद्धयः, वृद्धिम् वृद्धी वृद्धीः, वृद्धया वृद्धिभ्याम् वृद्धिभिः થાય છે તે પછી ङित् વચનોમાં વિકલ્પે अट् આગમ થાય છે તેથી वृद्धि + ए = वृद्धि + अ ए = वृद्धि + ऐ = वृद्ध्यै અને वृद्धि + ए = वृद्धे + ए = वृद्धय् + ए = वृद्धये થાય છે તે પ્રમાણે वृद्ध અને वृद्धया. એમ બે બે રૂપો થાય છે

(૧૫) સપ્તમી એકવચનમા वृद्धि + ङि (इ) = वृद्धि + अ इ = वृद्धि + अ आम् = वृद्धयाम् થાય છે અને अम् આદેશ ન થાય ત્યારે ङेरौ ङित् (૧ ૬ ૪૪) સૂત્ર લાગવાથી वृद्धि + ङि(इ) = वृद्धि + औ = वृद्ध् + औ = वृद्धौ રૂપ પણ નિષ્પન્ન થાય છે

(૧૬) वृद्धि શબ્દના બાકીના રૂપો हरि શબ્દ પ્રમાણે થાય છે

(૧૮) હવે ई કારાન્તની સાધના આપતાં કહે છે હસાન્ત શબ્દો તેમજ ई કારાન્ત શબ્દોની પરમાં सि પ્રત્યયનો લોપ થતાં नदी + स् = नदी એમજ રહે છે. હસાન્ત શબ્દ अनडुह् મા अनड्वान् એમ થાય છે

(૧૯-૨૦) ई કારાન્ત नदी વગેરે તેમજ ऊ કારાન્ત वधू વગેરે શબ્દોના ङित् વચનોને [અટ્ આગ]મ થાય છે આમ ચતુર્થી એકવચનમા नदी + ए = नदी + अए = नदी + ऐ नद्यै થાય છે. ए ऐ ऐ (૧ ૨ ૧૨) અને इ य स्वरे (૧ ૨ ૧) સૂત્રો લાગે છે તે જ રીતે પંચમી અને ષષ્ઠી [એ]કવચનમાં नदी + अस् = नदी + अअस् = नदी + आस् = नद्याः તેમજ સપ્તમી એકવચનમાં नदी + ङि (इ) नदी + आम् (आम्ङेर्नियश्च-૧ ૬ ૬૩), नदी + अ आम् = नदी + आम् = नद्याम् એમ થાય છે જ્યારે वधू ના ङित् વચનોમાં કેવળ इ य स्वरे સૂત્રને સ્થાને उ वम् (૧ ૨ ૬) સૂત્ર વિધાન થાય છે તેના वध्वै वध्वा. वध्वाम् એમ રૂપો થાય છે.

(૨૧) ई કારાન્ત અને ऊ કારાન્ત શબ્દોમાં धि સંબોધન પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે તેમનો હ્રસ્વ આદેશ થતા हे नदि, हे वधु એમ થાય છે પણ તે દીર્ઘસ્વરાન્ત સ્ત્રીલિંગના શબ્દો જો ધાતુના હોય તો હ્રસ્વ થતા નથી જેમકે प्रकृष्टा धी प्रधी તેનુ સંબોધનમા हे प्रधी એમ થાય છે

(૨૨-૨૩) સ્ત્રીલિંગના कुमारी વગેરે ई કારાન્ત શબ્દો તેમજ जम्बू વગેરે ऊ કારાન્ત શબ્દો नदी તેમજ वधू પ્રમાણે અનુક્રમે સાધવા

(२४) लक्ष्मी શબ્દ ईप् અંતવાળો નથી એટલે કે लक्षमेरो मुट् च (३.८.५१) સૂત્રથી ई પ્રત્યયાન્ત છે. તેથી તેના सि નો લોપ हलेप (१ ६ ३६) સૂત્ર પ્રમાણે થતો નથી. આમ लक्ष्मीः એમ રૂપ સિદ્ધ થાય છે

(२५-२७) બાકીના રૂપો नदी શબ્દાનુસાર થાય છે કેવળ २७-८ मा लक्ष्म्याह्वानेभा लक्ष्मीराह्वाने થવું જોઈએ પણ છંદ સાચવવા અહીં આર્ષ સંધિ છે તેથી વિસર્ગ નો र् થવાને બદલે તેનો લોપ કરીને इ य स्वरे (१ २.१) સૂત્રથી સંધિ કરવામાં આવી છે

(२८-२९) ई કારાન્ત સ્ત્રીલિંગના स्त्री અને ऊ કારાન્ત સ્ત્રીલિંગના भ्रू શબ્દના ई અને ऊ ના અનુક્રમે इय् અને उव् સ્વરાદિ પ્રત્યયોમાં થાય છે તદુપરાંત अम् અને शस् એ દ્વિતીયાના એકવચન અને દ્વિવચનના પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે વિકલ્પે થાય છે આથી જ स्त्रियम् અને स्त्रीम् તેમજ स्त्रियः અને स्त्रीः એમ રૂપદ્વય પ્રાપ્ત થાય છે તૃતીયા વગેરેનાં स्त्रिया स्त्रीभ्याम् स्त्रीभि , स्त्रियै, स्त्रियाः स्त्रियाः , स्त्रियाम् વગેરે થાય છે

(३०-३१) स्त्री શબ્દની ષષ્ઠીના आम् ને नुट् આગમ લાગતા स्त्रीणाम् એમ થાય છે પણ स्त्री શબ્દ સિવાયના ई કારાન્ત સ્ત્રીલિંગના શબ્દોમાં ङित् વચનો પરમાં હોય તો તેમને अट् આગમ વિકલ્પે લાગે છે એટલે કે स्त्रीશબ્દને નિત્ય अट् આગમ છે. આમ श्री. શબ્દના રૂપો अट् આગમ સાથે અને તેનાથી રહિત श्रियै-श्रिये, श्रियाः-श्रियः (२), श्रियाम्-श्रियि એમ થાય છે. સપ્તમી એકવચનમાં अट् આગમ ન થાય ત્યારે ङि નો आम् આદેશ પણ થશે નહિ. ષષ્ઠી બહુવચનમાં नुट् આગમ અહીં વિકલ્પે છે તેથી श्रीणाम् અને श्रियाम् એ ઉભયરૂપો પ્રાપ્ત થાય છે

(३२) अट् આગમ હોય ત્યારે स्त्री શબ્દ પ્રમાણે રૂપો થશે આ श्री શબ્દપ્રમાણે धी -(બુદ્ધિ) ह्री-(લજ્જા) વગેરે તેમજ भ्रू શબ્દ પ્રમાણે भ्रू-पूर्भ्रू વગેરે શબ્દોના રૂપો થાય છે.

(३३) मातृ શબ્દના રૂપો माता मातरौ मातरः, मातरम् मातरौ પછી शसो न पुंसि (१.६.७) સૂત્રનું વિધાન ન થતા मातॄः થાય છે આમ पितृ શબ્દ પ્રમાણે છે જ્યારે स्वसृ-બહેન શબ્દના રૂપો स्वसा स्वसारौ स्वसारः , स्वसारम् स्वसारौ એમ कर्तृ શબ્દ (પુંલિંગ) પ્રમાણે થાય છે કેવળ સ્ત્રીલિંગમાં शसः ના स કાર નો न કાર થતો નથી [illegible] શબ્દના રૂપો પૂર્વવત્ [illegible] प्रमाणे છે.

(३४) ना (નાવ) પૂર્વવત્ તેમજ गौ (ગાય)ના રૂપો [illegible] શબ્દ સમાન થાય છે.

પ્રકરણ–૯

(૧) कुल (કુળ) શબ્દ નપુંસકલિંગ છે તેના સંબોધન સિવાયના सि અને अम् પ્રત્યયોનો अम् આદેશ થાય છે नपुसकात् स्यमोर्लुक् (૧.૮ ૧૦) સૂત્રથી सि અને अम् નો નપુંસકલિંગમાં લુક્ થાય છે તે લુક્ અહીં પણ પ્રાપ્ત થાય તેને દૂર કરવા માટે अतोऽम् સૂત્ર કરીને अ કારાન્તની પરમા सि અને अम् નો अम् આદેશ કરે છે. આ અપવાદ સૂત્ર છે. તેથી બળવાન થાય છે.

(૨) પ્રથમા અને દ્વિતીયા દ્વિવચનના औ પ્રત્યયનો ईम् આદેશ થાય છે. તેથી कुल+औ અને अ इ ए (૧.૨ ૧૧) સૂત્રથી कुल+ई=कुले એમ થાય છે.

(૩) औ પ્રત્યયના સ્થાને આવતો ईम् ગુરુ–અનેક અક્ષરવાળા–છે તેથી સમગ્રને સ્થાને આવે છે અને म् નો इत् સંજ્ઞક છે તેનો લોપ થઇને તે मित् હોવાને લીધે અન્ત્યસ્વર એટલેકે कुल ના ल વર્ણ પછીના अ કારનો અવયવભૂત થાય છે. પૂર્વાચાર્ય પાણિનિએ मिदचोऽन्त्यात् पर (૧ ૧.૪૭) એમ કહ્યુ છે मित् अचः=स्वरात् अन्त्यात् पर .

(૪–૫) નપુંસકલિંગમા जस् અને शस् નો शि આદેશ થાય છે. शि (इ) પ્રત્યય शित् હોવાને લીધે સમગ્રને સ્થાને આવે છે. તે ઉપરના પદ્યમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે. शि પ્રત્યય પરમા આવે ત્યારે नुम् આગમ થાય છે. कुल+जस् (अस्)=कुल+शि (इ) = कुलन् + इ =कुलानि એમ नुम् આગમ અને नोपधाया –न કારાન્તના ઉપધાનો દીર્ઘ થાય છે અહી नामि એ પદ અનુવૃત્ત છે नाम् પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે પણ ઉપધાનો દીર્ઘ થાય છે આમ પ્રથમા તેમજ દ્વિતીયા ના રૂપો कुलम् कुले कुलानि, कुलम् कुले कुलानि એમ થાય છે

(૬) સંબોધન–धि પ્રત્યયમાં सि અને अम् નો લુક્ થવાથી हे कुल એમ રૂપ થાય છે. બાકીના રૂપો देव (પુંલિંગ) अ કારાન્ત શબ્દ પ્રમાણે થાય છે

(૭–૮) अन्य વગેરે શબ્દો જેવાં કે अन्य, अन्यतर, इतर, कतर, कतम છે તે બધા શબ્દોની પરમાં આવતા सि અને अम् પ્રત્યયોને स्तु(त्) આદેશ થાય છે તે शित् હોવાને લીધે સમગ્રના સ્થાને આવે છે. આમ अन्यत् अन्ये अन्यानि, इतरत् इतरे इतराणि, कतरत् कतरे कतराणि એમ રૂપો થાય છે.

(૯) હવે इ કારાન્ત–अस्थि શબ્દના રૂપો આપે છે. તેમાં सि અને अम् નો લુક્ થાય છે. તેથી अस्थि अस्थिनी अस्थीनि એમ રૂપો પ્રથમા અને દ્વિતીયા વિભક્તિના થાય છે.

(૧૦) इ કારાન્ત, उ કારાન્ત અને ऋ કારાન્ત નપુંસકલિંગ શબ્દો अस्थि, मधु, कर्तृ શબ્દના धि પ્રત્યયમા વિકલ્પે ગુણ થતાં हे अस्थि–हे अस्थे, हे मधु–हे मधो તેમજ हे कर्तृ–हे कर्तः એમ થાય છે.

(૧૧) उशना-શુક્રાચાર્ય ના સંબોધનમા ત્રણ રૂપો થાય છે. તે પ્રમાણે માધ્યન્દિનિ આચાર્યનું ગ્રહણ પૂજ્ય ભાવે કરે છે. स કારાન્ત, न કારાન્ત તેમજ अ કારાન્ત એમ ત્રણ પ્રકારે તેનું સંબોધન થતા हे उशनः, हे उशनन् અને हे उशन એમ થાય છે. આ કારિકા પાણિનિ સૂત્ર ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च (૭.૧ ૯૪) ની કાશિકાવૃત્તિમા જોવા મળે છે. व्याघ्रपाद એ વિપ્રોના એક ગોત્રનુ નામ છે ગોત્ર એટલે કુલસમૂહ અને પાણિનિમુનિના વ્યાકરણ શાસ્ત્રમા इक् એ इ उ ऋ ऌ વર્ણોને દર્શાવતો પ્રત્યાહાર છે સારસ્વત વ્યાકરણ પ્રમાણે अ સિવાયના સમાન સ્વરો એમ અર્થ થાય છે

(૧૨) પ્રથમા અને દ્વિતીયાના નામી સ્વરાદિપ્રત્યયો પરમા હોય ત્યારે નપુંસકલિંગશબ્દને नुम् (न्) આગમ થાય છે જેમકે अस्थि+औ=अस्थि+ई=अस्थिन्+ई=अस्थिनी તે પ્રમાણે अस्थीनि એમ शि પ્રત્યયમા ઉપધા દીર્ઘ થવાથી થાય છે

(૧૩-૧૪) अस्थि વગેરે નપુંસકલિંગ શબ્દોની પરમા टाम् વગેરે સ્વરાદિ પ્રત્યયોમા नुम् આગમ થાય છે અને इ નો अ થાય છે અહીં इ વધુ હોવાને લીધે એટલે કે પ્રાતિપદિક શબ્દો अस्थि, दधि વગેરેનો હ્રસ્વ इ, तद्धित નો इ તેમજ સ્ત્રીલિંગવાચક ईप् અને ई એમ ઘણા इ વર્ણ છે. તેથી इ કારાન્ત, ईप् કારાન્ત તેમજ ई કારાન્ત શબ્દોમા अ આદેશ અને नुम् આગમ થાય છે. આમ अस्थि+आ=अस्थ+आ=अस्थन्+आ એમ થાય ત્યારે न કારોપધ अ કારનો લોપ થતાં अस्थ्न्+आ=अस्थ्ना રૂપ થાય છે તે પ્રમાણે दधि નુ दध्ना, सक्थि-સાથળનું सक्थ्ना વગેરે થાય છે.

(૧૫-૧૬) ङि પરમાં હોય ત્યારે न કારોપધ अ કારનો લોપ વિકલ્પે થતા अहन् શબ્દના સપ્તમી એકવચનમા अह्नि અને अहनि તેમજ अस्थि શબ્દના अस्थनि-अस्थ्नि એમ રૂપો થાય છે આ પ્રમાણે अक्षि-આંખ, दधि-દહીં, सक्थि વગેરે इ કારાન્ત નપુંસકલિંગ તેમજ मधु વગેરે उ કારાન્ત શબ્દોના પ્રથમા અને દ્વિતીયાના રૂપો સાધી શકાય છે

(૧૭) તૃતીયા વગેરે વિભક્તિઓમા સ્વરાદિ પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે नुम् આગમ થતાં રૂપો આ રીતે સિદ્ધ થાય છે

(૧૮-૧૯) દીર્ઘસ્વરાન્ત ग्रामणी વગેરે શબ્દો નપુંસકલિંગમાં હ્રસ્વાન્ત થાય છે. તેથી ग्रामणि ग्रामणिनी એમ રૂપો થાય છે આ ग्रामणी શબ્દ-મુખીના અર્થમા છે તેથી તે પુલ્લિંગ ગણી છે. તે અર્થમા જ ન પુલ્લિંગ પ્રમાણે રૂપો પામે છે. उपरोक्त શબ્દોની વ્યાખ્યા હવે પછી આવનાર પદ-૨૩ મા આવી છે

(૨૧-૨૨) ગુણના અર્થમાં ગ્રામ પુલ્લિંગ થાય છે અને દ્રવ્યના અર્થમાં નપુંસકલિંગ થાય છે જેમ गोत्र એટલે વંશ, आम्र એટલે આંબાનું [illegible] પછી [illegible] એટલે, पीलव એટલે [illegible] એટલે આંબાનું ફળ-કેરી. જે નિમિત્ત-કારણને લીધે શબ્દનો પુલ્લિંગમા પ્રયોગ થાય તેને

उक्तपुस्क શબ્દ કહે છે મૂળમાં તો વૃક્ષનો જ અર્થ હતો પણ તે ફળ આપનાર છે. તેથી તે ફળ-વાચી શબ્દ નપુંસકલિંગ છે તેથી તેને નપુંસકલિંગનો પ્રયોગ થયો આ જ પ્રમાણે પદ્ય-૧૯નો ग्रामणी શબ્દ મૂળ પુલિંગમા જ હતો. તે પદ પર આવનાર સ્ત્રી પ્રમાણે તેના સ્ત્રીલિંગના રૂપો વિકલ્પે થાય આ સંજ્ઞાને भावितपुस्क એમ પણ કહેવાય છે જુઓ तृतीयादिषु भाषितपुस्क पुवद् गालवस्य (पाणिनि-७.१ ७४).

(૨૩) આમ पक्षयुगलेसत्क=पक्षयुगले अस्ति इति બંને પક્ષવાળા એમ સ્વાર્થે क પ્રત્યય લાગ્યો છે. તૃતીયા વગેરે સ્વરાદિ પ્રત્યયોના વિભક્તિવચનોમા ग्रामण्या–ग्रामणिना, ग्रामण्ये–ग्रामणिने, ग्रामण्या –ग्रामणिनः એમ રૂપો થાય છે

(૨૪) અહીં પણ नुम् નિત્યવિધિ હોવાને લીધે ग्रामणीनाम् એમ ષષ્ઠી બહુવચનમા થશે પણ ङि પ્રત્યયમા ग्रामण्याम् અને ग्रामणिनि એમ બે રૂપો થાય છે

(૨૫-૨૭) कर्तृ શબ્દ ऋ કારાન્ત નપુંસકલિંગના શબ્દોના રૂપો इ કારાન્ત અને उ કારાન્તના પ્રમાણે જ થાય છે તે આપ્યા છે. नुमयमः સૂત્રથી થતા રૂપો આપ્યા છે પણ नुम् ન લાગે ત્યારે कर्त्रा, कर्त्रे, कर्त (૨) कर्त्रो· અને कर्तरि એમ થાય છે सोमपा-સોમ પીનાર–શબ્દના રૂપો–નપુંસકલિંગમાં તેનો હ્રસ્વાદેશ नपुसकस्य (૧ ૮ ૯) સૂત્રથી થાય છે. અને પછી कुल શબ્દ પ્રમાણે सोमप सोमपे सोमपानि એ પ્રમાણે રૂપો થાય થે

પ્રકરણ–૧૦

(૧) સ્વરાન્ત શબ્દોની સાધના પૂરી થયા પછી હવે હસાન્ત એટલેકે વ્યંજનાન્ત શબ્દોની સાધના આપે છે. તેમાં જે સરસ્વતી સૂત્રોના અક્ષરસમામ્નાયમા ક્રમ છે તે મુજબ જ અહીં પણ ક્રમ લીધો છે.

(૨–૩) अनडुह् –બળદ પ્રથમ પાંચ વિભક્તિવચનોમા अनडुह् શબ્દને आम આગમ થાય છે અને सि પરમાં હોય ત્યારે नुम् આગળ પણ વિશેષ થાય છે. આ પ્રમાણે अनडुह् + सि = अनडुआह् +सि = अनडवान्ह्+सि અને सयोगान्तस्य लोप· (૧.૮.૩) સૂત્રથી ह् નો લોપ થાય છે. પછી हसेप (૧ ૬ ૩૬) થી सि નો પણ લોપ થઈને अनड्वान् રૂપ સિદ્ધ થાય છે. તે પછી अनडुह् + औ = अनडुआह् + औ=अनडवाह् + औ = अनड्वाहौ થાય છે. अनड्वाहः, अनड्वाहम् अनड्वाहौ એમ પાચ રૂપો થાય છે. દ્વિતીયા બહુવચનના शस् (अस्) માં अनडुह् + अस् अनडुहः થાય છે તે પ્રમાણે તૃતીયા એકવચન પણ સ્વરાદિ પ્રત્યય છે તેથી अनडुहा થાય છે.

(૪) પણ रस પ્રત્યાહારનો વર્ણાદિ પ્રત્યય હોય ત્યારે अनडुह् વગેરે શબ્દોના અંત્ય વર્ણનો द આદેશ થાય છે ષષ્ઠી નિર્દેશ હોવાને લીધે અંત્યના સ્થાને થતા अनडुह् + भ्याम

=अनडुद् + भ्याम् =अनडुद्भ्याम् થાય છે. તે પછી अनडुद्भिः, अनडुद्भ्यः अनडुद्भ्याम् अनडुहः(२), अनडुहो (२), अनडुहाम्, अनडुहि એમ થાય છે.

(૫) સંબોધનના सि પ્રત્યયમાં अनडुह् શબ્દને अम् આગમ થાય છે. તે आम् નો અપવાદ છે આમ अनडुह् + सि = अनडुह् + सि = अनडुअह् + सि = अनड्अन् ह् + सि = अनड्वन् ह् + सि = अनड्वन् + सि = अनड्वम् એમ हलोप. (१.६.३६) સૂત્રથી सि નો લોપ થતાં રૂપ નિષ્પન્ન થાય છે

(૬–૭) द કારાદિ ધાતુ दुह् વગેરેના ह् નો घ થાય છે અને પછી તેની પરમાં स्, ध्वम् અથવા रस वर्णादि પ્રત્યય કે પદાન્ત હોય તો जबादि ધાતુ–दुह् જેવા નો झषादि થાય છે. આમ दुह् નો घुह् થાય છે

(૮–૯) પદાન્તે આવેલા झस વર્ણોના जब વર્ણ અને વિકલ્પે चप વર્ણ થાય છે તેથી ह् નો ग् તેમજ क् થતાં गोदुह् શબ્દ ના गोधुह्+सि=गोधुग् અને गोधुक् એમ થાય છે.

તે પછીના રૂપોમાં ફેરફાર ન હોવાને લીધે વિનયસાગરજી આપતા નથી. કેમકે તેમ કરવામાં ગ્રન્થ ઘણો મોટો થઈ જાય એટલે કે गोधुग्=गोधुक गोदुहौ गोदुहः, गोदुहम्, गोदुहा गोधुग्भ्याम् વગેરે રૂપો થાય છે

(૧૦) હવે અહીં તેમની શૈલીની સ્પષ્ટતા કરતા વિનયસાગરજી જણાવે છે કે જ્યાં જ્યાં કોઈ ખાસ સૂત્રો અને તેનું વિધાન હશે તેના જ રૂપો તે આપશે પણ પૂર્વે આવી ગયેલા સૂત્રો વડે જેની સાધના થઈ જતી હોય તે બધાંને ગ્રંથનું માપ વધારી રાખવા જ આપવામાં નહિ આવે.

(૧૧) द કારાદિ સિવાયના लिह्, मिह् વગેરે ધાતુઓમાંથી નિષ્પન્ન થયેલા શબ્દોના ह् કારનો ड् થાય છે. જેમકે : मधुलिह्–मधुलिड्–ભમરો.

(૧૨) वाह् શબ્દના પ્રથમ પાંચના રૂપો પૂર્વવત એટલે કે भारवाड्–भारवाट् भारवाहौ भारवाहः, भारवाहम् भारवाहौ છે પણ शस् વગેરે સ્વરાદિ પ્રત્યયો પરમાં હોય वाह् ના वा નો औ થાય છે. આમ भारवाह्+अस्=भार् औह्+अस्=भारौहः. એમ થાય છે તૃતીયા વગેરેમાં भारौहा भारवाड्भ्याम्, भारौहे, भारौहि વગેરે થાય છે भारवाट्–મજૂર.

(૧૩) सह् ધાતુનું साह् રૂપ થાય ત્યારે આદિ स् નો ष् થાય છે તેથી तुरासाह्–ઇન્દ્ર નું तुराषाड् અને પછી तुराषाड् અને तुराषाट् એમ પ્રથમા એકવચનમાં થાય છે. બાકીના સ્પષ્ટ છે.

(૧૪) द्रुह्–દ્રોહી વગેરેનો ह् કારનો ड् અને ग વિકલ્પે થતા ध्रुड् અને ध्रुग् તેમજ ध्रुट् અને ध्रुक् રૂપો થાય છે. ને પછી द्रुहौ द्रुहः એમજ થાય છે

(૧૫–૧૬) स्नुह्, स्नुह्–ઉલટી કરનાર, ष्णिह्–स्निह्–પ્રેમ કરનાર, मुह्–મોહ પામનાર વગેરેના क्षीरस्नुह्–દૂધની ઉલટી કરનાર. सुस्निह्–સુસ્નેહી, [illegible]–[illegible]. [illegible]

શબ્દો ના क्षीरस्नुट्-ड्, पुत्रस्निट्-ड्, तत्त्वमुट्-ड्, તેમજ क्षीरस्नुक्-ग्, पुत्रस्निक्-ग् तत्त्वमुक्-ग् એમ રૂપો થાય છે.

चतुर् ચાર એ સંખ્યાવાચક શબ્દ રેફાન્ત છે તે હમેશાં બહુવચનમા આવે છે. તેથી शि –પ્રથમ પાચ વિભક્તિ પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે તેને आम् આગમ થતાં चतुर्+अस्=चतुआर्+अस्=चत्वार એમ उ वम् (૧.૨.૬) સૂત્રથી થાય છે. તે પછીના चतुर, चतुर्भि વગેરે રૂપો આપેલા છે.

(૧૭) चतुर् સંખ્યાવાચક શબ્દ રેફાન્ત છે. તેથી ષષ્ઠી બહુવચનના आम् ને नुट् આગમ થતાં चतुर्+नाम्=चतुर्णाम् એમ पुर्नो णोऽनन्ते (૧ ૬ ૨૬) સૂત્રથી થાય છે. તેમજ ड्णनो न्हस्वाद् द्वि स्वरे (૧.૬.૧૬) સૂત્રથી ण કારનું દ્વિત્વ થાય છે. અને चतुर्ण्णाम् એમ રૂપ પણ થાય છે.

(૧૮) સપ્તમી બહુવચનમા चतुर्+सु=चतुर्षु એમ क्विलात् ष स कृतस्य (૧ ૬ ૨૧) સૂત્રથી થાય છે. તે सु પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે કોઇ સૂત્રથી જો स् નો રેફ થયો હોય તો તેનો વિસર્ગ થાય પણ અહીં તો चतुर् શબ્દનો સ્વાભાવિક એટલે કે મૂળ શબ્દગત જ રેફ છે તેથી વિસર્ગને અવકાશ નથી.

(૧૯) शि=પ્રથમ પાંચ વિભક્તિ વચનો જેને પાણિનિવ્યાકરણમા शि सर्वनामस्थानम् (૧ ૧.૪૨) સૂત્ર વડે सर्वनामस्थान એમ સંજ્ઞા આપી છે આવું કોઇક સૂત્ર સારસ્વત વ્યાકરણમાં મળતું નથી. તે કેવુ હોવુ જોઇએ તે સંશોધન માગી લે તેવું રહસ્ય છે

અહીં चत्वारः એમ પ્રથમા બહુવચનમાજ आम् આગમ લાગે તો પછી પાચેય વિભક્તિ-વચનો લેવા પાછળનો શો હેતુ? એવો પ્રશ્ન થાય તે સ્વાભાવિક છે તેથી તેથી વિનયસાગરજી સ્પષ્ટતા કરે છે કે જ્યારે चतुर् શબ્દ ગૌણ હશે ત્યારે એટલે કે ઉપપદમાં હશે ત્યારે તેના પાચેય રૂપો થશે જેમકે : प्रिया. चत्वारः यस्य स –જેને ચાર જન પ્રિય છે. તે प्रियचत्वा. प्रियचत्वारौ प्रियचत्वार, प्रियचत्वारम् प्रियचत्वारौ અને પછી प्रियचतुरः તેમજ प्रियचतुरा વગેરે થાય છે

(૨૦) હવે राजन्–રાજા શબ્દના રૂપો આપે છે. न કારોપધનો દીર્ઘ કર્યા પછી घि સિવાયના વચનોમાં તેમજ रस વર્ણાદિ પ્રત્યયો પરમા હોય ત્યારે નામના અંતે न કાર નો લોપશ્ થાય છે. લોપશ્ કરવાથી ફરી સંધિ થશે નહિ. પાણિનિમુનિએ पूर्वत्रासिद्धम् (૮ ૨.૧) ની યુક્તિ અપનાવી છે. સારસ્વત સૂત્રકાર લોપશ્ સંજ્ઞા કરીને लोप शाकल्यस्य (પા. ૮ ૩.૧૯) અને नलोप· प्रातिपदिकान्तस्य (पा ८ २ ७) વગેરે સૂત્રોના જેવો વિધિ કરે છે. તે न કાર પદાતે હોવો જોઇએ પણ આગમનો ન હોવો જોઇએ. राजन् શબ્દનો न કાર પદાંતે છે અને આગમનો નહીં પણ શબ્દનો જ અવયવ છે. આમ राजन्+सि=राजान्+सि=राजान् =राजा એમ થાય છે.

(२१) अघि=घि प्रत्यय सिवायनामां न कारनो लोपगम थाय छे तेथी संबोधनमां लोपशने अवकाश नथी आम हे राजन् थाय छे पण पछीना नो प्रथमा जेवा ज छे हे राजानौ हे राजानः थाय छे ने प्रमाणे राजानौ राजानः थाय छे

(२२-२३) शस वगेरे स्वरादि प्रत्ययोमां उपधा अ कार नो लोप थवाथी राजन्+अस् =राज्न्+अस् =राज्ञः. (१.९.२०) सूत्रथी राज्ञ, राज्ञा, राज्ञे, राज्ञः (२), राज्ञोः (२), राज्ञाम्, राज्ञि एम थाय छे. अने वेङ्यो. (१.८.१४) सूत्रथी अ कारनो विकल्पे लोप थवाथी राजनि एम पण थाय छे ते सिवायनामां न कारनो लोपगम थयो होवाथी राज शब्द निष्पन्न थया पछी तृतीया वगेरे द्विवचनमां अङि (१.६.११) तेमज बहुवचनमां ब्भ्य (१.६.१२) वगेरे सूत्रो न लागवाथी राजभ्याम् (३) राजभिः, राजभ्यः (२), राजसु थाय छे.

(२४) म कार अने व कारना संयोगवाळा शब्दो यज्वन्, आत्मन्, सुधर्मन् ना प्रथमामां रूपो यज्वा यज्वानौ यज्वानः, आत्मा आत्मानौ आत्मानः, सुधर्मा सुधर्माणौ सुधर्माणः. तेमज द्वितीयामां यज्वानम् यज्वानौ यज्वनः अने सुधर्माणम् सुधर्माणौ सुधर्मणः थाय छे

(२५-२६) श्वन्–कूतरो, युवन्–जुवान अने मघवन् शब्दोना रूपो श्वा श्वानौ श्वानः, श्वानम् श्वानौ तेमज युवा युवानौ युवानः, युवानम् युवानौ अने मघवा मघवानौ मघवानः, मघवानम् मघवानौ थाय छे पण शस् वगेरे स्वरादि प्रत्ययोमां ते शब्दना व् नो उ थतां श्वन्+अस् =श् उ न्+अस्=शुनः तेमज युवन्+अस् = य् उ न्+अस्=यूनः थाय छे तेमज मघोन एम उ ओ (१.२.१३) सूत्रथी थाय छे व् नो उ आदेश स्त्रीप्रत्यय ईप् मां पण थाय छे तेथी शुनी –कूतरी, मघोनी–इन्द्राणी एम थाय छे. त्यारपछीना स्वरादि प्रत्ययोमां शुना, शुने, शुनः (२) शुनोः (२), शुनाम्, शुनि तेमज यूना, यूने, यूनः (२), यूनोः (२) यूनाम्, यूनि अने मघोना, मघोने मघोनः (२), मघोनोः (२), मघोनि एम थाय छे

(२८-२९) सप्तमी एकवचनमां युवन् ना व् नो उ संधि थईने यूनि एम (१.२.२०) सूत्रथी यूनि एम थाय छे ज्यारे मघवन् मां उ ओ (१.२.२३) सूत्र लागतां मघोनि, मघोनि एम थाय छे

हवे पथिन् वगेरे शब्दोमां इ कारान्तनो प्रथम आ प्रत्ययमां थाय छे. अने सि प्रत्ययमां पथिन् वगेरेना इ नो आ कार थाय छे आम पथिन्+सि=पथन्+सि=पथा+सि =पन्थाः अने थो न्थ् (१.९.२५) सूत्रथी न्थ् आगम थतां पन्थाः एम रूप थाय छे ते रीते पन्थानौ पन्थानः, पन्थानम् पन्थानौ एम थाय छे.

(३०) शस् वगेरे स्वरादि प्रत्ययोमां पथिन् वगेरेना इन् नो लोप थतां पथ्+अस् =पथः, पथा, पथे, पथः (२), पथोः (२), पथाम्, पथि थाय छे.

(૩૧) रस વર્ણાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે न કારાન્ત શબ્દના न् નો લોપ થતાં पथिभ्याम् (૩), पथिभि , पथिभ्यः વગેરે રૂપો થાય છે.

(૩૨) मथिन् –મથન કરનાર શબ્દના मन्था मत्थानौ मन्थान , मन्थानम् , मथ , मथा, मथिभ्याम् વગેરે તેમજ ऋभुक्षिन् –ઇન્દ્ર શબ્દના ऋभुक्षा ऋभुक्षाणौ ऋभुक्षाण., ऋभुक्षाणम् ऋभुक्ष , ऋभुक्षा, ऋभुक्षिभ्याम् થાય છે.

(૩૩–૩૪) दण्डिन् –દંડધારીના दण्डो दण्डिनौ दण्डिन , दण्डिनम् , दण्डिना, दण्डिने, दण्डिन· (૨), दण्डिनो. (૨), दण्डिनाम् , दण्डिनि તેમજ रस વર્ણાદિ પ્રત્યયોમા दण्डिभ्याम् (૩), दण्डिभ्यः (૨) વગેરે થાય છે.

(૩૫-૩૬) हन् , पूषन् અને अर्यमन् શબ્દોના રૂપો इन् અન્તવાળા શબ્દોની જેમ થાય છે. જેમકે : ब्रह्म हन्ति इति ब्रह्महन् બ્રાહ્મણની હત્યા કરનાર તેના ब्रह्महा ब्रह्महणौ ब्रह्महण· ब्रह्महणम् વગેરે, पूषन् –સૂર્ય તેના पूषा पूषाणौ पूषाणः पूषाणम् , पूष्णा તેમજ अर्यमन् –સૂર્ય તેના પણ આ પ્રમાણે જ થાય છે. शस् વગેરે સ્વરાદિ પ્રત્યયોમા अ કારનો લોપ થાય ત્યારે हन् નો घ्न આદેશ થાય છે. જેમકે . ब्रह्मघ्ना, ब्रह्मघ्ने વગેરે થાય છે

(૩૭) हन् ના ह કારનો घ् આદેશ પરોક્ષભૂતકાળના णप् –णित् પ્રત્યયમા થાય છે. જેમકે जघान જ્યારે અપત્યાર્થે इञ् –ञित् પ્રત્યયમા ब्रह्मघ्न. अपत्य पुमान् –બ્રહ્મહત્યા કરનારનો પુત્ર એમાં अत इञनृषे. (૧.૧૫.૫) સૂત્રથી ब्रह्मघ्न એમ अ કારાન્ત થવાથી ब्राह्मघ्निः એમ થાય છે. તેમજ અહીં अन् ના अ કારનો લોપ થવાથી. न કાર પરમાં આવે છે તેથી नकार પરમાં હોય ત્યારે પણ घ् આદેશ થાય છે.

(૩૮) हन् ધાતુના अ કારનો લોપ થયો ન હોય ત્યારે ब्रह्महणौ ब्रह्महण. એમ न કાર નો ण કાર થાય છે. પણ ब्रह्मघ्ना વગેરે સ્વરાદિમાં વ્યંજન घ् પૂર્વમા હોવાથી न् નો ण् થતો નથી

(૩૯–૪૦) આ પ્રમાણે पूषन् અને अर्यमन्ना રૂપો થાય છે. સપ્તમી એકવચનનો ङि પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે ત્રણ રૂપો પ્રાપ્ત થાય છે. अल्लोपोऽनः (૨ ૧૦.૧૦) સૂત્રથી अ કારનો લોપ થાય ત્યારે पूष्णि, अ કાર લોપ વિકલ્પે હોવાથી થાય નહીં ત્યારે पूषणि એમ वेड्योः (૧ ૮.૧૪) સૂત્રથી અને તેના टि ભાગનો લોપ થાય ત્યારે पूषि એમ થાય છે એ केचित् કયા સૂત્રથી થાય છે. તે સ્પષ્ટ નથી

(૪૧–૪૫) पञ्चन्–પાંચ વગેરે સંખ્યાવાચકો ત્રણે લિંગમાં સમાનરૂપ છે જેમકે · पञ्च नरा –પાંચ માણસો, पञ्च स्त्रियः પાંચ સ્ત્રીઓ અને पञ्च फलानि–પાંચ ફળો. ष કારાન્ત षष्–છ સંખ્યાવાચક તેમજ न કારાન્ત सप्तन्, अष्टन् વગેરે ના પરમાં जस् અને शस् પ્રત્યયનો लुक् થતા नाम्नो नो लोपशघौ (૧ ૯.૧૯) સૂત્રથી न કારનો લોપ થતા सप्त, नव વગેરે પ્રથમાન્ત થશે. अष्टन् શબ્દમાં અપવાદ છે. અહીં लुकि तन्निमित्तम् (૧.૬.૫૯) સૂત્રથી लुक् થયા પછી नोपधायाः

(૧૮૭) સૂત્ર લાગતું નથી આમ पञ्च, पञ्च, पञ्चभिः વગેરે રૂપો થાય છે. ष કારાન્ત અને न કારાન્ત સંખ્યાવાચક શબ્દોની પરમાં आम् ને नुट् આગમ થતા पञ्चानाम् અને षण्णाम् તેમજ सप्तानाम्, अष्टानाम् વગેરે થાય છે. पञ्चसु માં नकार લોપ જ થાય છે. તેને માટે नाम्नो नो लोपशधौ (૧.૯.૧૯) સૂત્ર પ્રવર્તે છે.

(૪૬–૪૭) सप्तन् વગેરેમા अष्टन् સંખ્યાવાચકનો અપવાદ છે. કારણકે તેમા अष्ट अष्ट એમ રૂપો થવા ઉપરાંત अष्टनो डौ वा (૧.૯.૩૪) સૂત્ર વિકલ્પે લાગતાં अष्टन्+जस् शस्=अष्टन् +डौ=अष्ट्+औ (डित् હોવાને લીધે टि ભાગનો લોપ થાય છે અને)=अष्टौ अष्टौ એમ રૂપો પણ વિકલ્પે થાય છે.

(૪૮–૪૯) તૃતીયા વગેરે વિભક્તિઓમાં अष्टन् શબ્દના टि ભાગનો વિકલ્પે आ કાર થતાં અને न કારનો લોપ થતા अष्टभिः–अष्टाभिः, अष्टभ्यः–अष्टाभ्यः (૨) તેમજ अष्टसु–अष्टासु થાય છે.

(૫૦) પાણિનીય વ્યાકરણના इदमो मः (૭.૨.૧૦૮) અને इदोऽय् पुंसि (૭.૨.૧૧૧) સૂત્રોના સ્થાને આ એકજ સૂત્ર બનાવીને इदम् ના સ્થાને अयम् આદેશ सि પ્રત્યય પછીના કરી દીધા છે

(૫૧) इदम् સર્વનામ त्यद् વગેરે ગણમા હોવાને લીધે त्यदादेरः (૧.૬.૫૧) સૂત્રથી इद અને પછી द કારનો म કાર થતા इम+औ પ્રત્યય લાગવાથી इमौ રૂપ નિષ્પન્ન થાય છે

(૫૨) તૃતીયા વિભક્તિના टा અને ષષ્ઠી–સપ્તમી દ્વિવચનના ओस् પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે इदम् નો अन આદેશ થાય છે. તે अ કારાન્ત હોવાથી टेन (૧.૬.૧૦) સૂત્રથી अन + टा =अनेन અને ओसि (૧.૬.૧૮) સૂત્રથી अ કારનો ए કાર થવાથી अने + ओस्=अनय् + ओस्=अनयोः (૨) થાય છે.

(૫૩) स કારાદિ અને भ्याम् પ્રત્યયોમા પણ इदम् નો अ આદેશ થતા अ + भ्याम्=(अद्भि (૧.૬.૧૧ સૂત્રથી) आ + भ्याम्=आभ्याम् (૩) થાય છે

(૫૪) भिस. (૧.૬.૧૭) સૂત્રથી अ કારાન્ત પછી આવતા भिस પ્રત્યયના स નો ऐ આદેશ થાય છે અને एैः એમ નિષ્પન્ન થાય છે પણ અહીં भिस् નો भिस् જ રહેવાથી ए भिस बहुत्वे (૧.૬.૧૫) સૂત્રથી अ કારનો ए કાર થવાથી एभि થાય છે. एभ्य (૨) एषाम्, एषु વગેરે થાય છે

(૫૫) त्यद् વગેરે તેમજ युष्मद् અને अस्मद् સર્વનામોનું સંબોધન થતું નથી.

(૫૬) उक्तस्य पुनर्भाषणम् अन्वादेश=પુનરુચ્ચાર. એકજ વ્યક્તિ કે વિગતની વાત કહેવાઈ ગઈ હોય તેને ફરીથી દર્શાવવા માટે इदम् અને एतद् સર્વનામોના વૈકલ્પિક આદેશ एन થાય છે. ને अ કારાન્ત હોવાને લીધે देव શબ્દ પ્રમાણે રૂપો થાય છે દ્વિતીયામાં एनम्, टा માં एनेन અને ओस् માં एनयो (૨) થાય છે.

(૫૭) त्यदादेष्टेरः (૧.૬ ૫૫) સૂત્રથી त्यद् વગેરેના टि ભાગનો अ થાય છે આમ किम् નો इम् ભાગ टि છે તેથી તેનો अ થતાં क બનીને सर्व પ્રમાણે બધાજ રૂપો થાય છે. આમ આ સારસ્વતસૂત્ર વડે પાણિનિના त्यदादीनाम (૭ ૨.૧૦૨) અને किम क (૭ ૨ ૧૦૩) સૂત્રોને એકમા જ સમાવી લેવાયાં છે.

(૫૮) क कौ के, कम् તેના પ્રયોગ કરી બતાવ્યા છે. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે हरिणाक्ष्या कः क हसति?–મૃગનયનીનું કોણ કોને હસે છે? हरिणाक्ष्या अधर· पल्लव हसति । મૃગનયનીનો અધર ઓષ્ઠ પલ્લવને હસે છે તેજ પ્રમાણે कौ कौ हसत ? કયા બે કયા બેને હસે છે? अङ्घ्री पद्मो हसत । તેના (બે) ચરણ બે પદ્મોને હસે છે के कान् हसन्ति? કયા બધા કયા બધાને હસે છે? दन्ता कुन्दस्य कोरकान् हसन्ति । તેના દાંત મોગરાની કળીઓને હસે છે. અહીં हस् ધાતુનો પ્રયોગ હાસી ઉડાવવાના અર્થમા છે. એટલે કે તર્જિત કરે છે.

हरिणस्य अक्षिणी इव अक्षिणी यस्याः सा=हरिणाक्षी (મધ્યમપદ લોપી સમાસ) तस्याः हरिणाक्ष्या .

पाद. पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम् (અમરકોશ ૨.૬.૭૧) પાદ પદ્, અંઘ્રિ અને ચરણ શબ્દો સમાનાર્થી છે

(૫૯) પદાન્તે અને रस વર્ણ પરમાં હોય ત્યારે ધાતુના म् નો न કાર થતા प्रशाम्यति असौ જે પ્રશમ કરે છે તે प्रशाम् અને તેનો પ્રથમા વિભક્તિ એકવચનમા न કાર થતા प्रशान् રૂપ થાય છે. તે પછીના प्रशामौ प्रशामः, प्रशामम् प्रशामौ प्रशामः, प्रशामा प्रशाम्भ्याम्, प्रशामे વગેરે થાય છે.

(૬૦–૬૧) जव–પ્રત્યાહારના વર્ણો–जडदगव થી શરૂ થતા घ કારની શબ્દો–वुध् વગેરેના રૂપો પૂર્વાનુસાર જ થાય भुद्–भुत् वुधौ वुध., वुधम्, वुधा, भुद्भ्याम् भुत्सु વગેરે થાય છે.

(૬૨–૬૩) छशषराजादे. षः (૧ ૯ ४૩) સૂત્રમાં झस વર્ણ, रस વર્ણ કે નામના પદાન્તે હોય તો ष કાર થાય છે. તેમાં ष કારનું પણ વિધાન ष કાર એમ કર્યું છે. તેનાથી द्विष्+ति =द्वेष्टि એમ રૂપ થાય ત્યારે તે ष કારનો ड् ન થાય તે માટે કર્યુ છે તે પ્રમાણે નિયમન સૂચવે છે. અન્યથા झस વર્ણ ट કારને લીધે षो डः (૧.૯૪૪) સૂત્ર લાગે છે.

(૬૪–૬૭) राजादे એ પ્રમાણે (૩ ૫.૨૨) સૂત્રમાં આદિ પદના ગ્રહણથી यज् વગેરે ૭ ધાતુઓનુ ગ્રહણ કરાયુ છે. આ સૂત્રની સાથે સરખાવતાં પાણિનિવ્યાકરણનું સૂત્ર व्रश्चभ्रस्जसृज-मृजयजराजभ्राजच्छशा ष· (૮.૨.૩૬) ની સ્પષ્ટતા અને સર્વતોગ્રાહિતા જણાઇ આવ્યા વિના રહેતી નથી આ ધાતુઓના ज કારનો ष કાર થયા પછી પદાંતે અને रस વર્ણ તેમજ झस વર્ણ પરમાં થયા પછી તેનો ड् થાય છે આમ राट्–राड् राजौ राजः राजम् , राजा (તૃતીયા એકવચન), राड्भ्याम् (૩) राजाम् (ષષ્ઠી બહુવચન) राट्सु–એમ થાય છે. આ પ્રમાણે यट्–यड् यजौ यज., यजा, यड्भ्याम्, यट्सु વગેરે થાય છે.

(६८–७०) કેવળ મસ્જ્–ज કારાન્ત શબ્દમાં સ્કોરાદ્યો (૧.૯.૬૭) સૂત્રથી સંયોગના આદિ स કાર અને क કારનો લોપ થાય છે તેથી સ્રજ થાય ત્યારે सृज् વગેરે ગણનો ધાતુ હોવાને લીધે તેના र् નું સંપ્રસારણ ऋ થતા सृज् થાય છે અને छशषराजादेः षः (૧.૯.૮૩) અને षो डः (૧.૯.૮૪) સૂત્રો લાગવાથી सृट–सृड् થાય છે. પછી मस्ज्+औ થાય ત્યારે स्नो स्नुभि स्तु (૧.૪.૬) સૂત્ર વડે स કારનો ज કાર થતાં मज्जौ मज्ज થાય છે. मृड्भ्याम् તેમજ मृड्सु વગેરે પણ થાય છે. આ પ્રમાણે विश् વગેરે श કારાન્ત શબ્દોના विट्–विड् विशौ विशः તેમજ द्विष् વગેરે ष કારાન્ત શબ્દોના द्विट्–द्विड् द्विषौ द्विषः વગેરે થાય છે.

(૭૧–૭૨) ष કારાન્ત षष्=છ એ શબ્દ બહુવચનમાજ પ્રયોજાય છે તેને षो डः (૧.૯.૮૪) સૂત્ર લાગ્યા પછી नुम (૧.૯.૬૨) સૂત્ર લાગતાં नाम् પરમાં હોય ત્યારે षण्णाम् એમ ष्टुभि ष्टुः (૧.૪.૮) સૂત્રથી થાય છે. અહીં षड्नु માં પદાન્ત ન હોવા છતા પદાન્ત વિધિનો આશ્રય લેવામા આવ્યો છે. કારણકે टोर्न्त्यात् (૧.૪.૧૨) સૂત્ર પ્રમાણે પદાન્તે આવતા ट વર્ગની પરમાં આવેલા स કાર અને त વર્ગના ष्टु થતા નથી. પણ षष्+सु=षड्+सु=षट्सु થવા ढगानाम् (૧.૪.૧૮) સૂત્રથી षट्सु થાય છે. હવે તે ट કારને લીધે नु નો મૂર્ધન્યાદેશ થવો જોઈએ કારણકે અપદાન્તે હોય તો જ નિષેધ છે તેથી અહીં અપદાન્ત હોવા છતાં પદાન્ત માનીને टोर्न्त्यात् સૂત્રનું વિધાન થયુ છે.

(૭૩–૭૪) त्यद्=તે, तद्=તે, यद्=જે, एतद्=આ તેને त्यदादेष्टेरः (૧.૬.૫૫) સૂત્રથી अ કારાન્ત થયા પછી सर्व પ્રમાણે રૂપો થાય છે પણ सि પરમાં હોય ત્યારે स्त (૧.૯.૮૯) સૂત્રથી त्यद् વગેરેના त કારનો स् થતા स्यः અને सः થાય છે एतद् મા स् નો किवन्त् प॰ स ष्मगन्त (૧.૯.૨૧) સૂત્રથી ष् થતાં एषः થાય છે

(૭૫–૭૬) छ કારાન્ત तत्त्वप्राछ्=તત્ત્વ વિષે પૂછનાર. શબ્દના રૂપો પણ छशष-राजादेः षः (૧.૯.૮૩) અને षो डः (૧.૯.૮૪) અને वाऽवसाने (૧.૯.૮) સૂત્રો લાગવાથી तत्त्वप्राट्–तत्त्वप्राड् પછી तत्त्वप्राच्छौ तत्त्वप्राच्छः એમ दीर्घादपि च (૧.૪.૧૯) સૂત્રથી छ નુ દ્વિત્વ અને च र વર્ણ થવાથી થાય છે. અને स्म વર્ણ પરમાં હોય ત્યારે तत्त्वप्राड्भ्याम् (?) तत्त्वप्राट्सु થાય છે.

(૭૭–૭૯) न કારાન્ત अग्निमथ्–અગ્નિ મથનાર–ઉત્પન્ન કરનાર વગેરે શબ્દો આ પ્રમાણે થાય છે. એટલે કે वाऽवसाने થી थ અને त्र વર્ણ કરવાથી अग्निमत्–अग्निमद् થાય છે તે પછી अग्निमथौ, अग्निमथः, अग्निमद्भ्याम् એમ થાય છે (૧.૯.૬) સૂત્રની પ્રવૃત્તિ જ નથી તેથી આ પ્રમાણે થાય છે સપ્તમી બહુવચનમાં अग्निमत्सु એમ થાય છે કારણકે खर વર્ણ ढगानाम् (૧.૪.૧૮) સૂત્ર વિધાન થાય છે.

(૮૦–૮૨) [illegible] ધાતુને પ્રથમ પાંચ વિભક્તિના રૂપોમાં नुम् [illegible] થાય છે [illegible] [illegible] [illegible] एम पछी [illegible]

(૧ ૯.૫૧), स्तो श्चुभिः श्चु (૧.૪.૬) हसेपः सेर्लोप (૧ ૬ ૩૬) संयोगान्तस्य लोप (૧ ૯ ૩) અને चो कुः (૧ ૯.૫૨) સૂત્રોથી થાય છે. सि નો લોપવિધિ અને સંયોગાન્તલોપવિધિમાં सि નો લોપ પહેલાં, અને તે પછી સંયોગાન્તનો લોપ એ ક્રમની પુષ્ટિ કરાવતાં વિનયસાગરજી કહે છે કે બધા વિધિમા લોપવિધિ બળવાન છે. તેથી सि નો લોપ કર્યા પછીજ સંયોગાન્તનો લોપ થાય છે બંને લોપવિધિ જ છે પણ सि ના લોપ સિવાય સંયોગાન્ત થાય તેમ નથી તેથી પાણિનિ વ્યાકરણની પરિભાષામાં કરીએ તો सि લોપ નિત્ય છે. બંને રીતે પહેલા કે પછી નિત્ય થવાનો જ છે. તેથી સંયોગાન્ત વિધિ ક્રમમાં નિત્યવિધિની પછી આવે છે.

(૮૩–૮૪) दिश् વગેરેના પદાન્ત વગેરેમાં कुत्व–क વર્ગ આદેશ થાય છે તેથી प्रत्यङ् રૂપ બને છે. दिशाम् એમ બહુવચન ગ્રહણથી दृश्–આખ दृक्–दृग् दृशौ दृश, स्पृश्–સ્પર્શ કરનાર –स्पृक्–स्पृग् स्पृशौ स्पृश વગેરેનો क વર્ગ આદેશ કહ્યો છે.

(૮૫–૮૬) પ્રથમ પાંચ વચનોમાં બાકીના प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्च, प्रत्यञ्चम् प्रत्यञ्चौ એમ થયા પછી ईप्, तद्धित, ई કે शस् વગેરેના સ્વરાદિ પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે अञ्च् ના अ કારનો લોપ થાય છે અને તેના પૂર્વ સ્વરનો દીર્ઘ થાય છે આમ प्रति + अच् + = प्रती + च् + अस् = प्रती + च् + अस् = प्रतीच तेमज प्रतीचे, प्रतीच (૨) प्रतीचो. (૨) વગેરે થાય છે.

(૮૭) ઉપરના પદ્યના વિધિસ્થાનોના ઉદાહરણો વિનયસાગરજી આપે છે ईप् એટલે સ્ત્રીલિંગમા प्रतीची–પશ્ચિમ દિશા તેમજ તદ્ધિત પ્રત્યયમાં केनेयका (૧ ૧૫ ૨૪) સૂત્રથી प्रतीचि भव કે प्रतीचा युक्त. એ અર્થમાં ईन् પ્રત્યય લાગતાં प्रतीचीनः–પશ્ચિમનો એમ થાય છે. નપુંસકલિંગમાં પ્રથમા, દ્વિતીયા અને સંબોધન દ્વિવચનમાં ईमौ (૧ ૮ ૨) સૂત્ર લાગવાથી औ નો ई થાય છે તેથી प्रतीची એમ રૂપ થાય છે. અને અહી शस् પ્રત્યયમાં प्रतीचः થાય છે.

(૮૮–૮૯) चो कुः (૧.૯૫૨) અને चपा अबे जवा (૧ ૪.૧) સૂત્રો લાગવાથી प्रत्यग्भ्याम् (૩) વગેરે રૂપો થાય છે. અને પછી प्रत्यक् + सु–સપ્તમી બહુવચનમાં क्विलात् ष सः कृतस्य (૧ ૬.૨૧) સૂત્રથી મૂર્ધન્યાદેશ થતાં प्रत्यक्षु રૂપ થાય છે. આ પ્રમાણે सध्र्यच् = સાથે જનાર –શબ્દના રૂપો થાય છે. (सह–सम्–तिरसा सध्रि समि–तिरय. એ વાર્તિકથી सह નો सध्रि આદેશ થાય છે)

(૯૦–૯૧) तिर्यंच = તિરછા જનાર–પક્ષી વગેરેના ઉપર પ્રમાણેના પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે तिरश्च् આદેશ થાય છે. તેથી સ્ત્રી પ્રત્યય ईप् અને ईमौ (૧ ૮.૨) સૂત્રથી લાગતો નપુંસકલિંગ પ્રથમા દ્વિતીયા અને સંબોધન નો ई પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે तिरश्ची એમ થાય છે केनेयका. (૧ ૧૫ ૨૪) સૂત્રથી લાગતા ईन् પ્રત્યયમાં तिरश्चीन.–પક્ષિયુક્ત એમ થાય છે અને शस् પ્રત્યયમાં तिरश्च થાય છે. પ્રથમ પાંચ વચનોમા તો तिर्यङ् तिर्यञ्चौ तिर्यञ्च. પ્રમાણે જ થાય છે.

(૯૨-૯૩) उदञ्च् શબ્દના પરમાં ङीप्, ई, तद्धित ट पत् વગેરે ના સ્વરાદિ પ્રત્યયો હોય ત્યારે उदीच् આદેશ થાય છે તેથી उदङ् उदञ्चौ उदञ्चः, उदञ्चम् उदञ्चौ उदीचः પ્રમાણે થાય છે. સ્ત્રીલિંગમાં उदीची-ઉત્તર દિશા, નપુંસકલિંગમાં उदीची, तद्धित પ્રત્યયમાં उदीचीन-ઉત્તરનો વગેરે થાય છે अग्निचित्-અગ્નિચયન કરનાર-શબ્દના રૂપો પૂર્વના સૂત્રો વડે સાધવા જેમકે-अग्निचित्-अग्निचिद् अग्निचितौ अग्निचितः, अग्निचिता अग्निचिद्भ्याम् (३), अग्निचित्सु વગેરે

(૯૪-૯૬) उ-કારાનુબંધ इत् વાળા त કારાન્ત શબ્દો એટલેકે વર્તમાન કૃદંતો જેમને शतृ (अत्) પ્રત્યય લાગે છે તેમને અને ऋ કારાનુબંધ इत् વાળા શબ્દોને नुम् આગમ પુંલિંગના પાંચ વચનોમાં અને નપુંસકલિંગના जि (शस्-जस्) પ્રત્યયોમાં થાય છે અને नुम् લાગવાથી સંબોધન સિવાયનામાં દીર્ઘ થાય છે તેમાં महत् શબ્દનું પણ પરિગણન હોવાથી તેના રૂપો પહેલાં આપે છે महान् महान्तौ महान्तः, महान्ताम् महान्तौ પણ તે પછી महत, महता महद्भ्याम् (३), महत्सु વગેરે થાય છે अप्-પાણી શબ્દનું પણ પરિગણન છે त કારાન્त कन् શબ્દ છે તેના कन् कनौ कनः વગેરે થાય છે

(૯૭-૯૮) भवतु=આપ (માનાર્થે તમે) શબ્દ ડતુ અંતવાળો છે જ્યારે भवत्-વર્તમાન કૃદંત-शतृ-त् પ્રત્યયાન્ત એટલે ऋ કાર ઇત્ વાળો છે તેથી जि પરમાં હોય ત્યારે भवतु-भवत् નો भवान् પ્રયોગ સિદ્ધ થશે પણ भवत्-शत्रन्त નો પ્રયોગ भवन् એમ થશે. તે પછીના તો સમાન જ છે भवन्तौ भवन्तः, भवन्तम् भवन्तौ भवतः, भवता, भवद्भ्याम् (३), भवत्सु વગેરે

(૯૯-૧૦૦) पुम्-स-કારાન્ત શબ્દને अनुङ्-अन् આદેશ થાય છે. તે ङित् હોવાને લીધે અંત્યવર્ણ म्-ના સ્થાને આવતા पुम् अन्=पुमस्+न् એમ થાય છે હવે अनुङ् પ્રત્યયમાં उ કાર इत् હોવાને લીધે ङितो नुम् (૧.૯.૫૯) સૂત્રથી नुम् આગમ निदन्तात् स्वरात् परः (૧.૮.૬) સૂત્રથી पुमन्स्+स्=पुमान् स्+म् (नमन्तानां दीर्घः सौ च. २.९ ६०)=लोप सेर्लोप (૧ ૬ ૧૬) થી पुमन्स् અને संयोगान्तस्य लोप (૧.૯.૩ થી पुमान् રૂપ સિદ્ધ થાય છે તે પછીના તો पुमांसौ पुमांसः, पुमांसम् पुमांसौ पुंसः, पुंसा, पुंभ्याम् એમ થાય છે

(૧૦૧) સપ્તમી બહુવચનમાં सु પરમાં હોય ત્યારે અન્ય વ્યાકરણકારોના મતે पुंसु એવું જ રૂપ થાય. પણ અહીં અનંભવ-અલ્પપ્રયોગના કે આગ્રહપાર્થે [illegible] આગમ લાગે છે. તેથી पुंसु એવું રૂપ પણ પ્રાપ્ત થાય છે આ पुंसु પ્રયોગ માટે એવી કિવદન્તી પ્રચલિત છે કે આ [illegible] -વ્યાકરણના કર્તા નરેન્દ્રાચાર્યે [illegible] અર્થમાં [illegible] [illegible]. ત્યાંમાં पुंसु પદનો પ્રયોગ કર્યો તે અન્ય વ્યાકરણથી સિદ્ધ ન હોવાને લીધે આ [illegible] સૂત્રનું આનયન [illegible] પોતાનો પ્રયોગ સિદ્ધ કર્યો

[illegible]

વાસી શ્રી મણિશંકર ઉપાધ્યાયજીને કેટલાક પંડિતોએ कमला—लक्ष्मी શબ્દની વ્યુત્પત્તિ વિષે વાદવિવાદમાં આહ્વાન આપ્યું. તેમની પ્રખર બુદ્ધિમત્તા અને પાણિનીય વ્યાકરણમાં અપ્રતિમ મેધાએ कमे कलच् એમ उणादि સૂત્ર તરીકે कमला શબ્દને—જેની લોકો કામના કરે છે—ઇચ્છા કરે છે—પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા કરે છે તે कमला=लक्ष्मी એમ વ્યુત્પત્તિથી સમજાવ્યો.

તાત્પર્ય એ છે કે કદાચ કિંવદન્તીમાં તથ્ય પણ કેટલાક અંશે હોઇ શકે છે.

(૧૦૨–૧૦૪) विद्वस्—વિદ્વાન શબ્દના રૂપો पुस् શબ્દ જેવા જ છે. પણ સ્ત્રીપ્રત્યય ईप् વગેરે પરમાં હોય ત્યારે विद्वस् ના वस् ભાગના व કારનો उ કાર થાય છે. આમ विद्वान् विद्वासौ विद्वासः, विद्वासम् विद्वासौ પણ પછી शस् વગેરે સ્વરાદિ પ્રત્યયોમાં विदुष, विदुषा, विदुषे અને वसा रसे (૧.૯.૪) સૂત્રથી स કારનો द કાર થતા विद्वद्भ्याम् (૩) અને सु પ્રત્યમા विद्वत्सु થાય છે

સ્ત્રીલિંગ પ્રત્યય ईप् માં विदुषी,—નપુંસકલિંગ ईम् માં विदुषी, તેમજ તદ્ધિતમાં भावे तत्त्वयणः (૧.૧૫.૩૫) સૂત્રથી यण् પ્રત્યય લાગે ત્યારે आदिस्वरस्य ञ्णिति च वृद्धि (૧ ૧૫.૨) સૂત્રથી વૃદ્ધિ થતા वैदुष्यम्—વિદ્વત્તા, વિદ્વત્ત્વમ્ એમ થાય છે

(૧૦૫–૧૦૭) उशनस् =શુક્રાચાર્ય વગેરે શબ્દો पुरुदशस् =હંસ અને अनेहस् =વખત શબ્દોના સંબોધન સિવાયના सि પ્રત્યયનો डा (आ) થાય છે डित् હોવાને લીધે टि ભાગનો લોપ થતાં उशना, पुरुदशा અને अनेहा એમ થાય છે. પણ સંબોધનમા हे उशन (हे उशनन् અને हे उशन—આ રૂપોની કારિકા પ્રકરણ ૯, પદ્ય ૧૧ મા છે) उशनसाम् (૧ ૯ ૬૯) સૂત્રથી अनङ् (अन्) આદેશ થતા हे उशनन् અને સંબોધનમાં न કારનો વિકલ્પે કરવામાં આવે ત્યારે हे उशन એમ ત્રણ રૂપો થાય છે. આમ उशनस શબ્દ સંબોધનમા વિકલ્પે न કારાન્ત તેમજ अ કારાન્ત થાય છે

(૧૦૮) भ्याम् વગેરે પ્રત્યયો પરમા હોય ત્યારે શ્લિષ્ટોચ્ચાર સંધિ થઇને स કારનો स्रोर्विसर्गः (૧ ૬ ૪) સૂત્રથી વિસર્ગ અને हवे (૧ ૫ ૭) સૂત્રથી વિસર્ગનો उ થઇને उशनोभ्याम् (૩) વગેરે રૂપો થાય છે અને सु પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે शपसे वा (૧ ૫ ૨) થી વિકલ્પે स કાર રહે છે અને स्रोर्विसर्ग (૧.૬.૪) થી વિસર્ગ પણ થાય છે તેથી उशनःसु અને उशनस्सु એમ બે રૂપો થાય છે.

(૧૦૯) अत्वसोः सौ (૧.૯ ૬૧) સૂત્રમા अस् અંતવાળા નુ ગ્રહણ કરવાથી चन्द्रमस्, सुवचस् વગેરે શબ્દોનો ઉપધા દીર્ઘ થતા चन्द्रमाः सुवचा. વગેરે થાય છે શેષ રૂપો અન્ય स કારાન્ત પ્રમાણે છે

(૧૧૦–૧૧૪) दोष्—હાથ, सजुष्—મિત્ર, તપસ્વી आशिप्—આશિષ અને हविष्—હવિ વગેરે શબ્દોના प કારનો પદાન્તે, रस વર્ણ પરમાં હોય ત્યારે રેફ થાય થે અને दोप શબ્દ शस् વગેરે સ્વરાદિ પ્રત્યયોમા अन् અંતવાળો થાય છે આમ दो. दोषौ दोप., दोपम् दोपौ અને પછી दोष्ण

–दोषः, दोष्णा–दोषा વગેરે તેમજ ह्य વર્ણાદિ પ્રત્યયો મા दोर्भ्याम् (૩)दोषभ्याम्–(૩) વગેરે થાય છે તે नाम्नो नो लोपशधौ (૧.૯.૧૯) સૂત્રથી લોપરૂપ થતા થાય છે. સાતમી એકવચનના ङि (इ) પ્રત્યયમાં તેમજ सुप् મા ત્રણ રૂપો, પ્રથમ પાંચ વિભક્તિ વચનોમાં એક રૂપ તથા બાકીનામાં બે બે રૂપો થતાં दोष् શબ્દના કુલે–૪૨ (બેંતાલીસ) રૂપો થાય છે

આમ ङि પ્રત્યયમાં दोष्+इ=दोषि, अन् લાગતા दोषणि અને अल्लोपोऽन. (૨.૧૦.૧૦) થી दोष्णि થાય છે. તેના સંપૂર્ણ રૂપો આ પ્રમાણે છે.

दोष्–હાથ–ष् કારાન્ત પુલ્લિંગ શબ્દ

વિભક્તિ	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	दोः	दोषौ	दोषः
દ્વિતીયા	दोषम्	दोषौ	दोषः–दोष्णः
તૃતીયા	दोषा–दोष्णा	दोर्भ्याम्–दोषभ्याम्	दोर्भिः–दोषभिः
ચતુર્થી	दोषे–दोष्णे	दोर्भ्याम्–दोषभ्याम्	दोर्भ्यः–दोषभ्यः
પંચમી	दोषः–दोष्णः	दोर्भ्याम्–दोषभ्याम्	दोर्भ्यः–दोषभ्यः
ષષ્ઠી	दोषः–दोष्णः	दोषोः–दोष्णोः	दोषाम्–दोष्णाम्
સપ્તમી	दोषि–दोष्णि–दोषणि	दोषोः–दोष्णोः	दोर्षु–दोःषु–दोषसु
સંબોધનમ્	हे दोः !	हे दोषौ !	हे दोषः

હવે सजुष् અને आशिस् શબ્દો પદાન્તે હોય અથવા र्‌ વર્ણાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે તેમનો દીર્ઘ થતા सजूः અને आशीः એમ પ્રથમામાં થાય છે. પછી सजूर्भ्याम्–आशीर्भ्याम् વગેરે તેમજ सजूःषु–आशीःषु એમ થાય છે. બાકીના રૂપોમાં ष કારનો ફેર થાય છે

(૧૧૨) अदस् ના પ્રથમા દ્વિવચનમાં अदस्+औ થાય ત્યારે दस् ભાગનો स કાર થતાં अम+औ=औ દોષને લાધિ માદ (૨.૧.૪૭) સૂત્રથી દીર્ઘ ऊ કાર આદેશ થતાં अमू થાય છે

(૧૧૩) अदस् ની પરમાં પ્રથમા બહુવચનમાં अदस्+इ થતાં अम्–इ. एर्ती (૨.૧.૪૮) સૂત્રથી ई દીર્ઘાદેશ થતાં अमी એમ રૂપ થાય છે ને પછી अमीभिः વગેરે થાય છે

(૧૧૪) સામાન્ય અર્થમાં अदस् ને अक् પ્રત્યય લાગે છે. આમ अदस् નો म કાર અને मादु (૨.૧.૪૭) થી अम्+उ થતાં अमुक अमुकौ अमुके વગેરે રૂપો થાય છે

પ્રકરણ-૧૧

(૧) उपानह्=જોડા-એ શબ્દના રૂપો આપતાં વિનયસાગરજી કહે છે કે नह् ધાતુના ह કારનો ध કાર પદાન્તે અને रस વર્ણ પરમાં હોય ત્યારે થાય છે. તે પછી हो झभा (૧.૪ ૫) સૂત્રથી चप વર્ણ અને जब વર્ણ કરવાથી उपानत्-उपानद् રૂપો થાય છે

(૨) चपा अवे जवा (૧ ૪.૧) સૂત્રથી नह् ના ध કારનો द કાર થવાથી भ्याम् વગેરેમાં उपानद्भ्याम् વગેરે થાય છે. અને सु પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે खस चपा झसानाम् (૧.૪ ૧૮) થી ध् નો त् આદેશ થાય છે તેથી उपानत्सु સિદ્ધ થાય છે.

(૩-૫) दिव्-સ્વર્ગ એ व કારાન્ત શબ્દ છે. તેના પરમા सि આવે ત્યારે व કારનો औ થતાં द्यौ થાય છે अम् પરમાં હોય ત્યારે व કારનો વિકલ્પે आ થતા द्याम् અને दिवम् રૂપો થાય છે रस વર્ણ પરમાં હોય ત્યારે व કારનો उ થતા द्युभ्याम्, द्युभि વગેરે થાય છે आम् પરમા હોય ત્યારે नुट् આગમ થતાં नाम् થવાથી व કારનો उ થતા नामी (૧.૩ ૧) સૂત્રથી દીર્ઘ આદેશ થઇને द्यूनाम् રૂપ થાય છે

સ્ત્રીલિંગમા त्रि નો तिसृ અને चतुर् નો चतसृ આદેશ થતા તે બહુવચની હોવાને લીધે अस् પ્રત્યય લાગતાં ऋ रम् (૧ ૨ ૭) સૂત્રથી तिस्रः, तिस्र, तिसृभि, तिसृभ्य, तिसृभ्य, तिसृणाम्, અને तिसृषु તેમજ चतस्र., चतस्र· વગેરે થાય છે.

(૬) न तिसृचतसृ (૧ ૧૦ ૬) સૂત્રથી नाम् પરમાં હોય ત્યારે तिसृ અને चतसृ શબ્દના દીર્ઘ થતા નથી તેથી જ तिसृणाम् અને चतसृणाम्-એમ થાય છે પણ આ વિધિ વેદમા વૈકલ્પિક છે તેથી વેદમા तिसृणाम्-तिसॄणाम् તેમજ चतसृणाम्-चतसॄणाम् થાય છે

गिर्-વાણી-રેફાન્ત શબ્દ છે તેના પરમા सि પ્રત્યય આવે ત્યારે તે हसादि થતાં इ કારનો દીર્ઘ આદેશ થઇને गी थाય છે પણ औ તો સ્વર હોવાથી गिरौ એમ થાય છે. भ्याम् વગેરેમાં गीर्भ्याम्, गीर्भि એમ દીર્ઘ થાય છે ષષ્ઠી બહુવચનમાં गिराम् અને સપ્તમી બહુવચનમાં गीर्षु થાય છે અહીં રેફ સ્વાભાવિક-પ્રત્યયનો નહિ-હોવાને લીધે એટલે કે ધાતુનો હોવાને લીધે स्रोर्विसर्ग· (૧·૬ ૪) થી તેનો વિસર્ગ થશે નહિ

(૭-૮) धुर्-ધૂંસરી-શબ્દ પણ રેફાન્ત છે તેના રૂપો धू धुरौ धुर, धुरा-धूर्भ्याम् (૩) વગેરે થાય છે. समिध् વગેરે ध કારાન્ત શબ્દોના समित्-समिद्, समिधौ, समिधा, समिद्भ्याम्, समित्सु થાય છે. તેમજ ककुभ्-દિશા-વગેરે भ કારાન્ત શબ્દોના ककुप्-ककुब्, ककुभौ, ककुब्भ्याम्, ककुप्सु થાય છે. स्रज्-પુષ્પમાળા-વગેરે ज કારાન્ત શબ્દોના स्रक्-स्रग्, स्रजौ, स्रग्भ्याम् स्रक्षु વગેરે થાય છે. शरद्-શરદ ઋતુ-વગેરે द કારાન્ત શબ્દોના शरत्-शरद् शरदौ, शरद्भ्याम्, शरत्सु થાય છે सुत्वच्-સારી ત્વચા-વગેરે च કારાન્ત શબ્દોના सुत्वक्-सुत्वग्, सुत्वचौ, सुत्व-

भ्याम्, सुत्वक्षु थाय છે અને त्विष्-કાંતિ, તેજ–વગેરે ष કારાન્ત શબ્દોના त्विट्-त्विड् त्विषौ, त्विड्भ्याम्, त्विट्सु થાય છે

(९–११) त्यद् વગેરે સર્વનામોના टि ભાગનો अ કાર કર્યા પછી आवत स्त्रियाम् (१.७.८) સૂત્રથી તેને आप् લાગતાં त्यद् નું त्या, तद् નું ता અને यद् નું या થાય છે. અને सि પરમાં હોય ત્યારે सः (१.९.४९) સૂત્રથી આદિ त કારનો स કાર થતા त्यद नुं પ્રથમા એકવચન स्या, तद् નું सा અને यद् નું या થાય છે एतद् નું एषा થાય છે

इदम् શબ્દનો સ્ત્રીલિંગમાં इयम् આદેશ થાય છે અને हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल् (१.६.३६) થી सि નો લોપ થાય છે. અને इयम् રૂપ સિદ્ધ થાય છે અને औ વગેરે પરમાં હોય ત્યારે दस्य म (१.९.३७) સૂત્રથી द કારનો म કારાદેશ થતાં इमे, इमाः, इमाम्, इमे, इमाः, એમ અંતે आप् થતા થાય છે તૃતીયા એકવચન અને ओस् માં अन આદેશ અને ए કાર થતા अनया વગેરે થાય છે બાકીના રૂપો સુગમ છે

(१३–१४) अपाम्–अप् વગેરેના એક સૂત્રમાં બહુવચન ગ્રહણમાં ચંદ્રકીર્તિ મુનિ (પૃષ્ઠ १४५) ટીકામાં अप्, त्वप् અને वाप् શબ્દોનું અનુભૂતિ સ્વરૂપાચાર્યે કરેલું પરિગણન સ્વીકારે છે પણ વિનયસાગરજી, પાણિનિ (७.४.४८) સૂત્ર अपो भि ની કાશિકા માં આપેલા શબ્દોનું અહીં પરિગણન કરે છે स्ववस्–स्वतवस्–मास्–માસ, અને समुषस्–સુંદર ઉષઃ કાળ

(१५) दिश्–દિશા, विश्–વૈશ્ય, स्पृश्–સ્પર્શ કરનાર, दृश्–આંખ, मृश्–વિચાર વિમર્શ કરનાર, स्रज्–હાર, ऋत्विज्–ઋત્વિજ, दिदृक्ष्–જોવાની ઇચ્છા કરનાર, दधृष्–ધારણ કરનાર, उष्णिह्–પાઘડી, अञ्च्–જનાર, युञ्ज्–જોડનાર, क्रुञ्च्–વાંકા જનાર વગેરે છે તે બધાયનો क વર્ગાદેશ થતાં दिक्–दिग्, दिशौ, दिग्भ्याम्, दिक्षु, स्रक्–स्रग्, स्रजौ, स्रग्भ्याम्, स्रक्षु; दधृक्–दधृग्, दधृषौ, दधृग्भ्याम्, दधृक्षु, उष्णिक्–उष्णिग्, उष्णिहौ, उष्णिग्भ्याम्, उष्णिक्षु, क्रुङ्, क्रुञ्चौ, क्रुङ्भ्याम्, क्रुङ्क्षु વગેરે થાય છે

(१६) आशिस्–આશીર્વાદ શબ્દના आशीः आशिषौ, आशीर्भ्याम् आशीःषु વગેરે सजुष् શબ્દ પ્રમાણે રૂપો થાય છે.

(१७–१८) अदस् સર્વનામનું સ્ત્રીલિંગમાં પુલિંગ પ્રથમા એકવચનની જેમ असौ થાય છે અને દ્વિવચન વગેરેમાં म કારની પરમાં હ્રસ્વનો હ્રસ્વ અને દીર્ઘનો દીર્ઘ આદેશ થતાં अमू તેમજ अमूः, अमूम्, अमू अमूः, अमुया अमूभ्याम् (३), अमूषाम् વગેરે થાય છે

अमुया–તૃતીયા એકવચનમાં अदस् નો त्यदादेरः (१.६.५५) સૂત્રથી अद + आ = टौसि (१.७.४) સૂત્રથી अद + आ = ए अय् સૂત્રથી अदय् + आ = अदया = मादु (१.९.३७) સૂત્રથી अम् + या = अमुया થાય છે કારણ કે द કારોત્તરવર્તી अ કાર હ્રસ્વ છે

પ્રકરણ–૧૨

(૧–૩) हृसान्त નપુંસકલિંગ તૃતીયા એકવચનથી સપ્તમી બહુવચન સુધીના રૂપો પુલિંગ સાધના પ્રમાણે થાય છે. પ્રથમ છ રૂપોમાં જે વિધિ થાય છે તે આ પ્રમાણે છે

वार्–પાણી રેફાન્ત નપુંસકલિંગ શબ્દની પરમાં આવતા सि અને अम् નો નપુંસકલિંગમા લોપ થવાથી वार् ના અન્તે આવેલા રેફ નો स्रोर्विसर्ग (૧ ૬ ૪) સૂત્રથી વિસર્ગ થતાં वाः, પરમાં ईमौ (૧ ૮ ૨) સૂત્રથી औ પ્રત્યયનો ई આદેશ થતાં वारी અને जस् તેમજ शस् નો इ આદેશ થતા वारि એમ થાય છે તે પછી वारा वार्भ्याम्(૩), वार (૨), वाराम्, वार्षु વગેરે થાય છે

(૫) अहन् શબ્દના न કારાન્ત પરમાં રસ વર્ણ તથા પદાન્ત હોય ત્યારે स કાર થવાથી अह પછી अहनी અને न કારાન્ત ને લીધે नोपधाया (૧ ૮ ૭) સૂત્રથી ઉપધાદીર્ઘ થતાં अहानि થાય છે भ्याम् વગેરેમા हवे (૧ ૫ ૭) સૂત્રથી રેફ નો उ કાર થતા अहोभ्याम् વગેરે થાય છે

(૬–૭) ब्रह्मन्–પ્રાર્થના–શબ્દના न કારનો नाम्नो नो लोपशधौ (૧ ૯ ૧૯) સૂત્રથી લોપશ. થતાં ब्रह्म, ब्रह्मणी, ब्रह्माणि થાય છે न કારનો ण કાર अवकुप्वन्तरेऽपि (૧ ૬.૨૭) સૂત્રથી થાય છે वर्मन्–માર્ગ વગેરેના પણ આ પ્રમાણે वर्म, वर्मनी, वर्मानि થાય છે

(૮–૯) त्यद् વગેરે સર્વનામોના टि નો अ થવાની શક્યતા નથી કારણકે नपुसकात् स्यमोर्लुक् (૧ ૮ ૧૦) સૂત્ર લાગવાથી सि અને अम् નો लुक् થાય છે જ્યારે सि વગેરે પરમા હોય ત્યારે જ टि નો अ થાય છે આમ નિમિત્તના અભાવને લીધે त्यदादेष्टेर (૧ ૬ ૫૫) નો પણ વિધિ પ્રવર્તતો નથી તેથી त्यत्, तद्, यद्, एतद् વગેરે પ્રથમા એકવચનમા થાય છે દ્વિવચન વગેરેમા સૂત્ર લાગવાથી त्यद्+औ=त्य+ई (ईमौ સૂત્રથી) त्ये તે પ્રમાણે ते ये, एते થાય છે બહુ-વચનમા त्यद् + इ = त्यन् + इ (नुमयम ૧ ૮ ૫) સૂત્રથી અને नोपधाया (૧ ૮ ૭) સૂત્રથી त्यान् + इ = त्यानि તે પ્રમાણે तानि, यानि અને एतानि થાય છે

(૧૦) प्रतीची રૂપમા अञ्चेर्दीर्घश्च (૧ ૯ ૫૩) સૂત્રથી ई પ્રત્યય હોવાને લીધે प्रति + अञ्च् ના अ કારનો લોપ અને इ કારનો દીર્ઘ થતા प्रतीच् + ई = प्रतीची એમ થાય છે

(૧૧–૧૩) जगत्–જગત અને महत्–મોટુ એ બન્ને त કારાન્ત શબ્દો છે પણ न्सम्महतो दीर्घ शौ च (૧ ૯ ૬૦) સૂત્રથી, शि પ્રત્યય પરમાં આવે છે તેથી ઉપધા દીર્ઘ થતાં महत्, महती, महान्ति થાય છે પણ जगत्, जगती, जगन्ति માં ઉપધા દીર્ઘ થશે નહીં તેજ પ્રમાણે पयः, पयसी पयांसि ઉપરના જ સૂત્રથી स કારાન્ત पयस्–દૂધ શબ્દને नुम् અને ઉપધા દીર્ઘ થવાથી થાય છે

(૧૪–૧૫) सि અને अम् નો નપુંસકલિંગમાં लुक् થવાથી अदस् ના स કારનો स्रोर्विसर्ग. (૧.૬ ૪) સૂત્રથી લોપ થતાં अद, अमू, अमूनि એમ દીર્ઘનો આદેશ થતા થાય છે તે પછીના પુલિંગ પ્રમાણે अमुना (टानाऽस्त्रियाम् ૧ ૬ ૪૧ સૂત્રથી), अमूभ्याम्, अमीषाम् (एस्भि बहुत्वे ૧ ૬ ૧૫ સૂત્રથી) અને सुडाम. (૧ ૬ ૩૦ સૂત્રથી) થાય છે.

પ્રકરણ–૧૩

(૧–૬) યુષ્મદ અને અસ્મદ્ ના ત્વમ્ અને અહમ્ પ્રથમા એકવચનમાં તેમજ યૂયમ્ અને વયમ બહુવચનમા તે તે પ્રત્યય સાથે આદેશ થાય છે. આ તેજ વિભક્તિમાં દ્વિવચનમા અનુક્રમે યુવ અને આવ આદેશ થાય છે તેને પ્રથમા દ્વિતીયાના ઔ પ્રત્યય અને તે ઔ નો આમ આદેશ થવાથી યુવામ્ આવામ થાય છે

દ્વિતીયા વગેરેના એકવચનમા યુષ્મદ અને અસ્મદ ના ત્વત્ અને મત આદેશ થાય છે દ્વિતીયા એકવચનમા આ પરમાં હોય ત્યારે આરશ્મો (૧.૧૧.૬) સૂત્રથી ટિ ભાગનો આ કાર અને તેને અમ લાગવાથી ત્વામ–મામ, બહુવચનમા શસ પ્રત્યયમા ત્યદાદેષ્ટેર (૧.૬.૫૫) સૂત્રથી યુષ્મ + અસ્ = યુષ્માન્ = (શસિ ૧.૬.૮ સૂત્રથી દીર્ઘ થવાથી) અને શસો ન (૧.૧૧.૭) થી સ કારનો ન કાર થવાથી યુષ્માન્–અસ્માન થાય છે.

(૭–૧૧) ચતુર્થી એકવચનમા યુષ્મદ અને અસ્મદ્ ના ઙિ પ્રત્યય સહિત તુભ્યમ્–મહ્યમ્ આદેશ થાય છે અને ષષ્ઠી એકવચનનાં ઙસ્ પ્રત્યય સહિત તવ–મમ આદેશ થાય છે

તૃતીયા અને સપ્તમી એકવચન ટા અને ઙિ મા અનુક્રમે ટિ ભાગનો એ કાર થવાથી ત્વત્ + આ = ત્વ + આ = ત્વે + આ = (ए अय् ૧.૨.૯ સૂત્રથી) ત્વયા–મયા થાય છે. તે રીતે ત્વત્ + इ = त्व + इ = त्वे + इ = त्वय् + इ = त्वयि થાય છે.

તૃતીયા વગેરે દ્વિવચનોમા अद्भि (૧.૬.૧૧) સૂત્રથી યુવ + भ्याम् = युवाभ्याम्–आवाभ्याम थाय छे.

ચતુર્થી ભ્યમ પ્રત્યયનો ભ્યમ્ આદેશ કરવાથી યુષ્મદ + ભ્યમ્ = યુષ્મ + ભ્યમ્ (ત્યદાદેષ્ટેર ૧.૬.૫૫ સૂત્રથી) અને યુષ્મભ્યમ અસ્મભ્યમ થાય છે અહીં ભ્યમ્ હોવાને લીધે મ કારાદિ પ્રત્યય રહેતો નથી તેથી अद्भि (૧.૬.૧૧) કે एहिभ (૧.૬.૧૫) સૂત્રોની પ્રાપ્તિ નથી.

પંચમીના ઙસિ અને ભ્યસ્ પ્રત્યયનો ત્ (त्) આદેશ થતાં ત્વ + ત્ ત્વત–મત અને યુષ્મદ + ત = યુષ્મ + ત = યુષ્મત–અસ્મત્ થાય છે

(૧૨) ષષ્ઠી દ્વિવચનમા યુવ + આમ = યુવે + ઓસ્ (ટૌસ્યેત્ ૧.૭.૮ સૂત્રથી) યુવય + ઓસ = યુવયો:–આવયો: થાય છે બહુવચનમા સુડામઃ (૧.૬.૩૦) થી સર્વનામના પરમા આવતા આમ ને સુડ્ અ ગમ ... સામ પ્રત્યય ... છે તેનો આકમ્ આદેશ યુષ્મ: ... (૧.૮.૪) થી ... સામ્ ના ... આવે છે, યુષ્મ + આકમ્ = યુષ્માકમ–અસ્માકમ થાય છે. બહુવચનમા આરશ્મો (૧.૧૧.૬) સૂત્રથી ... સ્ પ્રત્યય, પરમાં હોય ત્યારે ... યુષ્મ + સ્ = યુષ્મા: + સ્ = યુષ્માન્–અસ્માન્ થાય છે

(૧૩–૧૪) દ્વિતીયામાં युष्मद् અને अस्मद् ના પ્રત્યય સહિત त्वा–मा, वाम्–नौ, व –न થાય છે. જ્યારે ચતુર્થી અને ષષ્ઠી વિભક્તિમાં તે–मे, वाम्–नौ, व –न· થાય છે

युष्मद् અને अस्मद् ના આદેશોના વિશેષવિધિ સહિતના રૂપો આ પ્રમાણે થાય છે·

	युष्मद् (સર્વનામ) તું, તમે			अस्मद् (સર્વનામ) હું, અમે		
વિભક્તિ	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમા	त्वम्	युवाम्	यूयम्	अहम्	आवाम्	वयम्
દ્વિતીયા	त्वाम्-त्वा	युवाम् -वाम्	युष्मान् -व	माम् –मा	आवाम् –नौ	अस्मान्–न·
તૃતીયા	त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभि	मया	आवाभ्याम्	अस्माभिः
ચતુર્થી	तुभ्य-ते	युवाभ्याम्-वाम्	युष्मभ्यम्-व	मह्यम् –मे	आवाभ्याम्-नौ	अस्मभ्यम्–न
પંચમી	त्वत्	युवाभ्याम्	युष्मत्	मत्	आवाभ्याम्	अस्मत्
ષષ્ઠી	तव-ते	युवयो -वाम्	युष्माकम्-व	मम–मे	आवयो –नौ	अस्माकम्–न
સપ્તમી	त्वयि	युवयो·	युष्मासु	मयि	आवयोः	अस्मासु

(૧૫–૧૯) તે–मे વગેરે युष्मद् અને अस्मद् ના આદેશોનો પ્રયોગ કરી બતાવ્યો છે. દ્વિતીયા એકવચનમા त्वा–मा આદેશ થાય છે તે બતાવી તેનો પ્રયોગ કર્યો છે

(૨૦–૨૧) સંબોધન પદની પરમા કે વાક્ય અથવા પાદની શરૂઆત મા કે च, वा, ह, अह અને एव ના યોગમાં આ त्वा–मा વગેરે આદેશ આવતા નથી

(૨૨–૨૩) अस्मान्–युष्मान्, तव–मम, आवयो युवयो, माम् તેમજ मे ના પ્રયોગ આવ્યા છે

પ્રકરણ–૧૪

(૧–૪) અવ્યયોના અર્થ આ પ્રમાણે છે.

(૧) च–અને, વળી (૨) वा–વિકલ્પ (૩) अह (૪) ह–ખેદ (૫) एव–નિશ્ચય (૬) नो –પ્રતિષેધ (૭) विना–વિના (૮) सह–સાથે (૯) अयि–કોમળ આમંત્રણ (૧૦) सार्धम्–સાથે

(११) अन्तरा–વચમાં (१२) नम –નમસ્કાર (१३) मृषा–મિથ્યા (१४) मिथः–પરસ્પર (१५) मृशम् –ખુબ (१६) पुनः–ફરી (१७) पृथक्–પૃથક્ (१८) कुलम्–પૂરતુ , વર્જન (१९) समम्–સાથે (२०) नूनम्–ચોક્કસ, ખરેખર (२१) नाना–અનેક (२२) दोषा–રાત્રિ (२३) सत्ता–સાથે (२४) मिथ्या (२५) आहोस्वित्–વિતર્ક (२६) साकम्–સાથે (२७) भूयः–ફરી (२८) आरात्–સમીપે (२९) ईषत् –થોડું (३०) खलु–ખરેખર (३१) आङ्–ભય, આશ્ચર્ય (३२) एवम्–આ પ્રમાણે, સ્વીકાર (३३) स्वस्ति–સ્વસ્તિ (३४) अस्ति–સત્તા (३५) उच्चैः–ખુબ મોટેથી (३६) नीचैः –ખુબ નીચે, ધીમેથી (३७) प्रातः–પ્રભાતે (३८) ह्यः–ગઈ કાલે (३९) श्वः–આવતી કાલે (४०) स्व –સ્વર્ગ સ્વર્ગ (४१) तत्–તેથી (४२) किल–નિશ્ચય, સ્મરણ (४३) वै–નિશ્ચય, સ્મરણ (४४) मा–પ્રતિષેધ (४५) अन्तर् –વચમાં (४६) तिरस्–અંતવાળા–विश्वक्–વિવિધતા, द्राक्–શીઘ્ર, ज्याक्–નિશ્ચય વગેરે (४७) दिवा દિવસે (४८) युगपत्–એકી સાથે (४९) अलम्–પર્યાપ્ત (५०) सत्यम्–સત્ય (५१) नञ्–પ્રતિષેધ તેના છ અર્થો પ્રચલિત છે

तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।

अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिताः ॥

(५२) सहसा–એકાએક (५३) ज्योक्–જલદી (५४) नहि–ખરેખર નહી (५५) किम्–પ્રશ્ન, વિતર્ક (५६) ब्रूहि–કહો (५७) सह–સાથે (५८) हे–સંબોધન (५९) अन्यत्–બીજુ (६०) हं–સંબોધન (६१) ॐ–અંગીકાર, આરંભ (६२) यत्–જેથી (६३–६४) ऋते अन्तरेण–સિવાય (६५) अथ –પછી, સર્વે (६६) मा–પ્રતિષેધ (६७) न–પ્રતિષેધ (६८–६९) अ થી ओ સુધીના ચૌદ સ્વરોના અર્થ આ પ્રમાણે છે.

(६८) अ–સંબોધન, ભર્ત્સના (६९) आ–વાક્યમાં, સ્મરણમાં (७०) इ–સંબોધન (७१) ई–દુઃખ, ચિંતા (७२) उ–રોષ, નિવારણ (७३) ऊ–નિશ્ચય, પ્રશ્ન, રોષ (७४–७७) ऋ–ॠ–ऌ–ॡ–ઘૃણા, સ્નેહ (७८) ए–સંબોધન (७९) ऐ–આશ્ચર્ય (८०) ओ–અનુનય (८१) औ–છે, હા

(५–१६) વિભક્તિ અર્થમાં तत्र–ત્યાથી માંડીને उररीकृत्य–સ્વીકાર કરીને સુધીના ૨૯ (ઓગણત્રીસ) અવ્યયો, काल–સમય વાચક सदा –સતત વગેરે ૨૩ (ત્રેવીસ) એટલે કે કુલ્લે ૫૨ (બાવન) પણ ગણમાં છે ૮૧+૫૨=૧૩૩ થાય છે.

(१७–२०) प्र વગેરે ૨૦ (વીસ) ઉપસર્ગોને પણ સમાવિષ્ટ કરવાનાં છે. તે બધા ધાતુની અગાઉ લાગે છે. તેને માટે ભર્તૃહરિ વાક્યપદીયમાં નોંધે છે કે—

उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।

प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् ॥

"ધાતુના અર્થ ઉપસર્ગ વડે બળપૂર્વક અન્ય અર્થમાં લઈ જવાય છે જેમકે . (हृ–હરણ કરવું ધાતુ) प्रहार–પ્રહાર, आहार–ભોજન, संहार–નાશ અથવા ભેગું કરવું, विहार–ફરવું અને परिहार–ત્યાગ કરવું એમ થાય છે.

(૧) ધાતુના અર્થને અટકાવીને અન્યત્ર અર્થમાં લેવો તે वितरति માં છે तृ–तरति તરવું પણ वि--વિશેષ–ઉપસર્ગ લાગતાં वितरति–વહેંચે છે. એમ અર્થ થાય છે. તેનો પ્રયોગ ભવભૂતિએ ઉત્તર રામચરિતમ્ (૨ ૪) માં वितरति गुरु. प्राज्ञे विद्या यथैव तथा जडे એ પ્રસિદ્ધ શ્લોકમા કર્યો છે.

(૨) ધાતુના અર્થને અનુસરતો ઉપસર્ગ સહિતનો પ્રયોગ તે अधीते મા છે अधि+इ (જવુ) –અધ્યયનના અર્થમાં આત્મનેપદ થાય છે. अधीते=ભણવુ . ક્રિયાનુ ફળ કર્તાને જાય છે

(૩) ધાત્વર્થનો વિશેષ–વધારો–કરે તે विजयते–છે. તેમાં जयति જીતે છે પણ विजयते–વિજય પામે છે તેમાં સમ્માન, ભવ્યતા વગેરે અર્થો સૂચક છે.

(૪) અનર્થક પ્રયોગવાળા જેવા કે –प्रलोकते એટલે કે लोकते–જુએ છે अवतिष्ठते કે तिष्ठति –ઊભો છે. તેમાં ઉપસર્ગ કોઈ વિશિષ્ટ અર્થનુ સૂચન કરતો નથી

(૨૧) આ प्र વગેરે ઉપસર્ગ અવ્યય તરીકે–ધાતુના સંયોગ સિવાય પણ કર્મપ્રવચનીય વગેરે અર્થોમાં પ્રયુજય થાય છે जपम् अनु प्रावर्षत् જપ કર્યા પછી વરસાદ પડ્યો તેમા अनु ઉપસર્ગ ધાતુની સાથે નથી, પણ અલગ છે તેનો અર્થ–ઉપલક્ષણ–ખાસીઅત નો છે જપ એ હેતુ છે. અને તે સિવાય વરસાદ પડયો જ ન હોત તેમ સમજાય છે

क्त्वा–સ બ ધક ભૂતકૃદ त–त्वा–વગેરે ને હવે ગણાવે છે.

(૨૨–૨૪) (૧) क्त्वा (૨) क्यप्–સબંધક ભૂતકૃદંતના પ્રત્યયો છે પાણિનિમુનિએ समान-कर्तृकयोः पूर्वकाले क्त्वा (૩.૪.૨૧) માં સ્પષ્ટતા કરી છે કે એકજ કર્તાની ક્રિયાઓમા જે પૂર્વ સમયમાં થાય તેને क्त्वा લાગે છે આમ कृत्वा નો પ્રયોગ–मनसि कृत्वा वदति–વિચાર કરીને બોલે છે તેજ રીતે आकृत्य તેમા आ ઉપસર્ગ ને લીધે क्त्वा ને બદલે क्यप् પ્રત્યય લાગે છે (૩) वत्–ની જેમ (૪) आम्–પ્રત્યય-कुतस्तराम्, कुतस्तमाम् વગેરે (૫) च्वि–એટલે નામધાતુ (તેનું પ્રકરણ જુદુ આવે છે) (૬) धा–પ્રકારના અર્થમા જેમકે :–द्विधा–બે પ્રકારે, त्रिधा–ત્રણ પ્રકારે, बहुधा–ઘણા પ્રકારે, षोढ'–છ પ્રકારે વગેરે (૭) कृत्वस्–વખત, વાર (૮) तुम्–હેત્વર્થ કૃદન્ત–માટે–कर्तुम्–કરવા માટે, भोक्तुम्–ખાવા માટે (૯) डाच् પ્રત્યય कृ–करोति, भू–भवति અને अस्–अस्ति ધાતુઓ પરમાં હોય ત્યારે લાગે છે. જેમકે .–सुखाकरोति–સુખી કરે છે. તે सुखाकरः–સુખી કરનાર (૧૦) णम्–अम्–વાર વાર–આભીક્ષ્ણ્ય ના અર્થમાં વપરાય છે. (૧૧) शस् પ્રત્યય વખત, વાર અનુસારના અર્થમાં–भूरिश –વારંવાર, बहुश ઘણીવાર, क्रमशः–ક્રમ-વાર. (૧૨) सु–स् પ્રત્યય વાર વખતના અર્થમા द्वि –બે વાર વગેરે છે.

આમ च વગેરે ૮૧+વિભક્તિઅર્થે–૫૨+प्र વગેરે ૨૦+क्त्वा વગેરે ૧૨=૧૬૫–એકસો પાંસઠ.

(૨૫-૨૭) વિભક્તિ કાર્ય થયા સિવાયનો શબ્દ ભાષામાં પ્રયોજાતો નથી. તેથી તેમને વિભક્તિ પ્રત્યયો લાગે છે પણ અવ્યય હોવાને લીધે તેની પરમાં વિભક્તિ પ્રત્યયોનો લોપ થાય છે. આથી અવ્યયો ત્રણેય લિંગમાં સમાનરૂપ છે. વિભક્તિ અને વચનોમાં પણ સમાનરૂપ છે

આ ૧૮૫ ની ઉપરાંતના અવ્યયકાંડમાંથી ગ્રહણ કરવાં.

પ્રકરણ-૧૫

(૧) સ્વરાન્ત અને વ્યંજનાન્ત શબ્દો જે નિયતલિંગવાળા છે. તેમની સાધના આગળ જોઈ. તે પછી પ્રકરણ-૧૪ માં ત્રણેય લિંગ, વિભક્તિ અને વચનમાં સમાનરૂપ ધરાવતા અવ્યયો આપ્યા.

આગળ ભાષિતપુંસ્કની ચર્ચા થઈ ગઈ છે. હવે પુંલિંગ કે નપુંસકલિંગમાંથી શબ્દોને સ્ત્રીલિંગી બનાવવા માટેના વિશેષ પ્રત્યયો આવે છે. તે ખાસ કરીને કાવ્યરચના માટે ઉપયોગી છે તેમ વિનયસાગરજી જણાવે છે.

(૨-૪) अ કારાન્ત શબ્દોને સ્ત્રીલિંગમાં आप्–आ પ્રત્યય લાગતાં जाय–जाया–પત્ની, भद्र નું भद्रा, वृद्ध નું वृद्धा વગેરે થાય છે તેમજ अज વગેરેના પણ आप्–आ અંતવાળા સ્ત્રીલિંગ શબ્દો થાય છે अज–બકરો તેનું अजा–બકરી વગેરે આપ્યા છે.

(૫) वृद्ध શબ્દ વય–ઉંમરવાચી છે તેમજ अज, बाल, वटक વગેરે જાતિવાચક છે. તે બધા અપવાદ હોવાને લીધે અહીં ગણમાં મૂક્યા છે બાકી વયોવાચી પ્રત્યય ईप्–પદ્ય–૩૦ માં આગળ આવશે. અને જાતિવાચક–પદ્ય–૨૬ માં આગળ આવશે તે બંનેનો અપવાદ અહીં મૂક્યો છે સામાન્ય અર્થવાળામાંથી જ્યારે [illegible] પૂર્વક ન દોષ કરવામાં આવે ત્યારે તે અપવાદ બને છે. જાતિ અને વય સામાન્ય અર્થમાં ईप् પ્રત્યય પામે છે. પણ अ કારાન્ત અને अज વગેરે એમ ન દોષ કરીને અપવાદ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે.

(૬) ધાતુમાંથી નિષ્પન્ન થયેલાં કેટલાક अ કારાન્ત શબ્દોને સ્ત્રીલિંગી બનાવવા માટે आप् પ્રત્યય લાગે ત્યારે તેના अ કારનો [illegible] इ કાર થાય છે જેમકે:–कार करोति इति कारकम् તેનું कारिका એમ થાય છે पचति इति पाचक તેનું पाचिका–રાંધનારી એમ થાય છે

(૭) ૧ [illegible] આચાર્યનું નામ [illegible] કરીને વ્યંજનાન્ત શબ્દો आप् અંતવાળા થાય છે. જેમકે –वाच्–वाचा–વાણી, गिर्–गिरा–વાણી, दिश्–दिशा–દિશા વગેરે થાય છે.

(૮-૯) પદ્ય [illegible] क्षिप्र અને [illegible] ઉપમાંના क કારનો લોપ [illegible] માટે વિનય–સાગરજી મહારાજે [illegible] ૧૧ ને [illegible] વગેરે [illegible] ઇ

(૧૦-૧૩) वेणी–ચોટલો વગેરે ई કારાન્ત શબ્દોને काप्(का) પ્રત્યય લાગે ત્યારે તેના પૂર્વસ્વરનો વિકલ્પે દીર્ઘ થવાથી वेणिका–वेणीका–તેમજ तर સરખામણીમાં વધારે અર્થનો પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે પણ પૂર્વ ई નો હ્રસ્વ થાય છે

તેમા नौका–હોડી, मुरैका–સુસમૃદ્ધ તેમજ सुग्लौका–સુંદર ચાંદની વગેરે શબ્દો નિપાત-સિદ્ધ છે. એટલે કે તેમના અર્થ અને સ્વરૂપ નક્કી હોય છે તેથી તેમાં હ્રસ્વ કરવાનો નથી

(૧૪) न કારાન્ત–दण्डम् अस्य अस्ति इति दण्डिन्–દંડધારી, તેમજ ऋ કારાન્ત हरति इति हर्तृ (कर्तृ)–હરનાર (કરનાર) અને અપત્યાર્થે–પુત્ર વગેરે વાચકના અર્થવાળા अण् प्रत्ययना उपगो· अपत्य पुमान्–ઉપગુનો છોકરો તે औपगव તે શબ્દોને ईप् પ્રત્યય લાગતાં ક્રમાનુસાર दण्डिनी –દંડધારિણી, हर्त्री (कर्त्री) હરનારી (કરનારી), તેમજ औपगवी–ઉપગુની છોકરી–એમ થાય છે. તે પ્રમાણે शुण्डा अस्य अस्ति જેને સૂંઢ છે તે शुण्डिन्–હાથી, તેનું शुण्डिनी–હાથણી (करिणी, हस्तिनी વગેરે જેમ) થાય છે. गन्तृ–જનારનુ गन्त्री–જનારી, नेतृ–નેતાનું नेत्री–સ્રીનેતા વગેરે થાય છે उपमन्यो. अपत्य पुमान्–ઉપમન્યુનો પુત્ર. તેનું સ્રીલિંગમાં औपमन्यवी–ઉપમન્યુની પુત્રી વગેરે અન્ય ઉદાહરણો સમજવા.

(૧૫) राजन्–રાજા–न કારાન્ત શબ્દ છે તેને ईप् પ્રત્યય લાગે ત્યારે ઉપધા अ કારનો લોપ થતાં राज्ञी–રાણી એમ થાય છે. તે પ્રમાણે श्वन्–કૂતરો તેના अ કારનો લોપ થતાં व કારનું સંપ્રસારણ થાય છે અને शुनी–કૂતરી તેમજ मघवन्–ઇન્દ્રનું मघोनी–ઇન્દ્રાણી એમ થાય છે.

(૧૬-૧૭) स्वसृ વગેરે પદ્ય–૧૭મા આપ્યા છે. તેમને ત્રાણ ईप् (૧ ૧૨ ૬) સૂત્રથી ईप् લાગતો નથી કારણકે स्वसृ વગેરે તો નિયતસ્રીલિંગી છે. અને पञ्चन् વગેરે સંખ્યાવાચકો ત્રણેય લિંગમાં સમાન છે.

(૧૮-૨૦) उपगो अपत्य पुमान्–औपगव એમ अ કારાન્ત શબ્દ अण् (अ) પ્રત્યયને લીધે થાય છે. સ્રીલિંગમાં તે પ્રત્યયનો ईप् પરમા આવે ત્યારે લોપ થાય છે તદ્ધિત પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે सूर्यस्य इय दिक्–સૂર્યની દિશા તે પૂર્વ દિશા–તે માટે સૂર્યના य કારનો લોપ થઇને (अण्) णित् પ્રત્યય હોવાને લીધે सौर्+સ્રીલિંગનો ईप् પ્રત્યય થવાથી=सौरी થાય છે

प्रजाधर्म એ સમાસમાં અંત્ય म કારનો લોપ થતા प्रजाधार्म्यम्–પ્રજાની ધાર્મિકતા એમ થાય છે.

वराकी–શબ્દ वर ને षाक (षित्) પ્રત્યય पाकोकण. (૩.૪ ૯) સૂત્રથી લાગતાં બને છે. निशा –રાત્રિ શબ્દને भूतपूर्वे चरट् (૧ ૧૫ ૮૫) સૂત્રથી टित् પ્રત્યય લાગે છે તેથી તેનુ निशाचरी થાય છે. मतु પ્રત્યય उ કારાનુબંધ વાળો છે તેથી તેનુ गोमती, मतिमान् નુ સ્ત્રીલિંગ मतिमती, बुद्धि-मती વગેરે તેમજ ऋ કારાનુબંધવાળા વર્તમાનકૃદંતોમાં પણ पच्+अतृ+ई=पचन्ती, पठन्ती ભણતી, गच्छन्ती–જતી–એમ થાય છે. भवान्–भवतु શબ્દનુ भवती થાય છે.

(૨૧) नद-નું नदी, गौर નું गौरी, गौतम નું गौतमी, देव નું देवी, अनडुह् નું अनडुही-ગાય, नर्तक-નાચનારનું नर्तकी-નાચનારી થાય છે.

(૨૨-૨૪) इन्द्र, भव-शिव-रुद्र-मृड-शर्व વગેરે શબ્દોના સ્ત્રીત્વ વાચી શબ્દો इन्द्राणी, भवानी, शिवानी, रुद्राणी, मृडानी, शर्वाणी એમ आनीप् (आनी) પ્રત્યય લાગીને થાય છે.

हिम-બરફ અને अरण्य-જંગલ-શબ્દોને વધારે-ગીચ એ અર્થમાં ઉપરનો પ્રત્યય લાગતાં हिमानी-બરફનો ઢગલો તેમજ अरण्यानी-ગીચ જંગલ એમ થાય છે.

यव-જવ મા દોષ હોય તો आनीप् (आनी) પ્રત્યય લાગતાં यवानी-સડેલો જવ, તેમજ यवन શબ્દને લિપિના અર્થમાં ઉપરનો પ્રત્યય લાગતા यवनानी-ફારસી લિપિ એમ થાય છે.

તદુપરાંત વિકલ્પે क्षत्रिय ના क्षत्रिया-क्षत्रियाणी, आचार्य ના आचार्या-आचार्यानी, मातुल ના मातुला-मातुलानी-મામી એમ થાય છે.

અહીં કૌમુદીનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે અન્ય સ્થળોએ ગ્રન્થાન્તરે એમ બતાવ્યું છે. આ પ્રક્રિયા કૌમુદી તે રામચંદ્ર શેષ (પંદરમી સદી પૂર્વાર્ધ) ની છે. તેના પરથી જ ભટ્ટોજિ દીક્ષિત ની વૈયાકરણસિદ્ધાન્ત કૌમુદીની પ્રેરણા થઈ છે તેમ વિદ્વાનોનું માનવું છે. સારસ્વત પ્રક્રિયા પરની ચંદ્રકીર્તિ (સોળમી સદી) ની સુબોધિકા ટીકામાં (પૃષ્ઠ ૯૭, ૧૭૫ વગેરે) પણ પ્રક્રિયા-કૌમુદીનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે

(૨૫) સમાહાર-એકત્રીકરણ હોય ત્યારે ईप् પ્રત્યય લાગે છે જેમકે : त्रयाणां समाहार: -ત્રણનો સમૂહ અથવા ત્રણેય વેદો-त्रयी એમ થાય છે. તે પ્રમાણે त्रिलोकी, पञ्चनदी વગેરે જાણવાં

शूद्र શબ્દ જાતિવાચક હોવાથી તેને પદ્ય-૨૬ અનુસાર ईप् લાગે જ છતા અહીં તેનું शूद्री એમ કરીને બતાવ્યું છે કે જાતિવાચક ને જે પ્રત્યય લાગવાનો હોય તે લાગે પણ शूद्र ની પત્ની शूद्री જ થાય છે આમ આ અહીં વિશેષ વિધાન છે તે પ્રમાણે गणक-જ્યોતિષીની પત્ની-गणकी [illegible] જાતિ કે વર્ગવાચક સિવાયના છે

(૨૬) महिष-પાડો, शूकर-જંગલી ડુક્કર, [illegible], कुक्कुट-કૂકડો-મરઘો, [illegible], मेष-ઘેટું -મેષી-ઘેટી એમ થાય છે આ બધા શબ્દોના ઉપધામા य કાર નથી

(૨૭-૨૮) मत्स्य-આ ઉપધામાં य કાર હોવાને લીધે તેને [illegible] (૩.૬.૧) સૂત્રથી [illegible] થાય છે. ત્યારે मत्स-જ રહી જાય, [illegible], मनुष्य [illegible] ईप् પ્રત્યય લાગે છે તેથી मत्सी, [illegible], પણ मनुष्यी (અહીં य કારનો [illegible]) [illegible] માં છે [illegible] છે

(૨૯) सूर्य વગેરે શબ્દોને સ્ત્રીપ્રત્યય ईप् લાગે ત્યારે તેના ઉપધા य કારનો લોપ થતાં सूरी, पुषी, तिषी, अगस्ती અને मत्सी એમ થાય છે.

(૩૦-૩૧) सुकुमार, किशोर, कलभ-મદનિયુ વગેરે अ કારાન્ત શબ્દો પ્રથમ વય બતાવે છે. તેથી તેમના सुकुमारी, किशोरी, कलभी વગેરે થાય છે. પણ वृद्ध શબ્દ પ્રથમ વયવાચી ન હોવાને લીધે તેને ईप् ન લાગતા आप् લાગીને वृद्धा એમ થાય છે તેજ પ્રમાણે शिशु શબ્દ अ કારાન્ત ન હોવાને લીધે તેને ईप् પ્રત્યય લાગશે નહિ तरुण-યુવાન એનુ तरुणी એમ થાય છે.

(૩૨-૩૪) પોતાના જ અંગવાચી શબ્દોને વિકલ્પે ईप् લાગતાં सुमुखी-सुमुखा, मृगाक्षी, तन्वङ्गी વગેરે થાય છે. પણ पद्मवदना અપવાદ છે. मृगनयना—मृगनयनी પણ થાય છે.

कृदिकारादक्तेरीप् (૧ ૧૨.૩૦) સૂત્રથી ધાતુને ભાવક્રિયાના અર્થમા क्ति (ति) પ્રત્યય લાગે છે. તેથી अनुभूति, कृति.-કૃતિ, ब्रूति-કથન વગેરે થાય છે તે સિવાયના સ્ત્રીલિંગ હ્રસ્વ इ કારાન્ત શબ્દોને ईप् લાગતાં अङ्गुलि, ને अङ्गुली-આગળી, धूलि ને धूली ધૂળ, आवलि. -आवली-પરંપરા तुम्बि.-तुम्बी-તૂંબડી, વગેરે થાય છે.

(૩૫-૩૬) मनु વગેરેનો એમ ષષ્ઠી નિર્દેશને લીધે અન્ત્ય-उ કાર વગેરેને સ્થાને ऐ લાગે છે તેથી मनु નું मनै+ई=मनायी-મનુપત્ની, कुषीद-વ્યાજે પૈસા ધીરનાર તેનુ कुषीद+ई=कुषीदायी, पूतक्रतु-ઇન્દ્ર તેનું पूतक्रतायी-ઇન્દ્રાણી, अग्नि ની પત્ની अग्नायी, वृषाकपि-વિષ્ણુ, શિવ, ઇન્દ્ર, અગ્નિ-તેની પત્ની वृषाकपायी થાય છે.

(૩૭-૩૮) पत्नी ગણુ આપીને युवन् શબ્દને ति પ્રત્યય લગાડીને સ્ત્રીલિંગ શબ્દ युवतिः બનાવાય છે

(૩૯) दार-પત્ની શબ્દ નિત્ય બહુવચનાન્ત છે તેના રૂપો देव શબ્દ પ્રમાણે થાય છે. दारा, दारान्, दारैः, दारेभ्य (૨), दाराणाम्, दारेषु થાય છે.

(૫૦-૫૧) पटु-હોંશિયાર तनु-કૃશ, ऋजु-સરળ, लघु-હલકો, गुरु-ભારે વગેરે उ કારાન્ત શબ્દો છે તે ગુણવાચક છે.

તે ગુણવાચક શબ્દ જેને લાગે તેની પાસે જાય એટલે કે અન્યને છોડી દે છે. અન્ય દ્રવ્યવાચકોમા પણ તે જોવા મળે છે કારણકે गुणगुणिनोरभेदः -ગુણ અને ગુણી-ગુણવાન-દ્રવ્ય એમ સંબધ છે. તે સર્વ લિંગોમા પ્રયુકત થાય છે તેથી पटु એમ પુલિંગમા, पटु-એમ નપુંસકલિંગમાં અને અહીં ईप् લાગતાં पट्वी એમ થાય છે. તે પ્રમાણે तन्वी, ऋज्वी, लघ्वी, गुर्वी, मध्वी (मधु) कट्वी (कटु) વગેરે થાય છે.

(૫૨) अध्वर्यु, धेनु-ગાય, रज्जु-દોરડું વગેરે સિવાયના उ કારાન્ત શબ્દોના સ્ત્રીલિંગમાં દીર્ઘ થતા करभोरु નુ करभोरू-મદનિયાની સાથળો જેવી સાથળ વાળી, वामोरु-નું वामोरू-સુંદર સાથળવાળી, कारु (કારીગર) નું कारू થાય છે.

(૫૩) આ પ્રમાણે પુલિંગ શબ્દોને ગૌણકર્મ નિયમાનુસાર आप्, ईप् કે ऊ પ્રત્યયાન્ત કરીને તેમને सि વગેરે પ્રત્યયો લાગતાં गङ्गा તેમજ नदी અને वधू પ્રમાણે રૂપો થયા છે.

પ્રકરણ–૧૬

(૧) कारकम् એટલે કે ક્રિયાની સાથેનો સંબંધ ક્રિયા સંયોગ કર્તા, કર્મ, કરણ, સંપ્રદાન, અપાદાન અને અધિકરણ નામે એમ છ સંબંધમાં હોય છે. क्रियां करोति क्रियायाम् अन्वेति इति वा–જે ક્રિયા કરે છે અથવા જે ક્રિયામાં જોડાયેલ-સમન્વિત છે તે બધાં કારક કહેવાય છે. આમ કર્તા એ મુખ્ય કારક છે જ્યારે કર્મ વગેરે ગૌણ કારકો છે.

(૨–૩) लिङ्गના અર્થમાં પ્રથમા વિભક્તિનો પ્રયોગ થાય છે. धातुप्रत्ययव्यतिरिक्तम् अर्थवच्छब्दस्वरूपं लिङ्गम्–ધાતુ કે પ્રત્યય સિવાયનું અર્થવાળું શબ્દસ્વરૂપ તે લિંગ છે એટલે કે મૂળ શબ્દ તેને માટે પાણિનિએ प्रातिपदिक સંજ્ઞા કરી છે. સારસ્વત મતાનુસાર તેની लिङ्ग એમ સંજ્ઞા થાય છે. વિનયસાગરકૃત भोजव्याकरण કેટલાકનો નિર્દેશ કરીને कौमार વ્યાકરણના નામ્ય लिङ्गम्–નામ એજ लिङ्ग છે, મહાભાષ્યકાર પતંજલિના–सत्त्वानपगमो लिङ्गम् (सत्त्वानं रक्षोहत्यम्, प्रमद, उन्नय)–સ્ત્રીલિંગી અને પુલિંગી તેમજ નપુંસકલિંગી શબ્દોજ લિંગ છે અને પાણિનિ તેને प्रातिपदिकम् એવું નામ આપે છે.

આમ कृष्ण, द्रोण, एक, द्वि (द्वौ), बहु (बहवः) વગેરે પુંલિંગ શબ્દો છે. रमा, नारी વગેરે સ્ત્રીલિંગ શબ્દો છે અને ज्ञानम्, कमल વગેરે નપુંસકલિંગ શબ્દો છે.

તેથી लिङ्गम् એટલે लिङ्ग्यन्ते=चिह्न्यन्ते=ज्ञायन्ते पुंस्त्रीनपुंसकत्वानि अनेन–તેના વડે પુલિંગ, સ્ત્રીલિંગ અને નપુંસકલિંગ શબ્દો જાણી શકાય છે ઓળખી શકાય છે – સમજી શકાય છે તે लिङ्गम्–મૂળ શબ્દ–પ્રકૃતિ એમ જણાય છે.

(૪) પ્રથમા	– कर्ता	– ક્રિયાનો કરનાર	राम	– રામ	
દ્વિતીયા	– कर्म	– ક્રિયાનું સાધ્ય	रावण	– રાવણને	હ
તૃતીયા	– करणम्	– ક્રિયાનું સાધન	बाणेन	– બાણ વડે	ણે
ચતુર્થી	– सम्प्रदानम्	– ક્રિયાનું અભિપ્રેત	सीताप्राप्त्यै	સીતા પ્રાપ્તિ માટે	
પંચમી	– अपादानम्	– ક્રિયાનું નિમિત્ત	चापात्	– કામઠાથી (તે લીધે)	
સપ્તમી	– अधिकरणम्	– ક્રિયાનો આધાર	रणे	– યુદ્ધમાં	છે

[illegible] એમ–સંબંધના અર્થમાં ષષ્ઠી તે કારક–ક્રિયા સાથે સંબંધિત નથી [illegible]

(૫–૬) आमन्त्रणम् એટલે [illegible] અને [illegible] કહેવાય છે. આમ [illegible] करोति इति कुम्भकार વગેરે [illegible] [illegible] તેમજ [illegible] वगेरे સમાસ–નામ [illegible] શબ્દ પ્રથમા વિભક્તિમાં [illegible] છે [illegible]

(૨૯) सूर्य વગેરે શબ્દોને સ્ત્રીપ્રત્યય ईप् લાગે ત્યારે તેના ઉપધા य કારનો લોપ થતાં सूरी, पुषी, तिषी, अगस्ती અને मत्सी એમ થાય છે.

(૩૦-૩૧) सुकुमार, किशोर, कलभ-મદનિયુ વગેરે अ કારાન્ત શબ્દો પ્રથમ વય બતાવે છે. તેથી તેમના सुकुमारी, किशोरी, कलभी વગેરે થાય છે. પણ वृद्ध શબ્દ પ્રથમ વયવાચી ન હોવાને લીધે તેને ईप् ન લાગતા आप् લાગીને वृद्धा એમ થાય છે તેજ પ્રમાણે शिशु શબ્દ अ કારાન્ત ન હોવાને લીધે તેને ईप् પ્રત્યય લાગશે નહિ तरुण-યુવાન એનું तरुणी એમ થાય છે.

(૩૨-૩૪) પોતાના જ અંગવાચી શબ્દોને વિકલ્પે ईप् લાગતા सुमुखी-सुमुखा, मृगाक्षी, तन्वङ्गी વગેરે થાય છે. પણ पद्मवदना અપવાદ છે. मृगनयना–मृगनयनी પણ થાય છે.

कृदिकारादक्तेरीप् (૧ ૧૨ ૩૦) સૂત્રથી ધાતુને ભાવક્રિયાના અર્થમાં क्ति (ति) પ્રત્યય લાગે છે તેથી अनुभूति, कृति-કૃતિ, व्रूति-કથન વગેરે થાય છે તે સિવાયના સ્ત્રીલિંગ હ્રસ્વ इ કારાન્ત શબ્દોને ईप् લાગતા अङ्गुलिः, ને अङ्गुली-આંગળી, धूलि ને धूली ધૂળ, आवलि -आवली-પર પરા तुम्बि -तुम्बी-તૂબડી, વગેરે થાય છે.

(૩૫-૩૬) मनु વગેરેનો એમ પષ્ઠી નિર્દેશને લીધે અન્ત્ય-उ કાર વગેરેને સ્થાને ऐ લાગે છે તેથી मनु નું मनै+ई=मनायी-મનુપત્ની, कुपीद-વ્યાજે પૈસા ધીરનાર તેનું कुपीद+ई=कुपीदायी, पूतक्रतु-ઇન્દ્ર તેનુ पूतक्रतायी-ઇન્દ્રાણી, अग्नि ની પત્ની अग्नायी, वृषाकपि-વિષ્ણુ, શિવ, ઇન્દ્ર, અગ્નિ-તેની પત્ની वृषाकपायी થાય છે.

(૩૭-૩૮) पत्नी ગણ આપીને युवन् શબ્દને ति પ્રત્યય લગાડીને સ્ત્રીલિંગ શબ્દ युवतिः બનાવાય છે

(૩૯) दार-પત્ની શબ્દ નિત્ય બહુવચનાન્ત છે તેના રૂપો देव શબ્દ પ્રમાણે થાય છે. दारा, दारान्, दारैः, दारेभ्य (૨), दाराणाम्, दारेषु થાય છે.

(૫૦-૫૧) पटु-હોશિયાર तनु-કૃશ, ऋजु-સરળ, लघु-હલકો, गुरु-ભારે વગેરે उ કારાન્ત શબ્દો છે તે ગુણવાચક છે.

તે ગુણવાચક શબ્દ જેને લાગે તેની પાસે જાય એટલે કે અન્યને છોડી દે છે. અન્ય દ્રવ્યવાચકોમા પણ તે જોવા મળે છે કારણકે गुणगुणिनोरभेदः -ગુણ અને ગુણી-ગુણવાન-દ્રવ્ય એમ સબધ છે. તે સર્વ લિંગોમા પ્રયુક્ત થાય છે તેથી पटु એમ પુલિંગમા, पटु-એમ નપુંસકલિંગમા અને અહીં ईप् લાગતા पट्वी એમ થાય છે તે પ્રમાણે तन्वी, ऋज्वी, लघ्वी, गुर्वी, मध्वी (मधु) कट्वी (कटु) વગેરે થાય છે.

(૫૨) अध्वर्यु, धेनु-ગાય, रज्जु-દોરડું વગેરે સિવાયના उ કારાન્ત શબ્દોના સ્ત્રીલિંગમાં દીર્ઘ થતાં करभोरु નું करभोरू-મદનિયાની સાથળો જેવી સાથળ વાળી, वामोरु-નું वामोरू-સુદર સાથળવાળી, कारु (કારીગર) નું कारू થાય છે.

(१३-१५) સંબોધનની જુદી વિભક્તિ નથી. પરંતુ તે પ્રથમા વિભક્તિ જ છે. અને સંબોધનમાં भो, भगो, अघो તેમજ हे વગેરે ના પૂર્વે પ્રયોગ થાય છે તેથી गोविन्द !, परमेश्वर !, (हे) कुमारौ !, भो सर्वविदः !, दुराराध्य ! વગેરે સંબોધન વિભક્તિ ના પદો છે. समुद्धर, प्रसीद, [illegible], क्षमस्व, [illegible] વગેરે આજ્ઞાર્થ દ્વિતીય પુરુષના ક્રિયાપદ છે.

(१६-१८) પદ-૪ માં कारकम् ના ઉદાહરણ રૂપે વાક્ય આપ્યું છે. તેનો અર્થ પણ આપ્યો છે કેવળ ષષ્ઠી વિભક્તિ જે સંબંધના અર્થમાં પ્રયુક્ત થાય છે તેની ચર્ચા અહીં કરી એ ષષ્ઠી વિભક્તિના અંતવાળા પદને ક્રિયા સાથે સીધો સંબંધ નથી પણ ક્રિયા સાથે સંબંધમાં રહેલા કારક સાથે સંબંધ છે તેથી જ બધાંની સાથે પણ આવી શકે છે જેમકે :-

પ્રથમા સાથે–अयोध्यायाः रामः–અયોધ્યાના રામ

દ્વિતીયા સાથે–लङ्कायाः रावणम्–લંકાના રાવણને

તૃતીયા સાથે–रामस्य बाणेन–રામના બાણથી

ચતુર્થી સાથે–निजस्य भार्यायै પોતાની પત્ની (મેળવવા) માટે

પંચમી સાથે–हृदयस्य कोपात्–હૃદયના કોપને લીધે

સપ્તમી સાથે–लङ्कायाः रणे–લંકાના રણમેદાનમાં

સંબોધન સાથે–भो भक्तानां राम–હે ભક્તોના રામ

(१९-२०) कार्यं એટલે कर्म–જે ક્રિયાનું અગત્યનું સાધ્ય–સાધનીય–સાધવા યોગ્ય છે. તેના ચાર પ્રકારો ઉદાહરણ સહિત અહીં વિનયસાગરજી આપે છે

(૧) उत्पाद्यम्–ઉત્પન્ન કરવા યોગ્ય–કારીગર સાદડી બનાવે છે. તેમાં સાદડીની ઉત્પત્તિ થાય છે.

(૨) आप्यम् प्राप्यम्–પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય અહીં જ્ઞાનાર્થક ધાતુઓને પણ સમાવી દેવાય છે કારણ કે સર્વસામાન્ય નિયમ નોંધ્યો છે કે ये ये गत्यर्थकास्ते ते प्राप्त्यर्थकाः જે જે ધાતુઓ ગતિ અર્થવાળા છે તે બધા પ્રાપ્તિ અર્થવાળા પણ થાય છે [illegible] રૂપને જુએ છે. તેમાં નૈયાયિકોના મતાનુસાર इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम्-ઇન્દ્રિયોના વિષય સાથેના સંનિકર્ષ–સંયોગથી થતું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ [illegible]. તેથી આંખોમાંથી તેજ શુભ્ર રૂપને–તેના વિષયને જોવા નીકળી ને [illegible] [illegible] પ્રાપ્ત કરે છે. [illegible] [illegible] પ્રાપ્તિ [illegible] પણ સૂચિત છે જ.

(૩) संस्कार्यम्–[illegible]

(૪) [illegible]

अन्योक्त–કર્મણિ પ્રયોગમા કર્મકારકની પ્રથમા વિભક્તિ થાય છે જેમકે '– घट करोति નું घटः क्रियते એમ થાય છે

આથીજ પદ્ય-૬ માં हरि, वासुदेव અને असौ लिङ्गम् મૂળ શબ્દો પ્રથમા વિભક્તિમાં છે. તેમજ सेव्यः એ सेव् (सेवते) ભજવું ધાતુનું कृत् પ્રત્યયાન્ત રૂપ પણ પ્રથમામાં છે वासुदेव–वसुदेवस्य अपत्यं पुमान् વસુદેવનો પુત્ર–अपत्येऽण् (१ १५ १) સૂત્રથી તદ્ધિત પ્રત્યયાન્ત છે प्राप्तानन्द – प्राप्त. आनन्द· य स·– જેને આનંદ પ્રાપ્ત થયો છે તે– બહુવ્રીહિ સમાસાન્ત શબ્દ છે. તેથી તેની પ્રથમા થાય છે सेव्यो हरिर्मया (सेव्य हरि. मया) એ अहं हरिं सेवेय–કર્તરિ પ્રયોગનો કર્મણિ પ્રયોગનો–अन्य–કર્મને उक्त–પ્રાધાન્યાર્થે કહીને કર્યો છે

(૭) रोरूयते–ખૂબ રડે છે रु–रौति બીજો ગણ પરસ્મૈપદ-રડવું નું यङ्-ક્રિયાતિશય–અંતવાળુ ક્રિયાપદ છે. તેની વિશદચર્ચા દ્વિતીયા વૃત્તિના પ્રકરણ–૧૩ માં છે. તેજ રીતે भुज्–ભોગવવુ નું यङ् અંતવાળુ ક્રિયાપદ છે. प्रागास्ताम्–प्राक्–आस्ताम्–अस् થવું બીજો ગણ પરસ્મૈપદનુ હ્યસ્તન ભૂતકાળ ત્રીજોપુરુષ દ્વિવચનનું રૂપ છે.

(૮) पुण्यपीयूषपूर्णा.–पुण्यमेव पीयूष तेन पूर्णाः पर्वतीकृत्य એ पर्वत શબ્દનું નામ ધાતુ-च्वि રૂપ છે नाम्नो य ई चास्य (२ १५ १) સૂત્રથી સિદ્ધ થાય છે

(૯) रोरूयन्ते, जेगीयन्ते–गै (–गायति) ૧ લો ગણ પરસ્મૈપદ-ગાવું ધાતુનુ यङ् પ્રત્યયાન્ત ક્રિયાપદ, मेम्रियन्ते–म्रि (म्रियते) ૧ લો ગણ આત્મનેપદ-મરવુ-ધાતુનું यङ् પ્રત્યયાન્ત ક્રિયાપદ છે.

(૧૦) कर्तरि પ્રયોગને સ્પષ્ટ વિનય સાગરજી જણાવે છે કે જ્યારે કર્તા પ્રથમામાં હોય અને કર્મ દ્વિતીયામાં હોય ત્યારે कर्तृप्रयोग–कर्तरि પ્રયોગ કહેવાય છે, આમ જે પ્રમાણે ધાતુ-ક્રિયાપદ હોય તે પ્રમાણે પ્રથમા દ્વિતીયા વગેરે વિભક્તિ અંતવાળા પદ આવે છે.

(૧૧) જ્યારે कर्मप्रयोग–कर्मणि પ્રયોગ હોય ત્યારે કર્તા તૃતીયામા હોય છે અને કર્મ–મુખ્ય થવાથી પ્રથમામાં આવે છે. એટલે કે જેનું અભિધાન હોય તે પ્રથમામા આવે છે જ્યારે અકર્મક ધાતુ હોય એટલે કે દેશ, કાળ, ભાવ અને જવાનો રસ્તો એ બધા કર્મ તરીકે ક્રિયાપદ સાથે હોય ત્યારે भावे પ્રયોગ કહેવાય છે.

(૧૨) પદ્ય-૧૧ ના भावे પ્રયોગના સ્પષ્ટીકરણ માટે ઉદાહરણો આપે છે તેમાં કર્તરિ વાક્યો આ પ્રમાણે થશે.

विद्वांस भूम्याम् आसते–વિદ્વાનો જમીન પર બેઠા છે.

भवान् भवति–આપ હો–રહો

ते सौख्यम् अनुभवति–તેઓ સુખ અનુભવે છે.

(૩૦) सम्प्रदानकारकम्=दानपात्रम्–દાનનું પાત્ર એટલે કે જેને આપવાનું હોય–બતાવવાનું હોય–જેને માટે ક્રિયા થતી હોય તેની ચતુર્થી થાય છે. વિદ્યાર્થીને કન્યા, અને વેદના વિદ્વાનને ગાય આપે છે. તેમાં કન્યા અને ગાય બન્ને આપવાની ક્રિયાના આશ્રય છે તેથી कर्म હોવાને લીધે દ્વિતીયામાં છે. પણ छात्र–વિદ્યાર્થી અને वेदविद्–દાનના પાત્ર છે દાન તેમને મળે છે તેથી તેમની ચતુર્થી વિભક્તિ છે.

(૩૧–૩૩) વિશ્લેષ એટલે છૂટા પડવું તે. જ્યાંથી જે છૂટું પડે તેની પંચમી વિભક્તિ આવે છે. તે વિશ્લેષની અવધિ ચલ–અસ્થિર કે અચલ–સ્થિર એમ બંને પ્રકારે હોય છે. તેથી ધાવત અશ્વાત્ બ ને પંચમીમાં છે અને अचलात्–પર્વતપરથી नदी अवतरति–નદી ઉતરે છે તેમાં अचलात्–पर्वतात् એ પંચમીમાં છે તે નદીના વિશ્લેષની અચલ અવધિ છે

ષષ્ઠી વિભક્તિ સંબંધના અર્થમાં છે તે સંબંધમાં આવતાં બંને પદોમાં એક પ્રધાન –મુખ્ય હોય છે તેથી તે વિશેષ્ય કહેવાય છે અને જે અપ્રધાન–ગૌણ હોય તે વિશેષણ કહેવાય છે કારણકે તે વિશેષ્ય–પ્રધાનના અર્થને વિશેષ કરે છે આથી राज्ञः पुरुषः માં राज्ञः–રાજાનો, એ ક્રિયાના સંબંધે જોતા ગૌણ છે તેથી તે पुरुषः–પુરુષ પદના અર્થને વિશેષ કરે છે કે રાજાનો પુરુષ એટલે કે રાજાની સાથે સંબંધ ધરાવતો પુરુષ એમ થાય છે તેજ રીતે અન્ય ઉદાહરણોમાં पित्रोः–માતાપિતાનું, गुरूणाम्–ગુરુઓનું અને कवीनाम्–કવિઓના એ પદો પૂજન, વચન તેમજ વગેરે ને વિશેષ કરે છે. આમ ષષ્ઠીમાં આવતાં પદો ક્રિયા સાથે સીધા સંબંધમાં નથી પણ તે ષષ્ઠીની સાથે પ્રથમા વગેરે માં રહેલું પદ જ ક્રિયા સાથે કર્તા, કર્મ વગેરે અનુસાર સંબંધ ધરાવે છે.

(૩૪–૩૭) પાણિનિ વ્યાકરણ અનુસાર સપ્તમીનો આધાર ત્રિવિધ–ત્રણ પ્રકારનો છે પણ અહીં નિમિત્ત, સામીપ્ય અને ઔપચારિક–ગૌણ આધારોને પણ સમાવી લેવાયાં છે. ક્રિયાની પ્રવૃત્તિ માટે જે સ્થળ કે કાળ હોય તે સપ્તમી વિભક્તિ લે છે. તેનાં ઉદાહરણો આ પ્રમાણે છે.

(૧) औपश्लेषिक–उपश्लेषयुक्त–उपश्लेषे भव–વિશિષ્ટ સ્પર્શ સંયોગથી સિદ્ધ થતો આધાર. જેમકે –कटे शेते कुमारः–કુમાર સાદડી પર સૂતો છે. તેમાં કુમાર અને સાદડીનો સ્પર્શ (સંબંધ) આધાર અને આધેય–આધાર લેનાર નો સંબંધ દર્શાવે છે.

(૨) सामीपिक–समीपे–भव–નજીકતાથી સિદ્ધ થતો આધાર. જેમકે –वटे गावः सुशेरते –વડ નીચે ગાયો સૂતી છે તેમાં વડ નીચે એટલે કે વડની નજીક નીચે ... સ્પર્શ સિદ્ધ થતો નથી.

(૩) अभिव्यापक–व्याप्तिं करोति ... આધાર ... અર્થ ... સ્વરૂપને લીધે અથવા તે ... સમભાગમાં ... હોય છે ... કે ... આધારની આટલી વિશદ ...

(૨૨–૨૪) अभितः, सर्वतः વગેરે ઉપપદો છે. તે નિત્ય દ્વિતીયા વિભક્તિ જ લે છે. उपर्यध्यधसः सामीप्ये (૮ ૧.૭) એ પાણિનિના સૂત્રથી उपरि–अधि–अध ત્રણેય સમીપ–નજીક –પાસેના અર્થમાં છે धिक्–ધિક્કાર હો–એ ઉપપદ દ્વિતીયા વિભક્તિ લે છે. તેનુ સુંદર ઉદાહરણ ભર્તૃહરિના જીવન પરનુ છે તેમ કિવદંતી છે.

या चिन्तयामि सतत मयि सा विरक्ता
साऽप्यन्यमिच्छति जन स जनोऽन्यसक्तः ।
अस्मत्कृते च परितुष्यति काचिदन्या
धिक्ता च त च मदन च इमा च मा च ॥

"જેનુ હુ (ભર્તૃહરિ) સતત ચિંતન કરું છું તે (પિંગલા) મારામાં વિરકત–વિરાગી છે તે અન્ય પુરુષ (અશ્વપાલ) ને ઝંખે છે તે પુરુષ અન્ય (ગણિકા) મા સકત–રાગી છે અને મારા માટે કોઇ અન્ય (ગણિકા) પ્રીતિવાળી છે. **તે (પિંગલા) ને** ધિક્કાર હો. **તે (અશ્વપાળ) ને** ધિક્કાર. **(મદન–કામદેવ) ને** ધિક્કાર **આ (ગણિકા) ને** ધિક્કાર અને **મને** પણ ધિક્કાર હો.

(૨૫–૨૭) नैरन्तर्यम्–અત્યંત સયોગ–જેમાં વચ્ચે વ્યવધાન ન હોય તેવો સંયોગ. निरन्तरस्य–भाव (निर्गतम् अन्तर यस्मात् तत् निरन्तरम्–જેમાથી અંતર–વ્યવધાન જતું રહ્યુ છે તે). કાળ, સમય અને अध्वा–માર્ગ ની સાથે ગુણવાચક, ક્રિયા અને દ્રવ્યવાચક પદ હોય ત્યારે काल, देश અને अध्वा દ્વિતીયા વિભકિત થાય છે

मासम्–કાલવાચક છે જ્યારે क्रोशम्–માર્ગવાચક–બે માઇલ જેટલો માર્ગ–છે कल्याणी મા कल्याण તેમજ कुटिला ગુણવાચક છે अधीते ક્રિયા છે. गुडधाना. અને नदी દ્રવ્યવાચક સત્ત્વવચન છે પરંતુ જ્યા વ્યવધાન–રુકાવટ આવશે ત્યાં નૈરન્તર્ય રહેશે નહીં તેથી સાતત્ય–સતતતા ન હોવાને લીધે मासस्य द्वि. अधीते–માસમાં બે જ વાર ભણે છે. क्रोशे द्वारिका–કોસમાજ દ્વારકા નગરી, વગેરે થાય છે

(૨૮–૨૯) ક્રિયાનો કરનાર कर्ता પ્રધાન–મુખ્ય હોય છતાય कर्मणि પ્રયોગ મા कर्म જ્યારે પ્રધાન થાય ત્યારે कर्ता તૃતીયામાં આવે છે અને ક્રિયાની સિદ્ધિ માટે ઉપકારક જે સાધન–શસ્ત્ર વગેરે તેની તો તૃતીયા થાય છે જ આમ राम लोकरावण रावणं शरेण भिन्नवान् –લોક ભયંકર રાવણને રામે બાણથી ભેદી નાંખ્યો–હણ્યો તેનાં रावण ने ક્રિયા સાથે, પ્રાધાન્ય તથા જોડતાં તેની रावणः એમ પ્રથમા અને कर्ता–राम ની रामेण દ્વિતીયા થાય છે.

પરંતુ कराग्रेण विदीर्ण નું युध्यते ની સાથે તૃતીયાન્ત જ થાય वानरा कराग्रेण विदीर्णेन रावणेन सह युध्यन्ते–વાંદરાઓ નખોથી ભેદાયેલા રાવણ સાથે લડે છે. તે विदीर्णेन रावणेन ની પ્રથમા વિભકિત कर्मणि પ્રયોગમાં થાય છે

भूभृत्सु पादपाः :– પર્વત પર વૃક્ષો એ ઔપશ્લેષિક આધાર, અને गङ्गायां शर्करालुका ગંગામાં મોટા કાંકરા છે એ પણ ઔપશ્લેષિક આધાર છે

(૩૮–૩૯) અહીં પ્રસિદ્ધ એટલે જ્ઞાત અને અપ્રસિદ્ધ એટલે અજ્ઞાત ક્રિયા એમ સમજવું. તેથી धारावर्षं च वर्षति (સતિ સપ્તમી) મૂસળધાર વરસાદ વરસતો હતો ત્યારે એ જ્ઞાત ક્રિયા છે ને ચોરનું આવવું અજ્ઞાત છે

(૪૦–૪૮) દ્વિતીયા વગેરે વિભક્તિઓનું નિયમન કરનાર ઉપપદોની [illegible] ગણત્રી આપે છે.

દ્વિતીયા વિભક્તિ લેનાં ઉપપદ विना, अन्तरेण–સિવાય, વગર, अन्तरा–વચમાં, મધ્યમાં, વચ્ચે (પદ્ય–૪૧)

તૃતીયા વિભક્તિ સાથે જ પ્રયોજતા ઉપપદ सह, साकम्, सदृश, सार्धम्–સાથે (પદ્ય–૪૨)

ચતુર્થીનું નિયમન કરતા ઉપપદ नमः, स्वस्ति, स्वाहा, स्वधा, वषट् (પદ્ય–૪૩) અને अलम् પૂરતાં. પણ नमः વગેરે જો ક્રિયાપદ તરીકે પ્રયોજાય તો ઉપપદ વડે નિયમન કરાતી–વિભક્તિ કરતાં કારક વિભક્તિ–ક્રિયા સાથે સીધો સંબંધ ધરાવતી હોવાને લીધે દ્વિતીયા વિભક્તિ લે છે જેમકે :– श्रीकृष्णाय नमः શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર પણ नमः ને ઉપસર્ગ તરીકે कृ (करोति) ક્રિયાપદ સાથે ધાતુની પહેલાં મૂકવામાં આવે ત્યારે नमस्करोति श्रीकृष्णम् શ્રી કૃષ્ણને નમન કરે છે

પંચમી નિયમન કરતા ઉપપદ–ऋते સિવાય, अन्य–બીજો, જુદો, ભિન્ન, ભિન્ન–ઇતર (પદ્ય–૪૪)

ષષ્ઠી સપ્તમી ક્રિયાસમુદાયમાં વ્યક્તિની આગમના (ક્રિયા) કરનાર શ્રેષ્ઠ ગુણસમુદાયમાં बहुक्षीरा–બહુદૂધાળી અને જાતિસમુદાયમાં द्विज બ્રાહ્મણ વગેરે (પદ્ય–૪૫)

સ્વામી વગેરે ઉપપદો પણ ષષ્ઠી અને સપ્તમીનું નિયમન કરે છે. (પદ્ય–૪૮)

(૪૯–૫૦) गत–કર્મણિભૂત કૃદન્ત અને गत्वा કર્તરિભૂતકૃદન્ત એને આગળ વિગતો જેમ સમજ આપવામાં આવશે. તે સિવાયના કૃદન્ત શબ્દો ષષ્ઠી વિભક્તિ લે છે. જેમકે : व्यासस्य कृतिः (કરી) છે તે વ્યાસની કૃતિ રચના ભારત મહાભારત જાણીતી છે ને મહાભારતનું સ્મરણ થાય છે. स्मृ (स्मरति) સ્મરણ કરવું ક્રિયાપદનું કર્મ ષષ્ઠી પણ લે છે જેમકે, मम स्मर મને યાદ કર અને मातुः स्मरति માને યાદ કરે છે

(૫૧–૫૨) કારણ, તર્ક, હેતુ આવ્યો હોય કે બધનું કારણ હોય તેની પંચમી વિભક્તિ થાય છે.

[illegible] ક્રિયમાણપણાથી હોવાને લીધે જેમ કૃત્રિમતા [illegible] શબ્દ [illegible] સિદ્ધ કરાય છે [illegible] અનુક્રમ [illegible] પ્રમાણથી [illegible]

–तिलेषु तैलं विद्यते–તલમાં તેલ હોય છે. તલના કયા ભાગમા તેલ ન હોય તે કહી શકવુ આજે પણ અશક્ય છે આમ તલમાં કણેકણમાં અણુએ અણુમાં તેલ છે दधिनि सर्पि.–દહીંમાં ઘી હોય છે. એટલે કે દહીના અંદર અભિન્ન સ્વરૂપે ઘી–થવા માટેના કારણરૂપ ઘીપણુ છે

આ બંને ઉદાહરણો પરથી सर्वत्र ब्रह्म अस्ति–બ્રહ્મ સર્વત્ર છે. બ્રહ્મ–પરમાત્મા–જિનેશ્વર દેવ સર્વત્ર–જગતના અણુએ અણુમાં વિદ્યમાન છે. બ્રહ્મનો પરમાત્મા કે જિનેશ્વર એવો અર્થ પરમપ્રભાવક શ્રી માનતુંગાચાર્ય વિરચિત ભક્તામરસ્તોત્ર મા કર્યો છે.

त्वामव्यय विभुमचिन्त्यमसङख्यमाद्य
ब्रह्माणमीश्वरमनन्तमनङ्गकेतुम् ।
योगीश्वर विदितयोगमनेकमेक
ज्ञानस्वरूपममल प्रवदन्ति सन्तः ॥२४॥

(પદચ્છેદ–त्वाम् अव्यय विभुम् अचिन्त्यम् असङ्ख्यम् आद्य ब्रह्माणम् ईश्वरम् अनन्तम् अनङ्गकेतुम् । योगि–ईश्वर विदितयोगम् अनेकम् एक ज्ञान–स्वरूपम् अमल प्रवदन्ति सन्त ॥)

"હે જિનેશ્વર દેવ,) સતો તમને અવ્યય, વિભુ, ચિંતનથી પર, સખ્યાગણત્રીથી પર, આદ્ય, બ્રહ્મ, ઇશ્વર, અનત કામનાશક, યોગીશ્વર, યોગજ્ઞ, અનેક (છતાં) એક, જ્ઞાન સ્વરૂપ અને નિર્મળ (એવા) કહે છે"

(૪) वैषयिक.–વિષય સાથે સંબધિત हृदि ब्रह्म–હૃદયમાં બ્રહ્મ છે તેમાં સર્વત્ર વ્યાપક બ્રહ્મ હૃદય વિષે પણ પુદ્ગલ–પિંડસ્થિત કહેવાય છે.

(૫) नैमित्तिकः–જે નિમિત્તો–કારણે કાર્ય થતુ હોય ત્યા સપ્તમી પ્રયોજાય છે જેમકે '–युद्धे वीर सनह्यति યુદ્ધમા વીર સજ્જ થાય છે એટલે કે યુદ્ધ માટે–યુદ્ધના નિમિત્તે તૈયારી કરે છે નિમિત્ત ને માટે ક્રિયા થાય ત્યારે સપ્તમી નો પ્રયોગ થાય છે તેનુ સુદર ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે.

चर्मणि द्वीपिन हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।
केशेषु चमरी हन्ति, सीम्नि पुष्कलको हत ॥

ચામડા માટે દીપડા–વાઘને હણે છે **દાંત માટે** હાથીને હણે છે(ચામરના) **વાળ માટે** ચમરી (યાક) ને હણે છે અને **કસ્તૂરી માટે** ગધમૃગ હણાય છે.

અહી ચામડુ, દાત, વાળ અને કસ્તૂરી એ નિમિત્ત સાધવા તેને સંબધે રહેલા દીપડા વગેરે હણાય છે

(૬) औपचारिक –આલંકારિક–ગૌણ પ્રયોગમા પણ સપ્તમી થાય છે. જેમકે '–अगुल्यग्रे करिणा शतम्–આંગળીના ટેરવે સો હાથી ઓ (નચાવે છે) આમાં બલાતિશય સૂચિત છે

(૫૭-૫૯) आङ्-आ-મર્યાદાના અર્થમાં જેને अप તેમજ परि વર્જન-સિવાય-થી અલગ અર્થમાં જેને લાગે તેની પંચમી થાય છે. आ पुरात् આખા નગરમાં એટલે કે નગરના ખૂણે ખૂણે વરસાદ વરસ્યો તેમ સૂચન થાય છે. अप हरेः અને परि हरे હરિ (વિષ્ણુ) થી અલગ-જુદો, ભિન્ન એમ પણ થાય છે.

અને तादर्थ्य-तस्य अर्थं तदर्थं, तदर्थस्य भावः (भावे तन्वतण. ૧ ૧૫ ૩૫ સૂત્રથી) तादर्थ्यम्-તેના માટેનો ભાવ-તે અર્થમાં ચતુર્થી થાય છે. તેના ઉદાહરણ રૂપ કારણ માલા નામના અલંકારનો પ્રયોગ કર્યો છે.

સંયમને માટે જ્ઞાન-વિદ્યા, ધર્મને માટે સંયમ, મોક્ષપ્રાપ્તિ અર્થે ધર્મ એમ સ્પષ્ટ કર્યું છે. છેલ્લા પાદમાં ધનને દાન કરવા માટે અને ભોગ કરવા માટે ધારણ કરે છે-રાખે છે ધરાવે છે નાશ માટે નહીં.

કારણકે :- दानं भोगो नाशस्तिस्रो गतयो भवन्ति वित्तस्य ।
यो न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति ॥

આમ જ્ઞાનનો અર્થ સંયમ વિષે, સંયમનો અર્થ ધર્મ વિષે અને ધર્મનો અર્થ મોક્ષ વિષેજ સિદ્ધ થાય છે.

(૬૦) क्रुध्-क्रुध्यति-ક્રોધ કરે છે., द्रुह्-द्रुह्यति-દ્રોહ કરે છે. असूय्-असूयति-ગુણોમાં દોષ જોવે છે તે અર્થના कुप्-कुप्यति, ईर्ष्य्-ईर्ष्यति વગેરે ધાતુઓ જેના પ્રત્યે ક્રોધ વગેરે હોય તેની ચતુર્થી લે છે.

(૬૧-૬૩) ल्यप्-એટલે गत्वा-त्वा-સંબંધક ભૂતકૃદંતના કર્મની પંચમી વિભક્તિ થાય છે તેથી हर्म्यम् आरुह्य प्रेक्षते-હવેલી પર ચઢીને જુએ છે તે વાક્યને રંધાવીને હવેલી પરથી જુએ છે તેમ કરીએ ત્યારે हर्म्यात् (પંચમી) प्रेक्षते એમ થાય છે.

જ્યારે જેનો લોપ થાય ત્યારે તેનો અર્થ તો અંદર અન્વિત જ રહેવાય છે. અહીં સંબંધક ભૂતકૃદંતનો લોપ થાય છે છતાં તેનો અર્થ લોપાતો નથી.

(૬૪-૬૫) આ નિયમ અને તેના ઉદાહરણોની ચર્ચા નો મેનિક આરાધનાના વિવરણમાં પૃ. ૩૪-૩૬ ની ટિપ્પણમાં કરી છે.

(૬૬) આ નિયમ અને તેના ઉદાહરણોની ચર્ચા ઔપચારિક આરાધનાના વિવરણમાં પૃ. ૩૪-૩૬ ની ટિપ્પણમાં કરી છે.

જેને અનાદરના અર્થમાં જેનો અનાદર થાય તેની ષષ્ઠી અને સપ્તમી વિભક્તિ ૨ ૬ ૧૦
(૬૭-૬૯) વધુના જોતાંતાम्-જોતાં જોતામાં, જેને જોતાં છતાં તે અનાદર-..

સિદ્ધ કરવા માટે થાય છે તેમા પોતાને જ સમજવા માટે અનુમાન કરાય તો તેના ત્રણ અવયવ ઘટક વાક્ય આવે છે. અને અન્ય ને અનુમાનપૂર્વક સમજવાય ત્યારે પાચ અવયવ-ઘટક વાળું વાક્ય આવે છે. તે પાંચ અવયવ વાકયોની સંજ્ઞા તર્કશાસ્ત્રના–તર્કસંગ્રહ વગેરે ગ્રંથોમા આમ છે

(૧) પ્રતિજ્ઞા વાકય–જે સિદ્ધ કરવાનુ હોય તેની રજૂઆત
(૨) હેતુ–કારણ તર્ક જેના આધારે સિદ્ધ થાય,
(૩) ઉદાહરણ–દષ્ટાન્ત સાહચર્યના નિયમની સાથે દાખલો આપવો
(૪) ઉપનય–અનુમાનિત ને,
(૫) નિગમન–સિદ્ધ કરવા તરફ લઇ જવાનો પ્રયત્ન અને સિદ્ધ કરી દેવું તે.

प्रतिज्ञा–पर्वतो वह्निमान्–પર્વત અગ્નિવાળો છે

हेतु –धूमवत्त्वात् (પંચમી)–ધુમાડાને લીધે.

उदाहरणम्–यत्र यत्र धूम तत्र तत्र वह्निः । यथा महानसे (यो यो धूमवान् स स वह्निमान्। यथा महानस) જયા જ્યાં ધૂમાડો છે ત્યાં ત્યાં અગ્નિ છે જેમકે : **રસોડામાં**

उपनय –अय (पर्वतः) अपि तथा આ પર્વત પણ તેવો (ધૂમાડાવાળો) છે

निगमनम्–तस्मात् (पर्वत·) तथा (वह्निमान्) તેથી પર્વત અગ્નિવાળો છે

સ્વાર્થ–પોતાને સમજવા માટેના અનુમાનમાં ઉદાહરણ અને ઉપનયની આવશ્યકતા નથી

તે પછી ચોર એ ભયનુ કારણ હોવાથી ચોર તરફથી ભય લાગે છે તેથી चौरात् बिभेति મા પંચમી થાય છે

(૫૩) इत्थभाव–તે પ્રમાણે, એ પ્રમાણે, એમ, જેવો, સરખો વગેરે અર્થ થાય છે શિષ્યને પુત્રની જેમ જુએ છે તેમાં समम् અથવા सदृश નો અર્થ ગર્ભિત હોઈ પુત્રની તૃતીયા વિભક્તિ થાય છે

(૫૪–૫૫) જે અ ગ વિકાર–ખોડખાપણવાળુ હોય અથવા વધુ કે ઓછું હોય તે અંગ વડે જયારે અ ગી–અંગવાળા મનુષ્ય વગેરેને સૂચવવામા આવે ત્યારે તે અંગની તૃતીયા વિભક્તિ થાય છે

જેમકે.– अक्ष्णा काण –આંખેથી કાણો અને पादेन खञ्ज –પગેથી લંગડો–તે બંનેમાં અંગ ઓછું–હીન છે પરંતુ त्रिलोचन. वक्त्रेण–મુખથી ત્રણ આંખવાળો અને विग्रहेण चतुर्भुज – શરીરથી–શરીરે ચારહાથવાળો તેમા એમનુ આધિકય–વધારો છે.

(૫૬) જેને લીધે–જ્યાથી–જેના કારણે ઉત્પત્તિ થાય તેની પંચમી વિભકિત જેમકે :– अङ्गजात् (પ ચમી) –પુત્રથી આન દ થાય છે. ब्रह्मणः प्रजा प्रजायन्ते–બ્રહ્મા (બ્રહ્મા–ઇશ્વર) માથી પ્રજા જન્મે છે. त्वद्दर्शनात् तुष्टि –તને જોવાથી સ તોષ થાય છે.

(૫૭–૫૯) आङ्–आ–મર્યાદાના અર્થ માં જેને अप તેમજ परि વર્જન–સિવાય–થી અલગ અર્થમા જેને લાગે તેની પ ચમી થાય છે આ पुरात् આષા નગરમા એટલે કે નગરના ખૂણે ખૂણે વરસાદ વરસ્યો તેમ સૂચન થાય છે. अप हरे અને परि हरे हरि (વિષ્ણુ) થી અલગ–જુદો, ભિન્ન એમ પણ થાય છે.

અને तादर्थ्य–तस्य अर्थ. तदर्थ , तदर्थस्य भाव (भावे तत्त्वतणः ૧.૧૫ ૩૫ સૂત્રથી) तादर्थ्यम्– તેના માટેનો ભાવ–તે અર્થમાં ચતુર્થી થાય છે તેના ઉદાહરણ રૂપ કારણ માલા નામના અલં-કારનો પ્રયોગ કર્યો છે

સ યમને માટે જ્ઞાન–વિદ્યા, ધર્મને માટે સંયમ, મોક્ષપ્રાપ્તિ અર્થે ધર્મ એમ સ્પષ્ટ કર્યું છે. છેલ્લા પાદમાં ધનને દાન કરવા માટે અને ભોગ કરવા માટે ધારણ કરે છે–રાખે છે ધરાવે છે નાશ માટે નહીં.

કારણકે :– दानं भोगो नाशस्तिस्रो गतयो भवन्ति वित्तस्य ।
यो न ददाति नो भुङ्क्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति ॥

આમ જ્ઞાનનો અર્થ સ ંયમ વિષે, સ યમનો અર્થ ધર્મ વિષે અને ધર્મનો અર્થ મોક્ષ વિષેજ સિદ્ધ થાય છે.

(૬૦) क्रुध्–क्रुध्यति–ક્રોધ કરે છે., द्रुह्–द्रुह्यति–દ્રોહ કરે છે, असूय्–असूयति–ગુણોમાં ખીંડા ખોળે છે તે અર્થના कुप्–कुप्यति, ईर्ष्य्–ईर्ष्यति વગેરે ધાતુઓ જેના પ્રત્યે ક્રોધ વગેરે હોય તેની ચતુર્થી લે છે.

(૬૧–૬૩) ल्यप्–એટલે त्वा–त्वा–સ બંધક કૃદન્તના કર્મની પંચમી વિભક્તિ થાય છે. તેથી हर्म्यम् आरुह्य प्रेक्षते–હવેલી પર ચઢીને જુએ છે ને વાક્યને ટકાવીને હવેલી પરથી જુએ છે તેમ કહીએ ત્યારે हर्म्यात् (પ ચમી) प्रेक्षते એમ થાય છે

જ્યારે જેનો લોપ થાય ત્યારે તેનો અર્થ તો અંદર ગુપ્તિત જ રહેવાય છે અહીં સ ંબ ધક કૃદન્તનો લોપ થાય છે છતાં તેનો અર્થ લોપાતો નથી.

(૬૪–૬૫) આ નિયમ અને તેના ઉદાહરણની ચર્ચા તો ભૈમિક આપેલના વિવરણમા પદ ૩૪–૩૭ ની ટિપ્પણમા કરી છે

(૬૬) આ નિયમ અને તેના ઉદાહરણની ચર્ચા ભૈમિક આપેલના વિવરણમા પદ ૩૪–૩૭ ની ટિપ્પણમાં કરી છે

કર્મ અનાદરના અર્થમાં જેનો અનાદર થાય તેની ષષ્ઠી અને સપ્તમી વિભક્તિ થાય છે.
(૬૭–૬૯) રૂના ભાગતામ્–ભાગ્ય ભાગ્યને, જુઓ પડતા હતાં છતાં તે ભાગ્યહીન–પરાક્ર

જાય તો પીટાઈ જાય તે બીકે–તે બધાની બૂમો કે તે બધાનો અનાદર કરીને ચોર નાસીજ જાય ને ?

તે રીતે સજજન પુરુષ સારા માર્ગે જવા માટે દુર્જનોના વચનોની અવગણના–અનાદર જ કરે.

અને દુર્જન માણસ ખોટા રસ્તે જ જાય તે સજજનોના સલાહ–શિખામણ–સદ્ભાવની પરવા ન કરે. તેને અવગણે

માતા પિતા રડતા હતાં છતાં પુત્ર દીક્ષા ગ્રહણ કરવા જાય છે, –તેમ સારસ્વત પ્રક્રિયામાં છે પણ અહીં વિનયસાગરજી ईर्ष्यया–ઇર્ષ્યાથી–અને याति–જાય છે–પદ મૂકીને સમસ્ત અર્થને નવો વળાંક આપે છે સારસ્વત પ્રક્રિયાનું કેવળ અનુકરણ નથી કરતા, અન્ય માતા પિતાના પુત્રોને પરદેશ વગેરેમાં સારું ધન મેળવતાં જોઇને તેને ઇર્ષ્યા થઈ તેથી જાય છે કે પછી અન્ય કારણો સર ઇર્ષ્યા છે. તે બધા અર્થો આવશ્યકતાનુસાર સાધી શકાય

હવે વેદમા નિયમવિધિમા જે વિશેષ વિકલ્પો થાય છે તેનાથી ઉપસંહાર કરે છે

(૭૯–૭૧) जुहोति–હોમે છે તે ક્રિયાનુ કર્મ દ્વિતીયામાં આવે છતાં दध्ना–દહી વડે એમ તૃતીયાનો વિપર્યય–અદલાબદલી બનાવે છે તે પ્રમાણે કાળ–ભૂતકાળ, ભવિષ્યકાળ વગેરેનો, એકવચન વગેરે વચનોનો, પુંલિંગ વગેરે લિંગોનો વ્યત્યય થાય છે અને પ્રકૃતિ–મૂળ શબ્દ કે ધાતુ અને પ્રત્યયનો લોપ થાય છે એટલે કે વેદમા બધે વિકલ્પ થાય છે

પ્રકરણ–૧૭

(૧) સમાસ પ્રકરણના આરંભના પદ્યમાજ વિનયસાગરજી સમાસના ઉદાહરણો રજૂ કરે છે

वैचित्र्यविभक्तिसङ्कुलम्–वैचित्र्याणि च अमू विभक्तयः वैचित्र्य–विभक्तयः (કર્મધારય સમાસ) तेषा सङ्कुलम् (તત્પુરુષ સમાસ)

सुश्लोकबन्धेन=सुष्ठु शोभना श्लोका (કર્મધારય) तेषा बन्धेन (તત્પુરુષ).

सभेदकारकम्–भेदै सहित यथा स्यात् तथा सभेदम् (અવ્યયીભાવ) सभेदानि कारकाणि यत्र तत् (બહુવ્રીહિ)

मनोहर–मन हरति इति (ઉપપદ સમાસ).

द्विपन्नागमृगेन्द्रसन्निभ–द्विपन्त च अमी नागा द्विपन्नागा. (કર્મધારય) तेषा कृते मृगेन्द्रः मृगाणाम् इन्द्र – (ષષ્ઠી તત્પુરુષ) तेन सन्निभ ।

આ સમાસ છ પ્રકારનો છે

(૨) આ છ પ્રકારનો સમાસ બે કે બેથી વધુ પદો પરસ્પર જોડા થાય–સાથે રહે તેથી બને છે.

(૩–૫) પણ તે સમાગમાં અન્વય–યોગ્ય અર્થાનુસંધાન હોવું જોઈએ તે સમાસનાં નામ –અવ્યયીભાવ. તત્પુરુષ, દ્વન્દ્વ, દ્વિગુ, બહુવ્રીહિ અને કર્મધારય એમ છ એટલે કે આ છ પ્રકારો છે, अतिरि-गायम् अतिक्रान्तम्–ધન વટાવી ગયેલું–ઓળંગી ગયેલું–જરૂરિયાત કરતાં વધુ મેળવી મૂકેલું ને अतिरि कुलम्–ધનાઢ્ય કુટુંબ. તદ્ધિત પ્રત્યયોને પણ સમાસ એમ સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે.

પણ જ્યાં અન્વય ન હોય ત્યાં સમાસ થતો નથી.

(૬–૯) ક્રિયાનો સંબંધ જે પદની સાથે હોય તે કારક સંબંધે અન્વિત–અન્વયયુક્ત હોવાને લીધે પ્રધાન–મુખ્ય થાય છે

આમ દ્વિગુ અને તત્પુરુષ સમાસમાં પરમાં આવતુ પદ–ઉત્તરપદ પ્રધાન હોય છે. જેમકે :– राज पुरुष (राजपुरुष) आगाति–રાજાનો સેવક આવે છે. તેમાં આગમન ક્રિયા સાથે પુરુષ–ઉત્તર-પદ–નો સંબંધ છે. રાજા–પૂર્વપદનો સંબંધ નથી. તેથી રાજા–પદ ગૌણ છે.

દ્વન્દ્વ અને કર્મધારય સમાસના ઉભયપદ–બંને પદ મુખ્ય છે. रामलक्ष्मणौ गच्छत. રામ અને લક્ષ્મણ જાય છે જવાની–ગમન ક્રિયા સાથે રામ અને લક્ષ્મણ, બંને પદનો સમાન સંબંધ–કર્તાનો સંબંધ છે

અવ્યયીભાવ સમાસનુ પૂર્વ–આગળનું પદ પ્રધાન હોય છે. કારણકે આ સમાસમાં પૂર્વ પદ ઘણુ કરીને ક્રિયા વિશેષણ હોય છે જેમકે – उपकुम्भं धेहि–ઘડાની નજીક મૂક. આમ ઉપ–નજીક સાથે મૂકવાની ક્રિયાનો સંબંધ મુખ્ય છે.

બહુવ્રીહિ સમાસ હંમેશા વિશેષણ તરીકે પ્રયોજાય છે તેથી પૂર્વપદ કે ઉત્તર પદ સિવાયનુ અન્ય પદ પ્રધાન–મુખ્ય બને છે એટલે કે વિશેષ–મુખ્ય બને છે. જેમકે :– तपोधन–तपः धन यस्य स–તપ જેનુ ધન છે તે ऋषि–ઋષિ.

આ બધા સમાસમાં ઉભયપદ પ્રધાન હોય તેવા દ્વન્દ્વ અને કર્મધારય સમાસ બળવાન છે. તેથી [illegible]–[illegible] મુખ્ય તેમાં કર્મધારય–મુખ્ય બંને પદ [illegible] છે. પણ [illegible] [illegible]–[illegible] મુખ્ય તેમ તત્પુરુષ કે [illegible] [illegible] [illegible]–[illegible] મુખ્ય [illegible] છે તેમ બહુવ્રીહિ થતા નથી. કારણકે તત્પુરુષમાં राजपुरुष માં [illegible] [illegible] [illegible] ન હૈ ન તેમ તેની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નથી. [illegible] જેવા નથી પણ [illegible] [illegible]– [illegible] [illegible] છે, કે ને પ્રમાણે, બહુવ્રીહિમા તો અન્યપદ મુખ્ય હોય છે. [illegible] [illegible] [illegible] પદનો ન શકાય જ નથી. [illegible] અને [illegible] પદોને [illegible] હૈ ન [illegible] વિશેષણ તરીકે મૂકી ન શકાય, કેવા લીનો

(૧૦-૧૧) બે કે બેથી વધુ પદ એકત્ર થાય ત્યારે તે એકજ પદ-સામાસિક એકત્ર થયેલુ -હળીમળી ગયેલુ પદ-થાય છે તે પ્રમાણે તેના ઉદાત્ત વગેરે સ્વર પણ એકજ-ઓતપ્રોત થઇ જાય છે. સમાસમાં પદની વિભક્તિનો લોપ થવા છતાં તેના અર્થનો લોપ થતો નથી. અને સામાસિક પદના અંત્ય-અંતિમ પદના અંત મુજબ વિભક્તિ પ્રત્યય લાગે છે

(૧૨) અવ્યયીભાવ સમાસ જે જે અર્થોમાં વિગ્રહ-પદો છૂટા રહે તે સ્થિતિ-માં રહેલા હોય છે. તે અર્થોનું પરિગણન કર્યું છે.

(૧) વિભક્તિ-गुरौ अधि प्रवृत्ता कथा-ગુરુ વિષે થતી વાતચીત તે अधिगुरु કહેવાય છે.
(૨) परि-एकेन विपरीत वृत्तम्-એકને લીધે બધું ઉલટું થયું. બાજી બગડી-તેમાં एकपरि
(૩) अन्तः-कारकप्रकरणपर्यन्तम् अधीते-કારક પ્રકરણ સુધી ભણે છે.-ત્યાં सकारकम्.
(૪) समीप -कुम्भस्य समीपम्-ઘડાની નજીક-उपकुम्भम्
(૫) पश्चात्-विष्णो. पश्चात्-વિષ્ણુની પછી-अनुविष्णु.
(૬) नातिक्रम.-(अत्यय)-अतीतानि हिमानि-ઠંડી જતી રહી-તેમાં निर्हिमम्.
(૭) अनुक्रम-(आनुपूर्व्यम्)-ज्येष्ठम् अनुक्रम्य-મોટા (વડીલ) ના પછી-अनुज्येष्ठम्
(૮) यौगपद्यम्-चक्रेण युगपत्-ચક્ર સાથે-सचक्रम्
(૯) साकल्यम्-तृणेन सकलम्-ઘાસસહિત-सतृणम्.
(૧૦)* वीप्सा-अर्थम् अर्थं प्रति-પ્રત્યેક અર્થને-प्रत्यर्थम्
(૧૧) योग्यः-(યોગ્યતા) रूपस्य योग्यम्-રૂપને યોગ્ય-यथारूपम्
(૧૨) शब्दप्रादुर्भावः-हरिशब्द इति प्रकारेण प्रकाशते-હરિ શબ્દ નો આ પ્રમાણે પ્રકાશ -અર્થ થાય છે-इतिहरि
(૧૩) अभावः-मक्षिकाणाम् अभावः-માખીનો અભાવ-निर्मक्षिकम्.
(૧૪) सदृक्त्वम्-सख्या सदृशः-મિત્ર જેવો-ससखि.

(૧૩-૧૪) વિગ્રહ એટલે અર્થાનુસંધાનને યોગ્ય અર્થને સૂચવનારુ વાક્ય. જેમકે :-જે ઘરમાં સ્ત્રીને આગળ કરીને-મુખ્ય રાખીને કાર્ય થાય છે તે-ઘર તેમા अधिस्त्रि गृहम् એમ થાય છે એટલે કે अधिस्त्रि સમાસનો વાક્યાર્થ-વાક્ય (વિગ્રહ) માં અર્થ "જે ઘરમાં સ્ત્રીને આગળ કરીને કાર્ય થાય છે તે" એમ કરવો અને જે અર્થ હોય તેને સ્થાને અવ્યય મૂકવું અને તે અવ્યય પણ પૂર્વપદમાંજ આવે છે.

---

* અહીં સારસ્વત પ્રક્રિયા પરની દીપિકામાં (પૃષ્ઠ-૨૧૬) ચન્દ્રકીર્તિ મુનિ वीप्सा નો અર્થ व्याप्तुम् ईप्सा એમ કરીને ये ये वृद्धाः तान् प्रणमति-જે જે વૃદ્ધો છે તેમને પ્રણામ કરે છે તેમા यथावृद्ध प्रणमति એમ પ્રયોગ કરે છે.

(૧૫-૧૮) ઉપર જેવું તેમ વિગ્રહમાં જે વિભક્તિઓથી નિષ્પન્ન થતો અર્થ હોય તેને સ્થાને અવ્યય મૂકાય છે. તે અવ્યય અવ્યયીભાવ સમાસમાં પૂર્વપદ તરીકે મૂકાય છે. તે પછી વિભક્તિનો લોપ થાય છે. સમાસમાં તેમજ कृत् પ્રત્યયો જેવાં કે-कुम्भं करोति इति-ઘડો બનાવે છે તે-તેના દ્વિતીયાનો अम् અને ત્રીજો પુરુષ એકવચન વગેરે પ્રત્યયોનો લોપ कृत् પ્રત્યય લાગવાથી થાય છે તેથી कुम्भकार એમ થાય છે. એટલે કે સમાસ શબ્દ નિષ્પન્ન થયા પછી તેને અર્થાનુસાર વિભક્તિ પ્રત્યયો પ્રયોજાય છે. કારણ કે તે પદની નામ સંજ્ઞા થાય છે. कृत् પ્રત્યયાન્ત, तद्धित પ્રત્યયાન્ત તેમજ સમાસની નામસંજ્ઞા કરવામાં આવી છે.

અવ્યયીભાવ સમાસ નપુંસકલિંગમાં જ પ્રયુક્ત થાય છે. અને નપુંસકલિંગ હોવાને લીધે તેનો દીર્ઘ હોય તો હ્રસ્વ થાય છે. તેને પરમાં વિભક્તિપ્રત્યયો લાગે છે. પણ વિભક્તિનો લુક્ થાય છે. આમ स्त्रीम् अधिकृत्य=अधिस्त्री=अधिस्त्रि+सु=अधिस्त्रि-સ્ત્રીને અધિકારમાં રાખીને જે કાર્યો થાય છે તેવું गृहकार्यम् એમ સિદ્ધ થાય છે.

(૧૯) सह વગેરે આ પ્રમાણે છે. सह, समान, सदृक्, सदृश, सदृक्ष, એ બધાનો स-કાર આદેશ થાય છે. इदम् નો ई (ईदृश), किम् નો की (कीदृश) આદેશ થાય છે.

(૨૦-૨૩) कुम्भस्य समीपम्-ઘડાની નજીક તેમાં समीपम् નો उप આદેશ અવ્યય હોવાને લીધે પૂર્વપદ થાય છે. અને પછી અવ્યયીભાવસમાસાન્ત अ કાર નો अम् થતાં उपकुम्भम् એમ થાય છે.

અને टा (आ) તૃતીયા એકવચન અને ङि સપ્તમી એકવચનમાં વિકલ્પે છે. તેથી उपकुम्भे कृतम् તેમજ उपकुम्भकृतम्, उपकुम्भम्, उपकुम्भात्, उपकुम्भे,-उपकुम्भम् એ પ્રમાણે થાય છે.

(૨૪-૨૬) ઉપર પ્રમાણે અન્ય अ કારાન્ત અવ્યયીભાવ સમાસ થાય છે. यथा અવ્યય અસાદૃશ્ય-અસમાનતા ના અર્થમાં આવે છે यथा ના અર્થો-યોગ્ય, વીપ્સા (વારંવાર), અનતિક્રમ અને સાદૃશ્ય છે તેમાં सादृश्य સિવાયના ત્રણ અર્થોમાં यथा ઉપર-પૂર્વપદ તરીકે અવ્યયીભાવમાં આવે છે. स्वरूपं योग्यम्-यथारूपम्-રૂપ પ્રમાણે (રૂપને યોગ્ય) છે વૃદ્ધા. वृद्धान्=यथावृद्ध જે જે વૃદ્ધો છે તેમને અને અહીં शक्तिम् अनतिक्रम्य-શક્તિ મર્યાદાની બહાર ન જઈને-મર્યાદામાં રહીને यथाशक्ति-શક્તિ અનુસાર એમ ઉદાહરણ આપ્યું છે.

તે પછી अनुक्रम-ક્રમાનુસારનું ઉદાહરણ છે

युगपत् અને समान નો स આદેશ પૂર્વપદમાં થાય છે.

(૨૭) યોગ્યતાનો જુદો નિર્દેશ કર્યો છે. यथा અવ્યયની જેમ अनु પણ પૂર્વપદ થાય છે. અને જ્યારે કોઈ શબ્દની ભાવના થતી હોય ત્યારે તેની અનુભૂતિ પ્રતિ. અને સિદ્ધિ સૂચીનો સર્વાંગ સંપૂર્ણ થાય ત્યારે જ તેના પર પૂરો પ્રકાશ પડે છે. આથી हरिम् नो अर्थ हरि शब्द પર પ્રકાશ પાડ્યો એમ અર્થ થાય.

(૩૦-૩૧) જેટલા-તેટલાં (=તમામ) એ પ્રકારનું પ્રમાણ એટલે જ અવધારને यावन्ति (જેટલા) अमत्राणि (પાત્રો) છે (तावन्ति) તેટલાં-यावदमत्रम् (તમામ પાત્રો) એમ થાય છે. તે તે જ રીતે यावत् जीवति तावत्-જ્યાં સુધી જીવે છે ત્યાં સુધી-यावज्जीवम्-જીવતા સુધી એમ થાય છે

(૩૨) અવ્યયી ભાવ સમાસ નપુંસકલિંગમા પ્રયુક્ત થાય છે અને નપુંસકલિંગ ના દીર્ઘસ્વરાન્તનો હ્રસ્વ થાય છે ए ऐ અને ओ औ સંધ્યક્ષરોના इ કાર અને उ કાર હ્રસ્વાદેશ છે તે નપુંસકલિંગ પ્રકરણ મા નોંધ્યુ છે. તે પ્રમાણે અહીં रायम् अतिक्रान्त कुलम् માં अतिरै અને नावम् अतिक्रान्त जलम् મા अतिनौ એમ થાય ત્યારે ऐ નો इ અને औ નો उ હ્રસ્વાદેશ થતા अतिरि અને अतिनु એમ સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે रायम् અને नावम् એ रै+अम् અને नौ+अम् થી સિદ્ધ થયા છે

(૩૩-૩૪) દ્વિતીયા તત્પુરુષ સમાસના ઉદાહરણોમાં प्राप्त, आपन्न, श्रित, क्रान्त, अतीत, गत, पतित, વગેરેના પ્રયોગ થાય છે प्राप्त નુ ઉદાહરણ પદ્યમા છે. वृक्षम् आश्रिता-वृक्षाश्रिता वल्ली-વૃક્ષ ને આશ્રયે રહેલી વેલડી વગેરે સમજવા

(૩૫) गत ઉત્તરપદ વડે દ્વિતીયા, भिन्न ભેદાયેલો વડે તૃતીયા, તેમજ यूपदारु માં ચતુર્થી અને भय ઉત્તરપદ વડે પંચમી તત્પુરુષ સમાસ થાય છે. अपेत છૂટો પડેલો, मुक्त છૂટો થયેલો, पतित પડેલો, त्रस्त-ત્રાસેલો વગેરે પણ પંચમી તત્પુરુષનુ નિયમન કરે છે वृक्षापेत पर्णम्, संसारमुक्त जिन , वृक्षपतितं फलम्-तापत्रस्त , रोगत्रस्त. વગેરે થાય છે.

(૩૭-૩૯) દ્વિતીયા વગેરે વિભક્તિ પ્રત્યયાન્ત પદો ક્યારેક ઉત્તરપદનુ સ્થાન પણ લે છે अग्नौ आहित અગ્નિપૂજામા રોકાયેલો ત્યા आहिताग्नि' થાય છે તે પ્રમાણે पूर्वं भूत भूतपूर्वं, दन्तानां, राजा-राजदन्तः તેના વિકલ્પો અન્ય વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં આવ્યા હોવાથી अग्न्याहित એમ પણ થાય છે

પદ્ય ૧૦ મા નોધ્યું છે તેમ ऐकपद्यम् એક જ પદ થતુ હોવાને લીધે र्नो णोऽनन्ते (૧ ૬ ૨૬) અને अवकुप्वन्तरेऽपि (૧ ૬.૨૭) સૂત્રો વડે आम्राणा वनम्-आम्रवनम्-आम्रवणम् આંબાવાડી થાય છે. પણ त्रिनयन. વગેરેમાં આ નિયમ લાગતો નથી કારણકે સ્પષ્ટ નિર્દેશપૂર્વક 'ક્યાંક' એમ કહ્યું છે पान શબ્દના न કારનો પણ વિકલ્પે ન થાય છે. તેથી सुरापानम्-सुरापाणम् થાય છે.

(૪૦-૪૧) नञ तत्पुरुष સમાસમાં नञ्-निषेध-नकारार्थ પૂર્વપદ તરીકે આવે છે नाक-स्वर्ग વગેરે નઞ્તત્પુરુષ સિવાયનામાં नञ्-न કારનો अ આદેશ થાય છે नाक વગેરે ગણના અર્થ જુદા આપવામા આવ્યા નથી. તે અપવાદ છે તેથી સ્મૃતિગત જ કરવાં પડે. છતા ય અર્થ જાણવાની ઈચ્છા થાય તો ભાનુજિ દીક્ષિતની અમરકોશટીકામાથી જોઈ લેવા

આમ न गौ.- ગાય નહી તે अगौ અને न वाडव.-ઘોડો નહી તે-अवाडव થાય છે તે પ્રમાણે न गवा-अगवा-ગાય વડે નહીં, न गवि-अगवि-ગાયમાં નહીં એમ થાય છે.

(૪૨) પણ જો સ્વરથી શરૂ થતો શબ્દ પરમાં હોય તો न નો अ થવાને બદલે अन् આદેશ થાય છે. આમ न अश्वः–अनश्वः ઘોડો નહીં તે

(૪૩-૪૬) नञ्–નિષેધના બે પ્રકાર છે.

(૧) પર્યુદાસ–વિધિ અને પ્રતિષેધ–કરવુ અને રોકવું તે બેમા જ્યારે વિધિ પ્રધાન પણે હોય પણ નિષેધ ગૌણ હોય ત્યાં પર્યુદાસ થાય છે. એટલે પર્યુદાસ તદ્દ્ગ્રાહી છે. એટલે જેનો નિષેધ થાય તેના પૂરતોજ મર્યાદિત રહે છે તેથી તેને तदन्यमात्रसङ्कोचार्यः એમ સમજાવવામાં આવે છે જેમકે:– न ब्राह्मण –अब्राह्मणः બ્રાહ્મણ સિવાયનો (दण्डय·–એમ આપણા ધર્મશાસ્ત્રોમાં વચન છે. બ્રાહ્મણ એ જાતિવાચક નહી પણ વિદ્યાવાન્ એમ સમજવું કારણકે ભણેલો મનુષ્ય જ વિદ્યા–વેદ વગેરે વિદ્યાનું રક્ષણ કરે છે. આમ બ્રાહ્મણને દંડ કરવો નહિ એમ કહેવાને બદલે બ્રાહ્મણ સિવાયનાનો દંડ કરવો તે પર્યુદાસ–જે સાથે નિષેધ વાચક મૂક્યો તેને અર્થ મર્યાદામાંથી બહાર મૂકીને વિહિત થાય છે

(૨) प्रसह्यक– પણ જ્યારે જેનો વિધિ વિધેય હોય તેનો જ નિષેધ થાય એટલે કે વિધિ બને અને નિષેધ–પ્રતિષેધ–નકાર મુખ્ય અર્થમા આવે ત્યારે प्रसह्यक બળપૂર્વક નિષેધ કરનાર થાય છે. તેનો અર્થ ક્રિયા સાથે જોડાયેલો હોય છે એટલે કે બ્રાહ્મણને દંડ કરવો નહિ. તેમા 'કરવો' એ વિધિ કરતાં 'નહિ કરવો' એ નિષેધનુ પ્રાધાન્ય છે. જેમકે :– पद यदि स्यादकविप्रयुक्त कथ लभेत प्रियता चिरत्नाम । કવિ ન હોય તેવા એ જે પદને પ્રયુક્ત કર્યું હોય તો ચિરંતન પ્રીતિ ક્યાથી પામે ? (ન જ પામે) એમ અર્થ નિષ્પન્ન થાય છે

नञ्–નિષેધના બે પ્રકારના આપ્યા પછી વિનયસાગરજી नञ्=ન–નિષેધવાચક નકારના છ અર્થ આપે છે. આ ૪૪-૪૬ પદ્યો વાર્તિકકારના છે તેમ સારસ્વત પ્રક્રિયાકાર જણાવે છે.

(૪૭-૪૯) अन्वाचय –બે ક્રિયાઓનો સંબંધ–गमन च आगमन च=गमनागमनम्–પરં જો તે બંને ક્રિયાઓનો સંબધ ન હોય તો भिक्षाम् अट અને ग्राम् आनय તેમા દ્વન્દ્વસમાસ થતો નથી કારણ કે તે બંને ક્રિયાઓને પરસ્પર સબંધ નથી પૃથક્ ક્રિયાપદો છે

अनन्वय – જ્યા પરસ્પર અન્વય–સબધ ન હોય તેવા પદોમાં પણ સમાસ થાય નહિ. બંને સમાન જાતિ, સમાન ગુણ, સમાન ક્રિયા કે સમાન દ્રવ્યવાચી જ પદો હોવા જોઈએ જેમકે :– ब्राह्मण च वैश्यः च ब्राह्मणवैश्यौ, पटुः च मृदु च गुरुः च पटुमृदुगुरवः गमनागमनम् અને आग च तेज· च = अग्नेजसी એમ ક્રમાનુસાર થાય છે. તેથી ईश्वर च गुरु च તેમા સમાસ થતો નથી કારણ કે भजस्व નો સંબધ બંને કર્મ સાથે છે પરંતુ ईश्वर અને गुरु શબ્દોના સમાસ બનાવતો નથી પરંતુ ભજવાની ક્રિયા સાથે પ્રત્યેકનો પૃથક્ સંબધ બનાવે છે

(૫૦-૫૧) च વગેરે ઇન્દ્રનો અર્થ બતાવનાર અવ્યય–નિપાતનો સમાસમા લોપ થાય

છે અને દ્વન્દ્વ સમાસમાં જે મુખ્ય પદો इ કારાન્ત કે उ કારાન્ત હોય તે પૂર્વ મૂકાય છે. જેમકે: भोक्तृ भोग्यौ--भोक्ता च भोग्य च તેમા ભોકતા મુખ્ય છે

અલ્પ–ઓછા સ્વરવાળા પદને પ્રથમ મૂકાય છે જેમકે :–कृष्णमाधवौ–कृष्णः च माधव च। पार्वतीपरमेश्वरौ–पार्वती च परमेश्वर च

इ કારાન્ત પૂર્વપદમા આવે ત્યારે अग्निमारुतौ–अग्नि च मारुत (પવન) च અહીં વિનયસાગરજીએ वायु શબ્દનો પ્રયોગ મારુત ના પર્યાય તરીકે કર્યો છે નહીં તો वायु શબ્દ उ કારાન્ત છે તેથી બન્નેમા પરસ્પર વિરોધ સભવે છે.

(૫૨–૫૩) બને દેવતા વાચક શબ્દો હોય ત્યારે પૂર્વપદના અત્યસ્વરનો દીર્ઘ થાય છે. જેમકે –इन्द्रावृहस्पती–इन्द्र च वृहस्पतिश्च એમાં इन्द्र નુ इन्द्रा થયુ છે. અને अग्निः च सोमः च તે વિગ્રહના દ્વન્દ્વ સમાસમા इ કારના દીર્ઘ ઉપરાંત सोम શબ્દના स કારનો ष કાર થાય છે જેમકે –अग्नीषोमौ અગ્નિ અને સોમ

(૫૪–૫૬) જ્યાં દ્વિવચન અને બહુવચનમા બને અલગ અલગ નો સમાસ હોય ત્યા ઇતરેતર દ્વન્દ્વ સમાસ કહેવાય છે શિવ અને કૃષ્ણ બને અલગ છે તેમના વચ્ચે દ્વન્દ્વ સંબંધ નથી બનેના સ્વરૂપ, કાર્ય વગેરે ભિન્ન છે

તેમજ पद्म च पारद च पादपा. च તેમાં પણ ઇતરેતર ભાવ છે તેથી पद्मपारदपादपा એમ થાય છે તદુપરાંત તે બધાને સમાહાર–એકત્રીકરણ–કરીને સામાસિક બનાવવામાં આવ્યા હોવાથી તેમાં સમાહાર દ્વન્દ્વ થાય છે તે એકવચનમાં જ પ્રયોજાય છે અને તે નપુંસકલિંગમાં આવે છે તેથી पद्मपारदपादपम् એમ પણ થાય છે. छत्र च उपानत् (સ્રીલિંગ) च = छत्रोपानहम् છત્રી અને પગરખા.

પાણિનિવ્યાકરણ પરની કાશિકામાં सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ (૧ ૨ ૬૪) થી ग्राम्यपशु सङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री (૧.૨.૭૩) સુધી દ્વિગુને સમાન સ્વરૂપ–જાતિ વગેરેમાં એક જ પદને અર્થાનુસાર વિભક્તિ પ્રત્યય લગાડીને દ્વન્દ્વ સમાસ સિદ્ધ કર્યો છે. તેથી माता च पिता च–पितरौ એમ पितृ શબ્દને દ્વિવચનમાં પ્રયોજવાથી માતા–પિતા અર્થ થાય છે. તે પ્રમાણે ब्राह्मणी च ब्राह्मणः च ब्राह्मणौ એમ થાય છે વિનયસાગરજીનો કાશિકા અને મહાભાષ્યનો સઘન અભ્યાસ સ્પષ્ટ તરી આવે છે જ

(૫૮) જ્યારે પરસ્પર એક જ ક્રિયા થાય ત્યારે તે કર્મના વ્યતીહાર–વિનિમયના અર્થમાં વિભક્તિનો લોપ થયા પછી अन्य વગેરે ને सक् આગમ લાગતાં अन्यः च अन्यः = अन्यस् अन्यम् = अन्योन्यम्, परस्परम्, જયા પરસ્પર એક ક્રિયાકરણનો અભાવ હશે ત્યાં તો अन्य च अन्य. च = अन्यौ એમ થશે

(५९-६०) જ્યાં એકત્રીકરણ-સમાહાર હોય પણ તે સંખ્યાપૂર્વકનો હોય તો તે દ્વિગુ સમાસ થાય છે અને તે સંખ્યા-પદની ઉત્તરમાં अ કારાન્ત પદ હોય તો તેના ई (ङी) આદેશ થાય છે જેમકે – दश ग्रामाणां समाहार = दशग्राम + ई = दशग्रामी (પછી निर्दिष्टादेशस्तदन्तस्य સૂત્રથી) થાય છે તે પ્રમાણે त्रयाणां लोकानां समाहार-त्रिलोकी પરંતુ त्रयाणां भुवनानां-समाहार. એ વિગેરેના દ્વિગુ સમાસના भुवन શબ્દ पात्र વગેરે શબ્દોનો હોઈને अ કારાન્ત હોવા છતાં ईप् થતો નથી તેથી त्रिभुवनम्, पञ्चपात्रम् त्रिमन्दिरम् વગેરે થાય છે

(६१) સમાસમાં ट(अ) પ્રત્યય તત્પુરુષમાં, अ પ્રત્યય દ્વન્દ્વ અને દ્વિગુમાં, ड(अ) પ્રત્યય બહુવ્રીહિમાં અને क પ્રત્યયનો નિયમ નથી

તત્પુરુષ સમાસમાં कवीनां राजा-कविराज અહીં ट પ્રત્યય टित्त्वात्. (१.१२.१४) સૂત્રથી સ્ત્રીલિંગમાં कविराजी એમ સિદ્ધ કરવા માટે છે.

દ્વન્દ્વ અને દ્વિગુમાં वाक् च मनः च-वाङ्मनसम्, अहः च रात्रिः च-अहोरात्रम् વગેરે તેમજ દ્વિગુમાં पञ्च च पाद् च-पञ्चपदा પાય-છ એમ થાય છે.

બહુવ્રીહિમાં ड પ્રત્યય डित् છે તેથી टि ભાગનો લોપ થાય છે. જેમકે –बहवो राजानो यस्यां सा बहुराजा (आवतः स्त्रियाम् સૂત્રથી) नगरी એમ થાય છે

(६२-६३) બહુવ્રીહિ સમાસમાં પૂર્વ પદ કે ઉત્તરપદથી અન્ય વિશેષ્ય પદ પ્રધાન, હોય છે આગ જેની પાસે ધન છે તે-अग्नि धनं यस्य सः -अग्निधनः पुरुषः એમ પુરુષ જે અન્ય-વિશેષ્ય છે, તેના વિશેષણ તરીકે अग्निधनः-બહુવ્રીહિ સમાસનો પ્રયોગ થાય છે.

બહુવ્રીહિ સમાસ બે પ્રકારનો છે (१) अतद्गुणसंविज्ञान-જે બહુવ્રીહિ સમાસમાં વિશેષ્ય -પ્રધાનનો કોઈ ભાગ ગુણ-(અવયવ) જણાતો નથી જેમકે अग्निधनः, चित्रगु-चित्रा गावः यस्य सः.

(२) तद्गुणसंविज्ञान –જે બહુવ્રીહિમાં વિશેષ્ય-પ્રધાનનો કોઈ ગુણ ભાગ (અવયવ) સંલગ્ન જણાય જેમકે –लम्बभुज –लम्बौ भुजौ यस्य सः - જેના હાથ લાંબા છે તે. लम्बकर्णः -જેના કાન [illegible] વાળા છે તે (=ગધેડો)

(६४-६५) [illegible]–गोमत धर्मः [illegible] – તે વિગેરેના બહુવ્રીહિ સમાસમાં [illegible] પ્રત્યય લાગતા [illegible] કારાન્ત પદ [illegible] પ્રમાણે, [illegible] વગેરે [illegible] છે प्रजा-સંતતિ અને मेधा-[illegible], શક્તિના પૂર્વપદમાં [illegible] (अस्, [illegible] સૂત્રથી ([illegible]) [illegible] (अस) [illegible] –अविद्यमाना प्रजा यस्य सः –[illegible] [illegible] –दुर्मेधाः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], सुमेधा [illegible] વગેરે અને [illegible] [illegible]

પાણિનિ વ્યાકરણમા नित्यमसिच् प्रजामेघयोः (૫૪-૧૨૨) માં नञ् વગેરેમાં નિત્યપદનો પ્રયોગ કરીને કાશિકાકારે अन्यतरस्याम्-વિકલ્પે-એની અનુવૃત્તિ લઇને मन्दा मेघा यस्य स -मन्दमेघा વગેરે સિદ્ધ કર્યા છે અહી પાણિનિનો નિર્દેશ તેમની अष्टाध्यायीપરક નથી પણ તે વ્યાકરણના અન્ય ગ્રથકાર વડે છે તેમ સમજવું જોઇએ

(૬૯) गङ्गा વગેરે आप् અંત-आ કારાન્ત શબ્દો છે તેમજ नदी વગેરે नदादे (૧ ૧૨.૧૮) સૂત્રથી થએલા ईप् પ્રત્યયાન્ત સ્રીલિંગશબ્દો છે તેમના બહુવ્રીહિમા હ્રસ્વ થાય છે सुष्ठु शोभना गङ्गा यस्य स -सुगङ्ग વગેરે થાય છે.

(૭૦) भाषितपुंस्कम् ની ચર્ચા પ્રકરણ-૯, પદ્ય-૨૨ માં કરી છે. रूप्य એટલે સુદરતા તે સિવાયનુ अरूप्यम्-કદરૂપુ આમ शोभना (સુદર) भार्या यस्य स. તેમાં હ્રસ્વ થતાં शोभनभार्य એમ अ કારાન્ત થાય છે यङ् પ્રત્યય ઉપમાનાર્થે-આચારાર્થે લેવાનો છે त्व પ્રત્યય ભાવે तत्त्वयण. (૧ ૧૫.૩૫) સૂત્રનો છે અને श -अल्प देहि-अल्पश देहि એમ થાય છે પરંતુ प्रिय વગેરે भाषितपुस्क શબ્દો હોવા છતા તેમના હ્રસ્વ થતાં નથી જેમકે :-प्रिया भार्या यस्य स -प्रियाभार्य, कल्याणीभार्यः, मैथिली जाया यस्य सः-मैथिलीजाय વગેરેના प्रिय, कल्याणी, मैथिली વગેરેના હ્રસ્વ થતા નથી

(૭૩) ह्रस्वादेशे सन्ध्यक्षराणामिकारोकारौ (૧.૮.૧૮) સૂત્રથી गो શબ્દનો હ્રસ્વ गु કરવાથી पञ्चगु -પાંચ ગાયોવાળો, चित्रगु -ર ગબેર ગી ગાયોવાળો વગેરે થાય છે

(૭૪-૭૫) સંખ્યાવાચક શબ્દો द्वि-બે, चतु -ચાર, अष्ट-આઠ, सहस्र-હજારની પરમાં બહુવ્રીહિ સમાસમાં આવતા पाद-પગ શબ્દના અ ત્ય अ કારનો લોપ થતાં द्विपात्-બે પગવાળો, चतुष्पात्-ચોપગો, अष्टपात्, सहस्रपात् વગેરે થાય છે તેમજ सु-શોભન અને व्याघ्र-વાઘ, हस्ति -હાથી વગેરેના પરમા પણ पाद શબ્દના अ કારનો લોપ થતા सुपात्, व्याघ्रपात्-વાઘ જેવા પગવાળો हस्तिपात् વગેરે થાય છે પર તુ ઉપરના બધા ઉદાહરણોમાં शस् વગેરે સ્વરથી શરૂ થતા पाद् શબ્દોનો पत् આદેશ થતાં द्विपद-द्विपदा, चतुष्पद -चतुष्पदा, सहस्रपद -सहस्रपदा, व्याघ्रपदा, વગેરે થાય છે

(૭૬ ૭૭) સમાન અર્થમાં એટલે કે વિશેષણ-ગુણ અને વિશેષ્ય નામ બંનેનો સમાન હોય ત્યારે कर्मधारय સમાસ થાય છે તેમાં વિશેષણ પ્રથમ સ્થાનમાં આવે છે. જેમકે -नीलोत्पलम् એ નપુસકલિંગી કર્મધારયમાં नील, रक्तलता એ સ્રીલિંગી કર્મધારયમા रक्त, અને पुस्कोकिलः એ પુલિંગી કર્મધારયમાં पुस् વિશેષણો પૂર્વપદમા છે. કેવળ पुस् ની પરમાં खप વર્ણ આવે ત્યારે स કારનો લોપ થતાં पुक्षीरम्, पुंस्यानम् વગેરે થાય છે અન્ય ઉદાહરણો परमेश्वर महेश्वरः, महर्षि , (પરંતુ सप्तर्षि સમાહારદ્વન્દ્વ સમાસ થાય છે.)

(૭૮) प्रवाद , विवाद વગેરે ઉપસર્ગ (प्र, वि વગેરે), થી અને पादकृत् કર્તરિ પ્રત્યયથી

થતા સમાસ છે અને કુમ્ભકૃત્ કે કુમ્ભકાર. એ નામ અને કૃત્ પ્રત્યયથી થતા સમાસ છે તેને તત્પુરુષ સમાસ કહે છે જેમકે.—महीधर., दण्डधरः વગેરે થાય છે.

(૭૯-૮૦) સમાસમાં જ્યારે વિભક્તિનો लुक् ન થાય ત્યારે अलुक् સમાસ બને છે कृच्छ्रात् मुक्त: =कृच्छ्रान्मुक्त:, युधिष्ठिर વગેરે થાય છે अप्सुयोनि. ने अप्सु योनि यस्माद. यस्य स अप्सुयोनि એમ अलुक् बहुव्रीहि સમાસ થાય છે

આ अलुक्-વિભક્તિનો લુક્ ન થવો તે વિધાન તદ્ધિત પ્રત્યયાન્ત શબ્દોમાં પણ आमुष्यायण, द्व्यामुष्यायण (દત્તક ગયેલો પુત્ર બંને કુટુમ્બોમાં એકનો એક હોય તો તેને બંને કુટુમ્બોની સંપત્તિ પર અધિકાર છે તેવો દત્તકપુત્ર).

તેમજ कृत् પ્રત્યયાન્તો हृदिस्पृक्—हृदि स्पर्शति इति—હૃદયમાં સ્પર્શ કરનાર उरसि लोमानि यस्य स उरसिलोम—છાતી પર વાળવાળો पश्यतोहर—ચોર વગેરે થાય છે

(૮૧-૮૩) પદ્ય-૬૧ મા ट, ज, उ અને क પ્રત્યયોની ચર્ચા કરી છે હવે न કારાન્ત શબ્દોના પરમાં સ્વરાદિ પ્રત્યય કે य કાર આવે ત્યારે टि—ભાગનો વિકલ્પે લોપ થતા कविराज., अनित्य-महिम. વગેરે થાય છે અને વિકલ્પનિધિ હોવાને લીધે ક્યારેક ઉપધા લોપ થતા अह्नो मध्यम् =मध्याह्न એમ न કારોપધ अ કારનો લોપ થાય છે

(૮૪-૮૫) सह, समान વગેરેના स કાર આદેશ પદ્ય-૧૯ મા વિશદ ચર્ચિત છે પર નુ क्विप् પ્રત્યયાન્ત अञ्च्—જવું ધાતુ પરમા હોય ત્યારે सह- સાથેનો सध्रि, सम्—सम्यक् નો समि અને तिरस्—તિરછું નો तिरि આદેશ થતાં सध्र्यञ्—સહગમન કરનાર, વિશ્વાસુ મિત્ર, सम्यञ्—યોગ્ય, तिर्यञ्—પક્ષી વગેરે થાય છે

(૮૬-૮૮) સ્વર પરમાં હોય ત્યારે कु નો कत् આદેશ कुत्सितः अश्वः—कदश्व, कदन्नम्, त्रि—ત્રણ પરમા હોય ત્યારે कुत्सिता त्रय—कत्त्रय, रथ—રથ પરમાં ત્યારે कद्रथ:, वद—બોલનાર (कृत् અ તવાળો પ્રત્યય છે) તેનું कद्वद થાય છે.

कु નો का આદેશ अक्ष માં कुत्सित अक्षि यस्य सः—काक्ष તેમજ [illegible] पुरुष અને पथिन् શબ્દમાં का આદેશ થતાં कापुरुष.—कुपुरुष: અને कापथ —कुपथ. થાય છે

ईषत्—થોડું ના અર્થમાં—અગ્નિ [illegible] ઉષ્ણ હોય ત્યારે कु નો क [illegible] कवोष्ण, [illegible]. અને कत् થતા कवोष्ण થાય છે

पद्—[illegible] ની પરમાં [illegible] હોય ત્યારે [illegible] पत् આદેશ અને [illegible] થાય છે.

(૮૯) [illegible] માં [illegible] થાય છે તેમજ [illegible] થતા [illegible], [illegible] (પગથી) એ પ્રકારનો એમ થાય છે

[illegible] તેમજ [illegible] સમ્બુદ્ધિ [illegible] [illegible] માં [illegible] નો [illegible] કરવાને. [illegible]

પાણિનિના आकृतिगण માં પ્રત્યયો લાગતાં જે શબ્દોમાં એક સરખા જ ફેરફાર થાય તેનુ પરિગણન છે જ્યારે અહીં અન્યથા અસિદ્ધ અથવા કષ્ટ સાધ્ય શબ્દોને—आकृतिगण મા મૂકીને અપવાદ હોય તેમ સ્મૃતિગત કરવાના છે.

(૯૦) शाकपार्थिव —શાકપ્રિય રાજા પણ પાણિનિ વ્યાકરણમાં આવતા शाकपार्थिवादि ગણમા—क्तेन नञ् विशिष्टेनानञ् (૨ ૧ ૬૦) સૂત્રના વાર્તિકમા છે દેવપૂજા કરનાર બ્રાહ્મણ—देवपूजकः ब्राह्मण —देवब्राह्मण એમ થાય છે

(૯૧–૯૩) દ્વન્દ્વ સમાસમા પૂર્વ (આદિ) પદનો લોપ થતા माता च पिता च–पितरौ, श्वशुरौ, पुत्रौ–પુત્રી અને પુત્ર એમ થાય છે કેવળ माता च पिता च મા વિકલ્પને લીધે અન્ય રૂપ પણ થાય છે તેથી ऋ કારનો आ થતાં मातापितरौ અને ऋ કારનો अर थता मातरपितरौ થાય છે.

દ્વન્દ્વ સમાસમાં સર્વનામ પદ અ તે હોય ત્યારે તેને પ્રથમા બહુવચન—जस् મા વિકલ્પે સર્વનામ સ જ્ઞાવિધાન થવાથી जस् અને शी એમ પ્રત્યયો થતા वर्णा च आश्रमा च इतरे च=वर्णाश्रमेतरा. અને वर्णाश्रमेतरे વર્ણો આશ્રમો અને બીજા—એમ થાય છે

(૯૪) वैयधिकरण—व्यधिकरणस्य भाव , तस्मिन्,—અધિકરણ એટલે વિભક્તિ પ્રત્યયો અને તેના અર્થો એ જ્યારે અસમાન હોય ત્યારે મધ્યમપદનો લોપ થાય છે

(૯૫) दिक्—દિશાવાચક શબ્દ તેમજ સંખ્યાવાચક શબ્દો જો સંજ્ઞા તરીકે પ્રયુક્ત થયા હોય તો તે अविग्रह એટલેકે નિત્ય સમાસ થાય છે તદુપરાત विग्रह બે પ્રકારનો છે. स्वपदविग्रह —સ્વપદવિગ્રહ સમાસ એટલે જે સમાસમા તેનાજ પદો દ્વારા અન્વય—અર્થાનુસંધાનપૂર્વક વિગ્રહ થઇ શકે તે સમાસ અને अस्वपदविग्रह.—જે સમાસમા આવેલા પદોથી અન્ય પદાર્થ પર વિગ્રહ થાય તે બહુવ્રીહિ સમાસ થાય છે

તે સિવાયનો સમાસ નિત્ય થાય છે એટલે કે તેનો વિગ્રહ જ કરવાનો નથી. આમ दक्षिणाग्नि, दक्षिणापथ , सप्तग्राम વગેરે સંજ્ઞાવાચક સમાસના ઉદાહરણો છે

આ પ્રકરણમા જે સમાસની ચર્ચા કરી છે તે સમાસ અન્વર્થક—સાર્થક છે. કેટલાક પોતાનો અર્થ અને ઉદાહરણ પૂરા પાડે છે. તેને સ્મૃતિગત કરવા નીચે આપેલા શ્લોક ઉપયોગી જણાશે

એક નોકરી ધંધા વગરનો માણસ બોલે છે—

द्विगुरपि च द्वन्द्वोऽह मद्गेहे नित्यमव्ययीभावः ।
तत्पुरुष कर्म धारय येनाऽह स्या बहुव्रीहि ॥

હુ द्विगु (બે ગાય) વાળો છું હું द्वन्द्व (પરિણીત) છુ. મારે ઘેર નિત્ય अव्ययीभाव (વ્યય—ખર્ચ ન કરી શકાય તેવી અકિંચન સ્થિતિ) છે तत् તો पुरुष હે પુરુષ, कर्म—કામધ ધો, धारय—કર જેથી હુ बहुव्रीहि (ખૂબ ડાંગરવાળો) થાઉં

સમાસના નામોની અન્વર્થકતા

(૧) द्विगु-द्वयोः गवोः समाहारः—બે ગાયોનો સમૂહ

(૨) द्वन्द्व—पतिः च पत्नी च—દમ્પતી એટલે જ જોડ—યુગલ.

(૩) अव्ययीभाव—अव्ययेन (पूर्वपदेन) भवति—પૂર્વમાં અવ્યયવાળો

(૪) तत्पुरुष—तस्य पुरुष (राज्ञः पुरुषः) તેનો સેવક.

(૫) कर्मधारय—कर्म धारयति असौ (कर्म—विशेषणम्).

(૬) बहुव्रीहि—बहवः व्रीहयः यस्य सः—જેની પાસે ઘણી ડાંગર છે તે—ધનવાન.

અહીં अव्ययीभाव અને कर्मधारय સમાસ લક્ષણ જ પૂરું પાડે છે.

પ્રકરણ—૧૮

(૧) વિનયસાગરજી વિષે પ્રસ્તાવનામાં ચર્ચા કરી છે.

(૨-૪) તદ્ધિત પ્રત્યયો નામના અંતે લાગે છે. તે પ્રત્યયોના પણ અલગ અર્થ છે. આમ નામને અપત્ય—સંતાનના અર્થમાં अण् પ્રત્યય લાગે છે. ण् અનુબંધ कार्यार्थः (૧.૧.૯) સૂત્રથી इत् થાય છે પણ आदिस्वरस्य ञ्णिति वृद्धिः (૧.૧૫.૨) સૂત્રથી જેને ञित् કે णित् પ્રત્યય લાગે તેના આદિસ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે.

પ્રત્યય લાગ્યા પછી વિભક્તિ પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. આમ उपगु નામના વ્યક્તિનો પુત્ર એ અર્થમાં उपगोः अपत्यं पुमान्—માં વિભક્તિ લોપ થવાથી उपगु+अण् (अ=औपगु—अ અને वोऽस्वरे (૧.૫.૩) સૂત્રથી સ્વર પરમાં હોવાથી उ કારનો ગુણ ओ થાય છે અને તેનો ओ अव् (૧.૨.૨૦) થી अव થતા औपगव એમ સિદ્ધ થાય છે. उपमन्योः अपत्यं पुमान्=औपमन्यव ઉપમન્યુનો પુત્ર થાય છે. સ્ત્રી હોવાને લીધે ઓળખવા ई लगाता औपगवी, औपमन्यवी—ઉપગુ કે ઉપમન્યુની પુત્રી એમ થાય છે.

(૫) मातृ શબ્દના ऋकारनो तद्धित प्रत्यय [illegible] થાય છે [illegible] પદ વગેરે, मातृ તેમજ भद्र શબ્દોની પરમાં હોય ત્યારે જ થાય છે. જેમકે [illegible] मातृणाम् अपत्यं पुमान्—છ માતાઓનો પુત્ર—કાર્તિકેય—સ્કંદ. [illegible] भद्रमातुर—[illegible] ભદ્રમાતાનો પુત્ર થાય છે.

(૬-૭) [illegible] શબ્દો [illegible] પ્રત્યય લાગે [illegible] લીધે આદિસ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે. આમ [illegible] अपत्यं पुमान् [illegible]—[illegible] पुत्र [illegible]

પિતાશ્રીનુ નામ ભીમ છે. તેમ ઉપર પ્રથમ પદ્યમાં તેમણે આપ્યુ છે) अरुणस्य अपत्य पुमान् –आरुणि·–અરુણુનો પુત્ર

અહી बहु વગેરે નું પરિગણુન પણુ કર્યું છે તેમાં बहु, कृष्ण, विन्दु, लोम, अग्नि, शर्मन् વગેરે છે તેથી बाहवि –બહુ ને। પુત્ર, कार्ष्णिः–કૃષ્ણુનો પુત્ર, औपविन्दव –ઉપબિન્દુનો પુત્ર, औडु-लोमिः–ઉડુલોમાનો પુત્ર. आग्निः અગ્નિનોપુત્ર; शार्मि -શર્માનો પુત્ર વગેરે થાય છે

(૮) गर्ग ને ण्य (य) લાગતા गार्ग्य –ગર્ગનો પુત્ર, वात्स्य –વત્સનો પુત્રઃ एयण् પ્રત્યયથી आत्रेय.–અત્રિનો પુત્ર દત્ત ભગવાન णीय (ईय) પ્રત્યયથી पैतृष्वस्रीय –ફોઇ નો દિકરો (पितृष्वसा –પિતાની બહેન–ફોઇ, તે રીતે માતાની બહેન–માસી–मातृष्वसा તેનો પુત્ર मातृष्वस्रीय –માસીનો દીકરો

(૯–૧૨) ક્યારેક ऋषि ના નામો કે તે સિવાયના નામોમા સ્ત્રીલિંગ સિવાયના અપત્યાર્થમાં બહુવચન હોય ત્યારે પ્રત્યયનો લુક્ થાય છે જેમકે –गर्गस्य अपत्यानि पुत्रा·–गर्गाः –गार्ग्याः । वत्सा·–वात्स्याः । आत्रेया अत्रय. ।. પરંતુ गर्गस्य अपस्यानि स्त्रिय =गार्ग्य ગર્ગની પુત્રીઓ, તેમા પ્રત્યયનો લોપ થતો નથી.

अण् વગેરે પ્રત્યયો દેવતાઓના સબધો બતાવવા થાય છે इन्द्र देवता अस्य–જેનો દેવતા ઇન્દ્ર છે તે ऐन्द्र. યજ્ઞ; ऐन्द्री (ईप थता) दिक्–ઇન્દ્રની દિશા–પૂર્વ. ऐन्द्र धनु –ઇન્દ્રનું ધનુષ

પરંતુ कर्म–કાર્યનો સંબધ હોય તો પૂર્વ અને ઉત્તરપદના આદિસ્વરનો દીર્ઘ થાય છે જેમકે ·–आग्निमारुत कर्म.

अण् પ્રત્યય ભાવવાચક ના અર્થમા લાગતા सुहृदो भाव –सौहार्दम् મિત્રતા मित्रस्य भाव. –मैत्रम्–सख्यम्–મૈત્રી

(૧૩–૧૪) धनुप् અને अजगु –શિવનો સબધ અપત્યાર્થ વગેરેના નથી તેથી તેમાં अण् વગેરે વિકલ્પે णित् થતા आजगवम्–अजगवम्–પિનાક, કુમદગંધીની પુત્રી–कौमुदगन्ध्य –कुमुद-गन्ध्या (કારણુ કે કુમુદગંધી નામ નથી તે સ્ત્રીની પ્રકૃતિ છે)

(૧૫) चतुर्–ચાર–શબ્દના પરમાં ईय અને य પ્રત્યય હોય ત્યારે च કારનો લોપ થતાં तुरीय तुर्य –ચોથો એમ થાય છે અને ईय પ્રત્યયમાં अन्य શબ્દને दक् (द्) આગમ થતા अन्य-दीयम्–બીજાનુ એમ થાય છે

(૧૬–૧૭) ક્રિયા સાથે સંબધમા હોય તેવા કર્મ વગેરે ને કર્તરિ અને કર્મણિ અર્થોમા अण् વગેરે પ્રત્યયો લાગે છે ग्राम्य –ગામમા જન્મેલો–ग्रामे भव –તેનાં ग्रामे એ આધાર સપ્તમી હોવાથી કારક છે અને भवः ક્રિયા છે धुर वहति–धौरेयः–धुर्य –બળદ–તેમા धुरम्–કર્મ છે જે દ્વિતીયા વિભક્તિ મા છે તેનો સબધ वहति ક્રિયાપદ સાથે છે माथुर મથુરામા જન્મેલો;

कौङ्कुम वस्त्रम्–કંકુથી રંગેલું વસ્ત્ર कम्बले भव કંબલ મૃગમાંથી બનું વસ્ત્ર काम्बलः-कम्बलः કામળો (તે પુલિંગમાં જ વપરાય છે)

(૧૮–૨૦) તદ્ધિત પ્રત્યય क–જન્મેલાના અર્થમાં લાગતા कर्णाटे भव –कार्णाटक कर्णाटक–કર્ણાટકમાં જન્મેલો એમ વિકલ્પે વૃદ્ધિ થતા થાય છે ग्राम्य અને ग्रामीण. ની પદ્ય ૧૬, ૧૭, મા ચર્ચા કરી છે.

પણ सध्र्यङ् વગેરેમાં વિકલ્પ તેમજ વૃદ્ધિ નથી તેથી सध्र्यञ्चि भव અથવા सध्रीचा युक्त –સાહચર્ય થી થયેલો–सध्रीचीनः, તેમજ समीचीन, तिरश्चीनः, तिर्यञ्चि भव., तिर्यञ्चा युक्तः –પક્ષીથી થયેલું, પક્ષિયુક્ત વગેરે. તેમજ ऐन्द्रम्–इन्द्रियम्–ઇન્દ્રદેવનું, शुचियम्–शौचम्–શુકનું વગેરે થાય છે.

(૨૧) आक्षिक –જુગારી, પાસા ખેલનાર, शाब्दिक –શબ્દશાસ્ત્રકુશળ–વૈયાકરણ, तार्किक –તર્કકુશળ वैदिकी–વૈદિક–વેદમાં કહેલી

(૨૨) कन्याया भव –कन्या + ईन=कन् + ईन=कान् + ईन=कानीनः–કન્યાનો પુત્ર કુંવારીનો છોકરો. पौष्या भव –પોષમાસમાં થયેલો–જન્મેલો–पौषी + ईन=पौष् + ईन = पौषीन અને ण् નો पोऽनन्ते (૧ ૬.૨૬) થી पौषीण થાય છે

(૨૩–૨૫) भव–થયેલો–જન્મેલો અર્થના किम वगेरे તેમજ अद्य વગેરેને त्य અને तन પ્રત્યયો લાગતા कुतस्त्य –ક્યાંનો વગેરે થાય છે अद्य વગેરેના अद्यतनः–આજનો વગેરે થાય છે.

(૨૬) स्वार्थे–स्वस्य अर्थे–તેના તે જ અર્થમા પ્રત્યયો લાગતાં चत्वारो वर्णा –चतुर्वर्णा અને चातुर्वर्ण्यम्–ચારવર્ણો, चोरः–चोर ચોર, देवदत्त–दैवदत्तिकः–દેવદત્ત–થાય છે અહીં અનુક્રમે ष्य (य), अण् (अ) ઠ इक् (लघ्वी મત્વર્થે ૧ ૧૫ ૨૭ સૂત્ર) ના પ્રત્યયો છે પણ પ્રત્યયાર્થ પ્રધાન નથી કેવળ પદાર્થ પ્રધાન છે

(૨૭–૨૯) तवक–તારું, ममक–મારું–એ બન્ને એકવચન ના છે. જ્યારે દ્વિવચન અને બહુવચનમાં युष्माक–તમે બંને, તમે બધા, अस्माक–અમે બધા, તે શબ્દોને સંબંધ બતાવવા એ અર્થમાં अण् લાગતા तावकम्–તારું, मामकम्–મારું, यौष्माकम्–તમારું, आस्माकम्–અમારું તે પ્રમાણે तावकीन, मामकीन, यौष्माकीणः, आस्माकीन, પણ થાય છે

(૩૦) मुखम्–મોં, મુખ. સમાનના सन् પ્રત્યય લાગતા चन्द्रस्य मुखम्–ચન્દ્રમુખમ्- चान्द्रमुखम्–ચંદ્ર જેવું મુખ એમ થાય છે

भाव–ભાવવાચક અર્થમા त्व (तत्‌ स्त्रीलिंगમાં પ્રત્યય છે), त्व અને तल् (त) અને નપુંસકલિંગમા પ્રત્યય છે दासानस्य भाव –દાસપણું–તે दासत्व–दासत्वम् –दासता थाय છે તેમજ स्थिरस्य भाव स्थिरता–स्थिरत्वम्–स्थैर्य पृथुत्व पृथुता–पृथु वगेरे–

(૧૨) वृन्दारक	– પૂજ્ય	वृन्द	वृन्दीयस्	वृन्दिष्ठ
(૧૩) प्रशस्य	– પ્રશંસાયોગ્ય	श्र	श्रेयस्	श्रेष्ठ
(૧૪) दूर	– દૂર	दव्	दवीयस्	दविष्ठ
(૧૫) अन्तिक	– પાસે	नेद्	नेदीयस्	नेदिष्ठ
(૧૬) अल्प	– નાનો	कन्	कनीयस्	कनिष्ठ

ઉપર ક્રમાંક-૯ માં આપેલા ज्या શબ્દની પરમા ईयस् પ્રત્યય આવે ત્યારે તેના ई કારનો લોપ થાય છે. હવે આ ईयस् પ્રત્યયાન્તોમાં ञितो नुम् (૧૯૫૯) સૂત્રથી नुम् (न्) લાગે છે नोपधाया (૧૮૭) સૂત્રથી न કારોપધ નો દીર્ઘ થાય છે અને हमेप सेर्लोप (૧.૬.૩૬) થી सि નો લોપ તેમજ सयोगान्तस्य लोप (૧.૯ ૩) થી (ईयस् ના) અંત્ય स કારનો લોપ થતા गरीयान्, ज्यायान्, વગેરે બને છે

સ્ત્રી પ્રત્યય ईप् લાગતાં गरीयसी, ज्यायसी વગેરે થશે

(૭૧–૮૦) સંખ્યાગણુતરી પૂર્ણ થાય તે બધાના પ્રત્યયો આપ્યા છે. આમ तृतोया કહેતાં ત્રીજો એટલે કે ત્રણ પૂરા થયા. જેને નિર્દેશ કરાય તેની સાથે ત્રણની સંખ્યા પૂર્ણ થઇ.

(૮૧–૮૨) धा–પ્રકારવાચી પ્રત્યય છે. द्विधा, त्रिधा, पञ्चधा, વગેરે

(૮૩–૮૫) सु=स् અને शस्–કેટલીવાર ક્રિયા થઇ તે બતાવે છે द्वि, त्रि· તેમજ बहुश, अल्पश· વગેરે

(૮૬–૮૭) આ બ નેને પ્રસ્તાવનામાં ચર્ચ્યા છે

દ્વિતીયા વૃત્તિ

પ્રકરણ–૧

(૧) અહીં દ્વિતીયા વૃત્તિના મંગલાચરણમાં જિનેશ્વરદેવની શ્રીધર તરીકે સ્તુતિ કરી છે શ્રીધર–એટલે શ્રિય ધર–શ્રીને ધારણ કરનાર એટલે કે શ્રીમાન્–તેનો ઉલ્લેખ યુગપ્રધાનાચાર્ય શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિના શ્રીગોડીપાર્શ્વનાથ સ્તવનના બીજા પદમાં શ્રીમન્ નીલરત્નાધિકત્વકપુર મા મળે છે જેની પાસે જે હોય તેજ આપે તેથી શ્રીધર પાસે વિનયસાગરજી શ્રી–લક્ષ્મી ની ઇચ્છા કરે છે. પણ તે પોતાના માટે નહી પરંતુ ✱–તમારા માટે–પઠનપાઠન કરનાર માટે અથવા રાજા ભોજમલ્લ માટે. શ્રીધરનો અર્થ શ્રીગોડીપાર્શ્વનાથ પણ કરવાનું કારણ એ છે કે વિનયસાગરજી नन्नोदरत्नाधिककान्तिकान्त –सन् नील रत्न–नन्नीलरत्नम् ઉત્તમ નીલમણિ; तस्मात् अधिका कान्ति –તેના કરતાં પણ અધિક શોભા नन्नीलरत्नाधिककान्ति, तया कान्त तेનાથી શોભાયમાન એટલે તેમના નીલવર્ણ અને नागाधिराजाश्रित શેષનાગ વડે સેવાતા–એમ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખે છે

(૨–૩) હવે ધાતુના પ્રત્યયો વિષે દ્વિતીયા વૃત્તિનો આરંભ કરે છે તેમાં પ્રથમ ધાતુ–ભૂ (भवति)–થવું હોવું છે તેના અર્થો બતાવવામાં આવ્યા છે

(૪–૬) क्रियादि–भू વગેરે જે ક્રિયાવાચકો છે તે બધાની ધાતુ એવી સંજ્ઞા કરવામાં આવી છે તે ત્રણ પ્રકારના છે.

(૧) ધાતુ એટલે કે આત્મનેપદી જેમાં [illegible]

(૨) [illegible] કે ઉભયપદી જેમા [illegible]

(૩) [illegible]

[illegible]

क्यम्; तरुण નુ तरुणता–तरुणत्वम्–तारुण्यम् વગેરે થાય છે

(૩૧) स પ્રત્યયાન્ત ભાવવાચક સ્ત્રીલિંગ છે તેથી તેને आवत स्त्रियाम् (૧૭૮) સૂત્રથી आप् થાય છે જેમકે :–त्रयाणा भाव.–त्रेता–त्रित्वम् વગેરે

(૩૨) જેનુ કર્મ હોય તેને પણ यण् પ્રત્યય લાગતા બ્રાહ્મણનું કર્મ તે ब्राह्मणस्य कर्म –ब्राह्मण्यम्, રાજાનું કાર્ય–राज. कर्म राज्यम्, क्षात्र्यम्–क्षत्रियनु કાર્ય, वाणिज्यम्–વણિકનુ કાર્ય–વ્યાપાર વગેરે થાય છે. राज्यम् મા टि–अन् ભાગનો લોપ થયો છે તેમાં ण्यत् પ્રત્યય પણ થાય છે. જેનાથી राजन्यम् તેમા टि નો લોપ થતો નથી

(૩૩–૩૪) भाव ના જ અર્થમા लोहित, अणु, महत, लघु, पीत વગેરે इमन् પ્રત્યય લાગે છે. તે डित् હોવાને લીધે મૂળશબ્દના टि ભાગનો લોપ થાય છે આમ लोहित+इमन्=लोहित्+इमन् =लोहितिमन् અને પછી न કારાન્ત પ્રમાણે રૂપો થાય છે लोहितिमा–લાલાશ, अणिमा–અણુતા, महिमा–મહાનતા, लघिमा–લઘુતા, पीतिमा–પીળાશ, प्रथिमा–પહોળાઈ, म्रदिमा–મૃદુતા, भ्रशिमा–ભૃશતા–વધારે પણું, क्रशिमा–કૃશતા, द्रढिमा–દઢતા, परिव्रढिमा–સ્વામિત્વ, ધણીપણુ આ બધાના लौहित्यय्, अणुता, महत्ता, कार्श्यम्, दार्ढ्यम्, पारिवाढ्यम् વગેરે પણ થાય છે

(૩૫) પરમા इमन्–ભાવવાચક અને इयसु–સરખામણીમા વધારે અર્થ સૂચક–એ પ્રત્યયો હોય ત્યારે તેનો बहु નો भू આદેશ થાય છે અને પ્રત્યયોના આદિ इ કારનો લોપ થાય છે તેથી भूमन्-भूमा, भूयस्–भूयाम् રૂપો થાય છે (त्रितो नुम् ૧૯૫૯ સૂત્રથી भूयस् ને नुम् આગમ થવાથી भूयान् સિદ્ધ થાય છે.

(૩૬) ષષ્ઠી વિભક્તિનો શેષ સંબંધ કે સપ્તમી નો આધાર સંબંધ હોય ત્યારે मतु પ્રત્યય નામને લાગે છે આમ गाव अस्य अस्मिन् वा सन्ति જેની પાસે અથવા જ્યા ગાયો છે તે गोमान्–ગાયો વાળો અહી પણ उ કારાન્ત બંધને લીધે त्रितो नुम् (૧૯.૫૯) સૂત્ર લાગે છે. સ્ત્રીલિંગમા ण्द्विन्नतः (૧.૧૨૧૪) સૂત્ર થી ईप् પ્રત્યય લાગે છે

(૩૭) अ અને इक પ્રત્યયો પણ मतु ના અર્થમાં લાગે છે જેમકેઃ– वैजयन्त –પતાકાવાળો અને मायिक –માયાવી

(૩૮–૩૯) अस्ति–ધરાવે છે मतु ના અર્થમાં જ अ કારાન્ત શબ્દને इन् તેમજ मकारोपध શબ્દને वतु પ્રત્યય લાગે છે. તેથી दण्डी–દંડધારી, धनी–ધનવાન વગેરે न કારાન્ત તેમજ धनवान्, क्रुमिवान्–કીડાવાળો વગેરે त् કારાન્ત શબ્દો બને છે

(૪૦) वतु–वत् પ્રત્યય तडित् વગેરે ને म કારોપધ ન હોવા છતા લાગે છે. તે અપવાદ છે. તેથી तडित्वान्–મેઘ यशस्वान्-यशस्विन् વગેરે થાય છે. व्रीहि વગેરે ને इन् પ્રત્યય થાય છે.

(૪૧–૪૩) પરિમાણ–માપના અર્થમાં वतु પ્રત્યય एतत् વગેરે ને લાગે ત્યારે किम् નો किर् આદેશ થાય છે. અને वतु ના व કારનો य કાર આદેશ થતા कियान् થાય છે (किर् માં રેફ इत्

છે તેથી गुरुः शिष्य सर्वस्य १.८.४ સૂત્ર લાગે છે). यद् ના અને तद् અને एतद् ના દિ ભાગનો આકાર થતાં यावान् तावान्, एतावान् થાય છે. एतद् ના વિકલ્પે इत् (इ) આદેશ થતા इयान् -આટલું એમ પણ પ્રયોગ થાય છે.

(૫૨-૫૪) जाल्म - અધમ, દુષ્ટ, तिमिप्रणी - એ પણ ગુણો હોય કે ભાગેલો હોય તે અર્થમાં व्याकरणम् अधीते वेद (જાણે છે) वा ના व्याकरणम्+अण्=સંધિ ના व्या ના य ની પૂર્વમાં इ કાર કરી તેની વૃદ્ધિ કરવામાં આવે ત્યારે वैयाकरण: થાય છે. स्वश्व+अण्-તેના व કાર-ની પૂર્વમાં उ થાય છે. તેની વૃદ્ધિ કરવામાં આવતા सौवश्व -સારા અશ્વોનો સમૂહ

(૫૬-૫૮) तर અને ईयसु-સરખામણીમાં વધારે અર્થ સુચવે છે. તેથી तम અને इष्ठ-સૌથી વધારે અર્થ બતાવે છે. તેથી कृष्ण -કાળો कृष्णतर -વધુ કાળો कृष्णतम.-સૌથી વધુ કાળો તેમજ विद्वान्-विद्वत्तर.-विद्वत्तम: વગેરે થાય છે.

તે પ્રમાણે पापी-पापीयान्-पापिष्ठ लघु-लघीयान्-लघिष्ठ થાય છે

સ્ત્રીલિંગમાં तर, तम અને इष्ठ अ કારાન્ત હોવાને લીધે आप् થાય છે તેથી कृष्णतरा-कृष्णतमा, તેમજ पापिष्ठा-સૌથી વધુ પાપી સ્ત્રી થાય છે. અને ईयसु પ્રત્યયને સ્ત્રીલિંગમાં ઉદિત (૧ ૧૨ ૧૪) સૂત્રથી ङीप् થાય છે. તેથી पापीयसी-વધારે પાપિણી, बलीयसी-વધારે બળવાની એમ થાય છે

(૫૯-૬૫) गुरु વગેરેના નીચે પ્રમાણે રૂપો થાય છે

	શબ્દ	અર્થ	આદેશ	ईयसु	इष्ठ
(૧)	गुरु	- મોટો, ભારે	गर्	गरीयस्	गरिष्ठ
(૨)	बहुल	- ઘણો	बंह्	बंहीयस्	बंहिष्ठ
(૩)	युवन्	- નાનો	यव्	यवीयस्	यविष्ठ
(૪)	क्षिप्र	- શીઘ્રતા	क्षेप्	क्षेपीयस्	क्षेपिष्ठ
(૫)	क्षुद्र	- હલકો	क्षोद्	क्षोदीयस्	क्षोदिष्ठ
(૬)	स्थिर	- સ્થિર	स्थ	स्थेयस्	स्थेष्ठ
(૭)	बाढ	- ભારૂ	साध्	साधीयस्	साधिष्ठ
(૮)	दीर्घ	- લાંબો	द्राघ्	द्राघीयस्	द्राघिष्ठ
(૯)	वृद्ध	મોટો	ज्य	ज्यायस्	ज्येष्ठ
(૧૦)	स्थूल	- જાડો, પોહળ	स्थव	स्थवीयस्	स्थविष्ठ
(૧૧)	प्रिय	- પ્રિય	प्र	प्रेयस्	प्रेष्ठ

(૧૨) वृन्दारक	– પૂજ્ય	वृन्द	वृन्दीयस्	वृन्दिष्ठ
(૧૩) प्रशस्य	– પ્રશંસાયોગ્ય	श्र	श्रेयस्	श्रेष्ठ
(૧૪) दूर	– દૂર	दव्	दवीयस्	दविष्ठ
(૧૫) अन्तिक	– પાસે	नेद्	नेदीयस्	नेदिष्ठ
(૧૬) अल्प	– નાનો	कन्	कनीयस्	कनिष्ठ

ઉપર ક્રમાંક-૯ માં આપેલા ज्या શબ્દની પરમા ईयस् પ્રત્યય આવે ત્યારે તેના ई કારનો લોપ થાય છે હવે આ ईयस् પ્રત્યયાન્તોમાં व्रितो नुम् (૧૯૫૯) સૂત્રથી नुम् (न्) લાગે છે नोपधाया (૧૮૭) સૂત્રથી न કારોપધ નો દીર્ઘ થાય છે અને हमेप मेर्लोपः (૧.૬.૩૬) થી सि નો લોપ તેમજ सयोगान्तस्य लोप (૧૯.૩) થી (ईयस् ના) અંત્ય स કારનો લોપ થતા गरीयान्, ज्यायान्, વગેરે બને છે

આ પ્રત્યય ઈપ્ લાગતા गरीयसी, ज्यायसी વગેરે થશે

(૭૧–૮૦) સંખ્યાગણુતરી પૂર્ણ થાય તે બધાના પ્રત્યયો આપ્યા છે આમ तृतीया કહેતાં ત્રીજો એટલે કે ત્રણ પૂરા થયા. જેને નિર્દેશ કરાય તેની સાથે ત્રણની સંખ્યા પૂર્ણ થઇ.

(૮૧–૮૨) धा–પ્રકારવાચી પ્રત્યય છે द्विधा, त्रिधा, पञ्चधा, વગેરે

(૮૩–૮૫) सुच्=स् અને शस्–કેટલીવાર ક્રિયા થઇ તે બતાવે છે द्वि, त्रि તેમજ वहुश, अल्पश વગેરે

(૮૬–૮૭) આ બંનેને પ્રસ્તાવનામા ચર્ચ્યા છે

દ્વિતીયા વૃત્તિ

પ્રકરણ–૧

(૧) અહીં દ્વિતીયા વૃત્તિના મંગલાચરણમાં જિનેશ્વરદેવની શ્રીધર તરીકે સ્તુતિ કરી છે શ્રીધર–એટલે શ્રિય ધર –શ્રીને ધારણ કરનાર. એટલે કે શ્રીમાન્–તેનો ઉલ્લેખ યુગપ્રધાનાચાર્ય શ્રી કલ્યાણસાગરસૂરિના શ્રીગૌડીપાર્શ્વનાથ સ્તવનના બીજા પદ્યમાં શ્રીમન્ત નીલરત્નાધિકતરવપુ આ મળે છે જેની પાસે જે હોય તેજ આપે તેથી શ્રીધર પાસે વિનયસાગરજી શ્રી–લક્ષ્મી ની ઇચ્છા કરે છે પણ તે પોતાના માટે નહીં પરંતુ વઃ–તમારા માટે–પઠનપાઠન કરનાર માટે અથવા રાજા ભોજમલ્લ માટે. શ્રીધરનો અર્થ શ્રીગૌડીપાર્શ્વનાથ પણ કરવાનું કારણ એ છે કે વિનયસાગરજી मन्त्रोज्ज्वरत्नाधिककान्तिकान्तः–तत् नील रत्न–नीलरत्नम् ઉત્તમ નીલમણિ, तस्मात् अधिका कान्ति –તેના કરતાં પણ અધિક શોભા नीलरत्नाधिककान्ति, तया कान्त તેનાથી શોભાયમાન એટલે તેમના નીલવર્ણ અને नागाधिराजादिभि શેષનાગ વડે સેવાતા–એમ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખે છે.

(૨–૩) હવે ધાતુના પ્રત્યયો વિષે દ્વિતીયા વૃત્તિનો આરંભ કરે છે તેમા પ્રથમ ધાતુ–भू (भवति)–થવું હોવું છે. તેના અર્થો આપવામા આવ્યા છે

(૪–૬) भ्वादि–भू વગેરે જે ક્રિયાવાચકો છે તે બધાની ધાતુ એવી સંજ્ઞા કરવામા આવી છે તે ત્રણ પ્રકારના છે.

(૧) श्रात् એટલે કે આત્મનેપદી જેમા અનુદાત્ત સ્વર [illegible]

(૨) उभे એટલે કે ઉભયપદી જેમાં [illegible]

(૩) [illegible]

[illegible] તે [illegible] નામ આપે છે.

ક્રમ	ગણુ	ધાતુ	અર્થ	વિકરણુ પ્રત્યય	વર્તમાનકાળ તૃતીય પુરુષ એકવચન	અર્થ
૧	भ्वादि	भू (भवति)	થવું, હોવુ	अ	भवति	– તે છે
૨	अदादि	अद् (अत्ति)	ખાવુ	०	अत्ति	– તે ખાય છે
૩	ह्वादि	हु (जुहोति)	હોમવું	द्विर्भाव	जुहोति	– તે હોમે છે
૪	दिवादि	दिव (दीव्यति)	જુગાર રમવો	य	दीव्यति	– તે જુગાર રમે છે
૫	षुञादि	सु (सुनोति–सुनुते)	રસ કાઢવો	नु	सुनोति–सुनुते	– તે રસ કાઢે છે
૬	रुधादि	रुध् (रुणद्धि)	રોકવુ	नम्	रुणद्धि	– તે રોકે છે
૭	तन्वादि.	तन् (तनोति)	ફેલાવવું	उ	तनोति	– તે ફેલાવે છે
૮	तुदादि	तुद् (तुदति)	દુખ આપવુ	अ	तुदति	– તે પ્રહાર કરે છે
૯	क्र्यादि	क्री (क्रीणाति)	ખરીદવુ	ना	क्रीणाति	– તે ખરીદે છે
૧૦	चुरादि	चुर् (चोरयति)	ચોરવું	अय	चोरयति	– તે ચોરી કરે છે

આધુનિક પ્રચલિત વ્યાકરણગ્રન્થોમાં तुदादि ને છઠ્ઠો ગણુ ગણુવામા આવે છે અહીં તેને આઠમો ક્રમ આપવામા આવ્યો છે ઉપરના ઉદાહરણોમા ધાતુઓના એક કરતા વધારે અર્થ હોવાને લીધે પ્રચલિત એકજ અર્થ આપવામાં આવ્યો છે

(૭–૮) ધાતુપાઠમા આત્મનેપદી ધાતુઓ છે. તેનો અર્થ એ છે કે તેવા ધાતુઓની ક્રિયાનુ ફળ આત્માને–પોતાને–કર્તાને પ્રાપ્ત થાય છે જ્યારે પરસ્મૈપદી ધાતુઓમા ક્રિયાનું ફળ અન્ય –પરને પ્રાપ્ત થાય છે ઉદાહરણ રૂપે દસમા ગણુનો चुर्–ચોરી કરવી ધાતુ છે તેમા देवदत्त चोरयति–દેવદત્ત ચોરી કરે છે તો તે ચોરીનુ ધન વગેરે અન્યને માટે છે. એટલે કે તેનો કોઇ સરદાર કે સાથીદાર હોય તેને માટે ચોરી કરે છે. પણુ देवदत्त चोरयते એમ પ્રયોગ થાય ત્યારે એમ સમજવું કે દેવદત્ત પોતાના ખિસ્સા–ખર્ચ કે મોજશોખ વગેરે માટે–ટૂંકમા આત્માર્થે ચોરી કરે છે.

(૯–૧૦) પરસ્મૈપદ અને આત્મનેપદ પ્રત્યયોને હવે અલગ અલગ આપીને વિનયસાગરજી પરસ્મૈપદી પ્રત્યયોની पम् સંજ્ઞા અને આત્મનેપદી પ્રત્યયોની आत् સંજ્ઞા સારસ્વતસૂત્રાનુસાર કરે

છે તે માટે પાણિનિ વ્યાકરણનો જ ક્રમ સારસ્વતસૂત્રકાર ને અભીષ્ટ છે તેમ બતાવવા પાણિનિ-મુનિના નામનિર્દેશ કરીને તેજ ક્રમમાં પ્રત્યયો મૂક્યા છે

પરસ્મૈપદના તૃતીય પુરુષના એકવચનના પ્રત્યયો तिप्, सिप् અને मिप् ને पित्–પ કાર ઇત્ વાળા કર્યા છે, અને તે સ્થાનમાં જે અન્ય કાળ કે અર્થના પ્રત્યયો આવે તેને પણ તે પ્રમાણે વિધિ-નિયમાદિ થાય છે જ્યા અપવાદ હશે ત્યાં સ્પષ્ટતા કરશેજ

(૧૧-૧૨) પાણિનીય વ્યાકરણમાં આધારસ્તંભ ગણાતાં अ इ उण्। ऋ लृक्। ए ओङ् વગેરે માહેશ્વરસૂત્રોના સ્વરોને લઈને ल કારને ક્રિયાર્થ તરીકે સંજ્ઞા આપીને लट् વગેરે વર્તમાનકાળ વગેરે ની સંજ્ઞાઓ છે, તેનું પરિગણન કર્યું છે તેમા સારસ્વતસૂત્રકારે કરેલો ફેરફાર નીચેના કોષ્ટક પરથી જણાઇ આવશે.

સંજ્ઞા પાણિનિ	સારસ્વતસૂત્ર	પ્રસિદ્ધ અર્થ
१ लट् –वर्तमाने (३ २ २३)	–वर्तमाने (२ १.७)	વર્તમાનકાળ
२ लिट् –परोक्षे (३ २ ११५)	–णादौ (२ १.२७,२८)	પરોક્ષ ભૂતકાળ
३ लुट् –अनद्यतने (३ ३ १५)	–तादौ (२ १ ३९)	અનદ્યતન ભવિષ્યકાળ
४ लृट् –शेषे (३ ३ १३) (भविष्यति)	–स्यस्तने (२.१ ८०)	સામાન્ય ભવિષ્યકાળ
५ लोट् –विध्यादिषु (३ ३.१६२)	–आशिषि (२ १ ३७)	આજ્ઞાર્થ
६ लङ् –अनद्यतने (३ २ १११)	–दिबादौ (अनद्यतनेऽतीते) (२ १ २५,२६)	હ્યસ્તન ભૂતકાળ
७ लिङ् –विधि निमन्त्रण (३ ३ १६१) आशिषि (३ ४ ११६)	–आशी. प्रेरणयो: (२ १ २२)	વિધ્યર્થ/આશીરર્થ
८ लुङ् –भूते (३ २.११०)	–दिद्यौ (भूते २ १ २३)	અદ્યતન ભૂતકાળ
९ लृङ् –क्रियातिपत्तौ (३ ३ १३९)	–क्रियातिपत्तौ (२ १ ४२)	ક્રિયાતિપત્ત્યર્થ

અહીં વિનયસાગરજી સારસ્વતસૂત્ર પ્રક્રિયા પરની ચંદ્રકીર્તિ મુનિની ટીકાનું અનુકરણ કરીને અનુક્રમે (૧) વર્તમાનકાળ, (૨) વિધ્યર્થ (૩) આજ્ઞાર્થ (૪) હ્યસ્તન ભૂતકાળ (૫) પરોક્ષ ભૂતકાળ (૬) આશીરર્થ (૭) અનદ્યતન ભવિષ્યકાળ (૮) સામાન્ય ભવિષ્યકાળ (૯) ક્રિયાતિપત્ત્યર્થ અને (૧૦) અદ્યતન ભૂતકાળ એમ પદોની રચના કરી છે તે ક્રમથી આ પદ્યદ્વય ૧૧-૧૨ મા આપેલો છે. [illegible]

* [illegible]

(१३-१५) વર્તમાન કાળની વ્યાખ્યા કરીને પ્રત્યયો વિશેષ પુરુષ અને વચનોના જ બોધક હોવાથી નામનો પ્રયોગ વક્તૃવિવક્ષા પર છે, તેમ સંકેત છે. આત્મનેપદી ધાતુને કર્મ હોય કે ન પણ હોય કે કર્તરિ અર્થમાં પણ હોઇ શકે. જેમકે – ज्ञान लभते के तिष्ठते के रमते એ તેના ઉદાહરણો છે

(१६-२०) भ्वादि-પ્રથમ ગણુને વિકરણ પ્રત્યય अप् લાગે છે તે तुदादि ગણથી ભિન્નતા દર્શાવવા અને ગુણવિધિનો બાધ કરવા માટે છે ધાતુમા રહેલા નામી (अ સિવાયના) સ્વરોનો ગુણ पित्-પ્રત્યયોમા થાય છે तिप् વગેરેમાં પણ पित् કરણનો તેજ અર્થ છે આમ જ્યા જ્યા पित् પ્રત્યયો લાગે, ત્યાં ધાતુના નામી સ્વરોનો ગુણ થાય છે. અને पित् કરણનો તેજ અર્થ છે આમ पित्-ગુણ કરનાર, ङित्-ગુણને રોકનાર હોવાથી વૈયાકરણોમા ઉક્તિ વિશેષ પ્રવર્તે છે કે पिच्च ङिन्न ङिच्च पिन्न.

अप् વિકરણ પ્રત્યય त्यादि-ति વગેરે વર્તમાન-કાળમાં, यादि-यात् વગેરે વિધ્યર્થમાં, तुवादि-तुप् વગેરે આજ્ઞાર્થમાં અને दिवादि-दिप् વગેરે હ્યસ્તન ભૂતકાળમા જ લાગે છે હવે પછી સાધનામાં જે સૂત્ર આવ્યું છે, તેનુ વિધિકાર્ય તેના પછી બતાવ્યુ છે.

भू + तिप्	(कार्यायेत् -१.१.९, अप् कर्तरि २ १ १०)
भू + अप् + ति	(कार्यायेत् -१ १ ९, गुणः- २ १ ११)
भो + अ + ति	(ओ अव् -१ २ १०)
भव् + अ + ति	(स्वरहीन परेण सयोज्यम् -१ २.४)
भवति	

(२१-२३) હવે	भू + तस्	(अपित्तादिर्ङित् अप् कर्तरि-२.१ १०)
	भू+अप् + तस्	(कार्यायेत्-१ १ ९, गुण - २ १ ११)
	भो + अ + तस्	(ओ अव् - १ २ १०)
	भवत.	

અહી तम् પ્રત્યય ङित् હોવાને લીધે भू નો ગુણ भो થાય નહિ પણ તે ગુણ अप् વિકરણ પ્રત્યયને લીધે છે તેથી तस् પ્રત્યયનુ ङित्व નબળુ પડે છે. આ તફાવત સ્પષ્ટતયા तनादि ગણમા જણાઈ આવે છે. તેમાં तनोति અને પછી नु વિકરણ પછી तस्-ङित् પ્રત્યય આવતાં तनुत· થાય છે અથવા ह्वादि ગણમા जुहोति जुहुतः થાય છે તેમાં પણ જણાય છે. આમ વિધિસૂત્રો તેના નજીકના પૂર્વનું જ કાર્ય કરે છે પણ વ્યવધાન હોય તો તે વિધિ બળવાન રહેતો નથી

(२५-२८) હવે ત્રણેય પુરુષના વર્તમાન કાળના રૂપો અહી આવે છે કેવળ એ વિશેષતા છે કે भू + अप् + अन्ति = भव + अन्ति માં अदे સૂત્રથી भवन्ति થાય છે અને व કારાદિ કે म કારાદિ

પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે પૂર્વ अ કારનો-વિકરણ પ્રત્યય अ કારાન્ત હોય તો તેનો પણ आ કાર થાય છે તેથી भू + अ + व. નું भो + अ + व. = भव् + अ + व = भव् + आ + व = भवावः થાય છે

નામનો પ્રયોગ સાથે હોય કે ન હોય પણ જે ક્રિયાપદો વર્તમાનકાળના થાય છે તે આ પ્રમાણે છે.

વર્તમાનકાળ પરસ્મૈપદ

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમ પુરુષ (ત્રીજો પુ)	(स, सा, तत्) भवति	(तौ, ते, ते) भवतः	(ते, ताः, तानि) भवन्ति
મધ્યમ પુરુષ (બીજો પુ)	(त्वं) भवसि	(युवां) भवथः	(यूयं) भवथ
ઉત્તમ પુરુષ (પ્રથમ પુ)	(अहं) भवामि	(आवां) भवावः	(वयं) भवामः

આત્મનેપદના પ્રત્યયો ઉપર આપ્યા છે. પણ તેની પ્રક્રિયા પરસ્મૈપદની સાધના સમજ્યા પછી કરવામાં આવી છે

(૨૯-૩૫) વિધિ-પ્રેરણા અને સંભાવના-શક્યતાના અર્થમાં यात् વગેરે પ્રત્યયો ધાતુને લાગે છે વિધિ એટલે 'કરવુ જોઇએ' એ પ્રકારનો ઉપદેશ અને સંભાવના એટલે તર્ક કરવો કે કલ્પના કરવી

જ્યારે ધાતુને शप् - अ વિકરણ લાગે ત્યારે તે अ કારાન્ત બને છે જેમકે:- भू + अ + यात् = भो + अ + यात् = भव् + अ + यात् = भव + यात् -આ પ્રમાણે થાય ત્યારે यात् વગેરે પ્રત્યયના या નો ई આદેશ થતાં भव+ईत् અને પછી अ इ ए (૧ ૨ ૧૧) સૂત્રથી ગુણ થઇને भवेत् भवेताम् થાય છે. युस् પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે તેને इट् આગમ થતાં इयु થતાં भवेयुः, भवेः भवेतम् भवेत, भवेयम् भवेव भवेम એમ થાય છે

વિધિ-વિધાન-ઉપદેશના ઉદાહરણમાં વિનયસાગરજી કહે છે કે શિષ્યે ગુરુના સેવક થવું જોઇએ અને સંભાવના-તર્કના ઉદાહરણમાં કહે છે કે બ્રાહ્મણ હોવાને લીધે આ (મનુષ્ય) વેદને-વેદનો અભ્યાસ હોવો જોઇએ તેમાં શક્યતા દર્શાવી છે.

(૩૬-૪૨) જે સામાન્ય રીતે આશીર્ નામથી પ્રસિદ્ધ છે તે ક્રિયાપદની સાધના આપતા પહેલાં વિનયસાગરજી તેનો અર્થ સ્પષ્ટ કરતા કહે છે કે [illegible] વગેરે પ્રત્યયો આશી-આશીર્વાદ-આશીર્વાદ જેમાં [illegible] ન હોય-[illegible] ન હોય તેવી [illegible] [illegible] સાથે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે.

અહી આશીરર્થ હોય ત્યારે પ્રથમપુરુષના तुप् અને મધ્યમપુરુષના हि નો तातङ् (तात्) આદેશ થાય છે આ तात् એ ङित् પ્રત્યય છે તેથી તેને કારણે ગુણ કે વૃદ્ધિ થશે નહિ તેમજ तात् પ્રત્યય ભલે ङित् છે પણ તે ङिदन्त्यस्य (૧ ૬.૫૭) સૂત્રથી અન્ત્યને સ્થાને ન આવતા સમગ્ર तुप् અને हि ના સ્થાનમા આવશે આમ तातङ અપવાદ છે આપ્રત્યય બધા ધાતુઓને લાગે છે આમ भू+अ+तु=भो+अ+तु=भव्+अ+तु=भवतु भवताम् (भवन्तु, अदे २ १.१४) સૂત્રથી થશે. તે પછી अ-કારાન્તની પરમા हि નો लुक् થવાથી भव भवतम् भवत તેમજ भवानि भवाव भवाम થાય છે

ઉત્તમપુરુષ એકવચનમા भू+अ+आनि ની સાધનામા भवानि રૂપ થાય છે भव (શિવનું નામ) શબ્દને इन्द्रादेरानीप् च (१ १२ २२) સૂત્રથી आनी (प्) લાગતાં भवानी (પાર્વતી) એમ થાય છે. અને તેનુ સંબોધન भवानि ! એમ धौ ह्रस्व (१ ७ १५) સૂત્રથી થાય છે. હવે भवानि કહેવાથી બે અર્થ નિષ્પન્ન થાય છે કે "હે **ભવાની આ**" અને "**હું થાઉં**" આ અર્થમા પ્રયોગ જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્યે તેમના સૌંદર્યલહરીમાં કર્યો છે

भवानि त्वं दासे मयि वितर दृष्टिं सकरुणाम्
इति स्तोतुं वाञ्छन् कथयति भवानि त्वमिति यः ।
तदैव त्वं तस्मै दिशसि निजसायुज्यपदवीं
मुकुन्दब्रह्मेन्द्रस्फुटमुकुटनीराजितपदाम् ॥२२॥

"હે ભવાની, તમે દાસ–સેવક એવા મારા પર કરુણાર્દ્ર દષ્ટિ કરો (નાખો) એમ સ્તુતિ કરવા ઇચ્છતો (ભક્ત) "હે ભવાની, તમે" એમ કહે છે કે તરતજ (હુ–સાધક તુ–દેવીસ્વરૂપ થાઉં એમ સમજીને) તમે તેને વિષ્ણુ, બ્રહ્મા અને ઇન્દ્રના તેજસ્વી મુગટોથી આરતી ઉતારાતા પાદ સમ નિજની સાયુજ્ય પદવી (મોક્ષ) આપી દ્યો છો"

પદ્ય–૪૩ મા भवतात्, भवतु અને भव નો વાક્યમા પ્રયોગ કરી બતાવ્યો છે

(૪૪–૪૯) दिप् વગેરે પ્રત્યયો અનદ્યતન ભૂતકાળ–હ્યસ્તન–ભૂતકાળના છે. અનદ્યતન કાળ એટલે કે જે અદ્યતન નથી તે. અદ્યતનકાળની વ્યાખ્યા આપતા વિનયસાગરજી જણાવે છે કે ગતરાત્રિના બે પ્રહર પછીનો પરંતુ આવનાર રાત્રિના બે પ્રહર પહેલાનો, જે દિવસના ચાર પ્રહર સહિતનો કાળ છે તે અદ્યતન કાળ છે તેનાથી ભિન્ન એટલે કે ગતરાત્રિના બે પ્રહર **પહેલાંનો** સમય હોય તો તે અનદ્યતન ભૂતકાળ કહેવાય (તે જ રીતે આવનાર રાત્રિના બે પ્રહર **પછીનો** સમય હોય તો તે અનદ્યતન ભવિષ્યકાળ કહેવાય છે)

दिप् વગેરેમા इ કાર ઉચ્ચારણાર્થ છે અને प् તો इत् સંજ્ઞક જ છે આત્મનેપદ પ્રથમ-પુરુષ એકવચનમા तन् પ્રત્યય છે તેનો અંત્ય न કાર इत् નથી પરંતુ ભાવે પ્રયોગમા भू ધાતુનું अभावि ક્રિયાપદ કરવા માટે છે. तन् પરમાં હોય ત્યારે ભાવે પ્રયોગમા इण પ્રત્યય લાગે છે અને इण् ની પરમાં આવતા तन् નો લોપ થાય છે અને ण–કારાનુબંધથી વૃદ્ધિ થાય છે

(૫૦) આ ચાર વિભક્તિ (નામના પ્રત્યયો અને ધાતુના પ્રત્યયો માટે આ સંજ્ઞાનો ઉપયોગ થાય છે) ને પાણિનિવ્યાકરણમાં સાર્વધાતુક સંજ્ઞા तिङ्शित् सार्वधातुकम् (૩.૪.૧૧૩) અને પર તે સિવાયનાની આર્ધધાતુક સંજ્ઞા आर्धधातुकं शेषः (૩.૪.૧૧૪) છે. કેટલી સરળ રીતે પાણિનિની સંજ્ઞાઓના ખુલાસા કરી દીધા? આ વિનયસાગરજીની પ્રખર બુદ્ધિમત્તાનું ઉદાહરણ છે.

(૫૧-૫૮) परोक्ष-अक्ष्णः परः-परोक्षस्तस्मिन् काले-જે કાળ આપણને પ્રત્યક્ષ નથી તે પરોક્ષ ભૂતકાળ-અતીતના ભૂતકાળમાં જે પ્રત્યયો લાગીને સાધના થાય છે. તે આપી છે. અહીં णित् સિવાયના પ્રત્યયોની कित् સંજ્ઞા કરી છે તેથી પણ ગુણવૃદ્ધિ થતી નથી. भू ધાતુને પરોક્ષ ભૂતકાળ પ્રથમ પુરુષ એકવચનનો णप् (अ) પ્રત્યય લાગે ત્યારે—

भू+णप् (अ)	[illegible]द्विर्द्वि
भूभू+णप्	आ.वोर्णादौ
भाभू+अ	ह्रस्व
भभू+अ	[illegible]
बभू+अ	भुवो वुक्
बभूव्+अ =	

बभूव એમ થાય છે. તેમજ बभूवतुः અને बभूवुः થાય છે.

ને પછી कृ વગેરે-कृ करोति, सृ-सरति, भृ-बिभर्ति, वृ-वृणोति, द्रु-द्रवति, श्रु-शृणोति, स्तु-स्तौति, स्रु-स्रवति વગેરે ધાતુઓને वस પ્રત્યાદ્યન્ત વર્ણ આદિમાં હોય તેવા પ્રત્યયોમાં इट् આગમ થતો નથી. એટલે કે તે સિવાયનાઓમાં इट् આગમ થાય છે. ઉપર આપેલા ધાતુઓના પરોક્ષભૂતકાળ ત્રીજો પુરુષ એકવચન णप् પ્રત્યયમાં चकार-તેણે કર્યું, ससार-તે સરક્યો, बभार-તેણે ધારણ કર્યું, ववार-તેણે વરણ કર્યું, दुद्राव-તે દોડ્યો, शुश्राव-તેણે સાંભળ્યું, सुस्राव-તે સ્રવી ગયો, तुष्टाव-તેણે સ્તવન કર્યું.

પણ અહીં इट् લાગે ॥

भू + थप	[illegible]
भूभू + थप	[illegible]
[illegible] + थप	ह्रस्व
[illegible] + थ	भुवो वुक्
[illegible] + थ	[illegible]
[illegible]	

बभूविथ [illegible]

પરોક્ષ ભૂતકાળ ત્રીજોપુરુષ એકવચનના बभूव નો પ્રયોગ કરી બતાવ્યો છે જેથી પરોક્ષ ભૂતકાળના પ્રત્યયો કયા અર્થમા લાગે તે ખ્યાલ આવે. ભીમ મહાપરાક્રમી હતો–જે આપણી પરોક્ષમાં છે હ્યસ્તનભૂતકાળથી પણ અતીતતમ કાળ પરોક્ષમાં આવે છે

(૫૯–૬૦) આશીરર્થમા ખાસ કોઇ જ વિશેષતા નથી. તેથી ધાતુને પ્રત્યયો લાગતાંજ ક્રિયાપદ સિદ્ધ થાય છે જેમકે भू+यात्=भूयात् વગેરે

(૬૧–૬૩) શ્વસ્તનકાળ એટલે અદ્યતન–આજની સાથે સંકળાએલો કાળ સિવિધિ–અદ્યતન ભૂતકાળમાં, સન્વિધિ–ઇચ્છાદર્શક પ્રત્યયમાં,–ता વગેરે–અદ્યતન ભવિષ્યકાળમા सी–આશીરર્થમાં તેમજ स्यप्–સામાન્ય ભવિષ્યકાળમા इट् લાગે છે તેથી भविता વગેરે થાય છે

તેનુ ઉદાહરણ આપ્યુ છે કે ચિંતા ન કર. તારા પતિનુ આગમન આવતીકાલે (श्वस्तने) થશે (भविता)

(૬૪–૬૭) ઉપરના પદ્યમાં જણાવ્યુ છે કે स्यप् પરમા હોય ત્યારે इट् આગમ થાય છે તેથી

भू + ति	भविष्यति स्यप्
भू + स्य+ति	सिसतासीस्यपामीट्
भू + इस्य+ति	गुण
भो+इस्य + ति	ओ अव्
भव् + इस्य+ति	क्विलात्षः सः कृतस्य

भव्+इष्य+ति भविष्यति થાય છે તેમજ भविष्यत· વગેરે થશે તેના બધાજ વચનોના ઉદાહરણો આપ્યા છે

(૬૮–૭૨) स्यप् પ્રત્યય ક્રિયાતિક્રમ-ક્રિયાતિપત્ત્યર્થમાં લાગે ત્યારે તેને दिप् પ્રત્યયો લાગે છે. આમ

भू + स्य + त् दिबादावट्

अ + भू + स्य + त् તે પછી ઉપરના પ્રમાણે સાધના કરવામાં આવતાં अभविष्यत् अभविष्यताम् વગેરે થાય છે

આ વિધિને સમજાવવા માટે વિનયસાગરજી મહાકવિ–કાલિદાસ કૃત કુમારસંભવમ્ નો શ્લોક (૭.૬૬) ટાંકીને (न) अयोजयिष्यत्–જોડવામા આવ્યુ ન હોત તે विफल· अभविष्यत्–વિફળ થતો હોત એટલે કે આ યુગલને જો જોડવામા ન આવ્યુ હોત તો પ્રજાપતિ–બ્રહ્માનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ થયો હોત પરંતુ ક્રિયાની અતિપત્તિ–અતિપાત થઇ ગયો છે તેથી યુગલને જોડ્યુ તેમા પ્રજાપતિનો પ્રયત્ન સફળ જ થયો ને ? આવો અર્થ ક્રિયાતિક્રમનો છે

(૭૩–૭૭) હવે અહી સિ વિધિ–અદ્યતન ભવિષ્યકાળની સાધના આપે છે. તેમાં दिप् વગેરે પૂર્વોક્ત પ્રત્યયો જ લાગે છે सि પ્રત્યય લાગે ત્યારે भू ધાતુના दा વગેરે દસ ધાતુઓમા

અંતર્ગત હોવાને લીધે તેમા सि નો લોપ થાય છે.

भू+त् भूते सि.
भू+स्+त् दिवादावट्
अ+भू+स्+त् दादेः पे
अभूत् તેમજ अभूताम् વગેરે થાય છે

અહીં વિનયસાગરજીની સારસ્વતવ્યાકરણ પરની વિદ્વત્તા પ્રકટ થાય છે. સારસ્વત સૂત્ર दादे पे (૨ ૧ ૪૪) માં दा–ददाति, धा–दधाति, स्था–तिष्ठति, इण्–एति, भू–भवति અને पा–पिबति એમ છ ધાતુઓ જ ગણાવ્યા છે. છતા दो–द्यति (ચોથો ગણ), दय्–दयते, दा–यच्छति અને धे–धयतिમાં પણ सि નો લોપ થતો હોવાથી તે બધાને અહીં ગણાવે છે.

સ્વરાદિપ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે भू ધાતુને वुक् આગમ થતાં अभूवन् અને अभूवम् એમ અનુક્રમે પ્રથમપુરુષ બહુવચન અને ઉત્તમપુરુષ એકવચનમાં રૂપ થાય છે. આ પ્રમાણે भू-भवति ના ક્રિયાપદો થાય છે. તેનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આવે તેથી અહીં બધાં રૂપો આપવામા આવ્યા છે.

(૧) વર્તમાનકાળ

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
ઉ. પુ	भवामि	भवाव	भवाम
મ. પુ.	भवसि	भवथः	भवथ
પ્ર. પુ	भवति	भवतः	भवन्ति

(૨) વિધ્યર્થ

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
ઉ. પુ	भवेयम्	भवेव	भवेम
મ. પુ.	भवेः	भवेतम्	भवेत
પ્ર. પુ	भवेत्	भवेताम्	भवेयुः

(૩) આજ્ઞાર્થ

ઉ. પુ	भवानि	भवाव	भवाम
મ. પુ	भव | भवतात् |	भवतम्	भवत
પ્ર. પુ	भवतु | भवतात् |	भवताम्	भवन्तु

(૪) હ્યસ્તન ભૂતકાળ

ઉ. પુ	अभवम्	अभवाव	अभवाम
મ. પુ	अभवः	अभवतम्	अभवत
પ્ર. પુ	अभवत्	अभवताम्	अभवन्

(૫) પરોક્ષ ભૂતકાળ

ઉ. પુ	बभूव	बभूविव	बभूविम
મ. પુ	बभूविथ	बभूवथुः	बभूव
પ્ર. પુ	बभूव	बभूवतुः	बभूवुः

(૬) આશીર્થ

ઉ. પુ	भूयासम्	भूयास्व	भूयास्म
મ. પુ	भूयाः	भूयास्तम्	भूयास्त
પ્ર. પુ	भूयात्	भूयास्ताम्	भूयासुः

	(૭) શ્વસ્તનકાળ (અનદ્યતન ભ)			(૮) સામાન્ય ભવિષ્યકાળ (અદ્યતન)		
ઉ પુ	भवितास्मि	भवितास्व·	भवितास्मः	भविष्यामि	भविष्याव	भविष्याम.
મ. પુ	भवितासि	भवितास्थ.	भवितास्थ	भविष्यसि	भविष्यथ	भविष्यथ
પ્ર. પુ	भविता	भवितारौ	भवितार	भविष्यति	भविष्यतः	भविष्यन्ति

	(૯) ક્રિયાતિક્રમ (ક્રિયાતિપત્ત્યર્થ)			(૧૦) અદ્યતન ભૂતકાળ		
ઉ પુ	अभविष्यम्	अभविष्याव	अभविष्याम	अभूवम्	अभूव	अभूम
મ પુ	अभविष्य	अभविष्यतम्	अभविष्यत	अभूः	अभूतम्	अभूत
પ્ર પુ	अभविष्यत्	अभविष्यताम्	अभविष्यन्	अभूत्	अभूताम्	अभूवन्

અહી પાણિનિવ્યાકરણના લેટ્ લ કારને સ્વીકાર્યો નથી. પણ આશીરર્થને અલગ કરવામા આવ્યો હોવાથી કાળ અને અર્થ દસ જ થાય છે. તે સારસ્વતસૂત્રોની વિશેષતા છે

(૭૮) હવેથી જ્યાં નવીન સૂત્રોથી અલગ વિધાન થતું હશે ત્યાંજ સૂત્રો આપવાનો ઉપક્રમ વિનયસાગરજી કરે છે જ્યા પૂર્વે આવી ગયેલા સૂત્રોનો પ્રયોગ થતો હશે ત્યા ફરી તે સૂત્રોનો નિર્દેશ કરશે નહિ

(૭૯–૮૦) चिती સમજવું ધાતુનો ई કાર અનુબંધ इत् સંજ્ઞક છે

चित् + ति	अप् कर्तरि
चित् + अ + ति	उपधाया लघो
चेत् + अ + ति =	
चेतति થાય છે	

(૮૧–૮૨) चिती ધાતુના શેષ રૂપો પ્રથમપુરુષ એકવચનના અહી આપ્યા છે. તે પ્રમાણે જ્યા વિનયસાગજીએ રૂપો નહી આપ્યા હોય ત્યા આપવામા આવશે તેનો ક્રમ આગળ પર આપ્યો છે તે જ ગ્રહણ કર્યો છે चेतेत्, चेततु, अचेतत्, चिचेत, चित्यात्, चेतिता, चेतिष्यति, अचेतिष्यत् અને હવે અદ્યતન ભૂતકાળમા

चित् + त्	दिवादावट्
अ + चित् + त्	भूते सि
अ + चित् + स् + त्	उपधाया लघो
अ + चेत् + स् + त्	सिसतासी०
अ + चेत् + इ + स् + त्	से
अ + चेत् + इ + स् + ई + त्	इट ईटि
अ + चेत् + इ + ई + त्	सवर्णे दीर्घ सह
=अचेतीत थाय छे	

અને અદ્યતનમાં સ્યાદિ (૨.૧.૫૭) સૂત્રથી अन् નો उस् આદેશ થતાં દિપ્ કે ગિપ્ પ્રત્યય ન હોવાને લીધે ईट् આગમ ન થતાં अ + चेत् + इ + स् + उस्=अचेतिषु અને सिचलात् ष स कृतस्य (૧.૬.૨૧) સૂત્રથી થાય છે

(૮૩-૮૬) પ્રથમ ચારમાં च्युतिर् ધાતુના રૂપો સુગમ છે. પરંતુ પરોક્ષામાં

च्युत् + णप् — मस्वरादिर्द्विरह
च्युत् च्युत् + णप् — हृमादिः लोप
चु च्युत् + अ — गुणोतिसयोगाद्यो
चुच्योत् + अ
=चुच्योत થાય છે

તેમજ इर् અનુબંધવાળા ધાતુઓને વિકલ્પે સિના સ્થાને अङ् (अ) પ્રત્યય પણ લાગે છે તેથી अच्योतीत् (अचेतीत् પ્રમાણે) અને अच्युतत् (ङित् હોવાને લીધે ગુણવૃદ્ધિ ન થતાં) થાય છે

(૮૭-૮૮) श्च्युतिर्-श्च्युत् ધાતુના પરોક્ષ ભૂતકાળમાં हृमादिः लोपः થી श કાર અને य કારનો લોપ થાય અને श કારનો લોપ મ ભવે નહી તેથી નિયમન કરીને અપવાદ કરે છે કે ગાર વર્ણ સિવાયનાનો લોપ કર્યો તેથી च કારનો લોપ થતો નથી પણ श કાર અને य કારનો લોપ થતાં चुश्च्योत થાય છે

તે પછી श्च्युत्यात्, श्च्योतिता, श्च्योतिष्यति, अश्च्योतिष्यत् અને अश्च्योतीत्-अश्च्युतत् (इरित् હોવાને લીધે) થાય છે

(૮૯-૯૨) પ્રથમ ચાર રૂપો સુગમ છે તે પછી પરોક્ષભૂતકાળમાંજ દ્વિવચન વગેરે પ્રત્યયો કિત્ છે. તેને ऋ કારાન્ત ધાતુઓ અને સંયોગવાળા ધાતુઓમાં કિત્ ભાવ થતો નથી સારસ્વત સૂત્રનો ભાવ સમજીને વિનયસાગરજીએ ऋसंयोगात् પાદેરકિત્ ને (ऋ) ऋ (त) संयोगात् પાદ કિત્ એમ ભાવ રજૂ કર્યો છે મન્થ ધાતુ સંયોગવાળો હોવાને લીધે કિત્ પ્રત્યયમાં તેના न કારનો લોપ થશે નહિ તેથી ममन्थतुः ममन्थुः, ममन्थिथ ममन्थथुः વગેરે પ્રમાણે રૂપો થાય છે

(૯૩-૯૫) कुथि-कुथ् ધાતુ इदित् છે તેથી इदितो नुम् (૨.૧.૬૮) સૂત્રથી कुन्थ થઈને વિરહ પ્રત્યય તેમજ તિપ્ વગેરે થતાં कुन्थति વગેરે થાય છે

તેના પરોક્ષભૂતકાળના ક્રિયાપદના कुहोश्चुः (૨.૧.૬૧) સૂત્રથી क કારનો च કાર થતાં चुकुन्थ થાય છે.

(૯૬-૯૭) षिधु-षिध् ધાતુનો આદિ ष કાર ઉપમાં પ થા લોપ થાકે તેનો ष કાર સિદ્ધિ કરવા માટે છે. પરંતુ તે સિવાય-ઉપમાં સિવાય હોય ત્યારે धात्वादेः षः सः (૨.૧.૬૩) સૂત્રથી ધાતુના આદિ ष કાર અને ण કારના અનુક્રમે स કાર અને न કાર થાય છે તેથી सेधति વગેરે

પરંતુ नि + प्रति ઉપસર્ગ પૂર્વમાં આવે ત્યારે निषेधति–નિષેધ કરે છે, प्रतिषेधति–પ્રતિષેધ કરે છે તેમ થાય છે.

(૧૦૦–૧૦૬) षिधू–सिध् ધાતુનો દીર્ઘ ऊ કાર इत् થાય છે તેના પ્રથમ ચાર ક્રિયાપદો ઉપર મુજબ सेधति વગેરે પ્રમાણે છે. પરોક્ષભૂતકાળમાં इट् નો નિષેધ છે તેથી सिषेध જ થાય છે. પરંતુ ता વગેરે માં વિકલ્પ હોવાને લીધે નીચે પ્રમાણે થાય છે

सिध् + ता सिसतासीस्यपामिट् (વિકલ્પે)
सिध+ता / सिध् + इ+ता उपधाया लघोः
सेध् + ता / सेध् + इ + ता तथोर्धः
सेध् + धा/ = सेधित्ता झवे जबाः
सेद् + धा
= सेद्धा सेद्धारौ सेद्धारः વગેરે થાય છે

सिध् ધાતુ अनिट् છે તેથી सि પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે પરસ્મૈપદમા નામી (अ સિવાયના) સ્વરવાળા ધાતુઓની વૃદ્ધિ થાય છે.

सिध् + त् दिवादावट्
अ + सिध् + त् भूते सिः
अ + सिध् + स् + त् अनिटो नामिवत
अ + सैध् + स् + त् से.
अ + सैध् + स् + ई + त् चपा अवे जबा
अ + सैत् + स् + ई + त्
= असैत्सीत् થાય છે.

પરંતુ झस વર્ણ પરમાં હોય ત્યારે सि નો લોપ से· (૨ ૧ ૫૫) સૂત્ર એકવચનમાજ (दिप् – सिप् માં) પ્રવર્તમાન હોવાને લીધે થાય છે તેથી असैद्धाम् વગેરે રૂપો સિદ્ધ થાય છે.

આમ इट् આગમ સહિત અને इट् આગમ રહિત રૂપદ્વય પ્રાપ્ત થાય છે તે આપ્યાં છે

(૧૦૭–૧૧૦) પરોક્ષ ભૂતકાળમાં णित् પ્રત્યયમાં खद् ધાતુના ઉપધા अ કારની વૃદ્ધિ થતાં चखाद થાય છે कुहोश्चु (૨.૧.૬૫) સૂત્રથી આદિ ख् નો छ् અને झपाना जवजपा· (૨.૧ ૩૩) સૂત્ર થી छ् નો च કાર થાય છે ઉત્તમપુરુષમા વિકલ્પે णित् ભાવ હોવાને લીધે चखाद –चखद એમ રૂપો થાય છે પાણિનિસૂત્ર अतो हलादेर्लघोः (૭.૨ ७) નાં પ્રમાણે અહી णित् पे (૨ ૧ ७૮) અને हसादेर्लध्वकारोपधस्य वा (૨ ૧.७૯) સૂત્રોથી ઉપધા अ કારની વિકલ્પે વૃદ્ધિ सि વિધિમાં सेट् ધાતુઓમાં થાય છે જેથી अखादीत्–अखदीत् થાય છે. પણ वद–वदति અને व्रज –व्रजति માં નિત્યવૃદ્ધિ થતાં अवादीत् અને अव्राजीत् અનુક્રમે થાય છે

(૧૧૨-૧૧૩) गद-गदति ના રૂપો સુગમ છે. मद-मदति પ્રમાણે થાય છે

(૧૧૪-૧૨૧) रद-ખોતરવું ના रदतु, रदेत्, रदतु અને अरदत् થયા પછી પરોક્ષ ભૂતકાળ ના પ્રથમપુરુષમાં रराद થાય છે પણ જ્યારે મધ્યમપુરુષનો थप् પ્રત્યય પરમાં આવે ત્યારે નીચે પ્રમાણે સાધના થાય છે.

रद् + थप् (थ)	मस्वरादिद्विर्द्विः
रद्रद् + थप्	लोप पत्वं क्ङिति चाऽस्य
	(પૂર્વપદનો લોપ અને ઉત્તરપદના अ કારનો ए કાર कित् પ્રત્યયમાં)
रेद् + थप्	सिसतासीस्यथामिट्
रेद् + इ + थ	
=रेदिथ થાય છે	

अतुस् અને उस् માં પણ रेदतु रेदुः થાય છે પણ અહીં थप् પ્રત્યયનું ઉદાહરણ આપ્યું છે. તેથી-पच् વગેરે તેર ધાતુના ના पच्-पेचिथ, फण्-फेणिथ, श्रम्-श्रेमिथ, भ्रम्-भ्रेमिथ, भ्रास्-भ्रेसिथ (आ કારનો પણ ए કાર), भ्लास्-भ्लेसिथ, भ्राज्-भ्रेजिथ, स्यम्-स्येमिथ, स्वन-स्वेनिथ, दम्भ-देभिथ, श्रन्थ्-श्रेथिथ, ग्रथ-ग्रेथिथ, राज-रेजिथ, અને जॄ (दिवादि)-जेरिथ. આ બધાં વિકલ્પે રૂપો થાય છે પરંતુ तॄ વગેરે પાંચ ધાતુઓમાં एत्व અને પૂર્વનો લોપ નિત્ય થતાં-तॄ-तेरिथ, फल्-फेलिथ, भज्-भेजिथ, त्रप्-त्रेपिथ અને राध् (હિંસાર્થે) रेधिथ થાય છે.

પરંતુ આ एत्व અને પૂર્વલોપનો વિધિ गण (આત્મનેપદી) जगमाते, दद-ददराते, वद-ववदिथ માં નિષિદ્ધ છે

બાકીના રૂપો સુગમ છે.

(૧૨૨-૧૨૫) णद-नद्-नदति ના રૂપો गद-गदति પ્રમાણે થાય છે. अर्द्-જવું નાં પ્રથમ ત્રણમાં રૂપો સુગમ છે પરંતુ ह्यस्तन ભૂતકાળમાં ભૂતકાળનો अट् પૂર્વે લાગતાં अ + अर्द + अत्=आर्दत વગેરે થાય છે. જ્યારે પરોક્ષ ભૂતકાળમાં.

अश् વગેરે, ऋ કારાદિ તેમજ સંયોગાન્ત તેમજ अट् વગેરે ધાતુઓને नुम् (न्) આગમ થતાં

अर्द् + णप् (अ)	मस्वरादिद्विर्द्विः
अर्द् अर्द् + अ	आज्योर्जादेः
आ अर्द् + अ	नुगताम्
आन् अर्द् + अ	
= आनर्द, आनर्दतुः વગેરે થાય છે	

પરંતુ नि + प्रति ઉપસર્ગ પૂર્વમાં આવે ત્યારે निषेधति–નિષેધ કરે છે, प्रतिषेधति–પ્રતિષેધ કરે છે તેમ થાય છે.

(૧૦૦–૧૦૬) षिधू–सिध् ધાતુનો દીર્ઘ ऊ કાર इत् થાય છે તેના પ્રથમ ચાર ક્રિયાપદો ઉપર મુજબ सेधति વગેરે પ્રમાણે છે. પરોક્ષભૂતકાળમાં इट् નો નિષેધ છે તેથી सिषेध જ થાય છે. પરંતુ ता વગેરે માં વિકલ્પ હોવાને લીધે નીચે પ્રમાણે થાય છે

सिध् + ता	सिसतासीस्यपामिट् (વિકલ્પે)
सिध+ता / सिध् + इ+ता	उपधाया लघोः
सेध् + ता / सेध् + इ + ता	तथोर्धः
सेध् + धा/ = सेधिता	झवे जबाः
सेद् + धा	
= सेद्धा सेद्धारौ सेद्धारः વગેરે થાય છે	

सिध् ધાતુ अनिट् છે. તેથી सि પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે પરસ્મૈપદમા નામી (अ સિવાયના) સ્વરવાળા ધાતુઓની વૃદ્ધિ થાય છે.

सिध् + त्	दिवादावट्
अ + सिध् + त्	भूते सि·
अ + सिध् + स् + त्	अनिटो नामिवत
अ + सैध् + स् + त्	सेः
अ + सैध् + स् + ई + त्	चपा अवे जवा
अ + सैत् + स् + ई + त्	
=असैत्सीत् થાય છે.	

પરંતુ झस વર્ણ પરમાં હોય ત્યારે सि નો લોપ से· (૨ ૧ ૫૫) સૂત્ર એકવચનમાજ (दिप् – सिप् મા) પ્રવર્તમાન હોવાને લીધે થાય છે તેથી असैद्धाम् વગેરે રૂપો સિદ્ધ થાય છે

આમ इट् આગમ સહિત અને इट् આગમ રહિત રૂપદ્વય પ્રાપ્ત થાય છે તે આપ્યાં છે

(૧૦૭–૧૧૦) પરોક્ષ ભૂતકાળમાં णित् પ્રત્યયમાં खद् ધાતુના ઉપધા अ કારની વૃદ્ધિ થતાં चखाद થાય છે कुहोश्चु (૨.૧.૬૫) સૂત્રથી આદિ ख् નો छ् અને झपाना जवजपा. (૨.૧ ૩૩) સૂત્ર થી छ् નો च કાર થાય છે ઉત્તમપુરુષમા વિકલ્પે णित् ભાવ હોવાને લીધે चखाद –चखद એમ રૂપો થાય છે પાણિનિસૂત્ર अतो हलादेर्लघोः (૭.૨ ૭) નાં પ્રમાણે અહી णित् पे (૨.૧ ૭૮) અને हसादेर्लघ्वकारोपधस्य वा (૨ ૧.૭૯) સૂત્રોથી ઉપધા अ કારની વિકલ્પે વૃદ્ધિ सि વિધિમા सेट् ધાતુઓમા થાય છે જેથી अखादीत्–अखदीत् થાય છે. પણ वद–वदति અને व्रज –व्रजति માં નિત્યવૃદ્ધિ થતાં अवादीत् અને अव्राजीत् અનુક્રમે થાય છે.

(૧૧૨-૧૧૩) गद-गदति ના રૂપો સુગમ છે ध्वद-ध्वदति પ્રમાણે થાય છે

(૧૧૪-૧૨૧) रद-ખોતરવું ના रदतु, रदेत्, रदतु અને अरदत् થયા પછી પરોક્ષ ભૂતકાળ ના પ્રથમપુરુષમાં ररादं થાય છે પણ જ્યારે મધ્યમપુરુષનો थप् પ્રત્યય પરમાં આવે ત્યારે નીચે પ્રમાણે સાધના થાય છે.

रद् + थप् (थ)	सस्वरादिर्द्विर्द्विः
रद्रद् + थप्	लोप पत्वा कित्ये चाऽम्य (પૂર્વપદનો લોપ અને ઉત્તરપદના अ કારનો ए કાર कित् પ્રત્યયમાં)
रेद् + थप्	सिमतासीस्यथामिट्
रेद् + इ + थ	
=रेदिथ થાય છે	

अतुस् અને उस् માં પણ रेदतुः रेदुः થાય છે પણ અહીં थप् પ્રત્યયનું ઉદાહરણ આપ્યું છે નેશી-पच् વગેરે નેર ધાતુના ના पच्-पेचिथ, फण्-फेणिथ, त्रस्-त्रेसिथ, भ्रम्-भ्रेमिथ, भ्रास्-भ्रेसिथ (भ्रा કારનો પણ ए કાર), क्लाम्-क्लेमिथ, भ्राज्-भ्रेजिथ, स्यम्-स्येमिथ, स्वन्-स्वेनिथ, दम्भ-देभिथ, श्रन्थ्-श्रेथिथ, ग्रथ-ग्रेथिथ, राज-रेजिथ, અને जृष (दिवादि)-जेरिथ આ બધા વિકલ્પે રૂપો થાય છે પરંતુ तॄ વગેરે પાંચ ધાતુઓમાં एत्व અને પૂર્વનો લોપ નિત્ય થતા– तॄ-तेरिथ, फल्-फेलिथ, भज्-भेजिथ, त्रप्-त्रेपिथ અને राध् (હિંસાર્થ) रेधिथ થાય છે.

પરંતુ આ एत्व અને પૂર્વલોપનો વિધિ मण (આત્મનેપદી) ममणाते, दद-ददाते, वद-ववदिथ માં નિષિદ્ધ છે

બાકીનાં રૂપો સુગમ છે.

(૧૨૨-૧૨૫) णद-नद् नदति ના રૂપો गद-गदति પ્રમાણે થાય છે. अर्द्-જવુ ના પ્રશ્ન ?વ,આ રૂપો સુગમ છે. પરંતુ હ્યસ્તન ભૂતકાળમાં ભૂતકાળનો अट् પૂર્વે લાગતા अ + अर्द + अम् = आर्दम् વગેરે થાય છે જ્યારે પરોક્ષ ભૂતકાળમાં

अत् વગેરે, ऋ કારાદિ તેમજ સંયોગાન્ત તેમજ अश् વગેરે ધાતુઓને नुम् (न्) આગમ થતાં

अर्द् + णप् (अ)	स्वरादिर्द्विर्द्विः
अर्द् अर्द् + अ	आत्वोऽनादौ
आ अर्द् + अ	नुगनाम्
आन् अर्द् + अ	
= आनर्द, आनर्दतुः વગેરે થાય છે.	

સિ વિધિમા ભૂતકાળ ના अट् ને બીજો अट् આગમ થાય છે (જો કે પાણિનિમાં आड्जादीनाम् (૬ ૪.૧૨) થી સ્વરાદિ ધાતુઓને अट् ને બદલે आट् આગમ થાય છે.) તેથી आर्दीत्, आर्दिण्यत् વગેરે થાય છે

(૧૨૯–૧૩૨) इदि–इद्–इन्दति ધાતુના પરોક્ષ ભૂતકાળમા વિશેષતા છે इदि ધાતુ નામી (अ સિવાયના) સ્વરાદિ છે. તેથી તેને અને कास् વગેરેને તેમજ ગુરુ અને અનેકસ્વર વાળા ધાતુઓને आम् પ્રત્યય લાગે છે અને તેનું દ્વિત્વ ન થતાં कृ–करोति, अस्–अस्ति, અને भू–भवति ના णप् પ્રત્યયવાળા ક્રિયાપદ જોડાય છે

इद् + णप्	इदितो नुम्
इन्द् + णप्	कासादिप्रत्ययादाम् कृस्भूपर
इन्द् आम् + कृ + णप्	सस्वरादिर्द्विरद्वि
इन्दाम + कृकृ+णप्	हमादि शेषः
इन्दाम + ककृ + णप्	कुहोश्चुः
इन्दाम् + चकृ + णप्	धातोर्नामिन
इन्दाम् + च कार् + अ	मोऽनुस्वारः
इन्दाचकार	म्मा यपेऽस्य वा

= इन्दाञ्चकार થાય છે

इन्दामास इन्दाम्बभूव પણ થાય છે कास् વગેરેના कासाञ्चकार, आसाञ्चकार, अयाञ्चकार, दयाञ्चकार વગેરે તેમજ उष વગેરેમા વિકલ્પે आम् અને कृस्भूपर થવાને લીધે उष–ओषाञ्चकार અને उवोष, विद–विदाञ्चकार અને विवेद, दरिद्रा–दरिद्राञ्चकार અને ददरिद्रौ, काश्–काशाञ्चक्रे અને चकाशे कास्–कासाञ्चक्रे અને चकासे તેમજ जागृ–जागराञ्चकार અને जजागार થાય છે

પરંતુ ऋच्छ–ऋच्छति અને ऊर्णु–ऊर्णोति માં असकृ એટલેકે आम् વિધિ ના થતાં आनर्छ અને ऊर्णुनाव એમ થાય છે

તે પછીના સરળ છે

(૧૩૩–૧૩૪) णिदि–निद्–निन्दति ના રૂપો સુગમ છે

(૧૩૫–૧૩૭) अञ्चु–જવું અને પૂજા કરવી ના અર્થમાં છે તેમાં પૂજાર્થક ધાતુ હોય ત્યારે कित् અને ङित् પ્રત્યયોમાં न કાર નો લોપ થતો નથી પરંતુ ગત્યર્થક હોય ત્યારે न કાર નો લોપ થાય છે. તેથી આશીરર્થમા अञ्च्यात्–અને अच्यात् રૂપો થાય છે તે પ્રમાણે પરોક્ષભૂતકાળ પ્રથમપુરુષ એકવચન પિત્ છે તેથી બંનેના आनञ्च થાય છે. પરંતુ દ્વિવચનમાં आनञ्चतुः (પૂજાર્થક) અને आनचतु (ગત્યર્થક) થાય છે

(१३८–१४१) अज अजति ना રૂપો સુગમ છે.

उग–ओषति જેવું ન પરોક્ષ ભૂતકાળમાં પૂર્વ (અભ્યાસ) ના इ નો इय् અને उ નો उव् આદેશ થતા નીચે પ્રમાણે સાધન થાય છે

उस् + णप्	सन्यङोर्द्विर्वा
उस् उस + णप	गुण.
उस् ओस् + अ	हलादि शेष
उ ओस् + अ	असवर्णे स्वरे पर
उव् ओस् + अ	

= उवोस थाय छे पण ते पछी जित प्रत्यय होवाने लीधे वृद्धि थशे नहि अने सवर्णे दीर्घः सह (१.२.२०) सूत्रथी ऊषतु ऊषु थाय छे

(१४२–१६२) अज धातुना अजति, अजेत्, अजतु अने आजत् थाय छे परंतु ते पछीना આર્ધધાતુકમા अज् ધાતુનો वी આદેશ થતાં

वी + णप्	सन्यङोर्द्विर्वा.
वीवी + णप	धातोर्नामिन
वीवै + अ	ह्रस्व
विवै + अ	ऐ आय्
विवाय् + अ	=विवाय थाय छे

वस वर्ज्यादि આર્ધધાતુકમાં इट् આગમ થાય છે અને ધાતુના इ કાર અને उ કારના इय् અને उव् થાય છે. અહીં य्वो वा (१.६.६१) સૂત્રથી इ કાર અને उ કારના વિકલ્પે इय् અને उव प्रयोग थाय छे [illegible] (२.१.६५) [illegible] पृथक् [illegible] [illegible] इय અને उव् આદેશ કર્યા છે આમ [illegible] પ્રત્યય પરમા હોય [illegible] થાય છે. [illegible] પૂર્વમાં સંયોગ ન હોય તેવા नु + न् + आन मा [illegible], [illegible] + आन मा [illegible] અને यी + अनुम् [illegible] + अत् मा [illegible] [illegible] इ કાર અને उ કારનો [illegible] અનુક્રમે થાય છે

અનિટ્ ધાતુઓની [illegible] પ્રત્યયને વિકલ્પે इट् આગમ થાય છે [illegible] [illegible] પ્રત્યયની [illegible] [illegible] પ્રત્યય વિકલ્પે कित् થતા ગુણ થતો નથી [illegible] इट् આગમ થતા [illegible] અને વિકલ્પે [illegible] कित [illegible] થાય છે [illegible] પૂર્વ [illegible] નથી [illegible] પ્રત્યયને લીધે અનિટ્ [illegible] इट [illegible] [illegible] [illegible] विकल्पे कित् थाय छे [illegible] (२.१.८१) [illegible] અને પૂર્વમાં [illegible] નથી

આથી अज ધાતુની પરમા थप् પ્રત્યય વિકલ્પે कित् થતા તેનો वी આદેશ ન થાય ત્યારે आजिथ એમ ત્રીજું રૂપ પણ સિદ્ધ થાય છે

તે પછી પાણિનિસૂત્ર-एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् (૭ ૨ ૧૦) માં કાશિકામા આપેલી અનિટ્-કારિકાઓ છે

તેમાં પદ્ય-૧૫૨, ૫ ક્તિ-૩મા निपुणमं નો અર્થ બેસતો નથી તેથી કાશિકાપાઠ ને મૂળ રાખીને निपुणम् કર્યું છે તેમણે કરેલા ફેરફાર આ પ્રમાણે છે

	પદ્ય	કાશિકા	ભોજવ્યાકરણમ્
૧	૧૫૪ (૫ .૨)	यश्च श्यनि	दिवादावपि
૨	૧૫૭ (૫ ૨)।	कुधिक्षुधि	क्रुधि क्षुधि
૩	(૫ ૩)।	येऽनिटो	चाऽनिटो
૪	૧૪ (૫ ૨)	विर्षि श्लिर्षि	श्लिर्पि विर्षि
૫	૧૫૯ (૫ ૨)	लिर्पि लुर्पि	लुर्पि लिर्पि
૬	૧૬૦ (૫ ૨)	स्विद्यतिपद्यती स्विदिम्	स्विद्यतिपद्यतिस्विदीन्
૭	૧૬૧ (૫ ૧)	विचिरिचि-	विच्‌रिचि-
૮	(૫ ૨)	मुचिभजि-	मुच्‌भजि-
૯	(૫ ૩)	युजिरुचि-	युज् रुचि
૧૦	(૫ .૪)	मृजिमृजी	सृज्मृजी

આમા (૪) અને (૫) માં નિર્દિષ્ટ ધાતુઓનો વ્યત્યય જ થયો છે (૨) મા સ્પષ્ટતા ખાતર પૃથક્ કર્યા છે (૬) મા બહુવચનાન્ત કર્યા છે (૧) અને (૩) મા સુગમતા ખાતર ફેરફાર કર્યો છે તેમજ બાકીના ૭) થી (૧૦) મા કાશિકાગ્રથના છ દોષભંગને દૂર કરીને સર્વાંગ શુદ્ધ કારિકાઓ વિનયસાગરજી આપે છે. સારસ્વતસૂત્ર પ્રક્રિયાકારે (૧) (૨) (૩) અને (૬) ના ફેરફારો આપ્યા છે આમ કુલ ૧૦૩ અનિટ્ ધાતુઓની અગિયાર કારિકાઓ આપવામા આવી છે

પદ્ય-૧૫૧ મા કહ્યા પ્રમાણે अज् ધાતુના वी આદેશ સ્વરાન્ત-ઈ કારાન્ત છે તેથી તે અનિટ્ છે અને वेता વગેરે इट् આગમ સિવાયના રૂપો થાય છે

(૧૬૨-૧૬૪) क्षि-ક્ષય પામવો ધાતુ પણ સ્વરાન્ત છે તેથી थप् પ્રત્યય વિષે તેને વિકલ્પે इट् આગમ પ્રાપ્ત થાય છે એથી चिक्षयिथ અને चिक्षेथ થાય છે તે પછી य કારાદિ अनपि=कित् પ્રત્યયોમા પૂર્વ સ્વરનો દીર્ઘ થતા क्षि+यात्=क्षीयात् વગેરે થાય છે सि વિધિમા से (૨ ૧.૫૫) સૂત્રથી ईट् આગમ दिप् અને सिप् ને થતા अक्षैषीत् अक्षैषी રૂપો થાય છે તેમાં अनिटो नामिवत. (૨ ૧.૭૩) સૂત્રથી सि પરમા હોય ત્યારે પરસ્મૈપદમાં વૃદ્ધિ થાય છે

સિવાયનામાં વૃદ્ધિ થાય આથી અહીં अकटीत् થાય છે अकटिष्यत् આ ङित् કે ञित् પ્રત્યય નથી તેથી ईट् નો પ્રશ્ન જ નથી.

(૧૬૮-૧૭૫) गुपू-गुप्-રક્ષણ કરવું (ऊ કાર इत्) ધાતુ છે. તેમને अनपि-ङित् પ્રત્યયમાં વિકલ્પે आय સ્વાર્થે (અર્થ તેનો તેજ રહે છે) થાય છે. આમ पित् માં गोपायति, गोपायेत् અને गोपायतु થાય છે. પણ પરોક્ષાભૂતકાળના णप् વગેરે વિકલ્પ હોવાને લીધે आय પ્રત્યય લાગે ત્યારે તે અનેકસ્વરાન્ત થઇ જતો હોવાથી कासादिप्रत्ययादाम् कृभ्वस्त्यनु' (૨.૧.૯૫) સૂત્રથી गोपायाञ्चकार, गोपायाम्बभूव, गोपायामास થાય છે અને आय પ્રત્યય ન લાગે ત્યારે गुप्+णप्=गुप् गुप्+णप्=गुप् गोप्+अ=गुगोप्+अ=जुगोप (कुहोश्चु' ૨.૧.૯૫ થી) થાય છે.

गुप् + यात्	आयः
गुप् आय + यात्	उपधाया लघोः
गोपाय + यात्	यत (સ્વરની પરમાં क्ङ ની પૂર્વેના
गोपाय् + यात्	आय ના य કારના अ કારનો લોપ)

= गोपाय्यात् આ आय अनपि-क्ङित् માં વિકલ્પે વિહિત હોવાથી गुप् + यात् = गुप्यात् પણ થાય છે.

ता વગેરેમાં વિકલ્પે आय અને इट् થતા गोपायिता, गोपिता તેમજ गोप्ता થાય છે.

सि વિધિમાં પણ भूते सि (૨.૧.૪૩), से (૨.૧.૫૫) ह्रादेर्णादिः (૨.૧.૩૫) અને इट ईटि (૨.૧.૫૬) સૂત્રોથી स કાર લોપ પછી દીર્ઘાદેશ થવાથી अगोपीत्, વિકલ્પે ऊदितो वा (૨.૧.૭૦) અને अनिटो नामिवत. (૨.૧.૭૩) થી વૃદ્ધિ થતા अगौप्सीत् તેમજ आय પ્રત્યય લાગે ત્યારે अनपि-क्ङित् થવાથી यतः (૨.૧.૧૦૨) સૂત્રથી अ કાર લોપ અને इट ईटि (૨.૧.૫૬) થી स કાર લોપ થવાથી अगोपायीत् થાય છે

धूपू-धूप्-धूपायति ની સાધના આ પ્રમાણે જ છે

(૧૭૬-૧૭૭) तप्-तपति ની સાધના સુગમ છે

(૧૭૮-૧૮૧) कमु-कम्-કાન્તિ એટલે ધાતુનો उ કાર इत् છે તેથી उदित् ધાતુઓને [illegible] ક્ત્વા પ્રત્યય લાગે ત્યારે વિકલ્પે इट् આગમ થાય છે અને [illegible] कमित्वा થાય છે તેના પરસ્મૈપદમાં [illegible] લાગે ત્યારે [illegible] [illegible] [illegible] પણ દીર્ઘ થાય છે તેથી कामयते, [illegible], [illegible] અને [illegible], [illegible]. [illegible] સિવાયનામાં चकमे, चकमाते, [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] अचकमीत् અનુક્રમે

થાય છે क्रम् વગેરેને दिवादि ગણનો य વિકરણ પ્રથમ ચારમાં વિકલ્પે થતાં क्राम्यति, क्राम्येत्, क्राम्यतु અને अक्राम्यत् પણ થાય છે

स्नु અને क्रम् ધાતુને આત્મનેપદના નિમિત્ત કર્મણિપ્રયોગ વગેરેમાં उट् થતો નથી. પરસ્મૈપદ હોય ત્યારે क्रन्ता क्रन्तारौ વગેરે પણ થાય છે બંને ધાતુઓ અનિટ્ છે તેથી નિયમન કરવામા આવ્યું છે. આમ आक्रमति ના કર્મણિ પ્રયોગમાં આત્મનેપદ થવાથી आक्रम्यते એમ થાય છે.

(૧૮૨–૧૮૪) यम ધાતુને પ્રથમ ચારમાં छ् આદેશ થતા यछ થાય છે छ· (૧૪.૧૭) સૂત્રથી छ કારનું દ્વિત્વ હ્રસ્વની પરમાં હોવાને લીધે થાય છે. તે પછી खसे चपा झसानाम् (૧ ૪ ૧૮) થી આદિ छ કારનો च કાર થતાં यच्छ् બને છે. તેને अप् વિકરણ અને तिप् વગેરે થતા यच्छति यच्छेत्, यच्छतु, અને अयच्छत् થાય છે. પણ તે પછીનામા તેને અન્ત્ય छ કારાદેશ ન થતાં ययाम વગેરે થાય છે सि વિધિમાં सेः (૨ ૧.૫૫) સૂત્રથી ईट् આગમ અને मोऽनुस्वारः (૧ ૪ ૨૨) થી अयसीत् થાય છે. તે પછીના દ્વિવચન વગેરે માં सिसतासीस्यपामिट् (૨.૧ ૩૯) થી કેવળ इट् આગમ થતાં अयसिष्टाम् વગેરે થાય છે

(૧૮૫–૧૮૬) णमु – नम् નમન કરવું એનામાં વિશેષતા નથી

(૧૮૭–૧૯૩) गमा छः (૨ ૧ ૧૦૬) સૂત્રથી म કારનો छ કાર અને छः (૧ ૪ ૧૭) તેમજ खसे चपा झसानाम् (૧ ૪ ૧૮) સૂત્રથી गच्छ् થયા પછી अप् અને तिप् પ્રત્યય લાગતાં गच्छति વગેરે થાય છે પરોક્ષ ભૂતકાળમાં कुहोश्चु· (૨ ૧ ૬૫) થી પૂર્વનો ज કાર થતાં जगाम રૂપ બને છે પણ તે પછી कित् અને ङित स्वરાદિ પ્રત્યયો अतुस् અને उस् વગેરે પરમાં હોય ત્યારે ઉપધાનો લોપ થતાં जग्मतुः जग्मु વગેરે થાય છે थप् પ્રત્યયમા क्रादेर्णादे (૨ ૧.૩૫) થી વિકલ્પે इट् ન લાગે ત્યારે गमे र्गमा वा (૧ ૪ ૨) થી म કારનો न કાર થાય છે. અને जगन्थ–जगमिथ થાય છે

स्यप् પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે गम्, हन् અને ऋ કારાન્ત ધાતુઓને પરસ્મૈપદમાં इट् આગમ થતાં गम् + स्य + ति = गम् + इ + स्य + ति = गमि + ष्य + ति (क्वि लात् ष सं कृतस्य ૧.૬ ૨૧ સૂત્રથી) = गमिष्यति વગેરે થાય છે.

सि વિધિમાં गम् ધાતુ लृ इत् = लित् હોવાને લીધે (लृ लम् ૧ ૨ ૮), सि નો ड (अ) આદેશ થતાં इट् કે ईट् નો પ્રશ્ન રહેતો જ નથી તેથી अगमत् થાય છે

ऋ વગેરે पुषादि ગણમાં છે. તેમા लिप् વગેરે ને આત્મનેપદમાં य કારાદિ પ્રત્યયમા નિત્ય सि નો ड આદેશ થાય છે જ્યારે अस्, ख्या તેમજ वच् ને ઉભયપદ થાય છે शास् ધાતુને પણ ઉભયપદમા થાય છે જ્યારે ऋ અને सृ ધાતુઓને પરસ્મૈપદમા વિકલ્પે सि નો ड આદેશ પ્રાપ્ત થાય છે

(१९४-१९५) गमां छः (२.१.१०९) सूत्रमां इष् धातुनुं परिगणन छे. तेथी इच्छति वगेरे थाय छे. परोक्ष भूतकाळमां

इष् + णप्	सस्वरादिर्द्विरद्विः
इष् इष् + णप्	पूर्वस्य हसादि. लोप.
इ इष् + णप्	गुणः
इ एष् + अ	असवर्णे स्वरे
= इयेष थाय छे	

ते पछी दीर्घ आदेश थतां ईषतुः ईषुः वगेरे थाय छे. थप् मां इषुसहलुभरिषरुषामनपि (२.१.१११) सूत्रथी इट् आगम थतां इयेषिथ रूप थाय छे.

(१९६-१९७) जि धातुना जयति, जयेत्, जयतु अने अजयत् थाय छे. पछी स प्रत्यय (इच्छादर्शक) अने परोक्ष भूतकाळ मां जि धातुनो गि आदेश थतां जिगाय वगेरे थाय छे. स प्रत्ययमां जिगमिषति थाय छे. सि विधिमां

जि + दिप्	दिवाद्यावट्
अ + जि + दिप् (त्)	भूते सिः
अ + जि + स् + त्	अनिटो नामिवतः
अ + जै + स् + त्	नेः
अ + जै + स् + ई + त्	विसर्गात् ष. सः कृतस्य
अ + जै + ष् + ई + त्	
= अजैषीत् थाय छे	

(१९८-२०४) कृष् धातुना ता वगेरे श्वस्तनकाळमां विशेषता छे. स्ताद्यशिति प्रत्यय होय त्यारे दृश् सृज् वगेरे धातुओना ऋ ना अर् नो र् तेमज आर् नो रा थाय छे. आ विधि विकल्पे छे तेथी कर्ष्टा अने क्रष्टा थाय छे. ष्टुभिः ष्टुः (१.४.८) सूत्रथी ता नो टा थाय छे.

स्य प्रत्यय परमां होय त्यारे सारो मते दृनाम् (२.१.११५) सूत्र लाग्या पछी षढोः कः से (२.१.११७) सूत्र लागतां कृष् + स्य + ति = क्रष् + स्य + ति ना ष कारनो क कार थतां क्रक् + स्य + ति थतां विसर्गात् ष सः कृतस्य (१.६.२१) थी क्रक्ष्यति-कर्क्ष्यति थाय छे. सि विधिमां विकल्पे सि थतां सारो मते दृनाम् (२.१.११५) नो पण विकल्प थतां अक्राक्षीत्-अकार्क्षीत् तेमज सि नो स आदेश थाय त्यारे ष कारान्त होवाने लीधे सक् आगम थाय छे. तेथी अकृक्षत् जेवुं रूप पण थाय छे. केवळ दृश्-पश्यति धातुमां सक् आगम थतो नथी.

(२०४-२०७) रुध्-रोधति अने रिष्-रेषति ना रूपो सुगम छे

(२०८-२१०) मिह्-मेहति ना मा कर्मेमा विशेषता छे.

मिह् + ता	हो ढः
मिढ् + ता	ष्टुभि. ष्टु
मिढ् + ढा	ढो ढि लोपो दीर्घश्च उपधाया लघोः

=मेढा थाय छे.

ह् કારાન્ત હોવાને લીધે हशषान्तात् सक् (२.१.११९) થી सक् આગમ અને हो ढः (१.९ ११) પછી षढोः कः से (२.१ ११७) થી मेक्ष्यति, अमेक्ष्यत् વગેરે થાય છે दह्– दहति ની પ્રક્રિયા આપે છે.

(२११–२१७) પરોક્ષભૂતકાળમાં મધ્યમપુરુષનો थप् પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે આ પ્રમાણે સાધના થાય છે.

दह् +थप्	सस्वरादिर्द्विरद्वि
दह् दह् +थ	पूर्वस्य हसादिः शेषः
ददह् +थ	हो ढः
ददढ् +थ	तथोर्धोऽधः
ददढ् +ध	झबे जबाः
ददग् +ध	

=ददग्ध અને

दह् +थप्	सस्वरादिर्द्विरद्विः
दह् दह् +थप्	पूर्वस्य हसादिः शेषः
ददह् +थप्	लोप् पचा कित्ये चास्य

=देहिथ થાય છે

धक्ष्यति ની સાધના આ પ્રમાણે છે

दह् +स्य+ति	दादेः
धह् +स्य + ति	हो ढ
धढ् + स्य + ति	षढोः कः से
धक् + स्य + ति	क्विलात् षः स कृतस्य
धक् + ष्य + ति	

=धक्ष्यति થાય છે

ग्लै–ग्लायति ધાતુના अनपि–આર્ધધાતુકમાં आ કાર થવાથી તેનો णप् ના સ્થાને औ આદેશ થાય છે. તે डित् હોવાને લીધે ग्ला ના आ કારનો લોપ કરે છે

ग्लै + णप्	सन्ध्यक्षराणामा
ग्ला + णप्	सस्वरादिर्द्विरद्वि·
ग्लाग्ला + णप	ह्रस्व

ग्ल ग्ला + णप्   पूर्वस्य ह्रस्वादिः शेष.
गग्ला + णप्   कुहोश्चुः
जग्ला + णप्   आतो णप् डौ
जग्ल् + औ
= जग्लौ થાય છે

ग्लै ધાતુ સેટ્ છે सन्ध्यक्षराणामा (૨.૧.૧૨૨) થી आ કારાન્ત થતાં ग्लाय અને તે સિવાય जग्लिप થાય છે

दा વગેરે ધાતુઓના અન્ત્યસ્વરનો ए કાર થાય છે. ग्लै ધાતુ તે ગણનો છે તેથી ग्लेयात् થાય છે

બાકીના ल કારોમાં सन्ध्यक्षराणामा (૨.૧.૧૨૨) થી રૂપો સિદ્ધ થાય છે.

(૨૧૮–૨૨૦) ઉપરના પદ્યમાં दा વગેરે ધાતુઓનો ઉપક્રમ કર્યો છે. તેથી તે ધાતુઓ અહીં આપ્યા છે તે બધાના આશીરર્થ-આર્ધધાતુકમાં दा–देयात्, धा–धेयात्, मा–मेयात्, गै–गेयात्, सो–सेयात्, हा–हेयात्, पा–पेयात्, અને स्था–स्थेयात् થાય છે

(૨૨૧–૨૨૨) स्त्यै–ऐ કારાન્ત ધાતુ છે તેનો પણ सन्ध्यक्षराणामा–(૨.૧.૧૨૨) સૂત્રથી आ કાર થઈને રૂપો થાય છે. પરોક્ષ ભૂતકાળમાં झमात् गता (૨.૧.૯૦) થી પૂર્વના सकारनो લોપ, અને आतो णप् डौ (૨.૧.૧૨૩) થી णप નો औ થતા तस्त्यौ થાય છે

(૨૨૩–૨૨૫) दैप्–ऐकारान्त અને धेट्–ए કારાન્ત ધાતુ છે તેના રૂપો ઉપરના પદ્યો પ્રમાણે થાય છે. ति વિધિમાં પરસ્મૈપદમાં दा વગેરે ધાતુઓની પરમાં આવતા सि નો લોપ વિકલ્પે થતાં अधासीत् અને आ કારાન્ત થવાથી अधात् રૂપો થાય છે. બહુવચનમાં સન્ધ્યક્ષરવાળા ધાતુઓ તેમજ आ કારાન્ત ધાતુઓ અને विद् તેમજ ધાતુઓના अन् નો उस् આદેશ થતા दा–अदुः, धेट्–अधुः વગેરે થાય છે. कान्तुडे उस् પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે आ કારનો લોપ થાય છે.

(૨૨૬–૨૩૨) दृशिर्–दृश् વગેરેના पश्य् વગેરે આદેશ પ્રથમ ચાર ग કારોમાં થાય છે તેથી दृश्–पश्यति, ऋ–ऋच्छति, सद्–सीदति, सृ–धावति, शद्–शीयते, पा–पिबति, घ्रा–जिघ्रति, ध्मा–धमति, म्ना–मनति, स्था–तिष्ठति, दाण्–यच्छति એમ અનુક્રમે થાય છે

दृशिर् એમ इरित् ધાતુ હોવાને લીધે વિકલ્પે सि ના સ્થાને अङ् આદેશ થતાં अदर्शत् તેમજ अदर्शत्–ङ પરમાં હોય ત્યારે दृश् અને ऋ કારાન્ત ધાતુઓને ऋवर्णदृशोऽङि (૨.૧.૧૩૦) થી ગુણ થવાથી થાય છે

(૨૩૩–૨૩૬) दृश् વગેરેના [illegible] ધાતુ છે તેનો [illegible] આદેશ થતા ऋच्छति, आर्च्छत्, ऋच्छतु અને आर्च्छत् થાય છે

પછી सद् વગેરેમાં गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः (૨.૧.૧૩૦) થી ગુણ, पूर्वस्य ह्रस्वादिः शेष (૨.૧.૫૮)

(૨૭૩-૨૭૮) कित् ધાતુ गुप् વગેરે ગણુમા છે તેથી તેને સ્વાર્થે स પ્રત્યય લાગે છે અને स धातु· (૨.૧ ૧૦૧) થી તેની ધાતુ સંજ્ઞા થયા પછી તેનું બધા ल કારમા દ્વિત્વ થાય છે कुहोश्चु (૨.૧ ૬૫) થી क કારનો च કાર થાય છે અને चिकित्स्+अ+ति=चिकित्सति વગેરે થાય છે. પરોક્ષ ભૂતકાળમાં कासादिप्रत्ययादाम् (૨ ૧ ૮૫) થી आम् લાગતાં चिकित्साम्बभूव વગેરે થાય છે

(૨૭૯-૨૮૨) पत्लृ-पत्-पतति ને लृदित् હોવાથી लित्पुषादेर्ड (૨ ૧ ૧૧૦) સૂત્રથી ड લાગે ત્યારે पुक्(प्) આગમ થાય છે અને अपप्तत् થાય છે

भ्रमु ધાતુ फणादि ગણુમાં હોવાને લીધે વિકલ્પે अ કારનો ए કાર અને પૂર્વ લોપ થાય છે તેથી પરોક્ષ ભૂતકાળના कित् પ્રત્યયોમા बभ्रमतु અને फणादि ગણુના વિકલ્પે भ्रेमतुः भ्रेमु वगेरे થાય છે

(૨૮૩-૨૮૫) टुवम्-वम्-वमति પણ फणादि ગણુનો છે. તેથી ववमतु અને वेमतु થાય છે

(૨૮૬-૨૮૮) फण ધાતુના પરોક્ષમા झषाना जवचपा· (૨ ૧ ૩૩) થી પૂર્વ फ કારનો प કાર તેમજ વિકલ્પે ए કાર અને પૂર્વ લોપ થતાં पफणतु-फेणतुः થાય છે

सि વિધિમા हसादेर्लघ्वकारोपधस्य वा वृद्धि (૨ ૧.૭૯) સૂત્રથી अफाणीत-अफणीत् એમ થાય છે

स्वन ધાતુના રૂપો સુગમ છે

वस ધાતુના પરોક્ષભૂતકાળમાં વિશેષતા છે

(૨૮૯-૨૯૫) वस् ધાતુ यजादि ગણુમા છે તેથી यजा यवराणा य्वृत सम्प्रसारणम् (૨ ૧ ૧૪૮) कित् પ્રત્યયોમાં અને णप् મા व કારનુ સંપ્રસારણ उ કાર થતાં उवास પછી सवर्णे दीर्घ सह (૧.૨.૨૦) થી ऊषतु ऊषु· થાય છે

પદ્ય-૨૯૧, ૨૯૨ મા यजादि ગણુના અગિયાર ધાતુઓનુ અને ग्रह વગેરે નવ ધાતુઓનુ પરિગણન છે તે બંને ગણોમા સંપ્રસારણ થાય છે.

यात् વગેરેમાં પરસ્મૈપદ कित् ભાવ પામે છે તેથી ત્યા પણ ઉપરના સૂત્રથી સંપ્રસારણ થશે

सि વિધિમા हसादेर्लघ्वकारोपधस्य वा (૨ ૧ ૭૯) થી वस् ના अ કારની વૃદ્ધિ અને सस्तोऽनपि (૨ ૧ ૧૫૦) થી स કારનો त કાર તેમજ सें· (૨ ૧ ૫૫) થી ईट् લાગતા अवात्सीत् થાય છે अवात्ताम् મા झसात् (૨ ૧ ૭૫) સૂત્રથી सि નો લોપ થાય છે.

(૨૯૬-૨૯૭) वद-वदति મા પણ यजा यवराणा य्वृत सम्प्रसारणम् (૨ ૧ ૧૪૮) થી સંપ્રસારણ થતા उवाद વગેરે થાય છે

(२९८–३००) टुओश्वि–श्वित् धातु छे श्वि–श्वयति, श्वयेत्, अश्वत् वगेरे थाय छे —तेने णप् वगेरेना विकल्पे संप्रसारण थतां नीचे प्रमाणे साधना छे.

श्वि + णप्	सन्यङादिद्विरद्वि
श्विश्वि + णप्	पूर्वस्य हलादि शेष
शिश्वि + णप्	धातोर्नामिन
शिश्वै + अ	ऐ आय्
शिश्वाय् + अ	
=शिश्वाय एम संप्रसारण सिवाय थाय छे	

ते प्रमाणे विकल्पे संप्रसारण थतां

श्वि + णप्	यजा वचरादीनां स्वृत सम्प्रसारणम्
शु + णप्	सन्यङादिद्विरद्वि
शुशु + णप्	धातोर्नामिनः
शुशौ + अ	औ आव्
शुशाव् + अ	
=शुशाव थाय छे	

द्विवचन अने बहुवचनमां नुधातो (२.१.९५) थी संप्रसारण सिवायनामां इ कारनो इय् अने संप्रसारण करेलामां उ कारनो उव् थतां शिश्वियतुः, शिश्वियुः अने शुशुवतुः शुशुवुः थाय छे.

णि परमां होय त्यारे श्वि धातुने वृद्धि थती नथी तेथी गुण थतां अश्वयीत् एम इट ईटि (२.१.५६) थी सि नो लोप थतां थाय छे. ङ लागे त्यारे द्वित्व थतां अशिश्वियत् अने ङ ने लोपे ईट नो लोप थतां अश्वत् पण थाय छे.

(३०१–३२१) भू–भवति परस्मैपदना बधा रूपो आप्या हता तेम [illegible] अहीं आत्मनेपदी भू धातुना पण बधा रूपो आपे छे.

अत् वगेरे अ कारान्त विकरणप्रत्ययनी पछी आवता प्रत्ययोना आ कारनो ई कार थाय छे तेथी

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमपुरुष	ते	आते (ईते)	अन्ते
मध्यमपुरुष	से	आथे (ईथे)	ध्वे
उत्तमपुरुष	ए	वहे	महे

[illegible] थाय छे

થી રેફનો લોપ અને सवर्णे दीर्घं सह (૧ ૨ ૨૦) થી आर आरतु आरु તેમ ऋ વગેરેના थप् ને इट् આગમ થતા आरिथ થાય છે

स्यप् પરમા હોય ત્યારે हनृत स्यप. (૨ ૧ ૧૦૯) થી हन् અને ऋ ધાતુના પરમાં स्यप् ને इट् લાગતા ગુણ થઇને अरिष्यति થાય છે અને સિ વિધિમા आर्षीत् તેમજ आरत् એમ ङ પ્રત્યયમા થાય છે.

(૨૩૭-૨૪૦) सृ ધાતુના सरति, सरेत्, सरतु અને असरत् થાય છે. પરોક્ષભૂતકાળ પ્રથમપુરુષ દ્વિવચન વગેરે कित् પ્રત્યયોમા વૃદ્ધિ ન થતા ऋ रम् (૧ ૨ ૭) થી सस्रतु. વગેરે થાય છે.

પરસ્મૈપદમાં यात् વગેરે આશીરર્થ પ્રત્યયોમા ऋ નો रिङ् આદેશ થતાં स्रियात् स्रियास्ताम् વગેરે રૂપો થાય છે. અને સિવિધિમા असार्षीत् અને असरत् થાય છે કારણકે सृ ધાતુ पुषादि ગણનો છે. તેથી लित्पुषाद्येर्ङ (૨ ૧.૧૧૦) સૂત્ર લાગે છે

તેનો धाव् આદેશ કરતા धावति, धावेत्, धावतु અને अधावत् થાય છે

(૨૪૧-૨૪૪) शद्लृ—છોલવુ અને पद्लृ—બેસવું ધાતુઓમાથી लृ કાર इत् થાય છે તેથી તે लित् ધાતુઓ કહેવાય છે लृ+इत्=(लृ लम् ૧ ૨ ૮ સૂત્રથી) लित्.

બંનેના બાકીના રૂપોમા સામ્ય છે કેવળ પ્રથમ ચાર ल કારમા शद्लृ આત્મનેપદમાજ પ્રયોજાય છે તેથી शीयते, शीयेत, शीयाताम्—અને अशीयत થાય છે

षद्लृમા आदे ष्ण स्नः (૨ ૧ ૬૭) થી ष કારનો स કાર થતાં सीदति, सीदेत् सीदतु અને असीदत् થાય છે.

(૨૪૫-૨૪૬) पा—आ કારાન્ત ધાતુ છે તેથી आतो णप् डौ (૨ ૧.૧૨૩) થી पपौ વગેરે થાય છે. આ दा વગેરે ગણમા હોવાને લીધે आ કારનો ए કાર અને પરસ્મૈપદમાં સિનો લોપ થતા पेयात् અને अपात् રૂપો થાય છે

(૨૪૭-૨૪૮) घ्रा—પણ आ કારાન્ત ધાતુ છે कुहोश्चुः (૨ ૧.૬૫) થી घ કારનો ज કાર થતા પરોક્ષભૂતકાળ जघ्रौ થાય છે સિ વિધિમા अघ्रात् અને વિકલ્પે अघ्रासीत् થાય છે

(૨૪૯-૨૫૦) ध्मा ધાતુમા પરોક્ષ ભૂતકાળમાં झबाना जबचपा (૨ ૧ ૩૩) થી ध કારનો द કાર થાય છે. અને दध्मौ વગેરે થાય છે

(૨૫૧-૨૫૨) ष्ठा—स्थ ધાતુનો आदे ष्ण स्न॰ (૨ ૧.૬૭) થી ष કારનો स કાર અને પછી મૂર્ધન્યત્વનુ નિમિત્ત ન રહેવાને લીધે ठ કારનો थ કાર થતાં स्था એમ થાય છે. તેના પરોક્ષ ભૂતકાળમાં દ્વિત્વ કર્યા પછી मसात् खपा॰ (૨ ૧.૬૦) થી थ કાર શેષ રહેતાં झबाना जबचपा (૨ ૧.૩૩) થી તેનો त કાર થતા तस्थौ વગેરે થાય છે

આશીરર્થમાં यात् વગેરે પ્રત્યયોમાં दादेरे (૨ ૧.૧૨૬) થી आ કારનો ए કાર થઇને स्थेयात् થાય છે

(૨૫૩–૨૫૪) म्ना ધાતુના मनति, मनेत्, मनतु અને अमनत् થાય છે

(૨૫૫–૨૫૭) પદ્ય–૨૫૬માં दा વગેરે ગણના दा–यच्छति, पा–पिबति, स्था–तिष्ठति અને अदादि ગણના या याति ધાતુના પરોક્ષ ભૂતકાળના પ્રથમ પુરુષ એકવચનના પ્રયોગોને વાક્યમાં ઉદાહૃત કર્યા છે

(૨૫૮–૨૬૧) ह्वृ–ह्वरति ના ह् કારનો कुहोश्चुः (૨.૧.૬૫) થી णप् પ્રત્યયોમાં ज કાર થાય છે અને णप्–णित् હોવાને લીધે ऋ ની વૃદ્ધિ आर् થતા जह्वार થાય છે અને તે પછી अतुस् પ્રત્યયમાં गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः (૨.૧.૧૩૦) થી ऋ કારાન્ત હોવાને લીધે ગુણ થતાં जह्वरतुः जह्वरुः થાય છે क्ति વિધિમાં આ પ્રમાણે સાધના થાય છે.

ह्वृ+त्	दिवाद्यण्ट्
अ+ह्वृ+त्	भूते सिः
अ+ह्वृ+स्+त्	अनिटो नामिवत.
अ+ह्वार्+स्+त्	ते
अ+ह्वार्+स्+ई(ट्)त्	सिचस्तात. सः स्तास्त
अह्वार्षीत् થાય છે	

(૨૬૨–૨૬૪) स्कन्दिर् स्कन्द ધાતુ इरित છે તેના स्कन्दति, स्कन्देत्, स्कन्दतु અને अस्कन्दत् થાય છે

णप् પરમાં હોય ત્યારે कुहोश्चुः (૨.૧.૬૫) થી च કાર અને अगात् स्पः (૨.૧.૬૦) થી स કાર લોપ થતા चस्कन्द થાય છે. णप् પરમાં હોય ત્યારે द કારનો तृतीय (चतुर्थ) स्तस्य गदर्गे लाप (૨.૧.૧૩૫) થી લોપ થતાં चस्कन्द થાય છે

सि વિધિમાં इरितो वा (૨.૧.૫૯) થી ङ થાય ત્યારે अस्कदत् અને વિકલ્પે सि લાગતાં से. (૨.૧.૫૫) થી ईट् આગમ અને अनिटो नामिवत् (૨.૧.૭૩) થી વૃદ્ધિ થતાં अस्कान्त्सीत् થાય છે

(૨૬૫–૨૬૬) तृ–ધાતુ पचादि ગણમાં. હોવાને લીધે પૂર્વનો લોપ અને ए કારનો ए કાર થતાં तेरतुः तेरुः થાય છે. તેના तेरुः–પરોક્ષ ભૂતકાળ પ્રથમપુરુષ બહુવચનના પ્રયોગ પદ્ય–૨૬૬ માં ઉદાહૃત કર્યો છે.

ऋ કારાન્તનો क्ति અને ङित् પ્રત્યયોમાં इर् થતા ऋ કારાન્તનો દીર્ઘ ईर થતાં तीर्णम् વગેરે થાય છે. णप् સિવાયનામાં इट् આગમ થાય છે તેના ऋ કારાન્તને પરસ્મૈપદ क्ति વિધિ સિવાયનામાં દીર્ઘ ईट् પણ થાય છે તેથી अतारीत् અને अतरीत् થાય છે વળી ईट् ईर (૨.૧.૫૬) થી स् નો લોપ થતાં अतारीत् થાય છે

(૨૭૦–૨૭૨) दम् અને यम् ધાતુઓના म કારનો લોપ પ્રથમ ... થાય છે

थी रेફનો લોપ અને सवर्णे दीर्घं सह (१ २ २०) थी आर आरतु. आरु तेभ ऋ વગેરેના भप् ने इट् આગમ થતા आरिथ થાય છે

स्यप् પરમા હોય ત્યારે हनृत स्यप. (२ १ १०९) થી हन् અને ऋ ધાતુના પરમાં स्यप् ने इट् લાગતા ગુણ થઇને अरिष्यति થાય છે અને सि વિધિમા आर्षीत् તેમજ आरत् એમ ङ પ્રત્યયમા થાય છે.

(૨૩૭-૨૪૦) सृ ધાતુના सरति, सरेत्, सरतु અને असरत् થાય છે. પરોક્ષભૂતકાળ પ્રથમ-પુરુષ દ્વિવચન વગેરે कित् પ્રત્યયોમા વૃદ્ધિ ન થતા ऋ रम् (१ २ ७) थी सस्रतुः વગેરે થાય છે.

પરસ્મૈપદમા यात् વગેરે આશીરર્થ પ્રત્યયોમા ऋ નો रिङ् આદેશ થતાં स्त्रियात् स्त्रियास्ताम् વગેરે રૂપો થાય છે. અને सिविધિમા असार्षीत् અને असरत् થાય છે. કારણકે सृ ધાતુ पुषादि ગણનો છે. તેથી लित्पुषाद्येर्ङ (२ १ ११०) સૂત્ર લાગે છે

તેનો धाव् આદેશ કરતા धावति, धावेत्, धावतु અને अधावत् થાય છે

(૨૪૧-૨૪૪) शद्लृ-છોલવુ અને पद्लृ-બેસવું ધાતુઓમાથી लृ કાર इत् થાય છે તેથી તે लित् ધાતુઓ કહેવાય છે लृ+इत्=(लृ लम् १ २ ८ સૂત્રથી) लित्.

બંનેના બાકીના રૂપોમા સામ્ય છે કેવળ પ્રથમ ચાર ल કારમા शद्लृ આત્મનેપદમાંજ પ્રયોજાય છે તેથી शीयते, शीयेत, शीयाताम्-અને अशीयत થાય છે

षद्लृમા आदे ष्ण स्नः (२ १ ६७) थी ष કારનો स કાર થતાં सीदति, सीदेत् सीदतु અને असीदत् થાય છે

(૨૪૫-૨૪૬) पा-आ કારાન્ત ધાતુ છે તેથી आतो णप् डौ (२ १.१२३) थी पपौ વગેરે થાય છે આ दा વગેરે ગણમા હોવાને લીધે आ કારનો ए કાર અને પરસ્મૈપદમાં सिनो લોપ થતા पेयात् અને अपात् રૂપો થાય છે

(૨૪૭-૨૪૮) घ्रा-પણ आ કારાન્ત ધાતુ છે कुहोश्चुः (२ १.६५) थी ख કારનો ज કાર થતા પરોક્ષભૂતકાળ जघ्रौ થાય છે सि વિધિમા अघ्रात् અને વિકલ્પે अघ्रासीत् થાય છે.

(૨૪૯-૨૫૦) ध्मा ધાતુમા પરોક્ષ ભૂતકાળમાં झबाना जबचपा (२.१ ३३) थी ध કારનો द કાર થાય છે. અને दध्मौ વગેરે થાય છે

(૨૫૧-૨૫૨) ष्ठा-स्थ ધાતુનો आदे ष्ण स्नः (२ १.६७) थी ष કારનો स કાર અને પછી મૂર્ધન્યત્વનુ નિમિત્ત ન રહેવાને લીધે ठ કારનો थ કાર થતાં स्था એમ થાય છે. તેના પરોક્ષ ભૂતકાળમાં દ્વિત્વ કર્યા પછી शसात् खपा (२ १.६०) थी थ કાર શેષ રહેતાં झबाना जबचपा (२ १.३३) થી તેનો त કાર થતા तस्थौ વગેરે થાય છે

આશીરર્થમાં यात् વગેરે પ્રત્યયોમા दादेरे (२ १.१२६) थी आ કારનો ए કાર થઇને स्थेयात् થાય છે

(२९८–३००) टुओश्विर्–श्विन् धातु છે श्वि–श्वयति, श्वयेत्, अश्वत् वगेरे थाय છે –तेने णप् वगेरेना विकल्पे संप्रसारण थता नीचे प्रमाणे साधना છે.

श्वि + णप् — नन्त्यरादिद्विरद्वि.
श्विश्वि णप् — पूर्वस्य ह्रस्वादि. लोप
शिश्वि + णप् — धातोर्नामिन.
शिश्वै + अ — ऐं आय्
शिश्वाय् + अ
=शिश्वाय એમ संप्रसारण सिवाय थाय છે
ते प्रमाणे विकल्पे संप्रसारण थता
श्वि + णप् — यजा गवरागा द्यूत सम्प्रसारणम
शु + णप् — गम्परादिद्विरद्वि
शुशु + णप् — धातोर्नामिन·
शुशौ + अ — औ आव्
शुशाव् + अ
=शुशाव थाय છે.

द्विवचन अने बहुवचनमां नुधातो. (२.१ ९५) थी संप्रसारण सिवायनामां इ कारनो इय् अने संप्रसारण करेलामां उ कारनो उव् थता शिश्वियतु· शिश्वियु· अने शुशुवतु· शुशुवु· थाय છે.

ञि परमा होय त्यारे श्वि धातुने वृद्धि थती नथी तेथी गुण थता अश्वयीत् એम इट ईटि (२.१ ५६) थी ञि नो लोप थता थाय છે उ लागे त्यारे द्वित्व थता अशिश्वियत् अने उ ने लोपि ईट नो लोप थता अश्वत् पण थाय છે

(३०१–३२१) भू–भवति परस्मैपदना समग्र रूपो आप्या हता तेम विनयसागरजी अहीं आत्मनेपदी भू धातुना पण समग्र रूपो आपे છે

अप् वगेरे अ कारान्त विकरणप्रत्ययनी पछी आवता प्रत्ययोना आ कारनो ई कार थाय છે. तेथी

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્રથમપુરુષ	ते	आते (ईते)	अन्ते
મધ્યમપુરુષ	से	आथे (ईथे)	ध्वे
ઉત્તમપુરુષ	ए	वहे	महे

[illegible]

(૨૭૩-૨૭૮) कित् ધાતુ गुप् વગેરે ગણુમાં છે તેથી તેને સ્વાર્થે स પ્રત્યય લાગે છે અને स धातु· (૨ ૧ ૧૦૧) થી તેની ધાતુ સંજ્ઞા થયા પછી તેનું બધા ल કારમાં દ્વિત્વ થાય છે कुहोश्चु (૨ ૧ ૬૫) થી क કારનો च કાર થાય છે અને चिकित्स् +अ + ति=चिकित्सति વગેરે થાય છે. પરોક્ષ ભૂતકાળમાં कासादिप्रत्ययादाम् (૨ ૧ ૮૫) થી आम् લાગતાં चिकित्साम्बभूव વગેરે થાય છે

(૨૭૯-૨૮૨) पत्लृ-पत्-पतति ને लृदित् હોવાથી लित्पुपादेर्ङ (૨ ૧ ૧૧૦) સૂત્રથી ङ લાગે ત્યારે पुक्(प्) આગમ થાય છે અને अपप्तत् થાય છે

भ्रमु ધાતુ फणादि ગણુમાં હોવાને લીધે વિકલ્પે अ કારનો ए કાર અને પૂર્વ લોપ થાય છે તેથી પરોક્ષ ભૂતકાળના किन् પ્રત્યયોમાં बभ्रमतु અને फणादि ગણુના વિકલ્પે भ्रेमतु· भ्रेमु વગેરે થાય છે

(૨૮૩-૨૮૫) टुवम्-वम्-वमति પણ फणादि ગણુનો છે. તેથી ववमतु અને वेमतु· થાય છે

(૨૮૬-૨૮૮) फण ધાતુના પરોક્ષમાં झषाना जवचपा (૨ ૧ ૩૩) થી પૂર્વ फ કારનો प કાર તેમજ વિકલ્પે ए કાર અને પૂર્વ લોપ થતા पफणतु-फेणतुः થાય છે

सि વિધિમાં हृसादेर्लघ्वकारोपधस्य वा वृद्धि (૨ ૧.૭૯) સૂત્રથી अफाणीत-अफणीत् એમ થાય છે

स्वन ધાતુના રૂપો સુગમ છે

वस ધાતુના પરોક્ષભૂતકાળમાં વિશેષતા છે

(૨૮૯-૨૯૫) वस् ધાતુ यजादि ગણુમા છે તેથી यजा यवराणा य्वृत सम्प्रसारणम् (૨ ૧ ૧૪૮) कित् પ્રત્યયોમાં અને णप् મા व કારનુ સપ્રસારણ उ કાર થતાં उवास પછી सवर्णे दीर्घ सह (૧.૨ ૨૦) થી ऊषतु ऊषुः થાય છે

પદ્ય-૨૯૧, ૨૯૨ મા यजादि ગણુના અગિયાર ધાતુઓનુ અને ग्रह વગેરે નવ ધાતુઓનુ પરિગણન છે. તે બંને ગણોમા સંપ્રસારણ થાય છે

यात् વગેરેમાં પરસ્મૈપદ कित् ભાવ પામે છે તેથી ત્યાં પણ ઉપરના સૂત્રથી સંપ્રસારણ થશે.

सि વિધિમા हृसादेर्लघ्वकारोपधस्य वा (૨ ૧ ૭૯) થી वस् ના अ કારની વૃદ્ધિ અને सस्तोऽनपि (૨ ૧ ૧૫૦) થી स કારનો त કાર તેમજ से (૨ ૧ ૫૫) થી ईट् લાગતાં अवात्सीत् થાય છે अवात्ताम् મા झसात् (૨ ૧ ૭૫) સૂત્રથી सि નો લોપ થાય છે.

(૨૯૬-૨૯૭) वद-वदति મા પણ यजा यवराणा य्वृत सम्प्रसारणम् (૨ ૧ ૧૪૮) થી સપ્રસારણ થતા उवाद વગેરે થાય છે

(૫) પરોક્ષ ભૂતકાળ (લિટ)

પ્ર પુ	ए	आते	इरे	बभूवे	बभूवाते	बभूविरे
મ પુ	से	आथे	इध्वे	बभूविषे	बभूवाथे	बभूविध्वे-ढ्वे
ઉ પુ	ए	वहे	महे	बभूवे	बभूविवहे	बभूविमहे

(૬) આશીરર્થ

પ્ર પુ	सीष्ट	सीयास्ताम्	सीरन्	भविषीष्ट	भविषीयास्ताम्	भविषीरन्
મ પુ	सीष्ठास्	सीयास्थाम्	सीध्वम्	भविषीष्ठाः	भविषीयास्थाम्	भविषीध्वम्
ઉ પુ	सीय	सीवहि	सीमहि	भविषीय	भविषीवहि	भविषीमहि

(૭) શ્વસ્તન (અદ્યતન) ભવિષ્યકાળ

પ્ર પુ	ता	तारौ	तारस्	भविता	भवितारौ	भवितारः
મ પુ	तासे	तासाथे	ताध्वे	भवितासे	भवितासाथे	भविताध्वे
ઉ પુ	ताहे	तास्वहे	तास्महे	भविताहे	भवितास्वहे	भवितास्महे

(૮) સામાન્ય ભવિષ્યકાળ (સ્યત્)

પ્ર પુ.	स्यत	स्याताम् (स्येताम्)	स्यन्त	भविष्यत	भविष्येताम्	भविष्यन्त
મ પુ.	स्यथा	स्याथाम् (स्येथाम्)	स्यध्वम्	भविष्यथाः	भविष्येथाम्	भविष्यध्वम्
ઉ પુ	स्ये	स्यावहि	स्यामहि	भविष्ये	भविष्यावहि	भविष्यामहि

(૯) ક્રિયાતિક્રમ-ક્રિયાતિપત્ત્યર્થ (સ્યત્-લૃઙ્)

પ્ર. પુ.	(પ્રત્યયો સામાન્ય ભવિષ્ય કાળની જેમજ	अभविष्यत	अभविष्येताम्	अभविष्यन्त
મ પુ	લાગે છે)	अभविष्यथाः	अभविष्येथाम्	अभविष्यध्वम्
ઉ પુ.		अभविष्ये	अभविष्यावहि	अभविष्यामहि

(૧૦) અદ્યતન ભૂતકાળ (સિ સિચ્-લુઙ્)

પ્ર પુ	स	साताम्	सत	अभविष्ट	अभविषाताम्	अभविषत
મ પુ	स्थास्	साथाम्	ध्वम्	अभविष्ठाः	अभविषाथाम्	अभविढ्वम्-ध्वम्
ઉ પુ	सि	स्वहि	स्महि	अभविषि	अभविष्वहि	अभविष्महि

પરોક્ષ ભૂતકાળમા ध्वे પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે नामिनोऽचतुर्णां घो ढ (૨ ૧ ૩૯) સૂત્રથી વિકલ્પે घ કારનો ढ કાર થતા અને ऋादेर्णादे (૨ ૧ ૩૫) નિયામક સૂત્રમાં भू ધાતુ નથી તેથી इट् આગમ થતાં बभूविध्वे–बभूविढ्वे થાય છે

દસ ल કારના भू ધાતુના આત્મનેપદના રૂપો અહીં આપવામા આવ્યા છે. તેમા પ્રથમ પ્રત્યયો છે અને તે પછી તેને ल કારના રૂપો છે

(૧) વર્તમાનકાળ

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્ર. પુ.	ते	ईते	अन्ते	भवते	भवेते	भवन्ते
મ પુ	से	ईथे	ध्वे	भवसे	भवेथे	भवध्वे
ઉ. પુ	ए	वहे	महे	भवे	भवावहे	भवामहे

(૨) વિધ્યર્થ

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
પ્ર પુ	ईत	ईयाताम्	ईरन्	भवेत्	भवेयाताम्	भवेरन्
મ પુ	ईथास्	ईयाथाम्	ईध्वम्	भवेथा	भवेयाथाम्	भवेध्वम्
ઉ પુ	ईय	ईवहि	ईमहि	भवेय	भवेवहि	भवेमहि

(૩) આજ્ઞાર્થ

પ્ર પુ	ताम्	आताम् (ईताम्)	अन्ताम्	भवताम्	भवेताम्	भवन्ताम्
મ પુ.	स्व	आथाम् (ईयाम्)	ध्वम्	भवस्व	भवेथाम्	भवध्वम्
ઉ. પુ	ऐप्	आवहैप्	आमहैप्	भवै	भवावहे	भवामहै

(૪) હ્યસ્તન ભૂતકાળ (अट् આગમ ધાતુને)

પ્ર. પુ	तन्	आताम् (ईताम्)	अन्त	अभवत	अभवेताम्	अभवन्त
મ પુ.	थास्	आथाम् (ईथाम्)	ध्वम्	अभवेथा	अभवेथाम्	अभवध्वम्
ઉ પુ	ई	वहि	महि	अभवे	अभवावहि	अभवामहि

बध धातुने आदिजवाना समान्तरव ससाः सनो (१.८.७) सूत्रथी धातु बध એમ થયા પછી स प्रत्यय, द्वित्व, सपाना जबचगा (२ १ ३३) અને गर्गे चपा जगानाम (१ ४ १८) थी बध् बध् +स्+अ+ते = बबध् + सते, बीभत्+सते = बीभत्सते એમ પૂર્વસૂત્રો પ્રમાણે થાય છે.

(३३८–३४४) बध धातुना બાકીનાં રૂપો સુગમ છે

पण् धातुने आय. (२.१.१००) સૂત્રથી आय પ્રત્યય લાગે ત્યારે पणाय् धातु પરસ્મૈપદી थतां पणायति થાય છે. પણ आय પ્રત્યય ન લાગે ત્યારે पणते એમ થાય છે તેમ પાણિનિ વ્યાકરણમાં સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે કારણકે आय પ્રત્યય સ્વાર્થે લાગે છે તેથી તે ચરિતાર્થ થાય છે ચરિતાર્થ એટલે ફલિતાર્થ पण् धातुना બે અર્થો છે વેપાર કરવો અને સ્તુતિ કરવી વેપારનું ફળ આત્મગામી છે તેથી आदनुदात्तङित (२ १ ३) એ સૂત્ર મા થયેલો અનુદાત્ત અનુબંધનો નિર્દેશ पण् धातुना આત્મનેપદમા ચરિતાર્થ થાય છે જે અર્થ વાંછિત છે તેને સિદ્ધ કરે છે. પરંતુ સ્તુતિનું ફળ આત્મગામી નથી તે તો પરગામી છે તેથી परस्तोऽन्यत्र (२ १ ५) પ્રમાણે પરસ્મૈપદ ના પ્રયોગમાં જ ચરિતાર્થ થાય છે આમ पण धातु અનુદાત્ત इत् વાળો છે. અને आय પ્રત્યય કરવામા આવે ત્યારે તે પરસ્મૈપદી થાય છે.

પરંતુ અહી વિનયસાગરજીએ પૂર્વેના સૂરિઓના પ્રયોગો પરથી आय પ્રત્યયનુ વિધાન બંને પદોમાં યોગ્ય ઠેરવ્યુ છે. અને તેથી સારસ્વતસૂત્રકારના પક્ષો આત્મનેપદ સ્વીકાર્યુ તેનો ઉપક્રમ છે

पन धातुना પણ पनायते, पनायाञ्चक्रे વગેરે થાય છે

(३४८–३४७) अय–अयते, धातुनां રૂપો હવે સિદ્ધ કરે છે अयते, अयेत, अयताम् અને आयत તેમજ अयाञ्चक्रे–अयामान–अयाञ्चभूव, વગેરે થાય છે.

अय्–अयते धातुनी પૂર્વના ઉપસર્ગના રેફનો ल થતા पलायते વગેરે થાય છે.

दय् धातुना दयते, दयाञ्चक्रे, વગેરે થાય છે. दद् धातुना ददते અને आय न लागतां अददे, अपदिदीष्ट વગેરે થાય છે

ईर धातुना ईरते, ईरेत, ईरताम्, અને ऐरत તેમજ ईराञ्चक्रे વગેરે થાય છે

काश् धातुना काशते વગેરે તેમજ चकाशे–काशाञ्चक्रे વગેરે થાય છે.

सेव्–सेव् धातुना सेवते વગેરે થાય પરોક્ષમાં सिषेवे, આશીર્લિંગમાં सेविषीष्ट વગેરે થાય છે

(३५३–३५५) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] થાય છે. [illegible] के आदाम् ई (२ १ १७) सूत्रमा [illegible] [illegible] થાય છે. પણ અહીં [illegible] છે

(૩૨૨-૩૨૩) एध ધાતુના एधते, एधेत, एधताम् અને ऐधत (स्वरादे સૂત્રથી દ્વિતીય अट् આગમ થતાં अट्-अट्=आ+ए=अ ए ऐ એ સૂત્રથી ऐधत) થાય છે

પરોક્ષ ભૂતકાળમા આત્મનેપદ ધાતુઓને आम् પ્રત્યય લાગતાં एधाञ्चक्रे થાય છે. તેમા कृ-करोति, अस्-अस्ति અને भू-भवति ના દ્વિત્વ થાય છે.

આશીરર્થમાં एधिषीष्ट, અદ્યતન ભવિષ્યકાળમાં एधिता, સામાન્ય ભવિષ્યકાળમા एधिष्यत, ક્રિયાતિક્રમમાં ऐधिष्यत અને અદ્યતન ભુતકાળમા (सि વિધિમાં) ऐधिष्ट થાય છે

(૩૨૪-૩૨૮) ईक्ष ધાતુના ईक्षते, ईक्षेत, ईक्षताम्, ऐक्षत, ईक्षाञ्चक्रे, ईक्षिष्ट, ईक्षिता, ईक्षिष्यत, ऐक्षिष्यत અને ऐक्षिष्ट થાય છે ष्वञ्ज्-स्वज् ધાતુના પરોક્ષભુતકાળમાં शसात् खपा (૨ ૧ ૬૦) થી स કાર શેષ રહેવાથી અને स्वजतेर्णादौ (૨.૧.૧૫૬) વિકલ્પે कित् હોવાથી न કાર લોપ થતાં सस्वजे અને सस्वञ्जे થાય છે.

त्रपूष्-त्रप् ના त्रपते અને પરોક્ષભુતકાળમાં लोपः पचा कित्ये चास्य (૨ ૧.૧૮૧) થી त्रेपे त्रेपाते त्रेपिरे થાય છે

ऊदित् હોવાને લીધે ऊदितो वा (૨ ૧ ૭૦) થી વિકલ્પે इट् આગમ થતા त्रप्सीष्ट અને त्रपिषीष्ट વગેરે થાય છે.

(૩૨૯-૩૩૨) तिज ધાતુ गुप् ગણનો છે તેથી સહન કરવાના અર્થમાં स પ્રત્યય લાગે છે ત્યારે દ્વિત્વ થાય છે. चो कु (૧ ૯૫૨) અને खसे चपा झसानाम् (૧ ૪ ૧૮) તેમજ क्विलात् ष सः कृतस्य (૧ ૬.૨૧) થી અનુક્રમે ज् નો ग्, ग् નો क् અને क्ष्=क्ष થાય છે. તેથી तितिक्षते વગેરે સિદ્ધ થાય છે

तिज् ધાતુને તીક્ષ્ણ કરવાનાં અર્થમા ञि-इ પ્રત્યય લાગે ત્યારે तिज्+ञि+अ+ति=तेजि +अ+ति (गुण)=तेजे+अति=तेजयति થાય છે અન્યશાસ્ત્ર એટલે પાણિનિ વ્યાકરણ

(૩૩૩-૩૩૭) गुप् ધાતુના जुगुप्सते વગેરે થાય છે

मान ધાતુને स પ્રત્યય લાગે ત્યારે નીચે પ્રમાણે સાધના થાય છે

मान्+ते	अप् कर्तरि
मान्+अ+ते	गुणभ्य
मान्+स्+अ+ते	द्विश्च
मान् मान्+स्+अ+ते	पूर्वस्य हसादि शेषः
मा मान्+स्+अ+ते	ऱ्हस्व.
ममान्+स्+अ+ते	मानादीना य से
मीमान्+स्+अ+ते	नश्चापदान्ते क्षसे

=मीमासते થાય છે

ता વગેરેમાં વિકલ્પે અનિટ્ અને પરસ્મૈપદ થતાં क्रन्ता તેમજ क्रमिता થાય છે. ક્લમ્‌ કે
क्लम् ધાતુ शमादि ગણનો છે

(378–379) व्यध ધાતુના પરોક્ષભૂતકાળમાં સંપ્રસારણ થતાં व्यध् व्यध्+ए = विव्यध्
+ए = विव्यधे વગેરે સિદ્ધ થાય છે

(380–381) रम्–रम्–रमते ધાતુના म કારનો मोऽनुस्वार (१.४.२७) થી અનુસ્વાર
થાય છે તેથી रंस्यते વગેરે થાય છે. पचादि ગણમાં હોવાને લીધે अनादेशादेः सूत्र
(२.१.८१) થી रेमे रेमाते रेमिरे વગેરે થાય છે

रम् ધાતુના પૂર્વમાં वि, आङ्, परि અને उप ઉપસર્ગો હોય ત્યારે તે પરસ્મૈપદી થાય છે
તેથી विरमति, आरमति, परिरमति અને उपरमति વગેરે થાય છે.

(382–385) ञित्वरा–त्वर्–त्वरते ધાતુના त्वरते, तत्वरे तत्वराते तत्वरिरे થાય છે.

सह्–सह्–सहते ધાતુના ता વગેરેમાં इट् લાગે ત્યારે सहिता થાય છે પણ इट् વિકલ્પે
લાગતો હોવાથી આ પ્રમાણે સાધના થાય છે.

सह् + ता	हो ढः
सढ् + ता	तथोर्धोऽधः
सढ् + धा	ष्टुभिः ष्टु
सढ् + ढा	ढि ढो लोपो दीर्घश्च
स + ढा	सहिवहोरोदवर्णस्य

= सोढा થાય છે.

(386–389) અહીંથી ઉભયપદપ્રક્રિયાનો આરંભ થાય છે. राजृ–राज् ધાતુના राजति
–राजते, राजेत्–राजेत, राजतु–राजताम् અને अराजत्–अराजत થાય છે

પરોક્ષભૂતકાળમાં राज ધાતુ फणादि ગણનો હોવાને લીધે વિકલ્પે अ કારનો ए કાર થાય
છે. તેથી रराज–रराजे–रेजे रराजतुः–रेजतुः रेजाते અને रराजुः–रेजुः–रेजिरे થાય છે

શેષ રૂપો સરળ છે

भज–भजति भजते ના રૂપો આપે છે

(390–391) પરોક્ષમાં बभाज–बभजे भेजतुः–भेजाते भेजुः–भेजिरे થાય છે ...
स्वरे (२.१.१०८) થી अ કારનો લોપ થાય છે.

આશીર્વાદમાં भज् વગેરે ... કારાદિ ... છે તેથી भज् ધાતુના વિકલ્પે ...
થતાં भज्यात् અને भक्षीष्ट થાય છે

(392–395) हृञ्–हृ–हरति–हरते ધાતુના પરોક્ષમાં जहार–जह्रतुः–जह्रे जह्रुः–जह्रिरे
થાય છે.

આથીજ सि વિધિમા इट् વગેરે નો પ્રશ્ન જ ઉભો થશે નહિ અને अगास्त એમ થાય છે.

(૩૫૧-૩૬૧) रुङ्-रु-रवते નુ હ્યસ્તન ભૂતકાળમાં अरवत થાય છે. गुणः (૨.૧ ૧૧) થી ગુણુ થવાથી रोषीष्ट, रोष्यते વગેરે થાય છે

देङ्-दे-दयते ધાતુનો णप् વગેરેમા दिगि આદેશ થાય છે અને તેનુ દ્વિત્વ થતું નથી. તેથી दिग्ये दिग्याते दिग्यिरे થાય છે.

આશીરર્થ વગેરેમાં सन्ध्यक्षराणामा (૨.૧ ૧૨૨) થી ऐ કારનો आ કાર થઇને दासीष्ट, दाता વગેરે થાય છે सि વિધિમા ધાતુના अ કારનો इ કાર થાય છે. પછી सि ધાતુને ङित् કરવામાં આવે છે. જેથી ધાતુના (થયેલા) इ કારના ગુણવૃદ્ધિ થાય નહી તે પછી लोपो ह्रस्वाज्झसे (૨૧૧૬૯) સૂત્રથી सि નો લોપ થતા अदित એમ થાય છે

ડીङ्-डयते ધાતુના ક્રિયાપદો डयते, डयेत, डयताम् અને अडयत વગેરે થાય છે.

द्युत् ધાતુના પરોક્ષ ભૂતકાળમા ધાતુના પૂર્વનુ स પ્રસારણુ કરાય ત્યારે यजा यवराणा य्वृत. सम्प्रसारणम् (૨ ૧ ૧૪૮) પ્રમાણે य કારનો इ કાર થાય છે. અને दिद्युते એમ થાય છે.

सि વિધિમા પુષાદિ ગણુમા ड પ્રત્યય થાય ત્યારે પાણિનિ સૂત્ર पुषादिद्युताद्य्लृदित परस्मैपदेषु (૩ ૧ ૫૫) અનુસાર પરસ્મૈપદ થાય છે આમ अद्युतत् અને આત્મનેપદમાં सि પ્રત્યયથી अद्योतिष्ट થાય છે

(૩૬૬-૩૬૮) वृतु-वृत्-वर्तते ધાતુના પરોક્ષ ભૂતકાળમાં પૂર્વના ऋ કારનો अ કાર થતાં वृत्+ए=वृत् वृत्+ए=ववृत्+ए=ववृते ववाते वव्रिरे થાય છે

૫૬-૩૬૭ માં वृत् વગેરે ધાતુઓનુ પરિગણુન છે स्यप् અને सि પરમા હોય ત્યારે वृत् વગેરે ધાતુઓ અનિટ્ અને પરસ્મૈપદી વિકલ્પે થાય છે તેથી वर्तिष्यति-वर्तिष्यत, अवर्तिष्यत् -अवर्तिष्यत અને सि વિધિમા अवृतत्-अवर्तिष्ट થાય છે

(૩૬૯-૩૭૨) स्यन्दू-स्यन्द्-ऊदित् ધાતુ છે वृतादि ગણુનો છે. તેને ऊदित હોવાને લીધે વિકલ્પે इट् અને वृतादि ગણુનો હોવાને લીધે अनिट् તેમજ પરસ્મૈપદ થાય છે આમ स्यत्सीष्ट -स्यन्दिषीष्ट તેમજ स्यन्द्यात् અને सि વિધિમાં अस्यन्दिष्यत-अस्यत्स्यत-अस्यत्स्यत् થાય છે. અને नो लोप (૨ ૧.૬૧) થી कित् અને ङित् પ્રત્યયોમાં ઉપધા न કારનો લોપ થતા अस्यदत પણુ થાય છે.

क्लृपू-क्लृप् ધાતુના રેફનો ल વર્ણુ થતાં कल्पते થાય છે. અને ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम् એ વાર્તિક (૧) ના પ્રમાણે क्लृप् નો क्लृप् થઇને चक्लृपे વગેરે થાય છે सि વિધિ અને स्यप् માં अनिट् ધાતુનો ગુણુ થતો નથી. તેથી क्लृप्सीष्ट થાય છે.

ता वगेरेमां विकल्पे अनिट् अने परस्मैपद थतां क्लृप्ता तेमज कल्पिता थाय छे. कारण के क्लृप् धातु वृतादि गणनो छे

(३७८-३७९) व्यय धातुना परोक्षभूतकाळमां संप्रसारण थतां व्यय् व्यय्+ए=विव्याय् +ए=विव्यये वगेरे सिद्ध थाय छे

(३८०-३८१) रम्-रम्-रमते धातुना म कारनो मोऽनुस्वारः (१.४.२२) थी अनुस्वार थाय छे तेथी रम्यते वगेरे थाय छे. यजादि गणमां होवाने लीधे लोप थतां क्रिये पाम्य (२.१.८१) थी रेमे रेमाते रेमिरे वगेरे थाय छे

रम् धातुना पूर्वमां वि, आङ्, परि अने उप उपसर्गो होय त्यारे ते परस्मैपदी थाय छे तेथी विरमति, आरमति, परिरमति अने उपरमति वगेरे थाय छे.

(३८२-३८५) त्रि वगा-त्वर्-त्वरते धातुना त्वरते, तत्वरे तत्वराते तत्वरिरे थाय छे.

षह्-सह्-सहते धातुना ता वगेरेमां इट् लागे त्यारे सहिता थाय छे पण इट विकल्पे लागतो होवाथी आ प्रमाणे साधना थाय छे

सह् + ता	हो ढ
सढ् + ता	तधोर्धोऽध
सढ् + धा	ष्टुभिः ष्टु.
सढ् + ढा	ढि ढो लोपो दीर्घश्च
स + ढा	सहिवहोरोदवर्णस्य

=सोढा थाय छे

(३८६-३८९) अहींथी उभयपदप्रक्रियानो आरंभ थाय छे. राज्-राज् धातुना राजति -राजते, राजेत्-राजेत, राजतु-राजताम् अने अराजत्-अराजत थाय छे

परोक्षभूतकाळमां राज धातु फणादि गणनो होवाने लीधे विकल्पे आ कारनो ए कार थाय छे तेथी रराज-रराजे-रेजे रराजतु.-रेजतु रेजाते अने रराजु-रेजु-रेजिरे थाय छे

शेष रूपो सरळ छे

भान-भनति भनते ना रूपो आपे छे.

(३९०-३९१) परोक्षमां भजान-भजे बभाज्-भजाते भेजु-भेजिरे थाय छे भजा स्वरे (२.१.१०८) थी अ कारनो लोप थाय छे

आशीर्वादमां भज वगेरे व प्रकारादि किन् छे. तेथी भज् धातुना विकल्पे आ अने ए न्यायेन थतां भावात् अने भज्यात् थाय छे.

(३९२-३९५) कृष्-कृ-कर्षति-कर्षते धातुना परोक्षमां चकर्ष-चकर्षु -चकृषे चकृषु-चकृषिरे थाय छे

थप् પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે તેને इट् આગમ થતો નથી તેથી जहर्थ જ રૂપ થાય છે

यात् વગેરેમા ऋत इर् (૨ ૧ ૧૩૭) સૂત્રથી ह्वियात् ह्वियास्ताम् વગેરે થાય છે. અને सि વિધિમા झस वर्णादि પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે હ્રસ્વ ધાતુની પરમા આવતા सि નો લોપ થતાં लोपो ह्रस्वात् झसे (૨.૧ ૧૬૯) થી अहृत એમ આત્મનેપદમા થાય છે

(૩૯૬) दान्–दा ધાતુ गुप् વગેરે ગણુનો છે તેથી स પ્રત્યય લાગે છે અને દ્વિત્વ અને य से (૨ ૧ ૧૫૭) થી પૂર્વનો ई કાર થતા दीदासते, दीदासाञ्चकार વગેરે થાય છે

(૩૯૭–૩૯૯) दान् ધાતુ પ્રમાણે शान् ધાતુની સાધના છે તેથી शीशासति–शीशासते शीशासाञ्चकार વગેરે થાય છે

भज ધાતુના भजति–भजते તેમજ પરોક્ષમા झपाना जबचपा (૨ ૧ ૩૩) થી પૂર્વના भ કારનો ब કાર થતા बभाज–भेजे भेजतु–भेजाते भेजु–भेजिरे થાય છે थप् પ્રત્યય વિકલ્પે इट् હોવાથી भेजिथ (कित् થાય છે) અને चो कु. (૧ ૯ ૫૨) તેમજ खसे चपा झसानाम् (૧ ૪ ૧૮) થી बभक्थ થાય છે.

(૪૦૦–૪૦૧) डुपचष्–पच् ધાતુના पचति–पचते, पपाच–पेचे વગેરે થાય છે આત્મનેપદ આશીરર્થમાં चो कु (૧.૯.૫૨), खसे चपा झसानाम् (૧.૪ ૧૮) અને क्विलात् ष स कृतस्य (૧ ૬ ૨૧) થી पक्षीष्ट થાય છે.

श्रिञ्-श्रि–श्रयति–श्रयते ધાતુના રૂપો આ પ્રમાણે છે

(૪૦૨–૪૦૪) णप् વગેરે પરોક્ષભૂતકાળમા (पूर्वस्य हसादि शेष ૨ ૧ ૫૮) થી श કાર શેષ રહે છે તેથી शिश्राय–शिश्रिये અને य्वोर्धातोरियुवौ स्वरे (૧ ૬ ૬૦) થી शिश्रियतु–शिश्रियात शिश्रियु–शिश्रियिरे થાય છે આશીરર્થમાં श्रीयात् સિવાયના અન્યમાં ગુણ થઇને श्रयिषीष्ट વગેરે રૂપો થાય છે

सि વિધિમા ड અને દ્વિત્વ થવાથી अशिश्रियत्–आशिश्रियत થાય છે

द्रु–द्रवति ધાતુનુ अदुद्रुवत् અને स्तु–स्तौति ધાતુનુ अतुस्तुवत् થાય છે.

(૪૦૫–૪૦૭) त्विष–त्विषति–त्विषते ધાતુના પરોક્ષભૂતકાળમા पूर्वस्य हसादि. शेषः (૨ ૧ ૫૮) થી व કારનો લોપ થતાં तित्वेष तित्विषे વગેરે થાય છે.

આશીરર્થ આત્મનેપદમા त्विष् +सीष्ट સ્થિતિ થાય ત્યારે षढो. क से (૨ ૧ ૧૧૭) થી ष કારનો क કાર અને क्विलात् ष स कृतस्य (૧.૬ ૨૧) થી सीष्ट નો षीष्ट થતા त्विक्षीष्ट થાય છે स्यप् મા પણ આ પ્રમાણે થશે કેવળ उपधाया लघो (૨ ૧ ૫૪) થી ગુણ થાય છે

सि વિધિમા આત્મનેપદમા अ + त्विष् + स + त् એમ हशषान्तात् सक् (૨.૧ ૧૧૯) થી स આગમ થાય છે આમ अत्विक्ष + आताम् થાય ત્યારે आदाथ ई (૨ ૧.૧૭) પ્રવર્તે નહીં તેથી અપવાદ કરે છે કે તેના टि નો લોપ થાય છે. તેથી आत्विक्ष् + अताम् =अत्विक्षाताम् થાય છે.

(૪૦૮-૪૧૧) यज्-यजति-यजते ધાતુમાં [illegible] (२.१.१४८) થી इयाज-ईजे વગેરે થાય છે. सि વિધિમાં [illegible] (૨.૧.૭૯) થી વિકલ્પે વૃદ્ધિ થતાં अयाज् + स् + त् અને [illegible] (૨.૧.૩૫) [illegible] સૂત્રથી ईट् આગમ થતાં अयाज् + स् + ई + त् થાય છે અને પછી [illegible] (૧.૪.૧૮) તેમજ [illegible] (૨.૬.૨૧) થી अयाक्षीत् અને આત્મનેપદમાં [illegible] વૃદ્ધિ સિવાયનું રૂપ થાય છે.

(૪૧૨-૪૧૪) टुवप्-वप-वपति-वपते ના પરોક્ષમાં તેમજ આશીર્ષમાં ઉ પ્રમાણે થાય છે. सि વિધિ આત્મનેપદમાં [illegible] (૨.૧.૭૫) સૂત્રથી सि ના લોપ થતાં अवप्त થાય છે.

(૪૧૫-૪૧૭) वह्-वहति-वहते ધાતુને પરોક્ષ ભૂતકાળમાં અને આશીર્ષમાં ઉ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે તેથી उवाह વગેરે થાય છે.

थप् પ્રત્યયમાં इट् વિકલ્પે છે તેથી उवहिथ અને इट् ન થાય ત્યારે हो ढ (૧.૯.૧૧)

ष्टुभि. ष्टु (१.४.८) ढि ढो लोपो दीर्घश्च (२.१.१२१) અને सहिवहोरोऽवर्णस्य (२.१.१७८) થી उवोढ એમ પણ થાય છે તા વગેરે તેમજ सि વિધિના ताम् અને त (આત્મનેપદ)માં પણ ઉપર પ્રમાણે સાધના થાય છે.

(૪૧૮-૪૨૨) वेञ्-वयति-वयते ધાતુના પરોક્ષ ભૂતકાળમાં (૧) ન પ્રમાણે ન થાય ત્યારે [illegible] (૨.૧.૧૨૨) સૂત્રથી वा ધાતુ બને છે. (૨) તેનો वय આદેશ થાય છે. (૩) वय् આદેશ નો य કારનો व કાર થાય છે. આમ ત્રણ પ્રકારના રૂપો થાય છે.

(૧) वा આદેશ

वा + णप् — [illegible]

वा वा + णप् — [illegible]

व वा + णप् — आतो णप् डौ

ववा + औ — [illegible]

ववौ તેમજ ववतु [illegible] થાય છે.

(૨) वय् આદેશ

वय् + णप् — [illegible]

वय वय् + णप् — [illegible]

[illegible] + णप् — [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] (१.[illegible]) [illegible]

(૩) वव् આદેશ – कित् માં

वव् + ए	ग्रहा क्ङिति च
उव् + ए	सस्वरादिर्द्विरद्वि
उव् उव् + ए	पूर्वस्य हसादि. शेष
उ उव् + ए	सवर्णे दीर्घ सह

=ऊवे તેમજ ऊवाते ऊविरे થાય છે.

પરસ્મૈપદ कित् પ્રત્યયોમા ऊवतु અને ऊवुः પણ થાય છે તે આ જ પ્રક્રિયાથી થાય છે

બાકીના રૂપોમા सन्ध्यक्षराणामा (૨ ૧ ૧૨૨) સૂત્રથી आ કાર થઈને वाता, वास्यति, अवासीत्–अवास्त વગેરે થાય છે

(૪૨૩–૪૨૫) व्येञ्–व्ययति–व्ययते ના પણ વેઞ પ્રમાણે રૂપો થાય છે તેમા व्याता વગેરે થશે અને પરોક્ષમાં તેમજ આશીરર્થમા જ તેનો आ કાર થતો નથી

(૪૨૬–૪૨૮) ह्वेह्वयति–ह्वयते ધાતુને પરોક્ષમા તેમજ આશીરર્થમા સંપ્રસારણ થતા जुहाव –जुहुवे તેમજ हूयात् વગેરે થાય છે सि વિધિમા अस्यति–वक्ति–ख्याति–लिपि–सिचि–ह्वयतीना सेर्डो वा (૨ ૧ ૧૯૨) થી વિકલ્પે ड થાય છે અને सन्ध्यक्षराणामा (૨ ૧ ૧૨૨) તેમજ आतोऽनपि (૨ ૧ ૧૨૪) થી आ કારનો લોપ થતાં अह्वत् રૂપ થાય છે આત્મનેપદમા अह्वत અને अह्वस्त એમ થાય છે

પ્રકરણ–૨

(૧) अदादि ગણ-જેને બીજા ગણ તરીકે આપણે ઓળખીયે છીએ તેના વિકરણનો लुक् થાય છે એટલે કે તેને પ્રથમ ચારમા કોઇ વિકરણ પ્રત્યય લાગતો નથી તેથી ધાતુ પછી લાગેલો જ પ્રત્યય લાગે છે. તેમા કેટલાક અપવાદ છે તે પણ ક્રમાનુસાર આવશે પ્રથમ પરસ્મૈપદ પ્રક્રિયા નો આરંભ કરે છે.

(૨–૫) अद्+ति=अत्ति એમ खसे चपा झसानाम् (૧ ૪ ૧૮) થી સિદ્ધ થાય છે તે પછી વિધ્યર્થ અને આશીરર્થ માં સમાન પ્રત્યયો હોવાથી अद्यात् પછી अत्तु अत्ताम् અને આજ્ઞાર્થના મધ્યમપુરુષ એકવચન हि પ્રત્યય નો झसाद्धिर्हे (૨.૨.૨) धि થતા अद्धि એમ થાય છે तिप् અને सिप् પ્રત્યય ને अट् આગમ થતા आदत् તેમજ હ્યસ્તનભૂતકાળમા નીચે પ્રમાણે સાધના છે

अद्+त्	स्वरादे·
आ अद् भ्यो+त्	अदो दिस्यारट्
आ अद्+अत्	

=आदत् અને મધ્યમપુરુષમાં आदः થાય છે.

परोक्षमा नि विधि अने म-इच्छादर्शकमां अद् नो घस्लृ-घस् आदेश थता जघास अने गमा हनरे (२ १ १०८) थी उपधा अ कारनो लोप थता जक्षतु वगेरे तेमज घस्लृ-लृदित् ञित् होवाथी ञित्पुषादेः (२ १ ११०) थी अघसत् अने स विधि-इच्छादर्शकमां जिघत्सति थाय छे.

(६-८) ग्ला-ग्लाति धातुना ह्यस्तनभूतकाळ प्रथमपुरुष बहुवचन ना अन् नो उस् आदेश विकल्पे आदन्तविदिद्विषाम् (२ २.५) थी थतां उस्यालोप (२.१.१२७) सूत्रथी आ कारनो लोप थाय छे. अने अग्लुः एम थाय छे तेमज अग्लान् पण सिद्ध थाय छे पाणिनिसूत्र आतः (३ ४ ११०) नो अहीं निर्देश छे.

परोक्षभूतकाळमां णप् मा आ आकारान्त धातु होवाथी आतो णप् डौ (२.१ १२३) थी जग्लौ थाय छे.

(९-१०) मा-माति--ना आशीरर्थमा दादेरे (२ १ १२६) सूत्रथी मेयात् वगेरे थाय छे.

(११-१४) मा धातुना जेवा अन्य आ कारान्त धातुओना या-याति, रा-राति, ला-लाति, वा-वाति, द्रा-द्राति, ख्या-ख्याति, भा-भाति, अने स्ना-स्नाति ना रूपोमा विशेषता केवळ परोक्ष भूतकाळमा छे बधा धातुओने आतो णप् डौ (२ १.१२३) सूत्र लागे छे. पछी ख्या नुं चख्यौ, भा नु बभौ अने स्ना नु सस्नौ थाय छे. स्ना धातु दादि गणनो छे तेथी आशीरर्थमां स्नेयात् थाय छे.

(१५-१८) वश्-वष्टि धातुना श कारनो छशषराजादेः ष. (१ ६ ४३) अने ष्टुभि ष्टुः (१ ४.८) थी वष्टि थाय छे त पछीना तस्=कित् प्रत्ययमां ग्रहा ञ्ज्ञिति च (२ १ १८८) थी स प्रसारण थता उष्ट. अने उशन्ति थाय छे

मध्यमपुरुष एकवचननो सि परमां होय त्यारे छशषराजादेः ष. (१ ६.४३) षढो कः से (२ १ ११७) अने सिवक्षात् प न कुलस्य (१.६.२१) थी वक्षि रूप थाय छे
शेष रूपोमा संधिनियमोथी सिद्धि थाय छे

ह्यस्तन भूतकाळमां शान्त धातुओनी परमा आवतां दिप् अने सिप् नो लोप थतां अवट्-अवट् एम रूपो थाय छे कित् प्रत्ययोमां ग्रहा ञ्ज्ञिति च (२ १ १८८) थी स प्रसारण थाय छे

सि विधिमां हशात् (२.१.७१) थी सि नो लोप थता व्यञ्जनादेर्वा स्वरस्यानस्तस्य (२.१ ७९) थी विकल्पे वृद्धि थतां अवाशीत् थाय छे ईटो ग्राम् (२.१ १३८) थी ईट् आगम थाय छे

(२०-२७) हन् वगेरे अनुदात्त धातुओ छे. जेमा हन् धातुना परिगणन छे तेम. झलादि प्रत्यय परमा होय त्यारे अनुदात्त धातुओ तेमज तनादि गणना धातुओना म् न्-ण न ङ ञ म अनुनासिकोनो लोप थाय छे. तेथी (क्ङित् परी) हन् नो-घ्नन्ति अहन्नो (अन्-हुनो घुष्) ती तेथी हत थाय छे. अने गमा हनरे (२ १ १०८) उपधा अ कारनो लोप थता घ्नन् घ्नन्ति इ.

(૩) वव् આદેશ – कित् મા

वव् + ए	ग्रहा क्डिति च
उव् + ए	सस्वरादिर्द्विरद्वि
उव् उव् + ए	पूर्वस्य हसादि शेष
उ उव् + ए	मवर्णे दीर्घ सह

=ऊवे તેમજ ऊवाते ऊविरे થાય છે.

પરસ્મૈપદ कित् પ્રત્યયોમા ऊवतु· અને ऊवुः પણ થાય છે તે આ જ પ્રક્રિયાથી થાય છે બાકીના રૂપોમા सन्ध्यक्षराणामा (૨.૧ ૧૨૨) સૂત્રથી आ કાર થઇને वाता, वास्यति, अवासीत्–अवास्त વગેરે થાય છે

(૪૨૩–૪૨૫) व्येञ्–व्ययति–व्ययते ના પણ वेञ પ્રમાણે રૂપો થાય છે તેમા व्याता વગેરે થશે અને પરોક્ષમાં તેમજ આશીરર્થમા જ તેનો आ કાર થતો નથી

(૪૨૬–૪૨૮) ह्वेह्वयति–ह्वयते ધાતુને પરોક્ષમા તેમજ આશીરર્થમા સપ્રસારણ થતા जुहाव –जुहुवे તેમજ हूयात् વગેરે થાય છે सि વિધિમા अस्यति–वक्ति–ख्याति–लिपि–सिचि–ह्वयतीना सेर्डो वा (૨ ૧ ૧૯૨) થી વિકલ્પે ड થાય છે અને सन्ध्यक्षराणामा (૨ ૧ ૧૨૨) તેમજ आतोऽनपि (૨.૧ ૧૨૪) થી आ કારનો લોપ થતાં अह्वत् રૂપ થાય છે. આત્મનેપદમા अह्वत અને अह्वस्त એમ થાય છે

પ્રકરણ–૨

(૧) अदादि ગણ-જેને બીજા ગણ તરીકે આપણે ઓળખીયે છીએ તેના વિકરણનો લુક્ થાય છે એટલે કે તેને પ્રથમ ચારમા કોઇ વિકરણ પ્રત્યય લાગતો નથી તેથી ધાતુ પછી લાગેલો જ પ્રત્યય લાગે છે. તેમા કેટલાક અપવાદ છે તે પણ ક્રમાનુસાર આવશે પ્રથમ પરસ્મૈપદ પ્રક્રિયા નો આરંભ કરે છે

(૨–૫) अद्+ति=अत्ति એમ खसे चपा झसानाम् (૧ ૪ ૧૮) થી સિદ્ધ થાય છે તે પછી વિધ્યર્થ અને આશીરર્થ માં સમાન પ્રત્યયો હોવાથી अद्यात् પછી अत्तु अत्ताम् અને આજ્ઞાર્થના મધ્યમપુરુષ એકવચન हि પ્રત્યય નો झमाद्धिर्हि (૨.૨.૨) धि થતાં अद्धि એમ થાય છે तिप् અને सिप् પ્રત્યય ને अट् આગમ થતા आदत् તેમજ હ્યસ્તનભૂતકાળમા નીચે પ્રમાણે સાધના છે

अद्+त्	स्वरादे
आ अद् स्यो+त्	अदो दिस्यारट्
आ अद्+अत्	

=आदत् અને મધ્યમપુરુષમાં आद. થાય છે

પરોક્ષમાં નિ વિધિ અને મ-ઇચ્છાદર્શકમાં અદ્ નો ઘસ્લ્-ઘસ્ આદેશ થતાં જઘાસ અને ગમા ઘ્નરે (૨.૧.૧૦૮) થી ઉપધા अ કારનો લોપ થતાં जक्षतु વગેરે તેમજ घस्लृ-लृदित् लित् હોવાથી लित्पुषादेरङ् (૨.૧.૧૧૦) થી अघसत् અને ન વિધિ-ઇચ્છાદર્શકમાં जिघत्सति થાય છે.

(૬-૮) ખ્યા-ख्याति ધાતુના હ્યસ્તનભૂતકાળ પ્રથમપુરુષ બહુવચન ના अन् નો उस् આદેશ વિકલ્પે आदन्तविद्विषाम् (૨.૨.૫) થી થતાં उस्याल्लोपः (૨.૧.૧૨૭) સૂત્રથી आ કારનો લોપ થાય છે. અને अख्युः એમ થાય છે તેમજ अख्यान् પણ સિદ્ધ થાય છે. પાણિનિસૂત્ર आत (૩.૪.૧૧૦) નો અહી નિર્દેશ છે.

પરોક્ષભૂતકાળમાં णप् માં आ કારાન્ત ધાતુ હોવાથી आतो णप् डौ (૨.૧.૧૨૩) થી चख्यौ થાય છે

(૯-૧૦) મા-माति--ના આશીરર્થમા दादेरे (૨.૧.૧૨૬) સૂત્રથી मेयात् વગેરે થાય છે.

(૧૧-૧૪) मा ધાતુના જેવા અન્ય आ કારાન્ત ધાતુઓના या-याति, रा-राति, ला-लाति, वा-वाति, द्रा-द्राति, ख्या-ख्याति, भा-भाति, અને स्ना-स्नाति ના રૂપોમાં વિશેષતા કેવળ પરોક્ષ ભૂતકાળમા છે બધા ધાતુઓને आतो णप् डौ (૨.૧.૧૨૩) સૂત્ર લાગે છે. પછી ख्या નું चख्यौ, या નું ययौ અને स्ना નુ सस्नौ થાય છે स्ना ધાતુ दादि ગણનો છે તેથી આશીરર્થમા स्नेयात् થાય છે.

(૧૫-૧૯) वश्-वष्टि ધાતુના श કારનો छशषराजादेः षः (૧.૯.૪૩) અને ष्टुभिः ष्टुः (૧.૪.૮) થી वष्टि થાય છે તે પછીના तस्=कित् પ્રત્યયમા ग्रहा ज्यिति च (૨.૧.૧૮૮) થી સંપ્રસારણ થતાં उष्टः અને उशन्ति થાય છે.

મધ્યમપુરુષ એકવચનના सि પરમા હોય ત્યારે छशषराजादेः षः (૧.૯.૪૩) षढोः कः से (૨.૧.૧૩૭) અને निमित्तात् प्र त्य कृतस्य (૧.૬.૨૧) થી वक्षि રૂપ થાય છે
શેષ રૂપોમા મ ધિનિયમોથી સિદ્ધિ થાય છે

હ્યસ્તન ભૂતકાળમાં સ્વરાન્ત ધાતઓની પરમા આવતાં दिप् અને सिप् નો લોપ થતાં अवट्-अवड् એમ રૂપો થાય છે कित् પ્રત્યયોમાં ग्रहा ज्यिति च (૨.૧.૧૮૮) થી સંપ્રસારણ થાય છે

हि વિધિમા हग्रात् (૨.૧.૭૫) થી हि નો લોપ થતાં हुग्रादेर्महस्वसोऽप्रत्यया (૨.૧.૭૮) થી વિકલ્પે વૃદ્ધિ થતા अवावोत् થાય છે. हशो ग्रहाम् (૨.૧.૧૩૮) થી ईट् આગમ થાય છે

(૨૦-૨૯) हन् વગેરે અનુદાત્ત ધાતુઓ છે તેમાં हन् ધાતુનું પરિવર્તન છે તેમા हन्मादि પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે અનુદાત્ત ધાતુઓ તેમજ ननादि ધાતુઓ ના અન્તે ના हस्व-न ह ण न ङ म અનુનાસિકોનો લોપ થાય છે તેથી हन्ति પછી हत् हन्-घ्नन्ति अहनं વિકલ્પનો લુક્ છે. તેથી हत थाय છે, અને गमा घ्नरे (૨.૧.૧૦૮) ઉપધા अ કારનો લોપ થતાં हन् ઉપરથી ઘ્ન

ત્યારે हनो घ्ने (૧.૯૨૯) સૂત્રથી न કાર પરમાં હોય ત્યારે ह્ કારનો घ કાર થતાં घ्नन्ति રૂપ થાય છે. हसि મા नश्चापदान्ते झसे (૧.૪ ૨૪) સૂત્ર લાગે છે આજ્ઞાર્થ મધ્યમપુરુષ એકવચનમાં जहि આદેશ થાય છે. अस् નો एधि અને शास् નો शाधि પણ થાય છે

હ્યસ્તન ભૂતકાળમાં दिप् અને सिप् માં अहन् થાય ને सयोगान्तस्य लोप· (૧ ૯ ૩) થી થાય છે

પરોક્ષ ભૂતકાળમાં આ પ્રમાણે સાધના થાય છે

हन् + णप्	सस्वरगादिर्द्विरद्विः
हन् हन् + णप्	पूर्वस्य हमादि शेष
ह हन् + णप्	कुहोश्चु
जहन् + णप्	हनो घ्ने
जघन् + णप्	अत उपधाया·
=जघान થાય છે પણ તે પછી ના	

कित् હોવાને લીધે जघ्नतु जघ्नु થાય છે जघान ક્રિયાપદનો પ્રયોગ પદ્ય-૨૪ મા ઉદાહૃત કર્યો છે.

દ્વિરુક્તમાં પરોક્ષ ભૂતકાળમાં તેમજ स-ઈચ્છાદર્શક વગેરેમાં हन ધાતુના ह કારનો घ કાર થાય છે.

सि વિધિ તેમજ આશીરર્થમાં हन् ધાતુનો वध् આદેશ થતાં अवधीत् અને वध्यात् વગેરે થાય છે. सि વિધિમા हसादेर्लघ्वकारोपधस्य वा (૨ ૧ ૭૯) થી વૃદ્ધિ થતા છતા जनिवध्योर्न (૨ ૨ ૧૧) સૂત્રથી વૃદ્ધિનો નિષેધ થાય છે

(૨૮-૩૦) यु-यौति એમ ओरौ (૧ ૬ ૭૩) સૂત્રથી થાય છે તેમજ यु વગેરે ધાતુઓને વિકલ્પે ई થતાં यु+ई+ति=यो+ई+ति=यव्+ई+ति=यवीति यवीषि यवीमि એમ तिप्, सिप् અને मिप् માજ થાય છે उ કારનો औ કાર पित् પ્રત્યયોમાં જ થાય છે

પરોક્ષ માં દ્વિત્વ થયા પછી णप्-णित् ને લીધે વૃદ્ધિ થતાં युयाव થાય છે તે પછીનામાં य्वोर्धातोरियुवौ स्वरे (૧ ६ ६०) થી युयुवतु વગેરે થાય છે.

(૩૧-૩૨) रु-रौति-रवीति તેમજ नु-नौति-नवीति વગેરે થાય છે તેમાં વિશેષતા નથી

(૩૩-૩૭) टुक्षु-क्षु-क्षौति માં ई કાર થતો નથી તેમજ क्ष्णु-क्ष्णौति મા થતો નથી स्नु-स्नौति મા વિકલ્પે रु ગણનો હોવાને લીધે થાય છે તેથી स्नवीति પણ થાય છે

તે બધાના પરોક્ષમા-चुक्षाव-चुक्ष्णाव-सुस्नाव વગેરે તેમજ सि વિધિમા પરોક્ષ સિવાયના બધામાં વિકલ્પે इट् થતાં अक्षावीत्-अक्ष्णावीत्-अस्नावीत् થાય છે બાકીનામા વિશેષતા નથી

(३८–४३) इण् धातुनो गुण (२.१.११) सूत्रथी विन् प्रत्ययोमा शुद्ध थता एमि, एषि, एमि थाय छे. अने इण [illegible] (२.१.१४) थी इ नो य कार थतां यन्ति थाय छे
अहीं विनयसागरजी नुधातो (२.१.६५) [illegible] इ [illegible] सूत्रथी ना इ कारान्त अने उ कारान्त धातुओनों [illegible] प्रत्यय आवे त्यारे इय् अने उव् [illegible] थाय छे ते सूत्र परोक्ष भूतकाळमां लागे छे

इ + णप् [illegible]
उव + णप् नुधातो
इय् इ + णप् धातोर्नामि [illegible]
इय् ऐ + अ ऐ आय
इय् आय् + अ
=इयाय थाय छे

मि विधिमा इण् धातुनो गा आदेश थाय छे तेथी अगात् वगेरे थाय छे अने [illegible] वचनमां उन्यायोप (२.१.१२७) थी आ कारनो लोप [illegible] थाय छे

इक्-एति अने इङ्-इते धातुने अधि उपसर्ग होय त्यारे [illegible] अध्ययनना अर्थमा तेनो प्रयोग थाय छे तेथी अधीते वगेरे थाय छे परोक्षमा अधि+इयाय = अधीयाय वगेरे थाय छे

बाकीना रूपो सुगम छे.

(४४–५०) विद्–धातुनु वेत्ति [illegible] गुण (२.१.११) थी विन् प्रत्ययोमां शुद्ध [illegible] थाय छे

विद् धातुने वर्तमानकाळना अर्थमां परोक्षना प्रत्ययो लागे छे [illegible] तेथी वेद = वेत्ति, विदतु = वित्त विदु = विदन्ति वेत्थ = वेत्सि, विदथु = वित्थ, विद = वित्थ, वेद = वेद्मि, विदिव = विद्वः, विदिम = विद्म. थाय छे

श्रीमद् भगवद्गीताना [illegible] वेद [illegible] (४.५) [illegible] [illegible] [illegible] वेदाहं [illegible] विदादिविधिनि नित्य न (२.२.१६) [illegible] [illegible] वेद्मि [illegible] वेत्ति [illegible] परोक्ष [illegible] आव्यो छे

[illegible] परोक्ष भूतकाळना [illegible] विवेद [illegible] [illegible] [illegible] विद् [illegible]

(५१–५३) [illegible] [illegible]

આજ્ઞાર્થમા अस् ને। जह्येधिशाधि (૨ ૨.૮) સૂત્રથી एधि એમ આદેશ થાય છે.

હ્યસ્તનભૂતકાળમાં अस् ધાતુની પરમા આવતા दिप् અને सिप् ને ईट् આગમ અને સ્વરાદિ ધાતુને स्वरादे (૨ ૧ ૮૮) થી બીજો अट् (अट्+अट्=आ) આગમ થતા आ+अस् +ईत् =आसीत्–आसी થાય છે

પરોક્ષમા યનપિ-અ ર્ધધાતુક સ જ્ઞાવાળા પ્રત્યયો છે તેથી તેમાં अस् નો भू આદેશ થતાં बभूव વગેરે રૂપો થાય છે.

(૫૪–૫૮) मृजूष्–मृज ધાતુને पित् પ્રત્યયો (तिप्–सिप्–मिप् પ્રત્યયો) પરમાં આવે ત્યારે વૃદ્ધિ યતા मार्ष्टि, मार्क्षि, मार्ज्मि એમ વર્તમાનકાળમાં, मार्ष्टु, मृढ्ढि (તે अपित् છે) અને मार्जानि मार्जाव मार्जाम એમ આજ્ઞાર્થ મા, તેમજ अमार्ट्–अमार्ड् વગેરે હ્યસ્તનભૂતકાળમાં થાય છે

સ્વરાદિ कित् પ્રત્યયોમા વિકલ્પે યતા मृजन्ति–मार्जन्ति, मृजन्तु–मार्जन्तु અને अमृजन् –अमार्जन् ममृजु –ममार्जु થાય છે

અન્ય રૂપોમાં छशषराजादे ष (૧ ૯ ૪૩) અને ष्टुभि ष्टु (૧ ૪.૮) સૂત્રો લાગે છે
स्यप् પ્રત્યય તો पित –प કાર इत् વાળો જ છે.

(૫૯–૬૨) वच्–वक्ति ના વર્તમાનકાળ પ્રથમપુરુષ બહુવચનનો अन्ति પ્રત્યય લાગે ત્યારે वद् આદેશ થતા वदन्ति થાય છે मिप् પરમા હોય ત્યારે वच्+सि=वक्+सि (चो कु) =वक् +षि (किलात् ष स कृतस्य–૧ ૬.૨૧) =वक्षि થાય છે.

આજ્ઞાર્થના धि પ્રત્યયમા वक्+धि =वग्धि (झबे जबा ૧ ૨ ૩) થી થાય છે
हस् અંતવાળા ધાતુઓની પરમા આવતાં दिप् અને सिप् નો લોપ થતા હ્યસ્તનભૂતકાળમાં अवक्–अवग् (वाऽवमाने ૧ ૯.૮) થાય છે

પરોક્ષમા व કારનું સ પ્રસારણ થઇને उवाच વગેરે થાય છે.

सि વિધિમાં वच् ધાતુ पुषादि ગણનો છે છતાં अस्यतिवक्तिख्यातिलिपिसिचिह्वयतीना वा (૨ ૧ ૧૯૨) થી વિકલ્પે ड(अ) થાય છે પણ અહી ङे वचेरुम् (૨ ૨ ૨૭) થી उम् આગમ થતાં अवोचत् એમ થાય છે. આમ द्विर्बद्ध सुबद्ध भवति એ ન્યાયને सिद्धे सति आरम्भो नियमाय कल्पते એ પરિભાષા અનુસાર उम् આગમ નિત્ય થાય છે.

(૬૩–૬૭) रुदिर्–रुद् વગેરે પાંચ ધાતુઓની પરમાં ह કારાદિ કે वस् પ્રત્યાહારાદિ પ્રત્યય હોય તો इट् આગમ થતા रुद्–रोदिति, स्वप्–स्वपिति–श्वस्–श्वसिति, प्र+अन् =प्राणिति અને जक्ष–जक्षिति થાય છે

दिव् અને निव् માં વિકલ્પે इट् તેમજ अट् આગમ થતા હ્યસ્તનભૂતકાળના અનુક્રમે अरोदीत्-अरोदत्, अरोदीः-अरोदः थाय છે બાકીના ચાર ધાતુઓનાં રૂપો હવે પછી આવશે

रुदिर्-रुद्-इरित् ધાતુ છે તેથી ङ(अ) લાગતા अरुदत् થાય છે

(૬૯-૭૦) ञिष्वप्-स्वप् ધાતુને આદિ ष्णः स्न (२ १ ६७) થી ष નો स થાય છે તેને પરોક્ષમા ન પ્રસારણ થાય છે આશીર્થમાં પણ कित् હોવાને લીધે સંપ્રસારણ પામે છે. स्वप् ધાતુની આદિમાં સંયોગ-स्व છે તેથી સમસ્ત कित् થાય છે.

स्वप् અનિટ્ ધાતુ છે તેથી सि પરમા હોય ત્યારે व्यञ्जनानामनिटि (२ १ १३६) थी વૃદ્ધિ થાય છે અને रुद् दि ગણમાં હોવાને લીધે ईट् આગમ થતા अस्वाप्सीः તેમજ अट् આગમ થતા अस्वपत् થાય છે

श्वस्-श्वसिति ના રૂપો હવે પછી આવે છે

(૭૧-૭૨) रुदादेर्दिस्योरीड्टौ वा (२ २ २९) સૂત્રથી ईट् આગમ થતા अश्वसीः તેમજ अट् આગમ થતા अश्वसत् ह्म्यन्तक्षण (२ १ ६६) સૂત્રમા श्वस् ધાતુ હોવાને લીધે सि પરમા હોય ત્યારે વૃદ્ધિ થતી નથી

(૭૩-૭૪) अन् अनिति ના दिव् અને निव् મા स्वरादेः (२ १ ८४) થી आदि-आन તેમજ सि વિધિમા आनीत् થાય છે પરોક્ષભૂતકાળમાં नवर्णे दीर्घ नाम (१ २ ३०) થી आन आनत् आनुः થાય છે

(૭૫-૭૮) जक्ष्-जक्षिति-जक्षित અને अनि પરમા હોય ત્યારે जक्ष વગેરે ૬ ધાતુઓના अन्ति ના पञ् ના अत् અને अन् ના उस् થતા जक्षति તેમજ હ્યસ્તન ભૂતકાળમા अजक्षुः. થાય છે ઉપરના ૬ ધાતુઓમા दरिद्रा અને वेवीङ् આગમે પછી ધાતુઓ છે તેના પરોક્ષ વગેરેમાં ન થાય છે. તેથી તેના રૂપો અહી [illegible] આપેલા નથી

जक्ष ધાતુની પરમાં સંયોગ હોવાને લીધે આદિ [illegible] [illegible] નથી [illegible] વૃદ્ધિ થતી નથી અને जजक्ष जजक्षतुः વગેરે થાય છે.

(૭૯-૮૪) शास् ની પરમાં [illegible] હોય ત્યારે [illegible] [illegible] થાય છે [illegible] अन्ति ના [illegible] થતા [illegible] તેમજ હ્યસ્તનભૂતકાળના दिव् અને सिव् થી [illegible] [illegible] [illegible] થાય ત્યારે [illegible] [illegible] दिव् અને सिव् ના [illegible] [illegible] (१ ४ ०) થી [illegible] થાય છે

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] थता [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] થાય છે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] થાય છે [illegible]

(૧૧૪–૧૧૭) ईङ् ધાતુ अधि ઉપસર્ગ પૂર્વક પ્રયોજાય છે તેથી इण् (૧૨૮) गतौ અને इक् (૧૨૯) स्मरणे ના જેવાં જ રૂપો થાય છે.

ક્રિયાતિક્રમ અને सि વિધિમાં ईङ् નો गी આદેશ થાય છે અને તેનો ગુણ થતો નથી. તેથી अधि+ईङ्+स्य+त=अधि+अ+गी+स्य+त=अध्यगीष्यत અને अध्यगीष्ट એવાં વિકલ્પે રૂપો થાય છે.

હવે ઉભયપદ પ્રક્રિયા સાધે છે

(૧૧૮–૧૨૦) द्विष्–द्वेष्टि–द्विष्टे, द्वेक्षि द्विक्षे વગેરે થાય છે

હ્યસ્તન ભૂતકાળમા अ+द्विष्+त् માં सयोगान्तस्य लोपः (૧ ૯ ૩) થી त् પ્રત્યયનો લોપ થઈને वाऽवसाने (૧.૯ ૮) થી अद्वेट्–अद्वेट्–अद्वेड् એમ પરમૈપદમા થાય છે

सीष्ट स्यप् અને सि વિધિમાં षढो. कः से (૨.૧.૧૧૭) થી द्विक्षीष्ट, द्वेक्ष्यति તેમજ अद्विक्षत्–अद्विक्षत વગેરે થાય છે.

(૧૨૧–૧૨૫) दुह् ધાતુના પરમા तिप्–ति વગેરે પ્રત્યય આવે ત્યારે આ પ્રમાણે સાધના થાય છે

दुह् + ति	दादेर्घः
दुघ् + ति	उपधाया लघोः
दोघ् + ति	तथोर्घोऽधः
दोघ् + धि	झवे जबा
दोग् + धि	
=दोग्धि થાય છે.	

सि વિધિમા આત્મનેપદમાં अधुक्षत એમ आदिजबाना झभान्तस्य झभा· स्ध्वो (૧.૯.૭) થી થાય છે. તેમજ सि નો વિકલ્પે લોપ થતાં अदुग्ध એમ પણ થાય છે.

(૧૨૫) दिह् ધાતુના देग्धि–दिग्धे दिग्ध –दिहाते दिहन्ति–दिहते વગેરે પ્રમાણે થાય છે.

(૧૨૬–૧૨૯) लिह् ધાતુના ह કારનો हो ढ (૧.૯.૧૧) થી ढ કાર પછી ष्टुभिः ष्टुः (૧.૪.૮) અને ढि ढो લોપો दीर्घश्च (૨.૧.૧૧) અને (પરસ્મૈપદમા) गुणः (૨.૧ ૧૧) થી लेढि–लीढे વગેરે થાય છે.

આજ્ઞાર્થનો हि लिह् ધાતુની પરમાં હોય ત્યારે તેને વિકલ્પે इट् આગમ થતાં लिहिहि અને इट् ના અભાવમાં ष्टुभिः ष्टुः (૧.૪ ૮) વગેરે ઉપર પ્રમાણે થતા लेढि થાય છે

ष्टुञ् स्तु ના स्तौति અને तुरुनुस्तुभ्योऽद्विरुक्तेभ्यो हसादीना चतुर्णामीड् वा (૨.૨ ૧૩) થી स्तवीति અને स्तुते આત્મનેપદમાં થાય છે

લિ વિધિમાં સ્તુ વગેરે ધાતુઓને વિકલ્પે इट् પરસ્મૈપદમાં લાગતાં अस्तावीत्, इट् ન લાગે ત્યારે अस्तौषीत् અને આત્મનેપદમાં अस्तोष्ट વગેરે થાય છે.

(૧૩૩-૧૩૭) ब्रुञ्-ब्रू ધાતુને પ્રથમ ચારમાં પરસ્મૈપદના त કાર (तिप्, तु, दिप् મા) स કાર (सिप् માં) કે म કારાદિ પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે ईट् થાય છે તેથી ब्रवीति ब्रवीषि, ब्रवीमि તેમજ ब्रवीतु, ब्रुवीत, अब्रवीत्, अब्रवीः વગેરે થાય છે अन्ति પરમાં હોય ત્યારે स्वोर्धातोरियुवौ स्वरे (૧.૬.૬૦) થી ब्रुवन्ति થાય છે

વર્તમાનકાળના અર્થ णप् વગેરે પ્રત્યયો ब्रू ધાતુને થાય છે અને તેનો आह् આદેશ થતાં आह=ब्रवीति आहतु.=ब्रूत आहु=ब्रुवन्ति आत्थ=ब्रवीषि आहथु.=ब्रूथ વગેરે થાય છે.

अशपि-આર્ધધાતુકમાં ब्रू નો वचि (वच्) આદેશ થાય છે તેથી उवाच-ऊचे ऊचतु-ऊचाते ऊचुः-ऊचिरे થાય છે. આશીરર્થમાં उच्यात्-वक्षीष्ट વગેરે वच् ધાતુ પ્રમાણે રૂપ થાય છે.

પ્રકરણ-૩

(૧) अदादि ગણની જેમ ह्वादि ગણ-जुहोत्यादि ગણ પણ लुग्विकरण-વિકરણ પ્રત્યયના લુક્વાળો છે પણ તેમાં કોઈ પણ તેમાં કોઈ પણ क કારનો પ્રત્યય લાગતાં પહેલાં તેમાં ધાતુનું દ્વિત્વ થાય છે. તે વિશેષતા છે.

(૨-૯) તેની સાધના આ પ્રમાણે છે.

हु + ति	ह्वादेर्द्विश्च
हु हु + ति	जुहोत्तु.
जुहु + ति	गुणः
जुहो + ति	

=जुहोति जुहुतः जुह्वति વગેરે થાય છે. દ્વિરુક્ત ધાતુઓમાં अन्ति નો अत् થતા जुह्वति થયું છે.

આ ગણની પ્રક્રિયા તેનાં પરોક્ષભૂતકાળ જેવી જ છે. પરંતુ પરોક્ષ ભૂતકાળમાં જ બધે ધાતુઓને દ્વિત્વ થતું હતું તે અહીં પરોક્ષ સિવાય ગમે તે કારોમાં થાય છે. તેથી આ ત્રીજા ગણના ધાતુઓને દ્વિરુક્ત ધાતુઓ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે

૫૫-૫ માં जिनयज्ञाचार्यकृत जुहुयात्-विध्यर्थ પ્રયોગોને સમર્થવવા પાણિનિવ્યાકરણની લેટ્ સંજ્ઞાનો નિર્દેશ કરે છે. પાણિનિ સૂત્ર लिङर्थे लेट् (૩.૪.૭) માં કહ્યું છે કે લેટ્ લકાર વેદમાં લિઙ્-વિધ્યર્થમાં પણ પ્રયોજાય છે.

हु ધાતુની પરમાં આજ્ઞાર્થના हि પ્રત્યયનો धि થતાં जुहुधि એવું રૂપ થાય છે

દ્વિરુક્ત ધાતુઓમાં હ્યસ્તનભૂતકાળના अन् નો उस् આદેશ થતાં अजुहवुः એવું થાય છે

પરોક્ષ ભૂતકાળમાં भी વગેરે દ્વિરુક્ત ધાતુઓને વિકલ્પે आम् પ્રત્યય પણ થાય છે તેથી जुहाव-जुहवांचकार વગેરે થાય છે.

(૧૧૪-૧૧૭) ईङ् ધાતુ अधि ઉપસર્ગ પૂર્વક પ્રયોજાય છે તેથી इण् (૧૨૮) गतौ અને इक् (૧૨૯) स्मरणे ના જેવાં જ રૂપો થાય છે.

ક્રિયાતિક્રમ અને सि વિધિમાં ईङ् નો गी આદેશ થાય છે અને તેનો ગુણ થતો નથી. તેથી अधि+ईङ्+स्य+त=अधि+अ+गी+स्य+त=अध्यगीष्यत અને अध्यगीष्ट એવાં વિકલ્પે રૂપો થાય છે

હવે ઉભયપદ પ્રક્રિયા સાધે છે

(૧૧૮-૧૨૦) द्विष्-द्वेष्टि-द्विष्टे, द्वेक्षि द्विक्षे વગેરે થાય છે.

હ્યસ્તન ભૂતકાળમાં अ+द्विष्+त् માં सयोगान्तस्य लोपः (૧ ૯ ૩) થી त् પ્રત્યયનો લોપ થઈને वाऽवसाने (૧ ૯ ૮) થી अद्वेट्-अद्वेट्-अद्वेड् એમ પરમૈપદમાં થાય છે

सीष्ट स्यप् અને सि વિધિમાં षढो कः से (૨ ૧.૧૧૭) થી द्विक्षीष्ट, द्वेक्ष्यति તેમજ अद्विक्षत्-अद्विक्षत વગેરે થાય છે.

(૧૨૧-૧૨૫) दुह् ધાતુના પરમા तिप्-ति વગેરે પ્રત્યય આવે ત્યારે આ પ્રમાણે સાધના થાય છે

दुह् + ति	दादेर्घः
दुघ् + ति	उपधाया लघो:
दोघ् + ति	तथोर्धोऽधः
दोघ् + धि	झवे जवा
दोग् + धि	
=दोग्धि थाय छे.	

सि વિધિમા આત્મનેપદમાં अधुक्षत એમ आदिजबाना झभान्तस्य झभाः स्ध्वो (૧.૯.૭) થી થાય છે. તેમજ सि નો વિકલ્પે લોપ થતા अदुग्ध એમ પણ થાય છે

(૧૨૫) दिह् ધાતુના देग्धि-दिग्धे दिग्ध-दिहाते दिहन्ति-दिहते વગેરે પ્રમાણે થાય છે.

(૧૨૬-૧૨૯) लिह् ધાતુના ह કારનો हो ढ (૧ ૯ ૧૧) થી ढ કાર પછી ष्टुभिः ष्टु (૧.૪.૮) અને ढि ढो લોપો दीर्घश्च (૨.૧.૧૧) અને (પરસ્મૈપદમા) गुणः (૨.૧ ૧૧) થી लेढि-लीढे વગેરે થાય છે.

આજ્ઞાર્થનો हि लिह् ધાતુની પરમાં હોય ત્યારે તેને વિકલ્પે इट् આગમ થતા लिहिहि અને इट् ના અભાવમાં ष्टुभि ष्टु. (૧.૪ ૮) વગેરે ઉપર પ્રમાણે થતા लेढि થાય છે

ष्टुञ्, स्तु ના स्तौति અને तुरुनुस्तुभ्योऽद्विरुक्तेभ्यो हसादीना चतुर्णामीड् वा (૨ ૨ ૧૩) થી स्तवीति અને स्तुते આત્મનેપદમાં થાય છે

આજ્ઞાર્થનો हि પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે આ કારના इ કાર નો વિકલ્પે ई ભાગ થતા जहिहि –जहीहि અને जहाहि તેમજ जहोर्धिणावि (૨ ૨ ૮) નિપાત સૂત્રથી जहि પણ થાય છે

णप् મા आतो णप् डौ (२.१ १२३) થી जहौ અને એ પ્રમાણે અન્ય રૂપો થાય છે

दा વગેરેના ગણમા હોવાને લીધે આ કારનો ए કાર થતા આશીર્થમાં हेयात् થાય છે

(૨૯–૩૧) ऋ ધાતુના ऋप्रोरि पूर्वस्य (૨ ૩ ૯) થી ऋ ऋ + ति = इ ऋ + ति = (य्वार्वागोरियुवौ स्वरे १ ९ ६०) इर् + ऋ ति = (गुणोऽर्तिमवावाचो २.१.१३०) इय् अर् + ति =इयर्ति થાય છે તે પછી અસવર્ણ સ્વરાદિ પ્રત્યય પરમાં આવે ત્યારે તે પૂર્વ ના इय् આદેશ થતા इयृत. इयर्ति વગેરે થાય છે. હ્યસ્તનભૂતકાળમા ऋ + त् = ऋ ऋ + त् = आ ऋ ऋ + त = आ + इय् अर् + त् = ऐयर्त् = ऐय અને दिप –तिप् ने अट् આગમ ऐयरत् –ऐयरः થાય છે

પરોક્ષમાં ऋ + णप = ऋ ऋ + णप् = अ ऋ + णप् (रः २ १.८९ અને धातोर्नामिन. (२ १.८८) થી વૃદ્ધિ થતા अ आर् + अ = आर અને गुणोऽर्तिमवावाचो (२ १ १३०) થી ગુણ થતા आरतु: વગેરે થાય છે.

હવે આત્મનેપદ પ્રક્રિયા ચાલે છે

(૩૨–૩૭) ह्लादि (ત્રીજા ગણ) ના આત્મનેપદી બીજા ધાતુઓ સારસ્વત ગ્રંથમા અલગ કરવામાં આવ્યા છે. ओहाङ्–हा જવું તરછોડવુ અને माङ्–मा માપવું. તેના અનુક્રમે નીચે રૂપો થાય છે.

भृञ् વગેરેના વિકરણનો લુક્ થાય ત્યારે પૂર્વ आ કારનો ई કાર થાય છે તેથી

हा + ते भृञा न्राक (२.१ ३२)

ही + ते ह्लार्देर्द्वित्व (२ ३ १)

ही ही + ते कुहोश्चुः (२ १ ५५) [illegible] (२ १.३२)

=जिहीते તેમજ मिमीते થાય છે

અને સ્વરાદિ ञित् પ્રત્યયોમા आ કાર લોપ થતા બહુવચનમાં जिहते–मिमते વગેરે થાય છે

આશીર્થમાં नीष्ट વગેરે થતાં हासीष्ट मासीष्ट, અને कि णिदिमा [illegible] ધાતુઓને આત્મનેપદમાં दिप्–तिप् ન હોવાને લીધે [illegible] (२ १ [illegible]) થી ईट् આગમ [illegible] તેથી अहास्त–अमास्त વગેરે થાય છે

હવે ઉભયપદ પ્રક્રિયા ચાલે છે

(૩૮–૪૦) डुभृञ्–भृ ધાતુ ञित् છે તેથી ઉભયપદી [illegible] છે. [illegible] થી [illegible] થતાં बिभर्ति, પણ આત્મનેપદમાં बिभृते થાય છે. बिभृ સ્વરાદિ પ્રત્યયે [illegible] (१ २ [illegible]) થી સંધિ થતાં રૂપો સિદ્ધ થાય છે

તે પછીના अनपि–અર્ધધાતુક પ્રત્યયોમાં દ્વિત્વ થતુ નથી તેથી हुयाम् વગેરે થાય છે

(૧૦–૧૨) स्यप् માં अहोष्यत् अहोष्यताम् अहोष्यन् એમ गुण (૨.૧.૧૧) થી ગુણ થઈને થાય છે. તેમજ सि વિધિમાં अहौषीत् अहौष्टाम् अहौषु વગેરેમા अनिटो नामिवतः (૨.૧ ૭૩) થી વૃદ્ધિ થાય છે.

त्रिभी–भी–बिभेति વગેરેમાં હસાદિ ङित् પ્રત્યયોમાં વિકલ્પે इ કાર થતા बिभीत.–बिभितः વગેરે થાય છે.

પરોક્ષ ભૂતકાળમાં णप् ને લીધે धातोर्नामिनः (૨.૧ ૮૮) થી વૃદ્ધિ થતાં भी+णप् =भीभी +णप्=बिभी+णप् =बिभै+अ=बिभाय्+अ=बिभाय થાય છે. અને आम् લાગતા बिभयामास થાય છે. દ્વિરુકત ધાતુ હોવાને લીધે ધાતુનું પણ દ્વિત્વ અનિવાર્ય છે

ह्री ધાતુના जिन्हेति (ગુણ થઈને), जिन्हीतः जिन्हति વગેરે થાય છે.

(૧૩–૧૪) શેષ રૂપો भी ધાતુ પ્રમાણે છે.

(૧૫–૨૨) पृ–ધાતુમાં વિશેષતા છે.

ऋ કારાન્ત તેમજ पृ–ધાતુના पूर्व (અભ્યાસ) નો ह्रस्व (૨.૧.૩૨) થી ह्रस्व ન થતા અપવાદ રૂપે इ–કાર થાય છે તેથી पिपर्ति થાય છે. અને कित् તેમજ ङित् પ્રત્યયોમાં पृ ધાતુનો उर् થતાં य्वोर्विहसे (૧.૧૦૭) થી દીર્ઘ થઈને पिपूर्तः થાય છે પણ अन्ति–अति પરમાં હોય ત્યારે નો पिपुरति જ થાય છે

હ્યસ્તન ભૂતકાળમાં અને दिप् અને सिप् ને વિકલ્પે अट् આગમ થતા गुणोऽर्तिसयोगाद्यो. (૨.૧.૧૩૦) થી ગુણ થઈને, અનુક્રમે अपिप–अपिपरत् અને अपिपः–अपिपरः થાય છે

તે પછીનામાં ईटो ग्रहाम् (૧.૧ ૧૩૮) થી ईट् આગમ વિકલ્પે થતાં परीता–परिता, परिष्यति–परीष्यति વગેરે થાય છે.

सि વિધિમાં इट ईटि (૨ ૧.૫૬) થી सि નો લોપ થતા अपारीत् થાય છે

पृ–હ્રસ્વાન્ત ધાતુ પણ છે. તેમાં पोरुर् (૨ ૩ ૭) સૂત્ર ન લાગતાં पिपृतः થાય છે.

આશીરર્થમાં पिपृयात् અને सि વિધિમા सेः (૨.૧ ૫૫) થી ईट् આગમ दिप् અને सिप् મા થતાં अपार्षीत् अपार्षी એમ अनिटो नामिवत· (૨.૧ ૭૩) થી વૃદ્ધિ થાય છે

(૨૩–૨૮) ओहाक्–हा–जहाति ધાતુની પરમા ङित् પ્રત્યય સ્વરાદિ હોય તો आ કારનો લોપ થાય છે અને हसादि હોય તો आ કારનો વિકલ્પે ई કાર તેમજ इ કાર થાય છે તેથી जहीत –जहितः અને अन्ति–अति માં जहति થાય છે.

य કારાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે પણ आ કારનો લોપ થતા जह्यात् વગેરે થાય છે.

विविष्-विष् ધાતુના પૂર્વનો ગુણ થવાથી વેવેષ્ટિ વેવિષ્ટે એમ શ્લુકિ દ્વે (૧.૪.૮) થી થાય છે. મિ માં પછી ષઢો: કઃ સિ (૨.૧.૧૧૭) અને પિત્ત્વાત્ ઙ ન કૃત્વ (૧.૪.૨૧) થી વવેષ્ટિ થાય છે

પ્રકરણ-૪

(૧-૫) દિવાદિ-ચોથા ગણના પ્રથમ ધાતુ દિવ્ છે તે ઉદિત્ છે પણ ઉભયાન્યુગ્ન છે. ગણમાં य વિકરણ પ્રત્યય પ્રથમ ચાર ન કારોમાં લાગે છે તેથી દિવ્+ય+તિ=દિવ્યતિ થાય ત્યારે ર્વોરુપધાયા દીર્ઘ (૧.૧૦.૭) થી દીર્ઘ થતાં દીવ્યતિ થાય છે

પરોક્ષ ભૂતકાળમાં ઉપધાયા લઘો (૨.૧.૫૪) થી ગુણ થતા દિદેવ દિદેવિવ વગેરે થાય છે

મિ વિધિમાં ઇટ ઈટિ (૨.૧.૫૬) થી મિ નો લોપ થતા અદેવીત્ થાય છે

ષિવુ-ષિવ્ સીવ્યતિ ધાતુના રૂપો પણ તે પ્રમાણે છે

(૬-૮) નૃતી-નૃત્-નૃત્યતિ ના પરોક્ષમાં ર (૨.૧.૮૭) થી પૂર્વના ઋ નો ર કાર અને ગુણોતિગયોગાદ્યો. (૨.૧.૧૩૦) થી ગુણ થતા નનર્ત વગેરે થાય છે

સેટ્ ધાતુ હોવાને લીધે નર્તિતા, નર્તિષ્યતે અનર્તિષ્યત્ થાય છે. અને પાણિનિ મુજ-સેઽસિચિ કૃતચૃતછૃદતૃદનૃતઃ (૭.૨.૫૭) થી વિકલ્પે ઇટ્ લાગતાં સ્યમ્ મા નર્ત્સ્યતિ વગેરે થાય છે મિત્ માં નિત્ય ઇટ્ લાગે છે તેથી મેઃ (૨.૧.૫૫) થી ઈટ્ અને ઇટ ઈટિ (૨.૧.૫૬) થી મિ નો લોપ થતા અનર્તીત્ થાય છે.

જૄ-જૄ-જીર્યતિ ધાતુ-જેમાંથી जरा (વૃદ્ધાવસ્થા) શબ્દ બને છે તેમાં ઋત ઇર્ (૨.૧.૧૩૭) થી ઇર્ અને ર્વોરુપધાયા (૧.૧૦.૭) થી દીર્ઘ થાય છે.

પરોક્ષભૂતકાળમાં ધાતોર્નામિનઃ (૨.૧.૮૮) થી વૃદ્ધિ અને ર (૨.૧.૮) થી ઋ નો અ કાર થતાં જજાર અને પછી જજરતુ જજરુ થાય છે કારણકે ગુણોઽર્તિગયોગો (૨.૧.૧૩૦) થી કિત્ પ્રત્યયોમાં ગુણ થાય છે

ઈટો ગ્રહામ્ (૨.૧.૧૩૮) થી વિકલ્પે ઇટ્ નો ઈટ્ આદેશ થતા જરિતા-જરીતા જરિષ્યતિ-જરીષ્યતિ વગેરે થાય છે

મિ વિધિમાં અનિટો નામિવત. (૨.૧.૭૩) થી વૃદ્ધિ. આર્ધધાતુ (૨.૧.૭૫) થી ઇટ્ અને મેઃ (૨.૧.૫૫) થી ઈટ્ અને ઇટ્ ને ઈટ્ થતા મિ નો ઇટ ઈટિ (૨.૧.૫૬) મુજબ લોપ થાય છે. તેથી અજારીત્ - ને અંગિનાભ્યઙ્ગા... નો વૃદ્ધિ (૨.૧.૧૩૫) થી ઙ(અ) થતાં અજરત્ થાય છે.

શો ધાતુના રૂપો આવે છે

(૧૬-૧૯) ષો, છો, શો (સો) અને દો ને આ ઓતઃ શ્યનિ પ્રત્યયોમાં ... રૂપ ... રીતે થાય છે.

પરોક્ષમા પરસ્મૈપદમાં भृ-णप् = भृभृ + णप् = (૨ ૨ ૧ ૮૭) થી भभृ + णप् =(झवाना जवचपा ૨ ૧ ૩૩) થી बभृ + णप અને (धातोर्नामिनः ૨ ૧ ૮૮ થી) बभार अ = बभार થાય છે આત્મનેપદમા आम् લાગવાથી बिभराञ्चकार વગેરે થાય છે.

सि વિધિમા પરસ્મૈપદમા ग्रहादि ગણુમાં હોવાને લીધે ईटो ग्रहाम् (૨.૧ ૧૩૮) થી ईट् થતા अभार्षीत् એમ अनिटो नामिवत. (૨ ૧ ૭૩) થી વૃદ્ધિ થતાં થાય છે

(૪૧ ૪૮) डुदाञ्-दा અને डुधाञ्-धा ધાતુઓના બધા જ રૂપોમા સમાનતા-સૂત્ર વિધાનોનુ સામ્ય છે તેના વર્તમાનકાળમા ददाति-दधाति તેમજ दादि ગણુ હોવાને લીધે ङित् પ્રત્યયોમાં आ કાર લોપ થતા दत्त -धत्त ददति-दधति અને આત્મનેપદમા दत्ते-धत्ते ददाते-दधाते ददते-दधते વગેરે થાય છે.

આજ્ઞાર્થનો हि પરમાં હોય ત્યારે दा અને धा ના आ કારનો ए કાર અને પૂર્વ લોપ થતા देहि-धेहि થાય છે તેજ રીતે यात् વગેરે આશીરર્થમાં देयात्-धेयात् એમ दादेरे (૨ ૧ ૧૨૬) થી થાય છે

सि વિધિમા अपिद्दाधास्थामित्व सेऽडित्वमात्मनेपदे (૨.૧.૧૬૮) થી आ કારનો इ કાર અને लोपो ह्रस्वाज्झसे (૨૧૧૬૯) થી सि નો લોપ થતાં अदित अधित થાય છે

णिजिर्-निज् ધાતુના રૂપો આપે છે –

(૪૯-૫૩) विज्, विप् અને निज् ધાતુનુ દ્વિત્વ કર્યા પછી તેના પૂર્વના સ્વરનો ગુણુ થવાથી निज् નુ नेनेक्ति એમ રૂપ चो कु (૧ ૯ ૫૨) અને खसे चपा झसानाम् (૧ ૪.૧૮) થી થાય છે तस् વગેરેમા नेनिक्त नेनिजति તેમજ આત્મનેપદમા नेनिक्ते नेनिजाते વગેરે થાય છે.

આજ્ઞાર્થનો हि પરમા હોય ત્યારે झसाद्धिर्हे (૨ ૨ ૨) થી धि આદેશ થતાં चो कु (૧ ૯ ૫૨) થી नेनिग्धि થાય છે અને સ્વરાદિ પ્રત્યય પિત્ હોવા છતાં ય ઉપધાનો ગુણુ થતો નથી તેથી नेनिजानि થાય છે

હ્યસ્તનભૂતકાળ પરસ્મૈપદમાં संयोगान्तस्य लोप. (૧ ૯.૩) થી दिप् અને सिप् ના त् અને स् નો લોપ થતા अनेनेक्-ग થાય છે અને આત્મનેપદમા अनेनिक्त થાય છે

પરોક્ષભૂતકાળના णप् પ્રત્યયમા उपधाया लघो (૨ ૧.૫૪) થી ગુણુ થતાં निनेज તેમજ આત્મનેપદમા निनिजे થાય છે અનિટ્ सि અને सी મા सिस्योः (૨.૧ ૧૭૫) થી ગુણુ ન થતાં (निज्यात्) निक्षीष्ट થાય છે.

(૫૩-૫૭) निज् ધાતુ અનિટ્ છે તેથી सि વિધિમા अनिटो नामिवत (૨ ૧.૭૩) થી વૃદ્ધિ થતા अनैक्षीत् થાય છે. इरित હોવાને લીધે इरितो वा (૨.૧ ૫૯) થી सि નો ङ (अ) વિકલ્પે થતા अनिजत् થાય છે.

विष्ट्-विष् धातुना पूर्वना गुण थवाथी वेवेष्टि वेविष्टे એમ ष्टुभि ष्टु (१.४.८) थी थाय છે. मि માં पढो कः मे (२.१.११७) અને क्विलात् ष त कृतस्य (१.६.२१) थी वेवेक्षि थाय છે

પ્રકરણ-૪

(१-५) दिवादि-ચોથા ગણનો પ્રથમ ધાતુ दिव् છે તે उदित् છે [illegible] છે. ગણમા य વિકરણ પ્રત્યય પ્રથમ ચાર લ કારોમા લાગે છે તેથી दिव्+य+ति=दिव्यति થાય ત્યારે य्वोविहसे (१.१०७) થી દીર્ઘ થતા दीव्यति થાય છે

પરોક્ષ ભૂતકાળમાં उपधाया लघोः (२.१.५४) થી ગુણ થતા दिदेव दिदेविव વગેરે થાય છે

मि विधिमा इट ईटि (२.१.५६) થી सि નો લોપ થતા अदेवीत् થાય છે

षिवु-षिव् सीव्यति ધાતુના રૂપો પણ તે પ્રમાણે છે

(६-८) नृती-नृत्-नृत्यति ના પરોક્ષમા र (२.१.८७) થી પૂર્વના ऋ નો अ કાર અને गुणोर्तिसंयोगाद्यो (२.१.१३०) થી ગુણ થતા ननर्त વગેરે થાય છે.

सेट् ધાતુ હોવાને લીધે नर्तिता, नर्तिष्यते अनर्तिष्यत् થાય છે. અને પાણિનિ સૂત્ર- सेऽसिचि कृतचृतछृदतृदनृतः (७.२.५७) થી વિકલ્પે इट् લાગતા स्यप् માં नर्त्स्यति વગેરે થાય છે सिच् મા નિત્ય इट् લાગે છે તેથી से (२.१.५५) થી ईट् અને इट ईटि (२.१.५६) થી सि નો લોપ થતાં अनर्तीत् થાય છે.

जृष्-जॄ-जीर्यति ધાતુ-જેમાંથી जरा (વૃદ્ધાવસ્થા) શબ્દ બને છે તેમાં ऋत इर् (२.१.१३७) થી इर् અને य्वोविहसे (१.१०७) થી દીર્ઘ થાય છે.

પરોક્ષભૂતકાળમાં धातोर्नामिनः (२.६.८८) થી વૃદ્ધિ અને र (२.१.८) થી ऋ નો अ થતાં जजार અને પછી जजरतु जजरु થાય છે. કારણકે गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः (२.१.१३०) થી कित् પ્રત્યયોમાં ગુણ થાય છે

ईटो ग्रहाम् (२.१.१३८) થી વિકલ્પે इट् નો ईट् આદેશ થતા जरिता-जरीता जरिष्यति-जरीष्यति વગેરે થાય છે

सि विधिमां अनिटो नामिवत् (२.१.६३) થી [illegible] (२.१.३५) થી इट् અને से (२.१.५५) થી ईट् અને सिच् ने ईट् [illegible] सि नो इट ईटि (२.१.५६) [illegible] લોપ થાય છે [illegible] अजारीत् અને [illegible] (२.१.१२५) થી [illegible] अजरत् [illegible]

[illegible] ધાતુના રૂપો આપો છે

(१२-१६) [illegible] અને [illegible] રીતે થાય છે.

य પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે य्यो. (૨ ૪ ૩) સૂત્રથી ओ કારનો લોપ થતાં श्यति, छ्यति, स्यति અને द्यति અનુક્રમે થાય છે

णप् વગેરેમાં सन्ध्यक्षराणामा (૨ ૧ ૧૨૨) થી आ કાર થતાં आतो णप् डौ (૨.૧ ૧૨૩) સૂત્રથી शशौ, चच्छौ, ससौ અને ददौ થાય છે

यात् વગેરે આશીરર્થમાં दादेरे (૨ ૧ ૧૨૬) થી आ કારનો ए કાર કેવળ सो અને दो ધાતુને થતા सेयात् અને देयात् થાય છે બાકીના ધાતુઓ ના शायात અને छायात् થાય છે. અહીં વિનયસાગરજી छो ધાતુનુ छेयात् રૂપ આપે છે તે सन्ध्यक्षराणामा (૨ ૪ ૩) અને दादेरे (૨ ૧ ૧૨૬) થી સિદ્ધ થાય છે અથવા दा ના સમાનરૂપી दो (आ કાર થતાં) ગણે છે તેમ सो ના સમાન અર્થમા ગણ્યો લાગે છે બાકી પાણિનિ મતમાં પણ તે રૂપ શકય નથી.

व्यध्-ધાતુ ग्रहादि ગણમા છે તેથી ग्रहा क्ङिति च (૨ ૧.૧૮૮) થી સપ્રસારણ થતાં विध्यति ઉપરાત विध्यत વગેરે થાય છે પરતુ स्यप् વગેરેમાં खसे चपा झसानाम् (૧ ૪.૧૮) થી व्यत्स्यति વગેરે થાય છે.

(૧૭–૨૧) श्लिष्–श्लिष्यति ના णप् માં पूर्वस्य हसादि शेषः (૨ ૧.૫૮) અને સંયોગાદિ હોવાને લીધે गुणोऽर्तिसयोगाद्यो (૨ ૧ ૧૩૦) થી ગુણ થતાં शिश्लेष વગેરે થાય છે.

तृप्–तृप्यति માં પણ પરોક્ષમા ऋ કારનો ગુણ અને પૂર્વનો र (૨.૧.૮૭) થી अ કાર થતાં ततर्प થાય છે

रधादि ગણને णप् સિવાયના આર્ધધાતુક વસાદિ પ્રત્યયોમાં વિકલ્પે इट् આગમ, તેમજ रारो झमे दृशाम् (૨ ૧ ૧૧૫) થી ऋ કારનો अ કાર અને गुणोऽर्तिसयोगाद्योः (૨ ૧.૧૩૦) થી ગુણ થતા तर्पिता–त्रप्ता–तर्प्ता તેમજ तर्पिष्यति–त्रप्स्यति–तर्प्स्यति વગેરે થાય છે.

सि વિધિમાં पुषादि ગણમા હોવાને લીધે ङ થતા अतृपत् અને रारो झसे दृशाम् (૨ ૧ ૧૧૫) થી ऋ નો र થતા सेः (૨ ૧ ૫૫) થી दिप् અને सिप् ને ईट् આગમ અને अनिटो नामिवत (૨ ૧ ૭૩) થી વૃદ્ધિ થતા अत्राप्सीत् અને अतार्प्सीत् તેમજ सेट् ધાતુ છે. તેથી इट् આગમ થતાં अतर्पीत् રૂપો થાય છે

(૨૨–૨૩) मुह्–मुह्यति વગેરેના ता વગેરેમા हो ढ· (૧ ૯ ૧૮૧) ढि ढो लोप· (૨ ૧ ૧૨૧) વગેરે પૂર્વ સૂત્રો પ્રમાણે થતા मोढा–मोग्धा અને रधादि ગણમા હોવાને લીધે इट् આગમ થતાં मोहिता થાય છે

स्यप् વગેરેમા इट् ન લાગે ત્યારે षढो क· से (૨ ૧ ૧૧૭) થી क કાર થતાં मोक्ष्यति વગેરે થાય છે.

(૨૪–૨૬) नश्–नश्यति ધાતુ पचादि ગણમા હોવાને લીધે પૂર્વનો લોપ અને अ કારનો ए કાર થતા नेशतु नेशु· વગેરે થાય છે.

श्मादि પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે नुम्(न्) આગમ વિકલ્પે થતાં नष्टा અને इट् આગમ થાય ત્યારે नशिता વગેરે થાય છે

नश् ધાતુને ह પરમાં હોય ત્યારે વિકલ્પે एत्व થાય છે તેથી अनशत् અને अनेशत् પણ થાય છે

(૨૭-૨૯) शम् વગેરે ધાતુઓને દીર્ઘ થવાથી शाम्यति વગેરે થાય છે पचादि ગણમાં છે તેથી लोपः पचा क्तिये चास्य (૨.૧.૮૧) થી पेचतुः વગેરે થાય છે

(૩૦-૩૧) मिद् ધાતુના પરમાં य વિકરણ હોય ત્યારે ગુણ થતાં मेद्यति, मेद्येत्, मेद्यतु, अमेद्यत् થાય છે અન્ય રૂપો સુગમ છે.

(૩૨-૩૩) असु-अस्-अस्यति નુ પરોક્ષામા आस થાય છે. તેને सि વિધિમાં लिपुपादेर् (૨.૧.૧૧૦) થી ङ(अ) થાય ત્યારે पुक्(प्) આગમ થાય છે અને स्वरादे. (૨.૧.૮૮) થી ભીને अट् આગમ થતાં आस्थत् રૂપ બને છે.

હવે આત્મનેપદ પ્રક્રિયા આપે છે.

(૩૪-૩૮) जनी-जन् ધાતુને પ્રથમ ચાર કારોમાં जा આદેશ (ज्ञा-जनादि ગણનો પણ) થાય છે તેથી जायते, जायेत, जायताम् અને अजायत થાય છે.

પરોક્ષમાં સાધના આ પ્રમાણે થાય છે

जन्+ए	सस्वरादिद्विरद्वि
जन् जन् +ए	पूर्वस्य हृतादि शेषः
जजन्+ए	गमा स्वरे
जज्न्+ए	जज्ञोर्ज्ञ.

=जज्ञे તેમજ जज्ञाते जज्ञिरे થાય છે.

सि વિધિમા पद વગેરે ગણમાં આ ધાતુ હોવાને લીધે तन् (त) પ્રત્યયનો इण् (इ) આદેશ થાય છે અને सि નો લોપ થતા अ+जन्+स्+त्=अ+जन्+स्+इ=अ+जन्+इ થાય ત્યારે अत उपधाया (૨.૧.૭૬) થી વૃદ્ધિ ન થતાં अजनि રૂપ બને છે

(૩૯-૪૦) दीपी-दीप्-दीप्यते ના પરોક્ષમાં ह्रस्व. (૨.૧.૩૭)થી પૂર્વનો [illegible] થતાં दिदीपे અને આશીર્માં [illegible] (૨.૧.૩૯) થી इट् આગમ થતાં दीपिषीष्ट તેમજ सि વિધિમા पदादि ગણને લીધે अदीपि થાય છે

पूरी-पूर्-पूर्यते ધાતુના રૂપો આપે છે

(૪૧) તેના પરોક્ષમાં ह्रस्व (૨.૧.૩૭) થી पुपूरे વગેરે [illegible] છે અને सि વિધિમાં पदादि ગણને લીધે अपूरि તેમ [illegible] છે.

य પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે य्यो (૨ ૪ ૩) સૂત્રથી ओ કારનો લોપ થતાં श्यति, छ्यति, स्यति અને द्यति અનુક્રમે થાય છે

णप् વગેરેમાં सन्ध्यक्षराणामा (૨ ૧ ૧૨૨) થી आ કાર થતાં आतो णप् डौ (૨.૧.૧૨૩) સૂત્રથી शशौ, चछौ, ससौ અને ददौ થાય છે.

यात् વગેરે આશીરર્થમા दादेरे (૨ ૧ ૧૨૬) થી आ કારનો ए કાર કેવળ सो અને दो ધાતુને થતા सेयात् અને देयात् થાય છે બાકીના ધાતુઓ ના शायात અને छायात् થાય છે. અહીં વિનયસાગરજી छो ધાતુનુ छेयात् રૂપ આપે છે તે सन्ध्यक्षराणामा (૨ ૪ ૩) અને दादेरे (૨ ૧ ૧૨૬) થી સિદ્ધ થાય છે અથવા दा ના સમાનરૂપી दो (आ કાર થતાં) ગણે છે તેમ सो ના સમાન અર્થમા ગણ્યો લાગે છે બાકી પાણિનિ મતમાં પણ તે રૂપ શક્ય નથી.

व्यध्-ધાતુ ग्रहादि ગણમા છે તેથી ग्रहा क्ङिति च (૨ ૧.૧૮૮) થી સંપ્રસારણ થતાં विध्यति ઉપરાંત विध्यत વગેરે થાય છે પર તુ स्यप् વગેરેમાં खसे चपा झसानाम् (૧ ૪.૧૮) થી व्यत्स्यति વગેરે થાય છે.

(૧૭-૨૧) श्लिष्-श्लिष्यति ના णप् માં पूर्वस्य हसादि शेषः (૨ ૧.૫૮) અને સંયોગાદિ હોવાને લીધે गुणोर्ऽतिसंयोगाद्यो (૨ ૧ ૧૩૦) થી ગુણ થતાં शिश्लेष વગેરે થાય છે.

तृप्-तृप्यति મા પણ પરોક્ષમા ऋ કારનો ગુણ અને પૂર્વનો र. (૨ ૧.૮૭) થી अ કાર થતાં ततर्प થાય છે

रधादि ગણને णप् સિવાયના આર્ધધાતુક वसादि પ્રત્યયોમાં વિકલ્પે इट् આગમ, તેમજ रारो झमे दृशाम् (૨ ૧ ૧૧૫) થી ऋ કારનો अ કાર અને गुणोर्ऽतिसंयोगाद्योः (૨ ૧.૧૩૦) થી ગુણ થતાં तर्पिता-त्रप्ता-तर्प्ता તેમજ तर्पिष्यति-त्रप्स्यति-तर्प्स्यति વગેરે થાય છે.

सि વિધિમાં पुषादि ગણમા હોવાને લીધે ङ થતા अतृपत् અને रारो झसे दृशाम् (૨ ૧ ૧૧૫) થી ऋ નો र થતાં से (૨ ૧ ૫૫) થી दिप् અને सिप् ને ईट् આગમ અને अनिटो नामिवत. (૨ ૧ ૭૩) થી વૃદ્ધિ થતા अत्राप्सीत् અને अताप्र्सीत् તેમજ सेट् ધાતુ છે. તેથી इट् આગમ થતાં अतर्पीत् રૂપો થાય છે

(૨૨-૨૩) मुह्-मुह्यति વગેરેના ता વગેરેમા हो ढः (૧ ૯ ૧૮૧) ढि ढो लोप (૨ ૧ ૧૨૧) વગેરે પૂર્વ સૂત્રો પ્રમાણે થતા मोढा-मोग्धा અને रधादि ગણમાં હોવાને લીધે इट् આગમ થતાં मोहिता થાય છે

स्यप् વગેરેમા इट् ન લાગે ત્યારે षढो क से (૨ ૧ ૧૧૭) થી क કાર થતા मोक्ष्यति વગેરે થાય છે.

(૨૪-૨૬) नश्-नश्यति ધાતુ पचादि ગણમા હોવાને લીધે પૂર્વનો લોપ અને अ કારનો ए કાર થતા नेशतु नेशु વગેરે થાય છે.

આશાર્થમાં હિ પ્રત્યય સંયોગની પરમાં આવેલો હોય તો તેનો લુક્ થતો નથી પણ અહીં નુ ધાતુમાં સંયોગ નથી તેથી તેનો લુક્ થાય છે અને પુન એમ ણવ્ મા ધાતોર્નામિન (૨.૧.૮૮) થી વૃદ્ધિ થતાં નુનાવ અને ણમુ વગેરેમાં ઋવોર્ણાનોવિણ્ણો ઋવે (૧.૨.૬૦) થી નુવતાં, નુનુવે વગેરે થાય છે.

(૮–૧૧) ચિઞ્–ચિ–ચિનોતિ–ચિનુતે ધાતુને ન (શ્નાકારશ્નુ) પ્રત્યય અને ણવ્ વગેરે વિકલ્પે કિત્વ–કિ (ક કાર) થતા ચિચાય તેમજ કિ આદેશ થતા ચિકાય એમ પૂર્વના કુહોશ્ચુ. (૨.૧.૬૫) થી ચ કાર થવાથી થાય છે.

(૧૨–૧૫) સ્તૃઞ્–સ્તૃ–સંયોગાદિ ઉભયપદી ધાતુ છે તેથી સ્તૃણોતિ–સ્તૃણુતે અને વ કારાદિ તેમજ મ કારાદિમાં ઉ કારનો લોપ ન થતા સ્તૃણુવ સ્તૃણુમ થાય છે.

આશાર્થમાં પણ સંયોગાદિ હોવાને લીધે સ્તૃણુહિ થાય છે.

ણવ્ પ્રત્યયમા પરોક્ષ ભૂતકાળમા ગમાત્ ણવા (૨.૧.૬૦) થી ત કાર લોપ ન હોતા તસ્તાર તસ્તરતુઃ તેમજ તસ્તરે વગેરે થાય છે.

સંયોગાદિ ઋ કારાન્ત ધાતુ હોવાને લીધે વિકલ્પે ઇટ્ થતા સ્તારિષીષ્ટ સ્તરિષ્યતિ વગેરે થાય છે અને આત્મનેપદમા ણિ વિધિનો ણિ અને આશીરર્થના સી (ષ્ટ) ઇટ્ આગમ સિવાયનો લોપ નો ઉપધાનો ગુણ થતો નથી તેથી સ્તીર્ણ અને સ્તૃષીષ્ટ એમ થાય છે. ઞ્નિટો નામિવત (૨.૧.૭૩) થી વૃદ્ધિ થતા પરસ્મૈપદમા અસ્તારીત્–ને ગુણોઽનિત્યગોણાખો (૨.૧.૧૩૦) થી ગુણ થઈને ઇટ્ આગમ થતા સ્તારિષ્ટ થાય છે.

વૃઞ્–વૃ ધાતુના વૃણાતિ–વૃણુતે થાય છે.

(૧૬–૧૭) પરોક્ષના ણવ મા વૃ + ણવ્ = વવૃ – ણવ્ = (૨.૧.૮૬) વવૃ + ણવ્ = (ધાતોર્નામિન ૨.૧.૮૮) વવાર્ + અ = વવાર અને પછી ઋ રમ્ (૧.૨.૭) થતા વવ્રતુ, વવ્રુ વગેરે થાય છે.

પદ–૧૩ માં બતાવેલા સૂત્રથી વૃઙ્ અને વૃઞ્ ને વિકલ્પે ઇટ્ આગમ થાય છે તેથી અહીં વૃઞ્–વૃ માં વરિષીષ્ટ અને વૃષીષ્ટ વગેરે સિદ્ધ થાય છે.

ણિ વિધિમા ઇટ ઈટિ (૨.૧.૫૮) થી ણિ નો લોપ થતા પરોક્ષ ઞ્નિટો નામિવત્. (૨.૧.૭૩) સૂત્રથી વૃદ્ધિ થતાં અવારીત અને ઈટો વ્રતામ્ (૨.૧.૩૮) [illegible] ઇટ્ કે ઈટ્ [illegible] ન થાય ત્યારે અવૃત થાય છે.

ધૂઞ્ ધાતુનો [illegible] (૨.૧.૭) થી [illegible] થતા ધુનાતિ–ધુનીતે વગેરે થાય છે.

[illegible] (૨.૧.૮) થી વિકલ્પે [illegible] [illegible] [illegible] ધૂઞ્ આદેશ થતાં [illegible] [illegible] વૃદ્ધિ [illegible] [illegible] અને ઇટ્ ને લીધે [illegible] થાય છે.

(૪૨-૪૪) पद-पद्-पद्यते ધાતુ पचादि ગણુમાં છે તેથી પરોક્ષમાં पेदे पेदाते पेदिरे અને खसे चपा झसानाम् થી पत्सीष्ट, पत्ता વગેરે થાય છે पदादि ગણુના આરંભનો જ છે તેથી अपादि એમ सि વિધિમાં થાય છે

તેના सि વિધિના સમર્થ રૂપો વિનયસાગરજીએ આપ્યા છે

(૪૫-૪૬) वुध्-वुध्यते ના પરોક્ષમાં वुवुधे વગેરે તેમજ आदिजवाना झभान्तस्य झभाः स्ध्वोः (૧.૯.૭) થી स કારાદિ આશીરર્થના सीष्ट વગેરેમાં जव ના झभ આદેશ થતા भुत्सीष्ट એમ થાય છે.

ता વગેરેમા उपधाया लघोः (૨.૧ ૫૪) થી ગુણુ થતા वोद्धा થાય છે અને स्यप् પ્રત્યય स કારાદિ છે તેથી भोत्स्यते વગેરે ઉપર પ્રમાણે ગુણુ થઇને થાય છે

सि વિધિમાં दीपादि ગણુને લીધે વિકલ્પે ड्णतन्यकर्त्तरि (૨ ૧ ૭૪) થી अवोधि થાય છે અને झसात् (૨.૧ ૭૫) સૂત્રથી सि નો લોપ થતા तथोर्घोऽध (૨.૧ ૭૨) થી त કારનો ध કાર અને झवे जवा થી ध કારનો व કાર થતા अवुद्ध પણુ થાય છે

હવે ઉભયપદી પ્રક્રિયા આપે છે

(૪૭-૪૮) णह्-नह् ધાતુના नह्यति-नह्यते થાય છે णप् મા ननाह અને પછી पचादि ગણુ હોવાને લીધે नेहतु વગેરે તેમજ આત્મનેપદમા नेहे થાય છે

सि વિધિમાં પરસ્મૈપદમાં સેઃ (૨ ૧ ૫૫) થી ईट् આગમ दिप् અને सिप् ને લાગતા अत उपधाया. (૨ ૧.૭૬) થી વૃદ્ધિ થતાં अनात्सीत् અને આત્મનેપદમાં झसात् (૨ ૧ ૭૫) થી सि નો લોપ થતા अनद्ध થાય છે

પ્રકરણ-૫

(૧-૭) षुञ्-सु-ञित् છે તેથી ઉભયપદી ધાતુ છે તેને नु વિકરણુ લાગે છે नु વિકરણુ અને (तन् વગેરેને લાગતો) उप् વિકરણુ પરમા હોય તો पित् પ્રત્યયો વિષયે તેનો જ ગુણુ થતાં सुनोति વગેરે થાય છે પણુ त અને આત્મનેપદનો ते પ્રત્યય ङित् હોવાને લીધે सुनुत તેમજ सुनुते વગેરે થાય છે

व કારાદિ અને म કારાદિ પ્રત્યયોમાં સયોગ સિવાયનાની ઉત્તરમાં આવેલા नु અને उप् પ્રત્યયના उ કારનો લોપ થતા सु नु व = सु न् व. = सुन्व· તેમજ सुन्म. અને तनादि મા तन्व तन्म વિકલ્પે सुनुव અને तनुवः तनुमः થાય છે

આશાર્યનો हि પ્રત્યય સંયોગની પરમાં આવેલો હોય તો તેનો લુક્ થતો નથી પણ અહીં नु ધાતુમાં સંયોગ નથી તેથી તેનો લુક્ થાય છે અને नुनु જેમ णप् માં धातोर्नामिन (૪.૧.૮૮) થી વૃદ્ધિ થતાં नुनाव અને नुनुम् વગેરેમાં ण्वोर्धातोरियुवौ स्वरे (૪.૧.૬૦) થી नुनुवाते, नुनुवे વગેરે થાય છે

(૮–૧૧) चिञ्–चि–चिनोति–चिनुते ધાતુને म (ઇચ્છાદર્શક) પ્રત્યય અને णप् વગેરે વિકલ્પે कित्व–कि (क કાર) થતા चिचाय તેમજ कि આદેશ થતા चिकाय જેમ પૂર્વનો कुहोश्चुः (૪.૧.૪૫) થી च કાર થવાથી થાય છે.

(૧૨–૧૫) स्तृञ्–स्तृ–સંયોગાદિ ઉભયપદી ધાતુ છે તેથી स्तृणोति–स्तृणुते અને ऋ કારાદિ તેમજ ऋ કારાદિમાં उ કારનો લોપ ન થતા स्तृणुव स्तृणुम થાય છે.

આજ્ઞાર્થમાં પણ સંયોગાદિ હોવાને લીધે स्तृणुहि થાય છે

णप् પ્રત્યયમાં પરોક્ષ ભૂતકાળમાં स्तगात् त्यपा (૪.૧.૬૭) થી त કાર લોપ કરતાં तस्तार तस्तरतुः તેમજ तस्तरे વગેરે થાય છે

સંયોગાદિ ऋ કારાન્ત ધાતુ હોવાને લીધે વિકલ્પે इट् થતા स्तरिषीष्ट स्तरिष्यति વગેરે થાય છે અને આત્મનેપદમાં ति વિધિનો ति અને આશીર્થનો सी (ष्ट) इट् આગમ સિવાયનો હોય તો ઉપધાનો ગુણ થતો નથી તેથી स्तृत અને स्तृर्षीष्ट જેમ થાય છે अनिटो नामिवत (૪.૧.૭૩) થી વૃદ્ધિ થતા પરસ્મૈપદમાં अस्तार्षीत्–અને गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः (૪.૧.૧૩૦) થી ગુણ થઈને इट् આગમ થતાં अस्तारिष्ट થાય છે

वृञ्–वृ ધાતુના वृणोति–वृणुते થાય છે

(૧૬–૧૭) પરોક્ષના णप मां वृ + णप् = वुवृ + णप्=(૪.૧.૮૭) [illegible] + णप्=(धातोर्नामिन ૪.૧.૮૮) ववार् + अ = ववार અને પછી ऋ रम् (૧.૨.૭) થતા ववृ [illegible], ववृ વગેરે થાય છે.

૫૫–૧૩ માં [illegible] वृञ् અને वृङ् ને વિકલ્પે इट् આગમ થાય છે તેથી અહીં वृञ्–वृ માં वरिषीष्ट અને वृषीष्ट વગેરે સિદ્ધ થાય છે.

[illegible] इट् ईति (૪.૩.૫૬) થી [illegible] લોપ થતાં [illegible] नामिनः (૪.૧.૭૩) [illegible] વૃદ્ધિ થતા अवारीत् અને इटो दीर्घः (૪.૪.૩૮) [illegible] ન થાય ત્યારે अवृत થાય છે.

[illegible]

[illegible]

હવે પરસ્મૈપદ પ્રક્રિયા આવે છે.

(૨૨–૨૩) हि–हिनोति ધાતુને પરોક્ષ ભૂતકાળમાં દ્વિત્વ થાય ત્યારે कुहोश्चु (૨ ૧.૬૫)થી कुत्व–क વર્ગાદેશ થતા जिघाय વગેરે થાય છે

(૨૪–૨૮) शक्लृ–शक्–लृदित्=लित् ધાતુ છે તેના शक्नोति, शक्नुयात् વગેરે થાય છે. પરોક્ષમાં अत उपधायाः (૨.૧ ૭૬) થી વૃદ્ધિ થતાં शशाक પછી पचादि ગણને લીધે शेकतुः शेकुः થાય છે અને सि વિધિમા लित्पुषादेर्ङ (૨ ૧.૧૧૦) થી ङ યતાં अशकत् થાય છે.

घिवि–घिव् ધાતુ इदित् છે તેથી इदितो नुम् (૨ ૧ ६४) થી नुम् આગમ થાય પરંતુ घिन्विकृण्व्यो (૨ ૫.૯) થી न નો લોપ થતા घिनोति વગેરે यवयोर्वसे ( )થી व કારનો લોપ થઇને થાય છે

તે ચાર સિવાયનામાં नुम् થતાં घिन्व्यात् એમ આશીરર્થમાં અને પરોક્ષમા દ્વિત્વ, झपाना जवचपाः (૨ ૧.૩૩) થી दिघिन्व दिघिन्वतु. થાય છે

कृवि–कृव् ધાતુના રૂપો એજ પ્રમાણે છે.

श्रु ધાતુનો शृ આદેશ પ્રથમ ચારમાં થતાં शृणोति शृणुयात शृणोतु અને अशृणोत् થાય છે પણ પરોક્ષમાં દ્વિત્વ થાય ત્યારે पूर्वस्य हसादि शेष (૨.૧ ૫૮) થી शुश्राव વગેરે થાય છે અને આશીરર્થમા ये (૨.૧ ૯૮) સૂત્રથી य કારાદિ अनपि પ્રત્યયો પરમા હોય ત્યારે પૂર્વ સ્વરનો દીર્ઘ થતા श्रूयात् વગેરે થાય છે.

सि વિધિમાં से (૨.૧ ૫૫) થી ईट् આગમ અને अनिटो नामिवत (૨ ૧ ૭૩) થી વૃદ્ધિ થતા अश्रौषीत् થાય છે.

હવે આત્મનેપદ પ્રક્રિયા આપે છે

(૨૯–૩૧) अशूङ्–अशू–ऊदित ધાતુ છે તેમાં नूप (૨ ૫ ૨) થી ગુણ ન થતા अश्नुते થાય છે. અને नुधातोः (૨ ૧ ૯૫) થી उव् થતાં अश्नुवाते અને आतोऽन्तोदनतः (૨ ૨ ૪૮) થી अन्त् નો अत् થતા अश्नुवते થાય છે

પરોક્ષ ભૂતકાળમાં नुगशाम् (૨ ૧ ૮૩) થી नुक् આગમ થતા आनशे થાય છે

પ્રકરણ–૬

(૧–૪) रुधादि ગણ नम् વિકરણવાળો છે તેને આપણે સાતમા ગણ તરીકે ઓળખીએ છીએ અહી તેનો ક્રમ છઠો છે વિકરણ પ્રત્યય मित् હોવાને લીધે मिदन्त्यात् स्वरात् पर. (૧ ૮ ૬)

થી रु અને ध् ની વચમાં લાગે છે. તેથી रुनध् + ति= तथोर्धोऽध (૨.૧.૭૨) रुनध् + धि= गडदे जबाः (૧.૨.૩) रुनद् + धि=(पूर्वो णोऽनन्ते ૧.૬.૨૬) रुणद्धि થાય છે. તે પછી नमनोऽस्य (૨.૨.૨૦) અને हृमात् परस्य ञमस्य सवर्णे ञसे (૨.૧.૧૩૫) થી ध કારનો લોપ થતા रुन्धः થાય છે

હ્યસ્તન ભૂતકાળમાં दिस्योर्हसात (૨.૨.૬) થી दिप् અને सिप् નો લોપ થતા अरुणत् – अरुणद् અને द स. (૨.૨.૧૮) થી म કારનો द કાર થતા अरुण. अरुणत् થાય છે

इरित् હોવાને લીધે इरितो वा (૨.૧.૫૯) થી વિકલ્પે ङ લાગે ત્યારે अरुधत् થાય છે. અને આત્મનેપદમા हमात् થી सि નો લોપ થતા अरुद्ध થાય છે

(૫–૧૨) छदिर् –छृद् –हरित् ધાતુના छृणत्ति વગેરે થાય છે. नृत् –तृद् –छृद् चृत्–कृता गस्यामेरिट् (૨.૪.૨) થી વિકલ્પે इट् सि વિધિ સિવાયનામા લાગતાં छृनीष्ट–छर्दिषीष्ट छर्त्स्यति छर्दिष्यति વગેરે થાય છે

इरितो वा (૨.૧.૫૯) થી વિકલ્પે ङ થતા अछृदत् અને सि લાગે ત્યારે दट ईटि (૨.૧.૫૬) થી લોપ થતા अच्छर्दीत् થાય છે

तृदिर् –तृद् –तृणत्ति ના પણ ઉપરના સૂત્ર પ્રમાણે આશીઃર્થ અને स्यप् મા થાય છે

પરોક્ષ ભૂતકાળમા र (૨.૧.૮૭) થી ऋ નો अ કાર થતાં ચત્તર્દ એમ છ (૧.૪.૧૭) સૂત્રથી અને तृदनुं ततर्द થાય છે

હવે પરસ્મૈપદ પ્રક્રિયા આપે છે

(૧૩–૧૪) शिष्लृ–शिष् –लृदित् –लित् ધાતુ છે તેના शिनष्टि વગેરે થાય છે.

આજ્ઞાર્થનો हि પરમા હોય ત્યારે हमाद्धिर्हे (૨.૨.૨) થી धि થતાં शिष् +धि=शिनष् + धि =शिनड्+ धि =शिण्ड् + ढि =शिण्ढि થાય છે रि ढो लोपो दीर्घश्च (૨.૧.૧૨૧) થી દીર્ઘ થાય પરંતુ સંયોગ છે તેથી તે દીર્ઘ જ ગણાય છે

(૧૫–૧૭) हिंसि–हिंस् इदित् છે તેથી नुम् થતા हिंस् થાય છે અને नमनोऽस्य (૨.૨.૨૦) થી अ કાર લોપ થતા नमां (૨.૬.૨) સૂત્રથી नम् ના न કારનો લોપ થાય છે તેથી हिनस्ति हिंस्तः વગેરે થાય છે.

આજ્ઞાર્થમાં शो मलोप. (૨.૨.૩૭) થી हिंस् ના स કારનો લોપ થતાં हिन्धि થાય છે.

હ્યસ્તન ભૂતકાળમાં दिपि सस्त द्विसिपि वा (૨.૨.૩૯) થી त કાર થતાં अहिनत् અને अहिनो–अहिनोत् થાય છે

પરોક્ષમાં हिंस् અને गुहोरूतः (૨.૧.૬૫) એમાં इदितो नुम (૨.૧.૬૪) થી नुम થતા जिहिंस વગેરે થાય છે

उन्दी–उन्द्–ईदित् છે

(૧૮-૧૯) તેના ભનવિત વગેરે नम (૨ ૬ ૨) થી न કાર-અનુનાસિકનો લોપ થતા ચો· कु (૧.૯ ૫૨) થી થાય છે

શેષ રૂપો સુગમ છે

(૨૦-૨૧) अञ्जू-अञ्ज्-ऊदित् ધાતુ છે તેને પરોક્ષ ભૂતકાળમા नुगशाम् (૨ ૧ ૮૩) થી नुक् લાગતા आनञ्ज થાય છે અને ता વગેરે ऊदितो वा (૩ ૧૦ ૭) થી વિકલ્પે इट् થતાં भञ्जिता-भङ्क्ता भञ्जिष्यति-भङ्क्ष्यति વગેરે થાય છે

सि પરમા હોય ત્યારે આ ધાતુને નિત્યવૃદ્ધિ અને मि પ્રત્યય લાગતા इट ईटि (૨.૧ ૫૬) થી सि નો લોપ થાય आञ्जीत् એમ થાય છે

હવે આત્મનેપદી પ્રક્રિયા આપે છે.

(૨૨-૨૩) ञिइधि-इध् ધાતુ इदित् છે તેથી इदितो नुम् (૨ ૧ ૬૪) લાગે છે અને इन्धे એમ થાય છે તેમા हसात् परस्य झसस्य सवर्णे झसे (૨ ૧ ૧૩૫) થી ध કારનો લોપ થાય છે.

આત્મનેપદમાં कासादिप्रत्ययादाम् (૨.૧ ૮૫) થી आम् થતા इन्धाम्बभूव વગેરે થાય છે

પ્રકરણ-૭

(૧-૬) तनादि ગણનો પ્રથમ ધાતુ तन् ઉભયપદી છે તેને આપણે આઠમા ગણ તરીકે જાણીએ છીએ અહી સારસ્વત વ્યાકરણ પર પરામા તેનો ક્રમ સાતમો આવે છે.

तनादि ગણને उप् વિકરણ લાગે છે અને नूप· (૨.૫.૨) થી તે વિકરણનો पित् પ્રત્યયોમા ગુણ થતા तनोत्ति-तनुते વગેરે થાય છે

પરોક્ષમા कित् પ્રત્યયોમા પૂર્વ લોપ અને एत्व થતા तेनतु. तेनुः અને આત્મનેપદમા तेने तेनाते तेनिरे થાય છે

सि વિધિમા तन् ધાતુની हसादेर्लघ्वकारोपधस्य वा (૨.૧ ૭૮) થી વિકલ્પે વૃદ્ધિ થતાં अतानीत् અને अतनीत् થાય છે તેમજ આત્મનેપદના तम् (त) અને थास् માં सि નો વિકલ્પે લોપ થતાં अतनिष्ट अतनिष्ठाः અને लोपस्त्वनुदात्ततनाम् (૨ ૨.૭) થી न કાર લોપ થતા अतत અને अततथा. થાય છે.

પરંતુ कृ-करोति મા सि નો લોપ આ સૂત્રથી ન થતાં પાણિનિસૂત્ર-ह्रस्वादङ्गात् (૮.૨ ૨૭) અને સારસ્વતસૂત્ર लोपो ह्रस्वाज्झसे (૧ ૧.૧૬૯) થી થાય છે

(૮-૧૧) क्षणु-क्षण् ધાતુના क्षणोति-क्षणुते એમ થાય છે.

परोक्षमां क्षण् + णप् = क्षण् क्षण् + णप् = (ज्ञानात् [illegible] २.१.[illegible]) थी [illegible] [illegible] [illegible]
कक्षण् + णप् = (कुहोश्चु ४.१.४५) चक्षण् + णप् = चक्षाण वगेरे थाय छे

गमादि [illegible] नथी तेथी चक्षणे वगेरे [illegible] [illegible] प्रत्ययोमां थाय छे

आ धातुने ह्म्यन्तक्षणश्वसिजागृहणादिश्वर्जं [illegible] (४.३.४९) थी वृद्धि निषेध थता [illegible]
अने आत्मनेपदमा [illegible] थाय छे

डुकृञ्-कृ-ना रूपो आपे छे.

(१२ २१) तृपः (३.५.२) थी तेनो गुण थता [illegible] अने [illegible] प्रत्ययोमां [illegible]
[illegible] पित् होवाने लीधे ऋ नो गुण अर् थता [illegible] ना अ [illegible] थाय छे. तेथी
कुरुत. कुर्वन्ति अने कुरुते कुर्वाते कुर्वते वगेरे थाय छे.

म [illegible] अने म [illegible] कृ धातुना उप् नो कृ ना ऋ [illegible] गुण थता पछी [illegible]
थतां [illegible] (४.७.४) थी कुर्यः कुर्म वगेरे थाय छे

ह्यस्तनभूतकाळमा उप् ने लीधे धातुनो गुण अने [illegible] प्रत्ययनो पण [illegible] (४.५.२) थी गुण
थता अकरोत्-अकरो थाय छे.

पद्य-१६ मां परोक्षना परस्मैपदना रूपोना प्रयोग [illegible] करी [illegible] छे. [illegible]
अने चकार वगेरे ने [illegible] अलग [illegible] छे [illegible] (पा १.४.[illegible]) थी उपसर्ग
थता उपसर्ग अने धातुनो नित्य धातूपसर्गयो नियमना आधारे [illegible]
छे

आवो प्रयोग महाकविकालिदासे कुमारसंभवम् सर्ग २ श्लोक ३० ना [illegible]
[illegible]कार कर्यो छे

आ पद्यमा कमल नो [illegible] छे तेमां [illegible] – [illegible] [illegible]
[illegible] = [illegible] [illegible] अने [illegible] – [illegible] [illegible] छे [illegible]
मा [illegible] एम अर्थ छे

[illegible] (२.१.३५) सूत्रथी [illegible] धातुने [illegible] प्रथम होवाने लीधे [illegible]
[illegible] थतां णप्–णित् प्रत्ययमा गुण थाय छे तेथी [illegible]

[illegible] मां निषेध नथी तेथी [illegible] थाय छे.

[illegible] आत्मनेपदनां [illegible] (२.१.[illegible]) थी [illegible] वगेरे थाय
छे

[illegible]

[illegible]

[illegible]

(२२–२३) वनु–वन માં ઉકાર ઉચ્ચારણાર્થ છે તેના वनुते વગેરે થાય છે.

सि વિધિમા लोपस्त्वनुदात्ततनाम् (૨.૨.૭) થી न કારનો લોપ થતા अवत અને अवथा: (अवनिष्ठा) થાય છે.

(૨–૪) मनु–मन् ધાતુ ના રૂપો वनु ધાતુ પ્રમાણે થાય છે

પ્રકરણ–૮

(૧) तुदादि ગણ અહી આઠમો છે આપણે તેને છઠા ગણ તરીકે જાણીએ છીએ. તેના ઉભયપદ ધાતુઓની સાધનાથી આરંભ કરે છે

(૨–૫) तुद–तुद् ધાતુના પરમા આવનો વિકરણ પ્રત્યય अ થાય છે તે પ્રત્યય पित् નથી તેથી ધાતુના નામી સ્વરોનો ગુણ થતો નથી અને तुदति तुदतः तुदन्ति તેમજ तुदते तुदाते तुदन्ते થાય છે

પરોક્ષ ભૂતકાળના णप् પ્રત્યય ને લીધે अत उपधाया (૨ ૧ ૭૬) થી ગુણ થતા तुतोद થાય છે પણ તે પછી तुतुदतु तुतुदु વગેરે થાય છે

ता અને स्यत् વગેરે માં उपधाया लघो (૨ ૧ ૫૪) થી ગુણ થતાં तोत्ता तोत्स्यति–तोत्स्यते વગેરે થાય છે

सि વિધિમા પરસ્મૈપદમાં अनिटो नामिवत (૨ ૧.૭૩) થી વૃદ્ધિ થતા अतौत्सीत अतौत्ताम् (झसात् થી લોપ થતાં) અને अतौत्सु થાય છે આત્મનેપદમાં अतुत्त अतुत्साताम् अतुत्सत થાય છે.

(૯–૧૦) भ्रस्जो–भ्रस्ज् ધાતુ ओदित् છે

સંયોગ થતો હોય તેવા झस વર્ણ પરમા આવે તો स કારનો ज કાર થતો નથી તે સિવાય અન્યત્ર स કારનો ज કાર થતા આ પ્રમાણે સાધના થાય છે

भ्रस्ज्+ति	तुदादेर
भ्रस्ज्+अ+ति	अन्यत्र सो ज
भ्रज्ज्+अ+ति	{ अप्रत्ययो ङिद्वत् ग्रहा क्ङिति च

=भृज्जति भृज्जत भृज्जन्ति થાય છે તેમજ भृज्जेत् भृज्जतु અને अभृज्जत् થાય છે

પરોક્ષ ભૂતકાળમા આર્ધધાતુક હોવાને લીધે वभ्रज्ज અને स કાર અને રેફ નો લોપ થાય છે અને रम् આગમ વિકલ્પે થતાં આ પ્રમાણે સાધના થાય છે.

भ्रस्ज्+णप्	सस्वरादिर्द्धिरद्धि
भ्रस्ज् भ्रस्ज्+णप्	पूर्वस्य हसादि शेष
भभ्रस्ज्+णप	झपाना जवचपा

बभ्रस्ज् + णप्   लुप्त्वा सकारं रेफो रम् वाऽपि
बभरज् + अ   हृगेऽहं हृग.
बभर्ज्ज् + अ
=बभर्ज्ज बभर्जतुः તેમજ આત્મનેપદમાં बभर्ज्जे વગેરે થાય છે

આશીરર્થે આત્મનેપદમાં सीष्ट વગેરે પરમાં હોય ત્યારે स्कोराद्योश्च (૧.૯.૭૬) થી स કાર લોપ અને चो कुः (૧.૯.૫૨) થી कुत्व થતાં भ्रक्षीष्ट વગેરે થાય છે અને ઉપરનું સૂત્ર લાગતા भर्क्षीष्ट પણ થાય છે.

તેજ પ્રમાણે भ्रक्ष्यति-भर्क्ष्यति भ्रक्ष्यते-भर्क्ष्यते વગેરે स्यप् પરમા હોય ત્યારે બને છે.

सि વિધિમાં પરસ્મૈપદ દ્વિવચન ના ताम् વગેરે તેમજ આત્મનેપદનાં ताम् વગેરે પરમાં હોય ત્યારે अन्यत्र मो ज. (૨.૮.૨) ન થતાં अ + भ्रस्ज् + स् + ताम् = (स्कोराद्योश्च-૧.૯.૬૭) अ + भ्रज् + स् + ताम् = (छशषराजादे ष १.९.४३) अभ्रष् + स् + ताम् = (ष्टुभिः ष्टुः) = (णिदो ૨.૧.૭૮ અને अत उपधाया. ૨.૧.૭૬) अभ्राष् + टाम् = अभ्राष्टाम् વગેરે થાય છે.

मुच्लृ-मुच्-कित् ધાતુ છે.

(૧૧-૧૩) मुच् વગેરે ધાતુઓને अ પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે मुम् (म) આગમ થતાં અહીં यमा यपेऽन्त्य वा (૧.૪.૨૫) થી मुन्च् થાય છે અને પછી मुन्चति मुन्चेत् मुन्चते, मुन्चेत, मुन्चतु-मुन्चताम् અને अमुन्चत्-अमुन्चत થાય છે

તે પછી मुम् આગમ ન થતાં मुमोच-मुमुचे તેમજ मुच्यात्-मुक्षीष्ट (चो कुः ૧.૯.૫૨) થાય છે.

णित्पुषादेर्ङः (૨.૧.૧૧૦) થી ङ થતાં अमुचत् થાય છે.

मुच् વગેરે ધાતુઓનું પરિગણન કર્યું છે તેમાના लिप् ધાતુની પ્રક્રિયા આવે છે

मुम् આગમ થતાં लिम्पति-लिम्पते વગેરે થાય છે

(૧૪-૧૬) પરોક્ષમાં लिलेप-लिलिपे વગેરે, આશીઃર્થમાં लिप्यात्-लिप्सीष्ट તેમજ [illegible] વિધિમાં अलिपत અને अलिप्त અને लिपिसिचिह्वः [illegible] वा (૨.૮.૬) થી વિકલ્પે [illegible] થતાં अलिपत થાય છે

सिच-सिच् પણ मुचादि ધાતુઓ છે તેથી सिञ्चति-सिञ्चते વગેરે થાય છે.

(૧૭-૧૮) પરોક્ષમાં सिषेच-सिषिचे વગેરે [illegible] આત્મનેપદમાં चो कुः (૧.૯.૫૨) અને सिषिचाते [illegible] (૧.૬.૨૧) થી सिक्षीष्ट થાય છે

અને सि વિધિમાં लिप् ની જેમ ड થતાં असिचत એમ આત્મનેપદમાં થાય છે બાકીનામાં झसात् (૨.૧.૭૫) થી सि નો લોપ થાય છે

હવે પરસ્મૈપદ પ્રક્રિયા આપે છે.

(૧૯-૨૦) कृती-कृत ધાતુ પણ मुचादि ગણનો છે તેથી कृन्तति, कृन्तेत् कृन्ततु, અને अकृन्तत् થાય છે.

પરોક્ષમાં कुहोश्चुः (૨.૧ ૬૫) થી च કાર અને उपधाया लघो (૨ ૧ ૫૪) થી ગુણ થતા चकर्त વગેરે થાય છે.

सि વિધિ સિવાયના स કારાદિ પ્રત્યય स्यप् વગેરેમાં नृत-तृद्-छृद्-चृत्-कृता सस्यासेरिट् वा (૨ ૪ ૨) થી વિકલ્પે इट् આગમ થતાં कर्तिष्यति-कर्त्स्यति વગેરે થાય છે

(૨૧-૨૫) ओवृश्चू-वृश्च् ધાતુના वृश्चति, वृश्चेत्, વગેરે થાય છે પરોક્ષમાં र. (૨ ૧ ૮૭) સૂત્રથી अ કાર થતા वव्रश्च એમ થાય છે.

स्यप् વગેરેમાં ऊदितो वा (૩ ૧૦ ૭) થી વિકલ્પે इट् આગમ થતાં व्रक्ष्यति અને वृश्चिष्यति થાય છે. वृक्ष्यति માં रः (૨.૧ ૮૭), स्कोराद्योश्च (૧.૯ ૬૭) चो. कुः (૧.૯ ૫૨) વગેરે સૂત્રો લાગે છે.

कृ ધાતુને अ પ્રત્યય ङित् वत् હોવાને લીધે ऋत इर् (૨.૧ ૧૩૭) થતાં किरति વગેરે થાય છે णप् માં દ્વિત્વ, कुत्व અને धातोर्नामिन (૨ ૧.૮૮) થી વૃદ્ધિ થતા चकार વગેરે થાય છે थप् મા चकरिथ એમ इट् આગમ क्रादेर्णादे (૨ ૧.૩૫) સૂત્રના વિધાન બહારનો આ ધાતુ હોવાને લીધે થાય છે.

ता અને स्यप् વગેરેમા सिसित्तासीस्यपामिट् (૨.૧.૩૯) થી इट् આગમ અને ईटो ग्रहाम् (૨.૧ ૧૩૮) થી ईट् થતાં करिता-करीता करिष्यति-करीष्यति વગેરે થાય છે.

તે જ પ્રમાણે गृ ધાતુનું गिरति થાય છે.

(૨૬-૨૭) તેના રૂપો कृ જેવા જ થાય છે કેવળ સ્વરાદિ પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે રેફ્ નો ल કાર થતા गिलति વગેરે વિકલ્પે થાય છે.

स्पृश् ધાતુના स्पृशति વગેરે થાય છે.

પરોક્ષ ભૂતકાળમા આ પ્રમાણે સાધના છે.

स्पृश् + णप् सस्वरादिर्द्विरद्विः

स्पृश् स्पृश् + णप् धातोः सपा.
पुस्पृश् + णप् र.
पस्पृश् + णप् उपधाया लघोः
पस्पर्श + अ
=पस्पर्श अने पस्पर्शतु पस्पर्शु थाय छे.

(२८–३२) ता, स्यप् वगेरेमां कृपादीना रो वा (२.१.११६) थी ऋ नो विकल्पे र् तेमज गुण थतां स्प्रष्टा–स्पर्ष्टा, स्प्रक्ष्यति–स्पर्क्ष्यति वगेरे थाय छे अने सि विधिमां पण ते प्रमाणे थतां अनिटो. नामिवत. (२.१.७३)थी वृद्धि थता अस्प्राक्षीत्–अस्पार्क्षीत् अने हशपान्तात् सक् (२.१.११९) थी सक् आगम थाय त्यारे अस्पृक्षत् एम छणषशजादे ष. (१.९.४३) ष कार अने षढो कः से (२.१.११७) थी ष कारनो क कार थतां थाय छे

प्रच्छ् धातुने ग्रहा विडति च (२.१.१८८) थी संप्रसारण थतां पृच्छति वगेरे थाय छे परोक्षमां पप्रच्छ तेना ज थप् मा पप्रष्ठ अने रट् थता पप्रच्छिथ थाय छे. ते पछीनामां पण र (२.१.८७) सूत्रथी ऋ नो रेफ थतां प्रष्टा, प्रक्ष्यति वगेरे थाय छे. षत्वे ज छणषशजादे ष. (१.९.४३) सूत्र विहित थाय छे.

सृज्–धातुना सृजति वगेरे तेमज णप् मा ससर्ज वगेरे थाय छे णदुवचन डित् होवाने लीधे गुण थतो नथी तेथी ससृजु. थाय छे.

रारो झगे दशाम् (२.१.११५) थी ऋ कारनो र झगादि प्रत्ययोमां थतां स्रष्टा वगेरे थाय छे

सि विधिमा ऋ नो र थया पछी ईटो ग्रहाम् (२.१.१३८) थी ईट अने षो कुः (१.९.५२) थी कुत्व थतां असाक्षीत् एम सिजि (२.१.७८) अने यत उपधाया. (१.९.७६) थी थाय छे

(३३–३४) टुमस्जो–मस्ज् धातुना म कारनो अन्त्य गो जः (२.८.२) थी ज कार थता मज्जति वगेरे थाय छे.

परोक्षमा ममज्ज अने थप् मां मस्जिनशोर्झले (२.८.७) थी नुम् थतां ममङ्क्थ एम चोः कुः (१.९.५२) थी थाय छे.

(३५–३७) विनद् धातुने आय करवाथी विच्छायति, विच्छायेत्, विच्छायतु तेमज विच्छायाञ्चकार वगेरे थाय छे. आय ना अभावे विविच्छ वगेरे छे

सि विधिमां इट ईटि (२.१.५८) थी सि नो लोप थतां अविच्छायीत् थाय छे

इषु–इच्छ्–इच्छति धातुना रूपो ज स्यादि आगम प्रमाणे जोवा जेवा छे.

हवे आत्मनेपद प्रक्रिया आवे छे.

(૩૮-૪૦) मृङ्-मृ ધાતુના રૂપો આપતાં વિનયસાગરજી સારસ્વત સૂત્ર अयकि (૨.૮૧) થી ऋ કારાન્ત ધાતુને रिङ् આદેશ થાય છે, તેમ જણાવે છે તે આદેશ अ પ્રત્યય અથવા यक् પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે થાય છે તેથી मृ + अ + ते = म्रि + अ + ते થયા પછી य्वोर्धातोरियुवौ स्वरे (૧ ૬.૬૦) થી इय् આદેશ થતાં म्रियते म्रियाते म्रियन्ते વગેરે થાય છે.

પરોક્ષ વગેરેમાં अ પ્રત્યય લાગતો નથી તેથી रिङ् આદેશ થાય નહિ. પરંતુ स કારાદિ स्यप् વગેરે ता વગેરે અને પરોક્ષના પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે વિકલ્પે પરસ્મૈપદ થાય છે આમ मृ+णप् = मृमृ+णप् = (रः २ १.८७) ममृ+णप् = (धातोर्नामिनः २ १ ८८) ममार्+म + ममार मम्रतु અને मम्रु પણ થાય છે.

આશીરર્થના सीष्ट વગેરે પ્રત્યયોમાં मृषीष्ट વગેરે તેમજ ता વગેરે मर्त्ता मर्त्तारौ मर्त्तारः અને પરસ્મૈપદ હોવાને લીધે मर्त्तासि मर्त्तास्थः વગેરે થાય છે स्यप् માં मरिष्यति વગેરે ગુણ થઈ ને થાય છે.

सि વિધિમાં लोपो ह्रस्वाज्झसे (૨ ૧.૧૬૯) થી सि નો લોપ થતાં अमृत એમ થાય છે.

(૪૧-૪૨) दृङ्-दृ અને धृङ-धृ ધાતુના રૂપો પણ ઉપર પ્રમાણે થાય છે.

ओलस्जी-लस्ज् ધાતુના अन्यत्र सो जः (૨.૮૨) થી ज કાર થતાં लज्जते, लज्जेत વગેરે તેમજ પરોક્ષમાં ललज्जे વગેરે થાય છે.

सि વિધિમા सिसतासीस्यपामिट् (૨.૧.૩૯) થી इट् આગમ થતાં अलज्जिष्ट વગેરે થાય છે.

પ્રકરણ-૯

क्र्यादि ગણના ઉભયપદી ધાતુઓની પ્રક્રિયા આપે છે

(૧) क्रीञ्-क्री ધાતુ આ ગણનો પ્રથમ ધાતુ છે. તેનો વિકરણ પ્રત્યય ना છે. પૂર્વમાં રેફ હોવાને લીધે ऋर्नो णोनन्ते (૧ ૬.૨૬) થી ण કાર થતાં क्रीणाति થાય છે અને હસાદિ ङित् પ્રત્યયોમાં आ કારનો ई કાર થતાં क्रीणीत. થાય છે અને સ્વરાદિ ङित् પ્રત્યયોમાં आ કારનો લોપ થતાં क्रीणन्ति વગેરે થાય છે. આત્મનેપદમાં क्रीणीते क्रीणाते क्रीणते વગેરે થાય છે.

પરોક્ષ ભૂતકાળમાં દ્વિત્વ, કુત્વ, હ્રસ્વત્વ તેમજ हसादिशेषत्व કર્યા પછી णप् માં વૃદ્ધિ થતાં चिक्राय અને તે પછીનામાં इय् આદેશ થતાં चिक्रियतु. વગેરે થાય છે.

આશીરર્થ માં गुण. (૨ ૧ ૧૧) થી ગુણ થતાં क्रेषीष्ट તે જ પ્રમાણે ता અને स्यप् વગેરેમાં क्रना क्रेष्यति-क्रेष्यते વગેરે થાય છે.

सि विधिमां आ धातु अनिट् હોવાને લીધે सि પ્રત્યય પરમાં આવે ત્યારે सेः (२.१.५५) થી ईट् આગમ અને વૃદ્ધિ અને षत्व થતાં अक्रैषीत् થાય છે. આત્મનેપદમાં વૃદ્ધિ નિષેધ હોવાને લીધે ગુણ થતા अक्रेष्ट એમ થાય છે.

पूञ्–पू प्वादि ગણનો હોવાને લીધે હ્રસ્વ થતા पुनाति–पुनीते पुनीत.–पुनाते पुनन्ति–पुनन्ते વગેરે થાય છે.

(૯–૧૦) પરોક્ષમા पुपाव–पुपुवे વગેરે તેમજ આર્ધધાતુકમાં इट् આગમ થતાં पविषीष्ट તેમજ पविता વગેરે થાય છે. सि વિધિમા इट ईटि (२.१.५६) થી सि નો લોપ અને દીર્ઘત્વ થતાં अपावीत् વગેરે થાય છે.

कृञ्–कृ નો પણ હ્રસ્વ થતાં कृणाति–कृणीते વગેરે થાય છે.

(૧૧–૧૩) यात् વગેરેમાં ऋ કારાન્તનો इट् અને તેનો न्वोर्धिहृते (१.१०.७) થી વિકલ્પે ईर् થતાં कीर्यात् વગેરે થાય છે. અને ईटो ग्रहाम् (२.११९८) થી વિકલ્પે ईट् થતાં ता અને स्यप् વગેરેમાં करिता–करीता, करिष्यति–करीष्यति વગેરે થાય છે. સારસ્વત પ્રક્રિયાકારના મતે આ ધાતુને ईट् આગમ થતો નથી.

ग्रह्–ધાતુને ग्रहां विङति च (२.११८८) થી સંપ્રસારણ થાય છે.

(૧૪–૧૭) તેથી गृह्णाति–गृह्णीते વગેરે રૂપો થાય છે. આ ગણના હલન્ત વ્યંજનાન્ત ધાતુઓની પરમાં આવતા આજ્ઞાર્થ ના हि નો आन આદેશ થાય છે. તેથી गृहाण, पुषाण, मुषाण વગેરે થાય છે.

પરોક્ષ ભૂતકાળમાં આ પ્રમાણે સાધના છે.

ग्रह् + णप्	ग्रहां विङति च
गृह् + णप्	सस्वरादेर्ङ्वृतः
गृह् गृह् + णप्	पूर्वस्य हलादि शेषः
गगृह् + णप्	ऋ (२.१.८१)
गगृह् + णप्	कुहोश्चुः
जगृह् + णप्	र (१.५.१३)
जग्राह् + णप्	लग जबगडदाः

= जग्राह् थाय छे.

ता વગેરેમાં ग्रहादि ગણને લીધે વિકલ્પ નથી પણ નિત્ય છે તેથી ग्रहीता, ग्रहीष्यति વગેરે દીર્ઘત્વ થાય છે.

હવે પરસ્મૈપદી પ્રક્રિયા આપે છે.

सि વિધિમાં ञेरङ् द्विश्च (૨.૧.૧૬૦) સૂત્રથી ञि અંતવાળા ધાતુઓને अङ પ્રત્યય લાગે છે અને તેનું દ્વિત્વ થાય છે. આ પ્રત્યય ङित् હોવાને લીધે क्ङित्यद्वयुसि (૨.૧.૧૩) ગુણવૃદ્ધિ થતી નથી. તેની સાધના આ પ્રમાણે છે.

चुर् + त्	चुरादेः
चुर् + ञि + त्	दिवादावट्
अ चुर् + इ + त्	ञेरङ् द्विश्च
अ चुर् चुर् + अ + इ + त्	ञेः
अ चुर् चुर् + अ + त्	पूर्वस्य हसादिः शेषः
अ चु चुर् + अ+त्	लघोर्दीर्घः
अचूचुरत् એમ થાય છે.	

(૬–૮) अर्च–अर्च्–अर्चयति, अर्चयेत्, अर्चयतु અને आर्चयत् તેમજ પરોક્ષમાં आम् પ્રત્યય થતાં अर्चयाञ्चकार, આશીરર્થમાં ञेः (૨.૧.૧૬૧) થી ञि નો લોપ થતાં अर्च्यात् તેમજ सि વિધિમાં દ્વિત્વ પ્રત્યય સહિતનું થાય છે. પરંતુ તેમાં સંયોગમા न કાર, द કાર કે રેફનું દ્વિત્વ થતું નથી આમ

अर्च् + त्	चुरादेः
अर्च् इ + त्	ञेरङ् द्विश्च
अर्चि + त्	स्वरादे. परः (२ २ ५६)
अर्चिच् + अ + त्	दिवादावट्
आ अर्चिचत्	स्वरादे (२ १ ८४)
	ञेः

= आर्चिचत् થાય છે

અહીં વિશેષ નોંધપાત્ર એ છે કે જ્યાં જ્યાં દ્વિત્વ કર્યું ત્યાં પૂર્વ અભ્યાસનો હસાદિ સ્વર શેષ રહેતો હતો પણ અહીં સ્વરાદિ ધાતુની પરનો हस વર્ણ શેષ રહે છે. તેમાં પણ न કાર, द કાર કે રેફ સિવાયનો તેથી अर्चि अर्चि नु કેવળ अर्चिचि સ્વરૂપ રહ્યુ.

(૯–૧૧) कृत–कृत् ધાતુના ऋ કારનો इर् અને य्वोर्विहसे (૧.૧૦.૭) થી ई કાર થતાં कीर्तयति વગેરે થાય છે.

गण–गण्–गणयति ના પરોક્ષમાં गणयाञ्चकार થાય છે गणिता, गणिष्यति વગેરે અને सि વિધિમાં ञित्व, अङ्–દ્વિત્વ અને कुहोश्चुः (૨.૧ ૬૫) વગેરે થતાં अङि लघौ (૨ ૧.૧૬૨) થી अजगणत् અને વિકલ્પે लघोदीर्घः (૨.૧.૧૬૩) થી ञि નો દીર્ઘ થતાં अजीगणत् પણ થાય છે.

(૧૨–૧૩) कथ–कथयति ના રૂપો गण ધાતુ પ્રમાણે છે. તે બંને ધાતુઓમાં अङ् વિકલ્પે થાય છે. તેથી જ अजगणत् અને अचकणत् રૂપો બને છે.

પ્રકરણ–૧૧

આ પ્રકરણમાં ञि પ્રત્યય ધાતુને પ્રેરક અર્થમાં લાગે છે. આગળના ક્રમ પ્રકરણોમાં ગમે અર્થમાં થતા ક્રિયાપદો નો અભ્યાસ કર્યો પણ અહીં પ્રયોજક–પ્રેરક અર્થ છે. એક કર્તા કરે છે. ત્યા–करोति એમ થાય છે પણ તે કર્તાને જો પ્રેરક કે પ્રયોજક અન્ય હોય તો તે કરાવનાર–પ્રેરનાર કર્તા પ્રેરકનો કર્તા બને છે તેથી તે અર્થમા कृ–करोति ધાતુને ञि પ્રત્યય લાગતા धातोर्नामिनः (૨ ૧.૮૮) થી વૃદ્ધિ બપેજ થશે અને ञित्स्वरितेत उभे (૨ ૧.૪) થી ઉભયપદમા પ્રયુક્ત થાય છે. स धातुः (૨ ૧ ૧૦૧) થી તેની ધાતુસંજ્ઞા થાય છે

(૧–૫) પ્રેરક અર્થમાં कृ + ति = कृ + ञि + ति = कृ + इ + अ + ति = कार् + ए + अ + ति = कार् + अय् + अ + ति = कारयति–કરાવે છે તેજ રીતે घातयति–હણવા પ્રેરે છે, शातयति–છોલવા પ્રેરે છે, दापयति–અપાવે છે, धापयति–મૂકાવે છે અને अर्पयति–જવા પ્રેરે છે.

(૬–૧૪) વિનયસાગરજી એ અન્ય ક્રિયાપદોની સાધના આપવી આવશ્યક માની નથી કારણકે તેમાં कारयेत् कारयतु અને अकारयत् એમ સરળ છે. કેવળ ञि વિધિમાં ण्यन्त ધાતુઓને ङ प्रत्यय થઈને દ્વિત્વ થતા પરોક્ષ ભૂતકાળની જેમ जुहोत्वः· (૨.૧ ૬૫), द्वयानां जदपदा· (૨ ૨ ૩૩) के शास त् सपाः (૨ ૧.૬૦) થાય છે અને लघोर्दीर्घः (૨ ૧ ૧૬૩) થી દીર્ઘ થતાં अचीकरत्, अजीघतत्, अशीशतत्, अदीदपत् अदीधपत् અને अर्पिपत् અનુક્રમે થાય છે.

हन् અને शद् ધાતુના घत् અને शात् આદેશ અહીં થાય છે. ऋ–ऋच्छति અને आ કારાન્ત ધાતુઓને पुक् આગમ–प्–થાય છે અને पुक् લાગે ત્યારે ગુણ થતા दापयति, धापयति અને ऋ–જવું નું अर्पयति થાય છે

अचीकरत् વગેરેમાં ञि लघो न्यन्य उपधायाः (૨.૧.૧૬૨) થી ઉપધાનો લઘુ અને अ કે आ કારનો ई થાય છે.

ञि વિધિમાં पा વગેરે ધાતુઓને युक्–य् આગમ થાય છે તેથી पा (पिबति)નું पाययति થાય છે. शो (श्यति) નુ शाययति છોલવા પ્રેરે છે. छो (छ्यति) ન छाययति, षा–सो (स्यति) साययति, ह्वे–ह्वाययति બોલાવવા પ્રેરે છે, वेञ्–वाययति ઢાંકવા પ્રેરે છે અને તેનો वय् આદેશ થાય ત્યારે वाययति થાય છે.

युक् આગમ થાય ત્યારે આ પ્રમાણે આપના ञि વિધિમાં થાય છે

पा + य्	[illegible]
पा + ञि + य्	[illegible]
अ + पापा + य + अत्	[illegible]

अ + पीपा + अ + त्   पिबतेरङि
अ + पीप् + अ + त्   पादेर्युक्
अ + पीप् + य् + अ + त्
= अपीप्यत् થાય છે

પરંતુ અન્ય ધાતુઓમાં ઉપધા લોપ થવાને લીધે અને યુક્ આગમને લીધે અનુક્રમે अशीशयत्, अचिच्छयत् (द्विः થી બીજો छ કાર થતા) असीपयत् અનુક્રમે થાય છે. ह्वेञ् ધાતુમાં યુક્ આગમ થતો નથી. પણ તેમા અને कुहोश्चु (૨ ૧ ૬૫) लघो दीर्घ (૨.૧ ૧૬૩) વગેરે પ્રક્રિયા થતાં अजूहवत् અને अजुहावत् એમ થાય છે. व्येञ् ધાતુનું अविव्यत् પણ वेञ् નું अवीवयत् એમ થાય છે सन्ध्यक्षराणामा (૨ ૧ ૧૨૨) સૂત્રથી ए કાર નો आ કાર થતા व्याययति તેમજ वाययति થાય છે

रम्–रमते અને लभ्–लभते ને नुम् (न्) આગમ થતાં रम्भयति અને लम्भयति થાય છે. (૧૫–૧૬) તેને अङ् થતા अररम्भत् તેમજ अललम्भत् થાય છે.

प्री–प्रीणाति અને धू–धुनोति ને અહીં વિકલ્પે नुक् આગમ થતાં प्रीणयति, धूनयति તેમજ प्राययति धावयति થાય છે

अङ् વિધિમા अपीप्रिणत् અને अदूधुनत् થાય છે.

(૧૭) ञि પરમાં હોય ત્યારે स्मि ધાતુનો વિકલ્પે स કાર થતાં रातो ञौ पुक् (૨ ૧૦ ૭) થી पुक् આગમ થતાં स्मापयति થાય છે અને વૃદ્ધિ તેમજ आय् આદેશ થતાં स्माययति પણ થાય છે.

(૧૮–૨૦) रुह्–रोहति ને ञि વિધિમાં प વિકલ્પે લાગતા रोपयति–रोहयति ચડાવે છે. તેજ રીતે सि વિધિના ञि માં अरूरुपत् અને अरूरुहत् થાય છે.

कृपू–कृप् નો ઉપધા ऋ કારનો लृ થતાં कल्पयति અને अङ् મા लृ કાર વિકલ્પે થતો હોવાથી अचीक्लृपत् અને अचकल्पत् થાય છે.

(૨૧) वृतु–वृत् वर्त्तते ના वर्तयति અને अङि लघो र्ह्रस्व उपधाया· (૨ ૧.૧૬૨) થી પૂર્વ ऋ કારનો इ અને તેનો लघोर्दीर्घ (૨ ૧.૧૬૩) થી દીર્ઘ થતા अवीवृतत् થાય છે. પરંતુ તેનો अर् કરવામાં આવે ત્યારે अङ् થતું નથી. એટલે अववर्तत् એમ થાય છે.

मृज्ष्–मृज्–मार्ष्टि ધાતુના मार्जयति અને अमीमृजत्–अममार्जत् થાય છે.

(૨૨–૩૦) अधि + इङ्–अधीते, क्री–क्रीणाति, जि–जयति અને ली–लीयते ના ञि વિધિમાં पुक् (प्) આગમ થતાં अध्यापयति, क्रापयति, जापयति અને लापयति થાય છે તેમજ

णि विधिमां अध्यापिपत्, अचिक्नपत्, अजीजपत् અને अलीलपत् થાય છે

अचिक्नपत् નો क्नि સંયોગપરવાળો છે તેથી તેનો लघोर्दीर्घः (૨.૧.૧૬૩) થી દીર્ઘ થતો નથી.

તેમજ કેવળ पुक् આગમ અને ગુણ થતા ह्री ના ह्रेपयति તેમજ अजिह्रिपत्, ब्ली ના ब्लेपयति અને अबिब्लिपत्, री ના रेपयति અને अरीरिपत्, क्नूयी ને અને क्ष्मायी ને पुक् આગમ કરવામાં આવે ત્યારે य કાર અને व કારનો वसादि પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે લોપ થતાં क्नोपयति અને अचुक्नुपत् અને क्ष्मापयति તેમજ अचिक्ष्मपत् થાય છે.

(૩૧) ढौकृ-ढौकते ના ढौकयति અને ऋदित्-ॠदित् ધાતુ છે તેથી હ્રસ્વ અને समानाक्षराणामिकारोकारौ (૧.૮.૮૮) થી ओ નો उ કાર તેમજ उपान्त्य ના ग्रहणथी उ કાર થતા ઉપધ નો દીર્ઘ થતો નથી અને अडुढौकत् થાય છે

(૩૨-૩૬) याचृ-याचते, शासु-शास्ते, दरिद्रा-दरिद्राति (અનેક સ્વરવાળો ધાતુ છે.) તે બધાને न रिता (૨.૧૧.૨૧) સૂત્રથી ઉપધા દીર્ઘનાં अडि માં નિષેધ થતા याचयति અને अययाचत्, शासयति અને अशशासत् તેમજ दरिद्रयति અને अददरिद्रत् થાય છે

दुष् માં અર્થ ફેર થાય તો વિકલ્પ હોવાથી दूषयति दोषयति અને अदूदुषत् मित् ધાતુના घट ના घटयति અને अजीघटत् થાય છે.

(૩૭-૪૧) व्यय પણ मित् ધાતુ છે તેથી હ્રસ્વ જ व्ययति અને अविव्ययत् થાય છે

जन्-जायते, जृष्-जीर्यति, क्नस-क्नस्यति તેમજ रञ्ज-रज्यति વગેરે ધાતુઓ मित् ન હોવા છતાં मित् જેવું કાર્ય પામે છે તેથી તે બધાના વર્તમાનકાળમાં હ્રસ્વ જ રહે છે. जनयति, जरयति, क्नसयति તેમજ रञ्जयति અને णि વિધિમાં लघोर्दीर्घः (૨.૧.૧૬૩) થી ઉપધાદીર્ઘ થતાં अजीजनत्, अजीजरत् (ऋत् इः ૨.૧.૧૩૭ અને स्वरादेः ૧.૧૦.૭) अचिक्नसत् તેમજ अररञ्जत्

गम् અને दम् ધાતુના गमयति તેમજ दमयति થાય છે ઉપધ ધાતુ દીર્ઘ થતાં —

(૪૨-૪૭) अजीगमत् અને अदीदमत् થાય છે

स्फाय् ના य કારનો व કાર થતાં स्फावयति અને अपिस्फावत् એમ થાય છે આ પ્રમાણે અન્ય ल કારો તેમજ આત્મનેપદી પ્રક્રિયા થાય છે.

પ્રકરણ–૧૨

स પ્રત્યય એ ઇચ્છાનો અર્થ બતાવે છે તે પ્રત્યય લાગે ત્યારે પ્રત્યય સહિતનો તે ધાતુ સંજ્ઞા પામે છે અને તેનું દ્વિત્વ થાય છે. દ્વિત્વની પ્રક્રિયા દશગણીના પરોક્ષ ભુતકાળ પ્રમાણે છે

(૧–૨) भू ધાતુને स પ્રત્યય લાગે ત્યારે અનિટ્ હોવાને લીધે इट् આગમ થતો નથી કે ગુણ પણ થતો નથી તેથી बुभूषति વગેરે થાય છે.

(૩–૫) वृङ्–व्रियते, वृञ्–वृणोति તેમજ ऋ કારાન્ત ધાતુઓની પરમાં આવતા स પ્રત્યયને વિકલ્પે इट् લાગે છે અને स પ્રત્યય વિકલ્પે कित् થતાં ગુણનિષેધને લીધે तितरीषति (ईटो ग्रहाम् ૨૧.૧૩૮)થી–तितरिषति અને तितीर्षति (य्वोर्विहसे ૧૧૦૭) થાય છે તેજ પ્રમાણે कॄ–किरति मु चिकीर्षति વગેરે થાય છે.

(૬–૮) આ ધાતુઓની પ્રક્રિયા સુગમ છે ઉપર પ્રમાણેના સૂત્રોથી સાધવી.

(૯–૧૬) प्रच्छ् વગેરેનો स कित् થાય છે અને इट् થતાં पिपृच्छिषति, रुरुदिषति વગેરે થાય છે.

हन्–हन्ति અને इङ् ધાતુનો स પ્રત્યય णित् જેવો છે તેથી તેની अत उपधायाः (૨.૧૭૬) થી વૃદ્ધિ થતાં जिघांसति વગેરે થાય છે.

इङ् અને इण् નો गम् આદેશ થતાં अधिजिगासत વગેરે અને गम् ધાતુને इट् થતાં जिगमिषति થાય છે.

(૧૮–૨૪) दा–ददाति, धा–दधाति વગેરે ધાતુઓમાં सस्तोऽनपि (૨.૧૧૫૦) થી त કારનો स કાર થતાં दित्सति, धित्सति વગેરે થાય છે.

पत्–पतति ને વિકલ્પે દ્વિત્વ અને इट् થતાં पिपतिषति–पित्सति થાય છે. आप्–ધાતુના आ કારનો ई કાર થતાં ईप्सति વગેરે થાય છે.

(૨૫–૨૭) अश ધાતુને अनाय આદેશ स પ્રત્યયના સ્થાને વિકલ્પે થતાં अशनायति–अशिशिषति થાય છે

બાકીના રૂપો સુગમ છે.

પ્રકરણ–૧૩

યઙ્ પ્રક્રિયામાં હલાદિ ધાતુઓ અને એકસ્વરાન્ત ધાતુઓને યઙ્–ય્ પ્રત્યય લાગે છે. તે બધા આત્મનેપદી થાય છે યઙ્ પ્રત્યય લાગે કે તેનો લુક્ થયો હોય ત્યારે પૂર્વસ્વરનો ગુણ થાય છે, તે ને કર્તરિ અપ્ વિકરણ પણ લાગે છે

(૧–૮) આગ भू + य + ते   नस्वरादिद्विर्द्वि
भू भू + य + ते   झपाना जबचपा·
बूभू + य + ते   ह्रस्व·
बुभू + य + ते   यङि
= बोभूयते થાય છે.

(૧૦) पच्–पचति, पठ्–पठति વગેરે ધાતુઓનું દ્વિત્વ થાય ત્યારે પૂર્વ अ કારનો आ કાર થતાં पापच्यते, पापठ्यते વગેરે થાય છે.

(૧૧) अट्–अटति, अश्–अश्नोति, ऋ–ऋच्छति અને ऊर्णुञ्–ऊर्णोति વગેરે સ્વરાદિ ધાતુઓને યઙ્ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે ઉપધાનો દીર્ઘ થતા अटाट्यते, अशाश्यते, अरार्यते તેમજ ऊर्णोनूयते વગેરે થાય છે न કાર, द કાર અને રેફ ના દ્વિત્વ નો નિષેધ કરાયો છે તેથી પરોક્ષ ભૂતકાળમા अराराञ्चक्रे અને सि વિધિમાં अट् આગમ થતા अराटिष्ट થાય છે.

(૧૮–૨૬) હવેના બધા ધાતુઓ गम વગેરે અને जप વગેરે યઙ્ પરમાં હોય ત્યારે પૂર્વને નુક્ (न्) આગમ થાય છે અને તે नश्चापदान्ते झलि (૧.૪.૨૮) થી અનુસ્વાર થતા जङ्गम्यते, यंयम्यते पङ्क्रम्यते તેમજ અન્ય થાય છે.

(૨૭–૨૮) ऋ કારોપધ ધાતુનો રીક્ ની થતાં नृत् નું नरीनृत्यते, वृत नु वरीवृत्यते અને क्लृप નું चलीक्लृप्यते ऋ અને लृ સવર્ણ હોવાને લીધે થાય છે.

(૨૯) यम् –यटि ધાતુનું स પ્રસારણ ન થતા यायज्यते થાય છે.

(૩૦–૩૩) पद्–पद्यते વગેરે ધાતુઓને नीक्–ની આગમ થતા पनीपद्यते, वनीवच्यते વગેરે થાય છે.

તેમજ ऋ કારાન્ત ધાતુઓનો रि આદેશ થતા कृ–करोति નું चेक्रीयते, हृ–हरति નું जेह्रीयते, पृ–पृणोति નુ–पेप्रीयते થાય છે. ને આગમા ये (૭.૧.૮૦) થી દીર્ઘ થાય છે

(૩૪–૩૭) दा–ददाति વગેરે आ કારાન્ત ધાતુઓનો પૂર્વ ना કારનો ए કાર થતાં देदीयते, देधीयते, देध्मीयते વગેરે થાય છે.

તેમજ व કારાન્ત, ल કારાન્ત અને य કારાન્ત ધાતુઓને વિકલ્પે नुक् –न् આગમ થતાં मव् નું ममव्यते–मामव्यते, चल् નું चञ्चल्यते–चाचल्यते, दद्–નુ दन्दय्यते–दादय्यते એમ पचादि પ્રમાણે પૂર્વનો દીર્ઘ કરતાં થાય છે.

(૩૮) हन् ધાતુનો હિંસાર્થે घ्नी આદેશ થતા जेघ्नीयते અને ગત્યર્થે जङ्घन्यते એમ થાય છે

(૩૯–૪૧) व्रज् ધાતુને વાંકાચૂકા જવું તે અર્થમાં यङ् લાગે ત્યારે वाव्रज्यते થાય છે

चाय ધાતુને की આદેશ થતાં चेकीयते થાય છે.

कु–कवते નું चुत्व થતું નથી તેથી कोकूयते અને शीङ्–शी–शेते ને अयङ् થતાં शाशय्यते થાય છે.

પ્રકરણ–૧૪

यङ् પ્રત્યય લાગે ત્યારે આત્મનેપદ થાય છે પણ यङ् નો લુક્ થાય ત્યારે પરસ્મૈપદનું વિધાન છે

पित् પ્રત્યયો तिप्, सिप् અને मिप માં અહીં વિકલ્પે इट् લાગતાં बोभवीति તેમજ तिप्–पित् ને લીધે ગુણ થતાં बोभोति એમ થય છે.

તેના બાકીના રૂપોની–પ્રક્રિયા यङ् પ્રમાણે છે કેવળ તેમાં આત્મનેપદનો નિષેધ છે.

પદ્ય–૧૧ પ્રમાણે म કારાદિ અને व કારાદિ પ્રત્યયોમાં ધાતુના म કારનો न કાર થતાં गम् ધાતુનું मिप्–પ્રત્યયનાં जङ्गन्मि અને પછી जङ्गन्व जङ्गन्म થાય ચે

પ્રકરણ–૧૫

નામ–શબ્દમાથી ધાતુ બનાવીને તેને ક્રિયાપદ તરીકે પ્રયોજવા તેના માટેની પ્રક્રિયા અને તેમાં અર્થાનુસંધાન સહિત થતાં ફેરફારો અહી વિનયસાગરજી એ બતાવ્યા છે

(૧૯) ઇચ્છા – અભિલાષાના અર્થમા નામને य પ્રત્યય લાગે છે તે પરસ્મૈપદી નામધાતુ બનાવે છે. અને य પ્રત્યય લાગે ત્યારે નામના अ કારનો દીર્ઘ ઈ કાર થાય છે

આમ पुत्रमिच्छति–પુત્રની ઇચ્છા રાખે છે તે અર્થમાં पुत्र + य + ति = पुत्री + य + ति = पुत्रीयति, पुत्रीयेत्, पुत्रीयतु, अपुत्रीयत् વગેરે થાય છે णप् વગેરેમાં અહીં પણ कृ ના પરોક્ષ ભૂતકાળ ના રૂપો લાગે છે અને आम् યુકત બને છે

गाम् इच्छति–ગાયની ઇચ્છા રાખે છે તેમાં गव्यति વગેરે नावम् इच्छति–નાવડીની ઇચ્છા રાખે છે તો તે અર્થમાં नाव्यति થાય છે આ બંને ઉદાહરણોમાં अ કારનો અભાવ છે. તેથી ઈ

કાર ન થતાં य પ્રત્યય સ્વરવત્ થાય છે અને ओ अव् (૧.૨.૧૦) અને औ आव् (૧.૨.૧૧) થી નિષ્પન્ન થાય છે

स्वाम्-इच्छति-તેને ઇચ્છે છે-स्वयति અને गाम् इच्छति-गव्यति વગેરે થાય છે.

धनम्-इच्छति-धनीयति થાય છે.

બાકીના રૂપો પૂર્વસૂત્રાનુસાર સિદ્ધ થાય છે.

(૧૦-૧૨) कण्डूम् કરવું તે અર્થમાં कण्डू-ખંજવાળ, ખુજલી વગેરેને પણ આ પ્રત્યય લાગતાં कण्डूयति, नमस्यति વગેરે થાય છે

शब्द, मेघ, अभ्र અને कलह વગેરે ને यङ् પ્રત્યય કરણ ના અર્થમાં લાગતાં આત્મનેપદ થાય છે. शब्दायते વગેરે कलहायते दुर्जनः-દુર્જન કલહ કરે છે

(૧૩) यङ् પ્રત્યય ऊष्म અને बाष्प શબ્દોને બહાર કાઢવા-उद्वमन અર્થમાં લાગે ત્યારે ऊष्मायते-ગરમી કાઢે છે. बाष्पायते-વરાળ કાઢે છે, વગેરે થાય છે.

(૧૪-૧૭) करण-કરવું-ના અર્થમાં જ ञि-इ પ્રત્યય લાગે તે ञित् છે તેથી टि ભાગનો લોપ કરે છે આમ घट करोति=घट+ति=घट्+इ+अ+ति=घटि+अ+ति=घटे+अ+ति =घटयति વગેરે થાય છે. મોટું કરે છે તે અર્થમાં महयति વગેરે થાય છે.

पृथु વગેરેના પણ टि ભાગનો લોપ થાય છે અને ऋ કાર નો र થાય છે તેથી प्रथि-अ+ति =प्रथयति म्रदयति વગેરે થાય છે.

ऊढि લગ્ન કરવું તેને ञि લાગતા ऊढयति થાય છે અને ति વિધિમાં णेरङ् ञ्गि (२.१.१६०) થી अङ् અને દ્વિત્વ થતાં

ऊढि ऊढि+अ+त् स्वरादे
आ ऊढि ऊढि+अ+त् स्वरादे. पर
आ ऊढि ढ+अ+त् धातोर्नामिनः
=औ ढि ढ त् અને વિકલ્પે ढ ञ ( ) થી
=औजिढत् તેમજ ञित् લોપાતિ થી ઇ टि નો લોપ થતા औजढत् પણ થાય છે

(૧૮-૨૧) उपमानात् आचारे-ઉપમાન-સરખામણીનો વિષય જેના જેવો આચાર કરવામાં આવે તો તે ઉપમાનવાચી શબ્દને यङ् પ્રત્યય લાગે છે અને તે આત્મનેપદી [illegible] બને છે. श्येनः इव आचरति [illegible] બાજના જેવું કરે છે [illegible] (૧૮) श्येनायते જેમ થાય છે

[illegible] શબ્દોના [illegible] વિકલ્પે [illegible] રૂપનું કામ કરે છે [illegible] વગેરે [illegible] સૂત્રથી દીર્ઘ થઈને થાય છે.

આચારના જ અર્થમાં क्विप् પ્રત્યય પણ થતાં कृष्णति–कृष्ण. इव आचरति એમ થાય છે.

શિષ્યને ગુરુ પુત્રસમાન માનીને–આચરણ કરે છે. ત્યાં पुत्रीयति शिष्य गुरु વગેરે થાય છે.

(૨૮) अभूततद्भावे–न भूत अभूत तस्य भावे–જે થયું ન હોય તે થતું કહેવામા આવે :–જેમકે મજબૂત ન હોય છતાં મજબૂત છે તેમ કહેવાય ત્યારે भृशायते થાય છે

(૨૯) मिथुन–મૈથુન ની ઇચ્છા હોય તેવા अश्व અને वृष ને य પ્રત્યય લાગે ત્યારે તેને मुट् આગમ થતાં अश्व+स्यति=अश्वस्यति वडवा–ઘોડી ઘોડાને મૈથુન માટે ઇચ્છે છે તેમજ वृषस्यति धेनुः–ગાય સાંઢને મૈથુન માટે ઇચ્છે છે આ અપવાદ રૂપ શબ્દો છે

(૩૦) ज्ञापन–સૂચન કરાતું હોય ત્યાં सुख વગેરે શબ્દોને यङ् પ્રત્યય લાગતાં આત્મનેપદ થાય છે सुखायते देवदत्तः–દેવદત્ત સુખી હોય તેમ જણાય છે.

પ્રકરણ–૧૬

(૧–૧૭) આત્મનેપદ પ્રકરણમાં ચોક્કસ ઉપસર્ગને લીધે ધાતુઓ પરસ્મૈપદી હોય છતાં આત્મનેપદમાં પ્રયોજાય છે જેમકે –विश्–विशति ને नि ઉપસર્ગ લાગે ત્યારે निविशते, जि–जयति ને वि કે परा લાગે ત્યારે विजयते તેમજ पराजयते વગેરે થાય છે.

गम् વગેરે ધાતુઓને सम् ઉપસર્ગ લાગે ત્યારે सङ्गच्छते, सम् + ऋच्छ् (ऋच्छति) =समृच्छते, सम्+पृच्छ् (पृच्छति)=सम्पृच्छते વગેરે થાય છે

सम्+स्वरति=सस्वरते, सम्+विद् (वेत्ति)=सवित्ते વગેરે થાય છે.

(૧૮–૨૪) आ+दा (ददाति) નો અર્થ 'મુખ ખોલવુ' એમ થતો હોય ત્યારે પરસ્મૈપદ જ થાય છે પરંતુ તે સિવાયના–ગ્રહણ કરવું–ના અર્થમા आदत्ते લે છે તેમ થાય છે सिंहः मुखम् आददाति=સિંહ મુખ ખોલે છે

ब्राह्मण. दानम् आदत्ते = બ્રાહ્મણ દાનનુ ગ્રહણ કરે છે.

क्रीड्–क्रीडति ધાતુનો अनु, सम् કે परि ઉપસર્ગ લાગે ત્યારે अनुक्रीडते વગેરે થાય છે

स्था–तिष्ठति ને सम्, अव, प्र, उप અને वि ઉપસર્ગ લાગે ત્યારે આત્મનેપદ થતા सन्तिष्ठते વગેરે થાય છે

यम्–यच्छति અને हन्–हन्ति ધાતુને आङ्–आ ઉપસર્ગ લાગતાં आयच्छते તેમજ आहते વગેરે થાય છે.

तप्–तपति ને उत् અને वि લાગતાં उत्तपते તેમજ वितपते થાય છે.

(૨૫–૨૮) चर्–चरति ધાતુને उत् ઉપસર્ગ લાગે ત્યારે उच्चरते અને सम्–સાથે એમ તૃતીયાનો અર્થ હોય ત્યારે सञ्चरते गजेन–હાથી સાથે ફરે છે તેમ થાય છે.

क्री क्रीणाति- क्रीणीते ને वि, अव અને परि ઉપસર્ગ લાગે ત્યારે ઉભયપદી હોવા છતાં विक्रीणीते વગેરે જ પ્રયોજાય છે

તેજ પ્રમાણે शप-शपति-शपते ને-ઉપાલંભ ઠપકો આપવાના અર્થમાં આત્મનેપદ થતાં शपते થાય છે. शपति-શાપ આપે છે પણ शपते-ઠપકો આપે છે.

(૨૯-૩૨) ज्ञा-जानाति વગેરે स પ્રત્યયાન્ત-ઇચ્છાદર્શક પ્રત્યયાન્ત હોય ત્યારે આત્મનેપદ થાય છે जिज्ञासते-જાણવાની ઇચ્છા રાખે છે, शुश्रूषते, सुस्मूर्षते, दिदृक्षते વગેરે થાય છે

ज्ञा-जानाति स પ્રત્યયાન્ત હોય અને તેને अनु ઉપસર્ગ લાગે ત્યારે પરસ્મૈપદી થાય છે अनुजिज्ञासति-અનુજ્ઞા આપવાની ઇચ્છા રાખે છે પણ स પ્રત્યયાન્ત ન હોય ત્યારે अनुजानीते થાય છે તેમજ જાણે છે-જુએ છે-ઓળખે છે તે અર્થમાં ज्ञा-जानाति ધાતુનું આત્મનેપદ થાય છે જેમકે वाडवः गा जानीते-ઘોડો ગાયને ઓળખે છે

(૩૩-૩૮) हिंस् વગેરે ધાતુઓમાં કર્મવ્યતિહાર-પરસ્પર એક જ ક્રિયા કરવી - નો અર્થ ન હોય ત્યારે આત્મનેપદ થાય છે પદ્ય-૩૫ માં તેના ઉદાહરણો છે પરંતુ व्यतिघ्नन्ति-મારામારી કરે છે - વગેરેમાં હિંસા છે તેથી તેમાં આત્મનેપદ થતું નથી તેના ઉદાહરણો પદ્ય-૩૬ માં છે.

ભોજન કરવાના અર્થમાં भुज् ધાતુ હોય તો આત્મનેપદ થાય છે विप्र ओदनं भुङ्क्ते-વિપ્ર ભાત ખાય છે. પરંતુ પાલનપોષણ ના અર્થમાં હોય તો नृप महीं भुनक्ति રાજા પૃથ્વીનું પાલન કરે છે. તેમાં પરસ્મૈપદ થાય છે.

પ્રકરણ-૧૭

(૧-૫) ભાવકર્મ પ્રક્રિયા - ભાવપ્રક્રિયા અને કર્મપ્રક્રિયા - ભાવપ્રક્રિયામાં અકર્મક ધાતુઓને કર્મણિ પ્રયોગમાં ફેરવવામાં આવે છે જ્યારે કર્મપ્રક્રિયામાં સકર્મક ધાતુઓ તેમજ દ્વિકર્મક ધાતુઓ (મુખ્ય-પ્રધાન કર્મ) ને કર્મણિ પ્રયોગમાં ફેરવવામાં આવે છે

દસ ગણના જે વિકરણ પ્રત્યયોથી રૂપ નિષ્પન્ન થયા તે બધા કર્તરિ પ્રયોગમાં છે. તેમાં ક્રિયા સાથે કર્તાનો સંબંધ મુખ્ય હોય છે જ્યારે કર્મણિ પ્રયોગમાં કર્તા [illegible] કરણ બને છે અને તૃતીયા-વિભક્તિ લે છે. અને કર્મ કર્તા બનીને પ્રથમ વિભક્તિ લે છે જ્યારે કર્મ નહીં હોય તેવા અકર્મક ધાતુઓમાં કેવળ કર્તા કરણ બને છે અને તૃતીયા વિભક્તિ લે છે

અકર્મક ધાતુઓને यक् પ્રત્યય લાગે ત્યારે તે [illegible] પ્રયોગ કહેવાય છે [illegible] इति पाठ. [illegible] क्रियाप्राधान्य

પદ્ય-૩ માં સકર્મક ધાતુ છે [illegible] [illegible]-[illegible] [illegible] છે [illegible] [illegible]-[illegible]-[illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible]

भू+ति यक् चतुर्षु

भू+य+ति आद् भुवि कर्मणि

भू+य+ते

=भूयते થાય ત્યારે भवान्-કર્તાની તૃતીયા વિભક્તિ-भवता થાય છે

(૯-૧૦) ભાવે પ્રયોગ અને કર્મણિ પ્રયોગમા सि વગેરેને થતો इट् આગમ णित्-વૃદ્ધિ કરનાર થાય છે. તેથી भविषीष्ट અને भू ની વૃદ્ધિ भौ થતાં भाविषीष्ट એમ भविता-भाविता વગેરે થાય છે.

અદ્યતન ભૂતકાળમાં तन् નો इण् આદેશ અહીં થતાં વૃદ્ધિ થઈને अभावि એમ રૂપ થાય છે.

(૧૧-૧૩) અકર્મક ધાતુઓની પૂર્વમાં ઉપસર્ગ આવે ત્યારે ક્યારેક ધાતુ સકર્મક થાય છે. જેમકે :- अनु+भू (भवति) કારણ કે ઉપસર્ગો બળપૂર્વક ધાતુનો અર્થ અન્યત્ર અન્ય અર્થમા લઈ જાય છે તે સમજાવવા ભર્તૃહરિના વાક્યપદીયનો શ્લોક પદ્ય-૧૩ માં આપ્યો છે.

(૧૪) शीङ्-शेते ને यङ् આગમ થતાં शय्यते शय्येत થાય છે.

(૧૫-૧૮) चिञ्-(चिनोति-चिनुते) ના પરમાં यक् લાગે ત્યારે દીર્ઘ થતાં चीयते અને कृ ધાતુમાં रि વર્ણ क्रियते એમ થાય છે

इण् પરમાં હોય ત્યારે અદ્યતન ભૂતકાળમાં अकारि, अचायि થાય છે

(૧૯-૨૫) તેમજ दा, धा વગેરે दीयते, धीयते, स्थीयते, વગેરે થાય છે. અને ञित् કે णित् પ્રત્યય પરમા હોય ત્યારે (इट् णित् જેવો છે તેથી) आ કારાન્ત ધાતુઓ ને युक् (य) આગમ થતા दायिषीष्ट, धानिषीष्ट તેમજ अदायि, अधायि, अस्थायि વગેરે થાય છે.

स्तु-स्तौति ના स्तूयते, अस्तावि વગેરે થાય છે हन्-हन्ति ના हन्यते, जघ्ने, हसीष्ट,-घानिपाष्ट (એમ हनो घत् ૨.૧૧.૫ થી) થાય છે તેમજ अघानि થાય છે તેમાં वध આદેશ થતાં अवधि એમ પણ થાય છે.

(૨૬-૩૧) ग्रह् વગેરે ધાતુઓને कित् અને ङित् પ્રત્યયોમાં સંપ્રસારણ થવાથી गृह्यते, ग्रहीषीष्ट -ग्राहिषीष्ट તેમજ अग्राहि વગેરે થાય છે.

दृश् -पश्यति ના दृश्यते તેમજ इण् વિધિમાં दृश् ધાતુના ऋ કારની વૃદ્ધિ ન થતાં ગુણ થાય છે તેથી अदर्शि એમ થાય છે.

पच-पचति ના पच्यते, अपाचि વગેરે થાય છે.

(૩૨-૩૫) तन्-तनोति ધાતુના પરમાં यक् પ્રત્યય આવે ત્યારે વિકલ્પે न કારનો આ કાર થતાં तन्यते-तायते તેમજ अतानि થાય છે

भञ्ज्-भनक्ति ના भज्यते અને પરોક્ષમા અને ञिण् વિધિમાં न કારનો-અનુનાસિકનો લોપ વિકલ્પે ન થતાં बभञ्जे-बभजे તેમજ अभञ्जि-अभाजि થાય છે.

शम-शाम्यति ना शम्यते અને ञिण् વિધિમાં વિકલ્પે વૃદ્ધિ થતાં अशमि-अशामि થાય છે

(૩૬-૪૧) ऋ-ऋच्छति અને ઇર્યતિ અને स्मृ-स्मरति ધાતુઓનો ગુણ થવાથી आरि અને अस्मारि થાય છે

ગૌણ સંયોગ કર્તા સાથે હોય ત્યારે તે कर्मकर्तरि-જ્યાં કર્મ કર્તા તરીકે પ્રધાન થાય છે-તેમાં यक् વિધિ થતાં लू-लुनाति ધાતુનું लूयते થાય છે તેજ પ્રમાણે पच्-पचति નું पच्यते થાય છે

આ પ્રમાણે અન્ય ઉદાહરણો-स्वय ના અર્થમાં ગુણોના સંયોગથી સિદ્ધ થતા જાણવાં.

(૪૨-૫૨) દ્વિકર્મક ધાતુઓ પદ્ય-૪૨ મા આપ્યા છે તેમા મુખ્યપ્રધાન કર્મજ કર્મણિ પ્રયોગમાં કર્તા બને છે. જ્યારે ગૌણ કર્મ તો માત્ર નિમિત્ત જ છે તેના ઉદાહરણ રૂપે પદ્ય-૪૯ આપ્યું છે. તેને આ પ્રમાણે ગોઠવી શકાય છે

	કર્તરિ પ્રયોગ	કર્મણિ પ્રયોગ
	अनन्तः	अनन्तेन
	गोपीम्	गोपी
૧.	विजन निनाय।	विजनं निन्ये।
૨.	रजनीम् अजागरीत्।	रजनीम् अजागरि।
૩.	मदम् अगमयत्।	मदम् अगमि।
૪.	सम्भोगम् अयाचत।	सम्भोगम् अयाचि।
५.	हास्यम् अकारयत्।	हास्यम् अकार्यत।

અને ઉદા. વાક્યમાં अनन्तः गोपी मादम् अकारयत् -अनन्तेन गोपी माद अकार्यत એમ થાય છે.

આ પ્રમાણે અન્ય ઉદાહરણોને કર્તરિમાંથી કર્મણિમાં ફેરવાયેલા જાણવાં.

૫૫-૫૨ માં ण પ્રત્યય અને दृ-ક્રિયાતિશયના કર્મણિ પ્રયોગના ઉદાહરણો અનુક્રમે पंच विकीर्यति-पंचेन विकीर्यते તેમજ पंच. बोधयते पाचयते-बोधयते તેમજ पाचयते થાય છે.

स्म લાગે ત્યારે ભૂતકાળના अट् નો લોપ થાય છે. તેથી मा स्म भूत् । भवत् એમ થાય છે

તૃતીયા વૃત્તિ

આ તૃતીય વૃત્તિમાં વિનયસાગરજી આઠ પ્રકારની પ્રક્રિયાઓ પર પ્રકાશ પાડે છે. (૧) कर्त्रर्थ પ્રક્રિયા (૧-૧૦૮) (૨) નિષ્ઠાપ્રક્રિયા (૧૦૯-૧૩૦) (૩) क्त्वस्त्रादि પ્રક્રિયા (૧૩૧-૧૪૧) (૪) शीलार्थ પ્રક્રિયા (૧૪૩-૧૬૪) (૫) उणादि પ્રક્રિયા (૧૬૫-૧૮૩) (૬) तुमन्त પ્રક્રિયા (૧૮૪-૨૦૬) (૭) कृत्य પ્રક્રિયા (૨૦૭-૨૨૬) અને (૮) स्त्री પ્રક્રિયા (૨૨૭-૨૪૫) (અહીં જ त्वा પ્રત્યયનો સમાવેશ કરી લીધો છે.)

(૧) कर्त्रर्थ પ્રક્રિયા —

तृ અને वुण् પ્રત્યયો લાગીને ધાતુમાથી કર્તૃવાચક શબ્દો બને છે. तृ અ તવાળા શબ્દોના રૂપો कर्तृ શબ્દ પ્રમાણે कर्ता कर्तारौ कर्तार ની જેમ, पच्-पचति + तृ = पक्तृ-पक्ता-पक्तारौ पक्तारः વગેરે થાય છે. અને वुण् પ્રત્યય લાગે ત્યારે તેનો युवोरनाकौ (૩.૧.૪) થી यु ના अन અને वु નો अक થાય છે. અહીં પ્રત્યય णित् હોવાને લીધે भू + अक = भौ + अक = भाव् + अक = भावक એમ વૃદ્ધિ થશે अ કારાન્ત થયેલા શબ્દોના રૂપો देव શબ્દ પ્રમાણે થાય છે (૩-૯)

अ સિવાયના (નામી) સ્વરો ઉપધામાં હોય તેવા ધાતુઓ અને ज्ञा-जानाति ને क (अ) પ્રત્યય कित् લાગે છે. તેથી ગુણવૃદ્ધિ થતા નથી અને भिद् + अ भिद અને ज्ञा + अ એમાં અન્ત્યાદેશ થતાં ज्ञ એમ થાય છે (૧૦-૧૧)

पचादि ગણના ધાતુઓ, नन्दादि ગણના ધાતુઓ તેમજ ग्रहादि ગણના ધાતુઓને अ પ્રત્યય, यु પ્રત્યય અને णिन् પ્રત્યય લાગે છે તેથી पच्-पचति+अ=पचः તેમજ पत. વગેરે થાય છે અને चर्-चरति વગેરે ને દ્વિત્વ અને પૂર્વના સ્વરને अक् આગમ થતાં चराचर વગેરે થાય છે नन्दादि ગણના ધાતુઓના नन्दः વગેરે તેમજ ग्रहादि ગણના ग्रह्-गृह्णाति + अ=ग्रहः વગેરે થાય છે. यु પ્રત્યયનો अन् આદેશ થતાં पचन., नन्दन., ग्रहणः વગેરે થાય છે. તેમજ णिन् પ્રત્યય થતાં पाची, दोषी તેમજ ग्राही વગેરે તે જ અર્થમાં થાય છે. (૧૨-૨૧)

दृश् (વગેરે ધાતુઓને श (अ) પ્રત્યય લાગતાં તેના पश्य વગેરે આદેશ થઇને पश्य. વગેરે થાય છે.

ज्वल्-ज्वलति વગેરેને ण (अ) પ્રત્યય णित् વૃદ્ધિ કરનાર છે. તે લાગે ત્યારે ज्वालः વગેરે થાય છે (૨૨-૨૬)

ધાતુની પૂર્વપદમાં નામ હોય ત્યારે ધાતુને अण् (अ) પ્રત્યય લાગતાં कुम्भं करोति નુ कुम्भकृ+अ=कुम्भकार्+अ=कुम्भकार. વગેરે થાય છે शुच द्रवति નું शूद्रः થાય છે કેટલાક

શબ્દોમા ड (अ) પ્રત્યય પણ લાગે છે ડિત્ પ્રત્યય ટિ ભાગનો લોપ કરે છે. તેથી गिरौ सेते નું गिरिणी+अ=गिरिण વગેરે એમ ટિ ભાગ ई કારનો લોપ થતાં થાય છે (૨૭-૩૦)

उरस् ના स કારનો લોપ અને विहायस् નો विह આદેશ થાય છે. તેમજ भुज અને तुर એમ વાદિય ને गम्-गच्छति ધાતુ પરમા હોય ત્યારે मुम् (म्) આગમ વિકલ્પે થતા उरङ्ग વગેરે થાય છે (૩૧-૩૩)

ધાતુની પૂર્વમાં નામ હોય ત્યારે अ અને ट (अ) પ્રત્યયો લાગતાં कवचहर વગેરે તેમજ पित्तघ्न તે ટિત્ છે તેથી ટ્રિવ્રત. (૧.૧૨ ૧૪) થી ङीप् થતા पित्तघ्नी વગેરે સિદ્ધ થાય છે (૩૪-૩૫)

તેમજ इ, ख (अ) અને ग्वि (इ) પ્રત્યયો પણ લાગે છે. शकृत् તેમજ स्तम्ब ની પરમાં कृ-करोति ધાતુ હોય ત્યારે इ પ્રત્યય લાગતા शकृत्करि, स्तम्बकरि વગેરે થાય છે करीष, कुल, सर्व અને अभ्र વગેરેના પરમા कष्-कषति ધાતુ હોય ત્યારે ख (अ) ખિત્ પ્રત્યય હોવાને લીધે मुम् (म्) આગમ થતા करीषङ्कष વગેરે થાય છે તેમજ खि (इ) પણ ખિત્ પ્રત્યય છે તેથી आत्मन्, कुक्षि અને उदर શબ્દોની પરમા આવતાં भृञ्-बिभर्ति ધાતુને इ પ્રત્યય લાગતાં-आत्मम्भरिः વગેરે સિદ્ધ થાય છે તેને સમજાવવા ૫૫-૫૬ મા સુંદર ઉદાહરણનો શ્લોક આપ્યો છે (૩૬-૫૬).

एज વગેરેને खश् (अ) પ્રત્યય લાગતાં જે दृशादि ગણના હોય તેમના ને ને આદેશ ખિત્ હોવાને લીધે થાય છે जनान् एजयति-जन एज् + अ થાય ત્યારે ખિત્ હોવાને લીધે પદને मुम् (म्) આગમ થતા जनमेज्+अ અને સ્વાન્ત-પ્રેરકાન્ત હોવાને લીધે जनमेजि+अ પછી ગુણ થઈ ને जनमेजयः એમ સિદ્ધ થાય છે. અહીં नाडी धमनि તે नाडीधमः તેમજ લલાટં तापति-लु ललाटन्तप. વગેરે થાય છે अरुन्तुद, वातमज વગેરે પણ અહીં સિદ્ધ થાય છે. (૫૭-૭૧).

भज्-भजति વગેરે ને विण् પ્રત્યય થાય છે પણ તે वि નો લોપ થાય છે અને ણિત્ હોવાને લીધે કેવળ વૃદ્ધિ થતા अर्धं भजते-अर्धभाक् વગેરે થાય છે (૭૨-૭૩).

आढ्य વગેરેની પરમા कृ-करोति ધાતુને કરણ-સાધન ના અર્થમાં ख्युट् લાગતા તેનો अन આદેશ અને मुम् આગમ થતાં आढ्यङ्करणम् વગેરે થાય છે (૭૪-૭૫).

अभूततद्भाव ના અર્થમાં कृ-करोति, भू-भवति અને अस्-अस्ति ધાતુઓનો પ્રયોગ હોય ત્યારે च्वि પ્રત્યય લાગે છે તેના પૂર્વમાં આવતા अ કારનો દીર્ઘ ई કાર થતા मिथुनीकरोति, शुक्लीभवति. તેમજ गङ्गीस्यात् વગેરે થાય છે અને અહીં म કારાન્ત શબ્દોના म કારનો લોપ થતા उन्मनीभवति. વગેરે તેમજ डाच् (आ) પ્રત્યય લાગતા गुडाकरोति વગેરે થાય છે (૭૬-૭૮)

आ કારાન્ત ધાતુઓને मनिन्-मन् પ્રત્યય લાગતાં सुदामा વગેરે સિદ્ધ થાય છે. वनिप् અને क्वनिप् પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે क्विप् માં ગુણવૃદ્ધિ ન થાય. સુષુ દધાતિ તેમાં सुधीवा એમ स्थादौ (૪.૧.૫૧) થી દીર્ઘ ई કાર થતાં અને क्विप् ન હોય ત્યારે सुष्टु शृणोति ના ऋ કારનો ગુણ

(૭) कृत्य પ્રક્રિયા

तव्य અને अनीय પ્રત્યયો ભાવ અને કર્મના અર્થમાં લાગે છે તેમના અર્થ વિધિ વગેરે નાં ર— છે. તેથી कर्तव्यः, करणीय વગેરે થાય છે ग्रह्—गृहणाति ગણને ईट् આગમ થતાં गृहीतव्यम् વગેરે થાય છે. ઉપરના પ્રત્યયોના સ્થાને प वर्गान्त जप् વગેરે ધાતુઓને અને शक् વગેરેને य પ્રત્યય થતાં जप्यम्, शक्यम् વગેરે થાય છે જ્યારે ऋ કારાન્ત અને હસ્રાન્ત—વ્યજનાન્ત ધાતુઓને घ्यञ् (य)—घित् પ્રત્યય થી च કાર ज કારના અનુક્રમે क કાર અને ग કાર તેમજ વૃદ્ધિ થતાં कृ—करोति नु कार्यम् અને भुज्—भुङ्क्ते नु भोग्यम् વગેરે થાય છે. भिद्य અને उध्यः શબ્દો નિપાતિત છે (૨૦૫—૨૨૩)

ઉપરના પ્રત્યયો अर्ह—યોગ્યના અર્થમાં પણ લાગતા दर्शनार्ह—दर्शनं यः વગેરે થાય છે. स પ્રત્યયાન્તને લાગતાં निदिघ्यासिव्य. વગેરે થાય છે. (૨૨૪—૨૨૬)

(૮) स्त्री પ્રક્રિયા

સ્ત્રીલિંગી ભાવવાચક શબ્દોને સિદ્ધ કરવા માટે આ પ્રક્રિયા છે. જેમકે – इज्या વગેરેમાં यजते इति, ત્યાં यज् ધાતુને क्यप्—य પ્રત્યય લાગતાં તેને आवत. स्त्रियाम् (૧.૭.૮) લાગે છે અને इज्या એમ થાય છે. क्तिः—ति પ્રત્યય લાગતાં कृति વગેરે તેમજ સંજ્ઞાવાચક प्रकृति વગેરે થાય છે ધાતુનો નિર્દેશ કરવા માટે इक् (इ)અને श्तिप् (ति)નો નિર્દેશ થતાં पच् ધાતુ=पचि पचति. વગેરે થાય છે (૨૨૭—૨૩૪)

સમાન—એકનો એક જ કર્તા હોય તેની બે ક્રિયાઓમાથી સમયની દ્રષ્ટિએ પ્રથમ હોય તેથી ક્રિયાને क्त्वा (त्वा) પ્રત્યય લાગતાં स्नाति च भुङ्क्ते च=स्नात्वा भुङ्क्ते વગેરે થાય છે જો સમાસ—ઉપસર્ગ વગેરે પૂર્વમા હોય તો क्त्वा નો क्यप् (य) આદેશ થતા प्रणमति च गच्छति च=प्रणम्य गच्छति વગેરે થાય છે. (૨૩૫—૨૩૮)

સમાન કાલ હોય તો પણ क्त्वा કે क्यप् પ્રત્યય લાગે છે તેથી समील्य हसति વગેરે થાય છે. पौनःपुन्यम्—વાર વાર ના અર્થમાં णम् (अम्) પ્રત્યય લાગતાં ધાતુનું દ્વિત્વ થાય છે અને भोजं भोजं વગેરે સિદ્ધ થાય છે. (૨૩૯—૨૪૧)

कार પ્રત્યય વર્ણને લાગતાં अ કાર વગેરે તે વર્ણનું ગ્રહણ કરે છે र ને इफ પ્રત્યય પણ વિકલ્પે લાગે છે તેથી रेफ એમ પણ र કારની અન્ય સંજ્ઞા થાય છે (૨૪૨—૨૪૩)

પદ્યો—૨૪૪ થી ૨૫૦ સુધીનાને પ્રસ્તાવનામાં વ્યાખ્યાત કર્યા છે તેથી અહીં પુનરાવર્તન ન કરતાં કેવળ પદ્ય—૨૪૭ ને સ્મૃતિગત કરીએ—

सकलसमीप्सितकरण हरण दुःखस्य कोविदाभरणम् ।
श्रीभोजव्याकरण पठन्तु तस्मात् प्रयत्नेन ॥३.२.४३॥

---

(૪) शीलार्थ પ્રક્રિયા

शील-સ્વભાવના અર્થમાં ધાતુને इष्णु-પ્રત્યય લાગતાં अलङ्करणशील-अलङ्कारिष्णु વગેરે, स्नु પ્રત્યય લાગતાં भवनशील-भूष्णु અને क्नु (नु) પ્રત્યય લાગતાં क्षेपणशील-क्षिप्नु વગેરે થાય છે. ને ઉપરાંત षाक (आक) वित પ્રત્યય લાગતાં कुट्टाक-कुट्टाकी વગેરે, उ પ્રત્યય स પ્રત્યયાન્ત ને લાગતાં चिकीर्षु વગેરે અને તે સિવાયનામાં લાગતા भिक्षते सः-भिक्षु વગેરે અને उकण् (उक) પ્રત્યય લાગતાં णित् ને લીધે વૃદ્ધિ થતા घातुक, भावुक વગેરે થાય છે. आलु પ્રત્યય લાગે ત્યારે स्पृहयति स =स्पृहयालुः વગેરે થાય છે. (૧૪૨-૧૫૧)

नम् વગેરે ને र પ્રત્યય લાગતાં नम्र વગેરે घस् વગેરે ને क्मर (मर) પ્રત્યય લાગતાં घस्मरः વગેરે અને कुरच् (उर) તેમજ घुर् (उर) પ્રત્યય લાગતા भिदुर, તેમજ भासुर વગેરે થાય છે. गज् વગેરે ને ऊक પ્રત્યય અને यङ् અર્થ હોવાને લીધે ક્રિયાતિશય બતાવે છે તેથી यायजूक વગેરે શીલાર્થે થાય છે. (૧૫૨-૧૫૭)

इण् વગેરેને क्वरच् (वर) પ્રત્યય લાગતાં इत्वर (तुक् આગમથી) વગેરે भी-बिभेति ને रु-रु वगेरे લાગતા भीरु વગેરે થાય છે विन्दु અને इच्छु નિપાતનસિદ્ધશબ્દો છે स्था વગેરે ધાતુઓને वर પ્રત્યય લાગતા स्थावर, ईश्वर વગેરે થાય છે (૧૫૭-૧૬૧)

आ કારાન્ત पा વગેરે, ऋ કારાન્ત कृ વગેરે ને कि (इ) પ્રત્યય થતા દ્વિત્વ થાય છે અને पपिः चक्रिः વગેરે થાય છે (૧૬૨-૧૬૪)

(૫) उणादि પ્રક્રિયા

ધાતુને સંજ્ઞાના અર્થમાં લાગતા પ્રત્યયોની ચર્ચા અહીં કરવામાં આવી છે જેમકે :- कृ વગેરે ને उण्-उ થતા વૃદ્ધિ થઇને कारु, વગેરે થાય છે ને શિલ્પી-કારીગર માટે પ્રયોજાતી સંજ્ઞા છે. તેના પર વિશેષ ચર્ચાની આવશ્યકતા અહીં જણાતી નથી કારણ કે આવા ના સંજ્ઞાવાચક શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ અહીં પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયના સંયોગથી બતાવવામાં આવી છે (૧૬૫-૧૮૩)

(૬) तुमन्त પ્રક્રિયા

तुम् પ્રત્યય ભવિષ્યકાળમાં થવાની ક્રિયા ને બતાવવા માટે લાગે છે જેમકે :- भोक्तुं व्रजति -ખાવા માટે જાય છે તે વાક્યમાં જવાની ક્રિયાની પછી ભવિષ્યમાં ખાવાની ક્રિયા થવાની છે આ જ અર્થમાં वुण् (अक) પ્રત્યય પણ લાગે છે તેથી दर्शक व्रजति-જોનાર જોવા માટે જાય છે. (૧૮૪-૧૮૫)

કાળ સમય બતાવવા પણ तुम् લાગે છે. તે સ્પષ્ટ છે

ભાવના અર્થમાં घञ् (अ) પ્રત્યય લાગતાં ञित् ને લીધે વૃદ્ધિ થાય છે અને [illegible] [illegible] વગેરે સિદ્ધ થાય છે. તેમજ સંજ્ઞાવાચકના અર્થમાં પણ [illegible] [illegible] વગેરે સિદ્ધ થાય છે અન્ય સાધના સુગમ છે (૧૮૬-૨૦૧)

થતા સુશર્મા એમ થાય છે. क्वनिप् કેવળ ધાતુને પણ લાગતાં सु+वन् = तुक् આગમ થતાં सुत्वा; धीवा, વગેરે પ્રયોગો થાય છે. જ્યાં જ્યા હ્રસ્વાન્ત હોય ત્યાં कृत् પ્રક્રિયામાં पित् પ્રત્યયોમાં तुक् –त् આગમ થાય છે (૮૦–૮૮)

क्विप् પ્રત્યયના क કાર અને प કાર તો इत् છે. અને वेः (૩ ૧ ૪૧) થી वि નો લોપ થતા પ્રત્યય નામશેષ રહી જાય છે તેથી આધુનિક ભાષાશાસ્ત્રીઓ આ પ્રત્યયને ૦–શૂન્ય પ્રત્યય (ઝીરો પ્રત્યય) તરીકે ઓળખાવે છે. આમ कर्म करोति=कर्मकृ+तुक् = कर्मकृत् વગેરે થાય છે. प्रच्छ् –पृच्छति માં સંપ્રસારણ ન થતાં દીર્ઘ થાય છે તેથી तत्त्वप्राट् વગેરે થાય છે. તેથી तत्त्वप्राट् વગેરે સંધિના નિયમોથી સિદ્ધ થાય છે. ध्यं–ध्यायति નું સંપ્રસારણ થતાં सुधी· વગેરે તેમજ उपानह् વગેરે થાય છે स પ્રત્યયાન્ત ધાતુ હોય ત્યારે ऋ કારાન્ત નો इर् અને यत (૨ ૧૦ ૧૦૨) થી ईर् થતાં कट चिकीर्षति = कटचिकृ = कटचिकीर् = कटचिकी. થાય છે (૮૯–૯૯)

સર્વનામની પરમાં ઉપમાન–સરખામણી કરવાની હોય ત્યારે दृश् ને टक (अ), सक् અને अ પ્રત્યયો લાગતાં तादृश. तादृक् અને तादृक्ष વગેરે થાય છે તેમજ किम्, इदम् અને अदस् (નો अमू) થતાં कीदृश ईदृशः अमूदृश. વગેરે સિદ્ધ થાય છે (૧૦૦–૧૦૪)

અતીત–ભૂતકાળના અર્થમાં ધાતુને णिनि (इन्), क्विप्, क्वनिप् (वन्) અને डा (आ) પ્રત્યયો લાગતા अग्निष्टोम यजति=अग्निष्टोमयाजी, सरसि जायते = सरोजम्, इष्टवान् = यज्वा તેમજ ब्रह्म हतवान = ब्रह्महा વગેરે થાય છે. (૧૦૫–૧૦૮)

(૨) निष्ठा પ્રક્રિયા

ભૂતકાળની निष्ठा પ્રક્રિયા મા કર્તરિ અર્થમા क्तवतु–तवत् અને કર્મણિ પ્રક્રિયા કે ભાવ પ્રક્રિયામાં क्त–त પ્રત્યયો લાગે છે. તેથી कृतवान् અને कृत. વગેરે થાય છે ભાવમાં નપુંસકલિંગ બને છે જેમકે ·–कृतम्, गतम् વગેરે. સેટ ધાતુઓની પરમાં क्त પ્રત્યય વિકલ્પે कित् થતાં प्रद्योतित. વગેરે થાય છે लु વગેરે અને ओदित् ધાતુઓના નિષ્ઠા क्त–त કારનો न કાર થતા ग्लान मग्न (टुमस्जो) વગેરે થાય છે. त्राण વગેરે નો न કાર વિકલ્પે હોવાને લીધે નિપાતથી સિદ્ધ કર્યા છે (૧૦૯–૧૩૦)

(૩) क्वस्वादि પ્રક્રિયા

પરોક્ષ ભૂતકાળના કર્તરિ અને કર્મણિ ભાવપ્રક્રિયા માં પ્રત્યયો क्वसु (वस्) અને कान (आन) ઉપર પ્રમાણેના અર્થમા લાગતા चक्रवान् તેમજ चक्राण વગેરે થાય છે. (૧૩૧–૧૩૩)

વર્તમાનકાળમા शतृ (अत्) અને शान (आन) પ્રત્યયો લાગતાં कुर्वत् –कुर्वाण. તેમજ अ કારને मुम् આગમ થતાં पचमान. વગેરે થાય છે. शतृ પ્રત્યયને સ્ત્રીલિંગ માં વિકલ્પે नुम् આગમ થતાં पचती–पचन्ती વગેરે થાય છે પરંતુ जक्ष વગેરે માં निषेध હોવાને લીધે जक्षत् –जक्षती વગેરે થાય છે. विद् ને वसु–वस् પ્રત્યય પણ शतृ ના સ્થાને વિકલ્પે લાગતાં विदत् અને विद्वान् એમ થાય છે. (૧૩૪–૧૪૧)

परिशिष्ट-१

श्रीसारस्वतव्याकरणम् प्रक्रियासूत्रक्रमः ।

१ अइउऋऌ समानाः । १.१.१ ।
२ ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः सवर्णाः । १.१.२ । एतेषां ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदाः परस्परं सवर्णा भण्यन्ते ।
३ ए ऐ ओ औ सन्ध्यक्षराणि । १.१.३ ।
४ उभये स्वराः । १.१.४ । अकारादयः पञ्च एकारादयश्चत्वारश्चोभये स्वरा उच्यन्ते ।
५ अवर्जा नामिनः । १.१.५ । अवर्णवर्जाः स्वरा नामिन उच्यन्ते ।
६ ह य व र ल ।
७ ञ ण न ङ म ।
८ झ ढ ध घ भ ।
९ ज ड द ग ब ।
१० छ ठ थ ख फ ।
११ च ट त क प ।
१२ श ष स ।
१३ आद्यन्ताभ्याम् । १.१.७ । प्रत्याहारजिघृक्षया आद्यन्ताभ्यामेते वर्णा ग्राह्याः ।
१४ हसा व्यञ्जनानि । १.१.८ । हकारादयः सकारान्ता वर्णा हसा व्यञ्जनानि भवन्ति ।
१५ कार्यायेत् । १.१.९ । प्रत्याहारातिरिक्त कस्मैचित्कार्यायोच्चार्यमाणो वर्ण इत्संज्ञो भवति ।
१६ यस्येत्संज्ञा तस्य लोपः । १.१.१० ।
१७ वर्णादर्शनं लोपः । १.१.११ ।
१८ वर्णाविरोधो लोपम् । १.१.१२ ।
१९ मित्रवदागमः । १.१.१३ ।
२० शत्रुवदादेशः । १.१.१४ ।
२१ स्वरानन्तरिता हसाः संयोगः । १.१.१५ ।
२२ कु-चु-टु-तु-पु वर्गाः । १.१.१६ ।
२३ अरेदो नामिनो गुणः । १.१.१७ । नामिनः स्थाने अर् ए ओ एते गुणसंज्ञकाः भवन्ति ।
२४ आरै औ वृद्धिः । १.१.१८ । आ आर् ऐ औ एते वृद्धिसंज्ञाः भवन्ति ।
२५ अन्त्यस्वरादिष्टिः । १.१.१९ । अन्त्यो यः स्वरस्तदादिवर्णसमुदायः टिसंज्ञो भवति ।

(૭) कृत्य प्रक्रिया

तव्य અને अनीय પ્રત્યયો ભાવ અને કર્મના અર્થમા લાગે છે તેમના અર્થ વિધિ વગેરે નાં છે તેથી कर्तव्यः, करणीय વગેરે થાય છે ग्रह्-गृह्णाति ગણુને ઈટ્ આગમ થતાં गृहीतव्यम् વગેરે થાય છે. ઉપરના પ્રત્યયોના સ્થાને प વર્ગાન્ત जप् વગેરે ધાતુઓને અને शक् વગેરેને य પ્રત્યય થતાં जप्यम्, शक्यम् વગેરે થાય છે જ્યારે ऋ કારાન્ત અને હુસાન્ત-વ્યજનાન્ત ધાતુઓને घ्यञ् (य)-घित् પ્રત્યય થી च કાર ज કારના અનુક્રમે क કાર અને ग કાર તેમજ વૃદ્ધિ થતાં कृ-करोति નું कार्यम् અને भुज्-भुङ्क्ते નું भोग्यम् વગેરે થાય છે भिद्य અને उध्य. શબ્દો નિપાતિત છે (૨૦૫-૨૨૩)

ઉપરના પ્રત્યયો अर्ह-યોગ્યના અર્થમાં પણ લાગતાં दर्शनार्ह.-दर्शनं य· વગેરે થાય છે. स પ્રત્યયાન્તને લાગતાં निदिध्यासिव्य. વગેરે થાય છે. (૨૨૪-૨૨૬)

(૮) स्त्री प्रक्रिया

સ્ત્રીલિંગી ભાવવાચક શબ્દોને સિદ્ધ કરવા માટે આ પ્રક્રિયા છે. જેમકે .- इज्या વગેરેમાં यजते इति, त्या यज् ધાતુને क्यप्-य પ્રત્યય લાગતાં તેને माबत. स्त्रियाम् (૧.૭૮) લાગે છે અને इज्या એમ થાય છે. क्तिः-ति પ્રત્યય લાગતાં कृति. વગેરે તેમજ સંજ્ઞાવાચક प्रकृति. વગેરે થાય છે. ધાતુનો નિર્દેશ કરવા માટે इक् (इ)અને श्तिप् (ति)નો નિર્દેશ થતાં पच् ધાતુ=पचि· पचतिः વગેરે થાય છે (૨૨૭-૨૩૪)

સમાન-એકનો એક જ કર્તા હોય તેની બે ક્રિયાઓમાથી સમયની દ્રષ્ટિએ પ્રથમ હોય તેથી ક્રિયાને क्त्वा (त्वा) પ્રત્યય લાગતા स्नाति च भुङ्क्ते च=स्नात्वा भुङ्क्ते વગેરે થાય છે જો સમાસ-ઉપસર્ગ વગેરે પૂર્વમા હોય તો क्त्वा નો क्यप् (य) આદેશ થતા प्रणमति च गच्छति च=प्रणम्य गच्छति વગેરે થાય છે. (૨૩૫-૨૩૮)

સમાન કાલ હોય તો પણ क्त्वा કે क्यप् પ્રત્યય લાગે છે તેથી समील्य हसति વગેરે થાય છે. पौन पुन्यम्-વારંવાર ના અર્થમાં णम् (अम्) પ્રત્યય લાગતાં ધાતુનું દ્વિત્વ થાય છે અને भोज भोज વગેરે સિદ્ધ થાય છે. (૨૩૯-૨૪૧)

कार પ્રત્યય વર્ણને લાગતાં अ કાર વગેરે તે વર્ણનું ગ્રહણ કરે છે र ને इफ પ્રત્યય પણ વિકલ્પે લાગે છે તેથી रेफ એમ પણ र કારની અન્ય સંજ્ઞા થાય છે (૨૪૨-૨૪૩)

પદ્યો-૨૪૪ થી ૨૫૦ સુધીનાને પ્રસ્તાવનામાં વ્યાખ્યાત કર્યા છે. તેથી અહીં પુનરાવર્તન ન કરતાં કેવળ પદ્ય-૨૪૭ ને સ્મૃતિગત કરીએ-

सकलसमीप्सितकरण हरण दु खस्य कोविदाभरणम् ।
श्रीभोजव्याकरण पठन्तु तस्मात् प्रयत्नेन ॥३.२.४३॥

---

५४ ओमाङावपि । १.२.२२ । अवर्णात्परौ ओमाङौ टिलोपनिमित्तौ स्तः ।

५५ ओमि नित्यम् । १.२.२३ । ओमि परे नित्यमवर्णस्य लोपो भवति ।

५६ ऋ अर् । १.२.२४ । अवर्ण ऋवर्णे परे सह अर् भवति ।

५७ क्वचिदार् । १.२.२५ । अवर्ण ऋवर्णे परे सह क्वचिदार् भवति ।

५८ ऋते च तृतीयासमासे एवाऽऽर् । १.२.२६ ।

५९ उपसर्गावर्णान्तादृकारादौ धातौ । १.२.२७ । आर् भवति ।

६० ऋकारादौ नामधातौ वा । १.२.२८ ।

६१ ॠकारादौ आर् न । १.२.२९ । इति वाच्यम् ।

६२ ऌ अल् । १.२.३० । अवर्ण ऌवर्णे परे सह अल् भवति ।

६३ ऋऌवर्णयोः सावर्ण्यम् । १.२.३१ । ऋऌवर्णस्यानित्यत्वादनयोरपि सावर्ण्यं वाच्यम् ।

६४ ओष्ठोत्वोर्वा समासे । १.२.३२ । अवर्णस्य ओष्ठोत्वो परयो समासे सति सह वा ओ भवति ।

६५ नामी । १.३.१ । अदसोऽमी सन्धि न प्राप्नोति ।

६६ ईदे द्वित्वे । १.३.२ । ईकारान्त ऊकारान्त एकारान्तश्च शब्दो द्वित्वे वर्तमानः सन्धि न प्राप्नोति । मणीवादिवर्ज्यम् ।

६७ ओ निपातः । १.३.३ । आकार ओकार निपात एकस्वरश्च सन्धि न प्राप्नोति ।

६८ प्लुत । १.३.४ । प्लुत सन्धि न प्राप्नोति ।

६९ दूरादाह्वाने च टे प्लुतः । १.३.५ । दूरादाह्वाने गाने रोदने विचारे सम्बोधने च टे प्लुतो भवति ।

७० हेहयोः स्वरे सन्धिर्न । १.३.६ । [illegible] ।

७१ प्लुतो समानो वा । १.३.८ । प्लुतो परे समानः सन्धि न प्राप्नोति ।

७२ चपा अबे जबाः । १.४.१ । पदान्ते वर्तमानाश्चपा जबा भवन्ति अबे परे ।

७३ ञमे ञमा वा । १.४.२ । पदान्ते वर्तमानाश्चपा ञमे परे ञमा वा भवन्ति ।

७४ प्रत्यये नित्यं वाच्यम् । १.४.३ ।

७५ चपात् हः [illegible] । १.४.४ । चपादुत्तरस्य हकारस्य [illegible] वा भवति [illegible] परे ।

७६ [illegible] । १.४.५ । [illegible] वा भवति ।

७७ [illegible] । १.४.६ । [illegible]

[illegible] भवतः ।

७८ न [illegible] । १.४.७ । [illegible] न [illegible] ।

७९ [illegible] । १.४.८ । [illegible]

[illegible] भवतः ।

२६ अन्त्यात्पूर्व उपधा । १.१ २० । अन्त्याद्वर्णमात्रात्पूर्वो यः स उपधासञ्ज्ञो भवति ।
२७ असयोगादिपरो ह्रस्वो लघु. । ११.२१ ।
२८ विसर्गानुस्वारसयोगपरो दीर्घश्च गुरु । १.१ २२ ।
२९ मुखनासिकाभ्यामुच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकः । ११.२३ ।
30 मुखेनोच्चार्यमाणो निरनुनासिक । १.१.२४ ।
3१ अ. इति विसर्जनीयः । १.१ २५ ।
3२ वर्णशिरोबिन्दुरनुस्वार । ११.२६ ।
33 इ य स्वरे । १ २.१ । इवर्णो यत्वमापद्यते स्वरे परे ।
3४ हमेऽह् हस । १ २ २ । स्वरात्परो रेफहकारवर्जितो हसो हमे परे द्विर्भवति ।
3५ झभे जवाः । १ २ ३ । झसाना झभे परे जवा भवन्ति ।
3६ स्वरहीनं परेण सयोज्यम् । १ २.४ ।
3७ राद्यपो द्विः । १ २ ५ । स्वरपूर्वाद्रेफात्परो यपो द्विर्भवति ।
* जलतुम्बिकान्यायेन रेफस्योर्ध्वगमनम् ।
3८ उ वम् । १ २.६ । उवर्णो वत्वमापद्यते स्वरे परे ।
3९ ऋ रम् । १ २ ७ । ऋवर्णो रत्वमापद्यते स्वरे परे ।
४० लृ लम् । १ २.८ । लृवर्णो लत्वमापद्यते स्वरे परे ।
४१ ए अय् । १ २.९ । एकारो अय् भवति स्वरे परे ।
४२ ओ अव् । १.२ १० । ओकारो अव् भवति स्वरे परे ।
* गवादेरवर्णागमोऽक्षादौ वक्तव्य ।
४3 अ इ ए । १ २.११ । अवर्ण इवर्णे परे सह ए भवति ।
४४ ए ऐ ऐ । १.२ १२ । अवर्ण एकारे ऐकारे च परे सह ऐकारो भवति ।
४५ उ ओ ।१.२.१3। अवर्ण उवर्णे परे सह ओ भवति ।
४६ ओ औ औ । १ २.१४ । अवर्ण ओकारे औकारे च परे सह औकारो भवति ।
* क्वचित्स्वरवद्यकार ।
४७ ऐ आय् । १ २.१५ । ऐकार आय् भवति स्वरे परे ।
४८ औ आव् । १.२ १६ । औकार आव् भवति स्वरे परे ।
४९ य्वोर्लोपश् वा पदान्ते । १ २.१७ । पदान्ते स्थितानामयादीना यकारवकारयोर्लोपश् वा भवति ।
५० लोपशि पुनर्न सधि । १.२.१८ । छन्दसि तु भवति ।
५१ एदोतोऽतः । १.२.१९ । पदान्ते स्थितादेकारादोकाराच्च परस्याऽकारस्य लोपो भवति ।
५२ सवर्णे दीर्घ सह । १.२ २० । समानस्य सवर्णे परे सह दीर्घो भवति ।
५3 हलादेरीपादौ टेर्लोप. । १ २ २१ । वक्तव्य. ।

१०६ कुप्वोः ≍क≍पौ वा । १.५.३ । विसर्जनीयस्य कवर्गपवर्गसंबन्धिनि खसे परे ≍क≍पौ वा भवतः ।
१०७ वानस्पत्यादयः संज्ञाशब्दा निपातात् साधवः । १.५.४ ।
१०८ अन्हो रोऽरात्रिषु । १.५.५ । अन्हो विसर्जनीयस्य पदान्ते रो भवति रात्र्यादिवर्जितेषु परतः ।
१०९ अतोऽत्युः । १.५.६ । अकारात्परस्य विसर्जनीयस्य उकारो भवति अति परतः ।
११० हृवे । १.५.७ । अकारात्परस्य विसर्जनीयस्य उकारो भवति हृवे परे ।
१११ आदवे लोपम् । १.५.८ । अवर्णात् परस्य विसर्जनीयस्य लोपम् भवत्यवे परे ।
११२ स्वरे यत्वं वा । १.५.९ । अवर्णात्परस्य विसर्जनीयस्य यत्वं भवति स्वरे परे ।
११३ भोसः । १.५.१० । भोस् भगोस् अघोस् इत्येतस्मात्परस्य विसर्जनीयस्य लोपम् भवत्यवे परे ।
११४ नामिनो रः । १.५.११ । नामिनः परस्य विसर्जनीयस्य रेफो भवति अवे परे ।
११५ रेफप्रकृतिकस्य खपे वा । १.५.१२ । नामिनः परस्य रेफप्रकृतिकस्य विसर्जनीयस्य खपे परे वा रेफो भवति ।
११६ रः । १.५.१३ । रेफसंबन्धिनो विसर्जनीयस्य रेफो भवति अवे परे ।
११७ रि लोपो दीर्घश्च । १.५.१४ । रेफस्य रेफे परे लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घः ।
११८ सषाद्धसे । १.५.१५ । सशब्दादेषशब्दाच्च परस्य विसर्जनीयस्य लोपम् भवति हसे परे ।
११९ क्वचिन्नामिनोऽवे लोपम् । १.५.१६ । नामिनः परस्य विसर्जनीयस्य लोपम् भवति क्वचिदवे परे ।
१२० आरात्समर्योः । १.५.१७ । आकारे सगे न परे विसर्जनीयस्य [illegible] भवति ।
१२१ विभक्त्यन्तं पदम् । १.६.१ ।
१२२ अविभक्तिकं नाम । १.६.२ । विभक्तिरहितं धातुवर्जितं [illegible] नामसंज्ञो ।
१२३ तस्मात् । १.६.३ । तस्मान्नाम्नः परा स्यादयः सप्त विभक्तयो भवन्ति ।
१२४ न्लोर्विसर्गः । नकाररेफयोर्विसर्जनीयादेशो भवत्यघोषे [illegible] पदान्ते च ।
१२५ [illegible] । १.६.५ ।
१२६ [illegible] । १.६.६ । [illegible] लोपो भवति [illegible] ।
१२७ नो न. पुंस. । १.६.७ । [illegible] भवति ।
१२८ नामि । १.६.८ । नामि परे पूर्वस्य दीर्घो भवति ।
१२९ [illegible] । १.६.९ ।
१३० टेन । १.६.१० । अकारान्तात्परस्य टा इन भवति ।
१३१ [illegible] । १.६.११ । [illegible] वा भवति [illegible] परे ।
१३२ [illegible] । १.६.१२ । अकारान्तात्परस्य [illegible] भवति ।

८० तोर्लि ल. । १.४.९ । तवर्गस्य लकारे परे लकारो भवति ।
८१ अन्तस्था द्विप्रभेदा: । १४.९ । रेफवर्जिता यवला॰ सानुनासिका निरनुनासिकाश्च ।
८२ न षि । १.४.११ । षकारे परे तवर्गस्य ष्टुत्व न भवति ।
८३ टोरन्त्यात् । १.४.१२ । पदान्ते वर्त्तमानाट्टवर्गात्परस्य स्तो ष्टुत्व न भवति ।
८४ न सक् छते ।१.४.१३ । नान्तस्य पदस्य छते परे समागमो भवति ।
८५ टित्कितावाद्यन्तयो. । १.४.१४ । वक्तव्यौ ।
८६ शे चगूवा । १.४ १४ । नान्तस्य पदस्य शे परे वा चगागमो भवति ।
८७ ङ्णनो ह्स्वाद्‌द्विः स्वरे । १४१६ । ङकारणकारनकारा ह्स्वादुत्तरा द्विर्भवति स्वरे परे पदान्ते च ।
८८ छः । १४१७ । ह्स्वादुत्तरश्छकारो द्विर्भवति ।
८९ खसे चपा झसानाम् । १.४.१८ । झसाना खसे परे चपा भवन्ति ।
९० दीर्घादपि च । १.४.१९ । दीर्घादुत्तरश्छकारो द्विर्भवति ।
९१ अपिशब्दाद्दीर्घात्पदान्ताद् वा । १४.२० । इति वक्तव्यम् ।
९२ आङ्माङ्भ्या च । १४२१ ।
९३ मोऽनुस्वारः । १४२२ । पदान्ते वर्त्तमानस्य मकारस्यानुस्वारो भवति हसे परेऽपदान्ते च ।
९४ अवसाने वा । १४२३ । अवसाने मकारस्यानुस्वारो वा भवति ।
९५ नश्चापदान्ते झसे । १.४.२४ । नकारस्य मकारस्य चापदान्ते वर्त्तमानस्यानुस्वारो भवति झसे परे ।
९६ यमा यपेऽस्य वा । १४.२५ । अनुस्वारस्य यमा वा भवन्ति यपे परे ।
९७ वा पदान्ते । १४२६ । पदान्ते वर्त्तमानस्यानुस्वारस्य जमा वा भवन्ति यपे परे ।
९८ वर्गे वर्गान्त॰ । १४२७ । वर्गे परे (अनुस्वारस्य) वर्गान्तो भवति । वर्गाभावे पररूप स्यात् ।
९९ मनयवलपरे हकारेऽनुस्वारस्य ते यथाक्रम भवति । १४.२८ ।
१०० ङणोः कक्टग्वा *शरि । १४.२९ । ङकारणकारयोः शषसे परे कक्टकावागमौ वा स्त. ।
१०१ म॰ स्वरे । १४.३० । अनुस्वारस्य मकारो भवति स्वरे परे ।
१०२ ँ छन्दसि । १४३१ । अनुस्वारश्छन्दसि ँ कारमापद्यते शषसहरेफेषु परत. ।
१०३ तकारो लचटवर्गेषु पररूपमापद्यते । १.४.३२ ।
१०४ विसर्जनीयस्य सः । १.५.१ । विसर्जनीयस्य सकारो भवति खसे परे ।
१०५ शषसे वा । १.५.२ । विसर्जनीयस्य वा सकारो भवति शषसे परे ।

---

* અહીં शसि એમ કરે તો દ્વિતીયાવિભક્તિ બહુવચન થઇ જવાના સંભવથી शरि એમ પૂર્વાચાર્યોની સંજ્ઞા આદત કરવામાં આવી છે

१५८ औ यु । १.६.३८ । इकारान्तादुकारान्ताच्च परस्य औकारो यु आपद्यते ई ऊ भवतः ।
१५९ ए ओ जसि । १.६.३९ । इकारान्तस्य उकारान्तस्य च जसि परे एकार ओकारश्च भवति ।
१६० घौ । १.६.४० । इकारान्तस्य उकारान्तस्य च घिविषये एकार ओकारश्च भवति ।
१६१ टा नाऽस्त्रियाम् । १.६.४१ । इकारान्तादुकारान्ताच्च परा टा ना भवति ।
१६२ ङिति । १.६.४२ । इकारान्तस्य उकारान्तस्य च ङिति परे एकार ओकारश्च भवति ।
१६३ ङसिङसोरस्य । १.६.४३ । एदोद्भ्यां परस्य ङसिङसोरकारस्य लोपो भवति ।
१६४ ङेरौ ङित् । १.६.४४ । इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरौ भवति । स च ङित् ।
१६५ ङिति टेः । १.६.४५ । ङिति परे टेर्लोपो भवति ।
१६६ गेर्डाऽघेः । १.६.४६ । सखिशब्दस्य गेर्घेर्डा भवति ।
१६७ ऐ सम्सु । १.६.४७ । सखिशब्दस्यैकारादेशो भवति घिवर्जितेषु सम्सु परेषु ।
१६८ षष्ठीनिर्दिष्टादेशस्तदन्तस्य । १.६.४८ । शेषम् ।
१६९ द्विवचनस्यावा छन्दसि । १.६.४९ । द्विवचनस्यौकारश्छन्दस्याकारमापद्यते ।
१७० सखिपत्योरीक् । १.६.५० । सखिपतिशब्दयोरीगागमो भवति टाङेङिषु परतः ।
१७१ आगमजमनित्यम् । १.६.५१ । आगमजं कार्यमनित्यं स्यात् वा छन्दसि ।
१७२ ऋ ङसे । १.६.५२ । सखिपतिशब्दयोः ऋगागमो भवति ङसिङसोर्विषये परे ।
१७३ ऋत उ ङसिङित् । १.६.५३ । ऋकारान्तात्परस्य ङसिङसोरकारस्य उकारो भवति स ङित् ।
१७४ पतिरसमास एव । १.६.५४ । सखिशब्दवत्तद्वत् ।
१७५ त्यदादेष्टेरः स्यादौ । १.६.५५ । त्यदादेष्टेरकारो भवति स्यादौ परे ।
१७६ नेरमद् । १.६.५६ । [illegible] भवति नामि परे ।
१७७ ङिदन्त्यस्य । १.६.५७ [illegible] ।
१७८ इदोऽय । १.६.५८ । [illegible] भवति ।
१७९ लुकि न तन्निमित्तम् । १.६.५९ । लुकि जाते सति तन्निमित्तं कार्यं न स्यात् ।
१८० य्वोर्धातोरियुवौ स्वरे । १.६.६० । धातोरिवर्णोवर्णयोरियुवौ स्वरे परे ।
१८१ श्नो वा । १.६.६१ । धातोर्[illegible] [illegible] भवतः स्वरे परे ।
१८२ [illegible] । १.६.६२ । [illegible] ।
१८३ [illegible] । १.६.६३ । [illegible] ।
१८४ [illegible] । १.६.६४ । [illegible] भवति स च ङित् ।
१८५ [illegible] । १.६.६५ । [illegible] भवति [illegible] ।

१३३ अकारस्य भिसि छन्दस्येकार. । १ ६ १३ । वक्तव्य. ।

१३४ ङेरक् । १.६ १४ । अकारात्परस्य ङे इत्येतस्यागागमो भवति ।

१३५ ए स्भि बहुत्वे । १ ६ १५ । अकारस्य एत्व भवति सकारे भकारे परे बहुत्वे सति ।

१३६ ङसिरत् । १ ६.१६ । अकारात्परो ङसिरत् भवति ।

१३७ ङस्स्य । १ ६.१७ । अकारात्परो ङस् स्यो भवति ।

१३८ ओसि । १.६ १८ । अकारस्य ओसि परे एत्व भवति ।

१३९ नुडाम । १ ६.१९ । समानात्परस्यामो नुडागमो भवति ।

१४० नामि । १.६ २० । नामि परे पूर्वस्य दीर्घो भवति ।

१४१ क्विलात्ष. सः कृतस्य । १ ६.२१ । कवर्गादिलाच्च प्रत्याहारादुत्तरस्य केनचित्सूत्रेण कृतस्य सकारस्य षकारादेशो भवति । अन्ते स्थितस्य तु न भवति ।

१४२ आमन्त्रणे सिधि' । १ ६.२२ । आमन्त्रणमाभिमुखीकरण तस्मिन्नर्थे विहितः सिर्धिसञ्ज्ञो भवति ।

१४३ समानाद्धेर्लोपोऽधातो । १ ६.२३ । समानादुत्तरस्य धेर्लोपो भवत्यधातो ।

१४४ आभिमुख्याभिवक्तव्ये हेशद्बस्य प्राक्प्रयोग । १ ६ २४ ।

१४५ *जसी । १ ६.२५ । सर्वादेरकान्तात्परो जस् ई भवति ।

१४६ ष्ऋर्नो णोऽनन्ते । १ ६ २६ । षकार–रेफ–ऋवर्णेभ्य. परस्य नकारस्य णकारादेशो भवति अन्ते स्थितस्य न भवति ।

१४७ अवकुप्वन्तरेऽपि । १ ६.२७ । अवप्रत्याहारेण कवर्गेण पवर्गेण च मध्ये व्यवधानेऽपि भवति नान्येन ।

१४८ सर्वादे स्मट् । १ ६ २८ । सर्वादेरकारान्तात्परस्य चतुर्थ्येकवचनस्य स्मडागमो भवति ।

१४९ अत । १ ६ २९ । सर्वादेरकारान्तात्परस्यात स्मडागमो भवति ।

१५० सुडाम. । १ ६.३० । सर्वादेरवर्णान्तात्परस्याम सुडागमो भवति ।

१५१ ङिस्मिन् । १ ६ ३१ । सर्वादेरकारान्तात्परो ङि स्मिन् भवति ।

१५२ पूर्वादीना तु नवाना जस ईकारो वा । १ ६.३२ । वक्तव्य ।

१५३ पूर्वादिभ्यो नवभ्यो ङसिङ्यो स्मात्स्मिनौ वा । १ ६ ३३ । वक्तव्यौ ।

१५४ प्रथमचरमतयायडल्पार्धकतिपयनेमाना जसी वा । १ ६ ३४ ।

१५५ मासस्यालोपो वा । १ ६ ३५ । मासशद्बस्याकारस्य लोपो वा भवति सर्वासु विभक्तिषु परत इत्येके ।

१५६ हसेप. सेर्लोप । १ ६ ३६ । हसान्तादीवन्ताच्च परस्य सेर्लोपो भवति ।

१५७ आतो धातोर्लोप । १ ६ ३७ । धातुसम्बन्धिन आकारस्य लोपो भवति शसादौ स्वरे परे ।

---

* नपुंसकलिंगमां जश्शसोः शि (१.८ ३) सूत्र लागे छे आ सूत्र केवळ पुलिंग प्रथमा एकवचन पूरतु मर्यादित प्रयुज्य छे.

१५८ औ यु । १.६.३८ । इकारान्तादुकारान्ताच्च परस्य औकारो यु आपद्यते ई ऊ भवतः ।

१५९ ए ओ जसि । १.६.३९ । इकारान्तस्य उकारान्तस्य च जसि परे एकार ओकारश्च भवति ।

१६० घौ । १.६.४० । इकारान्तस्य उकारान्तस्य च घिविषये एकार ओकारश्च भवति ।

१६१ टा नाऽस्त्रियाम् । १.६.४१ । इकारान्तादुकारान्ताच्च परष्टा ना भवति ।

१६२ ङिति । १.६.४२ । इकारान्तस्य उकारान्तस्य च ङिति परे एकार ओकारश्च भवति ।

१६३ ङसिङसोरस्य । १.६.४३ । एदोद्भ्यां परस्य ङसिङसोरकारस्य लोपो भवति ।

१६४ ङेरौ डित् । १.६.४४ । इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरौ भवति । स च डित् ।

१६५ डिति टे । १.६.४५ । डिति परे टेर्लोपो भवति ।

१६६ सेर्डाऽघेः । १.६.४६ । सखिशब्दस्य सेरघेर्डा भवति ।

१६७ ऐ सख्यु । १.६.४७ । सखिशब्दस्यैकारादेशो भवति घिवर्जितेषु पञ्चसु परेषु ।

१६८ षष्ठीनिर्दिष्टादेशस्तदन्तस्य । १.६.४८ । ज्ञेय ।

१६९ द्विवचनस्यावा छन्दसि । १.६.४९ । द्विवचनस्यौकारश्छन्दस्याकारमापद्यते ।

१७० सखिपत्योरीक् । १.६.५० । सखिपतिशब्दयोरीगागमो भवति टादिषु परतः ।

१७१ आगमजमनित्यम् । १.६.५१ । आगमज कार्यमनित्यं स्यात् वा छन्दसि ।

१७२ ऋङ्से । १.६.५२ । सखिपतिशब्दयोः ऋगागमो भवति ङसिङसोरकारे परे ।

१७३ ऋत उ डित् । १.६.५३ । ऋकारान्तात्परस्य ङसिङसोरकारस्य उकारो भवति स डित् ।

१७४ पतिरसमास एव । १.६.५४ । सखिशब्दवद्वक्तव्यः ।

१७५ स्वरादेष्टेरः स्यादौ । १.६.५५ । स्वरादेष्टेरकारो भवति स्यादौ परे ।

१७६ त्रेस्त्रय् । १.६.५६ । त्रिशब्दस्य त्रयादेशो भवति नामि परे ।

१७७ [illegible]दन्तस्य । १.६.५७ वक्तव्यः ।

१७८ [illegible] । १.६.५८ । [illegible]र्नुक् भवति ।

१७९ लुकि न तन्निमित्तम् । १.६.५९ । लुकि जाते सति तन्निमित्तं कार्यं न स्यात् ।

१८० य्वोर्धातोरियुवौ स्वरे । १.६.६० । धातोरिवर्णोवर्णयोरियुवौ स्वरे परे ।

१८१ [illegible] वा । १.६.६१ । धातोरवयवसंयोगपूर्वो [illegible] नाम्नि [illegible] [illegible] च [illegible] भवतः स्वरे परे ।

१८६ टौ । १६.६६ । ऋकारस्यार् भवति डौ परे ।
१८७ घेरर् । १६.६७ । ऋकारान्तात्परस्य घेरर् भवति स च डित् ।
१८८ नुर्वा नामि दीर्घः । १६.६८ । नृशब्दस्य नामि परे पूर्वस्य दीर्घो वा भवति ।
१८९ स्नुरार् । १६.६९ । सकारतृप्रत्ययसंबंधिन ऋकारस्याऽऽर् भवति पञ्चसु परेषु ।
१९० उकारान्तस्यापि क्रोष्टुशब्दस्य पञ्चस्वधिपु तृप्रत्ययान्तता वा । १६.७० । वक्तव्या ।
१९१ तृतीयादौ स्वरादौ वा । १.६७१ । तृप्रत्ययान्तता वक्तव्या ।
१९२ रैम्भि । १६ ७२ । रैशब्दस्याकारादेशो भवति सकारभकारादौ विभक्तौ ।
१९३ ओरौ । १६ ७३ । ओकारस्यौकारादेशो भवति पञ्चसु परेषु ।
१९४ आऽम्शसि । १६ ७४ । ओकारस्यात्वं भवति अमि शसि च परे ।
१९५ अन्ते गोराम् छन्दसि । १.६.७५ । ऋगन्ते वर्तमानस्य गोशब्दस्यामो नुडागमो भवति ।
१९६ आप । १७१ । आबन्तात्परस्य सेर्लोपो भवति ।
१९७ औरी । १.७२ । आबन्तात्पर औरीकारमापद्यते ।
१९८ घिरि । १.७३ । आबन्तात्परो घिरि भवति ।
१९९ टौसोरे । १.७४ । आबन्तस्य टौसो. परयोरेत्व भवति ।
२०० ङिना यट् । १७५ । आबन्तात्परेषा ङेङसिङस्ङि इत्येतेषा ङिता वचनाना यडागमो भवति ।
२०१ अम्बादीनां घौ ह्स्वः । १.७६ । अम्बादीना घौ परे ह्स्वो भवति ।
२०२ डलकवतीना न । १७.७ । डलकवतीनाम् अम्बादीना घौ परे ह्स्वो न भवति ।
२०३ आबतः स्त्रियाम् । १७८ । अकारान्तान्नाम्न. स्त्रियां वर्त्तमानादाप् प्रत्ययो भवति ।
२०४ यटोच्च । १७९ । आबन्तात्सर्वादे परस्य यट नुडागमो भवति पूर्वस्य चापोऽकारो भवति ।
२०५ जरायाः स्वरादौ जरम् वा । १७१० । वक्तव्य. ।
२०६ भिस ऐस् । १७११ । वक्तव्यः ।
२०७ इदुद्भ्याम् । १७.१२ । स्त्रिया वर्त्तमानाभ्यामिकारोकाराभ्या परेषा ङिता वचनाना वा अडागमो भवति ।
२०८ स्त्रिया ङ्यो । १.७१३ । इवर्णान्तादुवर्णान्ताच्च स्त्रिया वर्त्तमानात्परस्य ङेरामादेशो भवति ।
२०९ ङितामट् । १७१४ । स्त्रिया वर्त्तमानादीकारान्तादूकारान्ताच्च परेषा ङिता वचनानामडागमो भवति ।
२१० घौ ह्स्व. । १.७१५ । इयुवूस्थानवर्जितयोरघात्वोरीदूतो. स्त्रीशब्दस्य च स्त्रिया घौ परे ह्स्वो भवति ।
२११ क्रोष्टु स्त्रियां तृवत् । १७.१६ । भाव स्यात् ।

२१२ स्त्रीभ्रुवोः । १.७.१७ । स्त्रीशब्दस्य भ्रूशब्दस्य च इयुवौ भवतः स्वरे परे ।
२१३ वाऽम्शसि । १.७.१८ । स्त्रीशब्दस्य अमि शसि च परे इय् वा भवति ।
२१४ नेयुवः । १.७.१९ । इयुवन्तात्स्त्रियां वर्त्तमानात्परेषां ङितां वचनानां वा अडागमो भवति । नतु स्त्रीशब्दस्य विकल्पेन ।
* श्र्यादीनां वामो नुट् वक्तव्यः ।
२१५ अतोऽम् । १.८.१ । अकारान्तान्नपुंसकलिङ्गात्परयोः स्यमोरम् भवत्यघौ ।
२१६ ईमौ । १.८.२ । नपुंसकलिङ्गात्परं औ ईकारमापद्यते ।
२१७ जश्शसो शि । १.८.३ । नपुंसकलिङ्गात्परयोर्जश्शसोः शिर्भवति ।
२१८ गुरुः मिच्च सर्वस्य । १.८.४ । वक्तव्यः ।
२१९ नुमयमः । १.८.५ । नपुंसकस्य नुमागमो भवति शौ परे ।
२२० मिदन्त्यात्स्वरात्परः । १.८.६ । वक्तव्यः ।
२२१ नोपधायाः । १.८.७ । नान्तस्योपधाया दीर्घो भवति शौ परे ।
२२२ ष्णवन्यादेः । १.८.८ । अन्यादेर्गणात्परयोः स्यमोः स्तुर्भवति ।
२२३ नपुंसकस्य । १.८.९ । नपुंसकस्य ह्रस्वो भवति सर्वानु विभक्तिषु परतः ।
२२४ नपुंसकात्स्यमोर्लुक् । १.८.१० । नपुंसकलिङ्गात्परयोः स्यमोर्लुग्भवति ।
२२५ नामिनः स्वरे । १.८.११ । नाम्यन्तस्य नपुंसकस्य नुमागमो भवति विभक्तिस्वरे परे ।
२२६ अच्चास्थ्ना शसादौ । १.८.१२ । अस्थ्यादीनां शसादौ नुमागमो भवति पूर्वस्य इका-रस्य चाकारादेशो भवति शसादौ स्वरे परे ।
२२७ अल्लोपः स्वरेम्वयुक्तान्तात्सादौ । १.८.१३ । नान्तस्योपधाया अकारस्य लोपो भवति शसादौ स्वरे तद्धिते ईपि ईकारे च । मकारवकारान्तसंयोगादुत्तरस्य न भवति ।
२२८ वेड्यो । १.८.१४ । नान्तस्योपधाया ईड्यां परयोर्वा अकारस्य लोपो भवति ।
२२९ स्वृणा नपुंसके घौ वा । १.८.१५ । गुणो भवति ।
२३० नपुंसकस्य । १.८.१६ । नपुंसकस्य ह्रस्वो भवति ।
२३१ टादावुक्तपुंस्कं पुंवद्वा । १.८.१७ । उक्तपुंस्कात्परं नपुंसकलिङ्गं टादौ स्वरे परे पुंवद्वा भवति ।
२३२ ह्रस्वादेशे मध्यदारागामिनारोचारौ । १.८.१८ । च वक्तव्यौ ।
२३३ चतुरनडुहः । १.९.१ । चतुर् अनडुह् आमागमो भवति घौ च ।
२३४ सावनडुहः । १.९.२ । अनडुह् शब्दस्य सौ परे नुमागमो भवति ।
२३५ [illegible] । १.९.३ । [illegible] भवति [illegible] च ।
२३६ [illegible] । १.८.४ । [illegible] भवति ।
२३७ [illegible] । १.९.५ । अनडुह् [illegible] घौ परे [illegible] भवति ।
२३८ [illegible] । १.९.६ । [illegible] भवति [illegible] परे [illegible] च ।

२३९ आदिजबाना झभान्तस्य झभा· स्ध्वो· । १.९.७ । धातोर्झभान्तस्यादौ वर्त्तमानाना झभा भवन्ति सकारे ध्वशद्वे च परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च ।

२४० वावसाने । १.९.८ । अवसाने वर्त्तमानाना झसानां जवा भवन्ति चपा वा ।

२४१ विरामोऽवसानम् । १.९.९ । वर्णानामभावोऽवसानसज्ञः स्यात् ।

२४२ कषसयोगे क्ष । १.९.१० । ककारषकारसयोगे क्ष इत्यक्षरं भवति ।

२४३ हो ढः । १.९.११ । हकारस्य ढत्व भवति धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च ।

२४४ द्रुहादीना घत्वढत्वे वा । १.९.१२ । द्रुह् मुह् स्निह् इत्येतेषा हकारस्य घत्वढत्वे वा भवत. धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च ।

२४५ वाहो वौ शसादौ स्वरे । १.९.१३ । वाहो वकारस्योकारादेशो भवति शसादौ स्वरे परे ।

२४६ श्वेतवाह् उक्थशास् पुरोडाश् अवयाजा डस् । १.९.१४ । रसे पदान्ते चेति वक्तव्यम् ।

२४७ सहे. षः साढि । १.९.१५ । सहेः सकारस्य षकारादेशो भवति साढि सति ।

२४८ चतुराम् शौ च । १.९.१६ । चतुर् शद्वस्यामागमो धिवर्जितेषु पंचसु परेषु शौ च परे ।

२४९ र. सख्यायाः । १.९.१७ । रेफातसख्याया परस्यामो नुडागमो भवति ।

२५० रः सुपि । १.९.१८ । सप्तमीवहुवचने रोखे विसर्जनीयो नान्यरेफस्य ।

२५१ धावम् । २.3.१ । चतुर्शव्दस्य धौ परे अमागमो भवति ।

२५२ नाम्नो नो लोपशधौ । १.९.१९ । नाम्नो नकारस्यानागमजस्य लोपश् भवति रसे पदान्ते चाधौ ।

२५३ जञोर्ज्ञ. । १.९.२० । जकारञकारसंयोगे ज्ञ इत्यक्षर भवति ।

२५४ श्वादेर्व उः । १.९.२१ । श्वादेर्वकार उत्वं प्राप्नोति शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च ।

२५५ मघवा बहुलम् । १.९.२२ । मघवन् शद्वस्य वा तृ इत्यन्तादेश· स्यात् ।

२५६ अर्वणस्त्रसावनञः । १.९.२३ । नञ्वर्जस्यार्वणस्तृ इत्यन्तादेशः स्यादसौ विभक्तौ परतः । –

२५७ इतोऽत्पंचसु । १.९.२४ । पञ्चसु स्यादिषु पथ्यादीनामिकारस्याकारो भवति ।

२५८ थो नुट् । १.९.२५ । पंथ्यादीनां थकारस्य नुडागमो भवनि पञ्चसु स्यादिषु परेषु ।

२५९ आ सौ । १.९.२६ । पथ्यादीना टेरात्व भवति सौ परे ।

२६० पथां टे. ।१.९.२७ पथ्यादीना टेर्लोपो भवति शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च ।

२६१ इनां शौ सौ । १.९.२८ । इन् हन् पुषन् अर्यमन् इत्येतेषा शौ सौ चाऽधौ परे उपधाया दीर्घो भवति ।

२६२ हनो घ्ने । १.९.२९ । हन्तेर्धातोर्हकारस्य घत्व भवति अव्यवधाने नकारे परे व्यवधाने ञिति णिति च परे ।

२६३ हन्तेरपूर्वस्य । १.९.३० । हन्तेरकारपूर्वस्यैव नस्य णत्वं स्यान्नान्यस्य ।
२६४ षणनोर्लुक् । १.९.३१ । षकारनकारान्तसंख्यायाः परयोर्जश्शसोर्लुग्भवति ।
२६५ लुकि न तन्निमित्तम् । १.९.३२ । लुकि सति तन्निमित्तं कार्यं न स्यात् ।
२६६ ष्णः । १.९.३३ । षकारनकारान्तसंख्याया षष्ठ्यामो नुडागमो भवति ।
२६७ अष्टनो डौ वा । १.९.३४ । अष्टन् शब्दात्परयोर्जश्शसोर्वा डौ भवति ।
२६८ वाऽऽसु । १.९.३५ । अष्टन्शब्दस्य आसु विभक्तिषु परासु वा टेरात्वं भवति ।
२६९ इदमोऽय पुंसि । १.९.३६ । इदम्शब्दस्य पुंसि विषये अयमादेशो भवति सिसहितस्य ।
२७० दस्य म । १.९.३७ । त्यदादीनां दकारस्य मत्वं भवति स्यादौ परे ।
२७१ अन टौसो । १.९.३८ । इदमोऽनादेशो भवति टौसोः परयो. कृत्स्नस्य ।
२७२ स्भः । १.९.३९ । इदमः सकारे भकारे च परे अकारादेशो भवति कृत्स्नस्य ।
२७३ भिस् भिस् । १.९.४० । इदमदसोर्भिस् भिसेव भवति ।
२७४ इदमोऽन्वादेशे द्वितीयाटौस्स्वेन । १.९.४१ । आदेशो वक्तव्यः ।
२७५ मो नो धातो । १.९.४२ । धातोर्मकारस्य नकारादेशो भवति रसे पदान्ते च ।
२७६ छशषराजादेः षः । १.९.४३ । छकारान्तस्य शकारान्तस्य षकारान्तस्य च भज् यज् मज् मृज् भ्राजादेश्च षकारो भवति धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च ।
२७७ षोड । १.९.४४ । षकारस्य डत्वं भवति धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदांते च ।
२७८ मो राजि समः क्वौ । १.९.४५ । क्विबन्ते राजतौ परे समो मस्य म एव स्यात् ।
२७९ युजेरसमासे । १.९.४६ । युजे. नुटो नुम स्यादसमासे ।
२८० [illegible] गु. । १.९.४७ । [illegible] धातो [illegible] स्यादसमासे झसि पदान्ते च ।
२८१ पाद पत् । १.९.४८ । पादशब्दस्य पदादेश स्याद्यजादौ स्वरे परे तद्धिते ईति
२८२ [illegible] । १.९.४९ । [illegible] भवति नौ परे ।
२८३ [illegible] वा । १.९.५० । [illegible] ।
२८४ [illegible] नुम् । १.९.५१ । आगमो [illegible] ।
२८५ [illegible] गु । १.९.५२ । [illegible] भवति धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च [illegible] ।
२८६ [illegible] । १.९.५३ । [illegible] दीर्घः [illegible] स्वरे परे तद्धिते [illegible] ईरि ईकारे च ।
२८७ [illegible] । १.९.५४ । [illegible] न स्यात् ।

२८८ तिरश्चादय । १.९५५ । तिरश्चादय. शद्बा निपात्यन्ते शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च ।

२८९ विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतौ वप्रत्यये । १९५६ । अनयोः सर्वनाम्नश्च टेरद्र्यादेशः स्याद्वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे ।

२९० अदसोऽसेर्दादु दो म. । १९५७ । अदसोऽसान्तस्य दात्परस्य उदूतौ रतौ दस्य च मः स्यात् ।

२९१ उद ईत् । १९५८ । उच्छद्वात्परस्य लुप्तनकारस्याञ्चतेरकारस्येकारादेशो भवति शसादौ स्वरे तद्धिते ईपि ईकारे च ।

२९२ व्रितो नुम् । १९५९ । उकारानुबधस्य ऋकारानुबधस्य नुमागमो भवति पुसि पञ्चसु परेषु ।

२९३ न्सम्महतोऽघौ दीर्घः शौ च । १९६० । न्सन्तस्यापुंशद्वस्य महच्छद्वस्य च दीर्घो भवति पञ्चसु परेषु घिवर्जितेषु शौ च परे ।

२९४ अत्वसो सौ । १९.६१ । अत्वन्तस्यासन्तस्य च दीर्घो भवति घिवर्जिते सौ परे ।

२९५ ड्णः । १९६२ । सख्यासबन्धिनो डकारस्य णत्व भवति नामि परे ।

२९७ दोषा र । १९६३ । दोष्सजुष्आशिष्हविष्प्रभृतीना षकारस्य रेफो भवति पदान्ते च ।

* शसादावन्नन्तता वा वक्तव्या ।

२९८ सजुषाशिषो रसे पदान्ते च दीर्घ. । १९६४ । वक्तव्य ।

२९९ पुसोऽसुड् । १९६५ । पुस्शद्वस्य असुडादेशो भवति पञ्चसु परेषु शौ च ।

३०० असभवे पुस ककुसौ । १९६६ । असभव इति कोऽर्थ । वेदान्तैकवेद्यस्य परमात्मनो वहुत्वासभवे वाच्ये सति पुस्शद्वस्य कगागमो भवति सुपि परे ।

३०१ स्कोराद्योश्च । १९६७ । सयोगाद्यो सकारककारयोर्लोपो भवति धातोर्झसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च ।

३०२ वसोर्व उ । १९६८ । वसोः सवन्धी वकार उत्वमाप्नोति शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च ।

३०३ उशनसाम् । १९६९ । उशनस् पुरुदशस् अनेहस् इत्येतेषा सेरघेर्डा भवति ।

३०४ सौ म । १९७० । अदसो दकारस्य सौ परे सत्व भवति ।

३०५ सेरौ । १९७१ । अदसः सरौकारादेशो भवति ।

३०६ दस्य म (२७०) त्यादादीना दकारस्य मत्व भवति स्यादौ परे ।

३०७ मादु । १९७२ । अदसो मकारात्परस्य ह्रस्वस्य उकारादेशो भवति दीर्घस्य च दीघ उकारादेशो भवति ।

३०८ एरी वहुत्वे । १९७३ । बहुत्वे सति मकारात्परस्य अदस एकारस्य ईकारादेशो भवति ।

309 सामान्ये अदसः कः स्यादिवच्च । १.९.७४ । सामान्येऽर्थे वाच्ये सति अदस्शब्दात्परः कः प्रत्ययो भवति स स्यादिवज्ज्ञेयः ।

310 नहो धः । १.१०.१ । नहो हकारस्य धकारादेशो भवति धातोर्रसे परे नाम्नश्च रसे पदान्ते च ।

311 दिव औ । १.१०.२ । दिवो वकारस्य औकारादेशो भवति सौ परे ।

312 वाऽम्या । १.१०.३ । वामि दिवो वकारस्य वा आत्वं भवति अमि परे ।

313 उ रसे । १.१०.४ । दिवो वकारस्य उकारादेशो भवति रसे पदान्ते च ।

314 त्रिचतुरो स्त्रियां तिसृचतसृवत् । १.१०.५ । स्त्रियां वर्त्तमानयोस्त्रिचतुःशब्दयोस्तिसृ चतसृ इत्येतावादेशौ भवतः ।

315 न तिसृचतसृ । १.१०.६ । नामि दीर्घः छन्दसि वा दीर्घत्वम् ।

316 र्वोर्विहसे । १.१०.७ । धातोरिकारोकारयो दीर्घो भवति रेफवकारयोर्हस्परयोः ।

317 इय स्त्रियाम् । १.१०.८ । इदम्शब्दस्य स्त्रियामिय भवति सिसहितस्य ।

318 भि दपाम् । १.१०.९ । अपादीनां भकारे परे दत्वं भवति ।

319 दिशाम् । १.१०.१० । दिश् दृश् स्पृश् इत्यादीनां रसे पदान्ते च कुत्वं भवति ।

320 सजुषाशिषो रसे पदान्ते च दीर्घो वक्तव्यः ।

321 * अह्न सः । १.१०.११ । अहन्शब्दस्य नकारस्य सकारो भवति रसे पदान्ते च ।

322 * संबोधने नपुंसकानां नलोपो वा । १.१०.१२ । वक्तव्यः ।

323 नान्तादन्ताच्छन्दसि ङिस्योर्वा लोपः । १.१०.१३ । वक्तव्यः ।

324 छन्दस्यागमजानागमजयोर्लोपालोपौ । १.१०.१४ । च वक्तव्यौ ।

325 इदमेतदोर्द्वितीयैकवचने नपुंसके एनद्वा । १.१०.१५ । वाच्यः ।

326 त्वमहं सिना । १.११.१ । सिनाहितयोर्युष्मदस्मदोस्त्वमहमित्येतावादेशौ भवतो यथासंख्येन ।

327 युवावौ द्विवचने । १.११.२ । युष्मदस्मदोर्द्विवचने परे युव् आव् इत्येतावादेशौ भवतो यथासंख्येन ।

328 आमौ । १.११.३ । युष्मदस्मदोः पर औ आम् भवति ।

329 यूय वय जसा । १.११.४ । जसा सहितयोर्युष्मदस्मदोर्यूय वयमित्येतावादेशौ भवतः ।

330 त्वमावेकत्वे । १.११.५ । युष्मदस्मदो त्वमावित्येतावादेशौ भवत एक [illegible] ।

331 आऽम्भो । १.११.६ । युष्मदस्मदोरन्त्यस्याकार भवति [illegible] मकारे मिनि च परे ।

332 सभो नो । १.११.७ । वक्तव्यः ।

333 ए ङाम्यो । १.११.८ । युष्मदस्मदोरेत्वं भवति [illegible] ।

३३४ तुभ्य मह्य ङया । १.११.९ । ङया सहितयोर्युष्मदस्मदोस्तुभ्य मह्यमित्येतावादेशौ भवत ।
३३५ भ्यस् भ्यम् । १ ११ १० । युष्मदस्मदो परो भ्यस् भ्य भवति ।
३३६ ङसिभ्यसो श्तु । १ ११ ११ । पञ्चम्या ङसिभ्यसो श्तुर्भवति ।
३३७ तव मम ङसा । १ ११ १२ । ङसा सहितयोर्युस्मदस्मदोस्तव मम इत्येतावादेशो भवत ।
३३८ सामाकम् । १ ११ १३ । युष्मदस्मदो पर. सामाक भवति ।
३३९ युष्मदस्मदो षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाभिस्तेमे वानो वस्नसो । १ ११ १४ । युष्मदस्मदोर्यथासख्येनामी आदेशा स्यु ।
३४० त्वामाऽमा । १ ११.१५ । अमासहितयोर्युष्मदस्मदोस्त्वामा इत्येतावादेशौ भवत ।
३४१ नाऽऽदौ । १ ११ १६ । पादादौ वर्त्तमानयोर्युष्मस्मदोर्नैते आदेशा भवन्ति ।
३४२ पदात्परयो । १ ११.१७ । अनयोरेते आदेशा वक्तव्या ।
३४३ एते आदेशा अन्वादेशे नित्यमनन्वादेशे वा ववतव्या ।
३४४ विद्यमानपूर्वात्प्रथमान्तात्परयोरनयोरन्वादेशेऽप्येते आदेशा वा वक्तव्याः ।
३४५ अचाक्षुषज्ञानार्थधातूना योगे न । १ ११ १८ । एते आदेशा वक्तव्या ।
३४६ विशेष्यपूर्वं सबोधनेतरपूर्वम् । १ ११.१९ । सबोधन हित्वा अन्यस्मात्सबोधनात्परयोर्नैते आदेशा भवन्ति ।
३४७ चादिभिश्च । १ ११ २० । चादिभिरपि योगे नैते आदेशा भवन्ति ।
३४८ चार्दिनिपात । १ ११ २१ । चादिरित्येवमादिर्गणो निपातसज्ञो भवति ।
३४९ तत्राऽऽदिर्विभक्त्यर्थे । १ १२ २२ । निपात्यते ।
३५० आहिच्च दूरे । १ ११ २३ । दूरे अर्थे वाच्ये सति आहिच्च प्रत्ययो भवति ।
३५१ किमः सामान्ये चिदादि । १ ११ २४ । सर्वविभक्त्यन्तात्किमशब्दात्सामान्येऽर्थे चित् चन च इत्येते प्रत्यया भवन्ति ।
३५२ तदधीनकार्त्स्न्ययोर्वा सात् । १.११ २५ । तदधीनार्थे कार्त्स्न्यार्थे वा सात्प्रत्ययो भवति ।
३५३ ऊर्युरर्यङ्गीकरणे । १ ११ २६ ।
३५४ सद्यादिः काले । १.११ २७ । निपात्यते ।
३५५ प्रादिरुपसर्गः । १.११ २८ । अय गण उपसर्गसज्ञकः ।
३५६ प्राग्धातोः । १.११ २९ । उपसर्गा धातो प्राक् प्रयोक्तव्याः ।
३५७ तदव्ययम् । १.११ ३० । तदिद प्रादिचादिशद्वरूपमव्ययसज्ञ भवति ।
३५८ क्त्वाद्यत च । १ ११ ३१ । क्त्वाद्यत शद्वरूपमव्ययसज्ञ भवति ।
३५९ अव्ययाद्विभक्तेर्लुक् । १.११ ३२ । अव्ययात्परस्य विभक्तेर्लुग् भवति ।
३६० न शद्वनिर्देशे । १.११.३३ । अव्ययाना शद्वत्वेन रूपनिर्देशे सति विभक्तेरलुग्भवति ।
३६१ अजादेश्चाप् । १ १२ १ । वक्तव्य ।

३६२ काप्यत । १.१२.२ । स्त्रिया कापि परे पूर्वस्याकारस्य इकारो भवति ।
३६३ ह्रस्वो वा स्त्रियाम् । १.१२.३ । आपि परे तरादौ न पूर्वस्य ह्रस्वो वा भवति ।
३६४ तरतः पूर्वस्य पुवत् । १.१२.४ ।
३६५ आवन्तस्याऽनावन्तस्याऽपि । १.१२.५ । कप्रत्यये परे बहुव्रीहौ वा ।
३६६ न्नण ईप् । १.१२.६ । नकारान्तादृकारान्ताद् णन्ताच्च स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति ।
* ईपि राज्ञ अल्लोपो वक्तव्यः ।
३६७ यस्य लोप । १.१२.७ । इश्च अश्च यः तस्य लोपो भवति स्वरे यकारे च परे ।
३६८ स्वस्रादीनामन्नन्तानां सख्यावाचिनां च न । १.१२.८ । ईप् वक्तव्यः ।
३६९ पादन्तात्स्त्रियामीप् वा । १.१२.९ । वक्तव्य ।
३७० ऋचि पादन्तादावेव (न) । १.१२.१० । वक्तव्यो न ईप् ।
३७१ अन्नन्ताद्बहुव्रीहेर्डाब्वा । १.१२.११ । वाच्य ।
३७२ उपधालोपिनोऽन्नन्ताद्बहुव्रीहेरीप् वा । १.१२.१२ ।
३७३ सङ्ख्यादेर्दाम्न ईप् । १.१२.१३ ।
३७४ ष्टिद्गित । १.१२.१४ । षकार टकार उकार ऋकारानुबन्धाच्च स्त्रियामीप् प्रत्ययो भवति ।
३७५ धातोरुदितो न । १.१२.१५ ।
३७६ अध्ययोरान्नित्यम् । १.१२.१६ । अप्प्रत्ययमवर्णान्तोऽकारान्तस्य शतुर्नित्यं नुमागमो भवति ईकारे ईपि च परे ।
३७७ वादीपो शतु । १.१२.१७ । अवर्णान्तरस्य शतुर्वा नुमागमो भवति ईकारे ईपि च परे ।
३७८ नदादे । १.१२.१८ । नदादेर्गणात्स्त्रियामीप् प्रत्ययो भवति ।
३७९ ईप्यनड्हो वाऽम् । १.१२.१९ । वक्तव्य ।
३८० हायनाद्वयसि च । १.१२.२० ।
३८१ पुरुषाद्वा परिमाणे । १.१२.२१ ।
३८२ इन्द्रादेरानीप् च । १.१२.२२ । इन्द्रादेर्गणात्स्त्रियामानीप् प्रत्ययो भवति ।
* यवनाल्लिप्यामुपाध्यायाचार्येभ्यो वा ।
३८३ [1] षड्नान्तस्य नलोपः । १.१२.२३ । वाच्य ।
३८४ आचार्यादणत्वं वा स्यात् । १.१२.२४ ।
३८५ हिमारण्ययोर्महत्त्वे[2] । १.१२.२५ । आनीप् प्रत्ययो भवति ।
३८६ यवाद्दोषे । १.१२.२६ ।

1 षष्ठान्
2 महत्वे

३८७ यवनाल्लिप्याम् । १.१२.२७ ।
३८८ ईप् समाहारे गुणश्च । १.१२.२८ ।
३८९ पुयोगे च । १.१२.२९ । पुयोगे च स्त्रियामीप्प्रत्ययो भवति ।
३९० गोपालिकादीना न । १.१२.३० ।
३९१ सूर्याद्देवताया चाऽऽप् । १.१२.३१ ।
३९२ जातेरयोपधात । १.१२.३२ । जातिवाचिनोऽयकारोपधादकारान्तात्स्त्रियामीपप्रत्ययो भवति ।
३९३ गवयहयमुकयमत्स्यमनुष्याणाम् । १.१२.३३ । न निषेधः ।
३९४ शूद्राज्जातौ न । १.१२.३४ ।
३९५ महत्पूर्वात्तु । १.१२.३५ । ईप् ।
३९६ प्रथमवयोवाचिनोऽत ईप् । १.१२.३६ । वक्तव्यः कन्याशद्वान्न ।
३९७ स्वाङ्गाद्वा । १.१२.३७ । स्वाङ्गवाचिनो वा स्त्रियामीप् प्रत्ययो भवति ।
३९८ नखमुखयोश्च सज्ञाया न । १.१२.३८ । ईप् ।
३९९ नासिकाशद्वात्केवलात् । १.१२.३९ । ईप् ।
४०० कृदिकाराक्तेरीप् वा । १.१२.४० । वक्तव्यः ।
४०१ ऐ च । मन्वादि । १.१२.४१ । मन्वादेर्गणात्स्त्रियामीप् प्रत्ययो भवति एकारादेशश्च ।
४०२ पत्न्यादय । १.१२.४२ । पत्न्यादय शद्वा निपात्यन्ते ।
४०३ णीपि परे नुर्वृद्धि । १.१२.४३ । वाच्या ।
४०४ वोर्गुणात् । १.१२.४४ । उकारान्तादगुणवाचिनो वा स्त्रियामीप् प्रत्ययो भवति ।
४०५ खरूसंयोगोपधान्न । १.१२.४५ ।
४०६ उत ऊ । १.१२.४६ । उकारान्ताद्वा ऊप्रत्ययो भवति ।
४०७ यूनस्ति । १.१२.४७ । युवन्शद्वात्स्त्रिया तिप्रत्ययो भवति ।
४०८ लिङ्गार्थे प्रथमा । १.१३.१ । धातुप्रत्ययातिरिक्तमर्थवच्छद्वरूप लिङ्ग तस्यैवार्थे सन्मात्रे प्रथमा विभक्तिर्भवति ।
४०९ आमन्त्रणे च । १.१३.२ । आमन्त्रणे अभिमुखीकरणे प्रथमा विभक्तिर्भवति ।
४१० भोस भगोस् अघोस् । १.१३.३ । एते शद्वा निपात्यन्ते धिविषये ।
४११ शेषाः कार्ये कर्तृसाधनयोर्दानपात्रे विश्लेषावधौ सबध आधाराभावयो । १.१३.४ । शेषा विभक्तयो द्वितीयाद्या एष्वर्थेषु भवन्ति ।
४१२ कर्तुरीप्सिततम कर्म[1] । १.१३.५ । कर्तु क्रियया आप्तुमिष्टतम कारक कर्मसज्ञ स्यात् ।

---

[1] કારકપ્રકરણના હવે પછીના સૂત્રો પાણિનિવ્યાકરણના ગ્રહણ કર્યા છે. તે મૂળ સારસ્વતસૂત્રો નથી. વધુ જુઓ – विद्वच्चिन्तामणि (આ સંપુટનો દ્વિતિય ગ્રંથ)

४१३ तथायुक्तं चाऽनीप्सितम् । १.१३.६ । ईप्सिततमवत्क्रियया युक्तमनीप्सितमपि कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ।

४१४ उपर्यध्यधसः सामीप्ये । १.१३.७ । एषां द्वे स्तो देशतः कालतश्च सामीप्ये ।

४१५ तस्य परमाम्रेडितम् । १.१३.८ । द्विरुक्तस्य परं रूपमाम्रेडितसंज्ञं स्यात् ।

४१६ परितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि । १.१३.९ ।

४१७ लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः । १.१३.१० । एष्वर्थेषु विषयभूतेषु प्रत्यादयः कर्मप्रवचनीयसंज्ञाः स्युः ।

४१८ कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । १.१३.११ । एतेन योगे द्वितीया स्यात् ।

४१९ कालाध्वनोर्नैरन्तर्ये । १.१३.१२ । कालाध्ववाचकशब्दानां नैरन्तर्येऽर्थे गम्ये सति द्वितीया विभक्तिर्भवति ।

४२० कर्तरि प्रधाने क्रियाश्रये साधने च । १.१३.१३ । प्रधाने कर्तरि क्रियासिद्ध्युपकारके करणेऽर्थे च तृतीया विभक्तिर्भवति ।

४२१ प्रकृत्यादिभ्य । १.१३.१४ । प्रकृत्यादिभ्य शब्देभ्यस्तृतीया स्यात् ।

४२२ दानपात्रे सम्प्रदानकारके चतुर्थी । १.१३.१५ ।

४२३ क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानम् । १.१३.१६ ।

४२४ विश्लेषावधौ पञ्चमी । १.१३.१७ ।

४२५ सम्बन्धे षष्ठी । १.१३.१८ ।

४२६ आधारे सप्तमी । १.१३.१९ ।

४२७ भावे । १.१३.२० । सप्तमी ।

४२८ विनासहनमस्कारैर्निर्धारणस्वाम्यादिभिश्च । १.१३.२१ । एतैर्योगे द्वितीयाद्या विभक्तयो भवन्ति ।

४२९ अधिशीङ्स्थासां कर्म । १.१३.२२ । अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्मसंज्ञः स्यात् ।

४३० अभिनिविशश्च । १.१३.२३ । अभिनीत्येतत्संघातपूर्वस्य विशतेराधारः कर्मसंज्ञः स्यात् ।

४३१ उपान्वध्याङ्वसः । १.१३.२४ । उपादिपूर्वस्य वसतेराधारः कर्मसंज्ञः स्यात् ।

४३२ सहादियोगे तृतीयाऽप्रधाने । १.१३.२५ ।

४३३ अशिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे । १.१३.२६ । चतुर्थ्यर्थे तृतीया ।

४३४ [illegible]संयोगे तृतीया । १.१३.२७ ।

४३५ [illegible] । १.१३.२८ । चतुर्थी ।

४३६ [illegible] । १.१३.२९ । [illegible] स्यात् ।

४३७ [illegible]योगे पञ्चमी । १.१३.[illegible] ।

४३८ [illegible] द्वितीयादि । १.१३.[illegible] ।

४३९ यतश्च निर्धारणम् । १.१३ ३२ । द्रव्यगुणक्रियाजातिभि· समुदायात्पृथक्करण यतस्तत्र षष्ठीसप्तम्यौ स्तः ।

४४० स्वाम्यादिभिश्च । १ १३ ३३ । स्वाम्यादिभिरपि योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्त ।

४४१ कर्तृकार्ययोरक्तादौ कृति । १ १३ ३४ । कर्तरि कार्ये च षष्ठी विभक्तिर्भवति क्तादि-वर्जितकृदन्ते शब्दे प्रयुज्यमाने ।

४४२ उभयप्राप्तौ कर्मणि । १ १३ ३५ । उभयो प्राप्तिर्यस्मिन्कृति तत्र कर्मण्येव षष्ठी स्यात् ।

४४३ स्मरतौ च कार्ये । १.१३ ३६ । स्मृत्यर्थे धातौ प्रयुज्यमाने च कार्ये षष्ठी भवति ।

४४४ न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् । १ १३ ३७ । एषा प्रयोगे षष्ठी न ।

४४५ हेतौ तृतीया । १ १३ ३८ । पञ्चमी च वक्तव्या ।

४४६ भयहेतौ पञ्चमी च । १.१३.३९ । तृतीया ।

४४७ षष्ठी च हेतुप्रयोगे । १ १३ ४० । हेतुप्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी स्यात् ।

४४८ इत्थभावे तृतीया । १ १३ ४१ ।

४४९ येनाङ्गविकारः । १ १३ ४२ । विकृतेनाङ्गेनाङ्गिनोङ्गविकारो लक्ष्यते तस्मादङ्गात् तृतीया विभक्तिर्भवति ।

४५० जनिकर्तुं प्रकृतिः । १ १३.४३ । जायमानस्य कार्यस्योपादानमपादानसञ्ज्ञ भवति ।

४५१ आङादियोगे च । १ १३ ४४ । आङ्गादियोगे पञ्चमी विभक्तिर्भवति ।

४५२ तादर्थ्ये चतुर्थी । १ १३ ४५ । वक्तव्या ।

४५३ क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थाना य प्रति कोप. । १ १३ ४६ । क्रुध्याद्यर्थाना प्रयोगे य प्रति कोप· स सप्रदानसञ्ज्ञक स्यात् ।

४५४ सोपसर्गयो क्रुधद्रुहोर्योगे द्वितीया । १.१३ ४७ । वक्तव्या ।

४५५ क्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च । १ १३ ४८ । पञ्चमी वक्तव्या ।

४५६ विषये च । १ १३ ४९ ।

* षष्ठीसप्तम्यौ चानादरे ।

४५७ अन्योक्ते प्रथमा । १ १३ ५० । यदिद कार्याद्यन्येनाख्यातेन कृता चोक्त भवति तदा प्रथमा प्रयोक्तव्या ।

४५८ छन्दसि स्यादि सर्वत्र । १ १३ ५१ ।

४५९ स्वतन्त्र· कर्ता । १ १३ ५२ । क्रियाया स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थ कर्ता स्यात् ।

४६० साधकतमं करणम् । १ १३ ५३ । क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारक करणसञ्ज्ञ स्यात् ।

४६१ कर्तृकरणयोस्तृतीया । १ १३ ५४ । अनभिहिते कर्तरि करणे च तृतीया स्यात् ।

४६२ अकथित च । १ १३ ५५ । अपादानादिविशेषैरविवक्षित कारक कर्मसञ्ज्ञ स्यात् ।

४६३ अकर्मकधातुभिर्योगे देश कालो भावो गतव्योऽध्वा च कर्मसञ्ज्ञ । १ १३ ५६ । स्यादिति वाच्यम् ।

४६४ गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ । १.१३.५७ । गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां चाणौ यः कर्ता स णौ कर्म स्यात् ।

४६५ तत्प्रयोजको हेतुश्च । १.१३.५८ । कर्तुः प्रयोजक कर्तृसंज्ञो हेतुसंज्ञश्च स्यात् ।

४६६ समानप्रत्यये नाम्नाम् । १.१४.१ । नाम्नामन्वययोग्यत्वे सत्येव समासो भवति ।

४६७ कृते समासे अव्ययानां पूर्वनिपातो वक्तव्य ।

४६८ पूर्वेऽव्ययेऽव्ययीभावः । १.१४.२ । अव्यये पूर्वपदे सति योऽन्ययः सोऽव्ययीभावसंज्ञः समासो भवति ।

४६९ समासप्रत्यययो. । १.१४.३ । समासे वर्त्तमानाया विभक्तेः प्रत्यये परे च विभक्तेर्लुग्भवति ।

४७० स नपुंसकम् । १.१४.४ । सोऽव्ययीभाव. समासो नपुंसकलिङ्गो भवति ।

४७१ अव्ययीभावात् । १.१४.५ । अव्ययीभावात्परस्या विभक्तेर्लुग्भवति ।

४७२ अत्यादय क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया—क्रान्ताद्यर्थे वर्तमाना अत्यादयो द्वितीयया सह समस्यन्ते ।

४७३ ह्रस्वादेशे सन्ध्यक्षराणामिकारोकारौ । १.१४.६ । च नाऽत्यौ ।

४७४ यथाऽसादृश्ये । १.१४.७ । यथाशब्दोऽसादृश्ये वर्तमान समस्यते सोऽव्ययीभाव समासो भवति ।

४७५ अतोऽमनतः । १.१४.८ । अकारान्तादव्ययीभावात्परस्या विभक्तेरम् भवति [illegible] वर्जयित्वा ।

४७६ वा टाङ्योः । १.१४.९ । टा ङि इत्येतयोर्वा अम् भवति ।

४७७ अवधारणार्थे यावति च । १.१४.१० । अवधारणार्थे यावच्छब्दं [illegible] [illegible] पदाभावेऽपि योऽ[illegible] सोऽव्ययीभावसंज्ञ समासो भवति ।

४७८ यावदवधारणे । १.१४.११ । अवधारणार्थे यावच्छब्दो नित्यं समस्यते ।

४७९ आङ् मर्यादाऽभिविध्यो । १.१४.१२ । मर्यादायामभिविधौ च आङ् वा समस्यते ।

४८० पारे मध्ये षष्ठ्या वा । १.१४.१३ । पारेमध्येशब्दौ षष्ठ्या वा समस्येते ।

४८१ प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् । १.१४.१४ । समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात् ।

४८२ उपसर्जनं पूर्वम् । १.१४.१५ । समासे उपसर्जनं प्राक् प्रयोज्यम् ।

४८३ षष्ठ्यादौ तत्पुरुष । १.१४.१६ । [illegible] पूर्वपदे सति [illegible] स तत्पुरुषसंज्ञः समासो भवति ।

४८४ द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः । १.१४.१७ । [illegible] सह समस्यते स तत्पुरुष ।

४८५ [illegible] । १.१४.१८ ।

४८६ [illegible] । [illegible] ।

४८७ [illegible] वा । १.१४.२० ।

४८८ पानस्य वा । १.१४.२१ ।

४८९ नञि । १.१४.२२ । नञि पूर्वपदे सति योऽन्वय. स तत्पुरुषसञ्ज्ञकः समासो भवति ।

४९० नञ् । १.१४.२३ । नञ् सुबन्तेन समस्यते ।

४९१ ना । १.१४.२४ । समासे सति नञोऽकारादेशो भवति नाकादिवर्जम् ।

४९२ अन् स्वरे । १.१४.२५ । समासे सति नञोऽनादेशो भवति स्वरे परे ।

४९३ अनादेशोऽपदान्तवत् । १.१४.२६ । वाच्य ।

४९४ चार्थे द्वन्द्वः । १.१४.२७ । समुच्चयान्वाचयेतरेतरेयोगसमाहाराश्चार्थास्तेषु चार्थेषु द्वन्द्व-
समासो भवति ।

४९५ द्वन्द्वेऽल्पस्वरप्रधानेकारोकारान्ताना पूर्वंनिपात । १.१४.२८ ।

४९६ देवताद्वन्द्वे च । १.१४.२९ । पूर्वपदस्य वा दीर्घो वक्तव्य ।

४९७ अग्न्यादे सोमादीना षत्वम् । १.१४.३० । वक्तव्यम् ।

४९८ एकवद्भावो वा समाहारे । १.१४.३१ । वक्तव्य ।

४९९ अन्यादीना विभक्तिलोपे सक् । १.१४.३२ । अन्यादीना विभक्तिलोपे कृते सक्
आगमो पूर्वपदस्य वक्तव्य ।

५०० एकत्वे द्विगुद्वन्द्वौ । १.१४.३३ । एकत्वे वर्तमानौ द्विगुद्वन्द्वौ नपुसकलिङ्गौ भवत ।

५०१ सख्यापूर्वो द्विगु । १.१४.३४ । सख्यापूर्व समासो द्विगुर्निगद्यते ।

५०२ समाहारेऽत ईप् द्विगु । १.१४.३५ । समाहारेऽर्थे द्विगु समासो भवति ततोऽकारान्ता-
दाप् प्रत्ययो भवति ।

५०३ पात्राद्यन्ततो द्विगुर्नेबन्त । १.१४.३६ ।

५०४ बहुव्रीहिरन्यार्थे । १.१४.३७ । अन्यपदार्थप्रधानो य समास स बहुव्रीहिसञ्ज्ञको भवति ।

५०५ तेन सहेति तुल्ययोगे । १.१४.३८ । सहेत्येतत्तृतीयान्तेन समस्यते स तुल्ययोगबहुव्रीहि ।

५०६ सहादे सादिः । १.१४.३९ । सहादीना सादिर्भवति ।

५०७ बहुव्रीहौ विशेषणसप्तम्यन्तयो: पूर्वनिपात । १.१४.४० । वक्तव्य ।

५०८ प्रहरणार्थेभ्य परे निष्ठासप्तम्यौ । १.१४.४१ । वक्तव्यौ ।

५०९ क्तक्तवतू निष्ठा । १.१४.४२ । क्तक्तवतू प्रत्ययौ निष्ठासञ्ज्ञौ स्त ।

५१० प्रियादीना वा । १.१४.४३ ।

५११ इन्द्रादिभ्यश्च । १.१४.४४ । इन्द्रादिभ्य शब्देभ्य सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातो न ।

५१२ प्रजामेधयोरसुक् । १.१४.४५ । नञ्दु सुभ्य प्रजामेधयोर्नित्यमसुक् स्याद्बहुव्रीहौ ।

५१३ धर्मादन् केवलात् । १.१४.४६ । केवलात्पूर्वपदात्परो यो धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरनिच्-
प्रत्यय * स्यात् ।

५१४ जायाया निङ् । १.१४.४७ । आदेशो बहुव्रीहौ वक्तव्यो यलोपश्च ।

---

* अन् होवु जोईए

५१५ उत्पूतिसुसुरभिभ्यो गन्धस्येत् । १.१४.४८ । इत्येतेभ्यो बहुव्रीहौ समासान्तः ।

५१६ आगन्तुकस्यैकवचनान्तस्य वा । १.१४.४९ ।

५१७ अल्पाख्यायां च । १.१४.५० ।

५१८ उपमानाच्च । १.१४.५१ ।

५१९ ऊधसोऽनङ् । १.१४.५२ । ऊधोन्ताद्बहुव्रीहेरनङादेशः स्यात् स्त्रियाम् ।

५२० धनुषश्च । १.१४.५३ ।

५२१ संज्ञायां वा । १.१४.५४ ।

५२२ पुंवद्वा । १.१४.५५ । समासे समानाधिकरणे पूर्वस्य स्त्रीलिङ्गस्य पुंवद्वा भवति ।

५२३ अन्यार्थे । १.१४.५६ । स्त्रीलिङ्गस्यान्यार्थे वर्तमानस्य ह्रस्वो भवति ।

५२४ यङ्मानिनूत्वरामतनशदो नारूप्ये । १.१४.५७ ।

५२५ प्रियादौ न । १.१४.५८ ।

५२६ ऊङ्ल्ययान्तस्य च । १.१४.५९ । न पुंवत् ।

५२७ अभाषितपुंस्कस्य च । १.१४.६० । न पुंवत् ।

५२८ कोपधपूरणीसंज्ञानाम् । १.१४.६१ । न च पुंवत् ।

५२९ जातिवाचकात्स्वाङ्गवाचकाच्च ईकारान्तस्य न पुंवद्भावोऽस्ति । १.१४.६२ ।

५३० वृद्धवर्जितरक्तविकाराद्वर्जिततद्धितान्तस्य । १.१४.६३ । न पुंवत् ।

५३१ गो । १.१४.६४ । गोशब्दस्यान्यार्थे वर्तमानस्य ह्रस्वो भवति ।

५३२ संख्यासुत्राद्यादिपूर्वस्य पादस्य । १.१४.६५ । पादशब्दस्य [illegible] ।

५३३ हादन्ता । १.१४.६६ । समासे सति [illegible] भवति ।

५३४ नो वा । १.१४.६७ । नान्तस्य [illegible] वा भवति [illegible] ।

५३५ रात्राह्नाहाः पुंसि । १.१४.६८ । [illegible] ।

५३६ अहोरात्रम् । १.१४.६९ । [illegible] ।

५३७ [illegible] । १.१४.७० । [illegible] समासो भवति ।

५३८ पुंस गते । १.१४.७१ । [illegible] ।

५३९ [illegible] । १.१४.७२ । [illegible] भवति ।

* [illegible] ।

५४० [illegible] । १.१४.७३ । [illegible] ।

५४१ [illegible] । १.१४.७४ । [illegible] ।

५४२ काकवकदुष्णे । १.१४.७५ । उष्णशब्दे परे कुशब्दस्य का क्व कत् इत्येते आदेशा भवन्ति ।
५४३ पुरुषे वा । १.१४.७६ । पुरुषशब्दे परे कुशब्दस्य वा कादेशो भवति तत्पुरुषे ।
५४४ षष उत्व दधोर्डढौ । १.१४.७० । षष उत्व दतृदशदासूत्तरपदादेः ष्टुत्वं च धासु वा भवतीति वाच्यम् ।
५४५ विभक्तिलोपे दन्तस्य दतृ । १.१४.७८ ।
५४६ तद्बृहतो करपत्योश्चोरदेवतयो. सुट् तलोपश्च । १.१४.७९ ।
५४७ महतष्टेरा । १.१४.८० । आकारो भवति समानाधिकरणे ।
५४८ दिवो द्यावा । १.१४.८१ । दिव्शब्दस्य द्यावादेशो भवति ।
५४९ अलुक् क्वचित् । १.१४.८२ । समासे तद्धिते कृदन्तेऽपि विभक्तेरलुग्भवति ।
५५० समासे समानाधिकरणे शाकपार्थिवादीना मध्यमपदलोप । १.१४.८३ । वक्तव्य. ।
५५१ आदेश्च द्वन्द्वे । १.१४.८५ । द्वन्द्वसमासे सति आदिपदस्य लोपो भवति ।
५५२ ऋता द्वन्द्वे । १.१४.८५ । ऋकारान्ताना द्वन्द्वसमासे सति पूर्वपदस्य वा आकारो भवति ।
५५३ द्वन्द्वे सर्वादित्व वा जसि । १.१४.८६ ।
५५४ वैयधिकरण्ये वहुव्रीहौ मध्यमपदलोपः । १.१४.८७ । वक्तव्य ।
५५५ उपमानाच्च । १.१४.८८ । उपमानाद्गधशब्दस्येकार· स्यात् ।
५५६ दिक्सख्ये सज्ञायाम् । १.१४.८९ । दिग्वाचकसख्याचकशब्दावुत्तरपदतुल्यार्थौ सज्ञाया समस्यते स तत्पुरुषः ।
५५७ अपत्येऽण् । १.१५.१ । नाम्नोऽपत्येऽर्थेऽण् प्रत्ययो भवति ।
५५८ आदिस्वस्व ञ्णिति वृद्धि । १.१५.२ । स्वराणा मध्ये य आदिस्वरस्तस्य वृद्धिर्भवति ञिति णिति तद्धिते परत· ।
५५९ वोऽव्यस्वरे । १.१५.३ । उकारस्य ओकारस्य च अव् भवति स्वरे यकारे च परे ।
५६० ऋ उरणि । १.१५.४ । ऋकारस्य उर् भवति अणि परे ।
५६१ अत इञनृपे । १.१५.५ । अकारान्तान्नाम्नोऽनृषिशब्दादपत्येऽर्थे इञ्प्रत्ययो भवति ।
५६२ वह्वादेश्च । १.१५.६ । वह्वादे· पर इञ्प्रत्ययो भवत्यपत्यर्थे ।
५६३ ण्यायनणेयण्णीया गर्गनडात्रिस्त्रीपितृष्वस्रादे । १.१५.७ । गर्गादिर्नडादेस्त्र्यादे· स्त्रीलिङ्गात्पितृष्वस्रादेश्च ण्य अयनण एयण् णीय इत्येते प्रत्यया भवन्ति अपत्येऽर्थे यथासख्येन ।
५६४ मातृपितृभ्या स्वसा । १.१५.८ । मातृपितृभ्या शब्दाभ्या परस्य स्वसृशब्दस्व सकारस्य षकार स्यात्समासे सति ।
५६५ ढकि लोप· । १.१५.९ । मातृष्वसुरन्तस्य लोप स्याड् ढकि ।
५६६ आयनेयीनीयिय फढखछघा प्रत्ययादीनाम् । १.१५.१० । प्रत्ययादीना फादीना क्रमादायन्नादय आदेशा स्यु ।

५६७ किति च । १.१५.११ । किति तद्धिते परे अचामादेरचो वृद्धिः स्यात् ।

५६८ मातृष्वसुश्च । १.१५.१२ । पितृष्वसुर्यच्छुण् तदस्यापि स्यात् ।

५६९ मातृपितृभ्यां पितरि डामहच् । १.१५.१३ । आभ्यां परो डामहच् प्रत्ययो भवति ।

५७० लुग्बहुत्वे क्वचित् । १.१५.१४ । अपत्येऽर्थे उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य बहुत्वे सति क्षत्रिय-नृपविषये ऋषिविषये च लुग्भवति ।

५७१ भृग्वत्रिकुत्साङ्गिरोवसिष्ठगोतमदेशतुल्यान्तक्षत्रियेभ्यः । १.१५.१५ । एभ्यः प्रत्ययस्य लुग्भवति ।

५७२ दैवतेदमर्थे । १.१५.१६ । देवतार्थे चोक्ता प्रत्यया भवन्ति ।

५७३ क्वचिद्द्वयोः । १.१५.१७ । क्वचित्पूर्वोत्तरपदादेरचो वृद्धिर्भवति ञिति णिति च तद्धिते परे ।

५७४ णितो वा । १.१५.१८ । उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया इदमर्थे णितो वा भवन्ति ।

५७५ चतुरश्चलोपो यण्णीययोः । १.१५.१९ । चतुर्शब्दस्य चकारस्य लोपो भवति यण्णी-ययोः प्रत्यययोः परतः ।

५७६ पूरणेऽर्थे । १.१५.२० । यण्णीयौ भवतः ।

५७७ अन्यस्य दुक् । १.१५.२१ । अन्यशब्दस्य दुगागमो भवति णीयप्रत्यये परे ।

५७८ स्वपरयोः कुक् । १.१५.२२ ।

५७९ कारकादिक्रियायुक्ते । १.१५.२३ । कारकादर्थेभ्यो अणादयः प्रत्यया भवन्ति क्रियायुक्ते कर्तरि कर्मणि चाभिधेये ।

५८० एनेयेकाः । १.१५.२४ । क ईन इय इक एते प्रत्यया भवन्ति यथालक्ष्यम् ।

५८१ यलोपश्च । १.१५.२५ । कन्यादीनामन्त्ययकारस्य लोपो भवति इकारे स्वरे परे कन्यादीनामुपधायाः क्वचिद्यकारस्य लोपो भवति स्वरे यकारे च तद्धिते परे ।

५८२ नक्षत्रादण् । १.१५.२६ । वक्तव्यः ।

५८३ इयो वा । १.१५.२७ । क्षत्रशब्दाद्वा इयप्रत्ययो भवति ।

५८४ अण् च । १.१५.२८ । क्षत्रशब्दादण् । भवतः ।

५८५ त्यतनौ । १.१५.२९ । किमादेरव्यादेर्भवार्थे त्यतनौ प्रत्ययौ भवतः ।

५८६ निरादिभ्यस्त्न । १.१५.३० । निरदूरादिभ्यस्त्नप्रत्ययो भवत्यर्थे ।

५८७ दशार्णेऽपि । १.१५.३१ । उक्ता प्रत्यया दशार्णेऽपि भवन्ति ।

५८८ अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः । १.१५.३२ । अव्ययस्य सर्वनाम्नश्च [illegible] पूर्वोऽक-च्प्रत्ययो भवति ।

५८९ अर्णोनभोऽङ्गिरस्मनसोहगिरादि । १.१५.३३ । [illegible] प्रत्ययो [illegible] दोम्नश्चराद्य [illegible] भवन्ति ।

५९० वसुन्ये । १.१५.३४ । [illegible] भवति ।

५९१ भावे तत्वयण । १ १५ ३५ । शद्वस्य प्रवृत्तिनिमित भाव. तस्मिन् भावे त त्व यण् इत्येते प्रत्यया भवन्ति ।

५९२ समाहारे ना च त्रेर्गुणश्च । १.१५ ३६ ।

५९३ अचित्तवाचकादिक । १ १५.३७ ।

५९४ कत्रचिन्शद्वादिक. । १ १५ ३८ ।

५९५ गणिकाया ण्य । १.१५ ३९ ।

५९६ केदारादृयञ् च । १ १५ ४० ।

५९८ पाशादिभ्यो य । १ १५ ४२ ।

५९९ खलगोरर्थेभ्य इनित्रकटचा । १ १५ ४३ ।

६०० कर्मण्यपि यण् । १ १५ ४४ । वक्तव्य ।

६०१ समानस्य वा स· । १ १५.४५ । इत्यादेश ।

६०२ लोहितादेर्डिमन् । १ १४ ४६ । लोहितादेर्गणाद्भावेऽर्थे इमन् प्रत्ययो भवति स इमन् डित्सज्ञो भवति ।

६०३ इमनि लोप । १ १५ ४७ । इमनि प्रत्यये परे वकारस्य लोपो भवति ।

६०४ ऋ र इमनि । १ १५.४८ : इमनि प्रत्यये परे हसादेर्लघोर्ऋकारस्य रो भवति ।

६०५ वहोरिलोपो भू च व्हो । १ १५.४९ । वहोरुत्तरेषामिमनादीनामिकारस्य लोपो भवति वहो स्थाने भू चादेशः ।

५०६ अस्त्यर्थे मतु । १ १५.५० । नाम्नो मतु प्रत्ययो भवति अस्यास्मिन् वाऽस्तीत्येतस्मिन्नर्थे ।

६०७ फलवर्हरर्थेभ्य इनेनौ वा । १ १५ ५१ । वक्तव्यौ ।

६०८ वलवाताभ्यामूल· । १ १५ ५२ ।

६०९ वातातिसाराभ्या किन् । १.१५ ५३ ।

६१० ऊर्णाहशुभभ्यो यु· । १ १५ ५४ ।

६११ अर्णकेशयोर्व । १ १५ ५५ ।

६१२ शकभ्या वभयुस्तितुतयसः । १.१५.५६ । आभ्यामेते प्रत्यया स्युरस्त्यर्थे ।

६१३ लोमादिभ्य श· । १ १५ ५७ ।

६१४ पामादेर्न । १.१५.५८ ।

६१५ पिच्छादेरिलच् । १ १५ ५९ ।

६१६ फेनादिभ्यश्च । १ १५.६० । इलच् ।

६१७ तुन्दिवलिचटिभ्यो भ । १ १५ ६१ ।

६१८ कृष्यादिभ्यो वलच् दीर्घश्च । १ १५ ६२ ।

६१९ प्रज्ञार्चाश्रद्धावृत्तिभ्योऽण् । १ १५.६३ ।

६२० शृङ्गवृन्दाभ्यामारकच् । १ १५.६४ ।

६२१ मत्वादे मः । १.१५.६५ ।

६२२ सिध्मादेर्लः । १.१५.६६ ।

६२३ अठको च मत्वर्थे । १.१५.६७ । मत्वर्थे अठकौ प्रत्ययौ भवतः ।

६२४ मान्तोपधाद्वत्विनौ । १.१५.६८ । मकारान्तान्मकारोपधादकारान्तादाकारोपधाच्च वत्विनौ प्रत्ययौ भवतः अस्त्यर्थे ।

६२५ तडिदादिभ्यश्च । १.१५.६९ । तडिदादिभ्यः शब्देभ्यो वतुप्रत्ययो भवति ।

६२६ तकारान्तस्य सकारान्तस्य हुलादावस्त्यर्थे प्रत्यये परे [illegible] । [illegible] प्रत्ययमात्रे परे सर्वेषामपदान्तता भवति ईये परे पदान्तता ।

६२७ एतत्कियत्तद्भ्यः परिमाणे वतु । १.१५.७० । एतत्कियत्तद्भ्यः शब्देभ्यः परिमाणार्थे वतुप्रत्ययो भवति ।

६२८ यत्तदोरा । १.१५.७१ । यत्तदोष्टेरात्वं भवति वतौ परे ।

६२९ किम कियंश्च । १.१५.७२ । किम्शब्दस्य कियादेशो भवति वतोर्वकारस्य यकारादेशो भवति ।

६३० आ इदमेतदो वा । १.१५.७३ । एतदष्टेर्वा आत्वं भवति वतौ परे ।

६३१ तुन्दादेरिल । १.१५.७४ । तुन्दादेर्गणात् इलप्रत्ययो भवति ।

६३२ औन्नत्ये दन्तादुरः । १.१५.७५ । औन्नत्येऽर्थे वाच्ये सति दन्तशब्दादुरः प्रत्ययो भवति ।

६३३ अवादेर्लुः । १.१५.७६ ।

६३४ सिध्मादेर्लः । (६२२)

६३५ असमायामेधास्रग्भ्यो विनिः । १.१५.७७ । [illegible] ।

६३६ वाचो ग्मिनिः । १.१५.७८ । वाच् शब्दात् ग्मिनिः प्रत्ययो भवति [illegible] अर्थे ।

६३७ एकादाकिनिच्चासहाये । १.१५.७९ ।

६३८ आलाटौ कुत्सितभाषिणि । १.१५.८० । कुत्सितभाषिण्यर्थे वाच्ये सति आलाटौ प्रत्ययौ भवतः ।

६३९ [illegible] । १.१५.८१ । [illegible] ।

६४० ईषदपरिसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयाः । १.१५.८२ ।

६४१ प्रशंसायां रूपः । १.१५.८३ । प्रशंसायां रूप प्रत्ययो भवति ।

६४२ पाशः कुत्सायाम् । १.१५.८४ । [illegible] ।

६४३ भूतपूर्वे चरट् । १.१५.८५ । भूतपूर्वेऽर्थे वाच्ये सति चरट् प्रत्ययो भवति ।

६४४ [illegible] । १.१५.८६ । [illegible] भवति ।

६४५ गो. पुरीषे च । १.१५.८७ ।

६४६ [illegible] । १.१५.८८ । [illegible] ।

६४७ व्यासादे कि । १.१५ ८९ ।
६४८ सुधातुरकड् च । १ १५ ९० ।
६४९ न सधिर्य्वोर्युट् च । १ १५ ९१ । सन्निजयोर्यकारवकारयो. सवन्धिनः स्वरस्य वृद्धिर्न भवति किंतु तयोर्युडागमो भवति तेन इट्उट् इत्येतावागमौ भवतः ।
६५० चटकादैरण् । १.१५ ९२ ।
६५१ कल्य णादोनामिनेय । १.१५.९३ ।
६५२ इनो जातार्थे । १ १५ ९४ । जातार्थे इत. प्रत्ययो भवति ।
६५३ तरतमेयस्विष्ठा प्रकर्षे । १ १५.९५ ।
६५४ ईयस्विष्ठौ । १ १५ ९६ । डिताविति वक्तव्यौ ।
६५५ विन् । १.१५ ९७ । मतुवतुतृप्रन्ययाना लोपश्च इष्ठादौ ।
६५६ गुर्वादेर्ग्ष्ठेयस्सु गरादिष्टेरलोपश्च । १ १५.९८ । इष्ठेमेयस्सु परतो गुर्वादेर्गरादिरादेशा भवति टेरलोपश्च ।
६५७ ईलोपो ज्याशब्दादीयस. । १ १५ ९९ । ज्याशब्दादीयस ईकारस्य लोपो भवति ।
६५८ बहोरिष्ठे यि । १ १५.१०० । बहुशब्दात्परस्य इष्ठे वर्तमानस्येकारस्य यिर्भवति ईयस ईकारस्य लोपश्च ।
६५९ किमोऽव्ययादाख्याताच्च तरतमयोराम् । १ १५.१०१ । वक्तव्य· ।
६६० परिमाणे दघ्नादय । १ १५ १०२ । परिमाणेऽर्थे वाच्ये सति दघ्नट्द्वयसट् मात्रट् इत्येते प्रत्यया भवन्ति ।
६६१ निर्धारणे च । १ १५.१०३ । द्वयोर्बहूना चैकस्य निर्धारणे किमादिभ्यो डतरडतमौ वक्तव्यौ ।
६६२ सख्येयविशेषावधारणे द्वित्रिभ्या तीय· । १.१५.१०४ ।
६६३ त्रेः सप्रसारण सस्वरस्य । १.१५.१०५ ।
६६४ षट्चतुरो स्थट् । १.१५ १०६ ।
६६५ पञ्चादेर्मट् । १.१५ १०७ ।
६६६ एकादशादेर्ड । १.१५ १०८ ।
६६७ द्वित्र्यष्टकाना द्वात्रयोष्टका । १.१५ १०९ ।
६६८ विंशत्यादेर्वा तम । १ १५ ११० ।
६६९ विंशतेस्तिलोप । १ १५.१११ ।
६७० चत्वारिंशदादौ वा । १.१५ ११२ ।
६७१ शतादेर्नित्यम् । १.१५ ११३ ।
६७२ कतिकतिपयाभ्या थ । १ १५ ११४ ।
६७३ सख्याया प्रकारे धा । १ १५ ११५ । सख्यावाचकाच्छब्दात्प्रकारेऽर्थे वाच्ये सति धा प्रत्ययो भवति ।

६७४ गुणोऽण् वा । १.१५.११६ । घाप्रत्ययान्तस्य शब्दस्य गुणो वा भवति अण् च वा भवति ।

६७५ एकाद् ध्यमुञ् वा । १.१५.११७ ।

६७६ क्रियाया आवृत्तौ कृत्वस् । १.१५.११८ ।

६७७ द्वित्रिचतुर्भ्यः सु । १.१५.११९ । द्वित्रिचतु शब्देभ्यः सुप्रत्ययो भवति ।

६७८ बह्वादेः शस् । १.१५.१२० । बह्वादेः कारकात् शब्दाच्छस् प्रत्ययो भवति ।

६७९ तयायटौ संख्यायाः । १.१५.१२१ । अवयवे संख्याया अवयवे वाच्ये सति तयायटौ प्रत्ययो भवतः ।

६८० अल्पार्थे कुटीशमीशुण्डीभ्यो रः । १.१५.१२२ ।

६८१ स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ । १.१५.१२३ ।

द्वितीया वृत्तिः

६८२ धातोः । २.१.१ । वक्ष्यमाणा प्रत्यया धातोर्ज्ञेया ।

६८३ भ्वादिः । २.१.२ । भूसत्तायामित्यादिगणो धातुसंज्ञो भवति ।

६८४ आदनुदात्तङित । २.१.३ । अनुदात्तेतो ङितश्च धातोरात्मनेपदं भवति ।

६८५ ञित्स्वरितेत उभे । २.१.४ । ञित स्वरितेतश्च धातोरात्मनेपदपरस्मैपदे भवतः ।

६८६ परतोऽन्यत् । २.१.५ । पूर्वोक्तनिमित्तविधुरादन्यस्माद्धातोः परस्मैपदं भवति ।

६८७ नव परस्मैपदानि । २.१.६ । तिबादीनामष्टादशानां [illegible] परस्मैपदसंज्ञानि भवन्ति ।

६८८ वर्त्तमाने । २.१.७ । प्रारब्धापरिसमाप्तक्रियोपलक्षिते काले [illegible] तिबादयः प्रत्यया भवन्ति ।

६८९ नाम्नि च युष्मदि चास्मदि च भागे । २.१.८ । नामादिष्वर्थेषु [illegible] निमित्तभागेष्वेते प्रत्यया भवन्ति ।

६९० कर्तरि पं च । २.१.९ । परस्मैपदं कर्तरि भवति ।

६९१ शप् कर्तरि । २.१.१० । धातोः शप् प्रत्ययो भवति कर्तरि [illegible] [illegible] दिप्रत्ययेषु परतः ।

६९२ गुणः । २.१.११ । धातोरन्त्यस्य [illegible] गुणो भवति [illegible] ।

६९३ अविक्ङिति । २.१.१२ । [illegible] ।

६९४ [illegible] । २.१.१३ । [illegible] ।

६९५ [illegible] । २.१.१४ । [illegible] ।

६४७ व्यासादे कि । १.१५ ८९ ।

६४८ सुधातुरकङ् च । १ १५.९० ।

६४९ न सधिय्वोर्युट् च । १ १५ ९१ । सन्धिजयोर्यकारवकारयो. सबन्धिनः स्वरस्य वृद्धिर्न भवति किंतु तयोर्युडागमो भवति तेन इट्उट् इत्येतावागमो भवतः ।

६५० चटकादैरण् । १ १५ ९२ ।

६५१ कल्य णादीनामिनेय. । १ १५.९३ ।

६५२ इनो जातार्थे । १ १५ ९४ । जातार्थे इत. प्रत्ययो भवति ।

६५३ तरतमेयस्विष्ठा प्रकर्षे । १ १५ ९५ ।

६५४ ईयस्विष्ठौ । १ १५ ९६ । डिताविति वक्तव्यौ ।

६५५ विन् । १ १५ ९७ । मतुवतुतृप्रत्ययाना लोपश्च इष्ठादौ ।

६५६ गुर्वादेरिष्ठेयस्सु गरादिष्टेरलोपश्च । १ १५.९८ । इष्ठेमेयस्सु परतो गुर्वादेर्गरादिरादेशो भवति टेरलोपश्च ।

६५७ ईलोपो ज्याशद्वादीयस । १ १५.९९ । ज्याशद्वादीयस ईकारस्य लोपो भवति ।

६५८ बहोरिष्ठे यि । १ १५.१०० । बहुशद्वात्परस्य इष्ठे वर्तमानस्येकारस्य यिर्भवति ईयस ईकारस्य लोपश्च ।

६५९ किमोऽव्ययादाख्याताच्च तरतमयोराम् । १ १५ १०१ । वक्तव्यः ।

६६० परिमाणे दघ्नादय । १ १५ १०२ । परिमाणेऽर्थे वाच्ये सति दघ्नट्द्वयसट् मात्रट् इत्येते प्रत्यया भवन्ति ।

६६१ निर्धारणे च । १ १५.१०३ । द्वयोर्बहूना चैकस्य निर्धारणे किमादिभ्यो डतरडतमौ वक्तव्यौ ।

६६२ सख्येयविशेषावधारणे द्वित्रिभ्या तीय । १ १५.१०४ ।

६६३ त्रेः सप्रसारण सस्वरस्य । १.१५.१०५ ।

६६४ षट्चतुरो स्थट् । १ १५ १०६ ।

६६५ पञ्चादेर्मट् । १.१५ १०७ ।

६६६ एकादशादेर्ड । १ १५ १०८ ।

६६७ द्वित्र्यष्टैकाना द्वात्रयोष्टैका । १.१५ १०९ ।

६६८ विंशत्यादेर्वा तम. । १ १५.११० ।

६६९ विंशतेस्तिलोप । १ १५.१११ ।

६७० चत्वारिंशदादौ वा । १ १५ ११२ ।

६७१ शतादेर्नित्यम् । १.१५ ११३ ।

६७२ कतिकतिपयाभ्या थ । १ १५ ११४ ।

६७३ सख्याया प्रकारे धा । १.१५ ११५ । सख्यावाचकाच्छद्वात्प्रकारेऽर्थे वाच्ये सति धा प्रत्ययो भवति ।

७७४ वदिव्रज्योः सौ नित्य वृद्धिः । २.१.९३ ।
७७५ अजेरार्धधातुके वी. । २.१.९४ । वघनत्य वमादौ वा ।
७७६ नुधातो । २.१.९५ । विकरणस्य नोर्धानोश्चेवर्णोवर्णयोरियुवौ भवत स्वरे परे ।
७७७ स्वरान्तान्नित्यानिटस्थपो वा । २.१.९६ । इट् ।
७७८ नैकस्वरादनुदात्तात् । २.१.९७ । एकस्वरादानोधातुपाठेऽनुदात्त इत्येव पठितादिडागमो न भवति ।
७७९ ये । २.१.९८ । अनपि यकारे पूर्वस्य दीर्घो भवति ।
७८० ह्म्यन्तक्षणश्वसिजागृहसादिवर्जम् । २.१.९९ । सेटि नो न वृद्धिः ।
७८१ आय । २.१.१०० । गुपधूपविच्छिपणिपनिभ्यः स्वार्थे आय प्रत्ययो भवति यनपि तु वा ।
७८२ न धातु । २.१.१०१ । न यङादिप्रत्ययान्तः शब्दो धातुसंज्ञो भवति ।
७८३ यत । २.१.१०२ । यकारस्याकारस्य च लोपो भवत्यनपि ।
७८४ अत्यतो नित्यानिट । २.१.१०३ । यपो वेट् ।
७८५ क्रमु भ्रमु त्रसि त्रुटि लष् भ्लाशभ्लाशो वा । २.१.१०४ । न प्रत्ययो वक्तव्य गणार्थं ।
७८६ क्रम पे चतुर्षु दीर्घ । २.१.१०५ । वक्तव्य ।
७८७ गमा छः । २.१.१०६ । गमयमइषूणा छो भवत्यपि ।
७८८ आवन्ताना यमिरमिनमीनां नेरिट् सक् च । २.१.१०७ । यानत्वो ।
७८९ गमां स्वरे । २.१.१०८ । गम् हन् जन् खन् घन् एतेषामुपधाया लोपो भवति किङत्यङे स्वरे ।
७९० हनुनः स्यप. । २.१.१०९ । हन्तेर्नकारान्तात्स्यप [illegible] भवति गमेश्च पे ।
७९१ लित्पुपादेङं । २.१.११० । ल्तितो धातो पुषादेर्धुतादेश्च [illegible] भवति दिवादौ परस्मैपदे ।
७९२ इषुसहलुभरिषरुषामनपि तस्य वा । २.१.१११ । इट् वक्तव्य. ।
७९३ तृफलभजत्रपाम् । २.१.११२ । किति णादौ सेटि थपि च [illegible] वक्तव्यो ।
७९४ [illegible]स्याकारस्य मो । २.१.११३ । नित्य वृद्धिर्वाच्या ।
७९५ मपरोक्षयोर्ऊंगि । २.१.११४ । सप्रत्यये परोक्षे च [illegible] इति [illegible] भवति ।
७९६ [illegible] सने [illegible] । २.१.११५ । [illegible] सने परे [illegible] रो भवति ।
७९७ [illegible]ादीना रो वा । २.१.११६ । वक्तव्य ।
७९८ [illegible] । २.१.११७ । [illegible] परे ।
७९९ [illegible]ादीना [illegible] । २.१.११८ । वक्तव्य ।
८०० [illegible] । २.१.११९ । [illegible]

७४९ नामधातुष्टर्चञ्त्रञ्कष्टिवा प सो न । २१६८ । इति वाच्यम् ।
७५० प्रादेश्च तथा तौ सुनमाम् । २१.६९ । प्रादेरुपसर्गात्परेषा स्वादीना नामादीना च धातूना सकारनकारयोस्तौ पूर्वंभाविनावेव पकारणकारौ भवत. षत्वणत्वनिमित्ते सति ।
७५१ ऊदितो वा । २१७० । ऊदितो धातो परस्य वसादेरिड्वा भवति ।
७५२ स्वृसूतिसूयतिधूञ्ग्धादीनामिड्वा । २१७१ । वक्तव्य ।
७५३ तथोर्धोऽध । २१७२। दधाति विना झभान्ताद्धातो परयोस्तकारथकारयोर्धकारादेशो भवति ।
७५४ अनिटो नामिवत । २१७३ । नामिवतोऽनिटो धातोः परस्मैपदं परे सिप्रत्यये वृद्धि-र्भवति ।
७५५ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । २१७४ । कार्यं भवति ।
७५६ झसात् । २१७५ । झसादुत्तरस्य सेर्लोपो भवति झसे परे ।
७५७ अत उपधाया । २१७६ । धातोरुपधाया अकारस्य वृद्धिर्भवति ञिति णिति परे ।
७५८ णवुत्तमो वा । २१७७ । णिद्वक्तव्य ।
७५९ णित्वे । २१७८ । परस्मैपदे परे सिर्णिद्भवति ।
७६० हसादेर्लच्वकारोपधस्य वा वृद्धि सेटि सौ । २१७९ । वाच्या ।
७६१ उपसर्गस्थनिमित्तान्नेर्गदादौ णत्वम् । २१८० । वाच्यम् ।
७६२ लोप पचा कित्ये चास्य । २१८१ । पचादीनामनादेशादीना किति णादौ सति पूर्वस्य लोप –असयुक्तहसयोर्मध्यस्थस्याकारस्यैकार ।
७६३ सेटि थपि एत्वपूर्वलोपौ । २१८२ । वक्तव्यौ ।
७६४ नुगशाम् । २१८३ । अश्नोतेर्ऋकारादिधातूना सयोगान्ताकारादिधातूना च पूर्वस्य नुमागमो भवति णादौ सति ।
७६५ स्वरादे । २१८४ । स्वरादेर्धातोर्द्वितीयोऽडागमो भवति दिवादौ परे ।
७६६ कासादिप्रत्ययादाम् ऋस्भूपर । २१८५ । कास् आस् दय् अय् नाम्यादिगुरुमद्धात्व-नेकस्वरधातुभ्य प्रत्ययान्ताच्च णवादौ परे आम् प्रत्ययो भवति स च कृ–अस्–भूपर प्रयोक्तव्य ।
७६७ विद्दरिद्राकास्काश्जागृउष एभ्यो वा । २१.८६ । आम् ।
७६८ र । २१८७ । पूर्वसंबधिन ऋकारस्याऽकारो भवति ।
७६९ धातोर्नामिन । २१८८। धातोरन्त्यभूतस्य नामिनो वृद्धिर्भवति ञिति णिति च परे।
७७० निस्निक्षनिन्दामुपसर्गाण्णत्व वा । २१८९ । वाच्यम् ।
७७१ असवर्णे स्वरे पूर्वेकारोकारयोरियुवौ । २१९० । वक्तव्यौ ।
७७२ पूजायामञ्चेर्न । २१९१ । नलोपाभावो वाच्य ।
७७३ न शसूददवादिगुणभूताकाराणाम् । २१९२ । नैत्वपूर्वलोपौ वक्तव्यौ ।

८२७ णमा दीर्घः । २.१.१४४ । णमादीनां दीर्घो भवति यकारे परे ।

८२८ फणादीनामेत्वपूर्वलोपौ वा । २.१.१४५ । वाच्यौ ।

८२९ वमश्च । २.१.१४६ । एत्वपूर्वलोपौ वा वाच्यौ ।

८३० णबादौ पूर्वस्य । २.१.१४७ । णबादौ परे यजादीनां ग्रहादीनां च पूर्वस्य सम्प्रसारणं भवति ।

८३१ यजां यवराणां ऋतः सम्प्रसारणं किति । २.१.१४८ । यजादीनां सम्प्रसारणं भवति किति ।

८३२ घसादेः षः । २.१.१४९ । घसिशासिवसीनां सस्य षो भवति [illegible] ।

८३३ मस्तोऽनपि । २.१.१५० । मकारस्य तकारो भवति अनपि सकारे परे ।

८३४ श्वयतेर्णादौ प्रथमं वा । २.१.१५१ । सम्प्रसारणं वा वक्तव्यम् ।

८३५ श्वयतेः सौ वृद्ध्यभावः । २.१.१५२ । वाच्यः ।

८३६ श्वयतेरिलोपो डे । २.१.१५३ । वक्तव्यः ।

८३७ द्वित्वं वा । २.१.१५४ । श्वयतेर्डे द्वित्वं वा ।

८३८ आम् प्रत्ययो यस्माद्विहितः न चेदात्मनेपदी तर्हि अनुप्रयुज्यमानकृञ [illegible] आत्मनेपदम् । २.१.१५५ ।

८३९ स्वजतेर्णादौ वा कित्वम् । २.१.१५६ ।

८४० य से । २.१.१५७ । पूर्वस्याऽकारस्येकारो भवति से परे ।

८४१ मानादीनां पूर्वस्य दीर्घः । २.१.१५८ । वक्तव्यः ।

८४२ कमेः स्वार्थे ञि । २.१.१५९ । प्रत्ययो वक्तव्यः ।

८४३ ञेरङ् ह्रिच्च । २.१.१६० । ञ्यन्ताद्धातोर्भूतेऽर्थे अङ्प्रत्ययो भवति [illegible] ।

८४४ ञे । २.१.१६१ । इडागमवर्जिते सनपि विषये ञेर्लोपो भवति ।

८४५ अङि [illegible] ह्रस्व उपधायाः । २.१.१६२ । अङि [illegible] ह्रस्वो भवति [illegible] नोऽकारस्येकारो भवति लघुनि धात्वक्षरे परे ।

८४६ लघोर्दीर्घः । २.१.१६३ । अङि सति [illegible] पूर्वस्य दीर्घो भवति [illegible] धात्वक्षरे परे ।

८४७ [illegible] द्वित्वे वाच्ये । २.१.१६४ । [illegible] दीर्घो [illegible] ।

८४८ [illegible]ऽयतो । २.१.१६५ । [illegible] वाच्यम् ।

८४९ [illegible] । २.१.१६६ । [illegible] न भवति ।

८५० [illegible] पादौ । २.१.१६७ । [illegible] ।

८५१ [illegible] आत्मनेपदे । २.१.१६८ । [illegible] ।

८५२ [illegible] । २.१.१६९ । [illegible] भवति [illegible] ।

८५३ [illegible] । २.१.१७० । [illegible] ।

८५४ [illegible] पूर्वस्य । २.१.१७१ । [illegible] परे ।

८५५ द्युतादिभ्यो लुङि वा । २.१.१७२ । परस्मैपद वाच्यम् ।
८५६ वृतादिभ्यः स्यप्सयोर्वा पम् । २ १ १७३ । पेऽनिट्त्व च ।
८५७ कृपो रो लः । २ १ १७४ । कृपो रेफस्य लो भवति ऋकारस्य लृकारो भवति ।
८५८ सिस्यो । २ १ १७५ । उपधाया गुणो न भवति सिस्योरनिटोः परत ।
८५९ व्यथतेर्णादौ पूर्वस्य सप्रसारणम् । २.१.१७६ । वक्तव्यम् ।
८६० व्याङ्पर्युपेभ्यो रम । २.१ १७७ । पम् ।
८६१ सहिवहोरोदवर्णस्य । २ १ १७८ । सहिवहोरवर्णस्योकारादेशो भवति ढलोपनिमित्ते ढकारे परे ।
८६२ जनखनसना क्ङिति ये अकारो वा । २ १.१७९ । वक्तव्य ।
८६३ ऋदन्तस्य थपो नेट् ।
८६४ उ । २ १ १८० । ऋकारस्य गुणो न भवति सिस्योरनिटो परतः ।
८६५ गुहेरुपधाया ऊद्गुणहेतौ स्वरे । २.१ १८१ ।
८६६ दुह् दिह् लिह् गुह् भ्य सको लुग्वा । २.१ १८२ । यकारतकारयोराति ।
८६७ आति सकोऽकारलोप स्वरे । २ १ १८३ ।
८६८ स्नुश्रिद्रुवा सेरङ् द्विश्च । २ १ १८४ । धातोर्द्वित्वं च ।
८६९ सस्यात्मने पदे स्वरे टिलोपो । २ १ १८५ । वाच्य ।
८७० छ्वे च सेर्लोप । (७३०)
८७१ वेञो णादौ सप्रसारणभावः । २ १ १८६ । वाच्य ।
८७२ वेञो वय् णादौ वा । २.१ १८७ । वक्तव्य ।
८७३ ग्रहा क्ङिति च । २.१ १८८ । ग्रहादीना सप्रसारण स्यात् किति ङिति च परे ।
८७४ वयो यस्य किति णादौ वो वा । २ १ १८९ । वक्तव्य ।
८७५ व्येञो णादौ नात्वम् । २ १.१९० ।
८७६ अत्त्यर्त्तिव्ययतीना थपो नित्यमिट् ।
८७७ अद्विरुक्तस्य ह्वयते सप्रसारणम् । २ १ १९१ । वक्तव्यम् ।
८७८ अस्यतिवक्तिख्यातिलिपिसिचिह्वयतीना सेर्ङो । २ १ १९२ । वाच्य ।
८७९ ऋतेरीयङ् स्वार्थेऽनपि । २ १ १९३ । तु वा ।
८८० अदादेर्लुक् । २ २ १ । अदादेर्गणादुत्पन्नस्याऽपो लुग्भवति ।
८८१ झसाद्धिर्हे । २ २ २ । झसादुत्तरस्य हेर्धिर्भवति ।
८८२ अदादिस्योरट् । २ २ ३ । आगमो भवति ।
८८३ सिसयोर्घस्लृ । २ २ ४ । अदेर्घस्लृ लिटि वा तु ।
८८४ आदन्तविद्द्विषामन उस् वा । २.२ ५ । वक्तव्यः ।
८८५ दिस्योर्हसात् । २ २ ६ । हसादुत्तरयोर्दिप्सिपोर्लोपो भवति ।

८८६ लोपस्त्वनुदात्ततनाम् । २.२.७ । अनुदात्तानां तनादीनां च अमस्य लोपो भवति डिति झगे परे ।

८८७ जह्योधिशाधि । २.२.८ । हन्तेर्जहिशाद्धोऽस्तेरेधिरशा [illegible] निपात्यते हि-विषये ।

८८८ द्विरुक्तस्य हन्तेस्त्यपि घ. । २.२.९ । घत्वं वाच्यम् ।

८८९ हन्तेः स्याशीर्याद्यादौ वधः । २.२.१० । वधादेशो वक्तव्यः ।

८९० जनिवध्योर्न । २.२.११ । वृद्धिः ।

८९१ ओरौ । २.२.१२ । उकारस्याद्विरुक्तस्य औकारादेशो भवति पिति तिम्नि अचादौ विषये ।

८९२ तुरुस्तुशम्योऽद्विरुक्तेभ्यो हसादीनां चतुर्णामीड्वा । २.२.१३ ।

८९३ इणः क्ङिति स्वरे य । २.२.१४ । वक्तव्यः ।

८९४ इणः किति णादौ पूर्वस्य दीर्घः । २.२.१५ । वक्तव्यः ।

८९५ दृणिको सिलोपे गा । २.२.१६ । वक्तव्यः ।

८९६ विदो नवानां त्यादीनां णवादिर्वा । २.२.१७ । विद उत्तरेषां तिवादीनां नवानां णवादिर्नवको वा भवति ।

८९७ द स. । २.२.१८ । दकारस्य वा सकारो भवति सिविषये ।

८९८ आमि विदेर्न गुणः । २.२.१९ ।

८९९ नमसोऽस्य । २.२.२० । नम् इत्येतस्य विकरणस्यान् भुवीति [illegible] लोपो भवति ङिति परे ।

९०० सि सः । २.२.२१ । अस्ते. सकारस्य लोपो भवति सकारे परे ।

९०१ अस्तेरीट् । २.२.२२ । अस्ते. पर्योर्दिस्योरीडागमो भवति ।

९०२ लोपागमयोर्मध्ये आगमविधिर्बलवान् ।

९०३ अस्तेरनपि भूः । २.२.२३ । वक्तव्यः ।

९०४ मृजेर्वृद्धिः । २.२.२४ । मृजेर्गुणनिमित्ते प्रत्यये परे वृद्धिर्भवति [illegible] वा ।

९०५ रात्सस्य । २.२.२५ । रेफादुत्तरस्य सस्यैव लोप [illegible] ।

९०६ वचिरन्तिपरो वद । २.२.२६ । नहि [illegible] प्रयोगः [illegible] किन्तु [illegible] णीयम् ।

९०७ हे यङ्गेरुम् । २.२.२७ । [illegible] उम् आगमो [illegible] ।

९०८ रुदादेस्पञ्चकाद्धसादेः [illegible] । २.२.२८ । [illegible] ।

९०९ रुदादेर्दिस्योरीडटौ वा । २.२.२९ । वक्तव्यौ ।

९१० अनिति प्रपूर्वः । २.२.३० । [illegible] ।

९११ जक्षादेरन्तोऽत्र उस् । २.२.३१ । [illegible] अत उस् भवति ।

९१२ उसि जागर्ते । २ २ ३२ । धातोर्गुणो वक्तव्यः ।
९१३ किति च । २ २ ३३ । जागर्तः किति गुणो वक्तव्य ।
९१४ दरिद्रातेरिदालोपश्च डिति । २ २ ३४ । दरिद्रातेराकारस्य लोपो भवति डिति स्वरे परे इकारश्च डिति हसे परे ।
९१५ णप्वुण्सयुटो हित्वा अनप्यालोप सौ वा । २.२ ३५ । अन्यस्माद्दरिद्रातेरनप्यालोपो लुङि वा ।
९१६ शासेरि· । २ २.३६ । शास्तेराकारस्येकारादेशो भवति किति डिति हसे डे च परे।
९१७ दिपि सस्य त सिपि वा । २.२ ३७ । दिपि परे सस्य तकारो भवति सिपि तु वा भवति ।
९१८ धौ सलोपः । २ २ ३८ । वाच्य ।
९१९ चक्षिङोऽनपि ख्याञ् । २ २ ३९ । क्शाञौ णादौ वा वक्तव्यो ।
९२० अस्यतिवक्तिख्यातीनामात्मनेपदे सेर्ङो वाच्य ।
९२१ ईडीशोः सध्वयोरिड् । २.२ ४० । वक्तव्यः ।
९२२ लङो ध्वस्य नेट् । २ २ ४१ ।
९२३ सूते· पिति न । २ २ ४२ । गुणाभावो वाच्य ।
९२४ शीङोऽपि । २ २ ४३ । शीङः सर्वत्र गुणो भवत्यपि विषये ।
९२५ शीङोऽतो रुट् । २ २ ४४ । शीङ परस्यादित्येतस्य रुडागमो भवति ।
९२६ इङो णादौ गा । २ २ ४५ । वक्तव्यः ।
९२७ इङो वा गी सौ लृङि च । २ २.४६ । तत्परस्य प्रत्ययस्य ङित्व वाच्यम् ।
९२८ सस्यात्मनेपदे स्वरे (८९९) टिलोपो वाच्य· ।
९२९ हकारस्य क्वचिज्झसभाव । २.२ ४७ । वाच्य ।
९३० स्तुसूधूञ्रा पेरिट् । २ २ ४८ । वक्तव्य ।
९३१ अवादावी पिति त्स्म । २ २ ४९ । ब्रुव ईकार प्रत्ययो भवति तकारसकारमकारादौ पिति परे अवादौ विषये ।
९३२ आहश्च पञ्चानाम् । २ २ ५० । ब्रुव उत्तरेषा तिवादीना पञ्चाना णबादय पञ्चादेशा भवन्ति ब्रुव आहश्चादेशो भवति ।
९३३ तस्थे । २ २ ५१ । अहो हकारस्य तकारादेशो भवति थे परे ।
९३४ ब्रुवो वचि· । २ २ ५२ । ब्रुवो वचिरादेशो भवति अनपि विषये ।
९३५ ऊर्णोनेर्वा वृद्धि हसादौ पिति । २ २.५३ ।
९३६ ऊर्णोनेर्गुणो दिस्यो । २ २ ५४ ।
९३७ ऊर्णोतेग्राम् न । २ २ ५५ ।
९३८ स्वरादे पर । २ २ ५६ । स्वरादेर्धातोर्द्वितीयोऽवयवोऽद्विरुक्त. सस्वरो द्विर्भवति ।

९३९ स्वरात्परः संयोगादयो नदरा द्विर्न । २.२.५७ ।

९४० ऊर्णोतिरिडादिः (प्रत्ययो) वा ङित् । २.२.५८ ।

९४१ ऊर्णोतेर्वा वृद्धिः सौ परे ।

९४२ ह्वादेर्द्विश् । २.३.१ । हु इत्यादेर्गणादुत्तरस्य शपो लुग्भवति तस्मिन् लुकि सति धातोर्द्विवचनम् ।

९४३ द्वे । २.३.२ । द्विकारकादुत्तरस्यान्त उत्येनस्याद्भवति ।

९४४ हेधि । २.३.३ । जुहोतेरुत्तरस्य हेर्धिर्भवति ।

९४५ अत उस् । २.३.४ । द्विरुक्ताद्धातोरत उस् भवति ।

९४६ भीह्रीभृहुवामाम्वा लुग्वत् । २.३.५ । लुकि सति धातोर्द्वित्वम् ।
* ङिति हुवे पिय इकारो वा वक्तव्य ।

९४७ भृञोरिः पूर्वस्य । २.३.६ । भृञो पूर्वस्य ऋकारस्य इकारो भवति लुकि सति ।

९४८ पोरुर् । २.३.७ । पवर्गादुत्तरस्य ऋकारस्य उर् भवति ङिति ञिति न परे ।

९४९ भृञोर्विस्योरट् वा । २.३.८ । आगमो वा वक्तव्य इति केचित् ।

९५० वृद्धिहेतौ नाविटो न दीर्घः । (८२२)

९५१ इस्तौ । २.३.९ । द्विरुक्तस्य धातोराकारस्य लोपो भवति ङिति स्वरे इकारश्च ङिति हले परे ।

९५२ जहातेर्वा । २.३.१० । आकारस्य ङिति हलि ईर्वा वाच्य ।

९५३ जहातेर्यादावाशो लोपः । २.३.११ । वाच्य ।

९५४ ईर्वा हौ । २.३.१२ । जहातेर्हौ परे इकारः सिद्ध एव पक्ष आकारेकारौ भवतः ।

९५५ असवर्णे स्वरे पूर्वस्य इय् । २.३.१३ । आदेशो भवति ।

९५६ भृञा लुकि । २.३.१४ । डुभृञ् धारणपोषणयोः. ओहाङ् गतौ माङ् माने इत्येतेषां पूर्वस्याकारस्य इकारो भवति लुकि सति ।

९५७ दादे । २.३.१५ । द्विरुक्तस्य धातोराकारस्य लोपो भवति ङिति परे ।

९५८ दा हौ । २.३.१६ । दाधोराकारस्यैकारो भवति पूर्वस्य च लोपो भवति हौ परे ।

९५९ दाधास्थामित्व मेनि वम् । २.३.१७ ।

९६० पूर्वस्य ङिति हले न । २.३.१८ । [illegible] पूर्वस्याकारस्य इकारो भवति । ङिति हले परे ।

९६१ निजां गुणः । २.३.१९ । णिज् विज् विष इत्येषां गुणो भवति लुकि सति ।

९६२ [illegible] । २.३.२० । द्विरुक्तस्य धातोरिक [illegible] परे गुण-[illegible] गुणो न भवति ।

९६३ [illegible] । २.३.२१ । [illegible] ।

९६४ [illegible] । २.३.२२ । [illegible] ।

९६५ य्योः । २४३ । यप्रत्यये परे धातोरोकारस्य लोपो भवति ।
९६६ राधतेर्हिंसाया किति णादौ सेटि थपि । २४४ । चैत्वपूर्वलोपौ वा ।
९६७ श्लिषेरालिङ्गने । २४५ । सक् डापवाद ।
९६८ स्पृशमृशकृषतृपा सिर्वा । २४६ । वक्तव्य ।
९६९ मस्जिनशोर्झसे । २.४७ । नुम् वक्तव्य ।
९७० नशे षान्तस्य । २४.८ । नशे षान्तस्य णत्व न स्यात् ।
९७१ डे नशेरत ए । २४९ । वा वाच्यम् ।
९७२ शमा दीर्घः । (८२७) । शमादीना दीर्घो भवति ये परे अवादौ विषये च ।
९७३ मिदेर्ये । २४१० । गुणो वक्तव्य ।
९७४ अस्यतेर्डे थुक् । २४११ । वक्तव्यः ।
९७५ जा जनीज्ञो । २.४१२ । जनी प्रादुर्भावे ज्ञा अवबोधने अनयोः जादेशो भवति ।
९७६ पदादेस्तनि कर्त्तर्यपि । २४१३ । रौरिण् वक्तव्यः दीपादिभ्यो वा ।
९७७ लोप । २.४.१४ । इणसयोगे तनो लोपो भवति ।
९७८ स्वादेर्नुः । २५१ । स्वादेर्गणान्नु-प्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु ।
९७९ नूप । २५२ । विकरणस्य नुप्रत्ययस्य उप्रत्ययस्य च गुणो भवति पिति परे ।
९८० ओर्वमोर्वा लोप । २.५३ । असयोगादुत्तरस्य प्रत्ययसवन्धिन उकारस्य वा लोपो भवति वमो परयोः ।
९८१ ओर्वा हेः । २५४ । प्रत्ययसवन्धिन उकारादुत्तरस्य हेर्लुग्भवति ।
* स्तुसुधूञ्भ्या पे सेरिड्वा वक्तव्य ।
९८२ चिनोते मणादौ वा । २५५ । कित्व वाच्यम् ।
९८३ सयोगादिऋदतवृङ्वृञाम् । २५६ । सिस्योरात्मनेपदे इड्वा वक्तव्य. ।
* वृणोतेस्यपो नित्यमिट् ।
९८४ स्वरतिसूतिसूयतिधूञूरधादीना वा । (७५२)
९८५ द्विरुक्तस्य हिनोते । २५७ । कुत्व वाच्यम् ।
९८६ धिन्विकृण्व्यो. । २५८ । नोर्लोपो वाच्य ।
९८७ य्वोर्विहसे । (३१६) । यवयोर्वसे हकारे च लोप ।
९८८ श्रुव शृ । २५९ । श्रुव शृ भवति चतुर्षु परेषु ।
९८९ रुधादेर्नम् । २६१ । रुधादेर्गणान्नम्प्रत्ययो भवति चतुर्ष परेषु ।
९९० हसात् (८१७) । झसस्य सवर्णेझसे लोपो वाच्यः ।
९९१ द. सः । (८९७) । दकारस्य वा सकारो भवति सिपि विषये ।
९९२ नृत्तृद्छृद्चृत्कृद्धचोऽसे । (९९४) स्तादेरिड्वा ।
९९३ नम. । २६२ । नम. प्रत्ययात्परस्य नस्य लोपो भवति ।
९९४ दिपि सस्य तः सिपि वा । (९१७)

९९५ सावनिटो नित्य वृद्धि । (८१८) । अनिटो धातोर्नित्य वृद्धिर्भवति परस्मैपदे सौ परे ।
९९६ अञ्जे सौ नित्यमिट् । २६३ । वाच्यः ।
९९७ तनादेरुप् । २७.१ । तनादेर्गणादुप् प्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु ।
९९८ तनादेस्तन्यासोर्वा सिलोप । २७२ । अकरोनेर्वाच्य ।
९९९ तनादेरुपधाया गुणो वा पिति । २.७३ ।
१००० ङित्यदु । २७४ । करोतेरकारस्य उकारो भवति ङिति विभक्तौ परत. ।
१००२ कृञो नित्य वमोरुलोप । २७.६ । वाच्य ।
१००३ कृञो ये । २७७ । कृञ उत्तरस्य उपप्रत्ययस्य लोपो भवति ये परे ।
१००४ सपर्युपेभ्य करोतेर्भूषणे । २७.८ । अर्थे सुट् ।
१००५ अड्द्वित्वव्यवधानेऽपि । २७९ । सुट् स्यात् ।
१००६ ससुट्कृञो णादौ नित्यमिट् । २.७१० । वाच्य ।
१००७ तुदादेर. । २.८.१ । तुदादेर्गणाद् अ-प्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु ।
१००८ अन्यत्र सो ज. । २८२ । सम्परत्वाभावे मस्य जो भवति ।
१००९ अप्रत्ययो ङिद्वत् । २८३ ।
१०१० भ्रस्जो रोपधयोर्वा (रम्) । २८४ । भृज्जते· मकाररेफौ लुप्त्वा रमागमोऽपि वा वाच्य· ।
१०११ मुचादेर्मुम् । २.८५ । मुचादीना मुमागमो भवति अप्रत्यये परे ।
१०१२ लिपिसिचिह्वयतीना वा । २.८.६ । आत्मनेपदे सेर्ङो वा वाच्य. ।
१०१३ कुटादेर्ञ्णिद्वर्जः प्रत्ययो ङिद्वत् । २८७ ।
१०१४ उपात्किरतेश्छेदेऽर्थे । २८.८ । सुट् वाच्य ।
१०१५ हिंसायां प्रतेश्च । २८९ ।
१०१६ गिरते रस्य वा ल । २.८.१० । स्वरे वाच्य ।
१०१७ कृपादीना वा नि । (७९९) । वक्तव्य ।
१०१८ अयकि । २.८.११ । ऋकारस्य रिङादेशो भवति यकारे प्रत्यये सकि च परे ।
१०१९ मस्जेरुपधायोस्ताद्यो झलादौ [illegible] । २.८१२ । परस्मैपदे [illegible] ।
१०२० विजे. पर इट् ङित् । २८१३ । वक्तव्य ।
१०२१ ना क्र्यादे । २९.१ । क्र्यादेर्गणान्ना-प्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु ।
१०२२ ई हले । २९२ । ना इत्यस्याकारस्य ईकारो भवति ङिति हलि परे ।
१०२३ नात । २.९३ । ना इत्यस्याकारस्य लोपो भवति ङिति स्वरे परे ।
१०२४ मीनातिमिनोतिदीङां ल्यप्युपदेशे [illegible] । २९.४ । [illegible] ।
१०२५ [illegible] । २.९ [illegible] ।
१०२६ [illegible] वा । २९ [illegible] ।

१०२७ प्वादेर्न्हस्व· । २८७ । प्वादीना न्हस्वो भवति चतुर्षु परेषु ।
१०२८ हसादान हौ । २.९८ । हसान्तात् क्र्यादेर्गणादानप्रत्ययो भवति हौ परे ।
१०२९ लीलिडो र्वा । २.९९ । आत्वम् ।
१०३० सयोगादिॠदतवृङ्वृञाम् । (९८३) सिस्योरात्मनेपदे इड्वा वाच्य ।
१०३१ चुरादे । २१०१ । चुरादेर्गणात्स्वार्थे ञि प्रत्ययो भवति ।
१०३२ भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडा वोपधाया न्हस्वो डपरे ञौ । २१०२ ।
१०३३ स्वृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पृशा पूर्वस्यातोऽदड् । २१०३ । परे ञौ ।
१०३४ उपधाया ऋवर्णस्याडि ॠ वा । २.१०४ । वक्तव्य ।
१०३५ मिता न्हस्वः । २१५ । मिता धातूना न्हस्वो भवति ञौ परे ।
१०३६ चिस्कुरोर्ञावात्व वा । २१०६ ।
१०३७ रातो ञौ पुक् । २१०.७ । ॠ गतावित्यस्याकारस्य च पुगागमो भवति ञौ परे ।
१०३८ स्वरादे पर । (९३८) । स्वरादेर्धातो परोऽवयवोऽद्विरुक्तः सस्वरो द्विर्भवति ।
१०३९ धातोरुपधाया ॠकारस्य ई· । २१०.९ । ईकारादेशो वाच्यो ञि प्रत्यये परे ।
१०४० अल्लोपिनो नाङ् । २१०१० । कार्यम् ।
१०४१ ञिनिमित्तस्वरादेशो द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिवत् । २.१०.११ ।
१०४२ धातो प्रेरणे । २१११ । प्रयोजकव्यापारेऽर्थे धातोर्ञि प्रत्ययो भवति ।
१०४३ अङ्सयो । २११२ । पूर्वस्योकारास्येत्व पवर्गयवरलजकारेष्ववर्णपरेषु परत ।
१०४४ द्विर्निमित्तेऽचि । २११३ । द्वित्वनिमित्तेऽचि अच आदेशो न द्वित्वे कर्तव्ये ।
१०४५ स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनाम् । २११४ । अङ्सयो पूर्वस्येत्व वाऽवर्णपरे धात्वक्षरे परे ।
१०४६ हनो घत् । २.११५ । हन्तेर्घदादेशो भवति ञ्णिति णप्वर्जिते परतः ।
१०४७ शदे शत् । २.११६ । शदे शत् आदेशो भवति अगतौ ञौ परे ।
१०४८ पुगन्तस्य गुण । २११७ । वक्तव्य ।
१०४९ तिष्ठतेरुपधाया इः । २११.८ । इकारो वक्तव्योऽङि परे ।
१०५० पादेर्युक् । २११९ । पाशाच्छासाह्वेञ्व्येञा युगागमो भवति ञौ परे ।
१०५१ पिबतेरङि पूर्वस्येकारोपधालोपौ । २१११० । वक्तव्यौ ।
१०५२ ह्वयतेरङि सप्रसारण युगभावश्च । २१११ । वक्तव्य ।
* कृतसप्रसारणस्य ह्वयतेरङि क्रमाद्गुणवृद्धी वाच्ये ।
१०५३ पातेर्ञौ लुक् । २१११२ । वक्तव्यः ।
१०५४ रभलभो स्वरे णाद्यपो विना नुम्वाच्यः । २१११३ ।
१०५५ प्रीञ्धूञोर्नुक् । २१११४ । अनयोर्नुगागमो भवति ञौ परे ।
१०५६ स्मयतेरात्यात्व ञौ । २११.१५ । वाच्यम् ।

१०५७ दुहेर्ञौ पो वा वाच्यः । २.११.१६ ।

१०५८ उपधाया ऋवर्णस्यात्ि ऋ वा । २.११.१७ । वक्तव्य ।

१०५९ डडादेर्ञौ पुक् च । २.११.१८ । डड्क्रीजीनामान्व भवति ञौ परे ह्रीक्नोरीयनूयीक्ष्मा-
योना पुगागमो भवति ञौ परे ।

१०६० इङापरे ञौ इङो गाङ् वा । २.११.१९ । वक्तव्य. ।

१०६१ यवयोर्वसे हकारे च लोप । (३१६) । वक्तव्यः ।

१०६२ लीयतेर्ञावात्व वा । (१०२९) ।

१०६३ लीलो. पुग् । २.११.२० । वक्तव्य ।

१०६४ लीलोञौ क्रमान्वुग्लुको वा । २.११.२१ ।

१०६५ न रित. । २.११.२२ । ऋकारेतोऽनेकस्वरस्य णागणनाऽि उक्त कार्यं न भवति ।

१०६६ दुषेर्ञौ वा दीर्घ । २.११.२३ । वक्तव्य ।

१०६७ मिता ह्रस्व । (१०३५) । धातुपाठे मित इत्येव पठिताना धातूना ह्रस्वो भवति
ञौ परे ।

१०६८ जनीजृष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च । २.११.२४ । एतेऽपि मित ।

१०६९ रञ्जेर्ञौ मृगरमणे । २.११.२५ । अयं नलोपो वाच्य. ।

१०७० जानातेर्ञौ वा ह्रस्व । २.११.२६ ।

१०७१ ज्वलह्वलह्मलनमा वा । २.११.२७ । मितः ।

१०७२ स्फायो· व· । २.११.२८ । स्यात् ञौ परे ।

१०७३ भियो ञौ वा पुगात्वे । २.११.२९ । वाच्ये ।

१०७४ व्यापारमात्रे ञ । २.११.३० । वक्तव्य: न च नित् ।

१०७५ इच्छायामात्मन स । २.१२.१ । धातोरिच्छायामर्थे स. प्रत्ययो भवति स्यात् चेत्
स्वरसम्बन्धिनी ।

१०७६ ग्रु से । २.१२.२ । उवर्णान्तादृवर्णान्तात् ग्रहगुहोश्च से परे इट् न भवति ।

१०७७ नानिटि से । (८७५) इड्वर्जिते सप्रत्यये परे गुणो न भवति ।

१०७८ नाम्यन्तात्परस्य सस्य कित् । २.१२.३ । कित् वाच्यम् ।

१०७९ से दीर्घ । २.१२.४ । से परे पूर्वस्य दीर्घो भवति ।

१०८० सिनोते सनादौ किन्न । (९८२) कित्व वा वाच्यम् ।

१०८१ गोप. प्रत्ययोऽन्यत्र स्यात् । २.१२.५ ।

१०८२ [illegible] । २.१२.६ । [illegible] ।

१०८३ [illegible] । २.१२.७ । [illegible] ।

१०८४ [illegible] । २.१२.८ । वक्तव्य. ।

१०८५ [illegible] । २.१२.९ । [illegible] ।

१०८६ इड से गम् । २.१२.१० । वाच्य. ।

१०८७ गमे. इड्वा । २.१२ ११ । से इड्वाच्य ।

१०८८ इस्से । २ १२ १२ । अपितृदाधारभलभ्शक्पद्पत्मिमीमामाङ् मेङ् हिंसार्थराधा स्वरस्य से इसादेशो भवति पूर्वस्य च लोप ।

१०८९ पतो वेट् । २.१२ १३ ।

१०९० आप्नोतरी । २.१२ १४ । आप्नोतेराकारस्यकारो भवति से परे पूर्वस्य च लोप. ।

१०९१ अशेरनायो वा । २.१२ १५ । अशेरिच्छाया स्थाने वा अनायप्रत्ययो भवति ।

१०९२ पततनदरिद्राभ्य से वा । २ १२ १६ । इट् वाच्यः ।

१०९३ तने से वा दीर्घः । २ १२ १७ ।

१०९४ वेडिस्से । २.१२.१८ । दीर्घना च दम्भिज्ञायोर्धात्वोर्वा इड भवति सप्रत्यये परे ।

१०९५ अतिशये हसादयङ् द्विश्च । २ १३ १ । हसादेरकस्वराद्धातोरतिशयेऽर्थे यङ् प्रत्ययो भवति तस्मिन्मति धातोर्द्वित्वम् ।

१०९६ यङि । २ १३ २ । यङि सति लुकि च पूर्वस्य नामिनो गुणो भवति ।

१०९७ अनपि च हमात् । २ १३.३ । हसादुत्तरस्य यङो लुग्भवति अनपि विषये ।

१०९८ धात्वशलोपनिमित्ते आर्धधातुके परे तन्निमित्ते समाननामिना गुणवृद्धी न । २.१३ ४। वाच्ये ।

१०९९ आत । २ १३.५ । यङि लुकि च सति पूर्वस्य अकारस्य आकारो भवति अकिति ।

११०० सूचिसूत्रिमूत्र्यटत्यर्शूर्णोतिभ्यो यङ् । २ १३ ६ । वाच्य· ।

११०१ यकारपरस्य रेफस्य । २ १३.७ । द्वित्व वाच्यम् ।

११०२ लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो गर्ह्याम् । २ १३ ८ । धात्वर्थगर्ह्यामेव यङ् ।

११०३ अमजपा नुक् । २ ३१ ९ । अमान्तस्य जपादीना च पूर्वस्य नुगागमो भवति यङि लुकि च सति ।

११०४ चरफलोरुच्चास्य । २ १३ १० । अनयोर्यङि लुकि च सति पूर्वस्य नुगागमो भवति पूर्वात्परस्य अकारस्य उकार ।

११०५ वलयान्नस्य नुग् वा । २ १३ ११ ।

११०६ रीगृदुपधस्य । २ १३ १२ । ऋकारोपधस्य धातोर्यङि सति पूर्वस्य रीगागमो भवति।

११०७ अत्र णत्वाभाव । २ १३ १३ । वाच्य ।

११०८ ऋत्वतो रीक् । २ १३ १४ । वाच्यः ।

११०९ वशेर्यङि न सप्रसारणम् । २ १३.१५ ।

१११० पदस्रसुध्वसुभ्रसुदशुकस्वञ्चुपतस्कन्दाम् । २ १३.१६ । यङि लुकि च सति पूर्वस्य नुगागमो वाच्यः ।

११११ ऋतो रि । २.१३.१७ । ऋकारस्य रिरादेशो भवति यङि सति ।

१११२ दादेरि । २.१३.१८ । अपिद्दाधामाडोहाकूपिबसोम्यानामिकारो भवति [illegible] [illegible] हमे परे ।

१११३ ग्राध्मोरीः । २.१३.१९ । अनयोरीकारो भवति यङि सति ।

१११४ हन्तेर्हिंसाया घ्नी वा । २.१३.२० । वाच्य ।

१११५ द्विरुक्तस्य हन्तेः कुत्व । २.१३.२१ । वाच्यम् ।

१११६ चायो यङि की । २.१३.२२ । वाच्य ।

१११७ कवतेर्यङि चुत्वाभाव । २.१३.२३ । वाच्य ।

१११८ शोङो यङ् विङति ये । २.१३.२४ । वक्तव्य ।

१११९ वान्यत्र । २.१४.१ । लुगनुवर्तते ।

११२० लुकि पिनित्स्म वा ई । २.१४.२ । ईकारो वक्तव्य. ।

११२१ ह्रे । २.१४.३ । द्विरुक्तस्य पिति सार्वधातुके स्वरेऽपि नोपधाया गुण ।

११२२ ऋकारान्तानामृदुपधाना च । २.१४.४ । यङ् लुकि सति पूर्वस्य [illegible]-आगमा वक्तव्या. ।

११२३ रात्सस्य । (९०५) । रेफादुत्तरस्य सस्यैव लोपो नान्यस्य ।

११२४ मो नो धातो । (२७५) धातोर्मकारस्य नकारो भवति [illegible] ।

११२५ द्विरुक्तस्य हन्ते कुत्व । (१११५) । वाच्यम् ।

११२६ नाम्नो य ई चास्य । २.१५.१ । नाम्नइच्छायामर्थे य प्रत्ययो भवति नाम्नि[illegible] चाकारस्य ईकार ।

११२७ यादौ प्रत्यये ओकारौकारयोरवावौ । २.१५.२ । वक्तव्यौ ।

११२८ काम्यश्च । २.१५.३ ।

११२९ यकारस्यानपि वा लोप । २.१५.४ । वाच्यः ।

११३० हसात्तद्विनस्य ये । २.१५.५ । लोप. ।

११३१ वाऽनपि । २.१५.६ । हसात्तस्य लोपो वाऽनपि ।

११३२ मान्तादव्ययाच्च यो न । २.१५.७ ।

११३३ करणे च । २.१५.८ । नाम्न. करणेऽर्थे य प्रत्ययो भवति ।

११३४ क्षीरलवणयोर्[illegible] च मुट् । २.१५.९ । च ।

११३५ गड्वादिभ्यो यट् । २.१५.१० ।

११३६ [illegible] । २.१५.११ । [illegible] ।

११३७ [illegible]करणे । २.१५.१२ । [illegible] ।

११३८ आविष्कार[illegible] । २.१५.१३ ।

११३९ [illegible] । २.१५.१४ । [illegible] ।

११४० [illegible] । २.१५.१५ । [illegible] ।

११४१ यङि सलोप । २१५१६ । वाच्य ।
११४२ पयसस्तु विभाषया । २.१५१७ ।
११४३ नाम्न आचारे क्विप् । २१५.१८ । वाच्य ।
११४४ आचार उपमानात् । २.१५१९ । कर्माधारयोरुपमानात् य प्रत्ययो भवति आचारेऽर्थे ।
११४५ भृशादिभ्योऽभूततद्भावे यङ् । २१५.२० । वाच्य ।
११४६ अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम् । २१५२१ । य प्रत्यय सुगागमश्च ।
११४७ सुखादिभ्यो ज्ञापनाया यङ् । २.१५२२ ।
११४८ निविशादे । २.१६१ । नीत्याद्युपसर्गपूर्वकाद्विशादेर्धातोरात्मनेपद भवति ।
११४९ विपराभ्या जे । २१६.२ । -
११५० समो गमादिभ्य । २१६३ ।
११५१ गम परौ सिस्यौ वा कितौ । २१६४ । आत्मनेपदे वा कितौ वाच्यौ ।
११५२ वित्तेरन्तो वा रुद् आति । २१६५ ।
११५३ आङो दोऽनास्यविहरणे । २.१६६ । आङ्पूर्वाद्ददातेरात्मनेपद भवति मुखप्रसारणव्यति-
रिक्तेऽर्थे ।
११५४ क्रीडोऽनुसम्परिभ्यश्च । २.१६७ । अनुसम्परिभ्य क्रीडतेरात्मनेपद स्यात् ।
११५५ शब्दे तु न । २१६८ ।
११५६ समवप्रोपविभ्य स्थ । २.१६.९ । एभ्यस्तिष्ठतेरात्मनेपद भवति ।
११५७ आङो यमहन । २१६.१० । आङ परयोर्यमहनोरात्मनेपद भवति ।
११५८ हन्तेरात्मनेपदे सि कित् । २.१६.११ । वाच्य ।
११५९ हन्ते स्याशीर्यादाद्योर्वध आति । २.१६१२ ।
११६० उद्विभ्या तप । २.१६.१३ । उद्विभ्या परस्याकर्मकस्यात्माङ्गकर्मकस्य वा तपतेरात्मने-
पद भवति ।
११६१ उदश्चरस्त्यागे । २१६१४ । उत्पूर्वाच्चरतेस्त्यागेऽर्थे आत्मनेपद भवति ।
११६२ समस्तृतीयायुक्ताच्च । २.१६१५ । संपूर्वाच्चरतेस्तृतीयान्तेन पदेन युक्तादात्मनेपद
भवति ।
११६३ व्यवपरिभ्य क्रीञः । २१६१६ । एभ्य क्रीणातेरात्मनेपद भवति ।
११६४ शप उपालम्भे । २१६.१७ । उपालम्भेऽर्थे शपतेरात्मनेपद भवति ।
११६५ ज्ञाश्रुस्मृदृशा सान्तानामात् । २.१६१८ । सप्रत्ययान्तानामेषामात्मनेपद भवति ।
११६६ अनुपसर्गाज्ज्ञ॰ । २१६१९ । जानातेरात्मगामिनि फले आत्मनेपद वाच्यम् ।
११६७ कर्मव्यतिहारेऽन्यत्र हिंसादेरात् । २१६२० । कर्मव्यतिहारेऽर्थे वाच्ये हिंसार्थान् गत्य-
र्थान् पठजल्पहसान् विहाय इतरेतरान्येन्योन्यपरस्परपदाभावे सर्वेभ्यो धातुभ्य आत्मने-
पद भवति ।

११६८ भुजो भाजने । २.१६.२१ । आत्मनेपदं यान्ययम् ।
११६९ यक् चतुर्षु । २.१७.१ । धातोर्भावे कर्मणि च यक् प्रत्ययो भवति चतुर्षु पूर्वोक्तेषु परतः ।
११७० आद् भुवि कर्मणि । २.१७.२ । आत्मनेभ्यो भुवि भावे [illegible] आत्मनेपदं भवति ।
११७१ स्वरान्तानां हनग्रहदृशां च भावकर्मणो । २.१७.३ । [illegible] वा इण् वक्तव्यः ।
११७२ इण्तन्यकर्तरि । २.१७.४ । धातोस्तनि परे भावे कर्मणि च इण् प्रत्ययो भवति ।
११७३ लोप । २.१७.५ । इण्प्रयोगे तनो लोपो भवति ।
११७४ शीङोऽयङ् क्ङिति ये । (११९८) । वक्तव्य ।
११७५ आतो युक् । २.१७.६ । आकारान्ताद्धातोर्युगागमो भवति ञिति णिति च परे ।
११७६ हन्ते स्याशीर्वादयोर्वधादेशो वक्तव्य आनि वा । (११५९) ।
११७७ हन आत्मनेपदे सि किद्वाच्य । (११५९) ।
११७८ तनोतेर्ना वा । २.१७.७ । तनोतेर्नकारस्य वा आकारो भवति यकि परे ।
११७९ भञ्जेरिणि नलोपो वा । २.१७.८ । वाच्य ।
११८० स्यन्तानां मितामिणि णिदिटि च । २.१७.९ । वा वृद्धिर्वाच्या णिदिटि [illegible] ।
११८१ कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय । ५.१७.१० । कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रिय कर्ता कर्मवद्भवति ।
११८२ दुहस्नुनमां कर्मकर्तरि यगिणौ न । २.१७.११ ।
११८३ स्मयोगे भूतार्थता । (७३३) । वर्तमानार्थोऽपि विभाषा स्मयोगे भूतार्थता वाच्या ।
११८४ वेचिरस्यापल्लवयोरन्यकालेऽपि णादि । २.१८.१ ।
११८५ यावत्पुरानिपातयोर्लट् । २.१८.२ । योगे भविष्यदर्थे [illegible] लट् ।
११८६ स्मृत्यर्थधातुयोगे भूतेऽर्थे लृट् । २.१८.३ ।

तृतीया वृत्तिः

११८७ तृन्कर्तरि च । ३.१.१ । [illegible] कर्तरि [illegible] ।
११८८ स्वतन्त्रः कर्ता (४५९) – क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् ।
११८९ ण्वुल्तृचौ । ३.१.२ । धातोर्ण्वुल्तृचौ प्रत्ययौ भवतः ।
११९० [illegible] । ३.१.३ । [illegible] ।
* [illegible] वक्तव्यः ।

११९१　युवोरनाको । ३ १.४ । युवु इत्येतयोरन अक इत्येतावादेशौ भवत ।
११९२　आतो युक् आकारान्ताद्धातोर्युगागमो भवति ञिति णिति च परे ।
११९३　वुण्सयुटौ हित्वा दरिद्रातेरनप्यालोपो लुङि वा वक्तव्य ।
११९४　रञ्जेर्नलोपो वा । ३ १ ५ ।
११९५　नाम्युपधात्क । ३ १ ६ । नाम्युपधाद्धातो क प्रत्ययो भवति ।
११९६　दुह के वा घ । ३ १ ७ । वाच्य. ।
११९७　जानातेश्च । ३.१.८ । जानातेर्धातोरपि क प्रत्ययो भवति ।
११९८　गिले परेऽगिलस्य । ३ १ ९ । गिलशद्व विहाय पूर्वस्य मुम् वक्तव्य ।
११९९　पचिनन्दिग्रहादेरयुणिनि । ३ १ १० । पचादेर्नन्द्यादेर्ग्रहादेश्च अ यु णिनि इत्येते प्रत्यया भवन्ति यथासख्येन ।
१२००　चरिचलिपतिहनिवदीना वा द्वि । ३ १ ११ । द्वित्वं पूर्वस्यागागमश्च अप्रत्यये परे ।
१२०१　हन्तेर्घनश्च । ३ १.१२ ।
१२०२　दुषेञौ कृति च दीर्घो वक्तव्य· ।
१२०३　रोर्युण् । ३ १ १३ । रुशद्व इत्येतस्माद्धातोर्युण् प्रत्ययो भवति ।
१२०४　रुशद्वात् युरपि । ३ १ १४ । वक्तव्य ।
१२०५　ऋकारान्ताच्च । ३ १ १५ । युण् प्रत्ययो भवति ।
१२०६　नञ्पूर्वेभ्य कृहृणीयाच्भूवदिभ्यो णिनिश्च । ३ १ १६ ।
१२०७　दृशादे· श । ३ १ १७ । दृश् हन् घेट् ध्मा घ्रा या दा विद एभ्य. शप्रत्ययो भवति ।
१२०८　शिति चतुर्वत् । ३ १ १८ । शितिप्रत्यये परे तिवादिषु परेषु यत्कार्यमुक्त तद्भवति ।
१२०९　ज्वलादेर्ण । ३ १ १९ । ज्वलादेर्गणात् ण प्रत्ययो भवति ।
१२१०　कार्येऽण् । ३ १ २० । धातोः कर्मणि प्रयुज्यमाने अण् प्रत्ययो भवति ।
१२११　नाम्नि च । ३ १ २१ । नाम्न्युपपदे धातोर्ड· ।
१२१२　शुच शूर्द्रे । ३ १ २२ । शुच· शूरादेशो भवति द्रे परे ।
१२१३　उरस सलोपो मुम्वा । ३ १ २३ । उरसः सकारस्य लोपो भवति डप्रत्ययान्ते गमौ मुमागमश्च ।
१२१४　विहायसो विहश्च । ३.१ २४ । विहायस्शद्वस्य विहादेशो भवति चकारान्मुम्वा डान्ते गमौ ।
१२१५　भुजस्य गमौ च । ३ १.२५ । मुम्वा डप्रत्ययाते गमौ ।
१२१६　अटौ । ३ १ २६ । नाम्नि कार्ये च उपपदे सति अटौ प्रत्ययौ भवत ।
१२१७　इखखि । ३ १ २७ । धातोर्नाम्नि कार्ये च सति इ ख खि एते प्रत्यया भवन्ति ।
१२१८　खिति पदस्य । ३ १ २८ । खिति प्रत्यये परे पूर्वपदस्याव्ययवर्जितस्य मुमागमो भवति ।
१२१९　एजा खश् । ३ १.२९ । एजृ कपने इत्यादीना खश् प्रत्ययो भवति ।

१२२० मशन्ते पूर्वपदस्य ह्रस्व । ३.१.३० । वाच्यः ।

१२२१ स्फुट करणे । ३.१.३१ । धातो करणेऽर्थे ख्युट् प्रत्ययो भवति ।

१२२२ अभूततद्भावे । ३.१.३२ ।

१२२३ आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु कृञ । ३.१.३३ । ख्युट् वाच्यः ।

१२२४ दार्वाहिनो अण् । ३.१.३४ । वक्तव्य ।

१२२५ घटादेशो वा । ३.१.३५ । वक्तव्य ।

१२२६ घारो घा । ३.१.३६ ।

१२२७ कर्मणि सपूर्वाच्च । ३.१.३७ ।

१२२८ जायापत्योष्टक् । ३.१.३८ । जायापत्योरुपपदयोर्हन्तेष्टक्प्रत्ययो भवति लक्षणवति कर्तरि ।

१२२९ अमनुष्यकर्तृके च । ३.१.३९ ।

१२३० पाणिघताढ्यौ शिल्पिनि । ३.१.४० । निपात्यते ।

१२३१ राजघ उपसंख्यानम् ।

१२३२ भजो ण्विण् । ३.१.४१ । भजतेरुपपदे कर्तरि ण्विण् प्रत्ययो भवति ।

१२३३ वे. । ३.१.४२ । वेर्लोपो भवति ।

१२३४ पुच्छतेर्विण् । ३.१.४३ ।

१२३५ अन् उ । ३.१.४४ । अनकारादुत्तरस्य वाहो वाकारस्य उः स्यात् समादौ स्वे परे ।

१२३६ शमेरहि विण । ३.१.४५ । वक्तव्य ।

१२३७ अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे नाम्नश्च्वि । ३.१.४६ । अभूततद्भावे कृ भू अस् इत्येतेषु नाम्नश्च्विः प्रत्ययो भवति ।

१२३८ सप्तकर्तरि । ३.१.४७ । इति वक्तव्यम् ।

१२३९ च्वौ दीर्घ ई चान्त । ३.१.४८ । च्वौ प्रत्यये परे अकारस्य ईकारादेशो भवति अन्यस्य स्वरस्य दीर्घो भवत्यव्ययवर्जितस्य ।

१२४० च्वौ मनोरस्त । ३.१.४९ । मनस् [illegible] [illegible] इत्यादीनां सकारस्य लोपो भवति च्वौ प्रत्यये परे ।

१२४१ डाच् [illegible] । ३.१.५० । [illegible] प्रत्ययो भवति ।

१२४२ आतो मनिष्क्वनिब्वनिप । ३.१.५१ । [illegible] मनिप् वनिप् क्वनिप् [illegible] प्रत्यया भवन्ति ।

१२४३ [illegible] । ३.१.५२ । [illegible] । [illegible] दीर्घ ईकारो भवति [illegible] ।

१२४४ [illegible] । ३.१.५३ ।

१२४५ अन । ३ १ ५४ । पदान्ते वर्त्तमानस्यापि अनो नस्य णत्व स्यात् ।
१२४६ -ह्स्वस्य पिति कृति तुक् । ३ १ ५५ । ह्स्वस्य पिति कृति परे तुगागमो भवति ।
१२४७ वनिपि ञमस्याऽत्वम् ।३ १ ५६ । वाच्यम् ।
१२४८ ईपि वनो र । ३ १ ५७ । नस्य वाच्य· ।
१२४९ क्विप् । ३ १ ५८ । उपपदे सति असति च सर्वधातुभ्य· क्विप् प्रत्ययो भवति ।
१२५० वचिप्रच्छचायतस्तुकटप्रुड्जुश्रीणा दीर्घश्च । ३.१ ५९ । सप्रसारणाभावश्च वक्तव्य· ।
१२५१ छ्वो शूड् अनुनासिके च । ३ १ ६० । क्ङिति ङिति झसे परेऽनुनासिके क्वौ च ।
१२५२ नहिवृतिव्यधिवृषिरुचिसहितनिषू । ३ १ ६१। क्विबन्तेषु पूर्वपदस्योपसर्गस्यान्ते दीर्घो वाच्य ।
१२५३ गम् यम् नम् हन् तनादीनाम् । ३ १.६२ । क्विपि गमस्य लोपो वाच्य क्यपि वा ।
१२५४ क्विबन्ते वह्यनसो डान्तादेश । ३ १ ६३ । वाच्य ।
१२५५ ध्यायते । ३ १.६४ । क्विपि सप्रसारण दीर्घता च वक्तव्या ।
१२५६ द्युतिगमिजुहोतीना द्वित्व वा । ३ १ ६५ । क्विपि क्वचित् द्वित्व वाच्यम् ।
१२५७ द्योतते· पूर्वस्य वा । ३ १ ६६ । क्वचित्पूर्वस्य क्विपि सप्रसारण वाच्यम् ।
१२५८ दृशेष्टकसकौ चोपमाने कार्ये । ३ १ ६७ । दृशेर्धातो सर्वादिषु टक्सकौ प्रत्ययो भवत उपमाने कार्ये सति ।
१२५९ आ सर्वादे· । २ १ ६८ । एतेषु प्रत्ययेषु परेषु सर्वादेः पूर्वस्य टेरात्व भवति ।
१२६० किमिदम कीशीशौ । ३ १ ६९ । किम्शब्दस्य च कीश् ईश् इत्येतावादेशौ भवत टकारादिषु प्रत्ययेषु परेषु ।
१२६१ अदसोऽमू । ३ १ ७० । अदस्शब्दस्य टगादिषु सत्सु अमू आदेशो भवति किति परे ।
१२६२ प्रत्ययोत्तरपदयो पन्तो युष्मदस्मदोरेकत्वे त्वत् मत् । ३ १ ७१ । इत्येतावादेशौ भवत ।
१२६३ णिनिरतीते । ३ १ ७२ । धातोरतीते काले शीलेऽर्थे च णिनिप्रत्ययो भवति ।
१२६४ करणे यजे· । ३ १ ७३ । उपपदे यजेर्णिर्वाच्य ।
१२६५ हन्तेर्निन्दायाम् । ३ १ ७४ । णिनिर्वाच्य ।
१२६६ कर्तर्युपमाने च । ३ १ ७५ । णिनिर्वाच्य· ।
१२६७ क्विपक्वनिप्डा: । ३ १ ७६ । धातोरतीते काले शीलेऽर्थे च क्विप् क्वनिप् डा इत्येते प्रत्यया भवन्ति ।
१२६८ वृत्रब्रह्मभ्रूणेषु हन्ते । ३ १ ७७ । वृत्र ब्रह्मन् भ्रूण एतत्पूर्वकादेव हन्ते क्विप् स्यात् ।
१२६९ सप्तम्या जनेर्ड । ३.१.७८ । सप्तम्या जनेर्धातोर्ड प्रत्ययो भवति अतीते काले ।
१२७० क्तक्तवतू । ३ २.१ । धातोरतीते काले क्तक्तवतू प्रत्ययौ भवत ।
१२७१ गत्यर्थादकर्मकाच्च कर्तरि क्त । ३ २ २ । गत्यर्थादकर्मकाच्च कर्तरि क्त प्रत्ययो भवति ।
१२७२ ञमान्तरस्य क्ङिति झसे दीर्घ । ३ २ ३ । ञमान्तरस्य धातोर्दीर्घो भवति क्ङिति झसे परे क्विपि वा ।

१२७३ निष्ठाया वा । ३.२.४ । यस्य क्वचिद्विकल्पेनेट् तस्य निष्ठाया नेट् वाच्यः ।

१२७४ शिङ्पूङ्स्थासृश्विवस्जनरुहजीर्यतीनां गोपवर्जरयेन सकर्मकाणाम् । ३.२.५ । अपि कर्तरि क्तो वाच्यः ।

१२७५ वमिक्षुधोरिट् । ३.२.६ । आभ्या नित्यमिट् स्यात् ।

१२७६ र । ३.२.७ । रेफादुत्तरस्य क्तस्य नो भवति ।

१२७७ पनो वा सेट् । ३.२.८ । उकारोपधात्परस्य सेट् क्त प्रत्ययः किद्वा भवति ।

१२७८ शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषपूङः क्षेमार्थे । ३.२.९ । एभ्य परौ सेटो क्तावत् प्रत्ययौ कितौ न भवत ।

१२७९ पुङो वा । ३.२.१० । क्त सेट् पुङ परस्य क्तप्रत्ययस्तो वा भवति ।

१२८० वृत । ३.२.११ । उवर्णान्तात् ऋवर्णान्तात् श्रिश्विभ्यश्च धातो परस्य कित्प्रत्ययस्य वसादेः इट् न भवति ।

१२८१ श्वयते । ३.२.१२ । सम्प्रसारणस्य दीर्घः ।

१२८२ आदोदित. । ३.२.१३ । आदित ईदितश्च परस्य क्तस्येट् न भवति ।

१२८३ ञीता तक् वर्त्तमानेऽपि । ३.२.१४ । ञीता धातूना मतिबुद्धिपूजार्थाना च वर्तमानेऽपि तक् प्रत्ययो भवति ।

१२८४ दस्तस्य नो दश्च । ३.१.१५ । दकारादुत्तरस्य क्तिस्तस्य नत्व भवति ।

१२८५ आदित कर्मणि निष्ठा कर्तरि च । ३.२.१६ । वाच्या ।

१२८६ भावे वा । ३.२.१७ । कर्तरि चादित क्तस्येट् वा वाच्य. ।

१२८७ भिदेर्गुण । ३.२.१८ ।

१२८८ निष्ठाया न्हस्वः । ३.२.१९ । वाच्य. ।

१२८९ क्तस्य च वर्तमाने । ३.२.२० । वर्तमानार्थस्य क्तस्य योगे षष्ठी स्यात् ।

१२९० अदो जग्धः । ३.२.२१ । अदो जग्धादेशो भवति निष्ठाया किति तकारे पर क्तवति च ।

१२९१ क्तवतूवत् निष्ठा–एतौ निष्ठासंज्ञौ स्त ।

१२९२ र.–रेफादुत्तरस्य तकारस्य नो भवति ।

१२९३ श्वाद्योदित. । ३.२.२२ । श्वादेरोदितश्च धातो. निष्ठातो नो भवति ।

१२९४ क्षीण [illegible] । ३.२.२३ ।

१२९५ श्याप पी । ३.२.२४ । श्याप.पी [illegible] भवति निष्ठाया ।

१२९६ क्षियो दीर्घं । ३.२.२५ । निष्ठाया कर्तरि दीर्घो वाच्य ।

१२९७ दीर्घादित क्षियो निष्ठा- [illegible] न –वाच्य. ।

१२९८ [illegible] । ३.२.२६ । [illegible] ।

१२९९ [illegible] वा । ३.२.२७ । [illegible] ।

१२४५ अन । ३.१.५४ । पदान्ते वर्त्तमानस्यापि अनो नस्य णत्व स्यात् ।
१२४६ ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् । ३.१.५५ । ह्रस्वस्य पिति कृति परे तुगागमो भवति ।
१२४७ वनिपि ञमस्याऽत्वम् ।३ १ ५६ । वाच्यम् ।
१२४८ ईपि वनो र । ३.१ ५७ । नस्य वाच्य. ।
१२४९ क्विप् । ३.१ ५८ । उपपदे मति असति च सर्वधातुभ्य· क्विप् प्रत्ययो भवति ।
१२५० वचिप्रच्छयायतस्तुकटप्रुड्जुश्रीणा दीर्घश्च । ३.१ ५९ । सप्रसारणाभावश्च वक्तव्य· ।
१२५१ छ्वो शूड् अनुनासिके च । ३ १ ६० । क्किति ङिति झसे परेऽनुनासिके क्वौ च ।
१२५२ नहिवृतिव्यधिवृषिरुचिसहितनिषु । ३ १.६१। क्विबन्तेषु पूर्वपदस्योपसर्गस्यान्ते दीर्घो वाच्य ।
१२५३ गम् यम् नम् हन् तनादीनाम् । ३ १ ६२ । क्विपि गमस्य लोपो वाच्य क्यपि वा ।
१२५४ क्विबन्ते वह्यनसो डान्तादेशः । ३ १ ६३ । वाच्य ।
१२५५ ध्यायते । ३ १.६४ । क्विपि सप्रसारण दीर्घता च वक्तव्या ।
१२५६ द्युतिगमिजुहोतीना द्वित्व वा । ३ १ ६५ । क्विपि क्वचित् द्वित्व वाच्यम् ।
१२५७ द्योतते· पूर्वस्य वा । ३ १ ६६ । क्वचित्पूर्वस्य क्विपि सप्रसारण वाच्यम् ।
१२५८ दृशेष्टकसकौ चोपमाने कार्ये । ३ १.६७ । दृशेर्धातो सर्वादिषु टक्सकौ प्रत्ययो भवत उपमाने कार्ये सति ।
१२५९ आ सर्वादे । २ १ ६८ । एतेषु प्रत्ययेषु परेषु सर्वादे. पूर्वस्य टेरात्व भवति ।
१२६० किमिदम कीशीशौ । ३ १ ६९ । किम्शब्दस्य च कीश् ईश् इत्येतावादेशौ भवत टकारादिषु प्रत्ययेषु परेषु ।
१२६१ अदसोऽमू । ३ १ ७० । अदस्शब्दस्य टगादिषु सत्सु अमू आदेशो भवति क्किति परे ।
१२६२ प्रत्ययोत्तरपदयो परतो युष्मदस्मदोरेकत्वे त्वत् मत् । ३ १.७१ । इत्येतावादेशौ भवत ।
१२६३ णिनिरतीते । ३ १ ७२ । धातोरतीते काले शीलेऽर्थे च णिनिप्रत्ययो भवति ।
१२६४ करणे यजे· । ३ १ ७३ । उपपदे यजेर्णिर्वाच्य ।
१२६५ हन्तेर्निन्दायाम् । ३ १ ७४ । णिनिर्वाच्य ।
१२६६ कर्तर्युपमाने च । ३ १ ७५ । णिनिर्वाच्य ।
१२६७ क्विपक्वनिब्डाः । ३ १ ७६ । धातोरतीते काले शीलेऽर्थे च क्विप् क्वनिप् डा इत्येते प्रत्यया भवन्ति ।
१२६८ वृत्रब्रह्मभ्रूणेषु हन्ते । ३ १ ७७ । वृत्र ब्रह्मन् भ्रूण एतत्पूर्वकादेव हन्ते किप् स्यात् ।
१२६९ सप्तम्या जनेर्ड । ३ १ ७८ । सप्तम्या जनेर्धातोर्ड प्रत्ययो भवति अतीते काले ।
१२७० क्तक्तवतू । ३ २.१ । धातोरतीते काले क्तक्तवतू प्रत्ययौ भवत ।
१२७१ गत्यर्थादकर्मकाच्च कर्तरि क्त । ३ २ २ । गत्यर्थादकर्मकाच्च कर्तरि क्त· प्रत्ययो भवति ।
१२७२ ञमान्तरस्य क्ङिति झसे दीर्घ । ३ २.३ । ञमान्तरस्य धातोर्दीर्घो भवति क्ङिति झसे परे क्विपि वा ।

१३२९ वादीपो· शतुः (३७७) अवर्णान्तरस्य शतृप्रत्ययस्य वा नुडागमो भवति [illegible] परे ।

१३३० अप्ययोराम्नित्यम् (३७९) अपप्रत्ययसम्बन्धिन आकारान्तस्य शतुर्नित्य नुडागमो [illegible] ईपो परत ।

१३३१ न द्विरुक्ताना जक्षादीना नपुंसके शौ वा । ३.३.१२ । वादीपा शतुर्नित्य [illegible] द्विरुक्ताना जक्षादीना च शतुर्नित्य नुम्प्रतिषेधो वक्तव्यः नपुंसके शौ वा ।

१३३२ दरिद्रातेरालोप· । ३ ३ १३ । वक्तव्य. ।

१३३३ विदेर्वा वसु. । ३ ३ १४ । विदेर्वा शतृविषये वा वसु. प्रत्ययो भवति ।

१३३४ भविष्यदर्थे । ३ ३ १६ । तिप्तेवत् शतृशानौ भवत· ।

१३३५ अत्रभवत्तत्रभवतो पूज्ये । ३.३ १९ । पूजार्थे निपात्येते ।

१३३६ शीले तृन् । ३.४ १ । धातोस्तृन् प्रत्ययो भवति शीले स्वभावेऽर्थे ।

१३३७ इष्णुस्नुक्नुः । ३ ४.२ । धातो शीले स्वभावेऽर्थे इष्णु स्नु क्नु इत्येते प्रत्यया भवन्ति ।

१३३८ अलङ्कृञ् निराकृञ् प्रजन् उत्पच् उत्पत् उत्पद् भ्रम् उन्मद् रुच् अपत्रप् वृतु वृधु सहचर भ्राण् ण्यन्तेभ्य इष्णुः । ३ ४ ३ ।

१३३९ इष्णुपरे न ञिलोप । ३ ४ ४ · इष्णुप्रत्यये परे ण्यन्ताना ञिलोपाभावो [illegible] ।

१३४० ग्ला जि स्था भूग्ला क्षि पच् यज परिमृजेभ्य स्नु. । ३ ४.५ ।

१३४१ जिभ्वोर्न । ३ ४ ६ । गुणाभावो न इट् ।

१३४२ क्षेश्च । ३.४.७ । तथा ।

१३४३ मृजेर्वृद्धि·-गुणनिमित्ते प्रत्यये परे वृद्धिर्वाच्या ।

१३४४ त्रिप् त्रस् गृध् धृष् क्षिप· क्नुः । ३.४ ८ ।

१३४५ पाकोकण । ३.४ ९ । धातो शीलेऽर्थे पाक उ उकण् इत्येते प्रत्यया भवन्ति ।

१३४६ जल्प भिक्ष कुट्ट लुण् वृङ पाक । ३ ४ १० । पाक प्रत्ययो भवति ।

१३४७ सान्ताशंस् भिक्ष उ । ३ ४.११ । प्रत्ययो भवति ।

१३४८ सान्ताशंसयोश्च । ३ ४.१२ । सप्रत्ययान्ताद्धातोः [illegible] विनापि उ प्रत्ययो भवति ।

१३४९ [illegible] पत् भिक्ष पद स्था भू वृष हन् कम् गम् [illegible] । [illegible] । [illegible] भवति ।

१३५० [illegible] । ३ ४ १५ । [illegible] प्रत्ययो भवति ।

१३५१ स्पृहि गृहि पति शीङ्भ्य आलु । ३ ४ १५ । [illegible] ।

१३५२ [illegible] । ३ ४.१६ । [illegible] ।

१३५३ नमादे र । ३ ४ १७ । नम् कम्प [illegible] प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे ।

१३०० सर्यूपेभ्य करोते सुट्–स परि उप एभ्य परस्य करोतेर्धातोर्भूषणेऽर्थे शोभनेऽर्थे च वाच्ये मति सुट् प्रत्ययो भवति ।
१३०१ दो दत्ति । ३ २ २८ । दा इत्यस्य दद्भवति किति तकि परे ।
१३०२ स्वरात्तो वा । ३ २.२९ । स्वरादुत्तरस्य दा इत्यस्य वा तो भवति किति तकि परे।
१३०३ नाम्यन्तोपसर्गस्य दार्घ । ३.२.३० । भवति ।
१३०४ ददातेस्त । ३ २.३१ । वाच्य. ।
१३०५ दधातेर्हि । ३.२ ३२ । निष्ठाया वाच्य ।
१३०६ जहातेश्च किति । ३ २ ३३ । जहातेर्धातो किति प्रत्यये परे हिरादेश. स्यात् ।
१३०७ न ध्याख्यापॄमूर्छिमदाम् । ३.२ ३४ । क्तस्य नत्वाभावो वाच्य· ।
१३०८ राल्लोपश्छ्वो· । ३.३ ३५ । रेफादुत्तरयोश्छ्वो लोपो भवति किति तकारे परे ।
१३०९ वेटो निष्ठाया न । ३ २ ३६ । इट् ।
१३१० जनेर्जा । ३ २ ३७ । निष्ठायाम् जनेधातोर्जा आदेशो भवति निष्ठाया परत ।
१३११ खनेरात्वम् । ३ ३ ३८ । निष्ठायाम् ।
१३१२ पचो व. । ३ २.३९ । पचे परस्य क्तस्य वो भवति निष्ठायाम् ।
१३१३ क्षायो म । ३ २ ४० । क्षाय परस्य क्तस्य मो भवति निष्ठायाम् ।
१३१४ शुषे क । ३ २ ४१ । शुषे परस्य क्तस्य को भवति निष्ठायाम् ।
१३१५ स्फाय स्फो. । ३ २ ४२ । स्फाय स्फोरादेशो भवति निष्ठाया परत ।
१३१६ नेति निष्ठाया ञलोप· । ३ २ ४३ । वाच्य· ।
१३१७ क्वसुकानौ णवेवत् । ३ ३.१ । धातोः क्वसुकानौ प्रत्ययौ भवत अतीते काले वाच्ये सति तौ च णवेवत् परस्मैपदात्मनेपदे भवतः ।
१३१८ जागर्ते किति गुण । ३ ३ २ । वक्तव्य ।
१३१९ क्रान्द्विस्वानामेकस्वरणामादताना च । ३ ३ ३ । घसेरेव क्वसोरिड्वाच्य· नान्येषाम् ।
१३२० वुण सयुटो हित्वा दरिद्रातेरनप्यालोपो वाच्यो लुङि वा ।
१३२१ गम्घ्रन्विद्विशदृशा क्वसोर्वा । ३ ३ ४ । इट् ।
१३२२ द्विरुक्तस्य हन्तेर्घ । ३ ३ ५ । हकारस्य घत्व वक्तव्यम् ।
१३२३ इणा दीर्व । ३ ३.६ । क्वसौ वक्तव्यम् ।
१३२४ शतृशानौ तिप्तेवत् क्रियायाम् । ३ ३.७ । क्रियापदे गम्यमाने सति धातो शतृशानौ प्रत्ययो भवतः वर्तमानेऽर्थे तौ च तिप्तेवत् परस्मैपदात्मनेपदयोर्भवत. ।
१३२५ ऋदितो नुम् । ३ ३ ८। ऋकारानुबन्धस्य नुमागम एव भवति न दीर्घता वक्तव्या।
१३२६ मुगानेत. । ३.३ ९ । अकारस्य आने परे मुगागमो भवति ।
१३२७ उपसर्गस्यनिमित्तात् नो ण । ३ ३ १० । नकारस्य णो वाच्य. ।
१३२८ आसेरान ई । ३ ३ ११ । असेर्धातो. परस्य आन आकारस्य इकारादेशो भवति ।

१३२९ यादीपो शतु (३७७) अवर्णान्तस्य शतृप्रत्ययस्य वा नुमागमो भवति ईकारे ईपि च परे ।

१३३० अप्यपोराश्नित्यम् (३७८) अप्प्रत्ययसम्बन्धिन आकारान्तस्य शतुर्नित्य नुमागमो भवति ईपो परत ।

१३३१ न द्विरुक्तानां जक्षादीनां नपुंसके शौ वा । ३.३.१२ । यादीपो शतुर्नित्यम् [illegible] द्विरुक्तानां जक्षादीनां च शतुर्नित्य नुम्प्रतिषेधो वक्तव्यः नपुंसके शौ वा ।

१३३२ दरिद्रातेरालोप । ३.३.१३ । वक्तव्य ।

१३३३ विदेर्वा वसु । ३.३.१४ । विदेर्वा शतृविषये वा वसुः प्रत्ययो भवति ।

१३३४ भविष्यदर्थे । ३.३.१५ । तिप्तिवत् शतृशानौ भवत. ।

१३३५ अत्रभवत्तत्रभवतौ पूज्ये । ३.३.१६ । पूजार्थे निपात्येते ।

१३३६ शीले तृन् । ३.४.१ । धातोस्तृन् प्रत्ययो भवति शीले स्वभावेऽर्थे ।

१३३७ इष्णुस्नुक्नु । ३.४.२ । धातो शीले स्वभावेऽर्थे इष्णु स्नु क्नु इत्येते प्रत्यया भवन्ति ।

१३३८ अलङ्कृञ् निराकृञ् प्रजन् उत्पच् उत्पत् उन्माद रुच् अपत्रप् वृतु वृधु सहचर भ्राज् ण्यन्तेभ्य इष्णु । ३.४.३ ।

१३३९ इष्णुपरे न णिलोप । ३.४.४ । इष्णुप्रत्यये परे ण्यन्तानां णिलोपाभावो वाच्य ।

१३४० ग्ला जि स्था भूश्ला क्षि पच् यज परिमृजेभ्य स्नु । ३.४.५ ।

१३४१ जिभ्वोर्न । ३.४.६ । गुणाभावो न इट् ।

१३४२ क्षेश्च । ३.४.७ । तथा ।

१३४३ मृजेर्वृद्धि-गुणनिमित्त प्रत्यये परे वृद्धिर्वाच्या ।

१३४४ त्रस् गृध् धृष् क्षिप क्नु । ३.४.८ ।

१३४५ पाकोकण । ३.४.९ । धातो शीलेऽर्थे पाक उ उकण् इत्येते प्रत्यया भवन्ति ।

१३४६ जल्प भिक्ष कुट्ट लुण्ट वृङ पाक । ३.४.१० । पाक प्रत्ययो भवति ।

१३४७ सन्नाशंस् भिक्ष उ । ३.४.११ । प्रत्ययो भवति ।

१३४८ सान्ताशंसयोश्च । ३.४.१२ । सप्रत्ययान्तादाङ्पूर्वात् शंसु स्तुतावित्यस्मात् [illegible] विनापि उ प्रत्ययो भवति ।

१३४९ लष् पत् भिक्ष पद स्था भू वृष हन् कम् गम् शृङ्ग उकञ् । ३.४.१३ । [illegible] भवति ।

१३५० शृवन्द्योरारु । ३.४.१५ । शृवन्द्योर्धात्वोरारु प्रत्ययो भवति ।

१३५१ स्पृहि गृहि पति दयिभ्य आलु । ३.४.१५ । वाच्य ।

१३५२ [illegible] । ३.४.१६ । ङित्वाभावो [illegible] ।

१३५३ सनादे [illegible] । ३.४.१७ । सन् [illegible] प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे ।

१३५४ घसादेः क्मरः । ३ ४ १८ । घस् सृ अद् एभ्यः क्मरः प्रत्ययों भवति शीलेऽर्थे ।

१३५५ भिदि छिदि विदिभ्य कुरङ् । ३ ४ १९ । वाच्य शीलेऽर्थे ।

१३५६ भासादेर्घुरः । ३.४.२० । भास् भञ्ज् मिद् एभ्यो घुरः प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे ।

१३५७ चजोः कगौ घिति । ३.४ २१ । धातोश्चकारजकारयो ककारगकारौ भवत घिति प्रत्यये परे ।

१३५८ यङ ऊक । ३.४.२२ । यज् जप् दश् वद् एभ्यो यङ् प्रत्ययान्तेभ्य ऊक प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे ।

१३५९ जागर्तेश्च । ३ ४.२३ । ऊर्वाच्य. ।

१३६० इण्नश्जिसृगमिभ्यः क्वरप् । ३.४ २४ ।

१३६१ गत्वर । ३ ४.२५ । निपात्यते शीलेऽर्थे ।

१३६२ भिय क्रुक्लुकौ । ३.४ २६ । वक्तव्यौ ।

१३६३ इषेरुश्छश्च । ३ ४ २७ । इषेरु प्रत्ययो भवति छान्तादेशश्च ।

१३६४ स्थेशभास्पिस्करो वरः । ३.४ २८ । स्था ईश् भास् पिस् कसादिभ्यो वरः प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे ।

१३६५ आदृतः किद्विश्च भूते । ३ ४.२९ । आकारान्तादृकारान्ताद्धातोर्जनिनमिगमिभ्यश्च शीलेऽर्थे भूतकाले कि प्रत्ययो भवति णवादिवद्धातोश्च द्विर्वचन भवति ।

१३६६ सदोणादय । ३.५ १ । सर्वस्मिन्काले उणादय प्रत्यया भवन्ति ।

१३६७ कृ वा पा जि मि स्वदि साधि अशूङ्भ्य उण् । ३ ५ २ । प्रत्ययः ।

१३६८ सि तनि गमि मसि सचि अवि हिधा कुशिभ्यंस्तुन् । ३ ५ ३ । प्रत्ययो भवति ।

१३६९ अवतेर्मुक । ३ ५ ४ । अवतेर्धातोर्मुक् प्रत्ययो भवति ।

१३७० अतिवृहिभ्या मनिण् । ३ ५.५ ।

१३७१ मम्युपधाया ऋ र । ३ ५ ६ । मनिण्प्रत्यये परे उपधाया ऋकारस्य रेफो भवति ।

१३७२ घृधृपदो मः । ३ ५.७ ।

१३७३ ऋ स्तु सु हृ हु अक्षि क्षु भा मा या वा जक्ष रै नी श्येङ्पदभ्यो म । ३ ५ ८ । प्रत्ययो भवति ।

१३७४ मीछ्वोर्मक् । ३.५ ९ ।

१३७५ छ्वादेरुलिक् । ३ ५ १० । छ्वादेर्धातोरुलिक्प्रत्ययो भवति ।

१३७६ भविष्यदर्थे णिनि. । ३.५ ११ ।

१३७७ शृसादे करणे त्रक् । ३.५ १२ । शसादेधातो. करणेऽर्थे त्रक् प्रत्ययो भवति ।

१३७८ सर्वधातुभ्यस्त्रमनौ । ३ ५ १३ ।

१३७९ युवहागिभ्यो नि । ३.५ १४ । एभ्यो धातुभ्यो नि प्रत्ययो भवति ।

१३८० इदिचदिशकिरुदिभ्यो र । ३ ५ १५ । एभ्यो र प्रत्ययो भवति ।

१३८१ पुष्पादे रः । ३.५.१६ । पुष्पादेर्धातो र प्रत्ययो भवति ।

१३८२ उ । ३.५.१७ । प्रत्यय. ।

१३८३ गमेर्डो । ३ ५ १८ । गमेर्धातोर्डो प्रत्ययो भवति ।

१३८४ ग्लानुदिभ्या डौ । ३ ५ १९ ।

१३८५ स्त्यायतेर्ड्रट् । ३ ५ २० ।

१३८६ लक्षतेरी मुट् च । ३ ५.२१ । लक्षतेर्धातोरी प्रत्ययो भवति तस्य ईप्रत्ययस्य मुडागम ।

१३८७ राजादे कन् । ३ ५.२२ । राजादेर्धातो कन् प्रत्ययो भवति ।

१३८८ पपेरशे किति तुक् । ३ ५ २३ । वक्तव्य ।

१३८९ अस्य गुण । ३ ५.२४ ।

१३९० अस्य घो वुग् कनि । ३ ५.२५ । घान्तादेशो वुगागमश्च निपात्यते कन् प्रत्यये परे ।

१३९१ इस्मन्त्रामुक सर्वधातुभ्य । ३ ५ २६ । सर्वधातुभ्य इस मन त्र अमुक् इत्येते प्रत्यया भवन्ति ।

१३९२ वचादेरस् । ३.५ २७ । वचादेर्धातोरस् प्रत्ययो भवति वा सर्वधातुभ्योऽस प्रत्यय ।

१३९३ पिबतेरपि । ३ ५.२८ । पिबतेर्धातोरसुन् प्रत्ययो भवति इकारान्तादेशश्च ।

१३९४ असि न लोपः । ३.५ २९ । वाच्य ।

१३९५ अर्चिरुचिशुचिहुसृपिछादिछृदिभ्य इस् । ३ ५ ३० । प्रत्ययो भवति ।

१३९६ छादेरिम्मन्त्रघञ्विवप्सु ह्रस्व । ३.५.३१ । वाच्य ।

१३९७ धनातिचक्षिङ्वपितपिजनियजिभ्य उन् । ३ ५ ३२ । प्रत्ययो भवति ।

१३९८ अवतृस्मृतन्त्रिकण्ठेभ्य ई । ३.५ ३३ ।

१३९९ सौकर्ये केतिम । ३.५ ३४ ।

१४०० तुम् तदर्थाया भविष्यति । ३.६.१ । धातोर्भविष्यति काले तुम् प्रत्ययो भवति तदर्थाया क्रियाया प्रयुज्यमानायाम् ।

१४०१ तुमर्थे वुण् । ३.६ २ । वक्तव्य ।

१४०२ कालसमयवेलासु तुमुन् । ३.६ ३ ।

१४०३ घञ् भावे । ३ ६ ४ । धातोर्भावे घञ् प्रत्ययो भवति ।

१४०४ स्फुजेर्घञि । ३.६.५ । भावे करणेऽर्थे घञि स्फुजेर्नलोपो वाच्य ।

१४०५ स्यन्दो –(   )–स्वरे णावपो विना नुम् वाच्य ।

१४०६ मशायामकर्तरि च । ३ ६.६ । धातो कर्तृभिन्ने कारक भावे चार्थे च घञ् प्रत्ययो भवति मशायां विषये ।

१४०७ स्वरादप् । ३ ६ ७ । इवर्णान्तेभ्यो धातुभ्य अप् प्रत्ययो भवति भावादौ ।

१४०८ ग्रहाम । ३.६ ८ । ग्रहादीनाम् अ, प्रत्ययो भवति भावादौ कर्मणि ।

१४०९ निरे वर्णविपर्ययादस । ३ ६ ९ ।

१४६५ कर्तरि क्तिश्च सञ्ज्ञायाम् । ३.८.१५ । कर्त्रर्थे धातो. क्ति· प्रत्ययो भवति सञ्ज्ञाया विषये ।

१४६६ षिद्भिदामङ् । ३.८.१६ । षितोधातोर्भिदादेश्च स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति भावादौ ।

१४६७ जरादावो अड । ३.८.१७ । जरादौ डानुबन्धरहित अ. प्रत्ययो भवति ।

१४६८ इषादेर्युट् । ३.८.१८ । अडर्थे ।

१४६९ गुरोर्हसात् । ३.८.१९ । गुरुमतो हसान्ताद्धातो स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति भावादौ न क्ति· ।

१४७० क्तिरापादिभ्यः । ३.८.२० ।

१४७१ प्रत्ययान्तात् । ३.८.२१ । प्रत्ययान्ताद्धातो स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति भावादौ न क्ति ।

१४७२ इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे । ३.८.२२ । ३.८.२२ । धातुनिर्देशे वाच्ये सति इक्श्तिपौ प्रत्ययो भवत ।

१४७३ ण्यन्तासुग्रथअर्थग्रथघट्विदइषिभ्यो यु । ३.८.२३ । स्त्रिया युर्वाच्य. ।

१४७४ इञ् अजादिभ्यः । ३.८.२४ ।

१४७५ इक् कृष्यादिभ्यः । ३.८.२५ । भावादौ ।

१४७६ पूर्वकाले क्त्वा । ३.९.१ । धातो क्त्वा प्रत्ययो भवति पूर्वकाले समानकर्तृके धातौ प्रयुज्यमाने ।

१४७७ न क्त्वा सेट् । ३.९.२ । सेट् क्त्वा किन्न भवति ।

१४७८ रलोव्युपधाद्धमादेः सश्च । ३.९.३ । उश्च इश्च वी ते उपधे यस्य तस्माद्धलादेरलन्तात्परौ क्त्वासनौ सेटौ वा कितौ स्त· ।

१४७९ मृडमृद्गुधगुहकुषक्लिश्वदवसमुषग्रहिभ्य । ३.९.४ । सेट् किद् भवति ।

१४८० नोपधात्थफान्ताद्वा । ३.९.५ । नकारोपधात् थफान्ताद्धातो सेट् क्त्वा वा किद्भवति ।

१४८१ अलखल्वो प्रतिषेधे क्त्वा । ३.८.६ । प्रतिषेधार्थयोरलखलुशब्दयो: पूर्वपदयोः सतो पूर्वकाल विनापि क्त्वा प्रत्ययो भवति ।

१४८२ उदिते वा । ३.९.७ । उदितो धातो परस्य क्त्वा प्रत्ययस्य वा इडागमो भवति ।

१४८३ समासे क्यप् । ३.९.८ । समासे सति पूर्वकाले क्यप् प्रत्ययो भवति तत्कर्तृके धातौ प्रयुज्यमाने ।

१४८४ क्यपि ञेर्गुणश्च । ३.९.९ । क्यपि लघुपूर्वस्य ञेरयादेशोऽपि वाच्यः ।

१४८५ यादीना न । ३.९.१० । (क्यपि) इत्वाभावो वाच्य ।

१४८६ ञमो वा लोप । ३.९.११ । ञमस्य क्यपि वा लोप ।

१४८७ विदधाते करोतौ । ३.९.१२ । विपूर्वस्य दधाते करोतेरर्थे क्यप् ।

१४८८ तत्कालेऽपि । ३.९.१३ । क्यप् दृश्यते ।

१४८९ पौन पुन्ये णम् पद द्विश्च । ३.९.१४ । समानकर्तृकेषु धातुषु प्रयुज्यमानेषु पूर्वकाले

पौनःपुन्यार्थे धातोर्णम् प्रत्ययो भवति णमन्तस्य पदस्य द्विर्वचनं भवति ।

१४९० कथमादिषु स्वार्थे कृञः । ३.९.१५ । कथम् इत्थम् अन्यथा एवम् एतेषु प्रयुज्यमानेषु स्वार्थे कृञो णम् प्रत्ययो भवति ।

१४९१ समूलाकृतजीवेषु हनकृञ्ग्रहाम् । ३.९.१६ । णम् वाच्य स्वार्थे तेषामनुप्रयोगश्च ।

१४९२ वर्णात्कारः । ३.९.१७ । वर्णमात्रात्कार प्रत्ययो भवति । वर्णसमुदायादपि कारो दृश्यते ।

१४९३ रादिफो वा । ३.९.१८ ।

१४९४ लोकाच्छेषस्य सिद्धिर्यथा मातरादे । ३.९.१९ । अस्य सारस्वतव्याकरणस्य ये शेषप्रयोगास्तेषां लोकात् अन्यव्याकरणात्सिद्धिर्भवति यथा मातरादे ।

॥ इति ॥

परिशिष्ट–२

सारस्वतप्रक्रियासूत्रानुक्रमणिका

अ इ उ ऋ ऌ समाना । १ १ १ । १
अ इ ए । १ २ ११ । ४३
अ इकौ च मत्वर्थे । १ १५ ६७ । ६२३
अकथित च । १ १३ ५५ । ४६२
अकाराज्जसोऽसुक्– । १ ६ ५ । १२५
अकारस्य भिसि छन्दस्ये– । १ ६ १३ । १३३
अकर्मकधातुभिर्योगे- । १ १३ ५६ । ४६३
अग्न्यादे सोमाद ना– । १ १४.३० । ४६७
अङि लघौ ह्रस्व- । २ १.१६२ । ८४५
अङ्परे ओ इङो– । २ ११ १९ । १०६०
अङ्मयो । २ ११ १२ । १०४३
अत्राक्षुपञ्चा गार्यधानूना- । १ ११ १८ । ३४५
अ चत्तवाचकादिक । १ १५ ३७ । ५९३
अच्चास्थना शमादौ १ ८ १२ । २२६
अजादेश्चाप् । १ १२ १ ३६१
अजेर्गार्धधातुके वी । २ १.९४ । ७७५
अञ्चेर्दीर्घश्च । १ ९ ५३ । २८६
अञ्चे पञ्चसु नुम । १ ९ ५१ । २८४
अञ्चे सौ नित्यमिट् । २ ६.५ । ९९६
अटौ । ३ १ २५ । १२१६
अड् द्वित्वव्यवधानेऽपि । २ ७ ९ । १००५
अणोनयोर्युष्मदस्मदो– । १ १५ ३३ । ५८९
अण् च । १ १५ २८ । ५८४
अत इञनृषे । १ १५ ५ । ५६१
अत उपधाया. । २ १ ७६ । ७५७
अतिवृहिभ्या मनिण् ३ ४ ५ । १३७०
अतिशये हसादेर्यङ्द्विश्च । २.१३ १ । १०९५
अतोऽन्यु. । १ ५ ६ । १०९
अतोऽमनन । १ १४ ८ । ४७५
अतोऽम् । १ ८ १ । २१५
अत । १ ६ २९ । १४९
अत । २.१ २४ । ७०५
अत्यर्तिव्ययतानाम् । २ १ १२९ । ८११, ८७६
अत्र णत्वाभाव । २ १३ १३ । ११०७
अत्रभवत्तत्रभवतो पूज्ये । ३ ३ १७ । १३३५
अत्वतो नित्यानिट । २.१ १०३ । ७८४
अत्वसो: सौ । १.९ ६१ २९४
अदसोऽमू । ३.१ ६९ । १२६१
अदसोऽसेर्दादु दो म । १.९ ५७ । २९०
अदादिभ्योऽग्ट् । २ २ ३ । ८८२
अदादेर्लुक् । २ २ १ । ८८०
अदे २ १ १४ । ६९५
अदा जघ् । ३ २ २१ । १२९०
अद्भ्रु । १ ६ ११ । १३१
अद्विरुक्तस्य ह्वयत– । २.१ १९१ । ८७७
अधिश ङ्स्यासा कर्म । १.१३ २२ । ४२९
अन उस् । २ ३ ४ । ९४५
अन उ । ३ १ ४३ । १२३४
अन टौसो । १ ९.३८ । २७१
अनद्यतनेऽतीते । २ १ २५ । ७०६
अनपि च हसात् । २ १३ ३ । १०९७
अनादेशोऽपदान्तवत् । १ १४.२६ ४९३
अनिटो नामिवत्त । २ १ ७३ । ७५४
अनिति प्रपूर्व । २ २.२९ । ९१०
अनुपसर्गाज्ज्ञ । २ १६ १९ । ११६६
अन. । ३ १ ५३ । १२४५
अन्त स्था द्विप्रभेदा । १ ४ १० । ८१
अन्ते गोराम् छन्दसि । १ ६.७५ । १९५

अन्यारब्धरादिदिष्टि । १ १ १९ । २५
अन्त्यात् पूर्वं उपधा । १ १ २० । २६
अन्यन्नाद्द्रुद्धौहेर्डेवा । १ १२ ११ । ३७१
अन्यत्र गो जः । २ ८.२ । १००८
अन्वस्य दक् । १ १५.२१ । ५७७
अन्यादीना विभावितल्लोपे । १ १४ ३२ । ४९९
अन्यार्थे । १ १४ ५६ । ५२३
अन्योक्ते प्रथमा । १.१३ ५० । ४५७
अनृ रगे । १.१४ २५ । ४९२
अपत्नेऽण । १ १५ १ । ५५७
अपित्तादिडिन् । २ १ १२ । ९९३
अपिद्दाधास्वामित्व- । २ १ १९८ ८५१
अपि रञ्जदशपञ्ज । २ १.१४० । ८२३
अपिणद्वाद्दीर्घात्- । १ ४ २० । ९१
अप् कर्तरि । २ १ १० । ९९१
अप्रयोरान्नित्यम । १ १२ १९ । ३७९, १३३०
अप्रत्यगा उिद्वत । २.८ ३ । १००९
अभावावोप् पिति तिस्म । २ २ ४९ । ९३१
अभाविनपुंस्कस्य च । १ १४.६० । ५२७
अभिनिविशश्च । १ १३.२३ । ४३०
अभूततद्भावे । ३ १ ३१ । १२२२
अभूततद्भावे कृभ्वस्ति- । ३ १ ४५ । १२३७
अमनुष्यकर्तृके च । ३ १.३८ । १२२९
अमावो तत्पुरुषः । १ १८ १६ ४८३
अम्बादीना घो न्म्य । १ ७ ६ । २०१
अम्नमोऽस्य । १ ६.६ । १२६
अर्दाकि । २ ८.१ । १०१८
अरेदो नामिना गुण । १ १ १७ । २३
अविदुपिमुर्णान्मुर्णि- । ३ ८.२० । १३९५
अर्थं पैतरयोर्भ. । १ १५ ५५ । ६११
[illegible] । १ ९.६५ । १८१
[illegible] । १ ९.२३ । २५८
अर्हंविधौ च । ३ ७.७७ । १४८९
अलङ्कृञ्निराकृञ्प्र- । ३ ४ ३ । १३३८
अलंखल्वोः प्रति- । ३ १० ६ । १४८१
अलुक् क्वचित् । १ १८ ८२ । ५८९
अल्पाख्याया च । १ १४ ५० । ५१७
अल्पार्थे कुटीशमी- च । १ १५ १२७ । ६८०
अल्लोपनो नाम् । २ १० १० । १०४०
अल्लोप स्वरेऽप्रयुक्ता- । १ ८ १३ । २२७
अवकुप्यन्तरेऽपि । १ ६ ७७ । १४७
अवतृप्[illegible] । ३ ५ ३३ । १३९८
अवनेर्भुक् । ३ ५ ४ । १३६९
अवधारणार्थे शायनि च । १ १४ १० । ४१७
अवर्जा नामिन । १ १ ५ ५
अवमाने वा । १ ४ २३ । ९८
अविभक्ति नाम । १ ६ २ । १२२
अव्ययमव्ययान्नामान्- । १ १५ ३२ । ५८८
अव्ययाद्भवतेर्डुक् । १ १३ ३२ । ३५९
अव्ययीभावात् । १ १४ ५ । ४६१
अव्यवधानाच्च पुरुष- । २ १ १६ । ९४७
अशिष्टव्यवहारे द.- । १ १३ २६ । ४३३
अशोश्नायो वा । २ १२ १७ । १०९१
अश्वयुग्वोर्मूले- । २ १५ २१ । ११४६
अष्टनो डौ वा । १ ९ ३८ । २६७
[illegible] । ३ ५ ३ । १६०५
[illegible] । १.० ६६ । ३००
[illegible] । १ १ ७१ । ७८
[illegible] । २ २ १३ । ९४५
[illegible] । २ १ ६० । ८८३
[illegible] । २ ५.२९ । [illegible]
[illegible] । २ २ २७ । [illegible]
[illegible] । २ २ २२ [illegible]
[illegible] । १ ५ ४० । [illegible]

अस्मायामेधास्रग्भ्यो- । १ १५ ७७ । ६३५
अस्य गुण । ३ ४.१४ । १३८९
अस्य घो वुग् क्नि । ३.५.२५ । १३९०
अस्यतिवक्ति- । २.१.१९२ । ९०७, ९७८
अस्यतेर्डे थुक् । २ ४ १२ । ९७४
अहोरात्रम् । १ १४ ६९ । ५३६
अह्नो रोऽरात्रिषु । १ ५ ५ । १०८
अह्न स । १.१० ११ । ३२१
अ इति विसर्जनीय । १ १ २५ । ३१

आ इश्चैतदो वा । १ १५ ७३ । ६३०
आगन्तुकस्यैकवचना- । १.१४.४९ । ५१६
आगमजमनित्यम् । १ ६ ५१ । १८१
आङादियोगे । १ १३ ४४ । ४५१
आङो दोऽनास्य- । २ १६ ६ । ११५३
आङो यमहन । २ १६ १० । ११५७
आङ् मर्यादाभिविध्यो । १ १४ १२ । ४७९
आङ्माङ्भ्या च । १.४ २१ । ९२
आचार उपमानात् । २ १५ १९ । ११४४
आचार्यक्षत्रियाभ्या वा- । १ १२ १४ । ३८४
आढ्यसुभगस्थूल- । ३ १ ३२ । १२२३
आति सकोऽकारलोप - । २.१.१८३ । ८९७
आतो णप् डौ । २ १ १२३ । ८०४
आतो धातोर्लोप । १ ६.३७ । १५७
आतोऽनपि । २ १ १२४ । ८०५, ८०९
आतोऽन्तोऽदनत । २ २ ४८ । ७२९
आतो मनिप्क्वनिब्वनिप । ३ १ ५० । १२४२
आतो युक् । २.१७.७ । ११७५, ११९२
आत. । २ १३ ५ । १०९९
आत्खसयोरु । १ ५ १७ । १२०
आदनुदात्तङित. । २ १ ३ । ६८४
आदन्तविद्द्विषामन उस् वा । २ २ ५ । ८८४
आदन्ताना यमिरमि- । २ १ १०७ । ७८८
आदवे लोपश् । १.५ ८ । १११
आदाथ ई । २ १ १७ । ६९८
आदिजवाना झभान्त- । १ ९ ७ । २३९
आदित कर्मणि- । ३ २ १६ । १२८५
आदिस्वरस्य ञ्णिति- । १.१५ २ । ५५८
आदीदित । ३ २ १३ । १२८२
आदृत किद्विश्च भूते । ३.४ २९ । १३६५
आदेश्च द्वन्द्वे । १ १४.८४ । ५५१
आदे ष्ण स्न । २ १ ६७ । ७४८
आद् भुवि कर्मणि । २ १७.२ । ११७०
आद्यन्ताभ्याम् । १ १ ७ । १३
आधारे सप्तमी । १ १३ १९ । ४२६
आप । १ ७ १ । १९६
आप्नोतेरी । २ १२ १६ । १०९०
आवत. स्त्रियाम् । १.७ ८ । २०३
आवन्तभ्याऽनावन्तस्या- । १ १२ ५ । ३६५
आभिमुख्याभिवक्तव्ये- । १ ६ २४ । १४४
आम्वोर्णादो । २ १ ३१ । ७१२
आमन्त्रणे च । १ १३ २ । ४०९
आमन्त्रणे सिंधि । १ ६.२२ । १४२
आमि विदेर्न । २ २ १९ । ८९८
आमो । १ ११ ३ । ३२८
आम् ङेर्नियश्च । १ ६ ६३ । १८३
आम्प्रत्ययो यस्मात्- । २ १ १५५ । ८३८
आम् शसि । १ ६ ७४ । १९४
आम्स्भो । १ ११ ६ । ३३१
आयनेयीनीयिय फढखछ- । १ १५ १० । ५६६
आयः । २.१ १०० । ७८१
आरै औ वृद्धि । १ १ १८ । २४
आलाटौ कुत्सितभाषिणि । १.१५ ८० । ६३८
आलो । ३ ४ १६ । १३५२

आशिषि । २ १.३७ । ७१८
आशीर्वादादेः प कित् । २ १ ३८ । ७१९
आशीःप्रेरणयो । २.१.२२ । ७०३
आ सर्वादे । ३ १.६७ । १२५९
आसेगान ई । ३ ३ ११ । १३२८
आ सौ । १.९.२६ । २५९
आहश्च पञ्चानाम् । २ २ ५० । ९३२
आहिंश्च दूरे । १.११ २३ । ३५०

इक् कृष्यादिभ्य । ३ ८ २६ । १४७५
इक्श्तपौ धातुनिर्देशे । ३ ८ २३ । १४७२
इग्नमि । ३ १ ३६ । १२१७
इङादेर्ञी पुक् च । २ ११ १८ । १०५९
इङो णादौ गा । २.२ ४४ । ९२६
इङो वा गी । २.२ ४५ । ९२७
इङ. से गम् । २ १२ १२ । १०८६
इच्चात । ३ ७ ५ । १४२७
इच्छयात्मन: य । २ १२ १ । १०७५
इञ् अजादिभ्य । ३ ६ २५ । १४७४
इट ईटि । २ १.५६ । ७३७
इणिको मिलोपे गा । २.२.१६ । ८९५
इणो दीर्घं । ३ ३.६ । १३२३
इण किति णादौ- । २.२ १५ । ८९४
इण किति स्वरे- । २ २.१४ । ८९३
इण्यन्यकर्त्तरि । २ १७ ४ । ११७२
इत्नाशिजिगतिभ्य – । ३ ४.२४ । १३६०
इत्नुवृद्गृणामजुप्- । ३.५ २३ । १४८५
इतो आतार्थे । १.१५ ९४ । ६५२
इतोऽन् पञ्चसु । १ ९ २४ । २५७
इतमाये तृतीया । १ १३ ४१ । ४८८
इदमेतदोर्द्वितीयैक- । १ १० १५ । ३२५
इदमोऽन्वादेशे- । १ ९ ४१ । २७४
इदमोऽय पुंसि । १ ९ ३९ । २६९
इदिचदिशक्रिरदि- । ३ ५ १५ । १३८०
इदितो नलोपाभाव । २ १ ६६ । ७८७
इदितो नुम् । २ १.६४ । ७८५
इदद्रूघाग् । १.७ १२ । २०७
इना णौ सौ । १ ९ २८ । २६१
इन्द्रादिभ्यश्च । १ १४ ८४ । ५११
इन्द्रादेर्गानोष् च । १.१२ २२ । ३८२
इषि वनौ र । ३ १ ५६ । १२४८
इमनि लोप । १ १५ ४७ । ६०३
इयो वा । १ १५ २७ । ५८३
इय स्त्रियाम । १ १० ८ । ३१७
इ य स्वरे । १ २ १ । ३३
इरितो वा । २ १ ५९ । ७८०
इवादेर्यट् । ३ ६ १९ । १४६८
इषगहलुभरिष- । २ १ १११ । ७९२
इषेरुण्ठश्च । ३ ४ २७ । १३६३
इषेश्छो यलोपश्च । ३ ६ ५ । १४५४
इष्णुपरे न त्रिलोप । ३ ४ ८ । १३३९
इष्णुस्नुगनु । ३ ८ २ । १४३८
इष्मन्नागुक मर्त- । ३.५ २६ । १४९१
इष्मे । २ १२ १४ । १०८८

ईटो प्लाम । २ १.१३८ । ८२१
ईडीशो मध्यमेष्विट् । २ २.३९ । ९२१
ईरनद्द्रो वाम् । १ १२ १९ । ३७९
ईप् समाहारे गुणश्च । १ १२ २८ । ३८८
ईमो । १ ८ २ । २१६
ईरवियरो । १ १५ ८६ । ६४४
ईर्वा तो । २ ३ १२ । ९५४
ईलीयो ... । १ १५ ८९ । ६४७
ईशूरीडो वर्तिवध्वो । २ १ ११ । ९९०

ईषदपरिसमाप्तौ । १ १५ ८२ ।	६४०
ईषदुसुषु खल्‌ । ३ ६ २३ ।	१४२२
ई हसे । २ ९.२ ।	१०२२
उ ओ । १.२ ३ ।	४५
उ । २ १ १८० ।	८६४
उ । ३ ५ १७ ।	१३८२
उकारान्तस्याऽपि । १ ६ ७० ।	१९०
उत ऊ । १ १२.३६ ।	४०६
उ पू नमुमुरभि– । १ १४ ४८ ।	५१५
उद ईत्‌ । १ ९ ५८ ।	२९१
उदकस्योद । ३ ६ १९ ।	१४१८
उदश्चरस्त्यागे । २.१६ १४ ।	११६१
उदितो वा । ३ १० ७ ।	१४८२
उद स्थास्तम्भो– । ३ ६ २१ ।	१४२०
उद्भिभ्या तप । २ १६ १३ ।	११६०
उपधाया ऋवर्ण– । २ १० ४ ।	१०३४
उपधाया ऋवर्णस्या– । २.११.१७ ।	१०५८
उपधाया लघो । २ १.५४ ।	७३५
उपधालोपिनोऽन्न– । १.१२ १२ ।	३७२
उपमानाच्च । १.१४.५१ ।	५१८
उपमानाच्च । १ १४ ८८ ।	५५५
उपर्यध्यधस सामीप्ये । १.१३ ७ ।	४१४
उपसर्गस्थनिमित्ता– । २.१ ८० ।	७६१
उपसर्गस्थनिमित्तान्नो– । ३.३.१० ।	१३२१
उपसर्गादिवर्णा– । १ २.२७ ।	५९
उपसर्गे दाधोः कि । ३.६ १८ ।	१४१७
उपसर्जन पूर्वम्‌ । १ १४ १५ ।	४८२
उपात्‌ किरते– । २.८ ८ ।	१०१४
उपान्वध्याङ्‌ वस । १ १३ २४ ।	४३१
उभयप्राप्तौ कर्मणि । १ १३ ३५ ।	४४२
उभये स्वरा । १.१ ४ ।	४
उ रगे । १.१०.४ ।	३१३
उरस मलोपो– । ३.१ २२ ।	१२१३
उर्युरर्यं न्नीकरणे । १.११.२६ ।	३४३
उ वम । १ २ ६ ।	३८
उषननाम । १ ९ ६९ ।	३०३
उषविदजागृणा वा । २ १ १२० ।	८०१
उषि जागर्ते । २ २.३१ ।	९१२
उस्यालोप । २ १ १२७ ।	८०८
ऊदितो वा । २.१ ७० ।	७५१
ऊधसोऽनङ्‌ । १.१४ ५२ ।	५१९
ऊप्रत्ययान्तस्य च । १.१४.५९ ।	५२६
ऊष्मवाष्पाभ्याम्‌– । २ १५ ११ ।	११३६
ऊर्गाहिणुषभ्यो यु । १ १५ ५४ ।	६१०
ऊर्णोतेराम्‌ न । २.२.५५ ।	९३७
ऊर्णोतेरिडादि । २ २ ५८ ।	९४०
ऊर्णोतेर्गुणो दिस्यो । २ २ ५४ ।	९३६
ऊर्णोतेर्वा वृद्धि– । २ २ ५३ ।	९३५
ऋ अणि । १ १५ ४ ।	५६०
ऋ अर्‌ । १ २ २४ ।	५६
ऋलृवर्णयो सावर्ण्य– । १ २.३१ ।	६३
ऋकारादौ नामधातौ– १ २ २८ ।	६०
ऋकारान्ताच्च । ३ १ १४ ।	१२०५
ऋकारान्तानामृदु– । २ १४ ४ ।	११२२
ऋक्‌ डे । १ ६ ५२ ।	१७२
ऋचि पादन्तादा– । १ १२ १० ।	३७०
ऋत आदियोगे– । १ १३ ३० ।	४३७
ऋत इर्‌ । २ १ १३७ ।	८२०
ऋता द्वन्द्वे । १ १४ ८५ ।	५५२
ऋते च तृतीया– । १.२.२६ ।	५८
ऋतेयोगे द्वितीयाऽपि । १ १३ ३१ ।	४३८

ऋतेरीयङ्– ।२ १ १९३ । ८७९
ऋतो ड उदित् । १ ६ ५३ । १७३
ऋतो रिः । २ १३ १७ । ११११
ऋतो समानो वा । १ ३ ७ । ७१
ऋत्वतो रीक् । २ १३ १४ । ११०८
ऋदन्तस्य– । २ १ १३४ । ८१९, ८३४, ८९३
ऋदितो नुम् । ३ ३.८ । १३२५
ऋदुपधात् क्यप् । ३.५.१३ । १४३५
ऋप्रोरि. पूर्वस्य । २ ३ ६ । ९४७
ऋप्रोर्दिस्योरट वा । २ ३ ८ । ९४९
ऋ र इमनि । १.१५.४८ । ६०४
ऋ रम् । १ २ ७ । ३९
ऋमयोगात् णादेर– । २.१.६२ । ७४३, ८१९
ऋन्तुमुहहुत्रक्षि- । ३ ४ ८ । १३७३
ऋहगात् घ्यण् । ३ ५.८ । १४३०

ऋकारादौ आर् न । १ २.२९ । ६१

ऌ अल् । १.२ ३० । ६२
ऌ लम् । १.२ ८ । ४०

ए अय् । १ २ ९ । ४१
ए ऐ ऐ । १ २.१२ । ४४
ए ऐ ओ औ सन्ध्य– । १ १.३ । ३
ए ओ जस । १.६ ३९ । १५९
एकारे द्विगुद्वन्द्वौ । १ १४ ३३ । ४००
एकवद्भावो वा समाहारे । १ १४.३१ । ४९८
एकादनादेर्ङ । १ १५ १०८ । ६६६
एकाद्यविनिश्चानद्दाने । १ १५ ७९ । ६३७
एकाद् ध्यमुञ् वा । १.१५ ११६ । ६७५
एकां गत् । ३ १.२८ । १२१९
ए दात्यो । १.११ ८ । ३३३
एकादिकयाकृप – । १.१५ ७० । ६२७

एतदोऽन्वादेशे– । १ ९ ५० । २८३
एदोतोऽत । १ २ १९ । ५१
एरौ बहुत्वे । १ ९.७३ । ३०८
ए भिस बहुत्वे । १ ६ १५ । १३५

ऐ आय् । १.२.१५ । ४७
ऐ च सन्त्यादेः । १.१२.३१ । ४०१
ऐ ममयु । १.६ ४७ । १६७

ओ अव् । १ २ १० । ४२
ओ औ औ । १ २ १४ । ४६
ओदीतोर्य स्वरवत् । ३ ५ १२ । १४३४
ओमाङावपि । १ २ २२ । ५४
ओमि नित्यम् । १ २ २३ । ५५
ओरावश्यके घ्यण् । ३ ५ ११ । १४३३
ओरौ । १ ६ ७३ । १९३
ओरौ । २ २.१२ । ८९१
ओर्वमोर्वा लोप. । २ ५ ३ । ९८०
ओर्वा हे । २ ५ ४ । ९८१
ओण्ठोत्वोर्वा समासे । १ २ ३२ । ६४
ओमि । १ ६.१८ । १३८

औ आव् । १ २ १६ । ४८
औ निपात. । १.३ ३ । ६७
औमत्ये दन्तादुरः । १ १५ ७५ । ६३२
औ गु । १ ६ ३८ । १५८
औरौ । १ ७ ७ । १९९

करिकतिपयात्स्मा द० । १ १५ ११२ । ६७२
कधमादिषु स्यार्दे कृत । २ १० ७५ । १४६०
कमेरय ङिते । २.१.१५८ । ८९३
कमेः स्याणे ङि । २ १ १५९ । ८९२
करणे च । २.१५ ८ । ११५२

कृतस्य न वर्तमाने । ३ २ २० । १२८९
क्तिज्ञापादिभ्य । ३.६ २१ । १४७०
क्तो वा नेट । ३ २ ८ । १२७७
कृत्ताधन्त च । १ ११.३१ । ३५८
क्यपि त्रेर्गुणश्च । ३ १० ९ । १४८८
क्यल्लोपे कर्मण्य- । १.१३ ४८ । ४५५
क्रमुभ्रमुत्रसित्रुट- । २ १ १०४ । ७८५
क्रम. प चतर्प- । २ १.१०५ । ७८६
क्रादेर्णादि । २.१ ३५ । ७१६
क्रियया यमभिप्रैति- । १ १३ १६ । ४२३
क्रियाया आवृत्तौ- । १ १५ ११७ । ६७६
क्रोडोऽनुरूपाविभ्यश्च । २ १६ ७ । ११५४
क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्था- १ १३ ४६ । ४५३
क्रोष्टु स्त्रिया तृवद्- । १ ७ १६ । २११
क्वचिदभाधन्ता- । १.१४ १८ । ४८५
क्वचिदाट् । १ २ २५ । ५७
क्वचिद् द्वयो । १.१५ १७ ५७३
क्वचित्साामिनोऽन्ये- । १ ७ १६ । ११९
क्वनिप् क्वनिरन्ये- । ३ १ ५२ । १२४८
क्वसुकानौ पवेवत् । ३ ३ १ । १३१७
क्विप्प्रत्ययस्य कु । १ ९ ४७ । २८०
क्विप् । ३.१ ५७ । १२४९
क्विप्यवनिक्वा । ३ १ ७५ । १२६७
क्विवन्ते यलनतो । ३.१ ६२ । १२५४
क्विलात् प ग कृतस्य । १.६ २१ । १८१
क्षान्वव्यो मागा । ३ ७.४ । १४२६
क्षायो म । ३ २.४० । १३१३
क्षियो दीर्घ । ३ २ ७५ । १०९६
क्षीरमध्वोरदृष्ट्या- । २ १५ ९ । ११०८
क्षौद्र । ३ ८ ७ । १४०४
क्ष्म प्ः । २ ७ ३४ । १४८६
खनेगान्तम् । ३ २ ३८ । १३११
खरसनोगोषधान्न । १.१२.३५ । ४०५
खलगोरथेभ्य इनि- । १.१५ ८३ । ५९९
खपान्ते पूर्वपदस्य- । ३ १.२९ । १२२०
खसे चपा गसानाम् । १ ४ १८ । ८९
खिति पदस्य । ३ १ २७ । १२१८
खाद् करणे । ३ १ ३० । १२२१
गणिकाया ण्य । १ १५ ३९ । ५५५
गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ- । १ १३ ५७ । ४६४
गत्यर्थादकर्मकाच्च- । ३ २ २ । १२७१
गत्वर । ३ ८ २५ । १३६१
गमा छ । २.११ ६ । ७८७
गमा स्वरे । २ १ १०८ । ७८९
गमेरिट् वा । २ १२ १३ । १०८७
गमेर्डो । ३ ४ १८ । १३८३
गाग गदी लिम्बी- । २ १६ ८ । ११५१
गमृधनृतिदृशिघृ- । ३ ३ ८ । १३२१
गाम्यमस्वाङ्गनादीनाम् । ३ १ ६१ । १२५३
गायतनुत्तमान्मान्- । १ १२ २३ । ३९३
गिरते स्मृ गा न । २ ८ १० । १०७६
गिले गन्यदिष्वर । ३ १ ९ । ११९८
गुणोऽनु न । १ १५ ११५ । ६७४
गुणोऽतिगतोगादौ । २ १ १५० । ८१२
गुण । २.१ ११ । ६९७
गुपूर्णो गणू । ३ ७ १९ । १४४१
गुरुर । २ १ १८१ । ८३४
गुरोर्गाग । ३ ९ २० । १४५८
गुरुः स्त्रिया नीप । १ ८ ८१ । २५८
गुरुविरामनित्- । १.१४ ५८ । ५२९
गुरुगुरुलादा । २.१ १८१ । ८१०
गार्गिन ष अ । १ १२ ३० । ४०२

करणे यजे । ३.१.७२ । १२६४
कर्तरि वितण्च मज्ञायाम् । ३ ६ १६ । १४६५
कर्तरि प च । । २ १ ९ । ६९०
कर्तरि प्रधाने क्रियाश्रयं- । १.१३ १३ । ४२०
कर्तुर्यङ् २.१५.१५ । ११४०
कर्तर्युपमाने च । ३ १ ७४ । १२६६
कर्तुरीप्सिततम कर्म । १ १३ ५ । ४१२
कर्तृकरणयोस्तृतीया । १ १३.५४ । ४६१
कर्तृकार्ययोरवनादौ- । १ १३ ३४ । ४४१
कर्मणि सम्पूर्वाच्च । ३ १.३६ । १२२७
कर्मण्यपि यण् । १.१५ ४४ । ६००
कर्मधारयस्तुल्यार्थे । १ १४ ७० । ५३७
कर्मप्रवचनीययुक्ते- । १ १३ ११ । ४१८
कर्मवत् कर्मणा- । २ १७.११ । ११८१
कर्मव्यतिहारेऽन्यत्र- । २ १६ २० । ११६७
कल्याण्यादीना- । १ १५ ९३ । ६५१
कवचिशद्वा- । १ १५ ३८ । ५९४
कवतेर्यङि चुत्वाभाव । २ १३.२३ । ११९७
कपयोगे क्ष । १.९.१० । २४२
काकवकदुण्णे । १ १४ ७५ । ५४२
काप्यत । १.१२ २ । ३६२
काम्यश्च । २ १५ ३ । ११२८
कारकात् क्रियायुक्ते । १ १५.२३ ५७९
कार्ययेत् । १ १.९ । १५
कार्येऽण् । ३ १ १९ । १२१०
कालसमयवेलासु- । ३ ६ ३ । १४०२
कालाध्वनोर्नैरन्तर्ये । १ १३ १२ । ४१९
कासादिप्रत्ययादाम्- । २ १ ८५ । ७६६
किति च । १.१५.११ । ५६७
किति च । २ २ ३२ । ९१३
किमिदम कीशीशौ । ३ १ ६८ । १२६०
किमोऽव्ययादाख्या- । १ १५ १०१ । ६५९
किम क्रियश्च । १ १५ ७२ । ६२९
किम नामाग्ने- । १ ११ २४ । ३५१
कुगतिप्रादय । १ १४ ७३ । ५४०
कु च् ट् तु पु वर्गा । १ १ १६ । २२
कुटादेर्ञ्णिद्वर्ज - । २ ८.७ । १०१३
कुत्सितोपदर्श- । १.१४ ७४ । ५४१
कुप्वो. ≍क ≍पौ वा । १ ५.३ । १०६
कुर्छुरोर्न दीर्घ ।२.७ ५ । १००१
कुहोश्चु । २ १ ६५ । ७४६
क्रत्रा नित्य यमो- । २ ७ ६ । १००२
क्रत्रा यत् वा । ३.६ ४ । १४५३
क्रत्रो गे । २ ७ ७ । १००३
क्त्रो रिरयाऽनुक् । ३ ७ १७ । १४३९
क्रनद्वि-ानामेव स्वरा- । ३ ३.३८ । १३१४
क्रत । ३.१ ३ । ११९०
कृत्कर्तरि च । ३ १ १ । ११८७
कृदिकारादक्तेरीप् । १ १२.३० । ४००
कृपिच्युत्योर्न । ३ ७ १४ । १४३६
कृपो रो ल । २ १.१७४ । ८५७
कृवापाजिमिस्वदि- । ३.५ २ । १३६७
कृवृत्योर्वा । ३.७ २६ । १४४८
कृपादीना रो वा । २ १.११६ । ७९७
कृपादीना सिर्वा । २ १ ११८ । ७९९, १०१७
कृष्यादिभ्यो वलच्- । १ १५.६२ । ६१८
कृगधृदृप्रच्छसिमङ्- । २ १२ १० । १०८४
कृलवादिभ्यश्च । ३ ६ १४ । १४६३
केदाराद्यत्र् च । १ १५.४० । ५९६
कैनेयका । १.१५.२४ । ५८०
कोपधपूरणीसज्ञानाम् । १.१४ ६१ । ५२८
खिडत्यद्वघुसि । २.१ १३ । ६९४
क्तक्तवतू । ३ २.१ । १२७०
क्तक्तवतू निष्ठा । १ १४.४२ । ५०९, १२९१

छः । १.४१७ । ८८
छः मने । ३.६.१७ । १४१६

जदादेरन्तोऽदन्– । २ २ ३० । ६११
जरोर्श । १ ६ २० । २५३
जनसनखनां– । २ १.१७६ । ८६२
जनिकर्तु प्रकृति । १ १३ ४३ । ४५०
जनियध्यानं । २ २ ११ । ८६०
जनीजृष्क्नसुरञ्जो– । २ ११ २६ । १०६८
जनेर्जा । ३ २.३७ । १३१०
जरादावोऽड । ३.६ १८ । १४६७
जराया स्वरादौ– । १ ७ १० । २०५
जरामिक्षाकुट्टलुण्ट– । ३.४ १० । १३४६
जश्गमोर्लुक् । १ ६ ३१ । २६४
जश्शसो शि. । १ ८ ३ । २१७
जगो । १.६ २५ । १४५
जहातेर्वादादाया– । २.३ ११ । ६५३
जहातेर्वा । २.३ १० । ६५२
जगातेश्च । ३ २ ३३ । १३०६
जल्पेधिसाधि । २ २ ८ । ८८७
जागर्तेश्च । ३ ४ २३ । १३५६
जागर्तेण । ३ ६.७ । १४५६
जागर्ते निति गुण । ३.३.२ । १३१८
जा जनोज्ञो. । २ ४ १३ । ६७५
जातिप्रायकात् स्त्र्यन्त– । १ १४ ६० । ५२६
जातेरयापधात् । १ १२.३२ । ३६२
जानातेर्ज्ञो वा न्नमः । २.११.२८ । १०७०
जातादम । ३ १ ७ । ११६७
जायापत्योरट्च । ३ १ ३७ । १२२८
जायाया निङ् । १ १४ ४७ । ५१४
जिश्शौ । २ ४ ६ । १२४१
जुगुप्सामुमुक्षु– । २ ६ १ । १०२१
ज्ञाश्रुस्मृदृशां सन्ता– । २ १६ १८ । ११८५
ज्वलग्लास्नाश्च वा– । २ ११.२६ । १०७१
ज्वलादेर्ण. । ३ १ १८ । १२०६

झवानां जबचपाः । २ १.३३ । ७१४
झवे जवा । १.२ ३ । ३५
झमात् । २ १ ७५ । ७५६
झसाद्धिर्हे । २.२ २ । ८८१

ञमजपा नुक् । २ १३ ६ । ११०३
ञमान्तस्य विडति हसे– । ३.२ ३ । १२७२
ञमे ञमा वा । १ ४ २ । ७३
ञमो वा लोप । ३ १०.११ । १४८६
ञाविष्ठवत् कार्यम् । २ १५ १३ । ११३८
ञित्स्वरितेत् उभे । २ १ ४ । ६८५
ञिनिमित्तस्वरादेशो– । २ १० ११ । १०४१
ञिडित्करणे । २ १५ १२ । ११३७
ञीता तक् वर्तमानेऽपि । ३ २ १४ । १२८३
ञेरद् द्विश्च । २ १.१६० । ८८३
ञे । २ १ १६१ । ८८४
ञ्यन्तानां मिनामिणि– । २ १७ १० । ११८०
ञ्यन्तात्प्रत्यर्थात्– । ३ ६ २८ । १४०३

टायका । १ १४ ६६ । ५३३
टाराजुद्धापश्च पूर्वक्वा । १ ८ १७ । २३१
टा नाऽन्त्याम । १ ६ ७१ । १६१
टिडिद्वाणादः यपो । १ ६ १८ । ८५
टेः । १ ६.३० । १३०
टोरन्त्यात् । १ ४ १२ । ८१
टोर्णः । १ ७ ८ । १६६
ट्वितोऽथुच् । ३ ६.१३ । १४५२

गोः । १.१४.६४ ।	५३१
गो. पुरीषे च । १.१५ ८७ ।	६४५
गौण प्रकृत्यर्थो– । २ १२.७ ।	१०८१
ग्रहा विङति च । २ १.१८८ ।	८७३
ग्रहेएच । ३ ७.२१ ।	१४४३
ग्लाजिस्थाभूम्ला– । ३.४ ५ ।	१३४०
ग्लानुदिभ्या डौ । ३.५ १९ ।	१३८४
ग्लाम्लाज्याहावत्वरि– । ३ ९.१२ ।	१४६१
घञ् भावे । ३.६.४ ।	१४०३
घदादेशो वा । ३.१ ३४ ।	१२२५
घमादे. क्मर । ३ ४ १८ ।	१३५४
घसादेः ष । २.१ १४९	८३२
घ्राध्मोरी । २ १३ १९ ।	११९३
घृघृपदो म । ३ ५ ७ ।	१३७२
ङसिङसोरस्य । १ ६ ४३	१६३
ङसिभ्यसो' स्तु । १ ११ ११ ।	३३६
ङसिरत् । १ ६ १६ ।	१३६
ङस् स्य । १.६.१७ ।	१३७
ङिच्च । ३.७ १८ ।	१४४०
ङितामट् । १.७ १४ ।	२०९
ङिता यट् । १ ७ ५ ।	२००
ङिति । १ ६.४२ ।	१६२
ङित्यदु । २ ७ ४ ।	१०००
ङिदन्त्यस्य । १.६ ५७ ।	१७७
ङि स्मिन् । १.६ ३१ ।	१५१
ङे नशेरत ए. । २ ४ ९ ।	९७१
ङेरक् । १.६.१४ ।	१३४
ङेरौ ङित् । १ ६.४४ ।	१६४
ङे वचेरुम् । २ २ २७ ।	९०७
ङौ । १ ६ ६६ ।	१८६
ङ्णनो ह्रस्वाद् द्विः– । १.४.१६ ।	८७
ङ्णोः कक्टग्वा– । १ ४ २९ ।	१००
चक्षिङोऽनपि– । २ २ ३८ ।	९१९
चजो कगो घिति । ३ ४.२१ ।	१३५१
चटकादेरण् । १.१५ ९२ ।	६५०
चतुरश्चन्लोपो व्य– । १ १५ १९ ।	५७५
चतुराम् शो च । १ ९ १५ ।	२४८
चत्वारिंशदादौ वा । १ १५.१११ ।	६७०
चवा श्चे जवा । १ ४ १ ।	७२
चपाच्छ श । १ ४ ४ ।	७५
चरफलोरुच्चास्य । २ १३ १० ।	११०४
चरिचल्पिपतिहनि– । ३.१ १० ।	१२००
चादिभिश्च । १ ११ २० ।	३४७
चादिर्निपात । १ ११ २१ ।	३४८
चायो यङि की । २ १३.२२ ।	१११६
चारो वा । ३ १ ३५ ।	१२२६
चार्थे द्वन्द्व । १ १४ २७ ।	४६४
चिनोते णादौ वा । २ ५ ५ ।	९८२, १०८०
चिरदिभ्यस्तनः । १ १५ ३० ।	५८६
चिस्फुरोर्णावात्व वा । २ १० ६ ।	१०३६
चुरादेः । २ १०.१	११३१
चो कु' । १ ९ ५२	२८५
च्छ्वो श उ अनु– । ३ १ ५९ ।	१२५१
च्वौ दीर्घ ई चास्य । ३ १ ४७ ।	१२३९
च्वौ सलोपश्च । ३.१.४८ ।	१२४०
छन्दसि स्यादि – । १.१३.५१ ।	४५८
छन्दस्यागमजा– । १.१०.१४ ।	३२४
छशपराजादे । १ ९ ४३ ।	२७६
छादेरिस्मन्त्रघ– । ३ ५ ३१ ।	१३९६
छन्दसि । १ ४ ३१ ।	१०२

त्राणाणा वा । ३ २.२७ । १२९९
त्रिचतुरो स्त्रिया– । १.१०.५ । ३१४
त्रेस्त्रय । १ ९ ५६ । १७६
त्रे सम्प्रसारण– १ १५.१०४ । ६६३
त्वन्मदेकत्वे । १ ११ ५ । ३३०
त्वमह मिना । १ ११ १ । ३२६
त्वरत्येव उ । ३.९ १३ । १४६२
त्वा माऽमा । १.११ १५ । ३४०

थो नुट् । १.९ २५ । २५८

दधातेस्त । ३ २.३१ । १३०४
दधातेर्हि. । ३ २.३२ । १३०५
दयतेर्दिगि णादौ । २ १.१६७ । ८५०
दरिद्रातेरालोप । ३.३ १५ । १३३२
दरिद्रादेरिदालोपः– । २ २.३३ । ९१४
दस्तस्य नो दश्च । ३ २ १५ । १२८४
दस्य म । १ ९ ३७ । २७०, ३०६
द म । २.२ १८ । ८९७, ९९१
दादीनां न । ३.१० १० । १४८५
दादेर । २ १३ १८ । १११२
दादेरे । २.१ १२६ । ८०७
दादेर्घ. । १ ९.६ । २३८
दादे. । २.३.१५ । ९५७
दादे पे । २.१.४४ । ७२५
दाधाम्व्वामित्व– । २ ३.१३ । ९५९
दानपात्रे सम्प्रदान–१.१३ १५ । ४२२
दार्वाहनो अण् । ३ १.३३ । १२२४
दां ह्रौ । २ ३ १६ । ९५८
दिक्पूर्वे संज्ञायाम् । १.१४ ८९ । ५५६
दि[illegible] म[illegible] मिवि वा । २.२ ३६ । ९१७, ९९४
दिवःशायट् । २.१ २६ । ७०३
दिव औ । १.१० २ । ३११
दिवादेर्य । २.४१ । ९९३
दिवो द्यावा । १ १४ ८१ । ५८८
दिशाम् । १ १० १० । ३१९
दिस्योर्हमात् । २ ? ६ । ८८५
दीर्घादपि च । १ ४ १९ । ९०
दुरेत्री वा दीर्घ. । २ ११.२४ । १०६६, १२०२
दुह दिह लिह गुह भ्य – । २.१ १८२ । ८६६
दुहस्नुनमा कर्मकर्तरि– । २.१७.१२ । ११८२
दुह. के वा दीर्घ । ३ १.६ । ११९६
दूराद्धूते च टे – । १.३ ५ । ६९
दृशादे पश्यादि । २ १ १२८ । ८१०
दृशादे ण । ३ १ १६ । १२०७
दृशेष्टवसको चोप– । ३ १ ६६ । १२५८
देवताद्वन्द्वे च । १.१४ २९ । ४९६
देवतेदमर्थे । १ १५ १६ । ५७२
देटो दिगि । २ १.१७० । ८५३
दो दत्ति । ३ २ २८ । १३०१
दोषा न: । १ ९ ६३ । २९७
द्युतादिभ्यो लुङि वा । २ १ १७२ । ८५५
द्युतिगमिजुहोतीना– । ३ १ ६४ । १२५६
द्युते. पूर्वस्य । २ १ १७१ । ८५८
द्योतते पूर्वस्य वा । ३ १ ६५ । १२५७
द्वन्द्वादीना [illegible] वा । १ ९ १२ । २४८
द्वन्द्वेऽन्यस्वरप्रधाने– । १ १८ २८ । [illegible]
द्वन्द्वे सर्वादिभ्य वा । १.१४ ८६ । ५४३
द्विगोरा [illegible]– । १ १८ १७ । ५४८
द्वि[illegible] नु. । १.१४ ११८ । [illegible]
द्वि[illegible]– । १ १४ १०८ । [illegible]
द्वित्व वा । २ १ १५८ । ८२३
द्वित्वम्स्वद (द्वि[illegible]) । ३ ३ ५ । १[illegible]
द्वित्वाभ्य[illegible] । ३ ३ ? । ८८८

डतेश्च । १ ६ ५८ । १७८
डलकवतीना न । १.७.७ । २०२
ढाच् क्वचित् । ३ १ ४९ १२४१
ढिति टे । १ ६ ४५ १६५
डीड इडभाव । ३ २ २३ । १२९४
ड्ण । १.९.६२ । २९६
ड्वितस्त्रिमक् । ३ ६ १८ । १४१३

ढकि लोप । १ १५ ९ । ५९५
ढि ढो लोपो दीर्घश्च । २ १.१२१ । ८०२

णप्वुण्सयुटो हित्वा- । २ २ ३४ । ९१५
णवादौ पूर्वस्य । २.१.१४७ । ८३०
णवुत्तमो वा । २.१ ७७ । ७५८
णादिः कित् । २ १ २८ । ७०९
णितो वा । १ १५.१८ । ५७४
णित्पे । २.१ ७८ । ७५९
णिनिरतीते । ३ १ ७१ । १२९३
णीपि परे नुर्वृद्धि । १.१२ ३३ । ४०३
ण्यायनणेयणीया- । १ १५ ७ । ५९३

तकारो लचटवर्गेषु- । १ ४ ३२ । १०३
तडिदादिभ्यश्च । १ १५.६६ । ६२५
तत्कालेऽपि । ३ १० १३ । १४८८
तत्प्रयोजको हेतुश्च । १ १३.५८ । ४६५
तत्रादिविभक्त्यर्थे । १ ११.२२ । ३४९
तथायुक्त चानीप्सितम् । १ १३ ६ । ४१३
तयोर्घोऽघ । २ १.७२ । ७५३
तदधीते वेद वेत्या- । १ १५.८८ । ६४६
तदधीनकात्स्न्र्येयो- । १.११ २५ । ३५२
तदव्ययम् । १ ११ ३० । ३५७
तद्बृहतो करपत्यो- । १ १४ ७९ । ५४६
तनादेरकरोतेस्तन्या- । २ ७ २ । ९९८
तनादेरुपधाया गुणो- । २ ७.३ । ९९९
तनादेरुप् । २.७ १ । ९९७
तनोतेर्नो वा । २ १७ ८ । ११७८
तने से वा दीर्घ । २ १२ १९ । १०९३
तयायटौ सङ्ख्याया । १ १५ १२० । ६७९
तरतमेयस्त्विष्ठा प्रकर्षे । १.१५ ९५ । ६५३
तरत पूर्वस्य पुवत् । १ १२.४ । ३६४
तव मम डसा । १.११ १२ । ३३७
तव्यानीयौ । ३ ७ १ । १४२३
तस्ये । २ २ ५१ । ९३३
तस्मात् सिऔजस्- । १ ६.३ । १२३
तस्य परमाम्रेडितम् । १ १३ ८ । ४१५
तादर्थ्ये चतुर्थी । १ १३ ४५ । ४५२
तिरश्चादय । १ ९ ५५ । २८८
तिष्ठतेरुपधाया- । २ ११ ८ । १०४९
तुदादेर । २ ८ १ । १००७
तुन्दादेरिल । १ १५ ७४ । ६३१
तुन्दिवलिचटिभ्यो भ । १ १५ ६१ । ६१७
तुभ्य मह्य डया । १ ११ ९ । ३३४
तुमर्थे वुण् । ३ ६ २ । १४०१
तुम् तदर्थाया भविष्यति । ३ ६.१ । १४००
तुरुनुस्तुभ्योऽद्विरुक्ते । २ २ १३ । ८९२
तुह्योस्तातङाशिषि वा । २ १ २३ । ७०४
तृतीयादौ स्वरादौ तृ- । १.६.७१ । १९१
तृफऋभजत्रपाम् । २ १ ११२ । ७९३
तृवुणौ । ३ १ २ । ११८९
तेन सहेति तुल्ययोगे । १ १४ ३८ । ५०५
तोर्लि ल । १ ४ ९ । ८०
त्यजनो । १ १५ २९ । ५८५
त्यदादेष्टेर स्यादौ । १ ६.५५ । १७५
त्यादौ भविष्यति स्यप् । २ १ ४१ । ७२२

नाञ्चेः पूजायाम् । १.९.५४ । २८७
नाग । २.९.३ । १०२३
नादो । १.११.१९ । ३४१
नानप्योर्वं । २.१.१६६ । ८४९
नानिटि से । २.१.१४२ । ८२५, १०७७
नान्तादस्त्ताञ्छन्दांस— । १.१०.१३ । ३२२
नामधातुप्रत्ययेभ्यः— । २.१.६८ । ७४९
नामि । १.६.२० । १४०
नामिन स्वरे । १.८.११ । २२५
नामिनोऽचतुर्णां घो ढ. । २.१.३९ । ७१७
नामिनो र । १.५.११ । ११४
नाम्नो । १.३.१ । ६५
नाम्नि आचारे क्विप् । २.१५.१८ । ११४३
नाम्नश्च कृता समास । १.१४.७२ । ५३९
नाम्नि च । ३.१.२० । १२११
नाम्नि च युष्मदि— । २.१.८ । ६८९
नाम्ना नो लोपशधौ । १.९.१९ । २५२
नाम्नो य ई चास्य । २.१.५१ । ११२९
नाम्यन्तात् परस्य— । २.१.२४ । १०७८
नाम्यन्तोपसर्गस्य— । ३.२.३० । १३०३
नाम्युपधात् क । ३.१.५ । ११९५
नासिकायाञ्चदात् केवलात् । १.१२.२९ । ३९९
निबा गुण । २.३.१९ । ६६१
निविनादे । २.१६.१ । ११४८
निष्ठायां वा । ३.२.८ । १२७३
निष्ठायां क्ष्म्य । ३.२.१९ । १२८८
निमूनिस्तनिस्वाभ्यु— । २.१.८९ । ७७०
नूनाम् । २.१.८३ । ७६८
नूनाः । १.६.१९ । १३९
नूनानो । २.१.६५ । ७७६
नूनाम । १.८.५ । २१९
नूनाम् नामि दीर्घः । १.६.६८ । १८८
नूण. । २.५.२ । ६५६
नृतृतृदछृदचृत्— । २.४.२ । ६६४, ६६२
नैकस्वरादनुदात्तात् । २.१.६७ । ७५८
नोपधात्यफान्ताद्वा । ३.१०.५ । १४८०
नोपधाया । १.८.७ । २२१
नो लोप । २.१.६१ । ७४२
नो वा । १.१४.६७ । ५३४
न्रण ईप् । १.१२.६ । ३६६
न्सम्महतोऽघो दीर्घ — । २.९.६० । २९३
पञ्जिनन्दिग्रहादेरयु— । ३.१.९ । ११९९
पचो वः । ३.२.३९ । १३१२
पञ्चम्यनडुह । १.९.१ । २३३
पञ्चादेर्मट् । १.१५.१०६ । ६६५
पतननदरिद्राभ्य — । २.१२.१८ । १०६२
पतिग्गमाम एव । १.६.५४ । १७४
पनेर्ङे पुन् । २.१२.१४३ । ८२६
पतो वेट् । २.१२.१५ । १०८९
पन्य दग. । १.१२.३२ । ४०२
पथा टे । १.९.२७ । २६०
पदस्वगुणगुभ्रगु— २.१३.१९ । ११९०
पदान् परया । १.११.१७ । ३४२
पग़ादेस्त्नि कार्यं— । २.४.१८ । ६५६
पत्तामु दि [illegible] । २.१५.१७ । ११८२
पर्ताऽज्त्न् । २.१.५ । ६६६
परापूर्वेन्तो । २.१.१६५ । ८४८
[illegible] । १.१३.९ । ४१६
पर्तिमाने [illegible] । १.१५.१०२ । ६६०
परोक्षे । २.१.२३ । ७०८
[illegible] । २.१.२९ । ११५०
पाठेशो [illegible] । २.११.१२ १०५३
[illegible] । १.१४.३६ । [illegible]

द्विरुक्तस्य हन्ने कुत्वम् २ १३ २१। १११५,११२५
द्विरुक्तस्त हिनोते । २ ५ ८ । ९८५
द्विनिमित्तेऽचि । २ ११ ३ । १०४४
द्विवचनस्यावा वा छन्दसि । १ ६ ४९ । १६९
द्विश्च । २ १ २९ । ७१०
द्वेस्ती । २ ३ ९ । ९५१
द्वे । २ ३ २ । ९४३
द्वे । २ १४ ३ । ११२१
द्वे स्वरेऽपि नोपधा– । २ ३ २० । ९६२

धनार्तिचक्षिङ्पूत्रपि– । ३ ५ ३२ । १३९७
धनुषश्च । १ १४.५३ । ५२०
धर्मादिन् केवलात् । १ १४ ४६ । ५१३
धातो । २ १ १ ६८२
धातो. प्रेरणे । २ ११ १ । १०४२
धातो रुदितो न । १ १२ १५ । ३७५
धातोरुपधाया ऋकार– । २ १० ९ । १०३९
धातोर्नामिन । २ १ ८८ । ७६९
धात्वशलोपनिमित्ते - । २ १३ ४ । १०९८
धावम् । १ ९ ५ । २३७, २५१
धिन्विकृण्व्यो । २ ५ ९ । ९८६
धिरि । १ ७.३ । १९८
धेरट् । १.६ ६७ । १८७
धौ । १ ६ ४० । १६०
धौ सलोप । २ २.३७ । ९१८
धौ न्हस्वः । १ ७ १५ । २१०
ध्यायते । ३ १ ६३ । १२५५
ध्यादेर्लिक् । ३ ५ १० । १३७५
ध्वे च सेर्लोपः । २ १ ४९ । ७३०, ८७०

न· सक् छते । १ ४ १३ । ८४
न क्त्वा सेट् । ३.१०.२ । १४७७
नक्षत्रादण । १.१५ २६ । ५८२
नखमुखयोश्च सञ्ज्ञा– । १.१२ २८ । ३९८
न छर्णि यज्याच्– । ३ ७ १० । १४३२
नञि । १ १४.२२ । ४८९
नञ् । १.१४ २३ । ४९०
नञ्पूर्वेभ्य कृहृणीयाच्– । ३ १ १५ । १२०६
नट् की । ३ ६ १४ । १४१४
न तिसृचतसृ । १ १० ६ । ३१५
नदादे । १ १२ १८ । ३७८
न द्विरुक्ताना जक्षादीना– । ३ ३ १४ १३३१
न ध्याख्यापृमूर्छि– । ३ २ ३४ । १३०७
नपुसकस्य । १ ८ ९ । २२३
नपुसकस्य । १ ८ १६ । २३०
नपुसकात् स्यमोर्लुक् । १ ८.१० । २२४
नमसोऽस्य । २ २.२० । ८९९
नम । २ ६ २ । ९९३
नम· स्वस्तिस्वाहा– । १ १३ २८ । ४३५
नमादे र । ३ ४.१७ । १३५३
न रित. । २ ११ २१ । १०६५
न लोकाव्ययनिष्ठा– । १ १३ ३७ । ४४४
नव परस्मैपदानि । २ १ ६ । ६८७
न शब्दनिर्देशे । १ ११ ३३ । ३६०
न शसददवादि- । २ १ ९२ । ७७३
न शात् । १ ४ ७ । ७८
नशे षान्तस्य । २.४ ८ । ९७०
नश्चापदान्ते झसे । १.४ २४ । ९५
न पि । १ ४ ११ । ८२
न सन्धिर्य्वोर्युट्– । १ १५ ९१ । ६४९
नहिवृतिव्यधिवृषि– । ३ १ ६० । १२५२
नहो ध. । १ १० १ । ३१०
ना । १ १४ २४ । ४९१
ना क्यादे· । २ ९.१ । १०२१

बहोरिष्ठे यि । १.१५.१०० । ६५८
बह्वादेश्च । १.१५.६ । ५६२
बाह्वादेः फग् । १.१५.११९ । ६७८
ब्ध्याः । १.६.१२ । १३२
ब्रह्मणब्दस्य नलोपः । १.१२.१२ । ३८३
ब्रुवो वचि । २.२.५२ । ९३४

भजो विण् । ३.१.४० । १२३२
भञ्जेरिणि नलोपो- । २.१७.९ । ११७९
भयहेतौ पञ्चमी च । १.१३.३९ । ४४६
भविष्यदर्थे । ३.३.१७ । १३३४
भविष्यदर्थे णिनि । ३.५.११ । १३७६
भावे । १.१३.२० । ४२७
भावे क्ति । ३.९.९ । १४५८
भावे तत्वयण । १.१५.३५ । ५९१
भावे युट् । ३.६.२० । १४१९
भावे वा । ३.२.१७ । १२८६
भामादेर्घुर । ३.४.२० । १३४६
भि दघाम् । १.१०.९ । ३१८
भिदिछिदिविदिभ्य - । ३.४.१९ । १३४५
भियोभ्यो नदे । ३.७.२५ । १४४७
भियो श्रो वा गुणार्थे । २.११.३१ । १०७३
भिय क्रुकुरौ । ३.४.२६ । १३६२
भिस ऐस् । १.७.११ । २०६
भिस् भिस् । १.९.४० । २७३
भीत्योर्मक् । ३.५.९ । १३५८
भीह्रीभृहुमाना- । २.३.५ । ८६६
भुजस्य भुजा- । ३.१.२४ । १२६५
भुजो भोज्ये । २.१६.२१ । ११५८
भुव. णिच् च स्वरे- । २.१.४७ । ७२८
भुव. णिलोपो वुक् । २.१.४६ । ७२७
भुवो भावे । ३.७.२२ । १४४४

भुवो वुक् । २.१.३४ । ७१५
भूतपूर्वे चरट् । १.१५.८५ । ६४३
भूते नि. । २.१.४३ । ७२४
भृञ्चिकुलमान्नि रो- । १.१५.१५ । ५७१
भृशा ल्युकि । २.३.१४ । ८७६
भृशादिभ्योऽभूत- । २.१५.२० । ११४५
भोस । १.५.१० । ११३
भोस् भगोस् अघोस् । १.१३.३ । ४१०
भ्यम् भ्यम् । १.११.१० । ३३५
भ्रस्जो रोपधयोर्वा रम् । २.८.८ । १०७०
भ्राजभासभाषदीप- । २.१०.२ । १०३२
भ्वादि । २.१.२ । ६८३

म स्वरे । १.४.३० । १०१
मघवा बहुलम् १.९.२२ । २५५
मदाम । ३.६.९ । १४०८
मध्वादे र । १.१५.६५ । ६२१
मनयवलपरे हकारे- । १.४.२८ । ९८
मन्युपधाया [illegible] र । ३.४.३६ । १३७१
मयटि नि व वास्यम् । १.४.३ । ७४
मान्जननोर्तमे । २.४.७ । ९६९
मतुनष्टेग । १.१४.८० । ५८७
मतलूर्यातु । १.१२.२५ । ३९५
मा[illegible] । २.१.५० । ७३१
मातृपितृभ्यां रिरि- । १.१५.१३ । ५६९
मातृपितृभ्यां स्वसा । १.१५.८ । ५६४
मातृष्वसुरुन । १.१५.१२ । ५६८
मातृ । १.९.७२ । ३८७
मानादीनां दृष्टेऽन- । २.१.५८ । ८८१
मा[illegible] वा न । २.१.-८ । ११२२
मा[illegible] । १.१५.८ । ५५४
मा[illegible] वः । १.१.३४ । १०

पादन्तात् स्त्रियामीप्- । १ १२ ९ । ३६९
पादेर्युक् । २ ११ ९ । १०५०
पाद पत् । १ ९ ४८ । २८१
पानस्य वा । १.१४.२१ । ४८८
पामादेर्न । १ १५ ५८ । ६१४
पारे मध्ये षष्ठ्या वा । १ १४ १३ । ४८०
पाश कुत्सायाम् । १.१५ ८४ । ६४२
पाशादिभ्यो य । १ १५ ४२ । ५९८
पिच्छादेरिलच् । १ १५ ५९ । ६१५
पिब्रतेरडि पूर्वस्ये- । २ ११.१० । १०५१
पिब्रतेरपि । ३ ५ २८ । १३९३
पिशाचादे सभादीना- । १ १४ १९ । ४८६
पुगन्तस्य गुण । २ ११ ७ । १०४८
पुडो वा । ३ २ १० । १२७९
पुरुषाद्वा परिमाणे । १ १२ २१ । ३८१
पुरुषे वा । १ १४ ७६ । ५४३
पुयोगे च । १ १२ १९ । ३८९
पुवद्वा । १ १४ ५५ । ५२२
पुसोऽसुङ् । १ ९ ६५ । २९९
पुम खपे । १ १४ ७१ । ५३८
पुशकात् । ३ ७ ६ । १४२८
पुष्पादे र । ३.५.१६ । १३८१
पूजायामञ्चेर्न । २ १ ९१ । ७७२
पूरणेऽर्थे । १ १५ २० । ५७६
पूर्वकाले क्त्वा । ३ १० १ । १४७६
पूर्वस्य ङिति ञसे- । २ ३ १८ । ९९०
पूर्वस्य हसादिः शेप । २ १ ५८ । ७३९
पूर्वादिभ्यो नवभ्यो- । १ ६ ३३ । १५३
पूर्वादीना तु नवाना- । १ ६ ३२ । १५२
पूर्वेऽव्ययेऽव्ययीभाव । १ १४.२ । ४६८
पृच्छतेर्विण् । ३ १ ४२ । १२३४
पृथ्वादे र । २.१५ १४ । ११३९
पोरुर् । २ ३.७ । ९४८
पौनःपुन्ये णम्- । ३ १० १४ । १४८९
प्याय: पीः । ३.२ २४ । १२९५
प्रकृत्यादिभ्य । १ १३ १४ । ४२१
प्रजामेधयोसुरक् । १ १४ ४५ । ५१२
प्रज्ञार्चाश्रद्धावृत्ति- ।१ १५ ६३ । ६१९
प्रत्ययलोपे प्रत्यय- २ १ ७४ । ७५५
प्रत्ययान्तात् । ३ ९.२२ । १४७१
प्रत्ययात्तरपदयो - । ३ १.७० । १२६२
प्रथमचरमतयायड- । १ ६ ३४ १५४
प्रथमवयोवाचिनो- । १ १२ २६ । ३९६
प्रथमानिर्दिष्ट समास- । १ १४ १४ । ४८१
प्रशसाया रूप । १ १५ ८३ । ६४१
प्रहरणार्थेभ्य परे । १ १४ ४१ । ५०८
प्राग्धातो ।१ ११ २९ । ३५६
प्राचुर्यविकारप्राधान्या- । १ १५ ८६ । ६४४
प्रादिरुपसर्ग । १.११ २८ । ३५५
प्रादेश्च तथा तौ- । २ १ ६९ । ७५०
प्रियादीना वा । १.१४ ४३ । ५१०
प्रियादौ न । १.१४ ५८ । ५२५
प्रीञ्धूञोर्नुक् । २.११ १४ । १०५५
प्लुत. । १ ३ ४ । ६८
प्वादेर्ह्रस्व । २ ९.७ । १०२७

फणादीनामेत्वपूर्व- । २ १ १४५ । ८२८
फलवर्हरथेभ्य इनेनौ- । १ १५ ५१ । ६०७
फेनादिभ्यश्च । १ १५.६० । ६१६

वलवाताभ्यामूल । १ १५ ५२ । ६०८
वहुव्रीहिरन्यार्थे । १.१४ ३७ । ५०४
वहुव्रीहौ विशेषण- । १ १४ ४० । ५०७
बहोरिलोपो भू च- । १ १५.४९ । ६०५

बहोरिष्ठे गि । १.१५.१०० । ६५८
बह्वादेश्च । १.१५.६ । ५६२
बह्वादेः शम् । १.१५.११९ । ६७८
ब्रम. । १.६.१२ । १३२
ब्रह्मशब्दस्य नलोप । १.१२.१२ । ३८३
ब्रुवो वचि । २.२.५२ । ९३४

भजो विण । ३.१.४० । १२३२
भञ्जेरिणि नलोपो– । २.१७.९ । ११७९
भयहेतौ पञ्चमी च । १.१३.३९ । ४८६
भविष्यदर्थे । ३.३.१७ । १३३४
भविष्यदर्थे णिनि । ३.५.११ । १३७६
भावे । १.१३.२० । ४२७
भावे गित । ३.९.९ । १४५८
भावे तत्वयण. । १.१५.३५ । ५९१
भावे यूट् । ३.६.२० । १४१९
भावे वा । ३.२.१७ । १२८६
भासादेर्घुर । ३.४.२० । १३५६
भि दवाम् । १.१०.९ । ३१८
भिदिछिदिविदिभ्य – । ३.४.१९ । १३५५
भिदोद्यो नदे । ३.७.२५ । १४४७
भियो जो वा णुगागमे । २.११.३१ । १०७३
भिय कुकुनौ । ३.४.२६ । १३६२
भिस ऐस् । १.७.११ । २०६
भिस् भिस । १.९.४० । २६३
भीरोर्मन् । ३.५.९ । १३७४
भीहृभृहृद्दीणामा- । २.३.५ । ९४६
भुजस्य भु । – । ३.१.२८ । १२६५
भुजो भोज्ये । ३.१६.२१ । ११६८
भुव किन्वे नवे– । २.१.४७ । ७४८
भुव. विनादा लुक् । २.१.४६ । ७४३
भुवा भावे । ३.७.२२ । १४४४
भुवो वुक । २.१.३४ । ७१५
भूतपूर्वे नवट् । १.१५.८५ । ६४३
भूते नि । २.१.४३ । ७२४
भृगवत्रिकुत्सांगिरो– । १.१५.१५ । ५७१
भृशा लुकि । २.३.१४ । ९५६
भृशादिभ्योऽभूत– । २.१५.२० । ११४५
भोग । १.५.१० । ११३
भोन् भगोन् अघोन् । १.१३.३ । ४६०
भ्यम् भ्यम् । १.११.१० । ३३५
भ्रन्जो रोपधयोर्वा रम् । २.८.४ । १०७०
भ्राजभासभासदीप– । २.१०.२ । १०३२
भ्वादि । २.१.२ । ६८३

म स्वरे । १.४.३० । १०१
मघवा बहुलम् १.९.२२ । २५५
मदाम । ३.६.९ । १४०८
मध्वादे र । १.१५.६५ । ६२१
मनयवलपरे हकारे– । १.४.२८ । ९९
मन्युपधाया भु र । ३.८.३६ । १३७१
मयटि नित्य वाच्यम् । १.४.३ । ७४
मस्जिनशोर्झले । २.४.७ । ९६९
महतश्छन्दसि । १.१६.८० । ५८७
मह्यराज्ञु । १.१२.२५ । ३६५
माङि लुङ् । २.१.५० । ७३१
मातृपितृभ्यां पितरि– । १.१५.१३ । ५६०
मातृपितृभ्यां स्वसा । १.१५.८ । ५६४
मात्रस्मृत्व । १.१५.१२ । ५६८
मात् । १.९.७२ । ३०५
मानादीनां दुर्बल– । २.१.१४ । ८४१
मान्मान्स्वाश्व्या दीर्घ । २.१५.७ । ११०२
माहाराष्ट्रविजयी । । १.१५.६८ । ६२४
माप्स्वाडन्त्या वा । १.६.२५ । १५५

मास्मयोगे लङ् च । २.१.५३ । ७३४
मिता ह्रस्व । २.१०.५ । १०३५, १०६७
मित्रवदागम । १.१.१३ । १९
मिदन्त्यात्स्वरा- । १.८.६ । २२०
मिदेर्गुण ३.२.१८ । १२८७
मिदेर्ये । २ ४ १० । ९७३
मीनातिमिनोति- । । २ ९.४ । १०२४
मुखनासिकाभ्यामु- । १.१.२३ । २९
मुखेनोच्चार्यमाणो- । १.१.२४ । ३०
मुचादेर्मुम् । २ ८.५ । १०११
मुमानेत । ३.३ ९ । १३२६
मूर्तौ घन । ३.६ ११ । १४१०
मृड्मृद्गुध्गुह्- । ३.१० ४ । १४७९
मृजेर्वृद्धि । २.२ २४ । ९०४, १३४३
मृजो वा । ३.७.१५ । १४३७
मेट । २.१ ५१ । ७३२
मोऽनुस्वार । १ ४.२२ । ९३
पुन ... कनो । १.९.४२ । २७५, ११२४
पृशकात् । ३ ७ ६ । क्वौ । १.९ ४५ । २७८
...ादे र. । ३.५ १६ ।
...वेर्न । २ १ ९१ । ८४०
...ये । १ १५ २० । ११०१
...ाले क्त्वा । ३.१०.१ । ५७६ ७९
...य ङिति ह्रसे- । २ ३ १८ । १४७६ फणाद.
...य हसादिः गेप । २ १ ५८ । ९६० फलबर्हरथ.
...दिभ्यो नवभ्यो- । १ ६.३३ । ७३९ फेनादिभ्यश्च ।
...दीना तु नवाना- । १ ६.३२ । १५३
...र्वेऽव्ययेऽव्ययीभाव । १ १४.२ । १५२
...च्छतेर्विण् । ३ १ ४२ । ४६८
...ध्नादे र । २.१५ १४ । १२३४
११३९

यत. । २ १.१०२ ।
यतश्च निर्धारणम् । १ १३ ३२ ।
यत्तदोरा । १ १५ ७१ ।
यथाऽसादृश्ये । १.१४.७ ।
यदादेशस्तद्वद्- । १.६ ९ ।
यमा यपेऽस्य वा । १.४.२५ ।
यरलवसयोगादे- । ३.२.२६ ।
यलोपश्च । १.१५ २५ ।
यवनाल्लिप्याम् । १.१२ १७ ।
यवाद्दोषे । १.१२ १६ ।
यस्य लोप १.१२ ७ ।
यस्येत्संज्ञा तस्य- । १.१.१० ।
या ई । २ १.१९ ।
यादादौ । २.१.१३२ ।
यादौ । २.१५.२ ।
यामियम् । २.१.२१ ।
यावत्पुरानिपातयोर्लट् । २.१८ ३ ।
यावदवधारणे । १.१४ ११ ।
युड्वर्जितरक्त- । १.१४ ६३ ।
युजेरसमासे । १ ९.४६ ।
युवत्यादेरण् । १ १५.४१ ।
युवहागिभ्यो निः । ३.५ १४ ।
युवावौ द्विवचने । १.११ २ ।
युवोरनाकौ । ३ १.४ ।
युष्मदस्मदो षष्ठी- । १ ११ १४
इट् । २ १.२० ।
। १ १२ ३७ ।
वलवाताभ्यामूल । १ १५ · । १ ११.४ ।
वहुव्रीहिरन्यार्थे । १.१४ ३७ ।
वहुव्रीहौ विशेषण- । १ १४ ४० । ४२ ।
बहोरिलोपो भू च- । १ १५.४९ ।

रयं द्विन्वे । १.३ २ । ६६
रयोर्घातोरियुवौ- । १.६ ६० । १८०
रयोर्लोपश् वा- १.२.१७ । ४९
रयोर्विहृते । १ १०.७ । ३१६, ९८७, १०९१
रयो वा । १ ६.६१ । १८१

रन्जेर्पञि । ३ ६ ५ । १४०४
रञ्जेञ्रौ मृगरमणे । २ ११ २७ । १०६९
रञ्जेर्नलोपो वा । ३.१ ४ । ११९४
रभलभो. । २ ११ १३ । १०५४, १४०५
रलो न्युपधाद् हलादे- । ३.१०.३ । १४७८
र । १ ५.१३ । ११६
र । २.१.८७ । ७६८
र । ३.२ ७ । १२७६, १२९२
र. सङ्ख्याया । १ ९ १६ । २४९
र मुपि । १ ९ १७ । २५०
राजादेः कन् । ३ ५ २२ । १३८७
रातो ञ्रो पुक् । २.१०.७ । १०३७
रात्ल्लाहा पुसि । १ १४.६८ । ५३५
रात्सस्य । २.२.२५ । ६०५, ११२३
रादिफो वा । ३.१० १८ । १४९३
रायपो द्वि. । १ २.५ । ३७
राघतेर्हिसायाम । २.४.४ । ९६६
रारो मसे दृणाम् । २.१.११५ । ७९६
रात्लोपश्छ्वो. । ३ २.३५ । १३०८
रिलोपो दीर्घश्च । १. ५. १४ । ११७
रीगृदुपधस्य । २.१३.१२ । ११०६
रुच्यर्थानां प्रीयमाण. । १.१३ २९ । ४३६
रुविदमुषग्रहि- । २ १२ ९ । १०८३
रुवोर्विस्योरीट्टो च । २ २ २८ । ९०९
रुवोश्चतुर्णां तुसादेः । २ २.२७ । ९०८
रुदेर्नम् । २ ६ १ । ९८९

रुषकदाद् युगपि । ३.१.१३ । १२०४
रुहेञ्रौ पो वा । २ ११.१९ । १०५७
रेफप्रकृतिकस्य गणे वा । १.५.१२ । ११५
रैरिभ । १ ६.७२ । १९२
रोर्युण् । ३ १.१२ । १२०३
ल. समाहारप्रकृ- । १.१५.८१ । ६३९
लक्षणेत्थम्भूताख्यान- । १.१३.१० । ४१७
लक्षतेरो मुट् च । ३ ५ २१ । १३८६
लघोर्दीर्घः । २ १ ११३ । ८४६
लङो ष्वस्य नेट् । २ २ ४० । ९२२
लपपतभिक्षपदृशस- । ३ ३ १३ । १३४८
लान्तस्याकारस्य- । २ १ ११३ । ७९४
लिङ्गार्थे प्रथमा । १ १३.१ । ४०८
लित्पुषादेर्ङ । २ ६ ११० । ७९१
लिपिसिचिह्वयतीनां वा । २ ८ ६ । १०१२
लीलिङोर्वा । २ ९ ९ । १०२९, १०६२
लीलो: पुक् । २.११ २१ । १०६३
लीलोञ्रौ कमा- । २ ११ २२ । १०६४
लुकि न तन्निमित्तम् । १.६.५९ । १७९, २६५
लुकि विति त्सिम वा । २ १८ २ । ११२०
लुग्बहुत्वे सयपित् । १ १५.१४ । ५७०
लुप्सदचरजप । २.१३.८ । ११०२
लोकाच्छेरस्य- । ३.१० १९ । १४९४
लोप । २ ४ १५ । ९७७
लोर । २ १७ ५ । ११७२
लोप पमा [illegible] । २ १ ८१ । ८९२
लोपनि पुनर्न- । १ २.१८ । ५८
लोपश्चनुदात्त- । २.२ ७ । [illegible]
लोपो [illegible] । २ १.१९९ । [illegible]
लोपादिश्च । १ १५ ५३ । [illegible]
लोहितादिडाच् । १ १५ [illegible] । [illegible]

ल्वाद्योदितः । ३ २.२२ । १२९३

वचादेरस् । ३ ५ २७ । १३९२
वचिप्रच्छ्यायत– । ३.१ ५८ । १२५०
वचिरन्तिपरो– । २.२.२६ । ९०६
वचे शब्दे कु । ३.७ ९ । १४३१
वत्तुल्ये । १.१५ ३४ । ५९०
वदिव्रज्यो सौ– । २ १ ९३ । ७७४
वदेर्भावे । ३ ७ २० । १४४२
वनिपि ञमस्या– । ३ १.५५ । १२४७
वमश्च । २ १.१४६ । ८२९
वयो यस्य किति– । २ १ १८९ । ८७४
वर्गे वर्गान्तः । १ ४.२७ । ९८
वर्णविरोधो लोवश् । १.१ १२ । १८
वर्णशिरोबिन्दुरनु– । १.१ २६ । ३२
वर्णात् कार । ३.१० १७ । १४९२
वर्णादर्शन वोपः । १ १.११ । १७
वर्त्तमाने । २ १ ७ । ६८८
वलयान्तस्य नुग्वा । २.१३ ११ । ११०५
वशेर्यङि न सम्प्र– । २ १३ १५ । ११०९
वसा रसे । १ ९ ४ । २३६
वसिक्षुधोरिट् । ३.२ ६ । १२७५
वसोर्वं उ । १ ९ ६८ । ३०२
वाचस्पत्यादयः– । १ ५ ४ । १०७
वाचो ग्मिनि । १ १५ ७८ । ६३६
वा टाङचो । १ १४ ९ । ४७६
वातातिसाराभ्या– । १.१५ ५३ । ६६९
वादीपो. शतुः । १.१२.१७ । ३७७, १३२९
वानपि । २ १५.६ । ११३१
वान्यत्र । २ १४ १ । १११९
वा पदान्ते । १.४ २६ । ९७
वाम्या । १ १० ३ । ३१२

वाम्शसि । १.७.१८ । २१३
वारणार्थयोगे– । १ १३ २७ । ४३४
वावसाने । १ ९ ८ । २४०
वासु । १ ९ ३५ । २९८
वाहो वो शमादो– । १ ९ १३ । २४५
विजे पर इट् कित् । २ ८.१४ । १०२०
वित्तेरन्तो वा रुद्– । २ १६ ५ । ११५२
विदधाते करोतौ । ३.१०.१२ । १४८७
विदेर्वा वसु । ३ ३.१६ । १३३३
विदो नवाना त्यादी– । २ २.१७ । ८९६
विद्दरिद्राकासकाश्– । २ १ ८६ । ७६७
विधिसम्भावनयो । २ १ १८ । ६९९
विनासहनमऋते– । १.१३.२१ । ४२८
विन् । १ ५.९७ । ६५५
विपराभ्या जे । २ १६ २ । ११४९
विभक्तिलोपे– । १ १४ ७८ । ५४५
विभक्त्यन्त पदम् । १ ९ १ । १२१
विरामोऽवसानम् । १ ९ ९ । २४१
विशेष्यपूर्वं सम्बो– । १ ११ १९ । ३४६
विश्लेपावधो । १ १३ १७ । ४२४
विषये च । १ १३ ४९ । ४५६
विषृत्रस्गृध्धृष्– । ३ ४ ८ । १३४४
विष्वग्देवयोश्च टे– । १ ९ ५६ । २८९
विसर्गानुस्वार– । १ १.२२ । २८
विसर्जनीयस्य स॰ । १.५ १ । १०४
विहायसो विहश्च । ३ १.२३ । १२१४
विंशतेस्तिलोप । १ १५ ११० । ६६९
विंशत्यादेर्वा– । १ १५.१०९ । ६६८
वु से । २ १२ २ । १०७६
वृड उ । २ १२ ८ । १०८२
वृतः । ३ २ ११ । १२८०
वृतादिभ्य, स्यप्सयो– । २ १ १७३ । ८५६

वृत्रब्रह्मभ्रूणषु हन्तेः । ३ १ ७६ । १२६८
वृद्धिहेतो मात्रिटो– । २ १ १३१ । ८२२,९५०
वे । ३ १ ४१ । १२३३
वेड्योः । १ ८ १४ । २२८
वेञो णादो सम्प्र– । २ १ १८६ । ८७१
वेञो वय् णादो वा । २ १ १८७ । ८७२
वेटो निष्ठाया न । ३ २.३९ । १३०९
वेडिस्मे । २.१२ २० । १०५४
वैयुव । १ ७ १९ । २१४
वैचित्यापह्नवयो– । २ १८.२ । ११८४
वैयधिकरण्ये बहु– । १ १४.८७ । ५५४
वोन्हस्वरे । १ ५.३ । ५५९
वोर्गुणात् । १.१२ ३४ । ४०४
व्योरा । २ १ १५ । ६९६
व्ययतेर्णादो पूर्वस्य- । २ १ १७९ । ८५९
व्यवपरिभ्य क्रीञ । २ १६ १६ । ११६३
व्याङ्पर्युपेभ्यो रमः । २ १ १७७ । ८६०
व्यापारमात्रे ञि । २ ११ ३२ । १०७८
व्यागादे कि । १ १५.८९ । ६४७
व्येञो णादो– । २ १ १९० । ८७५
व्रितो नुम् । १ ९ ५९ । २९२

[illegible] । १ १५ ११२ । ६७१
[illegible] तिप्वैवत्– । ३ ३ ७ । १३२८
[illegible] । १.१ १४ । २०
[illegible] । २ ११ ६ । १०८७
[illegible] । २ १६ १७ । ११६४
[illegible] । २ १५ १० । ११३५
[illegible] । २.१६.८ । ११५५
[illegible] दीर्घं । २ १ १४८ । ८२७, ९३२
[illegible] दीर्घः । ३ ६ १० । १४५९
[illegible] । ३ १ ४८ । १२३६

शकम्या वमयु– । १ १५ ५९ । ६१२
शयने वा । १.५ २ । १०५
शमात् श्यपा. । २ १ ६० । ७४१
शनादे [illegible] । ३ ५ १२ । १३७७
शसि । १ ९ ८ । २२८
शसो नः । १.११ ७ । ३३२
शाच्छासाघ्राघेटो वा । २ १ ४५ । ७२६
शामेरि । २ २ ३५ । ९१६
शिति चतुर्वत् । ३ १ १७ । १२०८
शीङोऽनो रुट् । २ २.८३ । ९२५
शीङोऽपि । २ २.४२ । ९२४
[illegible] । २ १३ २८ । ११२८,११७८,१४५२
[illegible] । ३ २ ९ । १२७८
[illegible] आत्मनपदम् । २ १ १३३ । ८९५
[illegible] मूर्द्धे । ३ १.२१ । १२१०
[illegible] । ३ २.८१ । १३१४
शूद्राजातो न । १ १२ २४ । ३४४
[illegible] । १ १५ ९४ । ६२०
[illegible] । ३ ४ १८ । १३५०
[illegible] । १ ४.१५ । ८९
[illegible] कार्यं [illegible] । १ १३ ८ । ४११
[illegible] । १ ८ ८ । २२२
[illegible] । २ ५ ११ । ९८८
[illegible] । १ १५ ७९ । ६३३
[illegible] । २ ८ ५ । ९१३
[illegible] । ३ २ ५ । १२८६
[illegible] । २ १ १ । ८३६
[illegible] । २ १ १ ३ । [illegible]
[illegible] । ३ २.१२ । १२८१
[illegible] । २ १ १४४ । ८३०
[illegible] । २ १ ४९ । ३२१
[illegible] । १ २ २१ । [illegible]

षट्चतुरो स्थट् । १ १५.१०५ । ६६४
षठो क. से । २ १ ११७ । ७९८
षपेरशेः किति तुक् । ३ ५.२३ १३८८
षष उत्व दष्ठोर्ड्ढो । १.१४ ७७ । ५४४
षष्ठी च हेतुप्रयोगे । १ १३.४० । ४४७
षष्ठीनिर्दिष्टादेश– । १ ६ ४८ । १९८
षाकोकण । ३ ४.९ । १३४५
षिद्भिदामङ् । ३.९ १७ । १४६६
षो ड । १ ९ ४४ । २७७
ष्टुभि ष्टु । १ ४ ८ । ७९
ष्ट्रिन्नत । १ १२ १४ । ३७४
ष्ण । १.९ ३३ । २९६
ष्णुर्नोणोऽनन्ते । १ ६.२६ । १४६

सखिपत्योरीक् । १ ६.५० । १७०
सङ्ख्यापूर्वो द्विगु । १ १४ ३४ । ५०१
सङ्ख्याया प्रकारे धा । १ १५ ११४ । ६७३
सङ्ख्यार्द्दशम्न ईप् । १ १२ १३ । ३७३
सङ्ख्यासुव्याद्यादि– । १ १४ ६५ । ५३२
सङ्ख्येयविशेषाव– । १ १५ १०३ । ६६२
सजुषाशिषो रसे– । १ ९ ६४ । २९८, ३२०
सञ्ज्ञायामकर्तरि च । ३ ६ ७ । १४०६
सञ्ज्ञाया वा । १ १४ २० । ४८७
सञ्ज्ञाया वा । १ १४ ५४ । ५२१
सदोणादय । ३ ५.१ । १३६६
सद्यादिः काले । १.११ २७ । ३५४
स धातु । २ १ १०१ । ७८२
स नपुसकम् । १ १४ ४ । ४७०
सन्ध्यक्षराणामा । २ १ १२२ । ८०३
सपरोक्षयोर्जेगिः । २ १ ११४ । ७९५
सपरोक्षयोस्तादौ– । २ ८ १३ । १०१९
सप्तम्या [illegible] । ३ १ ७७ । १२९९
समवप्रोपविभ्य स्थ. । २ १६.९ । ११५६
समस्तृतीयायुक्ताच्च । २.१६.१५ । ११६२
समानस्य वा स । १.१५.४५ । ६०१
समानाद्धेर्लोपोऽधातो १ ६.२३ । १४३
समासप्रत्यययो. । १ १४ ३ । ४६६
समासश्चान्वये– । १.१४ १ । ४६६
समासे क्यप् । ३ १० ८ । १४८३
समासे समानाधिकरणे– । १ १४.८३ । ५५०
समाहारेऽत ईप् द्विगु १.१४.३५ । ५०२
समाहारे ता च त्रे– । १ १५ ३६ । ५९२
समूलाकृतजीववेषु– । ३.१०.१६ । १४९१
समो गमादिभ्यः । २ १६.३ । ११५०
सम्पदादे क्विप् । ३ ९ १५ । १४६४
सम्पद्यकर्तरि । ३ १.४६ । १२३८
सम्पर्युपेभ्य करोते– । २ ७ ८ । १००४,१३००
सम्बन्धे षष्ठी । १.१३ १८ । ४२५
सम्बोधने नपुसकानां– । १ १०.१२ । ३२२
सयोगादिऋृदन्त– । २.५ ६ । ९८३, १०३०
सयोगादेरादन्तस्य । २ १ १२५ । ८०६
सयोगाद्वा । २ १.६३ । ७४४
सयोगान्तस्य लोप. । १ ९.३ । २३५
सरतेर्गुण. । ३ ९ ६ । १४५५
सर्तिशास्त्यर्तिभ्यो– । २ १ १३१ । ८१३
सर्वधातुभ्यस्त्रमनो । ३ ५.१३ । १३७८
सर्वादेः स्मट् । १ ६.२८ । १४८
सवर्णे दीर्घ सह । १ २ २० । ५२
ससुट्कृञो णादौ– । २ ७ १० । १००६
सस्तोऽनपि । २ १ १५० । ८३३
सस्यात्मनेपदे स्वरे– । २.१ १८५ । ८६९, ९२८
सस्वरादिर्द्विरद्वि । २ १ ३० । ७११
सहादियोगे तृतीया– । १ १३ २५ । ४३२
सहादे सादि । १ १४ ३९ । ५०६

सदिवहोरोदवर्णस्य । २.१.१७८ ।	८६१
सहेः ष साडि । १.५.१४ ।	२४७
साधकतमं करणम् । १.१३.५३ ।	४६०
साधनाधारयोर्युट् । ३.६.२२ ।	१४२१
सान्ताच्च । ३.७.२८ ।	१४५०
सान्तागमभिक्ष उ । ३.४.११ ।	१३४७
सान्ताणमयोश्च । ३.४.१२ ।	१३४८
सामाकम् । १.११.१३ ।	३३८
सामान्ये अदस– । १.९.७४ ।	३०९
सावनडुहः । १.९.२ ।	२३४
सावसिटो नित्य– । २.१.१३६ ।	८८, ६९५
सितनिगमिमसि– । ३.५.३ ।	१३६८
सिध्मादेर्ल. । १.१५.६६ ।	६२२, ६३४
सिसनामीस्यापामिट् । २.१.३९ ।	७२०
सिसयो । २.२.४ ।	८८३
सि स. । २.२.२१ ।	९००
सिस्यो । २.१.१७५ ।	८५८
सिहे वर्णविपर्ययश्च । ३.६.१० ।	१४०९
सुखादिभ्यो ज्ञापनाया– । २.१५.२२ ।	११४७
सुखामः । १.६.३० ।	१५०
सुधातुरकङ् च । १.१५.९० ।	६४८
सूविसूविसूद्व– । २.१३.६ ।	११००
सूरे पिति न । २.२.४१ ।	९२३
सूर्याद् देवताया चाप् । १.१२.२१ ।	३९१
से । २.१.५५ ।	७३६
सेटि कपि एनपूर्वं– । २.१.८२ ।	७६३
सेति निष्ठाया से– । ३.२.४३ ।	१३१६
से दीर्घ । २.१०.५ ।	१०३६
सेनान्तादीना वामो मुट् । १.६.६२ ।	१८२
सेर । १.६.६४ ।	१८८
सेरो । १.९.७१ ।	३०८
सेर्हाप्ये । १.६.४६ ।	१६६
संपादने । १.५.१५ ।	११८
सो न पुम । १.६.७ ।	१२७
सोपसर्गयो भुधड्रुहो– । १.१३.४७ ।	४५४
सोकर्य कोन्त्रिम. । ३.५.३४ ।	१३९९
सो वा । २.२.६० ।	९४१
सो ग. । १.९.७० ।	३०४
स्त्रोगाद्योश्च । १.९.६७ ।	३०१
स्त । १.९.४९ ।	२८२
स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भु– । २.९.५ ।	१०२५
स्तुगार् । १.६.६९ ।	१८९
स्तुसूधूञ्भ्य परिट् । २.२.४८ ।	९३०
स्तो श्चुभि श्चुः । १.४.६ ।	७७
स्त्यायतेर्ड्ट् । ३.५.२० ।	१३८५
स्त्रियाम् । ३.९.१ ।	१४५१
स्त्रिया यो । १.७.१३ ।	२०८
स्त्रीपुंसोर्नणस्नणो । १.१५.१२२ ।	६८१
स्त्रीभुवो. । १.७.१७ ।	२१२
स्थामी । ३.१.५१ ।	१२४३
स्थेणभानुसिस्कसो वर. । ३.४.२८ ।	१३६४
स्नुश्रिद्रुवा नेरङ्– २.१.१८४ ।	८६८
स्पृणमृणकृणवृणा– । २.४.६ ।	९६८
स्पृहिगृहिपतिशीङ्भ्य– । ३.४.१४ ।	१३५१
स्फायो च । २.११.३० ।	१०७२
स्फाय स्फीः । ३.२.४३ ।	१३१५
स्मय । १.९.३९ ।	२७२
स्मयतेर्गालोपाम् । २.११.१५ ।	१०५९
स्मर्तापि भूतार्थता । २.१.५२ ।	७३३, ११८३
स्मरणे च कार्ये । १.१२.२६ ।	४८३
स्मृ.तदेशानुदोर्– । २.१८.४ ।	११८६
स्मृदृगरणदमद– । २.१८.२ ।	१०७३
स्यद् निपातनिम्ने । २.१.८६ ।	७७३
स्यादित. । २.१.५७ ।	७२८

स्रवतिशृणोतिद्रवति- । २.११४ । १०४५
स्रोविसर्ग । १.६.४ । १२४
स्वजतेर्णादौ वा । २१.१५६ । ८३९
स्वतन्त्र कर्ता । ११३५२ । ४५९, ११९८
स्वपरयो कक् । ११५.२२ । ५७८
स्वरहीन परेण- । १२४ । ३६
स्वरात्तो वा । ३२३९ । १३०२
स्वरात् परा. सयोगा- । २२.५७ । ९३९
स्वराद । ३६८ । १४०७
स्वरादे । २१.८४ । ७६५
स्वरादेः परः । २२५६ । ९३८, १०३८
स्वराद्य । ३.७२ । १४२४
स्वरानन्तरिता हसा । १११५ । २१
स्वरान्ताना हनुग्रह- । २.१७३ । ११७१
स्वरान्तान्नित्यानिट- । २.१९६ । ७७७
स्वरे यत्व वा । १५.९ । ११२
स्वस्रादीनामन्नन्ताना- । १.१२८ । ३६८
स्वाङ्गाद् वा । १.१२.२७ । ३९७
स्वादेर्नु । २५.१ । ९७८
स्वाम्यादिभिश्च । ११३३३ । ४४०
स्वार्थेऽपि । १.१५.३१ । ५८७
स्वसूतिसूयति- । २१७१ । ७५२, ९८४

हकारस्य क्वचिर्ज्झस्- । २२४७ । ९२९
हनृत स्यप । २१.१०९ । ७९०
हनो घत् । २११.५ । १०४६
हनो घ्ने । १९.२९ । २९२
हनो वध । ३.६.१२ । १४११
हनो वधो ये । ३७७ । १४२९
हन्तीडो सो णित् । २१२.११ । १०८५
हन्तेरत्पूर्वस्य । १९.३० । २९३
हन्तेरात्मनेपदे- । २१६ ११ । ११५८, ११७७
हन्तेर्घनश्च । ३२१९ । १२०१
हन्तेर्निन्दायाम् । ३.१.७३ । १२६५
हन्तेर्हिंसाया घ्नो वा । २.१३.२० । ११९४
हन्तेस्तः । ३६८ । १४५७
हन्ते स्याशीर्यादा- । २.२.१० । ८८९
हन्ते - । २.१६१२ । ११५९, ११७६
हवे । १.५७ । ११०
हयवरल- । ११.६ । १२
हलादेरीपादौ टेर्लोप । १.२२१ । ५३
हशपान्तात् सक् । २:१.११९ । ८००
हसात् । २६२ । ९५०
हसात्तद्धितस्य ये । २१५५ । ११३०
हसात् परस्य झपस्य- । २१.१३५ । ८१७
हसादान हौ । २९८ । १०२८
हसादेर्लघ्वकारोपधस्य- । २.१.७९ । ७६०
हसा व्यञ्जनानि । १.१८ । १४
हसेप सेर्लोप । १.६.३६ । १५६
हसेऽर्हं हस । १२.२ । ३४
हायनाद् वयसि च । १.१२.२० । ३८०
हिमारण्ययोर्महत्त्वे । ११२१५ । ३८५
हिंसाया प्रतेश्च । २८९ । १०१५
हेतौ तृतीया पञ्चमी च । ११३३८ । ४४५
हेर्धि । २३३ । ९४४
हैहयोः स्वरे सन्धि- । १३६ । ७०
हो झभा । १.४.५ । ७६
हो ढः । १९११ । २४३
ह्म्यन्तक्षणश्वसि- । २.१९९ । ७८०
ह्रस्वः । २१३२ । ७१३
ह्रस्वदीर्घप्लुत- । ११२ । २
ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् । ३.१५८ । १२४६
ह्रस्वाच्च । ३.७१६ । १४३८
ह्रस्वादेशो सन्ध्यक्ष- । १८.१८ । २३२, ४७३
ह्रस्वो वा स्त्रियाम् । ११२३ । ३९३
ह्वयतेरडि सम्प्रसा- । २११११ । १०५७
ह्वादेर्द्विश्च । २३१ । ९४२

परिशिष्ट—३

पद्यानुक्रमणिका ।

अ इ उ ऋ ऌ समाना.	१.१.३
अ इ ए चेति सूत्रेण	१.७.२०
अ इ ए पर एव स्यात्	१.२.२३
अकटीदकटिष्टां च	२.११६७
अकरिष्यत् स्यपि स्वामिन्	२.७.१८
अकरिष्यदकरीष्य-	२.९.१२
अकरोतेरिति व्याख्या	२.७.६
अकल्प्स्यदिति रूपाणि	२.१.३७७
अकारस्य तु चेकार.	२.१५.२१
अकारस्य भवेदेरि-	१.७.१६
अकारीत्व त्वकारिष्टाम्	२.८.२५
अकारोपधत· स्वामिन्	३.२११
अकृताऽथाऽकृषाता चाऽ	२.७.१९
अकृत्वा सप्तमीमेता	१.४.७
अक्राक्षीदथ चाकार्क्षीत्	२.१.२०४
अक्रंप्टाऽक्रंपत स्वामिन्	२.९.७
अक्षणिष्यत् स्यपि स्याच्चाऽ-	२.७.१०
अक्षत चाऽक्षणिष्टा· स्याद्	२.७.११
अक्षादावेव नन्तव्यो	१.२.१३
अगादित्यदगादीच्चा-	२.१.११३
अगर्वादेवगन्या ना-	२.१.४.५
अगातामगुरेव स्युर्	२.२.४०
अगारीत् गिदिघावेव	२.८.३७
अगृह्णाच्च ह्यगृह्णीत	२.९.१६
अगोप्स्यन्च ह्यगोपीच्च	२.१.१७५
अगोनहोऽस्य गोणते	१.८.१२
अग्न्यादे सोमादीना च	१.१७.५२
अग्नो [illegible] घट इह	१.३.२
अग्निरत्नादिनिर्द्धर्मम्	१.१.१८
अग्निष्टोमेन [illegible]	३.१०६
अचि परे तु वा न्सूत्वो	२.११.१२
अचि लघो ह्रस्व उप-	२.१०.११
अचि नाति न पूर्वस्य	२.१०.५
अङ्गुलिरङ्गुलीर्ग्लौ-	१.१५.३४
अचेष्टत तथाऽचेष्टद्	२.५.११
अच्छर्दिष्ट क्रिया गज-	२.६.९
अच्छर्दिष्यदि चाऽच्छर्त्स्यद्	२.६.८
अच्छित्त्रसवदे को· यत्	१.१७.८६
अजङ्गमिष्ट वम्भ्रम्य-	२.१३.१५
अजनिष्यत सो चाऽस्याऽ	२.४.३६
अजनिष्यदजनीष्यद्	२.४.११
अजाग सो परे स्याद-	२.२.८१
अञ्च गतिपूजनयोर्वं	२.१.१३५
अञ्जिनाज्ञ्यथ चाऽञ्जिष्य	२.१.१३७
अञ्जो पञ्चसु नन्तव्यो	१.१०.८०
अञ्जेर्दीर्घत्व पूर्वस्य	१.१०.८६
अञ्जिजाद्ज्ञाता पर तादा-	२.६.२१
अञ्जू [illegible] स्वामिन्	२.१२.१५
अञ्जू [illegible]	२.६.२०
अटि समरफलोन् मज्जम्	२.७.२१
अट्पर्यो [illegible]	१.८.३२
[illegible] स्वामी-	१.८.२१
[illegible]	२.१.७६
[illegible]	१.१८.३७
[illegible]	१.१८.६
[illegible]	२.११०८
[illegible]	२.१३.१६
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]

अतितीर्षीच्च से दीर्घ-	२.१२ ५
अतिशयेन च कृष्णः	१ १८.५७
अतिशये हसादेर्यङ् द्विश्च	२ १३.१
अतृपच्च पुपादित्वात्	२ ४ २१
अतो हेर्लुग्भवेद् राजन्	२.१ ४१
अतीत्सीच्च ह्यातीत्सुश्चाऽ-	२.८.५
अत्यद्यादत्तु चाऽत्ता तु	२.२ ३
अत्र धित्वात् ककारोऽपि	३ २१५
अत्रपिण्यत पक्षे हि	२ १ ३२८
अत्रभवत्तत्रभवच्छब्दौ	३ १४०
अत्र रात्रेरतीताया	२.१.४५
अत्रोपगोरपत्य हि	१ १८ ३
अत्वसो सौ भवेद्दीर्घो	१ १० ९७
अत्वाभावे च पञ्चाग्नि	१ १७ ६०
अत्विक्षत् सौ. परे-	२ १.४०७
अथ च चरिचलिपति पटी-	३ १४
अथ च वर्तमानार्थ-	२ १८ ५
अथ दमश्रम् तम्क्षम भ्रम	२.४.२९
अथ धातोर्हि संज्ञायाम्	३ १८८
अथाऽकारात् परस्यैवाऽ	२ १ ३०२
अथाऽऽदेशविशेपाणा	१ १३ २०
अथाऽराजीदराजिष्टाऽ	२ १.३८९
अदत्ताऽग्रेऽददाता च	२ ३ ४४
अदधच्च क्रिया यस्मात्	२.१.२२९
अदन्तमासशब्दस्य	१.७.५२
अदन्ताना हि शब्दाना	१ ७ २
अदस प्रथमैकत्वे	१ ११ १७
अदस सत्का नामी	१ ३.१
अदसोऽमू भवेदेव	३ १०४
अदात् पुनरदाता सा-	२.३ ४५
अर्दि हर्दि स्कन्दि	२.१.१६०
अदिताऽग्रेऽदिषाताम्	२ १ ३६०
अद्रुदुपद् भवेद् रूपम्	२ ११ ३५
अद्दत धुट् स्थितौ तस्य	२.८.४२
अद् भक्षणे भवेद्	२ २.२
अद्भि परे भवेदा च	१ ७ १२
अद्यते स्म हि चेत्यर्थे	३ ११८
अद्युतच्च यथा रूप	२.१ ३६५
अद्राक्षाता पुन पक्षेऽ	२.१७ ३०
अद्वेट्यच्च ल्यपि स्वामि-	२ २ १२०
अद्वेट् चाऽद्विष्ट णादौ तु	२ २.११९
अधक्ष्यदथ चाऽधाक्षीद्	२ १ २१२
अधरस्मिन्नित्यधस्तात्	१ १४ १०
अधातोरम्शसोऽम्य	१ ७ ९
अधामीच्च अधासिष्टा	२ १ २२६
अधिन्वीत् कृवि हिंसाया	२ ५.२७
अधिपु कोष्टुशब्दस्यो-	१ ७ ११५
अधीयाच्च अधीयास्ताम्	२ २ ४३
अधुक्षत् सौ परे रूपम्	२.२ १२४
अधोष्टा च ह्यधावीत्	२.५ २१
अध्येत्यथ ह्यधीतश्चाऽ-	२ २.४१
अध्येताऽध्येष्यतेऽध्यैष्य	२-२ ११६
अध्यैद्धि पुनरध्यैताम्	२ २ ४२
अध्वर्यु धेनुरज्ज्वादीन्	१ १५ ४२
अन उस् त्वत्र वक्तव्यः	२ २ ७
अनपि च हसाद्यडौ	२.१३ ६
अनाकारान्ततो ड स्यात्	३ २९
अनिजदनिक्तैव स्यु	२.३ ५३
अनिटामिह धातूना	२ १ १४७
अनिटो नामिवतो धा	२.१ १०४
अनिट्त्वं च कृपोस्तादौ	२ १.३७५
अनिट् स्वरान्तो भवतीति	२ १.१५१
अनिसिष्ट तु सावेवं	२ २.१०८
अन्तर्भूतानि सूत्राणि	३.२४४

अन्त तथा द्विप्रभेदा	१.४.९	अवनाऽवनाऽदेशो	२ २ १३६
अन्तरङ्गे हि कार्यं स्याद्	१.२ ३	अवित्करणाद् योजयन्ते	२ १ १६
अन्ते प्रान्ते च कोनाशे	३ ११२	अभरतामभर्ता चाऽ	२.१ ३०८
अन्त्यभूतस्य वृद्धिश्चेन्-	२ १ १२९	अभवदभवतामभव-	२.१ ४८
अन्यथा सरतीति स्या-	२ १ २३८	अभवामहि योग्यानि	२ १.३०९
अन्यान्यस्याऽथ रूपाणि	१ ७ ३३	अभविष्यतमुर्वीशो	२.१ ७०
अन्यार्थे वर्तमानस्य	१.१७ ७३	अभविष्यत् सुभिक्ष च	२.१.६९
अन्वगादि तथा चाऽन्व-	२ १७ १२	अभविष्यन्नहि त्वेवमभविष्याम	२ १.३१९
अन्वादगममाहारे-	१.१७ ४७	अभविष्येतामभविष्यन्ताऽग्रे	२ १ ३१८
अपतद् धावतोऽश्वाद्-	१ १९ ३२	अभाक्षीच्च ह्यभाक्ता स्याद्	२ १.३९९
अपत्या अन्वपत्यायाम्	२ ४ ४४	अभाविष्यत पक्षे त्व-	२ १७ ९
अपप्तदथ भूमु यो	२ १.२८१	अभितोऽग्नि पुर गन्ता	१ १९.२३
अपप्रपिष्ट भूते सौ	२.१३ २५	अभिलाषकमित्येव	१ १९ ३५
अप हरेश्च मसार	१.१९.५८	अभिनवंगमो. कार्या	१.१९ २२
अपाचीदपाऽपाचक्	२ १४ ४	अभूदभाऽप्यभूता स्यात्	२.१ ७९
अपारीच्च सपारीष्टाम्	२ ३ २०	अभूवमप्याम् भू-	२ १ ७७
अपावीदपाविष्टाऽथ	२ ९.१०	अभैत्सीच्च ह्यभैत्सीच्चाऽ-	२ ३ १२
अपिद्यादेरिरेव स्यात्	२ १३ ३४	अभ्रशाता भिरा एव	२.८.१०
अपिपोऽपिपरच्चाऽन्य-	२.३ १८	अभ्यवन्तु ह्यभवर्ध्वचाऽ-	२ ८ ९
अपीप्यच्च यथा रुप	२.११ ८	अभ नेति यह	३ ९९
अपुरश्च मुव स्तोये	२ ९ २०	अममार्जश्च बरच्य	२.११ ३३
अपुष्णान् दिवादौ हि	२.९ १९	अमादौ तत्पुरुषो वो-	१ १७ २३
[illegible]प यर्जरि कृते राजन्	२ १.८०	अमावीद् [illegible]	२ २.४८
[illegible]दथ नाऽप्राक्षीत्	२ ८ ३१	[illegible]	[illegible]
अप्रजा सुप्रजा राजन्	१.१७ ६७	[illegible]	[illegible]
अप्र[illegible]प्रार्थना चाऽन्नी.	२.१ ३७	[illegible]	[illegible]
अप्र यमो ह्यनन्यैव	१ १ २५	[illegible]	[illegible]
[illegible]दिक्रिताश्च नून री	२.११ २८	[illegible]	[illegible]
[illegible]भगत बीभत्सा-	२ १ ३३८	[illegible]	[illegible]
[illegible]नष्ट मावेष	२ १ ३२९	[illegible]	[illegible]
[illegible]म्लाम्	२ ४ ४१	[illegible]	[illegible]
[illegible]मातृसमे	१.१७ ४५	[illegible]	[illegible]

अरस्त नन्वरंसाताम्	२ १.३८१	अव्ययात् किम आख्यातात्	१ १८ ६६
अरिरिषति तस्यै वाऽ–	२ १२.१६	अव्ययाना च सर्वेषा	१ १४.२५
अरुणत्त्वरुणद् द. सोऽ–	२ ६ ३	अव्यवधानाच्च भवति	२.१ २८
अरुद्धाऽथ छृदिर् दीप्ति–	२.६ ५	अव्यास्यत्तु नरस्वामि–	२.१.४२५
अरूरुहच्च राजेन्द्र!	२ ११ १९	अशरिष्यशारीच्चाऽ–	२ ९.२२
अरोदीच्च ह्यरोदच्चाऽ–	२.२ ६६	अशशासद् दरिद्रा	२ ११ ३३
अरोदीच्च ह्यरोदिष्टा	२ २ ६७	अशातामथ चाऽशासीद्	२ ४ १३
अरोष्यत ततो राजन्	२ १.३५७	अशाश्यते यथोर्णोनू–	२.१३ १२
अर्चि–रुचि–शुचि–छृद्	३ १७८	अशिनट् चाऽशिनड् सौ तु	२.६ १४
अर्तिव्येञ्स्थपः स्यादि–थ	२ १ १४८	अशिश्यर्थजरत्येव	१ १५.३८
अर्थनाऽथाऽऽसना श्रन्थ	३ २३३	अशीशमत् तथादीद्–	२ ११ ४२
अर्थवद्धातुवर्जं यत्	१ ६ २	अशूङ् व्याप्तौ च यो धातु	२.५ २९
अलङ्करिष्णुश्च	३ १४३	अश्च स्यात् त्रिविध	१ १ १४
अल मल्लोऽपि मल्लाय	१ १६ ४४	अश्नाति हौ ह्रि चाऽशान	२ ९ २८
अलिपत त्वलिपेताम्	२ ८ १६	अष्टन्शब्दस्य वाऽऽसु स्यात्	१ १०.४८
अलिपत् सौ परे राजन्	२.८ १५	अष्टभि पुनरष्टभ्यो–	१ १० ४८
अलुक् क्वचिद्विभक्तेश्च	१ १७.७९	अष्टयामात्मक. कालः	२ १ ४६
अलेक्ष्यत तथाऽलेक्ष्यद्	२ २ १२९	अष्टादशसङ्ख्याका	२ १ ९
अल्पे चाऽनुदरा कन्या	१.१७ ४६	अष्टादशो द्व्यशीतिश्च	१ १८.७७
अल्लोप. स्वरेऽम्वयु–	१ ९ १४	असन्तग्रहणादेव	१.१० १०९
अल्लोपे च भवेत् पूष्णि	१ १० ४०	असिचत् सौ परे चाऽथाऽ–	२ ८.१८
अल्लोपो राज्ञ इत्यादौ	१ १०.२२	असीव्यच्च सिषेव स्यात्	२ ४ ५
अवताद्वो हयग्रीवः	३ २५०	असु भुवि च यो धातु–	२.२.५१
अवतेः स्याद् वकारस्यो–	३.१६८	अस्कन्त्स्यदिरितो वाऽ	२ १.२६४
अवप्स्यच्च ह्यवाप्सीच्चाऽ–	२ १.४१४	अस्तार्षीदस्तरिष्ट स्याद्	२ ५ १५
अवमिष्यच्च भूते सा–	२.१.२८५	अस्ताव्यस्ताविषाता स्याद्	२ १७ २२
अवशिष्यदवासीच्च	२.२.१९	अस्तेरीट् च भवेद् दिस्यो–	२.२ ५३
अवश्यकार्यमेवेदं राजन्	३.२१९	अस्त्यर्थे वक्तव्योऽस्माया	१ १८ ४६
अवादेशे कृते जात	२.१.२१	अस्त्युत्तरस्या दिशि देवतात्मा	१.१० ८
अविच्छायीदविच्छायि	२ ८ ३७	अस्थास्यत् पुनरस्थाच्च	२.१ २५३
अवृत ह्यवृषाता च	२.५ १८	अस्पार्क्षीच्च तथा पक्षेऽ–	२ ८.२९
अवृश्चीच्च कृ विक्षेपे	२ ८ २३	अस्मादिति ह्यतोऽमुष्मा–	१ १४९

अस्मानिच्छति चेत्यर्थेऽ	२.१५.७
अस्यन्दिष्ट स्वथाऽस्यन्त	२.१.३७२
अस्यनिष्यदथाऽस्यानीद्	२.१.२८८
अस्वप्स्यत् पुनरस्वाप्सीद	२.२.७०
अहार्षीच्च पुनर्लोपो	२.१.२९५
अह्नोस्मात् स्यप्यहोपीच्चाऽ	२.३.९
अह नुनो भावष्यामि	२.१.९७
अह्नो रसे पदान्ते स	१.१२.५
अह्नद् रूप च भूते तो	२.१.४२८
अह्नार्टामह्नार्षुरह्नार्षी	२.१.२९१

आ

आकारस्य जहातेर्हि	२.३.२९
आकारस्य त्विकारोऽस्य	२.३.२५
आकारस्य भवेल्लोपो	२.३.२४
आकारस्यैवमेकारो	२.३.४३
आक्षिक. पाक्षिकश्चाऽथ	१.१८.२१
आगमजमनित्य चा	१.७.७९
आगम नलिबत्योरीक्	१.७.७५
आटो दोतास्यविहर	२.१९.१८
आचारे विवप् भवेन्नाम्न.	२.१५.२०
आजदो स्यात् णवादौ तु	२.१९.२१
आजिप स्यादनादेशे	२.१.१४९
आदयणन्ताननन्ताद्य–	३.७४
आतो धातोर्लोपो	१.७.५८
आतो मनिन्वनिप्वनि–	३.८०
[illegible]मनेपद निमित्त	२.१.१८१
आत्मनेपदमेव स्यात्	२.१.३२३
आत्मनेपदमेव स्याद्	२.१.८
आत्मनेपदिनश्चैते	२.१.५
[illegible] स विशति	२.५.९
आत्मे वा [illegible]	१.१३.९२
आत्वे यूकि स्ववादेशे	२.११.१४
आददाता च नावादौ	२.२.४
आदन्ताना च यमि	२.१.१८४
आदन्तो विश्वपाणन्द.	१.७.५३
आदिग्रहणतो ग्राह्या	१.१०.१५
आदिग्रहणतो ग्राह्या.	२.१.५७
आदिजवाना समान्त	१.१०.७
आदितश्चेतरे नैव	२.१९.३४
आदिवर्णस्तथाऽन्त्येन	१.१.२१
आदिशब्देन गृह्यन्ते	१.१५.२३
आदेशा हि निपात्यन्ते	२.२.२३
आदेशिना तथाऽऽदेशो	२.१३.१९
आदेशो तु युवावो द्वि–	१.१३.३
आदेशो त्वन्मदेकत्वे	१.१३.५
आदेशो भवतो नाम	१.७.९३
आदेश्च द्वन्द्वे लोप. स्याद्	१.१७.९१
आद् भुवि कर्मणि राजन्	२.१७.१
आद्यन्ताभ्या हि वर्णाभ्याम्	१.१.२०
आधारे चाऽथ सम्बन्धे	१.१८.३९
आधारे सप्तमी चाऽत्र	१.१९.३४
आनशे नुगभावश्च	२.५.३०
आनीशानो चपि त्वानाऽऽ	२.२.७८
आर स्याद्य गेर्लोपो	१.८.१
आवन्तात् पर एव स्याद्	१.८.६
आवन्तेवन्तशब्दानाम्	१.१५.[illegible]
आमन्त्रणे न भो स्याविन्	१.१९.१३
आमन्त्रणस्य [illegible]	१.१७.२१
आमागमो हि [illegible]	१.१० २
[illegible]	२.१.[illegible]
[illegible] पुन. [illegible]	[illegible]
[illegible]	१.१९.[illegible]
[illegible]	[illegible]

आयादेशं स्वरादौ तु	१.७.१२२	इटि कृते रक्षादित्वान्	२.४ २३
आयाभावे भवेत् पेणे	२ १ ३४२	इटि सस्वरिषीष्ट	२.१६.१२
आयिष्टाऽथाऽयिषाता च	२.१ ३४६	इडर्त्यार्तव्ययतीना	२ १ २३५
आरिष्यल्लित्पुषादेर्ङे	२ ३ ३१	इडभावे तु हो ढः स्यात्	२ १ ४१६
आर्पिपल्लुङि भो राजन् !	२.११ ६	इडभावे भवेत् हो ढ	२.१ ३८४
आवयोर्युवयोश्चेशो	१ १३ २३	इडभावोऽपि, दस्तस्य	३.११७
आशिताच्च भुवो भावे	३ ४७	इड् वा भवेद् दृशे	३.१३३
आशिषि तु मृषीष्ट	२.८.४०	इणो ञौ वा गमिर्वाच्यो	२.११ ४६
आशिषि तुह्योस्तातङ् वा	२ १ ३८	इण्–नश्–जि–सृ–	३ १५८
आशिषि शयिषीष्ट स्या–	२.२ ११३	इतरत् कतरत् कतमत्	१.९.८
आशिष्यताऽऽक्ष्यताऽऽशिष्ट	२ ५.३१	इतरेतरमन्योन्य परस्परं–	२.१६ ३७
आशिष्शब्दस्य षान्तस्य	१ ११ १६	इतो जातार्थ एव स्यात्	१ १८.५५
आसिष्यदस्यतेर्ङे थुक्	२.४.३३	इत्यन्यद्रूपसिद्ध्यर्थं	१.९ ७
आसोपवेशनेऽस्याऽऽस्त	२ २ १०५	इत्यादयोऽपि ये शब्दा	१ ८ ८
आस्या व्रज्या मन्या विद्या	३ २२८	इत्यादिष्टा विवक्षाऽत्र	३ ९५
आहाऽऽहतुर्हि चाऽऽहुस्त्वा	२.२ १३५	इत्यादीनि च रूपाणि	१ १० २६
		इत्यादीनि तु रूपाणि (भवेयु)	१.११ ७
इ		इत्युणादय इत्यत्राऽ–	३.१८३
इकारश्च जकारश्च	१ ७.४	इत्युक्तिकरणा राजस्	२ ७ २४
इकारान्तस्य शब्दस्यो	१.७ ६२	इदन्तसखिशब्दस्य	१ ७ ७०
इकारान्ता सुमत्याद्या	१ ८ १७	इदमस्त्वन टौसो. स्यात्	१ १० ५२
इकारान्तादुकारान्ताद् (औ)	१.७.६१	इदम. प्रत्यक्षगत	१.७ २९
इकारान्तादुकारान्ताद् (ह–)	१.७.६३	इदमोऽय पुसि सि–	१ १०.५०
इकारोऽत्र चतुर्षु स्याद्	२ ३ १०	इदि परमैश्वर्ये य	२.१ १२६
इकारो दिसिमीत्येते–	२ १.४७	इदुद्भ्यामुत्तरस्य स्यात्	१ ७ ६५
इक्श्तपौ धातुनिर्देशे	३.२३४	इना शौ सो भवेच्चाधा–	१.१० ३३
इच्छात पूर्वसूरीणा	१.२ १५	इना शौ सो हि सूत्रे हन्	१ १०.३५
इच्छायामात्मन सो द्वि	२.१२ १	इन्धात् स्यादिन्धिता तादा–	२ १ १३२
इच्छायामिषु धातुर्हि	२ १.१९४	इन्धिषीष्टेन्धिता स्वामिन्	२ ६ २३
इज्याद् यक्षीष्ट यष्टा च	२.१ ४१०	इयर्ति ऋ गतावस्य	२ ३.२९
इट ईटि च सेर्लोपो	२ १ ८२	इयादेता पुनर्विद्वन्	२.२.३९
इटमिहैव णित्सञ्ज्ञ	२.१७.४१	इयादेशो हि पूर्वस्य	२.१.१४०

इयुवो म स्वरे राजन्	२.१.१४५
इयेविण अपि स्याच्च	२.१.१६५
इष्या गाधतीत्यत्रे–	३.७१
इस्तो वाड् ततस्तस्मिन्	२.१.२३२
इवर्णान्तादुवर्णान्ताद्	३.१६०
इशादेशे वतोर्वस्य	१.१८.४३
इष्ठेमेयस्तु गुर्वादे–	१.१८.५९
इण्–रनु–ननुर्भवेद्	३.१४२
इष्–गह्–लुभ्–रुष	२.१.१०२
इह वाग्रहतः स्वामिन्	१.१७.९८

ई

ईकारान्तात्तनोकारा–	१.८.१९
ईकारान्तादूकारान्तात्	१.७.९९
ईकुलेऽप्य भवेदेव	२.१.३३
ईङिणौ ते गणिवाच्यौ	२.१२.१७
ईटो गाह् लिटि भो भूप !	२.२.११५
ईटो ग्रहा भवेच्चात्र	३.२०८
ईमान्तके परे णादा–	२.२.१०२
ईदीतो ह्रस्वोरिह वक्तव्य	२.२.१०१
ईतारीणि च योग्यानि	२.१.३०४
ईदन्ता ग्रामणीमुख्या	१.७.१०३
ईपि राजस्यलोपो हि	१.१५.१५
ईकारे तिरश्ची स्यात्	१.१०.९१
ईकारे स्त्रियां तद्धे	१.१०.१०३
ईशो [illegible]	३.१३६
ई[illegible] प्रमाणात्	१.१४.३२
ई[illegible] स्त्रीलिङ्गे च	१.१४.८०
ई[illegible] भवेदेव	१.१४.२१
ई[illegible]	१.१८.१४
ई[illegible]	२.२.१०४
ई[illegible] च यो धातुः	२.२.१०३

ईश्वरं न गुरु नैव	१.१७.४९
ईयस्कारस्तथा स्वामिन्	३.२०९
ईषदपरिसमाप्तौ	१.१८.४८
ईषदुःसुषु खल्यू स्तौ	३.२०५
ईस्–मन्–अन्–क्विपु	३.१७९
ई हूसे टितिनेत्यस्याऽऽ	२.५.२
ईहान्तक ईहिपोष्ट	२.१.३५०

उ

उ ओ परे त्ववर्णस्य	१.२.२६
उ मान्ताशमयोश्च	३.१८८
उच्चैरुदात्तकस्तेषा	१.१.१३
उच्चैस्तरामुच्चैस्तमां	१.१८.६७
उग गतौ च यो धातु	२.१.१३९
उग पश्यति नेत्यत्रो	३.९८
उत्तमपुरुषस्येमा	२.१.२६
उत्तरपदस्य लोपो	१.१७.६०
उत्थीयते तदुत्थान–	३.२०३
उत्तमस्याऽप्यत्रेऽपि	१.१८.९
उत्साहार्हं तदुत्साहम्	१.१९.२०
उत्पन्नादि[illegible]	१.१०.६२
उदीच्य[illegible]	१.१०.६३
[illegible]	२.१७.१३
[illegible]	१.१७.२३
[illegible]	२.११.२०
[illegible]	२.१४.१८
[illegible]	१.१८.५४
[illegible]	२.१३.१९
[illegible]	२.१.१८८
[illegible]	१.१.१२
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]

उरीकत्योररीकृत्ये– १ १४.१४
उवपिथ तथोवप्थ २ १.४१३
उ वमृ रं पुनर्विद्वन् १.२ ११
उवाचोचतुरूचुश्चो– २ २ ६१
उवोखोखतुरूखुश्चो २ १ १४१
उशनसश्च वक्तव्या १ १०.१०७
उष्ठ उष्ठ तथा वशिम २ २ १६
उष्–विद्–दरिद्रा–काश् २ १ १३१
उस्यालोपश्च वक्तव्यो २ १ २२८

ऊ

ऊकारान्तात्तथैवाऽत्र १ ८.२३
ऊढि करोति चेत्यर्थे २ १५ १६
ऊदितो वा त्वनेवैव २.१ ३२७
ऊयाद्वासीष्ट वाता च २ १ ४२२
ऊहे उह्वाच्च वक्षीष्ट २ १ ४१७

ऋ

ऋकारस्य भवेत् पोरुर् २.३.१६
ऋकारस्य स्तुरारेव १ ७ ११२
ऋकारान्ता लृकारान्ता १ ७ १२०
ऋकारान्तात् परस्याऽपि १ ७ १०८
ऋकारान्तात् परस्यैव १.७.१०५
ऋकारान्ताश्च ये शब्दा १.७ १०९
ऋ गतावस्य धातोश्च २.१ २३३
ऋच्छ् प्रच्छ् वस्जि तथा २ १.९१
ऋत इर् क्डिति च २ १.२९७
ऋतिङ्करोऽथ नञ्पूर्वाद् ३ ४५
ऋदन्तकर्तृशब्दस्य १ ७.१११
ऋदादीनां हि धातूना २.१.१२५
ऋदुपधा ऋकारान्ता. २ १४.६
ऋ–लिप्–सिच्–ह्वेञ् २ १ १९१
ऋ–स्तु–घृ–धृ–मृ–सु ३.१७०

ए

ए अय् स्वरे परे भूप १ २ १२
ए ऐ ओ औ सन्ध्यक्षराणि १.१ ७
एकद्वित्रिचतुर्वर्जं १.७.९१
एकमात्रो भवेद् ह्रस्वो १ १.११
एकवद्भवतीतीह १.१७.५७
एकाचां कृतद्वित्वानाम् ३ १३२
एतस्मिन्नर्थेऽत्राऽमुष्मि– १ १४.६
एते ग्राह्या धराधीश ! २ ४ ३८
एते ज्यन्ते प्रयोगा. ३.५३
एतेषामथ विद्वद्भि– २.१ २०१
एतेषा नित्यमेत्वं स– २.१ २२०
एध वृद्धौ भवेदस्यै २.१ ३२२
एधिता चैधते ३ ५
एरी बहुत्व एव स्यात् १ १०.११७
एवमक्षिदधिसक्थि १ ९.१६
एव च रिप हिंसाया २ १ २०७
एवविधाः प्रयोगाः स्यु– ३.११६
एव विश्वादिशब्दानां १ ८ ११
एव श्रद्धा मेधा धारा १ ८ ७
एषामन्येऽप्युदात्तादि १ १ १६
एधिता सहिता राजन् ३ ८
एषु चतुर्ष्वप् कर्तरि १ १.१९
एषु पाठो हि नेमस्य १ ७ ४१

ऐ

ऐकपद्य क्वचित् णत्व– १ १७ ३८
ऐकपद्य पुनश्चैक– १ १७ १०
ऐन्द्र सौम्यं पुनर्दैव १.१८.११
ऐय ऐयर आर स्याद् २.३ ३०

ओ

ओत्वोष्ठोर्वा समासे १ २.३१

ॐ यद्वतेऽन्तरेणाऽत्र	१ १४ ४
ओमावश्यक एवस्यात्	३ २१७
ओहाक् त्यागे च धातुर्योऽ–	२.३ २३
ओहाङ् गतौ च माङ्माने	२ ३ ३३
ओहाङ् गतौ च यो धातु	२ ३ ३२

औ

औत्वदीर्घविसर्जाश्च	१ ७ ९०
औष्टमौष्टाऽत्रण चोश्चो–	२ २ १८

क (कु)

कच्छजनपदाधीश	१ ७ १७
कच्छेश्वर यदादेश	१ ७ ११३
कच्छेश्वर वक्तव्य	१ १५ ३०
कटे शेते कुमारोऽसौ	१ १६ ३६
कट करोति कारुको	१ १६ २१
कति कतिभि कतिभ्य.	१ ७ ९०
कति ते स्नेहसम्बन्धा–	१.७.९२
कस्मात्तस्यदाम्स्त्रिधाकृत्वस्	१ १४ २२
कथ यावत्प्रबन्धे च	२ १० १२
कदाचि [illegible]रेव स्यात्	१.१७ ८८
कदन [illegible]नापि	१ १७ ८७
करण [illegible] ज्ञान	३ २०२
कर्णाट वा भव, कार्ण–	१ १८.१९
कर्तरि तृतीया स्यात्	१ १६ २८
[illegible]	१ ५ ५
[illegible]	१ १० १८
[illegible]	२ १ ३०
[illegible]	१ १ १ [illegible]
[illegible]	१ ६ ३ [illegible]
[illegible]	१ १५.८९
कर्तृणा कर्तृणे चापि	१.९ २६
कर्तृत्वमथ कर्मत्वम्	१.१६.५
कर्म करोति चेत्यत्र	[illegible]
कर्मणि द्वितीया कर्तृ–	१.१६ १७
कर्मण्यपि यण् वक्तव्यो	१ १८ ३२
कर्मण्युपपदे धातो–	३ २८
कर्मधारयस्तुल्यार्थे	१.१७ ७६
कर्म व्यतिहारेऽत्र	२ १६.३३
कर्पत् कर्पत्यकर्पच्च	२ १.१४६
कष्टा कष्टा पक्षे क	२ १ २८२
करीष कषतीत्यत्र	३ ८३
करीषकूलसर्वाभ्रात्	३ ८२
करोति स्म कट कारु	२ १६०
करोतीति णिचा राजन्	२ ७ १२
कल्पिष्यतेऽत्र पक्षे तु	२ १ ३३६
कल्पिपीष्ट कृते वेटि	२ १ ३३४
कवचहरोऽपि [illegible] क–	३ ३५
कस्मात्कस्मात्ततो येन	१ १४ ८
कस्मैचिदपि कार्यादेत्	१ १ ३२
कानीनोऽप्यत्र चोदीण	१ १८ २२
[illegible]	२.१५ [illegible]
कार्य कर्मत्वप्रयोग–	१ १६.३८
कालादित्वत्वनादाम्	२ १ १६ ३
[illegible]	२ १ ३ ११
[illegible]	२ १ १३ [illegible]
[illegible]	२.१ १ [illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	१ १ [illegible]
[illegible]	[illegible]

कियान् यावाश्च तावान–	१ १८ ४२	कोकूयतेऽथ शीडोऽयड्	२.१३.४१
कीर्तयत्यचिकीर्तत् स्यात्	२.१०.१०	कौटिल्ये यङ् च गत्यर्थाद्	२.१३.३९
कुतस्त्योऽप्यथ कुत्रत्य	१ १८.२४	कौमुदगन्ध्या गव्य	१.१८ १४
कुथि हिंसासक्लेशन	२ १.९३	क कौ के क कौ कान्	१ १० ५८
कुमारा. शेरते स्वैर	१ १६.९	क्तक्तवतू अतीते स्तः	३.१०९
कुमारी ब्राह्मणी चण्डी	१ ८ २२	क्तप्रत्यये परे राजन्	३ १२६
कुम्भस्यैव समीपे यत्	१ १७ २०	क्तप्रत्ययोऽत्र भावेऽर्थे	३ १११
कुरच् शीलेऽपि निर्दिष्ट	३ १५४	क्तौ वा सेट् किद् भवेत्	३ ११५
कुरुता करवै स्वामिन्	२ ७ १५	क्त्वा च नञ्पूर्व–	३ २३८
कुषाणाऽथ चुकोष स्यात्	२.९ २७	क्नसु ह्वरणदीप्त्यो	२ ११ ४०
कुसीदायी तथा पूत–	१ १५ ३६	क्नूयी दुर्गन्धने धातु	२ ११ २९
कूलन्धय· तथा ह्यास्य–	३.९२	क्यवर्थो दृश्यते यत्र	१.१६ ६३
कूलमुद्वहतीत्यर्ते	३ ९६	क्यल्लोपेऽपि च वक्तव्या	१ १६.६१
कृ चेत्यस्य कृते द्वित्वे	२.१ १२८	क्रमश्च सोपसर्गस्य	२ १ १७९
कृञो येऽथ भवेल्लोपो	२ ७ १४	क्रमु–भ्रमु–त्रसि–भ्लास	२ १.१८०
कृतकत्वेन य शब्दो	१ १६.५२	क्रान्ताद्यर्थे तु भो स्वामिन्	१ १७.३४
कृताच्च दस्य मोऽनेना–	१ १०.११६	क्रापयति तथा चाऽग्रेऽ–	२ ११ २५
कृते चतुराम् शौ चेति	१.१२ ४	क्रियतेऽ नाढ्य आढ्योऽने–	३ ७५
कृते चुत्वे क्रिया जाता	२ ३.३	क्रियाद्वयस्य सम्बन्धे	१ १७.४८
कृते शसा न शिष्यन्ते	२ १ ८८	क्रियापरेषु श्रेष्ठो वा	१ १६ ४७
कृत तेनोपकुम्भेन	१ १७ २२	क्रीणीत क्रीणातु क्रीणिही–	२ ९ ४
कृत्तद्धितसमासाश्च	१ ६ ३	क्रीणन्ति क्रीणासि क्रीणीथ	२ ९ ३
कृत्तद्धितसमासाश्चे–	१.१७ १६	क्रेताऽथ क्रेष्यति क्रेय–	२.९ ६
कृत्याच्च कर्तिता कर्ति–	२ ८ २०	क्रोशमधीते क्रोश	१.१६.२७
कृत्वाऽकृत्य सुभद्रावत्	१ १४.२३	क्लीवलिङ्गात् परो राजन्	१ ९ २
कृत्वा शेषेष्ववादेश	१ ७ १२४	क्लीवलिङ्गे नकारान्ता	१ १२ ७
कृप् विलेखने धातु	२ १ १९८	क्वचित्प्रवृत्ति क्वचिद–	१ ५ १७
कॄ–गॄ–दॄ–धॄ–प्रच्छ	२ १२ ११	क्वचिदपि च वक्तव्योऽ–	१ ७.८
कॄ–विक्षेपे च यो धातु	२ १२ १२	क्वचिदाश्रयणीया भो	१ १० ७२
केनेयका भवाद्यर्थे	१ १८ १८	क्वचिद् ग्रहणतो न स्यात्	१ १७ ३९
केवलेभ्योऽ धातुभ्यो	३ ८७	क्वसुकानौ णवेत्वच्चाऽ–	३.१३१
केवलं चरितार्थत्वाद्	२.१ ३४०	क्विप्प्रत्ययो भवेत्	३.८९

क्विप् दृशेष्टवसको चोप- ३.१००
क्विलात् प स कृतस्य १.७.२१
क्षणोतु क्षणुता राज- २.७८
क्षम स्व भो दुराराध्य १.१६.१५
क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे ३.२१०
क्षेमङ्करस्तथा क्षेम- ३.४६
क्ष्मूयाच्च क्षविता राजन् २.२.३८
क्ष्णु तेजने भवेत् क्ष्णौति २.२.३५
क्ष्मायी विधूनने धातुः २.११.३०

ख

खद स्थैर्ये च हिंसाया २.१.१०७
खसे चपा झसाना हि १.१०.७९

ग

गङ्गा गङ्गे गङ्गा गङ्गा १.८.६
गच्छते प्रत्यय ख. स्यात् ३.४८
गणस्यमूदन्तमुता च २.१.१५२
गतिकारकपूर्वस्य १.७.९८
गतिशोषणयोः स्कन्दिर् २.१.२६२
गतौ नकारलोपः स्यात् २.१.१३६
गदत्वगददेव ज- २.१.११२
गमिष्यत्यगमिष्यच्च २.१.१५०
गमुच्छ्यमुप्रच्छ्स्यृश्रु- २.१६.७
गम्लृ गतौ कृते २.१.१८७
गमेर्लो वर्तमाने स्याद् ३.१७४
गरबल्वक्षेप- १.१८.६१
गर्गा वत्सा विदेहाश्च- १.१८.१०
गवयद्[illegible]- १.१५.२८
[illegible] गवेन्द्र[illegible] १.२.१४
[illegible] दुतीया- २.१.१७२
[illegible] २.१५४

गाते गाते गाते गामे २.१.३५३
गायेद् गायतु पाऽगाय- २.१.२१८
गिरतेऽस्य लो वाऽत्र २.८.२९
गिराऽकारादयः पञ्च १.१.८
गिरा हृतो घ्न इत्यत्र १.१०.३८
गिरेत्युक्त पदस्य स्तो- १.४.१२
गो पञ्प्रत्ययस्यैव २.२.११७
गुण ईप् च समाहारे १.१५.२५
गुणोऽर्णीति कृते नैवम् २.१७.३९
गुप् गोपनकुत्सनयो- २.१.३३३
गुप्-तिज्-कित्-मान् २.१.२७४
गुरुबहुलघुवक्षिप्र- १.१८.६०
गुरुत्वेनैव सर्वस्या- १.७.८७
गुरुशुश्रूषकः शिष्यो- २.१.३५
गृह्णात्येव च गृह्णीते २.९.१४
गेरन भवति च गाताम् २.१.३१८
गोपायिष्यति पक्षे च २.१.१५८
गोरेकत्वे च प[illegible] १.७.१२५
गोशब्द पूर्वस्मृत १.८.३४
गोप् स्वामी गवा स्वामी १.१६.४८
ग्रहण स्वस्वधातुना ३.८२
ग्रहिज्या-वय्-व्यधि[illegible] २.१.२८१
गृहीता ग्रहिता तादौ २.९.१३
ग्रहीता ग्राहिता तादौ २.१३.२३
ग्रामण्या ग्रामणिने- [illegible]
[illegible] १.१८.१३
[illegible] १.१०.६४
[illegible] [illegible]
[illegible] २.११.४४
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]

[illegible] २.१.१०५
[illegible] १.१०८

ज

[illegible] स्यात् २.१३.१४
[illegible] स्यामित् ३.८६
[illegible] धातु २.१.३८२
[illegible] भवेद् २.१५.१४
[illegible] च यो धातु २.६.२२
[illegible] २.११.१
[illegible] च यो धातु– २.२.६८
[illegible] २.१०४
[illegible] २.११.१७
[illegible] ३.५८

ट (ठ)

[illegible] १.१७.६१
[illegible] २.८.३३
[illegible] १.७.७५
[illegible] २.१.२६८
[illegible] २.२.३३
[illegible] ३.१२५
[illegible] १.८.२

ड

[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]

ट

टञ्च मीश्वबधानेऽपि २.१.३१३

ण

णत्वाभावश्च वक्तव्य २.१३.२७
णश्मि धातुरव्यक्ते २.१.१२२
णवादाविह् चिक्षाय २.१.१६३
णादौ किति च थय्येपा २.१.११८
णादौ च जघटे रूपम् २.१.३४९
णादौ जुहाव जुहोथ २.३७
णादौ तु ययमाञ्चक्रे २.१३.१७
णादौ पपार पूर्यच्चि २.३.१९
णादौ परे च जह्वार २.१.२५९
णादौ परे तु शिश्राय २.१.४०२
णादौ परे तु शुष्वाप २.२.६९
णादौ परे ददश स्याद् २.१.२७१
णादौ लिलेप लेपे च २.८.१४
णादौ शिश्लेप च श्लिष्यात् २.४.१८
णादौ स्याद् दयतेर्दिग्या– २.१.३५८

त (थ)

न आनम्यास्तयानम्या १.२.१८
ननाने किति नोम्यादा– ३.८३
ननर्द नादे णादौ २.६.११
नान्तमि परे च्विवान् २.१.२३
नन परे कृते द्विते २.१.६६
नत. परे हि रूपाणि १.८.२३
नरा द्विर्वे मुराव २.१.२६६
नर्मो मुमि परो मन्वक् १.६.१३
नमो मानम मेन्निति. १.१०.१८८
नवकनाममुला धान्ना १.१०.५३

तत्र पृच्छति चेत्यर्थे	३.९२
तत्पुरुषो नञ्पूर्वाण्यो	१ १७ ४०
तत्र सेरपवादः स्यात्	२ १७ १०
तत्रैकान्यविवक्षाया	२ १ १७
तत्सन्नियोगे नाम्नो य	२ १५.१
त मादृग्समभावश्च	१ १७ ४४
तथाप्यदिजनि भो राज–	१ १० ७४
तथा समस्तृतीयायु–	२ १९ २९
तदा समो समादिश्य.	२.१९ ४
तपोहानिष्णु. पुनः	३ १४.४
तयोर्द्विस्या तप स्वामिन्	२ १९ २३
तदनु जिघ्यतुर्जिघ्यु–	२.५ २३
तदभावे तु गङ्गावत्	१ ८.१३
तदादावव्ययीभाव–	१ १७ ३
तद्धितप्रत्यये स्यादा–	१.१७ ८०
तन्निषेधे पुनस्मादौ	२ ७ ४
तनुतामतनोद् राज–	२ ७ ३
तनोतीति क्रिया जाता	२ ७ २
तन्निमित्ते समासस्य	२ १३ ७
तस्मा मासो मासो	१.७ ५०
तपति स्यात्तपेस्सून	२ १.१७९
तपि तिपि चाऽऽपिमयो	२.१ १५९
तयापटो महाराज	१ ७ ४२
तरिष्यति तरोप्यत्र	२.१.२९९
तदिष्यति तथा पक्षे	२ ९.१२
तवकममको नूनम्	१ १८ २८
तव मम इमा स्याताम्	१ १३ ११
तवस्यागादिरिद्धर्वम्	१ २ २८
तस्यादयो न एते न	३ २२८
तस्यदं तस्ते स्यातान्	२ ५ १३
तस्मिन् काले तदा नून	१ १४ ३
तस्मिन् दरे द्विनादौ	३ १४१
तस्मिश्चो दीर्घ ई चास्य	३ ७१
तस्य क्रियाभिसम्बन्धात्	१ १७ ८
तस्य नैकोपरे रूप	२ १३ ४०
तस्य पृच्छति पप्रच्छ	२ ८ ३०
तातङ्गैव हिस्य यद्	२ १ ३९
तादाना लुट् तथा ज्ञेया	२ १ १२
तादौ पपाऽऽस पपतादौ	२ १७.३१
तादौ योगजिता बोध्य	२.१३ ८
तान्तानामपि शब्दानाम्	१ १०.९४
तामादीन्यत्र योज्यानि	२ १ ३०९
तावकानो मामकीन	१ १८.२९
तिङ् निशाने क्षमायां च	२ १ ३२९
तितिक्षिता भवेत्तादौ	२ १ ३३१
तिन्विते चाऽऽशिषि	२ १.४०९
तिवादयोऽत्र वर्णश्च–	२ २ १
तिसादिषु च सर्वेषु	२ १ १८
तिलप्रभृतिशब्दाना	१ १० ९०
तिलश्चतत्र इत्यादि	१ १ १५
तिसृणा चतसृणामे–	१ ११.९
तुदतु तुदता राज–	२ ८ ३
तुदादेरौ भवेदेव	२ ८ २
तुदात्तस्मोप्ट तोता च	२ ८.४
तुभ्य मह्य तथा स्याता	१ १३ ८
तुमर्थे तुम् यदा स्याच्च	३ १८५
तुल्यास्याद् च सवर्णो	२ १ ४०
[illegible]	३.५०
तृतीया [illegible]	१ १८.१८
[illegible]	१ ३ ८२
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]

तृवत्पक्षे हि रूपाणि १८११९
तृवद्भावो हसादित्वा– १७११७
तृ प्लवनतरणयोर्य– २१२६५
त्यदादित्वात् कृते चाऽन्वे ११३६
त्यदादित्वात्कृते ह्यत्वे १.१०५७
त्यदादीना च शब्दाना १७८४
त्यदादीना च शब्दाना ११०५५
त्यदादीना च शब्दाना (स्यमो) ११२८
त्यद्तद्यदेतद्रूपाणि ११११०
त्यादौ भविष्यति स्यप् च २१६४
त्रपि–वपि–धनार्ति–चक्षि– २१८०
त्राणाद्या वा निपात्यन्ते ३१२२
त्वदाऽन्वकार णादौ स्यात् २.१५६
त्वन्मदोष्टेर्भवेन्नूनम् १.१३७
त्वामामा पुनरादेशौ ११३१९
त्विष दीप्तौ भवेत्तस्य २१४०५

थ

थकारान्ताश्च ये शब्दा ११०.७७
थपि चकर्थ चक्रेऽथ २७१७
थपि तस्थिथ तस्थाथ २१२५२
थपि परे विकल्पाच्च २१.२९४
थप्युवर्दिद चोद्याद्धि २१२९७

द

दक्षिणपरावरोत्तर १७२८
दण्डी गुणी धनी छत्री ११८.३९
दत्तो ददति दत्तेऽथ २३४२
ददरिद्रौ परे णादौ २२८८
ददाह देहतुर्देहु २१२११
ददौ दान तदा दाता २१.२५६
ददौ देयाददात् स्वामिन् २४.१६
दधि आनय चेत्गादा– १२१
दघ्नट्मात्रट्द्वयसट – १.१८६८
दद्ध्यानयादिभिर्व्ययर्थम्– १२.७
दध्य् आनयेति जाने १२२
दन्दह्यिषीष्ट शूने मा– २१३२२
दय दाने गतौ हिंसा २१३४८
दरिद्रातेरिदालोपस् २२८७
दरिद्रा दुगतौ धातु २२.८५
दरिद्रिष्यत्यथ स्याच्चाऽ २.२८९
दर्शनार्होऽथ द्रष्टव्यो ३२२५
दाता दायिस्यते दास्य २१७२०
दाना दास्यत्यदास्यच्चा २.१२२४
दादेरनेन सूत्रेण २१.२१६
दादेरे च कृते मेयात् २२१०
दादेरे पूर्वं सूत्रेण २३२८
दादे पेऽनेन सूत्रेण २.१२४८
दा धा–रध–लभ–शक २१२१८
दाधाम्थामित्व सेडित्वम् २.१.३५९
दाधोः कि प्रत्ययश्चोप– ३.२००
दानपात्र चतुर्थी च ११६३०
दारशब्दो भवेन्नित्य ११०३९
दिक्सङ्ख्ये सञ्ज्ञायाम् ११७९५
दिदम्भिषति तद्वच्च २१२.२२
दिदरिद्रासति क्ष्माप । २१२२७
दिहृक्षते तिवादौ च २१६३०
दिपि सस्य त सिपि वा २२.९२
दिद्युते द्योतिषीष्ट स्यात् २१३६३
दिवादावचिनोत् स्वामिन् २.५९
दिवादावसुनोत् स्याच्चाऽ– २५६
दिवादेर्यश्चतुर्षु स्याद् २४२
दिवु क्रीडाविजिगीषा– २४१

दिव् क्रीडाविजिगीषा–	२.४.१
दिवृणस्यो रुते राजन्	१.११.८
दिशि दृशि दशिमयो	२.१.१५६
दिहिर्देहिर्मेहतिरोहती	२.१.१५५
दीपिष्यते हस्वीपिष्टाऽ–	२.४.४०
दीर्घा दात्रा च यो धातु	२.४.३९
दीर्घता किल वक्तव्या	३.९१
दीर्घस्य दीर्घमुर्वीण	२.१.२९०
दीर्घाक्षरि च वक्तव्य	१.४.१८
दीर्घोहृते च नाम्नो नो	१.१०.२०
दीर्घो विसर्गानुस्वार–	१.१.३९
दीर्घेद्दीर्घस्वदीर्घश्च	२.४.३
दुह् याच्यरुधिप्रच्छि–	२.१७.४२
दुग्धात् धुक्षीष्ट दोग्धाऽस्य	२.२.१२३
दुरेषो हृति दीर्घश्च–	२.११.३४
दूराद्धाने टे प्लुत.	१.३.३
दृक्षीष्ट दर्शिषीष्ट स्यात	२.१७.२९
दृग्पुनर्भूवर्षाभू–	१.७.९७
दृ आदेश्य धातुश्च	२.१२.१३
दृ आदेशोऽस्ति यो धातु	२.८.४१
दृति [illegible] ह्रीत्यत्र	३.८०
दृगादै नो भवेद्गाऽ–	३.२३
दृशि मृशि कृषिमृपि·	२.१.२००
[illegible]	१.१०.८८
[illegible] भवद् चोन्द्	३.१५
[illegible] यै भार्या	१.१७.५
[illegible]	१.८.३
[illegible] देवापि	३.४१
[illegible]	१.७.४९
[illegible]	१.१३.२०
[illegible]	२.९.४
[illegible]	१.८.२२
द्वयो दशमुहे विराजतितरा	१.७.३५
देवो वामवनाहिरण्–	१.१३.६८
दोग्धि दुग्धे श्रिया नक्ष	२.२.१२१
द्यनिर्देदानिर्दयति–	२.१.७५
द्रुह्रादीना न वा द्व्य–	१.१०.१४
द्वन्द्वे पूर्वनिपातोऽल्प–	१.१७.५०
द्वन्द्वे गर्वादिवत् वा	१.१७.९३
द्वितयो त्रितयो चाऽपि	१.१८.८५
द्वितये द्वितया स्याता	१.७.४३
द्वितीयस्य द्वितीयाय	१.७.४४
द्वितीयवृत्ते [illegible]	३.२
द्वितीयोऽत्र स्यात् स्वरादेश्च	२.१.१४३
द्वित्वे पुनर्द्वित्वे	१.१२.५
द्वित्वे पुरे पुनर्द्वित्व	२.१.१५
द्विश्च [illegible]	१.१८.७१
द्वित्रका नु [illegible] आ–	१.१८.८३
द्विधा द्वैधा त्रिधा त्रेधा	१.१८.८२
[illegible]	२.१.२१४
[illegible]	२.३.१८
द्वौ नत्रौ च समाख्यातौ	१.१८.८३

ध

धकारान्तादन ये [illegible]	१.१०.६०
धत्ते [illegible] स्याद	[illegible]
[illegible]	३.५४
धयति [illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
धातुषाढे च [illegible]	[illegible]
धातुर्वर्ण [illegible]	२.१३.१[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]

नाम्नोऽपत्येऽण् भवेदत्र १.१८ २
नाम्नो रगे पदान्ते च १.७९
नाम्नो रगे पदान्ते च (धातो.) १ १० ६५
नायकादिप्रयोगार्थम् १ २ १९
नाऽऽङ्क्ष्योद् ग्रन्थभूयस्त्व– १.२ १०
नितरां ध्यातुमेष्टव्यो ३ २२९
निनिन्द ननु निन्द्याच्च २ १ १३८
निनेज निनिजे निज्यात् २ ३ ५२
निन्ये विजनमजागरि २ १७ ४५
निपातगणतो ग्राह्या १ १४ २७
निपात्यतेऽत्र तत्रादि– १ १४ ५
निमित्तात् रम्योगे तु १ १९ ६४
निरूप्य वृत्तिं प्रथमा २ १.२
निर्णकाले भवति प्रिमुख्या १ ७ ८९
निर्द्वन्द्वावभवित्रावो– २ १.७१
निर्धारणे किमादिभ्यो १ १८.६९
निर्धारण क्रियागुण– १ १९ ४५
निर्गतो निर्यातो न्हीनो ३ १२३
निविशन्ति निविष्टा च २ १६.२
निश्शेषसन्धेः कथना १ ९.१
निश्चयेन पतन्त्येवा– १ १५ १३
नुट् वक्तव्यो वा तेना १ ७ १००
नुडागमः स्यादन्यच्चरणं १ ७ १९
नु धातोश्च णौ नन्ति २.२.३८
नुमन्तस्याऽपि दीर्घं स्यात् १ ९ २८
नृन् नाम्न दीर्घा गता १.१४ ७
नृन भागोगीता १ ७ ५१
नृनं नाम [illegible] १.१९ २६
नृनं [illegible] १ ८ २९
नृ [illegible] – [illegible]
नृ[illegible] [illegible]
नैमि[illegible] [illegible]

नैरुक्तगादनदाताद् [illegible]
नैरुक्तयँ द्वितीया स्यात १ १९ २५
नोपधाया नते दीर्घे १.१९ ३०
नोपधाया भवेद् दीर्घो १.८.५
नो लगा च गुरुकारा १ १५ १२
नः नकारे पदान्तस्या– १ ४.१३
न्यादयो ऽन्यन्तनिष्कर्म– २ १७ ८९
न्यग उपप्रत्ययोऽत्र स्यात् १ १९ १८

प (पु)

पपचा पपचा त्वयाशीष्वाट २ १ ४०१
पक्षाऽयन भवेद् राज– २ ७ २३
पक्षे त्वराणिपाना स्याणु २.१७ २१
पचनि पचनै न पादो २ १ ४००
पच पतस्तरो देवो ३ १३
पचादाष्प्रदाहार्या [illegible]
पचाभिन्नत्र भास्ता [illegible]
पनिनन्दिपदादेर [illegible]
पनि रनि धिन् सिनि [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

पतो वेट् से यथा द्वेपि–	२.१२.२०	पा पानेऽस्य पिवादेशे	२ १ २४५
पत्न्यादयो निपात्यन्ते	१ १५ ३७	पापीयाश्च लघीयाश्च	१ १८ ५८
पत्याच्च पतिता तादौ	२.१ २८०	पिच्च दैप् शोधने धातु–	२ १.२२३
पद गतौ च यो धातु	२.४ ४२	पिताऽथ पितरौ चाऽपि	१.७.१०६
पद्–स्रस्–ध्वस–भ्रश	२.१३ ३०	पितृवच्छेपरूपाणि	१ ७ ११४
पदानि बहूनि यत्र	१.१७ २	पितृवन्मातृशब्दोऽपि	१ ८ ३३
पदान्ते वर्तमानाद् ए	१ २ २०	पिधाय दोपान् प्रकटीकरोति	१.१५ ९
पदान्ते वर्तमाना स्युः	१ ४ १	पिपुरति पिपुर्याच्च	२.३ १७
पनधातो. पुनश्चैव	२ १ ३४४	पिपृयाच्च पिपर्तु स्याद्	२ ३ २१
पपरिथ पपर्थ स्यात्	२ ३ २२	पीयूषमानय सखे	१ ७ ४७
पपाथ पपिथ स्वामिन्	२ १ २४६	पीलुर्वृक्ष फल पीलु	१ ९ २१
पप्सौ पप्सिथ पप्साथ	२ २.८	पुत्रीयाऽथ चिकीर्षा च	३ २३२
पफाण फेणतुः फेणु.	२ १ २८६	पुत्रीयिता ह्यपुत्रीयीद्	२ १५ ३
पयश्च पयसी राजन्	१ १२ १३	पुत्रीयेच्च तथा पुत्री	२.१५ २
परपदप्रधानो च	१ १७ ६	पुनरनुपसर्गाच्च	२.१६ ३२
परयोः कतिशब्दाच्च	१ ७ ८९	पुनर्द्विविषयस्या वा	१.७ ७४
परस्परेण स्पृहणीयशोभ	२ १ ७२	पुनीते च पुनीयाद्धि	२ ९ ८
परस्मैपद एवाऽत्र	२ १.२१९	पुण्यै सम्भाव्यते पुसाम्	२ १ २६६
परस्यामो भवेद् राजन्	१ १०.१७	पुपूरेऽथ पुपूराते	२.४ ४१
परस्या हि विभक्तेश्च	१ १७ २१	पुपुवेऽपि भवेण्णादौ	२ ९ ९
परिणमय्य भुङ्क्तेऽथ	३ २३९	पुपूर्षीत कृते पोर्नुर्	२ १२ ८
परिधाने वहिर्योगे	१ ७ ३६	पुरीमवस्कन्द लुनीहि	२ १८ ३
परेद्युराशु पुर्वेद्यु–	१ १४.२६	पुप पुष्टो च पुष्णाति	२.९ १८
परेषा भो डिता द्वे द्वे	१.८.१४	पुषादित्वाद् भवेद् डश्च	२ ४.२६
पश् गतावथ यो धातु	२.१३.२४	पुयोगाद् भवतीन्द्रादे–	१.१५.२०
पशतति पश्येत् पश्य	२ १ २३१	पुयोगे स्यात् स्त्रियामैच–	१ १५.३५
पश्यत्यर्थे यथा पश्यः	३ २५	पुलिङ्गवन्नुमोऽभावे	१ ९ २७
पाणिनीयमतेऽकोर्ष्ट	२ ९ १३	पुल्लिङ्गवच्च रूपाणि	१ १२ १
पादे पे वा सिलोप	२ १ २२७	पुस्शब्दस्य दि वक्तव्य	१.१० १०१
पादेर्युक् चेत्यत्राऽऽ–	२ ११ ९	पूरणेऽर्थे च वक्तव्य	१ १८ ७२
पादेर्युक् औ परे स्याच्च	२ ११ ७	पूर्वकाले समासे क्यप्	३ २३७
पापचीत्यथ पापक्ति	२ १४ ३	पूर्वपदप्रधानो यो–	१ १७.७

पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वम् 3.63
पूर्वपदस्य वा दीर्घो १ १७.५०
पूर्वसदिकारलोपो १ १८ ६५
पूर्ववद् रूप हिंसाया २ १ २०५
पूर्वयोर् फणादित्वात् २ १ ३८७
पूर्वसूत्रेण नो लोप १ १० ४५
पूर्वस्य नगणा णादौ २.१ १०४
पूर्वस्य हि ढि ढो २ १.२०९
पूर्वस्याऽस्तो यदि लुकि २ १३ १०
पूर्वस्याऽनपि दीर्घं २ १ १६४
पूर्व कार्यं नाम्नि ३ ३८
पूर्वाचार्यस्य वाक्यानु- १.७ १
पूर्वादीना नवाना च १.७ ३८
[illegible] १.१७ १५
[illegible] प्रत्यया ये च १.१८.१३
[illegible] य मे भवेदेव २.१.३३५
पृथुमृदुभृशकृश १.१८ ३८
[illegible] २ १५ १५
[illegible] पत्ता च २.६ ४३
[illegible] पद ३ २४०
[illegible] पीति विशेषणे ३.१२१
[illegible] स्याद् १.१८.६३
[illegible] १ १.१८
[illegible] २.१० १६
[illegible] १.१.१
[illegible] १ १० ६
[illegible] ३ २३६
[illegible] १ १० ८७
[illegible] १.१० ८९
[illegible] १ १०.८४
[illegible] २ ६ १
[illegible] १.१८ ३३
प्र[illegible]- १८.
प्रत्याहार[illegible] १ १.६
प्र[illegible] वृद्धा १ १.२५
प्रथम पदस्य [illegible] १.१५.३५
प्रथमा कर्तरि [illegible] १.१५.३
प्रथमान्त[illegible]- १.१६.१०
प्रथमाया द्वितीयाया १ ७ ६०
प्रथमाया द्वितीयाया (द्वि-३) १ ७.७
प्रधी प्रष्ठौ [illegible] १ १५.१५
प्रप[illegible]- १ ७ १००
प्रभु प्रभु [illegible] १ १४ १७
प्रयुज्यमान [illegible] १ १५ २७
प्रयुज्यमानस[illegible] ३ २३५
प्रयोग[illegible] २.१८ ६
प्रयाना [illegible] ३ ५२
प्रयोगा [illegible] १ १७ २८
प्रयाणा [illegible] २ २ ६६
प्रयोगा[illegible] ३ ८५
[illegible] १ १५ २०
[illegible] १ ७ ६९
प्रसिद्धा[illegible] १ १८ ७६
[illegible] १ १५ १८
[illegible]
[illegible] २ १.१८
[illegible] १ १०.१
[illegible]
[illegible] २ १
[illegible] १ १८ १८
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

प्रारब्धायपरिसमाप्त-	२.१.१३
प्रिय च वदतीत्यर्थे	३.४४
प्रिया च दुर्भगा क्षान्ता	१ १७ ७१
प्सा भक्षणे च यो धातु	२ २ ६

फ

फणि-त्रसि-भ्रमि-म्लासि	२ १ ११७
फल गृहणाति चेत्यर्थे	३ ३९

व

वभाज भेजतुर्भेजु-	२ १ ३९८
वभूवतुर्वभूवुश्च	२ १ ५५
वभूवाये ततो राजन्	२ १ ३१०
वभूविद्वे ध्वे वभूवे वै	२ १ ३११
वम्भज्यते तिवादौ तु	२.१३.२३
वहुत्वग्रहणात् सूत्रे	१ १०.११३
वहुत्वग्रहणादत्र (ग्राह्या)	१.११ १४
वहुत्वग्रहणादत्र	३ ७३
वहुत्वग्रहणाद् ग्राह्यौ	१ १०.१०६
वहुत्ववाचकस्येति	१.१० ७१
वहुत्ववाचिना राजन्	१ ११.१३
वहुव्रीहौ च धर्मादन्	१ १७ ६६
वहुव्रीहौ भवेल्लोप	१.१७ ९४
वहुशो भूरिशश्चैव	१ १८ ८४
वहुषु साधुषु स्वामिन्	१ १६.६८
वहूनां क्रोशता चौरो	१.१६.६७
वह्वर्यस्य विपक्षायां	२ १ २४
वह्वादेशश्च वक्तव्य	१.१८ ७
विभृतामविभोर्विभृता-	२ ३ ३९
वुद्धेरन्यानि रूपाणि	१ ८ १६
वुध् अवगमने धातु	२.४.४५
वुव आहश्च पञ्चाना	२ २.१३४
वृद्धिनिभ्या मनिष् स्यान्म-	३ १६६
वोभूयिताऽथ वोभूयि-	२.१३४
ब्रम इत्यस्य निरासार्थं	१ १० ५४
ब्रह्मघ्नश्चाऽथ ब्रह्मघ्ने-	१ १० ३७
वह्मन्शब्दस्य लोपः स्या-	१ १२ ६
ब्रह्म हन्ति स्म चेत्यर्थे	३.१०८

भ

भजेरिणि नलोपो वा	२ १७ ३४
भज्यतेऽत्र च नो लोपो	२ १७ ३३
भञ्ज्याद् भङ्क्ता परे तादौ	२ ६ १९
भनक्त्यथ दिवौ भञ्ज्यात्	२ ६ १८
भवतस्तृवुणौ धातो	३ ३
भवताच्चिरमायुष्मान्	२ १ ४३
भवता भवन्तु भवत	२ १ ४२
भवति कटे व्रर्षावर-	२ १.१६७
भवति कृ-पा-वाऽश्	३.१६६
भवति नमादेर. शी	३ १५२
भवतोः कतरो धर्मी	१ १८ ७०
भवन्ति प्रत्यया धातो-	२ १ १०
भवन्तमेकैकस्मात्	१ १.२३
भवमि च भवथो भवथ	२ १ २७
भवादृशो भवादृशो	३ १०३
भविता भवितारौ भवि-	२.१.६२
भविता भवितारौ भवि	२ १ ३१४
भवितास्वह इत्येव	२ १ ३१५
भविषीष्ट तु भविषीया	२ १.३१२
भविषीष्ट पुनर्भावि	२.१७ ८
भविष्यति सदा क्षेम	२.१ ६५
भविष्यते भविष्येते	२ १ ३१६
भविष्यदर्थ एव स्यात्	३ १७३
भविष्यावह इत्येव	२ १ ३१७

भवेन्न दैन्य सन्दस्या-	१७१२१
भवेत्र पुणादेङ्गौ	२.२८२
भवच्छत्स्य तान्नन्वाद्	१.१०९८
भवेत्नार्णं श्रो धी	१२३०
भवत्पराजादि	११२६२
भवन्ति चनुवद्रि	३२४
भवेणिनरतीर्ने	३१०५
भवता दन्ययाभावे-	११८.४७
भवेत् कुष्ठादिरोगे च	११६६०
भवेत् निज निपाने त्रि	२१३३२
भवेत् भिन्ना हि घो स्तम्भ	१८२१
भवेन्दान्त एवाऽत्र	१४१९
भवेत् पयोधिपारा	३२०१
भवेत् प्रवीण मर्दादि-	१७३०
भवेत्पुमांश्नुराशेन	११०.९९
भवेत् स मातुलजो	२.१२७५
भवतां न भवश्च हि	२.१.३०७
भवेधाश्च भवेगाथा	२१.३०५
भवेये स्वोक्ते हर्ष	२१३०३
भवेदत्र दिशा कुत्र	११०८३
भवेत्तमुष्ठी धाप-	११०५
भवेदम्बरराधिदिट-	११३५
भवेद्वित्तमालेटे	२१२०३
भवेदेशनाथो वा	२.१२२५
भवेद् गोप. प्रहृत्यदोः-	२.१२६
भवेद्भवाद्न गोपारयात्	२.११०३
भवद्वनो प्रमदेना	२११.२
भवेद् नमितुमाविद् याड-	३१२९
भवेद् दशरथिरभा नी	२१६२७
भवेदिनांशिनीना प्र	२.११२३
भवेद्वित्तसाद्भुत	११८८१
भवेद् मोहम शाडेनी	११८.६
भवेद् रत दिशा दुःखे	१११६

भवेदाऽन्तेनिगमचंचम्	१७१०१
भवेद्गुणनना तेर	११०१०५
भवेद्व हृतेप मे-	१८९८
भवेद्देवाऽन्नयोभावात	११७१८
भवेदा दो परेज्वेत्र	१७१२३
भवेन्मान्दुरघ तु यच्च	३१०
भवेन्मागधा विद्वन्	१.६१२
भवेयुर्नीजभूपाऽस्मा	२.१३६
भवेयुर्विधिनाभाव-	२१२९
भवेयुर्नुराग्रत	१.४.२१
भवेत्कुलि न पुरंन्त्र	२३.४९
भा दास्तावद यो धातु	२.२१३
भान्त च मृणोत्यत्र	११६५०
भावम्यं (त्याद्र-	११७८
मानादेर्गुर एवाऽत्र	३१५५
भिद्यते च स्वप पाठ	२.१७३९
भिन्नः शरण नामेण	१.१६२९
भियोऽत्री प्रन्यया शीले	३१५९
भीष्ठुवोमंग वधा भीमो	३१७२
भूतपूर्वे चान्द्र वान्त्वो	१.१८४०
भूतेऽत्र नि कृते गाहन्	२.१८१
भूते भो च पुनादिन्त्वो	२.१३६४
भूपस्य पन्नो नन्द	१.१७३६
भूमिस्नेहान्तु स्मृ	११०४
भूपते ज्ञातिननाऽस्मात्र	२९९
भूपान्त पुनर्भूता-	२१.६०
भूयेत भूता त्यागिन् ।	२१९५
भूत्वो भूत्वोऽद भूकृत्वा च	१.१०८०
भूत्वादत च प्रज्जर्दे	२९८
भो अनन्तगाणिके	२१५१
भोगे वाल्गम भो स्याति-	२१८८
भोग्यमोहो शठान्त्य-	११३५१

भोजं भोज व्रजत्यत्र	३ २४१
भोज भोज व्रजत्येव	१ १४ २४
भो भवेयु॰ पदान्ते हि	१ ४ १६
भो लुग्विकरणस्याऽपि	२ ३ १
भोम परविसर्गस्य	१ ५ ८
भ्याभिस्भ्यसिसुपि	१.१० ६६
भ्रियात् भृषीष्ट भर्ता च	२ ३ ४०
भ्रेमिथाऽत्र विकल्पाच्च	२ १ २८२
भ्वादिरित्यत्र सूत्रे गौ	२ १ ५
भ्वादिस्ततोऽदादिगणो	२ १ ६
भ्वादिस्तु धातुसंज्ञ	२ १ ४

म

मक्षिकाणामभाव स्या-	१ १७ २९
मज्ज्यादग्रेहि मज्ज्यास्ता	२.८.३४
मथिन्मुक्षिन्शब्दौ द्वौ	१.१० ३२
मदनो वर्धन शोभ-	३ १८
मदाम प्रत्यय स्याच्च	३ १९२
मनसि वचसि काये	१ १६ ८
मन्थ विलोडने तस्य	२ १ ८९
ममन्थतु पुन स्वामिन्	२ १ ९२
मम्नाथ मम्निथ म्नेयात्	२ १ २५४
महच्छब्दस्य रूपं	१ १२ १२
महापराक्रमी भीमो	२ १ ५८
महाराज ! भजा विण्	३ ७२
महान्नतो महान्तो न	१ १० ९६
मस्जिनशोर्झमेनुम् च	२ ४ २५
मातु स्मरति नादत्र	१ १६.७१
मान विचारणे धातु	२ १ ३३४
मा समुद्धर गोविन्द	१ १६ १४
मा माने माति मायान्च	२ २ ९
मामस्याल्लोपो वा	१ ७ ४९
मार्ग गा मागगनस्तदेव	१ १७ ३५
मार्जन्ति मार्क्षि मृष्ठश्च	२ २ ५५
मार्जानि ननु मार्जात्र	२ २ ५६
मार्ष्टां च मार्जिता पक्षे	२ २ ५८
मासीष्टाऽऽशिषि माता स्या-	२ ३ ३७
मित्सते मित्सति स्वामिन्	२ १२ २१
मिथुनीकरण तद्वत्-	३ ७८
मिदेर्ये च गुणो राजन्	२ ४ ३०
मीमामामास णादौ च	२ १ ३३६
मिमीते च मिमाते स्यात्	२ ३ ३६
मुखकमल तिलकमल	२ ७ १६
मुचादेर्मुम् भवेत् स्वामिन्	२ ८ ११
मुच्यान्मुक्षीष्ट मोक्ता तु	२ ८ १२
मुच्-लुप्-विद्-लिप्	२ ८ १३
मुराङ्गनाकज्जललोपलोलो	२ २ २४
मूर्तौ घन इहाऽदेश	३.१९४
मृजूप् शुद्धौ मर्जेर्वृद्धि-	२ २ ५४
मेदिष्यतीत्यमेदिष्यद्	२ ४ ३१
मो नो धातो. पदान्ते स्यात्	१ १० ५९

य

य इङ् अध्ययने धातु	२ ११ २४
य ईङध्ययने धातुः	२ २ ११४
यकारपरस्य रेफस्य	२ १३ १३
यकि परे तनोतेर्ना	२ १७ ३२
यकि यङि किति णादावा	२ १ २३४
यङादिप्रत्ययान्तो य	२ १ १९८
यङि नैव वशेर्धातो	२ १३ २९
यङ्लुगन्त यदेव स्यात्	२.१४ २
यङ् वाच्यश्च मुचादिभ्यो	२ १५ २४
यच्छादेशोऽस्य दाण् दाने	२.१ २५५
यजा यवगणा व्यूतोऽनेन	२ १ ४०९
यजिर्वपिर्वहिश्चैव	२ १ २९२

यज्ञयागेरितेविरुद्धः	३.१९८
यज्-जप्-दशि वधेन्यः	३.१५९
यज्जीर्यते स्म तज्जीर्णं	३.११९
यत्र द्विरत बहुत्व च	१.१७.५४
यत्र प्रयोगेण विशेषण-	१.१७.६३
यत्र वाञ्छति य नन्धि	१.१.५
यत्र सूत्र नवीन स्यात्	२.१.७८
यथा कृष्णो रमा ज्ञान	१.१६.३
यथाऽग्निमारुत कर्मा-	१.१८.१२
यथाऽनुवर्तेति स्य स्याद्	२.२.१२५
यथा न गोन्गोरिव	१.१७.४२
यथाऽनुकीर्त्यते तद्वत्	२.१६.१९
यथा भवेत् प्रयोगोऽस्य	३.१९६
यथानयत्यनतिक्रम्य	१.१७.२५
यथानुक्रमेण भो विद्व-	१.१३.२
यथानुक्रमेण मम्माव्ना	१.२.६
यथा निदधन्ति रूपाणि	१.१४.१२
यथा मोढा भवेत् तादा-	२.१.३८५
यथा स्म प्रथमैकत्वे	१.१०.६१
यदर्थाय्यतेत्येवम्	२.१.३२०
यदाऽसौ भवेत्तद्-	१.७.११
यदुक्तं लौकिकोऽपि	१.५.१६
यद्योऽनन्तुहा यद्-	३.१२८
यद भुञ्जे ओदन विप्रो	२.१६.३८
यद्रंगाद्भवा विद्-	१.८.४
यद्वेद विद्युत्स्नातो	२.२.४६
यद येन [illegible]	१.१६.१४
यद्विनिमयादाय	१.८.६८
यन् [illegible] धातु	२.१.१८८
यमि-[illegible]-[illegible]-[illegible]-[illegible]	२.२.२०
[illegible]	२.१.५४
[illegible]	२.१.१८०
यवनात्तु विकल्पेन	१.१५.२८
यवीमि यौमि यवीमि	२.२.२९
यस्तुद व्यथने धातुः	२.८.१
यस्येत्थता च नस्याऽस्य	१.१.३१
याचकंयजमानस्य	२.१७.४१
या नैत्यस्य भवेदीप्सा-	२.१.३१
याज्य याच्य रोच्य	३.२१६
यादादौ च भवेद्	२.१.२५७
यादो क्रिया निमित्तेऽस्य	२.१.२७६
या प्रापणेऽस्य याति स्यात्	२.२.११
युद्धे मंनह्यते वीरो	१.१६.३७
युवपति कृते दीर्घे	२.१२.७
युवन्मघवन्नन्तस्य	१.१०.२७
युष वय जना स्याताम्	१.१३.४
युषाणां यविता रजामिन्	२.२.३०
ये धर्मनिरपेक्षा ते	२.१७.२
ये यशोगादयः स्वामिन्	२.१०.८
यो ज्ञाऽयबोधने धातु-	२.६.२५
यो बाह बन्धने धातु	२.८.४७
यो लिनि नुप्यने धातु	२.२.१८७
यो दम दमने धातु	२.१.२७०
यो पुत सोवने धातु	२.१.३६२
यो धातु [illegible] मतर्द	२.१०.६
यो धातु धातु [illegible]	२.७.७
यो धातु गाड् [illegible]	२.१.२८६
यो धातुर्वद [illegible]	२.१.२६६
यो धातुस्तु [illegible]	२.२.१
यो धातुरथ [illegible]	[illegible]
यो धातु [illegible]	२.२.१७
यो धातु [illegible]	२.२.११९
यो [illegible] धातु	[illegible]
यो [illegible]	[illegible]

यो बीजतन्तुसन्ताने	२.१.६१२
यो गद गन्धने धातु	२.१३.३६
यो मिह सेचने धातु	२.१.२०८
यो यज देवपूजादौ	२.१.४०८
यो लिह् आस्वादने	२.१३६
यो लिहास्वादने धातु-	२.२.१२६
यो लीङ् विलयने धातु	२.११२६
यो वनु याचने धातु:	२.६.२२
यो वह् प्रापणे धातु-	२.१.६१५
यो व्यञ् संवरणे	२.१.६२३
यो व्येञ् संवरणे धातु	२.११.१३
योऽस्ति धातुर्जनी प्रादु-	२.४.३४
योऽस्ति वेञ् तन्तुसन्ताने	२.१.६१८
योऽस्त्यसु क्षेपणे धातु	२.८.३२
योऽस्त्यन प्राणने धातु-	२.२.७३
यो हृञ च हरणे धातु:	२.१.३९२
यैंल्लोकमय य लोक	१.४.२२
य क्रमु पादविक्षेपे	२.१.१७८
य: कृति छेदने धातु	२.८.१९
य पत्लृ पतने धातु-	२.१.२७९
य प्रत्ययोऽप्यवृपयोदिच्छाया	२.१५.२३
य शद्लृ शातने धातु:	२.११३
य: शम् उपशमे धातु	२.४.२७
य श्च्युतिर् क्षरणे	२.१.८७
य षह् मर्षणे धातु	२.१.३८३
य: पुञ् अभिषवे धातु	२.५.१
य स्नु प्रस्रवण स्नौति	२.२.३६
य स्तृञ् आच्छादने धातुः	२.५.१२
य. स्यन्दू स्रवणे	२.१.३९९
य स्याच्च रमु क्रीडा-	२.१.३८०
य्वोर्लोपश् वा पदान्ते	१.२.१७
य्वौ स्तो यथा च सुन्वन्ति	२.१.१४६
य्वृणा नपुंसके य्वौ वा	१.९.१०

र

रकारादीन नामानि	३.२४३
रत्नलता प्रियामेव	१.१७.७७
रजोर्वासिता नर्तोरात्र	३.१८८
रत्नाश्रयदैवाऽस्य	२.१.११८
रमाने गरिमा नून	२.१.१२१
रतागमदरश्मत् स्याद	२.११.१५
रविरिव राजते राजा	१.१६.७
रवैत रचना साऽस्य	२.१.३५६
रमागतमघोऽघो हि	१.१६.२४
रसे कुर्वे तना तथे	१.१०.८८
रम्भ दीर्घ पदान्ते च	१.१०.११४
रसे परे नलोप स्यात्	१.१०.३१
रसे परे महो धस्य	१.११.१
राजन् ! मत्पर त्वत्परौ	२.१०.७
राजन्या राजभी राज-	१.१०.२३
राजगाद् भस्मसात्कृताः	१.१४.१३
रात्रिशत सवासनेन	१.४.१४
राज्ञा तत्रा धन्या सुत्रा	३.१७६
राजा भवति धार्मिकः	२.१.२७
राजो राजो राज राजो	१.१०.६७
राज्याच्च राजिवष्टि	२.१.३८८
राज्ञ म पुरुषो ज्ञेय:	१.१६.१३
राजौ त्रौ पुक् भवेदस	२.११.४
राद् यणो द्विर्भवेत्	१.२.८
राम सोम पर्यिदं	३.१९३
रा- ला दाने वा गति-	२.२.१२
रिडादेश ऋकारस्य	२.१.२३९
रीत्याऽनया प्रभो ! साध्यौ	१.१०.३९
रीत्याऽनया प्रजापाल !	३.६७
रुदतोर्मातृपितृस्तु	१.१६.६९
स्यास्यतेऽप्यास्यदेशाऽएया	२.२.१००

रुचान् न रा च रुचाता २ २.६५
रुध. मगाधियुधि २ १.१५७
रुधिर् आवरणे तस्य २.६.१
रुरुजुहि रुध्याच्च २ १ २०६
रु शब्दे च भवेद् रौति २ २.३१
रुधो रुधति रुधेऽत्र २.६ २
रुरुधिषति विविदिषती– २ १२ १०
रुरुधे ननु रुरुधाद् रु– २ ६ ४
रुह् जन्मनि यो धातु– २ ११ १८
[illegible]रगवेऽग्रहीपाता २ १७ २८
रूपस्य योग्यमित्यर्थे १ १७ २८
रूप निरूपि लिङ्गेषु १ १३.१
रूपाण्यत्र भवन्तीयच १ ७ ८८
रेफप्रकृतिकस्य नापे १ ५ १०
रेफमध्यविधिगो राजन् १ ५ ११
रेफस्य स्यात् परे वै रि– १ ५ १२
रोनाऽप गविनाऽरोपोद् २ २ ३२
रोदिति स्वपितिश्वसंय २ ७ ६४

ल

ल.[illegible] संयोगो [illegible] ८ २८
लक्षणा लक्षणीया लक्ष्याभ्यो १ ८ २७
लक्ष्यालक्ष्याविनिज्ञापक २ १७ ३
लट् मता वर्तमाने हि २ १ ११
लङ्बङ् तु परे धातो २ ८.८२
[illegible] २ ६ ८
लिङ्गविशेषनिर्देशा– १ १ ८ १
लिङ्गार्थे प्रथमा नाम्ना १ ३ ६.२
लि[illegible] लिलिङ् लिङ्गात् २.२ १२८
लिपि लिपि [illegible] धातना २ १ १८२
लु[illegible] [illegible] ८
[illegible] [illegible] ८ ३
[illegible] [illegible] १८
लृङ्तोर्यादि स्यात्ते च २ १७ २८
लृट् [illegible] २ १८ ८
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] २४४
[illegible] २ १८ २
[illegible] २.२ १७
[illegible] १ ५.१५
[illegible] २ ८ २८

व

वकारात् पूर्वमुद् स्यात्त १ १८ ५८
[illegible] २ ५५
[illegible] २ २ १२५
[illegible] २.१ ३२१
[illegible] १.१७ ३२
[illegible] २ २ ६०
[illegible] १७३
[illegible] २ १४ १०
[illegible] १ १८ ८०
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ११
[illegible]
[illegible]
[illegible]

वर्तिषीष्टाऽथ तादौ व-	२ १.३६७	विग्रह पदसङ्घातो	१.१७ १३
वर्त्तेत वर्त्तता राजन्	२ १ ३६६	विच्छायति कृते चाऽऽयेऽग्रे	२ ८ ३५
वर्वेति च वरीवर्ति	२.१४ ९	विच्छायिता परे तादौ	२ ८ ३६
ववाम ववमतु स्याद्	२ १ २८४	विजिग्ये विजिषीष्ट स्याद्	२ १६ ३
ववार वव्रतुर्वव्रु-	२.५ १६	वितपते पुनः पाणिम्	२ १६ २४
वश् कान्तौ च कृते षत्वे-	२ २.१५	वित्तेरन्तो भवेद् रुट् च	२ १६.१६
वष्टि भागुरिरल्लोपम्	१.१५.७	विद् ज्ञाने च यो धातु	२.२ ४४
वसत्वग्रेऽवसण्णादौ	२ १.२८९	विदाञ्चकार भो. स्वामिन्	२.२ ४९
वसादौ वेष्यते राजन्	२ १ १४३	विद्यात् च वेदिता राजन्	२ २ ५०
वस्तूद्दिश्य प्रवर्तेत	२ १७ ४३	विद्याद् वेत्तु पुनर्विद्धि	२ २ ४७
वस्ते वसीत वस्ताम्	२ २ १०६	विद्भिर्द्भिरास्यते भूम्या	१.१६ १२
वहः कृतिक्तौ कृतसम्प्रसारे	२.१५.१७	विद्वद्भिरुभशब्देऽस्मिन्	१ ७ ४५
वाक्यस्यैवाऽथ पादस्य	१.१३.२१	विद्वन् डत्वनिषेधार्थं	१.१०.६३
वाक्येऽस्मिन्नादिशब्देन	२ २ ७९	विद्वस्शब्दस्य रूपाणि	१.१०.१०२
वा क्यष् स्यात् कृवृषो	३ २२३	विना पाप फलेत् सर्वं	१.१६ ४१
वा ग्रहणाच्च सूत्रेऽत्र	१.१५ ३३	विना लोप धरापाले-	१ १०.२४
वा ग्रहणात् क्वचिद् राजन्	१ २७ ८३	विनासहनमङ्कृते	१ १६ ४०
वा ग्रहणात् सूत्रेऽस्मि-	३ ६	विभक्तिपर्यन्तसमीपपश्चा-	१.१७.१२
वाचस्पत्यादयः सञ्ज्ञा	१ ५ ३	विभक्तिलोपे वक्तव्यो	१.१७.५८
वाच यच्छति चेत्यत्र	३ ५१	विभक्तिर्लुप्यते यत्र	१.१७ ११
वाच्यो यडि सलोपोऽत्र	२ १५ १९	विभक्तिषु परेष्वेव	१.१० १६
वातन्धमो घटिन्धम	३ ६५	विभो ! तरतमेयस्वि-	१.१८ ५६
वाऽन्यत्र यडो लुक्	२ १४.१	विभ्राजते त्रिभुवने हरि-	१ ७ ६६
वाऽन्वादेशे द्वितीयाटौ.	१ १० ५६	विरच्य वैचित्र्यविभक्ति-	१.१७.१
वा प्रियस्य हि पूर्वत्व	१ १७ ६५	विराजते व्योमपथे च भानु	१.७.६८
वामा कान्ता स्वसा वाला	१ १७ ७२	विव्यथे व्यथिषीष्ट	२ १ ३७९
वार्यथ वारिणी वारी	१ ९ २०	विव्ययिथ पुनर्विव्ये	२.१.४२४
वा सिपि विषये द स	२ २ ४८	विशत्तमो विकल्पाच्च	१ १८ ७९
वाऽष्टनो डौ भवेच्छब्दात्	१ १० ४७	विशेषणादधो चेति	१ १०.२१
विकरणभेदार्थमथ	२.१ २०	विशेषोऽस्त्यत्र यो डुक्रीञ्	२ ९ १
विकरणस्य नृप स्यात्	२ ५ २	विष्णुस्त्रस्नुश्च गृध्नुश्च	३ १४६
विकृताङ्गेन लक्ष्येत	१ १६ ५४	विभाय विभ्यतुर्विभ्यु-	२ ३ ११

विद्याद्विश्लीष्ट वेन्दा न 2.3.44
विनप्रश्नो यथा शद्वौ 3.144
विश्वपा भवति विश्व– 1.7.47
विसर्गस्य गते कृत्वा. 1.4.2
विसर्गस्य पदान्तेऽह्नो 1.4.8
विसर्गस्याऽऽस्ये लोपण् 1.4.7
विसर्जनीयस्य स एव 1.4.1
विहायसो विहुश्च स्यात् 3.32
विनो नुम् पञ्चनु पुंसि 1.10.24
वृगो यङ्गुहोन्टि न 2.12.2
वृद् वृक्षदन्ताना वा 2.1.268
वृद् वृन्भागदन्तात् 2.12.3
वृद् सम्भवतो न सो 2.9.29
वृद्धिर्न सन्धिर्व्योर्युट् 1.18.43
वृद्धिविकल्पतो वाच्या 2.17.34
वृद्रूप स्यवो पत्र 2.1.348
वृष्णतीनि भवेण्णादौ 2.8.21
वृषा[illegible]दव कीन्न् 1.17.44
वेश्नो णादौ वयादेशो 2.1.419
वेणीका वेणिका नादि 1.14.11
वेता वेगस्य [illegible] 2.1.162
वेति विह्वच विद्गृह्व 2.2.84
वेविपाद्वियोत स्याद 2.3.48
वै कपणया केनिद् 2.10.13
वैमि[illegible]वयो– 2.18.1
वै सति पर्कृ[illegible] 2.12.8
वै पर्नोता [illegible] स्याद् 2.14.8
वैत्रीत्वदि [illegible] 1.1-18
वै [illegible] 2.19.14
वैस मदौता च [illegible] 1.14.25
वै मद् [illegible] 1.18.81
वै [illegible] 2.13.11
वै हृ[illegible] 2.1.[illegible]
[illegible] 2.8.13
[illegible] [illegible]
[illegible] 2.2.123
व्यतिपठन्ति त्रिग्रीवा 2.14.34
[illegible] 1.19.71
[illegible] 2.8.15
[illegible] 2.11.30
व्रजस्य न [illegible] 2.1.138

श

[illegible] 1.2.24
शचि[illegible]– 2.1.173
[illegible] 3.37
[illegible] 2.4.28
[illegible] 2.4.24
[illegible] 1.7.44
[illegible] 2.1.-81
[illegible] 1.2.27
[illegible] 2.1.221
[illegible] 2.14.11
[illegible] 2.14.12
[illegible] 2.1
[illegible] 2.1-42
[illegible] 2.428
[illegible] 2.8.21
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]

शीङ् स्वप्नेऽथ भवेद् धातु	२ २ १११
शीङो यङ् यकि वक्तव्य	२ १७ १४
शीलाधिकारे कतिचित्	३ १६४
शीले तृन् प्रत्ययो धातो	३ १४१
शीले धातोर्भवेत् स्वामिन्	३ १६२
शुनिन्धमस्तथा मुष्टि-	३ ६४
शृणोति शुश्राव शुश्रोथ	२ ५ २८
शृ-शद्-सृ-सद्	२ १ २३०
शृवन्द्योश्च भवेदारु:	३ १६०
शेषाणामस्य रूपाणा	१.१०.९
शेषे शयीत शेता च	२ २.११२
शौ परे तु विकल्पेन	३ १३८
श्रद्धादेर्लुरिहाऽस्त्यर्थे	१ १८ ४५
श्रद्धा धारा रामा वामा	१ १५ ३
श्रयिष्यतेऽश्रयिष्टाच्चा-	२ १ ४०३
श्रि द्रुस्तुभ्योऽड ततो	२ १ ४०४
श्रियेऽस्तु व श्रीधर	२ १ १
श्रीकृष्णाय नमो भूयात्	१.१६ ४३
श्रीधर्ममूर्तिपदमानस-	१ १८ ८६
श्रीधर्ममूर्तिपदमानस-	२ १८ ७
श्रीधर्ममूर्तिपदमानसराजहस	३.२४८
श्रीभारमल्लतनयो-	१ १८ ८७
श्रीभारमल्लतनयो	२ १८ ८
श्रीभारमल्लतनयो भुवि	३ २४९
श्रीश्रीमालकुले श्रीमान्	१ १८ १
श्रेष्ठ क्रियापराणा च	१ १६ ४६
श्लिष्टोच्चारणमात्रेण	१ १०.१०८
श्लिष्टोच्चारेण शेषाणि	१ ११ ३
श्वस्तनो ह्यस्तनोऽप्येव	१ १८.२५
श्वयतेर्वृद्ध्यभाव सा	२.१ ३००
श्वस्याच्च श्वसिता तादौ	२ २.७२
श्वस्यात् श्वसितु चाऽग्रेऽय	२.२ ७१
श्वार्ऽवि-तनि-गमि-मसि	३.१६७
श्वादेर्वकार उत्व स्या-	१ १० २५

ष

षत्वनत्वान्तसङ्ख्याया	१ १० ४२
षत्व डत्व न कार्यं च	१ १०.७८
षद्लृ विशरणाद्यर्थे	२ १ २४३
षष्टिसप्तत्यशीतिन-	१ १८ ८०
षष्ठो हेतुप्रयोगे स्यात्	१.१६ ५३
षष्ठ्या यत्कार्यनिर्दिष्ट-	१ ७ ७२
षाकोकणश्चाऽथ भवन्ति	३ १४७
षित्प्रत्यये वराकी च	१ १५ २०
षिधु गत्या च यो धातु	२ १ ९६
षिधू शास्त्रे च माङ्गल्ये	२ १.१००
षुर्नो णोऽनन्त आदेश-	१ ७ ३१
षूङ् द्रुङ् डीङ दीङ् धीङ्	३.१२०
षोडन् षोडश षोढा	१ १७ ८९
ष्टुभि ष्टुना तवर्गस्य	१.४ ११
ष्टुभि ष्टु स्तोर्भवेद्योगे	१.४ ८
ष्ठा गतिनिवृत्तौ स्याच्च	२ १.२५१
ष्ण सङ्ख्याया. परस्याऽऽमो	१.१० ४४

स

स इव दृश्यते राज-	३ १०१
सकलसमीहितकरण	३ २४७
सख्युश्च शेषरूपाणि	१ ७ ८१
सङ्कर्षणः सङ्घर्षण	३ २०
सङ्ख्यावाचिनि राजेन्द्र	१ १८ ७५
सङ्ख्यापूर्व समासश्चेत्	१ १७ ५९
सङ्ख्येयेषु विशेषाव-	१.१८.७८
सङ्ख्यासभद्रान्मातु-	१ १८.५
सङ्ख्यामुण्याद्यादिपूर्वस्य	१ १७ ७४
सङ्गन्ताऽथ भवेत् सङ्ग	२ १६.६
सञ्ज्ञाऽस्य पाणिनीयाना	२ ३ ५

गगन म.तन म्यागिन	३ २२०	न... [illegible]	[illegible]
गमाया मनुके वृद्धो	२ १ ३	नभ्याद छे न मैत्रिपा	[illegible]
मद्गुर मह भिरवा	१ १९ ८२	गर्भ मन मधर	१.१ २९
मदूल शिपु सिन्नप्	१ १४ २१	नवाधि...गणि ...	१ १० ८२
मधाम मता प मतारो	२.१ २४४	मत्पान्तमन...	१ ७.८८
मद्योगादग उर्वीन	२ १९५	नअमहाडर्ग वा ...	३.५४
नत्रा च मागधार शीघ्र	१ १८ १५	नवत्याडन्य गुरु ...	१ ९ ३
सर्धानीन: समीचीन	१ १८ २०	सर्वं स्यात् सदा...	१ १.२
मनि नीर्दतपूर्वाणि	१ १ ४	न ... [illegible]	१ ८.१०
नानि नाटन मि मां	२ २ ५२	नवा... [illegible]	१ १० ७२
मन्दराक्षगाणि च मर्णा–	१ १ १९	न... [illegible]	१ ७ ३४
सर्व स्वगन तत्र स्याद्	२ १३ ३१	मता... स्याद	१ ८ ९
स... [illegible]	१ १० ४९	स्यात् ... [illegible]	१ ५.३२
सारवी विमये च स्यात्	१ १९ ६६	नवौ ... उभौ	१ ७ २७
म... [illegible]	१ १७ ६४	नद ... स्यात्	१.१९ ८०
समागमे काले दीप	३ ८८	... नवणौ दो–	१ २.२१
समप्रधात भूते गौ	२ १९.३१	... भवेद् ...	२ २ ११०
स... [illegible]	२ १९ २०	... [illegible]	२ १ २०२
समा... नाम्ना	१ १७ ४	... स्याद्	२ ८ ३२
समाने टा...	१ १० ८१	... [illegible]	२ १ २८५
समागे तु ब्रह्म...र्य	१ १५ १९	... [illegible]	२ १२ १९
सभा... [illegible]	१ १७ १७	... [illegible]	२ १२ ४
... [illegible]	२ १९ ९	... [illegible]	२ १ २७
... [illegible]	२ १९ ८	... [illegible]	२.८ २९
... [illegible]	३ १२४	... [illegible]	[illegible]
... [illegible]	२ १९ १८	... [illegible]	३ ९९
... [illegible]	२ १ ४२०	... [illegible]	१ ५ ४
... [illegible]	[illegible]	... [illegible]	[illegible]
... [illegible]	१ १९ १८	... [illegible]	[illegible]
... [illegible]	[illegible]	... [illegible]	[illegible]
... [illegible]	[illegible]	... [illegible]	[illegible]
... [illegible]	[illegible]	... [illegible]	[illegible]

साध्या सर्वेऽनया रीत्या	१ ७ ९४	सेट कित्व वा वक्तव्य	२ १ १२०
साध्या मर्वेऽनया रीत्या	१.१० ९८	सेर्डाऽधेश्च भवेत् सख्यु-	१.७.७३
सानुनासिकनिरनु-	१ १.१५	सेर्णिपे पर एव स्यात्	२.१.१०९
सानुनासिकवर्णानाम्	१ ४ १०	सेधति मेधतश्चाऽथ	२ १.९७
सानुस्वारस्य हि	२ १२ २३	सेधिता सेधितारौ च	२ १.१०६
सामाक स्याच्च भूपाल	१.१३ १२	सेनानी· सेनान्यौ सेना-	१ ७ ९९
सामान्यशास्त्रतो नून	१ २ २२	मेरा जसि शसि टेन-	१ ७ ५
सामान्ये त्वदस क स्यात्	१ १० ११८	सेरिडवा स्तुसूधूञा पे	२ २ १३२
साययति च भूतेऽडच-	२ ११ ११	सेवते च सिषेवेऽथ	२ १ ३५२
सार्वधातुकसज्ञ चे-	२.१ ५०	सेव्यो हरिर्मया स्वामिन्	१ १६.६
सिपरेऽगास्त राजेन्द्र !	२ १ ३५५	से वेट् तनिदरिद्राभ्या-	२ १२.२६
सि प्रत्ययनिरासार्थम्	२.१ ८६	सैवाऽत्र कर्मकर्त्ता तत्	२.१७ ३७
सि प्रत्यय विना वेट् च	२ ४.८	सैष दाशरथी राम.	१ ५ १५
सिषेच सिषिचे च स्यात्	२.८ १७	सैषाद्धसे विसर्गस्य	१ ५ १३
सिषेधेति भवेण्णादौ	२ १ ९८	सैषाद्धसे हि सूत्रेऽत्र	१ ५ १४
सिसतासीस्यपा नित्य	२ १७ ७	सो न पुस समानाख्यात्	१ ७ १०
मिसयोर्घस्लृ चाऽऽदेशो	२ २ ५	सयमाय श्रुत घत्ते	१ १६ ५९
सिस्यौ वाऽत्र कितौ वाच्यौ	२ १६.५	सयोग कथ्यते दक्षै	१ १ ३३
सि प्राग्वाक्येन कित्सज्ञ	२ १७ २४	सयोगादुत्तरस्य स्यात्	२ ५ ५
मुखेन भिद्यते यच्च	३ १८२	सयोगादेर्झसाभावेऽ	२ ८ ६
सुनोति सुनुते स्याद-	२ ५.३	सयोगान्तस्य लोप स्यात्	१ १० ३
सुन्मश्च सुनुमो राजन्	२.५ ४	सयोगान्तस्य लोप स्याद्	३ ९९
सुष्ठु ध्यायति चेत्यत्र	३ ९४	सविविदे परेणादौ	२ १६.१५
सूते सुवीत सूताम्	२ २ १०९	सशुश्रुवेऽथ सश्रोता	२.१६ १४
सूत्रविशेषता यत्र	१ १० १०	ससाधिता मे कतिचित्प्रयोगा:	३ २४६
सूत्राक्षरैर्यत्र न कार्यसिद्धि	१ २ ९	सस्करोत्यथ भूपाल	२ ७.२०
सूत्रेऽत्र सखिपत्योरीक्	१ ७ ७८	सम्वरिष्यत अग्रे तु	२ १६.१३
सूयात् सोपोष्ट सोता च	२.५ ७	स किद् भवति राजेन्द्र	२ १२ ९
सूर्यपुष्यतिष्यागस्त्य-	१ १५ २९	स्कोराद्योश्च त्त्रनेनैव	२ ८ २२
सेट् धातुत परस्य	३ ४	स्कोराद्योश्च भवेल्लोप:	१ १० ६९
सेटामिट् यत्र नित्येऽपि	२ १.१०१	स्त एकत्वे द्विगुद्वन्द्वौ	१.१७ ५६
सेटि थपि चालोप	२.१.२१५	स्तरिषीष्ट स्तृषीष्ट स्यात्	२ ५ १४

स्तुयात् [illegible] न [illegible]	२.२.१३०	स्यात् [illegible]	२.१२.२८
स्तुयात् [illegible] न [illegible]	२.२.१३१	स्यात् [illegible]	१.८.१६
स्तोऽयाऽ[illegible] च [illegible]	१.१८.३५	स्या[illegible]	२.१.४२
स्तो [illegible]	१.८.५	स्यात् [illegible]	२.१.२८०
स्त [illegible] निर्वपन्	३.१३८	स्यात् [illegible] च [illegible]	२.११.१०
स्याग[illegible]	३.१७५	स्यात् [illegible] न	३.१८८
स्[illegible]यात् स्थेयात्	२.१.२२२	स्यात् [illegible]	२.२२३
स्त्रिया [illegible]	१.१५.१०	स्या[illegible]	२.१२.२५
स्त्रिया [illegible] न स्याद्	३.२३१	स्या[illegible]	१.१८.८८
स्त्रियां च [illegible]	१.१०.१०८	स्यात् [illegible]	१.१०.२६
स्त्रियामीप् [illegible]	१.१५.२९	[illegible]	१.१८.३०
स्त्रिया [illegible] स्यात्	१.८.१५	स्यात् न [illegible]	२.१२.२
स्त्री[illegible]	१.१५.१८	स्यात् [illegible]	१.७.८३
स्त्री[illegible]	१.१७.६९	स्यात् [illegible]	१.२.२६
स्त्री[illegible]	१.८.२८	स्यात् [illegible]	३.१८१
स्त्री[illegible]	१.१८.३१	स्यात् [illegible]	२.२.१८
स्त्री[illegible]	१.१७.७०	स्यात् [illegible]	१.८.२०
स्त्री स्त्रियो च [illegible]	१.८.२६	स्यात् स्त्रिया [illegible]	३.२३०
स्था[illegible] पुन[illegible]	१.१८.६२	[illegible]	३.१०२
स्थ[illegible]	३.१६१	स्या[illegible]	१.१८.३८
स्थि[illegible]	२.२.३३	स्या[illegible]	२६
स्[illegible]	२.८.२८	स्या[illegible]	२.१.२८
स्[illegible]	२.११.४७	स्या[illegible]	१.७.१८
[illegible]	१.१०.४३	[illegible]	१.१.२२
[illegible]	२.४.१५	[illegible]	[illegible]
[illegible]	२.१.२४१	[illegible]	[illegible]
[illegible]	२.१.६८	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

परिशिष्ट–४

धातुपाठसूची

अज	१९	गतौ क्षेपणे च
अञ्चु	१६	गतिपूजनयो
अञ्चू	२१२	व्यक्तिमृक्षणकान्त्यर्थेपु
अद	१०९	भक्षणे
अन	१३८	प्राणने
अर्च	२५१	पूजायाम्
अर्द	१३	गतौ
अश	२४८	भोजने
अशूङ्	२०५	व्याप्तौ
अस	१३२	भुवि
असु	१८८	क्षेपणे
अय	७६	गतौ
आस	१४७	उपवेशने
इक्	१२९	स्मरणे
इङ्	१३०	गतौ
इण्	१२८	गतौ
इदि	१४	परमैश्वर्ये
ञिइन्धी	२१३	दीप्तौ
इपु	२८	इच्छायाम्
इपु	२३३	इच्छायाम्
ईक्ष्	६७	दर्शनाङ्कनयो
ईङ्	१५२	अध्ययने
ईड	१४५	स्तुतौ
ईश	१४६	ऐश्वर्ये
ईह	७९	चेष्टायाम्
उख	१८	गतौ
ऋ	४१	गतौ
ऋ	१६५	गतौ
एध	६६	वृद्धौ
कटि	२१	वर्षावरणयोः
कथ	२५४	वाक्यप्रबन्धे
कासृ	१४३	दीप्तौ
कासृ	८०	शब्दकुत्सायाम्
कित	५६	रोगापनयने
कुथि	६	हिंसासक्लेशनयो
कुषि	२४७	निष्कर्षे
डुकृञ्	२१६	करणे
कृती	२२४	छेदने
कृपू	८९	सामर्थ्ये
कृवि	२०३	हिंसायाम्
कृष	३०	विलेखने
कृ	२२६	विक्षेपे
कृञ्	२४०	हिंसायाम्
कृत	२५२	सशब्दे
क्रमु	२४	पादविक्षेपे
डुक्रीञ्	२३८	द्रव्यविनिमये
क्षणु	२१५	हिंसायाम्
क्षि	२०	क्षये
टुक्षु	१२५	शब्दे
क्ष्णु	१२६	तेजने
खद	९	स्थैर्ये हिंसाया च
खन	९५	खनने
ख्या	११७	प्रकथने
गण	२५३	सङ्ख्याने
गद	१०	व्यक्तायां वाचि
गम्लृ	२७	गतौ

गाङ्	२८	गतौ	तप	२३	सन्तापे
गुप	७१	गोपनकुत्सनयो	तिज	७०	निशाने
गुपू	२२	रक्षणे	तुर	२१९	त्वरणे
गॄ	२२७	निगरणे	तृदिर्	२०८	हिंसानादरयो.
गै	३९	शब्दे	तृप	१८३	प्रीणने
ग्रह	२४१	उपादाने	तॄ	५३	प्लवनतरणयो
ग्लै	३५	हर्षक्षये	त्रपूष्	९९	लज्जायाम्
घट	७८	चेष्टायाम्	त्रिन्तग	९२	सम्भ्रमे
घ्रा	४९	गन्धोपादाने	त्विष	१०२	दीप्तौ
चक्षिङ्	१४८	व्यक्ताया वाचि	दम	५४	दमने
चिञ्	१९९	चयने	दय	७७	दान गतौ हिंसादानयो.
चिती	२	संज्ञाने	दरिद्रा	१८१	दुर्गतौ
चुर	२५०	स्तेये	दह	३८	भस्मीकरणे
च्युतिर्	३	आसेचने	डुदाञ्	१९९	दाने
छृदिर्	२०७	दीप्तिदेवनयो.	दाण्	५०	दाने
छो	१७८	छेदने	दान्	९७	अवखण्डने
जक्ष	१३९	भक्षहसनयो	दीपी	१९०	दीप्तौ
जनी	१८९	प्रादुर्भावे	दिवु	१७३	क्रीडाविजिगीषा-
जागृ	१४०	निद्राक्षये	दिह	१५५	उपचये
जि	२९	जये	दुह	१५८	प्रपूरणे
जृष्	१७६	वयोहानौ	दृङ्	२३५	आदरे
ज्ञा	२४६	अवबोधने	दृशिर्	८०	प्रेक्षणे
ज्या	२४५	वयोहानौ	देङ्	८८	पालने
डीङ्	८५	विहायसा गतौ	देवृ	३८	देवने
णद	१२	अव्यक्ते शब्दे	दो	१८०	अवखण्डने
णम	२६	प्रह्वत्वे शब्दे च	द्युत	८९	दीप्तौ
णह	१९४	बन्धने	द्रा	११६	कुत्सायाम्
णिजिर्	१७१	शौचपोषणयो	द्रुह	१५३	[illegible]
णिदि	१५	कुत्सायाम्	डुधाञ्	१३०	धारणपोषणयो
णिसि	१८९	चुम्बने	धिवि	२०२	प्रीणने
णू	१२४	स्तुतौ	धुञ्	१५९	कम्पने
णम्	२१८	[illegible]	धृ	[illegible]	[illegible]

हु	१५९	दानादानयोः	हृ्वृ	५१	कौटिल्ये
हृञ्	९६	हरणे	ह्वेञ्	१०८	स्पर्धायाम्
ह्री	१६१	लज्जायाम्			

———

परिशिष्ट–५

મહોપાધ્યાય શ્રીવિનયસાગરવિરચિત ભોજવ્યાકરણમમાં પ્રયુક્ત છંદો અને તેનું બંધારણ

અનુષ્ટુપ્ :

श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् ।
द्विचतुष्पादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥

ઉદાહરણ ૧૧૨, ૧૧૮, વિગેરે મોટા ભાગના પદ્યો અનુષ્ટુપ્ છંદના છે.

વિદ્યુન્માલા :

मो मो गो गो विद्युन्माला ।

ઉદાહરણ ૧.૮૭–૮, ૧.૮.૨૬–૨૭, ૧.૧૦.૬૬, ૧.૧૪.૨, ૧.૧૫.૩ વિગેરે.

ઇન્દ્રવજ્રા

स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः ।

ઉદાહરણ ૧.૬.૧, ૧.૧૭.૩૫, ૧.૧૭.૩૬, ૨.૧૧ વિગેરે.

ઉપજાતિ :

(उपेन्द्रवज्रा प्रथमे लघौ सा)
अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ
पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ।
इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु
वदन्ति जातिष्विदमेव नाम ॥

ઉદાહરણ ૧.૧.૧, ૧.૨.૯, ૧.૪.૨૦, ૧.૫.૬, ૧.૫.૧૯, ૧.૫.૨૮, ૧.૬.૬૮–૬૯, ૧.૭.૮૬, ૧.૯.૧૧, ૧.૧૦.૧, ૧.૧૫.૮, ૧.૧૫.૯, ૧.૧૫.૧૨, ૧.૧૭.૧૫, ૨.૧૨, ૨.૧૬ વિગેરે.

શાલિની :

मात्तौ गौ चेच्छालिनी वेदलोकैः ।

ઉદાહરણ : ૧.૭.૮૩ વિગેરે.

રથોદ્ધતા :

रान्नराविह रथोद्धता लगौ ।

ઉદાહરણ ૧.૮.૫૭–૫૮ વિગેરે.

દોધકમ્ :

दोधकमिच्छति भत्रितयाद्गौ ।

ઉદાહરણ . ૧.૧૪૧૭ વિગેરે.

વંશસ્થવિલમ્ :

वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जरौ ।

ઉદાહરણ ૧ ૧૭.૧ વિગેરે

વસન્તતિલકા :

ज्ञेयं वसंततिलकं तभजा जगौ ग ।

ઉદાહરણ · ૧.૭૪૬, ૧.૭.૪૭, ૧ ૭.૬૬–૬૭, ૧ ૧૮ ૮૬, ૧ ૧૮.૮૭ વિગેરે

માલિની :

ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैं ।

ઉદાહરણ . ૧ ૧.૩, ૧ ૧૬.૮ વિગેરે

શિખરિણી :

रसैं रुद्रैश्छिन्ना यमनसभलाग· शिखरिणी ।

ઉદાહરણ . ૧.૭.૧૦૨ વિગેરે

શાર્દૂલવિક્રીડિતમ્ :

सूर्याश्वैर्यदि म सजौ सततगा शार्दूलविक्रीडितम् ।

ઉદાહરણ ૧ ૭ ૨૫, ૧.૧૭ ૪૧ વિગેરે

આર્યા :

यस्या पादे प्रथमे, द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि ।
अष्टादश द्वितीये, चतुर्थके पञ्चदश सार्या ॥

ઉદાહરણ ૧.૧ ૭, ૧ ૧ ૨૩, ૧ ૩.૧, ૧.૩ ૩, ૧ ૫ ૧૦, ૧.૭ ૧૩, ૧ ૭.૩૭ ૧.૭ ૧૨૮, ૧ ૮ ૬, ૧ ૯.૮, ૧ ૧૦ ૫૮, ૧ ૧૪ ૩, ૧.૧૫ ૪, ૧ ૧૮.૬, ૧ ૧૮. ૬૦–૬૧, ૨ ૧.૯ વિગેરે

ગીતિ ·

आर्यापूर्वार्धसमं द्वितीयमपि यत्र भवति हंसगते ।
छन्दो विदस्तदानीं गीतिंताममृतवाणि भाषन्ते ॥

ઉદાહરણ ૧ ૧૭.૯૦, ૧.૧૭ ૯૫, ૧.૧૮ ૬૫, વિગેરે

આર્યાગીતિ :

आर्याप्राग्दलमन्तेऽधिकगुरु तादृक्परार्धमार्यागीति ।

ઉદાહરણ ૧.૧૩.૧૩, ૧ ૧૬ ૧૬, ૧ ૧૬ ૪૦, ૧.૧૮ ૮ વિગેરે

પરિશિષ્ટ–૬

પૃષ્ઠ–૨૧૩ ના શેષ ૪૧ પદ્યોનો અનુવાદ

अदादि–आत्मनेपदप्रक्रिया । (પદ્યો ૯૭–૧૩૭ [illegible])

૯૭ व्यक्ततायां वाचि यश्चक्षिङ् स्कोराद्योऽप्यनेन च ।
कलोपे तु ततः ष्टुत्वे भवेच्चष्टे क्रियापदम् ॥[illegible]॥

જે चक्षिङ् (૧૪૪)–બોલવું ધાતુ છે, તેનુ स्कोराद्यो[illegible] (ધાતુ વગેરેના સંયોગના આદિ ग અને क ના લોપ) એ સૂત્રથી क કારનો લોપ થયા પછી (स કાર અને त કારના) ष કાર અને ट કાર થાય ત્યારે चष्टे એમ (વર્તમાનકાળમાં) ક્રિયાપદ થાય છે.

૯૮ ध्वे च चड्ढ्वेऽथ चक्षीत चष्टाम् अचष्ट भो गवे ।
चक्षिङोऽनपि वक्तव्यः ख्याञ्च णादौ विकल्पतः ॥[illegible]॥

ध्वे પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે चड्ढ्वे, [illegible], વિધ્યર્થમાં चक्षीत, આજ્ઞાર્થમાં चष्टाम् અને હ્યસ્તનભૂતકાળમાં अचष्ट થાય છે. अनपि–આર્ધધાતુક ङित् પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે આ ધાતુનો ख्या (ઉભયપદી) આદેશ થાય છે. પણ તે णादि માં (પરોક્ષ ભૂતકાળમાં) વિકલ્પે છે

૯૯–૧૦૦ चख्यौ चचक्ष चख्याथ चख्ये चचक्ष एव च ।
ख्यायात् ख्येयात् पुनः ख्यासी–ष्ट ख्याता ख्यास्यतीति च ॥[illegible]॥
ख्यास्यतेऽख्यास्यदेवाख्या–स्यताऽख्यदख्यत ध्रुवम् ।
ईड् स्तुतौ च यो धातु–रीट्टे तस्य क्रियापदम् ॥[illegible]॥

(ઉભયપદ હોવાને લીધે) णप् માં चख्यौ, थप માં चचक्ष–चख्याथ [illegible] પણ થાય છે વિધ્યર્થમાં ख्यायात–ख्येयात, (આત્મનેપદમાં) [illegible] અને ભવિષ્યકાળમાં ख्यास्यति–ख्यास्यते અને अख्यास्यत–अख्यास्यत થાય છે તેમજ [illegible] ભૂતકાળમાં अख्यत–अख्यत થાય છે

જે ईड् (૧૮૫)–સ્તુતિ કરવી ધાતુ છે તેનુ ક્રિયાપદ ईट्टे થાય છે

૧૦૧ ईडीशो. [illegible] [illegible] ईशिषे च [illegible] ।
[illegible] पुनः [illegible] ! [illegible] ॥[illegible]॥

ईड् અને ईश् ધાતુની પરમાં [illegible]
ईशिध्वे એમ થાય છે તેમજ ईडिध्वे પણ થાય છે [illegible]
([illegible] ભૂતકાળમાં) [illegible] થાય છે

[illegible]

१०२ ईडाञ्चक्रे परे णादा-वीडिषीष्टेडिता पुन ।
ईडिष्यतेऽथ चैडिष्य-तैडिष्टाऽग्रे तथा क्रिया ।।५३०।।

णादि (પરોક્ષ વગેરે) ના પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે ईडाञ्चक्रे, ईडिषीष्ट, ईडिता, स्यप् માં ईडिष्यते, ऐडिष्यत તેમજ सि વિધિમાં ऐडिष्ट થાય છે

१०३-१०४ ईशैश्वर्ये च यो धातु-रीष्टे तस्य क्रिया त्विह ।
ईशिषे पुनरीशीत चैष्टामैष्ट तत परम् ।।५३१।।
ईशाञ्चक्रे कृते त्वामि चेशिषीष्टेशिता, स्यपि ।
ईशिष्यते तथैशिष्य-तैशिष्टैव क्रिया. परा ।।५३२।।

જે ईश (૧૪૬)-રાજ્ય કરવું, સત્તા મેળવવી ધાતુ છે તેનું ક્રિયાપદ ईष्टे થાય છે તેમજ से પરમા હોય ત્યારે ईशिषे, પછી ईशीत, ऐष्टाम्, ऐष्ट, અને તે પછી પરોક્ષ ભૂતકાળમાં आम् પ્રત્યય કર્યા પછી ईशाञ्चक्रे, આશીરર્થમાં ईशिषीष्ट, પછી ईशिता, અને स्यप् મા ईशिष्यते તેમજ ऐशिष्यत અને सि વિધિમાં ऐशिष्ट એમ ક્રિયાપદો થાય છે

१०५ आसोपवेशनेऽस्याऽऽस्त आद्ध्व आध्वे मतान्तरे ।
आसाञ्चक्रे णवादावा-सिताऽऽसिष्ट भवेल्लुडि ।।५३३।।

જે आस (૧૪૭)-બેસવું ધાતુ છે તેના आस्ते, आद्ध्वे અને વિકલ્પે आध्वे તેમજ णप् વગેરેમા आसाञ्चक्रे, आसिता, અને लुङ् (અદ્યતન ભૂતકાળ) મા आसिष्ट થાય છે.

१०६ वस्ते वसीत वस्ता-मवस्त ववसे तथैव वसिषीष्ट ।
वसिता वसिष्यतेऽथा-वसिष्ट चाऽऽच्छादने वसिः ।।५३४।।

જે वसि-वस् (૧૪૮)-પહેરવુ ધાતુ છે તેના ક્રમાનુસાર वस्ते, वसीत, वस्ताम्, अवस्त, ववसे, वसिषीष्ट તેમજ वसिता, वसिष्यते, પછી अवसिष्यत અને अवसिष्ट થાય છે.

१०७ यो णिसि चुम्बने धातु-र्निस्ते निंसीत तस्य च ।
भवेन्निंस्ता तथाऽनिंस्त णादौ निनिंस एव च ।।५३५।।

જે णिसि-निस् (૧૪૯)-ચૂમવું ધાતુ છે તેના निंस्ते, निंसीत તેમજ निंस्ताम्, अनिंस्त અને णप् વગેરેમાં निनिंस થાય છે.

१०८ अनिंसिष्ट तु सावेव क्रिया भवन्ति चाऽपराः ।
वर्त्तते यश्च धातु षूङ् प्राणिगर्भविमोचने ।।५३६।।

सि વિધિમાં अनिंसिष्ट એ પ્રમાણે અન્ય ક્રિયાપદો થાય છે જે षूङ्-सू (૧૫૦)-જન્મ આપવો ધાતુ છે તેના -

१०९-११० सूते सुवीत सूता-मसूत सुषुवे तथैव सविषीष्ट ।
सोषीष्ट च सविता सो-ताऽग्रे रूपाणि चेमानि ।।५३७।।

मविग्यते भवेद् रूप मोग्यतेऽयाऽसजिग्यत ।
अमोग्यताऽनविष्ट स्या–दमोष्टेवविधा पुनः ॥ [illegible]॥

सुते, सुवीत, सुनाम, असुत सुपत, तेमज आशीरर्थमां सविषीष्ट [illegible], [illegible] अने आगळना (स्यप् वगेरेना) रूपो [illegible] [illegible] तेमज असविष्ट–अमोष्ट ओ प्रकारे थाय छे

१११ शीङ् स्वप्नेऽथ भवेद् धातु शीङ. [illegible] ।
शेते भवेच्च शीङोऽतो रुट् प्रयोगाऽथ [illegible] ॥ [illegible]॥

हवे शीङ्–शी (१५१)–सूवुं धातुना [illegible] गुण थवाथी [illegible] थाय छे अने अत् ने रुट्–र् आगम थवाथी शेरते [illegible] प्रयोग थाय छे

११२–११३ शेषं शयीत शेता च शयानामथ शेरताम् ।
अशेताऽशेरत [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥[illegible]॥
आशिषि शयिषीष्ट स्या–च्छयिताऽथ [illegible] ।
[illegible] भूमीशाऽ–शयिष्ट [illegible] ॥[illegible]॥

शेषे, शयीत, शेताम् शयानाम् शेरताम् तेमज अशेत अशेरत, ([illegible]) [illegible] [illegible] [illegible] ते पछी आशीरर्थमां शयिषीष्ट पछी शयिता, [illegible], [illegible] अने हे भूमिपति, [illegible] विधिमां अशयिष्ट थाय छे

११४ य इङध्ययने धातु र्भवेदधिपूर्वकः ।
यथाऽधीते क्रियाऽधीयो–ताध्यैत भूपतेत्वथ ॥[illegible]॥

जे इङ्–इ (१५२)–भणवु धातु छे ते [illegible] उपसर्गपूर्वक आवे [illegible] [illegible] क्रियापद छे तेमज हे भूपति अधीयोत अने अध्यैत [illegible] थाय छे

११५ इङो गाङ् लिटि भो भूप ! पाणिनीयवचस्त्विदम् ।
स्याद् यथाऽधिजगे स्य–[illegible] [illegible] ॥[illegible]॥

हे भूप, लिट्–[illegible] ([illegible]) मा इङ् धातुनो गाङ् [illegible] [illegible] [illegible] वचन (सूत्र) छे जेमके :– अधिजगे रूप थाय छे. तेमज आशीरर्थमां [illegible] थाय छे

११६–११७ [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] वा गो [illegible] गो च [illegible] [illegible] ॥[illegible]॥
[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] च ॥[illegible]॥

[illegible]

अध्येता, अध्येष्यते, अध्यैष्यत થાય છે પણ આગળ વિશેષતા છે કે लृङ्—ક્રિયાતિપત્ત્યર્થમાં અને मि વિધિમાં ईङ् ધાતુનો વિકલ્પે गा આદેશ થાય છે પરંતુ તેનો ગુણ થતો નથી.

गा (આદેશ) ના પરમાં આવતા પ્રત્યયનું ङित्व (ગુણ વૃદ્ધિ નિષેધ કરનારું) કહેવાય છે તેથી વિકલ્પે अध्यगीष्ट—अध्यैष्ट થાય છે

इति अदादेरात्मनेपदप्रक्रिया ।

આમ अदादि ગણના આત્મનેપદની સાધના સમાપ્ત થઇ.

अथ उभयपदिनः ।

११८　यो धातुर्हि द्विषप्रीतौ द्वेष्टे द्विष्टे भवेत् क्रिया ।
द्विष्यात् द्विषीत यादादौ, द्वेष्टु द्विष्टा तुवादिषु ॥५४६॥

જે द्विष् (१५३)—દ્વેષ કરવો ધાતુ છે તેના ક્રિયાપદો द्वेष्टि—द्विष्टे તેમજ यात् વગેરેમા द्विष्यात्—द्विषीत અને तुप् વગેરેમા द्वेष्टु—द्विष्टाम् થાય છે.

११९-१२०　अद्वेट् चाऽद्विष्ट णादौ तु दिद्वेष चाऽथ दिद्विषे ।
द्विष्यात् द्विक्षीष्ट च द्वेष्टा द्वेक्ष्यति द्विक्षयते पुन. ।५४७॥
अद्वेक्ष्यच्च स्यपि स्वामि—न्नद्वेक्ष्यताऽऽत्मनेपदे ।
अद्विक्षत् मौ परेऽपि स्या—दद्विक्षतैवमग्रगा. ॥५४८॥

(હ્યસ્તન ભૂતકાળમા) अद्वेट्—अद्विष्ट, णप् વગેરેમાં दिद्वेष—दिद्विषे, (આશીરર્થમાં) द्विष्यात्—द्विक्षीष्ट તેમજ द्वेष्टा (द्वेष्टा), स्यप् મા द्वेक्ष्यति—द्विक्ष्यते, अद्वेक्ष्यत्—अद्वेक्ष्यत એમ હે સ્વામી, આત્મનેપદમા થાય છે सि પરમા હોય ત્યારે अद्विक्षत् અને अद्विक्षत એમ આગળના રૂપો થાય છે.

१२१　दोग्धि दुग्धे क्रिया तस्य धातुर्दुह प्रपूरणे ।
दुह्यात् दुहीत दोग्धु स्या—ल्लिख्यतेऽथ विशेषता ॥५४९॥

दुह् (१५४)—દોહવુ ધાતુ છે તેના ક્રિયાપદો दोग्धि—दुग्धे, दुह्यात्—दुहीत, दोग्धु અને હવે પછી વિશેષતા લખવામા આવે છે

१२२　हकाराद्धेर्धिर्वक्तव्यो दुग्धि दुग्धामधोक् पुन. ।
अदुग्धाऽथ दुदोह स्याद् दुदुहेऽप्यात्मनेपदे ॥५५०॥

(આજ્ઞાર્થમાં दुह् ધાતુના) ह કારની પરમાં આવતા हि (પ્રત્યય) નો धि કહેવાય છે તેથી दुग्धि થાય છે તેમજ दुग्धाम्, अधोक्—अदुग्ध અને दुदोह—दुदुहे થાય છે.

हेर्धि ॥　　　　　॥

१२३ कुमा [illegible] घ्रक्षीष्ट दोग्धाऽथ दोग्धा धोक्ष्यति धोक्ष्यते ।
[illegible]यातिक्रमणेऽधोक्ष-दधाक्षन परे स्यपि ॥[illegible]॥

तेमज [illegible]-घ्रक्षीष्ट, दोग्धा-दोग्धा अने [illegible] धोक्ष्य[illegible]-धोक्ष्यते तेमज क्रियाति-पत्त्यर्थमां अधोक्ष्यत्-अधोक्ष्यत थाय छे

१२४ अधु[illegible] नो परे [illegible] अधुक्षताऽऽत्मनेपद ।
[illegible] [illegible] सको [illegible] वा दिह् दुहो लिहो गुहे ॥[illegible]॥

नि प्रत्यय परमां होय त्यारे अधक्षत अने [illegible] थाय छे तेमज आत्मनेपदमां [illegible] (अद्यतन भूतकाळ) मां दिह्-[illegible], दुह्-दोग्धि, लिह्-[illegible] तेमज [illegible] ना [illegible] नो विकल्पे लोप थाय छे

१२५ [illegible]ऽदुग्धति [illegible] स्यात् वा दिहोपरते [illegible] ।
देग्धि दिग्धे तथा शेष-रूपाणि दुहवत् प्रभो ! ॥[illegible]॥

जेमके [illegible] लोप थाय छे

जे दिह् (१५५)-लेप करवो धातु छे, तेना देग्धि-दिग्[illegible] [illegible] बाकीना रूपो दुह्-दोग्धि प्रमाणे थाय छे.

१२६ [illegible] लिहाद्यादौ धातुर्लिह [illegible] [illegible]दम् ।
लिहात् लिहात [illegible] स्यात् [illegible] [illegible] [illegible] लिह् ॥[illegible]॥

जे लिह् (१५६)-चाटवु, स्वाद करवो धातु छे तेना [illegible]-[illegible] [illegible] छे. तेमज [illegible]-[illegible], [illegible] थाय छे लिह् धातुना [illegible] नि प्रत्ययने विकल्पे इट् लागे छे.

१२७ हो ढ पदान्त[illegible] [illegible] [illegible] परम ।
[illegible] च लीढि [illegible] [illegible] न ॥[illegible]॥

पदान्त विधिनो आश्रय करीने [illegible] [illegible] [illegible] थया पछी [illegible] [illegible] परमां आवता [illegible] नो [illegible] थाय छे अने पछी [illegible] [illegible], [illegible] वर्ण नो [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] लीढि तेमज विकल्पे इट लागवाथी [illegible] थाय छे. पछी [illegible] [illegible] थाय छे

१२८-१२९ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वा ॥[illegible]॥
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥[illegible]॥

([illegible]) [illegible]-[illegible] [illegible] [illegible]-[illegible], [illegible] [illegible] [illegible]-[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] अने पछी [illegible] [illegible] ([illegible]) [illegible] [illegible]
[illegible] (१५७)-[illegible] धातु छे तेना [illegible] [illegible] (परस्मैपदम्) [illegible] थाय छे

१३० [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥[illegible]॥

[illegible]

स्तुयात्–स्तुवीत, स्तौतु–स्तुताम्, અને अस्तवीत्–अस्तुत તેમજ णप પરમાં હોય ત્યારે तुष्टाव–तुष्टुवे અને (थप् મા) तुष्टोथ થાય છે

१३१ स्तूयात् स्तोपीष्ट च स्तोता स्तोष्यति स्तोष्यते स्यपि ।
अस्तोष्यताऽथ चाऽस्तोष्यत् अस्तौषीत्तदनन्तरम् ॥५५९॥

स्तूयात्–स्तोपीष्ट, स्तोता–स्तोता તેમજ स्यप् માં स्तोष्यति–स्तोष्यते, अस्तोष्यत्–अस्तोष्यत अस्तौपीत् થાય છે તે પછી

१३२ सेरिड्वा स्तुसूधूञा पे वक्तव्यो यदिय क्रिया ।
अस्तावीत् पुनरस्तोष्टाऽ–स्तोढ्वमस्तोपि हि ध्रुवम् ॥५६०॥

स्तु–स्तौति, सू–सूते અને धू–धूनोति–धूनुते વગેરેના પરસ્મૈપદમા વિકલ્પે इट् આગમ થાય છે, જેના ક્રિયાપદો अस्तावीत्–अस्तोष्ट, अस्तोढ्वम તેમજ अस्तोपि થાય છે

१३२ व्यक्ताया वाच्यथ ब्रूञ् स्या–दब्रादावी पिति त्स्मि च ।
ब्रुवो ब्रवीत्यथ ब्रूते पराऽप्येवंविधा पुन ॥५६१॥

ब्रूञ्–ब्रू (१५८)–બોલવુ ધાતુને अप् વગેરે (સાર્વધાતુક) મા त કાર, स કાર અને म કાર આદિ पित् પ્રત્યયોમા ईप् પ્રત્યય થાય છે તેથી ब्रवीति–ब्रूते તેમજ આ પ્રમાણે અન્ય રૂપો થાય છે.

१३३ ब्रुव आहश्च पञ्चानां तिवादीना णबादय ।
पुनराहो हकारस्य तथे भवति भो कवे ! ॥५६२॥

ब्रू ધાતુના तिप् વગેરે પાંચ પ્રત્યયોના णप् વગેરે (પાંચ પ્રત્યયો) થાય છે તેમજ आह આદેશ થાય છે અને ह કારના त કાર અને थ કાર, હે કવિ, થાય છે.

१३४ आहाऽऽहतुर्हि चाऽऽहुस्त्वा–त्थाऽऽहथ् पुनरेव च ।
ब्रूयात् ब्रुवीत च ब्रूता ब्रवीतु पुनरब्रवीत् ॥५६३॥

તેનાથી आह आहतु आहु તેમજ आत्थ आहथु (એમ પાંચ થાય છે) અને પછી ब्रूयात्–ब्रुवीत, ब्रवीतु–ब्रूता તેમજ अब्रवीत् થાય છે

१३५ अब्रूताऽनप्यथाऽऽदेशो ब्रूञो वचिरिकार इत् ।
उवाचोचे च णादावु–च्याद् वक्षीष्ट पुनस्तथा ।५६४॥

તેમજ अब्रूत થાય છે अनपि–આર્ધધાતુક પ્રત્યયોમા ब्रूञ् ધાતુનો वचि–वच् આદેશ થાય છે તેનો इ કાર इत् છે આમ णादि મા उवाच–ऊचे તેમજ તે પછી उच्यात्–वक्षीष्ट થાય છે

१३६ वक्ता वक्ताऽथ वक्तारो वक्ष्यति वक्ष्यतेऽथ वा ।
अवक्ष्यताऽपि चाऽवक्ष्य–दवोचच्च ह्यवोचत ॥५६५॥

ता વગેરેમા वक्ता–वक्ता वक्तारौ, स्यप् માં वक्ष्यति–वक्ष्यते અને अवक्ष्यत्–अवक्ष्यत અને अवोचत्–अवोचत થાય છે.

इत्युभयपदिन ।

આમ ઉભયપદી ધાતુઓ થયા.

इति लुग्विकरणा अदादयो धातवः ॥२॥

આમ વિકરણ લુક્વાળા अदादि ગણના ધાતુઓ સમાપ્ત થયા ૨

समपूर्णो पेरिट् ॥ २ २ ७८ अब्रादावी पिति त्स्मि ॥ २.२ ४९ ॥ आहश्च पञ्चानाम् ॥ २ २.५० ॥